CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)
S. K. BELVALKAR
(April 1943—March 1961)
P. L. VAIDYA
(since April 1961)

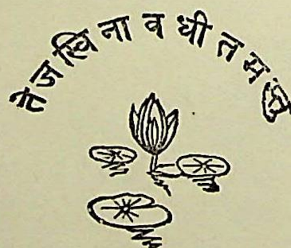
WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON†; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR†; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR †; V. P. VAIDYA†; H. D. VELANKAR; RAGHU VIRA†; M. WINTERNITZ†, R. ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Maharashtra, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesha, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa, and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona, and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; UNESCO and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1966

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

THE

ANUŚĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR
Professor of Sanskrit, University of Poona

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1966

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Printed out of a subvention

from the International Council for Philosophy

and Humanistic Studies and UNESCO

All rights reserved

Printed by Dr. R. N. Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4

and

Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary of the Institute

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

INTRODUCTION

The present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is based on the following MSS.[1] :—

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Darbhanga, Mithila Institute. Unnumbered and undated.

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 8. Dated Śaka 1791 (= A. D. 1869).

B_2 = Dacca, University Library, No. 515C. Dated Śaka 1442 (= A. D. 1520).

B_3 = Dacca, University Library, No. 4805. Undated.

B_4 = Calcutta, Asiatic Society of Bengal Library, No. 4479–5, F 5. Dated Śaka 1739 (= A. D. 1817).

B_5 = Dacca, University Library, No. 733 C. Dated Śaka 1735 (= A. D. 1813).

Devanāgarī Version, sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn_1 = Poona, the Vishalgad Collection of MSS. belonging to the BORI. Undated.

Dn_2 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 C of A 1879–80. Dated Saṁvat 1810 (= A. D. 1754).

Dn_3 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1871–72. Dated Śaka 1582 (= A. D. 1660).

[For a more precise characterisation of this MS., see below under " Detailed Account of the Manuscripts " and " Testimonia ".]

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D_1 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891–95. Undated.

D_2 = Poona, Sardesai Collection of the BORI, No. 15. Dated Saṁvat 1828, Śaka 1693 (= A. D. 1771).

---

1. A few mistakes have crept in in the Editorial Note, which has been issued with the first two fascicules of the *Anuśāsanaparvan* (Fascicules No. 34 and 35) and which contains a list of the MSS. used for the constitution of the text of this *parvan*. That Note should, therefore, be regarded as having been cancelled and superseded by the list given here.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

D_3 = London, India Office Library, No. 3226 (2137). Dated Saṁvat 1839 (= A. D. 1783).

[For a more specific characterisation of D_1, D_2, and D_3, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Recensions and Versions". It is suggested that these MSS. presumably belong to the Kāśmīrī Version (K).]

D_4 = Poona, Kamat Collection of the BORI, No. 23. Dated Saṁvat 1742 (= A. D. 1686).

D_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1046. Undated.

D_6 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 201 of 1891–95. Undated.

D_7 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 66 of 1882–83. Undated.

D_8 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (= A. D. 1694).

D_9 = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 202 of 1891–95. Undated.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1307. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T_2 = Mysore Govt. Oriental Library, No. 2455. Dated शुभकृन्नाम संवत्सर.

T_3 = Adyar Library, No. XXIV E, 34. Undated.

Grantha Version [G]

G_1 = Adyar Library. Unnumbered and undated.

G_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11812. Undated.

G_3 = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No. 27. Undated.

G_4 = Pudukotah, State Library, No. 344. Undated.

Malayālam Version [M]

M_1 = Cochin, Avanapparambu Mana Library. Unnumbered and undated.

M_2 = Cochin, State Library, No. 41. Undated.

M_3 = Malabar, Ponnorkottu Mana Library. Unnumbered and undated.

M_4 = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 6. Dated Kollam 975 (A. D. 1800).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā.*

Cb = Vimalabodha's *Viṣamaślokī.*

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa.*

Cu = A commentary by an unidentified author.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra.*

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* :

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M. in addition to those from C., B., and K.

C. (Calcutta edition) = *The Mahābhārata,* Vol. IV (from the *Anuśāsanaparvan* to the *Svargārohaṇaparvan,* and the *Harivaṁśa*); edited by Pandit Nimaichandra Siromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramahari Nyaya Panchanana ; published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839. (The *Anuśāsanaparvan,* pp. 272.)

B. (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothi form), *Anuśāsanaparvan* ; lithoprinted ; published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (= 1877 A. D.).

K. (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhāratam* ; a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings ; *Anuśāsanaparvan* ; edited by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya ; Bombay, 1909, pp. 436.

M. (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P. P. S. Sastri ; Vol. XVI : *Anuśāsanaparvan* (Part I) ; Madras, 1935 ; Vol. XVII : *Anuśāsanaparvan* (Part II) ; Madras, 1936. (The text covers 1378 pages.)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given. These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V1

Darbhanga, Mithila Institute. Unnumbered and undated. Written on Indian paper, in Maithilī characters, by two different scribes. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. The first part of the MS. contains folios 1^b–140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line. The second part contains folios 1–64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line. The handwriting in the first part is clear and legible. The margins for folios 1–40 (in that

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

part) are unruled. The handwriting in the second part is slightly inferior. The margins for folios 1–64 (in that part) are ruled in double black lines. In both the parts, occasional marginal corrections are noted by the same hand. The adhy. numbers are not given. The MS. appears to be old but is in good condition.

V_1 has no additional passage peculiar to it ; but it shares quite a few such passages either with B Dn $D_{5.8}$ (e. g. 14*, 17* [subst.], 94*, 100*) or with B Dn $D_{5.8.10}$ (e. g. 105*, 107*, 189*, 197*) or with B Dn D_{10} (e. g. 134* [subst.], 135* [subst.], 147* [subst.], 153*, 178* [subst.]). Among the non-haplographical omissions[1] peculiar to this MS. may be mentioned : 6. 47^{d} ; 20. 23–25 ; 44. 32^{cd} ; 60. 1^{d}–3^{c} ; 61. 12^{ef} ; 98. 11^{ab} ; 116. 70^{a} ; 128. 51^{cd} ; 132. colophon ; and 134. 37^{c}–38^{d}. It may also be noted that V_1 non-haplographically omits (with B Dn) 84. col. ; 93. col. ; 94. col. ; and 147. col. ; (with B_1 [which om. the entire 121] S) 121. col.; (with Dn) 146. 12^{cd}; (with D_{4-9}) 141. col. ; and (with T_1) 112. 106^{cd}. The portion of the text from 27. 91^{c} up to 31. 49^{b} is lost in V_1 on missing folios.

B_1

Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 8. Folios 1–205 of which folios 152–155 are missing ; written on palm-leaf, in Bengali characters, with 5 lines to a page ; size $29\frac{1}{2}'' \times 2''$. The MS. is dated Śaka 1791 (= A. D. 1869), and the name of the scribe is given as Sri Ramatanu Deva Sarman. The MS. contains only the *Anuśāsana.*

This is the only MS. which gives the subst. passage 707*. There are no other star-passages peculiar to it ; but it shares many such passages with V_1, the other MSS. of the B version, and Dn together. It may, however, be noted that B_1 shows itself to be distinct from the other MSS. of the B version in 24*, 90*, 91*, 182*, 325*, 411*, 608*, 609*, and 621*. From 540*, it seems to be close to B_3 ; from 326* and 496* to B_4 ; and from 352* and 432* to B_5. Non-haplographical omissions which are found exclusively in B_1 include 10. 50^{cd} ; 54. 15^{cd} ; 116. 49^{c}–51^{d} ; 121–124 ; 135. 112^{c}–114^{d} ; 145. 23^{cd} ; 146. 16^{ab} ; 153. 29^{ab} ; and 154. 10^{ef}. It is noteworthy that B_1 om. (with $D_{5.8}$) 6. 46^{d}.

B_2

Dacca, University Library, No. 515 C. Folios 1–242 ; written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4–5 lines to a page ; size $26\frac{1}{4}'' \times 2''$. The MS. is dated Śaka 1442 (= A. D. 1520). The name of the scribe is not mentioned. The MS. is in good condition and contains the whole of the *Anuśāsana.* The place where it was found is mentioned as Malatinagar, Bogra.

There is no additional passage peculiar to this MS., but it is often seen to go with V_1, the other MSS. of the B version, and Dn together, so far as the star-passages

[1] Only full *pāda*-omissions are mentioned in this detailed account.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

are concerned. It stands apart from the other B MSS. in 383* and 449*, but shows affinity to B_4 in 291*. There are only two non-haplographical omissions which are peculiar to B_2. They are : 127. 41^d–42^a and 146. 15^{cd}. The MS. non-haplographically omits (with V_1 Dn D_{10}) 14. col., (with Dn D_{10} $T_{2.3}$ G M_4) 26. 28^c–29^b, (with T_1) 112. 43^{cd}, and (with V_1 Dn) 128. col.

B_3

Dacca, University Library, No. 4805. Folios 1–241 (with folio 123 duplicated); written on Indian paper, in Bengali characters, with 8–9 lines to a page ; size 21″ × 4¾″. The MS. is undated. It is in good condition, and contains the entire *Anuśāsanaparvan*. The place where it was found has been mentioned as Wazirpur, Barisal.

B_3 does not have any additional passage peculiar to it. However, as pointed out above, V_1 B Dn usually go together so far as the star-passages are concerned. But, here, only in one case, B_3 differs from the other MSS. of the B version, namely, in 180*. In 363* and 540*, it shows special affinity to B_1. The following non-haplographical omissions are found exclusively in B_3 : 4. 19 ; 8. 9^{cdef} ; 10. 38^a–39^b ; 17. 168^c–171^b ; 22. 14^c–15^b ; 26. 40^{ab} ; 27. 15^{ab} ; 49. 3^a–4^c ; 53. 29^{ab} ; 55. 1 ; 56. 7–8 ; 64. 12^{ab} ; 105. 32 ; 109. 24, 33–34 ; 112. 47^{cd}, 97^{cd}, 98^{cd} ; 117. 2^{cd} ; 119. 16^{cd} ; 136. col. ; and 148. 1–6. Besides these, B_3 non-haplographically omits (with V_1 D_3) 74. 17^{ab}.

B_4

Calcutta, Asiatic Society, Bengal, No. 4479–5 F. 5. Folios 181 ; written on Indian paper, in Bengali characters ; size 21″ × 5″. Two different kinds of paper have been used, one for folios 1–82 and the other for folios 83–181 ; 10–11 lines to a page in folios 1–82 and 7–8 lines to a page in folios 83–181. The MS., which is complete for the *Anuśāsanaparvan*, is dated Śaka 1739 (= A. D. 1817). The condition of the MS. is good.

Only two additional passages, namely, 49* and 69*, are exclusive to B_4. While, in many other star-passages, it usually stands with the group V_1 B Dn ; it shows its distinctness from the other B MSS. in 245* and 291*, and its affinity to B_1 in 326* and 496*, and to B_5 in 183* and 201*. The non-haplographical omissions peculiar to B_4 are : 1. 17^c–18^b ; 10. 63 ; 15. 16^c–17^d ; 16. 27^a–28^b, 62^a–64^b, 74^{bc} ; 24. 33^c–34^d ; 26. 41^c–42^d ; 28. 1, 20^a–21^b ; 43. 25^a–26^b ; 47. 12^a–13^b ; 63. 19^{ab} ; 77. 17^{cd} ; 87. 12^{bc} ; 90. 30^c–31^d ; 95. 35, 38 ; 133. 13^{ab} ; and 153. 17^{cd}. It shares with D_2 the non-haplographical omission of 53. 46^c–47^d, with D_6 of 85. 65^c–66^d, and with D_{10} of 77. 16.

B_5

Dacca, University Library, No. 733C. Folios 166; written on Indian paper, in Bengali characters, with 13 lines to a page ; size 18¾″ × 6½″. The MS., which is dated

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Śaka 1735 (= A. D. 1813), contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. Its condition is good, and the place where it was found is mentioned as Burdwan, Nalhati.

There is only one star-passage (subst.) peculiar to B_5, and it is 306*. B_5 belongs to the group V_1 B Dn so far as many other star-passages are concerned, but it is to be noted that, from among the B MSS., it stands alone in 406*, 567*, 582*, and 689*, and goes with B_1 in 352* and 432* and with B_4 in 183* and 201*. B_5 has the following non-haplographical omissions peculiar to it: 4. 6^a–8^b, 39^c–41^d; 6. 26^a–28^b, 31^c–33^b; 17. 53^{ab} ; 18. 22^c–23^d ; 27. 59^d–62^a ; 31. 1^c–3^d ; 37. 17^a–19^b ; 44. 52–53 ; 50. 24^d–26^e ; 68. 19^e–20^d ; 75. 14^c–16^b ; 76. 1–2 ; 79. 2–3 ; 85. 53^c–55^b ; 95. 34, 67^{cd} ; 107. 45–46, 67^c–70^b; 110. 14^a–15^b, 16–19, 60^c–76^b ; 112. 23^b–24^c, 42–43 ; 128. 19^c–21^b ; 129. 1 ; 137. 24^{ab} ; 145. 8–9 ; and 154. 8^c–9^d. One other non-haplographical omission may be mentioned here : B_5 $D_{1.\,2.\,4.\,9}$ om. 113. 1^{ef}.

Dn_1

Poona, Vishalgad Collection of the BORI, No. 241. Folios 361 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and about 32 letters to a line ; size $11\frac{1}{2}'' \times 6\frac{7}{8}''$. The MS., which is dated Śaka 1706 (= A. D. 1784), is carefully written and is in good condition. It contains the whole of the *Anuśāsanaparvan* with Nīlakaṇṭha's commentary. The name of the scribe is given as Nīlakaṇṭha. MS. No. 240 from the Vishalgad Collection is used for the critical edition of the *Śāntiparvan*, with the siglum D_8.

Dn_1 has no additional passage peculiar to it. But Dn, as a whole, shares with V_1 B many additions and substitutions. Dn_1 stands apart from Dn_2 and Dn_3 (sic) in such cases as 332* and 556*. The non-haplographical omissions which are found exclusively in this MS. are : 7. 2^{ab} ; 14. 149^{ef} ; 16. 72 ; 53. 38^c–39^b; 55. 23–35; 61. 62^{ab}; 112. 44^{ef} ; 113. 25^c–26^b ; 128. 49 ; 134. 31 ; and 146. 20^{cd}. It goes with Dn_2 in the non-haplographical omission of 14. 160^d–161^a and 29. 9^{cd} .

Dn_2

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 29C of A 1879-80. This codex (No. 29), bound in three different bundles, contains all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Droṇa*.), and the texts of the *Udyoga*. (commencing at Sanatsujātīya), the *Sauptika*., the *Strī*., the *Śānti*., the *Anuśāsana*., and the *Mahāprasthānika*. are accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary. No. 29C contains the last seven *parvans*, from the *Śānti*. to the *Svargārohaṇa*., with separate foliation for each *parvan*. The *Anuśāsana*., which is called *Dānadharma*, covers folios 1–378. The MS. is written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 16–18 lines to a page and about 30–35 letters to a line for the text and 45–48 letters to a line for the commentary ; size $12'' \times 8\frac{1}{4}''$. The margins are ruled with double red lines, and the adhy. and *śloka* numbers are carefully given. The text is written in the middle

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

of the page, and the commentary above and below the text. The dates, which are given after the *Sauptika.*, vary between Saṁvat 1810 (=Śaka 1675 = A. D. 1753) and Saṁvat 1815 (= Śaka 1680 = A. D. 1758). At the end of adhy. 28 of the *Śalya.*, we find a stanza to the effect that the (particular portion of the) MS. was completed by one Rājeśvara on Sunday, Mārgaśīrṣa Kṛṣṇa 11. At the end of the Mokṣadharma section we read : शके १६८० वहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढ शुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखकभगवानभट्टेन लिखितोयं (sic) पुस्तकम्. The portion of the MS. containing the *Anuśāsanaparvan* (with comm.) is said to have been completed by Rājeśvara in Śaka 1675 (= A. D. 1753), Śrāvaṇa Śuddha 8, Somavāsara. The handwriting in the concluding five *parvans* differs from that in the *Anuśāsanaparvan*.

This codex is used for the critical edition of the *Ādi.* as D$_1$, of the *Udyoga.* as Dn$_1$, of the *Śalya.* (adhys. 1–28) as D$_9$ and (adhys. 29–64) as D$_3$, of the *Sauptika.* as Dn$_2$, of the *Śānti.* (Mokṣadharma) as Dn$_4$, of the *Āśvamedhika.* as D$_3$, and of the last four *parvans* from the *Āśramavāsika.* to the *Svargārohaṇa.* as K$_4$.

There are only two additional passages which are exclusive to Dn$_2$, namely, 74* and 628*. However, as pointed out elsewhere, Dn as a whole often agrees with V$_1$ B in additions and substitutions. In 431*, 476*, 540*, 588*, and 630*, Dn$_2$ shows itself differing from Dn$_1$ and Dn$_3$ (sic). The non-haplographical omissions peculiar to this MS. are : 77. 12^c–13^d ; 89. 8^e–9^d ; 107. 20^{ef} ; 112. 112 ; 115. 8^e–9^e ; and 134. 33^{cd}. The non-haplographical omission of 63. 36, which Dn$_2$ shares with D$_2$, may also be noted.

Dn$_3$

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1871–72. Folios 1^b–330^a, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 45 letters to a line ; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. The margins are ruled in two double black lines. The MS. is dated Saṁvat 1717 and Śaka 1582 (= A. D. 1660-61). It contains the text of the whole *Anuśāsanaparvan* and a commentary extending up to adhy. 97 (= Crit. Ed. adhy. 98).

On a cursory examination of this MS. it was thought that the commentary contained in it was that of Nīlakaṇṭha. It was, therefore, regarded as belonging to the Dn version and was given the siglum Dn$_3$.[1] However, a more detailed study of it later showed that the commentary differed substantially from Nīlakaṇṭha's. This was further confirmed by a comparison of this MS. with another identical MS. which became available after the text of this *parvan* had been printed off.[2] The characterisation of the MS. as Dn$_3$ is thus not correct.

---

1 This misconception was due to the facts (a) that, in the initial portions, the comm. did show considerable similarity with Cn and (b) that the text of the *parvan* given in the MS. was mostly similar to that adopted by Nīlakaṇṭha.

2 For further details, see " Testimonia ; Commentaries : Cn. "

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

It must, however, be emphasised that, though the commentary included in this MS. is certainly not that of Nīlakaṇṭha, the text of the *parvan* given in it agrees substantially with Nīlakaṇṭha's text. There is no additional passage peculiar to this MS., but it is noteworthy that it invariably goes with the other two Dn MSS. (and V_1 B and various D MSS.) so far as many star-passages (and also all the Appendix passages) are concerned. It is still more noteworthy that, in such cases as 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, this MS. agrees with the other two Dn MSS. against the MSS. of the D version. The text in Dn_3 (sic) thus seems to belong to the Dn version and not to just D version.[1] The MS. stands apart from Dn_1 and Dn_2 in 52*, 86*, 470*, 480*, and 635*. Two other star-passages need to be mentioned here, namely, 247*, which is found in N (except Dn_3) and 248* which is given by S and Dn_3. Dn_3 is peculiar in the following non-haplographical omissions : 14. 199^{ef} ; 24. 13^{ab} ; 45. 16–24 ; 51. 11 ; 80. 35^{ab} ; and 86. 19^{e}–20^{d}. It shares with V_1 B_3 the non-haplographical omission of 74. 17^{ab}. But the non-haplographical omission of 10. 56, which is peculiar to Dn as a whole, is particularly significant.

D_1

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891–95. Folios 419 ; written on thin old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and about 45 letters to a line ; size $15'' \times 7\frac{1}{2}''$. The margins are ruled with red lines, and double *daṇḍas* in red ink are inserted at the end of the stanzas. The colophons also are often written in red ink. There are occasional marginal corrections. The MS., which is in a fairly good condition, contains the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*. The *Śāntiparvan* ends on folio 266, and the *Anuśāsanaparvan* begins on folio 267. Folios 38 and 39 and 409 and 410 are numbered together and folios 364, 365, and 366 are missing.

There is sufficient ground to presume that D_1 actually belongs to the Kāśmīrī (K) version. With $D_{2.3}$, it forms a separate group within the D version. One may even go to the extent of asserting that, so far as peculiar readings, additions, substitutions, and omissions are concerned, D_{1-3} clearly represent almost a distinct version. It is also significant that the present MS. is included among Nos. 182–207 of 1891–95. Some from among these MSS. (e. g. Nos. 184, 190, 193, and 198) presumably form parts of a single codex of the *Mahābhārata*, which seems to have been copied from an original Śāradā codex.[2] In other words, these particular MSS. seem to belong to the K version, that is, they seem to be Devanāgarī transcripts of the Śāradā version. They have, indeed, been used as such for the Critical Edition : No. 184 for the *Āraṇyaka*. as K_3, No. 190 for the *Karṇa*. as K_1, No. 193 for the *Śalya*. as K_2, and No. 198 for the *Śānti*.

[1] The necessary correction in this connection needs to be made in the introductory remark at the beginning of the Critical Notes.

[2] The confusion in these MSS. between त and उ, and न and र would confirm this assumption.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

as K_1. It is particularly significant that folios 1–266 of the present MS. (that is, No. 198) serve as K_1 for the *Śānti*. For, this fact clearly suggests that the remaining folios of this MS. must also serve as some K MS. for the *Anuśāsana*. It is further significant that the present MS. used for the *Anuśāsana*., at the end, records its date as Saṁvat 84, which presumably refers to the Saptarṣi-Saṁvat which prevailed in Kashmir.

Notwithstanding all this, this MS. is not here designated as belonging to the K version for the following obvious reason. One could speak of a K version, that is, of Devanāgarī transcripts of the Śāradā version, only if there had become available a MS. (or MSS.) of the Śāradā version, by comparison with which it would have been possible to say whether a particular MS. represented its Devanāgarī transcript or not. No Śāradā MS. of the *Anuśāsana*. has unfortunately come to hand. In the strictest sense, therefore, one cannot speak of a K version of that *parvan*. However, as pointed out above, there is sufficiently strong *indirect* evidence which induces one to presume that the present D_1 (and also D_2 and D_3) belong to the K version.[1]

There is no additional passage peculiar to this MS., but, against other MSS., it shares, with D_2, 359*, 407* (subst.), 477* (subst.), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, and, with $D_{2.3}$, 365* and 382*. D_1 (with $D_{2.3}$) also stands apart from the group D_{4-9} in 219*, 228*, 282*, 619*, 625*, etc. The non-haplographical omissions, which are found exclusively in D_1, are : 10. 19^{a}–20^{b}, 53^{a}–54^{b} ; 17. 162^{cd} ; 20. 22^{c}–24^{b} ; 39. 4^{e}–5^{d} ; 55. 29–30 ; 82. 10^{a}–11^{d} ; 84. 34^{cd}, 51^{b}–52^{a} ; 86. 4^{cd} ; 93. 10^{ab} ; 95. 39^{c}–40^{d}, 68^{ab} ; 98. 22^{ab} ; 103. 23^{a} ; 105. 6^{a} ; 109. 20^{a} ; 116. 50^{cd} ; 123. 4–5 ; 128. 54^{e}–55^{d} ; 135. 4^{d}, 119 ; 144. 21^{ef} ; 151. 35^{c}–36^{b} ; and 153. 16–17. It shares with $D_{2.3}$ (against other MSS.) many non-haplographical omissions, such as 14. 133^{ab} ; 24. 26 ; 26. 63^{cd} ; 31. 52^{ab} ; 34. 17^{cd} ; 40. 4^{ef} ; 47. 32 ; 51. 30^{ab} ; 69. 13^{c}–15^{b} ; 75. 31 ; 77. 17^{e}–18^{b} ; and 80. 36^{ab}. At the same time, it differs from $D_{2.3}$ in 378* and the non-haplographical omission of 21. 24^{ab} and 38. 26^{e}–27^{b}.

D_2

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No. 15 (now numbered 246). This MS. was procured from Dr. N. G. Sardesai of Poona. Folios 186 ; written on tough Indian paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 15 lines to a page and about 45 letters to a line ; size 13″ × 6½″. The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them. References and colophons are marked with red pigment. This MS. forms a part of a complete codex of the Mahābhārata, from which only the *Āśvamedhikaparvan* is missing. It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Miśra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the *Udyogaparvan*. Most of the copying was carried out at Bharatpur.[2] The present MS., which contains

[1] For a fuller discussion, see below under " Recensions and Versions ".

[2] The *Śalyaparvan* is said to have been copied by one Khuśālirāma at Mānapur.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the entire *Anuśāsanaparvan*, is undated, though, elsewhere in the codex the date is given as Saṁvat 1828, Śaka 1693 (= A.D. 1771).[1]

The MS. is used for the critical edition of the *Āraṇyaka.* as K_3, of the *Virāṭa.* as K_2, of the *Udyoga.* as D_1, of the *Bhīṣma.* as K_2, of the *Droṇa.* as D_1, of the *Karṇa.* as K_4, of the *Śalya.* as K_3, of the *Sauptika.* as K_6, of the *Strī.* as D_2, of the *Śānti.* as K_4, of the *Āśramavāsika.* as K_2, of the *Mausala.* as K_2, of the *Mahāprasthānika.* as K_2, and of the *Svargārohaṇa.* as K_2.

D_2, like D_1, also presumably belongs to the K version. Whatever has been said above about D_1 in connection with readings, additions, substitutions, and omissions is applicable with equal relevance also to D_2. There is little doubt that the codex, from which the present MS. is derived, is copied from an original codex in Śāradā characters. Attention may be drawn, in this context, to two significant points, namely, (1) that this codex was got copied by a person from Kashmir, and (2) that, for the critical edition of as many as eleven *parvans*, MSS. from this codex have already been used as K MSS. The present MS. must, accordingly, have been a Devanāgarī transcript of a Śāradā MS., but here it has not been designated as a K MS. for the same reason as mentioned in respect of D_1.

D_2 has 360*, 387* (subst.), and 443* exclusive to itself. It has the following non-haplographical omissions peculiar to it : 1. 74^c–75^d ; 6. 46^{bcd} ; 7. 15^c–16^b ; 16. 20^a–21^b ; 17. 74^a–75^b, 87–88 ; 20. 14^{ab} ; 26. 47 ; 33. 13–14 ; 34. 14^{cd} ; 41. 5^{cd} ; 43. 24^c–26^b ; 48. 12^c–15^d ; 51. 19^{cd} ; 57. 42–44 ; 63. 3^{ab} ; 83. 20^c–21^b ; 96. 54^{ab} ; 99. 26^b–27^c ; 105. 3^{cd} ; 106. 20^{cdef} ; 107. 23^{ab}, 71, 115^d–117^a, 131^c–132^b ; 109. 21^{cd} ; 110. 88–89 ; 112. 66^{ab} ; 116. 42^c–43^a, 48^c–51^b, 68^c–69^d ; 119. 1^c–2^d ; 121. 11^{cd} ; 126. 4 ; 127. 18^{cd} ; 130. 23^{ab} ; 132. 44^{bcd} ; 133. 33^c–34^d ; 135. 62^{cd} ; 144. 23^a–24^b ; 151. 17^{ab}, 31^{cdef}, 34, 35^{cdef}, and 49^d–50^b. Attention has already been drawn to the very close affinity of this MS. to $D_{1.3}$. It, however, differs from $D_{1.3}$ in the non-haplographical omission of 15. col. ; 18. 36^d–37^c ; and 63. 36.

D_3

London, India Office Library, No. 3226 (2137). Folios 78 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters of the Kashmir type, with about 33 lines to a page ; size 16¼″ × 9″. The margins are clean, and corrections are occasionally made in the text itself by yellow pigment. The MS. contains four *parvans* of the *Mahābhārata*, namely, the *Ādi.*, the *Virāṭa.*, the *Bhīṣma.*, and the *Anuśāsana.* (Dānadharma) from the beginning up to यत्र स्व (in 82. 37^c). The portion from गुह्यं (in 82. 37^c) to the end of the *parvan* is lost on missing folios. According to the statements occurring at the end of the *Bhīṣma.* and the beginning of the *Anuśāsana.*, the MS. was written in Saṁvat 1839 (= A.D. 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmaṭha. But the writing is not quite uni-

[1] At the end of the *Śalyaparvan*, the following date is mentioned : Ravivāsara, Vaiśākha Śukla 14, Saṁvat 1828,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

form throughout the codex. The MS. is used for the critical edition of the *Ādi.* as K_1, of the *Virāṭa.* as K_1, and of the *Bhīṣma.* as K_1.

D_3 clearly belongs to the integrated group D_{1-3} (see under D_1 and D_2), and can, therefore, be regarded as a K MS. The Kāśmīrī origin of this MS. becomes quite evident even from its outward form and get up.[1] It is also noteworthy that relevant portions from this MS. are used as K MSS. (in each case as K_1) for the constitution of the texts of the *Ādi.*, the *Virāṭa.*, and the *Bhīṣma.* But, for the reason mentioned above, this MS. is not designated here as a K MS.

Only one additional passage, namely, 3*, is peculiar to D_3. It has the following non-haplographical omissions peculiar to it: 14.29, 137^c–138^b; 20. 37^e–38^b; 21. 8^{ab}; 34. 16^{bc}, 25^a–26^b; 35. 12^{ab}; 42. 27; 43. 25^c–26^b; 45. 21^e–22^b; 46. 8^{cd}; 47. 52-58; 52. 33^a–53. 32^b; 59. 2^c–3^b; 60. 7^b, 20^a; 62. 21; 72. 11, 27^a; and 74. 23^{ab}. The close affinity of D_3 to $D_{1.2}$ in the matter of peculiar readings, additions, substitutions, and omissions has already been pointed out. It, however, differs from $D_{1.2}$ in 359* and in the non-haplographical omission of 51. 12.

D_4

Poona, Mahābhārata Collection of MSS. belonging to the BORI, Kamat Collection, No. 23. This codex consists of 20 MSS. of different *parvans* of the Epic, which belong to different dates and are copied in different hands. The MS., which is now being described, contains the *Anuśāsana.*, the *Āśvamedhika.*, and the *Āśramavāsika.*, with separate foliation for each of these *parvans.* The *Anuśāsanaparvan* extends over 205 folios. On folio 1^a, we read: त्रयोदशः आनुशासनिको पर्वः (sic) तस्य अध्यायाः १४६ श्लोकाः ७८०० पत्र २०५. The MS. is written on Indian paper, in bold Devanāgarī characters, with 13 lines to a page and about 48 letters to a line; size 14″ × 6½″. The margins are ruled with three or four black lines. The *śloka* numbers are given, but adhy. numbers are not given. At the end of the *Anuśāsana.*, the date of the MS. is given as Saṁvat 1732, Śaka 1596 (= A. D. 1675), Māgha Śukla 2, Ravivāsara.

This MS. is used for the critical edition of the *Bhīṣma.* as K_5, of the *Sauptika.* as K_3, of the *Śānti.* as K_2, and of the *Āśvamedhika.* as K_2.

There is no additional passage which is peculiar to D_4. It is seen that D_{4-9} often go together so far as the star-passages are concerned (e. g. 219*, 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381*, 413*, 415*, 619*, 625*, 627*, 672*, and 679*). The following non-haplographical omissions in D_4 may be noted: 1. 7; 2. 21^e–22^b, 83^e–84^b; 10. 2^{ab}, 9^e–10^b; 15. 25^{cdef}; 16. 11^{cd}; 17. 90^e–91^b, 131^e–132^b; 21. 13^e–15^b; 38. 26^b; 44. 42^c–43^b; 47. 29, 51^e–52^b; 48. 41^e–42^b, 44^e–46^d; 51. 10^e–11^b; 54. 24^b–29^a; 55. 28; 56. 17^e–18^b; 57. 23; 61. 12^{abcd}; 62. 11^d–12^b; 64. 13^{cd}; 65. 15^a–16^b; 68. 13^{cd}; 74. 27^f; 77. 22^e–23^b;

1 For a fuller discussion of this point, see *Critical Ed. of the Ādi.*, Prolegomena, pp. xi–xii.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

82. 1–27 ; 88. 8^{c}–9^{d} ; 90. 39^{a} ; 95. 27^{a}–30^{b} ; 98. 15 ; 99. 15, 31^{cd} ; 108. 12^{c}–13^{b}, 18 ; 109. 15^{ab} ; 110. 119^{cd}, 137^{cd} ; 112. 39^{b}, 70^{c}–74^{b} ; 114. 11^{ab} ; 116. 57 ; 118. 9 ; 119. 10–11 ; 121. 15^{a}–22^{b} ; 127. 11^{e}–12^{b} ; 128. 44^{cd} , 48^{a}–49^{b}, 50^{ab} ; 129. 26^{cd}, 30 ; 131. 9, 11 ; 132. 4, 50^{d}–54^{a} ; 142. 15^{c}, 16^{c}–17^{b} ; 144. 49^{ab} ; 146. 21^{c}–22^{b} ; 148. 3^{c}–4^{b} ; 151. 31^{cd}, 37 ; 153. 38^{e}–39^{e} ; and 154. 2^{c}–3^{b}. The MS. shares with D$_{6}$ a number of non-haplographical omissions, such as 2. 8^{a}–9^{b} ; 7. 4 ; 10. 6^{c}–7^{c} ; 27. 9^{c}–10^{d} ; 32. 24 ; 37. 18^{a}–19^{b} ; 51. 44 ; 53. 18^{c}–19^{b} ; and 59. col. It shares with D$_{9}$ the non-haplographical omission of 65. 47^{cd}. Similarly D$_{4.6.7.8}$ have in common many omissions, such as, for instance, 4. 58^{abcd}; 16. 13^{c}–14^{b} ; 17. 41–42 ; 41. 23^{a}–24^{b} ; 47. 33^{a}–34^{b} ; 51. 4^{cd} ; 68. 4^{c}–5^{d} ; 72. 37^{c}, 38^{d} ; 80. 13^{c}–14^{b}, 15–16, 35, 41^{c}–42^{d} ; 87. 6^{ab} ; 91. 17^{cd} ; 104. 8 ; 106. 41^{ab} ; 107. 67^{cd} ; 133. 16–35, 39 ; and 153. 30^{c}–31^{b}.

D$_{5}$

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1046. Folios 182 ; written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 12 lines to a page ; size 15″ × 6″. The following colophon is found at the end of the MS. : इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिकपर्वणि युधिष्ठिरभीष्मसंवादे...पञ्चाश...तमोध्यायः ॥ एतत्पर्वाख्यानानुक्रमणिका ॥ आनुशासनिकं पर्व समाप्तम्. The MS. bears no date.

The additional passages, found exclusively in D$_{5}$, are : 222*, 284*, 293*, 312*, 637*, and 729*. In the matter of sharing star-passages, D$_{5}$ often seems to go either with D$_{8}$ or with D$_{10}$. For instance, D$_{5}$ shares 14* and 17* with D$_{8}$ (and V B Dn) and 596* and 636* with D$_{10}$. D$_{5}$ is rather profuse in non-haplographical omissions : 2. 25 ; 11. 17 ; 14. 53^{d}–54^{d}, 140^{e}–142^{b}, 161de, 186^{cd} ; 15. 16^{d}–18^{a} ; 17. 165^{cd} ; 23. 38^{cd} ; 24. 7^{cd}, 100^{bcd} ; 26. 10^{cd} ; 35. 15^{cd} ; 44. 32 ; 48. 34^{d}–36^{c} ; 50. 12^{f}–13^{a} ; 52. 19^{e}–53. 13^{b} ; 54. 4^{a}–5^{b}, 36^{cd} ; 56. 5^{c}–6^{c} ; 57. 5–6 ; 61. 75 ; 62. 40^{a}–41^{b} ; 65. 2^{cf}, 22^{ab} ; 67. 8^{bc} ; 78. 24^{c}–25^{d} ; 83. 4–35 ; 86. 19, 25^{cd} ; 90. 30^{a}–31^{b} ; 95. 13^{cd}, 28^{cd} ; 101. 21^{c}–22^{b} ; 107. 56, 111^{a}–114^{b} ; 110. 60^{e} ; 119. 6^{d}–8^{a} ; 128. 49–50 ; 134. 9–10 ; 135. 86^{b}–87^{b} ; 148. 6^{c}–36^{d} ; and 151. 37^{a}–38^{b}. In the matter of omissions also, D$_{5}$ shows affinity to D$_{8}$ as in the omission (B$_{1}$ D$_{5.8}$) of 6. 46^{d}, or to D$_{8.10}$ as in the omission of 27. 26–27 and 33. 11^{cd} (which are omitted by the entire D version except D$_{5.8.10}$). It may be further noted that 48. 23^{cd} is omitted by D (except D$_{5}$).

D$_{6}$

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 201 of 1891–95. Folios 1^{b}–153^{b} ; written on tough Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 15 lines to a page and about 55 letters to a line ; size 14⅝″ × 6⅝″. The margins are ruled with two red lines. The MS., which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. It would seem that the last folio of this MS. was lost ; the portion from नूनं हृदयं मम पार्थिवाः (154. 22) up to the end of the adhy. and

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the *parvan* was, therefore, written on the four margins in a different hand, presumably at a later date.

D_6 has no additional passage exclusive to itself. A reference has already been made to the group D_{4-9} which goes together in many star-passages. The following non-haplographical omissions are peculiar to D_6 : 3. $6^d–7^b$; 20. $12^a–13^b$; 21. $13^c–14^b$; 27. $101^b–102^c$; 45. 11; 48. $45^a–46^b$; 51. $10^c–12^d$; 55. 25^d ; 62. 49 ; 70. 2^{ab} ; 100. 6^{bcde} ; and 109. 30^{cd}. As pointed out elsewhere, $D_{4.6.7.9}$ have many omissions in common, but, within that group, D_6 seems to show special affinity to D_4 (e. g. $D_{4.6}$ om. 7.4 ; 51. 44 ; 53. $18^c–19^b$; 59. col.) and D_7 (e. g. $D_{6.7}$ om. 110. 3^{ab} ; 112. $31^d–32^a$, 100^{cd} ; 132. 50^d, $52^a–54^a$). Two other omissions may be noted : 85. $65^c–66^d$ which D_6 shares with B_4 and 82. 39^{cd} which it shares with D_9.

D_7

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 66 of 1882–83. Folios $1^b–401^b$; written on old Indian paper, in clear Devanāgarī characters, with 9 lines to a page and 30–32 letters to a line ; size $11\frac{1}{4}'' \times 5''$. The margins are ruled with double black lines, and red pigment is occasionally used to mark the beginnings of adhys. or the *uvāca* references. No adhy. numbers or *śloka* numbers are given. The use of *pṛṣṭhamātrās* is quite common. The MS., which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. However, one folio at the end is obviously missing, for, the MS. breaks off on fol. 401^b with one of the post-colophon concluding verses half finished (व्यासरूपी हरिः साक्षात्प्रीयतामिति कीर्तयन् । दद्याद्देनु ....).

D_7 has the following star-passages peculiar to it : 2*, 46*, 317* (subst.), 351*, 542*, and 634* (subst.). It generally sticks to the group D_{4-9} in other star-passages. The following non-haplographical omissions are found exclusively in this MS. : 16. 8^{cd} ; 17. $126^d–127^c$; 27. $101^d–102^b$; 93. 4^{cd} ; 109. 42^{ab} ; 116. $67^d–68^b$; 130. 33^b ; 132. $30^c–31^d$; 133. 63 ; 143. 21 ; and 149. 2^{cd}. In other omissions, D_7 seems to stick to the group $D_{4.6.7.9}$. Within that group, again, it is close to D_6 (e. g. $D_{6.7}$ om. 110. 3^{ab} ; 112.$31^d–32^a$, 100^{cd} ; 132. 50^d, $52^a–54^a$).

D_8

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882–83. This is one of the two bundles of MSS., which together comprise all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Śānti.*). The first bundle, which is numbered 565 of 1882–83, contains the first six *parvans*, from the *Ādi.* up to the *Bhīṣma.*, while the present bundle contains the *parvans* from the *Drona.* to the *Svargārohaṇa.* (the *Śānti.* missing). The foliation for each *parvan* is separate. The MS. is written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 44–48 letters to a line ; size $15'' \times 6''$. The margins are ruled with double red lines, references and colophons are marked with red pigment, and corrections are indicated

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

with yellow pigment. The writing is uniform throughout, but it is neither neat nor careful. The name of the scribe is given as Gaṇeśa (son of Tryambaka and grandson of Raghunātha) Puranik. At the end of the *Droṇaparvan*, Gaṇeśabhaṭṭa mentions Nasik as his place of residence. The *Anuśāsanaparvan* extends over folios 1^b–168^b. Though there is no reference to any date at the end of this *parvan*, the *Śalyaparvan* in this bundle is dated Śaka 1619 (= A. D. 1697) while the *Āśvamedhikaparvan* (in this very bundle) is dated Śaka 1616 (= A. D. 1694).

Manuscripts from this codex are used for the critical edition of various *parvans* — of the *Ādi.* as K_4, of the *Udyoga.* as D_3, of the *Bhīṣma.* as K_3, of the *Droṇa.* as D_5, of the *Śalya.* as D_2, of the *Sauptika.* as K_2, of the *Strī.*, as K_3, and of the last four *parvans* as K_8.

D_8 has 288*, 355*, 515*, and 601* as additional passages and 566* as a subst. passage peculiar to itself. It seems to show special affinity to D_{10} in 38A*, 50*, 51*, 61*, 83*, and 144*. As pointed out elsewhere, in 14* and 17*, D_8 stands close to D_5 among the D MSS. The non-haplographical omissions special to D_8 are : 26. 42–44 ; 84. 35^{cd} ; 105. 54 ; 107. 125^d–127^a, 110. 14^{ab} ; 116. 28^c–30^b ; 122. 5^c–6^b ; 142. 15^{bc} ; 144. 4 ; and 153. 30^{cd}. It shares the omission of 6. 46^d with B_1 D_5 and of 99. 7^{cd} with D_{10}. In the omission of 27. 26–27 and 33. 11^{cd}, D_8 (with $D_{6.\,10}$) stands apart from the other D MSS.

D_9

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 202 of 1891–95. Folios 1^b–317^a, from which folios 172 and 287–296 are missing ; written on old Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 10 lines to a page and about 40 letters to a line ; size $10\frac{3}{4}''$–$4\frac{3}{4}''$. The borders are ruled in double black lines. Red pigment is used for references and colophons, while yellow pigment is used for corrections. The MS., which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. No adhy. numbers or *śloka* numbers are given.

There is no additional passage peculiar to D_9, but, as mentioned elsewhere, this MS. has many star-passages in common with D_{4-8}. In 87*, it stands clearly separated from the other N MSS. The following non-haplographical omissions exclusive to D_9 may be noted : 17. 66^c–68^b ; 24. 12^c–14^b ; 36. 19^a–37. 1^b ; 40. 29^c–30^b ; 44. 11–12 ; 45. 14^d–16^b ; 47. 44^c–46^b ; 61. 39^c–40^b ; 75. 18^c–19^b ; 84. 81 ; 90. 42^c–44^b ; 95. 4^a–5^b ; 112. 8^c–13^d, 105–106 ; 131. 3–4 ; 132. 50^a–55^b ; and 146. 12^d–14^c. The group $D_{4.\,6.\,7.\,9}$ have many omissions in common, but it may be noted that D_9 shares with D_4 the non-haplographical omission of 65. 47^{cd}, with $D_{6.\,7}$ of 9. 2, and with D_6 of 82. 39^{cd}. D_9 is missing from 692*. 9 up to 151. 17^d, and from 151. 39^c up to the end of adhy. 151.

D_{10}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1307. Folios 252 ; written on Indian

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

paper, in Devanāgarī characters, with 13 lines to a page ; size 14½″×6½″. The following colophon is found at the end : हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां श्रीमदानुशासनिके पर्वणि भीष्मस्वर्गारोहणं नाम द्विपञ्चाशद्द्विशततमोऽध्यायः ॥ आनुशासनिकं पर्व समाप्तम् ॥

D_{10} has only 234*, 237* (subst.), and 340* exclusive to itself. But it is a very peculiar MS. In the matter of the star-passages as also the Appendix passages, D_{10} is seen to go with N as against the entire S (78 star-passages and 4 Appendix-passages), and with S as against the entire N (of course except D_{10}) (50 star-passages and 15 Appendix-passages). It thus represents a greatly inflated composite version which is influenced by both N and S[1]. In App. I. No. 14A, 14B, and 16, and in 115*, 118*, 155*, and 175*, D_{10} stands clearly isolated from the other N MSS. On the other hand, there is not a single Appendix-passage which S, unaccompanied by D_{10}, has. Among the N MSS., D_{10} is close to V_1 B Dn (as testify, for instance, 66*, 134*, 135*, 153*, and 178*). There are also indications of its affinity to D_5 (e. g. 596* and 636*) and D_8 (e. g. 38A*, 50*, 51*, 83*, 152*). The non-haplographical omissions peculiar to D_{10} are : 2. 17^{cd}, 18^{b}, 18^{d} ; 10. 8^{cdef} ; 15. 50^{c}–51^{d} ; 24. 47 ; 26. 66 ; 27. 57^{cd}; 59. 19^{ab} ; 62. 29^{c}–30^{b} ; 80. 22^{cd} ; 83. 34^{c}–35^{d} ; 103. 3 ; 112. 78, 97^{c} ; and 145. 5^{ab}. It is noteworthy that D_{10} does not omit 37. 15^{c}–16^{d} which is omitted by all other N MSS., while it non-haplographically omits, with the entire S, 32. 18de, 65. 48^{cd} ; 143. 25^{c} ; and 150. col.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, unnumbered and undated. Folios 235 ; written on palm leaves, in Telugu characters, with 11–13 lines to a page and about 88–98 letters to a line ; size 19. 9″ × 1. 8″. The MS. contains the last six *parvans* of the Epic (from the *Anuśāsana*. to the *Svargārohaṇa*.).

The MS. is used for the critical edition of the *Āśvamedhika*., the *Āśramavāsika*., the *Mausala*., the *Mahāprasthānika*., and the *Svargārohaṇa*., as T_1 in all the cases.

T_1 is a very peculiar MS. It has the largest number of star-passages (77) and non-haplographical omissions (894) exclusive to itself. It would seem as if T_1 had attempted to present a kind of summarised version of the *Anuśāsana*. —on the one hand, by omitting many passages which it considered to be not quite necessary for maintaining the continuity of the narration, and, on the other hand, by supplying some link–passages at such places, where the continuity of the narration was likely to suffer on account of the omissions. Of course, it cannot be said to have succeeded in this attempt to any appreciable extent. It may be noted that T_1 stands isolated from the other S MSS. in 42* (subst.), 45*, 241* (subst.), 242*, 548* (subst.), 551*, and 594*. It shares with the entire M version 162*, 163*, and 173*. It is seen to go with TG in many star-passages

---

1 In many ways it is comparable to Kumbh. ed. and the version adopted by Cv. The fact that the provenance of D_{10} is Tanjore may not be entirely without significance.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(e. g. 48*, 56*, 200*, 211*, 214*, 226*, etc.), but also to stand apart from that group (e. g. 233*, 239*, 240*, 272*, 274*, 276*, 301*, 308*, and 537*). T_1 shares with T_2 the non-haplographical omission of 20. 46^{cd}, with T_3 of 8. 6^{cd} and 99. 11–14, with G_2 of 14. 74 and 75. 27^{ab}, with M_4 of 17. 106^{c}–107^{b} and 111. 20–21, and with the entire M version of 16. col. and 107. 23^{cd}. T_1 stands apart from TG in the nonhaplographical omission of 24. 42^{c}–44^{b} ; 60. 2–3 ; and 109. 28^{cd}.

T_2

Mysore, Government Oriental Library, No. 2455. Folios 305 ; written on palm leaves, in Telugu characters, with 8-11 lines to a page and 61 letters to a line; size $15\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. The MS., which is said to have been completed in the Śubhakṛt Saṁvatsara, contains the entire *Anuśāsanaparvan*.

The following additional passages are peculiar to T_2 : 334*, 362*, 385*, and 445*. The MS. shares 185*, 186*, and 188* with G_4. As pointed out elsewhere, TG have many star-passages in common. T_2 has the following non-haplographical omissions exclusive to itself: 2. 10^{c}–12^{d} ; 18. 20^{ab} ; 24. 82 ; 26. 35^{c}–38^{b} ; 36. 3^{a}–5^{b} ; 60. 9^{d} ; 74. 13^{ab} ; 75. 16^{a}–17^{b} ; 95. 27^{a}–28^{a}, 32^{bc} ; 99. 24^{ab} ; 102. 28^{a}–29^{b} ; 110. 13, 52^{ab}, 85^{ab} ; and 141. 26^{ef}. It shares with T_1 the non-haplographical omission of 20.46^{cd}, with T_3 of 14. 142^{d}, with G_4 of 18. 23^{cd} and 28^{c}–29^{d}, and with M_4 of 144. 51^{cd}. T_2 stands apart from TG in the non-haplographical omission of 109.26^{cd}, and from the other MSS. of the T version in that of 8. 6^{cd} and 99. 11–14.

T_3

Madras, Adyar Library, No. XXIV, E 34. Folios 195 ; written on palm leaves, in Telugu characters, with 12 lines to a page; size $19\frac{1}{2}'' \times 2''$. The MS., which is undated, contains the last six *parvans* of the Epic (namely, from the *Anuśāsana*. to the *Svargārohaṇa*.).

T_3 is peculiar in 39*, 418* (subst.), 419*, 420*, 427*, 435*, 437*, 552*, 638*, 666*, 682*, 698*, and 713*. In 466*, it stands isolated from the other S MSS., while in 65* it adheres to the entire G version. The following non-haplographical omissions which are exclusive to T_3 may be noted: 6. 5^{a}–6^{a} ; 24. 70^{c}–73^{d} ; 26. 18^{c}–19^{a} ; 28. 21 ; 69. 19^{a}–22^{b} ; 93. 7^{d}–11^{c} ; 97. 2^{bc} ; 100. 12^{bc} ; 105. 38^{d}–40^{a}, 52–54 ; 106. 27^{a}–28^{a} ; 107. 12–13 ; 112. 72–73 ; 143. 27^{abc} ; 151. 27, 40–43 ; and 153. 28. The MS. shares with T_1 the non-haplographical omission of 8. 6^{cd} and 99. 11–14, with T_2 of 14. 142^{d}, and with G_4 of 14. 68-69 and 69. 29^{a}–32^{b}. In T_3, the portion from वाददद्रवः in 18. 14^{f} up to विद्योता in 20. 20^{d} is lost on a missing folio.

G_1

Madras, Adyar Library, unnumbered and undated. Folios 319 ; written on palm leaves, in Grantha characters, with 8-9 lines to a page and about 65–70 letters to a

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

line. The MS., which is damaged, contains the whole *Anuśāsanaparvan*. Its owner is one Sampatkumaram.

There is no additional passage peculiar to G_1, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages. The non-haplographical omissions found exclusively in this MS. are : 20. $25^{d}-27^{c}$; 29. $2^{c}-3^{d}$; 40. $50^{c}-52^{b}$; 54. $31^{c}-33^{b}$; 83. 16–17 ; 98. 16–18 ; 99. 17 ; 110. 137^{ab} ; 116. $19^{c}-24^{d}$; 118. 4^{b} ; 136. 22–23 ; 143. $33^{a}-39^{b}$; 147. $11^{c}-12^{d}$; and 148. 10–11. It shares with G_3 the non-haplographical omission of 14–18 ; 61. $23^{c}-28^{b}$; 118. 10^{cd} ; and 122. $12^{d}-13^{c}$.

G_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11812. Folios 332 ; written on palm leaves, in Grantha characters. The MS., which is undated, is incomplete and contains only adhys. 1–251.

G_2 has only 458* (subst.) exclusive to itself. In 668*, it stands isolated from the other S MSS., while, in 727*, it goes with M_4 in remaining separated from S. The following non-haplographical omissions are exclusive to G_2 : 1. $32^{a}-33^{b}$; $66^{a}-68^{b}$; 2. $53^{a}-56^{b}$, $78^{a}-80^{b}$; 14. $20^{b}-23^{d}$, 54–71, 108^{cd}, $110^{c}-111^{b}$; 17. 58^{cd} ; 18. $16^{e}-17^{f}$, $18^{e}-56^{d}$, 59^{cd} ; 26. $16^{d}-18^{c}$, $57^{a}-58^{b}$; 60. $23^{c}-24^{d}$; 65. $3^{c}-4^{d}$; 70. 34^{ab} ; 72. $6^{f}-8^{a}$; 74. $11^{e}-13^{b}$; 86. $9^{d}-11^{c}$; 90. 16^{cd} ; 97. $2^{d}-3^{a}$; 99. 117. 12^{cd} ; 144. $46^{d}-47^{d}$; 145. 27 ; 147. $11^{b}-12^{c}$; 148. $18^{c}-19^{d}$; 152. 6^{cd} ; 153. 26–27 ; and 154. 3^{ef}. It shares with T_1 the non-haplographical omission of 14. 74 and 75. 27^{ab}, with M_3 of 27. 28^{ab}, and with the entire M version of 14. 54–55. In G_2, the portion from उदकानयने in 91. 26^{a} up to सत in 94. 3^{d} is lost on a missing folio.

G_3

Poona, Mahābhārata Collection of MSS. belonging to BORI (presented by Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore), No. 27. Folios 532 ; written on palm leaves, in Grantha characters, with 16–22 lines to a page and about 65–75 letters to a line ; size 15. 2″ × 2. 1″. The MS., which is undated, contains the last seven *parvans* of the Epic (namely, from the *Śānti.* to the *Svargārohaṇa.*).

The MS. is used for the critical edition of the *Śānti.*, the *Āśvamedhika.*, the *Āśramavāsika.*, the *Mausala.*, the *Mahāprasthānika.*, and the *Svargārohaṇa.*, as G_1 in all cases.

There is no additional passage exclusive to G_3, but that MS. is usually seen to stick to the group T G so far as the star-passages are concerned. There are also not many non-haplographical omissions exclusive to G_3. The few ones are : 8. 8^{bc} ; 92. $18^{c}-20^{b}$; 100. $19^{c}-21^{b}$; 101. 58–59 ; 108. 2–3 ; 112 48^{ab} ; 116. $19^{c}-22^{d}$, 24 ; and 135. 13^{ab}. It shares with G_1 the non-haplographical omission of 14–18 ; 61. $23^{c}-28^{b}$; 118. 10^{cd} ; and 122. $12^{d}-13^{c}$, and with G_4 of 47. $36^{c}-38^{b}$.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

G_4

Pudukkotah, State Library, No. 344. Folios 293; written on palm leaves, in Grantha characters, with 9–10 lines to a page and about 60–70 letters to a line. The MS., which is undated, contains the whole *Anuśāsanaparvan.*

G_4 has no additional passage exclusive to itself, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages. Among the non-haplographical omissions peculiar to G_4 may be mentioned : 17. 49–62, 150–51 ; 18. 32^{cd} ; 77. 1^{ab} ; 91. 36^{bc}, 45^{a} ; 95. 16^{a}–17^{b} ; 99. 17^{ab} ; and 151. 40^{e}–42^{b}. The MS. shares with T_2 the non-haplographical omission of 18. 23^{cd} and 28^{c}–29^{d}, with T_3 of 14. 68–69 and 69. 29^{a}–32^{b}, and with G_3 of 47. 36^{e}–38^{b}.

M_1

Cochin, Avanapparambu Mana Library, unnumbered and undated. Folios 281; written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 60 letters to a line. The MS. contains the whole *Anuśāsanaparvan*

There is no additional passage peculiar to M_1, but it shares with $M_{2.3}$ (against M_4) 16* (subst.), 287*, 347*, 386*, 434* (subst.), 489*, 528* (subst.), 553*, 585* (subst.), 639*, and 640*. The M version as a whole has 119*, 127*, 142* (subst.), and 303* exclusive to itself. The non-haplographical omissions peculiar to M_1 are : 17. 85–86; 77. 24 ; 84. 61–62 ; and 148. 4. As in the case of star-passages, so too in that of non-haplographical omissions, M_{1-3} stand together. M_1 shares with M_2 the non-haplographical omission of 29. 6–7 and 108. 15^{ab}, and with $M_{2.3}$ of 2. 15^{cd}, 20^{cd} ; 20. 33, 35^{ab} ; 85. 47^{ab} ; 107. 40^{ef} ; 110. 37^{c}–39^{d}, 40^{cd}, 47^{ab}, 56^{d}–57^{c}, 74^{ab} ; 112. 70^{ab} ; and 143. 22^{d}.

M_2

Cochin, State Library, No. 41. Folios 322 ; written on palm leaves, in Malayālam characters, with 9 lines to a page and 63 letters to a line ; size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Some readings and occasional glosses are recorded on the margins. The MS. bears no date. It contains the whole *Anuśāsanaparvan,* folios 315–322 embodying the *Viṣṇusahasranāmāvali.*

M_2 has no additional passage peculiar to it. A reference has already been made to the fact that M_{1-3} often stand together in the matter of star-passages as also of non-haplographical omissions. M_2 has the smallest number of non-haplographical omissions exclusive to itself. They are : 74. 15^{c}–17^{d} and 143. 24^{a}. The MS. shares with M_1 the non-haplographical omission of 29. 6–7 and 108. 15^{ab}.

M_3

Malabar, Ponnor Kottu Mana Library, unnumbered. Folios 345 ; written on palm leaves, in Malayālam characters, with 8 lines to page and about 63–66 letters to a

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

line. The MS. is divided into two parts — the first part consisting of folios 1–162 and the second of folios 163–345. The MS. is undated. It contains the whole *Anuśāsanaparvan.*

M_3 has no additional passage and only three non-haplographical omissions (namely, 40. 32^{c}–35^{b} ; 61. 77 ; and 108) peculiar to it. But it usually goes with the group M_{1-3} in the matter of star-passages and non haplographical omissions. It is to be noted that M_3 does not have 192* which all other S MSS. have. That MS. shares with G_2 the non-haplographical omission of 27. 28^{ab}.

M_4

Cochin, Paliyam Estate Library, No. 6. Folios 196 ; written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 70 letters to a line ; size $21\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. The MS., which is dated Kollam 975 (= A. D. 1800), contains only the *Anuśāsanaparvan.*

M_4 has only one additional passage peculiar to it, namely 199*. It is noteworthy that M_4 stands isolated from the other MSS. of the M version, for, it does not have several star-passages which M_{1-3} have, such as, 16* (subst.), 287*, 347*, 386*, 434* (subst.), 489*, 528*, 553*, 585* (subst.), 639*, and 640*. On the other hand, in 18* (subst.), 720* and 724*, M_4 (as against M_{1-3}) goes with TG. Of course, as mentioned elsewhere, M, as a whole, has 4 star-passages in common. To a certain extent, M_4 may be said to be standing apart from the remaining S MSS., as shown by 54*, 212*, and 632*, which star-passages are found in T G M_{1-3}[1]. As against this, it (alone from S) goes with the entire N in 28* and 571*. The following non-haplographical omissions are peculiar to M_4 : 14. 29^{c}–31^{b} ; 78. 3^{ab} ; 95. 37^{b} ; 101. 42^{e}–65^{c} ; 107. 42–43 ; 109. 26 ; 112. 48^{cd}, 66^{a}–69^{b}, 82^{a}–83^{b} ; 116. 57^{c}–73^{b} ; 125. 8^{abe} ; 135. 2 ; 145. 26^{e}–27^{f} ; 149. 10^{b}–13^{e} ; 150. 5^{cd} ; 152. 2^{cd} ; and 153. 14^{e}–15^{a} and 26^{b}–27^{e}. In the matter of non-haplographical omissions also, M_4 stands apart from the other M MSS., for, it is seen not to omit several passages which are omitted by M_{1-3}. However, it should be remembered, in this context, that M, as a whole, has some non-haplographical omissions in common. M_4 shares with T_1 the non-haplographical omission of 17. 106^{e}–107^{b}, and with T_2 of 144. 51^{cd}. It (alone from the M version) joins T G in the non-haplographical omission of 107. 81^{cd} ; 112. 101^{cd} ; and 113. 13^{cd}.

* * * * * * * * *

Besides the above-mentioned MSS., which are actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, the following MSS. have been fully examined and collated, in connection with the critical edition of this *parvan.*

---

1. In 727*, M_4 goes with G_2 in being distinct from the other S MSS.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

B

(1) Calcutta, University Library, No. 1345 (No. 1343-45 in one bundle). Undated.

(2) Calcutta, Asiatic Society, No. 3635-71-A5.

(3) Calcutta, Asiatic Society, No. II A 50 (b). Undated.

(4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS. Collection, No. 14. Undated.

Dn

(1) Poona, Bhor Collection of the BORI; with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated.

(2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 242 of 1895-1902; with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated.

(3) Poona, Kibe Collection of the BORI; with Nīlakaṇṭha's commentary. Undated.

(4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1902-1907; with Nīlakaṇṭha's commentary (?). Undated.

D

(1) Madras, Adyar Library, No. 8 B 24. Undated.

(2) Madras, Adyar Library, No. 10 B 11. Undated.

(3) Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No. 6765. Undated.

(4) Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838. Undated.

(5) Poona, Raddi Collection of the BORI. Dated A.D. 1640.

(6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1118. Dated Saṁvat 1666 (= A. D. 1610).

(7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1146. Undated.

(8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1169. Undated.

(9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1193. Undated.

(10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1239. Undated.

(11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1262. Undated.

(12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1287. Undated.

(13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1326. Undated.

(14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1372. Dated Śaka 1625 (= A. D. 1703).

(15) Poona, B. I. S. Mandal (Paranjpe Collection). Undated.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(16) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 222 of 1887-91. Undated.

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 199 of 1891-95. Undated.

(18) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 117 of 1884-87. Dated Saṁvat 1707 (=A. D. 1651).

(19) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 233 of 1895-1902. Dated Saṁvat 1646 (= A. D. 1590).

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāṇḍavacaritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic.

(i) *Adaptations*

(a) The Javanese adaptation (*ca.* 1000 A. D.) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language. The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far. These *parvans* are : *Ādi.*, *Virāṭa.*, *Udyoga.*, *Bhīṣma.*, *Āśramavāsa.*, *Mausala.*, *Mahāprasthāna.*, and *Svargārohaṇa*[1]. The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

---

[1] In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J. GONDA makes the following observations (pp. 27-28) which are relevant in the present context : "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZEU (*TBG.* 44, 289 ff.) was of the opinion that the OJav. Ādiparwa, which dates from about 1000 A. D., shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*.... The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den OJav. Wirāṭaparwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian Mahābhārata version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav. Ādi- and Wirāṭaparwas, many different passages, forms of names etc. can be found, in a considerable part of which either Kṣemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav. texts. As to the cosmographic section of the Bhīṣmaparwa, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts. It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide-spread subject-matter which is represented in the Mahābhārata texts and in the Padma-Purāṇa (*Aanteekeningen bij het OJav. Bhīṣmaparwa*, Bandung, 1937). In this treatise and in other portions of the same parwa, as well as in the other parwas and the Brahmāṇḍa-Purāṇa I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Kṣemendra ("Javanese version of the Bhagavadgītā", *TBG.* 1935, 47 ff.).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

of the *Anuśāsanaparvan*, for, even in the Parvasaṁgraha section, it does not mention that *parvan*. The probability of that *parvan* having been included by the Javanese adapters in the *Śāntiparvan*[1] has to be ruled out. Had it been so included, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the Javanese version of the *Śāntiparvan* would have been appreciably larger. However, as it is, the numbers of adhyāyas and *ślokas* of the *Śāntiparvan* as mentioned in the Javanese Parvasaṁgraha section are respectively 333 and 14525 as against 337 and 14525 given in the Parvasaṁgraha section of the Critical Edition, which regards the *Anuśāsanaparvan* as a separate *parvan*.

(b) Three different authors are known to have been responsible for the Telugu adaptation of the *Mahābhārata* called *Āndhra Bhāratamu* (*AB*).[2] Nannayabhaṭṭa (1000–1060) dealt with the *Ādi*., the *Sabhā*., and a part of the *Āraṇyaka*. (3 *āśvāsas* and 142 verses). Tikkana Somayājī (1200–1280) worked on the remaining fifteen *parvans* beginning with the *Virāṭa*., while Yerrapregada (1280-1350) completed the portion of the *Āraṇyaka*. which had been left unfinished by Nannayabhaṭṭa. The *Anuśāsanaparvan* is treated in the *AB* as an independent *parvan* and not as a part of the *Śāntiparvan*[3], and it is numbered as the thirteenth *parvan*. As mentioned above, Tikkana Somayājī, and not Nannayabhaṭṭa himself, was the author of the *Anuśāsanaparvan* in the *AB*. However, at the beginning of his adaptation of the Epic, Nannayabhaṭṭa gives the *Parvānukramaṇikā* and the *Parvasaṁgraha*, in which he mentions the *Anuśāsanaparvan*. In the *Parvānukramaṇikā*, the *Anuśāsana*. is mentioned as the 89th *parvan*. This is obviously a reference to the first sub-*parvan* in the *Anuśāsanaparvan*, for, in the *Parvasaṁgraha*, Nannayabhaṭṭa clearly says that the thirteenth *parvan*, namely the *Anuśāsanaparvan*, contains two sub-*parvans*, the first being the *Anuśāsana*. It is this latter which must have been referred to as the 89th *parvan*. In the Crit. Ed. also (1. 2. 65), the thirteenth *parvan* is said to consist of two sub-*parvans*, namely, the *Ānuśāsanika* and the [*Bhīṣma*]-*svargārohaṇika*, which are numbered respectively as the 89th and the 90th. According to the *Parvasaṁgraha* given by Nannayabhaṭṭa, the thirteenth *parvan* has 12,000 *ślokas* and comprises the following topics (*vṛttāntas*) : *sarvadharmaniścaya*, *dānavidhi*, *ācāravidhi*, *putrānuśāsana*, and *bhīṣmasvargārohaṇa*.

The *Anuśāsanaparvan* in the *AB* consists of five cantos, each canto having a varying number of sections. There are in all 113 sections — the first canto has 21, the second has 23, the third has 19, the fourth has 16, and the fifth and last has 34.[4] That

Whereas the OJav. Bhagavadgītā at places agrees with the Kashmir recension of the Gītā, the results of a comparison of the former with the quotations found in Alberuni's India were very poor (*op. cit.*, 48ff.)."

[1] This has been done, for instance, by Kṣemendra.

[2] Published by V. Ramaswami and Sons, Madras, 1924–29.

[3] This is in keeping with the T version.

[4] Normally one section corresponds with one adhy. in the Epic, though, in some cases, it covers more than one adhy.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the *AB* is akin to the S recension[1] becomes evident in several ways. For instance, in respect of the Viśvāmitra-episode (Crit. Ed. 3–4), the Indra-Mataṅga-episode (28–30), and the Vītahavya-episode (31), the *AB* follows the sequence of adhyāyas occurring in the S recension.[2] So too, as in the S recension, adhy. 5 of the Crit. Ed. occurs in the *AB* after adhy. 6.[3] Similarly, the *AB* takes notice of all the additional passages in the S recension which have been relegated to the Appendix in the Crit. Ed., except App. I, 7 and 7 A (that is, the *Nārada-Mārkaṇḍeya-saṁvāda*). Attention may be specially drawn to the fact that the *AB* adopts the S recension of the *Umā-Maheśvara-saṁvāda* (App. I, No. 15).[4] It is understandable that, the *AB* being an adaptation, some of the topics included in the Epic should have been either abridged or even altogether omitted in it. But it is certainly strange that the well-known Upamanyu-episode (Crit. Ed. 14-16), the *Śivasahasranāmastotra* (17), and the *Śivastuti-māhātmya* should not have found place in the *AB*[5]. Among the other topics from the Crit. Ed., which do not find place in the *AB*, may be mentioned : discussion about *karmaphala* (7), the dialogue between the jackal and the monkey (9), the ten-fold *dharma* (13), the *śapatha*-episode (96), the *hastikūṭa* (105), the dialogue between Bṛhaspati and Yudhiṣṭhira about the *saṁsāra*, etc. (112–114), the dialogue between Śāṇḍilī and Sumanā (124), and the *vaṁśānukīrtana* (151). Finally, it may be added, in passing, that when Gaṅgā lamented the death of her son (Crit. Ed. 13. 154. 18ff.) she was consoled mainly by Kṛṣṇa (and incidentally by Vyāsa : 154. 33), and not by Kṛṣṇa Dvaipāyana alone, as has been represented in the *AB*.[6]

(ii) *Epitomes*

(a) *Bhāratamañjarī (BM)*[7] of Kṣemendra (ca. 1050 A. D.) regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan*. It summarises that *parvan* in 583 stanzas (1218–1800), and the colophon at the end of this group of stanzas reads : इति शान्तिपर्वणि

---

1 One cannot, however, say that, so far as the present *parvan* is concerned, the *AB* is related to the T version particularly closely. See foot-note 5 below.

2 Namely, 2, 28–30, 3–4, 31.

3 It may be pointed out that the *AB* does not take into account adhy. 7 of the Crit. Ed.

4 The *AB* ignores all the App. passages occurring in N MSS.

5 It is noteworthy that G1. 3 om. these four adhys., while all T manuscripts have them. Does this suggest that Tikkana Somayājī followed the version given in G manuscripts rather than the one given in T manuscripts ?

6 P. P. S. Sastri's remark (*The Mahābhārata*, Southern Recension [that is, Madras Ed.], Vol. XVII, Part II, Intr., p. xviii) that Nannaya does not seem to be familiar with the contents of adhy. 58 of Bom. Ed. (= Crit. Ed. 99) is not correct. It is summarised in *AB*, canto 3, sect. 19. Sastri says (*op. cit.*) 'that the Southern Recension (his ?) omits that adhy. But actually he himself gives it in his Ed. as adhy. 86. It is also found in most of the S MSS. used for the Crit Ed. Cv numbers it as the 85th adhy. and gives only its colophon. See below under Cv.

7 Kāvyamālā, 64 : pub. Nirnayasagar Press, Bombay, 1898.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दानधर्माः समाप्ताः । समाप्तं शान्तिपर्व. It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śāntiparvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Śalyaparvan* which is the ninth *parvan*). The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen. The *Anuśāsanaparvan* in the Crit. Ed. corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit. Ed. The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of adhyāyas in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy. 3. It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App. I of the Crit. Ed.). At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App. I, No. 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata*. Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit. Ed. are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form. Among the former may be mentioned : the fruits of various *karmans* (Crit. Ed., adhy. 7); the ten types of *dharma* (13); the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18); the views of Pṛthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya regarding worthy persons (23); the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25); the visit of the sages to Bhīṣma (27); the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34); the *pātraparīkṣā* (37); the *atithiyajña* (59); the *dharma* of the Kṣatriyas (60); the dialogue between Śakra and Bṛhaspati regarding gift of land (61); the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63); the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65); the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67); the *vratas* and *niyamas* (74); the dialogue between Bṛhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75); the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77); the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80); Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82); Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc. (84); the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85); the episode of Yama and Śaśabindu (89); the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91); *upavāsa*, *brahmacarya*, and other aspects of religious discipline (93); the dialogue between Pṛthivī and Vāsudeva about *gṛhastha-dharma* (100); the *mānasa-tīrtha-māhātmya* (111); the explanation of the various features of Śiva's personality (127–28); *bandha* and *mokṣa* (132); *karmavipāka* (133); Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134); the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143); the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145–46); the relative validity of the *pramāṇas* (147); and the *dharma*–

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

nirṇaya (148-50). Of course, it need hardly be added that the non-occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendra had before him did not contain those topics.

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126–134) is drastically curtailed in the *BM.* Also curtailed are the eulogy of Brāhmaṇas (33–36) and the Deva-rājarṣi-vaṁśa (151). In the section on *vivāha-dharmas* (44–49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes.

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view. The *BM* reads Bhṛṅgāśva for Bhaṅgāśvana (12),[1] Vadanya for Vadānya (19–22),[2] Pañcacūlā for Pañcacūḍā (38),[3] Nāsiketa for Nāciketa (70),[4] and Caṇḍā for Gaṇḍā (94–95).[5] In the *BM*-version of the Vipulopākhyāna, Devaśarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13. 1472). But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode. According to the Crit. Ed. (39–43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this. In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13. 1495), while, according to the Crit. Ed. (13. 50. 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale. There is no mention in the *BM* that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights at Hastināpura[6] before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyaṇa*[7] for Bhīṣma's *niryāṇa*. It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13. 1775)[8], as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit. Ed. (13. 153. 27).

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)[9] of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Vīsaladeva of Gujarat (13th century A.D.), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan* ; it is numbered as the thirteenth *parvan.*[10] It comprises only one

---

1 Only $D_{4.\,6-9}$ read Bhṛṅgāśva.

2 No manuscript is found to read Vadanya.

3 No manuscript is found to read Pañcacūlā.

4 D_{1-3} read Nāsiketa(tu).

5 S (except M_{1-3}) read Caṇḍā.

6 Cf. Crit. Ed. 13. 153. 5.

7 This is mentioned in *BM* 13. 1771.

8 This seems to conform to the computation made by Arjunamiśra (cf. K. V. Abhyankar, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116–136), who takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāṇa*. For a fuller discussion of this question, see below.

9 Kāvyamālā, 45 : pub. Nirnayasagara Press, Bombay, 1894.

10 Cf. तद्भाषासुवि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति क्रमं । श्रेयःश्रीसदनं त्रयोदशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् (*BB* 13. 51).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

canto which contains fifty-one stanzas. The colophon at the end of the canto reads: इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचिते श्रीवालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्गगमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंशः[1] सर्गः ॥ अनेनैकेन सर्गेण पर्वण्यत्रानुशासने । अनुष्टुभां विनिर्दिष्टा सप्ततिः षड्भिरुत्तरा.[2] The topics from the *Anuśāsanaparvan* of the Crit. Ed. covered by the *BB* are : Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible ; Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karman*), and not he (Yudhiṣṭhira), is responsible for what has happened ; Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anuśāsana.*), *dāna*, *śrāddha*, and *tīrthas* ; Vāsudeve eulogises Śiva ; Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anuśāsana.*) ; Yudhiṣṭhira goes back to Hastināpura after the *anuśāsana* ; he returns to Kurukṣetra, at the beginning of the *uttarāyaṇa*, to be present at Bhīṣma's *niryāṇa* ; Bhīṣma tells him that he has been lying on the *śaraśayyā* for two months[3] ; he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers ; he addresses his parting solicitation to Dhṛtarāṣṭra and prayer to Kṛṣṇa ; Yudhiṣṭhira and others perform the obsequies ; Gaṅgā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin) ; Kṛṣṇa consoles Gaṅgā ; and all people then return home. It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit. ed. There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem.

(c) The *Pāṇḍavacaritra* (*PC*)[4] of Maladhāri-Devaprabhasūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata.* It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos. Peculiarly enough, the pre-Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th). A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīṣma's *niryāṇa* (the 15th). In his poem, Devaprabhasūri has boldly introduced various elements of Jaina

---

[1] The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar. Up to the end of the *Karṇaparvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan*. Thus the *Ādi.* has cantos 1–12, the *Sabhā.* 1–5, the *Vana.* (*Āraṇyaka.*) 1–4, the *Virāṭa.* 1–4, the *Udyoga.* 1–5, the *Bhīṣma.* 1–2, the *Droṇa.* 1–4, and the *Karṇa.* 1. Then the *Śalya.* (together with the *Gadāyudddha.*) and the *Sauptika.* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately). The *Strī.* has one canto (not serially numbered). Then again the *Śānti.* constitutes the 40th canto and the *Anuśāsana.* the 41st canto. The *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika.*, the *Mauśala.*, the *Prāsthānika.*, and the *Svargārohaṇa.* toegther form the 42nd canto. There are two more cantos – the *Āstikaparvan* (43rd) and the *Kavipraśasti* (44th).

[2] Actually, there are 51 stanzas—48 in *Upajāti* metre, 2 in *Śārdūlavikrīḍita*, and 1 in *Vasantatilakā* — together consisting of 580 units of 8 syllables each. That would mean 72½ stanzas in *Ānuṣṭubh*.

[3] See foot-note 8 on p. XXXIII.

[4] Kāvyamālā, 93 : pub. Nirnayasagar Press, Bombay, 1911.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto[1]. The seventeenth canto describes the end of Kṛṣṇa, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāṇḍavas.

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas[2], may be said to correspond roughly with the *Anuśāsanaparvan*. The colophon at the end of this canto reads : इति मलधारिश्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदशः सर्गः. The canto opens with Yudhiṣṭhira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīṣma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadragupta[3]. Yudhiṣṭhira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīṣma : You have already given me instruction on the Rājadharma, which I still recollect vividly (st. 31).[4] But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st. 44).[5] Bhīṣma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *śīla*, *tapas*, and *bhāva*. This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings. Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse. While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit. In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāṇḍavas but which failed to endow him with the necessary power (62–70). It may be pointed out that no such reference to Jayadratha occurs in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan*. Bhīṣma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence. Again indicative of similar influence is the reference to Bhīṣma's *ārādhanā* (79 ff.)[6]. The canto ends with the performance of obsequies for Bhīṣma and the return of Yudhiṣṭhira and others to Hastināpura.

(iii) *Commentaries*[7]

The following five commentaries were examined in connection with the critical

---

1 This canto is referred to as नेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञानवर्णनो नाम षोडशः सर्गः. It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence.

2 These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Śārdūlavikrīdita*.

3 This is obviously a Jaina motif. It seems as if Bhadragupta plays the role of Kṛṣṇa-Dvaipāyana. The reference to Bhīṣma as Gāṅgeya Muni (st. 13) or Gāṅgāyani Muni (st. 23) is also noteworthy in this connection.

4 Yudhiṣṭhira actually recapitulates some points from this instruction (st. 32–43).

5 This very well brings out the significance of *anuśāsana*.

6 स्वगुरून्क्षमयामास साधून्साध्वींश्च तत्परः (114) is particularly significant.

7 See : V. S. Sukthankar, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185–202 ; "Arjunamiśra", *Dr. Modi Memorial Volume*, 565–68. (Both these are reproduced in *Sukthankar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp. 263–77 ; 403–05).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

edition of the *Anuśāsanaparvan* : (1) Cb : The *Viṣamaślokī Ṭīkā* of Vimalabodha (between 1150 A. D. and 1300 A. D.)[1] ; (2) Ca : The *Bhāratārthapradīpikā*[2] of Arjunamiśra (*ca.* 1450–1500 A.D.)[3] ; (3) Cv : The *Lakṣālaṁkāra* of Vādirāja (*ca.* 1571 A.D.)[4] ; (4) Cn : The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakaṇṭha (*ca.* 1680–93 A. D.)[5] ; and (5) Cu : A commentary whose author remains unidentified.[6]

Cb

Vimalabodha's *Viṣamaślokī* used for the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts :

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 84 of 1869–70. Folios 88 ; written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line. The handwriting is good and legible. The MS. is dated Śaka 1724 (=1802 A. D.). It begins : श्रीगणेशाय नमः । जय जगदंब ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे येरिदं धार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषतः ।
वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्घटार्थप्रकाशिनी[7] ।
भवद्विमलबोधेन[8] भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वक्रमादियम् ॥ ४ ॥

It ends : इति श्रीविषमश्लोकी टीका समाप्ता. But the comm. on the actual Epic ends with the *Āśvamedhikaparvan* (folio 84[b]). This is followed by : [श्लोकाः] आश्चर्यपर्वणो व्याख्यास्यन्ते. The comm. on the *Āścaryaparvan* goes up to the end of the MS. The portion of the *Viṣamaślokī* dealing with the *Anuśāsanaparvan* covers folios 76[a]–82[b]. Before the commencement of that portion there occurs the remark : समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोकाः. The portion ends with एते दानधर्मश्लोकाः.

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 167 of 1887–91. Folios 67 ; written on paper, in Devanāgarī chara-

---

[1] P. K. Gode, *ABORI* 17, 395–97 ; 25, 107.

[2] The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṁgrahadīpikā*.

[3] P. K. Gode, *Indian Culture* 2, 141–46.

[4] P. K. Gode, *ABORI* 17, 203–10. Curiously enough, P. P. S. Sastri says (*op. cit.*, intr., p. xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh. commentators so far known to us".

[5] P. K. Gode, *ABORI* 23, 146–61.

[6] For further details, see below.

[7] Cb is sometimes known by this name.

[8] However, at the end of the *Rājadharma* (fol. 65[a]), the following colophon occurs : इति महापौराणिकोपाध्यायश्रीत्रिविक्रमकृतौ महाभारतविषमपदतात्पर्यार्थविवरणटीकायां राजधर्मश्लोकाः समाप्ताः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

cters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line. The handwriting is bold and legible. The MS. is undated. It begins : श्रीगणेशाय नमः । नमः पितृचरणेभ्यः . Then follow the four *ślokas* (नमो धर्माय महते etc.) occurring in the MS. described above. It reads वेधसे for मायिने (in 1^b) and दुर्बोधपदभञ्जिका for °बोधिनी (in 4^b). The MS. ends (on folio 67^a) with एते आश्वमेधिकश्लोकाः । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता . (There is no comm. on the *Āścaryaparvan* as in the first MS.). The portion relating to the *Anuśāsanaparvan* covers folios 59^b–65^a. It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मस्थाः श्लोकाः and ends with एते दानधर्मश्लोकाः.

Vimalabodha comments only on some parts of adhyāyas 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order. The reason for this peculiar order of adhyāyas adopted by Vimalabodha is not easy to imagine. Since, however, none of the MSS. examined for the crit. ed. of the *Anuśāsanaparvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order. Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha.[1] From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the crit. ed. of the *Anuśāsanaparvan*. Only one star-passage, namely, 10*, has received his attention. Between the comm. on 143. 38 and 24. 23 there intervenes the comm. on Crit. Ed. 12. 245. 14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतात्म[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञत्वमेव हि, which is not traceable in the Epic. Similarly, at the end of his comm. on the portion from the *Anuśāsanaparvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas :

नियम्य चित्तं करणैरुपेतं बुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीवं शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽत्रैव विमुक्तकर्मा ॥
विधार्य चित्तं विषयप्रकाराच्छक्तेः परस्मिन्विनिवेश्य... ।
सत्त्वायतो द्वैतपदं विशुद्धं प्रत्यक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिस्तत्र नैवेतरेषाम् ॥[2]
प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
अर्काभं स्वप्नधीगम्यं तं विद्यात्पुरुषं परम् ॥

He adds : एते चत्वारः श्लोकाः मोक्षधर्मे पठिताः[3] क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते. The *Viṣamaślokī* does not record any significant *v. l.*

Ca

The commentary of Arjunamiśra, used for this *parvan*, was copied from a MS. which was available in the Raghunath Temple MSS. Library, Jammu. It is registered

---

1 Cf. वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च वीक्ष्य (introductory st. 2).
2 Cf. *Kaṭha-Up*. 5. 12.
3 They are, however, not to be found in the *Śāntiparvan*.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

under the name महाभारतटीका भारतार्थदीपिका, and its number in the Collection is 2539. The MS. contains four folios, having about 22 lines to a page and about 44 letters to a line. It is written on paper in Devanāgarī characters, and is dated Vikrama Saṁvat 1707 (=1651 A. D.). The MS. covers only the portion embodied in the *Anuśāsanaparvan.* It begins : ॐ नमो गणपतये ।

अज्ञानतिमिरच्छन्नजगदालोकभानवे । व्यासायानन्दसंदोहशालिने मुनये नमः ॥
भट्टसर्वज्ञपादाय प्राचीनोपायसेविने । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका ॥[1]

It ends : इति श्रीभारताचार्य-अर्जुनमिश्र-कृतौ दानधर्मार्थविवरणं समाप्तम् । संवत् १७०७ श्रावण १५ गुरौ श्रवणे सिंहार्कः.

Arjunamiśra's extensive dependence on the *Viṣamaślokī* of Vimalabodha becomes quite evident from even a cursory comparison of the two commentaries[2]. The order of adhyāyas in which Arjunamiśra gives his comm. (1, 14, 8, 95, 106, 129, 143, 24, and 7) is more or less similar to the order adopted by Vimalabodha[3]. The stanzas commented upon by the two commentators are also more or less the same. Like Vimalabodha, Arjunamiśra also does not notice any passage given in the Appendix of the crit. ed. of the *Anuśāsanaparvan.* The comm. on Crit. Ed. 12. 245. 14 and on the stanza अधिपौरुषम् etc.[4] occurs in Arjunamiśra's comm. at the very place where it occurs in Vimalabodha's comm. At the end of his comm. on the *Anuśāsanaparvan,* Arjunamiśra says नियम्य चित्तमित्यादि[दयः] चत्वारः श्लोकाः मोक्षधर्मे निविष्टाः क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते, तदनुमाने (sic) व्याख्यायन्ते and comments on those four *ślokas*[5]. The fact that Arjunamiśra has been deeply influenced by Devabodha is clearly reflected in the former's *Bhāratārthapradīpikā.*[6] An indication of it is seen in his comm. on 95. 45 in the present *parvan*[7].

Relevant extracts from Cb and Ca are reproduced in Crit. App. and Crit. Notes of this *parvan.*

Cv

Vādirāja's comm., which has been examined for the purpose of the crit. ed. of

---

[1] It may be noted that, here, Arjunamiśra does not mention Devabodha and Vimalabodha, as he does elsewhere. In the Introduction to his comm. on the *Ādi.*, Arjunamiśra says : वेदव्यासवैशंपायनदेवबोधविमलबोधसर्वज्ञनारायणशाण्डिल्यमाधवपितृभ्यो नमः । श्रीदेवबोधपादादिमतमालोक्य यत्नतः । क्रियतेऽर्जुनामिश्रेण भारतार्थप्रदीपिका.

[2] Of course, the probability of both Vimalabodha and Arjunamiśra having borrowed from a common source (Devabodha ?) cannot be ruled out.

[3] It may be noted that Arjunamiśra comments on a stanza from adhy. 14, which Vimalabodha does not take into account. At the same time, Arjunamiśra does not comment on 135. 95, which Vimalabodha has commented upon. But, generally, the various observations made above about Vimalabodha are applicable to Arjunamiśra also.

[4] Vimalabodha reads अधिपूरुषम्.

[5] They are reproduced on the preceding page.

[6] See, in this connection, crit. ed. of the *Śalyaparvan,* Introduction, XL–XLII (together with the foot-notes). It may be noted that Arjunamiśra repeats, at the beginning of his comm. on the *Ādi.* some of the introductory verses occurring in Devabodha's comm. on that *parvan.* Also see foot-note 1 above.

[7] See crit. note on that stanza.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the *Anuśāsanaparvan*, is based on MS. No. C 1577 in the Mysore Oriental Library.[1] The MS. contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata*. It does not give the text of the Epic.[2] Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan*. His comm. on the portion comprised in the crit. ed. of the *Anuśāsanaparvan* begins with हरिः ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षाष्टिद्विशततमोऽध्यायः । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु. The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śānti-parvan*[3]. It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266. Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas. But, curiously enough, even when an adhy. is not commented upon, the colo-phon in respect of that adhy. is invariably given. Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्याने एकोनसप्तति-तमोऽध्यायः । विपुलस्वदुष्कृतस्मरणं नाम सप्ततितमोऽध्यायः । or इति गोदानकीर्तनं नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः । इति गोमाहात्म्ये अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः । इति नवशततमः । व्यासशुकसंवादे दशशततमः । एकादशशततमः । or इति ब्राह्मणप्रशंसा नाम षट्पञ्चाश-द्विशततमोऽध्यायः । इति ईश्वरप्रशंसा नाम सप्तपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः । इति महेश्वरप्रशंसा नाम अष्टपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः.

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension. The following points need to be noted in this connection. As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy. 31 (of the crit. ed.) before adhy. 5, for, Vādirāja's comm. on 263*. 4 and 31. 18[a] occurs immediately before his comm. on adhy. 5.[4] At the same time, Cv on adhyāyas 28–31 occurs after Cv on adhy. 27.[5] The position of Cv in this connection is thus ambiguous.[6] Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension.[7] Similarly, it accepts the version of the *Umā-Maheś-vara-saṁvāda* as given in that recension (=crit. ed., App. I, No. 15). As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App. I, No. 3 and 3 A[8] and No. 11.[9] Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts : App. I, No. 8 (śyena-kapota-episode : Cv adhy. 60, only colophon); No. 14, 14A, and 14B (*dharmanirṇaya* according to

1 The MS. is recorded in the *Descriptive Catalogue* of the Library (pub. 1922), p. 155.

2 A transcript of the MS. was got prepared by P. P. S. Sastri for his own use and was later presented by him to BORI. An edition of Vādirāja's comm. on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math.

3 For instance, the colophon at the end of the initial adhy. reads : इत्यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराज-कृतलक्षालंकारटीकायां प्रथमोऽध्यायः.

4 To this extent, Cv follows the S recension.

5 In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension (=of the crit. ed.).

6 P. P. S. Sastri's observation (*op. cit.*, intr., p. xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct.

7 As given in App. I of the crit. ed.

8 These two comprise the *Nārada-Sanatkumāra-saṁvāda* and the *Garuḍa-Kaśyapa-saṁvāda*.

9 This comprises the *Rudra-Sanatkumāra-saṁvāda*.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Viṣṇu, Indra, Baladeva, Sūrya, etc. : Cv adhy. 174–87); No. 16 (*vāsudevastuti* : Cv adhy. 244); and No. 18 (*sāvitrījapa, sāvitrīstotra*, etc. : Cv adhy. 248, only colophon). And, finally, what is particularly significant is that Cv mentions some adhyāyas which do not occur either in the S or in the N recension. Such adhyāyas are : Cv adhy. 159[1], Cv adhys. 216–220,[2] and Cv adhys. 225-228[3]. It would thus seem that Cv followed a kind of mixed version of the *Mahābhārata*—a version, that is to say, which had inherited certain characteristics from both the S and the N recensions. So far as the *v. l.* are concerned, Cv cannot be said to be recording any significant ones.[4]

Cn

Nīlakaṇṭha's commentary on the *Anuśāsanaparvan*, as printed in the Vulgate[5] and as given in the manuscripts of the Dn version mentioned above, has been consulted in the course of the preparation of the critical edition of this *parvan*. Copious extracts from Cn are given in the Crit. App. as also in Crit. Notes.

Cu

The name of the author of this commentary on the *Anuśāsanaparvan* is not mentioned in any of the following two manuscripts from which it is derived.

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No. 61 of 1871–72. Folios 330 ; written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 45 letters to a line ; size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$. The margins are ruled in two double black lines. The MS. is dated Saṁvat 1717 and Śaka 1582 (=1660–61 A. D.). It contains both the text of the *Anuśāsanaparvan* (which it regards as a part of the *Śāntiparvan*, but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which covers

---

[1] Cv gives only the colophon : एकादशीप्रशंसा नाम एकोनषष्टितमः. The N recension has an additional passage (App. I, No. 12) which comprises द्वादशीप्रशंसा. P. P. S. SASTRI's remark (*op. cit*, intr., p. xix) in this connection is not correct.

[2] These adhyāyas occur roughly between Cv on App. I, No. 15, line 2926 and on line 2943. Cv adhy. 220 is called उमामहेश्वरसंवादे कर्मविपाकः.

[3] Only the colophons of these adhyāyas are given. Cv 224 is अन्नदानप्रशंसा (which is found in S, that is App. I. 15), Cv 229 is सुवर्णदानप्रशंसा (which also is found in S), and Cv 230 is भूदानप्रशंसा (found in S). In App. I, 15, after अन्नदानप्र. (Cv 224) occur सुवर्णदानप्र. (Cv, 229), गोदानप्र., भूदानप्र., कन्यादानप्र., विद्यादानप्र., तिलदानादिप्र., यज्ञप्र., देवपूजाफलम्, and श्राद्धविधि (Cv 230). It is not improbable that Cv 225–228 cover all or some of the topics from गोदानप्र. up to देवपूजाफलम्, which are not mentioned elsewhere in Cv. Cv 245 is called भारतस्तुति. This topic is absent in both N and S.

[4] Vādirāja's comm. on the *Viṣṇusahasranāmastotra* (Crit. Ed. 13. 135) is published, presumably for the first time, in *ABORI* 46, 81–93. For further information about Vādirāja and his *Lakṣālaṁkāra*, a reference may be made to the introductory note there.

[5] *Śrīman-Mahābhāratam*, Part VI, XIII *Anuśāsanaparvan* with the *Bhāratabhāvadīpa* by Nīlakaṇṭha, Chitrashala Press, Poona, First Ed. 1933.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

only the first 98 adhyāyas. The comm. ends on folio 245[b], after which only the text is given. The MS. begins (folio 1[b]) : ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । राजधर्मश्रवणतत्पालनानुपदमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः ... It ends (folio 330[a]) : इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेषूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । समाप्तमिदं शान्तिपर्व.[1]

(b) Poona, BORI Mahābhārata Collection ; not yet registered and numbered. Folios 327 ; written on paper, in bold and legible Devanāgarī characters, with 12–13 lines to a page and about 48 letters to a line for the text and about 52 letters to a line for the commentary. The MS. is undated[2]. It contains both the text of the *Anuśāsana-parvan* (which, like the MS. described above, it regards as a part of the *Śāntiparvan* but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which relates only to the first 98 adhyāyas. The comm. ends on folio 245[b], after which only the text is given. The MS. begins (folio 1[b]) : ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । राजधर्मश्रवणतत्पालनानुपदमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः. It ends (folio 327[a]) : इति महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयास[सि]क्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेषूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । श्रीवासुदेवाय नमः .[3]

On a cursory reading of the first of these manuscripts, namely (a), which was the only one out of the two MSS. that had become available at the time of the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, it was felt that it contained the comm. of Nīlakaṇṭha.[4] That MS. was, accordingly, regarded as belonging to the Dn version and was actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, with the siglum Dn3. The second MS., namely (b), became available after the text of the *Anuśāsana-parvan* had been printed off. It was found that that MS. was almost identical with the MS. used for the crit. ed. as Dn3.[5] A closer examination of these two MSS. further showed that the comm. given in them was certainly not Nīlakaṇṭha's. From the many extracts from it, which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn. The siglum Dn3 assigned to the first of these two MSS. is accordingly unwarranted[6]. The author of the comm. still remains unidentified.[7]

---

1 This MS. is designated — wrongly — as Dn3 in the Crit. App. It may, however, be noted that the text of the *Anuśāsanaparvan* given in this MS. agrees substantially with Nīlakaṇṭha's text. See the description of the MS. under "Detailed Account of the Manuscripts".

2 It appears that this MS. is later than the MS. of Cu described above.

3 There is no doubt that both these MSS. have been copied from a common source, unless the latter is a copy of the former.

4 In the initial portion, the comm. does exhibit considerable similarity to Nīlakaṇṭha's comm.

5 MS. (b) does not contain the comm. on 67. 4–24, but MS. (a) contains it. The former MS. gives the comm. on 70. 16–32[b] at two places.

6 Since, however, the text of the *Anuśāsana*. given in these MSS. is substantially similar to the text adopted by Nīlakaṇṭha, the use of MS. (a) as a MS. belonging to the Dn version cannot be said to have in any way seriously affected the constitution of the text of the *parvan*. See the detailed account of Dn3 on pp. XV–XVI.

7 This second MS., namely MS. (b), was included in a bundle of the *Mahābhārata* MSS. presented to

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Generally, Cu seems to adhere to the N recension. It takes notice of the additional passages occurring in the N manuscripts but in none of the S manuscripts, namely, App. I, No. 4, 5, 6, and 8.[1] It also comments on several star-passages, which occur only in the N manuscripts, such as 10*, 73*, 254*, 337*, 389*, and 401*. Similarly, like various N manuscripts, Cu reads adhy. 99 after adhy. 57. As against this, however, unlike any of the N manuscripts, it reads adhyāyas 28–31 after adhy. 2. This sequence of adhyāyas seems to be influenced by–though it is not identical with–the sequence in the S recension (namely, 2, 28–30, 3–4, 31). A striking feature of Cu may be said to be its detailed comm. on adhyāyas 44–49, which deal with such Dharmaśāstra (Vyavahāra)-topics as *vivāhadharmāḥ*, *rikthavibhāga*, *varṇasaṁkara*, etc. It may also be noted that, unlike other commentaries, Cu quotes extensively from the *Manusmṛti*. It also quotes from the *Yājñavalkyasmṛti* and such other works as the *Karmapradīpa* (75. 18), the *Nāradīya-Purāṇa* (77. 10), and the *Sūryasiddhānta* (97. 9). In the portion dealing with 95. 45, Cu shows unmistakable influence of Ca and Cb[2]. Both from the point of view of the textual criticism and of the exegesis of the *Anuśāsanaparvan*, Cu has proved to be quite significant. Therefore, many extracts from it have been given in Crit. Notes.

EXTENT OF THE ANUŚĀSANAPARVAN

The following statements in connection with the extent of the *Anuśāsanaparvan* occur in the *Parvasaṁgraha* (*PS*) section of the critical edition of the *Ādiparvan* :

---

the BORI. A study of the various external features of the MSS. in the bundle, such as size, material, handwriting, arrangement of the text and the commentary, etc., tended to indicate that they formed a single integrated unit, embodying the text of the entire Epic together with some specific comm. throughout. Actually, however, the case was not like this. For, the bundle was found to contain : *Ādi.* (text with Arjunamiśra's comm.); *Sabhā.* (neither text nor comm.); *Āraṇyaka.* (text with Caturbhujamiśra's comm.); *Virāṭa.* (text with Śāṇḍilya-Lakṣmaṇa's comm.); *Udyoga.* (text with Sarvajña-Nārāyaṇa's comm.; this MS. is similar to the MS. in Maharashtra Govt. Collection, No. 33 of A 1879–80, referred to by SUKTHANKAR in his "Notes on Mahābhārata Commentators".); *Bhīṣma.* (neither text nor comm.); *Droṇa* (neither text nor comm.); *Karṇa.* (only text); *Śalya.* (only text); *Gadā.*, *Sauptika.*, *Aiṣika.*, *Strī.*, *Viśoka.* (in all these, text with Nīlakaṇṭha's comm.); *Śānti.* (text with Arjunamiśra's comm.); *Anuśāsana.* (*Śāntiparvaṇi Dānadharmāḥ*) (text with the comm. of an unnamed and unidentified author); *Āśvamedhika.* (text with Nīlakaṇṭha's comm.); *Āśramavāsa.* (only text); *Mausala.* and *Mahāprasthāna.* (in both, text with Nīlakaṇṭha's comm.); and *Svargārohaṇa.* (text with Sarvajña-Nārāyaṇa's comm.). It is to be noted that, except in the case of the *Anuśāsana.*, wherever the comm. has been given the name of the commentator has also been mentioned. It would seem that whoever was responsible for getting these MSS. copied wanted to have the entire text of the *Mahābhārata* together with such commentaries as had become avilable to him or as he had found particularly helpful in respect of the individual *parvans*. Incidentally it may be added that, in the colophon of the *Ādi.*, the date of the MS. is given as Saṁvat 1822 (= 1766 A.D.).

[1] The first three of these passages are included in Kumbh. Ed.

[2] See Crit. Note on that stanza.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

1. 2. 201–205

अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शितः ।
विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२
तत्र पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५

1. 2. 65

ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम् ।
स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५

(a) To begin with, it will be seen that, in the *PS*, the *Anuśāsanaparvan* is regarded as an independent *parvan* (separate from the *Śānti.*) and is counted as the thirteenth *parvan*. And what is particularly significant is that the MSS. of both the N and the S recensions are unanimous in this respect. Notwithstanding this, it would seem that there had been in existence a tradition according to which the *Anuśāsana.* was regarded as a part— presumably as a sub-*parvan*— of the *Śānti*. For instance, two important MSS. used for the crit. ed. of the *Anuśāsana.*, namely, $D_{1.2}$, in their colophons occurring at the end of various adhyāyas, mention *Śānti.* as the name of the *parvan* and *Dānadharma* as the name of the first sub-*parvan*. A few MSS. of the B version also do likewise. But the attitude of $D_{1.2}$ in this regard is obviously rather halting. For, after the last colophon, these MSS. conclude with : समाप्तं चेदमानु(D_2 °प्तमनु)शासनं[1] पर्व । अस्यान्वाश्वमेधिकं पर्व यस्यायं प्रतिसंधिः, etc. It must be pointed out that none of the S MSS. examined for the crit. ed. of the *Anuśāsana.* refers to that *parvan* as a part of the *Śānti.*[2]

Among the commentaries[3], Cb does not mention the name *Anuśāsana* at all. At

1 A correction obviously needs to be made in this statement as it occurs on p. 789 of the crit. ed. by adding नु before (D_2 °प्तमनु).

2 On the other hand, $T_{1.2}$ G_3 M_{2-4} expressly refer to it, in their final colophons, as an independent (thirteenth) *parvan* called *Ānuśāsanika*. Nannaya also is definite about this. From among the N MSS., besides $D_{1.2}$, $D_{4.5.7-9}$ refer to this *parvan*, in their final colophons, as an independent *parvan*, calling it *Ānuśāsanika*. Only $B_{1.2}$ mention it, in their final colophons, as being a part of the *Śānti.* : समाप्तं चेदं शान्तिपर्वणां [णि]? दानधर्मपर्व । अस्यानन्तरं आश्रमेधिकं पर्व भविष्यति । (B_1); समाप्तेदं शान्तिपर्व इति उत्तमानुशासनपर्व च । अस्यानन्तरमाश्वमेधिकं ... (B_2).

3 See above under " Testimonia ".

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the end of his comm. on the portion corresponding to our *Anuśāsana.*, Vimalabodha merely says एते दानधर्मश्लोकाः, implying thereby that that portion is just a continuation of the preceding portion which he concludes with एते मोक्षधर्मस्थाः श्लोकाः (or समाप्ता मोक्षधर्मणि श्लोकाः)[1]. Arjunamiśra also does not mention the name *Anuśāsana.* But there are indications that he regards that *parvan* as a separate *parvan* under the name *Dānadharma.* For one thing, Arjunamiśra's commentary on it begins with *maṅgalaślokas*[2], wherein the commentator assigns a distinct name to that portion of his commentary. He says: क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका. It may be recalled here that Arjunamiśra's commentary on the Epic is usually known as the भारतार्थदीपिका. Secondly it is not without significance that the MS. of Ca on *Dānadharma* has become available as a separate MS. with separate numbering of folios.[3] The colophon at the end of Cv, examined for the crit. ed. of the present *parvan*, reads : इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गारोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्यायः. But it is noteworthy that, though Vādirāja regards the *Anuśāsana.* as a part of the *Śānti.*, he seems to concede the status of that *parvan* as an independent *parvan* by numbering its adhyāyas separately from the *Śānti.* Whatever has been said here about Cv is applicable also to Cu. So far as Cn is concerned, it considers the *Anuśāsana.* to be an independent *parvan.*

Kṣemendra's *BM* is quite unequivocal in regarding the *Anuśāsana.* as a part of the *Śānti.*, for, it not only includes the topics of our *Anuśāsana.* in its *Śānti.* but also numbers the stanzas dealing with them not separately but in continuation of the preceding portion of the *Śānti.* It would be relevant to add, in this context, that Alberuni (ca. 1030 A.D.)[4] does not mention the *Anuśāsana.* in the list of the *parvans* of the *Mahābhārata* as known to him.[5] Presumably, in the Epic known to him, the *Anuśāsana.* was included in the *Śānti.*[6] As pointed out elsewhere, the OJav. *Mahābhārata* does not mention the *Anuśāsana* in its *Parvasaṁgraha.*[7]

(b) According to 1. 2. 65, the *Anuśāsana.* comprises two sub-*parvans*, namely, the

---

[1] Can this fact be understood as confirming the belief that Vimalabodha generally follows the B version of the Epic ? Cf. the concluding portion of foot-note 2 on p. XLIII.

[2] Cb has no such *maṅgalaślokas* for that portion.

[3] See above under " Testimonia : Commentaries : Ca."

[4] He was a contemporary of Kṣemendra.

[5] *Alberuni's Indika*, ed. SACHAU, Vol. I, p. 133.

[6] Like Kṣemendra, Alberuni counts the *Śānti.* as the thirteenth *parvan.* Again, like Kṣemendra, he regards the *Śalya.* and the *Gadā.* as two separate *parvans.* Curiously enough, Alberuni does not mention the *Ādi.* but he has two *parvans*, namely, the *Jalapradānika.* and the *Strī.*, to correspond to our *Strī.* In Alberuni's list, the *Mausala.* (Crit. Ed. 16) is numbered as the 15th and the *Āśramavāsika.* (Crit. Ed. 15) as the 16th. The total number of *parvans*, according to Alberuni, however, remains 18.

[7] Could Kṣemendra, who was a contemporary of Alberuni and whose work is said to have influenced the Javanese version, be the source of the tradition which included the *Anuśāsana.* in the *Śānti.* ? But, then, how could one explain the fact that the B version and Vimalabodha also represented that tradition ?

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Ānuśāsanika and the (*Bhīṣma*)*svargārohaṇika*. Here, too, the evidence of the MSS. of both the N and the S recensions, used for the *Ādi.*, is unanimous. These two (sub-)-*parvans* are respectively numbered as the 89th and the 90th among the hundred (sub-)-*parvans* which are traditionally believed to make up the whole *Mahābhārata* (together with its *khilas*). The name of the second sub-*parvan* in the *Anuśāsana*. is not even slightly in doubt. As for the first sub-*parvan*, in view of the unanimous evidence of the N and the S MSS. for the *PS*, it should have been named *Ānuśāsanika* in the crit. ed. of the present *parvan*. But it was considered to be proper to give greater credence to the evidence which was available specifically in connection with the *Anuśāsana*. It was found that, at several places in the *Anuśāsana*.,[1] the two end-versions — the one represented by $D_{1,2}$ (that is, the K version ?) on the one hand and the M version on the other[2] — supported *Dānadharma* being the name of the first sub-*parvan*.[3] That name was accordingly adopted in the crit. ed.

(c) It is hardly necessary to repeat here the dicta defining the extent of the validity of the *PS* figures for the Crit. Ed. of the *Mahābhārata*.[4] It has already been pointed out that the *PS* figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the *PS* has to be regarded as being necessarily of a secondary character, and that agreement or disagreement with the *PS* figures, by itself, can by no means be considered to be any guarantee for the authenticity of a particular MS. or of a particular version.[5] According to the constituted text of the *PS* section of the *Ādi.*, the *Anuśāsana*. consists of 146 adhyāyas and 6700 *ślokas*. It must, however, be emphasised that the evidence of N and S in regard to this passage (1. 2. 205^{cdef}) is not at all unanimous.[6] The critical apparatus relating to that passage may be broadly summarised as follows : (1) All N MSS. agree in giving 146 as the number of adhyāyas ; (2) most of the N MSS. give 6700 as the number of *ślokas*[7] ; (3) one group of S MSS. gives 156 as the number of adhyāyas, while a slightly larger group of S MSS. gives 256 as the number of adhyāyas[8]; and (4) most of the S MSS. give 12000 as the number of *ślokas*. Some of the MSS.

---

1 For instance, in the colophons to adhys. 137 and 147.

2 P. P. S. SASTRI's observation (*op. cit.*, intr., p. vii) that all MSS. representative of the S recension agree in naming the first sub-*parvan* as *Ānuśāsanika* (instead of *Dānadharma*) is not correct.

3 Many other MSS. and Testimonia support the name *Dānadharma* for the first sub-*parvan*.

4 See *Sukthankar Memorial Ed.*, Vol. I, 122–26 ; 422–30.

5 Cf. crit. ed. of the *Śalyaparvan*, intr., p.xlv.

6 The use of wavy lines at certain places in this passage was certainly expected.

7 A few N MSS. recorded in the Crit. App. give the number of *ślokas* as 7800, while a few others as 6800. No N MS. used for the *PS* gives the number as 8000, as suggested by P. P. S. SASTRI (*op. cit.*, intr., p. vii). Also see below.

8 P. P. S. SASTRI's remark (*op. cit.*, intr., p. vii) that in *PS* all S MSS. give 156 as the number of adhyāyas is not warranted.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

used for the constitution of the text of the *Anuśāsana*. give the figures for the number of adhyāyas as follows : B_3 : 241 (?); D_5 : 156 ; D_{10} $T_{2,3}$ G_4 : 252 ; T_1 : 247 ; $G_{1,3}$: 246 ; M_1 : 240 ; M_2 : 248 ; M_3 : 249 ; M_4 : 244.[1] D_5 also mentions the number of *granthas* as 8000. D_{7-9} quote the relevant *PS* stanzas.[2] They agree so far as the number of adhyāyas is concerned ; but the number of *ślokas*, according to D_7, is 7800, and, according to D_9, 8800. The other available figures for the number of adhyāyas (and of *ślokas*) are : Cv : 266 ; Cal. ed. : 168 (7796) ; Bom. ed. : 169[3] (7691) ; Kumbh. ed. 274 ; Madras ed. : 156 (10249 *ślokas* + 40 *vākyas*) ; *AB* (12000).[4]

It is neither possible nor (as pointed out above) text-critically necessary to evolve any harmonious scheme out of this confusingly varied mass of evidence. The number of adhyāyas in the present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is 154 and that of *ślokas* in it is 6536. Out of these *ślokas*, there are 15 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 5856 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 340 *ślokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 320 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of four lines (4 *pādas*) each, and 5 *ślokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*) each.[5] The divergence between the numbers of adhyāyas and *ślokas* in the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* and those mentioned in respect of it in the constituted text of the *PS* (1. 2. 205) cannot thus be said to be at all great. The critical text of the *Anuśāsana*. contains all the topics which the *PS* enumerates as the topics of the *parvan*.[6] Similarly, the *PS* does not seem to include in that *parvan* any topics which are relegated to the Appendix of the critical edition.[7]

---

[1] P. P. S. Sastri's remark (*op. cit.*, intr., p. vii) that the majority of S MSS. divide the *parvan* into 252 chapters cannot be substantiated.

[2] इत्येतद्बहुवृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् । यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यस्मिंस्त्रयोदशे । श्रुत्वा यान्स्वस्थतामागाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्सर्वसंदेहहारिणः ॥ एतत्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ॥ सप्त(D9 अष्ट)श्लोक-सहस्राणि शतान्यष्टौ तथैव च (D9 अष्टश्लोकशतानि च) । व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना. D8 quotes only the first two stanzas.

[3] The *Mahābhārata* with Nīlakaṇṭha's comm., published by the Chitrashala Press, Poona, shows 168 adhyāyas in the *Anuśāsanaparvan*. The discrepancy between this figure (168) and the number of adhyāyas in the Bom. ed. (169) is due to the fact that the Bom. ed. has wrongly numbered the adhy. immediately following adhy. 149 as adhy. 151. This mistake has continued up to the end of the *parvan*.

[4] The higher figures in the S and the mixed recensions — particularly for the number of stanzas — are understandable in view of their addl. and subst. passages.

[5] If the word *śloka* was understood to mean 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sukthankar Mem. Ed.*, Vol. I, p. 423), the number of *ślokas* in the crit. ed. of the *Anuśāsana*. (excluding ref., colophons, etc.) would be about 6823.

[6] Dn2 $D_{4,5,7-9}$ enumerate the *vṛttāntas* of this *parvan* in their concluding colophons. Of course, several of these *vṛttāntas* are included in the Appendix of the crit. ed.

[7] The large number and extent of Appendix passages may be said to be a special feature of the critical text of this *parvan*. As pointed out elsewhere, this is due to its peculiar character and position.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

RECENSIONS AND VERSIONS

The main principles of the theory and practice of textual criticism, which have to be made operative in the critical editing of the *Mahābhārata*, have by now become more or less stabilized. They have also been thoroughly discussed—and their soundness is adequately demonstrated—in the introductions to the various *parvans* of the Critical Edition which have been published so far. Nothing further, therefore, needs to be said about those principles, except perhaps that they have been made applicable to the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* with but a few slight modifications demanded by the peculiar character of that *parvan*.

A distinctive feature of the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* may be said to be the many and extensive passages which it has been found necessary to relegate to the Appendix. There are 29 such passages, out of which 28 passages (together comprising 5569 lines) are insertions while 1 passage (consisting of 4706 lines) constitutes a substitution[1]. The reason for this peculiar characteristic of the critical edition of the *Anuśāsana*. is not far to seek. The scope and nature of the contents of this *parvan* were such that literally any topic under the sun could be broached and discussed in it. Indeed, the redactors of the Epic, through the ages, seem to have seen in the *Anuśāsana*. almost the last opportunity for a free play of their propensities. And they must be said to have availed themselves of this opportunity to the fullest extent. This has resulted in poor Yudhiṣṭhira being represented as putting to his grandsire some of the most elementary questions–often without rhyme or reason. Not infrequently, these questions serve as mere excuses for introducing a legend or a doctrine fancied by the redactor, no matter if it has already occurred in an earlier part of the Epic, not once but several times. A typical example of this trait is the very lengthy passage which D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv substitute for the *Umā-Maheśvara-saṁvāda* (crit. ed. adhys. 126–134). This passage is actually as big as, or perhaps even bigger than, a minor *parvan* of the *Mahābhārata*. It must, however, be pointed out that the Appendix passages are not limited to any one of the two recensions. Both N and S, either wholly or partially, have indulged in the activity of amplifying the text of the Epic.

As a matter of fact, it is mainly through these Appendix passages that N and S may be said to be sharply distinguishing themselves from each other. However, while demarcating N and S in respect of the Appendix passages, one point must needs be clearly borne in mind. It is this : Though, on account of its script, D_{10} is formally regarded as belonging to the Northern recension, it actually represents a highly inflated mixed version which has assimilated the characteristics of both N and S recensions[2].

---

1 The total number of lines, namely, 10275, is perhaps the largest that has been included in the Appendix to the critical edition of any *parvan*.

2 See above under "Detailed Account of the Manuscripts".

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Similar is the case, to a more or less extent, with Kumbh. ed. (and Cv.). Therefore, the sharing by D_{10} of any textual feature with the entire S (as against the entire N) and by Kumbh. ed. (or Cv) with the entire N (as against the entire S) should not be regarded as in any way affecting the almost exclusive S or N character of that particular feature. It will be seen that, so far as the Appendix passages are concerned, S (wholly or partially), as against the entire N, invariably has D_{10} associated with it. This fact must not, however, be deemed to prevent those Appendix passages from being regarded as belonging exclusively to the S recension. So, too, the Appendix passages found in the entire N, as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the N recension even though those passages are to be found also in Kumbh. ed. Similarly, the passages found in N (except D_{10}), as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the entire N recension[1].

The subst. passage relegated to the Appendix (App. I, No. 15) belongs exclusively to the S recension (D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv). The 28 insertions may be classified as follows : 4 in the entire N, as against the entire S : 241 lines ; 3 in the entire N (except D_{10} ; D_3 missing), as against the entire S : 432 lines ; 2 in partial N (including D_{10}), as against the entire S : 98 lines ; 4 in partial N (without D_{10}), as against the entire S : 1237 lines ; 14 in the entire S, as against the entire N : 3212 lines ; and 1 in partial S, against the entire N : 349 lines. Thus, the entire N (as against the entire S) has 673 lines by way of insertion, while the entire S (as against the entire N) has 3212 lines. Incidentally, it may be added that these figures confirm the general finding arrived at after the constitution of the texts of the various *parvans* in the Critical Edition, namely, that the Southern recension is considerably longer than the Northern recension.

Though, so far as the Appendix passages are concerned, S invariably has D_{10} associated with it, it is noteworthy that the entire S (as against the entire N) contains as many as 71 star-passages (additions as well as substitutions)[2] which are not found in D_{10}. They are : 11* (subst.), 19*, 20* (subst.), 21*, 22* (subst.), 23* (subst.), 27* (subst.), 31* (subst.), 32*, 33*, 34* (subst.), 40* (subst.), 43*, 44*, 59*, 60* (subst.), 68* (subst.), 191*, 195*, 206*, 229* (subst.), 258*, 260*, 262* (subst.), 263* (subst.), 264* (subst.), 265* (subst.), 269* (subst.), 270* (subst.), 271* (subst.), 280*, 289*, 300*

[1] D_{10} is associated with the entire S (against the entire N) in 15 Appendix passages and with partial S (against the entire N) in 1 passage ; it goes with the entire N (against the entire S) in 4 passages. D_{10} alone is missing in the entire N in 3 Appendix passages. Kumbh. ed. is seen to be associated with D_{10} S (against the entire N) in 13 Appendix passages and with D_{10} and partial S (against the entire N) in 1 passage. It agrees with the entire N (against the entire S) in 3 passages. Cv agrees with D_{10} S (against the entire N) in 12 Appendix passages and with N (against D_{10} S) in 2 passages.

[2] The last star-passage in the critical edition of the *Anuśāsana*. is numbered 729*. 626* has been missed – 625* having been followed by 627*. 38* is repeated twice (the second 38* should be read, as 38A*). Thus the total number of star-passages is actully 729.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(subst.), 304*, 318*, 324* (subst.), 329*, 335*, 336*, 348*, 388* (subst.), 397* (subst.), 402* (subst.), 412*, 414*, 442* (subst.), (T_1 om.) 453* (subst.), (M_4 om.) 457* (subst.), 459*, 462*, 464*, 491*, 492* (subst.), 497*, 500* (subst.), 504* (subst.), 511*, (M_3 om.) 523*, (T_1 om.) 530* (subst.), 541*, (G_1 om.) 543* (subst.), 560* (subst.), 569*, 572* (subst.), 581* (subst.), 595*, 597*, 610*, 615*, 624*, and (T_1 G_2 om.) 712* (subst.).[1] The following 46 star-passages are peculiar to D_{10} S : 12* (subst.), 13* (subst.), 36*, 70*, (T_3 missing) 190* (subst.), 193*, 194*, 202*, 210*, 305*, 339*, 343*, 361*, 371*, 372*, 425* (subst.), 469*, 472*, 484*, 502* (subst.), 507*, 508*, 509*, 517*, 518*, 520*, (M_3 om.) 524*, (M_3 om.) 525*, 612*, 617*, 622*, 647*, 652*, 653*, 660* (subst.), 661* (subst.), 663* (subst.), 665*, (G_2 om.) 670*, 680* (subst.), 684*, 686*, 691*, 693*, 718* (subst.), and 725*[2]. There is no subst. passage peculiar to N as a whole. The additional passages found exclusively in the entire N are : 6*, 7*, 8*, 37*, 47*, 58*, 72*, 73*, 76*, 81*, 85*, 88*, 93*, 98*, 101*, 104*, 109*, 110*, 111*, 113*, 114*, 122*, 126*, 131*, 133*, (with Kumbh. ed.) 138*, (with Kumbh. ed.) 139*, 140*, 151*, 165*, 213*, 223*, 225*, (V_1 missing) 250*, (V_1 missing) 251*, (V_1 missing) 252*, (V_1 missing) 254*, (V_1 missing) 255*, (V_1 missing) 256*, (V_1 missing) 257*, (V_1 missing) 259*, (V_1 missing) 261*, (V_1 missing) 266*, (V_1 missing) 268*, (D_3 om.) 273*, 275*, 277*, 297*, 337*, 338*, 349*, 357*, 368*, (D_3 missing) 389*, (D_3 missing) 390*, (D_3 missing) 398*, (D_3 missing) 399*, (D_3 missing) 401*, (D_3 missing) 460*, (D_3 missing) 483*, (D_3 missing) 486*, (D_3 missing) 499*, (D_3 missing) 544*, (D_3 missing) 545*, (D_3 missing) 546*, (D_3 missing) 559*, (D_3 missing) 562*, (D_3 missing) 568*, (D_3 missing) 571*, (D_3 missing) 573*, (D_3 missing) 574*, (D_3 missing ; D_7 om.) 583*, (D_3 missing) 587*, (D_3 missing) 590*, (D_3 missing) 591*, (D_3 missing) 593*, (D_3 missing) 607*, and (D_3 missing) 611*[3].

As for omissions, there is only one which is peculiar to the entire N (that is, to N [except D_{10}]), namely, 37. 15^{c}–36^{d}[4]. As against this, S as a whole is characterised by a fairly large number of omissions. The omissions which are exclusive to the entire S are : 5. 23^{be} (hapl.) ; 32. 14^{b}–16^{a} (hapl.) ; 51. 44^{c}–46^{b} (hapl.) ; 68. 1^{ab} ; 70. 2^{cd} (hapl.) ; 83. 47^{a}–49^{b} ; 88. 6^{a}–8^{b} (hapl.) ; 90. 19^{a}–21^{d}, 40^{ab} ; 94. 23^{ab} ; 96. 33-35 (hapl.), 37 (hapl.), 41 (hapl.) ; (G_2 om.) 99. 2^{c}–4^{b} ; 104. 19^{ab} (hapl.) ; 110. 23^{cd} (hapl.) ; 118 col. ;

---

1 Out of these 71 star-passages, 36 are additions and 35 substitutions.

2 Out of these 46 star-passages, 36 are additions and 10 substitutions.

3 A special reference may be made to 92*, which is found in the entire N recension and the entire M version. In accordance with the usual principles of textual criticism, that passage might have as well been included in the constituted text. But, since the passage occurs in N and M at two different places—in N, after 14. 67, and, in M, after 89* following 14. 63—it has been treated as a star-passage. Incidentally, the number of additional passages exclusive to the entire N is 78, to the entire S (without D_{10}) 36, and to D_{10} S 36. The number in N is thus larger than that in S and D_{10} S together.

4 Mention may be made also of the omission of 143. 37^{ab} which is exclusive to N (except D_{n2} D_{10}).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

119. 16^{d}–18^{e}; and 121. col. The omissions peculiar to D_{10} S are : 32. 18de; 65. 48^{cd}; 143. 25^{e}; and 150. col.

Apart from the exclusive insertions, additions, substitutions, and omissions, in N and S, which demarcate those recensions from each other, there are also numerous peculiar readings which have to be taken into account in this connection. A majority of these readings are clearly indicated by the wavy line in the constituted text. It may be remembered that where N (as a whole) and S (as a whole) have mutually divergent readings, the reading given by N is usually shown in the constituted text with a wavy line, while the reading of S is recorded in the critical apparatus. Naturally, therefore, the readings of the entire N (as against the entire S), recorded in the critical apparatus, are quite few. Some of the readings of this type are :[1] N (except $D_{1.2}$) एकाद् (1. 23^{a}); N (except $D_{1.2}$) [ए]नं दैवत- (14. 50^{a}) ; N तत्तुल्यमधिकं हि वा (B_{4} हि च ; D_{1-3} ततः ; D_{7} तथा) (14. 131^{b}); N (except D_{1} ; $D_{3.4}$ om.) धर्मार्जितान् (72. 16^{c}); N (except D_{1-3}) M_{4} -वत्साम् (72. 42^{b}); N (except D_{1} ; D_{3} missing) ज्वलनं (84. 57^{c}); and N (except D_{1} ; D_{3} missing) चेतो (84. 58^{d}). From among the readings recorded in the entire S (as against the entire N), the following few may be noted[2] : S सदावर्षमिवांबुद (1. 4^{d}); परवशौ (1. 59^{a}); आत्मप्रदानविधिना (2. 65^{a}); अनुत्तमान् (2. 84^{d}); शुको न जहते वासं (5. 6^{c}); कर्म- (6. 47^{c}); स्वर्ग- (51. 30^{d}); ततस्त इश्वा त्रिदशा (65. 24^{a}); गोप्रदानां तदा गतिं (70. 37^{b}); पावनं धर्मतस्तथा (80. 12^{d}); यश्च स्याद् (90. 10^{d}); गर्हणा- (102. 26^{b}); सत्रे (106. 39^{d}); जितेंद्रियः (109. 27^{b}); अवैक्लव्यो (110. 20^{e}); धर्मवित् (112. 8^{d}); and तत्ते बहुगुणं दानं (123. 2^{e}). As is but to be expected, there are many readings which are found exclusively in D_{10} S, such as, for instance, समितिंजय (1. 74^{d}); दीप्यंते (81. 7^{e}); ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा (136. 2^{c}); सहस्रबाहुता मेऽस्तु (137. 7^{e}); काश्यपस्य (138. 2^{b}); वसिष्ठं शरणं ययुः (140. 20^{d}); त्वं समाप्स्यसि शोभने (144. 40^{d}); विषाद- (147. 24^{d}); and पुरश्रेष्ठं (152. 13^{e}). Incidentally, a reference may be made to the following few noteworthy cases where with S (as a whole) is associated V_{1} in reading शतानि (106. 14^{d}) and युगान्ते (110. 58); B_{1} in reading शारिका (112. 53^{b}); B_{3} in reading कर्मणां (6. 9^{a}); D_{2} in reading नित्यमेवातिथिस्तव (2. 42^{b}); D_{6} in reading बीजभावं (90. 37^{b}); D_{8} in reading अददां (106. 8^{a}); and D_{9} in reading यत्राभवंस्तत्र भवांस् (5. 20^{e}).

A vital deficiency in connection with the critical editing of the *Anuśāsana*. has been the non-availability of any MS. belonging to the Śāradā (Ś) version. In the absence of any Ś MS., it was also not possible to speak, in the strictest sense, of any Kāśmīrī (K) version of this *parvan*, because the K version has been understood to be "a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version"[3]. "The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been

1 For obvious reasons, these have not been adopted in the constituted text.

2 These are mentioned in the crit. app.

3 *Crit. ed. of the Ādiparvan*, Prolegomena, p. 48,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

possible to localize more precisely."[1] Since no Ś MS. had become available for the *Anuśāsana.*, there was not available, naturally enough, any *direct* evidence to indicate and confirm the K character of any MS. examined for the constitution of the text of this *parvan*. It was, therefore, feared that the entire North-western group in the Northern recension would remain unutilised in the critical edition of the *Anuśāsana*. Fortunately, however, a fairly substantial amount of *indirect* evidence is available to make it possible for one to presume that the MSS. designated in the critical apparatus as D_1, D_2, and D_3 actually belong to the K version.[2]

(1) For one thing, D_{1-3} constitute a more or less closely allied group, which stands pointedly isolated from the other MSS. belonging to the D version. This is clearly manifested by the readings, star-passages, and omissions, which are peculiar to D_{1-3} as against the other D MSS.[3] A reference may be made here, by way of illustration, to some of the readings which are exclusive to D_{1-3} : D_{1-3} वा व्ययः ($1. 16^{b}$); यापनं ($1. 20^{b}$); प्रेरितो वै ($1. 43^{a}$); विश्रुतः ($2. 6^{b}$); असक्तं सक्तमित्येव ($2. 75^{e}$); [आ]ग्नेय ($2. 87^{c}$); बाणम् ($5. 2^{e}$); धर्मात्मा समशुष्यत ($5. 7^{d}$); पूजयित्वा ($5. 25^{b}$); उच्यते ($6. 3^{a}$); नरः ($7. 11^{b}$); विस्मितः ($7. 17^{b}$); चारु-
पुरातनं ($7. 23^{d}$); देशयेद् ($10. 61^{a}$); -युक्तेषु ($11. 18^{a}$); वेगेन ($12. 15^{a}$); शंकरे ($14. 1^{b}$); तपसि
दोष्णश्च वायुश्च ($14. 17^{a}$); छन्दांसि विविधानि च ($14. 20^{d}$); दिव्यैर् ($14. 88^{d}$); कव्यवाड् ($14. 160^{b}$);
($15. 42^{a}$); मतं ($16. 56^{d}$); दत्ता ($16. 60^{e}$); मानवो ($17. 34^{d}$); आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च ($18. 50^{a}$); स तैलेन ($21. 5^{a}$); अग्रतः ($23. 21^{d}$); संवर्ती ($24. 30^{e}$); कूर्मोन्मुखे ($26. 49^{a}$); सीता लोष्टुर् ($34. 24^{b}$); हि योषितः ($38. 23^{d}$); and many others. Some random readings recorded exclusively in the different combinations of two MSS. from this group (D_{1-3}) may also be mentioned : $D_{1.2}$ सनिःश्रेया ($1. 82^{c}$); संप्रति ($8. 8^{b}$); तथैव च ($14. 42^{b}$); एवमेव ($26. 31^{d}$); दर्शनात् ($58. 12^{b}$); सर्व-
भोक्तारं ($60. 19^{a}$); वेणाट- ($78. 21^{a}$); etc. $D_{1.3}$ सहस्रशिरसं प्रभुं ($14. 26^{b}$); सर्वदृक् ($16. 30^{b}$); वित्ख्यातः ($17. 30^{e}$); -सत्वानां ($26. 57^{c}$); देहे ($31. 30^{d}$); मतं ($33. 13^{e}$); मृत्यानामथ पंचमं ($37. 18^{d}$); [ए]वापस् ($38. 24^{d}$); न कृतः ($43. 14^{c}$); फलं ($74. 21^{a}$); etc. $D_{2.3}$ नैव कार्यं ($2. 85^{d}$); तत्रापि च
($10. 34^{c}$); तत्रापि चैव पुत्राणाम् ($12. 21^{c}$); स्वर्ग- ($14. 39^{d}$); वयं च ($16. 58^{c}$); नृत्ततुष्टो ($17. 49^{e}$); महाद्युति ($20. 34^{d}$); -तिलका- ($26. 43^{a}$); गौतम्या ($31. 18^{c}$); सौकल्यम् ($48. 10^{d}$); चापि ($60. 12^{a}$); etc. The following star-passages are peculiar to D_1, D_2, and D_3 (in different combina-
tions) : D_{1-3} : 365* and 382*; $D_{1.2}$: 359*, 407* (subst.), 477* (subst.), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*; $D_{2.3}$: 378*.[4] Some of the omissions which are found exclusively in D_{1-3} are : $4. 37^{cd}$ (hapl.); $14. 31^{c}$–32^{b} (hapl.), 133^{ab}; 24. 16–17 (hapl.), 26, 28–29; 25. 6 (hapl.); $26. 63^{d}$; $31. 52^{ab}$; $34. 17^{cd}$; $40. 4^{ef}$; $51. 30^{ab}$; $69. 13^{e}$–
15^{b}; 79. 2^{d}–3^{a}; and $80. 36^{ab}$. A few other significant omissions may also be noted : $D_{1.2}$ om. 51. 12; $135. 16^{ab}$; and 137. 3–5. $D_{1.3}$ om. $15. 34^{ab}$; $17. 168^{cd}$ (hapl.); 18.

---

1 *Crit. ed. of the Āraṇyakaparvan*, Introduction, p. 21.

2 Also see : " Detailed Account of the Manuscripts ".

3 It may be noted that D_3 is available only for the portion from the beginning of the *parvan* up to गैसुखं in 82. 37.

4 It may be noted that in App. I, No. 14, $D_{1.2}$ (D_3 missing) stand distinct from the entire N (except D_{10}).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

36^{d}–37^{e} ; and 47. 32. $D_{2.3}$ om. 4. 52^{d}–53^{a} (hapl.) ; 6. 37 ; 21. 24^{ab} ; 28. 21 (hapl.); and 38. 26^{c}–27^{b}.

The character of D_{1-3} as a specific group clearly differentiated from the so-called D version is thus firmly established.

(2) As for the affinity of D_{1-3} to the Ś version, it may be recalled that these three MSS. belong to codices which, unmistakably, are copies of a Śāradā codex. In other words, these MSS. are derived from what may be justifiably called K codices. Consider, for instance, the case of D_1. The one and the same MS. in Devanāgarī, namely, BORI No. 198 of 1891–95 contains two *parvans* — the *Śānti.* and the *Anuśāsana.* On the strength of direct evidence (that is, comparison with the available Ś version), it was ascertained that the portion from that MS. embodying the *Śānti.* was clearly akin to the Śāradā version — that, in other words, it doubtlessly belonged to the K version. In fact, it was used as K_1 for the critical edition of the *Śānti.* The most natural presumption, therefore, is that the remaining portion of that MS., which contains the *Anuśāsana.*, must also be regarded as belonging to the K version.[1] The traits of D_2 and D_3, which emphasise the character of those MSS. as K MSS., have already been pointed out under " Detailed Account of the Manuscripts ". The MSS. from the codices, from which D_2 and D_3 are derived, are used as K MSS. for the constitution of the texts of different *parvans.*

(3) A reference may be made, in this context, also to the affinity in certain respects, which D_{1-3} betray to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (which latter must necessarily be assumed to have been based on a Ś or a K version of the Epic). D_{1-3} are the only MSS. which, like the *BM*, read the name of Uddālaki's son (crit. ed. adhy. 70) as नासिकेत (उ). So too, like the *BM*, D_1, D_2, and D_3 (singly or collectively), in their colophons, refer to the *Anuśāsana.* as forming a part of the *Śānti.*[2]

In view of what has been said above, the conclusion seems to be irresistible that D_1, D_2, and D_3 do belong to the K version. Indeed, for all practical purposes, they have invariably been treated as K MSS. in the critical edition of the *Anuśāsana.* For instance, the agreement between D_{1-3} on the one hand and M on the other is generally regarded as a vital factor in determining the original reading.[3] One thus has the satisfaction that the North-western version of the Epic is duly taken into account while constituting the text of the *Anuśāsana.*

---

1 The MSS., BORI Nos. 184, 190, and 193 of 1891–95 presumably belong to this very K codex, and are in fact used as K MSS. for the critical editions respectively of the *Āraṇyaka.*, the *Karṇa.*, and the *Śalya.*

2 Of course, after the last colophon, $D_{1.2}$ conclude with समाप्तं चेदमानु(D_2 °समनु)शासनं पर्व.

3 A typical case is 115. 6^{f}, where the reading पदा which is supported only by $D_{1.2}$ $M_{1.2}$ is accepted in the constituted text. Also, see 117. 10^{ab}, 37^{a}.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

The Maithilī version, which is represented by only one MS., namely, V_1 does not show any significant divergences in readings. It has no star-passages peculiar to it, and the non-haplographical omissions, found exclusively in it, are also very few. The MSS. of the B version too do not have many star-passages exclusive to themselves; but the number of non-haplographical omissions peculiar to them is fairly large. Of course, B, as a whole, has neither any star-passage nor any omission peculiar to it. By and large, B is closely affiliated to V_1. But this fact does not warrant our speaking of any specific North-eastern group (comprising V and B) in the Northern recension, for, the Dn version also usually goes with V_1 B in the matter of readings, star-passages, and omissions.[1]

Strictly speaking, only Dn_1 and Dn_2 must be regarded as representing Nīlakaṇṭha's version of the *Anuśāsana.*, for, as pointed out elsewhere, the commentary accompanying the text in the MS., which is designated as Dn_3, is found to be not of Nīlakaṇṭha. Some of the *v. l.* peculiar to Dn_3 occur in the extracts from that MS. reproduced in the Critical Notes.[2] So far as Nīlakaṇṭha's version of the *Anuśāsana.* (Dn) as a whole is concerned, it has peculiar to it: (with Bom. ed., Cal. ed., Kumbh. ed.) 470* and (with S) 474* and the omission of 14. 160^{d}–161^{a} and 29. 9^{cd}.

The MSS. of the D version generally fall into the following three more or less compact groups: (1) D_{1-3}, as has already been shown, belong to the K version. (2) D_{10}, which stands last among the D MSS. and which, standing on the border, as it were, of N and S, inherits the characteristic features of both N and S, represents a highly inflated mixed version. (3) D_{4-9} may then be said to represent the genuine D version. Peculiar to this group are 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381* (subst.), 413* (subst.), 415*, 619*, 625* (subst.), 627* (subst.), 656*, 672*, 677* (subst.), and 679* and the omission of 33. col.; 71. col.; 125. 17 (hapl.); 126. 38^{ab} (hapl.); 130. 47^{ab}; 140. col.; and (with V_1) 141. col. The following facts, which may be taken to confirm the compactness of this group, should also be noted: Exclusive to $D_{4.\,6-9}$ are 63* and (with Dn_3) 331* and the omission of 1. 64^{b}–65^{a} (hapl.); 66 (hapl.); 10. 30^{ab}; 47. 48^{cd} (hapl.); 54. 11^{ab} (hapl. ?); (with T_1) 72. 32^{cd}; 90. 16^{ab}; 91. 28^{ab}; 95. 64–66 (hapl.); 100. 21^{ab}; and 146. 24^{cd}; and exclusive to $D_{4-7.\,9}$ are 29*, (with $G_{2.\,4}$) 168*, 208*, 216*, 296*, 393*, and 675* and the omission of (with T_1) 8. 21^{cd} (hapl.); 34. 7^{ab} (hapl.); 80. 25^{ab}; 99. 2–3; 101. 3^{ab} (hapl. ?); and 132. 15^{d}–16^{c} (hapl.)[3]. In adhyāyas 40–43 as also in the lists of *vṛttāntas* given in their concluding remarks after the last colophon, $D_{4.\,5.\,7-9}$ read वपुल (for विपुल).

---

1 This is exemplified, among other things, by 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, and by the omission of 83. 2^{bc}; 84. col.; 93. col.; 94. col.; and 147. col.

2 However, generally, the text of the *Anuśāsana.* in that MS. is akin to the one accepted by Nīlakaṇṭha.

3 Also noteworthy are 364* and 721* which are peculiar to D_{5-9}, 703* to D_{1-3}, and 728* to $D_{4.\,5.\,7-9}$.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

However, it must also be pointed out that D_{1-8} have 75*, 77* (subst.), 78*, and 196* (subst.) and the omission of 14. 113^{cd} and 16. 65^{ab} exclusive to themselves.

In the Southern recension, as in respect of several other *parvans* so too in respect of the *Anuśāsana.*, T and G are often seen to go together, as witness, among other things, 48*, 52*, 56*, 71*, 200*, 204*, 211*, 214*, 226*, 232*, 408* (subst.), 426*, 527*, 578*, 592*, and 606* and the omission of 9. 14^{cd} ; 23. 37^{ab} ; and 110. 127 ; while M stands aloof as seen, for instance, from 119*, 127*, 142* (subst.), and 303* and the omission of 14. 37^{cd}, 54–55, 64–67, 124^{e}–140^{d} ; 17. 5–23, 27, 45^{a}–47^{b}, 63–64, 73^{a}–74^{f}, 131^{a}–138^{b}, 153–162 ; 18. 58–59 ; 61. 52^{cd} ; 74. 5^{cd} (hapl.) ; and 112. 29–31 (hapl.). T_1 (which stands at one end of S) is a peculiar MS. and is often isolated from the entire S (as is indicated by several star-passages and omissions which are found exclusively in $T_{2.3}$ GM). Similarly M_4 (which stands at the other end of S) is often seen to go by itself[1] (a particularly striking instance of this being 28* and 571* where M_4 is associated with the entire N as against the entire S).

EMENDATIONS

There are three cases of emendation in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* :

(1) 6. 36 : शक्रस्योदस्य* चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥

This passage is rather difficult from the point of view of both textual criticism and exegesis. Let us first consider the text. The two recensions, N and S, read 36^{ab} in two different ways. The facts that the reading, शक्रस्याथ रथोपस्थे विष्ठितो जनमेजयः, is more or less uniform in the S manuscripts and that it yields to at least some kind of interpretation would indicate that that reading was substituted by S for the original reading which had somehow become unintelligible. As for the reading in N (which shows some slight variants in individual manuscripts), it may be said that it represents the *textus difficilior* and is, therefore, presumably nearer to the original text. The difficulty is, however, created by the second word in 6. 36^{a} as read by the different N manuscripts. The reading उदाम्य (gerund of *āmayati*, causal of the root *am*, with *ut* ?) is recorded by a majority of N manuscripts (V_1 $B_{2.5}$ $D_{2.4-10}$). But that word, particularly when connected with चरणं (or शरणं or वरणं), does not make any sense. The same can be said of उद्यस्य (recorded by $D_{1.8}$). उद्गम्य ($B_{1.3.4}$ Dn) is obviously the result of an attempt to substitute a simpler and more commonly used word ; but, so far as its meaning is concerned, that word too cannot be suitably fitted into the context. The word is, therefore, emended to read उदस्य*. With this emendation, the passage (6. 36^{ab}) may roughly mean : " Having lifted up or pushed away (*udasya*) the foot of Śakra, Janamejaya proceeded (*prasthito*) (with his sacrifice) ". This may have a reference to the serpent-sacrifice performed by Jana-

[1] See the description of M_4 under " Detailed Account of the Manuscripts ".

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

mejaya. It is said that, through fear of death, Takṣaka took refuge in Indra's abode (1. 51. 5). Indra promised him protection (1. 51. 7). The great serpent lay on Indra's *uttarīya*, presumably at the latter's feet. Greatly enraged, Janamejaya asked his officiating priests to drag Takṣaka down and offer him into the sacrificial fire, if necessary together with Indra (1. 51. 11). The emended उदस्य* may thus yield some sense. It may also be pointed out that उदस्य* could be easily misread as उद्यस्य or even as उदाम्य.

One has, however, to confess that all this explanation is by no means satisfactory and that it merely exemplifies the dictum : *sthitasya gatiś cintanīyā*. It may, indeed, be asked : Can this passage be at all understood as alluding to Janamejaya's *sarpasattra* ? In the present adhy. of the *Anuśāsanaparvan*, Bhīṣma is discussing the relative potency of fate and personal enterprise. In the course of this discussion, he quotes the examples of various valiant personages belonging to the past,[1] in whose lives fate had prevailed over personal valour. Obviously, therefore, the Janamejaya referred to in 6. 36[b] cannot be the Janamejaya who performed the *sarpasattra*. The *sarpasattra* was performed very much long after Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the *Anuśāsanaparvan*. Moreover, the incident mentioned in 6. 36[c] (*dvijastrīṇāṁ vadhaṁ kṛtvā*) is nowhere mentioned in connection with the episode of the *sarpasattra*. As suggested above, the Janamejaya of 6. 36[b] must have preceded Yudhiṣṭhira. Indeed, he was an ancestor of Yudhiṣṭhira.[2] According to the genealogy given in *Harivaṁśa* 23. 109 ff., he was a grandson of Kuru and lived nearly ten generations before Yudhiṣṭhira. A brief history of this Janamejaya occurs in *Śatapatha-Br*. 13. 5. 4, *Mahābhārata* 12. 146–148, and *Harivaṁśa* 22. 7–12 (Crit. Ed.). Janamejaya is said to have once become guilty (according to 12. 146. 3, unknowingly) of *brahmahatyā*.[3] As the result of this grave sin, he became *lohagandhin*[4] and was abandoned by his people (*HV* 22. 10). The *Harivaṁśa* adds (22. 5–8) that, on account of Garga's curse, Janamejaya lost the *divya ratha*, which Śukra had presented to Yayāti, which, in course of time, had become the property of the Paurava rulers, and which Janamejaya had accordingly inherited.[5] Thereupon Janamejaya sought protection

---

1 Cf. the word *purā* occurring in 6. 30, 31, 38.

2 On one occasion, Vaiśaṁpāyana tells Janamejaya (of the *sarpasattra* fame) :

द्वावृक्षौ तव वंशेऽस्मिन्द्वावेव च परीक्षितौ ।
भीमसेनास्त्रयो राजन्द्वावेव जनमेजयौ ॥ *HV* 23. 113 (Crit. Ed.).

3 Details regarding this *brahmahatyā* are not to be found anywhere. *Śatapatha-Br*. 13. 5. 4. 1 merly speaks of *pāpakṛtyā* and *brahmahatyā*. *HV* 22. 9 says that Janamejaya had killed the young son of Garga. In 12. 146. 8[cd], Janamejaya is referred to with the words : कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः.

4 That is to say, he began to smell of blood ; 12. 146. 10 says : रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् । अशिवः शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि.

5 At some places, this *ratha* is said to have been presented to Yayāti by Śakra or Rudra or Brahmā. Did the S manuscripts have in mind this association of Janamejaya with the *ratha* presented by Śakra when they read 6. 36[ab] as : शक्रस्याथ रथोपस्थे विष्ठितो जनमेजयः ? Another incident, in which Janamejaya (it is, however, not clear which Janamejaya is intended here) and a chariot are involved, is mentioned in 13. App. I. 14B lines 18–19 : सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान्. But Śakra does not

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

from the sage Indrota Śaunaka. The latter made him perform an *aśvamedha*. As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*.[1] The stanza under consideration (6. 36) seems to refer to this episode. Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36[ab] originally read as : शक्रस्योतस्य चरणं प्रस्थितो जनमेजयः. Janamejaya is said (6. 36[c]) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females. As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given. Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा could as well be connected with the word भ्रूणहा used by Indrota in 12. 146. 8[d] with reference to Janamejaya.[2] With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota. शक्रस्योतस्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोतस्य.[3] The passage (6. 36[abc]) may then be freely translated as follows : " Having committed the sin of killing Brāhmaṇa females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caraṇam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota ".[4] What Bhīṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12. 146. 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota. It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योतस्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *sarpasattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāṇḍavas). Later उदस्य presumably came to be misread as उद्यस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्गम्य. The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योतस्य by reading 6. 36[ab] quite differently.

(2) 75. 10[e] : At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text. It should read : क्षितौ राधःप्रवहः* शश्वदेव.[5] The reading राधःप्रवहः*, as such, is not given by any manuscript. However, the component -प्रवहः

---

figure there. Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12. 226. 24 (सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः) where Janamejaya is said to have surrendered his own body.

1 In the crit. note on 13. 6. 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br*. 13. 5. 3. 5. However, it actually occurs in *Śatapatha-Br*. 13. 5. 4. 1. In *Śatapatha-Br*. 13. 5. 3. 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *aśvamedha* has been referred to.

2 It may be assumed that 12. 146. 3, 8 and 13. 6. 36[c] refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāṇḍavas. Nīlakaṇṭha commenting on 6. 36–37 says : पापमपि तेजीयसां न दोषाय इत्याह शक्रस्योति द्वाभ्याम् । चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति संबन्धः. Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणां वध.

3 Indrota (Indra + *ūta* from the root. *av*) literally means " one protected or favoured by Indra "; *śakrasyotasya* (*śakrasya* for *śakreṇa* — gen. for instr. is not unusual — *ūtasya*) would mean " of one who is protected or favoured by Śakra ", that is, of Indrota.

4 Cf. 12. 146. 7 : वरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥

5 The crit. app. will also have to be modified in accordance with this correction.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection New Delhi. Digitized by eGangotri

(*v. l.* -प्रवहाः) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G. Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word. रोम्णः (for राधः-) occurs in all S manuscripts except T1 ; but it occurs in none of the N manuscripts. Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्सं- (for राधः-).[1] Neither of these two readings, रोम्णः and ऋक्सं-, can have been genuine. Moreover, neither seems to go well with प्रवहः. As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V1 B Dn D5. 10, it (रोध- [रोहः]) may be said to have been influenced by the N recension through V1 B Dn and by the S recension through D10.[2] It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading. It may be suggested that 75. 10c originally read : क्षितौ राधःप्रवहः शश्वदेव. The *visarga* before प्र of प्रवहः is retained by the *v. l.* रोहः प्रवहः in B3. 4 Dn1 D5. 10. The cows represent the flow (-प्रवहः) of food or nourishment (राधः-) on the earth in the form of milk. Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post-Vedic literature. Since this stanza (75. 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओधस् (= udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोधःप्रवहः (क्षितेः ओधःप्रवहः) and then misread क्षिते रोधप्रवहः. It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate.

(3) 75. 11c : आम्नाता मे *ददतीराश्रयं तु.[3] The manuscripts give a bewildering variety of *v. l.* in respect of this passage. The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra*-style of the stanza.

[After line 2386 in 13. App. I. No. 15, the ref. नारदः* needs to be inserted though it is not given by any manuscript. The reason for this emendation is quite obvious.]

CONSPECTUS OF THE ANUŚĀSANAPARVAN[4]

(1)[5] The *Anuśāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

---

1 क्षिताद्दृक्सं- in D4. 6–9 presumably represents a misreading of क्षिताद्दृक्सं-, and -प्रवाहाः in D1–3 of -प्रवहाः.

2 It has already been pointed out above that D10 rather belongs to the S recension.

3 In the printed text on p. 411, there should have been a wavy line under आम्नाता मे.

4 A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject-headings are given in the top left hand corner of each odd-numbered page. These subject-headings are, however, not necessarily identical with the adhyāyas-names given in some of the manuscripts.

5 This and the following are the numbers of adhyāyas in the crit. ed.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

out of the conviction that he alone had been responsible for the tragic catastrophe of war. He is particularly unhappy at the pitiable condition to which Bhīṣma has been reduced on account of him. Therefore, Bhīṣma resumes, so to say, his teaching with a view to bringing solace to Yudhiṣṭhira's afflicted heart. He tells Yudhiṣṭhira that no one in the world can follow the dictates of his own free will, that every one is but a tool in the hands of destiny which operates in a very subtle manner. To illustrate this universal truth, Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira a story in which Gautamī, Mṛtyu, Lubdhaka, Sarpa, and Kāla are involved. The old Gautamī's son was bitten by a serpent. The fowler wanted to punish the serpent for the infanticide. But Gautamī asked him to leave the serpent alone, arguing that every one had to submit to what was destined for him and that her son was not going to revive even if the serpent was killed. The serpent also insisted that when he bit the child he had not acted of his own free will but that Mṛtyu (Death) had impelled him to do so. Mṛtyu, on his part, confessed that he too was not independent and that, being subservient to Kāla, he had to see that everything happened as ordained by Kāla or Destiny. Bhīṣma emphasises the moral of this story by pointing out to Yudhiṣṭhira that neither he nor Duryodhana is responsible for what has happened. No one can have avoided what had been destined to happen. Human beings–indeed, all creatures– are subject to the subtle workings of the omnipotent destiny. Thereupon, Yudhiṣṭhira's perturbed feelings are soothed and he prepares himself to ask further questions to his grandsire. (2) Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma: "Has any householder conquered Mṛtyu, and, if so, by practising which virtue?" In reply to this question, Bhīṣma narrates how Sudarśana and Oghavatī, living in Kurukṣetra, had overcome Mṛtyu through the observance of *atithidharma* (hospitality due to guests). He concludes that, for a householder, there is no greater divinity than a guest. (3) The next question of Yudhiṣṭhira relates to the career of the sage Viśvāmitra. The state of being a Brāhmaṇa is known to be unattainable by the three lower social orders. How was it then that Viśvāmitra, who had been born a Kṣatriya, became a Brāhmaṇa? Yudhiṣṭhira incidentally recounts various exploits of Viśvāmitra, such as killing Vasiṣṭha's 100 sons, creating *yātudhānas*, founding the race of Kuśikas, adopting Śunaḥśepa, sponsoring Triśaṁku, transforming Rambhā, who had disturbed his penance, into a rock, etc., and asks how he could become a Brāhmaṇa in the same life. (4) The story of how Viśvāmitra attained *brāhmaṇya* is told in adhy. 4. The sage Ṛcīka had given two separate *carus* to his wife Satyavatī and her mother (Gādhi's wife), by consuming which the former was to have given birth to a Brāhmaṇa and the latter to a Kṣatriya. But the *carus* were exchanged; Satyavatī's mother ate up the *caru* in which Ṛcīka had put *brahman* and consequently gave birth to Viśvāmitra, who, through Ṛcīka's favour, became a Brāhmaṇa and a progenitor of a Brāhmaṇa-family. The sons of Viśvāmitra who became *gotrakartṛs* are enumerated in the concluding part of this adhy. (5) Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that kindliness of feelings, compassion, or sympathy (*anukrośa, ānṛśaṁsya*) is the greatest of virtues. This he illustrates by the story of

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

a parrot who, instead of abandoning a tree which was drying up, preferred to stay on and languish with the tree which had given him refuge all through. (6) The sixth adhy. seeks to answer the perpetual question regarding the relative power and efficacy of destiny and human effort. Though Bhīṣma seems to be inclined to attach greater weight to *puruṣakāra*, he concludes that success in any enterprise results from the joint operation of good luck and exertion. (7) The topic set forth for discussion in this adhy. pertains to the fruits of all good deeds. One of the points made by Bhīṣma in this connection is that one experiences the fruits of his actions in the same physical form and in the same condition in which he actually performs those actions. He also enumerates the fruits of different actions—there being, however, no rational connection between an action and its fruit. (8) Bhīṣma speaks of persons who are worthy of worship and salutation. He says that he cherishes the Brāhmaṇas more than any other dear and respectable persons. The Brāhmaṇas are to the Kṣatriyas what husbands are to wives. Incidentally Bhīṣma gives an interesting explanation of why a Kṣatriya (and not a Brāhmaṇa) becomes the lord of the earth. (9) One who promises gifts to Brāhmaṇas but fails to implement that promise will have all his hopes rendered barren. This teaching is illustrated by the story of the jackal and the ape. (10) An interesting point is raised by Yudhiṣṭhira in this adhy. Is one, who imparts instruction to a person belonging to a lower social order, culpable ? Bhīṣma's answer is, of course, in the affirmative. He narrates how a Ṛṣi, who instructed a Śūdra in connection with *śrāddha*, lost the fruit of all his penance and was reborn as a Purohita, that is, as a person of a lower status. A Brāhmaṇa is bound to come to grief by imparting instruction to a Śūdra or by receiving instruction from a person of a lower order. (11) " Where does Śrī (glory) reside ? " Rukmiṇī had asked Śrī herself in the presence of Lord Kṛṣṇa, and Śrī had replied that her abode was the person who was diligent and virtuous and who was endowed with beauty, grace, bravery, learning, industry, devotion, etc.

(12) In the twelfth chapter, Yudhiṣṭhira introduces a strange topic, and that too rather abruptly. He asks Bhīṣma : " In the act of coition, who derives greater pleasure—man or woman ? " Bhīṣma narrates to him the story of the royal sage Bhaṅgāśvana, who, through Indra's machinations, was transformed into a woman. Later, Indra offered to restore to him his manhood, but he preferred to remain a woman, for, he confessed, in the sexual union his pleasure when he was a woman was far greater than when he was a man.

(13) If one wishes to have a smooth passage in this and the other world, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira, one should avoid ten sins, namely, three of the body, four of the speech, and three of the mind. (14) Yudhiṣṭhira entreats Bhīṣma to enumerate the names of Lord Śiva. Bhīṣma, on his part, implores Kṛṣṇa to do so. Before, however, doing so, Kṛṣṇa tells him how he was privileged to have the direct sight of Śiva when he had been practising penance for a son from his wife Jāmbavatī. As a matter of fact, it was Upa-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

manyu who directed Kṛṣṇa to Lord Śiva. Upamanyu told Kṛṣṇa that many persons like Hiraṇyakaśipu, Vidyutprabha, Śatamukha, and Svayaṁbhu Brahmā had propitiated Śiva and had obtained boons from him. Indeed, Upamanyu himself was blessed by Śiva. He told Kṛṣṇa how this had happened – how Lord Śiva had manifested himself before him, how he had recited a *stotra* in praise of Śiva, and how, thereupon, Śiva had granted him the desired boons. (15) Continuing his story, Kṛṣṇa tells Bhīṣma and others how Upamanyu gave him certain *mantras* and personally initiated him, how at the end of five months of penance he saw Śiva and praised him, and how finally Śiva and Umā granted him boons. (16) When this news was conveyed to Upamanyu, he spoke to Kṛṣṇa about the sage Taṇḍin who had practised *tapas* for 10,000 years and had thereby propitiated Śiva. Taṇḍin had gone over to Upamanyu's hermitage and had taught him the thousand names of Śiva. (17) Upamanyu recited the *Śivasahasranāmastotra* before Kṛṣṇa. It is reproduced in adhy. 17. (18) The eighteenth adhy. recounts how various sages, including Vyāsa, Vālmīki, Jāmadagnya, Jaigīṣavya, Gārgya, Parāśara, and Gālava, had benefitted by the praise of Lord Śiva. Through the recitation of the *Śivasahasranāmastotra* the four social orders also will enjoy all the advantages in conformity with their position and status.

(19) Introducing another topic, Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma : " What does *sahadharma*, in connection with marriage, signify ? " As usual, Bhīṣma answers this question by means of an illustrative story. Aṣṭāvakra desired to marry Vadānya's daughter Suprabhā. Vadānya agreed, but he asked Aṣṭāvakra to go to the northern quarter, learn from whatever he saw there, and then come back and marry Suprabhā. (20) Thereupon, Aṣṭāvakra went to Dhanada's region and lived there for one *divya* year enjoying all kinds of pleasures. Proceeding further, he reached a house which was more resplendent than Dhanada's. There he saw an old lady who sought sexual union with him, promising to give him in return all the good things which he saw there. (21) But Aṣṭāvakra stoutly resisted her persistent demands, which were accompanied by various kinds of arguments, on the plea that they were not married to each other. The old lady then offered to marry him. Aṣṭāvakra too came to be in a way attracted to her since she had transformed herself into a young lady. There was a conflict in his mind : Should he marry that lady or remain loyal to Vadānya's daughter ? Eventually he decided in favour of the latter alternative. (22) The lady then told Aṣṭāvakra that she was really *Uttarā Dik* and that she had devised the whole incident to show him that even old women had sexual urge. Aṣṭāvakra had exhibited remarkable self-control, and all gods were therefore pleased with him. Vadānya wanted to test his conjugal integrity, and he acquitted himself quite creditably in the test. Aṣṭāvakra then returned, and Vadānya gave him his daughter in marriage.

(23) Yudhiṣṭhira now asks : " Who are worthy of gifts ? " Bhīṣma replies : " Those who follow their prescribed vocation (*vṛtti* or *dharma*) ". He then goes on to explain how a stranger, a learned man, a relative, a practiser of penance, and a performer

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

of sacrifices become worthy donees. In this connection, he quotes the view of Pṛthvī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya. Other points clarified by him include those which relate to the indications of *dharma*, the highest purity, the proper times to practise *dharma*, *artha*, and *kāma*, the virtues and vices, etc. (24) The subject of this adhy. is the religious practices relating to gods and *pitars* with particular reference to the gifts to be made in connection with them. Bhīṣma gives details about the times for these two kinds of practices, the persons worthy of being invited on those occasions, the duties of the officiating priests, the order of rites, the merits and demerits of the donors and the donees, etc. (25) " When does one, without actually killing a Brāhmaṇa, bocome liable for *brahmahatyā* ? " In answering this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma reports what Vyāsa had told him on the subject. That person becomes guilty of *brahmahatyā*, who, having invited a Brāhmaṇa to his house for alms, refuses to give him anything, or who deprives an innocent Brāhmaṇa of his means of livelihood, or who cuts out water intended for cows, or who does not marry his daughter to a suitable bridegroom, or who perpetrates similar other henious acts.

(26) In this adhy., Bhīṣma quotes Aṅgiras on the subject of holy rivers and the fruits acquired by bathing in them. (27) While Bhīṣma is lying on his bed of arrows, Yudhiṣṭhira and his brothers wait upon him. Various sages come there to pay their regards to Bhīṣma. After their departure, the Pāṇḍavas worship Bhīṣma, when in the course of conversation the former ask the latter as to which regions are most sacred. Recounting the dialogue on the same subject between Śilōñchavṛtti and Siddha, Bhīṣma emphasises that those regions through which the Gaṅgā flows are truly sacred. Nothing is religiously more efficacious than living by the side of the Gaṅgā or bathing in the Gaṅgā or drinking the water of the Gaṅgā or practising penance on the banks of the Gaṅgā.

(28–30) Through the episode of Mataṅga narrated in these three adhyāyas, Bhīṣma wants to impress upon Yudhiṣṭhira's mind that *brāhmaṇya* is difficult to attain. One is born a Brāhmaṇa only after having lived successively for a long number of years through many forms of life (*yonis*), such as animal, *pulkasa* or *caṇḍāla*, Śūdra, Vaiśya, Kṣatriya, Brahmabandhu, and Kāṇḍapṛṣṭha. That is what Indra told Mataṅga who, though a *caṇḍāla*, persisted in severe penance with a view to winning *brāhmaṇya*. (31) However, there are instances of Kṣatriyas becoming Brāhmaṇas. One such is that of Viśvāmitra. Bhīṣma now narrates how the Kṣatriya Vītahavya also became a Brāhmaṇa. There were frequent clashes between the families of Haryaśva of Kāśi and Hehaya of Vatsa. In one of the battles, Pratardana, the son of Divodāsa of Kāśi, defeated Vītahavya of the Hehaya family of Vatsa. The latter sought refuge in Bhṛgu's hermitage. Pratardana followed him there and asked the sage to hand over Vītahavya to him. With a view to protecting Vītahavya, Bhṛgu told Pratardana that there was no Kṣatriya in his hermitage. Thereupon Pratardana, who knew that Vītahavya was there, declared that his purpose was served since Vītahavya had abandoned his *varṇa*. Through

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Bhṛgu's words, the Kṣatriya Vītahavya thus became a Brahmarṣi. Vītahavya's son was Gṛtsamada. Bhīṣma enumerates the descendants of Gṛtsamada. (32) In this adhy., Bhīṣma reports to Yudhiṣṭhira a dialogue between Nārada and Vāsudeva, by way of answering his question regarding the persons who deserve to be revered. According to Nārada, those who worship gods, who are rich in penance and well-versed in Veda, who are sacrificers and teachers, etc. — such persons are entitled to respect and worship. (33) Answering another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that reverence to and protection of the Brāhmaṇas is the foremost duty of a king. (34) Continuing he says that the Brāhmaṇas are really responsible for the security of the country. The Brāhmaṇas have always prevailed over the Kṣatriyas, as, for instance, Bhṛgus over Tālajaṅghas, Aṅgirases over Nīpas, and Bharadvājas over Vaitahavyas. All knowledge is ensconced in the Brāhmaṇas. When Vāsudeva had asked Mother Earth as to how a householder could remove his sins she had mentioned the service of the Brāhmaṇas as the only remedy. (35) A Brāhmaṇa is great by birth. He has the power to bless and to curse. Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that there are various categories of Brāhmaṇas, such as *siṁhasattva, vyāghrasattva*, etc. On account of the absence of Brāhmaṇas among them, many tribes have become *vṛṣalas*. Indeed, the Brāhmaṇas are the reason why gods are gods, and demons demons. (36) Śakra, in the disguise of an ugly decrepit Yati, asked Śambara how he had become foremost among his people. Śambara's reply was that he always followed the advice of the Brāhmaṇas and did not entertain any ill feelings for them. Incidentally, he further told Śakra that the Brāhmaṇas attained *siddhi* by means of *tapas*.

(37) Yudhiṣṭhira again reverts to the question of persons worthy of gifts. A stranger or a person who has lived with one for a long time or a person who has come from afar — all the three deserve gifts. One should give to a person whatever he desires, but without thereby causing any discomfort to one's dependants. Of course, certain types of Brāhmaṇas are to be deliberately avoided.

(38) An interesting topic is broached by Yudhiṣṭhira in this adhy., namely, the disposition of women whose frailty has become notorious. In this context, Bhīṣma repeats the discourse between Nārada and Pañcacūḍā in which the latter had asserted that a woman possessed only blemishes, the most serious of them being her excessive attachment to sexual pleasures. (39) Yudhiṣṭhira seems generally to agree with this view. He confirms that women deceive men, that they transform truth into falsehood and *vice versa*, that their conduct is such that the Arthaśāstra may have been modelled on it. How is it that, in spite of all this, men are seen to be infatuated by them ? How are women to be restrained and protected ? (40) Bhīṣma also agrees that this view regarding the character of women is correct. He then narrates to Yudhiṣṭhira the episode of Vipula. Indra was greatly enamoured by the beauty of Ruci, the wife of Devaśarman. Once, when Devaśarman was busy in connection with the performance of a sacrifice, he asked his pupil Vipula to guard Ruci against Indra. With a view to being able to do so

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

effectively, Vipula entered Ruci's body, limb for limb. (41) He frightened away Indra when the latter tried to make advances towards Ruci. When this was reported to Devaśarman he was pleased with Vipula. (42) Later when Vipula was on his way to Campā, he saw a couple engaged in a quarrel in which oaths referring to Vipula's evil fate were uttered. He also saw six persons playing dice and uttering similar oaths. Vipula suspected that all that was due to the fact that he had not reported to his preceptor his having entered the body of Ruci. (43) But, in the end, Devaśarman pardoned his pupil, for, he had done all that in good faith and for a good purpose.

(44–46) The next three adhyāyas deal with the rules governing marriage (*vivāha-dharmas*). In this connection, various topics are discussed, such as, types of marriage, bride's age at marriage, negotiations for marriage, *śulka* (in which context Bhīṣma narrates how he had brought two maidens as brides for Vicitravīrya), *niyoga*, inheritance, and the desirability of honouring women under any circumstances. (47) Further details about the division of patrimony are given here. In this connection, various kinds of sons are mentioned. (48) The theme of adhy. 48 is the *anuloma* and *pratiloma* marriage and the origin and nature of mixed castes. In the course of this discussion, Bhīṣma makes the following two points. The social order to which one belongs is to be known from one's behaviour. Similarly one can elevate oneself in the social order by means of good conduct. (49) The various kinds of sons are further discussed. Incidentally, the question of the *saṁskāras* to be performed in respect of *kṛta, kānīna*, and *adhyūḍhaja* sons is also mooted and discussed.

(50) Yudhiṣṭhira now asks three questions : What kind of attachment springs from seeing ? What kind of attachment springs from living together ? What is the blessedness of cows ? Bhīṣma answers all these questions by narrating to Yudhiṣṭhira the Nahuṣa-Cyavana-legend. While Cyavana was practising penance in water, he developed great friendliness with the fish. Once upon a time some fishermen caught in their net Cyavana himself surrounded by the fish. The fishermen wanted to recompense for their unconscious guilt. But Cyavana refused to desert the fish with whom he had lived so long. The whole matter was then referred to Nahuṣa. (51) Cyavana asked Nahuṣa to purchase him (together with the fish) from the fishermen by paying an adequate price. But whatever price Nahuṣa offered naturally fell absurdly short of the intrinsic worth of the eminent sage. Eventually the matter was satisfactorily settled by an ascetic who had come to Nahuṣa. He told Nahuṣa that Brāhmaṇas were verily invaluable, that so too were cows, and that, therefore, a Brāhmaṇa could be exchanged only for a cow. Thereupon Nahuṣa offered to purchase Cyavana for a cow. Cyavana was greatly pleased with the deal. The adhy. ends with the praise of cows by Cyavana.

(52) The next five adhyāyas contain the account of Rāma Jāmadagnya. Cyavana Bhārgava could foresee the blemish which was going to be attached to his family on

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

account of the fact that a member of his family would have the temperament of a Kṣatriya. He, therefore, wanted to burn up the entire race of Kuśikas who were going to be responsible for this misfortune. So he went to Kuśika and told him that he would like to live in his house and observe a vow. All arrangements were then made, and Kuśika and his wife dutifully attended to all his needs. After a period of twenty-one days, Cyavana suddenly disappeared. (53) When Kuśika and his wife returned home after a futile search for him, they found him lying in his bed in their house itself. After some time, Cyavana again disappeared and reappeared. He set fire to several things. But Kuśika did not get enraged by Cyavana's whimsical behaviour. On the contrary, he tried to keep everything in readiness for the sage. For fifty days Cyavana drove in a chariot to which Kuśika and his wife had been yoked. In the end, Cyavana was pleased with the service of the couple and offered them a boon. He stopped on the bank of the Gaṅgā and asked Kuśika and his wife to return to the capital. They were to come back to him the next day. (54) Next morning, having reached the place where Cyavana had left them, they saw a magnificent palace which afforded all kinds of celestial pleasures. They also saw Cyavana sleeping on a golden couch. But when they approached him, they found that Cyavana and the couch had disappeared. Cyavana thus demonstrated to them that *tapas* was superior to everything else. (55) On being asked what all his recent doings really meant, Cyavana told Kuśika that he had wanted to destroy his family in order to avoid the *kulasaṁkara* that was destined to occur in the family of Bhṛgus. But Kuśika's exemplary behaviour in the face of the varied annoyance caused by Cyavana had defeated the latter's purpose. Cyavana told Kuśika that his grandson would be a Brahmarṣi through the help of Bhṛgus. (56) Jamadagni of the Bhṛgu family would marry the grand-daughter of Kuśika. They would give birth to a son — Paraśurāma — who would adopt the Kṣatriya way of life. On the other hand, a son would be born to Gādhi of the Kuśika family, namely Viśvāmitra, who was sure to become a Brahmarṣi.

(57) Yudhiṣṭhira is remorseful on account of the catastrophic consequences of the war. He fears that the Pāṇḍavas will go to hell for this sin. He wants to practise penance, and, therefore, seeks Bhīṣma's advice. Bhīṣma tells him about the fruits of different kinds of *tapas*, and more particularly of *dāna*, and finally asks him not to entertain any idea of renunciation. (58) The topic which Bhīṣma elaborates in this adhy. is the different kinds of gifts and their fruits. He tells Yudhiṣṭhira that *dāna* is the best kind of sacrifice. He also tells him that the foremost duty of a Kṣatriya is to protect and serve Brāhmaṇas. (59) Gift given to a Brāhmaṇa who does not ask for it is indeed far superior to the one given to a Brāhmaṇa who asks for it. The firmness of a Kṣatriya is seen in the protection that he offers to others; the firmness of a Brāhmaṇa is seen in not asking for anything even when he is in urgent need. (60) Bhīṣma further points out to Yudhiṣṭhira that *dāna* is superior to *yajña* in that the former is an end in itself while the latter is merely a means to an end. Helping needy Brāhmaṇas is superior to sacrifices like Rājasūya and Aśvamedha. A king has to share a portion of the sins

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

committed by the subjects who are not well protected. He also enjoys the fruits of a portion of the *puṇya* of the subjects who are well protected by him.

(61) "Which of the various kinds of gifts that are recommended is the best?" To this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma replies that *bhūmidāna* (gift of land) surpasses all other gifts. That is what Bṛhaspati had told Indra. (62) Quoting Nārada, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that food is the best gift which a king can make to a Brāhmaṇa. (63) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the constellations under which gifts should be made. Recounting to him the conversation between Nārada and Devakī, Bhīṣma explains to Yudhiṣṭhira which specific gifts should be made under which specific constellations and what their fruits would be. (64) In this adhy., Bhīṣma quotes the views of various persons regarding the best of the *dānas*. (65) Bhīṣma expatiates on the fruits of the gift of shoes, of sesame, of a piece of ground (through the legend of Brahmā giving a piece of ground to gods for the performance of sacrifice), of a house, of cows, of bulls, and of food. (66) He emphasises that no gift is superior to that of food and water. (67) On being further asked by Yudhiṣṭhira on the subject, Bhīṣma narrates to him the story of Yama and Śarmin. Yama had elaborated to the latter on the theme of various kinds of *dānas* such as of sesame, water, lamps, jewels, and clothes. (68) Yudhiṣṭhira again expresses curiosity about *bhūmidāna*. Bhīṣma says that one should make gifts of the three things denoted by the same word (*go*), namely, cow, earth, and speech. Particularly cows should be given away to learned Brāhmaṇas having many sons. The person and property of a Brāhmaṇa should never be violated.

(69) In confirmation of what he has said in the concluding part of the preceding adhy., Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira how Nṛga suffered ignominy for usurping the property of a Brāhmaṇa — though quite unconsciously. A Brāhmaṇa's cow had once strayed among Nṛga's cows, and was through mistake given away to another Brāhmaṇa together with the other cows. After Nṛga had died he was made to suffer for this lapse on his part. He was condemned to live as a lizard for 1,000 years, at the end of which period he was to be blessed by Vāsudeva and then go to *svarga*. (70) Yudhiṣṭhira desires to know from Bhīṣma something more about the fruits of the gift of cows. Bhīṣma narrates to him the legend of Uddālaka, his son Nāciketa, and Yama. Once upon a time, Uddālaka being annoyed with his son's carelessness cursed him with the words *yamaṁ paśya*. At that very instant, Nāciketa fell down. Uddālaka repented, and Nāciketa was revived by means of his father's tears. On being asked what had happened in the mean time, Nāciketa told his father that he had gone to the region of Yama. Yama had taken him round to the various worlds to which the virtuous became entitled. Yama had further told him that the regions which had rivers of milk and ghee were meant for those who gave away *gorasa*. He had said that the right kind of cows should be given away to the right kind of people, and at proper time and according to the proper procedure. Yama had also explained to Nāciketa the significance of *ghṛta-dhenu*,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

tila-dhenu, and *jala-dhenu*. (71) With a view to satisfying Yudhiṣṭhira's curiosity regarding *goloka*, Bhīṣma repeats to him the dialogue which Brahmā and Indra had on that subject. (72) On that occasion, Brahmā had described to Indra how *goloka* was to be attained. He had also described the various fruits of the gifts of cows. (73) He had particularly emphasised that whoever stole a cow knowingly or sold her for profit was liable to dire punishment.

(74) Bhīṣma describes to Yudhiṣṭhira the fruits accruing from different *vratas*, *niyamas*, *svādhyāya*, etc. (75) The subject of this adhy. again is *gopradāna*. Bhīṣma refers to the dialogue between Māndhātṛ and Bṛhaspati in which the latter had laid down the detailed procedure of *gopradāna*. Bhīṣma also enumerates various kings who have attained to *svarga* through gifts of cows. (76) Continuing the discussion about the gift of cows, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the specific fruits obtainable through the gifts of specific kinds of cows. In connection with the gift of *kapilā*, there occur the legends of Śiva's accepting the bull as his emblem and of gods glorifying Śiva as *Paśupati*. (77) In the context of the gift of cows is also narrated the story of Vasiṣṭha and Saudāsa. In reply to Saudāsa's question as to what was the most sacred thing to be recited, Vasiṣṭha recited the '*Upaniṣad* of cows'. He spoke of the *gomatī vidyā* and the *gomat mantras*. (78) Vasiṣṭha further told Saudāsa how cow-dung came to be used by gods and men in purificatory rites. He also enumerated the fruits of the gifts of various kinds of cows such as *kapilā*, *rohiṇī*, *śabalā*, *śvetā*, *kṛṣṇā*, *dhūmrā*, etc. (79) Continuing Vasiṣṭha asserted that there was nothing more meritorious than *godāna*. Cows sustained *yajña* by means of the different parts of their body. (80) Bhīṣma states that nothing is more sacred than cows, and endorses this statement by pointing out that, in by-gone days, Vyāsa too had impressed this point on Śuka. (81) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the belief that Śrī resides in cow-dung. Bhīṣma tells him of how Śrī wanted to make her home among the cows, how the cows refused to entertain her because she was fickle, how Śrī implored them to accommodate her in any part of their bodies (howsoever repulsive it might be), and how the cows finally relented and permitted her to remain in their dung and urine. (82) Bhīṣma again speaks of the religious importance of giving away cows. Indra once asked Brahmā why the world of cows was situated above the world of gods. Brahmā told him that cows were superior to gods in that they sustained people in various ways. Dakṣa's daughter Surabhī (the Mother-Cow) practised penance without any ulterior motive in view. Brahmā was pleased and granted her a boon that she would be immortal and would live above the three worlds and that her sons and daughters (bulls and cows) would help mankind in various ways.

(83) "Why is the gift of gold so much valued ?", asks Yudhiṣṭhira. Bhīṣma describes to him how gold originated. While performing *śrāddha* on the bank of the Gaṅgā, Bhīṣma happened to show his mastery over all the minute details of the ritual procedure. The *pitars* were greatly pleased and asked him to give away gold at *śrāddha*, so that they might be purified. In connection with the giving away of gold, Bhīṣma also narrates

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the story of Paraśurāma. Paraśurāma had annihilated the Kṣatriya race twenty-one times and had performed Aśvamedha, but had even then not secured the "lightness" of the soul. He, therefore, asked the sages as to what was the greatest purifier. On behalf of the sages, Vasiṣṭha told him how Śiva's semen (which was *tejas*) once got mixed up with Agni (who also represented *tejas*). At that time, the demon Tāraka was harassing the gods. (84) Pārvatī had cursed the gods that they would have no children. But Agni was not there when this curse was pronounced. So Brahmā told the gods that Agni would procreate from Gaṅgā, through Śiva's semen which had got mixed up with him, Kārttikeya who would destroy Tāraka. This legend incidentally accounts for the frogs losing their sense of taste, the elephants having their tongues bent back, the parrots losing their faculty of speech, etc. (85) The same legend speaks of the procreation of Bhṛgu, of Aṅgiras, and of Kavi — and from these three of the whole population. Vasiṣṭha told Paraśurāma that gold too was the child of Agni and was, therefore, most sacred. This adhy. ends with the enumeration of the fruits of the various kinds of the gift of gold. (86) Yudhiṣṭhira asks: "How could Tāraka be overpowered when he was supposed to be invulnerable?" Bhīṣma repeats to him the legend which was narrated by Vasiṣṭha to Paraśurāma. The *garbha,* which Gaṅgā had borne from Agni and which she had thrown out, was nurtured by Kṛttikās. In course of time, this child, called Kārttikeya, became the commander-in-chief of gods and killed Tāraka. Bhīṣma goes on to say that gold was born together with Kārttikeya and was, therefore, highly valued.

(87) The topic now posed for discussion by Yudhiṣṭhira is the procedure for *śrāddha.* The *pitars* are to be worshipped even before the gods are worshipped. The fruits of *śrāddhas* performed on different *tithis* are enumerated. (88) Yudhiṣṭhira asks: "What should be offered to the *pitars*?" In reply, Bhīṣma describes various kinds of oblations (including those of different kinds of meat) and their fruits. He adds that sesame constitutes the best offering to the *pitars.* (89) Bhīṣma then mentions the *kāmya śrāddhas* as described by Yama to Śaśabindu. These are *śrāddhas* performed under specific constellations for the fulfilment of specific desires. (90) Continuing the discussion regarding *śrāddhas,* Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that Brāhmaṇas may be appointed to officiate at *śrāddhas* after they have been properly examined. In this connection he speaks of three types of Brāhmaṇas, namely, *paṅktidūṣa, paṅktipāvana,* and *apāṅkteya.* Bhīṣma also sets forth some other rules regarding *śrāddhas.* (91) Yudhiṣṭhira then asks: "Who invented *śrāddha*? Which things are to be avoided at *śrāddha*?" Bhīṣma tells him of how Nimi of the Atri family conceived of the idea of *śrāddha* for his son Śrīmat. That, of course, constituted an inversion. Then Atri explained to Nimi the correct procedure for *śrāddha.* (92) Bhīṣma says that the practice of performing *śrāddha* (and *tarpaṇa*) began from that time. He also explains through a legend why, at the commencement of a *śrāddha,* an offering is made to Agni. He then gives further details about *śrāddha* and *tarpaṇa.* (93) Bhīṣma emphasises that a twice-born, even

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

when he is observing a vow, should not refuse an invitation for *śrāddha.* He then explains the concept of *tapas* as also different kinds of *vratas.*

(94) In this adhy., Bhīṣma makes a comparative statement about the giver and the receiver, illustrating it with the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages. The sages refused to accept charity from Vṛṣādarbhi even when they had been in dire need, for, through *pratigraha,* a Brāhmaṇa lost the fruit of all his *tapas.* Enraged at the non-acceptance by the sages of his offer, Vṛṣādarbhi instigated Yātudhānī to overpower them. (95) The seven sages, accompanied by Arundhatī, continued their wandering in search of food. They came across a lake full of lotus-stalks. Yātudhānī, who was guarding the lake, permitted them to collect the lotus-fibres for eating on the condition that they told her their names. Through the knowledge of their names, she wanted to exert some kind of magical influence on the sages. Suspecting this, Atri and other Ṛṣis mentioned their names in a cryptic manner. Eventually Yātudhānī was struck down and turned to ashes by Śunaḥsakha who had been accompanying the sages. In the mean time, the lotus-stalks were stolen away. It transpired that Śunaḥsakha was actually Indra in disguise who wanted to test the sages. The *apratigraha* of the latter was the true *dharma.* (96) A similar story of how the sages proclaimed the true *dharma* indirectly through the oaths uttered by them is narrated in this adhy. Agastya and the other Ṛṣis were going on a pilgrimage, when Agastya once lost his provision of lotus-stalks. He suspected his colleagues, but they protested their innocence by uttering oaths.

(97) In reply to Yudhiṣṭhira's question as to how the practice of offering shoes and umbrella at *śrāddha* and similar other religious rites originated, Bhīṣma narrates the story of Jamadagni and Reṇukā. When, on a certain occasion, Reṇukā complained that her head and feet were scorched by Sūrya, Jamadagni sought to punish Sūrya. (98) But later he relented as the result of Sūrya's entreaties. In return for this kindness Sūrya gave Jamadagni shoes and umbrella. (99) In this adhy., Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the fruits of planting groves of trees and digging tanks. (100) The theme for discussion in this adhy. is the duties of a householder. Bhīṣma repeats to Yudhiṣṭhira the dialogue between Pṛthvi and Vāsudeva on this subject. (101) Yudhiṣṭhira now asks about the origin and fruit of the gift of lamps. Bhīṣma refers to the dialogue between Manu and Suvarṇa on this subject, wherein Manu had explained to Suvarṇa, on the basis of the older dialogue between Śukra and Bali, various points in connection with the gifts of plants, flowers, incense, lamps, etc. (102) The discussion on the same topic continues, in the course of which Bhīṣma narrates the legend of Nahuṣa. Nahuṣa secured the kingship of gods through various kinds of religious practices. But this made him arrogant. He ill treated the sages. Bhṛgu and Agastya decided to teach him a lesson. (103) Nahuṣa had given up the pious acts such as the offering of lamps etc. He once yoked Agastya to his chariot. He even kicked Agastya's head with his left foot. Thereupon Bhṛgu, who had entered into Agastya's matted hair, cursed Nahuṣa as the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

result of which the latter was turned into a serpent. However, he was to regain his lost position on account of his having made offerings of lamps as also through Yudhiṣṭhira's favour. (104) The discussion in this adhy. concerns the violation of a Brāhmaṇa's possessions. Recounting the dialogue between a Caṇḍāla and a Kṣatrabandhu, Bhīṣma points out how a king who had offered in a sacrifice Soma-juice extracted from Soma-plants, on which drops of milk of cows stolen from a Brāhmaṇa had fallen, as also the Brāhmaṇas who had consumed that Soma-juice went to hell, because they had become a party — though unconsciously — to the offence of the violation of a Brāhmaṇa's property. Other points incidentally made out in this adhy. are that one should not sell Soma and that pride (*atimāna*) is the most dangerous of vices. (105) Replying to another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that, by means of different religious practices, men go to different worlds after death. In this connection, he narrates the legend of Gautama and Vāsava. The latter, disguised as king Dhṛtarāṣṭra, explained to Gautama what kind of people became entitled to which worlds. (106) Here Bhīṣma emphasises that the highest kind of penance is non-eating (*anaśana*) or fasting. Bhagīratha went to the Brahmaloka by practising *anaśana*.

(107) Yudhiṣṭhira asks : " What makes one long-lived or short-lived ? " Bhīṣma's answer is that *ācāra* is the root-cause of all this. Bhīṣma then goes on to explain what constitutes good conduct. (108) In this adhy. Bhīṣma explains how an elder brother should deal with a younger brother and *vice versa*.

(109) Yudhiṣṭhira again reverts to the theme of fasting. Bhīṣma answers his various questions on the subject by repeating what Aṅgiras had formerly told him. He dilates upon the fruits of fasts—full or partial—observed on specific days. (110) Continuing Bhīṣma says that the performance of a sacrifice is not possible for all, but that *upavāsa* brings about fruits similar to those of sacrifice. (111) The main topic of this adhy. is *tīrthas*. Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that all *tīrthas* are sacred, but the holiest of all places is the mind where truth is the sacred water. He speaks of two kinds of *tīrthas*— spiritual and earthly.

(112) Yudhiṣṭhira expresses a desire to know something about metempsychosis. Bhīṣma directs him to Bṛhaspati who has arrived there. After honouring Bṛhaspati, Yudhiṣṭhira asks him : " Who is man's true friend — one who follows him after death ? " Bṛhaspati replies : " Man is born alone and dies alone. Only his *dharma* follows him after death ". He then explains how this happens. Yudhiṣṭhira asks : " How is semen (*retas*) produced ? " Bṛhaspati replies : " The elements like *pṛthvī*, water, etc., are gratified with food and generate semen ". Thereafter Bṛhaspati explains how *puruṣa* becomes embodied and where he resides after death. He also enumerates the different deeds as the result of which man is made to assume different forms in different rebirths. (113) Bṛhaspati further tells Yudhiṣṭhira how one may redeem oneself from the consequences of one's sinful acts. In this connection, he emphasises the efficacy of

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

charity, particularly of the offering of food. (114) Bṛhaspati concludes his discourse with an indication of the comparative merits of the six "gates of *dharma*", namely, *ahiṁsā*, Vedic rites, meditation, restraint of senses, penance, and service to the *guru*.

(115) After Bṛhaspati has gone away, Yudhiṣṭhira takes up with Bhīṣma the question of *ahiṁsā*. Bhīṣma tells him of the four kinds of *ahiṁsā* which need to be practised, namely, *ahiṁsā* in speech, in thought, in act, and in eating. Bhīṣma then speaks of the evil consequences of meat-eating. (116) Bhīṣma's discourse on the subject of meat-eating continues. He quotes various authorities in support of his view that meat-eating constitutes a great sin, and also enumerates a number of kings who attained to *svarga* through the avoidance of meat-eating. (117) At the same time, Bhīṣma mentions the circumstances under which meat may be eaten. (118) Replying to a question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma says that those who are born in this world are governed by certain innate tendencies. In order to illustrate this point he refers to the dialogue between the Kīṭa and Kṛṣṇa Dvaipāyana. (119) Through Vyāsa's favour as also as the result of religious practices, the Kīṭa passed to higher orders of life one after another, retaining its memory in each life. (120) When the Kīṭa had become a Brāhmaṇa, Vyāsa told him that one who did good deeds was born in a higher order of life. By way of the moral of this story, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that those who have died in the Kuru-war have faithfully followed their *dharma* and have thereby secured great merit (*puṇya*). (121-123) "Among these three — learning, penance, and charity— which is the best?" While replying to this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma refers to the dialogue between Vyāsa and Maitreya wherein Vyāsa glorified *dāna* (charity) while Maitreya glorified *tapas* (penance) and *vidyā* (learning). Vyāsa, however, concluded that those who practised *dāna* enjoyed happiness here and hereafter and that the gift of food actually led to Brahmaloka or even to a superior *loka*. (124) In this adhy., Bhīṣma, recounting the dialogue of Kaikeyī and Śāṇḍilī, explains how a wife should behave with her husband. (125) Yudhiṣṭhira now asks: "Which is more efficacious — *sāman* (conciliation) or *dāna*?" Bhīṣma replies that it depends on the nature of the person in respect of whom it is to be employed. He tells Yudhiṣṭhira the story of the Brāhmaṇa who was seized by a Rakṣas but got himself freed by means of *sāman*.

(126) In the next nine adhyāyas, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of Kṛṣṇa's twelve-year *vrata*, of Maheśvara's great prowess, of the doubts which had entered in his consort Umā's mind, and of the dialogue between Umā and Maheśvara. While he had been observing his vow, Kṛṣṇa showed to the sages the mystery of *vaiṣṇava tejas*. In return he desired to hear what the sages had to say. (127-133) Nārada began by recounting the dialogue between Umā and Maheśvara, in the course of which Maheśvara had explained to his consort why his third eye had to be produced, why his southern face was terror-inspiring, why his matted hair was tawny and erect, how his throat became blue, why he held a *pināka* in his hand, why he had a bull for his vehicle, and why he lived on the cremation-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ground. Then on Umā's entreaty, Maheśvara discoursed on the fivefold *dharma* of a householder, the *dharmas* of the four *varṇas*, the *dharma* common to all *varṇas*, the forest-dweller's *dharma*, the *dharma* of *munis*, the *āśrama-dharmas*, etc. Maheśvara also explained how the degradation and the rise in social order occurred. He further answered Umā's questions regarding the bondage of *saṁsāra*, the meritorious deeds which entitled man to *svarga*, the good and bad conduct, the circumstances which made one intelligent and healthy or otherwise, etc. (134) In the end, Maheśvara asked Umā about the duties of a woman (*strīdharma*). Umā consulted the rivers who had come to pay homage to Maheśvara and then expatiated on the subject.

(135) Yudhiṣṭhira asks : " Who is the one god in the world and which is the highest *dharma* ? " Bhīṣma replies : " Vāsudeva is the one god, and the recitation of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is the highest *dharma* ". The text of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is given in this adhy. (136) Replying to Yudhiṣṭhira's question as to who deserve to be honoured and worshipped, Bhīṣma says that Brāhmaṇas must be always honoured and worshipped. Then follows a eulogy of Brāhmaṇas. (137) Through the legend of Vāyu and Kārtavīrya Arjuna, Bhīṣma seeks to establish that a Brāhmaṇa is definitely superior to a Kṣatriya. Vāyu tried to impress this point on the mind of Kārtavīrya Arjuna. (138) Vāyu glorified Brāhmaṇas and asked Kārtavīrya Arjuna to realise his own limitations. (139) Vāyu narrated to Kārtavīrya the stories of Aṅga, Pṛthivī, and Kaśyapa, and of Utathya, Bhadrā, and Varuṇa. (140) Vāyu also narrated the stories of Agastya and the burning up of Dānavas, and of Vasiṣṭha and Ādityas. (141) Vāyu continued with the stories of Atri and Svarbhānu, and of Cyavana and Aśvins. (142) Vāyu concluded with the story of Dhanin and the Brāhmaṇas. Eventually Kārtavīrya Arjuna repented and promised always to honour and serve Brāhmaṇas.

(143) Asked by Yudhiṣṭhira as to why Brāhmaṇas are to be worshipped, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that, as he is gradually losing strength, Kṛṣṇa may be implored to answer his question. Then Bhīṣma recites a hymn of praise for Kṛṣṇa. (144) Yudhiṣṭhira directs his question to Kṛṣṇa. Thereupon Kṛṣṇa glorifies Brāhmaṇas. He refers to the talk on this subject which he formerly had with Pradyumna. He had described to Pradyumna his encounter with Durvāsas. Durvāsas harassed Kṛṣṇa and Rukmiṇī in a variety of ways, but they neither lost their temper nor slackened in their service to the sage. In the end, Durvāsas was duly propitiated and granted boons to Kṛṣṇa and Rukmiṇī. (145) Yudhiṣṭhira then implores Kṛṣṇa to communicate to him the knowledge which he had acquired from Durvāsas. Kṛṣṇa first enumerates various exploits of Śiva, such as the destruction of Dakṣa's sacrifice, the tearing out of Bhaga's eyes, and the felling of Pūṣan's teeth. Seeing Śiva's terrific form, all gods began to recite the *Śatarudrīya*. Then occur references to the destruction by Śiva of the three fortified cities and to the fact that Śiva himself had become Durvāsas. (146) Kṛṣṇa recites the glorious names and deeds of Śiva. (147) Yudhiṣṭhira now opens up for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

discussion, rather abruptly, the subject of the relative validity of the various means of knowledge (*pramāṇas*) and the Veda (*āgama*). Bhīṣma speaks of the Veda as possessing absolute validity. (148) Bhīṣma describes the characteristics and the fates of those who follow *dharma* and those who reject *dharma* — of those who are *sat* and those who are *asat*. (149) When Yudhiṣṭhira points out that human effort is not seen necessarily to lead to success nor ethical conduct to prosperity nor learning to happiness, Bhīṣma tells him that *karman* and *svabhāva* are the deciding factors in the matter of whatever happens. (150) Continuing, Bhīṣma says that one should go on working with the faith that good deeds will necessarily have good results. Kāla is the real motive force, and sees to it that *dharma* does not produce the consequences of *adharma*. (151) With reference to Yudhiṣṭhira's question as to how one becomes free from sins and other blemishes, Bhīṣma advises him to recite the *daivata vaṁśa* and the *ṛṣi-vaṁśa* at the time of the *saṁdhyā* prayers. These *vaṁśas*, comprising names of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, rivers, holy places, Ṛṣis, Rājarṣis, etc., are reproduced in this adhy. (152) After this enumeration of Devatās and Ṛṣis, Bhīṣma becomes quiet. Vyāsa tells Bhīṣma that Yudhiṣṭhira and his brothers have regained peace of mind as the result of their grandsire's instruction, and that, therefore, they should be permitted to go back to the capital. Bhīṣma blesses the Pāṇḍavas and asks Yudhiṣṭhira to come back to Kurukṣetra in time for his *niryāṇa* at the beginning of *uttarāyaṇa*. Yudhiṣṭhira, accompanied by his brothers, Kṛṣṇa, Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī, and others, returns to Hastināpura.

(153) Yudhiṣṭhira returns to Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāṇa*. Bhīṣma consoles Dhṛtarāṣṭra by telling him that what has happened had been already ordained, and asks him to cherish the Pāṇḍavas as his own sons. He then turns to Kṛṣṇa and implores him always to guide and protect the Pāṇḍavas. He seeks the Lord's permission to depart from the world. (154) Bhīṣma's *niryāṇa* and the funeral rites are described. Yudhiṣṭhira and others proceed to the bank of the Gaṅgā. The latter manifests herself and laments the ill luck of her son Bhīṣma, whom even Paraśurāma had not been able to vanquish but who met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin. Kṛṣṇa consoles her by assuring her that Bhīṣma was really a Vasu and that, after his earthly existence, he has rejoined the Vasus. Gaṅgā is pacified. All people then return home.

[The critical constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* has resulted in the isolation of a number of passages (some of them being quite large in extent), which it has been found necessary to include in the Appendix. Out of the twenty-nine such passages, twenty-eight are of the nature of insertion. These latter may be broadly divided into two classes: (a) fifteen insertions, extending over 3561 lines, made by S manuscripts (with which D_{10} is invariably associated); and (b) thirteen insertions, extending over 2008 lines, made by N manuscripts. For adhyāyas 126–134 of the critical edition (1026 lines), the text of which is constituted on the basis of N manuscripts,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv substitute a passage consisting of 4706 lines. A brief indication of the contents of these Appendix-passages is given below :

(No. 1) 163 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 8 : Eulogy of Brāhmaṇas ; Indra-Agni-Sūrya-Śacī-*saṁvāda* ; Madrarāja-Vāsudeva-Vyāsa-*saṁvāda* ; greatness of *Yajñapuruṣa*. (No. 1A) 461 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv cont. : Episode of Suparṇa. (No. 2) 52 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 11 : *Prāyaścitta* for ingratitude ; story of Vatsanābha. (No. 3) 349 lines : D_{10} T G Kumbh. ed. Madras ed. ins. after 13. 13 : Way of *saṁsāra* ; description of *prakṛti* ; dialogue between Sanatkumāra and Nārada (about the creation of the universe ; the five great elements). (No. 3A) 572 lines : D_{10} T G cont. : M Cv ins. after 13. 11 : Dialogue between Suparṇa and the sages ; importance of *bhagavad darśana*.

(No. 4) 77 lines : N Kumbh. ed. ins. after 13. 14. 84 : Eulogy of Mahādeva by Upamanyu's mother. (No. 5) 78 lines : N Kumbh. ed. ins. after 13. 14. 99 : Eulogy of Mahādeva by Upamanyu. (No. 6) 52 lines : V_1 B Dn $D_{1, 4-10}$ Kumbh. ed. ins. after 13. 14. 153 : $D_{2, 3}$ after 13. 14. 153^{ab} : *Śivastava* by Upamanyu.

(No. 7) 81 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 22 : How Brahmarṣis are born in Vaiśya and Śūdra *yonis* : Vyāsa and others. (No. 7A) 288 lines : S Kumbh. ed. Madras ed. Cv cont. : D_{10} ins. after 13. 48 : Dialogue between Nārada and Mārkaṇḍeya (about *havya-kavya*, maiden daughter, *dharma* of women, *kuṇḍa-golakas*, mixed *varṇa*, etc.).

(No. 8) 78 lines : V_1 B Dn $D_{5, 8, 10}$ ins. after 13. 32 : Fruits derived from the protection of one who seeks succour ; Vṛṣadarbha-*kapota*-legend.

(No. 9) 157 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 80 : Importance of cows ; Surabhī and her progeny ; all divinities reside in the body of a cow. (No. 9A) 178 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv cont. : Greatness of cows ; Phenapa-Sumitra-legend ; story of Rantideva. (No. 9B) 170 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv cont. : Dialogue between Vyāsa and Śuka (*gomatī-stotra*). (No. 10) 500 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 98 : *Parāśara-Smṛti* (Śūdra-dharma ; Kṣatriya-dharma ; Yati-dharma ; *dharmas* of all *varṇas*). (No. 10A) 34 lines : D_{10} S cont. : Dialogue between Indra and Mātali (about persons deserving worship even from gods). (No. 11) 484 lines : D_{10} S ins. after 13. 110 : Dialogue between Sanatkumāra and Śaṁkara ; *adhyātma-vidyā* ; *sāṁkhya* and *yoga*.

(No. 12) 34 lines : V_1 B Dn $D_{1-7, 9, 10}$ ins. after 13. 111 : D_8 after 13. 110 : Fruits of fasting (with reference to the twelve names of Viṣṇu). (No. 12A) 20 lines : V_1 B Dn $D_{5, 10}$ cont. : D_8 ins. after 13. 111. Beautifying and brightening various limbs (*aṅgavidhi*).

(No. 13) 49 lines : D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv ins. after 13. 124 ;

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Dialogue between Nārada and Puṇḍarīka; *adhyātma-vidyā*; Nārāyaṇa as the Highest Being.

(No. 14) 561 lines: V_1 B Dn D_{6-8} ins. after 13. 125: $D_{4.5}$ Cv after 13. 151: D_9 after 13. 151. 39^{ab}: *Dharma-rahasya* stated by various gods like Viṣṇu, Baladeva, Agni, etc. (No. 14A) 90 lines: V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ Cv cont.: Who are to be fed and by whom; *bhojya-abhojya*. (No. 14B) 87 lines: V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ Cv cont.: kings who made gifts to Brāhmaṇas and thereby attained *svarga*; fruits of various kinds of *dāna*.

(No. 15) 4706 lines; D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. Cv subst. for 13. 126–134: Umā-Maheśvara-*saṁvāda* (about different kinds of *dharmas*; *yajña*; inequality in the world; *karmavipāka*; causes of different diseases and of physical and mental deformities; *pāpa* and *prāyaścitta*; *prakṛti* being responsible for all actions; knowledge; memories of various lives; eschatology; *upavāsa*; *tīrthas*; *śauca-aśauca*; *dāna*; *sāṁkhya*, *yoga*, and *mokṣa*; *pāśupata-yoga* and devotion to Śiva; Strī-dharma; etc.).

(No. 16) 255 lines: V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins. after 13. 134: Eulogy of Vāsudeva by Śiva; *phalaśruti* of Umā-Maheśvara-*saṁvāda*.

(No. 17) 23 lines: D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. ins. after 13. 134: Worship of Nārāyaṇa brings the best blessings.

(No. 18) 177 lines: V_1 B Dn $D_{4.5.8}$ ins. after 13. 135: *Mantra-vidhi*; *japa-vidhi*; Rudras, Ādityas, Vināyakas, etc.; *sāvitrī-japa*. (No. 19) 39 lines: D_{4-9} ins. after 13. 148: Description of *mānasa-tīrtha*. (No. 20) 460 lines: D_{4-8} ins. after 13. 150: Dialogue between the cow Bahulā and the tiger; *dharma* is characterised by truth and straightforwardness.]

GENERAL OBSERVATIONS

One thing which strikes the reader of the *Anuśāsanaparvan* rather prominently is the complete lack of any logical order in the arrangement of its subject-matter. Several topics have been introduced quite abruptly (e. g. 73. 7; 129. 15; 147), and digressions are not uncommon (e. g. 138. 16^a–19^b). The commentator Nīlakaṇṭha has tried to discover some kind of logical unity in the successive adhyāyas, but his attempt must be said to have failed miserably. The presentation of the subject-matter follows the same monotonous pattern throughout the *parvan*. Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma a question relating to some topic, and Bhīṣma answers it either directly or by narrating an ancient legend or by repeating what some other person had formerly told him about the subject or by recounting the dialogue on that subject of other persons which had taken place in

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

the past[1]. Sometimes Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to direct his question to some other person like Bṛhaspati (112–114) or Kṛṣṇa (143–146). Yudhiṣṭhira's questions are mostly elementary in character and often show the questioner to be just a simpleton. Several questions, again, seem to have been improvised in order that there should be some occasion to introduce a particular legend. That is why, in some cases, the legends do not supply appropriate answers to Yudhiṣṭhira's questions (e. g. 19ff., 118ff. ; 125). Repetition is a normal feature of this *parvan*. Apart from the many repetitions within the *parvan* itself, such as that of the story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (in 4 and 52–56), the whole Kārttikeya-episode, which has already occurred in the *Śalyaparvan* (43–45), is repeated in the *Anuśāsanaparvan* (83–86). Some other examples of this latter kind of repetition are : The story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (13. 4 ; 52–56), which has already occurred in 3. 115–117 and 12.49; the story of Nahuṣa (13. 102–103), which has occurred in 5. 11–17 and 12. 329; and the legend of Aśvins and Cyavana (13. 141), which has occurred in 3. 123. Indeed, the overall impression which this *parvan* produces is that the redactors must have seen in this *parvan* perhaps their last opportunity to introduce into the epic various miscellaneous topics which had occurred to them at the last moment. The large number of Appendix-passages would seem to confirm such an assumption. A reference may be made here also to a couple of other points. Several statements in this *parvan* appear to be devoid of any rationale, as, for instance, the statement regarding the various *lokas* and the kind of people who are said to become entitled to those *lokas* (105) or regarding the various kinds of fasts and their fruits (109). But such conventional statements are perhaps not quite unexpected in an epic. Incidentally it may be added that quite a few passages in this *parvan* are obscure (e. g. 1. 38 ; 44. 18ff. ; 108. 11 ; 121. 8, 22 ; 147) and elliptical (e. g. 44. 49^{cd} ; 76. 7^{b} ; 82. 23^{a} ; 108. 5 ; 109. 14 ; 115. 10^{cd} ; 121. 9^{ab}).[2]

Turning now from the form to the contents of this *parvan*, one may note some of the points which possess a kind of special interest.

(1) An oft-recurring theme in this *parvan* is the eulogy of the Brāhmaṇas (e. g. 8 ; 33-36 ; 136-142 ; 144). The Brāhmaṇas alone are said to be worthy of gifts (23), and those who promise them gifts but later refuse to give them anything are said to perpetrate the sin of *brahmahatyā* (25). Emphasis is always placed on the inviolability of the person and the property of a Brāhmaṇa (104). The *brāhmaṇya* is represented to be most difficult to attain (28–30), though mention is made of some cases in which those who were not born Brāhmaṇas later somehow became Brāhmaṇas (4 ; 31). Vāyu had convinced Kārtavīrya Arjuna of the innate greatness of the Brāhmaṇas by narrating to him various legends (138–142). Bhīṣma may be said to clinch the point when he pro-

---

1 Reference may be made in this connection to the technique of a *saṁvāda* within a *saṁvāda* adopted in the Epic. A fine example of this is to be seen in 13. 101.

2 For the discussion of this and other points mentioned in this section, see Critical Notes.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

claims that Yudhiṣṭhira is certainly most dear to him but that the Brāhmaṇas are to him dearer still (8. 12). He further says that a Brāhmaṇa is to a Kṣatriya what a husband is to his wife (8. 19). In more or less similar strain, Kṛṣṇa says that, even though he is the great god, he can ill afford to overlook the Brāhmaṇas (144. 9). Such glorification of the Brāhmaṇas, which often occurs out of place, is obviously tendentious and is indicative of the Brahmanic redaction of the Epic.

It may be added in this very context that, while speaking of the unmistakable Bhārgava influence on the redaction of the *Mahābhārata*, V. S. SUKHTANKAR observes[1] that the *Anuśāsanaparvan*, " for some reason that is not yet quite clear, is the richest in Bhārgava material ".[2] He draws attention to as many as eleven passages in this *parvan* where the Bhṛgus are either glorified or prominently mentioned. The " topic of perennial interest ",[3] namely, the mingled Brāhmaṇa and Kṣatriya parentage of Bhārgavarāma occurs twice (4; 52. 56).[4] At two places, reference is made (rather in a far-fetched manner) to Bhārgavarāma's having annihilated the entire Kṣatriya race twenty-one times (14. 138 ; 83. 30).[5] Vītahavya is said to have attained *brāhmaṇya* merely as the result of Bhṛgu's words (31. 54). Only a scion of the Bhṛgu family, Vipula, (and none else) could guard a woman against her innate fascination and frailty (40-43).[6] Bhṛgu, Aṅgiras, and Kavi are represented to have been created as *prajāpatis* (85). Even the vogue of shoes and umbrella is associated with Bhārgava Jamadagni (97). A mention of Cyavana's having ensured a share in Soma for Aśvins is made in adhy. 141. And, finally, the Nahuṣa episode in the *Anuśāsanaparvan* (102-103), as compared with the same episode occurring in the *Udyogaparvan* (11–17) and the *Śāntiparvan* (329), presents a striking illustration of the " Bhṛguisation " of ancient legends.

(2) Almost this entire *parvan* is characterised as *Dānadharma-parvan*. It has been frequently emphasised that *dāna* is the highest type of *dharma*. The legend of Vyāsa and Maitreya (123) seems to be intended to bring out the superiority of *dāna* over learning (*jñāna*) and penance (*tapas*). Many kinds of *dānas* and their fruits have been mentioned, but special stress is laid upon the importance and efficacy of the gift of cows (61–68 ; 70–73 ; 75–83). Curiously enough, however, the legend of Vṛṣādarbhi and the seven sages (94–96) aims at discouraging *pratigraha* or acceptance of gifts.

---

[1] " Epic Studies : VI The Bhṛgus and the Bhārata : A Text-historical Study ", *ABORI* 18, 1–76 (particularly 49–56).

[2] The reason for this might be that, as indicated elsewhere, this *parvan* offered perhaps the last opportunity for a free play of the redactor's activity.

[3] Cf., for instance, 52. 21.

[4] From the point of view of the whole Epic, these are respectively the third and the fourth occurrences of that theme.

[5] Incidentally, these are respectively the ninth and the tenth references in the *Mahābhārata* to this special exploit of Paraśurāma.

[6] See particularly 43. 26.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(3) In this very context may be mentioned the more or less detailed but generally conventional discussions about *śrāddha* (24 ; 87–93) and fasting (106 ; 109 ; 110). A legend is narrated about how the practice of *śrāddha* came into vogue (91). Again, it is in connection with *śrāddha* itself that another interesting legend is narrated about how the use of shoes and umbrella came into vogue (97–98).

(4) Various topics pertaining to *dharma* have been mooted in this *parvan*, but the discussion about them may be said to touch only the fringe of Dharmaśāstra. This discussion lacks any kind of method or logical order or even depth. There is a cursory treatment of *vivāha-dharmas* (44-46)[1], inheritance (47), types of sons (49)[2], and mixed castes (48). Various kinds of *dharmas*, such as *gārhasthya-dharma*, *caturvarṇa-dharma*, *bhikṣu-dharma*, *ṛṣi-dharma*, *vānaprastha-dharma*, etc., are described by Maheśvara to Umā (128–131). The *strī-dharma* is explained by Umā to Maheśvara (134). The *ācāra* is dealt with in adhy. 107 and adhy. 148, and this agrees largely with *Manu*. 2–4[3]. *Ahiṁsā* is specially recommended, with particular emphasis on the non-eating of meat (114–117), though exception is made in respect of war and hunting (118). In the course of his discourses, Bhīṣma mentions the names of various teachers of Dharmaśāstra, such as, Manu (88. 4 ; 116. 12)[4], Āpastamba, Śaṅkha, Likhita, and Gautama (all these in 65. 11), Indra (?) (65. 44), Parāśara (65. 58), Nārada (116. 14), Bṛhaspati (116. 15), and Mārkaṇḍeya (116. 36). An interesting point in connection with the statement of *dharma* in this *parvan* is that, in two passages, true *dharma* is indirectly suggested through the various oaths pronounced by the sages (95-96). Attention may also be drawn to the laudable precept that the practice of *dharma* should be neither publicised nor bargained (148. 35).

(5) While the subject of the nature of women is being discussed, mention is specifically made only of feminine frailties (38–39). It is emphasised that women need to be scrupulously guarded (40–43). It is also said that *pātivratya* is the only *dharma* of women.

(6) The doctrine of *karman* and *saṁsāra* is mentioned but not much elaborated (112 ; 132–33). A peculiar theory is put forth in this connection, namely, that through whichever body one performs particular deeds through that very body he experiences the fruits of those deeds (7. 3–4).[5] The motif of the omnipotence of destiny (*kāla*) is quite common (1 ; 150). Incidentally it may be pointed out that the different *lokas*, which

---

1 Only five forms of marriage are mentioned in 44. 3–8. See Critical Notes.

2 Twenty kinds of sons are mentioned in 49. 5, while *Manu*. mentions only twelve. See Critical Notes.

3 See Critical Notes.

4 Incidentally it may be pointed out that some of the statements attributed to Manu are not traceable in the present *Manusmṛti*. About this and about the other teachers, see Critical Notes.

5 See Critical Notes.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

men are said to attain as the result of their good deeds, are often represented as abounding in a variety of inelegant sensuous pleasures.

(7) The *Anuśāsanaparvan* contains many sections of the nature of *stotras* and *māhātmyas*, such as, for instance, the Śivastava by Upamanyu (14. 150–166, preceded by the enumeration of persons who were favoured by Śiva), the *Śivasahasranāmastotra* (17. 30–150[b]), the *Viṣṇusahasranāmastotra* (135. 14–120), the *Kṛṣṇastava* by Bhīṣma (143. 6–44), and the *Rudrastava* by Kṛṣṇa (145–146).[1] The *daivata-vaṁśa* and the *ṛṣi-vaṁśa* (151. 3–50), which Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to recite daily at both the *saṁdhyā* prayers, may also be mentioned in this very context. So too may be mentioned the enumeration of the different *tīrthas* (26 ; 105. 45–47), which is important also from the point of view of the geography of the epic, and the special eulogy of the Gaṅgā (27). The allegorical description of the *mānasa-tīrtha* (111) is also noteworthy. Incidentally, a mention may be made of the long list of kings who attained *svarga* by abstaining from meat-eating (116. 65–69), the list of Gṛtsamada's descendants (31. 54–62), and the rather lengthy genealogy of Duryodhana (2. 5–38).

(8) Among some other topics of miscellaneous interest, occurring in this *parvan*, may be mentioned : the relative potency of fate and human effort (6), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the peculiar question as to who derives greater pleasure from sexual union — man or woman (12). Mention may also be made here of the part presumably played by some kind of mesmerism or hypnotism in the story of Vipula (41. 6),[2] the belief that, by knowing the name of a person, one can exercise a kind of magical influence on that person (94. 42–43 ; 95. 28, etc.), and the allegorical description of the two astronomical phenomena (42. 18–19, 25).

(9) In 153. 11[d], it is said that, when Yudhiṣṭhira set out for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa*, he took with him Bhīṣma's sacred fires. This would suggest that Bhīṣma had set up the sacred fires — in other words, that Bhīṣma was married. The question whether Bhīṣma was married or not has been much debated.[3] Those who believe that Bhīṣma was a *naiṣṭhika brahmacārin*, that he had not married at all, point out that there is no clear mention anywhere in the epic of Bhīṣma's marriage. On the other hand, Bhīṣma's vow of *brahmacarya* is referred to fairly prominently (1. 94. 86–88 ; 6. 15. 12 ; 115. 1). But what did this *brahmacarya* actually imply ? When Satyavatī's father hesitated to marry his daughter to Śaṁtanu for fear that, since Bhīṣma had already been anointed *yuvarāja*, the son born to Satyavatī would have no chance to succeed to Śaṁtanu's throne, Bhīṣma nobly vowed that he would not only renounce his right to Śaṁtanu's throne, but that, in order that there should be no trouble

---

[1] The *Śatarudrīya* is mentioned in 145.4. Presumably, not the Vedic *Śatarudrīya* but the following *Rudrastava* is intended here.

[2] See : V. S. Sukthankar, "Epic Studies : VI", *ABORI* 18, p. 50.

[3] See for instance : V. V. Mirashi, *Saṁśodhanamuktāvali* (Marathi), Vol. 4, 78–89 ; Balacarya Khuperkar, "Bhīṣmāce brahmacarya" (Marathi).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

of any kind between his progeny and Satyavatī's progeny, he would also observe complete *brahmacarya*. His exact words are :

अद्य प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि ॥ (1. 94. 88)

The crucial words here are *adya prabhṛti*. Those words would suggest that Bhīṣma was already married but that he vowed to observe *brahmacarya*—that is to say, he vowed not to have any sexual relations with his wife—*from that day onwards.*[1] In the *Bhīṣmaparvan*, Bhīṣma is said to have performed thirty Aśvamedhas (6. 22. 15). And only a married person is entitled to the performance of a Vedic sacrifice. It may, however, be argued—and perhaps quite cogently—that Bhīṣma could not have possibly performed such a large number of Aśvamedha sacrifices, for, otherwise, this remarkable feat of his would have been certainly referred to elsewhere in the epic. The mention in 6. 22. 15, it may be suggested, has to be understood merely as an *arthavāda*. Even a doubt may be expressed as to whether Bhīṣma had actually performed any Aśvamedha at all. The only well-known Aśvamedha is the one which was performed by Yudhiṣṭhira after his victory in the Bhārata war and which is celebrated in the *Āśvamedhikaparvan*. As against this, the fairly well attested reference in 6. 22. 15 to Bhīṣma's Aśvamedhas cannot be altogether ignored. That reference may not be interpreted too literally. It is, indeed, plausible that there is some exaggeration in that statement in respect of both the number and the type of sacrifices. Nevertheless there should be no difficulty in understanding that statement as implying that Bhīṣma had performed some Vedic sacrifices. That reference in conjunction with the reference to the sacred fires set up by Bhīṣma (13. 153. 11^d) does possess enough probative value. In this connection, attention may also be drawn to what the *Tantravārttika* has to say on Jaimini's *sūtra* : *śiṣṭākope-'viruddham iti cet* (1. 3. 5).[2] In the *Sabhāparvan*, Śiśupāla is represented to have taunted Bhīṣma that the latter was concealing his impotence under the guise of *brahmacarya* (2. 38. 24).[3] The real sting of this invective seems to lie in the insinuation that, when Bhīṣma who was married had found that he was impotent, he sought to make a virtue of

---

1 The *Pāṇḍavacaritra* also seems to confirm this, for, Bhīṣma is said to have vowed (I. 210) : आजन्म-मन्मथोत्पातं ब्रह्मचर्यमतः परम् (अतः परम् is a paraphrase of अद्य प्रभृति). According to the *Bhāratamañjarī*, Bhīṣma declared (1. 446) : ज्येतु ते मत्सुतभयं ब्रह्मचारी भवाम्यहम् (भवामि is here significant). The *Bālabhārata* has (1. 4. 78) : आजन्मापि समाचर्यं ब्रह्मचर्यं मया व्रतम्. In the *Mahābhārata* itself, Bhīṣma is said to have further proclaimed :

न हि जन्मप्रभृत्युक्तं मम किंचिदिहानृतम् ।
यावत्प्राणा ध्रियन्ते वै मम देहसमाश्रिताः ॥
तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्यां प्रयच्छ मे ।
परित्यजाम्यहं राज्यं मैथुनं चापि सर्वशः ॥ (1. 988*)

This would also support the assumption that the vow of Bhīṣma implied continence rather than 'unmarried-ness'. But this passage is found only in the S manuscripts and may, therefore, not be taken into consideration for any critical purpose.

2 This is reproduced in the Critical Notes.

3 Also see : 2. 38. 2.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

necessity by taking the vow of *brahmacarya*. As for the absence of any clear mention in the epic of Bhīṣma's marriage, it may be pointed out that such a mention cannot be said to have been quite essential. Perhaps it is implied by the reference to the anointing of Bhīṣma as *yuvarāja* (1. 94. 38).[1] Another piece of evidence is adduced to prove that Bhīṣma was not married. At some later stage in the *Saṁbhava* section of the *Ādiparvan*, Satyavatī is said to have asked Bhīṣma to practise *niyoga* on the two wives of Vicitravīrya and then to get himself consecrated as king and also formally take a wife :

इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।
रूपयौवनसंपन्नं पुत्रकामे च भारत ॥
तयोरुत्पादयापत्यं संतानाय कुलस्य नः ।
मन्नियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥
राज्ये चैवाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ (1. 97. 9-11)

There appears to be some kind of discrepancy in this passage. Knowing what one does of the earlier part of the story, one can understand Satyavatī asking Bhīṣma to procreate sons on Vicitravīrya's wives. But her main purpose in doing so must have been to ensure that the Bhārata throne remained in the line of Vicitravīrya. Her further exhortation to Bhīṣma then becomes quite incongruous. It is presumably with a view to getting rid of this incongruity that the S manuscripts have substituted 1. 1029*.[2] The commentator Nīlakaṇṭha explains *dārāṁś ca kuru dharmeṇa* with *brahmacaryasaṁkalpāt prabhṛti*[3] *tyaktān saṁtatyartham aṅgīkuru*. It would thus appear that Bhīṣma was duly married, that he had set up the sacred fires for the purpose of Vedic rites, but that he later took the vow of strict sexual abstinence with a view to facilitating his father's marriage with Satyavatī. The *bhīṣmatva* of Bhīṣma's vow would perhaps be better appreciated if it were remembered that continence in married state implied greater austerity than not marrying at all.[4]

(10) There are four passages in the *Anuśāsanaparvan* which are important from the point of view of the chronology of the Bhārata war :

(a) आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।
विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ (152. 10)

At the end of his instruction, Bhīṣma asked Yudhiṣṭhira to go back to Hastinā-

---

[1] The fact that Bhīṣma himself had gone to Satyavatī's father to request him to marry her to Śaṁtanu (1. 94. 67) would suggest that he (Bhīṣma) was then of an age, at which, normally, epic princes were already married.

[2] Cf. राज्यार्थे नाभिषिच्येयं नोपेयां जातु मैथुनम्.

[3] This is obviously the paraphrase of the words *adya prabhṛti* used by Bhīṣma in his *pratijñā* (1. 94. 88).

[4] The description in the *Pāṇḍavacaritra* (1. 217-18) is particularly significant in this context. Acclaiming Bhīṣma's vow of *brahmacarya*, gods said: सर्वेऽपि ज्ञानिनो [illegible] खेचरा वयम् । यद्येतद्व्रतमारब्धं केनापि गृहमेधिना ॥ तत्त्वसत्त्वैकनिस[illegible] [illegible]मत भीष्म भीष्मस्तनैव गीयताम्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

pura, and to return to Kurukṣetra when the sun started on his northern course — that is to say, at the commencement of the *uttarāyaṇa* which would be the time for his *niryāṇa.*

(b) उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥
स निर्ययौ गजपुराद्याजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ (153. 5–6)

Yudhiṣṭhira remained in Hastināpura for fifty nights and then left for Kurukṣetra when he saw that *uttarāyaṇa* had commenced.

(c) अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः ।
शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ (153. 27)

Bhīṣma told Yudhiṣṭhira that he had lain on his bed of arrows for fifty-eight nights.

(d) माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥ (153. 28)

Bhīṣma further added that it was the month of Māgha and that the fortnight was to be regarded as bright.[1]

(a) There is a complete unanimity among various authorities ragarding Bhīṣma's having fixed up the commencement of the *uttarāyaṇa* as the proper time for him to abandon his earthly life. The third and the fourth passages may help us to determine the date of that event.

(b) As for the reference that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights in Hastināpura before he remembered the time appointed by Bhīṣma for his *niryāṇa* and, therefore, set out for Kurukṣetra, there is considerable discrepancy in it. First of all, attention may be incidentally drawn to the fact that the use, here, of *pañcāśat* (nom. sing.) is rather strange. The accusative form *pañcāśatam* should have been used to correspond with *śarvarīḥ.*[2] But the use of the nominative for the accusative (presumably, *metri causa* in the present instance) may be regarded as a case of epic license. The more serious difficulty, however, is that Yudhiṣṭhira could not have lived in Hastināpura for fifty nights before leaving for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa*. There are two separate references to Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura, namely, 12. 38. 49 and 13. 152. 13. The statement in 153. 5, coupled with the statement in 153. 27, would suggest that Yudhiṣṭhira had gone to Hastināpura immediately after the end of the war. Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the *Strīparvan.* Thereafter the Pāṇḍavas and others are said to have remained outside the city for one mouth

1 For a fuller discussion of this stanza, see below.

2 Cf. *kālādhvanor atyantasaṁyoge* (*P.* 2. 3. 5).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

for observing *aśauca* (12. 1. 2). It was at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12. 38. 49) for the *abhiṣeka* (12. 40). Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12. 48. 2 ; 50. 5 ; 55). In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12. 38. 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāṇa* (13. 153. 5). As it is, the context of adhyāyas 152–153 clearly indicates that 153. 5 is to be related to 13. 152. 13 rather than to 12. 38. 49. And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible.[1] This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153. 5[ab] as: उषित्वा शर्वरीं श्रीमान्पञ्चाहं नगरोत्तमे. That would mean that, after the *anuśāsana* by Bhīṣma, Yudhiṣṭhira went back to Hastināpura (152. 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*śarvarīm*) there before again returning to Kurukṣetra at the time of Bhīṣma's *niryāṇa*. This length of time would agree well with the general chronological scheme.[2] But it has to be remembered that the readings शर्वरीं (for शर्वरीः) and पञ्चाहं (for पञ्चाशत्) were found only in T_3 G and could not therefore be adopted in the crit. ed., particularly against the combined evidence of $D_{1,3}$ and M. The reading in T_3 G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original ?) text. Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *śarvarīm*) is to be expected in the reading of T_3 G.

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights.[3] However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6. 17. 2, Nīlakaṇṭha interprets the word *aṣṭapañcāśatam* (in 153. 27) to mean forty-two : अशतं शतहीनं यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम् । विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशदूनं शतं रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः. This he is required to do in order to

[1] See Critical Note on 153. 5.

[2] In this connection, S. K. BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañjarastha Bhīṣmācāryāṁcā Yudhiṣṭhirāsa upadeśa kitī divasa cālalā asāvā ?" (Marathi), *Sahyādri* 29 (5), May 1949, pp. 304–308 : Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights. Out of these, during the first 8 nights the war was still going on. After the war, 12 days (actually 18 days of war *plus* 12 days = 30 days) were spent by Yudhiṣṭhira and his entourage as days of *aśauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc. After this period, Yudhiṣṭhira went back to Kurukṣetra to receive instruction from Bhīṣma. That must have been about the twenty-third day of Bhīṣma's lying on the arrow-bed. Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*, and it continued up to the fifty-third day of Bhīṣma's *śaraśayyā*. That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days. During the last five days (or nights) which Yudhiṣṭhira spent in Hastināpura (153. 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows. On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādri* 29 [5], pp. 309–311), J. S. KARANDIKAR insists that the *aśauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc., and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira must have gone on only for 6 days.

[3] The form *rātryaḥ* is to be understood as acc. pl.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

fit in the reference in 153. 27 with that in 153. 28. The date as mentioned in 153. 28 is, according to Nīlakaṇṭha, *Māgha-śukla-pañcamī* (*śukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागमात्रः पक्षोऽयम्). Nīlakaṇṭha takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down.[1] And the interval between *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* and *Māgha-śukla-pañcamī* is forty-two days. It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actully occurs (that is to say, in 153. 27), Nīlakaṇṭha makes no comment whatsoever. Again, as for the date mentioned in 153. 28, Nīlakaṇṭha says in his commentary on that passage : माघोऽयमिति । सौम्यः चान्द्रः, मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हति इत्यर्थः । तेन अत्र अष्टमी इत्यर्थः. That is to say, here Nīlakaṇṭha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-śukla-pañcamī*. On the whole, therefore, Nīlakaṇṭha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153. 28 is very important. It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīṣma's *niryāṇa* (and of the commencement of the *uttarāyaṇa*). There is no ambiguity about the month, which is *Māgha*. The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing. If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so. He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *śukla*. The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *śukla*, deserved to be regarded as *śukla*. And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣaḥ*. The *pakṣa* was *kṛṣṇa*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *śukla* (that is, as the continuation of *śukla*).[2] The *kṛṣṇa-pakṣa* was *tribhāgaśeṣa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed. One fourth of a fortnight is 3·75 days. Therefore, the date indicated in 153·28 would corres-

---

1 For this, Nīlakaṇṭha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasāvitrī* : अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी. This statement is, on the face of it, quite strange. Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasāvitrī* itself says) on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī* : हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा. सा. ६४). *Māgha-kṛṣṇa* (or *śukla* : *asite* or *site*) *-aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīṣma's actual *niryāṇa*. (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha-śukla-aṣṭamī* being regarded as Bhīṣmāṣṭamī owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nīlakaṇṭha derives *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasāvitrī* quoted above. It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी is found in only one manuscript (B1) of the *Bhāratasāvitrī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI. The more common reading is : फाल्गुन्यां निहतो भीष्मः कृष्णपक्षे च सप्तमी.

2 Why it was necessary to regard that *pakṣa* as *śukla* would become clear from the following statement :

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायां चोत्तरायणे ।
धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥

The meaning of *tribhāgaśeṣa* as suggested above is, however, frankly not quite normal. The usual sense of *tribhāga* is a third part. It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणां भागानां समाहारः त्रिभागं or त्रिभागी). But then the question would still remain : why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्रः पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense : since only a third part of this *pakṣa* has passed, it may be regarded as *śukla*. The date would then be *Māgha-kṛṣṇa-pañcamī*) and त्रिभागशेषः मासोऽयम् are not attested by any manuscripts collated for the crit. ed.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

pond to *Māgha-kṛṣṇa-caturthī*. This date would generally fit in with the following chronological scheme : The Bhārata war started on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī*. Bhīṣma was struck down on *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-saptamī* (that is, on the tenth day of the war). Bhīṣma's *niryāṇa* took place on *Māgha-kṛṣṇa-caturthī* (that is, fifty-eight nights after *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-saptamī*).[1]

* * * *
* * * * * * * *

The great *Vāṅmaya-sattra*, for which the Bhandarkar Oriental Research Institute had got itself initiated over four decades ago, has now been brought to a successful consummation. It is, indeed, my good fortune that I am privileged to offer the *pūrṇāhuti* in this *sattra* in the form of the *Anuśāsanaparvan* which is the last *parvan* in the Critical Edition of the *Mahābhārata* to be published by the Institute. I must, however, hasten to add that, like any other sacrifice, the project of the Critical Edition has been a huge co-operative enterprise — a veritable *saṁbhūya-samutthāna* — and the credit for its fulfilment belongs collectively to all the workers of the Institute, whether academic or non-academic. It is not at all necessary to name and thank these workers individually, for, I know for certain that they have chosen to merge their individual personalities completely into the impersonal personality of the Bhandarkar Institute which they have served with such exemplary devotion through the last so many years. All that I would say on this occasion is that we all fondly cherish the opportunity given us to be associated with this noble work and that we humbly rejoice at the thought that we have been instrumental — to howsoever limited an extent — in the redemption of the pledge which the Institute had taken nearly half a century ago.

It is, nevertheless, my bounden duty to pay, on this occasion, a special tribute of gratitude to the memory of Dr. V. S. Sukthankar, the first General Editor of the *Mahābhārata*. For, have we not been merely following in the trail so finely blazed by him ? His immediate successor, Dr. S. K. Belvalkar, and the present General Editor, Dr. P. L. Vaidya, while maintaining the scholarly standard of the Critical Edition, added substantially to the facilities of its printing and publication. All the three of them have been my revered teachers at one time or another. And, bearing the burden of their many obligations has been and will ever remain one of the proudest privileges of my life.

With the publication of the *Anuśāsanaparvan*, the Critical Edition of the *Mahābhārata* has been concluded. Only one ancillary part of this project, namely, the *Pāda*-index, still remains to be accomplished. It is obviously an enormous task, involving as it does over half a million verse-quarters. But the work on it is, at present, progressing

1 It may be emphasised that what has been said above is by no means a full discussion of the whole question of the chronology of the Bhārata war. It is just an attempt generally to explain the chronological allusions occurring in the *Anuśāsanaparvan*.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

rapidly at the Institute. The Institute is also currently engaged on the critical edition of the *Harivaṁśa* (which is traditionally regarded as a *khila-parvan* of the *Mahābhārata*) and an Epilogue to the Critical Edition. So we can by no means be said to have reached the journey's end. Indeed, we have always been guided by the dictum that every such goal reached marks but a stage in man's eternal quest.

Bhandarkar O. R. Institute, Poona
49th Foundation-day,
July 6, 1966.

R. N. Dandekar

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ADDITIONS AND CORRECTIONS

[Some of the corrections have been indicated in the Critical Notes. Attention may also be pointedly drawn to the modifications in the constituted text, which have been suggested in the Critical Notes. Adhy. 99 should be read after adhy. 57.]

Introduction, p. XLVII : bottom-line : add 2 before the foot-note.

p. 20 : 2. 40[a] : read °वजेष्यामि.

p. 44 : 6. 45, crit. app., line 6 : read $B_{3.5}$.

p. 45 : 6. 46, crit. app., line 10 : read -पाकेन.

p. 47 : 7. 20, crit. app., line 4 : read 38A*.

p. 52 : 8, crit. app., col. : for " After adhy. 8 ... etc., " read : — After adhy. 8, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. passages given in App. I (Nos. 1 and 1A).

p. 67 : 11. 18[c] : read वैश्ये.

p. 68 : 11, crit. app., col. : for " After this adhy. ... etc., " read : — After this adhy., D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 2). M cont. with a passage given in App. I (No. 3A).

p. 75 : 13, crit. app., col. : for " After this adhy. ... etc.," read : — After this adhy., D_{10} T G Kumbh. ed. Madras ed. ins. a passage given in App. I (No. 3). D_{10} T G cont. : M ins. after App. I (No. 2) and Cv after 13. 14 a passage given in App. I (No. 3A).

pp. 88–96 : concordance references : read the number of adhy. in B. as 14 (in the place of 22).

p. 88 : 14. 84, crit. app., line 8 : after N, read Kumbh. ed.

p. 98 : 14. 153, crit. app., line 10 : after $D_{1.4-10}$, read Kumbh. ed.

p. 101 : 14. 185, crit. app., line 6 : read आक्षिप्य.

p. 107 : 15. 29[d] : read ब्रह्मादिभिः.

p. 107 : 15. 30[c] : read सत्त्वं.

p. 110 : 15. 49, crit. app., line 3 : after om., read (hapl.).

p. 122 : 17. 12, crit. app., line 5 : read चयं.

p. 129 : 17. 60[a] : read °कालधृक्कर्मसर्वबन्ध°.

p. 129 : 17. 56, crit. app., line 3 : drop the point after Cnp.

p. 133 : 17. 81, crit. app., line 7 : for T G, read $T_{2.3}$ $G_{2.4}$.

p. 158 : left-hand corner, stanza ref. : read 13. 19. 15.,

p. 173 : 22, crit. app., col. : for " After this adhy. ... etc. ", read : — After this adhy., D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 7). D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv cont., D_{10} ins. after 13. 48, a passage given in App. I (No. 7A).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

p. 241 : left-hand corner, title : read ब्राह्मणप्रशंसा.
p. 276 : 44. 37, crit. app., line 9 ; read [c]).
p. 278 : 45. 2[a] : read यापुत्रकस्या°.
p. 279 : 45. 5, crit. app., line 5 : read [e]).
p. 283 : 46. 13, crit. app., line 3 : read (for °री-).
p. 316 : 53. 27[d] : read सांग्रामिकौ.
p. 335 : 57, crit. app., col. : for " After 13. 57... etc. ", read: – After 13. 57, V_1 B Dn $D_{1.\ 2.\ 8.\ 10}$ T_1 M_{1-3} Cal. ed. Bom. ed. Kumbh. ed. read 13. 99.
p. 339 : 58. 33[c] : read संस्पर्शपरिचर्यस्तु. (The relevant crit. app. should be corrected accordingly).
p. 355 : 61. 78[e] : read गोऽश्ववाहन°.
p. 384 : 69. 15[b] : read क्षान्तातिवत्सला.
p. 408 : 74. 33[b] : read मया.
p. 433 : 80, crit. app., col. : after S, read Kumbh. ed. Madras ed. and Cv.
p. 445 : 83. 35[ef] : This should be dropped. (See Crit. Note).
p. 449 : 84. 16, crit. app., line 8 : read [ऽ]भवत.
p. 477 : 90. 31, crit. app., line 5 : read Cnp.
p. 492 : 94. 19, crit. app., lines 2–3 : read B_1 T G M_4 अह्नायेह (for °पीह).
p. 513 : 96. 44[d] : read स्नायीत. (See Crit. Note.)
p. 513 : 96. 48[a] : read धर्मः श्रुतिसमुत्कर्षो. (See Crit. Note.)
p. 519 : 98, crit. app., col. : for " After 98...etc. ", read : — After 98, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 10). D_{10} S cont. with a passage given in App. I (No. 10A).
p. 519 : 99, crit. app., introductory remark : after G_2, read : V_1 B Dn $D_{1.\ 2.\ 8.\ 10}$ T_1 M_{1-3} Cal. ed. Bom. ed. Kumbh. ed. read this adhy. after 13. 57.
p. 538 : 103. 19, crit. app., line 8 : read देवराट्.
p. 550 : 105. 39 : before this stanza, add the ref. धृतराष्ट्र उवाच.
p. 568 : 107. 75, crit. app., line 6 : after (for आर्द्र एव), read V_1 B Dn न चैवार्द्राणि वासांसि.
p. 586 : 109. 49[d] : read वर्षाणां.
p. 589 : 110. 9, crit. app., line 5 : for 10[ef], read 10[e]–12[d].
p. 597 : 110. 91[d] : read °समप्रभः.
p. 602 : 110, crit. app., col. : for " After this adhy. ... etc.", read : — After this adhy., D_{10} S ins. a passage given in App. I (No. 11) ; while D_8 ins. a passage given in App. I (No. 12).
p. 603 : 111. 3[b] : read धृतिह्रदे.
p. 605 : 111, crit. app., col. : for " After 111 ... etc. ", read : — After 111, V_1 B Dn $D_{1-7.\ 9.\ 10}$ ins., D_8 ins. after 110, a passage given in App. I (No. 12). V_1 $B_{2.\ 4.\ 5}$ Dn $D_{5.\ 10}$ cont. D_8 ins. after 111, a passage given in App. I (No. 12A).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

p. 616 : 112. 96^{f} : read मधु दंशः.
p. 640 : 118. 3^{c} : read : ब्रूहि.
p. 640 : 118. 3^{d} : read ह्यसि.
p. 640 : 118. 10^{b} : read भयं.
p. 641 : 118. 14^{d} : read वर्तसे.
p. 650 : 121. 22, crit. app., lines 3–4 : read न च.
p. 658 : 124, crit. app., col.: before S, read D_{10}; after S, read Kumbh. ed. Madras ed. and Cv.
p. 663 : 125, crit. app., col. : for "After this adhy. ... etc.," read : — After this adhy., V_1 B Dn D_{6-8} ins. passages given in App. I (Nos. 14, 14A, and 14B); $D_{4.5}$ Cv ins. them after 151, and D_9 after 151. 39^{ab}; while after 125, $D_{1.2}$ ins. passages given in App. I (Nos. 14A and 14B).
p. 663 : 126, crit. app., introductory note, line 2 : after S, read Kumbh. ed. Madras. ed. and Cv.
p. 703 : 134, crit. app., col., line 8 : after S, read Kumbh. ed. Madras ed.
p. 703 : 134, crit. app., col., line 9 : drop the words, "followed by adhy. 151".
p. 706 : 135. 27^{c} : read °विदव्यङ्गो.
p. 711 : 135. 108, crit. app., line 3 : read नैकजो.
p. 711 : 135. 109, crit. app., line 2 : before. —^{d}), read Cvp कपिलः कपिरव्ययः.
p. 714 : left-hand corner, concordance ref. : read B. 13. 149. 139.
p. 715 : 135, crit. app., col., line 14 : after Dn, read $D_{4.5.8}$.
p. 719 : right-hand corner, stanza ref. : read 13. 137. 25.
p. 720 : 137, crit. app., col., line 5 : read M_{1-3} पवनार्जुनसंवादे.
p. 721 : 138. 9, crit. app., line 3 : after वसंति, read Bom. ed. हासन्त.
p. 723 : 139. 13, crit. app., line 1 : drop D_{10} (occurring before $T_{2.3}$).
p. 723 : 139. 14, crit. app., line 4 : read ह्रदं .
p. 729 : 141. 8^{b} : read तमोनुदभवच्छशी .
p. 729 : 141. 8, crit. app., line 3 : before — ^{c}), read : — ^{b}) V_1 B Dn_2 सोमवत्प्रियदर्शनः .
p. 740 : 143. 30^{b} : read स कला .
p. 764 : 148. 30^{c} : read धर्मेणापि°.
p. 767 : 150. 3^{cd} : read धर्मात्माद्दढ°.
p. 774 : 151. 39, crit. app., lines 4–6 : read : — After 39^{ab}, D_9 reads from line 156 of App. I (No. 14) up to the end of App. I (No. 14B).
p. 789 : left-hand half, line 28 : read समाप्तं चेदमानु(D_2 °क्षमनु)शासनं पर्व ।
p. 822 : Under 3A, read : D_{10} T G cont. : M ins. after App. I (No. 2) and Cv after 13. 14 : .
p. 918 : Under 14A, read : V_1 B Dn D_{4-9} Cv cont. : $D_{1.2}$ ins. after 13. 125 : .
p. 929 : App. I (No. 15), after line 292 : read देवतानामृषीणां च गन्धर्वाणां च रूपतः ।
p. 1051 : Critical Notes, introductory remarks, lines 9–10 : read : The siglum Dn_3 assigned to the manuscript is thus not correct, but it may be pointed out that the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

text in the manuscript agrees substantially with the text of the Dn version of the N recension.

p. 1078 : Critical Notes, 57. 41, line 7 : read : — After 13. 57, V_1 B Dn $D_{1.2.8.10}$ T_1 M_{1-3} Cal. ed. Bom. ed. Kumbh. ed. read 13. 99.

p. 1090 : Critical Notes, 89 : Add at the beginning : This adhy. is almost identical with *Vāyu-P*. 2. 20.

p. 1098 : Critical Notes, 99, introductory remark, lines 2–3 : read V_1 B Dn $D_{1.2.8.10}$ T_1 M_{1-3} Cal. ed. Bom. ed. Kumbh. ed. read this adhy. after 13. 57.

p. 1116 : Critical Notes, 141. 8, line 8 : read : App., line 3 : before — ^{c}), read — ^{b}) V_1 B Dn_2 सोमवत्प्रियदर्शनः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वासुदेवः ।

यथैव मा भवान्वेद तथा वेद युधिष्ठिरः ।
तथा च गरुडो राजंस्तथास्मै ब्रूहि तत्त्वतः ।

Colophon.

भीष्मः ।

युधिष्ठिर महाबाहो शृणु राजन्यथातथम् ।
गरुडं पक्षिणां श्रेष्ठं वैनतेयं महाबलम् ।
तथा च गरुडो राजन्सुपर्णश्च यथाभवत् ।
यथा च भुजगान्हन्ति तथा मे ब्रुवतः शृणु ।
पुराहं तात रामेण जामदग्न्येन धीमता ।
कैलासशिखरे रम्ये मृगान्विघ्नन्सहस्रशः ।
तमहं तात दृष्ट्वैव शस्त्राण्युत्सृज्य सर्वशः ।
अभिवाद्य पूर्वं रामाय विनयेनोपतस्थिवान् ।
तमहं कथान्ते वरदं सुपर्णस्य बलौजसी ।
अपृच्छं स च मां प्रीतः प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
कद्रूश्च विनता चास्तां प्रजापतिसुते उभे ।
ते धर्मेणोपयेमेऽथ मारीचः कश्यपः प्रभुः ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतो भार्याभ्यां सुमहातपाः ।
तत्र कद्रूर्वरं वव्रे पुत्राणां दशतः शतम् ।
तुल्यतेजःप्रभावानां सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
विनता तु वव्रे द्वौ पुत्रौ वीरौ भरतसत्तम ।
कद्रूपुत्रसहस्रेण तुल्यवेगपराक्रमौ ।
स तु ताभ्यां वरं प्रादात्तथेत्युक्त्वा महातपाः ।
जनयामास तान्पुत्रांस्ताभ्यामासीद्यथा पुरा ।
कद्रूः प्रजज्ञे त्वण्डानां तथैव दशतः शतम् ।
अण्डे द्वे विनता चैव दर्शनीयतरे शुभे ।
तानि त्वण्डानि तु तयोः कद्रूविनतयोर्द्वयोः ।
सोपस्वेदेषु पात्रेषु निदधुः परिचारिणः ।
निःसरन्ति तदाण्डेभ्यः कद्रूपुत्रा भुजंगमाः ।
पञ्चवर्षशते काले दृष्टश्वासबलौजसः ।
विनता तेषु जातेषु पन्नगेषु महात्मसु ।
विपुत्रा पुत्रसंतापादण्डमेकं बिभेद ह ।
किमनेन करिष्येऽहमिति वाक्यमभाषत ।
न हि पञ्चशते काले पुरा पुत्रौ ददर्श सा ।
सापश्यदण्डान्निष्क्रान्तं विना पत्रं मनस्विनम् ।
पूर्वकायोपसंपन्नं वियुक्तमितरेण ह ।
दृष्ट्वा तु तं तथारूपमसमग्रशरीरिणम् ।
पुत्रदुःखान्विताशोचत्स च पक्षी तथा गतः ।
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पर्यश्रुनयनस्तदा ।
मातरं चपलासीति हतोऽहमिति चासकृत् ।
न त्वया काङ्क्षितः कालो यावानेवात्ययात्पुरा ।
आवां भवाव पुत्रौ ते श्वसनाद्बलवत्तरौ ।
ईर्ष्याक्रोधाभिभूतत्वाद्यो वाहमेवं कृतस्त्वया ।
तस्मात्त्वमपि मे मातर्दासीभावं गमिष्यसि ।

T_1 पक्षिणां (for पततां). M ब्रूयां देवकिनंदन (for the post. half). —(L. 15) T_1 G_2 मां (for मा). —(L. 16) Kumbh. ed. जातस् (for राजंस्). M भारत (for तत्त्वतः). —Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. —*Adhy. name :* T_2 सुपर्णोपाख्यानं; M सौपर्ण. —*Adhy. no.:* S 20. —T_1 om. lines 19–20. —(L. 19) M यथा स (for तथा च). —(L. 22) T_1 M दृष्टो (for रम्ये). —(L. 24) Prior half hypermetric. —(L. 25) Prior half hypermetric. T_1 रामं (for तमहं). T_2 महौजसी (for बलौ°). —Before line 27, T_3 ins. रामः. —(L. 27) T_3 M शुभे (for उभे). —(L. 28) Madras ed. च (for ऽथ). $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ ते तु धर्मेणोपयेमे (for the prior half). Some MSS. काश्यपः. —(L. 30) T_1 दशतीः (for °तः). —(L. 32) Prior half hypermetric. T_1 G_2 विनता तु वरं वव्रे; Madras ed. द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे (for the prior half). G_2 पुत्रौ (for वीरौ). T_1 द्वौ वीरौ भरतोत्तम (for the post. half). —T_1 om. line 35. —(L. 35) T_3 $G_{3,4}$ यान् (for तान्). T_2 पुनः; M वरं (for पुरा). —(L. 36) Kumbh. ed. हि (for तु). —(L. 37) T_1 दर्शनीयतमे शुभे (for the post. half). —(L. 39) D_{10} $G_{2,4}$ सोपस्करेषु; T_3 °स्नेहेषु (for °स्वेदेषु). $T_{1,2}$ $M_{1-3,4}$ (*inf. lin.*) परिचारकाः. —(L. 40) T_3 G_2 तथा (for तदा). —(L. 41) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M_3 पंचवर्षे ग(T_3 M_3 °र्षेग)ते काले (for the prior half). $M_{1,3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 45. T_2 दृष्टाश्वासन्; G_1 दृष्टश्लाघ-; $M_{2,4}$ दृष्टिश्वास-; Kumbh. ed. दृष्ट्वा मोघ-; Madras ed. दृष्टाश्च स- (for दृष्टश्वास-). G_2 -फलोदयः (for -बलौजसः). Cv दृष्टिश्वासा मलौजसः (for the post. half). —(L. 43) D_{10} $G_{2,4}$ द्विपुत्रा (for वि°). —T_1 om. line 45. —(L. 45) Madras ed. पुत्रं (for पुत्रौ). —(L. 46) D_{10} $T_{2,3}$ G M विना पुत्रं; T_1 दीनपुत्रं (for विना पत्रं). —(L. 47) T_2 -कायेन (for -कायोप-). G_3 वियुक्तकरणेन ह (for the post. half). —(L. 48) M सा दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तु). —(L. 49) $T_{1,3}$ पुत्रं (for पुत्र-). M_1 तथा (for स च). —(L. 50) $T_{1,2}$ तथा; T_3 यथा (for मुदा). T_2 युक्तं (for युक्तः). —(L. 51) T_2 चपलासीह; $G_{1,3}$ °सीश्च (for °सीति). —(L. 52) T_1 स मया (for न त्वया). Cv यो वो नेष्यो ह्यगात्पुरा (for the post. half). —(L. 53) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ पुत्रौ तु; G_3 पुत्रस्तु (for पुत्रौ ते). —(L. 55) M तस्मात्त्वं नासि मे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पञ्च वर्षशतानि त्वं स्पर्धसे वै यया सह ।
दासी तस्या भवित्रीति साश्रुपातमुवाच ह ।
एष चैव महाभागे बली बलवतां वरः ।
मोक्षयिष्यति ते मातर्दासीभावान्ममानुजः ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता पुत्रशोकार्ता शापाद्भीता च भारत ।
प्रतीक्षते स्म तं कालं यः पुत्रोक्तस्तदाभवत् ।
ततोऽप्यतीते पञ्चशते वर्षाणां कालसंयुगे ।
गरुडोऽथ महावीर्यो जज्ञे भुजगभुग्बली ।
बन्धुरास्यः शिखी पत्रकोशः कूर्मनखो महान् ।
रक्ताक्षः संहतग्रीवो ह्रस्वपादो महाशिराः ।
यस्त्वण्डात्स विनिर्भिन्नो निष्क्रान्तो भरतर्षभ ।
विनतापूर्वजः पुत्रः सोऽरुणो दृश्यते दिवि ।
पूर्वां दिशमभिप्रेत्य सूर्यस्योदयनं प्रति ।
अरुणोऽरुणसंकाशो नाम्ना चैवारुणः स्मृतः ।
जातमात्रस्तु विहगो गरुडः पन्नगाशनः ।
विहाय मातरं क्षिप्रमगमत्सर्वतोदिशम् ।
स तथा चातिववृधे सर्वकामैरथार्चितः ।
पितामहविसृष्टेन भोजनेन विशां पते ।
तस्मिंश्च विहगे तत्र यथाकामं विवर्धति ।
कद्रूश्च विनता चैव गच्छेतां सागरं प्रति ।
ददृशाते तु ते यान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ।
स्नात्वोपवृत्तं त्वरितं पीतवन्तं च वाजिनम् ।
ततः कद्रूर्हसन्त्येव विनतामिदमब्रवीत् ।
हयस्य वर्णः को न्वत्र ब्रूहि यस्ते मतः शुभे ।

विनता ।

एकवर्णो हयो राज्ञि सर्वश्वेतो मतो मम ।
वर्णं वा कीदृशं तस्य मन्यसे त्वं मनस्विनि ।

कद्रूः ।

सर्वश्वेतो मतस्तुभ्यं य एष हयसत्तमः ।
ब्रूहि कल्याणि दीव्यावो वर्णान्यत्वेन भामिनि ।

विनता ।

यद्यार्ये दीव्यसि त्वं मे कः पणो नो भविष्यति ।
सा तज्ज्ञात्वा पणेयं वै ज्ञात्वा तु विपणे त्वया ।

कद्रूः ।

जिता दासी भवेर्मे त्वमहं चाप्यसितेक्षणे ।
नैकवर्णैकवर्णत्वे विनते रोचते च ते ।
रोचते मे पणो राज्ञि दासीत्वेन न संशयः ।
सत्यमातिष्ठ भद्रं ते सत्ये स्थास्यामि चाप्यहम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

विनता तु तथेत्युक्त्वा कृतसंशयना पणे ।
कद्रूरपि तथेत्युक्त्वा पुत्रानिदमुवाच ह ।
मया कृतः पणः पुत्रा मिथो विनतया सह ।
उच्चैःश्रवसि गान्धर्वे तच्छृणुध्वं भुजंगमाः ।

माता (for the prior half). S (except T_1 G_4) दासभावं (for दासी°). — (L. 57) G_2 भवतु (for भवित्री). T_1 शापस्यांतम् (for साश्रुपातम्). T_1 सः; M तां (for ह). — (L. 59) D_{10} दासीभावं; S दासभावान् (M °वं). — After line 59, M_1 ins. :

* एतावत्कालमीक्षन्त्या भवाव बलवत्तरौ ।
यन्मात्सर्यात्कृतं तस्माद्दास्यन्तं कालमेष्यसि ।
एषोऽनुजो मोक्षयिता दुःखादुक्त्वा खमाप्लुतः ।

— Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_4 दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे अंडभेदः. — *Adhy. no.* : S 21. — (L. 62) T_1 [ऽ]तीते; T_2 G_1 M_1 व्यतीते (for ऽप्यतीते). M -संयुते (for °गे). — (L. 63) T_1 M दारुणो (for गरुडो). — (L. 64) T_2 om. (hapl.) from पत्र up to पूर्वजः (in line 67). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ पुत्र-; M चित्रः (for पत्र-). — (L. 66) $M_{1.2}$ सु- (for स). — (L. 69) T_1 दारुणो (for अ°). T_2 स; G_4 वा (for च). — (L. 71) Kumbh. ed. सर्वतोदिशः. — (L. 72) M [अ]पि (for [अ]ति-). Kumbh. ed. स तदा ववृधेतीव (for the prior half). $M_{1.3.4}$ अथाचितः; Kumbh. ed. सदार्चितः (for अथा°). — (L. 73) T_1 -निसृष्टेन (for -वि°). — (L. 74) T_3 अस्मिंश्च (for त°). — (L. 75) Kumbh. ed. [आ]गच्छतां; Madras ed. गच्छतां (for गच्छेतां). — (L. 76) $G_{1.3}$ तौ; G_2 ता; M वै (for ते). — (L. 77) $T_{2.3}$ G_3 स्नात्वोपयातं त्वरितं; M स्नातोपवृत्तं त्व° (for the prior half). — (L. 78) T_1 तत्र (for ततः). M_{1-3} हसंतीव (for हसन्त्येव). — (L. 81) $M_{2.3}$ त्वस्य (for तस्य). S (except G_2) मनस्विनी. — (L. 83) D_{10} $T_{2.3}$ G दि(T_2 G_4 दी)व्यानि; M दीव्याव (for दीव्यावो). T_2 वर्णान्यत्वे ह (for °त्वेन). — (L. 84) Madras ed. [अ]ये (for [आ]र्ये. T_1 येन वा दीव्यसे त्वं मे (for the prior half). T_2 M नौ (for नो). — (L. 85) D_{10} $G_{2.4}$ एतज्ज्ञात्वा; M सा नाज्ञात्वा (for सा तज्ज्ञात्वा). T_1 नाज्ञात्वा विपणेयं वै (for the prior half). M_{1-3} च (for तु). — (L. 86) D_{10} T_1 G M_4 भवेन्मे. — (L. 87) T_2 -वर्णत्वं (for °त्वे). — Before line 88, D_{10} $G_{2.4}$ M ins. विनता. — (L. 88) $G_{1.3.4}$ पणे (for पणो). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : M_4 सौपर्णे पणबंधकथनं. — *Adhy. no.* : S 22. — (L. 90) T_1 om. (hapl.) from the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अब्रवं नैकवर्णं तं सैकवर्णमथाब्रवीत् ।
जिता दासी भवेत्पुत्राः सा वाहं वा न संशयः ।
एकवर्णश्च वाजी स चन्द्रकोकनदप्रभः ।
साहं दासी भविष्यामि जिता पुत्रा न संशयः ।
ते यूयमश्वप्रवरमाविशध्वमतन्द्रिताः ।
सर्वश्वेतं वालधिषु वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।

सर्पाः ।

निकृत्या न जयः श्रेयान्मातः सत्या गिरः शृणु ।
आयत्यां च तदात्वे च न च धर्मोऽत्र विद्यते ।
सा त्वं धर्मादपेतं वै कुलस्यैवाहितं तव ।
निकृत्या विजयं मातर्मा स्म कार्षीः कथंचन ।
यद्यधर्मेण विजयं वयं काङ्क्षामहे क्वचित् ।
त्वया नाम निवार्याः स्म मा कुरुध्वमिति ध्रुवम् ।
सा त्वमस्मानपि सतो विपापानृजुबुद्धिनः ।
कल्मषेणाभिसंयोक्तुं काङ्क्षसे लोभमोहिता ।
ते वयं त्वां परित्यज्य द्रविष्याम दिशो दश ।
यत्र वाक्यं न ते मातः पुनः श्रोष्याम ईदृशम् ।
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।

कद्रूः ।

शृणोमि विविधा वाचो हेतुमत्यः समीरिताः ।
वक्रगा मन्निवृत्त्यर्थं तदहं वो न रोचये ।
न च तत्पणितं मन्दाः शक्यं जेतुमतोऽन्यथा ।
जिते निकृत्या श्रुत्वैतत्क्षमं कुरुत पुत्रकाः ।
श्वोऽहं प्रभातसमये जिता धर्मेण पुत्रकाः ।
शैलूषिणी भविष्यामि विनताया न संशयः ।
इह चामुत्र चार्थाय पुत्रानिच्छन्ति मातरः ।
सेयमीहा विपन्ना मे युष्मानासाद्य संगताम् ।
इह वा तारयेत्पुत्रः प्रेत्य वा तारयेत्पितॄन् ।
नात्र चित्रं भवेत्किंचित्पितॄनातीति च पुत्रता ।
ते यूयं तारणार्थाय मम पुत्रा मनोजवाः ।
आविशध्वं हयश्रेष्ठं वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ।
जानाम्यधर्मं सकलं विजिता विनता भवेत् ।
निकृत्या दासभावस्तु युष्मानप्यवपीडयेत् ।
निकृत्या विजयो वेति दासत्वं वा पराजये ।
उभयं निश्चयं कृत्वा जयो वै धार्मिको वरः ।
यद्यप्यधर्मो विजयो युष्मानेव स्पृशेत्पुनः ।
गुरोर्वचनमास्थाय धर्मो वः स भविष्यति ।

Colophon.

---

post. half up to the prior half of line 91. D10 T2.3 G2.4 -संशपथा (for °यना). — (L. 92) T2.3 G3.4 M2 कृत- (for कृतः). — (L. 93) M तं (for तच्). — (L. 94) D10 T1 M अहमब्रुवं नैकवर्णं; T2.3 G2–4 अहं ब्रु(G3 त्वपि ब्रु)वन्नै(G3.4 °न्ने)कवर्णः (T3 °र्णं; G2 °र्णे); Madras ed. अहं ब्रुवं नैकवर्णं (for the prior half). T2 G2 [ऽ]स्यैक- (for सैक-). T1 एकवर्णं च साब्रवीत् (for the post. half). — (L. 95) D10 सहसा वै; T2 सा ह्यहं वै; T3 G साहसं वै (for सा वाहं वा). — (L. 96) T1 स्याच् (for स). — (L. 98) M1 प्राविशध्वम् (for आ°). — (L. 99) M1–3 सर्वे (for सर्वं-). T1 वालदेशे (for वालधिषु). Cv सर्वे त्वेकं वालधिगा (for the prior half). — (L. 100) D10 G2.4 जये श्रेयो; T3 G1.3 जनः श्रेयान् (for जयः श्रेयान्). — T1 om. line 101. — (L. 102) Cv कालस्यैव हितं वचः (for the post. half). — (L. 105) M स्मो (for स्म). Cv ब्रुवे (for ध्रुवम्). — (L. 106) T1 पापे नास्मान् (for सा त्वम°). T3 इति (for अपि). D10 G2.4 ततो (for सतो). — (L. 108) T1 विद्रवाम; T2 M1.2.4 द्रविष्यामो (for °म). — Lines 110–111 = 1. App. I, No. 81, lines 109–110; 5. 178. 24; 12. 57. 7; 12. 138. 48; Rām. 2. 21. 13. — (L. 111) G2 कार्ये (for परि-). — (L. 112) D10 G2 विधिना (for विविधा). — (L. 113) Kumbh. ed. वक्रमार्गनिवृत्त्यर्थं (for the prior half). T1 ता (for वो). — (L. 114) D10 फ(भ)णितं; G2 पाणितं (for प°). — (L. 115) T1 M कृते (for जिते). Kumbh. ed. क्षेमं (for क्षमं). — (L. 116) T1.3 G1.3 सा (for श्वो). D10 T1 G2.4 M1.2.4 व(T1 च)क्रगाः (for पुत्रकाः). — (L. 117) T1 शैलूषी सं-; T3 G1.3 M4 शैलूषणी (for °षिणी). — (L. 118) T1 सौख्याय; G2 चार्थोयं (for चार्थाय). — (L. 119) T3 साहमत्र विपापा हि; Madras ed. साहं विपन्ना निरये (for the prior half). T1 पुत्रान् (for युष्मान्). — T1 om. line 121. — (L. 121) D10 T2.3 G M4 (also) पुत्रकाः (for °ता). — (L. 122) M मनोजवं. — (L. 124) T1 M4 जानाम्यधर्मः सकलो. — G2 om. (hapl.) line 125. — (L. 126) D10 G1.3.4 परे (D10 °रो) भवेत्; T2.3 परो भवे; Kumbh. ed. पराभवे (for पराजये). Madras ed. दासीत्वमवरं भवेत् (for the prior half). — (L. 127) M1.2 उभयोर् (for °यं). M1 परं (for वरः). — (L. 128) T1 हि (for [अ]पि). T1 M विजये. G2 वः सं-; M1–3 नैव; M4 एष (for एव). — (L. 129) D10 T2.3 G1.3.4 आदाय; G2 M1.3 आज्ञाय (for आस्थाय). G1 यः; G3 वै; Kumbh. ed. वा (for वः). Kumbh. ed. सं- (for स). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 सुपर्णोपाख्याने दासप्राप्तिः; M4 सौपर्णे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।

श्रुत्वा तु वचनं मातुः क्रुद्धायास्ते भुजंगमाः ।
कृच्छ्रेणैवान्वमोदन्त केचिद्धित्वा दिशो गताः ।
ये प्रतस्थुर्दिशस्तत्र क्रुद्धा तानशपद्भृशम् ।
भुजंगमानां मातासौ कद्रूर्वैरकरी तदा ।

कद्रूः ।

उत्पत्स्यति हि राजन्यः पाण्डवो जनमेजयः ।
चतुर्थो धन्विनां श्रेष्ठात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।
स सर्पसत्रमाहर्ता क्रुद्धः कुरुकुलोद्वहः ।
तस्मिन्सत्रेऽग्निना युष्मान्पञ्चत्वमुपनेष्यति ।
एवं क्रुद्धाशपन्माता पन्नगान्धर्मचारिणः ।
गुरोः परित्यागकृतं नैतदन्यद्भविष्यति ।
एवं शप्ता दिशः प्राप्ताः पन्नगा धर्मचारिणः ।
विहाय मातरं क्रुद्धा गता वैरकरीं तदा ।
तत्र ये वृजिनं तस्या अनापन्ना भुजंगमाः ।
ते तस्य वाजिनो वाला बभूवुरसितप्रभाः ।
तान्दृष्ट्वा वालधिस्थांश्च पुत्रान्कद्रूरथाब्रवीत् ।
विनतामथ संहृष्टा हयोऽसौ दृश्यतामिति ।
एकवर्णो न वा भद्रे पणो नौ सुव्यवस्थितः ।
उदकादुत्तरन्तं तं हयं चैव च भामिनी ।
सा त्ववक्रमतिर्देवी विनता जिह्मगामिनीम् ।
अब्रवीद्भगिनीं किंचिद्विहसन्तीव भारत ।
हन्त पश्याव गच्छावः सुकृतो नौ पणः शुभे ।
दासी वा ते भविष्यामि त्वं वा दासी भविष्यसि ।
एवं स्थिरं पणं कृत्वा हयं ते तु ददर्शतुः ।
कृत्वा साक्षिणमात्मानं भगिन्यौ कुरुसत्तम ।
सा दृष्ट्वैव हयं मन्दं विनता शोककर्शिता ।
श्वेतं चन्द्रांशुवालं तं कालवालं मनोजवम् ।
तत्र सा व्रीलिता वाक्यं विनता साश्रुबिन्दुका ।
उवाच कालवालोऽयं तुरगो विजितं त्वया ।
दासी मां प्रेषयस्वार्ये यथाकामवशां शुभे ।
दास्यश्च कामकारा हि भर्तॄणां नात्र संशयः ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततः कद्रूर्हसन्तीव विनतां धर्मचारिणीम् ।
दासीवत्प्रेषयामास सा च सर्वं चकार तत् ।
न विवर्णा न संक्षुब्धा न च क्रुद्धा न दुःखिता ।
प्रेष्यकर्म चकारास्या विनता कमलेक्षणा ।
इमा दिशश्च तस्योऽस्याः प्रेष्यभावेन वर्तिताः ।
अथ स वैनतेयं वै बलदर्पौ समीयतुः ।
तं दर्पवशमापन्नं परिधावन्तमन्तिकात् ।
ददर्श नारदो राजन्देवर्षिर्दर्पसंयुतम् ।
तमब्रवीच्च देवर्षिर्नारदः प्रहसन्निव ।
किं दर्पवशमापन्नो न वै पश्यसि मातरम् ।

निकृतिनिवारणं. — *Adhy. no.* : S 23. — (L. 130) T_1 कृत्वा याने ; G_4 क्रुद्धायां तु (for क्रुद्धायास्ते). — (L. 132) T_1 कृत्या (for क्रुद्धा). — (L. 133) D_{10} $G_{2,4}$ सा (for [अ]सौ). — (L. 135) $G_{2,4}$ श्रेष्ठः. — (L. 136) T_1 -कुलोद्भवः (for °द्वहः). — (L. 137) G_2 [ऽ]ग्निरायुष्मान् (for ऽग्निना यु°). — D_{10} om. (hapl.) lines 138–139 ; M transp. them. — (L. 138) G_2 इति (for एवं). Madras ed. च सा (for क्रुद्धा). — (L. 139) Madras ed. -कृतो (for -कृतं). Madras. ed. दोष पतद्भविष्यति (for the post. half). — (L. 141) T_1 क्रुद्धां ; Madras ed. प्राप्ता. — (L. 142) Madras ed. तस्यां. D_{10} उपपन्ना ; T_1 अंगीचक्रुर् ; T_2 $G_{2,4}$ $M_{1,3,4}$ अनुपन्ना (for अना°). — T_1 om. line 144. — (L. 145) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M_3 संहृष्टां. — T_1 om. lines 146–147. — (L. 146) T_3 मया (for न वा). G_2 फणाकार- (for पणो नौ सु-). —(L. 147) G_2 तु (for तं). M हयं चेयाव भामिनि (for the post. half). — T_3 om (hapl.) line 148. — (L. 148) $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ सा तु वक्रमतीं ($M_{2,3}$ °तिं) देवीं (for the prior half). D_{10} $T_{1,2}$ G M_4 -गामिनी (for °नीम्). — (L. 149) G_1 विहरंतीव ; G_2 °सन्निव (for °सन्तीव). — (L. 150) T M हंत गच्छाव पश्याव (for the prior half). D_{10} G_2 सुकृतो ; T_1 कार्योसौ ; T_3 संजातो (for सुकृतो). T_1 वि- ; G_2 तौ (for नौ). — (L. 151) T_2 -भूता (for वा ते). — (L. 152) D_{10} एतं ; G_2 एतत् (for एवं). T_1 ततः कृत्वा तु विपणं (for the prior half). D_{10} T G_{1-3} तं (for तु). M हयं ददृशतुश्च ते (for the post. half). — (L. 154) T_1 $G_{1,3}$ [इ]ह (for [ए]व). T_1 M मंदा (for मन्दं). — (L. 156) T_1 M ततः (for तत्र). M_1 सं- (for सा). $M_{1,2,4}$ -बिंदुकं ; M_3 -बिंदुनां (for °का). T_1 विनता धर्मचारिणीं (for the post. half). — (L. 157) T_3 $M_{1,2}$ तुरंगो. $G_{1,3}$ विजितम् ; M °ता (for °तं). — (L. 158) Kumbh. ed. दासी मां प्रेषय स्वार्थे (for the prior half). — (L. 159) T_1 दास्यहं ; $M_{1,3,4}$ दासाश्च. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_2 सुपर्णोपाख्यानं ; M_4 सौपर्णे अश्वदर्शनं. — *Adhy. no.* : S 24. — (L. 160) T_3 च (for [इ]व). — (L. 161) T_1 [अ]थ (for च). G_2 तं (for तत्). — (L. 162) $T_{1,3}$ M संरब्धा ; T_2 $G_{2,4}$ संलुब्धा (for संक्षुब्धा). $M_{1,2,4}$ न क्रुद्धा न च दुःखिता (for the post. half). — (L. 164) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M इमां (for इमा). G_1 स्युः (for ऽस्याः). — (L. 165) T_3 तं (for स). T_1 M तं (for वै). — (L. 168) D_{10} देवऋषिर् (for च देवर्षिर्). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बलेन दृप्तः सततमहंमानकृतः सदा ।
दासीं पन्नगराजस्य मातुरन्तर्गृहे सतीम् ।
तमब्रवीद्वैनतेयः कर्म किं तन्महामुने ।
जनयित्री मयि सुते जाता दासी तपस्विनी ।
अथाब्रवीद्दपिर्वाक्यं दीव्यती विजिता खग ।
निकृत्या पन्नगेन्द्रस्य मात्रा पुत्रैः पुरा सह ।

गरुडः ।

कथं जिता निकृत्या सा भगवञ्जननी मम ।
ब्रूहि तन्मे यथावृत्तं श्रुत्वा वेत्स्ये ततः परम् ।
ततस्तस्य यथावृत्तं सर्वं तन्नारदस्तदा ।
आचख्यौ भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं पतत्रिणः ।
तच्छ्रुत्वा वैनतेयस्य कोपो हृदि समाविशत् ।
जगर्हे पन्नगान्सर्वान्मात्रा सह परंतप ।
ततस्तु रोषाद्दुःखाच्च तूर्णमुत्पत्य पक्षिराट् ।
जगाम यत्र मातास्य कृच्छ्रे महति वर्तते ।
तत्रापश्यत्ततो दीनां जटिलां मलिनां कृशाम् ।
तोयदेन प्रतिच्छन्नां सूर्याभामिव मातरम् ।
तस्य दुःखाच्च रोषाच्च नेत्राभ्यामश्रु चास्रवत् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च पौरुषे प्रतितस्थुषः ।
अनुक्त्वा मातरं किंचित्पतत्रिवरपुंगवः ।
कद्रूमेव स धर्मात्मा वचनं प्रत्यभाषत ।
यदि धर्मेण मे माता जिता यद्यप्यधर्मतः ।
ज्येष्ठा त्वमसि मे माता धर्मः सर्वः स मे मतः ।
इयं तु मे स्वात्कृपणा मयि पुत्रेऽम्ब दुःखिता ।
अनुजानीहि तां साधु मत्कृते धर्मदर्शिनी ।
कद्रूः श्रुत्वास्य तद्वाक्यं वैनतेयस्य धीमतः ।
उवाच वाक्यं दुष्प्रज्ञा परीता दुःखमूर्छिता ।
नाहं तव न ते मातुर्वैनतेय कथंचन ।
कुर्यां प्रियमनिष्टात्मा मां ब्रवीषि खग द्विज ।
तां तदा ब्रुवतीं वाक्यमनिष्टां क्रूरभाषिणीम् ।
दारुणां सूनृताभिस्तामनुनेतुं प्रचक्रमे ।

गरुडः ।

ज्येष्ठा त्वमसि कल्याणि मातुर्मे भामिनि प्रिया ।
सोदर्या मम चासि त्वं ज्येष्ठा माता न संशयः ।

कद्रूः ।

विहंगम यथाकामं गच्छ कामगम द्विज ।
सूनृताभिस्त्वया माता नादासी शक्यमण्डज ।
अमृतं यद्याहरेस्त्वं विहंग जननीं तव ।
अदासीं मम पश्येमां वैनतेय न संशयः ।

Colophon.

भीष्मः ।

तथेत्युक्त्वा तु विहगः प्रतिज्ञाय महाद्युतिः ।

---

169) T_2 त्वं दर्प- ; G_2 कं दर्प- (for किं दर्प-). — T_1 om. line 170. — (L. 170) M स्तब्धः (for दृप्तः). D_{10} [अ]- हं नाम (for अहंमान-). Cv बलेन च पुनः स्तब्धो योहं मान- कृता सदा. — (L. 172) Kumbh. ed. महामते (for °मुने). T_1 कर्मणा केन वै मुने (for the post. half). — (L. 173) M यज्जनित्री (for जनयित्री). — (L. 175) G_2 आत्म- (for मात्रा). T_1 मात्रा पुत्रपुरःसरैः (for the post. half). — (L. 176) D_{10} $G_{2.4}$ M [अ]तो ; T_1 वै (for सा). D_{10} $G_{2.4}$ भगवन्मुनिसत्तम (for the post. half). — (L. 177) D_{10} $G_{2.4}$ यथातत्त्वं (for °वृत्तं). D_{10} T $G_{1.3.4}$ योत्स्ये (for वेत्स्ये). — (L. 179) T_1 यथावत्तत् ; $M_{1-3.4}$ (*inf. lin.*) यथावच्च (for °वृत्तं). — (L. 180) T_1 M क्रोधो (for कोपो). — (L. 181) D_{10} G स गर्हे (for जगर्हे). D_{10} S सह मात्रा (by transp.). T_1 $G_{2.4}$ परंतपः. — (L. 182) Madras ed. उत्प्लुत्य (for उत्पत्य). — (L. 183) T_2 जगाम माता यत्रास्य (for the prior half). — (L. 184) T_1 मलिनां जटिलां कृशां (for the post. half). — T_1 om. line 185. T_1 om. line 187. — (L. 187) T_3 G_4 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च (for the prior half). — (L. 189) D_{10} $G_{2.4}$ च (for स). — (L. 191) G_2 om. from the post. half up to the post. half of line 194. D_{10} G_4 प्रणम्य प्रार्थयाम्यतः ; T_1 स धर्मः सर्वतो मतः ; M तस्माद्धर्मः स मे मतः (for the post. half). — (L. 192) T_1 च (for ऽम्ब). — (L. 193) T_1 मां सार्धं (for तां साधु). G_4 M -दर्शिनीं. — (L. 194) T_1 च तद् ; M तस्य (for [अ]स्य तद्). — (L. 195) D_{10} T G वाचं (for वाक्यं). G_2 दुष्प्राज्ञा. T_1 पतिता (for परीता). — (L. 196) T_1 कृते (for न ते). — (L. 197) G_3 M [अ]निष्टां (M_1 °ष्टं) मां (for °ष्टात्मा). D_{10} कुर्यामप्रियमनिष्टां (for the prior half). M प्र- (for मां). M_1 कथं (for खग). — (L. 198) D_{10} निष्ठुरां ; Kumbh. ed. अनिष्टं (for °ष्टां). — (L. 199) T_1 दारुणामकृतप्रज्ञाम् (for the prior half). — T_1 G_3 om. the ref. — (L. 200) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M भगिनी ; T_2 $G_{2.4}$ भामिनी (for °नि). — (L. 201) D_{10} T_3 सोदर्यां ; G_{1-3} सौदर्यां ; G_4 सौकर्यां (for सोदर्या). $M_{1.2.4}$ ज्येष्ठ- (for ज्येष्ठा). — For line 201, T_1 subst. :

* न दासी भवितुं योग्या मम माता तपस्विनी ।

— (L. 203) T_1 सूनृताभिस्त्वं मा वाग्भिर् (for the prior half). $M_{1.3}$ क्रियते (for शक्यम्). — (L. 204) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ त्वं हि ; G_1 त्वं च (for त्वं). — (L. 205) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_2 अदासी. T_2 अनु- (for मम). M_4 पश्येयं (for °मां). Madras ed. अदासीं त्वमपश्येमां (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अमृताहरणे वाचं ततः पितरमब्रवीत् ।
कामं वै सूनृता वाचो विसृज्य च मुहुर्मुहुः ।
यच्चाप्यनुज्ञां मातुर्वै न च सा ह्यनुमन्यते ।
सा मा बहुविधा वाचो वज्रकल्पा विसृज्य वै ।
भगवन्विनता दासी मम माता महाद्युते ।
कद्रूः प्रेषयते चैव दासीयमिति चाब्रवीत् ।
आहरामृतमित्येव मोक्ष्यते विनता ततः ।
सोऽहं मातुर्विमोक्षार्थमाहरिष्य इति ब्रुवन् ।
अमृतं प्रार्थितस्तूर्णमाहर्तुं प्रतिनन्द्य वै ।

कश्यपः ।

अमृतं तात दुष्प्रापं देवैरपि कुतस्त्वया ।
रक्ष्यते हि भृशं पुत्र रक्षिभिस्तन्निबोध मे ।
गुप्तमद्भिर्भृशं साधु सर्वतः परिवारितम् ।
अनन्तरमथो गुप्तं ज्वलता जातवेदसा ।
ततः शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
रक्षन्त्यमृतमत्यर्थं किंकरा नाम राक्षसाः ।
तेषां शक्त्यृष्टिशूलांश्च शतघ्न्यः पट्टसास्तथा ।
आयुधा रक्षिणां तात वज्रकल्पाः शिलास्तथा ।
ततो जालेन महता अवनद्धं समन्ततः ।
अयस्मयेन वै तात वृत्रहन्तुः स शासनात् ।
तत्त्वमेवंविधं तात कथं प्रार्थयसेऽमृतम् ।
सुरक्षितं वज्रभृता वैनतेय विहंगम ।
इन्द्रेण देवैर्नागैश्च खड्गैर्गिरिजलादिभिः ।

गरुडः ।

पुत्रगृद्ध्या ब्रवीष्येतच्छृणु तात विनिश्चयम् ।
बलवानुपायवानस्मि भूयः किं करवाणि ते ।
तमब्रवीत्पिता हृष्टः प्रहसन्वै पुनः पुनः ।
यदि तौ भक्षयेस्तात क्रूरौ कच्छपवारणौ ।
तथा बलममेयं ते भविता तत्र संशयः ।
अमृतस्यैव चाहर्ता भविष्यसि न संशयः ।

गरुडः ।

क्व तौ क्रूरौ महाभाग वर्तेते हस्तिकच्छपौ ।
भक्षयिष्याम्यहं तात बलस्याप्यायनं प्रति ।

कश्यपः ।

पर्वतो वै समुद्रान्ते नभः स्तब्ध्वेह तिष्ठति ।
उरगो नाम दुष्प्रापः पुरा देवगणैरपि ।
गोरुतानि स विस्तीर्णः पुष्पितद्रुमसानुमान् ।
तत्र पन्थाः कृतस्तात कुञ्जरेण बलीयसा ।
गोरुतान्युच्छ्रयस्तस्य नव सप्त च पुत्रक ।
गच्छतागच्छता चैव क्षपितः स महागिरिः ।
तावान्भूमिसमस्तात कृतः पन्थाः समुत्थितः ।
तेन गत्वा स मातंगः पिपासुर्युद्धमिच्छति ।
तमतीत्य तु शैलेन्द्रं ह्रदः कोकनदायुतः ।
कनकेति च विख्यातस्तत्र कूर्मो महाबलः ।
गोरुतानि स विस्तीर्णः कच्छपः कुञ्जरश्च सः ।
आयामतश्चापि समौ तेजोबलसमन्वितौ ।

दानधर्म. — *Adhy. no.* : S 25. — Before line 208, D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ ins. गरुडः. — T_1 om. lines 208–210. — (L. 208) D_{10} $G_{2,4}$ कामं च (G_2 तु); M तामहं (for कामं वै). M व्यसृजं वै (for विसृज्य च). — (L. 209) M या चा(M_4 यच्छा)भ्यनुज्ञा (M_4 °ज्ञां) मातुर्मे (for the prior half). — (L. 210) M तन् (for सा). — (L. 213) M_4 [आ]हृ (for [प]त्र). T_1 तव (for ततः). — (L. 214) T $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ साहं (for सोऽहं). — (L. 215) T_1 $M_{1,3,4}$ प्रस्थितस् (for प्रार्थि°). M प्रतिनंद (for °नन्द्य). T_1 अनुजानीहि मां प्रभो; Madras ed. हर्तुमप्रतिनंद्य वै (for the post. half). — (L. 216) G_4 प्राप्य (for तात). — (L. 220) Kumbh. ed. अयुतानि (for प्र°). D_{10} अयुतानि (for अर्बुदानि). G_4 [अ]पि (for च). — (L. 221) Kumbh. ed. अत्यंतं (for अत्यर्थं). — (L. 222) D_{10} G_4 शक्त्यश्च; G_2 शक्तिश्च (for शक्त्यृष्टि-). — (L. 223) T_1 शिताः (for तथा). — (L. 224) D_{10} $G_{2,4}$ अपिनद्धं; Madras ed. अप° (for अव°). — (L. 225) T_1 अयोमयेन (for अयस°). — T_1 om. lines 227–228. D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ M om. line 228. — (L. 229) T_1 पुत्रबुध्या; $G_{2,4}$ °गृध्न्या (for °गृद्ध्या). D_{10} [अ]ब्रवीद् (for ब्रवीषि). — (L. 230) Prior half hypermetric. — (L. 232) D_{10} कृशौ (for क्रूरौ). — (L. 233) T_1 M भविष्य(T_1 M_4 °ते)ति (for °ता तन्). — (L. 234) T_1 ततो हर्ता (for [ए]व चाहर्ता). T_2 भविष्यति (for °सि). — D_{10} om. the ref. — (L. 235) G_4 महाभागौ (for °ग). D_{10} G_2 गज- (for हस्ति-). — T_1 M पिता; some MSS. काश्यपः (for कश्यपः). — (L. 237) D_{10} G_2 सर्वतो; M_1 पूर्वतो (for प°). D_{10} T_2 G_2 $M_{1,3,4}$ [इ]व (for [इ]ह). — (L. 238) D_{10} G_4 पर्वतो; T_1 तुरगो (for उरगो). T_1 अलं (for अपि). — (L. 239) T_3 गोरुतानां; Cv °तं तु (for °तानि). D_{10} T_2 सु- (for स). T_1 गोरुतादपि विस्तीर्णः (for the prior half). — M transp. lines 240 and 241. — (L. 240) T_2 विस्तरेण (for कुञ्ज°). — T_1 om. line 241. — (L. 241) T_2 तात (for तस्य). — (L. 243) T_1 M समः सुखः (for समुत्थितः). — T_1 om. line 244. — (L. 244) D_{10} T_3 G_2 (before corr.).4 ह्रदम् (for युद्धम्). — T_1 om. line 246. — (L. 246) $M_{1,2,4}$ करकेति (for कन°). T_3 G_1 ततः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुनरावृत्तिमापन्नौ तावेतौ मधुकैटभौ ।
जन्मान्तरे विप्रमूढौ परस्परवधैषिणौ ।
यदा स नागो व्रजति पिपासुस्तं जलाशयम् ।
तदैनं कच्छपो रोषात्प्रतियाति महाबलः ।
नखैश्च दशनैश्चापि निमज्योन्मज्य चासकृत् ।
विरराद्याग्रहस्तेन कुञ्जरं तं जलेचरः ।
नागराडपि तोयार्थी पिपासुश्चरणैरपि ।
अग्रहस्तेन दन्ताभ्यां निवारयति वारिजम् ।
स तु तोयादनुत्तिष्ठन्वारिजो गजयूथपम् ।
नखैश्च दशनैश्चैव द्विरदं प्रतिषेधति ।
निवारितो गजश्रेष्ठः पुनर्गच्छति स्वं वनम् ।
पिपासुः क्लिन्नहस्ताग्रो रुधिरेण समुक्षितः ।
तौ गच्छ सहितौ पुत्र यदि शक्नोषि भक्षय ।
न तौ पृथक्त्वया शक्यावप्रमत्तौ बले स्थितौ ।

Colophon.

गरुडः ।

कथं तौ भगवञ्शक्यौ मया वारणकच्छपौ ।
युगपद्ग्रहीतुं तन्मे त्वमुपायं वक्तुमर्हसि ।

कश्यपः ।

योद्धुकामे गजे तस्मिन्मुहूर्तं स जलेचरः ।
उत्तिष्ठति जलात्तूर्णं योद्धुकामः पुनः पुनः ।
जलजं निर्जलं तात प्रमत्तं चैव वारणम् ।
ग्रहीष्यसि पतंगेश नान्यो योगोऽत्र विद्यते ।

भीष्मः ।

इत्येवमुक्तो विहगस्तद्गत्वा वनमुत्तमम् ।
ददर्श वारणेन्द्रं तं मेघाचलसमप्रभम् ।
तां स नागो गिरेर्वीथिं संप्राप्त इव भारत ।
स तं दृष्ट्वा महाभागः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
बिभक्षयिषतो राजन्दारुणस्य महात्मनः ।
मातंगं कच्छपं चैव प्रहर्षः सुमहानभूत् ।
अथ वेगेन महता खेचरः स महाबलः ।
संकुच्य सर्वगात्राणि कृच्छ्रेणैवान्वपद्यत ।
तथा गत्वा तमध्वानं वारणप्रवरो बली ।
निशश्वास महाश्वासं श्रमाद्विश्रमणाय च ।
तस्य निःश्वासवातेन मदगन्धेन चैव ह ।
उदतिष्ठन्महाकूर्मो वारणप्रतिषेधकः ।
तयोः सुतुमुलं युद्धं ददर्श पतगेश्वरः ।
कच्छपेन्द्रद्विरदयोरिन्द्रप्रह्रादयोरिव ।
स्पृशन्तमग्रहस्तेन तोयं वारणयूथपम् ।
दन्तैर्नखैश्च जलजो वारयामास भारत ।
जलजं वारणोऽप्येवं चरणैः पुष्करेण च ।
प्रत्यषेधन्निमज्जन्तमुन्मज्जन्तं तथैव च ।
मुहूर्तमभवद्युद्धं तयोर्भीमप्रदर्शनम् ।
अथ तस्माज्जलाद्राजन्कच्छपः स्थलमास्थितः ।
स तु नागः प्रभग्नोऽपि पिपासुर्न न्यवर्तत ।
तोयगृध्नुः शनैस्तर्षादपासर्पत पृष्ठतः ।

तत्र). —(L. 247) T_2 सु- (for स). G_3 यः (for सः). —(L. 248) D_{10} $T_{2.3}$ M [अ]द्रि- (for [अ]-पि). Cv यथासौ गोवृद्दति (sic) (for the prior half). T_1 -समौ तथा (for -समन्वितौ). — T_1 om. (hapl.) lines 253–257. —(L. 254) G_2 विदधार ; Kumbh. ed. विददार (for विरराद). M -हस्ते तं (for -हस्तेन). G_4 तज् ; M_2 स (for तं). $M_{1.3.4}$ कुंजरं सलिलेचरः (for the post. half). —(L. 259) T_1 स (for नि-). —(L. 260) D_{10} G_{1-3} M_2 समुत्क्षितः (for °क्षितः). —(L. 262) Kumbh. ed. पृथक्तया. D_{10} T G जले (for बले). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गजकच्छपकथनं ; M_4 सौपर्णे काश्यपगरुडसंवादः. — *Adhy. no. :* S 26. —(L. 264) Prior half hypermetric. T_1 यत्तन्मे ; G_2 तास्मिंस्त्वम् (for तन्मे त्वम्). — T_1 पिता ; some MSS. काश्यपः (for कश्यपः). —(L. 265) D_{10} T_3 G_2 गते (for गजे). T_1 मुहूर्तात् (for °र्तं). T_2 मुहूर्तं सलिलेचरः (for the post. half). —(L. 266) $T_{2.3}$ उत्तिष्ठते. — T_1 om. line 267. —(L. 267) Kumbh. ed. निर्गतं (for निर्जलं). —(L. 268) D_{10} G_2 गृहीष्यसि (for ग्र°). T_1 तदा मत्तौ (for पतंगेश). —(L. 269) T_1 $G_{1.3}$ उक्त्वा (for उक्तो). — T_1 om. line 271. —(L. 271) G_2 तं (for तां). T_2 $G_{1.3.4}$ वृद्धिं ; T_3 उर्वीं ; G_2 विद्धि (for वीथिं). D_{10} तं स नागो गिरिंवृद्धिं (for the prior half). —(L. 272) M महाभाग (for °गः). — T_1 om. line 273. —(L. 273) M महौजसः (for महात्मनः). —(L. 274) M तं गजं (for मातंगं). T_2 जलेचरं कच्छपं च (for the prior half). D_{10} T_2 G_3 स (for सु-). T_1 हर्षेण समभिप्लुतः (for the post. half). — T_1 om. lines 275–280. —(L. 275) D_{10} T_2 G M खचरः (for खे°). —(L. 277) T_2 तदा ; $G_{1.3}$ यथा ; M अथ (for तथा). —(L. 279) Madras ed. तेन (for मद-). M_2 -गंधेन (for -गन्धेन). —(L. 282) M -द्विपेंद्राभ्याम् (for -द्विरदयोर्). T_1 गजकच्छपयोश्चैव (for the prior half). — T_1 om. line 286. —(L. 286) D_{10} प्रत्यक्षयन् (for °षेधन्). G_2 उन्मुखैव (for उन्मज्जन्तं). —(L. 287) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ M एवं मुहूर्तमभवद् (for the prior half). D_{10} T_1 $G_{2.4}$ M युद्धं (for तयोर्). —(L. 288) M_1 सालम् (for स्थलम्). T_1 M आश्रितः (for आस्थितः). —(L. 289) D_{10} T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तं दृष्ट्वा जलजं तूर्णमपसर्पन्तमाहवात् ।
अभिदुद्राव वेगेन वज्रपाणिरिवासुरम् ।
तं रोषात्स्थूलमुत्तीर्णमसंप्राप्तं गजोत्तमम् ।
उभावेव समस्तौ तु जग्राह विनतासुतः ।
चरणेन तु सव्येन जग्राह स गजोत्तमम् ।
प्रस्पन्दमानं बलवान्दक्षिणेन तु कच्छपम् ।
उत्पपात ततस्तूर्णं पन्नगेन्द्रनिपूदनः ।
दिवं खं च समावृत्य पक्षाभ्यामपराजितः ।
तेन चोत्पतता तूर्णं संगृहीतौ नखैर्भृशम् ।
वज्रगर्भैः सुनिशितैः प्राणांस्तूर्णं मुमोचतुः ।
तौ गृह्य बलवांस्तूर्णं स्रस्तपादशिरोधरौ ।
विवल्गन्निव खे क्रीडन्खेचरोऽभिजगाम ह ।
अत्तुकामस्ततो वीरः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
निरैक्षत न चापश्यद्द्रुमं पर्याप्तमासितुम् ।
नैमिषं त्वथ संप्राप्य देवारण्यं महाद्युतिः ।
अपश्यत द्रुमं कंचिच्छाखास्कन्धसमावृतम् ।
हिमवच्छिखरप्रख्यं योजनद्वयमुच्छ्रितम् ।
परिणाहेन राजेन्द्र नल्वमात्रं समन्ततः ।
तस्य शाखाभवत्काचिदायता पञ्चयोजनम् ।
दृढमूला दृढस्कन्धा वज्रपत्रसमाचिता ।
तत्रोपविष्टः सहसा वैनतेयो निगृह्य तौ ।
अत्तुकामस्ततः शाखां तस्य वेगादवापतत् ।
तां पतन्तीमभिप्रेक्ष्य प्रेक्ष्य चर्षिगणानथ ।
आसीनान्वसुभिः सार्धं सत्रेण जगतीपते ।
वैखानसान्नाम यतीन्वालखिल्यगणानपि ।
तस्य भीराविशत्तत्र पतगेन्द्रस्य भारत ।
तान्दृष्ट्वा स यतींस्तत्र समासीनान्सुरैः सह ।
तुण्डेन गृह्य तां शाखामुत्पपात खगेश्वरः ।
तौ च पक्षी भुजंगाशो व्योम्नि क्रीडन्निवाव्रजत् ।
तं दृष्ट्वा गुरुसंभारं प्रगृह्योत्पतितं खगम् ।
ऋषयस्तेऽब्रुवन्सर्वे गरुडोऽयमिति स्म ह ।
न त्वन्यः क्षमते कश्चिद्यथायं वीर्यवान्खगः ।
असौ गच्छति धर्मात्मा गुरुभारसमन्वितः ।
अयं क्रीडन्निवाकाशे तस्माद्गरुड एव सः ।
एवं ते समयं सर्वे वसवश्च दिवौकसः ।
अकार्षुः पक्षिराजस्य गरुडेत्येव नाम ह ।
स पक्षी पृथिवीं सर्वां परिधावंस्ततस्ततः ।
मुमुक्षुः शाखिनः शाखां न स्म देशमपश्यत ।
स वाचमशृणोद्दिव्यामुपर्युपरि जल्पतः ।
देवदूतस्य विस्पष्टमाभाष्य गरुडेति च ।
वैनतेय कुविन्देषु समुद्रान्ते महाबल ।
पात्यतां शाखिनः शाखा न हि ते धर्मनिश्चयः ।

$G_{2.4}$ M निवर्तते (for न्यवर्तत). — T_1 line 290. — (L. 290) G_2 तोयगृद्धः (for °गृध्नुः). T_3 हर्पाद्; G_2 M तस्माद् (for तर्पाद्). D_{10} G_4 अपसर्पत; $G_{1.3}$ उपा°; G_2 M अ(M_3 उ)पसर्पति (for अपासर्पत). — (L. 291) G_4 जलजस् (for °जं). $T_{1.3}$ आहवे (for °वात्). — T_1 om. lines 293–294. — (L. 293) G_4 तद् (for तं). D_{10} G_2 स्थूलम् (for स्थ°). T_2 G_4 असंप्राप्त- (for °प्तं). — (L. 294) D_{10} G_2 $M_{1.2.4}$ समंतौ; T_3 समौ तौ (for समस्तौ). M जग्राह विनतात्मजः (for the post. half). — (L. 296) T_1 प्रस्पंदमानो; Madras ed. प्रस्कंदमानं. — (L. 297) M -निसूदनः (for -निषू°). — T_1 om. line 298. — (L. 298) Kumbh. ed. समुत्पत्य (for समावृत्य). — (L. 299) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_2 संग्रहीतौ; Madras ed. संगृहीतैर् (for °हीतौ). T_1 संगृहीतेन तौ भृशं (for the post. half). — (L. 300) T_1 वज्रकल्पैः (for °गर्भैः). G_2 मुमोच तत् (for °चतुः). T_1 नखैः प्राणानमुंचतां (for the post. half). — (L. 301) T_1 om. the post. half and the prior half of line 302. T_3 $G_{1.3}$ स्तब्ध- (for स्रस्त-). — (L. 302) G_1 विवलन्; G_4 विचरन् (for विवल्गन्). T_2 खचरो हि (for खेचरोऽभि-). — (L. 303) T_1 उदीच्यां (for पृथिव्यां). — (L. 304) G_2 निरीक्ष्यते (for निरैक्षत). — (L. 305) Some MSS. नैमिशं (for °पं). — T_1 om. lines 306–315. — (L. 306) $M_{1.3}$ अपश्यत्तं; M_2 °त्तद् (for °त). D_{10} T_3 G किंचिच् (for कं°). — (L. 307) D_{10} G_2 उच्छ्रयं (for उच्छ्रितम्). – (L. 310) D_{10} दृढ-; $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ M बहु- (for वज्र-). — (L. 311) G_4 जगृह्य (for नि°). — (L. 313) Kumbh. ed. अधः (for अथ). — (L. 315) D_{10} S वैखानसानां यति(T_3 G_2 °ती)नां (for the prior half). — (L. 316) Kumbh. ed. तत्र (for तस्य). Kumbh. ed. तस्य (for तत्र). T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 317. — (L. 318) $M_{1.2}$ तुंडे नि- (for तुण्डेन). — (L. 319) D_{10} भुजंगेशो (for °गाशो). T_1 [आ]द्रवत् (for [अ]व्रजत्). — (L. 320) T_1 त्वरितं (for [उ]त्पतितं). — (L. 321) D_{10} तं (for ते). — (L. 322) M पततां (for क्षमते). T_1 [अ]सौ (for [अ]यं). — (L. 323) T_1 -समन्वितं (for °तः). — T_1 om. lines 324–325. — (L. 324) G_4 अथ (for अयं). — (L. 325) D_{10} T_3 G_2 मुनयः (for समयं). T_2 G_4 वासवश् (for व°). — (L. 326) G_2 अकार्षीः (for °र्षुः). T_1 देवाश्च ऋषयश्चक्रुर् (for the prior half). — (L. 327) T_1 इतस्ततः (for तत°). — (L. 328) D_{10} तस्य (for न स्म). — (L. 329) M स वाचमथ शुश्राव (for the prior half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तच्छ्रुत्वा गरुडस्तूर्णं जगाम लवणाम्भसः ।
उद्देशं यत्र ते मन्दाः कुविन्दाः पापकर्मिणः ।
ततो गत्वा ततः शाखां मुमोच पततां वरः ।
तया हता जनपदास्तदा षट्त्रिंशतो नृप ।
स देशो राजशार्दूल ख्यातः परमदारुणः ।
शाखापतग इत्येव कुविन्दानां दुरात्मनाम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

हत्वा तं पक्षिशार्दूलः कुविन्दानां जनव्रजम् ।
उपोपविश्य शैलाग्रे भक्षयामास तावुभौ ।
वारणं कच्छपं चैव संहृष्टः स पतत्रिराट् ।
तयोः स रुधिरं पीत्वा मेदसी च परंतप ।
संहृष्टः पततां श्रेष्ठो लब्ध्वा बलमनुत्तमम् ।
जगाम देवराजस्य भवनं पन्नगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं पावकं विस्फुलिङ्गिनम् ।
रात्रिंदिवं प्रज्वलितं रक्षार्थममृतस्य ह ।
तं दृष्ट्वा विहगेन्द्रस्य भयं तीव्रमथाविशत् ।
न तु तोयान्न रक्षोभ्यो भयमस्योपपद्यते ।
पक्षित्वमात्मनो दृष्ट्वा ज्वलन्तं च हुताशनम् ।
पितामहमथो गत्वा ददर्श भुजगाशनः ।
तं प्रणम्य महात्मानं गरुडः प्रयताञ्जलिः ।
प्रोवाच तदसंदिग्धं वचनं पतगेश्वरः ।
उद्यतं गुरुकृत्ये मां भगवन्धर्मनिश्चितम् ।
विमोक्षणार्थं मातुर्हि दासभावादनिन्दितम् ।
कद्रूसकाशममृतं मया हर्तव्यमीश्वर ।
तदा मे जननी देव दासभावात्प्रमोक्ष्यते ।
तत्रामृतं प्रज्वलितो नित्यमीश्वर रक्षति ।
हिरण्यरेता भगवान्पाकशासनशासनात् ।
तत्र मे देवदेवेश भयं तीव्रमथाविशत् ।
ज्वलन्तं पावकं दृष्ट्वा पक्षित्वं चात्मनः प्रभो ।
समतिक्रमितुं शक्यः कथं स्यात्पावको मया ।
तस्याभ्युपायं वरद वक्तुमीशोऽसि मे प्रभो ।
तमब्रवीन्महाभाग तप्यमानं विहंगमम् ।
अग्नेः संशमनोपायमुत्स्मयन्स पुनः पुनः ।
पयसा शाम्यते वत्स सर्पिषा च हुताशनः ।
शरीरस्थोऽपि भूतानां किं पुनः प्रज्वलन्भुवि ।
नवनीतं पयो वापि पावके त्वं समादधेः ।
ततो गच्छ यथाकामं न त्वा धक्ष्यति पावकः ।

Colophon.

— (L. 330) T_1 विसृष्टम् (for विस्प°). — (L. 331) T_1 कुर्ळिंदेषु; $M_{1.3}$ कुर्णि°; M_4 कुर्लिं° (for कुविन्देषु). — (L. 332) G_2 सर्व- (for धर्म-). T_1 -विप्लवः (for -निश्चयः). Madras ed. न भीस्ते धर्मनिश्चयात् (for the post. half). — (L. 333) T_1 विहगस् (for गरुडस्). D_{10} (before corr.) जगाम लवणांभसि (for the post. half). — (L. 334) T_1 कुळिंदाः; M कुर्णि(M_4 °र्लिं)दाः (for कुविन्दाः). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -कारिणः; G_3 -कर्मणः (for -कर्मिणः). — (L. 335) T_1 M तत्र (for ततो). — (L. 336) T_1 तदा; $G_{1.3.4}$ M_2 तथा (for तया). Kumbh. ed. षड्विंशतो (for षट्त्रिंशतो). — (L. 338) T_1 M_2 -पातक; G_2 -पतंग; M_1 -वातिक (for -पतग). G_4 शाखामपातयत्येव (for the prior half). T_1 कुळिंदानां; $M_{1.3}$ कुर्णि°; M_4 कुर्लिं° (for कुविन्दानां). T_2 $G_{1.3}$ महात्मनां (for दुरा°). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} सुपर्णोपाख्यानं; T_2 सुपर्णोपाख्याने काश्यपगरुडसंवादे शाखाविसर्जनं; M_4 सौपर्णे शाखामोचनं. — *Adhy. no. :* S 27. — (L. 339) T_2 तु (for तं). T_1 कुळिंदानां; M कुर्णि(M_4 °र्लिं)दानां (for कुविन्दानां). G_1 जनं प्रति; G_3 जनव्रतीं; Kumbh. ed. जनं व्रती (for जनव्रजम्). — (L. 341) T_1 न स हृष्टः (for संहृष्टः स). — (L. 342) $T_{2.3}$ तु (for स). T_1 परंतपः. — (L. 343) T_1 स (for सं-). D_{10} G_2 फलम् (for बलम्). T_1 लब्ध्वा च बल-मुत्तमं (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 345–349. — (L. 345) M तत्रापश्यन् (for तं प्रणम्य). — (L. 346) M_1 रात्रिंदिनं (for °वं). — (L. 347) M तं दृष्ट्वा पतगेंद्रस्य (for the prior half). Kumbh. ed. उपाविशत् (for अथा°). — G_2 om. line 348. — (L. 348) D_{10} रक्षेभ्यो; Kumbh. ed. रक्षिभ्यो (for रक्षोभ्यो). Madras ed. -जायते (for -पद्यते). — (L. 349) M ज्वलितं जातवेदसं (for the post. half). — (L. 350) T_1 om. from मथो up to प्रणम्य (in line 351). — (L. 351) D_{10} G_4 गरुडः प्रांजलिः स्थितः; $M_{1.2}$ °डः पततांजलिः (for the post. half). — (L. 352) T_3 तम्; M [ए]तद् (for तद्). D_{10} G_2 वचनं पन्नगेश्वरः (sic); Madras ed. °नं पक्षिराड् ततः (for the post. half). — T_1 om. 353–354. — (L. 354) T_2 दासी- (for दास-). M अनिंदित. — (L. 356) $M_{1.2.4}$ दासभावं; Madras ed. दासीभावात्. — (L. 357) T_1 तु ज्वलतो (for प्रज्वलितो). — T_1 G_2 om. line 359. — (L. 361) T_1 G_1 शक्यं. M समतिक्रामितुं शक्यः (for the prior half). — (L. 362) G_3 [अ]प्युपायं (for [अ]भ्यु°). — Before line 363, T_1 ins. भीष्मः. — (L. 363) $T_{1.2}$ M महाराज; G_4 °भागस्; Madras ed. °भागं (for °भाग). — (L. 364) G_{2-4} विस्मयन् (for उत्स्मयन्). M वै (for स). — (L. 365) T_1 M वा (for च). T_3 $G_{1.3}$ पुनः पुनः (for हुताशनः). — T_1 om. line 366. — (L. 367) T_1 M समादधाः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।

पितामहवचः श्रुत्वा गरुडः पततां वरः ।
जगाम गोकुलं किंचिन्नवनीतजिहीर्षया ।
नवनीतं तथापश्यन्मथितं कलशे स्थितम् ।
तदादाय ततोऽगच्छद्यतस्तद्रक्ष्यतेऽमृतम् ।
स तत्र गत्वा पतगस्तिर्यक्तोयं महाबलः ।
हुताशनमपक्रम्य नवनीतमपातयत् ।
सोऽर्चिष्मान्मन्दवेगोऽभूत्सर्पिषा तेन तर्पितः ।
धूमकेतुर्न जज्वाल धूममेव ससर्ज ह ।
तमतीत्याशु गरुडो हृष्टात्मा जातवेदसम् ।
रक्षांसि समतिक्रामत्पक्षवातेन पातयन् ।
ते पतन्ति शिरोभिश्च जानुभिश्चरणैस्तथा ।
उत्सृज्य शस्त्रावरणं पक्षिपक्षसमाहताः ।
उत्प्लुत्य चावृतान्नागान्हत्वा चक्रं व्यतीत्य च ।
अरान्तरेण शिरसा भित्त्वा जालं समाद्रवत् ।
स भित्त्वा शिरसा जालं वज्रवेगसमो बली ।
उज्जहार ततः शीघ्रममृतं भुजगाशनः ।
तदादायाद्रवच्छीघ्रं गरुडः श्वसनो यथा ।
अथ संनाहमकरोद्वृत्रहा विबुधैः सह ।
ततो मातलिसंयुक्तं हरिभिः स्वर्णमालिभिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं सूर्याग्निसमतेजसम् ।
सोऽभ्यद्रवत्पक्षिराजं वृत्रहा पाकशासनः ।
उद्यम्य निशितं वज्रं वज्रहस्तो महाबलः ।
तथैव गरुडो राजन्वज्रहस्तं समाद्रवत् ।
ततो वै मातलिं प्राह शीघ्रं वाहय वाजिनः ।
अथ दिव्यं महाघोरं गरुडाय ससर्ज ह ।
वज्रं सहस्रनयनस्तिग्मवेगपराक्रमः ।
उत्क्षिप्तं क्षन्तमाज्ञाय वज्रं वै त्रिदशेश्वरम् ।
तूर्णं वेगतरो भूत्वा जगाम पततां वरः ।
पितामहनिसर्गेण ज्ञात्वा लब्धवरः खगः ।
आयुधानां वरं वज्रमथ शक्रमुवाच ह ।
वृत्रहन्नेष वज्रस्ते वरो लब्धः पितामहात् ।
अतः संमानमाकाङ्क्षन्मुञ्चाम्येकं तनूरुहम् ।
एतेनायुधराजेन यदि शक्तोऽसि वृत्रहन् ।
हन्यास्त्वं परया शक्त्या गच्छाम्यहमनामयः ।
तत्तु तूर्णं तदा वज्रं स्वेन वेगेन भारत ।
जघान परया शक्त्या न चैनमदहद्भृशम् ।
ततो देवर्षयो राजन्गच्छन्तो वै विहायसा ।
दृष्ट्वा वज्रं विषक्तं तं पक्षिपर्णेऽब्रुवन्वचः ।
सुपर्णः पक्षिगरुडो यस्य पर्णे वरायुधम् ।
विषक्तं देवराजस्य वृत्रहन्तुः सनातनम् ।
एवं सुपर्णो विहगो वैनतेयः प्रतापवान् ।
ऋषयस्तं विजानन्ति चाग्नेयं वैष्णवं पुनः ।
वेदाभिष्टुतमत्यन्तं स्वर्गमार्गफलप्रदम् ।

(for °धे:). — (L. 368) T_1 त्वां (for त्वा). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} सुपर्णोपाख्यानं; T_2 सुपर्णोपाख्याने पितामहगरुडसंवादे अग्निजयोपायकथनं. — *Adhy. no.* : S 28. — (L. 370) D_{10} नवनीतं (for °त-). G_2 नवनीतं जिगीषया (for the post. half). — (L. 371) T_1 M ततो (for तथा). — (L. 374) T_1 अभिक्रम्य; T_2 उप°; $M_{1,3}$ अति° (for अप°). — (L. 375) T_1 $G_{1,3}$ M_2 [ऽ]र्चिषा (for ऽर्चिष्मान्). D_{10} $G_{2,4}$ सर्वतः (for तर्पितः). — (L. 376) M_3 स (for न). — (L. 377) $G_{1,3}$ M_2 समतीत्य (for त°). — (L. 378) D_{10} S (except $M_{1,4}$) -क्रामन् (for -क्रामत्). $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ $M_{2,3}$ -पातेन (for -वातेन). — (L. 379) M_4 पतंतः (for पतन्ति). G_3 (before corr.) सह (for तथा). — (L. 380) G_2 पक्ष- (for पक्षि-). $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ -समाहतं (for °ताः). — (L. 381) G_2 उत्पात्य (for उत्प्लुत्य). T_1 उद्वर्हणाविपौ नागौ; M उद्वमंतौ विषं नागौ; Madras ed. उत्पत्य पर्वतं नागं (for the prior half). — (L. 382) G_2 अथांतरेण; G_4 तदंतरेण (for अरान्तरेण). D_{10} T_3 G_{1-3} M_2 हत्वा; G_4 जालं (for भित्त्वा). G_4 हत्वा (for जालं). — (L. 383) D_{10} G_2 छित्वा (for भित्त्वा). — (L. 384) T_2 अमृतं पन्नगाशनः (for the post. half). — (L. 387) D_{10} $G_{2,4}$ M मातलिना (for °लिसं-). — (L. 389) D_{10} T G [ऽ]भिद्रवत् (for ऽभ्य°). D_{10} T_1 G_{2-4} M पक्षिवरं (for °राजं). — (L. 391) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ -हस्तात् (for -हस्तं). — (L. 393) D_{10} T_1 वज्रं (for दिव्यं). — T_1 om. line 394. — (L. 394) D_{10} दिव्यं (for वज्रं). — (L. 396) T_1 M तूर्ण- (for तूर्णं). Kumbh. ed. वेगपरो (for °तरो). — (L. 397) D_{10} G_4 M लब्धवरं (for °वरः). — (L. 399) M वर- (for वरो). — (L. 400) $G_{1,3}$ [ए]क- (for [ए]कं). — (L. 401) $G_{1,3}$ -जालेन (for -राजेन). M एष आयुधराजस्ते (for the prior half). D_{10} शक्नोषि; M शक्नोति (for शक्तोऽसि). — (L. 402) M हन्यात्स (for °स्त्वं). G_4 अनामयं. — (L. 403) G_2 तं (for तद्). — (L. 404) G_2 भक्त्या (for शक्त्या). T_1 $M_{1,3}$ अहनद् (for अदहद्). — (L. 406) T_1 सुपर्ण इति चाब्रुवन् (for the post. half). — (L. 407) $T_{1,2}$ M सुपर्णः पक्षिराडेष (for the prior half). — (L. 410) T_1 तद् (for तं). G_2 विजानंते. D_{10} $G_{2,4}$ ह्याग्नेयं; T_1 सुमहद् (for चाग्नेयं). M_{1-3} वपुः (for पुनः). — (L. 411) Kumbh.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तनु पर्णं सुपर्णस्य जगृहुर्बर्हिणस्तथा ।
मयूरा विस्मिताः सर्वे आद्रवन्ति स्म वज्रिणम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततो वज्रं सहस्राक्षो दृष्ट्वा सक्तं वरायुधम् ।
ऋषींश्च दृष्ट्वा सहसा सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
न ते सुपर्ण पश्यामि प्रभावं तेन योधये ।
इत्युक्ते न मया रक्षा शक्या कर्तुमतोऽन्यथा ।
इदं वज्रं मया सार्धं निवृत्तं हि यथागतम् ।
ततः सहस्रनयने निवृत्ते गरुडस्तथा ।
कद्रूमभ्यागमत्तूर्णममृतं गृह्य भारत ।

गरुडः ।

तदाहृतं मया शीघ्रममृतं जननीकृते ।
अदासी सा भवत्वद्य विनता धर्मचारिणी ।

कद्रूः ।

स्वागतं स्वाहृतं चेदममृतं विनतात्मज ।
अदासी जननी तेऽद्य पुत्र कामवशा शुभा ।
एवमुक्ते तदा सा च संप्राप्ता विनता गृहम् ।
उपनीय यथान्यायं विहगो बलिनां वरः ।
स्मृत्वा निकृत्या विजयं मातुः संप्रतिपद्यत ।
वधं च भुजगेन्द्राणां ये वालास्तस्य वाजिनः ।
बभूवुरसितप्रख्या निकृत्या वै जितं त्वया ।
तामुवाच ततो न्यायं विहगो बलिनां वरः ।
उज्जहारामृतं तूर्णमुत्पपात च रंहसा ।
तद्गृहीत्वामृतं तूर्णं प्रयान्तमपराजितम् ।
कद्रूर्भुजंगजननी सुपर्णमिदमब्रवीत् ।
किमर्थं वैनतेय त्वमाहृत्यामृतमुत्तमम् ।
पुनर्हरसि दुर्बुद्धे मा जातु वृजिनं कृथाः ।

सुपर्णः ।

अमृताहरणं मेऽद्य यत्कृतं जननीकृते ।
भवत्या वचनादेतदाहरामृतमित्युत ।
आहृतं तदिदं शीघ्रं मुक्ता च जननी मम ।
हराम्येष पुनस्तत्र यत एतन्मयाहृतम् ।
यदि मां भवती ब्रूयादमृतं मे च दीयताम् ।
तथा कुर्यां न वा कुर्यां न हि त्वममृतक्षमा ।
मया धर्मेण सत्येन विनता च समुद्धृता ।

भीष्मः ।

ततो गत्वाथ गरुडः पुरंदरमुवाच ह ।
इदं मया वृत्रहन्तर्हृतं तेऽमृतमुत्तमम् ।
मात्रर्थे हि तथैवेदं गृहाणामृतमाहृतम् ।
माता च मम देवेश दासीत्वमुपजग्मुषी ।
भुजंगमानां मातुर्वै सा मुक्तामृतदर्शनात् ।
एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः सुपर्णमनुमन्यते ।
उवाच च मुदा युक्तो दिष्ट्या दिष्ट्येति वासवः ।

---

ed. अत्यर्थं (for °न्तं). M स्वर्गमोक्ष- (for °मार्ग-). — (L. 412) T_1 तत्सु-; M तत्तु (for तनु). — (L. 413) T_1 मयूरास्तद्गृहीत्वा तु अनुकुर्वंति वज्रिणं. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 सुपर्णोपाख्याने अमृताहरणे गरुडवासवयुद्धं; M_4 सौपर्णे अमृताहरणं. — *Adhy. no.* : S 29. — (L. 414) $M_{1,4}$ वज्री (for वज्रं). — (L. 415) T_1 पृष्ट्वा (ior दृष्ट्वा). — (L. 416) T_1 प्रभावं सुमहात्मनः; M_4 °वं येन मे भवान् (for the post. half). — (L. 417) T_1 [उ]क्त्वैव (for [उ]क्ते न). G_4 शक्यं; M_4 शक्त्या (for शक्या). — (L. 418) T_1 स्याद् (for हि). — Before line 419, M ins. भीष्मः. — (L. 420) Kumbh. ed. [अ]भ्यगमत् (for [अ]भ्या°). — (L. 422) T_1 ते (for सा). — D_{10} om. the ref. — (L. 423) D_{10} T_1 G_4 स्वाहृतं स्वागतं चेदम् (T_1 चैव) (for the prior half). T_1 अमृतं विनतासुत (for the post. half). — (L. 424) D_{10} $G_{2,4}$ [इ]त्येव; T_1 तेस्तु (for तेऽद्य). T_1 $M_{1,2,4}$ यत्र (for पुत्र). T_1 कामगमा (for °वशा). G_4 [अ]नुगा (for शुभा). — Before line 425, M ins. भीष्मः. — (L. 425) D_{10} T_1 $G_{2,4}$ [उ]क्ता (for [उ]क्ते). T_1 तथा सा च; M तया वेश्म (for तदा सा च). M तदा (for गृहम्). — T_1 M om. line 426. G_2 om. (hapl.) lines 427–430. — (L. 427) T_1 -पद्य च; M_{1-3} -पद्यते; M_4 -पद्यसे (for -पद्यत). — (L. 428) D_{10} वधस्तु (for वधं च). D_{10} G_4 शुद्ध- (for तस्य). — T_1 transp. lines 429 and 430. — (L. 429) T_1 विनता जननी पूर्वं (for the prior half). D_{10} T_2 $G_{3,4}$ M वै जितास; T_1 विजिता; T_3 वै जयास् (for वै जितं). — (L. 431) T_1 इत्युक्त्वा चामृतं गृह्य (for the prior half). $G_{1,3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 432. G_4 विहायसं (for च रंहसा). — (L. 437) M वचनं हि (for °नाद्). D_{10} $G_{2,4}$ [अ]थ (for [उ]त). T_2 आहृतममृतं मया (for the post. half). — (L. 438) G_2 आहरं (for आहृतं). M_{1-3} तदिदं शीघ्रमानीतं (for the prior half). — (L. 440) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ M मा (for मां). — (L. 442) T_1 मया सत्येन धर्मेण (for the prior half). — D_{10} om. the ref. — (L. 443) T_1 च (for [अ]थ). — (L. 444) M_4 धृतं (for हृतं). D_{10} M मे (for ते). — (L. 445) T_1 M मातुरर्थे (for मात्रर्थे हि). D_{10} T_1 $G_{2,4}$ उत्तमं (for आहृतम्). — Before line 448, M ins.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ऋषयो ये सहस्राक्षमुपासन्ति सुरैः सह ।
ते सर्वे च मुदा युक्ता विश्वे देवास्तथैव च ।
ततस्तमृषयः सर्वे देवाश्च भरतर्षभ ।
ऊचुः पुरंदरं दृष्ट्वा गरुडो लभतां वरम् ।
ततः शचीपतिर्वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ।
जनिष्यति हृषीकेशः स्वयमेवैष पक्षिराट् ।
केशवः पुण्डरीकाक्षः शूरपुत्रस्य वेश्मनि ।
स्वयं धर्मस्य रक्षार्थं विभज्य भुजगाशनः ।
एष ते पाण्डवश्रेष्ठ गरुडोऽथ पतत्रिराट् ।
सुपर्णो वैनतेयश्च कीर्तितो भद्रमस्तु ते ।
तदेतद्ददतां श्रेष्ठ मयाख्यानं प्रकीर्तितम् ।
सुपर्णस्य महाबाहो किं भूयः कथयामि ते ।

Colophon.

2

After 13. 11, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v ins. :

युधिष्ठिरः ।

प्रायश्चित्तं कृतघ्नानां प्रतिब्रूहि पितामह ।
मातुः पितॄन्गुरूंश्चैव येऽवमन्यन्ति मोहिताः ।
ये चाप्यन्ये परे तात कृतघ्ना निरपत्रपाः ।
तेषां गतिं महाबाहो श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

कृतघ्नानां गतिस्तात नरके शाश्वतीः समाः ।
मातापितृगुरूणां च ये न तिष्ठन्त शासने ।
कृमिकीटपिपीलेषु जायन्ते स्थावरेषु च ।
दुर्लभो हि पुनस्तेषां मानुष्ये पुनरुद्भवः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वत्सनाभो महाप्राज्ञो महर्षिः संशितव्रतः ।
वल्मीकभूतो ब्रह्मर्षिस्तप्यते सुमहत्तपः ।
तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो भरतर्षभ ।
ववर्ष सुमहद्वर्षं सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
तत्र सप्ताहवर्षं तु मुमुचे पाकशासनः ।
निमीलिताक्षस्तद्वर्षं प्रत्यगृह्णत वै द्विजः ।
तस्मिन्पतति वर्षे तु शीतवातसमन्विते ।
विशीर्णध्वस्तशिखरो वल्मीकोऽशनिताडितः ।
ताड्यमाने ततस्तस्मिन्वत्सनाभे महात्मनि ।
कारुण्यात्तस्य धर्मस्तु आनृशंस्यमथाकरोत् ।
चिन्तयानस्य ब्रह्मर्षिं तपन्तमतिधार्मिकम् ।
अनुरूपा मतिः क्षिप्रमुपजाता स्वभावजा ।
स्वं रूपं माहिषं कृत्वा सुमहान्तं मनोहरम् ।
त्राणार्थं वत्सनाभस्य चतुष्पादुपरि स्थितः ।
यदा त्वपगतं वर्षं वृष्टिवातसमन्वितम् ।

भीष्मः. — (L. 448) T_1 -मान्य वै; $T_{2.3}$ G -मन्यत (for -मन्यते). — (L. 450) T_1 M उपासंत (T_1 °ते) (for °सन्ति). — T_1 om. line 452. — (L. 452) T_3 G_3 तद् (for तम्). — (L. 453) T_2 दृष्ट्वा (for हृष्टा). — (L. 455) D_{10} S (except M_4) भजिष्यति हृषीकेशं (for the prior half). M_4 [इ]ह (for [ए]ष). — T_1 om. line 457. — (L. 457) D_{10} $G_{2.4}$ विभजन् (for °ज्य). — For line 457, M subst. :

स्वयमेवात्मनः साक्षाद्द्विजः स्याद्भुजगाशनः ।

— Before line 458, D_{10} M ins. भीष्मः. — (L. 458) M स एष (for एष ते). — (L. 460) T $G_{1.3.4}$ वदतां; Kumbh. ed. भरत- (for ददतां). G_1 [आ]ख्यातं (for °नं). — (L. 461) M किं भूयः कथ्यतामिति (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} सु(G_2 सौ)-पर्णोपाख्यानं; $M_{1.3.4}$ सौपर्णं; M_2 अमृतप्रत्याहरणं. — *Adhy. no.* : S 30.

2

(L. 1) M प्रब्रवीहि (for प्रतिब्रूहि). — (L. 2) T_2 माता- (for मातुः). — T_1 om. line 3. — (L. 3) M ये चान्येप्यपरास्तात (for the prior half). — (L. 4) G_1 गतिर् (for गतिं). D_{10} $G_{2.4}$ महाभाग (for °बाहो). — (L. 6) M वै मते (for शासने). — (L. 7) T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ क्रुमि- (for क्रिमि-). — (L. 8) T_1 M_3 मनुष्ये (for मा°). — After line 9, T_1 M ins. :

वत्सनाभस्य संवादं धर्मस्य च महात्मनः ।
[T_1 युधिष्ठिर (for महात्मनः).]

— T_1 om. line 10. — (L. 10) G_4 महाप्राज्ञ (for °ज्ञो). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ संश्रित- (for संशित-). — (L. 11) D_{10} महर्षिस् (for ब्रह्म°). M स्म (for सु-). — (L. 13) $M_{1.3.4}$ -स्तनयित्नुमत् (for °मान्). — (L. 14) D_{10} -वर्षे (for -वर्षं). T_1 तत्र सप्तदिने वर्षं (for the prior half). — (L. 15) D_{10} G_2 प्रतिगृह्णीत; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्रत्यगृह्णीत; Kumbh. ed. °गृह्यत (for °गृह्णत). — T_1 om. line 17. — (L. 17) $M_{1.2.4}$ विशीर्णो (for °र्ण-). T_2 G_1 -शिखरे (for °रो). — (L. 18) M पीड्यमाने (for ता°). T_1 ताड्यमाने च वल्मीके (for the prior half). — (L. 19) T_1 M कार्पण्यात् (for कारु°). $T_{2.3}$ धर्मस्य; Kumbh. ed. धर्मः स्वम् (for धर्मस्तु). $T_{2.3}$ स्वानृशंस्यम् (for आ°). — T_1 om. lines 20–21. — (L. 21) M धर्मरूपा (for अनु°). $M_{2.4}$ अस्य (for उप-). — (L. 22) T_3 स्व-; M स- (for स्वं). G_4 उपशांतं (for सुमहान्तं). — (L. 23) Kumbh. ed. रक्षार्थं (for त्राणार्थं). — (L. 24) T_1 चोद्गतं (for [अ]पगतं). $T_{2.3}$ यत्रोपरतं वर्षं (submetric); G_3 यदात्मपरतं वर्षं (for the prior half). — (L. 25)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ततो महिषरूपेण धर्मो धर्मभृतां वर ।
शनैर्वल्मीकमुत्सृज्य प्राद्रवद्भरतर्षभ ।
स्थितेऽस्मिन्वृष्टिसंपाते वीक्षते स्म महातपाः ।
दिशश्च विपुलास्तत्र गिरीणां शिखराणि च ।
दृष्ट्वा च पृथिवीं सर्वां सलिलेन परिप्लुताम् ।
जलाशयान्स तान्दृष्ट्वा विप्रः प्रमुदितोऽभवत् ।
अचिन्तयद्विस्मितश्च वर्षात्केनास्मि रक्षितः ।
सोऽपश्यत्तत्र महिषमवस्थितमदूरतः ।
तिर्यग्योनावपि कथं दृश्यते धर्मवत्सलः ।
अतो नु भद्रमहिषः शिलापट्टमवस्थितः ।
पीवरश्चैव बल्यश्च बहुमांसो भवेदयम् ।
तस्य बुद्धिरियं जाता धर्मसंसक्तजा मुनेः ।
कृतघ्ना नरकं यान्ति ये च विश्वस्तघातिनः ।
निष्कृतिं नेह पश्यामि कृतघ्नानां कथंचन ।
ऋते प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञानां वचो यथा ।
अकृत्वा भरणं पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ।
कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणान्ता च निष्कृतिः ।
आकाङ्क्षायामुपेक्षायां चोपपातकमुत्तमम् ।
तस्मात्प्राणान्परित्यक्ष्ये प्रायश्चित्तार्थमित्युत ।
स मेरुशिखरं गत्वा निःसङ्गेनान्तरात्मना ।
प्रायश्चित्तं कर्तुकामः शरीरं त्यक्तुमुद्यतः ।
निगृहीतश्च धर्मात्मा हस्ते धर्मेण धर्मवित् ।

धर्मः ।

वत्सनाभ महाप्राज्ञ बहुवर्षशतायुष ।
परितुष्टोऽस्मि त्यागेन निःसङ्गेन तथात्मनः ।
एवं धर्मभृतः सर्वे विमृशन्ति कृताकृतम् ।
न कश्चिद्वत्सनाभस्य यस्य नोपहतं मनः ।
यश्चानवद्यश्चरति शक्तो धर्मं च सर्वशः ।
निवर्तस्व महाप्राज्ञ पूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ।

Colophon.

3

After 13. 13, D_{10} T G Kumbh. ed. and Madras ed. ins. :

युधिष्ठिरः ।

चित्तं मे दूयते तात लोके परमविन्दतः ।
अशाश्वतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
ऋते नारायणं पुण्यं प्रतिभाति पितामह ।
नारायणो हि विश्वात्मा पुरुषः पुष्करेक्षणः ।
तस्यास्य देवकीसूनोः श्रुतं कृत्स्नं त्वयानघ ।

भीष्मः ।

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ मया दृष्टं च संगरे ।

युधिष्ठिरः ।

त्वत्त एव तु राजेन्द्र राजधर्माश्च पुष्कलाः ।

M -रूपी स (for -रूपेण). $T_{1.3}$ G ततो महिष(T_1 $G_{1.3}$ °षि)रूपी स (for the prior half). — (L. 27) G_1 दृष्टि- (for वृष्टि-). M स्थिते तस्मिन्वृष्टिपाते (for the prior half). D_{10} T $G_{1.3.4}$ वीक्षति (for °ते). G_4 स (for स्म). — (L. 28) D_{10} S सु- (for the first च). — (L. 29) M स (for च). D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} सलिले च (for °लेन). — T_1 om. line 30. — (L. 30) $G_{2.4}$ स (for प्र-). — (L. 31) $T_{1.2}$ G_1 [अ]भि- (for [अ]स्मि). — (L. 32) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ अपश्यत् (for सोऽप°). Kumbh. ed. Madras ed. ततोपश्यत्स (Madras ed. °त्तं) महिषम् (for the prior half). T_2 $G_{1.3}$ अविदूरमवस्थितं (for the post. half). — (L. 33) M_{1-3} तिर्यग्योन्याम् (for °नाव्). T_1 दृश्यते चानृशंस्यता (for the post. half). — (L. 34) $T_{1.3}$ M अहो (for अतो). D_{10} T_3 G_2 भद्रं ; T_1 भद्रो ; T_2 $G_{1.3}$ भूतं (for भद्र-). D_{10} S (except G_2) शिलापट्टमन्वितः ; Madras ed. शिलापट्ट इव स्थितः (for the post. half). — (L. 35) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M शल्यश्च ; T_1 स्थूलश्च (for बल्यश्च). — (L. 36) T_1 -संयुक्तजा ; T_3 -संसिक्तजा ; M_{1-3} -संसक्तिजा (for °क्तजा) — (L. 37) $G_{2.4}$ ते (for ये). Madras ed. विश्वास- (for विश्वस्त-). T_1 -घातकाः (for -घातिनः). — (L. 38) M_{1-3} [ए]व (for [इ]ह). — (L. 39) Madras ed. -परित्यागं (for °त्यागाद्). — (L. 40) M_3 अदत्त्वा (for अकृत्वा). — T_1 om. line 42. — (L. 42) D_{10} $T_{2.3}$ G उपेक्षे वा (for °क्षायां). M पापं (for चोप-). D_{10} -वासकम् (for -पातकम्). — (L. 45) $M_{1.3}$ इच्छति ; M_4 अर्हसि ; M_4 (also) इच्छसि (for उद्यतः). — (L. 46) T_1 स (for नि-). — (L. 47) D_{10} $G_{2.4}$ $M_{1.2.4}$ -शतायुतं ; T $G_{1.3}$ M_3 °युत ; Madras ed. °युषः (for °युष). — (L. 49) Madras ed. तथाकृतं (for कृता°). — (L. 50) T_1 समो (for कश्चिद्). D_{10} $T_{2.3}$ M न स कश्चिद्वत्सनाभो (for the prior half). — (L. 51) M यश्च जातो न शोचति (for the post. half). — (L. 52) D_{10} S (except M_{1-3}) भूतात्मा (for पू°). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 कृतघ्नादिपातकप्रायश्चित्ते वत्सनाभचरित्रकथनं ; M_4 वत्सनाभोपाख्यानं. — *Adhy. no.* : S 34.

3

(L. 1) D_{10} दूयतां (for °ते). — (L. 3) G_2 (also as above) नराधिप (for पितामह). — (L. 4) D_{10} T_2 G_{1-3} पुरुषः पुष्करो विभुः (for the post. half). — (L. 5) T_1 च कर्म तत् (for त्वयानघ). — T_1 om. line 6 (with the ref.). $G_{1.3}$ om. the ref. — (L. 6) $G_{1.3}$ त्वत्तो राजन् (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्रुतं पुराणमखिलं नारदेन निवेदितम् ।
गुह्यं नारायणाख्यानं त्रिविधक्लेशनाशनम् ।
एकान्तधर्मनियमाः समासव्यासकल्पिताः ।
कथिता वै महाभाग त्वया वै मदनुग्रहात् ।
लोकरक्षणकर्तृत्वं तस्यैव हरिमेधसः ।
आतिथेयविधिश्चैव तपांसि नियमाश्च ये ।
वेदवादप्रसिद्धाश्च वाजपेयादयो मखाः ।
यज्ञा द्रविणनिष्पाद्या अग्निहोत्रानुपालिताः ।
जपयज्ञाश्च विविधा ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
एकादशविधाः प्रोक्ता हविर्यज्ञा द्विजातिनाम् ।
तेषां फलविशेषाश्च उञ्छधर्मास्तथैव च ।
अहन्यहनि ये प्रोक्ता महायज्ञा द्विजातिनाम् ।
वेदश्रवणधर्माश्च ब्रह्मयज्ञफलं तथा ।
वेदव्रतविधानं च नियमाश्चैव वैदिकाः ।
स्वाहा स्वधा प्रणीते च इष्टापूर्तफलं तथा ।
उत्तरोत्तरसेवायामाश्रमाणां च यत्फलम् ।
प्रत्येकशश्च निष्ठायामाश्रमाणां महामते ।
मासपक्षोपवासानां सम्यगुक्तं फलं च यत् ।
अनाशितानां ये लोका ये च पञ्चतपा नराः ।
वीराध्वानं प्रपन्नानां या गतिश्चाग्निहोत्रिणाम् ।
ग्रीष्मे पञ्चतपानां च शिशिरे जलचारिणाम् ।
वर्षे स्थण्डिलशायीनां फलं यत्परिकीर्तितम् ।
लोके चक्रचराणां च द्विजानां यत्फलं स्मृतम् ।
अन्नादीनां च दानानां यत्फलं परिकीर्तितम् ।
सर्वतीर्थाभिषिक्तानां नराणां च फलोदयः ।
राज्ञां धर्माश्च ये लोके सम्यक्पालयतां प्रजाः ।
ये च सत्यव्रता लोके ये च तीर्थे कृतश्रमाः ।
मातापितृपरा ये च गुरुवृत्तीश्च संश्रिताः ।
गोब्राह्मणपरित्राणे राष्ट्रातिक्रमणे तथा ।
त्यजन्त्यभिमुखाः प्राणान्निर्भयाः सत्त्वमाश्रिताः ।
सहस्रदक्षिणानां च या गतिर्ददतां वर ।
ये च संध्यामुपासन्ते सम्यगुक्ता महाव्रताः ।
तथा योगविधानं च यद्ग्रन्थेष्वभिशब्दितम् ।
वेदाद्याः श्रुतयश्चापि श्रुता मे कुरुसत्तम ।
सिद्धान्तनिर्णयाश्चापि द्वैपायनमुखोद्गताः ।
श्रुताः पञ्च महायागा येषु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्प्रभेदेषु ये धर्मास्तेऽपि वै कृत्स्नशः श्रुताः ।
न च दूषयितुं शक्याः सन्निरुक्ता हि ते तथा ।
एतेषां किल धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तमात्मशरीरवत् ।
कर्मणो हि कृतस्येह कामितस्य द्विजोत्तमैः ।
फलं ह्यवश्यं भोक्तव्यमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भोगान्ते चापि पतनं गतिः पूर्वं प्रभाषिता ।
न मे प्रीतिकरास्त्वेते विषोदर्का हि मे मताः ।
वधात्कष्टतरं मन्ये गर्भवासं महाद्युते ।
दिष्टान्ते यानि दुःखानि पुरुषो विन्दते विभो ।
ततः कष्टतराणीह गर्भवासे हि विन्दति ।
ततश्चाभ्यधिकां तीव्रां वेदनां लभते नरः ।

युधिष्ठिर). G_2 संगमे (for संगरे). —(L. 9) G_3 त्रिविधं (for °ध-). —(L. 10) Kumbh. ed. एकांति- (for एकान्त-). T_1 निर्मला (for समास-). —(L. 11) D_{10} कथितं (for °ता). —(L. 12) D_{10} $G_{2,4}$ -रक्षक- (for °ण-). T_1 सर्वयज्ञेषु भोक्तृत्वं (for the prior half). —(L. 13) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ -विधेश् (for -विधिश्). —(L. 14) G_2 जपयज्ञादयो मखाः (for the post. half). — T_1 om. line 15. —(L. 16) T_1. देव- (for जप-). —(L. 17) T_1 च ये (for -विधाः). — T_1 om. line 19. —(L. 20) T_1 ब्रह्मयज्ञे (for °ज्ञ-). —(L. 21) G_2 भेदकाः (for वैदिकाः). —(L. 22) T_1 इष्टापूर्ते ; G_2 °पूर्तं (for °पूर्त-). — T_1 om. line 24. —(L. 25) T_1 महाफलं (for फलं च यत्). —(L. 27) T_1 प्रसन्नानां (for प्रप°). $G_{1,3}$ om. from the post. half up to the prior half of line 30. —(L. 29) T_1 -सुप्तानां (for -शायीनां). T_1 पतत्प्र- (for यत्परि-). —(L. 31) T_3 दातॄणां (for दानानां). —(L. 32) T_1 पुण्य- (for सर्व-). —(L. 33) T_1 पालयितुः (for °यतां). —(L. 34) G_2 सम्यग्व्रता (for सत्यव्रता). G_4 तीर्थ- (for तीर्थे). —(L. 35) T_3 -कृता (for -परा). D_{10} T_1 G_2 गुरुवृत्ति ; $T_{2,3}$ °त्तिश् (for °त्तीश्). T_2 संवृताः (for संश्रिताः). —(L. 36) G_1 राष्ट्रसंरक्षणे तथा (for the post. half). —(L. 37) G_1 सत्यम् (for सत्त्वम्). —(L. 38) G_2 वदतां (for द°). —(L. 40) D_{10} यथा (for तथा). — T_1 om. line 41. —(L. 41) $T_{2,3}$ read the post. half and the prior half of line 42 twice. D_{10} G_2 गुरु- (for कुरु-). —(L. 42) G_2 सिद्धांतं निर्णयश्चापि द्वैपायनमुखोद्गतः. —(L. 43) Kumbh. ed. -यज्ञा (for -यागा). —(L. 44) T_3 कृताः (for श्रुताः). T_1 उक्ता मे कृत्स्नशः प्रभो (for the post. half). —(L. 45) G_2 शक्ताः (for शक्याः). —(L. 47) T_1 $G_{1,3,4}$ भक्तान् (for भक्तम्). —(L. 48) T_1 कामस्य द्विजसत्तमः (for the post. half). —(L. 49) T_1 अश्नाति (for भोक्तव्यम्). —(L. 50) G_2 गतिं (for गतिः). G_4 पूर्व- (for पूर्वं). —(L. 52) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ भगवान्स (G_2 °वन्सु-) (for गर्भवासं). —(L. 53) T_1 नरके (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गर्भापक्रमणे तात कर्मणामुपसर्पणे ।
तस्मान्मे निश्चयो जातो धर्मेष्वेतेषु भारत ।
तदिच्छामि कुरुश्रेष्ठ त्वत्प्रसादान्महामते ।
तं धर्मं चेह वेत्तुं वै यो जराजन्ममृत्युहा ।
येनोष्णदा वैतरणी असिपत्रवनं च तत् ।
कुण्डानि चाग्नितप्तानि क्षुरधारापथस्तथा ।
शाल्मलीं च महाघोरामायसीं घोरकण्टकाम् ।
मातापितृकृते चापि सुहृन्मित्रार्थकारणात् ।
आत्महेतोश्च पापानि कृतानीह नरैश्च यैः ।
तेषां फलोदयं कष्टमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कुम्भीपाकप्रदीप्तानां शूलार्तानां च क्रन्दताम् ।
रौरवे क्षिप्यमाणानां प्रहारैर्मथितात्मनाम् ।
स्तनतामपकृत्तानां पिवतामात्मशोणितम् ।
तेषामेव प्रवदतां कारुण्यं नास्ति यत्नतः ।
तृष्णाशुष्कोष्ठकण्ठानां विह्वलानामचेतसाम् ।
सर्वदुःखाग्नितप्तानां रुजार्तानां च क्रोशताम् ।
वेदनार्ता हि क्रन्दन्ति पूरयन्तो दिशो दश ।
एकः करोति पापानि सहभोज्यानि बान्धवैः ।
तेषामेकः फलं भुङ्क्ते कष्टे वैवस्वतक्षये ।
येन नैतां गतिं गच्छेन्न विण्मूत्रास्थिपिच्छिले ।
विष्ठामूत्रकृमीमध्ये बहुजन्तुनिषेविते ।
को गर्भवासात्परतो नरकोऽन्यो विधीयते ।
यत्र वासकृतो योगः कुक्षौ वासो विधीयते ।
जातो विस्तीर्णदुःखः स्याद्भवते विगतज्वरः ।
न चैष लभ्यते कामो जातमात्रं हि मानवम् ।
आविशन्तीह दुःखानि मनोवाक्कायिकानि तु ।
तैरस्वतन्त्रो भवति पीड्यमानो भयानकैः ।
तैर्गर्भवासं गच्छति अवशो जायते तथा ।
अवशश्चेहते जन्तुर्व्रजत्यवश एव हि ।
जरसा रूपविध्वंसं प्राप्नोत्यवश एव तु ।
शरीरभेदमाप्नोति जीर्यत्यवश एव तु ।
एवं ह्यनियतो मृत्युर्भवत्येव सदा नृषु ।
गर्भेषु म्रियते कश्चिज्जायमानस्तथापरः ।
जाता म्रियन्ते बहवो यौवनस्थास्तथापरे ।
मध्यभावे तु नश्यन्ति स्थविरो मृत एव तु ।
को जन्मनो नोद्विजते स्वयंभूरपि यो भवेत् ।
कुतस्त्वस्मद्विधस्तात मरणस्य वशानुगः ।
नित्याविष्टो भयेनाहं मनसा कुरुसत्तम ।
मुहूर्तमप्यहं शर्म न विन्दामि महामते ।
कालात्मनि तिरोभूतो नित्यं तद्गुणवर्जितः ।
अन्नैर्बहुविधैः पुष्टं वस्त्रैर्नानाविधैर्वृतम् ।
चन्दनागरुदिग्धाङ्गं मणिमुक्ताविभूषितम् ।

दिष्टान्ते). — (L. 54) T_2 [ऽ]भि- ; G_4 [ऽ]पि (for हि). — (L. 56) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ गर्भांति- (for °प-). T_1 G_2 गर्भांव(G_2 °या)क्रमणे तात (for the prior half). T_1 कर्मणा संप्रवर्तते (for the post. half). — (L. 58) G_2 कुल- (for कुरु-). — (L. 59) T_1 वेत्तुमिह (for चेह वेत्तुं). — (L. 60) T_1 [उ]ष्मदा ; G_4 [उ]ष्णोदा (for [उ]ष्णदा). T_1 यत् (for तत्). — (L. 61) T_1 क्षुरधारास्तथैव च (for the post. half). — (L. 62) Some MSS. शल्मलीं. G_3 -कर्मभिः (for -कण्टकाम्). — (L. 63) G_4 सुहृन्मित्रापकारणात् (for the post. half). — (L. 66) T_1 कुंड- (for कुम्भी-). T_1 पलायिनां (for च क्रन्दताम्). — (L. 67) D_{10} रौरवे क्षीयमाणानां (for the prior half). — T_1 om. line 69. — (L. 69) T_3 G_{1-3} [प]त्रं (for [प]त्र). G_3 कारुण्यान् (for °ण्यं). — (L. 71) D_{10} $T_{1.2}$ -भूतानां (for -तप्तानां). — (L. 72) G_4 पूरयंति (for °यन्तो). — (L. 74) Madras ed. कष्टं (for कष्टे). Kumbh. ed. कष्टं वैवस्वते गृहे (for the post. half). — T_1 om. line 75. — (L. 75) Madras ed. स (for the second न). — After line 77, D_{10} T_3 G_{1-3} Madras ed. ins. :

यत्राहारकृता यात्रा विष्ठामूत्रेण संपदा ।
[Madras ed. मात्राहार- (for यत्रा°).]

— After the above, D_{10} $T_{1.3}$ G_{1-3} repeat line 77. — (L. 78) $G_{1.3}$ अत्र (for यत्र). — (L. 79) D_{10} G_2 जाते (for जातो). Kumbh. ed. -शोकः (for -दुःखः). G_2 भवेद् ; Kumbh. ed. भवेत (for भवते). — (L. 80) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ [प]व (for [प]ष). D_{10} लभते (for लभ्यते). T_1 कर्म (for कामो). — (L. 81) G_2 आदिशंति (for आविशन्ति). — (L. 82) T_1 मुहुर्मुहुः (for भयानकैः). — (L. 83) D_{10} गच्छंति ; G_3 गच्छेत (for गच्छति). T_1 अवशो गर्भमागच्छन् ; G_2 ते गर्भवासं गच्छंति (for the prior half). T_2 ह्यवशो (for अ°). — (L. 84) T_3 चैंगते (for चेहते). — D_{10} G_2 om. (hapl.) line 85. — (L. 85) T_1 $G_{1.3}$ जरया ; T_3 रजसा (for जरसा). — T_2 om. (hapl.) line 86. — (L. 86) Kumbh. ed. जीर्यते (for °ति). — (L. 87) G_2 [अ]नियमो (for °तो). G_2 [ए]ष (for [ए]व). — (L. 88) G_2 [अ]परे (for °रः). — (L. 89) $G_{1.3.4}$ म्रियंतो (for म्रियन्ते). T_1 [ए]व च (for [अ]परे). — (L. 90) T_1 मध्यभागे (for °वे). G_1 भूत (for मृत). — (L. 91) T_1 शंभोरपि भयं भवेत् (for the post. half). — T_1 om. line 93. — (L. 93) T_2 नित्यानिष्ट- ; $G_{1.3}$ °शिष्टो (for °विष्टो). — T_1 om. line 95. — (L. 95) $G_{1.3}$ कालात्मना (for °नि). . G_2 तं गुण- (for तद्गुण-).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यानैर्बहुविधैर्यातमेकान्तेनैव लालितम् ।
यौवनोद्धतरूपाभिर्मदविह्वलगामिभिः ।
इष्टाभिरभिरामाभिर्वरस्त्रीभिरयन्त्रितम् ।
रमितं सुचिरं कालं शरीरमभितप्रभम् ।
अवितृप्ता गमिष्यन्ति हित्वा प्राणांस्तथापरे ।
स्वर्गेऽप्यनियता भूतिस्तथैवाकाशसंश्रये ।
देवाप्यधिष्ठानवशास्तस्माद्देवं न कामये ।
कामानां नास्त्यधिष्ठानमकामस्तु निवर्तते ।
लोकसंग्रहधर्मास्तु सर्वे एव न संशयः ।
डोलासधर्मान्धर्मज्ञ ऋषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
कस्मात्को विषमं दुःखमारोहेत विचक्षणः ।
विद्यमाने समे मार्गे डोलाधर्मविवर्जिते ।
को ह्यात्मानं प्रियं लोके डोलासाधर्म्यतां नयेत् ।
चराचरैः सर्वभूतैर्गन्तव्यमविशङ्कया ।
अस्माल्लोकात्परं लोकमपाथेयमदैशिकम् ।
घोरं तमः प्रवेष्टव्यमत्रातारमबान्धवम् ।
ये तु तं किल धर्मज्ञा धर्मं नारायणेरितम् ।
अनन्यमनसो दान्ताः स्मरन्ति नियतव्रताः ।
ततस्ते न च पश्यन्ति प्राप्नुवन्ति परं पदम् ।
रक्षते भगवान्विष्णुर्भक्तानात्मशरीरवत् ।
कुलालचक्रप्रतिमे भ्राम्यमाणेषु जन्तुषु ।
मातापितृसहस्राणि संप्राप्तानि मया गुरो ।
स्नेहापन्नेन पीतास्तु मातॄणां विविधाः स्तनाः ।
पुत्रदारसहस्राणि इष्टानिष्टशतानि च ।
प्राप्तान्यधिष्ठानवशादतीतानि तथैव च ।
न क्वचिच्च सुखं प्राप्तं न क्वचिच्छाश्वती गतिः ।
स्थानैर्महद्भिर्विभ्रंशो दुःखलब्धैः पुनः पुनः ।
धननाशश्च संप्राप्तो लब्ध्वा दुःखेन तद्धनम् ।
अध्वगानामिव पथि च्छायामाश्रित्य संगमः ।
एवं कर्मवशो लोको ज्ञातीनां हितसंगमः ।
विश्रम्य च पुनर्याति कर्मभिर्दर्शितां गतिम् ।
एतदीदृशकं दृष्ट्वा ज्ञात्वा चैव समागमम् ।
को न विभ्येत्कुरुश्रेष्ठ विषान्नस्येव भोजनात् ।
बुद्धिश्च मे समुत्पन्ना वैष्णवे धर्मविस्तरे ।
तदेष शिरसा पादौ गतोऽस्मि भगवंस्तव ।
शरणं च प्रपन्नोऽस्मि गन्तव्ये शरणे ध्रुवे ।
जन्ममृत्युजराखिन्नस्त्रिभिर्दुःखैर्निपीडितः ।
इच्छामि भवता त्रातुमेभ्यस्त्वत्तो महामुने ।
तस्याद्ययुगधर्मस्य श्रवणात्कुरुपुंगव ।
एतदाद्ययुगोद्भूतं त्रेतायां तत्तिरोहितम् ।
स एव धर्ममखिलमृषिर्द्वैपायनोऽब्रवीत् ।

Colophon.

भीष्मः ।

सदृशं राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ।
को राज्यं विपुलं गृह्य स्फीताकारपुरं महत् ।
निर्जितारातिसामन्तं देवराज्योपमं सुखम् ।

— (L. 96) G_2 अंते (for अन्नैर्). G_2 स्मृतं (for वृतम्). — (L. 97) T_1 G_2 -दिग्धं च (for -दिग्धाङ्गं). T_1 मणिरत्न- (for °मुक्ता-). — (L. 98) $G_{1,3}$ [उ]प- (for [प]व). — (L. 99) T_1 यौवनोत्तमरूपाभिर् (for the prior half). Kumbh. ed. मंद- (for मद-). — (L. 100) T_1 -रूपाभिर्; G_4 -मानाभिर् ((for -रामाभिर्). T_2 G_2 वारस्त्रीभिर् (for वर°). T_1 अतंत्रितं; Madras ed. च यंत्रितं (for अयन्त्रितम्). — (L. 101) T_1 शरीरमभितं प्रभो (for the post. half). — (L. 102) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ भविष्यंति (for गमि°). — (L. 104) T_1 देवान्; G_1 नैनं (for देवं). — (L. 106) T_1 G_2 एते (for एव). — (L. 107) T_1 आयासधर्मान्; G_2 दोला°; G_3 डोलासधर्मा (for °र्मान्). — (L. 108) $T_{1,3}$ G_4 तस्मात्; Kumbh. ed. अस्मात् (for क°). T_1 दुर्गम् (for दुःखम्). T_2 आरोहति (for °हेत). — (L. 109) G_2 विद्यमानानि मे मार्गे (for the prior half). — (L. 110) T_1 [आ]त्मनः (for [आ]त्मानं). G_4 -साधर्मतां (for °र्म्यतां). — (L. 112) T_1 अमुं (for परं). — (L. 113) D_{10} T_2 G_4 अंतः; G_2 अंतं (for तमः). — (L. 114) T_1 शील- (for किल). T_2 धर्मज्ञं; G_3 °ज्ञ (for °ज्ञा). G_4 धर्मान् (for धर्मं). — (L. 116) T_1 अतस् (for ततस्). G_4 च न (by transp.). — (L. 120) G_2 स्नेहादनेन पीतास्तु (for the prior half). — (L. 123) Kumbh. ed. स्थितिः (for गतिः). — (L. 125) G_2 धननाशं (for °शश्). G_2 तं धनं (for तद्धनम्). — (L. 126) D_{10} T_1 G_4 आध्विकानाम् (for अध्वगानाम्). — (L. 127) $T_{1,2}$ एवं कर्मवशे लोके (for the prior half). T_1 को ज्ञातीनां हि संगमः (for the post. half). — (L. 128) T_1 धर्मिभिर् (for कर्म°). — (L. 130) T_1 नु लभ्येत् (for न बि°). T_2 G_2 विषान्नस्य (for विष्ठा°). T_1 भोजनं (for °नात्). — (L. 131) G_4 वैष्णवैर् (for °वे). — (L. 133) T_1 त्वां (for च). Madras ed. गंता ते चरणे ध्रुवे (for the post. half). — (L. 134) T_1 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखाद्यैर्विनिपीडितः. — (L. 135) T_3 भगवंस् (for भवता). T_1 महामते (for °मुने). — (L. 137) G_2 ते (for तत्). T_1 धर्मस्त्वाद्ययुगोद्भूतः पर्यायेण तिरोहितः. — Colophon. *Sub-parvan*: D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name*: T_2 जननमरणदुःखसंसारकथनं. — *Adhy. no.*: T_1 36; $T_{2,3}$ G 37. — (L. 140) T_1 श्वेतागार-; G_2 स्थिताकार- (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

राज्ये राज्यगुणा ये च तान्व्युदस्य नराधिप ।
दोषं पश्यसि राजेन्द्र देहेऽस्मिन्पाञ्चभौतिके ।
अतिक्रान्तास्त्वया राजन्वृत्तेन प्रपितामहाः ।
धर्मो विग्रहवान्धीरो विदुरश्च महायशाः ।
संजयश्च महातेजा ये चान्ये दिव्यदर्शनाः ।
प्रवृत्तज्ञानसंपन्नास्तत्त्वज्ञानविदो नृप ।
तेऽतिक्रान्ता महाराज ब्रह्माद्याः ससुरासुराः ।
अनित्यं दुःखसंतप्तं जगदेतन्न संशयः ।
एवमेतान्महाबाहो ब्रह्माद्यान्ससुरासुरान् ।
अनित्यान्सततं पश्य मनुष्यादिषु का कथा ।
नित्यां तु प्रकृतीमाहुर्यासौ प्रसवधर्मिणी ।
अरूपिणीमनिर्देश्यामकृतां पुरुषातिगाम् ।
तामत्यन्तसुखां सौख्यां निर्वाणमिति संज्ञिताम् ।
आहुर्ब्रह्मर्षयो ह्याद्यां भुवि चैव महर्षयः ।
तया पुरुषरूपिण्या धर्मप्रकृतिकोऽनघ ।
स यात्येव हि निर्वाणं यत्तत्प्रकृतिसंज्ञितम् ।
स एष प्राकृतो धर्मो भ्राजत्यादियुगे नृप ।
विकारधर्माः शेषेषु युगेषु भरतर्षभ ।
भ्राजन्तेऽभ्यधिकं वीर संसारपथगोचराः ।
प्रकृतीनां च सर्वासामकृता प्रकृतिः स्मृता ।
एवं प्रकृतिधर्मा हि वरां प्रकृतिमाश्रिताः ।
पश्यन्ति परमां लोके दृष्टादृष्टानुदर्शिनीम् ।
सत्त्वादियुगपर्यन्ते त्रेतायुगसमुद्भवे ।
कामं कामयमानेषु ब्राह्मणेषु तिरोहितः ।
कुपथेषु तु धर्मेषु प्रादुर्भूतेषु कौरव ।
जातो मन्दप्रचारो हि धर्मः कलियुगे नृप ।
नित्यस्तु पुरुषो ज्ञेयो विश्वरूपो निरञ्जनः ।
ब्रह्माद्या अपि देवाश्च यं सदा पर्युपासते ।
तं च नारायणं विद्धि परं ब्रह्मेति शाश्वतम् ।
तत्कर्म कुरु कायेन ध्यायस्व मनसा च तम् ।
कीर्तयस्व च तन्नाम वाचा सर्वत्र भूपते ।
तत्पदं प्राप्नुहि प्राप्यं शाश्वतं चापुनर्भवम् ।
इत्येतद्विष्णुमाश्रित्य संसारग्रहमोक्षणम् ।
कथितं ते महाबाहो किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

क्लिश्यमानेषु भूतेषु जातीमरणसागरे ।
यत्प्राप्य क्लेशं नाप्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सनत्कुमारस्य सतः संवादं नारदस्य च ।
सनत्कुमारो भगवान्ब्रह्मपुत्रो महायशाः ।
पूर्वजातास्त्रयस्तस्य कथ्यन्ते ब्रह्मवादिनः ।
सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
जातमात्राश्च ते सर्वे प्रतिबुद्धा इति श्रुतिः ।
चतुर्थश्चैव तेषां स भगवान्योगवित्तमः ।
सनत्कुमार इति वै कथयन्ति महर्षयः ।
हैरण्यगर्भः स मुनिर्वसिष्ठः पञ्चमः स्मृतः ।
षष्ठः स्थाणुः स भगवानमेयात्मा त्रिशूलधृत् ।
ततोऽपरे समुत्पन्नाः पावका दारुणे क्रतौ ।

स्फीताकार-). Kumbh. ed. स्फीताकारं पुनर्महत् (for the post. half). — (L. 141) T_1 शुभं (for सुखम्). — (L. 142) T_1 राज्यं (for राज्ये). D_{10} T G तान्युदस्य (for तान्व्यु°). — (L. 143) Kumbh. ed. पश्यति (for °सि). D_{10} $T_{2.3}$ G दोषे(G_2 देहे)स्मिन्पंचविंशकः ($G_{1.3}$ °के); T_1 वयसाथ नवेन च (for the post. half). — (L. 145) G_2 धर्म- (for धर्मो). T_1 विज्ञातवान् (for विग्रह°). — (L. 147) T_1 प्रवृत्ति- (for °त्त-). — (L. 148) T_3 $G_{1.3}$ अतिक्रांता (for तेऽति°). G_2 महाभाग (for °राज). T_1 त्वया च समतिक्रांता (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) lines 149–150. — (L. 150) D_{10} G_{1-3} [ए]तन् (for [ए]तान्). — (L. 152) T_1 प्राहुर्; Kumbh. ed. आह (for आहुर्). T_1 सर्वे प्रसवधर्मिणां (for the post. half). — (L. 154) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.4}$ अति- (for इति). T_3 $G_{2.3}$ निर्वाणमतिसौम्य(G_2 °संज्ञि)तां (for the post. half). — (L. 155) T_3 महर्षयो (for ब्रह्म°). T_1 [आ]र्यां (for [आ]द्यां). T_2 $G_{3.4}$ बहु (for भुवि). — (L. 156) G_2 पुत्रवि- (for पुरुष-). G_2 धर्मप्रकृतितो नृप (for the post. half). — T_1 repeats line 157 after line 162. — (L. 158) D_{10} प्रकृतो (for प्रा°). — (L. 160) G_2 ह्यधिकं (for ऽभ्य°). T_3 $G_{3.4}$ -गोचरः (for -गोचराः). — (L. 162) G_2 परां; Madras ed. वराः (for वरां). T_1 आस्थिताः (for आश्रिताः). — T_1 om. line 163. — (L. 163) T_3 तदाहुः (for पश्यन्ति). — (L. 164) T_1 कृतादि- (for सत्त्वादि-). — (L. 165) T_2 कामान् (for कामं). T_3 पुरा हितः (for तिरोहितः). — (L. 167) T_3 $G_{1.3}$ -प्रकारो (for -प्रचारो). — D_{10} $T_{1.2}$ $G_{2.4}$ om. lines 168–173. — (L. 175) T $G_{1.3}$ मे (for ते). T_3 अर्हसि (for इच्छसि). T_1 G_2 किं भूयः कथयामि ते (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_3 प्रकृतिनिरूपणं. — *Adhy. no. :* T_1 37; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ 38; G_2 36. — $G_{1.3}$ om. the ref. — (L. 176) Madras ed. यतिर् (for जाती-). T_1 -संकटे (for -सागरे). — (L. 179) T_1 तदा (for सतः). — (L. 184) T_3 योगसत्तमः (for °वित्तमः). — (L. 187) T G त्रिशू(T_2 स शू-; T_3 तु शू)लधृक् (T_1 G_2 °भृत्) (for °धृत्). — (L. 188)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मनसा स्वयंभुवो ह्रीमे मरीचिप्रमुखास्तथा ।
भृगुर्मरीचेरनुजो भृगोरप्यङ्गिरास्तथा ।
अनुजोऽङ्गिरसोऽथात्रिः पुलस्त्योऽत्रेस्तथानुजः ।
पुलस्त्यस्यानुजो विद्वान्पुलहो नु महाद्युतिः ।
पठ्यन्ते ब्रह्मजा ह्येते विद्वद्भिरमितौजसः ।
सर्वमेतन्महाराज कुर्वन्नादिगुरुर्महान् ।
प्रभुर्विभुरनन्तश्रीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
मूर्तिमन्तोऽमूर्तीभूतास्तेजसातितपोन्विताः ।
सनकप्रभृतयस्तत्र ये च प्राप्ताः परं पदम् ।
कृत्स्नं क्षयमनुप्राप्य विमुक्ता मूर्तिबन्धनात् ।
सनत्कुमारस्तु विभुर्योगमास्थाय योगवित् ।
त्रींल्लोकानचरच्छश्वदैश्वर्येण परेण हि ।
रुद्रश्चाप्यष्टगुणितं योगं प्राप्तो महायशाः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं राजन्नितरे नृपसत्तम ।
मरीचिप्रमुखास्तात सर्वे सृष्ट्यर्थमेव ते ।
नियुक्ता राजशार्दूल तेषां सृष्टिं शृणुष्व मे ।
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
सर्वे वेदेषु चैवोक्ताः खिलेषु च न संशयः ।
इतिहासपुराणे च श्रुतिरेषा सनातनी ।
ब्राह्मणा वरदानेतान्प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।
एतेषां पितरस्तात पुत्रा इत्यनुचक्षते ।
गणाः सप्त महाराज मूर्तयोऽमूर्तयस्तथा ।
पितॄणां चैव राजेन्द्र पुत्रा देवा इति श्रुतिः ।
देवैर्व्याप्ता इमे लोका इत्येवमनुशुश्रुम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव देवस्थानात्तथैव च ।
देवलाच्च नरश्रेष्ठ काश्यपाच्च मया श्रुतम् ।
गौतमादपि कौण्डिन्याद्भारद्वाजात्तथैव च ।
मार्कण्डेयात्तथैवैतदपेदैवमतात्तथा ।
पित्रा च मम राजेन्द्र श्राद्धकाले प्रभाषितम् ।
परं रहस्यं वेदान्तं प्रियं हि परमात्मनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत ।
तदिहैकमनोबुद्धिः शृणुष्वावहितो नृप ।
स्वायंभुवस्य संवादं नारदस्य च धीमतः ।
सनत्कुमारो भगवान्दिव्यं जज्वाल तेजसा ।
अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा वै विचचार महाद्युतिः ।
स कदाचिन्महाभागो मेरुपृष्ठं समागमत् ।
नारदेन नरश्रेष्ठ मुनिना ब्रह्मवादिना ।
जिज्ञासमानावन्योन्यं सकाशे ब्रह्मणस्ततः ।
ब्रह्मभावगतौ तात परमार्थार्थचिन्तकौ ।
मतिमान्मतिमच्छ्रेष्ठं बुद्धिमान्बुद्धिमत्तरम् ।
क्षेत्रवित्क्षेत्रविच्छ्रेष्ठं ज्ञानविज्ज्ञानवित्तमम् ।
सनत्कुमारं तत्त्वज्ञं भगवन्तमरिंदम ।
लोकविल्लोकविच्छ्रेष्ठमात्मविद्यात्मवित्तमम् ।
सर्ववेदार्थकुशलं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
सांख्ययोगं च यो वेद पाणावामलकं यथा ।
नारदोऽथ नरश्रेष्ठ तं पप्रच्छ महाद्युतिः ।

T_3 तदा (for ततो). — (L. 189) D_{10} G_2 भीमे (for ह्रीमे). — (L. 190) T_1 भृगुर्मरीचितनुजो (for the prior half). — (L. 193) T_1 पश्यंते (for पठ्यन्ते). — (L. 194) T_1 सर्गम् (for सर्वम्). D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ आदिर् (for आदि-). — T_1 om. line 195. — (L. 196) G_2 ते (for [अ]ति-). T_1 -तपोन्वितान् (for °ताः). — After line 196, T_1 ins. :

सर्गे नियोजयामास न च चक्रुर्मनस्तु ते ।

— T_1 om. line 197. — (L. 197) Prior half hypermetric. G_2 -प्रभृतास् (for -प्रभृतयस्). — (L. 198) T_3 अनुप्राप्ता (for °प्य). — (L. 199) T_1 repeats the post. half and the prior half of line 200 after the prior half of line 201. — (L. 200) T_1 (first time) व्यचरन्त् (for अ°). T_1 (second time) चचार पृथिवीं सर्वां (for the prior half). — (L. 201) T_1 प्राप्य (for प्राप्तो). — T_1 om. line 202. — (L. 203) T_1 सह सृष्ट्या व्यवस्थिताः (for the post. half). — T_1 om. lines 204 and 206. — (L. 206) G_2 ह्यखिलेषु (for खिलेषु च). — (L. 207) Madras ed. इतिहासे (for °हास-). — T_1 om. line 208. — (L. 208) T_2 ब्राह्मणान् (for °णा). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ ह्येतान् (for ए°). — (L. 209) T_1 एतेषां चैव पुत्रास्तु पितरः परिकीर्तिताः. — (L. 212) T_2 G -शुश्रुमः (for °म). — T_1 om. line 215. — (L. 215) G_2 भरद्वाजात् (for भा°). — (L. 216) T_1 देवमदात्; T_3 $G_{1.3}$ °तमात् (for °मतात्). Kumbh. ed. अपि (for तथा). — (L. 217) T_1 श्रद्धा- (for श्राद्ध-). — (L. 218) T_1 राजेंद्र (for वेदान्तं). T_1 ब्रह्मणः (for प्रियं हि). — (L. 222) T_1 दिवं ; G_2 दिवि (for दिव्यं). D_{10} G_4 तेजसः (for °सा). — (L. 224) T_1 महाराज (for °भागो). T_1 मेरुपृष्ठे समेयिवान् (for the post. half). — (L. 226) T_1 ब्रह्मवादिनां ; G_2 °सत्तम (for °णस्ततः). — After line 226, T_1 reads line 234. T_1 om. lines 227–229. — (L. 227) T_3 $G_{2.3}$ परमार्थविचिंतकौ (for the post. half). — (L. 228) $T_{2.3}$ G_3 मतिमच्छ्रेष्ठ- G_4 बुद्धिमत्तमं (for °त्तरम्). — (L. 229) D_{10} T_3 $G_{1.3}$ ज्ञानविज्ञानमुत्तमं ; T_2 G_2 ज्ञानं वि(G_2 °नवि)- ज्ञानमुत्तमं (for the post. half). — (L. 230) G_2 तत्त्वज्ञानम् (for भगवन्तम्). — T_1 om. lines 232–233. —(L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नारदः ।
त्रयोविंशतितत्त्वस्य अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रभवं चाप्ययं चैव श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च स्रष्टारं पुरुषं प्रभुम् ।
यं विश्वमुपजीवन्ति येन सर्वमिदं ततम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्भवान्वक्तुमर्हति ।
सनत्कुमारः ।
यं विश्वमुपजीवन्ति यमाहुः पुरुषं परम् ।
तं वै शृणु महाबुद्धे नारायणमनामयम् ।
एष नारायणो नाम यं विश्वमुपजीवति ।
एष स्रष्टा विधाता च हर्ता पालयिता प्रभुः ।
प्राप्यैनं न निवर्तन्ते यतयोऽध्यात्मचिन्तकाः ।
एतावदेव वक्तव्यं मया नारद पृच्छते ।
परं न वेद्मि तत्सर्गं यावांश्चायं यथाप्ययम् ।
श्रूयतामानुपूर्व्येण नव सर्गाः प्रयत्नतः ।
यथाकालपरीमाणं तत्त्वानामृषिसत्तम ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
कालसंख्यां च सर्गं च सर्वमेव महामुने ।
तमसः कुर्वतः सर्गं तामसो ह्यभिधीयते ।
ब्रह्मविद्भिर्द्विजैर्नित्यं नित्यमध्यात्मचिन्तकैः ।
पर्यायनामान्येतस्य कथयन्ति मनीषिणः ।
तानि ते संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
महार्णवोऽर्णवश्चैव सलिलं च गुणास्तथा ।
वेदास्तपश्च यज्ञाश्च धर्माश्च भगवान्विभुः ।
प्राणः संवर्तकोऽग्निश्च व्योम कालस्तथैव च ।
नामान्येतानि ब्रह्मर्षे शरीरस्येश्वरस्य वै ।
कीर्तितानि द्विजश्रेष्ठ मया शास्त्रानुमानतः ।
चतुर्युगसहस्राणि चतुर्युगमरिंदम ।
प्राहुः कल्पसहस्रं वै ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
दश कल्पसहस्राणि अव्ययस्य महानिशा ।
तथैव दिवसं प्राहुर्योगाः सांख्याश्च तत्त्वतः ।
निशासुप्तोऽथ भगवान्कल्पान्ते प्रत्यबुध्यत ।
पश्चाद्बुद्ध्वा ससर्जापस्तासु वीर्यमवासृजत् ।
तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
अहंकृत्वा ततस्तस्मिन्ससर्ज प्रभुरीश्वरः ।
हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ब्रह्माणं जलवन्मुनिम् ।
भूतभव्यभविष्यस्य कर्तारमनघं विभुम् ।
मूर्तिमन्तं महात्मानं विश्वशंभुं स्वयंभुवम् ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिषां वरम् ।
चक्रे तिरोधां भगवानेतत्कृत्वा महायशाः ।
एतस्यापि निशामाहुर्वेदवेदाङ्गपारगाः ।
पञ्च कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव च ।
स सर्गं कुरुते ब्रह्मा तामसस्यानुपूर्वशः ।
सृजते ह त्वहंकारं परमेष्ठिनमव्ययम् ।
अहंकारेण वै लोका व्याप्ताः साहंकृतेन वै ।
येनाविष्टानि भूतानि मज्जन्त्यव्यक्तसागरे ।
देवर्षिदानवनरा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।

232) D_{10} G_4 -विशारदः (for °दम्). — (L. 233) T_3 $G_{1,3}$ सांख्यं (for सांख्य-). — (L. 234) $T_{2,3}$ G_{1-3} मुनिश्रेष्ठं; G_4 नरश्रेष्ठं (for °श्रेष्ठ). — (L. 235) T_1 महामते (for °मुने). — (L. 236) D_{10} [अ]व्ययं (for [अ]प्ययं). — (L. 237) G_3 आधिदैवं (for अ°). T_1 अध्यात्ममधिदैवं च अधिभूतं तथैव च. — (L. 238) T_2 कालसांख्यं; T_3 $G_{1,3}$ °संख्याश् (for °संख्यां). — (L. 240) D_{10} T_2 G_2 अर्हसि (for °ति). — (L. 241) T_1 -जीवेत (for -जीवन्ति). G_4 प्राहुः (for आहुः). — (L. 244) G_3 भर्ता (for हर्ता). D_{10} G_4 विभुः (for प्रभुः). — (L. 245) D_{10} [ए]कं (for [ए]नं). T_1 मुनयो ध्यानचिंतकाः (for the post. half). — (L. 247) T त्वं वेत्सि; G_2 न वेद (for न वेद्मि). $T_{1,2}$ G सर्वं (for सर्गं). T_3 [अ]हं (for [अ]यं). G_2 तथा (for यथा). T_1 यथा चाहं महामते (for the post. half). — (L. 248) T_3 तव (for नव). Madras ed. सर्गान् (for सर्गाः). — (L. 249) T_3 G_2 तथा (for यथा-). T_3 -परीणामं (for °माणं). — (L. 252) T_3 G_1 [ऽ]प्यभि-; G_2 [ऽ]भ्यभि- (for ह्यभि-). — (L. 253) T_3 -चिंतकाः (for °कैः). — T_1 om. line 255. — (L. 257) Kumbh. ed. तपांसि (for तपश्च). T_1 यज्ञश् (for यज्ञाश्). T_1 धर्मश् (for धर्माश्). — (L. 258) Kumbh. ed. सांवर्तको (for सं°). — (L. 259) G_2 विप्रर्षे (for ब्रह्मर्षे). T_1 स्वकस्य (for [ई]श्वरस्य). — (L. 260) T_1 मुनि- (for द्विज-). Kumbh. ed. -सारतः (for -मानतः). — (L. 261) D_{10} चतुर्गुण- (for °युग-). T_1 G_3 -सहस्रं तु (for °स्राणि). T_1 ब्रह्मणो दिवसः स्मृतः (for the post. half). — T_1 om. line 262. — (L. 262) G_4 -सहस्राणि (for °स्रं वै). — (L. 263) D_{10} महायशाः (for °निशा). — (L. 265) T_1 निशां सुप्त्वा; T_3 निशि सुप्तो (for निशासुप्तो). G_2 प्रत्यबुध्यते. — T_1 om. lines 268–276. — (L. 269) G_3 हिरण्यगर्भो (for °र्भं). Madras ed. जलजान् (for °वन्). — (L. 272) G_2 वरः; Kumbh. ed. नरं (for वरम्). — (L. 273) G_2 तिरोधे; Madras ed °धं (for °धां). — (L. 276) Kumbh. ed. तामसश्चानुपूर्व्यशः (for the post. half). — (L. 277) G_3 सृजंते (for सृजते). T_1 स (for ह). — (L. 278) Kumbh. ed. [ए]व (for वै). D_{10} प्राप्ताः (for व्याप्ताः). T_1 तेहंकृतेन (for साहं°). — (L. 280) T_1 देवर्षिदानवा यक्षा नरा गंधर्वकिन्नराः. — (L. 282) T_1 उप- (for अथ).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति ऊर्ध्वाधस्तिर्यगेव च ।
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयामथ कुर्वतः ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि अहरेतावदेव तु ।
अहंकारस्तु सृजति महाभूतानि पञ्च वै ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
एतेषां गुणतत्त्वानि पञ्च प्राहुर्द्विजातयः ।
शब्दे स्पर्शे च रूपे च रसे गन्धे तथैव च ।
गुणेष्वेतेष्वभिरताः पङ्कलग्ना इव द्विपाः ।
नोत्तिष्ठन्त्यवशीभूताः सक्ता अव्यक्तसागरे ।
एतेषामिह वै सर्गं चतुर्थमिह कुर्वतः ।
चतुर्युगसहस्रे वै अहोरात्रास्तथैव च ।
अनन्त इति विख्यातः पञ्चमः सर्ग उच्यते ।
इन्द्रियाणि दशैकं च यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
मनः सर्वमिदं तात विश्वं सर्वमिदं जगत् ।
न तथान्यानि भूतानि बलवन्ति यथा मनः ।
एतस्यापि ह वै सर्गं षष्ठमाहुर्द्विजातयः ।
अहः कल्पसहस्रं वै रात्रिरेतावती तथा ।
ऊर्ध्वस्रोतस्तु वै सर्गं सप्तमं ब्रह्मणो विदुः ।
अष्टमं चाप्यधःस्रोतस्तिर्यक्तु नवमः स्मृतः ।
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च महामुने ।
चतुर्विंशति तत्त्वानि तत्त्वसंख्यानि तेऽनघ ।
सर्वस्य प्रभवः पूर्वमुक्तो नारायणः प्रभुः ।
अव्ययः प्रभवश्चैव अव्यक्तस्य महामुने ।
प्रवक्ष्याम्यपरं तत्त्वं यस्य यस्येश्वरश्च यः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं तथैव च ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वतो वै निबोध मे ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

अधःस्रोतसि सर्गे च तिर्यक्स्रोतसि चैव हि ।
एताभ्यामीश्वरं विद्यादूर्ध्वस्रोतस्तथैव च ।
कर्मेन्द्रियाणां पञ्चानामीश्वरो बुद्धिगोचरः ।
बुद्धीन्द्रियाणामथ तु ईश्वरो मन उच्यते ।
मनसः पञ्च भूतानि सगुणान्याहुरीश्वरम् ।
भूतानामीश्वरं विद्याद्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
भवान्हि कुशलश्चैव धर्मेष्वेषु परेषु वै ।
कालाग्निरह्नः कल्पान्ते जगद्दहति चांशुभिः ।
ततः सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
महाभूतानि दग्धानि स्वयोनिं गमितानि वै ।
कूर्मपृष्ठनिभा भूमिर्निर्दग्धकुशकण्टका ।
निर्वृक्षा निस्तृणा चैव दग्धा कालाग्निना तदा ।
जगत्प्रलीनं जगति जगच्चाप्सु प्रलीयते ।
नष्टगन्धा तदा सूक्ष्मा जलमेवाभवत्तदा ।
ततो मयूखजालेन सूर्यस्त्वापीयते जलम् ।
रसात्मा लीयते चार्के तदा ब्राह्मणसत्तम ।
अन्तरिक्षगतान्भूतान्प्रदहत्यनलस्तदा ।
अग्निभूतं तदा व्योम भवतीत्यभिचक्षते ।
तं तथा विस्फुरन्तं हि वायुर्जरयते महान् ।
महता बलवेगेन आदत्ते तं हि भानुमान् ।
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।

—(L. 285) G_2 पंचमः. —(L. 287) D_{10} G_2 शब्द- (for शब्दे). T_1 शब्दस्पर्शौ च रूपं च (for the prior half). T_1 रसगंधौ ; $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ रसगंधे (for रसे गन्धे). —(L. 288) G_2 द्विजाः (for द्विपाः). —(L. 290) Kumbh. ed. सर्वे (for सर्गं). T_1 तेषामिहोपसर्गं च (for the prior half). —(L. 291) T_1 द्वे तु कल्प- (for चतुर्युग-). G_2 -सहस्रं (for °स्रे). $T_{1,3}$ द्वे (for वै). T_1 अहोरात्रस् (for °त्रास्). —(L. 294) T_1 षष्ठम् (for the first सर्वम्). —(L. 298) D_{10} G_2 और्ध्व- (for ऊर्ध्व-). —(L. 299) T_1 G_2 अष्टमश् (for °मं). G_2 [अ]थ (for [अ]धः-). T_3 $G_{1,3}$ नवमं (for °मः). —(L. 300) T_1 महात्मना (for महामुने). —(L. 301) D_{10} G -संख्या च (for -संख्यानि). T_1 चतुर्विंशतिरुक्तानि कालसंख्या तथैव च. —(L. 303) T_1 महात्मनः (for °मुने). —(L. 306) T_1 $G_{1,3,4}$ मे (for वै). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सनत्कुमारनारदसंवादे विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथनं ; $G_{1,3}$ विश्वसर्गादिनवसर्गप्रकारकथनं. — *Adhy. no.* : T_1 38 ; $T_{2,3}$ G 39. —(L. 307) T_1 अथ स्रोताभिसर्गे च (for the prior half). —(L. 308) Kumbh. ed. विंद्याद् (for विद्याद्). G_2 और्ध्व- (for ऊर्ध्व-). —(L. 309) G_1 ईश्वरा बुद्धिगोचरी (for the post. half). —(L. 310) T_1 अभवद् ; $G_{1,3}$ अधिकम् ; Kumbh. ed. अपि तु (for अथ तु). T_1 ईश्वरं मन एव तु (for the post. half). — T_1 om. line 313. —(L. 314) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ कालोग्निर् (for कालाग्निर्). T_1 कालोग्निरहस्त्वं ते तु (for the prior half). —(L. 316) G_2 हा हा (for महा-). Kumbh. ed. स्वां योनिं (for स्वयोनिं). —(L. 318) G_2 तथा (for तदा). — D_{10} om. (hapl.) lines 319–320. —(L. 319) Kumbh. ed. [अ]पि (for [अ]प्सु). —(L. 320) G_2 तथा (for the first तदा). —(L. 321) T_1 सूर्यस्य (for सूर्यस्तु). —(L. 322) Kumbh. ed. तथा (for तदा). —(L. 323) T_1 -चरान् (for -गतान्). T_1 यथा (for तदा). — G_2 om. lines 325–329. —(L. 325) Kumbh. ed. तं तथा विस्फुरद्वार्हि (for the prior

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ।
तस्य तं निनदं शब्दमादत्ते वै मनस्तदा ।
स शब्दगुणहीनात्मा तिष्ठते मूर्तिमांस्तु वै ।
भुङ्क्ते च स तदा व्योम मनस्तात दिगात्मकम् ।
व्योमात्मनि विनष्टे तु संकल्पात्मा विवर्धते ।
संकल्पात्मानमादत्ते चित्तं वै स्वेन तेजसा ।
चित्तं ग्रसत्यहंकारस्तदा वै मुनिसत्तम ।
विनष्टे च तदा चित्ते अहंकारोऽभवन्महान् ।
अहंकारं तदादत्ते महान्ब्रह्मा प्रजापतिः ।
अभिमाने विनष्टे तु महान्ब्रह्मा विराजते ।
तं तदा त्रिपु लोकेषु मूर्तिर्व्वैराग्रमूर्तिजम् ।
येन विश्वमिदं कृत्स्नं निर्मितं वै गुणार्थिना ।
मूर्तिं जलेश्वरमपि व्यवसायगुणात्मकम् ।
ग्रसिष्णुर्भगवान्ब्रह्मा व्यक्ताव्यक्तमसंशयः ।
एषोऽव्ययस्य प्रलयो मया ते परिकीर्तितः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ।

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्मं शब्दोऽधिभूतं दिशोऽधिदैवतम् ॥ १ ॥ वायुर्द्वितीयं भूतं त्वगध्यात्मं स्पर्शोऽधिभूतं विद्युदधिदैवतं स्यात् ॥ २ ॥ ज्योतिस्तृतीयं भूतं चक्षुरध्यात्मं रूपमधिभूतं सूर्योऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३ ॥ आपश्चतुर्थं भूतं जिह्वाध्यात्मं रसोऽधिभूतं वरुणोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ४ ॥ पृथिवी पञ्चमं भूतं घ्राणमध्यात्मं गन्धोऽधिभूतं वायुरधिदैवतं स्यात् ॥ ५ ॥ पाञ्चभौतिकमेतच्चतुष्टयमनुवर्णितम् ॥ ६ ॥

अत ऊर्ध्वमिन्द्रियमनुवर्णयिष्यामः ॥ १ ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवतं स्यात् ॥ २ ॥ हस्तावध्यात्मं कर्तव्यमधिभूतमिन्द्रोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ३ ॥ पायुरध्यात्मं विसर्गोऽधिभूतं मित्रोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ४ ॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दोऽधिभूतं प्रजापतिरधिदैवतं स्यात् ॥ ५ ॥ वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निरधिदैवतं स्यात् ॥ ६ ॥ मनोऽध्यात्मं मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रमा अधिदैवतं स्यात् ॥ ७ ॥ अहंकारोऽध्यात्ममभिमानोऽधिभूतं विरिञ्चोऽधिदैवतं स्यात् ॥ ८ ॥ बुद्धिरध्यात्मं व्यवसायोऽधिभूतं ब्रह्माधिदैवतं स्यात् ॥ ९ ॥

एवमव्यक्तो भगवान्सकृत्कृत्स्नान्कुरुते संहरते च । कस्मात् । क्रीडार्थम् ॥ १ ॥ यथादित्योंऽशुजालं क्षिपति संहरते च एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ॥ २ ॥ यथार्णवादूर्मिमालानिचयश्चोर्ध्वमुत्तिष्ठते संहरते च ॥ ३ ॥ यथा चान्तरिक्षादभ्रकोशमुत्तिष्ठति स्तनितगर्जितोन्मिश्रं तद्वत्तत्रैव प्रणाशात् । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ॥ ४ ॥

यथा कूर्मोऽङ्गानि कामात्प्रसारयते पुनश्च प्रवेशयति एवमव्यक्तो लोकान्प्रकाशयते प्रवेशयते च ॥ १ ॥ एवं चेतनश्च भगवान्पञ्चविंशकः शुचिः । तेनाधिष्ठिता प्रकृतिश्चेतयति नित्यं सहधर्मा च ॥ २ ॥ भगवतोऽव्यक्तस्य क्रियावतोऽक्रियावतश्च प्रकृतिः । क्रियावानजरामरः क्षेत्रज्ञो नारायणः पुरुषः ॥ ३ ॥

---

half). — T_1 om. (hapl. ?) line 326. — (L. 327) T_3 आकाशो (for °शं). T_1 हसते (for ग्र°). $T_{1.2}$ तदा (for यदा). — (L. 328) D_{10} T_2 G_4 यतो; Kumbh. ed. तदा (for ततो). — (L. 229) T_1 सं- (for तं). D_{10} T_2 $G_{1.3}$ तथा (for तदा). — (L. 330) G_1 स्व- (for स). — (L. 331) T_1 तु स; T_3 स च (by transp.). G_2 तथा (for तदा). — (L. 333) T_3 G_4 संकल्पान्मनसाद्(G_4 °न आद)त्ते (for the prior half). — (L. 337) T_1 $G_{1.3}$ [ऽ]पि (for वि-). $G_{1.3}$ विजानते (for विराजते). — T_1 om. line 338. — (L. 338) G_4 तथा (for तदा). — (L. 339) T_3 गुणात्मना (for °र्थिना). — (L. 340) T_1 मूर्तं (for मूर्तिं). Kumbh. ed. मूर्तं जलेचरमपि (for the prior half). — (L. 341) T_3 G_3 श्रीविष्णुर् (for ग्रसिष्णुर्). T_1 व्यक्तोव्यक्तम् (for व्यक्ता°). Kumbh. ed. असंशयं (for °यः). — (L. 342) T_1 प्रभवो (for प्रलयो). — (L. 344. 1) D_{10} T_3 $G_{1.3}$ आकाशः (for °शं). G_2 शब्दादिभूतं (for शब्दोऽधि°). — For line 344. 1, T_1 subst. :

आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममेव च ।
शब्दोऽधिभूतं तत्रैव दिशश्चाप्यधिदैवतम् ।

— (L. 344. 2) D_{10} द्वितीय- (for °यं). T_1 om. स्यात्. — (L. 344. 4) $T_{1.2}$ सोमो (for वरुणो). T_1 दैवं (for स्यात्). — (L. 344. 5) T_2 $G_{1.3}$ प्राणम् (for घ्राणम्). T_1 वायुरधिदैवं (for °दैवतं स्यात्). — (L. 344. 6) D_{10} G_2 पांचभूतिकम् (for °भौतिकम्). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -वर्तितं (for -वर्णितम्). — (L. 345. 1) T_1 इंद्रियविधिम् (for इन्द्रियम्). — (L. 345 2) T_2 पतिर् (for विष्णुर्). G_4 अथ (for अधि-). T_1 om. स्यात्. — (L. 345. 3) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ [अ]ध्यात्मकं (for °ध्यात्मं). — (L. 345. 4) G_2 अध्यात्ममपि (for °त्मं). T $G_{3.4}$ इंद्रो (for मित्रो). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) lines 345. 7 and 345. 8. — (L. 345. 7) T_1 अवमंतव्यम् (for मन्तव्यम्). — (L. 346. 1) T_1 सकृत्सर्गं; G_2 असकृत्सर्गान् (for सकृत्कृत्स्नान्). G_3 reads from कस्मात् up to क्षिपति संहरते च (in line 346. 2) twice. — (L. 346. 2) G_2 गुणवान् (for गुणान्). — $G_{1.3}$ om. (hapl.) line 346. 4. — (L. 346. 4) Kumbh. ed. अभ्रमाकाशम् (for अभ्रकोशम्). Kumbh. ed. प्राणशत् (for प्रणाशात्). Kumbh. ed. संहरति (for °ते). — For line 346. 4, T_1 subst. : यथार्णवादूर्मिजालं निःसरत्यूर्ध्वं पतति तत्रैव प्रणश्यति एवमव्यक्तो लोकान्सृजति संहरते च । यथान्तरिक्षाद्विद्युत्प्रकाशमुपगच्छति स्तनति गर्जनोन्मिश्रं तत्रैव प्रणश्यति । एवमव्यक्तो गुणान्सृजति संहरते च ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।
इत्येतन्नारदायोक्तं कुमारेण च धीमता ।
एतच्छ्रुत्वा द्विजो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

Colophon.

3 A

D_{10} T G C_v cont.: M ins. after 13. 11:

युधिष्ठिरः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय य एते कुरुनन्दन ।
द्विजातयो व्रतोपेता जपयज्ञपरायणाः ।
यजन्त्यारम्भयज्ञैश्च मानसं यज्ञमास्थिताः ।
अग्निभ्यश्च परं नास्ति येषामेषा व्यवस्थितिः ।
तेषां गतिर्महाप्राज्ञ कीदृशी किंपराश्च ते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ।
भीष्मः ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
वैकुण्ठस्य च संवादं सुपर्णस्य च भारत ।
अमृतस्य समुत्पत्तौ देवानामसुरैः सह ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि देवासुरमवर्तत ।
तत्र देवास्तु दैतेयैर्वध्यन्ते भृशदारुणैः ।
त्रातारं नाधिगच्छन्ति वध्यमाना महासुरैः ।
आर्तास्ते देवदेवेशं प्रपन्नाः शरणैषिणः ।
पितामहं महाप्राज्ञं वध्यमानाः सुरेतरैः ।
ता दृष्ट्वा देवता ब्रह्मा संभ्रान्तेन्द्रियमानसः ।
वैकुण्ठं शरणं देवं प्रतिपेदे च तैः सह ।
ततः स देवैः सहितः पद्मयोनिर्नरेश्वर ।
तुष्टाव प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणमनामयम् ।
त्वद्रूपचिन्तनान्नाम्नां स्मरणादर्चनादपि ।
तपोयोगादिभिश्चैव श्रेयो यान्ति मनीषिणः ।
भक्तवत्सल पद्माक्ष परमेश्वर पापहन् ।
परमात्माविकाराद्य नारायण नमोऽस्तु ते ।
नमस्ते सर्वलोकादे सर्वात्मामितविक्रम ।
सर्वभूतभविष्येश सर्वभूतमहेश्वर ।
देवानामपि देवस्त्वं सर्वविद्यापरायणः ।
जगद्बीजसमाहार जगतः परमो ह्यसि ।
त्रायस्व देवता वीर दानवाद्यैः सुपीडिताः ।
लोकांश्च लोकपालांश्च ऋषींश्च जयतां वर ।
वेदाः साङ्गोपनिषदः सरहस्याः ससंग्रहाः ।
सोंकाराः सवषट्काराः प्राहुस्त्वां यज्ञमुत्तमम् ।
पवित्राणां पवित्रं च मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
तपस्विनां तपश्चैव दैवतं देवतास्वपि ।
एवमादिपुरस्कारैरृक्सामयजुषां गणैः ।
वैकुण्ठं तुष्टुवुर्देवाः सर्वे ब्रह्मर्षिभिः सह ।
ततोऽन्तरिक्षे वागासीन्मेघगम्भीरनिस्वना ।
जेष्यध्वं दानवान्यूयं मयैव सह संगरे ।

—(L. 347. 1) Kumbh. ed. अव्यक्तो भगवान् (for अव्यक्तो). Kumbh. ed. प्रकाशयति (for °ते). —(L. 347. 2) T_1 पद्मलोचनो (for चेतनश्च). T_1 om. पञ्चविंशकः शुचिः. T_3 पंचविंशः; G_2 °विंशति (for °विंशकः). —(L. 347. 3) T_1 भगवान् (for °वतो). —(L. 348) D_{10} नारदप्रोक्तं (for °दायोक्तं). T_2 सनत्कुमारेण धीमता (hypermetric) (for the post. half). —(L. 349) T_2 G_3 वचो (for द्विजो). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 $G_{1,3}$ सनत्कुमारनारदसंवादे पंचभूतप्रकृतिविभागः (T_2 °कारः). — *Adhy. no. :* T_1 39; $T_{2,3}$ G 40.

3 A

—(L. 1) G_2 M_4 [अ]ग्निं; Kumbh. ed. [अ]ग्नौ (for [अ]ग्नीन्). G_2 समादाय (for °धाय). T_1 ये यांति; T_2 यजंते (for य एते). —(L. 4) T_2 [अ]भ्यवस्थितिः (for व्यव°). M [इ]त्येषा ये(M_4 ते)षां व्यवस्थितिः (for the post. half). —(L. 5) T_1 कीदृशी किंविधा च वै (for the post. half). —(L. 6) G_2 महामते (for पितामह). —(L. 10) T_1 षष्टि-; G_4 षष्टिर् (for षष्टिं). —(L. 11) M_{1-3} स (for तु). —(L. 12) M_{1-3} त्रातारं नाध्यगच्छंत (for the prior half). T_1 अर्द्यमाना (for वध्य°). — T_1 om. line 14. —(L. 14) G_2 M महात्मानं (for °प्राज्ञं). —(L. 15) $T_{2,3}$ G $M_{2,3}$ तां (for ता). —(L. 16) T_1 G_2 M प्रपेदे दैवतैः सह (for the post. half). —(L. 18) M अरिंदमं (for अनामयम्). — Before line 19, Madras ed. ed. ins. ब्रह्मा. —(L. 19) G_3 त्वद्रूपं (for °प-). —(L. 23) T_1 सर्वत्र (for सर्वात्म). —(L. 24) T_1 -मनोहर (for -महेश्वर). —(L. 25) $M_{3,4}$ वेदानाम् (for देवा°). T_1 अधि- (for अपि). M_{1-3} वेधस्; M_4 वेदस् (for देवस्). T_1 $G_{1,2}$ M -परायण (M_4 °णं) (for °यणः). —(L. 26) T_1 M प्रभवो (for परमो). —(L. 27) M दानवासुरपीडिताः (for the post. half). —(L. 30) $T_{1,2}$ ओं(T_2 सा)काराः (for सोंकाराः). —(L. 32) T_1 M [अ]सि (for [ए]व). M दैवतानां च दैवतं (for the post. half). — Before line 33, Madras ed. ins. भीष्मः. —(L. 34) D_{10} T $G_{2,3}$ सर्वैर् (for सर्वे). Madras ed. समेत्य ब्रह्मणा सह (for the post. half). —(L. 36) T_1 G_2 M देवा (for यूयं). T_1 संगताः; M संयुगे (for संगरे). —(L. 38) T_1 शंख- (for शार्ङ्ग-). —(L. 39) T_2 सुपर्णमास्थाय तदा (for the prior half). —(L. 42) M_{1-3} व्यनशंत

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ततो देवगणानां च दानवानां च युध्यताम् ।
प्रादुरासीन्महातेजाः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ।
सुपर्णपृष्ठमास्थाय तेजसा प्रदहन्निव ।
व्यधमद्दानवान्सर्वान्बाहुद्रविणतेजसा ।
तं समासाद्य समरे दैत्यदानवपुंगवाः ।
व्यनश्यन्त महाराज पतंगा इव पावकम् ।
स विजित्यासुरान्सर्वान्दानवांश्च महामतिः ।
पश्यतामेव देवानां तत्रैवान्तरधीयत ।
तं दृष्ट्वान्तर्हितं देवं विष्णुं देवामितद्युतिम् ।
विस्मयोत्फुल्लनयना ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
इदमत्यद्भुतं वृत्तं तन्नः शंसितुमर्हसि ।
देवासुरेऽस्मिन्संग्रामे त्राता येन वयं प्रभो ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामः कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ।
कोऽयमस्मान्परित्राय तूष्णीमेव यथागतम् ।
प्रतिप्रयातो दिव्यात्मा तं नः शंसितुमर्हसि ।
एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्वचनं वचनार्थवित् ।
उवाच पद्मनाभस्य पूर्वरूपं प्रति प्रभो ।

ब्रह्मा ।

न ह्येनं वेद तत्त्वेन भुवनं भुवनेश्वरम् ।
संख्यातुं नैव चात्मानं निर्गुणं गुणिनां वरम् ।
अत्र वो वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
सुपर्णस्य च संवादमृषीणां चापि देवताः ।
पुरा ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्च भुवनेश्वरम् ।
आश्रित्य हिमवत्पृष्ठे चक्रिरे विविधाः कथाः ।
तेषां कथयतां तत्र कथान्ते पततां वरः ।
प्रादुरासीन्महातेजा वाहश्चक्रगदाभृतः ।
स तानृषीन्समासाद्य विनयावनताननः ।
अवतीर्य महावीर्यस्तानृषीनभिजग्मिवान् ।
अभ्यर्चितः स ऋषिभिः स्वागतेन महाबलः ।
उपाविशत तेजस्वी भूमौ वेगवतां वरः ।
तमासीनं महात्मानं वैनतेयं महाद्युतिम् ।
ऋषयः परिपप्रच्छुर्महात्मानस्तपस्विनः ।
कौतूहलं वैनतेय परं नो हृदि वर्तते ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्तेह त्वामृते पन्नगाशन ।
तदाख्यातुमिहेच्छामो भवता प्रश्नमुत्तमम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच प्राञ्जलिर्विनतासुतः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मां ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
प्रष्टव्यं प्रष्टुमिच्छन्ति प्रीतिमन्तोऽनसूयकाः ।
किं मया ब्रूत वक्तव्यं कार्यं च वदतां वराः ।
यूयं हि मां यथायुक्तं सर्वे वै प्रष्टुमर्हथ ।
नमस्कृत्वा ह्यनन्ताय ततस्ते ऋषिसत्तमाः ।
प्रष्टुं प्रचक्रमुस्तत्र वैनतेयं महाबलम् ।
देवदेवं महात्मानं नारायणमनामयम् ।
भवानुपास्ते वरदं कुतोऽसौ कश्च तत्त्वतः ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वास्य कीदृशी क नु संस्थितिः ।

(for °श्यन्त). —(L. 43) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 स विजित्वा ; T_1 स निर्जित्य ; M_1 सुविजित्य (for स वि°). M महाद्युतिः (for °मतिः). — T_1 om. line 45. —(L. 45) $G_{1.3}$ विप्रं (for देवं). M दृष्ट्वा त्वंतर्हितं देवास् (for the prior half). G_4 [अं]कित- (for [अ]मित-). M तं देवममितद्युतिं (for the post. half). — Before line 47, T_3 ins. देवाः. —(L. 48) Madras ed. त्वं (for तन्). T_3 G_3 M_4 अर्हति (for °सि). —(L. 49) Kumbh. ed. दैवासुरे (for दे°). T_1 M विभो (for प्रभो). —(L. 50) M एनं (for एतद्). T_3 $G_{1.3}$ इच्छामि (for °मः). —(L. 51) T_3 परिज्ञाय (for °त्राय). — Before line 53, Madras ed. ins. भीष्मः. —(L. 53) G_4 वचनार्थवत् (for °वित्). — T_1 M om. the ref. —(L. 55) T_1 भुवने (for °नं). —(L. 56) $G_{3.4}$ च (for न). T_1 [आ]ख्यातुं ; M [आ]ज्ञातुं (for [आ]त्मानं). —(L. 57) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ ते (for वो). G_2 वर्तयिष्येहं ; M कीर्तयिष्यामि (for वर्त°). —(L. 58) T_1 G_2 M [ए]व (for [अ]पि). —(L. 59) T_1 G_2 सुरा (for पुरा). T_1 [अ]पि (for [ए]व). T_1 भुवनेश्वराः (for °रम्). —(L. 60) T_1 समेत्य (for आश्रित्य). G_1 -पार्श्वे (for -पृष्ठे). M विविधाश्चक्रिरे कथाः (for the post. half). —(L. 62) T_1 शार्ङ्गचक्र- (for वाहश्चक्र-). M सुपर्णः पक्षिणां वरः (for the post. half). — T_1 om. line 65. —(L. 65) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सहर्षिभिः (for स ऋषिभिः). T_3 [आ]सनेन च (for महाबलः). — G_2 om. line 66. —(L. 68) T_1 महात्मानं तपस्विनं ; M_{1-3} °नं मनोजवं (for the post. half). — Before line 69, Madras ed. ins. ऋषयः. —(L. 69) D_{10} वरं (for परं). —(L. 70) T_1 परमस् (for वक्तेह). —(L. 71) M [आ]ख्यातम् (for °तुम्). — Before line 72, Madras ed. ins. ब्रह्मा. Before line 73, Madras ed. ins. गरुडः. — M_1 om. (hapl.) lines 74–77. —(L. 74) M_{2-4} प्रष्टव्याः (for °व्यं). T_1 व्रतवंतोनसूयवः ; $M_{2.3}$ प्रवदंतोनसूयवः (for the post. half). —(L. 76) M_{2-4} संदेष्टुम्, Madras ed. वै देष्टुम् (for वै प्रष्टुम्). — Before line 77, T_1 ins. भीष्मः ; Madras ed. ins. ब्रह्मा. —(L. 77) D_{10} $T_{2.3}$ G हृदि सत्तमाः ; M_{2-4} द्विषिस° (for ऋषिस°). — Before line 79, Madras ed. ins. ऋषयः. —(L. 79) M अरिंदमं (for अनामयम्). — Before line 80,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एतद्भवन्तं पृच्छामो देवोऽयं क्व कृतालयः ।
एष भक्तप्रियो देवः प्रियभक्तस्तथैव च ।
त्वं प्रियश्चास्य भक्तश्च नान्यः काश्यप विद्यते ।
मुष्णन्निव मनश्चक्षूंष्यविभाव्यतनुर्विभुः ।
अनादिमध्यनिधनो न विद्मैनं कुतो ह्यसौ ।
वेदेष्वपि च विश्वात्मा गीयते न च विद्महे ।
तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्मा विभुर्नित्यः सनातनः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
गुणाश्चैषां यथासंख्यं भावाभावौ तथैव च ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव भावाश्चैव तदात्मकाः ।
मनो बुद्धिश्च तेजश्च बुद्धिगम्यानि तत्त्वतः ।
जायन्ते तात कस्माद्धि तिष्ठते तेष्वसौ विभुः ।
संचिन्त्य बहुधा बुद्ध्या नाध्यवस्यामहे परम् ।
तस्य देवस्य तत्त्वेन तन्नः शंस यथातथम् ।
एतमेव परं प्रश्नं कौतूहलसमन्विताः ।
एवं भवन्तं पृच्छामस्तन्नः शंसितुमर्हसि ।

सुपर्णः ।

स्थूलतो यस्तु भगवांस्तेनैव स्वेन हेतुना ।
त्रैलोक्यस्य तु रक्षार्थं दृश्यते रूपमास्थितः ।
मया तु महदाश्चर्यं पुरा दृष्टं सनातने ।
देवे श्रीवृक्षनिलये तच्छृणुध्वमशेषतः ।
न स्म शक्यो मया वेत्तुं न भवद्भिः कथंचन ।
यथा मां प्राह भगवांस्तथा तच्छ्रूयतां मम ।
मयामृतं देवतानां मिषतामृषिसत्तमाः ।
हृतं विपाद्य तद्यन्त्रं विद्राव्यामृतरक्षिणः ।
देवता विमुखीकृत्य सेन्द्राः समरुतो मृधे ।
उन्मथ्याशु गिरींश्चैव विक्षोभ्य च महोदधिम् ।
तं दृष्ट्वा मम विक्रान्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
प्रीतोऽस्मि ते वैनतेय कर्मणानेन सुव्रत ।
अवृथा तेऽस्तु मद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
तामेवंवादिनीं वाचमहं प्रत्युक्तवांस्तदा ।
ज्ञातुमिच्छामि कस्त्वं हि ततो मे दास्यसे वरम् ।
प्रकृतिर्विकृतिर्वा त्वं देवो वा दानवोऽपि वा ।
ततो जलदगम्भीरं प्रहस्य वदतां वरः ।
उवाच वरदः प्रीतः काले त्वं माभिवेत्स्यसि ।
वाहनं भव मे साधो वरं दद्मि तवोत्तमम् ।
न ते वीर्येण सदृशः कश्चिल्लोके भविष्यति ।
पतंग पततां श्रेष्ठ न देवो नापि दानवः ।
मत्तस्त्वखिलमनुप्राप्तो दुर्धर्षश्च भविष्यसि ।
तमब्रवं देवदेवं मामेवंवादिनं परम् ।
प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणम्य शिरसा विभुम् ।
एवमेतन्महाबाहो सर्वमेतद्भविष्यति ।

G_2 ins. ऋषयः. — (L. 80) M_{1-3} सततं (for वरदं). — (L. 81) T_1 कीदृशी त्वनुसंस्थिता (for the post. half). — (L. 82) M_4 पृच्छाम (for °मो). M [ऽ]सौ (for ऽयं). — (L. 85) T_1 प्रभुः (for विभुः). — (L. 86) T_1 G_2 M -निधनं (for °नो). G_2 विद्धि (for विद्म). — (L. 88) M सर्व- (for तत्त्व-). T_1 भुवि (for विभुर्). — (L. 90) $M_{1, 2, 4}$ [ए]व (for [ए]षां). — (L. 91) $G_{1, 3, 4}$ गुणः (for तमः). — (L. 92) M चेतश् (for तेजश्). G_2 -गम्यादि (for °नि). — (L. 93) T_1 M तस्माद् (for क°). $M_{1, 2}$ वा (for [अ]सौ). T_1 भुवि (for विभुः). — (L. 94) T_2 संहित्य (for संचिन्त्य). G_2 भक्त्या (for बुद्ध्या). T_1 नाथ पश्यामहे परं; M नाधिगच्छामहे परं (for the post. half). — T_1 om. line 96. — (L. 96) M तमेव परमं प्रश्नं (for the prior half). — (L. 98) G_4 [ऽ]थास्तु (for यस्तु). T_1 M तेनैव (for [ए]व स्वेन). — (L. 99) T_2 आस्थितं (for °तः). — (L. 101) M_{1-3} देव- (for देवे). Kumbh. ed. श्रीवत्स- (for श्रीवृक्ष-). — (L. 102) T_1 च (for स्म). $G_{1, 3}$ यथा (for मया). G_2 छेत्तुं; M_3 वक्तुं (for वेत्तुं). M_{1-3} तथापरैः (for कथंचन). — (L. 104) T_2 अमृतं देवतानां च; G_2 मयामृतं च देवानां (for the prior half). — (L. 105) M तं (for तद्). Madras ed. मंत्रं (for यन्त्रं). — (L. 106) M_4 दैवतान् (for देवता). M_4 सेंद्रान् (for सेन्द्राः). — T_1 om. line 107. — (L. 107) $M_{1-3, 4}$ (before corr. as above) गिरिं (for गिरींश्). — (L. 108) T_1 तद् (for तं). — Before line 109, Madras ed. ins. अशरीरिणी वाक्. — (L. 109) D_{10} T_3 G_{2-4} तेन (for [अ]नेन). — For line 110, T_1 subst.:

ददामि ते वरं वीर मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।

— Before line 111, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (L. 111) M_{1-3} अप्युक्तवांस् (for प्रत्युक्त°). — (L. 112) T_2 दास्यते (for °से). — (L. 114) D_{10} T_2 $G_{1, 3, 4}$ गदतां (for व°). — (L. 115) M कालात् (for काले). T_1 मा हि वेत्स्यसे; $T_{2, 3}$ G M मां हि वेत्स्यसि. — (L. 116) $G_{1, 3}$ साधु (for साधो). — T_1 M_{1-3} om. line 118. — (L. 119) $G_{3, 4}$ दुर्धर्षे (for °र्षश्). G_1 स (for च). — (L. 120) D_{10} T_1 G_2 अब्रुवं (for अब्रवं). M तमहं देवदेवेशम् (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 121. M एवं वादिनमब्र(M_2 °ब्रु)वं (for the post. half). — (L. 121) G_2 भुवि (for विभुम्). — M_{1-3} om. line 122. — (L. 122) M_4 एतम् (for एवम्). G_2 M_4 एव (for एतन्). T_1 धर्मं एव भविष्यति (for the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वाहनं ते भविष्यामि यथा वदति मां भवान् ।
ममापि च महाबुद्धे निश्चयं श्रूयतामिति ।
ध्वजस्तेऽहं भविष्यामि रथस्थस्य न संशयः ।
तथास्त्विति स मामुक्त्वा भूयः प्राह महामनाः ।
न ते गतिविघातोऽद्य भविष्यत्यमृतं विना ।
एवं कृत्वा तु समयं देवदेवः सनातनः ।
मामुक्त्वा साधयस्वेति यथाभिप्रायतो गतः ।
ततोऽहं कृतसंवादो तेन केनापि सत्तमाः ।
कौतूहलसमाविष्टः पितरं काश्यपं गतः ।
सोऽहं पितरमासाद्य प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
सर्वमेतद्यथातथ्यमुक्तवान्पितुरन्तिके ।
श्रुत्वा तु भगवान्मह्यं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मामाह वदतां वरः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतश्च यत्त्वं तेन महात्मना ।
संवादं कृतवांस्तात गुह्येन परमात्मना ।
स्थूलदृश्यः स भगवांस्तेन तेनैव हेतुना ।
दृश्यतेऽव्यक्तरूपस्थः प्रधानं प्रभवाप्ययः ।
मया हि स महातेजा नान्ययोगसमाधिना ।
तपसोग्रेण तेजस्वी तोषितस्तपसां निधिः ।
ततो मे दर्शयामास तोषयन्निव पुत्रक ।
श्वेतपीतारुणनिभः कद्रूकपिलपिङ्गलः ।
रक्तनीलासितनिभः सहस्रोदरपाणिमान् ।
द्विसाहस्रमहावक्त्र एकाक्षः शतलोचनः ।
अनिष्पन्दा निराहाराः समानाः सूर्यतेजसा ।
तमुपासन्ति परमं गुह्यमक्षरमव्ययम् ।

समासाद्य तु तं विश्वमहं मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
ऋग्यजुःसामभिः स्तुत्वा शरण्यं शरणं गतः ।
महामेघौघघोषेण स्वरेण जयतां वरः ।
आभाष्य पुत्र पुत्रेति इदमाह धृतं वचः ।
त्वयाभ्युदयकामेन तपश्चीर्णं महामुने ।
अमुक्तस्त्वं न मां सङ्गैरविमुक्तोऽद्य पश्यसि ।
यदा सङ्गैर्विमुक्तश्च गतमोहो गतस्पृहः ।
भविष्यसि तदा ब्रह्मन्मामनुध्यास्यसे द्विज ।
एकान्तिकीं मतिं कृत्वा मद्भक्तो मत्परायणः ।
ज्ञास्यसे मां ततो ब्रह्मन्वीतमोहश्च तत्त्वतः ।
तेन त्वं कृतसंवादः स्वतः सर्वहितैषिणा ।
विश्वरूपेण देवेन पुरुषेण महात्मना ।
तमेवाराधय क्षिप्रं तमाराध्य न सीदसि ।
सोऽहमेवं भगवता पित्रा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ।
अनुगीतो यथान्यायं स्वमेव भवनं गतः ।

Colophon.

सुपर्णः ।

सोऽहमामन्त्र्य पितरं तद्भावगतमानसः ।
स्वमेवालयमासाद्य तमेवार्थमचिन्तयम् ।
तद्भावगतभावात्मा तद्भूतगतमानसः ।
गोविन्दं चिन्तयन्नासे शाश्वतं परमव्ययम् ।
धृतं बभूव हृदयं नारायणदिदृक्षया ।
सोऽहं वेगं समास्थाय मनोमारुतवेगवान् ।
रम्यां विशालां बदरीं गतो नारायणाश्रमम् ।
ततस्तत्र हरिं दृष्ट्वा जगतः प्रभवं विभुम् ।

post. half). — (L. 123) T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 129. — (L. 124) Kumbh. ed. चापि (by transp.). D_{10} $G_{2.4}$ M निश्चितं (M_{1-3} °तिः) (for निश्चयं). — (L. 126) G_2 तदा (for तथा). — (L. 127) M_{1-3} अजरामरो बली लोके (hypermetric) (for the prior half). — (L. 128) T_3 $G_{3.4}$ उक्त्वा (for कृत्वा). M_{1-3} स (for तु). — (L. 130) M तथा (for ततो). Kumbh. ed. येन (for तेन). — (L. 131) Kumbh. ed. कश्यपं (for का°). — (L. 133) M यथावृत्त(M_4 °तत्त्व)म् (for °तथ्यम्). — (L. 136) D_{10} T G M_{2-4} [ऽ]स्मि (for ऽस्ति). T_1 [ऽ]स्मि (for च). T_2 M यस्त्वं ; G_2 यतस् (for यत्त्वं). — (L. 139) D_{10} T_1 G_4 प्रभवोऽव्ययः ; T_2 पुरुषोऽव्ययः ; T_3 G_{1-3} प्रभवोऽप्ययः ; $M_{1.4}$ प्रभवाव्ययः (for °प्ययः). — (L. 140) T_1 G_2 [अ]पि (for हि). — (L. 142) M मोहयन् (for तोष°). — (L. 143) M कृष्णः (M_4 कद्रुः) कपिल एव च (for the post. half). — (L. 144) T_1 $M_{1.4}$ -पाणिपात् ; M_3 °वान् (for °मान्). — (L. 145) T $G_{1.3}$ द्विसहस्र- (for द्विसा°). — (L. 146) T_1 M तस्य (for सूर्य-). — (L. 147) M अक्षयम् (for °रम्). — (L. 149) T_1 तमेव (for शरण्यं). — (L. 151) T_1 माम् (submetric) (for इदम्). — (L. 152) D_{10} महावने ; M_4 महद्वने (for महामुने). — (L. 153) G_3 समासंगैर् (for न मां सङ्गैर्). — (L. 155) G_2 तथा ; Kumbh. ed. सदा (for तदा). D_{10} G_1 M_4 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). T_1 -ध्यातवान् ; M_4 -ध्यास्यसि (for °से). M_{1-3} परं (for द्विज). G_2 मामनुध्यास्य तेजसा (for the post. half). — (L. 156) T_1 एकांतिनीं (for °तिकीं). — (L. 158) T_1 M_4 ततः ; M_{1-3} प्रीत्या (for स्वतः). — (L. 161) D_{10} सोहं भगवता चैवं (for the prior half). — (L. 162) T_1 M अनुनीतो (for °गीतो). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* G_3 सुपर्णवचनं ; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादः ; M_4 सुपर्णवैकुंठसंवादे वाहनपरिग्रहः. — *Adhy. no. :* T_1 M 40 ; $T_{2.3}$ G 41. — (L. 163) $G_{1.3}$ -मानसं (for °सः). — (L. 165) $M_{1.3}$ तद्भाव- (for तद्भूत-). — (L. 166) T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं प्रणतः शिरसा हरिम् ।
ऋग्यजुःसामभिश्चैनं तुष्टाव परया मुदा ।
अथापश्यं सुविपुलमश्वत्थं देवसंश्रयम् ।
चतुर्द्विगुणपीनांसः शङ्खचक्रगदाधरः ।
प्रादुर्बभूव पुरुषः पीतवासाः सनातनः ।
मध्याह्नार्कप्रतीकाशस्तेजसा भासयन्दिशः ।
संस्तुतः संविदं कृत्वा व्रजेति श्रेयसे रतः ।
प्रागुदीचीं दिशं देवः प्रतस्थे पुरुषोत्तमः ।
दिशश्च विदिशश्चैव भासयन्स्वेन तेजसा ।
तमहं पुरुषं दिव्यं व्रजन्तममितौजसम् ।
अनुवव्राज वेगेन शनैर्गच्छन्तमव्ययम् ।
योजनानां सहस्राणि षष्टिमष्टौ तथा शतम् ।
तथा शतसहस्रं च शतं द्विगुणमेव च ।
स गत्वा दीर्घमध्वानमपश्यमहमद्भुतम् ।
महान्तं पावकं दीप्तमर्चिष्मन्तमनिन्धनम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तस्माद्विगुणमायतम् ।
विवेश स महायोगी पावकं पावकद्युतिः ।
तत्र शंभुस्तपस्तेपे महादेवः सहोमया ।
स तेन संविदं कृत्वा पावकं समतिक्रमत् ।
श्रमाभिभूतेन मया कथंचिदनुगम्यते ।
गत्वा स दीर्घमध्वानं भास्करेणावभासितम् ।
अभास्करममर्यादं विवेश सुमहत्तमः ।
अथ दृष्टिः प्रतिहता मम तत्र बभूव ह ।
यथास्वभावं भूतात्मा विवेश स महाद्युतिः ।
ततोऽहमभवं मूढो जडान्धबधिरोपमः ।
दिशश्च विदिशश्चैव न विजज्ञे तमोवृतः ।
अविजानन्नहं किंचित्तस्मिंस्तमसि संवृते ।
सुसंभ्रान्तेन मनसा व्यथां परमिकां गतः ।
सोऽहं प्रपन्नः शरणं देवदेवं सनातनम् ।
प्राञ्जलिर्मनसा भूत्वा वाक्यमेतत्तदोक्तवान् ।
भगवन्भूतभव्येश भवद्भूतकृदव्यय ।
शरणं संप्रपन्नं मां त्रातुमर्हस्यरिंदम ।
अहं तु तत्त्वजिज्ञासुः कोऽसि कस्यासि कुत्र वा ।
संप्राप्तः पदवीं देव स मां संत्रातुमर्हसि ।
आविर्भूतः पुराणात्मा मामेहीति सनातनः ।
ततोऽपरान्ततो देवो विश्वस्य गतिरात्मवान् ।
मोहयामास मां तत्र दुर्विभाव्यवपुर्विभुः ।
स्वभावमात्मनस्तत्र दर्शयन्स्वयमात्मना ।
श्रमं मे जनयामास भयं चाभयदः प्रभुः ।
खिन्न इत्येव मां मत्वा भगवानव्ययोऽच्युतः ।
शब्देनाश्वासयामास जगाहे च तमो महत् ।
अहं तु खेदानुगतः श्रमाच्चलपदश्चरन् ।
मनसा देवदेवेशं ध्यातुं समुपचक्रमे ।
तथा गतं तु मां ज्ञात्वा भगवानमितद्युतिः ।
तमः प्रणाशयामास ममानुग्रहकाङ्क्षया ।
ततः प्रनष्टे तमसि तमहं दीप्ततेजसम् ।
अपश्यं तेजसा व्याप्तं मध्याह्न इव भास्करम् ।
स्वयंप्रभांश्च पुरुषान्स्त्रियश्च परमाद्भुताः ।

चिंतयन्नासं ; T_3 °यामास (for °यन्नासे). D_{10} पदम् (for परम्). — (L. 167) T_1 ध्रुवं (for धृतं). — (L. 172) T_1 [ए]वं संस्तुत्वा (for [ए]नं तुष्टाव). — (L. 174) Cv -पीनांगः (for -पीनांसः). — (L. 175) T_1 पुरतः (for पुरुषः). — (L. 176) M_3 भावयन् (for भास°). — (L. 177) $M_{1.3}$ तेनाहं ; $M_{2.4}$ मया स (for संस्तुतः). M Cv जगतः (for व्रजेति). — (L. 180) $M_{1.3}$ देवं (for दिव्यं). — (L. 181) T_1 अनुव्रजेहं (for °वव्राज). — (L. 182) M_2 षष्टिर् (for षष्टिम्). G_2 षष्टिमष्ट शतानि च ; $M_{1.3}$ षष्टिरष्टोत्तरं तथा (for the post. half). — (L. 183) T_2 $G_{1.3}$ M शत- (for शतं). — (L. 184) D_{10} $M_{1.3.4}$ महद् (for अहम्). — (L. 186) T_1 ततो (for तस्माद्). — (L. 188) G_1 तपसो वै (for तपस्तेपे). M_{1-3} स्वयमेव (for महादेवः). — T_1 om. line 194. — (L. 194) $M_{1.4}$ यदा (for यथा-). $M_{2.3}$ यदा स्वभावभूतात्मा (for the prior half). — (L. 195) G_1 जडांधबधिरोपमं (for the post. half). — (L. 197) T_1 न विजानन् (for अवि°). G_2 सुव्रत (for संवृते). — (L. 198) T_2 om. from सुसंभ्रान्तेन up to शरणं (in line 202). Kumbh. ed. स (for सु-). — (L. 200) T_1 G गत्वा (for भूत्वा). T_1 एवं तथा (for एतत्तदा). — (L. 203) G_2 तत्त्वं तु (for तु तत्त्व-). — (L. 204) M_4 स (for सं-). M_4 मा (for मां). T_1 G_2 त्वं त्रातुम् ; M त्वं ज्ञातुम् (for संत्रा°). — M_{1-3} om. line 205. — (L. 206) T_3 G_2 तदा (for ततो). M_1 (*inf. lin.*).$_{3.4}$ अतः प(M_4 तदा प)रं ततो देवः (for the prior half). T_1 M कृत्वात्मगतिमा(T_1 °रा)त्मवान् (for the post. half). — (L. 207) G_1 दुर्विभास- (for °व्य-). M_{1-3} -तनुर् (for -वपुर्). — (L. 208) M_{1-3} स्वीयम् (for स्वयम्). — (L. 210) G_3 एवेति (by transp.). T_1 गत्वा ; G_2 उक्त्वा (for मत्वा). — (L. 211) G_2 ततो (for तमो). — (L. 212) Kumbh. ed. तमेवानु- (for तु खेदानु-). Kumbh. ed. श्रमालस- (for °च्चल-). T_1 M -पदश्चलन् ; G_2 -गनिर्व्रजन् (for -पदश्चरन्). — (L. 215) T_1 महानुग्रह- (for ममा°). — (L. 216) D_{10} -चेतसं (for -तेजसम्). — (L. 217) T_2 प्राप्तं ; M दीप्तं (for व्याप्तं). — (L. 218) T_1 स्वयंप्रकाशं पुरुषं (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अपश्यमहमव्यग्रं तस्मिन्देशे सहस्रशः ।
न तत्र द्योतते सूर्यो नक्षत्राणि तथैव च ।
न तत्र चन्द्रमा भाति न वायुर्वाति पांसुलः ।
तत्र तूर्याण्यनेकानि गीतानि मधुराणि च ।
अदृश्यानि मनोज्ञानि श्रूयन्ते सर्वतोदिशम् ।
स्रवन्ति वैडूर्यलताः पद्मोत्पलझषाकुलाः ।
मुक्तासिकतवप्राश्च सरितो निर्मलोदकाः ।
अगतिस्तत्र देवानामसुराणां तथैव च ।
गन्धर्वनागयक्षाणां राक्षसानां तथैव च ।
स्वयंप्रभास्तत्र नरा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
येषां न देवतास्तुल्याः प्रभाभिर्भावितात्मनाम् ।
स च तानप्यतिक्रम्य दैवतैरपि पूजितः ।
विवेश ज्वलनं दीप्तमनिन्धनमनौपमम् ।
ज्वालाभिर्मां प्रविष्टं च ज्वलन्तं सर्वतोदिशम् ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्दैवतैश्चापि दुःसहम् ।
ज्वालामालिनमासाद्य तमग्निमहमव्ययम् ।
अविषह्यतमं मत्वा मनसेदमचिन्तयम् ।
मया हि समरेष्वग्निरनेकेषु महाद्युतिः ।
प्रविष्टश्चापविद्धश्च न च मां दग्धवान्कचित् ।
अयं च दुःसहः शश्वत्तेजसातिहुताशनः ।
अत्यादित्यप्रकाशार्चिरनलो दीप्यते महान् ।
स तथा दह्यमानोऽपि तेजसा दीप्तवर्चसा ।
प्रपन्नः शरणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
भक्तश्चानुगतश्चेति त्रातुमर्हसि मां विभो ।
यथा मां न दहेदग्निः सद्यो देव तथा कुरु ।
एवं विलपमानस्य ज्ञात्वा मे वचनं प्रभुः ।
मा भैरिति वचः प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः ।
स मामाश्वास्य वचनं प्राहेदं भगवान्विभुः ।
मम त्वं विदितः सौम्य यथावत्तत्त्वदर्शने ।
ज्ञापितश्चापि यत्पित्रा तच्चापि विदितं महत् ।
वैनतेय ममाप्येवमहं वेद्यः कथंचन ।
महदेतत्स्वरूपं मे न ते वेद्यं कथंचन ।
मां हि विन्दन्ति विद्वांसो ये ज्ञाने परिनिष्ठिताः ।
निर्ममा निरहंकारा निराशीर्बन्धनायुताः ।
भवांस्तु सततं भक्तो मन्मनाः पक्षिसत्तम ।
स्थूलं मां वेत्स्यते तस्माज्जगतः कारणे स्थितम् ।

Colophon.

सुपर्णः ।

एवं दत्ताभयस्तेन ततोऽहमृषिसत्तमाः ।
नष्टखेदश्रमभयः क्षणेन ह्यभवं तदा ।
स शनैर्याति भगवान्गत्या लघुपराक्रमः ।
अहं तु सुमहावेगमास्थायानुव्रजामि तम् ।

the prior half). — (L. 219) G_2 $M_{1.4}$ अन्यग्रस् (for °ग्रं). T_1 अपश्यं तमसा व्यग्रस् (for the prior half). T_2 (also as above) समग्रतः (for महस्रशः). — (L. 220) T_1 न नक्षत्राणि यानि च (for the post. half). — T_3 om. (hapl.) lines 221–226. — (L. 221) D_{10} वाति वायुः (by transp.). — (L. 223) $G_{1.3}$ -दिशः (for -दिशम्). — (L. 224) M -तलाः (for -लताः). — (L. 225) M मुक्तापरित- (for °सिकत-). T_1 ह्यापगा विमलोदकाः (for the post. half). — (L. 227) M च सर्वशः (for तथैव च). — (L. 229) Madras ed. प्रभाभिर्भासितात्मनां (for the post. half). — (L. 230) M_{1-3} अभ्यति- (for अप्यति-). T_1 M देवैस्तैरभिपूजितः (for the post. half). — (L. 231) T_3 M अनूपमं (for अनौ°). — (L 232) $M_{1.4}$ ज्वालाभिर्यामवष्टभ्य; $M_{2.3}$ °र्यां प्रविष्टभ्य (for the prior half). — (L. 233) T_1 सर्व-; M नित्यं (for दैत्य-). T_1 सुदुर्लभं (for [अ]पि दुःसहम्). — (L. 234) G_4 तमग्निं हव्यवाहनं (for the post. half). — (L. 237) D_{10} [अ]पि (for [अ]प-). — (L. 238) M त्वविषहः (for च दुःसहः). T_1 नायं विषहितुं शक्यस् (for the prior half). — (L. 239) G_2 M प्रत्यादित्य- (for अत्या°). T_1 अविद्धो; M_{1-3} अनिद्धो; M_4 अनिलो (for अनलो). — T_1 om. line 240. — (L. 240) M [ऽ]हम् (for ऽपि). M_{1-3} अग्निना दीप्ततेजसा (for the post. half). — (L. 241) T_1 ततोहं (for प्रपन्नः). T_1 प्रपन्नो भक्तवत्सलं (for the post. half). — (L. 242) M_1 भक्तं चानुगतं चेति (for the prior half). $M_{1.2.4}$ मा (for मां). — (L. 243) T_3 $G_{1.3}$ सिद्धो (for सद्यो). G_3 दयां (for तथा). — (L. 244) M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). G_4 M_{1-3} विभुः (for प्रभुः). — (L. 245) G_2 भैषीति (for भैरिति). — $G_{1.3}$ om lines 246–248. — (L. 246) M_4 वचनैः (for °नं). M_4 प्रभुः (for विभुः). — Before line 247, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 248) M_4 ते (for यत्). — (L. 249) G_2 [ए]नम् (for [ए]वम्). Madras ed. वैनतेय न कस्यापि (for the prior half). T_1 $M_{2.3}$ मम (for महत्). G_2 om. from the post. half up to the prior half of line 250. — (L. 250) G_2 [अ]हं वेदं (for ते वेद्यं). — (L. 251) T_1 G_4 ज्ञान- (for ज्ञाने). — (L. 252) T_1 M निराशी(T_1 °शा)र्बंधना बुधाः (for the post. half). — (L. 254) $M_{2.3}$ मा (for मां). M वेत्स्यसे (for °ते). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_3 $G_{1.3}$ सुपर्णवचनं; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादे भगवद्दर्शनं; M_4 वैकुंठसुपर्णसंवादे भगवद्दर्शनं. — *Adhy. no. :* T_1 M 41; $T_{2.3}$ G 42. — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स गत्वा दीर्घमध्वानमाकाशममितद्युतिः ।
मनसाप्यगमं देवमाससादात्मतत्त्ववित् ।
अथ देवः समासाद्य मनसः सदृशं जवम् ।
मोहयित्वा च मां तत्र क्षणेनान्तरधीयत ।
तत्राम्बुधरधीरेण भोशब्देनानुनादिना ।
अयं भोऽहमिति प्राह वाक्यं वाक्यविशारदः ।
शब्दानुसारी तु ततस्तं देशमहमाव्रजम् ।
तत्रापश्यं ततश्चाहं श्रीमद्धंसयुतं सरः ।
स तत्सरः समासाद्य भगवानात्मवित्तमः ।
भोशब्दप्रतिसृष्टेन स्वरेणाप्रतिवादिना ।
विवेश देवः स्वां योनिं मामिदं चाभ्यभाषत ।
विशस्व सलिलं सौम्य सुखमत्र वसामहे ।
ततश्च प्राविशं तत्र सह तेन महात्मना ।
दृष्टवानद्भुततरं तस्मिन्सरसि भास्वताम् ।
अग्नीनामप्रणीतानामिद्धानामिन्धनैर्विना ।
दीप्तानामाज्यसिक्तानां स्थानेष्वर्चिष्मतां सदा ।
दीप्तिस्तेषामनाज्यानां प्राप्ताज्यानामिवाभवत् ।
अनिद्धानामिव सतामिद्धानामिव भास्वताम् ।
अथाहं वरदं देवं नापश्यं तत्र संगतम् ।
ततः संमोहमापन्नो विषादमगमं परम् ।
अपश्यं चाग्निहोत्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
विधिना संप्रणीतानि धिष्ण्येष्वाज्यवतां तदा ।
असंमृष्टतलाश्चैव वेदीः कुसुमसंस्तृताः ।
कुशपद्मोत्पलासङ्गान्कलशांश्च हिरण्मयान् ।
अग्निहोत्राणि चित्राणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अग्निहोत्रोपयोग्यानि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
तानि चात्र समृद्धानि दृष्टवानस्म्यनेकशः ।
मनोहृद्यतमश्चात्र सुरभिः पुण्यलक्षणः ।
आज्यगन्धो मनोग्राही घ्राणचक्षुःसुखावहः ।
तेषां तत्राग्निहोत्राणामीडितानां सहस्रशः ।
समीपे त्वद्भुततममपश्यमहमव्ययम् ।
चन्द्रांशुकाशशुभ्राणां तुषारोद्भेदवर्चसाम् ।
विमलादित्यभासानां स्थण्डिलानि सहस्रशः ।
दृष्टान्यग्निसमीपेषु द्युतिमन्ति महान्ति च ।
एषु चाग्निसमीपेषु शुश्राव सुपदाक्षराः ।
प्रभावान्तरितानां तु प्रस्पष्टाक्षरभाषिणाम् ।
ऋग्यजुःसामगानां च मधुराः सुस्वरा गिरः ।
सुसंमृष्टतलैस्तैस्तु बृहद्भिर्दीप्ततेजसैः ।

---

255) M_{1-3} क्षणेन हि (for ततोऽहम्). — (L. 256) M_{1-3} ततोहम् (for क्षणेन हि). G_2 तथा (for तदा). — T_1 om. line 257. — (L. 258) T_1 ततोहं (for अहं तु). T_3 $G_{1,3,4}$ -व्रजाम (for °म्रि). — (L. 259) $M_{1,3}$ स गत्वा महदध्वानम् (for the prior half). — (L. 260) G_4 [अ]नमं (for [अ]गमं). T_1 देशान्; M देशम् (for देवम्). T_2 [अ]थ (for [आ]त्म-). T_1 मनःसदृशवेगवान् (for the post. half). — M_{1-3} om. line 261. — (L. 261) T_2 $G_{3,4}$ द्युतं; G_1 तपः (for जवम्). — (L. 263) T_1 न च (for तत्र). — (L. 264) G_4 अथ (for अयं). T_1 अहं भाव इति प्राह (for the prior half). — (L. 265) G_2 सं- (for तं). M_4 तस्मिन्देशेहमव्रजं (for the post. half). — (L. 267) T_1 ततः (for स तत्). — T_1 om. line 268. — (L. 268) T_2 M स्वरेण प्रतिना(T_2 °वा)दिना (for the post. half). — (L. 269) T_2 चाप्यभापत (for चाभ्य°). — Before line 270, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 270) M_{1-3} वसावहे (for °महे). — Before line 271, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (271) $T_{1,2}$ G_2 M [s]हं (for च). G_2 M प्रविशंस् (for प्राविशं). — (L. 272) $M_{1,2}$ अद्भुततमं (for °तरं). — (L. 273) T_1 M सुप्रणीतानाम्; T_2 अप्रती° (for अप्रणी°). G_4 अथाग्नीनां प्रणीतानाम् (for the prior half). — (L. 274) M तदा (for सदा). — T_1 om. line 275. — (L. 276) D_{10} $T_{1,2}$ G अपि (for इव). — (L. 277) M_{1-3} संगतः (for °तम्). — (L. 278) G_2 अगमत् (for °मं). T_1 वरं (for परम्). — (L. 280) G_2 संप्रणीतानां; M_{1-3} सुप्रणीतानि (for सं°). G_2 धिष्ण्येष्वासज्यतां तथा (for the post. half). — (L. 281) D_{10} T G वेदीं (for वेदीः). D_{10} -संस्मृतान्; T_1 -संवृताः; T_3 G_2 -संस्कृतान्; G_4 -संश्रितान्; M -संस्कृताः (for -संस्तृताः). — (L. 282) Kumbh. ed. कुशपद्मोत्पलासंगाः (for the prior half). — D_{10} S om. (hapl.) line 283. — (L. 284) M_{1-3} अग्निहोत्रोपभोग्यानि; Kumbh. ed. °त्राययोग्यानि (for the prior half). D_{10} G_2 कानि च (for कानिचित्). T_2 द्रव्याण्यपि च कानिचित् (for the post. half). — (L. 285) M सुमृष्टानि (for समृद्धानि). — (L. 286) Kumbh. ed. [अ]ग्निः (for [अ]त्र). — (L. 287) T_1 घ्राणेंद्रिय- (for घ्राणचक्षुः-). — (L. 288) T_1 $M_{2,3}$ एधितानां; M_4 इंधितानां (for ईडि°). — D_{10} om. (hapl.) lines 289–291. — (L. 289) T_1 G_2 M समीपेत्यद्भुततमम् (T_1 °मिदम्) (for the prior half). — (L. 290) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 291. — (L. 292) T_3 इष्टानि (for दृ°). T_1 -समीपे तु (for °पेषु). T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 293. — (L. 293) T_1 M_4 तेषु (for एषु). M_{1-3} तेषु चाद्भुतरूपेषु (for the prior half). G_4 सपदाक्षरं. — (L. 294) G_2 प्रभावांतर्हितानां तु; M_{1-3} प्रभयांतर्हितानां तु (for the prior half). T_1 प्रख्याताक्षरभाषिणां (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पावकैः पावितात्माहमभवं लघुविक्रमः ।
ततोऽहं तेषु धिष्ण्येषु ज्वलमानेषु यज्वनाम् ।
तं देशं प्रणमित्वाथ अन्वेष्टुमुपचक्रमे ।
तान्यनेकसहस्राणि परीयंस्तु महाजवात् ।
अपश्यमानस्तं देवं ततोऽहं व्यथितोऽभवम् ।
ततस्तेष्वग्निहोत्रेषु ज्वलत्सु विमलार्चिषु ।
भानुमत्सु न पश्यामि देवदेवं सनातनम् ।
ततोऽहं तानि दीप्तानि परीय व्यथितेन्द्रियः ।
नान्तं तेषां प्रपश्यामि खेदश्च सहसाभवत् ।
विहृत्य सर्वतो दृष्टिं भयमोहसमन्वितः ।
श्रमं परममापन्नश्चिन्तयामि विचेतनः ।
त्वस्मिन्नु खलु वर्तामि लोके किं चैतदीदृशम् ।
ऋग्यजुःसामनिर्घोषः श्रूयते न च दृश्यते ।
न च पश्यामि तं देवं येनाहमिह चोदितः ।
एवं चिन्तासमापन्नः प्रध्यातुमुपचक्रमे ।
ततश्चिन्तयतो मह्यं मोहेनाविष्टचेतसः ।
महाञ्शब्दः प्रादुरासीत्सुभृशं मे व्यथाकरः ।
अथाहं सहसा तत्र शृणोमि विपुलध्वनिम् ।
अपश्यं च सुपर्णानां सहस्राण्ययुतानि च ।
अभ्यद्रवन्त मामेव विपुलद्युतिरंहसः ।
तेषामहं प्रभावेन सर्वेषैवावरोऽभवम् ।
सोऽहं समन्ततः सर्वैः सुपर्णैरतितेजसैः ।
दृष्ट्वात्मानं परिगतं संभ्रमं परमं गतः ।
विनयावनतो भूत्वा नमश्चक्रे महात्मने ।
अनादिनिधनायैभिर्नामभिः परमात्मने ।
नारायणाय शुद्धाय शाश्वताय ध्रुवाय च ।
भूतभव्यभवेशाय शिवाय शिवमूर्तये ।
शिवयोनेः शिवाद्याय शिवपूज्यतमाय च ।
घोररूपाय महते युगान्तकरणाय च ।
विश्वाय विश्वदेवाय विश्वेशाय महात्मने ।
सहस्रोदरपादाय सहस्रनयनाय च ।
सहस्रबाहवे चैव सहस्रवदनाय च ।
शुचिश्रवाय महते ऋतुसंवत्सराय च ।
ऋग्यजुःसामवक्त्राय अथर्वशिरसे नमः ।
हृषीकेशाय कृष्णाय द्रुहिणोरुक्रमाय च ।
ब्रह्मोद्रेकाय तार्क्ष्याय वराहायैकशृङ्गिणे ।
शिपिविष्टाय सत्याय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
हुतायोर्ध्वाय वक्राय रौद्रानीकाय साधवे ।
सिन्धवे सिन्धुवर्षघ्ने देवानां सिन्धवे नमः ।
गरुत्मते त्रिनेत्राय सुधामाय वृषावृषे ।

---

half). — T_1 om. lines 296–297. —(L. 298) M_1 तं देवं (for ततोऽहं). M_1 om. from the post. half up to the prior half of line 299. $M_{2.3}$ सुसमिद्धेषु यज्विनां (for the post. half). — G_3 om. (hapl.) lines 300–311. —(L. 300) Kumbh. ed. पर्यटंस्तु (for परीयंस्तु). T_1 मनोजवात् (for महा°). —(L. 302) T_2 ज्वलद्भिर्विमलात्मसु (for the post. half). —(L. 304) G_2 परितो ; M_4 परीत्य (for °य). —(L. 305) D_{10} नांतरेषां (for नान्तं तेषां). D_{10} T_3 $G_{1.4}$ Madras ed. om. from the post. half up to the prior half of line 310. —(L. 306) G_2 विसृज्य ; M_4 विवृत्य ; Kumbh. ed. विसृत्य (for विहृत्य). —(L. 307) G_2 M_4 ह्यचेतनः (for वि°). T_2 चिंतयानस्त्वचेतनः (for the post. half). —(L. 308) T_1 $M_{1.3.4}$ कस्मिन् (for त°). T_2 M_2 न ; G_2 तु (for नु). T_2 वर्तेहं (for वर्तामि). T_3 यत्र (for किं च). G_2 लौकिकं चैतदीदृशं (for the post. half). — T_1 om. line 311. —(L. 312) M_{2-4} तथा (for ततश्). T_1 तथा चिंतयमानस्य (for the prior half). G_2 -चेतसि (for °सः). T_1 मोहसंविष्टचेतसः (for the post. half). — T_3 om. (hapl) lines 313–316. —(L. 313) Kumbh. ed. महाशब्दः. T_1 श्रोत्रयोर् (for सुभृशं). —(L. 314) Madras ed. तथा (for अथ). — After line 315, M ins. :

ते महामेघनिर्घोषास्तप्तकाञ्चनवर्चसः ।

—(L. 316) M_3 विमल- (for विपुल-). —(L. 317) Madras ed. [अ]परो (for [अ]वरो). —(L. 318) T_1 समं गतैः ; M समंताच्चैः (for समन्ततः). T_2 सुपर्णैरमितौजसैः (for the post. half). —(L. 319) M_4 परिवृतं (for °गतं). M_{1-3} नष्टात्मा वै परिवृतः (for the prior half). —(L. 320) T_3 $G_{1.3}$ M_4 मनश् (for नमश्). — T_1 om. line 324. — D_{10} repeats line 326 after line 331. —(L. 326) T_1 M_2 (also as above) -रूपाय (for -देवाय). — T_2 om. (hapl.) line 328. —(L. 331) M_4 द्रुहिणायोरुक्रमाय च (hypermetric) (for the post. half). —(L. 332) $T_{1.2}$ M बृहद्रथाय ; T_3 G_2 ब्रह्मवर्ताय ; Kumbh. ed. बृहद्वेगाय ; Madras ed. ब्रह्मेंद्रकाय (for ब्रह्मोद्रेकाय). — M reads lines 334–342 after line 352. — (L. 334) M Kumbh. ed. हुताशायोर्ज(Kumbh. ed. °र्ध्व)वक्त्राय (for the prior half). T_1 om. from. the post. half up to the prior half of line 335. $G_{1.3}$ वायवे (for साधवे). —(L. 335) T_1 M वेदानां (for देवानां). —(L. 336) T_1 ककुद्मिने ; M ककुद्मते (for गरुत्मते). T_3 सुधर्माय (for सुधामाय). T_1 सुचक्रिणे ; Kumbh. ed. वृषाकृते (for °वृषे).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सम्राडुग्रे संकृतये विरजे संभवे भवे ।
वृषाय वृषरूपाय विभवे भूर्भुवाय च ।
दीप्तसृष्टाय यज्ञाय स्थिराय स्थविराय च ।
अच्युताय तुषाराय वीराय च समाय च ।
जिष्णवे पुरुहूताय वसिष्ठाय वराय च ।
सत्येशाय सुरेशाय हरयेऽथ शिखण्डिने ।
बर्हिषाय वरेण्याय वसवे विश्ववेधसे ।
किरीटिने सुकेशाय वासुदेवाय शुष्मिणे ।
बृहदुक्थे सुषेणाय युग्मे दुंदुभये तथा ।
भवे सखाय विभवे भरद्वाजाभयाय च ।
भास्कराय च चन्द्राय पद्मनाभाय भूरिणे ।
पुनर्वसुभृतत्वाय जीवप्रभविषाय च ।
वषट्काराय स्वाहाय स्वधाय निधनाय च ।
ऋचे च यजुषे साम्ने त्रैलोक्यपतये नमः ।
श्रीपद्मायाजसदृशे धरणे धारणे परे ।
सौम्याय सौम्यरूपाय सौम्ये सुमनसे नमः ।
विश्वाय च सुविश्वाय विश्वरूपधराय च ।
केशवाय सुकेशाय रश्मिकेशाय भूरिणे ।
हिरण्यगर्भाय नमः सौम्याय वृषरूपिणे ।
नारायणाग्र्यवपुषे पुरुहूताय वज्रिणे ।
धर्मिणे वृषसेनाय धर्मसेनाय रोधसे ।
मुनये ज्वरमुक्ताय ज्वराधिपतये नमः ।
अनेत्राय त्रिनेत्राय पिङ्गलाय विधर्मिणे ।
तपोब्रह्मनिधानाय युगपर्यायिणे नमः ।
शरणाय शरण्याय शक्तेष्टशरणाय च ।
नमः सर्वभवेशाय भूतभव्यभवाय च ।
पाहि मां देवदेवेश कोऽप्यजोऽसि सनातनः ।
एवं गतोऽस्मि शरणं शरण्यं ब्रह्मयोनिनम् ।
स्तव्यं स्तवं स्तुतवतस्तत्तमो मे प्रणश्यतु ।
भयं च मे व्यपगतं पक्षिणोऽन्तर्हिताभवन् ।
शृणोमि च गिरं दिव्यामन्तर्धानगतां शिवाम् ।
मा भैर्गरुत्मन्दान्तोऽसि पुनः सेन्द्रा दिवौकसः ।
स्वं चैव भवनं गत्वा द्रक्ष्यसे पुत्रबान्धवान् ।
ततस्तस्मिन्क्षणेनैव सहसैव महाद्युतिः ।
प्रत्यदृश्यत तेजस्वी पुरस्तात्स समान्तिके ।
समागम्य ततस्तेन शिवेन परमात्मना ।
अपश्यं चाहमायान्तं नरनारायणाश्रमे ।
चतुर्द्विगुणविन्यासं तं च देवं सनातनम् ।
यजतस्तानृषीन्देवान्वदतो ध्यायतो मुनीन् ।
युक्तान्सिद्धान्नैष्ठिकांश्च जपतो यजतो गृहे ।

— T1 om. line 337 — (L. 337) M संस्कृतये (for संकृ°). — (L. 338) T1 मीढुषे (for विभवे). — D10 reads line 339 twice. — (L. 339) M नव- (for दीप्त-). T1 देवश्रेष्ठाय यज्ञाय (for the prior half). — (L. 340) M वीरेंद्रचमसाय च (for the post. half). — G2 om. (hapl.) line 341. — (L. 341) M2.4 वरिष्ठाय (for वसि°). T1 परिष्ठाय पराय च (for the post. half). — T1 om. line 342. — (L. 342) M1–3 सुकेशाय (for सुरे°). — (L. 343) T1 बर्हायिसे (for बर्हिषाय). T1 वसवेश महात्मने (for the post. half). — (L. 344) T1 M सुदेवाय (for सुकेशाय). — (L. 345) T1.2 बृहदुक्थ- (for °क्थे). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 346. T3 याने (for युग्मे). — (L. 346) M2–4 भये (for भवे). T2.3 G1.3 M2 सुखाय (for स°). M भरद्वाजे भयाय च (for the post. half). — (L. 347) D10 T2.3 G1.3.4 वरेंद्राय (for च चन्द्राय). T1 सूरिणे (for भू°). — T1 om. line 348. — (L. 349) T2 स्वाहायै स्वधायै; T3 °य स्वस्थाय (for °य स्वधाय). — (L. 350) T1 M [ऽ]थ (for च). — T1 om. line 351. — (L. 351) G2 M श्रीपद्मायात्मसदृशे (for the prior half). Kumbh. ed. धरणीधारिणे परे (for the post. half). — (L. 352) Kumbh. ed. सौम्यासौम्यस्वरूपाय (for the prior half). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 353. G3 वपुषे (for सौम्ये). — (L. 355) M1.3.4 सौम्याय विषभोजिने (for the post. half). — T1 om. (hapl.?) line 356. — (L. 357) M वर्मिणे (for ध°). — (L. 359) Some MSS. त्रिणेत्राय (for त्रिने°). M विडूर्मिणे (for विध°). — (L. 360) T1 ततो (for तपो-). — (L. 361) Kumbh. ed. भक्तेष्ट- (for श°). — (L. 363) T1 विश्वरूप; M1–3 कोप्यन्योसि (for °जोऽसि). — (L. 365) M1–3 स्तव्यं स्तवेन स्तुवतस्; M4 स्तव्यस्तवैः संस्तुवतस् (for the prior half). — (L. 367) M1–3 शुश्रुवे (for शृणोमि). — Before line 368, Madras ed. ins. भगवान्. — (L. 368) M (M4 also as above) श्रांतो (for दान्तो). T1 मा गा भयं रुक्मपक्ष न तवास्ति भयं क्वचित्. — (L. 369) Kumbh. ed. चैवं. G2 कृत्वा (for गत्वा). — Before line 370, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (L. 370) T1 क्षणे च (for क्षणेन). — (L. 371) T1 प्रत्यक्षदृश्यस्तेजस्वी (for the prior half). — (L. 372) T1 समागतस् (for °म्य). T2 पुनस् (for ततस्). — (L. 373) M आत्मानं (for आयान्तं). T1 सहैव पुनरागम्य (for the prior half). T1 G1.3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 378. M1–3 तस्मिन् (for नर-). — (L. 374) M -पीनांसं (M2 °गं) (for -विन्यासं). G2 देव- (for तं च). — M4 om. lines 375–378.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुष्पपूरपरिक्षिप्तं धूपितं दीपितं हुतम् ।
वन्दितं सिक्तसंमृष्टं नरनारायणाश्रमम् ।
तदद्भुतमहं दृष्ट्वा विस्मितोऽस्मि तदानघाः ।
जगाम शिरसा देवं प्रयतेनान्तरात्मना ।
तदत्यद्भुतसंकाशं किमेतदिति चिन्तयन् ।
नाध्यगच्छं परां दिव्यां तस्य सर्वभवात्मनः ।
प्रणिपत्य सुदुर्धर्षं पुनः पुनरुदीक्ष्य च ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अवोचं तमदीनार्थं श्रेष्ठानां श्रेष्ठमुत्तमम् ।
नमस्ते भगवन्देव भूतभव्यभवत्प्रभो ।
यदेतदद्भुतं देव मया दृष्टं त्वदाश्रयम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं किं तच्छंसितुमर्हसि ।
यदि जानासि मां भक्तं यदि वानुग्रहो मयि ।
शंस सर्वमशेषेण श्रोतव्यं यदि चेन्मया ।
स्वभावस्तव दुर्ज्ञेयः प्रादुर्भावो भवस्य च ।
भवद्भूतभविष्येश सर्वथा गहनं भवान् ।
ब्रूहि सर्वमशेषेण तदाश्चर्यं महामुने ।
किं तदत्यद्भुतं वृत्तं तेष्वग्निषु समन्ततः ।
कानि तान्यग्निहोत्राणि केषां शब्दः श्रुतो मया ।
शृण्वतां ब्रह्म सततमदृश्यानां महात्मनाम् ।
एतन्मे भगवन्कृष्ण ब्रूहि सर्वमशेषतः ।
गृणन्त्यग्निसमीपेषु के च ते ब्रह्मराशयः ।

Colophon.

भगवान् ।

मां न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
विदुस्तत्त्वेन तत्त्वस्थं सूक्ष्मात्मानमवस्थितम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा लोकानां हितकाम्यया ।
भूतभव्यभविष्यादिरनादिर्विश्वकृत्तमः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
मनो बुद्धिश्च चेतश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेति विद्याविद्ये शुभाशुभे ।
मत्त एतानि जायन्ते नाहमेभ्यः कथंचन ।
स किंचिच्छ्रेयसा युक्तः श्रेष्ठभावं व्यवस्यति ।
धर्मयुक्तं च पुण्यं च सोऽहमस्मि निरामयः ।
यत्स्वभावात्मतत्त्वज्ञैः कारणैरुपलक्ष्यते ।
अनादिमध्यनिधनः सोऽन्तरात्मास्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं रूपं सूक्ष्मार्थदर्शिभिः ।
गृह्यते सूक्ष्मभावज्ञैः सोऽविभाव्योऽस्मि शाश्वतः ।
यत्तु मे परमं गुह्यं येन व्याप्तमिदं जगत् ।
सोऽहंगतः सर्वसत्त्वः सर्वस्य प्रभवोऽव्ययः ।
मत्तो जातानि भूतानि मया धार्यन्त्यहर्निशम् ।
मय्येव विलयं यान्ति प्रलये पन्नगाशन ।
यो मां यथा वेदयति तस्य तस्यास्मि काश्यप ।
मनोबुद्धिगतः श्रेयो विदधामि विहंगम ।
मां तु ज्ञातुं कृता बुद्धिर्भवता पक्षिसत्तम ।

— (L. 376) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} गृही; M_{1-3} गृहीन् (for गृहे). G_{2} यजतो जपतो गृही (for the post. half). — (L. 377) Madras ed. हितं (for हुतम्). — (L. 379) T_{2} $M_{1.3.4}$ तम($M_{3.4}$ °द)-द्भुततमं दृष्ट्वा (for the prior half). T_{2} M [अ]नघ (for °घाः). — (L. 380) T_{1} गतोस्मि; M_{1-3} अगमं (for जगाम). M_{1-3} प्रीयता च (for प्रयतेन). — (L. 382) T_{1} M निष्ठां (for दिव्यां). — T_{1} om. line 383. — (L. 384) G_{2} आदाय (for आधाय). — (L. 385) M_{4} प्रोवाचाहम् (for अवोचं तम्). — (L. 389) M_{4} मा (for मां). G_{4} [अ]प्यनुग्रहो (for वानु°). — (L. 391) M_{4} (also as above) प्रभावस् (for स्व°). — (L. 392) T_{1} -भविष्ये च (for °ष्येश). — (L. 394) M यत् (for किं). T_{1} M सनातन (for समन्ततः). — (L. 395) T_{3} तानि तानि; M_{1-3} तानि कानि (by transp.). $T_{1.2}$ M तेषां (for केषां). — (L. 396) D_{10} T_{1} G_{2} $M_{1.4}$ गृणतां (for शृण्वतां). — (L. 397) M_{1-3} सततं (for भगवन्). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name:* T_{2} सुपर्णऋषिसंवादे भगवद्दर्शनं; M सुपर्णवैकुंठ(M_{4} वैकुंठसुपर्ण)संवादे नारायणस्तुतिः. — *Adhy. no.:* T_{1} M 42; $T_{2.3}$ G 43.

— (L. 399) T_{1} M नासुरा न च राक्षसाः (for the post. half). — (L. 400) M_{1-3} सत्त्वस्थं (for त°). — (L. 402) D_{10} T_{1} अनादिर्विश्वकृत्ततः; G_{2} °र्विश्वतोमुखः (for the post. half). — (L. 404) T_{1} तेजश् (for चेतश्). — (L. 405) Kumbh. ed. [ए]व (for [इ]ति). — (L. 407) T_{1} M यत् (for स). T_{1} M युक्तं (for युक्तः). T_{1} च पश्यति (for व्यवस्यति). Kumbh. ed. श्रेयस्करमनुत्तमं (for the post. half). — (L. 409) T_{1} यश्च भावात्मतत्त्वज्ञः (for the prior half). G_{3} -मुक्ष्यते; M -लभ्यते (for -लक्ष्यते). — (L. 410) T_{2} सोंतरास्मीति शाश्वतः (for the post. half). — D_{10} G_{1-3} om. (hapl.) 411–412. — (L. 411) M_{1-3} सूक्ष्मं (for रूपं). M_{4} सूक्ष्मात्म- (for °र्थ-). — (L. 412) Madras ed. स विभाव्यो (for सोऽवि°). — (L. 413) $M_{2.3}$ तत् (for यत्). G_{4} दिव्यं; M_{1-3} रूपं (for गुह्यं). — (L. 414) T_{1} M सोहं सर्वगतः सर्वः (for the prior half). M_{2-4} प्रभवाव्ययः; Madras ed. °वोप्ययः (for °वोऽव्ययः). — (L. 415) M जायंति (for जातानि). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ धार्यंतु; T_{1} पाल्यंति (for धार्यन्ति). — (L. 416) T_{1} M प्रलयं (for विलयं). T_{1} सततं (for प्रलये). — (L. 417) G_{2} तदा; M तथा (for the first तस्य).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शृणु योऽहं यतश्चाहं यदर्थश्चाहमुद्यतः ।
ये केचिन्नियतात्मानस्त्रेताग्निपरमार्चिताः ।
अग्निकार्यपरा नित्यं जपहोमपरायणाः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय नियता नियतेन्द्रियाः ।
अनन्यमनसस्ते मां सर्वे वै समुपासते ।
यजन्तो जपयज्ञैर्मां मानसैश्च सुसंयताः ।
अग्नीनभ्युद्ययुः शश्वदग्निष्वेवाग्निसंस्थिताः ।
अनन्यकार्याः शुचयो नित्यमग्निपरायणाः ।
य एवंबुद्धयो धीरास्ते मां गच्छन्ति तादृशाः ।
अकामहतसंकल्पा ज्ञाने नित्यं समाहिताः ।
आत्मन्यग्नीन्समाधाय निराहारा निराशिषः ।
विषयेषु निरारम्भा विमुक्ता ज्ञानचक्षुषः ।
अनन्यमनसो धीराः स्वभावनियमान्विताः ।
यत्तद्धियति दृष्टं तत्सरः पद्मोत्पलायुतम् ।
तत्राग्नयः संनिहिता दीप्यन्ते स्म निरिन्धनाः ।
ज्ञानामलाशयास्तस्मिन्ये च चन्द्रांशुनिर्मलाः ।
उपासीना गृणन्तोऽग्निं प्रस्पष्टाक्षरभाषिणः ।
आकाङ्क्षमाणाः शुचयस्तेष्वग्निषु विहंगम ।
ये मया भावितात्मानो मय्येवाभिरताः सदा ।
उपासते च मामेव ज्योतिर्भूता निरामयाः ।
तैर्हि तत्रैव वस्तव्यं नीरागात्मभिरच्युतैः ।
निराहारा ह्यनिष्पन्दाश्चन्द्रांशुसदृशप्रभाः ।
निर्मला निरहंकारा निरालम्बा निराशिषः ।
मद्भक्ताः सततं ते वै भक्तास्तानपि चाप्यहम् ।
चतुर्धाहं विभक्तात्मा चरामि जगतो हितः ।
लोकानां धारणार्थाय विधानं विदधामि च ।
यथावत्तदशेषेण श्रोतुमर्हति मे भवान् ।
एका मूर्तिर्निर्गुणाख्या योगं परममास्थिता ।
द्वितीया सृजते तात भूतग्रामं चराचरम् ।
सृष्टं संहरते चैका जगत्स्थावरजंगमम् ।
जातात्मनिष्ठा क्षपयन्मोहयन्निव मायया ।
क्षिपन्ती मोहयन्ती च आत्मनिष्ठा स्वमायया ।
चतुर्थी मे महामूर्तिर्जगद्वृद्धिं ददाति सा ।
रक्षते चापि नियता सोऽहमस्मि नभश्चर ।
मया सर्वमिदं व्याप्तं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
अहं सर्वजगद्बीजं सर्वत्रगतिरव्ययः ।
यानि तान्यग्निहोत्राणि ये च चन्द्रांशुराशयः ।
गृणन्ति वेदं सततं तेष्वग्निषु विहंगम ।
क्रमेण मां समायान्ति सुखिनो ज्ञानसंयुताः ।
तेषामहं तपो दीप्तं तेजः सम्यक्समाहितम् ।
नित्यं ते मयि वर्तन्ते तेषु चाहमतन्द्रितः ।
सर्वतो मुक्तसङ्गेन मय्यनन्यसमाधिना ।
शक्यः समासादयितुमहं वै ज्ञानचक्षुषा ।
मां स्थूलदर्शनं विद्धि जगतः कार्यकारणम् ।
मत्तश्च संप्रसूतान्वै विद्धि लोकान्सदैवतान् ।
मया चापि चतुर्धात्मा विभक्तः प्राणिषु स्थितः ।
आत्मभूतो वासुदेवो ह्यनिरुद्धो मतौ स्थितः ।
संकर्षणोऽहंकारे च प्रद्युम्नो मनसि स्थितः ।

— (L. 418) D_{10} T_2 G M_{1-3} विदधाति (for °धामि). — (L. 419) G_2 कृत्वा (for कृता). T_1 मां तु ज्ञात्वा कृती बुद्धिर् (for the prior half). — (L. 420) $G_{1.3.4}$ गतश्च् (for यतश्च्). M यदर्थं (for °र्थश्च्). — (L. 421) $T_{1.3}$ G_2 M त्रेताग्निपरमा द्विजाः (for the post. half). — (L. 424) T_2 तेषां (for ते मां). T_1 यतंतः (for सर्वे वै). — (L. 425) T_1 जयंतो; T_3 यजंते (for यजन्तो). — T_1 om. line 426. — (L. 426) M -संश्रिताः (for -संस्थिताः). — (L. 429) T_3 G_1 M_4 अकामा (for °म-). M जपे (for ज्ञाने). T_1 समाश्रिताः (for °हिताः). — (L. 430) M निरारंभा (for °हारा). — (L. 433) T_1 तु; M ते (for तद्). D_{10} सरः पद्मोत्पलं युतं (for the post. half). — T_1 om. line 434. — (L. 434) M_{1-3} अत्र (for तत्र). — T_1 om. (hapl.) lines 436–438. — (L. 436) T_3 उपासते (for °सीना). Kumbh. ed. अस्पष्टाक्षरभाषिणः (for the post. half). — (L. 440) T_1 om. from the post. half up to the post. half of line 441. — (L. 442) M_{1-3} निर्मुक्ता (for निर्मला). M निरारंभा (for °लम्बा). — T_1 om. line 443. — (L. 443) Kumbh. ed. भक्तांस् (for भक्तास्). — After line 443, M_{1-3} read lines 456–461. — (L. 444) T_3 $G_{1.3}$ M हितं (for हितः). — (L. 445) M लोकसं- (for लोकानां). — (L. 446) M_{1-3} यथा च (for यथावत्). T_1 यथावृत्तमशेषेण (for the prior half). T_1 इच्छति (for अर्हति). — (L. 448) D_{10} चरते; T_1 रक्षणे (for सृजते). — T_1 om. lines 450–451. M_{1-3} om. (hapl.) line 450. — (L. 450) Kumbh. ed. ज्ञातात्म- (for जातात्म-). Kumbh. ed. मोहयंतीव मायया (for the post. half). — (L. 451) M_{1-3} क्षपयंती मोहयंती (for the prior half). — (L. 452) T_1 मम या; M त्वेव या (for मे महा-). — T_1 om. line 453. — (L. 453) Kumbh. ed. नभश्चरः (for °र). — (L. 454) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्राप्तं (for व्याप्तं). — (L. 455) T_1 सर्वस्य (for °त्र-). — T_1 om. (hapl.?) line 456. — (L. 456) G_2 -निर्मलाः (for -राशयः). — (L. 457) T_2 शृण्वंति (for गृणन्ति). T_1 ब्रह्म (for वेदं). — (L. 465) T_2 मायया (for मया च). T_1 विभक्तात्मा (for चतुर्धात्मा). T_1 चतुर्धा प्राणिसंस्थितः (for the post. half). — M_4 reads lines 468–469 twice. — (L. 468) T_1 मे; G_2 च; M_{1-3} त्वं (for यद्). M_4 (second time) यथा तदपि सम्यक्त्वं (for the prior

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अन्यथा च चतुर्धा यत्सम्यक्त्वं श्रोतुमर्हसि ।
हिरण्यगर्भः पद्माख्यो यत्र ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ।
शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
दैत्यदानवदर्पघ्नमेवं मां विद्धि नित्यशः ।
दैत्यदानवरक्षोभिर्यदा धर्मः प्रपीड्यते ।
तदाहं धर्मवृद्ध्यर्थं मूर्तिमान्भविताशुग ।
वेदव्रतपरा ये तु धीरा निश्चितबुद्धयः ।
योगिनो योगयुक्ताश्च ते मां पश्यन्ति नान्यथा ।
पञ्चभिः संप्रयुक्तोऽहं विप्रयुक्तश्च पञ्चभिः ।
वर्तमानश्च तेष्वेवं निवृत्तश्चैव तेष्वहम् ।
ये विदुर्जातसंकल्पास्ते मां पश्यन्ति तादृशाः ।
खं वायुरापो ज्योतिश्च पृथिवी चेति पञ्चमम् ।
तदात्मकोऽस्मि विज्ञेयो न चान्योऽस्मीति निश्चितम् ।
वर्तमानमतीतं च पञ्चवर्गेषु निश्चलम् ।
शब्दस्पर्शेषु रूपेषु रसगन्धेषु चाप्यहम् ।
रजस्तमोभ्यामाविष्टा येषां बुद्धिरनिश्चिता ।
ते न पश्यन्ति मे तत्त्वं तपसा महता ह्यपि ।
नोपवासैर्न नियमैर्न व्रतैर्विविधैरपि ।
द्रष्टुं वा वेदितुं वापि न शक्या परमा गतिः ।
महामोहोत्थपङ्के तु निमग्नानां गतिर्हरिः ।
एकान्तिनो ध्यानपरा यतिभावाद्व्रजन्ति माम् ।
सत्त्वयुक्ता मतिर्येषां केवलात्मविनिश्चिता ।
ते पश्यन्ति स्वमात्मानं परमात्मानमव्ययम् ।
अहिंसा सर्वभूतेषु तेष्ववस्थितमार्जवम् ।
तेष्वेव च समाधाय सम्यगेति स मामजम् ।
यदेतत्परमं गुह्यमाख्यानं परमाद्भुतम् ।
यत्नेन तदशेषेण यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।
ये त्वग्निहोत्रनियता जपयज्ञपरायणाः ।
ते मामुपासते शश्वद्यांस्तांस्त्वं दृष्टवानसि ।
शास्त्रदृष्टविधानज्ञा असक्ताः क्वचिदन्यथा ।
शक्योऽहं वेदितुं तैस्तु यन्मे परममव्ययम् ।
ये तु सांख्यं च योगं च ज्ञात्वाप्यधृतनिश्चयाः ।
न ते गच्छन्त्यकुशलाः परां गतिमनुत्तमाम् ।
तस्माज्ज्ञानेन शुद्धेन प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
आसादयति तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः श्रद्धायुक्तेन चेतसा ।
मद्भक्त्या च द्विजश्रेष्ठा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
यद्गुह्यं परमं बुद्धेरलिङ्गग्रहणं च यत् ।
तत्सूक्ष्मं गृह्यते विप्रैर्यतिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
न वायुः पवते तत्र न तस्मिञ्ज्योतिषां गतिः ।
न चापः पृथिवी नैव नाकाशं न मनोगतिः ।
तस्माच्चैतानि सर्वाणि प्रजायन्ते विहंगम ।
सर्वेभ्यश्च स तेभ्यश्च प्रभवत्यमलो विभुः ।
स्थूलदर्शनमेतन्मे यद्दृष्टं भवतानघ ।
एतत्सूक्ष्मस्य च द्वारं कार्याणां कारणं त्वहम् ।

---

half). T_2 इच्छसि ; $G_{1.3}$ अर्हति (for °सि). $M_{1-3.4}$ (second time) श्रोतुमर्हसि तत्त्वतः (for the post. half). — (L. 469) T_1 पद्माक्षो (for °ख्यो). M_4 (second time) यत्तत्पद्ममभूत्पूर्वं (for the prior half). Kumbh. ed. तत्र (for यत्र). T_1 प्रजायते (for व्यजायत). — (L. 470) M_4 ब्रह्मतश् (for °णश्). G_2 [अ]वधारयेत् ; M [उ]पधार्यतां (for [अ]व°). — (L. 471) T_1 शिवात्तु (hypermetric) (for शिवात्). — T_1 om. line 474. — (L. 474) Madras ed [आ]शु वै (for [आ]शुग). — (L. 475) T_3 वेदभूत- (for °व्रत-). — (L 476) M_{1-3} कामगाः (for नान्यथा). — (L. 478) $T_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ [ए]व (for [ए]वं). — T_1 om. line 479. — (L. 479) M जित- (for जात-). — (L. 481) M_4 नान्योसीति विनिश्चितं (for the post. half). — (L. 485) T_1 M न मे (for ते न). M_4 ते (for मे). — (L. 486) G_2 सोपवासैर्. — M_4 reads lines 488–489 on marg. — (L. 488) T_1 महामोहार्थपंके तु ; M °हमहापंक- (for the prior half). — (L. 489) T_2 एकाकिनो (for °न्तिनो). M_{1-3} इति (for यति-). T_1 याति मामेव सुव्रताः (for the post. half). — (L. 490) G_1 सत्य- (for सत्त्व-). D_{10} G_2 ह्येषां (for येषां). — (L. 491) M महात्मानः (for स्वमात्मानं). M_4 मामजम् (for आत्मानम्). — (L. 492) T_1 M येषु (for तेषु). T_1 [उ]पास्थितम् (for [अ]व°). — After line 492, T_1 ins. :

मामेव ते संप्रयान्ति शुभाचारसमन्विताः ।

— $T_{1.2}$ om. line 493. — (L. 494) T_1 M आख्यातं (for °नं). — (L. 495) M यत्तोहं (for यत्नेन). M इच्छसि (for अर्हसि). — (L. 496) T_1 M -निरता (for -नियता). — (L. 497) M ये (for ते). Madras ed. एतांस् (for यांस्तांस्). — (L. 498) T_1 M सांख्ययोग- ; Kumbh. ed. शास्त्रदृढ- (for °दृष्ट-). T_1 [अ]न्यतः (for °था). — (L. 499) T_1 यत्नेन परमव्ययं (for the post. half). — (L. 500) T_1 [अ]प्रकृत- (for [अ]प्यधृत-). — (L. 502) D_{10} G_2 दानेन (for ज्ञा°). M [आ]त्मवान् (for °विच्). — (L. 504) D_{10} श्रद्धाभि- (for शुद्धाभि-). — T_1 om. (hapl.) line 509. — (L. 509) M [ए]व (for च). — (L. 510) T_1 जातानि (for सर्वाणि). T_1 सर्वाण्येव (for प्रजायन्ते). — T_1 om. line 511. — (L. 513) M_4 एतं (for एतत्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दृष्टो वै भवता तस्मात्सरस्यमितविक्रम ।
ब्रह्मणो यदहोरात्रं संख्यानज्ञैर्विभाव्यते ।
एष कालस्त्वया तत्र सरहस्यमुपागतः ।
मां यज्ञमाहुर्यज्ञज्ञा वेदं वेदविदो जनाः ।
मुनयश्चापि मामेव जपयज्ञं प्रचक्षते ।
वक्ता मन्ता रसयिता घ्राता द्रष्टा प्रदर्शकः ।
बोद्धा बोधयिता चाहं गन्ता श्रोता चिदात्मकः ।
मामिष्ट्वा स्वर्गमायान्ति तथा चाप्नुवते महत् ।
ज्ञात्वा मामेव चैधन्ते निःसङ्गेनान्तरात्मना ।
अहं तेजो द्विजातीनां मम तेजो द्विजातयः ।
मम यस्तेजसा देहः सोऽग्निरित्येव गम्यताम् ।
प्राणपालः शरीरेऽहं योगिनामहमीश्वरः ।
सांख्यानामिदमेवाग्रे मयि सर्वमिदं जगत् ।
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चैवार्जवं जपम् ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव कर्मजं च भवाप्ययम् ।
स तदाहं तथारूपस्त्वया दृष्टः सनातनः ।
ततस्त्वहं परतरः शक्यः कालेन वेदितुम् ।
मम यत्परमं गुह्यं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
तदेवं परमो गुह्यो देवो नारायणो हरिः ।
न तच्छक्यं भुजंगारे वेत्तुमभ्युदयान्वितैः ।
निरारम्भनमस्कारा निराशीर्बन्धनास्तथा ।
गच्छन्ति तं महात्मानः परं ब्रह्म सनातनम् ।
स्थूलोऽहमेवं विहग त्वया दृष्टस्तथानघ ।
एतच्चापि न वेत्स्यन्यस्त्वामृते पन्नगाशन ।
मा मतिस्तव गान्वाशमेषा गतिरनुत्तमा ।
मद्भक्तो भव नित्यं त्वं ततो वेत्स्यसि मे पदम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं दिव्यमानुषम् ।
एतच्छ्रेयः परं चैतत्पन्थानं विद्धि मोक्षिणाम् ।
एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
पश्यतो मे महायोगी जगामात्मगतिर्गतिम् ।
एतदेवंविधं तस्य महिमानं महात्मनः ।
अच्युतस्याप्रमेयस्य दृष्टवानस्मि यत्पुरा ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं चेष्टितं तस्य धीमतः ।
मयानुभूतं प्रत्यक्षं दृष्ट्वा चाद्भुतकर्मणः ।

Colophon.

ऋषयः ।

अहो श्रावितमाख्यानं भवतात्यद्भुतं महत् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
एतत्पवित्रं देवानामेतद्गुह्यं परंतप ।
एतज्ज्ञानवतां ज्ञेयमेषा गतिरनुत्तमा ।

Kumbh. ed. तद् (for च). — M_{1-3} om. line 514. — (L. 515) T_1 दिवारात्रं ; Kumbh. ed. अहोरात्र- (for °त्रं). Kumbh. ed. ·संख्याभिज्ञैर् (for °नज्ञैर्). — (L. 516) M_{1-3} तात (for तत्र). T_1 M_{1-3} उपासितः (for °गतः). M_4 पतंग समुपासितः (for the post. half). — (L. 517) T_1 सर्वे (for वेदं). — (L. 518) M मानसं (for मुनयश्च). M ज्ञानयज्ञं (for जप°). — (L. 519) T_1 M स्प्रष्टा (for द्रष्टा). — (L. 520) M_4 तथासिता (for चिदात्मकः). — (L. 522) T_1 मोदंते ; T_2 चैवं ते (for चैधन्ते). — (L. 524) M तै- ($M_{2,3}$ ते)जसो (for तेजसा). D_{10} G_4 [अ]व- (for [ए]व). — (L. 526) T_1 [अ]ग्र्यं ; M [अ]ग्र्यो (for [अ]ग्रे). $G_{1,3}$ M अहं (for इदं). — (L. 527) T_1 धर्माधर्मं (for धर्ममर्थं). M धर्मश्चार्थश्च कामश्च (for the prior half). G_2 परं (for जपम्). M मोक्षश्चैवार्जवं जपः (for the post. half). — After line 527, T_1 reads line 532, repeating it in its proper place. T_1 om. line 528. — (L. 528) M कर्मजं चाहमव्ययं (for the post. half). — (L. 529) T_3 G_2 M तथा (for तदा). — (L. 531) M_{1-3} यत्स्यात्परं (for यत्परमं). M_4 परम् (for ध्रुवम्). — (L. 532) G_2 तदेष (for °वं). D_{10} परमं (for °मो). T_1 (first time) तदेव परमं गुह्यं ; M स ए(M_4 तदे)व परमो देवो (for the prior half). M गुह्यो (for देवो). — (L. 533) G_2 ततश् (for न तच्). — (L. 534) G_2 निरालंब- (for °रम्भ-). — (L. 535) $T_{1,3}$ $G_{2,4}$ M महात्मानं (for °त्मानः). — (L. 536) M_4 तदा (for तथा). — (L. 537) T_2 वा (for च). — (L. 538) T_2 G_2 M ते ध्य($M_{1,4}$ तेध्य)गान् (for तव गान्). T_1 मा गात्तव मतिर्नाशम् (for the prior half). — T_1 om. line 539. — (L. 539) M परं (for पदम्). — (L. 540) G_2 दिव्यम् (for सर्वम्). — (L. 541) M_1 ततश् (for एतच्). G_3 M_2 [ए]व (for [ए]तत्). T_1 बद्धानां विद्धि मोक्षणं (for the post. half). — Before line 542, Madras ed. ins. सुपर्णः. — (L. 544) G_2 एवम् ; M_{1-3} एतम् (for एतद्). T_1 महाद्युतेः (for °त्मनः). — (L. 546) T_3 एतच्च ; G_2 तथ्यतः (for एतद्वः). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ G सुपर्णवैकुंठसंवादः ; M_{1-3} सुपर्णवैकुंठसंवादे गुह्यकथा ; M_4 वैकुंठसुपर्णसंवादे गुह्यकथनं. — *Adhy. no.* : T_1 M 43 ; $T_{2,3}$ G 44. — (L. 548) M_{1-3} श्रोतव्यम् (for श्रावितम्). T_1 M_{1-3} श्रावितं (for [अ]त्यद्भुतं). — D_{10} reads line 549 twice. — (L. 550) T_1 परं स्मृतं (for परंतप). — (L 551) G_2 ज्ञानं तथा (for ज्ञानवतां). — (L. 552) T_1 सदा (for कथां). — (L. 553) T_1 आप्नुयात् (for प्रा°). M दिव्यान् (for पुण्यान्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

य इमां श्रावयेद्विद्वान्कथां पर्वसु पर्वसु ।
स लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यान्देवर्षिभिरभिष्टुतान् ।
श्राद्धकाले च विप्राणां य इमां श्रावयेच्छुचिः ।
न तत्र रक्षसां भागो नासुराणां च विद्यते ।
अनसूयुर्जितक्रोधः सर्वसत्त्वहिते रतः ।
यः पठेत्सततं युक्तः स व्रजेत्तत्सलोकताम् ।
वेदान्पारयते विप्रो राजा विजयवान्भवेत् ।
वैश्यस्तु धनधान्याढ्यः शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ।

भीष्मः ।

ततस्ते मुनयः सर्वे संपूज्य विनतासुतम् ।
स्वानेव चाश्रमाञ्जग्मुर्बभूवुः शान्तितत्पराः ।
स्थूलदर्शिभिराक्रुष्टो दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः ।
एषा श्रुतिर्महाराज धर्म्या धर्मभृतां वर ।
सुराणां ब्रह्मणा प्रोक्ता विस्मितानां परंतप ।
मयाप्येषा कथा तात कथिता मातुरन्तिके ।
वसुभिः सत्त्वसंपन्नैस्तवाप्येषा मयोच्यते ।
तदग्निहोत्रपरमा जपयज्ञपरायणाः ।
निराशीर्बन्धनाः सन्तः प्रयान्त्यक्षरसाम्यताम् ।
आरम्भयज्ञानुत्सृज्य जपहोमपरायणाः ।
ध्यायन्तो मनसा विष्णुं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
तदेव परमो मोक्षो मोक्षद्वारं च भारत ।
यथा विनिश्चितात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।

Colophon.

4

After 13. 14. 84, N Kumbh. ed. ins. :

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शत्रुहन् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा इदमम्बामचोदयम् ।
कोऽयमम्ब महादेवः स कथं च प्रसीदति ।
कुत्र वा वसते देवो द्रष्टव्यो वा कथं च सः ।
तुष्यते वा कथं शर्वो रूपं वा तस्य कीदृशम् ।
कथं ज्ञेयः प्रसन्नो वा दर्शयेज्जननी मम ।
एवमुक्ता तदा कृष्ण माता मे सुतवत्सला ।
मूर्धन्याघ्राय गोविन्द सबाष्पाकुललोचना ।
प्रमार्जन्ती च गात्राणि मम वै मधुसूदन ।
धैर्यमालम्ब्य जननी इदमाह सुरोत्तम ।

अम्बा ।

दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराराध्यो दुरन्तकः ।
दुराधृष्यश्च दुर्ग्राह्यो दुर्दृश्यो ह्यकृतात्मभिः ।

— (L. 554) $M_{1.3.4}$ श्रुतिं (for शुचिः). — (L. 556) G_4 -सत्य- (for -सत्त्व-). T_1 M -सुखे (for -हिते). — (L. 557) G_2 यत् (for यः). — For line 557, T_1 subst. :

सर्वतः सुखसंयुक्तः सर्वलोकानवाप्नुयात् ।

— (L. 558) M धारयते (for पा°). T_1 देवांस्तर्पयते विप्रो (for the prior half). — (L. 559) G_2 वैश्यस्तु धनमाप्नोति (for the prior half). — After line 559, M_{1-3} ins. :

एवंप्रकारो भगवान्स्वेच्छारूपधरोऽव्ययः ।

— After the above, $M_{1.2}$ read line 562. — (L. 561) M_{1-3} स्वमाश्रमपदं जग्मुर् ; M_4 स्वानाश्रमपदाञ्जग्मुर् (for the prior half). M चाग्नि- (for शान्ति-). — (L. 562) T_2 $G_{3.4}$ -दृष्टिभिर् (for -दर्शि°). T_1 कृष्णोयं (for आक्रुष्टो). T_1 दुर्गोयं (for दुर्ज्ञेयो). — (L. 566) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्व- ; M वसु- (for सत्त्व-). T_1 कथाप्येषा मया श्रुता (for the post. half). — (L. 568) T_1 M_4 -सात्मतां (for -साम्यताम्). M_{1-3} भवंत्यक्षरसात्मकाः (for the post. half). — (L. 570) M मनसा तमनुध्याता (for the prior half). — (L. 571) M [ए]प (for [ए]व). — (L. 572) D_{10} यदा (for यथा). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 सुपर्णऋषिसंवादे भगवद्दर्शनमाहात्म्यकथनं ; M कथाप्रशंसनं नाम सुपर्णवैकुंठ(M_4 वैकुंठसुपर्ण)संवादः. — *Adhy. no. :* T_1 M 44 ; $T_{2.3}$ G 45.

4

(L. 2) D_{1-9} प्रयतो (for प्रणतो). $D_{2.3}$ चेदम् ; D_5 इमम् (for इदम्). D_{4-8} अनोदयं (for अचो°). — (L. 3) B_3 अद्य ; D_1 अस्य (for अम्ब). B_3 $D_{1.3-9}$ कथं चैव (B_3 च स ; D_1 देव) (for स कथं च). — (L. 4) V_1 अत्र (for कुत्र). B_5 $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6.7.9.10}$ कथंचन (for कथं च सः). — (L. 5) $D_{2.3}$ इज्यते (for तुष्यते). $Dn_{1.n2}$ तस्य च (for वा तस्य). — (L. 6) B_1 तस्य (for ज्ञेयः). $D_{2.3}$ च कथं (for जननी). D_1 सदा (for मम). — (L. 7) $D_{2.3}$ ततः (for तदा). D_9 वसु- (for सुत-). — (L. 8) D_{1-9} मूर्ध्नि च (for मूर्धन्ति). D_1 गोविंदं (for °द). — (L. 9) B_3 Dn_3 $D_{2-6.8-10}$ प्रमार्जयंती (for प्रमार्जन्ती च). — (L. 10) V_1 $B_{1.2.5}$ $Dn_{1.n2}$ दैन्यम् (for धैर्यम्). D_{4-9} मामाह (for जननी). B_4 दैन्यमालक्ष्य जननी (for the prior half). $D_{2.3}$ चेदम् (for इदम्). Dn_2 सुरोत्तमं ; D_{1-3} नरोत्तम (for सु°). D_{4-9} जननी पुरुषोत्तम (for the post. half). — (L. 11) D_{10} महाबाहो (for °देवो). $B_{1.2}$ D_3 दुराराधो ; B_4 $Dn_{1.n2}$ °धारो ; D_2 °धर्षो (for °राध्यो). B_4 दुरन्वयः (for °न्तकः). — (L. 12) $B_{2.4}$ दुराधर्षश्च ; $Dn_{1.n2}$ °बाधश्च ; D_5 °राध्यश्च (for °धृष्यश्च). D_2 दुर्दर्शो हि ; D_{8-9} दुर्दर्शश्च (for दुर्दृश्यो हि). — (L. 13) D_{1-8} दिव्यानि (for रूपाणि). D_1 देवदेवः पुरा किल ; $D_{2.3}$ देव-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यस्य रूपाण्यनेकानि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्थानानि च विचित्राणि प्रसादाश्चाप्यनेकशः ।
को हि तत्त्वेन तद्वेद ईशस्य चरितं शुभम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि देवदेवः पुरा किल ।
क्रीडते च यथा शर्वः प्रसीदति यथा च वै ।
हृदिस्थः सर्वभूतानां विश्वरूपो महेश्वरः ।
भक्तानामनुकम्पार्थं दर्शनं च यथाश्रुतम् ।
मुनीनां ब्रुवतां दिव्यामीशानचरितां कथाम् ।
कृतवान्यानि रूपाणि कथितानि दिवौकसैः ।
अनुग्रहार्थं विप्राणां शृणु वत्स समासतः ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां रुद्रादित्याश्विनामपि ।
विश्वेषामपि देवानां वपुर्धारयते भवः ।
नराणां देवनारीणां तथा प्रेतपिशाचयोः ।
किरातशबराणां च जलजानामनेकशः ।
करोति भगवान्रूपमाटव्यशबराण्यपि ।
कूर्मो मत्स्यस्तथा शङ्खः प्रवालाङ्कुरभूषणः ।
यक्षराक्षससर्पाणां दैत्यदानवयोरपि ।
वपुर्धारयते देवो भूयश्च बिलवासिनाम् ।
व्याघ्रसिंहमृगाणां च तरक्ष्वृक्षपतत्रिणाम् ।
उलूकश्वशृगालानां रूपाणि कुरुतेऽपि च ।
हंसकाकमयूराणां कृकलासकसारसाम् ।
रूपाणि च बलाकानां गृध्रचक्राङ्गयोरपि ।
करोति वा स रूपाणि धारयत्यपि पर्वतम् ।
गोरूपी च महादेवो हस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ।
छागशार्दूलरूपश्च अनेकमृगरूपधृक् ।
अण्डजानां च दिव्यानां वपुर्धारयते भवः ।
दण्डी छत्री च कुण्डी च द्विजानां धारणस्तथा ।
षण्मुखो वै बहुमुखस्त्रिनेत्रो बहुशीर्षकः ।
अनेककटिपादश्च अनेकोदरवक्त्रधृक् ।
अनेकपाणिपार्श्वश्च अनेकगणसंवृतः ।
ऋषिगन्धर्वरूपश्च सिद्धचारणरूपधृक् ।
भस्मपाण्डुरगात्रश्च चन्द्रार्धकृतभूषणः ।
अनेकरावसंघुष्टश्चानेकस्तुतिसंस्तुतः ।
सर्वभूतान्तकः सर्वः सर्वलोकप्रतिष्ठितः ।
सर्वलोकान्तरात्मा च सर्वगः सर्ववाद्यपि ।

देवस्य वै किल (for the post. half). — (L. 14) D_{10} पवित्राणि (for विचि°). — After line 14, B_{1-4} Dn_3 $D_{1-7.9.10}$ ins. :

अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य स्थाणो रूपाण्यनेकशः ।
[D_{1-3} स्थानं (for स्थाणो).]

— (L. 15) B_3 तत्त्वश (for तद्वेद). $D_{2.3}$ महेश- ; D_{4-9} शिवस्य (for ईशस्य). — (L. 16) D_1 कृतवाक्यानि रूपाणि (for the prior half). $D_{6.8.9}$ देवरूपः (for °देवः). — (L. 17) V_1 $B_{1.3.4}$ $Dn_{1.n2}$ D_5 तथा (for the first यथा). Dn_1 तथा (for यथा). D_{4-9} स (for च). — (L. 18) D_{4-9} महाबलः (for महेश्वरः). — (L. 19) D_1 -कंपार्थौ (for °र्थं). D_8 om. (hapl.) from दर्शनं up to अनुग्रहार्थं (in line 22). — (L. 20) D_{4-9} वदतां (for ब्रुवतां). $Dn_{1.n2}$ D_5 दिव्यम् (for दिव्याम्). $Dn_{1.n2}$ D_5 ईशानचरितं शुभं (D_5 तथा) (for the post. half). — (L. 21) D_{4-9} कर्माणि (for रूपाणि). D_{4-9} सुरोत्तमैः (for दिवौकसैः). — (L. 22) Dn_1 समावृतः ; D_{5-9} °हितः (for °सतः). — (L. 23) Dn_1 मा (for मां). — Before line 24, some MSS. ins. अम्बा. D_4 om. lines 25–26. — (L. 25) $D_{5.6.8.9}$ विभुः (for भवः). — $D_{1.3}$ om. line 26. — (L. 26) B_{1-4} Dn_3 $D_{2.5.8-10}$ चैव (for देव-). — (L. 27) D_7 अनेकधा ; D_8 अशेषतः (for अनेकशः). — (L. 28) B_1 रूपाणि (for रूपम्). D_{1-10} -शबरेषु (for °राणि). — (L. 29) D_{4-9} प्रवालोत्करभूषणः (for the post. half). — (L. 30) $D_{4.6-9}$ यक्षरक्षोथ सर्पाणां (for the prior half). — (L. 31) $D_{1.3}$ भूयश्च जलचारिणां ; D_{10} भूयश्चालितवासिनां (for the post. half). — (L. 32) B_1 Dn_1 तरक्षर्क्ष- ; D_{10} तरक्ष्वर्क्ष- (for तरक्ष्वृक्ष-). D_{4-9} तरक्षमृगपक्षिणां (for the post. half). — $D_{4-7.9}$ om. lines 33–34. — (L. 33) B_4 उलूकानां (for उलूकश्व-). B_1 वपुर्धारयते भवः (for the post. half). — (L. 34) D_{1-3} हंसकंक- (for °काक-). D_{1-3} कृकिलासकसारसां (for the post. half). — (L. 35) $B_{2.5}$ Dn_3 $D_{1.5.10}$ गृध्रचक्राह्वयोरपि ; $D_{4.6-8}$ °चक्रांकयोरपि (for the post. half). — (L. 36) B_1 D_{10} चापि ; $D_{4-7.9}$ चाथ ; D_8 चैव (for वा स). D_3 तारयति (for धा°). D_7 [अ]थ (for [अ]पि). D_{1-9} पर्वतान् (for °तम्). — (L. 37) V_1 $Dn_{1.n2}$ D_{10} गोरूपं (for °पी). $B_{1.3}$ D_{1-9} गोरूपी हरि- $B_{1.3}$ ऋक्ष)रूपी च (for the prior half). — (L. 38) D_3 तथानेकमृगाधिपः ; D_5 अनेकोदरचक्रधृक् (for the post. half). — (L. 39) $D_{1.3}$ रूपं (for वपुर्). B_3 प्रभुः (for भवः). — (L. 40) $D_{2.3}$ छत्री दंडी (by transp.). D_1 दंडी कुंडी च छत्री च ; D_{4-9} दंडी कुंडी च मुंडी च (for the prior half). $B_{1.3-5}$ D_{10} धारणं ; Dn $D_{4.6-9}$ वा(D_{7-9} चा)रणस् (for धा°). — (L. 41) $B_{2.5}$ त्रिमुखो (for त्रिनेत्रो). $D_{2.3}$ -नेत्रकः (for -शीर्षकः). — (L. 42) Dn_3 -रत्नधृक् ; $D_{1.2}$ -चक्त्रधृत् (for °धृक्). — (L. 43) B_4 D_{7-9} -गुण- (for -गण-). — (L. 44) V_1 D_{1-3} -वाद्यधृक् ($D_{1.2}$ °धृत् ; D_3 °भृत) ; Kumbh. ed. -रूपधृत् (for °धृक्). — (L. 45) D_4 चंद्रांके ; $D_{5.6.8.9}$ चंद्रार्क- (for °र्ध-). D_{1-3} -शेखरः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सर्वत्र भगवाञ्ज्ञेयो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ।
यो हि यं कामयेत्कामं यस्मिन्नर्थेऽर्च्यते पुनः ।
तत्सर्वं वेत्ति देवेशस्तं प्रपद्य यदीच्छसि ।
नन्दते कुप्यते चापि तथा हुंकारयत्यपि ।
चक्री शूली गदापाणिर्मुसली खड्गपट्टिशी ।
भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ।
नागयज्ञोपवीती च नागचर्मोत्तरच्छदः ।
हसते गायते चैव नृत्यते सुमनोहरम् ।
वादयत्यपि वाद्यानि विचित्राणि गणैर्वृतः ।
वल्गते जृम्भते चैव रुदते रोदयत्यपि ।
उन्मत्तमत्तरूपं च भाषते चापि सुस्वरः ।
अतीव हसते रौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनम् ।
जागर्ति चैव स्वपिति जृम्भते च यथासुखम् ।
जपते जप्यते चैव तपते तप्यते पुनः ।
ददाति प्रतिगृह्णाति युञ्जते ध्यायतेऽपि च ।
वेदीमध्ये तथा यूपे गोष्ठमध्ये हुताशने ।
दृश्यते दृश्यते चापि बालो वृद्धो युवा तथा ।
क्रीडते ऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेव च ।
ऊर्ध्वकेशो महाशेफो नग्नो विकृतलोचनः ।
गौरः श्यामस्तथा कृष्णः पाण्डुरो धूमलोहितः ।
विकृताक्षो विशालाक्षो दिग्वासाः सर्ववासकः ।
अरूपस्याद्यरूपस्य अतिरूपाद्यरूपिणः ।
अनाद्यन्तमजस्यान्तं वेत्स्यते कोऽस्य तत्त्वतः ।
हृदि प्राणो मनो जीवो योगात्मा योगसंज्ञितः ।
ध्यानं तत्परमात्मा च भावग्राह्यो महेश्वरः ।
वादको गायनश्चैव सहस्रशतलोचनः ।
एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रोऽनेकवक्त्रकः ।
तद्भक्तस्तद्गतो नित्यं तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
भज पुत्र महादेवं ततः प्राप्स्यसि चेप्सितम् ।

-भूषणः). — (L. 46) D_{1-3} अनेकनामसंघुष्टश् (for the prior half). D_{5-10} अनेक- (for चानेक-). Dn_{3} -द्युति- ; D_{7} -श्रुति- (for -स्तुति-). $Dn_{1}.n_{2}$ $D_{2.8}$ -संस्कृतः (for -संस्तुतः). — (L. 47) $B_{1.2.5}$ D_{1-3} शर्वः (for सर्वः). D_{3} सर्वलोके. — (L. 48) B_{3} D_{10} सर्वगः सर्ववागपि (for the post. half). — (L. 49) B_{1} देवो (for ज्ञेयो). — (L. 50) V_{1} प्रार्थयेत् (for काम°). D_{2} कार्यं (for कामं). $B_{1.5}$ [ऽ]र्थ्यते (for ऽर्च्यते). $D_{2.3}$ यस्मिन्नर्थे यदिच्छसि (for the post. half). — D_{3} om. (hapl.) line 51. — (L. 51) D_{2} वेद (for वेत्ति). — (L. 52) $B_{2.3.5}$ तथा क्रीडां करोत्यपि ; D_{1-3} तथा किंकरयत्यपि ; $D_{4-7.9}$ पिनाकी कारयत्यपि ; D_{10} स क्रीडां कारयत्यपि (for the post. half). — (L. 53) D_{1-3} दंड- (for खड्ग-). Kumbh. ed. -पट्टसी (for -पट्टिशी). — (L. 54) D_{10} भूचरो (for भूधरो). D_{7} -मौंजीवान् (for -मौञ्जी च). — (L. 55) $D_{1.3}$ -यज्ञोत्तर- (for -चर्मो°). — (L. 56) After the prior half of line 56, D_{7} reads the prior half and the post. half of line 58 (transposed), repeating the same in its proper place. D_{8} om. (hapl.) from the post. half up to the prior of line 58. B_{1} $Dn_{1}.n_{2}$ D_{2} च (for सु-). — D_{3} om. lines 57–59. — (L. 57) B_{4} $Dn_{1}.n_{2}$ गणैर्युतः ; D_{4-6} गणान्वितः (for गणैर्वृतः). — (L. 58) D_{9} om. (hapl.) from चैव up to जृम्भते (in line 61). D_{7} (second time) एवं चेष्टां करोति सः (for the post. half). — (L. 59) Dn_{3} $D_{1.4-8}$ -रूपश् (for -रूपं). B_{1} सस्वनः ; B_{4} $D_{1.2.4-8}$ सु(D_{8} स)स्वरं (for सुस्वरः). — (L. 60) B_{5} स्वपरैर् (for नयनैर्). B_{4} Dn_{2} D_{1-7} जगत् (for जनम्). — (L. 61) Dn_{3} $D_{2.3}$ तथा सुखं. — (L. 62) B_{4} जप्यते जपते चैव तप्यते तपते पुनः. — (L. 63) D_{1-3} युनक्ति ; D_{4-9} मुंजते (for युञ्जते). — (L. 64) D_{7} यथा (for तथा). D_{2} गोष्ठी- (for गोष्ठ-). — (L. 65) D_{4-9} स्पृश्यते (for the second दृश्यते). D_{5} तथा युवा (by transp.). — (L. 66) D_{1} चापि ; D_{2} ऋषि- (for the first ऋषि-). $D_{1.7}$ -पुत्रीभिर् (for -पत्नी°). — (L. 67) B_{1} Dn_{3} $D_{2.3}$ महाकेशो ; $D_{4-7.9}$ °नासो (for °शेफो). D_{4-9} भैरवो (for नग्नो). D_{7} रौद्रलोचनः ; D_{8} विकृताननः (for °तलोचनः). — (L. 68) V_{1} गौरः कृष्णस्तथा श्यामः (for the prior half). $B_{1.2.4.5}$ Dn_{3} $D_{1-3.7.10}$ धूम्र- ; B_{3} नील- (for धूम-). V_{1} पांडुरो धूम्रलोचनः (for the post. half). — (L. 69) $D_{2.3}$ विरूपाक्षो ; D_{4} विशालाख्यो (for °लाक्षो). B_{1} पूर्व- (for सर्व-). $D_{2.3}$ -वस्त्रधृत् ; D_{4-10} -वासधृक् (for -वासकः). D_{1} विश्वाशाः सर्ववस्त्रधृत् (for the post. half). — (L. 70) B_{1} सुरूपस्य (for अरू°). D_{4-6} स- (for [आ]द्य-). B_{3} -रूपिणं. V_{1} $D_{1-3.8.10}$ अतिरूपस्य रूपिणः (for the post. half). — (L. 71) D_{7} अजं शांतं (for अजस्यान्तं). D_{4-8} वेत्स्यसे न स्म तत्त्वतः (for the post. half). — D_{2} om. lines 72–74. — (L. 72) $D_{1.3}$ सर्व- (for योग-). $D_{4-6.8.9}$ -संभवः ; D_{7} -संततः (for -संज्ञितः). — (L. 75) $D_{4-8.9}$ नैक- (for ऽनेक-). — (L. 76) D_{5} तद्भक्तस् (for तन्निष्ठस्). — (L. 77) $D_{4-7.9}$ प्राप्यसि ध्रुवमी($D_{4.5}$ त्वमभी- ; D_{6} च मनी)प्सितं ; D_{8} प्राप्स्यासि ध्रुवमव्ययं (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

5

After 13. 14. 99, N Kumbh. ed. ins. :

उपमन्युः ।

सदसद्व्यक्तमव्यक्तं यमाहुर्ब्रह्मवादिनः ।
नित्यमेकमनेकं च वरं तस्माद्वृणोम्यहम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं ज्ञानैश्वर्यमचिन्तितम् ।
आत्मानं परमं यस्माद्वरं तस्माद्वृणीमहे ।
ऐश्वर्यं सकलं यस्मादनुत्पादितमव्ययम् ।
अबीजाद्बीजसंभूतं वरं तस्माद्वृणीमहे ।
तमसः परमं ज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिनां परम् ।
यं ज्ञात्वा नानुशोचन्ति वरं तस्माद्वृणीमहे ।
भूतभावनभावज्ञं सर्वभूताभिभावनम् ।
सर्वगं सर्वदं देवं पूजयामि पुरंदर ।
हेतुवादैर्विनिर्मुक्तं सांख्ययोगार्थदं परम् ।
यमुपासन्ति तत्त्वज्ञा वरं तस्माद्वृणीमहे ।
मघवन्मघवात्मानं यं वदन्ति सुरेश्वरम् ।
सर्वभूतगुरुं देवं वरं तस्माद्वृणीमहे ।
यः पूर्वमसृजद्देवं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
अण्डमाकाशमापूर्य वरं तस्माद्वृणीमहे ।
अग्निरापोऽनिलः पृथ्वी खं बुद्धिश्च मनो महान् ।
स्रष्टा चैषां भवेद्योऽन्यो ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।
मनो मतिरहंकारस्तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
ब्रूहि चैषां भवेच्छक्र कोऽन्योऽस्ति परमः शिवात् ।
स्रष्टारं भुवनस्येह वदन्तीह पितामहम् ।
आराध्य स तु देवेशमश्नुते महतीं श्रियम् ।
भगवत्युत्तमैश्वर्यं ब्रह्मविष्णुपुरोगमम् ।
विद्यते वै महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात् ।
कोऽन्यः शक्नोति देवेशादृते संपादितुं सुतान् ।
दिक्कालसूर्यतेजांसि ग्रहवाय्विन्दुतारकाः ।
विद्धि त्वेते महादेवाद्ब्रूहि कः परमेश्वरात् ।

5

— (L. 2) D_{7} तद् (for च). V_{1} B Dn वृणीमहे (for वृणोम्यहम्). — After line 2, D_{1} reads line 6. $D_{2. 5. 7. 9. 10}$ om. (hapl.) lines 3–4. $D_{4. 6}$ om. (hapl.) lines 3–6. — (L. 3) B_{4} विचिंतितं ; D_{8} समन्वितं (for अचिन्तितम्). — (L. 4) $B_{2. 3. 5}$ $D_{1. 3. 8}$ आनंदानां परं यस्माद् (for the prior half). B_{2} (marg. as above) $D_{1. 3}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 4, D_{10} reads line 8. B_{3} om. (hapl.) lines 5–12. — (L. 5) D_{2} तस्माद् (for य°). — (L. 6) D_{10} बीजकं (for बीजसं-). D_{5} अबीजं बीजमव्यक्तं (for the prior half). $D_{1-3. 7. 9. 10}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 6, D_{7} reads lines 13–14. — (L. 7) $B_{1. 5}$ $D_{3. 4. 6. 7. 9}$ तपसः (for तमसः). B_{5} D_{10} तत्पदं (for तपस्तद्). D_{1-3} तपो यद्वृत्तिमत्परं ; $D_{4. 6-9}$ उपेयं वृजिनात्परं (for the post. half). — D_{2} om. line 8. D_{3} om. (hapl.) lines 8–9. — (L. 8) $D_{4. 9}$ यच्च ज्ञात्वा न शोचंति (for the prior half). $D_{1. 4. 7-9}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 8, $D_{4. 6. 7}$ read lines 15–16. D_{9} om. (hapl.) lines 9–12. — (L. 9) Dn_{3} सर्व- (for भूत-). D_{1} -भूतज्ञं (for -भावज्ञं). $D_{1. 4. 6. 7. 10}$ -भूतादि- (D_{10} °धि-) (for °भि-). B_{4} सर्वभूतविभावनं (for the post. half). — D_{5} repeats lines 10–12 after line 15. — (L. 10) D_{10} सर्वेशं (for सर्वगं). D_{6} (both times) सर्वगं (for °दं). B_{4} $D_{1-4. 6. 7}$ वरयामि (for पूज°). D_{10} परं तस्माद्वृणोम्यहं (for the post. half). — (L. 12) D_{6} (both times) धर्मज्ञा (for तत्त्वज्ञा). $D_{1-4. 6. 10}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — After line 12, D_{10} ins. :

तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।
गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलसूदन ।

— After line 12, D_{4} reads lines 17–18. $D_{6. 10}$ om. (hapl.) lines 13–14. — (L. 13) B_{1} ये (for यं). — (L. 14) B_{2} D_{7-9} रुद्रं ; B_{4} बभ्रुं ; D_{1} भद्रं (for देवं). $D_{1. 7-9}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — (L. 15) V_{1} Dn D_{10} यत् (for यः). — D_{5} om. line 16. — (L. 16) D_{6-9} अंडमाकाशवत्पूर्वं (for the prior half). $D_{1-4. 6-10}$ वृणोम्यहं (for वृणीमहे). — (L. 18) B_{1} तेषां ; $D_{1. 2}$ चैवं ; $D_{4. 6. 8. 9}$ एषां (for चैषां). — (L. 19) D_{4-9} बुद्धिर् (for मतिर्). — (L. 20) V_{1} D_{4-9} तेषां ; D_{1-3} चैवं (for चैषां). V_{1} B_{1} Dn परमं (for °मः). B_{4} कोन्योस्ति परमेश्वरात् (for the post. half). — (L. 21) B_{1} वदंति यं ; B_{3} D_{6-9} यं वदंति ; D_{1-3} वदंते यं ; D_{4} वदंति ह ; D_{10} वदंते यः (for वदन्तीह). — (L. 22) D_{1-3} आराध्य तं देवगुरुम् ; D_{10} आराध्य शक्र देवेशम् (for the prior half). D_{10} सोश्नुते (for अ°). V_{1} महतां ; D_{5} परमां (for महतीं). — (L. 23) $D_{4. 6. 10}$ भगवन्पुत्रमैश्वर्यं (for the prior half). — (L. 24) D_{1-3} विद्यतं (for विद्यते). $D_{4. 7-9}$ महादेवे (for °देवाद्). $D_{2. 3}$ को ब्रूहि (by transp.). D_{6} ऋते ब्रूहि महेश्वरात् (for the post. half). — D_{8} om. lines 25–26. — (L. 25) Dn_{3} $D_{2. 3}$ आधिपत्यविमर्दनात् (for the post. half). — V_{1} om. (hapl.) lines 26–30. D_{5} om. lines 26–28. — (L. 26) $B_{2. 3. 5}$ $D_{1. 3. 7. 10}$ शास्तुं दितेः (for संपादितुं). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अथोत्पत्तिविनाशे वा यज्ञस्य त्रिपुरस्य वा ।
दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनः ।
किं चात्र बहुभिः सूक्तैर्हेतुवादैः पुरंदर ।
सहस्रनयनं दृष्ट्वा त्वामेव सुरसत्तम ।
पूजितं सिद्धगन्धर्वैर्देवैश्च ऋषिभिस्तथा ।
देवदेवप्रसादेन तत्सर्वं कुशिकोत्तम ।
अव्यक्तमुक्तकेशाय सर्वगस्येदमात्मकम् ।
चेतनाचेतनाद्येषु शक्र विद्धि महेश्वरात् ।
भुवाद्येषु महान्तेषु लोकालोकान्तरेषु च ।
द्वीपस्थानेषु मेरोश्च विभवेष्वन्तरेषु च ।
भगवन्मघवन्देवं वदन्ते तत्त्वदर्शिनः ।
यदि देवाः सुराः शक्र पश्यन्त्यन्यां भवाकृतिम् ।
किं न गच्छन्ति शरणं मर्दिताश्चासुरैः सुराः ।
अभिघातेषु देवानां सयक्षोरगरक्षसाम् ।
परस्परविनाशेषु स्वस्थानैश्वर्यदो भवः ।
अन्धकस्याथ शुम्भस्य दुंदुभेर्महिषस्य च ।
यक्षेन्द्रबलरक्षःसु निवातकवचेषु च ।
वरदानावघाताय ब्रूहि कोऽन्यो महेश्वरात् ।
सुरासुरगुरोर्वक्त्रे कस्य रेतः पुरा हुतम् ।
कस्य वान्यस्य रेतस्तत्येन हैमो गिरिः कृतः ।
दिग्वासाः कीर्त्यते कोऽन्यो लोके कश्चोर्ध्वरेतसः ।
कस्य चार्धे स्थिता कान्ता अनङ्गः केन निर्जितः ।
ब्रूहीन्द्र परमं स्थानं कस्य देवैः प्रशस्यते ।
श्मशाने कस्य क्रीडार्थं नृत्ये वा कोऽभिभाष्यते ।
कस्यैश्वर्यं समानं वा भूतैः को वापि क्रीडते ।
कस्य तुल्यबला देवगणा ऐश्वर्यदर्पिताः ।
घुष्यते ह्यचलं स्थानं कस्य त्रैलोक्यपूजितम् ।
वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः ।
कस्मादोषधिसंपत्तिः को वा धारयते वसु ।
प्रकामं क्रीडते को वा त्रैलोक्ये सचराचरे ।
ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैः सेव्यमानश्च योगिभिः ।
ऋषिगन्धर्वसिद्धैश्च विहितं कारणं परम् ।
कर्मयज्ञक्रियायोगैः सेव्यमानः सुरासुरैः ।
नित्यं कर्मफलैर्हीनं तमहं कारणं वदे ।

28) Dn1 दिवि त्वेते ; D2 विस्मितं ते ; D4. 6 त्रियते वै ; D7–9 विद्धि ते वै ; D10 सिद्धि प्रापुर् (for विद्धि त्वेते). — (L. 29) D1–9 अथोत्पत्तौ (for °त्ति-). — D1–3. 10 om. line 30. — (L. 30) B1 -सूदनः (for -मर्दनः). — D4. 6–9 om. line 31. — (L. 31) B2. 3. 5 वा (for च). B3 तूक्तैर् (for सूक्तैर्). — (L. 32) B1 D1 एवं (for एव). B5 त्वामेव पुरुषोत्तम (for the post. half). — D1–3 om. (hapl.) lines 33–34. — (L. 35) D2. 3 [ए]वम् (for [इ]दम्). D4–7. 9 सर्वगम्यं दमात्मनां (for the post. half). — (L. 36) D1–3 चेतनाचेतनाद्यानि (for the prior half). D1–3 विद्धि शक्र (by transp.); D5 शक्ति विद्धि. D10 महेश्वरं (for °श्वरात्). — (L. 37) B1 Dn3 भूराद्येषु (for भुवा°). — (L. 38) Dn1 -स्थानं च (for -स्थानेषु). D6 विभवे तु (for °वेषु). — D4. 6 om. lines 39–47. — (L. 39) B3 प्रभवन् (for भगवन्). B4 वदंति (for वदन्ते). — (L. 40) B1 यत्र (for यदि). B5 पुरा (for सुराः). B1 D7–9 यदि देवाः (D7 देवाश्चैव ; D9 देवाः सर्वे) सगंधर्वाः (for the prior half). B3–5 Dn3 D1–3. 5. 8–10 भवाद्गतिं ; D7 च मद्गतिं (for भवाकृतिम्). — (L. 41) V1 B3 D1–3. 10 नु (for न). V1 B4 Dn3 D1–3. 7 अर्दिताश्च (for म°). D1. 5. 7–9 ह्यसुरैः ; D2 अ° (for चा°). — (L. 42) D1 अति- ; D5. 7–9 प्रति- (for अभि-). — (L. 43) D1–3 स्व-स्थानैश्वर्यहेतवे (for the post. half). — (L. 44) V1 B Dn D7–10 शुक्रस्य (for शुम्भस्य). D7–9 दुर्मतेर् (for दुंदुभेर्). — (L. 45) D7. 9 -कवचेन (for °चेषु). — (L. 46) D1–3 शरधारावघातेषु (for the prior half). — (L. 48) D1. 6–8. 10 च (for वा). V1 B1 तु (for तद्). — (L. 49) D1–3 कथ्यते (for कीर्त्यते). D4. 6–9 लोकैः (for कोऽन्यो). D2 कस्याग्नि- ; D5 तस्योर्ध्व- (for कश्चोर्ध्व-). D4. 6–9 कस्तस्मादूर्ध्वरेतसः (for the post. half). — (L. 50) D3 चोर्ध्वे (for चार्धे). D2. 3 पूजितः ; D9 निर्मितः (for निर्जितः). — (L 51) D1–3 देवेंद्र ; D4–9 देवस्य (for देवैः प्र-). V1 B2. 3. 5 Dn3 कस्य देवैः प्रणम्यते (for the post. half). — D4–7. 9 om. line 52. — (L. 52) D2. 3 क्रीडा च (for क्रीडार्थं). B4. 5 नृत्यते ; D3. 10 नृत्ते वा (for नृत्ये वा). B3 D8 -भाषते (for -भाष्यते). D1–3 नृत्यतो गीतभाषितैः (for the post. half). — (L. 53) B4 समालक्ष्य ; Dn2 °नं च (for °नं वा). V1 B2–5 Dn3 D1–3 भृत्यैः (for भूतैः). B2 क्रीडति ; D8–9 कीर्त्यते (for क्रीडते). — (L. 55) V1 पूज्यते ; Dn3 पुष्यते ; D4. 6–9 तुष्यते (for घु°). — (L. 56) Dn1 ज्वलते तेन पावकः (for the post. half). — (L. 57) B2. 3. 5 D10 चौषधि- ; Dn1 औषधि- ; D4 औषध- (for ओषधि-). V1 B1. 4 Dn3 कथं चौषधिसंपत्तिः (for the prior half). V1 B Dn3 D4–9 वपुः (for वसु). — (L. 58) D1–3 प्रकाशं (for °मं). D4–9 [ऽ]न्यस्य (for वा). D5 त्रैलोक्यं सचराचरं (for the post. half). — (L. 59) D4 -योगैः (for -सिद्धि-). D5 -क्रियायां वै (for °योगैः). — D4. 6–9 om. lines 60–61. — (L. 60) Dn1. n3 D1–3. 10 विद्धि तं ; D5 विद्धि तद् (for विहितं). B1–4 Dn1. n2 D1–3. 5 हरे (for परम्). — (L. 61) B1 कश्च ; Dn3 कः स ; D2 यज्ञ- (for कर्म-). D2 -कर्म- ; D3 -यज्ञे ; D5 -ज्ञान- (for -यज्ञ-). B5 D1–3. 5 सेव्यमानं (for °मानः). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्थूलं सूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यं गुणगोचरम् ।
गुणहीनं गुणाध्यक्षं परं माहेश्वरं पदम् ।
विश्वेशं कारणगुरुं लोकालोकान्तकारणम् ।
भूताभूतभविष्यच्च जनकं सर्वकारणम् ।
अक्षराक्षरमव्यक्तं विद्याविद्ये कृताकृते ।
धर्माधर्मौ यतः शक्र तमहं कारणं वदे ।
प्रत्यक्षमिह देवेन्द्र पश्य लिङ्गं भगाङ्कितम् ।
देवदेवेन रुद्रेण सृष्टिसंहारहेतुना ।
मात्रा पूर्वं समाख्यातं कारणं लोककारणम् ।
नास्ति चेशात्परं शक्र तं प्रपद्य यदीच्छसि ।
प्रत्यक्षं ननु ते सुरेश विदितं संयोगलिङ्गोद्भवं
त्रैलोक्यं सविकारनिर्गुणगणं ब्रह्मादिरेतोद्भवम् ।
यद्ब्रह्मेन्द्रमहेन्द्रविष्णुसहिता देवाश्च दैत्यासुरा
नान्यं कामसहस्रकल्पितधियः शंसन्ति ईशात्परम् ।
तं देवं सचराचरस्य जगतो व्याख्यातवेद्योत्तमं
कामार्थी वरयामि संयतमना मोक्षाय शर्वं शिवम् ।

6

After 13. 14. 153, V_1 B Dn $D_{1, 4-10}$ Kumbh. ed. ins. : $D_{2.3}$ ins. after 13. 14. 153^{ab} :

नमोऽस्तु रक्तवर्णाय रक्ताम्बरधराय च ।
रक्तध्वजपताकाय रक्तस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तु पीतवर्णाय पीताम्बरधराय च ।
पीतध्वजपताकाय पीतस्रगनुलेपिने ।
नमोऽस्तूच्छ्रितछत्राय किरीटवरधारिणे ।
अर्धहारार्धकेयूरअर्धकुण्डलकर्णिने ।
नमः पवनवेगाय नमो देवाय वै नमः ।
सुरेन्द्राय मुनीन्द्राय महेन्द्राय नमोऽस्तु ते ।
नमः पद्मार्धमालाय उत्पलैर्मिश्रिताय च ।
अर्धचन्दनलिप्ताय अर्धस्रगनुलेपिने ।
नम आदित्यवक्त्राय आदित्यनयनाय च ।
नम आदित्यवर्णाय आदित्यप्रतिमाय च ।

62). Dn_3 $D_{4.6.7.9}$ नित्य- (for नित्यं). B_6 °पुष्प- (for °कर्म-). — (L. 63) Dn_1 $D_{4.6.7.9}$ स्थूल- (for स्थूलं). V_1 B_1 Dn_3 अग्राह्यं गुणिनो वरं (for the post. half). — (L. 64) D_{1-3} वंद्यं (for परं). B_4 परं (for पदम्). — (L. 65) Dn_1 स्थित्युत्पत्तिकारणं च; D_{6-9} स्थित्युत्पत्तिकारणगुणं (hypermetric) (for the prior half). $D_{2.3}$ कालं कालांतकारणं (for the post. half). — $D_{2.3}$ om (hapl.) line 66. — (L. 66) V_1 D_1 भूताभूतं; B_5 भूतं भव्यं (for भूताभूत-). $Dn_{1.n2}$ भूतं भव्यं भविष्यं च; $D_{4.6.7.9}$ भूताभूतं भविष्यं च (for the prior half). — (L. 68) V_1 Dn_3 गुरुं; B_6 भजे; Dn_2 ब्रुवे (for वदे). — (L. 69) $D_{1.6.7.9}$ देवेश (for देवेन्द्र). $D_{2.3}$ भगान्वितं (for °ङ्कितम्). — (L. 70) $D_{4.6}$ संहारे स्थितिहेतुना; $D_{8.9}$ संहारसृष्ट(D_9 °ष्टि)हे° (for the post. half). — (L. 71) B_3 भूतं; D_7 पूर्वे (for पूर्वं). B_1 D_5 समाख्यातं (for ममा°). Bom. ed. Kumbh. ed. -लक्षणं (for -कारणम्). $D_{2.3}$ लोककारणकारणं (for the post. half). — (L. 72) Dn_2 $D_{4.6-9}$ देवात्; D_{1-3} शर्वात्; D_5 शिवात् (for चेशात्). — (L. 73) $D_{2.3}$ [s]मरेश (for सुरे°). — (L. 74) B_5 Dn_1 D_{7-9} -गुणं (for -गणं). — (L. 75) $B_{2.5}$ $Dn_{1.n2}$ D_{10} -हुनाश-; $D_{4.6}$ -सुरेंद्र- (for -महेन्द्र-). $D_{2.4.6}$ दैत्याः पुरा; Bom. ed. Kumbh. ed. दैत्येश्वरा (for दैत्यासुरा). — (L. 76) $Dn_{1.n2}$ D_{10} नान्यत् (for नान्यं). B $Dn_{1.n2}$ D_{1-10} -छंदित- (for -कल्पित-). $B_{2.5}$ भूतेशतः; $Dn_{1.n2}$ D_{10} यस्मात्परं; D_{1-3} शर्वात्परं; $D_{4.6-9}$ देवात्परं (for ईशात्परम्). — (L. 77) Dn_1 $D_{8.10}$ विदितं (for जगतो). $B_{1.3.4}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{1-3.6-10}$ -वेदोत्तमं (for -वेद्योत्तमम्). — (L. 78) Dn_3 $D_{2.3}$ कामार्थं (for °र्थी). B_5 संयतमनो; Dn_2 संजितमना (for संयत°). $Dn_{1.n2}$ $D_{8.10}$ सद्यः (for शर्वं). $D_{4.6}$ भवं (for शिवम्).

6

$D_{2.4-7.9}$ om. line 1. — (L. 1) $D_{8.10}$ ते (for ऽस्तु). B_3 शुक्लांबर- (for रक्ताम्बर-). B_1 महेंद्राय नमोस्तु ते (for the post. half). — B_4 om. line 2; $D_{2.3}$ repeat it after line 28. — (L. 2) B_1 -स्रग्गंध-; B_5 -वस्त्रानु-; $D_{4.6.9}$ -शृंगानु- (for -स्रगनु-). — $D_{4-7.9}$ transp. lines 3 and 4. — (L. 3) $D_{4-7.9}$ om. the prior half. D_3 ते (for ऽस्तु). — $Dn_{1.n2}$ D_{10} om. (hapl.) line 4. — (L. 4) D_{1-3} transp. the prior half and the post. half. $B_{1.3.4}$ -स्रग्गंध-; B_5 -वस्त्रानु- (for -स्रगनु-). — (L. 5) $D_{2.10}$ सित- (for [उ]च्छ्रित-). D_3 om. from the post. half up to the post. half of line 8. — (L. 6) B_4 -वल्गिने; D_{10} -धारिणे (for -कर्णिने). — (L. 7) D_9 पतग- (for पवन-). — (L. 8) B_4 om.; $D_{1.2.4.6-9}$ नरेंद्राय; D_5 महेंद्राय (for मुनीन्द्राय). D_5 नमो देवस्तुताय च (for the post. half). — (L. 9) $D_{2.3}$ चोत्पलैर् (for उ°). — (L. 10) $D_{4.6-9}$ आर्द्र- (for अर्ध-). $B_{1.4.5}$ D_{10} -गंधानु-; D_{1-3} -चंदन- (for -स्रगनु-). $D_{4.6-9}$ आर्द्रगंधानुलेपने; D_5 अर्धचंद्रानुलेपने (for the post. half). — B_4 $D_{2.3.5}$ om. (hapl.) line 11. V_1 transp. lines 11 and 12. — (L. 11) $B_{1.3}$ -वर्णाय (for -वक्त्राय). — After line 11, B_3 reads line 18. — (L. 12) $B_{3.4}$ $D_{4.6-9}$ -रूपाय (for -वर्णाय). $D_{1-3.5-9}$ अनादि- (for the second आदित्य-). V_1 -नयनाय

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नमः सोमाय सौम्याय सौम्यवक्त्रधराय च।
सौम्यरूपाय मुख्याय सौम्यदंष्ट्राविभूषणे।
नमः श्यामाय गौराय अर्धपीतार्धपाण्डुरे।
नारीनरशरीराय स्त्रीपुंसाय नमोऽस्तु ते।
नमोऽस्तु वृषवाहाय गजेन्द्रगमनाय च।
दुर्गमाय नमस्तुभ्यमगम्यागमनाय च।
नमोऽस्तु गणगीताय गणवृन्दरताय च।
गणानुयातमार्गाय गणनित्यव्रताय च।
नमः श्वेताभ्रवर्णाय संध्यारागप्रभाय च।
अनुद्दिष्टाभिधानाय स्वरूपाय नमोऽस्तु ते।
नमो रक्ताग्रवासाय रक्तसूत्रधराय च।
रक्तमालाविचित्राय रक्ताम्बरधराय च।
मणिभूषितमूर्धाय नमश्चन्द्रार्धभूषिणे।
विचित्रमणिमूर्धाय कुसुमाष्टधराय च।
नमोऽग्निमुखनेत्राय सहस्रशशिलोचने।
अग्निरूपाय कान्ताय नमोऽस्तु गहनाय च।
खचराय नमस्तुभ्यं गोचराभिरताय च।
भूचराय भुवनाय अनन्ताय शिवाय च।
नमो दिग्वाससे नित्यमधिवाससुवाससे।
नमो जगन्निवासाय प्रतिपत्तिसुखाय च।
नित्यमुद्बद्धमुकुटे महाकेयूरधारिणे।
सर्पकण्ठोपहाराय विचित्राभरणाय च।
नमस्त्रिनेत्रनेत्राय सहस्रशतलोचने।
स्त्रीपुंसाय नपुंसाय नमः सांख्याय योगिने।
शंयोरभिस्रवन्ताय अथर्वाय नमो नमः।
नमः सर्वार्तिनाशाय नमः शोकहराय च।
नमो मेघनिनादाय बहुमायाधराय च।
बीजक्षेत्राधिपालाय स्रष्टाराय नमो नमः।
नमः सुरासुरेशाय विश्वेशाय नमो नमः।
नमः पवनवेगाय नमः पवनरूपिणे।
नमः काञ्चनमालाय गिरिमालाय वै नमः।
नमः सुरारिमालाय चण्डवेगाय वै नमः।

(for -प्रतिमाय). — (L. 13) $B_{3.4}$ D_{1-9} -वक्त्रेक्षणाय (for -वक्त्रधराय). — (L. 14) $B_{1.2.4.5}$ $D_{3.8}$ -विभूषिणे (for °षणे). — (L. 15) $D_{1.3.5-9}$ श्यामार्ध- (for °य). D_5 -पीताय (for -पीतार्ध-). D_8 -पांडरे (for -पाण्डुरे). — (L. 16) $D_{1.2}$ नारीवर-; D_{5-9} नरनारी- (for नारीनर-). $D_{1.4-9}$ -पुमांसे (for -पुंसाय). — (L. 17) $Dn_1.n_2$ नमो वृषभवाहाय (for the prior half). — (L. 19) V_1 $D_{3.4.6.8.9}$ -पीनाय ; D_7 -पीठाय (for -गीताय). $D_{2.3}$ -नताय (for -रताय). — (L. 20) Kumbh. ed. गुणानु- (for गणानु-). D_5 -स्तुताय (for -व्रताय). — (L. 21) B_4 -युताय ; D_1 -व्रताय ; $D_{2.3}$ -रताय (for -प्रभाय). — (L. 22) $B_{2.5}$ D_{4-9} अनिर्दिष्टा(D_5 °र्देश्या)भिधानाय (for the prior half). B_1 $D_{2.4\ 6-8}$ सुरूपाय ; B_4 D_{10} अरू° ; D_1 सरू° (for स्वरू°). B_4 नमः (for ऽस्तु ते). — (L. 23) $B_{2.4}$ रक्तांग- ; D_{10} रक्ताभ्र- (for रक्ताग्र-). — (L. 24) D_{1-9} -माल्य- (for -माला-). D_8 रक्तमाल्य- (for रक्ताम्बर-). — (L. 25) B_3 om. (hapl.) from the prior half up to the post. half of line 26. $D_{4-7.9.10}$ -भूषणे (for -भूषिणे). — (L. 26) $D_{4.6-9}$ -माल्य- (for -मणि-). V_1 कुसुमाष्टशराय च ; $B_{1\ 2.5}$ D_{6-9} °माप्तशराय च ; $B_{2.4}$ $D_{5.10}$ °माप्त(B_3 °माष्ट- ; D_5 °मोप्त)शिखाय च ; Dn_3 D_4 °माप्तधराय च ; D_{1-3} °माप्तशिराय च (for the post. half). — After line 26, $D_{2.3}$ ins. :

शुक्लभस्माङ्गलिप्ताय शुक्लकर्मरताय च।

— (L. 27) $B_{2.3.5}$ -शिखि- ; $D_{1.3.4}$ -शत (for -शशि-). — $D_{4.6.7.9}$ om. (hapl.) lines 28–35. D_5 om. lines 28-30. — (L. 28) Dn_3 शांताय (for कान्ताय). D_{1-3} अतिकामाय भीमाय (for the prior half). B $D_{1-3.10}$ नमोनंगहराय च (for the post. half). — (L. 29) B Dn_1 $D_{3.8.10}$ खेचराय ; D_1 शेख° (for खच°). B_1 गोचराति- ; B_5 खेचराभि- ; D_{1-3} गोचर्याभि- (for °राभि-). — B_5 om. (hapl.) lines 30–34. — (L. 30) B_1 D_{10} भूधराय ; D_{1-3} भूचर्याय (for °राय). D_{1-3} भुवंताय ; $D_{8.10}$ भु(D_{10} भ)वांताय (for भुवनाय). $B_{2.4}$ भुवनाय अनंताय (for the prior half). V_1 अंतकाय ; B_2 भूचराय ; B_4 भूधराय (for अनन्ताय). D_{1-3} अचराय चराय च (for the post. half). — (L. 31) D_5 -वासानु- (for -वाससु-). — (L. 33) $D_{2.3.5}$ -मुकुट- (for °टे). $D_{8.10}$ नित्यमुन्नद्ध-मुकुट- (for the prior half). $D_{2.3.5}$ हार- (for महा-). — (L 34) $D_{1.8.10}$ -कंठार्ध- (for -कण्ठोप-). — V_1 om. (hapl.) lines 35–38. D_5 om. line 35. — (L. 36) B_2 $Dn_1.n_3$ D_{1-9} स्त्रीपुमांस- (for स्त्रीपुंसाय). — (L. 37) $B_{1.3}$ $D_{2.4.5}$ शंनोर् ; $D_{6.7.9}$ शंमोर् (for शंयोर्). $D_{2.3}$ अभिप्रवृत्ताय ; D_{4-9} अति(D_8 °भि)श्रवांताय (for अभिस्रवन्ताय). D_{1-3} [ऽ]स्तु ते (for नमः). — (L. 38) $D_{1.3}$ -हाराय (for -नाशाय). D_{1-3} महा- (for नमः). — B_4 om. (hapl.) from the post. half of line 39 up to the prior half of line 42. — (L. 40) V_1 राज- (for बीज-). V_1 $B_{3.5}$ Dn -क्षेत्राभिपालाय ; D_3 -क्षत्राधि° ; D_5 -क्षेत्रादि° (for -क्षेत्राधि°). B_3 सुग्रीवाय ; B_5 अष्टाराय ; $D_{8.10}$ विष्ट° (for स्रष्टा°). D_{1-3} [ऽ]स्तु ते (for नमः). — After line 40, D_2 reads line 46. D_2 om. (hapl.) lines 41–42. — (L. 41) V_1 B (B_4 om.) $Dn_1.n_3$ $D_{1.10}$ सर्वसुरेशाय ; D_{4-9} सर्वामरेशाय (for सुरासुरे°). $D_{1.3}$ [ऽ]स्तु ते (for नमः). — $D_{1.3-6}$ om. (hapl.) line 42. — (L. 42) $D_{7.9}$ मनोवेगाय वै नमः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्रह्मशिरोपहर्ताय महिषघ्नाय वै नमः ।
नमः स्त्रीरूपधाराय सर्वरूपधराय च ।
नमस्त्रिपुरहर्ताय यज्ञविध्वंसनाय च ।
नमः कामाङ्गनाशाय कालदण्डधराय च ।
नमः स्कन्दविशाखाय ब्रह्मदण्डाय वै नमः ।
नमो भवाय शर्वाय विश्वरूपाय वै नमः ।
ईशानाय भगघ्नाय नमोऽस्त्वन्धकघातिने ।
नमो विश्वाय मायाय चिन्त्याचिन्त्याय वै नमः ।

7

After 13. 22, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_{v} ins.:

युधिष्ठिरः ।
वैश्ययोन्यां समुत्पन्नाः शूद्रयोन्यां तथैव च ।
ब्रह्मर्षय इति प्रोक्ताः पुराणा द्विजसत्तमाः ।
कथमेतन्महाराज तत्त्वं शंसितुमर्हसि ।
विरुद्धमिह पश्यामि वियोनौ ब्राह्मणो भवेत् ।
भीष्मः ।
अलं कौतूहलेनात्र निबोध त्वं युधिष्ठिर ।
शुभेतरं शुभं वापि न चिन्तयितुमर्हसि ।
ईशन्त्यात्मन इत्येतद्गतिश्चैषां न सज्जते ।
ब्रह्मभूयांस इत्येव ऋषयः श्रुतिचोदिताः ।
निन्द्या न चैते राजेन्द्र प्रमाणं हि प्रमाणिनाम् ।
लोकोऽनुमन्यते चैतान्प्रमाणं ह्यत्र वै तपः ।
एवं महात्मभिस्तात तपोज्ञानसमन्वितैः ।
प्रवर्तितानि कार्याणि प्रमाणान्येव सत्तम ।
भार्याश्चतस्रो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य स्वधर्मतः ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
राज्ञां तु क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च भरतर्षभ ।
वैश्यस्य वैश्या विहिता शूद्रा च भरतर्षभ ।
शूद्रस्यैका स्मृता भार्या प्रतिलोमे तु संकरः ।
शूद्रायास्तु नरश्रेष्ठ चत्वारः पतयः स्मृताः ।
वर्णोत्तमायास्तु पतिः सवर्णस्त्वेक एव सः ।
द्वौ क्षत्रियाया विहितौ ब्राह्मणः क्षत्रियस्तथा ।
वैश्यायास्तु नरश्रेष्ठ विहिताः पतयस्त्रयः ।
सवर्णः क्षत्रियश्चैव ब्राह्मणश्च विशां पते ।
एवं विधिमनुस्मृत्य ततस्ते ऋषिभिः पुरा ।

---

the post. half). — $D_{7.9}$ repeat line 43 after line 44. — (L. 43) D_{4} om. from the post. half up to the post. half of line 44. D_{1-3} गिरिमाल नमोस्तु ते; $D_{8.9}$ (second time) ब्रह्मशीर्षाय ते (D_{9} वै) नमः; D_{7} (second time) ब्रह्मर्पये ते नमः (submetric) (for the post. half). — B_{3} D_{6} om. (hapl.) line 44. — (L. 44) D_{1-3} चंडवेग नमोस्तु ते (for the post. half). — (L. 45) D_{4} reads the prior half twice. B_{2} D_{4} (first time) ब्रह्मशीर्षाय हस्ताय (D_{4} ते नमः); $D_{2.3.4}$ (second time). $_{5-10}$ °शीर्षो ($D_{2.3}$ °र्षा) पहर्त्रे च (for the prior half). D_{4} om. from the post. half up to the post. half of line 46. $D_{8.9}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 47. D_{1-3} महिषघ्न नमोस्तु ते (for the post. half). — After line 45, D_{10} reads line 50 repeating it in its proper place. — (L. 46) V_{1} $B_{2.3.5}$ Dn_{3} D_{7} त्रिरूप- (for स्त्रीरूप-). Dn D_{8} यज्ञविध्वंसनाय च (for the post. half). — D_{5} om. (hapl.) lines 47–49. D_{2} reads line 47 twice. — (L. 47) D_{4} om. the prior half. D_{2} (both times). $_{3.7.8}$ -हर्त्रे च (for -हर्ताय). — (L. 48) B_{3} कालांग- (for कामाङ्ग-). B_{1} D_{1-3} काम- (for काल-). — After line 48, D_{4} ins.:

नमः स्कन्दधराय च ।

— D_{2} om. (hapl.) line 49. — (L. 49) $D_{1.3.10}$ ब्रह्मदंडधराय च (for the post. half). — D_{1} om. (hapl.) line 50. — (L. 50) D_{5} हराय (for भवाय). B_{5} रुद्राय (for शर्वाय). $D_{2.3}$ विश्वरूपधराय च (for the post. half). — (L. 51) $B_{2.4.5}$ Dn_{1}, n_{2} D_{6} भवघ्नाय (for भग°). D_{4-7} तु (for ऽस्तु). V_{1} -नाशिने (for -घातिने). — (L. 52) D_{4} नाद्याय; D_{6-9} नादाय (for मायाय). D_{4} नित्यानित्याय वै नमः (for the post. half).

7

T_{1} om. line 3. — (L. 3) G_{2} महाभाग (for °राज). — (L. 4) $M_{1.2.4}$ इव (for इह). — G_{2} om. the ref. — T_{1} om. line 7. — (L. 7) G_{2} $M_{1.2.4}$ [ए]ते (for [ए]तद्). — (L. 8) D_{10} $G_{1.3}$ -चोदितं (for °ताः). T_{1} M ऋपयः कुरुनंदन (for the post. half). — (L. 9) T_{1} स्वत एव हि राजेंद्र (for the prior half). — T_{1} om. lines 10–16. — (L. 10) M [ए]नान् (for [ए]तान्). — For lines 13–17, cf. Manu. 3. 13. — (L. 13) M_{4} विप्रस्य (for राजेन्द्र). M_{4} तिस्रः क्षत्रे विशां द्वयं (for the post. half). — M_{4} om. lines 14–16. T_{3} om. (hapl.) line 15. — (L. 15) G_{2} राज्ञस्तु; M_{1-3} क्षत्रस्य (for राज्ञां तु). — D_{10} om. (hapl.) line 16. — (L. 16) T_{2} शूद्रा चापि युधिष्ठिर (for the post. half). — T_{1} repeats line 17 after 19. — (L. 17) T_{1} (second time) विधानमवगच्छैत्रं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्रतिलोमात् (for °मे). T_{1} (first time) शूद्रैव भरतर्षभ (for the post. half). — T_{1} reads lines 19–20 (transposed) after line 22. — (L. 21) M पतयो विहितास्त्रयः (for the post. half). — T_{1}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उत्पादिता महात्मानः पुत्रा ब्रह्मर्षयः पुरा ।
पुराणाभ्यामृषिभ्यां तु मित्रेण वरुणेन च ।
वसिष्ठोऽथ तथागस्त्यो बर्हिषद्भिस्तथैव च ।
कक्षीवानार्ष्टिषेणश्च पुरुषः कक्ष एव च ।
मामतेयस्य वै पुत्रा गौतमस्यात्मजाः स्मृताः ।
वत्सप्रियश्च भगवान्स्थूलरश्मिस्तथाक्षणिः ।
गौतमस्यैव तनया ये दास्यां जनिता ह्युत ।
कपिंजलादो ब्रह्मर्षिश्चण्डाल्यामुदपद्यत ।
वैनतेयस्तथा पक्षी तुर्यायां च वसिष्ठतः ।
प्रसादाच्च वसिष्ठस्य शुल्काभ्युपगमेन च ।
अदृश्यन्त्याः पिता वैश्यो नाम्ना चित्रमुखः पुरा ।
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्तो ब्रह्मर्षित्वं च कौरव ।
वैश्यश्चित्रमुखः कन्यां वसिष्ठतनयस्य वै ।
शुभां प्रादात्ततो जातो ब्रह्मर्षिस्तु पराशरः ।
तथैव दाशकन्यायां सत्यवत्यां महानृषिः ।
पराशरात्प्रसूतश्च व्यासो योगमयो मुनिः ।
विभण्डकस्य मृग्यां च तपोयोगात्मको मुनिः ।
ऋश्यशृङ्गः समुत्पन्नो ब्रह्मचारी महायशाः ।
शाङ्गर्यां च मन्दपालस्य चत्वारो ब्रह्मवादिनः ।
जाता ब्रह्मर्षयः पुण्या यैः स्तुतो हव्यवाहनः ।
द्रोणश्च स्तम्बमित्रश्च शारिसृक्कश्च बुद्धिमान् ।
जरितारिश्च विख्याताश्चत्वारः सूर्यसंनिभाः ।
महर्षेः कालवृक्षस्य शकुन्त्यामेव जज्ञिवान् ।
हिरण्यहस्तो भगवान्महर्षिः काञ्चनप्रभः ।
पावकात्तात संभूता मनसा च महर्षयः ।
पितामहस्य राजेन्द्र पुलस्त्यपुलहादयः ।
सवर्णश्चापि राजर्षिः सवर्णायामजायत ।
मृण्मय्यां भरतश्रेष्ठ आदित्येन विवस्वता ।
शाण्डिल्यश्चाग्नितो जातः काश्यपस्यात्मजः प्रभुः ।
शरद्वतः शरस्तम्बात्कृपश्च कृपया सह ।
पश्चाच्च जज्ञे राजेन्द्र सोमपस्य महात्मनः ।
रेणुश्च रेणुका चैव राममाता यशस्विनी ।
यमुनायां समुद्भूतः सोमकेन महात्मना ।
अर्कदत्तो महानृषिः प्रथितः पृथिवीतले ।
अग्नेराहवनीयाच्च द्रुपदस्येन्द्रवर्चसः ।
धृष्टद्युम्नश्च संभूतो वेद्यां कृष्णा च भारत ।
व्याघ्रयोन्यां ततो जाता वसिष्ठस्य महात्मनः ।
एकोनविंशतिः पुत्राः ख्याता व्याघ्रपदादयः ।
मन्धश्च बादलोमश्च जाबालिश्च महानृषिः ।
मन्युश्चैवोपमन्युश्च सेतुकर्णस्तथैव च ।
एते चान्ये च विख्याताः पृथिव्यां गोत्रतां गताः ।
विश्वकाशस्य राजर्षेरैक्ष्वाकोस्तु महात्मनः ।

om. (hapl.) line 23. — (L. 23) M_4 (*inf. lin.*) एतं (for एवं). M तैर् (for ते). G_2 ऋषिभिस्ते ततः पुरा (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) line 24. — (L. 24) T_1 उक्ता हि ते (for उत्पादिता). T_1 पुरा (for पुत्रा). T_1 नृप; T_2 प्रभो; G_2 M_4 (*inf. lin.*) तथा (for पुरा). — (L. 25) T_1 पुराणावृषिमुख्यौ तु (for the prior half). — After line 25, T_1 ins.:

उत्पादितौ महात्मानावुर्वश्यां राजसत्तम ।

— (L. 26) G_1 वसिष्ठेन (for °ष्ठोऽथ). T G बहुभिस्तु; Kumbh. ed. बर्हिषन्यस् (for बर्हिषद्भिस्). M_4 (*inf. lin.*) जनितौ कलशात्पुरा (for the post. half). — (L. 27) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ कृष (for कक्ष). — T_1 om. line 28. — (L. 28) D_{10} $T_{2.3}$ G_3 (also as above). $_4$ माकृतेयस्य (for मामते°). — (L. 29) T_1 वत्सर्षिश्चैव भगवान् (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 30. M_4 स्यूम- (for स्थूल-). — (L. 30) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ [अ]पि (for हि). — (L. 32) T_1 M चर्षिस् (for पक्षी). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तुर्यायाश्च; T_1 M तुरीयायां (for तुर्यायां च). — T_1 om. lines 35–36. — (L. 37) T_1 सुतां (for शुभां). — After line 37, T_1 M ins.:

अदृश्यन्त्यां समुत्पन्नः पिता व्यासस्य धीमतः ।

— (L. 39) M पराशर- (for °शरात्). Madras ed. वेदमयो (for योग°). — (L. 40) T_1 ऋश्यशृंगो महामुनिः (for the post. half). — T_1 om. lines 41 and 46. — (L. 46) M शकुन्धान्. — (L. 47) M ब्रह्मर्षिः (for महर्षिः). — T_1 om. lines 50–51. — (L. 50) G_2 सुवर्णश्; Kumbh. ed. सावर्ण्यश् (for सवर्णश्). — (L. 52) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{2.3}$ शांडिलश् (for °ल्यश्). G_2 शांडिल्यस्यात्मजो जातः (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ [अ]ग्निजः (for [आ]त्मजः). Kumbh. ed. कश्यपस्याग्रजः प्रभुः (for the post. half). — (L. 56) Kumbh. ed. यमुनायाः. T_1 M_4 अ(M_4 सा)श्मकेन (for सोम°). — (L. 57) Kumbh. ed. अर्कदंतो (for °दत्तो). T_3 ऋषिः प्राज्ञः; G_2 महर्षिश्च; M महानासीत् (for °नृषिः). — (L. 60) M तथा (for ततो). — (L. 62) M मंडिश्चैवोद्दलोमश्च (for the prior half). — T_1 reads line 64 twice. — (L. 64) T_1 (second time) विख्याता विमलाश्चैते (for the prior half). T_1 (second time) तथोर्व्यां (for पृथिव्यां). T_1 (first time) पृथिव्यां योगवित्तमाः (for the post. half). — T_1 om. line 65. — (L. 65) $M_{1.2.4}$ विश्वगश्वस्य राजर्षेर्; Madras ed. विश्वाकाशस्य रा° (for the prior half). G_2 M [इ]क्ष्वाकोस्. — (L. 66) $M_{2.3}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बालाश्वो नाम पुत्रोऽभूच्छिखां भित्त्वा विनिःसृतः ।
मान्धाता चैव राजर्षिर्युवनाश्वेन धीमता ।
स्वयं धृतोऽथ गर्भेण दिव्यास्त्रबलसंयुतः ।
गौरिकश्चापि राजर्षिश्चक्रवर्ती महायशाः ।
बाहुदायां समुत्पन्नो नद्यां राज्ञा सुबाहुना ।
भूमेश्च पुत्रो नरकः संवर्तश्चैव पुष्कलः ।
अद्भिश्चैव महातेजा ऋषिर्गार्ग्यो ह्यजायत ।
एते चान्ये च बहवो राजन्या ब्राह्मणास्तथा ।
प्रभावेनाभिसंभूता महर्षीणां महात्मनाम् ।
नासाध्यं तपसा तेषां विद्ययात्मगुणैः परैः ।
अस्मिन्नर्थे च मनुना गीतः श्लोको नराधिप ।
धर्मं प्रणयता राजंस्तं निबोध युधिष्ठिर ।
ऋषीणां च नदीनां च साधूनां च महात्मनाम् ।
प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ।
तन्नात्र चिन्ता कर्तव्या महर्षीणां समुद्भवे ।
यथा सर्वगतो ह्यग्निस्तथा तेजो महात्मसु ।

Colophon.

7 A

After the above, S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v cont. : D_{10} ins. after 13. 48 :

युधिष्ठिरः ।
पुत्रैः कथं महाराज पुरुषस्तारितो भवेत् ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमफलः पुरुषो नृप ।
भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा गीतं मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
पर्वतं नारदं चैव असितं देवलं च तम् ।
आरणेयं च रैभ्यं च एतानत्रागतान्पुरा ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये भोगवत्याः समागमे ।
दृष्ट्वा पूर्वं समासीनान्मार्कण्डेयोऽभ्यगच्छत ।
ऋषयस्तु मुनिं दृष्ट्वा समुत्थायोन्मुखाः स्थिताः ।
अर्चयित्वार्हतो विप्रं किं कुर्म इति चाब्रुवन् ।
मार्कण्डेयः ।
अयं समागमः सद्भिर्यत्नेनासादितो मया ।
अत्र प्राप्स्यामि धर्माणामाचारस्य च निश्चयम् ।
ऋजुः कृतयुगे धर्मस्तस्मिन्क्षीणे विमुह्यति ।
युगे युगे महर्षिभ्यो धर्ममिच्छामि वेदितुम् ।
ऋषिभिर्नारदः प्रोक्तो ब्रूहि यत्रास्य संशयः ।
धर्माधर्मेषु तत्त्वज्ञ त्वं हि च्छेत्तासि संशयान् ।
ऋषिभ्योऽनुमतं वाक्यं नियोगान्नारदोऽब्रवीत् ।
सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञं मार्कण्डेयं ततोऽब्रवीत् ।

शिलां (for शिखां). T_1 भित्त्वेक्ष्वाकुं विनिर्गतः ; $M_{1.4}$ शिलां भित्त्वा विनिर्गतः (for the post. half). — (L. 67) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ यौवनाश्वेन (for युवना°). — T_1 om. line 68. — (L. 68) D_{10} G_2 गर्गेण (for गर्भेण). — (L. 69) Madras ed. गौरतश् (for गौरिकश्). — (L. 71) M पुष्करः (for पुष्कलः). — (L. 72) T_1 रैभ्यश् ; M अब्धश् (for अद्भिश्). D_{10} गर्गो ; T_1 गार्ग्यां (for गार्ग्यो). D_{10} M_4 [ऽ]भ्यजायत (for ह्य°). — (L. 73) T_1 G_2 राजानो (for राजन्या). M राजन्शतसहस्रशः (for the post. half). — (L. 74) M_{1-3} [अ]पि (for [अ]भि-). — M om. line 75. — (L. 75) T_1 विद्यते (for तपसा). T_1 तपसा (for विद्यया). — (L. 76) M_1 मुनिना (for मनुना). G_2 गीताः श्लोका नराधिप (for the post. half). — (L. 77) Madras ed. प्रथयता (for प्रण°). — Lines 78–79 = (var.) 5. 35. 62. — (L. 78) M_4 कृतात्मनां (for महा°). — T_2 om. line 81. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} G_4 ऋषिजन्मकथनं ; T_2 भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे मुनीनां व्यासादीनां जन्मसंस्कारकथनं ; T_3 $G_{1.3}$ ऋषीणां जन्मकथनं ; M_{1-3} ऋषिमाहात्म्यकथनं ; M_4 ऋषिमाहात्मिकं. — *Adhy. no.* : T_1 M 49 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 55 ; $G_{1.3}$ 50.

7A

— For lines 1–2, D_{10} subst. :

कीदृशः पुत्रलाभो हि महात्मभिरुदाहृतः ।
अर्थवन्तः प्रतिबलाः संतानार्थमकुर्वतः ।
तावत्कीर्तिर्न भवति नरस्य महतोऽच्युत ।
यावन्न लब्धवान्पुत्रमपुत्रः पुरुषो भुवि ।

— D_{10} om. line 4. — (L. 5) D_{10} T_1 M नारदं पर्वतं चैव (for the prior half). D_{10} असितं चैव देवलं (for the post. half). — (L. 6) D_{10} T_1 आरुणेयं (for आर°). D_{10} तीर्थयात्रागतान्पुरा (for the post. half). — D_{10} om. lines 8–10. — (L. 8) M_4 [ऽ]भ्यपृच्छत (for °गच्छत). — (L. 9) T_1 M तं (for तु). — (L. 10) T_1 तदा ; T_2 G_4 ह्यतो ; M_{1-3} गतं (for [अ]र्हतो). — (L. 11) D_{10} सतां समागमो यो वै (for the prior half). D_{10} [आ]वेशितो (for [आ]सादितो). — (L. 12) D_{10} ततः ; M तत्र (for अत्र). G_2 विनिर्णयं (for च निश्चयम्). D_{10} आचारविधिनिश्चयं (for the post. half). — Before line 15, Madras ed. ins. भीष्मः. — (L. 16) D_{10} धर्माचारेषु धर्मज्ञ (for the prior half). Madras ed. वि- (for हि). T_1 भेत्ता (for च्छेत्ता). $G_{1.3.4}$ स ; M [अ]स्य (for [अ]सि). D_{10} [अ]संशयं (for संशयान्). — (L. 17) Madras

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दीर्घायो तपसा दीप्त वेदवेदाङ्गतत्त्ववित् ।
यत्र ते संशयो ब्रह्मन्समुत्पन्नः स उच्यताम् ।
धर्मं लोकोपकारं वा यच्चान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
तदहं कथयिष्यामि ब्रूहि त्वं सुमहातपः ।
मार्कण्डेयः ।
युगे युगे व्यतीतेऽस्मिन्धर्मसेतुः प्रणश्यति ।
कथं धर्मच्छलेनाहं प्राप्नुयामिति मे मतिः ।
नारदः ।
आसीद्धर्मः पुरा विप्र चतुष्पादः कृते युगे ।
ततो ह्यधर्मः कालेन प्रसूतः किंचिदुन्नतः ।
ततस्त्रेतायुगं नाम प्रवृत्तं धर्मदूषणम् ।
तस्मिन्व्यतीते संप्राप्तं तृतीयं द्वापरं युगम् ।
तदा धर्मस्य द्वौ पादावधर्मो नाशयिष्यति ।
द्वापरे तु परिक्षीणे नन्दिके समुपस्थिते ।
लोकवृत्तं च धर्मं च उच्यमानं निबोध मे ।
चतुर्थं नन्दिकं नाम धर्मपादावशेषतः ।
ततःप्रभृति जायन्ते क्षीणप्रज्ञायुषो नराः ।
क्षीणप्राणधना लोके धर्माचारबहिष्कृताः ।
मार्कण्डेयः ।
एवं विलुलिते धर्मे लोके चाधर्मसंयुते ।
चातुर्वर्ण्यस्य नियतं हव्यकव्यं नियच्छति ।
नारदः ।
मन्त्रपूतं सदा हव्यं कव्यं चैव न नश्यति ।
प्रतिगृह्णन्ति तद्देवा दातुर्न्यायात्प्रयच्छतः ।
सत्त्वयुक्तं च दाता च सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।
अवाप्तकामः स्वर्गे च महीयेत यथेप्सितम् ।
मार्कण्डेयः ।
चत्वारो ह्यथ ये वर्णा हव्यकव्यं प्रदास्यते ।
मन्त्रहीनमपन्यायं तेषां दत्तं क्व गच्छति ।
नारदः ।
असुरान्गच्छते दत्तं विप्रे रक्षांसि क्षत्रियैः ।
वैश्यैः प्रेतानि वै दत्तं शूद्रैर्भूतानि गच्छति ।
मार्कण्डेयः ।
अथ वर्णावरे जाताश्चातुर्वर्ण्यापदेशिनः ।
दास्यन्ति हव्यकव्यानि तेषां दत्तं क्व गच्छति ।
नारदः ।
वर्णावराणां भूतानां हव्यकव्यप्रदातृणाम् ।

---

ed. [ऽ]नुमतो (for °मतं). $G_{1,3,4}$ तदा (for ऽब्रवीत्). — (L. 18) D_{10} M_4 -तत्त्वज्ञो (for °ज्ञं). T_2 ततो वचः; T_3 $G_{1,3}$ अथाब्रवीत् (for ततोऽब्र°). D_{10} मार्कंडेयानुशासनं (for the post. half). — Before line 19, some MSS. ins. नारदः. — (L. 19) D_{10} -दर्शन (for -तत्त्ववित्). — (L. 20) T_1 [इ]ह (for स). D_{10} मार्कंडेय तदुच्यतां (for the post. half). — (L. 21) G_2 M धर्मं (G_2 समं) लोकोपचारं वा (for the prior half). T_1 M_4 अर्हसि (for इच्छसि). D_{10} सर्वेषामनुमंत्र्येह सर्वशश्च महामुने. — (L. 22) D_{10} ततोहं; M तत्तेहं (for तदहं). M_4 स (for सु-). T_1 -समाहितः (for -महातपः). — (L. 23) D_{10} धर्ममेव (for °सेतुः). — (L. 24) D_{10} -फलं च (for -च्छलेन). D_{10} प्राप्नुयां सुमहामुने (for the post. half). — (L. 26) D_{10} [ऽ]पि (for हि). T_1 प्रमादात्; $G_{1,3,4}$ M_3 प्रसीदन् (for प्रसूतः). D_{10} यत्र धर्मो विगृह्यते (for the post. half). — (L. 27) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ प्रवृद्धं; G_4 प्रसिद्धं (for प्रवृत्तं). — D_{10} $G_{3,4}$ read line 28 twice. — (L. 28) Kumbh. ed. अतीते (for व्य°). D_{10} $G_{3,4}$ (all second time) तस्मिन्नित्यमतीते स (for the prior half). — D_{10} repeats line 29 after line 31. — (L. 29) D_{10} (second time) M_3 ततो; T_3 यदा; G_2 तथा (for तदा). D_{10} (second time) पादौ द्वाव् (by transp.). — (L. 30) T_3 चांतिके (for नन्दिके). — T_1 om. line 31. — (L. 31) D_{10} लोकधर्मे च वृत्तं च प्रोच्यमानं शृणुष्व मे. — (L. 32) D_{10} तृतीयं (for चतुर्थं). D_{10} नंदकं; M_4 नंदितं (for °कं). D_{10} धर्मपादं हनिष्यति (for the post. half). — (L. 33) D_{10} त्रेताप्रभृति भ्रश्यंते (for the prior half). — (L. 34) T_3 G_{1-3} M_2 -प्राणधरा (for °धना). D_{10} नातिवर्तिष्यते लोको धर्माचारविधिः कृतः. — D_{10} om. the ref. — (L. 35) T_1 एवं लुप्यति धर्मेस्मिल्लँ (for the prior half). T_1 धर्मेण (for चाधर्म-). D_{10} केवलाधर्मसंप्लवे (for the post. half). — (L. 36) Kumbh. ed. हव्यं (for हव्य-). D_{10} क्व दास्यति; T_1 क्व गच्छति (for नियं°). Madras ed. किं चतुर्वर्णनियतं हव्यं कव्यं न नश्यति. — (L. 37) T_1 कृतं (for सदा). — (L. 38) M सर्वं (for न्यायात्). D_{10} प्रतिगृह्य स्वयं देवो दातुः सर्वं प्रयच्छते. — (L. 39) T_1 M सत्त्वयुक्तश्च. T_1 चेत् (for the second च). D_{10} स तदा सत्त्वसंयुक्तः सर्वकालं समश्नुते. — (L. 40) M_{1-3} महीयति (for °येत). D_{10} यथासुखं (for यथेप्सितम्). — (L. 41) D_{10} [ऽ]पि हि; M_4 [ऽ]प्यथ (for ह्यथ). T_1 वर्णैश्चतुर्भिर्यत्रापि (for the prior half). $T_{2,3}$ G_4 हव्यं (for हव्य-). D_{10} प्रयच्छते; Kumbh. ed. प्रदास्यति. — (L. 42) D_{10} अपूतं च; T_1 अपि न्यायं; T_3 अवज्ञातं; $G_{1,3,4}$ M_3 तु पत्न्या यत्; G_2 प्रपन्नाय (for अपन्यायं). — (L. 44) T_1 M_4 प्रेतांस्तदा (M_4 °था) (for प्रेतानि वै). D_{10} वैश्यैश्चापि पिशाचांश्च (for the prior half). — (L. 45) D_{10} चातुर्वर्णाव-शंसकाः; Kumbh. ed. °र्ण्योपदेशिनः (for the post. half). — (L. 46) D_{10} दत्तानि; M_4 दास्यंते (for दास्यन्ति).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नैव देवा न पितरः प्रतिगृह्णन्ति तत्स्वयम् ।
यातुधानाः पिशाचाश्च भूता ये चापि नैर्ऋताः ।
तेषां सा विहिता वृत्तिः पितृदैवतनिर्गता ।
तेषां सर्वप्रदातॄणां हव्यकव्यं समाहिताः ।
यत्प्रयच्छन्ति विधिवत्तद्वै भुञ्जन्ति देवताः ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं वर्णावरे दत्तं हव्यं कव्यं च नारद ।
संप्रयोगे च पुत्राणां कन्यानां च ब्रवीहि मे ।

नारदः ।

कन्याप्रदानं पुत्राणां स्त्रीणां संयोगमेव च ।
आनुपूर्व्यान्मया सम्यगुच्यमानं निबोध मे ।
जातमात्रा तु दातव्या कन्यका सदृशे वरे ।
कालदत्तासु कन्यासु पिता धर्मेण युज्यते ।
यस्तु पुष्पवतीं कन्यां बान्धवो न प्रयच्छति ।
मासि मासि गते बन्धुस्तस्या भ्रौणहत्यमवाप्नुते ।
यस्तु कन्यां गृहे रुन्ध्याद्ग्राम्यैर्भोगैर्विवर्जिताम् ।
अवध्यातः स कन्याया बन्धुः प्राप्नोति भ्रूणहाम् ।
दूषिता पाणिमात्रेण मृते भर्तरि दारिका ।
संस्कारं लभते नारी द्वितीये सा पुनः पतौ ।
पुनर्भूर्नाम सा कन्या सपुत्रा हव्यकव्यदा ।
अदूष्या सा प्रसूतीपु प्रजानां दारकर्मणि ।

मार्कण्डेयः ।

या तु कन्या प्रसूयेत गर्भिणी या तु वा भवेत् ।
अथ दारक्रियां भूयः सा भजेदृषिसत्तम ।

नारदः ।

तत्त्वार्थनिश्चितं शब्दं कन्यका नयतेऽग्नये ।
तस्मात्कुर्वन्ति वै भावं कुमार्यस्ता न कन्यकाः ।
ब्रह्महत्यात्रिभागेन गर्भाधानविशोधिताम् ।
गृह्णीयात्तां चतुर्भागं विशुद्धां सर्जनात्पुनः ।

मार्कण्डेयः ।

कथं कन्यासु ये जाता बन्धूनां दूषिताः सदा ।
कस्य ते हव्यकव्यानि प्रदास्यन्ति महामुने ।

नारदः ।

कन्यायास्तु पितुः पुत्राः कानीना हव्यकव्यदाः ।

— (L. 47) T1 -प्रदायिनां ; T2. 3 G2. 4 -प्रदं नृणां (for -प्रदातॄणाम्). — (L. 49) M1–3 जाता (for भूता). D10 ये चान्ये वै निशाचराः (for the post. half). — T1 om. (hapl.) line 50. — (L. 50) D10 तु ; M1 या (for सा). D10 -निर्गमा (for -निर्गता). — (L. 51) D10 हव्यकव्यस्य नारद (for the post. half). — After line 51, D10 ins. :

ते भूतास्तर्पितारतुष्टाः किं प्रयच्छन्ति दातॄणाम् ।
नारदः ।
यथेप्सितानि कामानि इहलोके परत्र च ।
उभे भोक्ष्यन्ति दातारस्तैर्भूतैः परमार्थितैः ।
वर्णाः सर्वे स्वसंकीर्णा हव्यकव्यस्य संहिताः ।

— (L. 52) D10 यत्प्रदास्यंति मंत्रोक्तं (for the prior half). D10 भोक्ष्यंति (for भुञ्जन्ति). — Colophon. *Sub-parvan :* D10 M दानधर्म. — *Adhy. name :* T2 हव्यकव्यप्रशंसा ; M1–3 मार्कंडेयनारदसंवादे मंत्रसंस्कारप्रशंस(M1 °दर्श)नं ; M4 नारदगीता. — *Adhy. no. :* D10 48 ; T1 M 50 ; T2. 3 G2 (by corr.). 4 56 ; G1. 3 51 ; G2 (before corr.) 46. — (L. 53) T1 वर्णांतरे ; T2 G1. 3. 4 M4 वर्णावरैर् (for °वरे). — (L. 54) T1 संप्रदानं (for °योगे). D10 संयोगं पुत्रदाराणां (for the prior half). — T1 om. (hapl.) lines 55–56. — (L. 55) D10 -प्रदाने (for °नं). — (L. 56) D10 M सर्वम् (for सम्यग्). D10 शृणुष्व (for निबोध). — (L. 57) D10 प्रदेया तु (for तु दातव्या). D10 कन्या च (for कन्यका). M4 नरे (for वरे). — (L. 58) Kumbh. ed. काले (for काल-). — (L. 60) D10 तस्याः ; T1 M4 वंध्ये (for बन्धुस्). G2 M1–3 भ्रू(G2 भ्रौ)णघ्नम्. D10 पिता भवति भ्रूणहा ; T1 भ्रूणहत्यां समाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 62) D10 अथ ध्यानात् (for अवध्यातः). T1 भ्रूणतां (for °हाम्). D10 पिता भवति भ्रूणहा (for the post. half). — (L. 63) D10 चाति- (for पाणि-). — (L. 64) D10 द्वितीयं (for संस्कारं). D10 संस्कारं (for द्वितीये). D10 प्रभो (for पतौ). — (L. 65) D10 भार्या (for कन्या). — T1 om. line 66. — (L. 66) D10 प्रसूता हि (for प्रसूतीपु). D10 द्विजानां (for प्रजानां). M1–3 प्रजा नारद कर्मसु (for the post. half). — After line 66, T2 reads lines 73–74, repeating them in their proper places. G4 M1. 3 om. the ref. — (L. 67) D10 कन्या च (for तु कन्या). D10 चापि वा ; M1–3 वापि या (for या तु वा). — (L. 68) D10 T1 M कथं (for अथ). D10 लभेद् ; M1 भवेद् (for भजेद्). D10 द्विज- (for ऋषि-). — T1 om. line 69. — (L. 69) D10 दत्त्वा च विहितं शब्दं (for the prior half). D10 T2. 3 G M2 कन्यकान(D10 °ना)यनेऽग्नये (for the post. half). — After line 69, D10 ins. :

यस्मिन्यस्मिन्निवासः स्याद्बन्धूनां तस्य कन्यया ।

— (L. 70) Madras ed. भावं याः (for वै भावं). — (L. 71) T1 -त्रि- (for -त्रि-). D10 -विशोधिता ; T2. 3 G1. 3. 4 M °तः (for °ताम्). — (L. 72) T1 M1. 3. 4 चतुर्भाग- (for °भागं). D10 T2. 3 G विशुद्धोत्सर्जनात्पुनः (for the post. half). — (L. 73) T2 (first time) यास्तु (for कथं). D10 बंधूनां दोषतः सुताः (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अन्तर्वत्न्यास्तु यः पाणिं गृह्णीयात्स सहोढजः ।
मार्कण्डेयः ।
अथ येनाहितो गर्भः कन्यायां तत्र नारद ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेदेतत्प्रचक्ष्व मे ।
नारदः ।
धर्माचारेषु ते नित्यं दूषकाः कृतशोधनाः ।
बीजं च नश्यते तेषां मोघचेष्टा भवन्ति ते ।
मार्कण्डेयः ।
अथ काचिद्भवेत्कन्या क्रीता दत्ता हृतापि वा ।
कथं पुत्रकृतं तस्यास्तद्भवेदृषिसत्तम ।
नारदः ।
क्रीता दत्ता हृता चैव या कन्या पाणिवर्जिता ।
कौमारी नाम सा भार्या प्रसवेदौरसान्सुतान् ।
न पत्यर्थे शुभा प्रोक्ता तत्कर्मण्यपराजिते ।
मार्कण्डेयः ।
केन मङ्गलकृत्येषु विनियुज्यन्ति कन्यकाः ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेनेह महामुने ।
नारदः ।
नित्यं निवसते लक्ष्मीः कन्यकासु प्रतिष्ठिता ।
शोभना शुभयोग्या च पूज्या मङ्गलकर्मसु ।
आकरस्थं यथा रत्नं सर्वकामफलोपगम् ।
तथा कन्या महालक्ष्मीः सर्वलोकस्य मङ्गलम् ।
एवं कन्या परा लक्ष्मी रतिस्तोषश्च देहिनाम् ।
महाकुलानां चारित्रं वृत्तेन निकषोपलम् ।
आनयित्वा स्वकाद्वर्णात्कन्यकां यो भजेन्नरः ।
दातारं हव्यकव्यानां पुत्रकं सा प्रसूयते ।
साध्वी कुलं वर्धयति साध्वी पुष्टिर्गृहे परा ।
साध्वी लक्ष्मी रतिः साक्षात्प्रतिष्ठा संततिस्तथा ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।
श्रुतं बहुविधं वृत्तं कन्यकानां महामते ।
इच्छामि योषितां श्रोतुं धर्माधर्मं परिग्रहे ।
नारदः ।
अष्टौ भार्यागमा धर्म्या नराणां दारकर्मणि ।
प्रेत्येह च हिता यास्तु सपुत्रा हव्यकव्यदाः ।
साध्वी पाणिगृहीता या कौमारी पाणिवर्जिता ।
भ्रातृभार्या स्वभार्येति प्रसूयेत्पुत्रमौरसम् ।

---

half). — $G_{1.3.4}$ om. the ref. — (L. 76) M_{1-3} गृह्णाति (for गृह्णीयात्). — (L. 77) D_{10} अथ ते विहिता गर्भास्तासु कन्यासु नारद. — (L. 78) D_{10} तासां (for तस्य). D_{10} भवतीह (for भवेदेतत्). — (L. 79) T_1 धर्माभावेन (for °चारेषु). D_{10} G_3 ये (for ते). G_2 -शोभनाः (for -शोधनाः). D_{10} वर्जितास्त्वतिदूषिताः; T_1 दूषिताः कृतशोभनाः; M दूषिता धर्मदूषणाः (for the post. half). — (L. 80) D_{10} मोघं कर्म फलत्यपि (for the post. half). — (L. 81) G_2 क्रीडार्थं ता (for क्रीता दत्ता). D_{10} [अ]थ वा हृता (for हृतापि वा). — (L. 82) D_{10} -फलं तासां; T_1 -फलं तस्यास् (for -कृतं तस्यास्). — (L. 83) D_{10} कन्या पाणिविवर्जिता (for the post. half). — (L. 84) G_2 या (for सा). M_4 (also as above) कन्या (for भार्या). D_{10} प्रसवेत्पुत्रमौरसं (for the post half). — D_{10} om. line 85. — (L. 85) T_3 भक्त्यर्थे; M_4 पत्न्यर्थे (for पत्यर्थे). T_1 न (for तत्). Madras ed. [अ]पवर्जिते (for [अ]पराजिते). — (L. 86) D_{10} कथं (for केन). D_{10} -कार्याणि (for -कृत्येषु). — (L. 88) D_{10} हि (for नि-). D_{10} वपुष्मती (for प्रतिष्ठिता). — After line 88, D_{10} reads line 97, repeating it in its proper place. D_{10} om. line 89. — (L. 89) T_1 M तदा (T_1 M_4 °था) शुभा द्युतिः शोभा; G_2 शोभनास्ता शुभा योग्याः (for the prior half). M पूजा- (for पूज्या). — (L. 90) D_{10} आगारस्थं (for आकरस्थं). D_{10} -फलं भवेत्; T_1 M_{1-3} -फलोदयं (for -फलोपगम्). — (L. 91) D_{10} सदा (for महा-). G_3 reads the post. half of line 91 and the prior half of line 92 (transposed) twice. — Before line 92, D_{10} ins. मार्कण्डेयः. — D_{10} reads line 92 twice. — (L. 92) D_{10} (second time) कथं कन्या च लभते (for the prior half). D_{10} (second time) प्राणिनां (for देहिनाम्). — (L. 93) D_{10} M_4 चरितं; T_1 M_{1-3} चारित्र- (for चारित्रं). D_{10} वृत्तं च (for वृत्तेन). $M_{1.3.4}$ निकषोपलः. — Before line 94, D_{10} ins. नारदः. — (L. 94) D_{10} अर्चयित्वा स्वकान्वर्णान्कन्यकायास्तथा नरः. — (L. 95) M_4 प्रसूयति. — (L. 96) D_{10} सा च (for the second साध्वी). — (L. 97) D_{10} (first time) मुने सा श्रीस्ततो रक्षा (for the prior half). D_{10} (both times) प्रतिष्ठा शाश्वतीः समाः (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे कन्यालक्षणं; T_3 G कन्यालक्षणं; M_{1-3} नारदमार्कंडेयसंवादे पुत्रकन्यावि(M_1 °न्यासंवि)भागः; M_4 नारदगीतासु कन्यावृत्तं. — *Adhy. no. :* D_{10} 49; T_1 M 51; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 57; $G_{1.3}$ 52. — (L. 98) D_{10} महामुने (for °मते). — (L. 99) M_{1-3} धर्माधर्मौ (for °धर्मं). M_4 महामते (for परिग्रहे). — (L. 100) D_{10} गम्यागम्यासु नारद (for the post. half). M_1 (also as above) नराणां न कलौ तथा (for the post. half). — (L. 101) G_2 [इ]त्र (for [इ]ह). T_1 [अ]पिता (for हिता). D_{10} प्रेत्येव च यथा व्युष्टिः (for the prior half). — (L. 102) D_{10} साक्षात् (for साध्वी). — (L. 103) D_{10} M च (for स्व-). D_{10} सूयते (for प्रसूयेत्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मार्कण्डेयः ।

त्रयो भार्यागमा ज्ञाता यत्र धर्मो न नश्यति ।
पश्चान्याः पश्चिमा ब्रूहि भार्यास्तासां च ये सुताः ।

नारदः ।

सगोत्रभार्या क्रीता च परभार्या च कारिता ।
गतागता च या भार्या आश्रमादाहृता च या ।
एते भार्यागमाः पञ्च पुनर्भार्या भवन्ति याः ।
एता भार्या नृणां गम्यास्तत्पुत्रा हव्यकव्यदाः ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुता भार्याश्च पुत्राश्च विस्तरेण महामुने ।
आश्रमस्थाः कथं नार्यो न दुष्यन्तीति ब्रूहि मे ।

नारदः ।

आश्रमस्थासु नारीषु बान्धवत्वं प्रणश्यति ।
नष्टवंश्या भवन्त्येता बन्धूनामथ भर्तृणाम् ।
परदारा मुक्तदोषास्ता नार्योऽऽश्रमसंस्थिताः ।
स्वयमीशाः स्वदेहानां काम्यास्तद्गतमानसाः ।
एवं नार्यो न दुष्यन्ति नराणां तत्प्रसूतिषु ।
धर्मपत्न्यो भवन्त्येताः सपुत्रा हव्यकव्यदाः ।

मार्कण्डेयः ।

परस्य भार्या या पूर्वं मृते भर्तरि या पुनः ।
अन्यं भजति भर्तारं ससुता असुता कथम् ।

नारदः ।

असूता वा प्रसूता वा गृहस्थानां परस्त्रियः ।
परामृष्टेति ता वर्ज्या धर्माचारेषु दूषिताः ।
न चासां हव्यकव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
यस्तासु जनयेत्पुत्रान्न तैः पुत्रमवाप्नुयात् ।

मार्कण्डेयः ।

परक्षेत्रेषु यो बीजं चापल्याद्विसृजेन्नरः ।
कथं पुत्रफलं तस्य भवेत्तदृषिसत्तम ।

नारदः ।

अस्वामिके परक्षेत्रे यो नरो बीजमुत्सृजेत् ।
स्वयंवृत्तोऽऽश्रमस्थायां तद्बीजं न विनश्यति ।
परक्षेत्रेषु यो बीजं नरो दर्पात्समुत्सृजेत् ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ।
नातः परमधर्म्यं चाप्ययशस्यं तथोत्तरम् ।
गर्भादीनां च बहुभिस्ताश्च त्याज्याः समेष्वपि ।

मार्कण्डेयः ।

अथ ये परदारेषु पुत्रा जायन्ति नारद ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति परमद्युते ।

नारदः ।

परदारेषु जायेते द्वौ पुत्रौ कुण्डगोलकौ ।
जीवत्यथ पतौ कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
ते च जाताः परक्षेत्रे देहिनां प्रेत्य चेह च ।

—(L. 104) T_2 ज्ञेयं; T_3 ज्ञेया; M_4 धर्म्या (for ज्ञाता). M_{1-3} महामते (for न नश्यति). —(L. 105) T_1 पंचमाः (for पश्चान्याः). D_{10} पंचेमा अपरा यास्ता ब्रूहि भार्याः सुतेषु च. —(L. 106) D_{10} भ्रातृभार्या च (for सगोत्रभार्या). T_1 प्रीता (for क्रीता). D_{10} नारद (for कारिता). —(L. 107) D_{10} भार्या च (for या भार्या). D_{10} आश्रमस्था च या परा (for the post. half). —(L. 108) T_2 G भार्यागताः (for °माः). —(L. 109) D_{10} नृभिः (for नृणां). D_{10} M कार्याः; T_1 अन्यास् (for गम्यास्). D_{10} M सपुत्रा (for तत्पुत्रा). — Colophon om. in M_{1-3}. — *Adhy. name :* T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे धर्माधर्मपरिग्रहलक्षणं. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 52; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 58; $G_{1.3}$ 53. — D_{10} om. (hapl.) lines 110–117. —(L. 111) Cv च या (for कथं). G_2 भो (for मे). T_2 न दूष्यंति हि न प्रभो (for the post. half). —(L. 112) T_3 प्रपश्यति (for प्रण°). —(L. 113) T_1 प्रष्टव्याश्च (for नष्टवंश्या). G_4 अपि (for अथ). G_2 भ्रातृणां (for भर्तृणाम्). M_{1-3} सपुत्रा हव्यकव्यदाः (for the post. half). —(L. 114) M_3 परदारोक्तदोषास्ता (for the prior half). —(L. 115) G_4 स्वगेहानां (for स्वदे°). —(L. 118) T_1 सा; G_2 वा; M यत् (for the second या).

—(L. 119) G_4 चासुता; Madras ed. द्य° (for अ°). D_{10} तासु कन्यासु या च सा (for the post. half). —(L. 120) M_{1-3} गृहस्थेन (for गृहस्थानां). —(L. 121) D_{10} परक्षेत्रेति सा वर्ज्या (for the prior half). D_{10} चोदिताः (for दूषिताः). T_1 धर्माचारबहिष्कृताः (for the post. half). —(L. 122) D_{10} तस्या (for चासां). —(L. 123) G_2 न (for यस्). D_{10} यस्तस्यां जनयेत्पुत्रं (for the prior half). D_{10} न स पुत्रत्वमाप्नुयात्; T_1 G_2 $M_{1.2.4}$ न तैः पुत्र($M_{1.2}$ °त्रि)त्वमाप्नुयात् (for the post. half). — D_{10} om. (hapl) lines 124–131. T_3 G_2 om. (hapl.) lines 124–127. —(L. 124) Kumbh. ed. चापलाद् (for °ल्याद्). —(L. 127) $M_{1.4}$ स्वयंवृतो (for °वृत्तो). T_1 स्वयंवृताश्रमस्था वा (for the prior half). —(L. 129) T_1 ब्रह्मन् (for बीजं). G_2 न बीजी फलमाप्नुयात् (for the post. half). —(L. 130) G_2 यथोत्तरं (for त°). — T_1 om. line 131. —(L. 131) G_2 M_4 गर्हादिना (for गर्भादीनां). —(L. 132) D_{10} ते (for ये). D_{10} मानवैः (for नारद). —(L. 133) D_{10} भवंति मुनिसत्तम (for the post. half). — Lines 134–137 = (var.) Manu. 3. 174–175. —(L. 134) D_{10} यातौ यौ; G_4 जायंते (for जायेते).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयन्त्यथ दातृणाम् ।
पितुर्हि नरकायैते गोलकस्तु विशेषतः ।
चण्डालतुल्यौ तज्जौ हि परत्रेह च नश्यतः ।

मार्कण्डेयः ।

कस्य ते गर्हिताः पुत्राः पितॄणां हव्यकव्यदाः ।
यस्य क्षेत्रे प्रसूयन्ते यो वा ताञ्जनयेत्सुतान् ।

नारदः ।

क्षेत्रिकश्चैव बीजी च द्वावेतौ निरयं गतौ ।
न रक्षति हि यो दारान्परदारांश्च गच्छति ।
गर्हितास्ते नरा नित्यं धर्माचारबहिष्कृताः ।
कुण्डो भोक्ता च भोजी च कुत्सिताः पितृदैवतैः ।

मार्कण्डेयः ।

तथैते गर्हिताः पुत्रा हव्यकव्यानि नारद ।
कस्य नित्यं प्रयच्छन्ति धर्मो वा तेषु किं फलम् ।

नारदः ।

यातुधानाः पिशाचाश्च प्रतिगृह्णन्ति तैर्हुतम् ।
हव्यं कव्यं च तैर्दत्तं ये च भूता निशाचराः ।

मार्कण्डेयः ।

अथ ते राक्षसाः प्रीताः किं प्रयच्छन्ति दातृणाम् ।
किं वा धर्मफलं तेषां भवेत्तदृषिसत्तम ।

नारदः ।

न दत्तं नश्यते किंचित्सर्वभूतेषु दातृणाम् ।
प्रेत्य चेह च तां पुष्टिमुपाश्नन्ति प्रदायिनः ।

मार्कण्डेयः ।

अथ गोलककुण्डाभ्यां संततिर्या भविष्यति ।
तयोर्ये बान्धवाः केचित्प्रदास्यन्ति कथं नु तत् ।

नारदः ।

साध्वीजाताः सुतास्तेषां तां वृत्तिमनुतिष्ठताम् ।
प्रीणन्ति पितृदैवत्यं हव्यकव्यसमाहिताः ।
एवं गोलककुण्डाभ्यां ये च वर्णापदेशिनः ।
हव्यं कव्यं च शुद्धानां प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं नराणां चापल्यं परस्त्रीषु प्रजायताम् ।
प्रमदानां तु चापल्ये दोषमिच्छामि वेदितुम् ।

नारदः ।

एकवर्णेऽपि दोषं तु गमनं पूर्वकालिकम् ।
धाता च समनुज्ञातो विष्णुना तत्तथाकरोत् ।

— (L. 135) D_{10} [ए]त्र पतौ ; T_1 [ए]व धवे (for [अ]थ पत्नौ). D_{10} भवति (for भर्तरि). — G_2 om. line 136. — (L. 136) T_1 प्र- ; M_{1-3} हि (for च). D_{10} तौ तु जातौ परक्षेत्रे (for the prior half). D_{10} प्राणिनां (for देहिनां). — (L. 137) G_2 तयोस्तु (for दत्तानि). T_1 M_4 प्र- (for [अ]थ). D_{10} नाशयेतां प्रदायिनां ; G_2 नाशं दत्तानि यांति च ; M_{1-3} नाशं यांति प्रदातॄणां (for the post. half). — D_{10} om. lines 138–139. — (L. 138) T_1 G_2 पित्रोर् (for पितुर्). T_1 G_2 M [ए]तौ (for [ए]ते). — (L. 139) Some MSS. चांडाल-. — (L. 141) G_2 प्रसूयंति. D_{10} यस्य क्षेत्रेषु जायंते (for the prior half). T_1 हि ताञ् ; G_3 वा सं- (for वा ताञ्). D_{10} नरः (for सुतान्). — (L. 142) D_{10} क्षेत्रकं नैव बीजं तु (for the prior half). D_{10} नरकं (for निरयं). M_4 (*inf. lin.*) -गमौ (for गतौ). — (L. 143) D_{10} यो व्रजेत् (for गच्छति). — (L. 144) $T_{2,3}$ G_4 धर्ममार्ग- (for धर्माचार-). D_{10} धर्माचारेषु साधुभिः (for the post. half). — (L. 145) D_{10} $M_{1,2}$ कुंड- (for कुण्डो). D_{10} भोगी (for भोजी). Madras ed. कुत्सितः. D_{10} जयंति पितृदेवतां (for the post. half). — (L. 146) D_{10} T_1 अथ ते ; G_2 तथा ते (for °तथैते). — After line 146, M_{1-3} ins. :

पितृदेवविसृष्टानि भुञ्जते ते महामुने ।

— M_2 om. line 147. — (L. 147) G_1 तस्य (for कस्य). D_{10} पुष्टि (for नित्यं). D_{10} T_1 धर्माचारेषु किं फलं (for the post. half). — (L. 149) $M_{1,2}$ हव्य-. M_{1-3} यैर् (for तैर्). — M_1 om. (hapl.) lines 151–152. — (L. 151) D_{10} कथं दत्तं ; G_2 किं वा कर्म- (for किं वा धर्म-). T_1 भवेच्च ; G_2 उभयोर् ; $M_{2,3}$ भवेत (for भवेत्तद्). D_{10} वै मुनि- (for तदृषि-). — (L. 152) G_2 दत्तं न (by transp.). — (L. 153) D_{10} एत्र (for चेह). M व्युष्टिम् (for पुष्टिम्). D_{10} प्रदायकाः (for °यिनः). — (L. 154) D_{10} चातो भार्या (for संततिर्या). — (L. 155) D_{10} भवेत् ; G_{1-3} तु तत् (for नु तत्). — (L. 156) T_1 M सतां वृत्तिमनुष्ठिताः (for the post. half). D_{10} सर्व एते धर्मसुतास्तेषां वृत्तिरनुष्ठिता. — (L. 157) T_1 -देवास्ते (for -दैवत्यं). D_{10} प्रयांति पितृदेवांश्च ; G_2 प्रीणयंति पितॄन्देवान् (for the prior half). D_{10} -समाहितं (for °ताः). G_2 हव्यकव्यैः समाहितैः (for the post. half). — (L. 158) D_{10} एवं कुंडगोलकाभ्यां (for the prior half). T_1 वंश्या (for ये च). — (L. 159) M वि- (for च). D_{10} G_2 हव्यकव्याति(G_2 °दि)शुद्धानां (for the prior half). — Colophon om. in D_{10}. *Sub-parvan* : M दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे कुंडगोलकदोषकथनं ; $G_{1,3}$ कुंडगोलकदोषकथनं ; M नारदगीता. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 53 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 59 ; $G_{1,3}$ 54 ; M_{1-3} 52. — (L. 160) T_1 M चापल्ये. D_{10} श्रुतं परस्त्रीजातं यं यश्चैवात्र प्रसूयिता. — (L. 161) D_{10} चापल्यं (for °ल्ये). D_{10} एतद् (for दोषम्). — D_{10} om. lines 162-163. T_1 M transp. lines 162–163 and

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भगलिङ्गे महाप्राज्ञ पूर्वमेव प्रजापतिः ।
ससर्ज ताभ्यां संयोगमनुज्ञातश्चकार सः ।
अथ विष्णुप्रसादेन भगो दत्तवरः किल ।
तेन चैव प्रसादेन सर्वाँल्लोकानुपाश्नुते ।
तस्मात्तु पुरुषे दोषो ह्यधिको नात्र संशयः ।
विना गर्भं सवर्णेषु न त्याज्या गमनात्स्त्रियः ।
प्रायश्चित्तं यथान्यायं दण्डं कुर्यात्स पण्डितः ।
श्वभिर्वा दशनं स्नानं सवनत्रितयं निशि ।
भूमौ च भस्मशयनं दानं भोगविवर्जितम् ।
दोषगौरवतः कालो द्रव्यगौरवमेव च ।
मर्यादा स्थापिता पूर्वमिति तीर्थान्तरं गते ।
तद्योषितां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
भगस्तीर्थान्तरे शुद्धो विष्णोस्तु वचनादिह ।
रक्ष्याश्चैवान्यसंवादैरन्यगेहाद्विमोक्षणैः ।
आसां शुद्धौ विशेषेण कर्मणां फलमश्नुते ।
नैता वाच्या न वै वध्या न क्लेश्याः शुभमिच्छता ।
विष्णुप्रसादादित्येव भगस्तीर्थान्तरं गतः ।
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
स्त्रियस्तोषकरा नृणां स्त्रियस्तुष्टिप्रदाः सदा ।
पुत्रसेतुप्रतिष्ठाश्च स्त्रियो लोके महाद्युते ।

Colophon.

मार्कण्डेयः ।

श्रुतं बलं प्रभावश्च योषितां मुनिसत्तम ।
एकस्य बहुभार्यस्य धर्ममिच्छामि वेदितुम् ।

नारदः ।

बहुभार्यासु सक्तस्य नारीभोगेषु देहिनः ।
ऋतौ विमुच्यमानस्य सांनिध्ये भ्रूणहा स्मृतः ।
वृद्धां वन्ध्यां सुव्रतां च मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।
कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ।
व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
ऋतुकालेषु नारीणां भ्रूणहत्यां प्रमुञ्चति ।

मार्कण्डेयः ।

वेशनारीषु वै जाताः परप्रेष्यासु वा सुताः ।
कस्य ते बन्धुदायादा भवन्ति हि महामुने ।

164–165. —(L. 162) T2 G2.4 तु; M4 (*inf. lin.*) वि- (for ऽपि). —(L. 164) T1.3 G भगलिंगैर्. D10 G2 M महाभाग (for °प्राज्ञ). D10 आद्यकाले (for पूर्वमेव). —(L. 165) T1 मनुजांश्च (for अनुज्ञातश्). G2 अनुजज्ञे पितामहः (for the post. half). D10 पूर्व एव तु सा राजन्संयोगेन विगर्हितं (sic). —(L. 166) D10 पुरा (for अथ). M4 जिष्णु- (for विष्णु-). D10 त्रीँल्लोकान्समुपाश्नुते (for the post. half). —(L. 167) G2 कामान् (for लोकान्). —T1 reads line 168 twice. —(L. 168) T2.3 G1.3.4 [ऽ]भ्यधिको (for ह्य°). —(L. 171) Madras ed. वहिर् (for श्वभिर्). T2 M1 दर्शनं; T3 G2 दंशनं (for द°). M -त्रितये (for °यं). —(L. 172) T2.3 G1.3.4 भस्मनि (for च भस्म-). T1 om. the post. half. M1.2.4 -विवर्जनं (for °र्जितम्). —(L. 173) T1 om. the post. half. T3 दिव्य- (for द्रव्य-). —(L. 174) T1 इह स्त्रीणां व्यतिक्रमे (for the post. half). —(L. 177) G2 प्रसादाद्यैर् (for [अ]न्यसंवादैर्). Madras ed. -देहाद् (for -गे°). Kumbh. ed. विचक्षणैः (for विमो°). —(L. 179) T1 ता (for [ए]ता). T1 नरैर्नार्यो (for न वै वध्या). G1.3 शुद्धिम् (for शुभम्). —T1 om. line 180. —(L. 180) M1–3 [ए]वं; M4 [ए]प (for [ए]व). M1–3 भगे (for भगस्). M1–3 गते (for गतः). —(L. 181) T2 द्युतिस्; Kumbh. ed. ऋतुस् (for रजस्). G2 चासां; M4 चैषां (for तासां). —(L. 182) G2 पुष्टि- (for तुष्टि-). —(L. 183) T1 M महामुने (for °द्युते). —For lines 167–183, D10 subst.:

मर्यादा स्थापिता नित्यं विष्णुना स्त्रीषु गर्हिता ।
न नारी दुष्यते धर्मे परपुंसावमर्दने ।
न च साशुचिर्भवति यथा प्राह पितामहः ।
विष्णोस्तोपाद्भगः पूर्वमिति तीर्थान्तरं गतः ।
तन्नारीणां तु दीर्घायो नास्ति दोषो व्यतिक्रमे ।
मासि मासि रजो मुक्त्वा विशुध्यन्ते यथा शशी ।
न संतोषकरो नृणां समृद्धि निर्वृतिरात्मभिः (?) ।
पुत्रांश्चापि प्रतिष्ठाप्य जगत्यथ प्रतिष्ठिताम् (?) ।

Colophon. *Sub-parvan*: M1–3 दानधर्म. —*Adhy. name*: T2 G2 स्त्रीप्रशंसा; G3 कुंडगोलकदोषकथनं; M2.3 नारदगीतासु योषित्प्रभावकथनं; M4 नारदगीता. —*Adhy. no.*: T1 M4 54; T2 G2.4 60; G1.3 55; M1–3 53. —(L. 184) D10 योषितां वै महामुने (for the post. half). —(L. 186) Kumbh. ed. गेहिनः (for दे°). —(L. 187) G2 सांनिध्ये गर्भहिंसनं (for the post. half). D10 ऋतौ च वर्तमानस्य सांनिध्ये भ्रूणहत्यया. —(L. 188) T1 सव्रतां; T2.3 G M4 संवृतां (for सुव्रतां). D10 व्रतिनीमव्रतिनीं वा; M1–3 व्रतवान्प्रवसन्वंध्यां (for the prior half). T1 मृतपुत्राम् (for मृतापत्याम्). D10 च पुष्पिणीं (for अपु°). —(L. 190) G2 व्यथितो (for व्याधितो). D10 सवनस्थो (for बन्धनस्थो). G2 M प्रवासी वा (for °सेषु). T1 [अ]पि (for [अ]थ). D10 प्रवासी वा व्रती तथा (for the post. half). —(L. 191) G4 -काले तु (for -कालेषु). D10 भ्रूणहत्या प्रमुच्यते (for the post. half). —(L. 192) T3 G3.4 M2.3 -जातीषु (for -नारीषु). D10 T1.3 M1–3 ये; G2 M4 वा (for वै); D10 ये (for वा). —G2

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नारदः ।
पण्यस्त्रीषु प्रसूता ये यस्य स्त्री तस्य ते सुताः ।
क्रयाच्च कृत्रिमाः पुत्राः प्रदानाच्चैव दत्रिमाः ।
मार्कण्डेयः ।
पण्यनारीष्वनियतः पुंसोऽर्थो वर्तते ध्रुवम् ।
अत्र चाहितगर्भायाः कस्य पुत्रं वदन्ति तम् ।
नारदः ।
तीर्थभूतासु नारीषु ज्ञायते योऽभिगच्छति ।
ऋतौ तस्य भवेद्गर्भो यं वा नारी न शङ्कते ।
मार्कण्डेयः ।
नराणां त्यजतां भार्यां कामक्रोधाद्गुणान्विताम् ।
अप्रसूतां प्रसूतां वा तेषां पृच्छामि निष्कृतिम् ।
नारदः ।
अपापां त्यजमानस्य साध्वीं मत्वैवमादितः ।
आत्मवंशः स्वधर्मो वा त्यजतो निष्कृतिर्न तु ।
यो नरस्त्यजते भार्यां पुष्पिणीमप्रसूतिकाम् ।
स नष्टवंशः पितृभिर्युक्तस्त्यज्येत दैवतैः ।
भार्यामपत्यसंजातां प्रसूतां पुत्रपौत्रिणीम् ।
पुत्रदारपरित्यागी न संप्राप्नोति निष्कृतिम् ।
एवं हि भार्यां त्यजतां नराणां नास्ति निष्कृतिः ।
नार्हन्ति प्रमदास्त्यक्तुं पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिताः ।

मार्कण्डेयः ।
कीदृशीं संत्यजन्भार्यां नरो दोषैर्न लिप्यते ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।
नारदः ।
मोक्षधर्मेस्थितानां तु अन्योन्यमनुजानताम् ।
भार्यापतीनां मुक्तानामधर्मो न विधीयते ।
अन्यसक्तां गतापत्यां शूद्रगां परगामिनीम् ।
परीक्ष्य त्यजमानानां नराणां नास्ति पातकम् ।
पातकेऽपि तु भर्तव्यौ द्वौ तु माता पिता तथा ।
मार्कण्डेयः ।
भार्यायां व्यभिचारिण्यां नरस्य त्यजतो रुषा ।
कथं धर्मोऽप्यधर्मो वा भवतीह महामते ।
नारदः ।
अनृतेऽपि हि सत्ये वा यो नारीं दूषितां त्यजेत् ।
अरक्षमाणः स्वां भार्यां नरो भवति भ्रूणहा ।
अपत्यहेतोर्या नारी भर्तारमतिलङ्घयेत् ।
लोलेन्द्रियेति सा रक्ष्या न संत्याज्या कथंचन ।
नद्यश्च नार्यश्च समस्वभावा
नैताः प्रदुष्यन्ति नरावगाढाः ।
स्रोतांसि नद्या वहते निपातं
नारी रजोभिः पुनरेति शौचम् ।

om. the ref. —(L. 194) D_{10} परस्त्रीषु प्रजाता ये (for the prior half). T_2 वै (for ते). —(L. 195) D_{10} क्रयिणः (for कृत्रिमाः). M_{1-3} प्रोक्ताः (for पुत्राः). D_{10} प्रदायिनः (for [ए]व दत्रिमाः). — D_{10} om. (hapl.) lines 196–199. —(L. 197) M -गर्भायां (for °याः). T_1 गर्भिण्यां चैव तस्यां तु (for the prior half). G_2 M_4 गर्भं (for पुत्रं). M_{1-3} कस्य गर्भो भवेत्तु सः (for the post. half). —(L. 198) T_1 G_2 M_4 जायते (for ज्ञा°). $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ हि (for ऽभि-). —(L. 200) $T_{2,3}$ G कामक्रोध- (for °धाद्). D_{10} कामक्रोधसमन्वितां (for the post. half). —(L. 202) T_1 अपापां त्यजतो मोहान्निष्कृतिर्नोपलभ्यते. — T_1 om. line 203. —(L. 203) Madras ed. स्वधर्मौ तु (for °र्मो वा). Madras ed. त्यजतां (for °तो). D_{10} यो धर्मः प्रतिपन्नानां निष्कृतिर्नैव दृश्यते; M आत्मवंशं हि त्यजतो निष्कृतिर्नोपलभ्यते. —(L. 205) T_1 G_1 M त्यक्तस् (for युक्तस्). T_1 त्यजति (for त्यज्येत). —(L. 206) D_{10} भार्यामपापां त्यजतः (for the prior half). —(L. 207) D_{10} हि; G_2 स (for सं-). — G_2 om. (hapl.) line 208. —(L. 209) G_2 प्रमदां (for °दास्). D_{10} न सार्हति महाभागा (for the prior half). G_2 पुत्रिणीमप्यपुत्रिणीं (for the post. half). —(L. 210) G_2 त्यजतो (for संत्यजन्). D_{10} कीदृशीं त्यजमानोथ (for the prior half). D_{10} पापैर् (for दोषैर्). —(L. 212) D_{10} G_2 M मोक्षधर्मे. —(L. 214) T_1 M कन्यासूं विगतापत्यां; G_2 अन्यप्रसूतां पतितां (for the prior half). T_1 G_2 M शूद्रगा(M_2 भगिनी)मपकारिणीं (for the post. half). —For lines 213–214, D_{10} subst. :

भार्यां पतिविनिर्मुक्तां विचरन्तीं च कामतः ।
अबीजां वन्यकासूं च मृतापत्यां च भामिनीम् ।

—(L. 215) D_{10} बलेन (for परीक्ष्य). — D_{10} M om. line 216. —(L. 216) G_2 वि- (for the first तु). G_2 द्वौ मातापितराविति (for the post. half). —(L. 218) D_{10} अथ (for कथं). D_{10} M महामुने (for °मते). —For line 218, G_2 subst. :

प्रायश्चित्ते तदाभ्यासे धर्मो वाधर्म एव वा ।

—(L. 219) M वाथ (for ऽपि हि). D_{10} अनृतेप्यथ वा सत्ये; T_1 अनृतेनापि सत्ये वा; G_2 °ते वाथ वा सत्ये (for the prior half). T_1 विसृष्टां (for यो नारीं). —(L. 220) T_1 G_2 तां (for स्वां). D_{10} त्यक्त्वा; $T_{2,3}$ ततो (for नरो). —(L. 221) D_{10} अभि- (for अति-). —(L. 222) M_{1-3} सं- (for सा). D_{10} सा (for सं-). G_3 M कदाचन (for कथं°). —(L. 223) T_1 G_2 -प्रभावा (for -स्वभावा). —(L. 224) Kumbh. ed. प्रमुंचंति (for प्रदुष्यन्ति). D_{10} न ताः प्रदुष्यंति नरो-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवं नार्यो न दुष्यन्ति व्यभिचारेऽपि भर्तृणाम् ।
मासि मासि भवेत्त्यागस्ततः शुद्धा भवन्त्युत ।
मार्कण्डेयः ।
कानि तीर्थानि भगवन्नृणां देहाश्रितानि वै ।
तानि वै शंस भगवन्याथातथ्येन पृच्छतः ।
सर्वतीर्थेषु तीर्थज्ञ किं तीर्थं परमं नृणाम् ।
यत्रोपस्पृश्य पूतात्मा नरो भवति नित्यशः ।
नारदः ।
देवर्षिपितृतीर्थानि ब्राह्मं मध्येऽथ वैष्णवम् ।
नृणां तीर्थानि पञ्चाहुः पाणौ संनिहितानि वै ।
आद्यतीर्थं तु तीर्थानां वैष्णवो भाग उच्यते ।
यत्रोपस्पृश्य वर्णानां चतुर्णां वर्धते कुलम् ।
पितृदैवतकार्याणि वर्धन्ते प्रेत्य चेह च ।
मार्कण्डेयः ।
नराणां कामवृत्तानां या नार्यो निरवग्रहाः ।
यासामभिग्रहो नास्ति ता मे कथय नारद ।
नारदः ।
वागुर्वेश्या नटी गोपी तान्तुकी तुन्नवायिकी ।
नारी किराती शबरी नर्तकी चानभिग्रहा ।
मार्कण्डेयः ।
एतासु जाता नारीषु सर्ववर्णेषु ये सुताः ।
तेषु के बन्धुदायादा भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारदः ।
य एताः परिगृह्णन्ति तेषामेव हि ते सुताः ।
सर्वत्र तु प्रवृत्तासु बीजं नश्यति देहिनाम् ।
मार्कण्डेयः ।
सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च साधुवेदविवर्जिताः ।
मानवाः काण्डपृष्ठाश्च वेदमन्त्रबहिष्कृताः ।
नियुक्ता हव्यकव्येषु तेषां दत्तं कथं भवेत् ।
नारदः ।
नार्हन्ति हव्यकव्यानि सावित्रीवर्जिता द्विजाः ।
व्रात्येष्वन्नप्रदानं तद्यथा शूद्रेषु वै तथा ।
मार्कण्डेयः ।
धर्मेष्वधिकृतानां तु नराणां मुह्यते मनः ।
कथं नु विघ्नो भवति एतदिच्छामि वेदितुम् ।
नारदः ।
अर्थाश्च नार्यश्च समानमेत-
च्छ्रेयांसि पुंसामिह मोहयन्ति ।
रतिप्रमोदात्प्रमदा हरन्ति
भोगैर्धनं चाप्युपहन्ति धर्मान् ।
हव्यं कव्यं च धर्मात्मा सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलिताग्नाविवाहुतिः ।

पगृह्याः. — (L. 225) D_{10} स्रोतो हि नद्या व्यपनोति शौचं; T_1 स्रोतांसि नद्यः प्रवहंति सर्वे; $T_{2.3}$ G °सि नद्योपहतेः प्रपातं. — (L. 226) T G नार्यो (for नारी). G_2 शुद्धिं (for शौचम्). — (L. 227) D_{10} भार्या (for नार्यो). D_{10} व्यभिचारेण (for °रेऽपि). — D_{10} om. lines 228–230. — (L. 228) Kumbh. ed. रागस् (for त्यागस्). — T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 229 up to the prior half of line 230. — (L. 230) M मे (for वै). T_1 विप्रेंद्र; M_4 तीर्थानि (for भगवन्). — (L. 231) Kumbh. ed. सर्वज्ञ (for तीर्थज्ञ). D_{10} तीर्थं परमकं नृणां (for the post. half). — (L. 232) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ पूतो यो (for पूतात्मा). D_{10} तद्वद (for नित्यशः). — G_2 om. the ref. — (L. 233) T_1 अपि (for मध्ये). — (L. 234) M_4 पाणि- (for पाणौ). — (L. 235) G_2 M आद्यं तु तीर्थं तीर्थानां (for the prior half). D_{10} अयं तु सर्वतीर्थानां विष्णोस्तीर्थमनुत्तमं. — (L. 236) T_1 चतुर्णां विंदते फलं (for the post. half). — (L. 237) D_{10} सिद्धिर्वा सर्वकार्याणां (for the prior half). D_{10} वर्धते; G_2 वर्तंते (for वर्धन्ते). — G_2 नारदः (for मार्कण्डेयः). — (L. 238) M नारीणां (for नराणां). D_{10} यास्ता नार्यो विगर्हिताः; T_1 या नार्यस्त्वनभिग्रहाः; M या नार्यो निरभिग्रहाः (for the post. half). — (L. 239) D_{10} च वि- (for अभि-). T_2 $G_{2.4}$ तां (for ता). D_{10} त्वमेतद्वक्तुमर्हसि (for the post. half). — G_{1-3} M_4 om. the ref. — (L. 240) D_{10} शुचिर्यथा नदी गोपी; T_1 वेश्या नटी गोपिका च (for the prior half). M तुन्नवायिका (for °यिकी). T_1 घटी वै तुन्नवायिनी (for the post. half). — (L. 241) G_2 M_{1-3} दैवी (for नारी). T_1 रजकी (for नर्तकी). G_{1-3} [अ]नवग्रहा (for °भिग्रहा). D_{10} सैरंध्री शबरी चैव नर्तकी मानविग्रहा. — (L. 243) T_1 G_3 M केषु; G_2 केषां (for तेषु). D_{10} T_1 G_2 M ते (for के). — (L. 244) D_{10} भार्या भवेयुर्येषां तास् (for the prior half). — (L. 245) M_{1-3} सु- (for तु). D_{10} चापल्येन प्रवृत्तानां (for the prior half). D_{10} वै नृणां (for देहिनाम्). — D_{10} om. line 246. T_1 om. (hapl.) line 247. — (L. 247) D_{10} -शास्त्र- (for -मन्त्र-). — After line 247, M_4 reads the post. half of line 248, repeating it in its proper place. — (L. 248) D_{10} भोज्यंते हव्यकव्यानि (for the prior half). M_4 (second time) तेषु (for तेषां). D_{10} तथाविधं (for कथं भवेत्). — (L. 249) D_{10} नष्टसावित्रिका द्विजाः (for the post. half). — (L. 250) M_{1-3} यत् (for [अ]न्न-). D_{10} प्रेत्य चेह प्रदातव्यं दत्त्वा शूद्रेषु चैव ह. — (L. 251) M [अ]भिरतानां (for [अ]धिकृ°). D_{10} धर्मेष्वनभिषंगाणां तु (hypermetric) (for the prior half). — (L. 252) Madras ed. विघ्नं (for विघ्नो). — G_2 om. the ref. D_{10} om. lines 253–256.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मार्कण्डेयः ।
श्रोत्रियाणां कुले जाता वेदार्थविदितात्मनाम् ।
हित्वा कस्मात्त्रयीं विद्यां वार्तां वृत्तिमुपाश्रिताः ।
नारदः ।
चातुर्वर्ण्यं पुरा न्यस्तं सुविद्वत्सु द्विजातिषु ।
तस्माद्वर्णैः संविभज्या वृत्तिः संकरवर्जिता ।
ये चान्ये श्रोत्रियाज्जाताः संस्कृताः पुत्रगृध्नुभिः ।
पूर्वनिर्वाणनिर्वृत्तां जातां वृत्तिमुपाश्रिताः ।
मार्कण्डेयः ।
असंस्कृताः श्रोत्रियजाः संस्कृता ज्ञानिनः कथम् ।
नारदः ।
असंस्कारो वैदिकश्च न मान्यः श्रोत्रियात्मजः ।
शुद्धान्वयः श्रोत्रियस्तु स विद्वद्भिः समोऽन्यथा ।
अनधीयानपुत्राश्च वेदसंस्कारवर्जिताः ।
तस्मात्ते वेदविज्ञापि विप्राः श्रुतिनिकारिणः ।
ब्रह्मराशौ पुरा सृष्टा वेदसंस्कारसंस्कृताः ।
तस्मात्तेष्वेव ते जाताः साधवः कुलधारिणः ।
मार्कण्डेयः ।
स्वयं क्रीतासु प्रेष्यासु प्रसूयन्ते तु ये नराः ।
कस्य नार्यः सुताश्चैव भवन्ति ऋषिसत्तम ।
नारदः ।
स्वदास्यां यो नरो मोहात्प्रसूयेत स पापकृत् ।
इहापि निन्दितः प्रेत्य अपत्यं प्रेष्यतां नयेत् ।
सा तस्य भार्या पुत्रा ये हव्यकव्यप्रदास्तु ते ।
तस्या ये बान्धवाः केचिद्विपक्ताः प्रेष्यतां गताः ।
सर्वे तस्यास्तु संबन्धान्मुच्यन्ते प्रेष्यकर्मसु ।
एतत्ते कथितं सर्वं यदभिव्याहृतं त्वया ।
अथ वा संशयः कश्चिद्भूयः संप्रष्टुमर्हसि ।

—(L. 253) $T_{2.3}$ G_4 अर्थोर्थ- (for अर्थाश्च). —(L. 255) T_1 नरं (for रति-). —(L. 256) T_1 धनैश् (for धनं). —(L. 257) D_{10} T_1 M यत्किंचित् (for धर्मात्मा). D_{10} तत्सर्वं (by transp.); G_2 विनीतः. —(L. 258) M_{1-3} तच् (for हि). D_{10} श्रेष्ठं (for साधौ). G_2 M ज्वलितेश्चाव् (for °ताश्चाव्). —D_{10} transp. lines 259 and 260. —(L. 259) D_{10} श्रोत्रियस्य कुले जातं वेदार्थे विदितात्मनः. —(L. 260) D_{10} M_4 तस्मात् (for क°). —(L. 261) D_{10} ग्रस्तं (for न्यस्तं). T_1 धर्मवित्सु (for सुविद्वत्सु). D_{10} सा सा जातिर्द्विजातिना (for the post. half). —(L. 262) T_1 संविभक्ता (for °भज्या). — Before line 263, $T_{2.3}$ G ins. मार्कण्डेयः. —(L. 263) D_{10} श्रोत्रिये (for °याज्). D_{10} T_1 G_2 M -गृद्धिभिः (for -गृध्नुभिः). — T G Madras ed. om. line 264. —(L. 264) M_4 -निर्वृत्तास् (for °त्तां). M तां तां (for जातां). D_{10} वृत्तिं ते समुपाश्रिताः (for the post. half). — After line 264, D_{10} ins. :

मार्कण्डेयः ।
मरुतः केन विख्याताः साध्याः केन महामुने ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन विज्ञातुमृषिसत्तम ।
नारदः ।
कश्यपस्य सुताः सप्त दिव्या जातास्तरस्विनः ।
मारुतास्ते च विख्याता व्याप्य लोकत्रयं स्थिताः ।
इन्द्रेण सप्तधा भिन्नो दित्या गर्भोऽनुरूपतः ।
इन्द्रेण मा रुतेत्युक्त्वा तदेतेषां मरुत्त्वता ।
तस्मात्सगर्भादिन्द्रेण सह लोहितबिन्दुभिः ।
निःसृतास्तत्र ये साध्या देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
आवहः प्रवहः प्राणो विवहः संवहस्तथा ।
उद्वहश्च तथोदानः सप्तैते मारुतोत्तमाः ।
सहस्रशश्च ते सर्वे भ्रातरः साध्यमारुताः ।
मातुर्नियोगादिन्द्रेण सहाया राज्यधारिणः ।

— $T_{2.3}$ G om. the ref. D_{10} om. lines 265–267. —(L. 265) T_1 M ज्ञानिजाः (for °नः). —(L. 266) G_2 असंस्कृता वैदिकाश्च (for the prior half). T_1 नमस्यः; Kumbh. ed. Madras ed. स मान्यः (for न मान्यः). —(L. 267) M_1 शुद्धान्वये. T_1 कृतः (for ऽन्यथा). — After line 267, G_2 ins. :

वृषलावृषलानीं च त्यक्त्वा संस्कारसंयुताः ।

— Before line 268, M_4 ins. नारदः. — G_2 om. (hapl.) lines 268–270. —(L. 268) D_{10} अनधीनाः कुपुत्राश्च; T_3 $G_{1.3.4}$ अनधीयानधीयांश्च (for the prior half). —(L. 269) D_{10} तस्मात्ते तदविज्ञाता विश्रुताश्च हि कारणात्. — Before line 270, D_{10} ins. नारदः. —(L. 270) D_{10} ब्रह्मणा ये (for ब्रह्मराशौ). —(L. 271) G_2 M_4 एतेषु (for तेष्वेव). G_2 ये (for ते). D_{10} तस्मिन्देशे तु ये ज्ञाताः (for the prior half). —(L. 272) $G_{1.3}$ स्वसंस्कृतासु प्रेष्यासु (for the prior half). —(L. 273) T_1 वा ते (for नार्यः). G_2 M_{1-3} मुनि- (for ऋषि-). —(L. 275) M_{1-3} निंद्यते (for निन्दितः). $M_{2.3}$ [अ]प्यवश्यं (for अपत्यं). T_1 परलोकेपि हीयते (for the post. half). —(L. 276) T तस्यां जातास्तु पुत्रा ये (for the prior half). —(L. 277) D_{10} विपन्नाः (for विपक्ताः). —(L. 278) M_{1-3} तस्याः सर्वे (by transp.). D_{10} तस्याः संबंधतः सर्वे (for the prior half). T_1 M -कर्मणः (for -कर्मसु). —(L. 279) G_2 इह (for अभि-). —(L. 280) $M_{2.3}$ त्वं (for सं-). D_{10} यत्र ते संशयो जातः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि. — T_1 om. lines 281–282 (with the ref.). — T_1 om. the ref. —(L. 283) T_1 मुनिभिर् (for ऋषि°). — T_1 om. line 284. —(L. 284) $M_{1.2.4}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मार्कण्डेयः ।
अमिथ्यादर्शनो लोके नारदः सर्वकोविदः ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकानां स्वयंभूरिव सत्तमः ।
भीष्मः ।
इति संभाष्य ऋषिभिर्मार्कण्डेयो महातपाः ।
नारदं चापि सत्कृत्य तेन चैवाभिसत्कृतः ।
आमन्त्रयित्वा ऋषिभिः प्रययावाश्रमं मुनिः ।
ऋषयश्चापि तीर्थानां परिचर्यां प्रचक्रमुः ।
सुक्षेत्रबीजसंस्कारविशुद्धो ब्रह्मचर्यया ।
नित्यनैमित्तिकात्स्नातो मनःशुद्ध्या च शुध्यति ।

Colophon.

8

After 13. 32, V_1 B Dn $D_{5, 8, 10}$ ins. :

युधिष्ठिरः ।
पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि धर्मं भरतसत्तम ।
शरणागतं ये रक्षन्ति भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
किं तस्य भरतश्रेष्ठ फलं भवति तत्त्वतः ।
भीष्मः ।
इदं शृणु महाराज धर्मपुत्र महायशः ।
इतिहासं पुरावृत्तं शरणार्थं महाफलम् ।
प्रपात्यमानः श्येनेन कपोतः प्रियदर्शनः ।
वृषदर्भं महाभागं नरेन्द्रं शरणं गतः ।
स तं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्रासादङ्कमुपागतम् ।
आश्वास्याश्वसिहीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ।
भयं ते सुमहत्कस्मात्कुत्र किं वा कृतं त्वया ।
येन त्वमिह संप्राप्तो विसंज्ञो भ्रान्तचेतनः ।
नवनीलोत्पलापीड चारुवर्ण सुदर्शन ।
दाडिमाशोकपुष्पाक्ष मा त्रसस्वाभयं तव ।
मत्सकाशमनुप्राप्तं न त्वां कश्चित्समुत्सहेत् ।
मनसा ग्रहणं कर्तुं रक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ।
काशिराज्यं तवाद्येदं त्वदर्थं जीवितं तथा ।
त्यजेयं भव विश्रब्धः कपोत न भयं तव ।
श्येनः ।
ममैद्विहितं भक्ष्यं न राजंस्त्रातुमर्हसि ।
अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ।
मांसं च रुधिरं चास्य मज्जा मेदश्च मे हितम् ।
परितोषकरो ह्येष मम मास्याग्रतो भव ।
तृष्णा मे बाधतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
मुञ्चैनं न हि शक्ष्यामि राजन्मन्दयितुं क्षुधाम् ।
मया ह्यनुसृतो ह्येष मत्पक्षनखविक्षतः ।
किंचिदुच्छ्वासनिःश्वासं न राजन्गोप्तुमर्हसि ।
यदि स्वविषये राजन्प्रभुस्त्वं रक्षणे नृणाम् ।

संपूज्य (for सत्कृत्य). — (L. 285) T_1 च मुनीन्; G_2 $M_{1,2}$ [अ]थ ($M_{1,2}$ च) ऋषीन् (for ऋषिभिः). M_3 चाश्रमं (for आ°). — For lines 284-285, D_{10} subst. :

न मिथ्याचक्षते लोके नारदो धर्मदर्शनः ।
यत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि प्रातः श्रोष्यामि गम्यताम् ।
नारदस्य वचः श्रुत्वा सर्वधर्मार्थदर्शिनः ।
नारदश्च ऋषींश्चैव सर्वे तमभिवाद्य च ।
प्रातः कृतोपदेशश्च मार्कण्डेयाय विस्मितः ।
मुनीनामन्त्र्य स मुनिमार्कण्डेयं पुनः पुनः ।
प्रस्थितो मनसा प्रीतः कृतकृत्यस्तपोधनः ।

— D_{10} om. lines 286–288. — (L. 286) T_1 G_2 $M_{1,2,4}$ प्रचक्रिरे (for °क्रमुः). — T_1 $M_{1,2}$ om. lines 287–288. — (L. 287) M_4 सुक्षेत्रबीजे संस्कारस्(for the prior half). G_2 M_4 तच्छुद्धो (for -विशुद्धो). — M_3 om. line 288. — (L. 288) M_4 [अ]पि (for च). G_2 M_4 सिध्यति (for शु°). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} मार्कंडेयपृच्छा ; T_2 मार्कंडेयनारदसंवादे स्त्रीसंकरवर्णसंस्कारश्राद्धपुत्रानिरूपणं ; T_3 $G_{1,3,4}$ मार्कंडेयनारदसंवादः ; M_{1-3} मार्कंडेयनिवर्तनं ; M_4 नारदमार्कंडेयसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} 51; T_1 G_3 M_4 55; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 61; G_1 56; M_{1-3} 54.

8

The episode of Śibi Auśīnara's having saved the life of a pigeon pursued by a hawk occurs in the *Mahābhārata*, in several contexts; *vide*, 3. 130. 19–131. 30 and 3. App. I, No. 21. 5.

(L. 1) B_4 सर्वशास्त्रभृतां वर (for the post. half). — (L. 2) D_5 सर्वं (for धर्मं). — (L. 3) Prior half hypermetric. B_{1-4} $D_{8,10}$ रक्षति यो (for ये रक्षन्ति). — (L. 4) B_1 तद्वद (for तत्त्वतः). — (L. 5) B_{2-4} महाभाग ; Dn_1. n_2 °प्राज्ञ (for °राज). — (L. 11) B_1 अत्र (for कुत्र). — (L. 15) D_{10} समुत्सृजेत् (for °त्सहेत्). — (L. 17) V_1 तदर्थेति ; $B_{1,2,4,5}$ Dn_3 D_5 तदद्येदं ; Dn_1. n_2 तदद्यैव (for तवाद्येदं). — (L. 19) B_4 अर्हति (for °सि). — (L. 22) B_1 च (for मा). — (L. 24) $B_{1,3,4}$ शक्यामि (for शक्ष्यामि). V_1 $B_{1,2}$ D_5 मंदायितुं ; B_4 मोच° ; B_5 धार° (for मन्द°). — D_{10} om. line 25. — (L. 25) Dn_1. n_2 स्वनुसृतो (for ह्यनु°). — (L. 28) B_2 खगस्य च (for खेचरस्य). V_1 B Dn D_5 अथोत्तम (for अथो मम). — (L. 29) $D_{8,10}$ मित्रेषु (for भृत्येषु).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

खेचरस्य तृषार्तस्य न त्वं प्रभुरथो मम ।
यदि वैरिषु भृत्येषु स्वजनव्यवहारयोः ।
विषयेष्विन्द्रियाणां च आकाशे मा पराक्रम ।
प्रभुत्वं हि पराक्रम्य सम्यक्पक्षहरेषु ते ।
यदि त्वमिह धर्मार्थी मामपि द्रष्टुमर्हसि ।
भीष्मः ।
श्रुत्वा श्येनस्य तद्वाक्यं राजर्षिर्विस्मयं गतः ।
संभाव्य चैनं सद्वाक्यं तदर्थी प्रत्यभाषत ।
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां क्षुधाप्रशमनाय ते ।
शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ।
श्येनः ।
न वराहं न चोक्षाणं न चान्यान्विविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ।
यस्तु मे विहितो भक्षः स्वयं देवैः सनातनः ।
श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तवानघ ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमांसं तुलया धृतम् ।
राजा ।
महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्थ माम् ।
बाढमेवं करिष्यामीत्युक्त्वासौ राजसत्तमः ।
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
अन्तःपुरे ततस्तस्य स्त्रियो रत्नविभूषिताः ।
हाहाभूता विनिष्क्रान्ताः श्रुत्वा परमदुःखिताः ।
तासां रुदितशब्देन मन्त्रिभृत्यजनस्य च ।
बभूव सुमहान्नादो मेघगम्भीरनिस्वनः ।
निरुद्धं गगनं सर्वं शुभ्रं मेघैः समन्ततः ।
मही प्रचलिता चासीत्तस्य सत्येन कर्मणा ।
स राजा पार्श्वतश्चैव बाहुभ्यामूरुतश्च यत् ।
तानि मांसानि संछिद्य तुलां पूरयते शनैः ।
तथापि न समस्तेन कपोतेन बभूव ह ।
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मांसो रुधिरस्रवः ।
तुलां ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजन् ।
ततः सेन्द्रास्त्रयो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
भेर्यश्चाकाशगैस्तत्र वादिता देवदुंदुभिः ।
अमृतेनावसिक्तश्च वृषदर्भो नरेश्वरः ।
दिव्यैश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ।
देवगन्धर्वसंघातैरप्सरोभिश्च सर्वतः ।
नृत्तश्चैवोपगीतश्च पितामह इव प्रभुः ।
हेमप्रासादसंबाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वैदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठितः ।
स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ।
भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान्सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ।
साधुवृत्तो हि यो राजा सद्वृत्तमनुतिष्ठति ।
किं न प्राप्तं भवेत्तेन स्वव्याजेनेह कर्मणा ।
स राजर्षिर्विशुद्धात्मा धीरः सत्यपराक्रमः ।
काशीनामीश्वरः ख्यातस्त्रिषु लोकेषु कर्मणा ।
योऽप्यन्यः कारयेदेवं शरणागतरक्षणम् ।
सोऽपि गच्छेत तामेव गतिं भरतसत्तम ।
इदं वृत्तं हि राजर्षेर्वृषदर्भस्य कीर्तयन् ।
पूतात्मा वै भवेल्लोके शृणुयाद्यश्च नित्यशः ।

Colophon.

— (L. 30) B_1 Dn_3 D_5 विषये तु (for °येषु). — (L. 32) B_1 D_5 अपि (for इह). D_{10} धर्मार्थ (for °र्थी). — (L. 34) V_1 B Dn_3 $D_{8.10}$ संसाध्य ; D_5 संपाद्य (for संभाव्य). V_1 B Dn_2 $D_{5.10}$ तदर्थं (Dn_2 °र्थं) (for तदर्थी). — Before line 35, V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ ins. राजोवाच. — (L. 37) Prior half hypermetric. — (L. 39) B_{1-4} $D_{8.10}$ मृगान् (for द्विजान्). — (L. 41) B Dn D_5 भक्ष्यः. — (L. 42) V_1 B Dn_3 D_5 पुरातनी (for सना°). — (L. 43) B_1 om. from कपोते up to त्वं मे (in line 44). $B_{2.4}$ $D_{3.10}$ च (for तु). — (L. 45) B_3 एव विहाय (for एवमिहात्थ). — (L. 47) D_5 तुलयामास तोलयन् (for the post. half). — (L. 50) D_5 रुदन- (for रुदित-). B_1 मंत्रिणां स्व- (for मन्त्रिभृत्य-). — (L. 58) ❁ Cn : मांसक्षयं मांसालयं शरीरम् । ❁ — (L. 62) B_1 कुसुमैर् (for सुसुखैर्). $D_{8.10}$ अभिवर्षन्पुरंदरः (for the post. half). — (L. 63) D_{10} -संतानैर् (for -संघातैर्). V_1 B Dn_3 $D_{5.8.10}$ सर्वशः (for °तः). — (L. 64) B_1 नृत्यैश् (for नृत्तश्). — (L. 66) Dn_3 वैडूर्य- (for वैदूर्य-). D_{10} वैडूर्यविपणिस्तंभं (for the prior half). — (L. 68) Prior half hypermetric. B_{1-4} $D_{8.10}$ रक्षां (for सर्वं). — (L. 72) D_{10} स्वकीयेन (for स्वव्याजेन). — D_5 om. (hapl.) lines 73–74. — (L. 75) B_1 -पालनं (for -रक्षणम्). — (L. 77) $B_{2.3.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{5.8.10}$ राजर्षे. — (L. 78) B_3 कृतार्थो (for पूतात्मा). D_{10} चापि (for यश्च). — Colophon. *Parvan name :* B_{1-4} Dn_3 शांति. — *Sub-parvan :* V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B Dn $D_{5.8.10}$ श्येनकपोतीयं. — *Adhy. no. :* V_1 32 ; $D_{5.10}$ 31.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

9

After 13. 80, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v ins. :—

युधिष्ठिरः

सुराणामसुराणां च भूतानां च पितामह ।
प्रभुः स्रष्टा च भगवान्मुनिभिः स्तूयते विभुः ।
तस्योपरि कथं ह्येष गोलोकः स्थानतां गतः ।
संशयो मे महानेष तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।

भीष्मः ।

मनोवाग्बुद्धयस्तावदेकस्थाः कुरुसत्तम ।
ततो मे शृणु कात्स्न्येंन गोमहाभाग्यमुत्तमम् ।
पुण्यं यशस्यमायुष्यं तथा स्वस्त्ययनं महत् ।
कीर्तिर्विहरतां लोके गवां योगेषु भक्तिमान् ।
श्रूयते हि पुराणेषु महर्षीणां महात्मनाम् ।
संस्थाने सर्वलोकानां देवानां चापि संभवे ।
देवतार्थेऽमृतार्थे च यज्ञार्थे चैव भारत ।
सुरभिर्नाम विख्याता रोहिणी कामरूपिणी ।
संकल्प्य मनसा पूर्वं रोहिणी ह्यमृताननां ।
घोरं तपः समास्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
पुरुषं चासृजद्भूयस्तेजसा तपसा च ह ।
देदीप्यमानं वपुषा समिद्धमिव पावकम् ।
सोऽपश्यद्दिव्यरूपां तां सुरभिं रोहिणीं तदा ।
दृष्ट्वैव चातिविमनाः सोऽभवत्काममोहितः ।
तं कामार्तमथो ज्ञात्वा स्वयंभूर्लोकभावनः ।
मार्तो भव तथा चैष भगवानभ्यभाषत ।
ततः स भगवांस्तत्र मार्तण्ड इति विश्रुतः ।
चकार नाम तं दृष्ट्वा तस्यार्तीभावमुत्तमम् ।
सोऽददाद्भगवांस्तस्मै मार्तण्डाय महात्मने ।
सुरूपां सुरभिं कन्यां तपस्तेजोमयीं शुभाम् ।
यथा मयैष चोद्भूतस्त्वं चैवेषा च रोहिणी ।
मैथुनं गतवन्तौ च तथा चोत्पत्स्यति प्रजा ।
प्रजा भविष्यते पुण्या पवित्रं परमं च वाम् ।
न चाप्यगम्यागमनाद्दोषं प्राप्स्यसि कर्हिचित् ।
त्वत्प्रजासंभवं क्षीरं भविष्यति परं हविः ।
यज्ञेषु चाज्यभागानां त्वत्प्रजामूलजो विधिः ।
प्रजाशुश्रूषवश्चैव ये भविष्यन्ति रोहिणि ।
तव तेनैव पुण्येन गोलोकं यान्तु मानवाः ।
इदं पवित्रं परममृषभं नाम कर्हिचित् ।
यद्वै ज्ञात्वा द्विजा लोके मोक्ष्यन्ते योनिसंकरात् ।
एतत्क्रियाः प्रपत्स्यन्ते मन्त्रब्राह्मणसंस्कृताः ।
देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यपुरोगमाः ।
तत एतेन पुण्येन प्रजास्तव तु रोहिणि ।
ऊर्ध्वं ममापि लोकस्य वत्स्यन्ते निरुपद्रवाः ।
भद्रं तेभ्यश्च भद्रं ते ये प्रजासु भवन्ति वै ।
युगंधराश्च ते पुत्राः सन्तु लोकस्य धारणे ।
यान्यान्कामयसे लोकांस्ताल्ँलोकाननुयास्यसि ।
सर्वदेवगणाश्चैव तव यास्यन्ति पुत्रताम् ।
तव स्तनसमुद्भूतं पिबन्तोऽमृतमुत्तमम् ।
एवमेतान्वरान्सर्वानगृह्णात्सुरभिस्तदा ।
ब्रुवतः सर्वलोकेशान्निर्वृतिं चागमत्पराम् ।
सृष्ट्वा प्रजाश्च विपुला लोकसंधारणाय वै ।
ब्रह्मणा समनुज्ञाता सुरभिर्लोकमाविशत् ।
एवं वरप्रदानेन स्वयंभोरेव भारत ।
उपरिष्टाद्गवां लोकं प्रोक्तं ते सर्वमादितः ।

Colophon.

9

(L. 1) T_1 नराणां (for भूतानां). — (L. 2) G_3 सृष्टा (for स्रष्टा). T_2 त्रायते (for स्तू°). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ भुवि (for विभुः). — (L. 3) D_{10} T_2 G_4 लोकश्च (for गोलोकः). — (L. 6) T_1 गवां भाग्यमनुत्तमं; T_2 गोमाहात्म्यमनुत्तमं (for the post. half). — T_1 om. line 8. — (L. 8) $G_{1.3}$ श्रेष्ठेषु ; Kumbh. ed. यो गोषु (for योगेषु). — (L. 9) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ शुश्रूषते (for श्रूयते हि). G_3 पुराणे हि (for °णेषु). T_1 ऋषीणां च (for महर्षीणां). — T_1 om. 11. — (L. 11) $G_{1.3}$ वेदार्थे च (for देवतार्थे). — (L. 12) G_4 नामभिः (for नाम वि-). — (L. 13) T_1 सर्वं (for पूर्वं). T_2 [अ]-मृताशना (for °नना). — (L. 16) T_1 पुरुषं (for वपुषा). — (L. 17) $T_{2.3}$ G_4 इष्ट- (for दिव्य-). — T_1 om. lines 20–22. — (L. 20) G_2 यथा (for तथा). — (L. 23) Madras ed. स ददौ (for सोऽददाद्). — T_1 om. line 25. — (L. 25) M_{1-3} [ए]षा चैव (for [ए]वैषा च). — (L. 26) T_1 प्रजार्थममितप्रभौ ; M_{1-3} तथावां धास्यति प्रजाः (for the post. half). — (L. 30) T_1 -मूलको (for °जो). — T_1 M_4 read lines 31–32 after line 38. – (L. 32) G_4 गोलोकान्. $G_{1.3}$ यांति (for यान्तु). — After line 33, T_1 reads line 40. T_1 om. line 34. — M_{1-3} ins. after line 34 : T_1 M_4 after line 40 :

ऋषिभिर्निखिलं लोके वक्ष्यते धर्ममुत्तमम् ।

— After line 34, M_4 reads line 40. — (L. 35) T_1 $G_{1.3}$ प्रवर्तंते ; T_2 प्रपद्यंते (for °त्स्यन्ते). $G_{1.3}$ मंत्राः (for मन्त्र-). — T_1 om. lines 39, 41–46. — (L. 44) Madras ed. राजन् (for सर्वान्). D_{10} T_3 G_2 तथा (for तदा). — T_1 transp. lines 47 and 48. — (L. 49)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

युधिष्ठिरः ।

सुरभेः काः प्रजाः पूर्वं मार्ताण्डादभवन्पुरा ।
एतन्मे शंस तत्त्वेन गोषु मे प्रीयते मनः ।

भीष्मः ।

शृणु नामानि दिव्यानि गोमातॄणां विशेषतः ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणाभिर्जनाधिप ।
सुरभ्यः प्रथमोद्भूता याश्च स्युः प्रथमाः प्रजाः ।
मयोच्यमानाः शृणु ताः प्राप्स्यसे विपुलं यशः ।
तप्त्वा तपो घोरतपाः सुरभिर्दीप्ततेजसी ।
सुषावैकादश सुतान्रुद्रा ये छन्दसि स्तुताः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्र्यम्बकश्च महायशाः ।
वृषाकपिश्च शंभुश्च कपाली रैवतस्तथा ।
हरश्च बहुरूपश्च उग्र उग्रोऽथ वीर्यवान् ।
तस्य चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्ते नाम नामतः ।
महात्मानो महायोगास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
एते वरिष्ठजन्मानो देवानां ब्रह्मवादिनाम् ।
विप्राणां प्रकृतिर्लोके एत एव हि विश्रुताः ।
एत एकादश प्रोक्ता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतं त्वेतत्समाख्यातं शतरुद्रं महात्मनाम् ।
सुषुवे प्रथमां कन्यां सुरभिः पृथिवीं तदा ।
विश्वकामदुघा धेनुर्या धारयति देहिनः ।
सुतं गोब्राह्मणं राजन्नेकमित्यभिधीयते ।
गोब्राह्मणस्य जननी सुरभिः परिकीर्त्यते ।
सृष्ट्वा तु प्रथमं रुद्रान्वरदान्ब्रह्मसंभवान् ।
पश्चात्प्रभुं ग्रहपतिं सुषुवे लोकसंमतम् ।
सोमराजानममृतं यज्ञसर्वस्वमुत्तमम् ।
ओषधीनां रसानां च देवानां जीवितस्य च ।
ततः श्रियं च मेधां च कीर्तिं देवीं सरस्वतीम् ।
चतस्रः सुषुवे कन्या योगेषु नियताः स्थिताः ।
एताः सृष्ट्वा प्रजा एषा सुरभिः कामरूपिणी ।
सुषुवे चरमं भूयो दिव्या गोमातरः शुभाः ।
पुण्यां मायां मधुश्च्योतां शिवां शीघ्रां सरिद्वराम् ।
हिरण्यवर्णां सुभगां गव्यां पृश्निं कुथावतीम् ।
अङ्गावतीं घृतवतीं दधिक्षीरपयोवतीम् ।
अमोघां सुरसां सत्यां रेवतीं मारुतीं रसाम् ।
अजां च सिकतां चैव शुद्धधूमामधारिणीम् ।
जीवां प्राणवतीं धन्यां शुद्धां धेनुं धनावहाम् ।
इन्द्रामृद्धिं च शान्तिं च शान्तपापां सरिद्वराम् ।
चत्वारिंशतमेकां च धन्यास्ता दिवि पूजिताः ।
भूयो जज्ञे सुरभ्याश्च श्रीमांश्चन्द्रांशुसप्रभः ।
वृषो दक्ष इति ख्यातः कण्ठे मणितलप्रभः ।
स्रग्वी ककुद्मान्द्युतिमान्मृणालसदृशप्रभः ।
सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु सः ।
सुरभ्यः कामरूपिण्यो गावः पुण्यार्थमुत्तमाः ।
आदित्येभ्यो वसुभ्यश्च विश्वेभ्यश्च ददुर्वरान् ।
सुरभिस्तु तपस्तप्त्वा सुषुवे गास्ततः पुनः ।
या दत्ता लोकपालानामिन्द्रादीनां युधिष्ठिर ।
सुष्टुतां कपिलां चैव रोहिणीं च यशस्विनीम् ।
सर्वकामदुघां चैव मरुतां कामरूपिणीम् ।

D_{10} T_3 $G_{2.4}$ लोकः; T_2 लोकाः (for लोकं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ प्रोक्तास् (for प्रोक्तं). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 गोमाहात्म्ये सुरभिसृष्टिप्रकारः; M_{1-3} गोमहाभाग्ये वरलाभः. — *Adhy. no.:* T_1 M 110; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 117; $G_{1.3}$ 111. — (L. 51) T_1 [s]नघ (for मनः). — T_1 om. lines 52–53. — (L. 56) T_1 घोररूपा; G_2 °तरा (for °तपाः). T_1 $G_{1.3}$ -तेजसः (for °सी). G_2 सुरभिर्लोकपावनी (for the post. half). — (L. 57) T_1 रुद्रान् (for रुद्रा). — (L. 58) T_1 महातपाः (for °यशाः). — (L. 60) M_{1-3} रुद्र (for उग्र). — (L. 62) M_4 प्रथिता (for क°). M तात (for नाम). — (L. 64) T_3 वेदानां (for देवानां). — T_1 om. line 65. — (L. 66) T_1 M_4 ह्येकादश. — T_1 om. line 67. — (L. 68) $T_{2.3}$ G_2 तथा (for तदा). — T_1 om. line 70. — (L. 72) D_{10} T_3 G_2 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). D_{10} T_3 G_2 रुद्र- (for ब्रह्म-). — (L. 73) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 प्रभुर् (for प्रभुं). — (L. 74) M सोमं (for सोम-). — T_1 om. line 75. — (L. 78) M_{1-3} देवी (for एषा). — (L. 79) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ परमं (for च°). — (L. 80) T_3 G_2 M अंबां (for मायां). T_1 पुण्यामंबां मधुमतीं (for the prior half). — (L. 81) Kumbh. ed. -गर्भां (for -वर्णां). $T_{1.3}$ M भवां पृश्निं कुलायनीं (for the post. half). — (L. 84) D_{10} नामिकां; T_1 सरसां (for सिकतां). T_1 $G_{1.3}$ M_4 शुचिधूम्रान्; G_2 शुचिधूमान् (for शुद्ध°). T_3 अहारिणीं (for अधारिणीम्). M_{1-3} शुचिधूमामथारुणीं (for the post. half). — (L. 85) $G_{1.3}$ M जन्यां (for धन्यां). — (L. 86) T_1 शांभवीयां (for शान्तपापां). — (L. 87) T_1 कन्यास् (for ध°). — (L. 88) T_1 तु (for च). T_2 -संनिभः (for -सप्रभः). — T_1 om. (hapl. ?) lines 90–91. — (L. 90) G_2 धृतिमान्; M_4 मति° (for द्युति°). — (L. 91) M सुरभ्यानुमतो दत्तो (for the prior half). — (L. 92) M_{1-3} -चारिण्यो (for -रूपिण्यो). Kumbh. ed. उत्कटाः (for उत्तमाः). — (L. 94) M_{1-3} [s]न्याः प्रजाः; M_4 [s]न्यास्ततः (for गास्ततः). T_1 सुषुवेऽन्याः पुनः सुताः (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गावो मृष्टदुघा ह्येताश्चतस्रोऽमृतसंस्कृताः ।
यासां भूत्वा पुरा वत्साः पिबन्त्यमृतमुत्तमम् ।
सुष्टुतां देवराजाय वासवाय महात्मने ।
कपिलां धर्मराजाय वरुणाय च रोहिणीम् ।
सर्वकामदुघां धेनुं राज्ञे वैश्रवणाय च ।
इत्येता लोकमहिता विश्रुताः सुरभेः प्रजाः ।
एतासां प्रजया पूर्णा पृथिवी मुनिपुंगव ।
गोभ्यः प्रभवते सर्वं यत्किंचिदिह शोभनम् ।
सुरभ्यपत्यमित्येतन्नामतस्तेऽनुपूर्वशः ।
कीर्तितं ब्रूहि राजेन्द्र किं भूयः कथयामि ते ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

सुरभ्यास्तु तदा देव्याः कीर्तिर्लक्ष्मीः सरस्वती ।
मेधा च प्रवरा देवी याश्चतस्रोऽभिविश्रुताः ।
पृथग्गोभ्यः किमेताः स्युरुताहो गोषु संश्रिताः ।
देवाः के वाश्रिता गोषु तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

यं देवं संश्रिता गावस्तं देवं देवसंज्ञितम् ।
यद्यद्देवाश्रितं दैवं तत्तद्दैवं द्विजा विदुः ।
सर्वेषामेव देवानां पूर्वं किल समुद्भवे ।
अमृतार्थे सुरपतिः सुरभिं समुपस्थितः ।

इन्द्रः ।

इच्छेयममृतं दत्तं त्वया देवि रसाधिकम् ।
त्वत्प्रसादाच्छिवं मह्यममरत्वं भवेदिति ।

सुरभिः ।

वत्सो भूत्वा सुरपते पिबस्व प्रस्नवं मम ।
ततोऽमरत्वमपि तत्स्थानमैन्द्रमवाप्स्यसि ।
न च ते वृत्रहन्युद्धे व्यथारिभ्यो भविष्यति ।
बलार्थमात्मनः शक्र प्रस्नवं पिब मे विभो ।

भीष्मः ।

ततोऽधयत्स्तनं तस्याः सुरभ्याः सुरसत्तमः ।
अमरत्वं सुरूपत्वं बलं च पदमुत्तमम् ।
पुरंदरोऽमृतं पीत्वा प्रहृष्टः समुपस्थितः ।
पुत्रोऽहं तव भद्रं ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।

सुरभिः ।

कृतं पुत्र त्वया सर्वमुपयाहि त्रिविष्टपम् ।
पालयस्व सुरान्सर्वाञ्जहि ये सुरशत्रवः ।
न च गोब्राह्मणेऽवज्ञा कार्या ते शान्तिमिच्छता ।
गोब्राह्मणस्य निःश्वासः शोषयेदपि देवताः ।
गोब्राह्मणप्रियो नित्यं स्वस्तिशब्दमुदाहरन् ।
पृथिव्यामन्तरिक्षे च नाकपृष्ठे च विक्रमेत् ।
यच्च तेऽन्यन्नवेत्कृत्यं तन्मे ब्रूयाः समासतः ।
तत्ते सर्वं करिष्यामि सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ।

इन्द्रः ।

इच्छेयं गोषु नियतं वस्तुं देवि ब्रवीमि ते ।
एभिः सुरगणैः सार्धं ममानुग्रहमाचर ।

सुरभिः ।

गवां शरीरं प्रत्यक्षमेतत्कौशिक लक्षये ।

—(L. 96) G_2 सुस्थितां (for सुष्टुतां). G_2 पयस्विनीं (for यश°). —(L. 97) M_4 -दुहां (for -दुघां). M_{1-3} मधुरां (for मरुत्तां). — T_1 om. lines 98–99. —(L. 98) $T_{2,3}$ G M_4 -दुहा (for -दुघा). T_3 G_2 $M_{1,3}$ -संस्तुताः (for -संस्कृताः). D_{10} ताश्चतस्रोमृताः सुताः; T_2 याश्चतस्रोमृतास्तु याः; Kumbh. ed. ताश्चतस्रोत्र संस्तुताः (for the post. half). —(L. 102) M_4 -कामदुहां (for °घां). T_2 (also as above) चैव (for धेनुं). —(L. 103) T_1 -विख्याता; G_2 -महता (for -महिता). — T_1 om. line 106. —(L. 106) $G_{1,3}$ M_2 तु (for ऽनु-). —(L. 107) T_1 माहात्म्यं कीर्तितं त्वेतत् (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_1 दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 गोदानप्रकरणे सुरभिसृष्टिप्रकारकथनं; T_3 G_2 सुरभिसृष्टिः; M_{1-3} गोमाहाभाग्ये सुरभ्यपत्यसंकीर्तनं. — *Adhy. no. :* T_1 101; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 118; $G_{1,3}$ 112; M_{1-3} 111; M_4 110. —(L. 108) T_1 M_{1-3} सुता (for तदा). —(L. 109) T_1 प्रथिता (for प्रवरा). D_{10} $G_{2,4}$ भुवि; T_1 [ऽ]पि वि-; T_2 [ऽ]थ वि-; T_3 $G_{1,3}$ M_4 हि वि- (for ऽभि वि-). —(L. 111) M_{1-3} किमाश्रिता (for के वाश्रिता). —(L. 112) M_{1-3} संश्रितं (for °ता). T_2 भावस् (for गा°). M_4 -संश्रितं (for -संज्ञितम्). T_1 स देवो देवसंज्ञितः; T_2 M_{1-3} तद्देवं दै(M_1 दे)वसंश्रि(T_2 °ज्ञि)तं (for the post. half). — T_1 om. line 113. —(L. 113) D_{10} G_2 $M_{1,3}$ दैवाश्रितं (for दे°). —(L. 115) M_{1-3} सुरभिं समुपाश्रितः (for the post. half). — T_2 om. the ref. —(L. 117) T_1 चिरं (for शिवं). —(L. 118) D_{10} प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 119) T_1 अपि च; G_2 अमृतं (for अपि तत्). —(L. 120) T_1 दैन्यं जातु (for व्यथारिभ्यो). —(L. 121) D_{10} प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 122) T_2 $G_{1,3}$ [ऽ]पिबत् (for ऽधयत्). —(L. 123) T_1 G_{1-3} अमृतत्वं (for अमरत्वं). $T_{1,2}$ [अ]भवद् (for पदम्). M अमरत्वं बलं सम्यगैश्वर्यं च पदोत्तमं. —(L. 124) M लब्ध्वा (for पीत्वा). —(L. 125) M_{1-3} अस्मि (for तव). —(L. 127) G_4 वै (for ये). T_1 जयस्व सुरवैरिणः (for the post. half). —(L. 128) M_{1-3} हि (for च). G_4 न कार्यो (for कार्या ते). — T_1 om. (hapl.) line 129. T_1 om. 131.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यो यत्रोत्सहते वस्तुं स तत्र वसतां सुरः ।
सर्वं पवित्रं परमं गवां गात्रं सुपूजितम् ।
तथा कुरुष्व भद्रं ते यथा त्वं शक्र मन्यसे ।
भीष्मः ।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सुरभ्याः सुरसत्तमः ।
सह सर्वैः सुरगणैरभजत्सौरभीं प्रजाम् ।
शृङ्गे वक्त्रे च जिह्वायां देवराजः समाविशत् ।
सर्वच्छिद्रेषु पवनः पादेषु मरुतां गणाः ।
ककुदं सर्वगो रुद्रः कुक्षौ चैव हुताशनः ।
सरस्वती स्तनेष्वब्ध्या श्रीः पुरीषे जगत्प्रिया ।
मूत्रे कीर्तिः सुमहती मेधा पयसि शाश्वती ।
वक्त्रे सोमश्च वै देवो हृदये भगवान्यमः ।
धर्मः पुच्छे क्रिया लोम्नि भास्करश्चक्षुषी श्रितः ।
सिद्धाः संधिषु सिद्धिश्च तपस्तेजश्च चेष्टने ।
एवं सर्वे सुरगणा नियता गात्रवर्त्मसु ।
महती देवता गावो ब्राह्मणैः परिसंस्कृताः ।
गामाश्रयन्ति सहिता देवा हि प्रभविष्णवः ।
किमन्यत्सर्वकामेन न विदध्याद्भवान्प्रियम् ।
भावतः परया भक्त्या पूजयस्व नरेश्वर ।
गावस्तु परमं लोके पवित्रं पावनं हविः ।
निपात्य भक्षितः स्वर्गाद्भार्गवः फेनपः किल ।
स च प्राणान्पुनर्लब्ध्वा ततो गोलोकमाश्रितः ।

Colophon.

9A

D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v cont.:

युधिष्ठिरः ।
कः फेनपेति नाम्नासौ कथं वा भक्षितः पुरा ।
मृत उज्जीवितः कस्मात्कथं गोलोकमाश्रितः ।
विरुद्धे मानुषे लोके तथा समयवर्त्मसु ।
ऋते दैवं हि दुष्प्रापं मानुषेषु विशेषतः ।
संशयो मे महानत्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ।
भीष्मः ।
श्रूयते भार्गवे वंशे सुमित्रो नाम भारत ।
वेदाध्ययनसंपन्नो विपुले तपसि स्थितः ।
वानप्रस्थाश्रमे युक्तः स्वकर्मनिरतः सदा ।
विनयाचारतत्त्वज्ञः सर्वधर्मार्थकोविदः ।
यत्तस्त्रिषवणस्नायी संध्योपासनतत्परः ।
अग्निहोत्ररतः क्षान्तो जपञ्जुह्वच्च नित्यदा ।
पितॄन्देवांश्च नियतमतिथींश्चैव पूजयन् ।

—(L. 132) G_2 ब्रूहि (for ब्रूयाः). —(L. 136) G_2 लक्ष्यते (for लक्षये). — T_1 om. the ref. T_1 om. line 141. —(L. 143) T_1 शृंगं वक्त्रं च जिह्वां च (for the prior half). — After line 143, T_1 ins.:

उरःस्थितो गवां ब्रह्मा शिरःस्थाने सदाशिवः ।
शृङ्गमूले स्वयं शक्रः शृङ्गाग्रे च जनार्दनः ।

—(L. 144) T_1 $G_{1.3}$ M ककुदे. $G_{1.3}$ वामकुक्षौ (for कुक्षौ चैव). —(L. 146) T_1 च गंगा च (for सुमहती). T_1 रक्ते शीतांशुरेव च (for the post. half). — T_1 om. line 147. —(L. 147) Madras ed. कंठे (for वक्त्रे). $M_{2.3}$ भवः; M_4 भगः (for यमः). —(L. 148) T_1 स्थितः; T_2 स्मृतः (for श्रितः). — After line 148, T_1 ins.:

ऋषयो रोमकूपेषु पादाङ्गुलीषु गुह्यकाः ।

—(L. 149) $G_{1.3}$ M वेष्टने (for चे°). T_1 सिद्धा अस्थिषु सर्वत्र विश्वेदेवाश्च वेष्टने. —(L. 150) G_2 भर्तृ- (for गात्र-). —(L. 151) T_1 -कीर्तिताः; $G_{1.3.4}$ M -संस्तुताः (for -संस्कृताः). —(L. 152) $G_{1.3}$ M गावः श्रयंति सहिता (for the prior half). — T_1 om. line 153. —(L. 153) M -भावेन (for -कामेन). Kumbh. ed. किमासां सर्वभावेन विदध्याद्भगवान्प्रियं. —(L. 154) T_1 गावः परमया भक्त्या (for the prior half). —(L. 155) T_1 विदुः (for हविः). — M_3 reads line 156 twice. —(L. 156) T_1 निहत्य भक्षितो गोभिर्; C_v निपात्य भर्जितः स्वर्गौ (for the prior half). T_3 C_v भार्गवं (for °वः). M_3 (second time) फेनपं. —(L. 157) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ततो लोकं समाश्रितः (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan*: D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name*: T_2 गोदानप्रकरणे गोशरीरे सर्वदेवतास्थितिकरणं; M_{1-3} गोप्रशंसा. — *Adhy. no.*: T_1 M 112; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 119; T_3 $G_{1.3}$ 113.

9A

(L. 1) T_1 फेनपः किल नाम्नासौ (for the prior half). —(L. 2) T_1 आस्थितः (for आश्रितः). — T_1 om. (hapl.?) lines 3–4. —(L. 3) T_3 विरुद्धो (for °द्धे). —(L. 4) M मानुषेण (for °षु). —(L. 6) T_1 M भार्गवः (for भारत). — T_1 om. from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8. —(L. 8) T_1 स्वधर्म- (for स्वकर्म-). — T_1 om. lines 9–10. —(L. 10) T_2 नित्यं; G_2 एकस्; Kumbh. ed. यत्नात् (for यत्तस्). —(L. 11) M_{1-3} -परः (for -रतः). G_2 जपशीलश् (for जपञ्जुह्वच्). —(L. 12) Kumbh. ed. पितृदेवांश्. T_1 पितृदेवार्चनपरो; T_2 पितॄंश्च देवान्नियतम् (for the prior half). D_{10} G_4 स; T_1 [अ]पि; $T_{2.3}$ G_2 सु- (for [इ]व). — T_1 om. (hapl.) line 13.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्राणसंधारणार्थं च यत्किंचिदुपहारयन् ।
गिरिस्त्रिशिखरो नाम यतः प्रभवते नदी ।
कुलहेति पुराणेषु विश्रुता रुद्रनिर्मिता ।
तस्यास्तीरे समे देशे पुष्पमालासमाकुले ।
वन्यौषधिद्रुमोपेते नानापक्षिमृगायुते ।
व्यपेतदंशमशके ध्वाङ्क्षगृध्रैरसेविते ।
कृष्णदर्भतृणप्राये सुरम्ये ज्योतिरश्मिनि ।
सर्वोन्नतैः समैः श्यामैर्याज्ञीयैस्तरुभिर्वृते ।
तत्राश्रमपदं पुण्यं भृगूणामभवत्पुरा ।
उवास तत्र नियतः सुमित्रो नाम भार्गवः ।
यथोद्दिष्टेन पूर्वेषां भृगूणां साधुवर्त्मनाम् ।
तस्मा आङ्गिरसः कश्चिद्ददौ गां शर्करीं शुभाम् ।
वर्षासु पश्चिमे मासि पौर्णमास्यां शुचिव्रतः ।
स तां लब्ध्वा धर्मशीलश्चिन्तयामास तत्परः ।
सुमित्रः परया भक्त्या जननीमिव मातरम् ।
तेन संधुक्ष्यमाणा सा रोहिणी कामचारिणी ।
विवृद्धिमगमच्छ्रेष्ठा प्राणतश्च सुदर्शना ।
सिराविमुक्तपार्श्वान्ता विपुलां कान्तिमुद्वहत् ।
श्यामपार्श्वान्तपृष्ठान्ता सुरभिर्मधुपिङ्गला ।
बृहती सूक्ष्मरोमान्ता रूपोदग्रा तनुत्वचा ।
कृष्णपुच्छा श्वेतवक्त्रा समवृत्तपयोधरा ।
पृष्ठोन्नता पूर्वनता शङ्कुकर्णी सुलोचना ।
दीर्घजिह्वा ह्रस्वशृङ्गी संपूर्णदशनान्तरा ।
मांसाधिकगलान्ता सा प्रसन्ना शुभदर्शना ।
नित्यं शमयुता स्निग्धा संपूर्णोदात्तनिस्वना ।
प्राजापत्यैर्गवां नित्यं प्रशस्तैर्लक्षणैर्युता ।
यौवनस्थेव वनिता शुशुभे रूपशोभया ।
वृषेणोपगता सा तु कल्या मधुरदर्शना ।
मिथुनं जनयामास तुल्यरूपमिवात्मनः ।
संवर्धयामास स तां सवत्सां भार्गवो ऋषिः ।
तयोः प्रजाधिसंसर्गात्सहस्रं च गवामभूत् ।
गवां जातिसहस्राणि संभूतानि परस्परम् ।
ऋषभाणां च राजेन्द्र नैवान्तः प्रतिदृश्यते ।
तैराश्रमपदं रम्यमरण्यं चैव सर्वशः ।
समाकुलं समभवन्मेघैरिव नभःस्थलम् ।
कानिचित्पद्मवर्णानि किंशुकाभानि कानिचित् ।
रुक्मवर्णानि चान्यानि चन्द्रांशुसदृशानि च ।
तथा राजतवर्णानि कानिचिल्लोहितानि वै ।
नीललोहितताम्राणि कृष्णानि कपिलानि च ।
नानारागविचित्राणि यूथानि बहुलानि च ।
न च क्षीरं घृतं स्नेहाद्वत्सानामुपजीवति ।
भार्गवः केवलं चासीद्गवां प्राणायने रतः ।
तथा शुश्रूषतस्तस्य गवां हितमवेक्षतः ।
व्यतीयात्सुमहान्कालो वत्सोच्छिष्टेन वर्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तः सततं प्रस्नवं गवाम् ।
वत्सैरुच्छिष्टमुदितं बहुक्षीरतया बहु ।
पीतवांस्तेन नामास्य फेनपेत्यभिविश्रुतम् ।
गौतमस्याभिनिष्पन्नमेवं नाम युधिष्ठिर ।

Colophon.

—(L. 13) T2 प्राणसंरक्षणार्थं च (for the prior half). —(L. 14) G3 यत्र (for यतः). —(L. 15) G2 कुलभेदि; Kumbh. ed. °जेति (for °हेति). —(L. 16) G1.3 पुष्पपुंज-; M °मूल- (for °माला-). T1.2 पुष्पमूलफलाकुले (for the post. half). —T1 om. lines 17–18. —(L. 17) T2 वनौपधि-; T3 G1.3 M धान्यौ° (for वन्यौ°). M1–3 -समायुते (for -मृगा°). —(L. 18) T2 ध्वांक्षगृध्रोपसेविते (for the post. half). —(L. 19) T1 om. the post. half and the prior half of line 20. D10 T2.3 G1 M1–3 सुरम्य- (for °म्ये). —(L. 20) D10 T3 G1.3 M सर्वोन्नते समे श्यामे (for the prior half). —(L. 22) T1 पार्थिव (for भार्गवः). —T1 om. line 23. —(L. 23) D10 T2 -वर्त्मना (for °नाम्). —(L. 25) T1 M मासे (for मासि). —(L. 26) T2 धर्मशीलां (for °शीलश्). —(L. 28) Kumbh. ed. -रूपिणी (for -चारिणी). —(L. 29) T1 चापि (for श्रेष्ठा). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 31. G3 M प्रमाणं (for प्राणतश्). —(L. 31) G2 वाम- (for श्याम-). D10 G4 -पृष्ठा च; T2 -पृष्ठा सा (for -पृष्ठान्ता). Some MSS. -पिंगळा. —T1 om. line 35 and om. (hapl.) lines 37–40. —(L. 38) D10 T2.3 G2 प्रशांतैर् (for प्रशस्तैर्). —(L. 40) Madras ed. कला मधुरशोभना (for the post. half). —(L. 41) T1 अपत्यं (for मिथुनं). —(L. 42) D10 T1 मुनिः (for ऋषिः). —T1 om. line 43. —(L. 44) T1 शत-; M तानि (for जाति-). —(L. 45) G1.3 परि- (for प्रति-). —(L. 46) G4 पुण्यम् (for रम्यम्). —(L. 50) T1 G4 च (for वै). —T1 om. (hapl.) lines 51–52. M4 om. (hapl.) line 52. —(L. 52) D10 T2.3 G4 यूथानि कुलयूथप (for the post. half). —(L. 53) G2 तत् (for च). D10 G2.4 सुत- (for घृतं). —(L. 55) T1 सुखम् (for हितम्). —T1 om. line 57. —(L. 57) D10 प्रस्रवं (for प्रस्नवं). —(L. 58) T1 वत्सोच्छिष्टं तथा फेनं (for the prior half). —(L. 60) M2 (*inf. lin.*) भार्गवस्य (for गौतमस्य). G1.3.4 M4 एतन् (for एवं). —Colophon. *Sub-parvan :*

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।
कदाचित्कामरूपिण्यो गावः स्त्रीवेषमास्थिताः ।
ह्रदे क्रीडन्ति संहृष्टा गायन्त्यः पुण्यलक्षणाः ।
ददृशुस्तस्य गावो वै विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
ऊचुश्च का यूयमिति स्त्रियो मानुषया गिरा ।
स्त्रियः ।
गाव एव वयं सर्वाः कर्मभिः शोभनैर्युताः ।
सर्वाः स्त्रीवेषधारिण्यो यथाकामं चरामहे ।
गावः ।
गवां गावः परं दैवं गवां गावः परा गतिः ।
कथयध्वमिहास्माकं केन वः सुकृतां गतिः ।
स्त्रियः ।
अस्माकं हविषा देवा ब्राह्मणास्तर्पितास्तथा ।
कव्येन पितरश्चैव हव्येनाग्निश्च तर्पितः ।
प्रजया च तथास्माकं कृषिरभ्युद्धृता सदा ।
शकटैश्चापि संयुक्ता दशवाहशतेन वै ।
तदेतैः सुकृतैः स्फीतैर्वयं याश्चैव नः प्रजाः ।
गोलोकमनुसंप्राप्ता यः परः कामगोचरः ।
यूयं तु सर्वा रोहिण्यः सप्रजाः सहपुंगवाः ।
अधोगामिन्य इत्येव पश्यामो दिव्यचक्षुषा ।
गावः ।
एवं गवां परं दैवं गाव एव परायणम् ।
स्वपक्ष्यास्तारणीया वः शरणाय गता वयम् ।
किमस्माभिः करणीयं वर्तितव्यं कथंचन ।
प्राप्नुयाम च गोलोकं भवाम न च गर्हिताः ।
स्त्रियः ।
वर्तते रन्तिदेवस्य सत्रं वर्षसहस्रकम् ।
तत्र तस्य नृपस्याशु पशुत्वमुपगच्छत ।
ततस्तस्योपयोगेन पशुत्वे यज्ञसंस्कृताः ।
गोलोकान्प्राप्स्यथ शुभांस्तेन पुण्येन संयुताः ।
भीष्मः ।
एतत्तासां वचः श्रुत्वा गवां संहृष्टमानसाः ।
गमनाय मनश्चक्रुरौत्सुक्यं चागमन्परम् ।
न हि नो भार्गवो दाता पशुत्वेनोपयोजनम् ।
यज्ञस्तस्य नरेन्द्रस्य वर्तते धर्मतस्तथा ।
वयं न चाननुज्ञाताः शक्ता गन्तुं कथंचन ।
अवोचन्नथ तत्रत्या भार्गवो वध्यतामयम् ।
एतत्सर्वा रोचयत न हि शक्यमतोऽन्यथा ।
लोकान्प्राप्तुं सहास्माभिर्निश्चयः क्रियतामयम् ।
न तु तासां समेतानां काचिद्घोरेण चक्षुषा ।
शक्नोति भार्गवं द्रष्टुं सत्कृतेनोपसंयुता ।
अथ पद्मसवर्णाभा भास्करांशुसमप्रभाः ।
जपालोहितताम्राक्ष्यो निर्मांसकठिनाननाः ।
रोहिण्यः कपिलाः प्राहुः सर्वासां वै समक्षतः ।
मेघस्तनितनिर्घोषास्तेजोभिरभिरञ्जिताः ।
वयं हि तं वधिष्यामः सुमित्रं नात्र संशयः ।
सुकृतं पृष्ठतः कृत्वा किं नः श्रेयो विधास्यथ ।
गावः ।
कपिलाः सर्ववर्णेषु प्रधानत्वमवाप्स्यथ ।
गवां शतफलाच्चैकां दत्त्वा फलमवाप्स्यति ।
भीष्मः ।
एतद्गवां वचः श्रुत्वा कपिला हृष्टमानसाः ।
चक्रुः सर्वा भार्गवस्य सुमित्रस्य वधे मतिम् ।
Colophon.

D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 गोमाहात्म्ये फेनपसुमित्रचरित्रकथनं; M_{1-3} फेनपानिर्वचनं. — *Adhy. no.:* T_1 M 113; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 120; $G_{1.3}$ 114. — (L. 61) D_{10} $T_{2.3}$ M_1 आश्रिताः (for आस्थिताः). — (L. 63) $G_{1.3}$ M_{1-3} ता गावो (for गावो वै). T_1 M_4 ता दृष्ट्वा (M_4 दृष्ट्वा तु) तस्य ता गावो (for the prior half). — (L. 65) Kumbh. ed. सर्व- (for सर्वाः). T_1 वृताः (for युताः). — (L. 66) T_1 तथा (for सर्वाः). D_{10} $G_{1.3}$ लोकाननु- (for यथाकामं). — (L. 68) G_2 कथयस्व (for °ध्वम्). T_1 $G_{1.3}$ M सुकृता (for °तां). — (L. 69) T_1 G_{1-3} M तर्पिता ब्राह्मणास्तथा (T_1 $G_{1.3}$ °णाः सदा) (for the post. half). — (L. 71) M सदा (for तथा). T_1 तथा (for सदा). — (L. 72) M_{1-3} शकटाश् (for °टैश्). M_{1-3} दशभार- (for °वाह-). — (L. 73) G_2 सर्वे (for वयं). — (L. 74) D_{10} T_2 परं (for परः). — (L. 75) D_{10} T_3 G_1 M_4 सर्व- (for सर्वा). — (L. 78) D_{10} G $M_{2.4}$ स्वपक्षास् (for °क्ष्यास्). — (L. 81) M_{1-3} -सहस्रिकं (for °स्रकम्). — (L. 82) $G_{1.3}$ M_2 तत्र (for तस्य). — (L. 84) $G_{1.3}$ सुव्रताः; G_4 संयताः (for संयुताः). — (L. 86) T_1 $G_{1.3.4}$ मतिं (for मनश्). — (L. 90) $G_{1.3}$ अवोचंत च (for °चन्नथ). T_1 तत्रान्या (for तत्रत्या). — T_1 om. lines 93–94. — (L. 95) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ -सुवर्णाभा (for -स°). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 भास्करेण (for °रांशु-). — (L. 96) T_1 निर्मांसकठिनत्वचः (for the post. half). — (L. 97) T_2 पिंगळाः (for कपिलाः). — T_1 om. line 98. Before line 99, MSS. ins. कपिला ऊचुः. — (L. 100) T_1 G_3 विधास्यति (for °स्यथ). — (L. 102) M_{1-3} शतफलं (for °फलाच्). T_2 $G_{1.3}$ अवाप्स्यथ; G_2 असंशयः; G_3 (also) अवाप्स्यसि (for °ति). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्रं; M_{1-3} कपिलाप्राधान्यकथनं. — *Adhy. no.:* T_1 M 114; $T_{2.3}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।
यास्तु गोमातरस्तस्य कामचारिण्य आगताः ।
समीपं हि सुमित्रस्य कृतज्ञाः समुपस्थिताः ।
अग्निप्रशस्य चैवाहुस्तमृषिं पुण्यदर्शनाः ।
गोलोकादागता वेद ऋषे गोमातरो वयम् ।
सुप्रीताः स्म वरं गृह्ण यमिच्छसि महामुने ।
यद्धि गोषु परां बुद्धिं कृतवानसि नित्यदा ।
सुमित्रः ।
प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मां गोमातरः शुभाः ।
सुप्रीतमनसः सर्वास्तिष्ठन्ते च वरप्रदाः ।
भवेद्गोष्वेव मे भक्तिर्यथैवाद्य तथा सदा ।
गोघ्नाश्चैवावसीदन्तु नरा ब्रह्मद्विषश्च ये ।
गोमातरः ।
एवमेतदृषिश्रेष्ठ हितं वदसि नः प्रियम् ।
एहि गच्छ सहास्माभिर्गोलोकमृषिसत्तम ।
सुमित्रः ।
यूयमिष्टां गतिं यान्तु न ह्यहं गन्तुमुत्सहे ।
इमा गावः समुत्सृज्य तपस्विन्यो मम प्रियाः ।
भीष्मः ।
तास्तु तस्य वचः श्रुत्वा कपिलानां सुदारुणम् ।
निन्युस्तमृषिमुत्क्षिप्य भार्गवं नभ उद्वहन् ।
कलेवरं तु तत्रैव तस्य संन्यस्य मातरः ।
निष्कृष्य करणं योगादनयन्भार्गवस्य वै ।
सर्वं चास्य तदाचख्युः कपिलानां विचेष्टितम् ।
यदर्थं हरणं गोभिर्गोलोकं लोकमातरः ।
ततस्तु कपिलास्तत्र तस्य दृष्ट्वा कलेवरम् ।
यथाप्रतिज्ञं शृङ्गैश्च खुरैश्चाप्यवचूर्णयन् ।
ततः संछिद्य बहुधा भार्गवं नृपसत्तम ।
ययुर्यत्रेतरा गावस्तच्च सर्वं न्यवेदयन् ।
अथ गोमातृभिः शप्तास्ता गावः पृथिवीचराः ।
अमेध्यवदनाः क्षिप्रं भवध्वं ब्रह्मघातकाः ।
एवं कृतज्ञा गावो हि यथा गोमातरो नृप ।
ऋषिश्च प्राप्तवाँल्लोकं गावश्च परिमोक्षिताः ।

Colophon.

भीष्मः ।
ता गावो रन्तिदेवस्य गत्वा यज्ञं मनीषिणः ।
आत्मानं ज्ञापयामासुर्महर्षीणां समक्षतः ।
रन्तिदेवस्ततो राजा प्रयतः प्राञ्जलिः शुचिः ।
उवाच गावः प्रणतः किमागमनमित्यपि ।
गावः ।
इच्छामस्तव राजेन्द्र सत्रेऽस्मिन्विनियोजनम् ।
पशुत्वमुपसंप्राप्तुं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
रन्तिदेवः ।
नास्मि शक्तो गवां घातं कर्तुं शतसहस्रशः ।
घातयित्वा त्वहं युष्मान्कथमात्मानमुद्धरे ।
यः पशुत्वेन संयोज्य युष्मान्स्वर्गं नयेदिह ।
आत्मानं चैव तपसा गावः समुपगम्यताम् ।
गावः ।
अस्माकं तारणे युक्तो धर्मात्मा तपसि स्थितः ।
श्रुतोऽस्माभिर्भवान्राजंस्ततस्तु स्वयमागताः ।
रन्तिदेवः ।
मम सत्रे पशुत्वं वो यद्येवं हि मनीषितम् ।
समयेनाहमेतेन जुहुयां वो हुताशने ।
कदाचिद्यदि वः काचिदकामा विनियुज्यते ।
तदा समाप्तिः सत्रस्य गवां स्यादिति नैष्ठिकी ।
गावः ।
एवमस्तु महाराज यथा त्वं प्रब्रवीषि नः ।
अकामाः स्युर्यदा गावस्तदा सत्रं समाप्यताम् ।
भीष्मः ।
ततः प्रवृत्ते गोसत्रे रन्तिदेवस्य धीमतः ।
गोसहस्राण्यहरहर्नियुज्यन्ते शमितृभिः ।
एवं बहूनि वर्षाणि व्यतीतानि नराधिप ।

$G_{2.4}$ 121; $G_{1.3}$ 115. — Before line 108, Madras ed. ins. गोमातरः. — (L. 108) M_{1-3} विद्धि; Madras ed. वेत्थ (for वेद). M_{1-3} मुने; Kumbh. ed. नृप- (for ऋषे). — (L. 109) $G_{1.3}$ सु- (for स्म). G_3 यद् (for यम्). T_1 महामते (for °मुने). — (L. 110) $M_{1.3}$ भक्तिं (for बुद्धिं). — (L. 111) $T_{3.4}$ G M च (for the second ऽस्मि). — (L. 113) M [ए]व सा (for सदा). — (L. 116) T_1 $G_{1.3}$ एभिर् (for एहि). T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 119 up to the prior half of line 123. — (L. 121) T_1 तस्य (for तत्र). T_1 तदा (for तस्य). — (L. 124) M_{1-3} गोलोके (for °कं). — (L. 126) Kumbh. ed. तथाप्रतिज्ञं. — T_1 om. (hapl.) lines 127–128. — (L. 132) T_3 M_4 लोकान् (for लोकं). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 गोमाहात्म्ये सुमित्रचरित्रे सुमित्रगोलोकप्राप्तिः. — *Adhy. no.* : T_1 M 115; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 122; $G_{1.3}$ 116. — (L. 137) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.4}$ इच्छाम (for °मस्). — (L. 138) T_3 पशुत्वमपि संप्राप्तं (for the prior half). — T_1 om. lines 141–142 and 145. — (L. 145) M_{1-3} समीहितं (for मनीषितम्). — (L. 146) T_1 M एकेन (for एतेन). — (L. 148) G_2 नैष्ठिकं (for °की). — (L. 151) T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गवां वै वध्यमानानां न चान्तः प्रत्यदृश्यत ।
गवां चर्मसहस्रैस्तु राशयः पर्वतोपमाः ।
बभूवुः कुरुशार्दूल बहुधा मेघसंनिभाः ।
मेदःक्लेदवहा चैव प्रावर्तत महानदी ।
अद्यापि भुवि विख्याता नदी चर्मण्वती शुभा ।
ततः कदाचित्स्वं वत्सं गौरुपामन्त्र्य दुःखिता ।
एहि वत्स स्तनं पाहि मा त्वं पश्चात्क्षुधार्दितः ।
तप्स्यसे विमना दुःखं घातितायां मयि ध्रुवम् ।
एते ह्यायान्ति चण्डालाः सशस्त्रा मां जिघांसवः ।
अथ शुश्राव तां वाणीं मानुषीं समुदाहृताम् ।
रन्तिदेवो महाराज ततस्तां समवारयत् ।
स्थापयामास गोसत्रमथ तं पार्थिवर्षभ ।
सत्रोत्सृष्टाः परित्यक्ता गावोऽन्याः समुपाश्रिताः ।
यास्तस्य राज्ञो निहता गावो यज्ञे महात्मनः ।
ता गोलोकमुपाजग्मुः प्रोक्षिता ब्रह्मवादिभिः ।
रन्तिदेवोऽपि राजर्षिरिष्ट्वा यज्ञं यथाविधि ।
ततः सख्यं सुरपतेस्त्रिदिवं चाक्षयं ययौ ।
फेनपो दिवि गोलोके मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अवशिष्टाश्च या गावस्ता बभूवुर्वनेचराः ।
फेनपाख्यानमेतत्ते गवां माहात्म्यमेव च ।
कथितं पावनं पुण्यं कृष्णद्वैपायनेरितम् ।
नारायणोऽपि भगवान्दृष्ट्वा गोषु परं यशः ।
शुश्रूषां परमां चक्रे भक्तिं च भरतर्षभ ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गा वै पूजय भारत ।
द्विजेभ्यश्चैव सततं प्रयच्छ कुरुसत्तम ।

Colophon.

9B

D_{10} S Kumbh. ed Madras ed. and C_v cont. :

युधिष्ठिरः ।
पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोकेषु पूजितम् ।
महाव्रतं महाभाग तन्मे ब्रूहि पितामह ।
भीष्मः ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ।
ऋषीणामुत्तमं कृष्णं भावितात्मानमच्युतम् ।
पारंपर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ।
कृतशौचः शुकस्तत्र कृतजप्यः कृताह्निकः ।
परं नियममास्थाय परं धर्ममुपाश्रितः ।
प्रणम्य शिरसा व्यासं सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनम् ।
शुकः पप्रच्छ वै प्रश्नं दानधर्मकुतूहलः ।
बहुचित्राणि दानानि बहुशः शंससे मुने ।
महार्थं पावनं पुण्यं किंस्विद्दानं महाफलम् ।
केन दुर्गाणि तरति केन लोकानवाप्नुते ।
केन वा महदाप्नोति इह लोके परत्र च ।
के वा यज्ञस्य वोढारः केषु यज्ञः प्रतिष्ठितः ।
किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं किं च यज्ञस्य भेषजम् ।
यज्ञानामुत्तमं किं च तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
स तस्मै भजमानाय जातकौतूहलाय च ।
व्यासो व्रतनिधिः प्राह गवामिदमनुत्तमम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं लोके श्रुतिसुखावहम् ।
यत्पवित्रं पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
सर्वपापप्रशमनं तत्समासेन मे शृणु ।
यदिदं तिष्ठते लोके जगत्स्थावरजंगमम् ।

M ततः प्रवृत्तं गोसत्रं (for the prior half). — Before line 160, Madras ed. ins. गौः. — (L. 160) T M_3 पुत्र (for वत्स). G_{1-3} वत्स (for पश्चात्). — (L. 161) T_3 M_{1-3} दुःखाद् (for दुःखं). — (L. 162) G_1 चांडालाः. — Before line 163, Madras ed. ins. भीष्मः. T_2 om. the post. half of line 163 and the prior half of line 164. — (L. 164) G_4 महाराजस्. — (L. 168) G_1 M नाक- (for ता गो-). T_1 सुहुता ; G_2 तैः प्रोक्ता (for प्रोक्षिता). — Before line 171, Madras ed. ins. वैशंपायनः. — (L. 171) G_4 मोदते (for मुमुदे). — T_1 om. lines 175–176. — (L. 175) D_{10} वरं (for परं). — (L. 177) T_1 गाः संपूजय नित्यदा (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 गोमाहात्म्ये रंतिदेवचरित्रकथनं ; M_{1-3} गोमाहाभाग्ये भार्गवोपाख्यानं ; M_4 गोमाहात्म्यं. — *Adhy. no. :* T_1 M 116 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 123 ; $G_{1.3}$ 117.

9B

T_1 om. lines 7–8. — (L. 8) T_1 इव स्थितं ; M_1 अवस्थितः ; $M_{2.3}$ इव स्थितः (for उपाश्रितः). — (L. 10) $M_{1.3}$ सुतः (for शुकः). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -कुतूहलं. — T_1 om. line 11. — (L. 12) T_1 परमं (for महार्थं). T_1 महत्फलं (for महाफलम्). — (L. 13) M_{1-3} तरते (for °ति). T_1 G_4 M_1 लोकम् ; C_v दुर्गान् (for लोकान्). $G_{1.3}$ M_4 केन लोकमवाप्नुयात् (for the post. half). — T_1 om. lines 14–15. Before line 18, Madras ed. ins. भीष्मः. T_1 om. lines 18–19. Before line 20, $T_{1.2}$ ins. व्यासः. — After line 21, T_1 ins. :

गाव एव परं लोके गाव एव परं धनम् ।

— T_1 om. lines 22–24. — (L. 23) $G_{1.3}$ यदिदं त्रिषु लोकेषु (for the prior half). — (L. 24) M गावः प्राप्य

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गावस्ताः प्राप्य तिष्ठन्ति गोलोके पुण्यदर्शनाः ।
मातरः सर्वभूतानां विश्वस्य जगतश्च ह ।
रुद्राणामथ साध्यानां गाव एव तु मातरः ।
रुद्राणां मातरो ह्येता आदित्यानां स्वसा स्मृताः ।
वसूनां च दुहितृस्ता ब्रह्मसंतानमूलजाः ।
यासामधिपतिः पूषा मरुतो वालबन्धनाः ।
ऐश्वर्यं वरुणो राजा विश्वेदेवाः समाश्रिताः ।
य एवं वेद ता गावो मातरो देवपूजिताः ।
स विप्रो ब्रह्मलोकाय गवां लोकाय वा ध्रुवः ।
गावस्तु नावमन्येत कर्मणा मनसा गिरा ।
गवां स्थानं परं लोके प्रार्थयेद्यः परां गतिम् ।
न पद्भ्यां ताडयेद्गावो न दण्डेन न मुष्टिना ।
इमां विद्यामुपाश्रित्य पावनीं ब्रह्मनिर्मिताम् ।
मातृणामनुपाते च न गोमध्ये न गोव्रजे ।
नरो मूत्रपुरीषस्य दृष्ट्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
शुद्धाश्चन्दनशीताङ्ग्यश्चन्द्ररश्मिसमप्रभाः ।
सौम्याः सुरभ्यः सुभगा गावो गुग्गुलुगन्धयः ।
सर्वे देवाविशन्गावः समुद्रमिव सिन्धवः ।
दिवं चैवान्तरिक्षं च गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
दधिना जुहुयादग्निं दधिना स्वस्ति वाचयेत् ।
दधि दद्याच्च प्राशेत गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
घृतमालभ्य प्राश्नीयाद्गवां व्युष्टिं समश्नुते ।
गावः संजीवना यास्तु गावो दानमनुत्तमम् ।
ताः पुण्यगोपाः सुफला भजमानं भजन्तु माम् ।
येन देवाः पवित्रेण स्वर्गलोकमितो गताः ।
तत्पवित्रं पवित्राणां मम मूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ।
वीणामृदङ्गपणवा गवां गात्रं प्रतिष्ठिताः ।
क्रीडारतिविहारार्थे त्रिषु लोकेषु वर्तते ।
न तत्र देवा वर्तन्ते नाग्निहोत्राणि जुह्वति ।
न यज्ञैरिज्यते चात्र यत्र गौर्वै न दुह्यते ।
क्षीरं दधि घृतं यासां रसानामुत्तमो रसः ।
अमृतप्रभवा गावस्त्रैलोक्यं येन जीवति ।
इडामाहूय धेनुं च सवत्सां यज्ञमातरम् ।
उपाह्वयन्ति यं विप्रा गावो यज्ञहविष्कृताः ।
या मेध्या प्रथमं कर्म इयं धेनुः सरस्वती ।
पौर्णमासेन वत्सेन कामं कामगुणान्विता ।
यत्र सर्वमिदं प्रोतं यत्किंचिज्जंगमं जगत् ।
सा गौर्वै प्रथमा पुण्या सर्वभूतहिते रता ।
धारणाः पावनाः पुण्या भावना भूतभावनाः ।
गावो मामभिरक्षन्तु इह लोके परत्र च ।
एष यज्ञः सहोपाङ्ग एष यज्ञः सनातनः ।
वेदाः सहोपनिषदो गवां रूपे प्रतिष्ठिताः ।
एतत्तात मया प्रोक्तं गवामिह परं मतम् ।
सर्वतः श्रावयेन्नित्यं प्रयतो ब्रह्मसंसदि ।
श्रुत्वा लभेत ताँल्लोकान्ये मया परिकीर्तिताः ।
श्रावयित्वापि प्रीतात्मा लोकांस्तान्प्रतिपद्यते ।
धेनुमेकां सदा दद्यादहन्यहनि पावनीम् ।

द्विजश्रेष्ठ ; Kumbh. ed. गावस्तत्प्राप्य तिष्ठंते (for the prior half). T G लोके पुण्यस्य दर्शनात् ; M तेनैताः (M_4 तिष्ठंते) पुण्यदर्शनाः (for the post. half). — (L. 25) T_1 तथा (for च ह). — (L. 26) T_1 G_3 अपि ; M_4 एव ; Kumbh. ed. इह (for अथ). T_1 वसूनामपि मातरः (for the post. half). — (L. 27) Kumbh. ed. ह्यादित्यानां (for आ°). — (L. 29) G_4 मूल- (for वाल-). — (L. 31) G_2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 35. T_1 G_4 M_{1-3} लोक- (for देव-). — (L. 32) G_3 M ध्रुवं (for ध्रुवः). — (L. 34) T_1 M_4 गावस्तात ; M_1 गवां दानं (for गवां स्थानं). — (L. 35) D_{10} T गा वै (for गावो). — (L. 37) T_2 अनुयाने च ; Kumbh. ed. अन्ववाये च ; Madras ed. अनुपातेन (for °पाते च). T_1 गवां वा न च पार्श्वे तु (for the prior half). — (L. 39) D_{10} $T_{2,3}$ -शीताढ्याश् ; T_1 -शीताश्च (for -शीताङ्ग्यश्). — (L. 40) M_4 गुल्गुल- ; Kumbh. ed. गुग्गुल- (for गुग्गुलु-). — (L. 41) T_1 गा वै (for गावः). — T_1 om. lines 42–44. — (L. 42) M_4 पुष्टिं (for व्युष्टिं). — (L. 44) T_3 पुष्टिं (for व्युष्टिं). — (L. 46) G_2 घृतकूलं ह्युपाश्नीयाद् (for the prior half). T_1 $G_{1,3}$ M तथाश्नुते (for सम°). — (L. 47) T_1 गवां (for गावो). — (L. 48) $G_{1,3}$ पुण्यगावः (for °गोपाः). M_{1-3} सुभगा (for सुफला). — (L. 49) $T_{1,3}$ G_3 M ययुः (for गताः). — T_1 om. lines 51–52. — (L. 51) M -पणवं (for -पणवा). G_4 गात्रे ; Madras ed. मंत्र- (for गात्रं). — (L. 55) G_2 चासां (for यासां). — T_1 om. lines 57–58. — (L. 57) Kumbh. ed. इमाम् (for इडाम्). — (L. 58) Madras ed. यज्ञे (for विप्रा). Kumbh. ed. -हविष्कृतं (for °ताः). — (L. 59) T_2 G_{1-3} कामं (for कर्म). T_1 गौर्मेध्या प्रथमं कीर्णा ; M_4 या मेध्याः परमं कीर्णा (for the prior half). — T_1 om. line 60. — (L. 61) M_4 यच्च (for यत्र). T_2 M_4 च यत् (for जगत्). — T_1 om. line 62. — (L. 62) M वै गौः (by transp.). — (L. 63) T_1 M_{1-3} भुवने ; G_2 पावना सर्वतः (in line 68). — (L. 64) T_2 om. from मभिरक्षन्तु up to सर्वतः (in line 68). — (L. 65) T_1 सर्वे यज्ञाः सहोपांगाः (for the prior half). D_{10} ह्येष (for एष). T_1 स्विष्टाश्चैव सदक्षिणाः (for the post. half). — (L. 67)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तत्तथा प्राप्नुयाद्विप्रः पठन्वै गोमतीं सदा ।
अथ धेनुर्न विद्येत तिलधेनुमनुत्तमाम् ।
दद्याद्गोमतिकल्पेन तां धेनुं सर्वपावनीम् ।
आह्निकं गोमतीं नित्यं यः पठेत सदा नरः ।
सर्वपापात्प्रमुच्येत प्रयतात्मा य आचरेत् ।
घृतं वा नित्यमालभ्य प्राश्य वा गोमतीं जपेत् ।
स्नात्वा वा गोकरीषेण पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
मनसा गोमतीं जप्येद्गोमत्या नित्यमाह्निकम् ।
न त्वेव दिवसं कुर्याद्व्यर्थं गोमतिपाठकः ।
गोमतीं जपमाना हि देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषित्वमृषयश्चापि गोमत्या सर्वमाप्नुवन् ।
बद्धो बन्धात्प्रमुच्येत कृच्छ्रान्मुच्येत संकटात् ।
गोमतीं सेवते यस्तु लभते प्रियसंगमम् ।
एतत्पवित्रं कार्त्स्न्येन एतद्व्रतमनुत्तमम् ।
एतत्तु पृथिवीपाल पावनं शृण्वतां सदा ।
पुत्रकामाश्च ये केचिद्धनकामाश्च मानवाः ।
अध्वाने चोरवैरिभ्यो मुच्यते गोमतीं पठन् ।
पूर्ववैरानुबन्धेषु रणे चाप्याततायिनः ।
लभते जयमेवाशु सदा गोमतिपाठकः ।

Colophon.

शुकः ।

क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः ।
कपिलामुपजीवन्ति कथमेतत्पितर्भवेत् ।

व्यासः ।

क्षत्रियाश्चैव शूद्राश्च मन्त्रहीनाश्च ये द्विजाः ।
कपिलामुपजीवन्ति तेषां वक्ष्यामि निर्णयम् ।
कपिलास्तूत्तमा लोके गोषु चैवोत्तमा मताः ।
तासां दाता लभेत्स्वर्गं विधिना यश्च सेवते ।
स्पृशेत कपिलां यस्तु दण्डेन चरणेन वा ।
स तेन स्पर्शमात्रेण नरकायोपपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेणैव प्रमुच्यते ।
मन्त्रहीनं तु यो युञ्ज्यात्कृमियोनौ प्रसूयते ।
प्रहारहतमर्माङ्गा दुःखेन च जडीकृता ।
पदानि यावद्गच्छेत तावल्लोकान्कृमिर्भवेत् ।
यावच्च बिन्दवस्तस्याः शोणितस्य क्षितिं गताः ।
तावद्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ।
मन्त्रेण युञ्ज्यात्कपिलां मन्त्रेण विनियोजयेत् ।
मन्त्रहीनैरनुयुतो मज्जयेत्तमसि प्रभो ।
कपिलां येऽपि जीवन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः ।
तेऽपि वर्षसहस्राणि पतन्ति नरके नृप ।
अथ न्यायेन ये विप्राः कपिलामुपयुञ्जते ।
तस्मिँल्लोके प्रमोदन्ते लोकाश्चैषामनामयाः ।
विधिना ये न कुर्वन्ति शूद्रांस्तानुपधारय ।

Colophon.

G_{2} एतं (for एतत्). —(L. 68) Madras ed. सर्वमाश्रावयेन्नित्यं (for the prior half). $G_{1.3}$ -संनिधौ (for -संसदि). — T_{1} om. line 69. —(L. 69) $T_{2.3}$ सर्वान् (for लोकान्). —(L. 70) T_{1} श्रावयित्वा गवां लोकान्पूतात्मा प्रतिपद्यते. —(L. 71) G_{2} एतां (for एकां). —(L. 72) T_{1} फलं (for तथा). —(L. 73) M_{1-3} विंदेत (for विद्येत). —(L. 75) T_{1} पूतात्मा (for आह्निकं). —(L. 76) T_{1} $G_{1.3}$ M सर्वपापैः (for °पात्). M_{4} वि- (for प्र-). T_{1} गवां लोके महीयते (for the post. half). —(L. 77) T_{2} घृतं वा दधि वा नित्यं (for the prior half). — T_{1} om. lines 79–80. T_{2} om. (hapl.) from the post. half of line 79 up to the prior half of line 82. D_{10} om. (hapl.) line 82. —(L. 82) T_{1} M [ए]व (for [अ]पि). —(L. 83) T_{1} वि- (for प्र-). —(L. 86) T_{1} एतच्च भूमिपालानां; M_{1} एतत्पृथिविपालानां (for the prior half). — T_{1} om. lines 88–89. —(L 90) D_{10} T_{2} G_{2} लभंत (for लभते). T_{1} लभंते सर्वमेवाशु (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_{3} $G_{2.4}$ गोमतीमाहात्म्यं; T_{2} गोमाहात्म्ये गोदानप्रकरणे गोमतीस्तोत्रमहिमानं. — *Adhy. no.* : T_{1} M 117; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 124; $G_{1.3}$ 118. — T_{1} om. (hapl.) lines 91–92. —(L. 92) T_{3} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 94. M_{1-3} महामते (for पितर्भवेत्). G_{2} कथमेतद्विधं भवेत् (for the post. half). —(L. 93) M_{1-3} हीनाश् (for शूद्राश्). —(L. 97) T_{1} M स्पृशेत्तु (for °त). —(L. 100) T_{1} प्रजायते; Madras ed. हि जायते (for प्रसूयते). — T_{1} om. line 101. —(L. 102) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ यानि (for यावद्). —(L. 103) Kumbh. ed. यावंतो (for यावच्च). G_{4} व्रजेत् (for गताः). —(L. 104) T_{1} तिर्यग्योनिषु सेवते; G_{3} पतंति नरके नृप; M तिर्यग्योनिं निषेवते (for the post. half). — T_{1} om. lines 105–106. G_{3} om. lines 105–108. —(L. 105) M_{4} -युज्यते (for -योजयेत्). —(L. 106) G_{2} अनुगतो (for °युतो). —(L. 107) T_{1} बुद्धिहीना नराः कचित् (for the post. half). —(L. 108) T_{1} ध्रुवं; G_{1} सदा (for नृप). G_{4} नरकं प्रतिपद्यते (for the post. half). —(L. 109) T_{2} G_{4} अन्यथा येन ये विप्राः (for the prior half). T_{1} -भुंजते; M_{4} -सेवते (for -युञ्जते). —(L. 110) T_{1} तासां; T_{3} $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ तेस्मिँल्ल (for तस्मिँल्ल). $G_{1.3.4}$ काले (for लोके). G_{1-3} M_{4} हि (for च). T_{1} सनातनाः (for अनामयाः). —(L. 111) M_{1-3} न्यायेन (for विधिना). — Colophon. *Sub-*

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शुकः ।
नानावर्णैरुपेतानां गवां किं मुनिसत्तम ।
कपिलाः सर्ववर्णेषु वरिष्ठत्वमवाप्नुवन् ।
व्यासः ।
शृणु पुत्र यथा गोषु वरिष्ठाः कपिलाः स्मृताः ।
कपिलत्वं च संप्राप्ताः पूज्याश्च सततं नृषु ।
अग्निः पुरापचक्राम देवेभ्य इति नः श्रुतम् ।
देवेभ्यो मां छादयत शरण्याः शरणं गतम् ।
ऊचुस्ताः सहितास्तत्र स्वागतं तव पावक ।
इह गुप्तस्त्वमस्माभिर्न देवैरुपलप्स्यसे ।
अथ देवा विवित्सन्तः पावकं परिचक्रमुः ।
गोषु गुप्तं च विज्ञाय ताः क्षिप्रमुपतस्थिरे ।
युष्मासु निवसत्यग्निरिति गाः समचूचुदन् ।
प्रकाश्यतां हुतवहो लोकान्न च्छेत्तुमर्हथ ।
एवमस्त्वित्यनुज्ञाय पावकं समदर्शयन् ।
अधिगम्य पावकं तुष्टास्ते देवाः सद्य एव तु ।
अग्निं प्रचोदयामासुः क्रियतां गोष्वनुग्रहः ।
गवां तु यासां गात्रेषु पावकः समवस्थितः ।
कपिलत्वमनुप्राप्ताः सर्वश्रेष्ठत्वमेव च ।
महाफलत्वं लोके च ददौ तासां हुताशनः ।
तस्माद्धि सर्ववर्णानां कपिलां गां प्रदापय ।
श्रोत्रियाय प्रशान्ताय प्रयतायाग्निहोत्रिणे ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
युगानि तावन्ति पुनाति दातृन् ।
प्रतिग्रहीतॄंश्च पुनाति दत्ता
शिष्टे तु गौर्वै प्रतिपादनेन ।

Colophon.

शुकः ।
केन वर्णविभागेन विज्ञेया कपिला भवेत् ।
कति वा लक्षणान्यस्या दृष्टानि मुनिभिः पुरा ।
व्यासः ।
शृणु तात यथा गोषु विज्ञेया कपिला भवेत् ।
नेत्रयोः शृङ्गयोश्चैव खुरेषु वृषणेषु च ।
कर्णतो घ्राणतश्चापि षड्विधाः कपिलाः स्मृताः ।
एतेषां लक्षणानां तु यद्येकमपि दृश्यते ।
कपिलां तां विजानीयादेवमाहुर्मनीषिणः ।
आग्नेयी नेत्रकपिला खुरैर्माहेश्वरी भवेत् ।
ग्रीवायां वैष्णवी ज्ञेया पूष्णो घ्राणादजायत ।
कर्णतस्तु वसन्तेन स्वयोनिमभिजायते ।
गायत्र्याश्च वृषणयोरुत्पत्तिः षड्गुणा स्मृता ।
एवं गावश्च विप्राश्च गायत्री सत्यमेव च ।
वसन्तश्च सुपर्णश्च एकतः समजायत ।
नेत्रयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
स पापकर्मा नरके प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते ।
नरकाद्विप्रमुक्तस्तु तिर्यग्योनिं निषेवते ।
यदा लभेत मानुष्यं जात्यन्धो जायते नरः ।
शृङ्गयोः कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
तिर्यग्योनिं स लभते जायमानः पुनः पुनः ।

---

parvan : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 गोमाहात्म्ये कपिलामाहात्म्यं. — *Adhy. no.* : T_1 M 118 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 125 ; $G_{1.3}$ 119. — Before line 112, G_2 reads lines 136–139 repeating them in their places. — (L. 112) T_1 M_1 हि (for किं). — (L. 117) $T_{1.2}$ $G_{2.3}$ $M_{1.2}$ शरण्या शरणागतं (for the post. half). — (L. 119) T_1 यथा लीनस् (for इह गुप्तस्). — (L. 121) T_1 तं गोषु गुप्तं विज्ञाय (for the prior half). — (L. 122) T_1 ताः (for गाः). — (L. 123) T_1 लोकान्गच्छेयुरुत्तमान् (for the post. half). — (L. 125) Prior half hypermetric. $T_{1.3}$ हृष्टा (for तुष्टास्). $G_{1.3}$ M_4 सर्वे (for सद्य). — (L. 127) D_{10} पावकः समुपस्थितः (for the post. half). — (L. 128) M_{1-3} च सं- (for अनु-). G_2 -ज्येष्ठत्वम् (for -श्रे°). T_1 $G_{1.3}$ M ताः सर्वाः श्रैष्ठ्यमेव च (for the post. half). — (L. 130) T_2 तस्माद्धि सर्वथा राजन् (for the prior half). T_1 कपिला ह्युत्तमाः स्मृताः (for the post. half). — After line 131, T_1 ins. :

ददस्व कपिलां तात यदिच्छसि महत्फलम् ।

— (L. 133) T_2 युनानि (for युगानि). — (L. 135) T_1 $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ शिष्टेषु (for शिष्टे तु). G_1 M_{1-3} -पाद्यमाना ; M_4 -पूज्यमाना (for -पादनेन). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 गोमाहात्म्ये व्यासशुकसंवादे कपिलामाहात्म्यं. — *Adhy. no.* : T_1 M 119 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 126 ; G_1 121 ; G_3 120. — (L. 136) $M_{1.3.4}$ -विकारेण (for -विभागेन). — (L. 139) M [अ]पि (for [ए]व). — (L. 140) M कर्णयोर् (for कर्णतो). $G_{1.3}$ [ए]व (for [अ]पि). — M_1 om. lines 142–145. — (L. 144) $G_{1.3}$ शृंगयोर् (for ग्रीवायां). — T_1 om. line 145. T_2 om. (hapl.) lines 145–148. — (L. 145) Madras ed. वर्णतस् (for क°). — G_1 om. (hapl.) lines 146–148. — (L. 146) T_1 शृंगयोः कपिलाः स्मृताः (for the post. half). — T_1 om. lines 147–148. — (L. 147) Cv गायंति (for गावश्च). — (L. 149) Cv नेत्रयोः कपिलायास्तु (for the prior half). M_2 वाहयीत (for °येत). $M_{1.3.4}$ वाहयेद्वापयीत वा (for the post. half). — After line 150, T_1 reads the prior half of line 153 and repeats line 150. — (L. 152) G_4

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

खुरेषु कपिलां यस्तु वाहयेत दुहेत वा ।
तमस्यपारे मज्जेत धनहीनो नराधमः ।
कपिलां वालधानेषु वाहयेत दुहेत वा ।
निराश्रयः सदा चैव जायते यदि चेत्कृमिः ।
वर्णेन कपिलां यस्तु जानन्नप्युपजीवति ।
सहस्रशः कृमिर्भूत्वा मानुष्यं प्राप्नुयादथ ।
चण्डालः पापकर्मा वा जायते स नराधमः ।
घ्राणेन कपिलां यस्तु प्रमादादुपजीवति ।
सोऽपि वर्षसहस्राणि तिर्यग्योनौ प्रजायते ।
व्याधिग्रस्तो जडो रोगी भवेन्मानुष्यमागतः ।
मधुसर्पिःसुगन्धास्तु कपिलाः शाश्वतः स्मृताः ।
एताः समुपजीवेत सोऽपि तिर्यक्षु जायते ।
स्थावरत्वमनुप्राप्तो यदि मानुष्यतां लभेत् ।
अल्पायुः स भवेज्जातो हीनवर्णकुलोद्भवः ।
ये तु पापा ह्यसूयन्ते कपिलां वाहयन्ति च ।
निरयेषु प्रतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।

Colophon.

10

After 13. 98, D10 S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv ins.:

युधिष्ठिरः ।

शूद्राणामिह शुश्रूषा नित्यमेवानुवर्णिता ।
कैः कारणैः कतिविधा शुश्रूषा समुदाहृता ।
के च शुश्रूषया लोका विहिता भरतर्षभ ।
शूद्राणां भरतश्रेष्ठ ब्रूहि मे धर्मलक्षणम् ।

भीष्मः ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शूद्राणामनुकम्पार्थं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।
वृद्धः पराशरः प्राह धर्मं शुभ्रमनामयम् ।
अनुग्रहार्थं वर्णानां शौचाचारसमन्वितम् ।
धर्मोपदेशमखिलं यथावदनुपूर्वशः ।
शिष्यानध्यापयामास शास्त्रमर्थवदर्थवित् ।
क्षान्तेन्द्रियेण मानेन शुचिनाचापलेन वै ।
अदुर्बलेन धीरेण नोत्तरोत्तरवादिना ।
अलुब्धेनानृशंसेन ऋजुना ब्रह्मवादिना ।
चारित्रतत्परेणैव सर्वभूतहितात्मना ।
अरयः षड्विजेतव्या नित्यं स्वं देहमाश्रिताः ।
कामक्रोधौ च लोभश्च मानमोहौ मदस्तथा ।
विधिना धृतिमास्थाय शुश्रूषुरनहंकृतः ।
वर्णत्रयस्यानुमतो यथाशक्ति यथाबलम् ।
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम् ।
आस्थाय नियमं धीमाञ्शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
रक्षोयक्षजनद्वेषी शेषान्नकृतभोजनः ।
वर्णत्रयान्मधु यथा भ्रमरो धर्ममाचरेत् ।
यदि शूद्रस्तपः कुर्याद्विदद्दष्टेन कर्मणा ।

यथा (for यदा). G1.3 M4 लभति: M1-3 भवति (for लभेत). — (L. 153) M4 om. from the post. half up to the post. half of line 157. M1-3 वाहयीत (for °येत). — T1 om. line 154. M1 om. (hapl.) lines 154-155. G2 M2.3 om. (hapl.) 154-157. M4 om. from the prior half of line 154 up to the prior half of line 159. — (L. 157) G1.3 M1 -धाने तु (for -धानेषु). T1 ग्रीवायां कपिलां यस्तु (for the prior half). — (L. 159) T2 G1.3 कर्णेन (for व°). T2 -जीवते (for °ति). — (L. 160) Kumbh. ed. शुनिर् (for कृमिर्). — (L. 161) M1.4 चंडालाः. D10 T2.3 G2.4 -योनिश्च (for -कर्मा वा). — (L. 163) T1 तिर्यग्योनिसहस्राणि लभते नात्र संशयः. — T1 om. lines 164-168. M1-3 om. (hapl.) lines 164-166. — (L. 164) T2 भवेद् (for जडो). G1.3 M4 वापि (for रोगी). — (L. 166) T एताः समुपसेवेत (for the prior half). — (L. 167) M1.3.4 अनुप्राप्य (for °प्तो). M1-3 व्रजेत् (for लभेत्). — (L. 168) M1-3 आर्तो (for जातो). — (L. 169) M4 [अ]स्यसूयंते (for ह्यसू°). — Colophon. *Sub-parvan* : D10 M1-3 दानधर्म. — *Adhy. name* : T2 कपिलावर्णविभागः. — *Adhy. no.* : T1 M 120; T2.3 G2.4 127; G1.3 121.

10

(L. 2) T1 कारणैः कैः (by transp.). — (L. 7) T1 M शुभम् (for शुभ्रम्). — (L. 9) T1 M अतुलं (for अखिलं). — (L. 10) G2.3 अर्थवत् (for °वित्). T1 G1.4 शास्त्रमर्थविदर्थवत् (for the post. half). — T1 om. lines 11-12. Before line 11, Madras ed. ins. पराशरः. — (L. 11) T3 M दांतेन (for मानेन). — (L. 12) D10 G2.4 अबलेन च; T2 दुर्बलेन च (for अदुर्बलेन). T3 शांतेनोत्तरवादिना (for the post. half). — (L. 13) T1 सत्य- (for ब्रह्म-). — (L. 14) T1.3 चारित्राचरणेनैव (for the prior half). — (L. 15) T1 नित्यं धर्मपरेण वै (for the post. half). — T1 om. lines 16-18. — (L. 16) T3 G1.3.4 कामः क्रोधश्च (for कामक्रोधौ). M मोहमानौ भयं तथा (for the post. half). — (L. 19) T3 M मनसा कर्मणा वाचा (for the prior half). — (L. 20) D10 T1.2 G नियमान्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इह चास्य परिक्लेशः प्रेत्य चास्याशुभा गतिः ।
अधर्म्यमयशस्यं च तपः शूद्रे प्रतिष्ठितम् ।
अमार्गेण तपस्तप्त्वा म्लेच्छेषु फलमश्नुते ।
अन्यथा वर्तमानो हि न शूद्रो धर्ममर्हति ।
अमार्गेण प्रयातानां प्रत्यक्षादुपलभ्यते ।
चातुर्वर्ण्यव्यपेतानां जातिमूर्तिपरिग्रहः ।
तथा ते हि शकाश्चीनाः काम्भोजाः पारदास्तथा ।
शबराः पह्लवाश्चैव तुषारयवनास्तथा ।
दार्वाश्च दरदाश्चैव उज्जिहानास्तथेतराः ।
वेणाश्च कङ्कणाश्चैव सिंहला मद्रकास्तथा ।
किष्किन्धकाः पुलिन्दाश्च कह्वाश्चान्ध्राः सनीरगाः ।
गन्धिका द्रमिडाश्चैव बर्बराश्चूचुकास्तथा ।
किराताः पार्वतेयाश्च कोलाश्चोलाः सखाषकाः ।
आरुकाश्चैव दोहाश्च याश्चान्या म्लेच्छजातयः ।
विकृता विकृताचारा दृश्यन्ते क्रूरबुद्धयः ।
अमार्गेणाश्रिता धर्मं ततो जात्यन्तरं गताः ।
अमार्गोपार्जितस्यैतत्तपसो विदितं फलम् ।
न नश्यति कृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
अत्राप्येते वसु प्राप्य विकर्मतपसार्जितम् ।
पाषण्डानर्चयिष्यन्ति धर्मकामा वृथाश्रमाः ।
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां च पार्थिव ।
विपरीतं वर्तमाना म्लेच्छा जायन्त्यबुद्धयः ।
अध्यायधनिनो विप्राः क्षत्रियाणां बलं धनम् ।
वणिक्कृषिश्च वैश्यानां शूद्राणां परिचारिका ।
व्युच्छेदात्तस्य धर्मस्य निरयायोपपद्यते ।
ततो म्लेच्छा भवन्त्येते निर्घृणा धर्मवर्जिताः ।
पुनश्च निरयस्तेषां तिर्यग्योनिश्च शाश्वती ।
ये तु सत्पथमास्थाय वर्णाश्रमकृतं पुरा ।
सर्वान्विमार्गानुत्सृज्य स्वधर्मपथमाश्रिताः ।
सर्वभूतदयावन्तो दैवतद्विजपूजकाः ।
शास्त्रदृष्टेन विधिना श्रद्धया जितमन्यवः ।
तेषां विधिं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
उपादानविधिं कृत्स्नं शुश्रूषाधिगमं तथा ।
शिष्टोपनयनं चैव मन्त्राणि विविधानि च ।
तथा शिष्यपरीक्षां च शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथावदनुपूर्वशः ।
शौचकृत्यस्य शौचार्थान्सर्वानेव विशेषतः ।
महाशौचप्रभृतयो दृष्टास्तत्त्वार्थदर्शिभिः ।
तत्रापि शूद्रो भिक्षूणामिदं शेषं च कल्पयेत् ।
भिक्षुभिः सुकृतप्रज्ञैः केवलं धर्ममाश्रितैः ।
सम्यग्दर्शनसंपन्नैर्गताध्वनि हितार्थिभिः ।
अवकाशमिमं मेध्यं निर्मितं कामवीरुधम् ।

(for °मं). — T_1 om. line 21. — (L. 21) T_3 नित्यं दक्षजनान्वेषी; $G_{1.3}$ M चौक्षश्चौक्षजनान्वेषी; Cv श्रौषट्वौषट् चमान्वेषी (for the prior half). — (L. 22) Cv -त्रयं (for -त्रयान्). T_3 G_4 आचरन् (for °रेत्). — (L. 23) T_1 विधि- (for वेद-). — (L. 24) T_1 [अ]त्र (for the second [अ]स्य). — (L. 25) D_{10} T_3 G_2 अधर्मम् (for °र्म्यम्). $T_{1.3}$ M प्रकल्पितं (for प्रतिष्ठितम्). — (L. 26) D_{10} T_2 $G_{3.4}$ अमार्गेषु (for °ण). T_1 कृत्वा (for तप्त्वा). — (L. 27) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि). — T_1 om. lines 28–29. — (L. 29) D_{10} T_2 G जात- (for जाति-). T_3 -मुक्त- (for -मूर्ति-). — (L. 30) T_1 भवंति ते; M तथा तेपि (for तथा ते हि). — (L. 31) M_4 पह्लवाश् (for पह्ल°). — T_1 om. line 32. — (L. 32) T_3 [अ]पराः (for [इ]तराः). M औजिहानास्तुखास्तथा (for the post. half). — (L. 33) T_2 कंबळाश्; M तंकणाश् (for कङ्क°). — (L. 34) $G_{1.3.4}$ कण्वाश् (for कह्वाश्). M सनीपराः (for °रगाः). — For lines 33–34, T_1 subst.:

ढङ्कणाश्च पुलिन्दाश्च पुण्ड्राः पौण्ड्राः सधीवराः ।
सिंहका मद्रकाश्चैव बर्बराश्च समालवाः ।

— T_1 om. line 35. — (L. 35) M गंडिका (for गन्धिका). T_3 बर्बराश्च सचूचुकाः (for the post. half). — (L. 36) D_{10} T_1 M पर्वतीयाश् (for पार्वते°). T_3 पार्वतीयाश्च काशाश्च (for the prior half). D_{10} कालाश्; T_2 G_4 कोळाश्; G_3 काशाश्; M कासाश् (for कोलाश्). D_{10} चोपाः; T_2 G_{2-4} M चोळाः (for चोलाः). T_1 G_1 काशाश्चोलाः सहोल(G_1 °वाष्ट)काः; T_3 किराताश्चोळकाः शकाः (for the post. half). — (L. 37) M आरुहाश् (for °काश्). T_1 उज्जिहानाश्च खर्वाश्च; T_3 करुकाश्च विदेहाश्च (for the prior half). — T_1 reads line 38 after line 41. — (L. 38) M_4 विकृतं (for °ता). T_1 $G_{1.3.4}$ विकृता विकृताकारा (for the prior half). T_3 कृत- (for क्रूर-). — (L. 40) T_1 [इ]ह (for [ए]तत्). T_3 M विमार्गोपार्जितस्यैतत् (for the prior half). — (L. 42) M सुखं (for वसु). — (L. 45) T_1 विपरीतेन वृत्तेन (for the prior half). — (L. 46) T_3 M स्वाध्याय- (for अ°). — T_3 om. line 47. T_1 om. lines 48–53. — (L. 48) M अस्य (for तस्य). T_3 विच्छेदादस्य धर्मस्य (for the prior half). — (L. 52) Kumbh. ed. -विधिम् (for -पथम्). — (L. 53) $T_{2.3}$ दैवतं (for °त-). G_4 -पूर्वकाः (for -पूजकाः). — (L. 54) T_2 श्रद्धावि- (for श्रद्धया). — (L. 55) T_3 सिद्धिं (for विधिं). — (L. 56) T_1 शुश्रूषाधिगतं तथा; T_2 °भिगमं तथा (for the post. half). — (L. 57) M_{1-3} तंत्राणि (for मन्त्राणि). — (L. 58) D_{10} T_2 G -परीक्षा (for °क्षां). — (L. 60) T_3 पूर्वार्थान् (for शौचा°). M शौचं हि सर्वकृत्यार्थं (for the prior half). M सर्वेषां च

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

निर्जनं संवृतं बुद्ध्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
सजलं भाजनं स्थाप्य मृत्तिकां च परीक्षिताम् ।
परीक्ष्य भूमिं मूत्रार्थी तत आसीत वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ।
अन्तर्हितायां भूमौ तु अन्तर्हितशिरास्तथा ।
असमाप्ते तथा शौचे न वाचं किंचिदीरयेत् ।
कृतकृत्यस्तथाचम्य गच्छन्नोदीरयेद्वचः ।
शौचार्थमुपविष्टस्तु मृद्भाजनपुरस्कृतः ।
स्थाप्यं कमण्डलुं गृह्य पार्श्वोरुभ्यामथान्तरे ।
शौचं कुर्याच्छनैर्वीरो बुद्धिपूर्वमसंकरम् ।
पाणिना शुद्धमुदकं संगृह्य विधिपूर्वकम् ।
विप्रुषश्च यथा न स्युर्यथा चोरू न संस्पृशेत् ।
अपाने मृत्तिकास्तिस्रः प्रदेयास्त्वनुपूर्वशः ।
हस्ताभ्यां च तथा विप्रो हस्तं हस्तेन संस्पृशेत् ।
अपाने नव देयाः स्युरिति वृद्धानुशासनम् ।
मृत्तिका दीयमाना हि शोधयेद्देशमञ्जसा ।
तस्मात्पाणितले देया मृत्तिकास्तु पुनः पुनः ।
बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशेत्स्फिजौ ।
यथा घातो हि न भवेत्क्लेदजः परिधानके ।
तथा गुदं प्रमार्जेत शौचार्थं तु पुनः पुनः ।
प्रतिपादं ततस्त्यक्त्वा शौचमुत्थाय कारयेत् ।
सव्ये द्वादश देयाः स्युस्तिस्रस्तिस्रः पुनः पुनः ।
देयाः कूर्परके हस्ते पृष्ठबन्धे पुनः पुनः ।
तथैवादर्शके दद्यात्तिस्रस्तूभयोरपि ।
उभयोर्हस्तयोरेकं सप्त सप्त प्रदापयेत् ।
ततोऽन्यां मृत्तिकां गृह्य कार्यं शौचं पुनस्तयोः ।
हस्तयोरेवमेतद्धि महाशौचं विधीयते ।
ततोऽन्यथा न कुर्वीत विधिरेष सनातनः ।
उपस्थे मूत्रशौचस्य अत ऊर्ध्वं विधीयते ।
अतोऽन्यथा तु यः कुर्यात्प्रायश्चित्तीयते तु सः ।
मलोपहतचेलस्य द्विगुणं तु विधीयते ।
सहपादमथोरुभ्यां हस्तशौचमसंशयम् ।
अवधीरयमाणस्य संदेह उपजायते ।
यथा यथा विशुध्येत तत्तथा तदुपक्रमे ।
सकर्दमं तु वर्षासु गृहमाविश्य संकटम् ।
हस्तयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोः षट् प्रदापयेत् ।
कामं दत्त्वा गुदे दद्यात्तिस्रः पञ्चयां तथैव च ।
हस्तशौचं प्रकर्तव्यं मूत्रशौचविधेस्तथा ।
मूत्रशौचे तथा हस्तौ पादाभ्यां चानुपूर्वशः ।
नैष्ठिके स्थानशौचे तु महाशौचं विधीयते ।
क्षारौषराभ्यां वस्त्रस्य कुर्याच्छौचं मृदा सह ।
लेपगन्धापनयनममेध्यस्य विधीयते ।
स्नानशाट्यां मृदस्तिस्रो हस्ताभ्यां चानुपूर्वशः ।
शौचं प्रयत्नतः कृत्वा कम्पयानः समुद्धरेत् ।

(for सर्वानेव). — T_1 M_4 om. line 62. — (L. 62) $G_{1.3}$ शेषेण (for शेषं च). $M_{1.2}$ मृदं देशं च कल्पयेत् (for the post. half). — After line 62, M_{1-3} read line 70 repeating it in its proper place. — (L. 63) T_1 $G_{1.3}$ च ; T_3 M हि (for सु-). — (L. 64) T_1 शृणु वक्ष्यामि पार्थिव (for the post. half). — (L. 65) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ इदं (for इमं). — (L. 66) D_{10} निर्जितं (for निर्जनं). M_1 नियमात्मा (for °तात्मा). — (L. 67) $G_{1.3}$ सकलं (for सजलं). Madras ed. शुभ्रं (for स्थाप्य). — (L. 70) T_3 अंतर्हिताया भूमेस्तु (for the prior half). — (L. 71) T_1 M कांचिद् (for किंचिद्). — T_1 om. line 72. — (L. 73) T_1 उपतिष्ठेत (for °विष्टस्तु). — After line 73, M_{1-3} ins. :

मूत्रशौचं पुरस्कृत्य शौचं कुर्याच्छनैर्मृदा ।

— (L. 74) T_1 स्थितं ; Cv सर्वे (for स्थाप्यं). G_2 छत्र (for गृह्य). M_4 तथा (for अथ). Cv पार्श्वे दिग्भ्यामवांतरं (for the post. half). — (L. 75) $T_{1.3}$ M_{1-3} धीरो (for वीरो). — T_1 om. line 79–86. — (L. 79) M तदा (for तथा). $M_{2.3}$ न (for सं-). — (L. 81) G_2 देहम् (for देशम्). $G_{1.3}$ अंभसा (for अञ्जसा). T_3 M कोपयेद्दोषमार्शसं (for the post. half). — (L. 84) T_3 M यथोद्घातो (for यथा घातो). — (L. 85) M_{1-3} यथा (for तथा). D_{10} प्रसर्जेत (for प्रमा°). T_3 M शनैः शनैः (for पुनः पुनः). — (L. 88) G_4 पृष्ठे (for पृष्ठ-). — (L. 89) Cv तथैव दशके त्वर्धे (for the prior half). — (L. 90) Cv सर्वांस्तत्र प्रभावयेत् (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 93–96. M_4 om. (hapl.) lines 93–105. — (L. 93) M_{1-3} अतो (for ततो). — (L. 94) M_{1-3} अयं विधिः (for विधीयते). — T_1 om. line 95. — (L. 95) $M_{1.2}$ ततो (for अतो). — (L. 96) $G_{1.3.4}$ M_{1-3} -गात्रस्य (for -चेलस्य). Cv मलोपहतता चेत्स्याद् (for the prior half). $G_{1.3}$ तद् (for तु). — (L. 97) T_1 हस्ते शौचमतःपरं (for the post. half). — T_1 om. line 98. — (L. 99) T_1 $G_{1.3}$ यस्य (for the second यथा). T_1 तत्तथा शौचमाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. lines 100–103. — (L. 100) Cv सकर्दमा शुभार्द्रासु (for the prior half). — (L. 102) T_3 G_3 कामं दद्याद् ; Cv वामे कृत्वा (for कामं दत्त्वा). — (L. 103) $G_{1.3.4}$ तदा (for तथा). — (L. 105) T_2 स्नान- (for स्थान-). T_1 -काले (for -शौचे). — (L. 107) T_1 पूति- (for लेप-). — T_1 om. line 108. — (L. 108) D_{10} T_2 G_{1-3} -शाट्या (for -शाट्यां). — (L. 109)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

देयाश्चतस्रस्तिस्रो वा द्विर्वाप्येका तथापदि ।
कालमासाद्य देशं च शौचस्य गुरुलाघवम् ।
विधिनानेन शौचं तु नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
अविप्रेक्षन्नसंभ्रान्तः पादौ प्रक्षाल्य तत्परः ।
अप्रक्षालितपादस्तु पाणिमा मणिबन्धनात् ।
अधस्तादुपरिष्टाच्च ततः पाणिमुपस्पृशेत् ।
मनोगतास्तु निःशब्दा निःशब्दं त्रिरपः पिबेत् ।
द्विर्मुखं परिमृज्याच्च खानि चोपस्पृशेद्बुधः ।
ऋग्वेदं तेन प्रीणाति प्रथमं यः पिबेदपः ।
द्वितीयं तु यजुर्वेदं तृतीयं साम एव च ।
मृज्यते प्रथमं तेन अथर्वा प्रीतिमाप्नुयात् ।
द्वितीयेनेतिहासं च पुराणस्मृतिदेवताः ।
यच्चक्षुषि समाधत्ते तेनादित्यं तु प्रीणयेत् ।
प्रीणाति वायुं घ्राणं च दिशश्चाप्यथ श्रोत्रयोः ।
ब्रह्माणं तेन प्रीणाति यन्मूर्धनि समापयेत् ।
समुत्क्षिपति चापोर्ध्वमाकाशं तेन प्रीणयेत् ।
प्रीणाति विष्णुं पद्भ्यां तु सलिलं वै समादधत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि अन्तर्जानुरुपस्पृशेत् ।
सर्वत्र विधिरित्येष भोजनादिषु नित्यशः ।
अन्नेषु दन्तलग्नेषु उच्छिष्टः पुनराचमेत् ।
विधिरेष समुद्दिष्टः शौचे चाभ्युक्षणं स्मृतम् ।
शूद्रस्यैष विधिर्दृष्टो गृहान्निष्क्रमतः सतः ।
नित्यं त्वलुप्तशौचेन वर्तितव्यं कृतात्मना ।
यशस्कामेन भिक्षुभ्यः शूद्रेणात्महितार्थिना ।

Colophon.

पराशरः ।

क्षत्रा आरम्भयज्ञास्तु वीर्ययज्ञा विशः स्मृताः ।
शूद्राः परिचरायज्ञा जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ।
शुश्रूषाजीविनः शूद्रा वैश्या विपणिजीविनः ।
अनिष्टनिग्रहाः क्षत्रा विप्राः स्वाध्यायजीविनः ।
तपसा शोभते विप्रो राजन्यः पालनादिभिः ।
आतिथ्येन तथा वैश्यः शूद्रो दास्येन शोभते ।
यतात्मना तु शूद्रेण शुश्रूषा नित्यमेव च ।
कर्तव्या त्रिषु वर्णेषु प्रायेणाश्रमवासिषु ।
अशक्तेन त्रिवर्गस्य सेव्या ह्याश्रमवासिनः ।
यथाशक्यं यथाप्रज्ञं यथाधर्मं यथाश्रुतम् ।
विशेषेणैव कर्तव्या शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमे ।
आश्रमाणां तु सर्वेषां चतुर्णां भिक्षुकाश्रमम् ।
प्रधानमिति वर्ण्यन्ते शिष्टाः शास्त्रविनिश्चये ।
यच्चोपदिश्यते शिष्टैः श्रुतिस्मृतिविधानतः ।
तथा स्थेयमशक्तेन स धर्म इति निश्चितः ।
अतोऽन्यथा तु कुर्वाणः श्रेयो नाप्नोति मानवः ।
तस्माद्भिक्षुषु शूद्रेण कार्यमात्महितं सदा ।
इह यत्कुरुते श्रेयस्तत्प्रेत्य समुपाश्नुते ।
तच्चानसूयता कार्यं कर्तव्यं यद्धि मन्यते ।
असूयता कृतस्येह फलं दुःखादवाप्यते ।

Kumbh. ed. कंपमानः (for °यानः). — T_1 om. line 110. —(L. 110) T_3 तथाविधि (for तथापदि). —(L. 112) T_3 तेन (for [अ]नेन). $G_{1.3}$ नित्यं कुर्युरतंद्रिताः (for the post. half). —(L. 114) M_{1-3} सुप्रक्षालित- (for अप्र°). T_2 -पादं (for -पादस्). T_1 M पाणिना पाणि(T_1 °द)बंधनात्; T_2 पाणिक्रमणबंधनात् (for the post. half). —(L. 116) M च त्र्यपः (for त्रिरपः). —(L. 117) T_3 द्विजः (for बुधः). —(L. 120) $T_{1.3}$ स्पृश्यते (for मृज्यते). —(L. 121) T M_4 [इ]तिहासश् (for °हासं). M_{1-3} द्वितीयं सेतिहासाश्च (for the prior half). —(L. 124) T_2 यच्च मूर्ध्नि (for यन्मूर्धनि). T_3 समालभेत् (for °पयेत्). —(L. 125) M यदुत्क्षिपति (for समुत्क्षि°). $T_{1.3}$ यदुत्क्षिपति चाप्यूर्ध्वम् (for the prior half). —(L. 126) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 विष्णुः (for विष्णुं). — T_1 om. lines 129–130. —(L. 130) T_2 $G_{1.3}$ शौचे वा; T_3 शौचे हि; M शौचेषु (for शौचे च). —(L. 131) G_1 ततः (for सतः). —(L. 132) $T_{1.3}$ M कृतात्मसु (for °त्मना). —(L. 133) T_1 -हितात्मना; T_3 M_{1-3} -हितैषिणा (for -हितार्थिना). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 शूद्रधर्मविधिसकलवर्णधर्मविधिः; G_3 शूद्रविधिः. — *Adhy. no. :* D_{10} 106; T_1 M_4 139; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 146; $G_{1.3}$ M_1 140; $M_{2.3}$ 141. —(L. 134) T_1 $G_{1.3}$ M क्षत्रस्यारंभयज्ञस्तु (for the prior half). T_3 $G_{1.3}$ M हविर्यज्ञो विशां तथा (for the post. half). —(L. 135) $G_{1.3.4}$ शूद्रः (for शूद्राः). D_{10} परिचार-; T_1 °चर्या- (for °चरा-). M_{1-3} परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु (for the prior half). —(L. 136) D_{10} T_2 M_{1-3} विपण- (for विपणि-). — D_{10} $T_{1.2}$ om. (hapl.) line 137. —(L. 137) T_3 क्षत्रं (for क्षत्रा). M अनिष्टनिग्रहात्क्षत्रं (for the prior half). —(L. 138) T_2 तपः सं- (for तपसा). M राजन्यः पालनादपि (for the post. half). —(L. 139) $M_{2.3}$ दाक्ष्येण (for दास्येन). —(L. 142) Madras ed. त्रिवर्णस्य (for °र्गस्य). T_1 $G_{1.3}$ च (for हि). T_1 -वासिषु (for °नः). —(L. 143) $T_{1.3}$ M_4 -शक्त्या; $G_{1.3}$ M_{1-3} -शक्ति (for -शक्यं). —(L. 144) Madras ed. शुश्रूषा भिक्षुकाश्रमं (for the post. half). —(L. 146) T $G_{1.3}$ M मन्यंते (for वर्ण्यन्ते). — T_1 om. lines 147–156. —(L. 148) M_{1-3} निश्चयः (for निश्चितः). —(L. 153) $G_{2.4}$ तु तस्य (for कृतस्य).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रियवादी जितक्रोधो वीततन्द्रिरमत्सरः ।
क्षमावाञ्शीलसंपन्नः सत्यधर्मपरायणः ।
आपद्भावेन कुर्याद्धि शुश्रूषां भिक्षुकाश्रमे ।
अयं मे परमो धर्मस्त्वनेनेमं सुदुष्करम् ।
संसारसागरं घोरं तरिष्यामि न संशयः ।
विभयो देहमुत्सृज्य यास्यामि परमां गतिम् ।
नातः परं ममाप्यन्य एष धर्मः सनातनः ।
एवं संचिन्त्य मनसा शूद्रो बुद्धिसमाधिना ।
कुर्यादविमना नित्यं शुश्रूषाधर्ममुत्तमम् ।
शुश्रूषानियमेनेह भाव्यं शिष्टाशिना सदा ।
शमान्वितेन दान्तेन कार्याकार्यविदा सदा ।
सर्वकार्येषु कृत्यानि कृतान्येव तु दर्शयेत् ।
यथा प्रियो भवेद्भिक्षुस्तथा कार्यं प्रसाधयेत् ।
यदकल्पं भवेद्भिक्षोर्न तत्कार्यं समाचरेत् ।
यदाश्रमस्याविरुद्धं धर्ममात्राभिसंहितम् ।
तत्कार्यमविचारेण नित्यमेव शुभार्थिना ।
मनसा कर्मणा वाचा नित्यमेव प्रसादयेत् ।
स्थातव्यं तिष्ठमानेषु गच्छमानाननुव्रजेत् ।
आसीनेष्वासितव्यं च नित्यमेवानुवर्तता ।
धर्मलब्धेन स्नेहेन पादौ संपीडयेत्सदा ।
उद्वर्तनादींश्च तथा कुर्यादप्रतिचोदितः ।
नैशकार्याणि कृत्वा तु नित्यं चैवानुचोदितः ।
यथाविधिरुपस्पृश्य संन्यस्य जलभाजनम् ।
भिक्षूणां निलयं गत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
ब्रह्मपूर्वान्गुरूंस्तत्र प्रणम्य नियतेन्द्रियः ।
तथाचार्यपुरोगाणामनुकुर्यान्नमस्क्रियाम् ।
स्वधर्मचारिणां चापि सुखं पृष्ट्वाभिवाद्य च ।
यो भवेत्पूर्वसंसिद्धस्तुल्यधर्मा भवेत्सदा ।
तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतरेषु कदाचन ।
अनुक्त्वा तेषु चोत्थाय नित्यमेव यतव्रतः ।
संमार्जनमथो कृत्वा कृत्वा चाप्युपलेपनम् ।
ततः पुष्पबलिं दद्यात्पुष्पाण्यादाय धर्मतः ।
निष्क्रम्यावसथात्तूर्णमन्यत्कर्म समाचरेत् ।
यथोपघातो न भवेत्स्वाध्यायेऽऽश्रमिणां तथा ।
उपघातं तु कुर्वाण एनसा संप्रयुज्यते ।
तथात्मा प्रणिधातव्यो यथा ते प्रीतिमाप्नुयुः ।
परिचारकोऽहं वर्णानां त्रयाणां धर्मतः स्मृतः ।
किमुताश्रमवृद्धानां यथालब्धोपजीविनाम् ।
भिक्षूणां गतरागाणां केवलं ज्ञानदर्शिनाम् ।
विशेषेण मया कार्या शुश्रूषा नियतात्मना ।
तेषां प्रसादात्तपसा प्राप्स्यामीष्टां शुभां गतिम् ।
एवमेतद्विनिश्चित्य यदि सेवेत भिक्षुकान् ।
विधिना स्वोपदिष्टेन प्राप्नोति परमां गतिम् ।

Colophon.

—(L. 154) G_2 वितंद्री वीतमत्सरः; Kumbh. ed. वीततंद्रीरमत्सरः (for the post. half). —(L. 156) G_3 भिक्षुराश्रमे (for भिक्षुका°). —(L. 157) T_1 नः (for मे). $T_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ अनेनैव (for त्वनेनेमं). T_1 M सुदुस्तरं (for सुदुष्करम्). —(L. 159) $T_{1.3}$ निर्भयो (for विभयो). —(L. 160) T_3 [अ]स्ति (for [अ]पि). M_{1-3} [अ]न्यद्; M_4 [अ]द्य (for [अ]न्य). —(L. 162) M_{1-3} शुश्रूषां (for शुश्रूषा-). —(L. 163) G_2 M_{1-3} नियतेन (for °मेन). T_1 भाव्या (for भाव्यं). T_1 तथा (for सदा). — D_{10} reads line 164 twice. —(L. 164) T_1 सता (for सदा). —(L. 165) T_3 M नि- (for तु). —(L. 166) T_3 $G_{1.3}$ प्रीतो (for प्रियो). —(L. 167) T_3 यदकार्यं (for °कल्पं). —(L. 168) $T_{2.3}$ G_4 यथा (for यदा). —(L. 172) G M नीचम् (for नित्यम्). — T_1 om. line 173. —(L. 173) D_{10} G_2 -लुब्धेन; M_2 (*sup. lin.*) -बद्धेन (for -लब्धेन). T_3 M_4 संप्रदिह्येत् (for संपीडयेत्). M_{1-3} पादान्संप्रदिह्येत्सदा (for the post. half). —(L. 174) G_2 सदा (for तथा). T_1 उद्वर्तनं पादयोश्च (for the prior half). —(L. 175) Kumbh. ed. नैज- (for नैश-). T_1 कुर्याच्च (for कृत्वा तु). T_1 अप्रति- (for चैवानु-). — T_1 om. line 176. —(L. 178) G_2 -पूर्वं (for -पूर्वान्). T_1 प्रणमेन् (for °म्य). —(L. 179) T_2 यथा (for तथा). —(L. 180) M_4 -चारिणश् (for °णां). —(L. 181) $T_{1.3}$ G_1 -धर्मो; Kumbh. ed. -कर्मा (for -धर्मा). —(L. 182) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M [इ]तरेषां (for °रेषु). T_1 कथंचन. —(L. 184) T_3 G_4 गत्वा (for the second कृत्वा). T_1 [अ]त्र- (for [उ]प-). —(L. 185) T_3 M कुर्यात् (for दद्यात्). T_1 ततः पुष्पफलादीनि (for the prior half). T_1 सर्वाणि (for पुष्पाणि). —(L. 186) T_1 कामं (for कर्म). — T_1 om. lines 187–188. —(L. 190) Prior half hypermetric. T_2 धर्माणां; T_3 कर्माणां (for वर्णानां). T_2 वर्णतः (for धर्मतः). T_1 त्रयाणामपि धर्मतः (for the post. half). —(L. 191) G_2 -वर्णानां (for -वृद्धानां). —(L. 192) T_3 -पापानां; M -पारागां (for -रागाणां). —(L. 194) M_{1-3} लप्स्यामि (for प्रा°). T_3 गतिं शुभां (by transp.). —(L. 196) T_1 यथोपदिष्टविधिना; T_3 M विधिना यथोपदिष्टेन (hypermetric) (for the prior half). — Colophon. *Sub-parvan:* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name:* T_2 शूद्रधर्मोक्तिः. — *Adhy. no.:* T_1 140; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 147; $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ 141; $M_{2.3}$ 142. — Madras ed. om. the ref. — For line 198, T_1 subst.:

इष्टां गतिं स संसर्गादचिरेण न संशयः ।

— G_1 om. line 199–202. —(L. 200) G_4 प्र- (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पराशरः ।

न तथा संप्रदानेन नोपवासादिभिस्तथा ।
इष्टां गतिमवाप्नोति यथा शुश्रूषकर्मणा ।
यादृशेन तु तोयेन शुद्धिं प्रकुरुते नरः ।
तादृग्भवति तद्धौतमुदकस्य स्वभावतः ।
शूद्रोऽप्येतेन मार्गेण यादृशं सेवते जनम् ।
तादृग्भवति संसर्गादचिरेण न संशयः ।
तस्मात्प्रयत्नतः सेव्या भिक्षवो नियतात्मना ।
उदकग्रहणाद्येन स्नपनोद्वर्तनैस्तथा ।
अध्वना कर्शितानां च व्याधितानां तथैव च ।
शुश्रूषां नियतं कुर्यात्तेषामापदि यत्नतः ।
दर्भाजिनान्यवेक्षेत भैक्षभाजनमेव च ।
यथाकामं च कार्याणि सर्वाण्येवोपसाधयेत् ।
प्रायश्चित्तं यथा न स्यात्तथा सर्वं समाचरेत् ।
व्याधितानां तु प्रयतश्चैलप्रक्षालनादिभिः ।
प्रतिकर्मक्रिया कार्या भेषजानयनैस्तथा ।
पिंषणालेपनं चूर्णं कषायमथ साधनम् ।
नान्यस्य प्रतिचारेषु सुखार्थमुपपादयेत् ।
भिक्षाटनोऽभिगच्छेत भिषजश्च विपश्चितः ।
ततो विनिष्क्रयार्थानि द्रव्याणि समुपार्जयेत् ।
यश्च प्रीतमना दद्यादादद्याद्भेषजं नरः ।
अश्रद्धया हि दत्तानि तान्यभोज्यानि भिक्षुभिः ।
श्रद्धया यदुपादत्तं श्रद्धया चोपपादितम् ।
तस्योपभोगाद्धर्मः स्याद्व्याधिभिश्च निवर्त्यते ।
आ देहपतनादेवं शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
न त्वेव धर्ममुत्सृज्य कुर्यात्तेषां प्रतिक्रियाम् ।
स्वभावतो हि द्वंद्वानि विप्रयान्त्युपयान्ति च ।
स्वभावतः सर्वभावा भवन्ति न भवन्ति च ।
सागरस्योर्मिसदृशा विज्ञातव्या गुणात्मकाः ।
विद्यादेवं हि यो धीमांस्तत्त्ववित्तत्त्वदर्शनः ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।

Colophon.

पराशरः ।

एवं प्रयतितव्यं हि शुश्रूषार्थमतन्द्रितैः ।
सर्वाभिरुपसेवाभिस्तुष्यन्ति यतयो यथा ।
नापराध्येत भिक्षोस्तु न चैनमवधीरयेत् ।
उत्तरं च न संदद्यात्क्रुद्धं चैव प्रसादयेत् ।
श्रेय एवाभिधातव्यं कर्तव्यं च प्रहृष्टवत् ।
तूष्णींभावेन वै तत्र न क्रुद्धमभिसंवदेत् ।
नाददीत परस्वानि न गृह्णीयादयाचितम् ।
लब्धालब्धेन जीवेत तथैव परितोषयेत् ।
कोपिनं तु न याचेत ज्ञानविद्वेषकारितः ।
स्थावरेषु दयां कुर्याज्जंगमेषु च प्राणिषु ।
यथात्मनि तथान्येषु समां दृष्टिं निपातयेत् ।
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यमानो विचरन्ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
हिंसां वा यदि वाहिंसां न कुर्यादात्मकारणात् ।

स्व-). — (L. 201) M_{1-3} सेवते यादृशं जनं (for the post. half). — (L. 202) T_1 अपरेण (for अचि°). — T_1 om. line 204. — (L. 204) M_{1-3} स्नापनोद्वर्तनेन च (for the post. half). — (L. 205) T_3 व्यथितानां (for व्याधि°). — (L. 207) T_1 उदभाजनमीक्षेत ; T_3 M उदभाजनान्यवेक्षेत (for the prior half). T_1 भिक्षा- (for भैक्ष-). — (L. 208) $T_{1.3}$ M_{1-3} यथाकालं (for °कामं). T_1 M_{1-3} -पादयेत् (for -साध°). — (L. 209) M_4 पूर्वं (for सर्वं). — (L. 210) Kumbh. ed. भिक्षूणां (for प्रयतश्). M चेलप्रक्षाळणादि च (for the post. half). T_1 प्रयतो व्याधितानां तु पादप्रक्षालनादि च. — T_1 om. lines 212–213. — (L. 212) D_{10} G_4 कापायम् (for क°). — (L. 213) T_2 $M_{1.3}$ तान्यस्य (for नान्यस्य). M_{1-3} प्रतिकारेषु (for प्रतिचा°). — (L. 215) T_2 ततोपि नियमार्थानि (for the prior half). — (L. 216) T_1 प्रदद्याद् (for आदद्याद्). — (L. 217) T_3 [अ]भि- (for हि). G_4 [अ]भोक्ष्याणि (for °ज्यानि). — T_1 om. lines 218–219. — (L. 218) T_3 M श्रद्धापूताद् (for श्रद्धया यद्). $G_{1.3}$ सोप- (for चोप-). — (L. 219) M व्याधिश्च विनिवर्तते (for the post. half). — (L. 220) T_1 देहं (for एवं). — (L. 221) $G_{1.3}$ M [ए]प ; Kumbh. ed. [ए]वं (for [ए]व). — (L. 222) T_1 M_{1-3} [ऽ]पि (for हि). M_{1-3} विनयंति (for विप्रयान्ति). — D_{10} G_4 om. (hapl.) line 223. — (L. 225) $T_{1.3}$ G_2 (also as above) $M_{1.2.4}$ तत्त्वदर्शनं (for °दर्शनः). T_2 तं विदुस्तत्त्वदर्शिनं (for the post. half). — (L. 226) T_1 M लिप्यति (for लिप्येत). — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 दानप्रकरणे शूद्रधर्मशुश्रूषाप्रशंसा ; $G_{1.3}$ शूद्रधर्मे शुश्रूषाप्रशंसा. — *Adhy. no. :* T_1 M_4 141 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 148 ; $G_{1.3}$ M_1 142 ; $M_{2.3}$ 143. — (L. 227) T_2 G M अतंद्रितः (M °णा) (for °द्रितैः). — (L. 229) Madras ed. [ए]वम् (for [ए]नम्). — (L. 230) M_{1-3} नैव (for च न). T_1 [ए]नं (for [ए]व). — (L. 231) T_1 -संधाय (for -धातव्यं). T_1 दातव्यं ; T_3 M वक्तव्यं (for कर्तव्यं). — T_1 om. line 232. — (L. 234) T_2 M -वेषयेत् (for -तो°). — T_1 om. line 235. — (L. 235) T_3 M न तु (by transp.). T_3 ये च विद्वेषकारिणः ; M याच्ञा विद्वेषकारिका (for the post. half). — (L. 236) T_2 जंतुषु (for प्राणिषु). — (L. 237) G_2 तथा (for यथा). — (L. 239) D_{10} T_2 G_2 व्यचरन् (for वि°). — T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यत्रेतरो भवेन्नित्यं दोषं तत्र न कारयेत् ।
एवं स मुच्यते दोषात्परानाश्रित्य वर्तयन् ।
आत्माश्रयेण दोषेण लिप्यते ह्यल्पबुद्धिमान् ।
जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिज्जाः स्वेदजाश्च ये ।
अवध्याः सर्व एवैते बुधैः समनुवर्णिताः ।
निश्चयार्थं विवुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
हिंसा यथान्या विहिता तथा दोषं प्रयोजयेत् ।
यथोपदिष्टं गुरुणा शिष्यस्य चरतो विधिम् ।
न हि लोभः प्रभवति हिंसा वापि तदात्मिका ।
शास्त्रदर्शनमेतद्धि विहितं विश्वयोनिना ।
यद्येतदेवं मन्येत शूद्रो ह्यपि च बुद्धिमान् ।
कृतं कृतवतां गच्छेत्किं पुनर्यो निषेवते ।
न शूद्रः पतते कश्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ।
अनुग्रहार्थं मनुना सर्ववर्णेषु वर्णितम् ।
यदापवादस्तु भवेत्स्त्रीकृतः परिचारके ।
अभ्रावकाशशयनं तस्य संवत्सरं स्मृतम् ।
तेन तस्य भवेच्छान्तिस्ततो भूयोऽप्युपाव्रजेत् ।
सवर्णाया भवेदेतद्धीनायास्त्वर्धमर्हति ।
वर्षत्रयं तु वैश्यायाः क्षत्रियायास्तु षट् समाः ।
ब्राह्मण्या तु समेतस्य समा द्वादश कीर्तिताः ।
कटाग्निना वा दग्धव्यस्तस्मिन्नेव क्षणे भवेत् ।
शिश्नावपातनाद्वापि विशुद्धिं समवाप्नुयात् ।
अनस्थिबन्धमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ।
उपोष्यैकाहमाद्यात्प्राणायामांस्तु द्वादश ।
त्रिः स्नानमुदके कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
अस्थिबन्धेषु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वापि स्थावरेषु न संशयः ।
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधात्तु मुच्यते ।
अदुष्टं क्षपयेद्यस्तु सर्ववर्णेषु वाचयेत् ।
तस्याप्यष्टगुणं विद्यात्प्रायश्चित्तं तदेव तु ।
चतुर्गुणं कर्मकृते द्विगुणं वाक्प्रदूषिते ।
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम् ।
तस्मादेतानि सर्वाणि विदित्वा न समाचरेत् ।
सर्वभूतहितार्थं हि कुशलानि समाचरेत् ।
एवं समाहितमनाः सेवते यदि सत्तमान् ।
तद्वृत्तिस्तत्समाचारस्तन्मनास्तत्परायणः ।
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
कालमेव प्रतीक्षेत निर्वेशं भृतको यथा ।
एवं प्रवर्तमानस्तु विनीतः प्रयतात्मवान् ।
निर्णयं पुण्यपापाभ्यामचिरेणोपगच्छति ।

Colophon.

पराशरः ।

शुश्रूषानिरतो नित्यमरिष्टान्युपलक्षयेत् ।
त्रैवार्षिकं द्विवार्षिकं वा वार्षिकं वा समुत्थितम् ।
षाण्मासिकं मासिकं वा सप्तरात्रिकमेव वा ।
सर्वांस्तदर्थान्वा विद्यात्तेषां चिह्नानि लक्षयेद् ।
पुरुषं हिरण्मयं यस्तु तिष्ठन्तं दक्षिणामुखम् ।

om. line 241. — (L. 241) T_2 यतोधीनो (for यत्रेतरो). — (L. 243) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ दृश्यते (for लिप्यते). G_3 स्वल्प- (for ह्यल्प-). — (L. 244) D_{10} $G_{1.3}$ जीवाः स- ; T_3 M_{1-3} जीवाः सं- (for उद्भिज्जाः). T_1 तथा (for च ये). — (L. 245) T_2 M सर्वथैव ; G_3 सर्वमेव (for सर्व एव). — T_1 om. line 247. — (L. 247) T_3 [अ]ध ; M च (for [अ]न्या). D_{10} T_2 G M_4 यथा (for तथा). — (L. 249) G_4 च (for वा). — (L. 251) D_{10} G_4 [ए]व (for [ए]वं). T_3 स शूद्रो ह्यपि बुद्धिमान् (for the post. half). — (L. 252) T_2 M_{1-3} कृतवता (for °वतां). — G_1 om. lines 255–256. — (L. 256) $T_{1.3}$ G_3 M_2 यथोपघातस् ; Cv यदोपघातं (for यदापवादस्). — (L. 257) G_1 Cv अन्यावकाश- ; G_3 अस्याव° (for अभ्राव°). — (L. 258) T_1 न च (for ततो). T_3 हि (for ऽपि). — (L. 259) G_2 दीनायास् (for ही°). T_3 G_2 अर्धम् (for त्वर्धम्). — (L. 260) T_3 $G_{1.3}$ क्षत्रियायां (for °यायाम्). — (L. 263) $G_{1.3}$ च (for वा). T_1 शिश्नावपातमात्रेण (for the prior half). — T_1 om. lines 264–269. — (L. 264) D_{10} T_2 G -कांडम् (for -बन्धम्). T_2 एतत (for एकं). — (L. 268) T_2 G_{1-3} M च (for वा). — (L. 270) T_1 भारत ; Kumbh. ed. यश्चरेत् (for वाचयेत्). — (L. 271) T_3 तथैव तु ; G_4 विधीयते (for तदेव तु). — (L. 272) T_1 चात्र (for वाक्प्र-). — (L. 273) T_3 G_4 मनसा (for °त्वा मानसं). — (L. 274) D_{10} T_2 G विदितानि (for °त्वा न). T_1 विदित्वा सम्यगाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 275. — (L. 275) M_4 वा (for हि). $G_{1.3}$ कुशलेन (for °लानि). — (L. 276) $G_{1.3}$ सत्तमः (for सत्तमान्). T_1 शूद्रः सेवेत सत्तमान् (for the post. half). — (L. 278) M_{1-3} -नंदंश्च (for -नन्देत). M_{1-3} -नंदंश्च (for -नन्देत). — (L. 279) T_1 M निर्देशं (for निर्वेशं). — (L. 281) T_1 निश्चयं (for निर्णयं). M [अ]धि- (for [उ]प-). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. no.* : T_1 M_1 142 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 149 ; $G_{1.3}$ M_4 143 ; $M_{2.3}$ 144. — (L. 283) Prior half hypermetric. T_2 वार्षिकं समुपस्थितं (for the post. half). — (L. 284) $G_{1.2.4}$ वा -मासं (for मासिकं). Kumbh. ed. and Madras ed.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लक्षयेदुत्तरेणैव मृत्युश्चैवार्षिको भवेत् ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिं संप्रपश्यतः ।
संवत्सरद्वयेनैव तस्य मृत्युं समादिशेत् ।
ज्योत्स्नायामात्मनश्छायां सच्छिद्रां यः प्रपश्यति ।
मृत्युं संवत्सरेणैव जानीयात्स विचक्षणः ।
विशिरस्कां यदा छायां पश्येत्पुरुष आत्मनः ।
जानीयादात्मनो मृत्युं षण्मासेनेह बुद्धिमान् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुते यदि ।
जानीयादात्मनो मृत्युं मासेनैव विचक्षणः ।
शवगन्धमुपाघ्राति अन्यद्वा सुरभिं नरः ।
देवतायतनस्थो वै सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
कर्णनासापनयनं दन्तदृष्टिविरागता ।
लुप्तसंज्ञं हि करणं सद्यो मृत्युं समादिशेत् ।
एवमेषामरिष्टानां पश्येदन्यतमं यदि ।
न तं कालं परीक्षेत यथारिष्टं प्रकल्पितम् ।
अभ्याशेन तु कालस्य गच्छेत पुलिनं शुचि ।
तत्र प्राणान्प्रमुञ्चेत तमीशानमनुस्मरन् ।
ततोऽन्यं देहमासाद्य गान्धर्वं स्थानमाप्नुयात् ।
तत्रस्थो वसते विंशत्पद्मानि स महाद्युतिः ।
गन्धर्वैश्चित्रसेनाद्यैः सहितः सत्कृतस्तथा ।
नीलवैडूर्यवर्णेन विमानेनावभासयन् ।
नभःस्थलमदीनात्मा सार्धमप्सरसां गणैः ।
छन्दकामानुसारी च तत्र तत्र महीयते ।
मोदतेऽमरतुल्यात्मा सदामरगणैः सह ।
पतितश्च क्षये काले क्षणेन विमलद्युतिः ।
वैश्यस्य बहुवित्तस्य कुलेऽग्र्ये बहुगोधने ।
अवाप्य तत्र वै जन्म स पूतो देवकर्मणा ।
छन्दसा जागतेनैव प्राप्तोपनयनं ततः ।
क्षौमवस्त्रोपकरणं द्विजत्वं समवाप्य तु ।
अधीयमानो वेदार्थान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्तपस्वी जायते ततः ।
अधीत्य दक्षिणां दत्त्वा गुरवे विधिपूर्वकम् ।
कृतदारः समुपैति गृहस्थव्रतमुत्तमम् ।
ददाति यजते चैव यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
अग्निहोत्रमुपासन्वै जुह्वंश्चैव यथाविधि ।
धर्मं संचिनुते नित्यं मृदुगामी जितेन्द्रियः ।
स कालपरिणामात्तु मृत्युना संप्रयुज्यते ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण कृतपात्रोपधानवान् ।
संस्कृतो देहमुत्सृज्य मरुद्भिरुपपद्यते ।
मरुद्भिः सहितश्चापि तुल्यतेजा महाद्युतिः ।
बालार्कसमवर्णेन विमानेन विराजता ।
सुखं चरति तत्रस्थो गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
विरजोम्बरसंवीतस्तप्तकाञ्चनभूषणः ।
छन्दकामानुसारी च द्विगुणं कालमावसेत् ।
संनिवर्तेत कालेन स्थानात्तस्मात्परिच्युतः ।
अवितृप्तविहारार्थी दिव्यभोगान्विहाय तु ।

साप्त- (for सप्त-). — (L. 285) T_1 सर्वं तदर्धं वा विद्यात् ; M_{1-3} अर्वाक्तदर्धमथ वा (for the prior half). — (L. 286) Prior half hypermetric. — (L. 288) $G_{1.3}$ -पश्यतः (for -पश्यतः). — (L. 289) T_1 समुद्धरेत् ; T_3 M समुद्दिशेत् (for समादि°). — (L. 290) T_1 स्वतनु- (for आत्मनश्). T_3 छिद्रायां यो हि पश्यति (for the post. half). — (L. 291) $T_{1.3}$ विजानीयाद् (for जानीयात्स). — $T_{1.3}$ om. (hapl.) lines 293–294. — (L. 294) M_{1-3} शब्दं नैव शृणोति चेत् (for the post. half). — (L. 295) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M [इ]ह (for [ए]व). — (L. 296) T_1 उपाघ्राते (for °घ्राति). — (L. 298) T_1 M_{1-3} कर्णनासापगमनं (for the prior half). T_1 -विराजिता (for °गता). Madras ed. दंतदृष्टिरिवागता (for the post. half). — (L. 299) T_1 लुप्तविज्ञानलावण्यं (for the prior half). G_4 सद्यो मरणमादिशेत् (for the post. half). — (L. 300) T_3 M_4 अनिष्टानां (for अरि°). — (L. 301) M_{1-3} प्रतीक्षेत (for परी°). T_3 ततः कालं प्रतीक्षेत (for the prior half). T_3 यथाकालं ; M_3 °दिष्टं (for °रिष्टं). — (L. 303) T_1 $G_{1.3.4}$ ततः (for तत्र). T_3 तं हरिं मनसा स्मरन् (for the post. half). — (L. 305) T_1 मोदते (for वसते). G_4 सु- (for स). — (L. 306). T_1 सदा (for तथा). — (L. 307) M_{1-3} दिव्य- (for नील-). T_1 [अ]वभासते ; G_4 विभासयन् (for [अ]वभा°). — T_1 om. line 308. — (L. 309) $M_{1.2}$ छंदकामानुचारी च (for the prior half). — T_1 om. 310. — (L. 310) T_3 $G_{1.3}$ M मोदति (for °ते). — (L. 311) M_{1-3} तस्य (for काले). — (L. 313) $G_{1.3}$ सं- (for स). — T_1 om. line 315. M_3 om. (hapl.) lines 315–317. — (L. 319) T_3 तमुपैति (for समु°). T_3 गार्हस्थ्यं (for गृहस्थ-). M_{1-3} गृहस्थाश्रममुत्तमं (for the post. half). — (L. 320) Madras ed. विमल- (for विपुल-). — (L. 322) M ऋतु- (for मृदु-). — T_1 reads line 324 after 330. T_1 reads line 325 twice. — (L. 325) M संस्कृते (for °तो). — (L. 327) $T_{1.3}$ M विराजते (for °जता). — (L. 330) G_3 M_4 स (for च). T_1 तत्र तत्र महीयते (for the post. half). — (L. 331) T_1 स निवृत्तस्तु ; M_{1-3} स विहृत्य च (for संनिवर्तेत). T_2 $G_{2.4}$ स्थानादस्मात् ; M_{1-3} तस्मात्स्थानात् (by transp.). — T_1 om. line 332. — (L. 332) T_3 -विहीनार्थी (for -विहारार्थी). T_3 M_4 दिव्यान् (for दिव्य-). M_{1-3} दिव्यान्भोगान्विधाय तु (for the post. half). — (L. 333) D_{10} $G_{1.2.4}$ सं- (for स). G_4

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स जायते नृपकुले गजाश्वरथसंकुले ।
पार्थिवीं श्रियमापन्नः श्रीमान्धर्मपतिर्यथा ।
जन्मप्रभृति संस्कारं चौलोपनयनानि च ।
प्राप्य राजकुले तत्र यथावद्विधिपूर्वकम् ।
छन्दसा त्रैष्टुभेनेह द्विजत्वमुपनीयते ।
अधीत्य वेदमखिलं धनुर्वेदं च मुख्यशः ।
समावृत्तस्ततः पित्रा यौवराज्येऽभिषिच्यते ।
कृतदारक्रियः श्रीमान्राज्यं संप्राप्य धर्मतः ।
प्रजाः पालयते सम्यक् षड्भागकृतसंविधिः ।
यज्ञैर्बहुभिरीजानः सम्यगाप्तार्थदक्षिणैः ।
प्रशासति महीं श्रीमान्राज्यमिन्द्रसमद्युतिः ।
स्वधर्मनिरतो नित्यं पुत्रपौत्रसहायवान् ।
कालस्य वशमापन्नः प्राणांस्त्यजति संयुगे ।
देवराजस्य भवनमिन्द्रलोकमवाप्नुते ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्विचचार यथासुखम् ।
राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिर्यथा देवपतिस्तथा ।
तैः स्तूयते बन्दिभिस्तु नानावाद्यैः प्रबोध्यते ।
दिव्यजाम्बूनदमयं भ्राजमानं समन्ततः ।
वराप्सरोभिः संपूर्णं देवगन्धर्वसेवितम् ।
यानमारुह्य विचरेद्यथा शक्रः शचीपतिः ।
स तत्र वसते षष्टिं पद्मानीह मुदान्वितः ।
सर्वाँल्लोकाननुचरन्महर्द्धिरवभासयन् ।
अथ पुण्यक्षयात्तस्मात्स्थाप्यते भुवि भारत ।
जायते च द्विजकुले वेदवेदाङ्गपारगे ।

Colophon.

पराशरः ।

ततः श्रुतिसमापन्नः संस्कृतश्च यथाविधि ।
चौलोपनयनं तस्य यथावत्क्रियते द्विजैः ।
ततोऽष्टमे स वर्षे तु व्रतोपनयनादिभिः ।
क्रियाभिर्विविधदृष्टाभिर्ब्रह्मत्वमुपनीयते ।
गायत्रेण च्छन्दसा तु संस्कृतश्चरितव्रतः ।
अधीयमानो मेधावी शुद्धात्मा नियतव्रतः ।
अचिरेणैव कालेन साङ्गान्वेदानवाप्नुते ।
समावृत्तः स धर्मात्मा समावृत्तक्रियस्तथा ।
याजनाध्यापनरतः कुशले कर्मणि स्थितः ।
अग्निहोत्रपरो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
यजते विविधैर्यज्ञैर्जपयज्ञैस्तथैव च ।
न्यायागतधनान्वेषी न्यायवृत्तस्तपोधनः ।
सर्वभूतहितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदः ।
स्वदारपरितुष्टात्मा ऋतुगामी जितेन्द्रियः ।
परापवादविरतः सत्यव्रतपरः सदा ।
स कालपरिणामात्तु संयुक्तः कालधर्मणा ।
संस्कृतश्चाग्निहोत्रेण यथावद्विधिपूर्वकम् ।
सोमलोकमवाप्नोति देहन्यासान्न संशयः ।
तत्र सोमप्रभैर्देवैरग्निष्वात्तैश्च भास्वरैः ।
तथा बर्हिषदैश्चैव देवैराङ्गिरसैरपि ।
विश्वेभिश्चैव देवैश्च तथा ब्रह्मर्षिभिः पुनः ।
देवर्षिभिश्चाप्रतिमैस्तथैवाप्सरसां गणैः ।
साध्यैः सिद्धैश्च सततं सत्कृतस्तत्र मोदते ।
जातरूपमयं दिव्यमर्कतुल्यं मनोजवम् ।
देवगन्धर्वसंकीर्णं विमानमधिरोहति ।
सौम्यरूपा मनःकान्तास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
सोमकन्या विमानस्थं रमयन्ति मुदान्विताः ।
स तत्र रमते प्रीतः सह देवैः सहर्षिभिः ।

रथाश्वगजसंकुले (for the post. half). — (L. 334) T_3 M धन- (for धर्म-). — (L. 338) T_1 वेदान् (for वेदम्). M_{1-3} कृत्स्नशः (for मुख्यशः). — (L. 339) T_1 om. the prior half. M_{1-3} तत्र (for यौव-). — (L. 341) M_{1-3} सद्भाव- (for षड्भाग-). — (L. 342) T_3 आस्थित- (for आप्तार्थ-). — $M_{1,2}$ om. line 346. — (L. 346) T_1 अवाप्य च (for °प्नुते). — (L. 347) G_2 सु- (for सं-). Kumbh. ed. त्रिदिवैर् (for त्रिदशैर्). T_1 विचरेच्च (for °चार). — (L. 349) T_3 M तोष्टूयते (for तैः स्तू°). $T_{1,3}$ स्तूयते बंदिभिश्चापि (T_3 °नित्यं) (for the prior half). $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M_4 तु ; M_{1-3} च (for प्र-). — (L. 350) M दिव्यं (for दिव्य-). — (L. 351) $G_{1,3}$ संपूज्यं (for संपूर्णं). T_3 M -शोभितं (for -सेवितम्). — (L. 353) M_{1-3} मुदायुतः (for °न्वितः). — T_1 om. line 354. — (L. 355) T_1 पतितो (for स्थाप्यते). — (L. 356) $T_{1,3}$ $G_{1,3}$ M -पारगः (for °गे). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10}

M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 $G_{1,3}$ क्षत्रियाचार.
प्रभवः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 143 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 150 ;
$G_{1,3}$ M_1 144 ; $M_{2,3}$ 145. — (L. 357) $G_{3,4}$ -समु-
त्पन्नः (for -समापन्नः). M ततः श्रुतसमाम्नायैः (for the prior
half). — T_1 om. line 358. — (L. 359) M_{1-3} च
(for स). T_1 अष्टमेनैव वर्षेण ; T_3 अष्टमेष्वथ वर्षे तु (for
the prior half). T_1 कृतोपनयनस्तथा (for the post.
half). — (L. 360) T_1 समुपाश्नुते (for उपनीयते).
— T_1 om. (hapl.) line 362. — (L. 362) G च (for
नि-). T_3 M_4 विशुद्धात्मा यतव्रतः (for the post. half).
— T_1 om. line 364. — (L. 368) T_3 -धनाजीवी ; G_4
-नयान्वेषी (for -धना°). — (L. 372) G_4 -परिपाकाद्
(for °णामात्). D_{10} $G_{2,4}$ संयुतः (for संयुक्तः). — (L.
377) T_3 M देवेभिस्तु (for देवैश्च). T_2 तत्र (for तथा).
T_1 सदा (for पुनः). — (L. 378) $T_{1,3}$ G_4 M_{1-3} च
(for [ए]व). — (L. 385) $G_{1,3}$ सर्वाँल्लोकाननुचरन् (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लोकान्सर्वाननुचरन्दीप्ततेजा मनोजवः ।
सभां कामजवीं चापि नित्यमेवाभिगच्छति ।
सर्वलोकेश्वरमृषिं नमस्कृत्य पितामहम् ।
परमेष्ठिरनन्तश्रीर्लोकानां प्रभवाप्ययः ।
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
स तत्र वर्तते श्रीमान्द्विशतं द्विजसत्तमः ।
अथ कालक्षयात्तस्मात्स्थानादावर्तते पुनः ।
जातिधर्मांस्तथा सर्वान्सर्गादावर्तनानि च ।
अशाश्वतमिदं सर्वमिति चिन्त्योपलभ्य च ।
शाश्वतं दिव्यमचलमदीनमपुनर्भवम् ।
आस्थास्यत्यभयं नित्यं यत्रावृत्तिर्न विद्यते ।
यत्र गत्वा न म्रियते जन्म चापि न विद्यते ।
गर्भक्लेशा मया प्राप्ता जायता च पुनः पुनः ।
कायक्लेशाश्च विविधा द्वंद्वानि विविधानि च ।
शीतोष्णसुखदुःखानि ईर्ष्याद्वेषकृतानि च ।
तत्रतत्रोपभुक्तानि न क्वचिच्छाश्वती स्थितिः ।
एवं स निश्चयं कृत्वा निर्मुच्य ग्रहबन्धनात् ।
छित्त्वा भार्यामयं पाशं तथैवापत्यसंभवम् ।
यतिधर्ममुपाश्रित्य गुरुशुश्रूषणे रतः ।
अचिरेणैव कालेन श्रेयः समधिगच्छति ।
योगशास्त्रं च सांख्यं च विदित्वा सोऽर्थतत्त्ववतः ।
अनुज्ञातश्च गुरुणा यथाशास्त्रमवस्थितः ।
पुण्यतीर्थानुसेवी च नदीनां पुलिनाश्रयः ।
शून्यागारनिकेतश्च वनवृक्षगुहाशयः ।
अरण्यानुचरो नित्यं देवारण्यनिकेतनः ।
एकरात्रं द्विरात्रं वा न क्वचित्सज्जते द्विजः ।
शीर्णपर्णपुटे चापि व्यहे चरति भिक्षुकः ।
न भोगार्थमनुप्रेत्य यात्रामात्रं समश्नुते ।
धर्मलब्धं समश्नाति न कामात्किंचिदश्नुते ।
युगमात्रदृगध्वानं क्रोशादूर्ध्वं न गच्छति ।
समो मानावमानाभ्यां समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सर्वभूताभयकरस्तथैवाभयदक्षिणः ।
निर्द्वंद्वो निर्नमस्कारो निरानन्दपरिग्रहः ।
निर्ममो निरहंकारः सर्वभूतनिराश्रयः ।
परिसंख्यानतत्त्वज्ञस्तदा सत्यरतः सदा ।
ऊर्ध्वं नाधो न तिर्यक्च न किंचिदभिकामयेत् ।
एवं हि रममाणस्तु यतिधर्मं यथाविधि ।
कालस्य परिमाणात्तु यथा पक्वफलं तथा ।
स विसृज्य स्वकं देहं प्रविशेद्ब्रह्म शाश्वतम् ।
निरामयमनाद्यन्तं गुणसौम्यमचेतनम् ।
निरक्षरमबीजं च निरिन्द्रियमजं तथा ।
अजय्यमक्षयं यत्तदभेद्यं सूक्ष्ममेव च ।
निर्गुणं च प्रकृतिमन्निर्विकारं च सर्वशः ।
भूतभव्यभविष्यस्य कालस्य परमेश्वरम् ।
अव्यक्तं पुरुषं क्षेत्रमानन्त्याय प्रपद्यते ।

Colophon.

पराशरः ।

एवं स भिक्षुर्निर्वाणं प्राप्नुयाद्दग्धकिल्बिषः ।
इहस्थो देहमुत्सृज्य नीडं शकुनिवद्यथा ।

the prior half). — (L. 386) M_{1-3} कामगमां (for °जवीं). — T_1 om. line 387. — (L. 387) T_3 $G_{1,3}$ M नमस्कर्तुं (for °स्कृत्य). — (L. 390) $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ M वसते (for वर्तते). — (L. 392) T_3 -मात्रांस् (for -धर्मांस्). — (L. 393) T_1 चिंतयित्वा (for इति चिन्त्य). — (L. 394) $T_{1,3}$ M धर्मम् (for दिव्यम्). — (L. 396) T_3 तत्र (for यत्र). — (L. 397) $M_{2,3}$ [अ]वाप्ता (for प्राप्ता). — (L. 400) T_1 गतिः (for स्थितिः). — (L. 404) T_2 G_2 समभि- (for समधि-). — (L. 405) T_1 -सांख्यं (for -शास्त्रं). $G_{1,3}$ -तत्त्ववित् (for -तत्त्ववतः). — T_1 om. (hapl.) line 408. — (L. 408) M_{1-3} -गुहाश्रयः (for °शयः). T_2 M_4 वृक्षागारगुहाश्र(M_4 °श)यः (for the post. half). — (L. 409) T_1 देवागार- (for °रण्य-). — (L. 410) T_2 यतिः (for द्विजः). — T_1 om. lines 411-412. — (L. 411) D_{10} T_2 $G_{3,4}$ -पुटे वा ; Kumbh. ed. -भुगेव (for -पुटे च). Kumbh. and Madras ed. वने (for व्यहे). — (L. 413) $M_{1,3}$ कामं (for कामात्). — T_1 om. line 414. — (L. 414) M_4 युगमात्रदृष्टिरध्वानं (hypermetric) (for the prior half). — (L. 416) $M_{2,3}$ सर्वभूताभयरतस् (for the prior half). — (L. 418) G_4 -हिताश्रयः (for -निरा°). — T_1 om. line 419. — (L. 419) D_{10} G_{1-3} सदा ; $T_{2,3}$ M तथा (for तदा). G तथा (for सदा). — (L. 420) $T_{1,3}$ M नोर्ध्वं (for ऊर्ध्वं). M_{1-3} नावाङ् (for नाधो). T_3 अपि (for अभि-). M_4 -कारयेत् (for -काम°). — (L. 421) $T_{1,3}$ M वि(M_3 सं)-चरमाणस् (for हि रम°). — (L. 423) D_{10} T_2 G स वि- ($G_{1,3}$ संवि)भज्य ; T_1 स विसर्ज्य (for स विसृज्य). — (L. 424) T_3 $G_{1,3}$ M -साम्यम् (for -सौम्यम्). T_1 गुणसाम्यमनामयं (for the post. half). — (L. 426) T_2 अक्षय्यम् ; Madras ed. अक्षरम् (for अजय्यम्). T_3 अक्षरं (for अक्षयं). T_1 अजेयमक्षयं यच्च (for the prior half). T_1 ह्यभेद्यं (for अ°). — (L. 429) T_3 M_4 अव्यक्त- (for °क्तं). G_3 प्रकल्पते (for प्रपद्यते). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 श्रीपराशरोक्तौ आश्रमधर्मः ; M_{1-3} यतिधर्मकथनं. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 144 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 151 ; $G_{1,3}$ M_1 145 ;

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सत्पथालम्बनादेव शूद्रः प्राप्नोति सद्गतिम् ।
ब्राह्मणः स्थानमचलं स्थानात्स्थानमवाप्नुयात् ।
यथा खनन्खनित्रेण जाङ्गले वारि विन्दति ।
अनिर्वेदात्ततः स्थानमीप्सितं प्रतिपद्यते ।
सैषा गतिरनाद्यन्ता सर्वैरप्युपधारिता ।
तस्माच्छूद्रैरनिर्वेदाच्छ्रद्दधानैस्तु नित्यदा ।
वर्तितव्यं यथाशक्त्या यथा प्रोक्तं मनीषिभिः ।
यत्करोति तदश्नाति शुभं वा यदि वाशुभम् ।
नाकृतं भुज्यते कर्म न कृतं नश्यते फलम् ।
तथा शुभसमाचारः शुभमेवाप्नुते फलम् ।
तथाशुभसमाचारो ह्यशुभं समवाप्नुते ।
तथा शुभसमाचारो ह्यशुभानि विवर्जयेत् ।
शुभान्येव समादद्याद्य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
भूतिश्च नान्यतः शक्या शूद्राणामिति निश्चयः ।
ऋते यतीनां शुश्रूषामिति सन्तो व्यवस्थिताः ।
तस्मादागमसंपन्नो भवेत्सुनियतेन्द्रियः ।
शक्यते ह्यागमादेव गतिं प्राप्तुमनामयाम् ।
परा चैषां गतिर्दृष्टा यामन्वेषन्ति साधवः ।
यत्रामृतत्वं लभते त्यक्त्वा दुःखमनन्तकम् ।
इमं हि धर्ममास्थाय येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च प्राप्नुयुः परमां गतिम् ।
किं पुनर्ब्राह्मणो विद्वान्क्षत्रियो वा बहुश्रुतः ।
न चाप्यक्षीणपापस्य ज्ञानं भवति देहिनः ।
ज्ञानोपलब्धिर्भवति कृतकृत्यो यदा भवेत् ।
उपलभ्य तु विज्ञानं ज्ञानं वाप्यनसूयकः ।
तथैव वर्तेद्गुरुषु भूयांसं वा समाहितः ।
अथावमन्येत गुरुं तथा तेषु प्रवर्तते ।
व्यर्थमस्य श्रुतं भवति ज्ञानमज्ञानतां व्रजेत् ।
गतिं चाप्यशुभां गच्छेन्निरयाय न संशयः ।
प्रक्षीयते तस्य पुण्यं ज्ञानमस्य विरुध्यते ।
अदृष्टपूर्वकल्याणो यथा दृष्ट्वा विधिं नरः ।
उत्सेकान्मोहमापद्य तत्त्वज्ञानमवाप्तवान् ।
एवमेव हि नोत्सेकः कर्तव्यो ज्ञानसंभवः ।
फलं ज्ञानस्य हि शमः प्रशमाय यतेत्सदा ।
उपशान्तेन दान्तेन क्षमायुक्तेन सर्वदा ।
शुश्रूषा प्रतिपत्तव्या नित्यसेवानसूयता ।
धृत्वा शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
इन्द्रियार्थांश्च मनसा मनो बुद्धौ समादधेत् ।
धृत्वासीत ततो गत्वा शुद्धदेशं सुसंवृतम् ।
लब्ध्वासनं यथादृष्टं विधिपूर्वं समाचरेत् ।
ज्ञानयुक्तस्तथा देवं हृदिस्थमुपलक्षयेत् ।
आदीप्यमानं वपुषा विधूममनलं यथा ।
रश्मिमन्तमिवादित्यं वैद्युताग्निमिवाम्बरे ।
संस्थितं हृदये पश्येदीशं शाश्वतमव्ययम् ।

$M_{2,3}$ 146. — G_2 om. the ref. — (L. 430) T_1 निर्याणं (for निर्वाणं). — (L. 431) T_3 $M_{1,2,4}$ नीळं (for नीडं). — (L. 432) G_4 सत्पथापालनादेव (for the prior half). — (L. 434) T_3 विंदते (for विन्दति). — (L. 435) T_3 $G_{1,3,4}$ तथा (for ततः). — (L. 436) $G_{1,3}$ सर्वा (for सैषा). T_1 M पूर्वैर् (for सर्वैर्). — (L. 437) T_3 M नित्यशः (for °दा). — (L. 438) G_4 यथाशक्यं; M_{1-3} °शक्ति (for °शक्त्या). M_{1-3} महर्षिभिः (for मनीषिभिः). — (L. 439) M_{1-3} यद् (for तद्). — T_3 om. (hapl.) line 441. — (L. 441) $T_{1,2}$ $G_{1,3}$ M शुभकर्म- (for तथा शुभ-). T_2 -सदाचारः; M_4 -फला° (for -समा°). G_4 [अ]श्नुते (for [आ]प्नुते). — T_1 M_4 om. (hapl.) line 442. — (L. 442) M_1 यथा (for तथा). T_3 ह्यशुभं समवाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 445) T_1 नान्यथा (for °तः). — (L. 448) M गतिः (M_4 °तिं) प्राप्तुमनामया (for the post. half). — (L. 449) Kumbh. ed. वरा (for परा). — (L. 450) T_2 G_{2-4} M_4 अनंतरं (for अनन्तकम्). — (L. 451) T_3 -निश्चयाः (for -योनयः). — (L. 452) D_{10} तथा शूद्राः (for च शूद्राश्च). — (L. 456) Cv. त्रिभिर् (for तु वि-). — (L. 457) T_1 सदा (for तथा). T_1 नावमन्येत तान्पुनः (for the post. half). — (L. 458) D_{10} यदा; $T_{1,2}$ G यथा; M_4 तथा (for अथ). T_1 om. the post. half. — (L. 459) Prior half hypermetric. T_1 om. the post. half. — (L. 460) G_3 [अ]स्य (for [अ]पि). G_4 विंदेन् (for गच्छेन्). — (L. 461) T_1 M यशः प्रक्षीयते तस्य (for the prior half). M_{1-3} प्रसिध्यते (for विरु°). — T_1 om. line 462. — (L. 462) D_{10} -पूर्वं (for -पूर्व-). M_4 विधिर् (for विधिं). M_{1-3} यथादृष्टविधिर्नरः (for the post. half). — (L. 463) T_2 अवाप्नुयात्; Madras ed. न चाप्नुयात् (for अवाप्तवान्). T_1 नोत्सेको हि कथंचन (for the post. half). — T_1 om. line 464. — (L. 465) T_3 शमं (for शमः). — (L. 466) T_3 एवं (for उप-). M समायुक्तेन (for क्षमा°). — (L. 467) T_3 M -कर्तव्या (for -पत्तव्या). — (L. 468) T_1 M_{1-3} पाणिपादौ (for °पादं). — (L. 469) D_{10} T_2 G_2 मनसि (for मनसा). — T_1 om. lines 470–473. — (L. 470) M_4 प्रीत्या (for धृत्वा). $M_{1,2}$ (*sup. lin.* as above).3 शुद्धं दृष्ट्वा विधिं नरः; M_4 शुश्रूषायजनं गतः (for the post. half). — (L. 472) M_{1-3} -कल्पयेत् (for -लक्ष°). — (L. 473) T_3 $G_{1,3}$ M दीप्यमानं स्ववपुषा (for the prior half). — (L. 475) T_1 M_{1-3} हृदि सं-; G_2 हृदयं (for °ये). T_3 M अजं (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

न चायुक्तेन शक्येत द्रष्टुं देहे महेश्वरः ।
युक्तस्तु पश्यते बुद्धया संनिवेश्य मनो हृदि ।
अथ त्वेवं न शक्नोति कर्तुं हृदयधारणम् ।
यथासांख्यमुपासीत यथावद्योगमास्थितः ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीह पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
पञ्चभूतविशेषाश्च मनश्चैव तु षोडश ।
तन्मात्राण्यपि पञ्चैव मनोऽहंकार एव च ।
अष्टमं चाप्यथाव्यक्तमेताः प्रकृतिसंज्ञिताः ।
एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
एवमेतदिहस्थेन विज्ञेयं तत्त्वबुद्धिना ।
एवं वर्षं समुत्तीर्य तीर्णो भवति नान्यथा ।
परिसंख्यानमेवैतन्मन्तव्यं ज्ञानबुद्धिना ।
अहन्यहनि शान्तात्मा पावनाय हिताय च ।
एवमेव प्रसंख्याय तत्त्वबुद्धिर्विमुच्यते ।
निष्कलं केवलं भवति शुद्धतत्त्वार्थतत्त्ववित् ।
भिक्षुकाश्रममास्थाय शुश्रूषानिरतो बुधः ।
शूद्रो निर्मुच्यते सत्त्वसंसर्गादेव नान्यथा ।
सत्संनिकर्षे परिवर्तितव्यं
विद्याधिकाश्चापि निषेवितव्याः ।
सवर्णतां गच्छति संनिकर्षा-
न्नीलः खगो मेरुमिवाश्रयन्वै ।

भीष्मः ।

इत्येवमाख्याय महामुनिस्तदा
चतुर्थवर्णेषु विधानमर्थवित् ।
शुश्रूषया वृत्तगतिं समाधिना
समाधियुक्तः प्रययौ स्वमाश्रमम् ।

Colophon.

10A

D10 S cont. :

युधिष्ठिरः ।

केषां देवा महाभागाः संनमन्ते महात्मनाम् ।
लोकेऽस्मिंस्तानृषीन्सर्वाञ्श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।

भीष्मः ।

इतिहासमिमं विप्राः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
अस्मिन्नर्थे महाप्राज्ञास्तं निबोध युधिष्ठिर ।
वृत्रं हत्वाप्युपावृत्तं त्रिदशानां पुरस्कृतम् ।
महेन्द्रमनुसंप्राप्तं स्तूयमानं महर्षिभिः ।
श्रिया परमया युक्तं रथस्थं हरिवाहनम् ।
मातलिः प्राञ्जलिर्भूत्वा देवमिन्द्रमुवाच ह ।
नमस्कृतानां सर्वेषां भगवंस्त्वं पुरस्कृतः ।
येषां लोके नमस्कुर्यात्तान्ब्रवीतु भवान्मम ।

भीष्मः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवराजः शचीपतिः ।
यन्तारं परिपृच्छन्तं तमिन्द्रः प्रत्युवाच सः ।
धर्मं चार्थं च कामं च येषां चिन्तयतां मतिः ।
नाधर्मे वर्तते नित्यं तान्नमस्यामि मातले ।
ये रूपगुणसंपन्नाः प्रमदाहृदयंगमाः ।
निवृत्ताः कामभोगेषु तान्नमस्यामि मातले ।
स्वेषु भोगेषु संतुष्टाः सुवाचो वचनक्षमाः ।
अमानकामाश्चार्घ्यार्हास्तान्नमस्यामि मातले ।

ईशं). T_1 अजमक्षयमव्ययं (for the post. half). — (L. 476) $T_{1.8}$ शक्यो वै ; G_4 पश्येत ; M_{1-8} शक्योयं (for शक्येत). — T_1 om. lines 477–478. — (L. 477) T_2 संनिवेश (for °श्य). — (L. 479) M_{1-8} तत्त्वसंख्याम् (for यथासांख्यम्). T_1 तथा योगमुपस्थितः (for the post. half). — (L. 482) $T_{1.8}$ M महान्भूतादिरेव च (for the post. half). — (L. 484) M_{1-8} [ए]व (for [अ]पि). — (L. 485) $T_{1.8}$ M सर्वम् (for एवम्). — T_8 om. (hapl.) lines 486–487. — (L. 486) T_1 चैव (for वर्षं). — T_1 om. line 487. — (L. 487) M [इ]दं (for [ए]तन्). — T_1 om. line 490. — (L. 490) Prior half hypermetric. M_4 भाति (for भवति). — (L. 491) M_{1-8} आश्रित्य (for आस्थाय). T_1 भिक्षोराश्रममास्थाय (for the prior half). — (L. 492) T_1 सर्व- ; G_2 सत्यं (for सत्त्व-). — (L. 494) G_4 निषेवणीयाः (for °वितव्याः). —(L. 496) T_8 नीडं (for नीलः). M_{1-8} [आ]श्रितो यथा (for [आ]श्रयन्वै). — (L. 499) T_1 महात्मा (for समाधिना).

— Colophon. *Sub-parvan :* D10 $M_{1.2}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* T_2 धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे शूद्रधर्मप्रस्तावे श्रीपराशरवचने सर्ववर्णाश्रमधर्मनिर्णयः. — *Adhy. no. :* T_1 M_4 145 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 152 ; $G_{1.3}$ M_1 146 ; $M_{2.3}$ 147.

10A

(L. 2) $T_{2.3}$ तत्त्वतः (for सत्तम). — (L. 5) T_3 पुरावृत्तं (for [अ]प्युपा°). — (L. 6) G_3 महेंद्रं समनुप्राप्तं (for the prior half). — G_4 om. line 12. — (L. 12) $T_{2.8}$ ह ; G_2 तं (for सः). — (L. 13) D10 T_3 G_2 अर्थं (for चार्थं). T_1 मनः (for मतिः). — (L. 14) G_2 नाधर्मैर् (for °र्मे). — After line 14, T_3 G_3 M read lines 17–18. — T_1 om. lines 15–20. G_1 om. (hapl.) lines 15–18. — (L. 17) T_3 ये च भोगात्सुसंतुष्टाः ; M ये सुभोगाः सुसंतुष्टाः (for the prior half). — (L. 18) G_3 चार्घ्यांश्च ; Kumbh. ed. and

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

धनं विद्यास्तथैश्वर्यं येषां न चलयेन्मतिम् ।
चलितां ये निगृह्णन्ति तान्नित्यं पूजयाम्यहम् ।
इष्टैर्दारैरुपेतानां शुचीनामग्निहोत्रिणाम् ।
चतुष्पादकुटुम्बानां मातले प्रणमाम्यहम् ।
महतस्तपसा प्राप्तौ धनस्य विपुलस्य च ।
त्यागस्तस्य न वै कार्यो योऽऽस्मानं नावबुध्यते ।
येषामर्थस्तथा कामो धर्ममूलविवर्धितः ।
धर्मार्थौ यस्य नियतौ तान्नमस्यामि मातले ।
धर्ममूलार्थकामानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
पतिव्रतानां नारीणां प्रणामं प्रकरोम्यहम् ।
ये भुक्त्वा मानुषान्भोगान्पूर्वे वयसि मातले ।
तपसा स्वर्गमायान्ति शश्वत्तान्पूजयाम्यहम् ।
असंभोगान्न चासक्तान्धर्मनित्याञ्जितेन्द्रियान् ।
संन्यस्तानचलप्रख्यान्मनसा पूजयामि तान् ।
ज्ञानप्रसन्नविद्यानां निरूढं धर्ममिच्छताम् ।
परैः कीर्तितशौचानां मातले तान्नमाम्यहम् ।

Colophon.

11

After 13. 110, D_{10} S ins.:

युधिष्ठिरः ।
पितामहेन कथिता दानधर्माश्रिताः कथाः ।
मया श्रुता ऋषीणां तु संनिधौ केशवस्य च ।
पुनः कौतूहलमभूत्तामेवाध्यात्मिकीं प्रति ।
कथां कथय राजेन्द्र त्वदन्यः क उदाहरेत् ।
एष यादवदायादस्तथानुज्ञातुमर्हति ।
ज्ञाते तु यस्मिञ्ज्ञातव्यं ज्ञातं भवति भारत ।
पश्चाच्छ्रोष्यामहे राज्ञां श्राव्यान्धर्मान्पितामह ।
कौतूहलमृषीणां तु च्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ।
भीष्मः ।

अत ऊर्ध्वं महाराज सांख्ययोगोभयशास्त्राधिगतयाथात्म्यदर्शनसंपन्नयोराचार्ययोः संवादमनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा– भगवन्तं सनत्कुमारमासीनमङ्गुष्ठपर्वमात्रं महति विमानवरे योजनसहस्रमण्डले तरुणभास्करप्रतीकाशे शयनीये महति बद्धासनमनुध्यायन्तमसृतमनावर्तकरममूर्तमक्षयजमथोपदिष्टमुपससर्प भगवन्तमाचार्यं भगवानाचार्यो रुद्रस्तं प्रोवाच– स्वागतं महेश्वर ब्रह्मसुत । एतदासनमास्तां भगवान् ॥

Madras ed. चार्घार्हास् (for चार्घ्यार्हास्). — (L. 19) T_3 G_1 M विद्या (for विद्यास्). T_3 येषां न चलते मतिः (for the post. half). — T_1 om. lines 23-24. — (L. 23) T_3 $G_{1,3}$ M_{1-3} तपसः (for तपसा). T_2 धर्मस्य (for धनस्य). — (L. 24) T_3 M_{1-3} [ऽ]र्थस्य (for तस्य). $M_{1,3}$ योत्मना नावमन्यते (for the post. half). — (L. 25) T_3 $G_{1,3}$ धर्ममूलं विवर्धते (T_3 °नं) (for the post. half). — (L. 26) Kumbh. ed. Madras ed. तस्य (for यस्य). M तं (for तान्). — T_3 om. (hapl.) lines 27–29. M_{1-3} om. lines 27–28. — (L. 27) T_1 धर्मकामार्थमूलानां; $G_{1,3}$ धर्ममूलार्थमर्थानां (for the prior half). — (L. 28) G_2 तान्नमस्यामि मातले (for the post. half). — (L. 31) M_{1-3} चोत्सिक्तान् (for चास°). — (L. 32) T_2 $G_{1,3}$ शिरसा (for मनसा). — (L. 33) G_4 -प्रसाद- (for -प्रसन्न-). T_1. M निगूढं (for निरूढं). D_{10} $G_{1,2,4}$ ईप्सतां; T_2 ईप्सितं (for इच्छताम्). — (L. 34) M_{1-3} प्रणमामि (for तान्न°). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 देवेंद्रमातलिसंवादे सर्वदेवनमस्कार्यपुरुषलक्षणं. — *Adhy no.*: $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 153; $G_{1,3}$ M_1 147; $M_{2,3}$ 148; M_4 146.

11

(L. 1) T_3 पितामहेह कथितं (for the prior half). — (L. 2) T_2 यथाश्रुतम्; G_4 मया श्रुतम् (for मया श्रुता). $G_{1,3}$ केशवस्य च संनिधौ (for the post. half). — (L. 3) G_4 कुतूहलम्. D_{10} श्रुत्वा (for अभूत्). T_2 अध्यात्मिकां; T_3 °त्मकीं (for °त्मिकीं). — (L. 4) Kumbh. ed. कथाः (for कथां). — T_1 om. line 5. — (L. 5) M तथा ज्ञातुमिहार्हति (for the post. half). — (L. 6) M_{1-3} तस्मिन् (for य°). T_2 ज्ञानं (for ज्ञातं). — T_1 om. line 7. — (L. 7) T_2 राजन् (for राज्ञां). $G_{1,3}$ M महाव्रत (for पितामह). — G_4 om. line 8. — (L. 8) M_{1-3} इच्छामि (for अर्हसि). — (L. 9) G_3 -याथात्म- (for °त्म्य-). T_1 उभयोराचार्यशिष्ययोः; T_2 आचार्यशिष्ययोः; M_4 om. (for आचार्ययोः). T_1 -व्याख्यास्यामि. — (L. 10) T_1 M अनंतरूपं (for शयनीये महति). D_{10} अक्षय्यम्; $T_{2,3}$ G_{2-4} M अक्षयम् (for अक्षयजम्). After अक्षयजम्, D_{10} $T_{2,3}$ G (G_1 damaged) M_{1-3} ins. अजम्. T_1 ध्यायंतं भगवंतमाचार्यं भगवान्रुद्र उपससर्प. M_{1-3} om. from भगवन्त up to रुद्रस्. D_{10} T G M_4 रुद्रं (for रुद्रस्). M_{1-3} स (for तं). D_{10} ब्रह्मादिदेव; M_{1-3} ब्रह्मपुत्र (for °सुत). $G_{2,4}$ M भवान् (for भगवान्). — (L. 11) T_1 om. च. T_1 ध्यानविध्यासमावर्तयति; T_3 किं ध्यानमनुवर्तयति; M ध्यानमावर्तत इति (for °र्तयति). D_{10} $T_{2,3}$ G_4 च; G_3 om. (for चाह). $T_{2,3}$ G_4 om. तथेति. — (L. 12) T_1 अथ (for तथा). T_1 M [उ]क्तिं (for [उ]क्तवान्). D_{10} T_1 om. च. T_1 om.; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ तथा (for तदा). — Before line 14, Madras ed. ins. शंकरः,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इत्युक्ते चासीनो भगवाननन्तरूपो रुद्रस्तं प्रोवाच-भगवानपि ध्यानमावर्तयति । इत्युक्ते चाह भगवान्सनत्कुमारस्त्वथेति ॥

तथेत्युक्तश्च प्रोवाच भगवाञ्शंकरस्तदा ।
परावरज्ञं सर्वस्य त्रैलोक्यस्य महामुनिम् ।
किं वा ध्यानेन द्रष्टव्यं यद्भवाननुपश्यति ।
यच्च ध्यात्वा न शोचन्ति यतयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कथय त्वमिमं देवं देहिनां यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धमित्युक्तं योगसांख्ययोः ।
किमध्यात्माधिभूतं च तथा चाप्यधिदैवतम् ।
कालसंख्या च का देव द्रष्टव्या तस्य ब्रह्मणः ।
संख्या संख्यादनस्यैव या प्रोक्ता परमर्षिभिः ।
शास्त्रदृष्टेन मार्गेण यथावद्यतिसत्तम ।
यच्च तत्पुरुषं शुद्धं प्रबुद्धमजरं ध्रुवम् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां विद्यावेद्यं तथैव च ।
विमोक्षं त्रिविधं चैव ब्रूहि मोक्षविदां वर ।
परिसंख्यां च सांख्यानां ध्यानं योगेषु चार्थवत् ।
एकत्वदर्शनं चैव तथा नानात्वदर्शनम् ।
अरिष्टानि च तत्त्वेन तथैवोत्क्रमणानि च ।
दैवतानि च सर्वाणि निखिलेनानुपूर्वशः ।
यान्याश्रितानि देहेषु देहिनां यतिसत्तम ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वमाख्याहि मुनिसत्तम ।
श्रेष्ठो भवान्हि सर्वेषां ब्रह्मज्ञानामनिन्दित ।
चतुर्थस्त्वं त्रयाणां तु ये गताः परमां गतिम् ।
ज्ञानेन च प्राकृतेन निर्मुक्तो मृत्युबन्धनात् ।
वयं तु वैकृतं मार्गमाश्रिता वै क्षरं सदा ।
परमुत्सृज्य पन्थानममृताक्षरमेव तु ।
न्यूने पथि निमग्नास्तु ऐश्वर्येऽष्टगुणे तथा ।
महिमानं प्रगृह्येमं विचरामो यथासुखम् ।
न चैतत्सुखमत्यन्तं न्यूनमेतदनन्तरम् ।
मूर्तिमत्परमेतत्स्यात्त्विदमेवं सुसत्तम ।
पुनः पुनश्च पतनं मूर्तिमत्युपदिश्यते ।
न पुनर्मृत्युरित्यन्यं निर्मुक्तानां तु मूर्तितः ।
मृत्युदोषास्त्वनन्ता वै उत्पद्यन्ते कृतात्मनाम् ।
मर्त्येषु नाकपृष्ठेषु निरयेषु महामुने ।
तत्र मज्जन्ति पुरुषाः सुखदुःखेन चेष्टिताः ।
सुखदुःखव्यपेतं च यदाहुरमृतं पदम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि यथावच्छ्रुतिदर्शनात् ।

सनत्कुमारः ।

यदुक्तं भवता वाक्यं तत्त्वसंज्ञेति देहिनाम् ।
चतुर्विंशतिमेवात्र केचिदाहुर्मनीषिणः ।
केचिदाहुस्त्रयोविंशं यथाश्रुतिनिदर्शनात् ।
वयं तु पञ्चविंशं वै तदधिष्ठानसंज्ञितम् ।
तत्त्वं समधिमन्यामः सर्वतन्त्रप्रलापनात् ।
अव्ययश्चैव वै व्यक्तावुभावपि पिनाकधृक् ।

—(L. 14) D_{10} उप- (for अनु-). —(L. 16) G_3 इदं (for इमं). G_4 देव (for देवं). —(L. 17) T_1 यत्र (for यच्च). D_{10} सिद्धम् (for शुद्धम्). —(L. 18) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ वा; T_1 M_{1-3} [ए]व (for the second च). M_4 किं तथैवाधिदैवतं (for the post. half). —(L. 19) T_1 G_4 M दृष्टाव्यक्तस्य ब्रह्मणः (for the post. half). —T_1 om. lines 20–21. —(L. 20) T_3 सांख्यसंख्यादयश्चैव; G_4 संख्यामसंख्यां तस्यैव (for the prior half). —(L. 22) T_1 येर्चयिष्यंति पुरुषं (for the prior half). —(L. 23) T_1 बुध्यमानाप्रबुद्धांश्च; T_2 $G_{3.4}$ °मानप्रबुद्धाभ्यां (for the prior half). T_1 M_{1-3} विद्याविद्ये; T_2 M_4 °विद्यं (for °वेद्यं). —(L. 24) T_1 विमोहं (for °क्षं). —T_1 om. line 25. —(L. 25) Kumbh. ed. परिसांख्यं (for °संख्यां). T_3 चार्थवित् (for °वत्). —(L. 27) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 अनिष्टानि (for अरि°). G_4 अनिष्टानिष्टतत्त्वेन (for the prior half). —(L. 29) T_2 यथाज्ञातानि देवेषु (for the prior half). —T_3 om. (hapl.) line 30. —(L. 30) G_4 व्याख्याहि (for आ°). —(L. 31) Kumbh. ed. अनिंदितः (for °त). —(L. 33) G_4 निर्मुक्ता (for °क्तो). —(L. 34) T_1 प्राकृतं (for वै°). M_4 अक्षरं (for वै क्षरं). T_1 आश्रिता मुनिसत्तम (for the post. half). —T_1 om. line 35. —(L. 35) M_3 वरम् (for परम्). —(L. 36) G_4 ध्याने (for न्यूने). T_1 स्थिताः; T_2 M मताः (for तथा). —T_1 om. line 37. —(L. 38) G_1 असंशयं (for अनन्तरम्). —T_1 om. lines 39–40. —(L. 39) $G_{1.3.4}$ इदम् (for त्विदम्). G_4 M सुखं मम (for सुसत्तम). —(L. 40) M_{1-3} मूर्तिरिति (for °मति). —(L. 41) T_1 M [उ]क्तं (for [अ]न्यं). M_4 कीर्तितः (for मू°). —(L. 42) T_1 ये (for वै). —After line 42, T_1 M ins.:

इष्टानिष्टकृता एव त्रिषु स्थानेषु देहिनाम् ।

—(L. 43) T_1 M -पृष्ठे च (for -पृष्ठेषु). —(L. 44) T_1 सज्जंति (for म°). —(L. 45) T_1 M तु (for च). T_1 परमं (for अमृतं). D_{10} फलं; T_3 $M_{1.2}$ (also as above).$_{3.4}$ परं (for पदम्). —T_3 om. lines 47–50. —(L. 49) Madras ed. -निदर्शनं. —(L. 50) T_1 M_{1-3} तदधिष्ठात्रसंज्ञितं (for the post. half). —(L. 51) $T_{2.3}$ G_4 सर्वं तत्र (for सर्वतन्त्र-). T_1 सर्वश्रुतिनिदर्शनात् (for the post. half). —(L. 52) T_2 अव्ययं (for °यश्च). T_3 $M_{1.3.4}$ [ए]ष (for [ए]व). G_3 अव्ययं चैष वै व्यक्ताव् (for the prior half). T_1 $G_{2.4}$ पिनाकधृत्. —(L. 53) T_2

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सह चैव विना चैव तावन्योन्यं प्रतिष्ठितौ ।
हिरण्मयीं प्रविश्यैष मूर्तिं मूर्तिमतां वर ।
चकार पुरुषस्तात विकारपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तादेक एवैष महानात्मा प्रसूयते ।
अहंकारेण लोकांश्च व्याप्य चाहंकृतेन वै ।
विना सर्वं तदव्यक्तादभिमन्यस्व शूलधृक् ।
भूतसर्गमहंकारात्तृतीयं विद्धि वै क्रमात् ।
अहंकाराच्च भूतेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
सविशेषाणि भूतानि पञ्च प्राहुर्मनीषिणः ।
चतुर्विंशात्तु वै प्रोक्तात्पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ।
एते सर्गा मया प्रोक्ताश्चत्वारः प्राकृतास्त्विह ।
अहंकाराच्च जातानि युगपद्विबुधेश्वर ।
अहंकाराच्च भूतेषु विविधार्थं व्यजायत ।
इन्द्रियैर्युगपत्सर्वैः सोऽनित्यश्च समीक्ष्यते ।
मरुत्त्वं सत्त्वसर्गश्च तुष्टिः सिद्धिस्तथैव च ।
वैकृतानि प्रवक्ष्यामि शृणु तानि महामते ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्मया शास्त्रानुमानतः ।
वर्णिता तव देवेश पञ्चविंशसमन्विता ।
पञ्चमोऽनुग्रहश्चैव नवैते प्राकृतैः सह ।
ऐन्द्रेऽप्यहमथाप्यन्यन्ममात्मनि च भास्वरः ।
यच्च देहमयं किंचिच्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
सर्वत्रैवाभिमन्तव्यं त्वया त्रिपुरसूदन ।
अन्यथा ये तु पश्यन्ति ते न पश्यन्ति ब्रह्मज ।
एतदव्यक्तविषयं पञ्चविंशसमन्वितम् ।
अनेन कारणेनैव तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ।
विकारमात्रमेतत्तु तत्त्वमाचक्षते परम् ।
निस्तत्त्वश्चैव देवेश बोद्धव्यं तु न बुध्यते ।
यदि बुध्येत्परं बुद्धं बुध्यमानः सुरर्षभ ।
प्रबुद्धो ह्यभिमन्येत योऽयं नाहमिति प्रभो ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

तत्त्वसंख्या श्रुता चैषा येषां ब्रह्मविदां वर ।
सर्गसंख्या मया प्रोक्ता नवानामनुपूर्वशः ।
प्रवक्ष्यामि तु तेऽध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।
नैतद्युक्तैर्वेदविद्भिर्गृहस्थै-
र्मान्यैरेभिस्तपसा वाभिपन्नैः ।
यत्नेन दृष्टं परमात्मतत्त्वं
तत्त्वेन प्राप्यं तु यथोक्तमेतत् ।
परं परेभ्यस्त्वमृतार्थतत्त्वं
स्वभावसत्त्वस्थमनीशमीशम् ।
कैवल्यतां प्राप्य महासुरोत्तम
तवैतदाख्यामि मुनीन्द्र वृत्त्या ।
रहस्यमेवान्यदवाप्य दिव्यं
पवित्रपूतस्तव मृत्युजालम् ।
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्न देयं त्वपरीक्षिताय ।
नाश्रद्दधानाय न चान्यबुद्धे-

प्रतिष्ठितं (for °तौ). — (L. 58) T_1 G_3 शूलधृत्; T_2 M_4 °भृत् (for °धृक्). — $T_{1.3}$ om. (hapl.) lines 61–64. M_4 om. line 61. — (L. 61) T_1 G_3 भूतानि (for जा°). D_{10} G_3 विविधेश्वर (for विबुधे°). — M om. (hapl.) line 65. — (L. 65) T_1 अहंकाराधिभूतानि (for the prior half). D_{10} T_3 G_2 विविधेश्वर (for विबु°). — (L. 66) D_{10} जातेषु (for भू°). D_{10} T_2 G_2 विविधार्थो; T_1 G_4 M विषयार्थं (for विविधार्थं). — T_1 om. line 68. — (L. 68) G_3 ममत्वं तुष्टिसर्गश्च; M मुक्तत्वं वक्ति सर्गश्च (for the prior half). G_2 चतुःसिद्धिस् (for तुष्टिः सिद्धिस्). — $M_{1.3.4}$ om. line 69. — (L. 70) M_{1-3} तत्र (for तत्त्व-). D_{10} G_4 -सारतः (for -मानतः). T_1 पंचविंशत्समन्विता (for the post. half). — (L. 71) T_1 मया शास्त्रानुमानतः (for the post. half). — T_1 om. lines 72–75. M_{1-3} om. line 72. — (L. 73) Madras ed. भास्वरं (for °रः). — (L. 76) M_4 [s]नु- (for तु). G_1 M_{1-3} transp. ते and न. G_1 ब्रह्म वै (for ब्रह्मज). — (L. 79) Kumbh. ed. एतं (for एतत्). M परे (for परम्). T_1 तत्त्वमाचक्ष्यते परे (for the post. half). — (L. 80) M_{1-3} तु (for च). T M_4 निस्तत्त्वं चैव देवेश (for the prior half). T_1 न तु (by transp.). — (L. 81) G_3 बुद्धिं (for बुद्धं). T_1 यदि बुद्धेः परतरं (for the prior half). — (L. 82) M सोऽहम् (for ना°). — Colophon om. in M_{1-3}. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} सनत्कुमारशंकरसंवादः; T_2 अध्यात्मविद्याप्रकरणे सनत्कुमाररुद्रसंवादः; T_3 G_2 सनत्कुमारसंवादः; G_3 सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 159; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 166; G_1 100; G_3 160. — (L. 83) T_1 यथा; M_4 मया (for श्रुता). T_1 तव (for येषां). — After line 83, M_{1-3} read lines 102–120. — (L. 84) T_1 यथार्थेनानुपूर्वशः (for the post. half). — M_{1-3} om. line 85. — (L. 85) T_1 तथा; T_2 च ते; T_3 कृते (for तु ते). — (L. 88) T_2 M_4 यत्तेन (for यत्नेन). T_1 यत्तेन शक्यं परमार्थतत्त्वं. — (L. 89) M_4 प्राप्तं (for प्राप्यं). T_1 द्रष्टुं पुराणेषु यथोक्तमेतत्. — T_1 om. lines 90–95. — (L. 91) $G_{2.4}$ -तत्त्वस्थम् (for -सत्त्वस्थम्). — (L. 92) D_{10} $T_{2.3}$ -सुरोक्तं; M_{1-3} -सुरेशात्; M_4

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नाज्ञानयुक्ताय न विस्मिताय ।
स्वाध्याययुक्ताय गुणान्विताय
प्रदेयमेतन्नियतेन्द्रियाय ।
संक्षेपं चाप्यथैतेषां तत्त्वानां वृषभध्वज ।
अनुलोमानुजातानां प्रतिलोमं प्रलीयताम् ।
प्रवक्ष्यामि तमध्यात्मं साधिभूताधिदैवतम् ।
यथांशुजालमर्कस्य तथैतत्प्रवदन्ति वै ।
संक्षीणे ब्रह्मदिवसे जगज्जलधिमाविशेत् ।
प्रलीयते जले भूमिर्जलमग्नौ प्रलीयते ।
लीयतेऽग्निस्तथा वायौ वायुराकाश एव तु ।
मनसि प्रलीयते खं तु मनोऽहंकार एव च ।
अहंकारस्तथा तस्मिन्महति प्रविलीयते ।
महानव्यक्त इत्याहुस्तदेकत्वं प्रचक्षते ।
अव्यक्तस्य महादेव प्रलयं विद्धि ब्रह्मणि ।
एवमस्यासकृत्क्रीडामाहुस्तत्त्वविदो जनाः ।
अध्यात्ममधिभूतं च तथैवाप्यधिदैवतम् ।
यथावदुदितं शास्त्रं योगे तु सुमहात्मभिः ।
तथैव चेह सांख्ये तु परिसंख्यात्मचिन्तकैः ।
प्रपञ्चितार्थमेतावन्महादेव महात्मभिः ।
ब्रह्मेति विद्यादध्यात्मं पुरुषं चाधिदैवतम् ।
प्रभवं सर्वभूतानां रक्षणं तत्र कर्म च ।
अध्यात्मं प्राणमित्याहुः क्रतुमप्यधिदैवतम् ।
रथं च यज्ञवाहोऽत्र कर्माहंकार एव च ।
अध्यात्मं तु मनो विद्याच्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ।
दैवं च प्रभवश्चैव कर्म स्याद्धृतयस्तथा ।
विद्यात्तु श्रोत्रमध्यात्ममाकाशमधिदैवतम् ।
सर्वभावाभिधानार्थं शब्दः कर्म सदा स्मृतम् ।
त्वगध्यात्ममथो विद्याद्वायुरत्राधिदैवतम् ।
संनिपातय विज्ञानं सर्वकर्म च तत्र ह ।
अध्यात्मं चक्षुरित्याहुर्भास्करोऽत्राधिदैवतम् ।
ज्ञापनं सर्ववर्णानां रूपं कर्म सदा स्मृतम् ।
जिह्वेति विद्यादध्यात्ममापश्चात्राधिदैवतम् ।
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथावद्यतिसत्तमाः ।
विसर्गमधिभूतं च मित्रं चाप्यधिदैवतम् ।
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्देवदेव पिनाकधृक् ।
अनुभावोऽधिभूतं तु दैवतं च प्रजापतिः ।

-सुरेशता (for -सुरोत्तम). — (L. 93) T_2 M_4 प्रीत्या ; M_{1-3} भक्त्या (for वृत्त्या). — (L. 95) G_4 -भूनस् (for -पूतस्). M त्यज (for तव). — (L. 98) T_1 M -बुद्धये (for -बुद्धेर्). — (L. 99) T_1 न ज्ञानमुक्ताय न विस्मिताय. — (L. 101) T_2 $G_{2,4}$ एतं नि- ; T_3 एतानि (for एतन्नि-). — After line 101, M_{1-3} ins. an addl. colophon. — *Adhy. name* : M_{1-3} सनत्कुमार-रुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : M_{1-3} 160. — After this colophon, M_{1-3} ins. सनत्कुमारः followed by lines 444–481, and lines 145–443. — (L. 102) G_3 [अ]यं तेषां (for [अ]थैतेषां). — (L. 103) T_2 -लोमानां (for -जातानां). D_{10} G_2 प्रतीयतां (for प्रलीयताम्). — T_1 om. line 104. — (L. 104) $T_{2,3}$ तव ; G_4 तद् ; M तु ते (for तम्). $M_{1,2}$ -दैवकं (for °तम्). — (L. 105) T_1 $G_{1,3}$ M_{1-3} [ए]व (for [ए]तत्). — (L. 107) G_3 प्रलीयनां (for the second °यते). — (L 109) Prior half hypermetric. — (L. 112) M_{1-3} अव्यक्तं तन् (for °क्तस्य). — T_1 om. line 113. D_{10} G_2 om. lines 115–119. T_3 om. (hapl.) lines 115–120. — (L. 115) M शास्त्रे (for शास्त्रं). T_1 -महामते ; M_4 °त्मनि (for °त्माभिः). — (L. 116) T_1 तथैव चोक्तं सांख्येषु (for the prior half). T_1 -चर्यात्म- (for -संख्यात्म-). T_2 $G_{1,3,4}$ -चिंतनैः (for -चिन्तकैः). — (L. 117) T_1 एवैतन् (for एतावन्). — (L. 118) T_2 पुरुषाद् (for °षं च). — M_3 om. (hapl.) lines 119–121. — (L. 119) D_{10} T_2 G_4 प्रवहं (for प्रभवं). T_1 करणं ; $M_{1,2}$ क्षरणं (for रक्षणं). — (L. 120) T_1 $M_{1,2}$ प्राण (for प्राणम्). M_4 क्रमम् (for क्रतुम्). — (L. 121) $G_{1,3}$ $M_{1,2,4}$ रथश् (for रथं). M_1 कर्ता (for कर्म). D_{10} $T_{1,3}$ [अ]हंकारम् (for °कार). — (L. 122) T_1 मनसो (for तु मनो). — (L. 123) T_2 प्रभवं (for °वश्). T_1 सदश्च यज्ञवाहोत्र (for the prior half). T_1 M_4 स्मृताः (for तथा). — (L. 124) M_{1-3} विद्याम (for °त्तु). — D_{10} T_2 G_2 om. (hapl.) lines 125–127. T_1 om. (hapl.) line 125. — (L. 125) M_{1-3} सर्वभावाभिधानार्थः ; M_4 °विधानार्थं (for the prior half). M_{1-3} तथा (for सदा). M_4 स्मृतः (for स्मृतम्). — T_1 om. (hapl.) lines 127–129. — (L. 127) T_2 संनिपाताय ; M °तस्य (for °तय). M सर्गं (for सर्व-). — (L. 129) T_3 $G_{1,3}$ रूप- (for रूपं). M_{1-3} ततः (for सदा). — After line 130, T_1 G_4 M ins. :

जीवनं सर्वभूतानां रसः कर्म ततः स्मृतम् ।
विद्यात्तु घ्राणमध्यात्मं भूमिरत्राधिदैवतम् ।
तत्र कर्म च गन्धः स्याद्विज्ञेयो भूमिसंभवः ।
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।

[(L. 1) T_1 तथा स्मृतं ; M_{1-3} ततः स्मृतः ; M_4 च संस्मृतः (for ततः स्मृतम्). — After line 1, T_1 reads line 126. T_1 om. (hapl.) line 2. — (L. 3) T_1 सांसिद्धिः (for गन्धः स्याद्). T_1 भूति- (for भूमि-).] — After the above, G_4 reads lines 136–137. — (L. 131) $T_{1,2}$ G_1 M_{1-3} वायुर् (for पायुर्). — (L. 132) T_1 मित्रश्चापि ; M_{1-3} मित्रस्तेत्र (for मित्रं चापि). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पादावध्यात्ममित्याहुस्त्रिशूलाङ्क मनीषिणः ।
गन्तव्यमधिभूतं तु विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ।
वागध्यात्मं तथैवाहुः पिनाकिंस्तत्त्वदर्शिनः ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ।
एतदध्यात्ममतुलं साधिभूताधिदैवतम् ।
मया तु वर्णितं सम्यग्देहिनाममरर्षभ ।
एतत्कीटपतंगे च श्वपाके शुनि हस्तिनि ।
पुत्त्रिकादंशमशके ब्राह्मणे गवि पार्थिवे ।
सर्वमेव हि द्रष्टव्यमन्यथा मा विचिन्तय ।
अतोऽन्यथा ये पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
यन्न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ।
अनादिनिधनं देवं देवदेवं सनातनम् ।
अप्रमेयमविज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
कृताञ्जलिः शुचिर्भूत्वा प्रणम्य प्रयतोऽर्चयेत् ।
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवांस्त्राता नारायणो हरिः ।
नारायणादृषिगणास्ततः सिद्धा महोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुर्दुःखभेषजम् ।
यमाहुर्विजितक्लेशं यस्मिंश्च विहिताः प्रजाः ।
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जाले शकुनयो यथा ।
सप्तर्षयो मनः सप्त सांख्यास्तु मुनिदर्शनात् ।
सप्तर्षयश्चेन्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
श्रोत्रयोश्च दिशः प्राहुर्मनसि त्वथ चन्द्रमाः ।

मनः षष्ठं बुद्धिः सप्तमी ह्यात्मनि स्थापितानि, शरीरेषु नात्मनि ।
[162] तस्य हि कारणानि भवन्ति । सर्वाण्यपि सर्वकर्मसु वा
विषयेषु वा युञ्जन्ति यथात्मनि स्वानि कर्माणि प्रवृत्तानि । सप्त-
स्वपि विषयाणां व्यापकानि । [163] तान्येव स्वपतो भूतग्राम-
स्याजमात्मानं देवलोकस्थानसंमितं देहान्तरगामिनं मुमुक्षुं वायु-
प्रविशन्ति सूक्ष्माणि प्रलीयन्ते । [164] मोक्षकाले तमेकं न
कश्चिद्वेत्ति स्वापरम् । [165] एवं प्रविष्टेषु भूतेषु को जागर्ती-
त्युच्यते । निद्राप्रसुप्तेषु वात्र जाग्रत्स्वप्नशीलोऽत्र सदने च देव-
द्योतनो भगवांश्चात्र क्षेत्रज्ञो बुद्धिर्वा । स हि सुप्तस्यापि स्वप्न-

---

133) G2 तपसो (for उपस्थो). D10 T1 पिनाकधृत्. — (L. 134) D10 G2 [ऽ]ति- (for ऽधि-). — (L. 135) M4 ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः (for the post. half). — (L. 136) M4 कर्तव्यम् (for गन्तव्यम्). — (L. 138) D10 T2 अव्यक्तम् (for वक्तव्यम्). G1 अत्र (for तत्र). — T2. 3 om. (hapl.) line 139. — (L. 139) G2 एकम् (for एतद्). M अखिलं (for अतुलं). T1 अधि- (for साधि-). — (L. 140) T1 सर्वं (for सम्यग्). — T1 om. line 142. — (L. 142) Some MSS. पुत्तिका- (for पुत्रिका-). — (L. 143) T1 M सम्यग् (for सर्वम्). M2. 3 एवं (for एव). T1 om. from the post. half up to the prior half of line 148. T3 विचारय (for विचिन्तय). — (L. 144) Some MSS. अथो (for अतो). — (L. 145) M4 -गुह्यकाः (for -किंनराः). — (L. 146) D10 वेत्ति (for ह्येष). — (L. 150) T2 अनादिमध्यनिधनं (for the prior half). — (L. 151) T3 हरिर्. — (L. 152) D10 G2 प्रणतो (for प्रयतो). D10 T2. 3 G2. 4 [ऽ]र्चय (for °येत्). — (L. 153) T1 G1. 3. 4 M नर्षयो (for ऋ°). — T1 om. line 154. — (L. 154) M1–3 तद् (for ऽयं). M धाता (for त्राता). M1–3 स्वयं (for हरिः). — (L. 155) T1 M तथा (for ततः). — (L. 156) T1 ये ; M1–3 तद् (for यं). — (L. 157) T1 G1. 3 M विगत- ; G4 विहित- (for विजित-). T1 निहिताः ; T2 G2 विजिताः (for विहिताः). — (L. 158) D10 लोके (for लोकाः). M1–3 [ए]ते (for [इ]मे). — (L. 159) T1 सप्त नगाः (for मनः सप्त). — (L. 160) T1 पंचेंद्रियाणि च तथा ; M सप्तर्षय इंद्रियाणि च (hypermetric) (for the prior half). M सप्त पंचेंद्रियाणि च (for the post. half). — T1 M repeat line 161 after line 182. — (L. 161) T1 (second time) चाहुर् (for प्राहुर्). T1 (second time) [अ]थ च (for त्वथ). — (L. 162) T1 समेत्येतानि ; T3 सप्तमीत्येतानि ; G1 damaged ; G3 सप्तम्यात्मनि ; G4 °मी ह्येतानि ; M1 च सप्तमी एतानि (for सप्तमी ह्यात्मनि). M4 सप्तमीत्येतानि समापितानि. T1 G1. 3 M शरीरे (for °रेषु). D10 T2 G नात्मनि परमात्मनि ; M4 आत्मनि परमात्मनि च (for नात्मनि). — (L. 163) T1 तानि कर्माणि ; M तानि कारणानि (for कारणानि). M सप्तकर्मसु (for सर्व°). T1 om. from यथात्मनि up to विषयाणां (in line 163). G1. 3 यथात्मनश्च (for °त्मनि). D10 T3 G2 स्वात्मनि (T2 °नि वा) ; G1. 3 चान्य- (for स्वानि). M1–3 अन आत्मानं च नान्यकर्माणि ; M4 अथात्मनश्च नान्यकर्माणि. G2 om. ; Kumbh. ed. व्यापकत्वानि (for °कानि). — (L. 164) T1 M om. देव. T1 -संभवं (for -संमितं). D10 G2 मुमुक्षुर् ; T2 मुमुक्षवो ; M1. 2 मुक्तं (for मुमुक्षुं). T2 न प्र- (for वायु-). G2 लीयंते ; M1–3 विलीयंते ; some MSS. प्रलीयंते वा (for प्रलीयन्ते). — (L. 165) D10 G2 तमेतद् ; T1 M तदेतन् ; G4 तमेवं (for तमेकं). G3 न च (for न). T2 नापरं ; G1 M1–3 स्वापं ; M4 om. ; Kumbh. ed. स्वपरं (for स्वा°). — (L. 166) T1 M1–3 om. एवं. T2 पृष्टेषु (for प्रविष्टेषु). D10 G4 लोको (for को). M1–3 om. इति. T3 वामुत्र ; M1–3 ह्यवत्र (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दर्शनानि पश्यति। अप्रतिबुद्धेषु लोकेषु स एव प्रतिबुध्यते। स एष प्राज्ञः। अथ तैजसः कायाग्निः। स हि सुप्तस्यात्मा वा। अविदुषो वाप्रतिबुध्यमानस्यान्नं पचतीत्यन्तेऽवतिष्ठते। एतदात्मानमधिकृत्यानुज्ञातमिति।

Colophon.

सनत्कुमारः।

प्रभवश्चाप्ययस्तात वर्णितस्तेऽनुपूर्वशः।
तथाध्यात्माधिभूतं च तथैवात्राधिदैवतम्।
निखिलेन तु वक्ष्यामि दैवतानीह देहिनाम्।
यान्याश्रितानि देहेषु यानि पृच्छसि शंकर।
वाच्यग्निस्त्वथ जिह्वायां सोमः प्राणे तु मारुतः।
रूपे चाप्यथ नक्षत्रं जिह्वायां चाप एव तु।
नाभ्यां समुद्रश्च विभुर्नखरोम तथैव च।
वनस्पतिवनौषध्यस्त्वङ्गेषु मरुतस्तथा।
संवत्सराः पर्वसु च आकाशे दैवमानुषे।
उदाने विद्युदभवद्व्याने पर्जन्य एव च।
स्तनयोरेव चाकाशं बले चेन्द्रस्तथाभवत्।
मतावप्यथ चेशानस्त्वपाने रुद्र एव च।
गन्धर्वाप्सरसो व्याने सत्ये मित्रश्च शंकर।
प्रज्ञायां वरुणश्चैव चक्षुष्यादित्य एव च।
शरीरे पृथिवी चैव पादयोर्विष्णुरेव च।
पायौ मित्रस्तथोपस्थे प्रजापतिररिंदम।
मूर्ध्नि चैव दिशः प्राहुर्बुद्धौ ब्रह्मा प्रतिष्ठितः।
बुध्यमानोऽऽत्मनिष्ठः स्यादधिष्ठाता तु शंकर।
अबुद्धश्चाभवत्तस्माद्बुध्यमानान्न संशयः।
आभ्यामन्यः परो बुद्धो वेदवादेषु शंकर।
यदाश्रितानि देहेषु दैवतानि पृथक्पृथक्।
योऽग्नये यजते नित्यमात्मयाजी समाहितः।
य एवमनुपश्येत दैवतानि समाहितः।
सोऽत्र योगी भवत्येव य एवमनुपश्यति।
स सर्वयज्ञयाजिभ्यो ह्यात्मयाजी विशिष्यते।
मुखे जुहोति यो नित्यं कृत्स्नं विश्वमिदं जगत्।
सोऽऽत्मवित्प्रोच्यते तज्ज्ञैर्महादेव महात्मभिः।
सर्वेभ्यः परमेभ्यो वै दैवतेभ्यो ह्यात्मयाजिना।
गन्तव्यं परमाकाङ्क्षन्परमेव विचिन्तयन्।
यथा संक्रमते देहाद्देही त्रिपुरसूदन।
तथास्य स्थानमाख्यास्ये पृथक्त्वेनेह शंकर।
पादाभ्यां वैष्णवं स्थानमाप्नोति विनियोजनात्।

वात्र). T_1 om.; $G_{1,3}$ सीदंतौ (for सदने). T_1 om.; M देवो द्योतमानो (M_4 द्योतनो) (for देवद्योतनो). T_1 om. भगवांश्चात्र. T_1 क्षेत्रज्ञोक्षर एव च. Kumbh. ed. अभि- (for स हि). T_1 [अ]धि- (for [अ]वि). T_3 पश्यंति (for पश्यति). — (L. 167) T_2 मोक्षेषु तेषु; M_4 तेषु लाभेषु (for लोकेषु). M_{1-3} अप्रतिबुद्धविषयलाभेषु तेषु. M एष (for एव). — (L. 168) D_{10} G_2 तैजसं (for °सः). M_4 सुप्तः स्याद् (for सुप्तस्यात्मा). D_{10} T_3 G पचतीत्यंते(G_2 °त्यन्ते)वतिष्ठति (G_2 °ते); T_1 पचन्नवतिष्ठते; M_{1-3} पचन्नेव तिष्ठति; M_4 °त्येव तिष्ठति. G_2 अनुज्ञानम् (for °तम्). M_{1-3} om. इति. — Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* M_{1-3} सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no. :* T_1 M_4 160; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 167; $G_{1,3}$ M_1 161; $M_{2,3}$ 162. — (L. 169) M_3 चैव (for तात). — T_1 om. line 170. — (L. 170) G_3 तत्र (for the second तथा). — (L. 171) T_1 च; M तु; Kumbh. ed. ह (for [इ]ह). — (L. 172) $T_{2,3}$ G_1 [आ]श्रितेषु (for °तानि). T_1 देहिनां चात्र शंकर (for the post. half). — After line 172, T_1 ins. :

दैवतानि शृणुष्वाद्य यानि पृच्छसि शूलधृक्।

— After line 173, T_1 M read lines 178–182. — (L. 174) T_1 M_3 तु (for the second च). G_1 om. the post. half of line 175 and the prior half of line 176. — (L. 177) M_{1-3} [अ]प्याकाशे (for आकाशे). T_3 M_4 देव- (for दैव-). — (L. 179) T_2 आकाशं; T_3 चाकारं (for °शं). $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ जले (for बले). T_2 M_{1-3} चंद्रस् (for चेन्द्रस्). Kumbh. ed. [इ]व च (for [अ]भवत्). — (L. 180) T_3 मनसा; Madras ed. समाने (for मताव्). — (L. 181) T_1 M_4 प्राणे (for व्याने). M_{1-3} सत्त्वे (for सत्ये). — T_1 om. lines 183–188. — (L. 185) M_{1-3} वै प्रभवं (for चैव दिशः). — (L. 187) M_{1-3} [अ]परस् (for [अ]भवत्). M_4 प्रबुद्धश्चापरस्तस्माद् (for the prior half). — (L. 189) T_1 समाश्रितानि (for यदाश्रि°). — T_1 om. line 190. — (L. 190) T_3 जायते (for यजते). $G_{1,3}$ योऽग्निं याजयते नित्यम्; G_4 M_4 यो नियोजयते नित्यम्; M_{1-3} यो हि योजयते नित्यम् (for the prior half) — T_1 om. line 192. — (L. 192) D_{10} M_4 स (for य). — (L. 193) T_1 -याजी च; $G_{1,3}$ M_4 -याजी स्याद् (for -याजिभ्यो). T_1 $G_{1,3}$ M_4 आत्मयाजी. T_2 [अ]व- (for वि-). — (L. 194) T_1 मुखेषु (hypermetric); $T_{2,3}$ G_4 स्वमुखे (hypermetric) (for मुखे). — For lines 193–195, M_{1-3} subst. :

सोऽत्र योगी जुहोत्येव सोमवित्स्वमुखे जगत्।

— T_1 om. lines 196–197. — (L. 196) Post. half hypermetric. — (L. 197) M [अ]नु-; Kumbh. ed. च (for वि-). — (L. 198) T_1 यदा (for यथा). — (L. 199) T_1 अथ (for तथा). M स्थानानि (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पायुना मित्रमाप्नोति उपस्थेन प्रजापतिम् ।
नाभ्या च वारुणं स्थानं स्तनाभ्यां तु भुवो लभेत् ।
बाहुभ्यां वासवं स्थानं श्रोत्राभ्यामाप्नुयाद्दिशः ।
आदित्यं चक्षुषा स्थानं मूर्ध्ना ब्रह्मण एव च ।
अथ मूर्धसु यः प्राणान्धारयेत समाहितः ।
बुद्ध्या मानमवाप्नोति द्रव्यावस्थं न संशयः ।
अव्यक्तात्परमं शुद्धमप्रमेयमनामयम् ।
तमाहुः परमं नित्यं यद्यदाप्नोति बुद्धिमान् ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यां स बुद्ध इति पठ्यते ।
बुध्यमानमबुद्धश्च नित्यमेवानुपश्यति ।
विकारपुरुषस्त्वेष बुध्यमान इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतितत्त्वं तत्प्रोच्यते तत्र संशयः ।
स एष प्रकृतिस्थत्वात्तस्थुरित्युपदिश्यते ।
महानात्मा महादेव महानत्राधितिष्ठति ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता प्रोच्यते शास्त्रदर्शनात् ।
एष चेतयते देव मोहजालमबुद्धिमान् ।
अव्यक्तस्यैव साधर्म्यमेतदाहुर्मनीषिणः ।
सोऽहं सोऽहमतो नित्यादज्ञानादिति मन्यते ।
यदि बुध्यति चैवायं मन्येयमिति भास्वरः ।
न प्रबुद्धो न वर्तेत पानीयं मत्स्यको यथा ।
देवता निखिलेनैताः प्रोक्तास्त्रिभुवनेश्वर ।
योगकृत्यं तु तावन्मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ।
शून्यागारेष्वरण्येषु सागरे वा गुहासु वा ।
विष्टम्भयित्वा त्रीन्दण्डानवाप्तो ह्यद्वयो भवेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि तथा पश्चान्मुखोऽपि वा ।
दक्षिणावदनो वापि बद्ध्वा विधिवदासनम् ।
स्वस्तिकेनोपसंविष्टः कायमुन्नाम्य भास्वरम् ।
यथोपदिष्टं गुरुणा तथा तद्ब्रह्म धारयेत् ।
लघ्वाहारो यतो दान्तस्त्रिकालपरिवर्जकः ।
मूत्रोत्सर्गपुरीषाभ्यामाहारे च समाहितः ।
शेषकालं तु युञ्जीत मनसा सुसमाहितः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसा विनिवर्तयेत् ।
मनस्तथैव संगृह्य बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
विधावमानं धैर्येण विस्फुरन्तमितस्ततः ।
निरुध्य सर्वसंकल्पांस्ततो वै स्थिरतां व्रजेत् ।
एकाग्रस्तद्विजानीयात्सर्वं गुह्यतमं परम् ।
निवातस्थ इवालोलो यथा दीपोऽतिदीप्यते ।
ऊर्ध्वमेव न तिर्यक्च तथैव भ्राम्यते मनः ।
हृदिस्थस्तिष्ठते योऽसौ तथैवाभिमुखो यदा ।
मनो भवति देवेश पाषाणमिव निश्चलम् ।
स निर्जने विनिर्घोषे सघोषे चावसज्जने ।
युक्तो यो न विकम्पेत योगी योगविधिः श्रुतः ।
ततः पश्यति तद्ब्रह्म ज्वलदात्मनि संस्थितम् ।
विद्युदम्बुधरे यद्वत्तद्वदेकमनाश्रयम् ।
तमस्यगाधे तिष्ठन्तं निस्तमस्कमचेतनम् ।
चेतयानमचेतं च दीप्यमानं स्वतेजसा ।

स्थानम्). G_2 om. (hapl.) from the post. half of line 200 up to the prior half of line 203. — (L. 201) M_{1-3} ह्युपस्थेन. — (L. 202) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 नाभ्यां (for नाभ्या). T_1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 203) T_2 G_3 वासव- (for °वं). T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 204. — (L. 205) M_{1-3} मूर्धनि (for °सु). M_{1-3} प्राणं (for प्राणान्). M_{1-3} धारयेत्सु- (for °येत). — (L. 206) $M_{1.3.4}$ द्रव्यावस्थान् (for °स्थं). — (L. 209) T_1 कथ्यते (for पठ्यते). — (L. 211) T_3 [इ]ह (for [ए]ष). — (L. 212) T_1 M_{1-3} पंचविंशतिमं तत्त्वं; G_3 °तिकं तत्त्वं; M_4 °तितत्त्वानि (for the prior half). D_{10} G_2 तन्न; Madras ed. नात्र (for तत्र). M प्रोच्यते तत्त्वसंश्रयात् (for the post. half). — (L. 213) T_2 स एष प्रकृतिस्थत्वं (for the prior half). — T_1 om. line 214. — (L. 216) M_{1-3} देहं (for देव). T_2 -कालम् (for -जालम्). — (L. 218) D_{10} T_1 G_2 M_{1-3} यो (for the first सो). M_4 [ऽ]यम् (for the second ऽहम्). M_1 इतो (for अतो). T_1 ज्ञानाद् (for नित्याद्). — (L. 219) T_1 $G_{1.3.4}$ M_4 अन्योयम्; M_{1-3} अन्योहम् (for मन्येयम्). — (L. 220) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} [ऽ]नु- (for the second न). — (L. 222) D_{10} विबोध (for नि°). — (L. 223) M [अ]रण्ये वा (for °ण्येषु). T_1 शून्यागारे अरण्ये वा (for the prior half). — T_1 om. line 224. — (L. 224) G_4 M_{1-3} त्रिदंडान् (for त्रीन्दण्डान्). D_{10} T_3 अवाप्तो- प्यथ योगवित्; $G_{1.3}$ °प्नोति च योगवित्; $G_{2.4}$ °प्तो- ह्यत्र योगवित् (for the post. half). — (L. 226) D_{10} दक्षिणा- भिमुखो वापि; T_2 °विमुखो वापि (for the prior half). — (L. 227) $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ उन्नम्य (for उन्नाम्य). — (L. 228) D_{10} G_2 साधयेत् (for धार°). — G_3 om. lines 230–234. T_1 om. line 234. — (L. 234) M_{1-3} विष्फु(M_3 °स्फु)रद्वै समंततः (for the post. half). — (L. 235) M_4 स्थिरजां (for °तां). — T_1 om. line 236. — (L. 236) $G_{1.3}$ M_4 तं (for तद्). — (L. 237) D_{10} निपातस्थ (for निवा°). — (L. 239) D_{10} G_2 हृदि सं- (for हृदि- स्थस्). $G_{1.3}$ तस्यैव; M_{1-3} स तदा (for तथैव). — (L. 240) T_1 M_4 पाषाण (for °णम्). T_2 $G_{1.3}$ निश्चलः. — T_1 om. line 241. — (L. 242) T_1 M_4 तदा (for यो न). T_1 श्रुतं (for श्रुतः). — (L. 243) D_{10} G_2 बलाद् (for ज्वलद्). T_1 संश्रितं (for संस्थितम्). — T_1 om.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तन्नैःश्रेयसमनिन्दितम् ।
महद्भूतमनन्तं च स्वतन्त्रं विगतज्वरम् ।
ज्योतिषां ज्योतिषं देवं विष्णुमत्यन्तनिर्मलम् ।
नारायणमणीयांसमीश्वराणामधीश्वरम् ।
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं प्रभुम् ।
अविज्ञाय निमज्जन्ति लोकाः संसारसागरे ।
यं दृष्ट्वा यतयस्तात न शोचन्ति गतज्वराः ।
जन्ममृत्युभयान्मुक्तास्तीर्णाः संसारसागरम् ।
अणिमा लघिमा भूमा प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ।
एतदष्टगुणं योगं योगानाममितः स्मृतम् ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानमप्रमेयं सनातनम् ।
ते विशन्ति शरीराणि योगेनानेन भास्वरम् ।
दैत्यदेवमनुष्याणां बलेन बलवत्तमाः ।
एतत्तत्त्वमनाद्यन्तं यद्भवाननुपृच्छति ।
नित्यं वयमुपास्यामो योगधर्मं सनातनम् ।
योगधर्माद्धि धर्मोऽस्ति गरीयान्सुरसत्तम ।
एतद्धर्मं हि धर्माणामपुनर्भवसंस्कृतम् ।
तत्त्वतः परमस्तीति केचिदाहुर्मनीषिणः ।
केचिदाहुः परं नास्ति ये ज्ञानफलमाश्रिताः ।
ज्ञानस्थः पुरुषस्त्वेष विकृतः स्वेन वर्णितः ।
यं ध्यानेनानुपश्यन्ति नित्यं योगपरायणाः ।
तमेव पुरुषं देवं केचिदेव महेश्वर ।
नित्यमन्यतमाः प्राहुर्ज्ञानं परमकं स्मृतम् ।
ज्ञानमेव विनिर्मुक्ताः सांख्या गच्छन्ति केवलम् ।
चिन्ताध्यात्मनि चान्यत्र योगाः परमबुद्धयः ।
उक्तमेतावदेतत्ते योगदर्शनमुत्तमम् ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानिदर्शनम् ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वमहंकारस्ततः परम् ।
अहंकारात्परा बुद्धिर्बुद्धेः परतरं महत् ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
एतावदेतत्सांख्यानां दर्शनं देवसत्तम ।
अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारौ महाभूतानि पञ्च च ।
मनस्तथा विशेषाश्च दश चैवेन्द्रियाणि च ।
एषा तत्त्वचतुर्विंशन्महापुरुषसंमिता ।
बुध्यमानेन देवेश चेतनेन महात्मना ।
संयोगमेतयोर्नित्यमाहुरव्यक्तपुंसयोः ।
एकत्वं च बहुत्वं च सर्गप्रलयकोटिशः ।
तमःसंज्ञितमेतद्धि प्रवदन्ति त्रिशूलधृक् ।
समुत्पाद्य यथाव्यक्ताज्जीवा यान्ति पुनः पुनः ।
आदिरेष महानात्मा गुणानामिति नः प्रभो ।
गुणस्थत्वाद्गुणं त्वेनमाहुरव्यक्तलक्षणम् ।
एतेनाध्युषितो व्यक्तस्त्रिगुणं चेतयत्यथ ।
अचेतनप्रकृत्यैष न चान्यमनुबुध्यते ।
बुध्यमानो ह्यहंकारी नित्यं मानाप्रबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य नीरुजस्य महात्मनः ।

line 245. — (L. 245) M_{1-3} सचेतनं (for अचे°). — (L. 246) T_1 M अचेतश् (for °तं). — (L. 247) T_1 $G_{1,3,4}$ M निःश्रेयसम् (for नैःश्रे°). — T_1 M om. lines 249–252. — (L. 249) T_3 ज्योतिषो (for °षां). — (L. 251) $G_{1,3}$ हरिं (for प्रभुम्). — T_1 om. lines 255–256. — (L. 255) $G_{1,3}$ M महिमा (hypermetric) (for भूमा). — (L. 257) T_1 अणिमाद्यष्टयोगं च; M_{1-3} एवमष्टगुणो योगो (for the prior half). Madras ed. आहितं (for अमितः). T_1 G_3 M_4 स्थितं; M_{1-3} स्थितः (for स्मृतम्). T_2 योगानामभिसंस्कृतः (for the post. half). — $G_{1,3}$ om. (hapl.) lines 259–262. — (L. 259) T_1 भास्वता (for °रम्). — (L. 260) T_3 देवदैत्य- (for दैत्यदेव-). T_1 बलवत्तराः (for °माः). — T_1 om. lines 264–265. — (L. 264) $G_{1,3}$ -संस्मृतं; M -संस्तुतं (for -संस्कृतम्). — (L. 266) D_{10} G_4 तु विज्ञानम्; $T_{1,3}$ M ज्ञानबलम्; T_2 G_2 सांख्यज्ञानम् (for ज्ञानफलम्). — (L. 267) G_4 M_{1-3} तेनु- (for स्वेन). — (L. 268) T_3 G_3 M_4 यद्; Kumbh. ed. ये (for यं). — (L. 269) T_1 M_{1-3} केचित् (for देवं). — T_1 om. line 270. — (L. 270) T_3 केचिद् (for नित्यम्). G_1 तु परमं; G_3 परमसं- (for °मकं). — T_1 om. line 272. — (L. 272) G_4 चिंताध्यानेन; M_{1-3} °त्मेन (for °त्मनि). — (L. 273) T_2 $G_{1,3}$ युक्तम् (for उ°). — (L. 274) G_4 सांख्यं (for सांख्य-). Kumbh. ed. -विदर्शनं (for -नि°). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} सनत्कुमारशंकरसंवादः; M सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 G_3 M_1 162; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 168; G_1 M_4 161; $M_{2,3}$ 163. — (L. 278) T_1 G_4 एव (for एतत्). — (L. 279) T_1 अव्यक्तबुद्ध्यहंकारा (for the prior half). — (L. 284) T_1 -कोटितः (for °शः). — (L. 285) T_1 त्रिशूलधृत्; G_3 °भृत् (for °धृक्). — (L. 286) T_2 यदा (for यथा). — (L. 288) T_3 गुणत्वेन; $G_{1,3}$ गुणं चैनम् (for गुणं त्वेनम्). — (L. 289) T_1 M [अ]धिष्ठितो (for [अ]ध्युषितो). — (L. 290) Kumbh. ed. and Madras ed. अचेतनः प्रकृत्येषु (for the prior half). — T_1 om. line 293. — (L. 293) T_2 विमलो दानशीलः स्याद् (for the prior half). — (L. 294) $T_{1,3}$ सर्व- (for सत्त्व-). — T_1 om. lines 295–298. — (L. 296) T_3 भूत्वा ताभ्याम् (submetric) (for ताभ्यामुभाभ्याम्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विमलोदारशीलः स्याद्बुध्यमानाप्रबुद्धयोः ।
द्रष्टा भवत्यभोक्ता च सत्त्वमूर्तिश्च निर्गुणः ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामन्य एव तु निर्गुणः ।
उपेक्षकः शुचिस्ताभ्यामशुभाभ्यामयुतस्तथा ।
बुध्यमानो न बुध्येत बुद्धमेवं सनातनम् ।
स एव बुद्धेरव्यक्तस्वभावत्वादचेतनः ।
सोऽहमेव न मेऽन्योऽस्ति य एवमभिमन्यते ।
न मन्यते ममान्योऽस्ति येन चेतोऽस्त्यचेतनः ।
एवमेवाभिमन्येत बुध्यमानोऽप्यनात्मवान् ।
अहमेव न मेऽन्योऽस्ति न प्रबुद्धवशानुगः ।
अव्यक्तस्थो गुणानेष नित्यमेवाभिमन्यते ।
तेनाधिष्ठिततत्त्वज्ञैर्महद्भिरभिधीयते ।
अहंकारेण संयुक्तस्ततस्तमभिमन्यते ।
क्षेत्रं प्रविश्य दुर्बुद्धिर्बुध्यमानो ह्यनात्मवान् ।
अहमेव सृजत्यन्यं द्वितीयं लोकसारथिः ।
सर्वभावैरहंकारैस्तृतीयं सर्गसंज्ञितम् ।
ततो भूतान्यहंकारमहंकारो मनोऽसृजत् ।
सर्वस्रोतस्यभिमुखं संप्रावर्तत बुद्धिमान् ।
तथैव यज्ञे भूतेषु विषयार्थी पुनः पुनः ।
इन्द्रियैः सह शूलाङ्क पञ्चपञ्चभिरेव च ।
मनो वेद न चात्मानमहंकारं प्रजापतिः ।
न वेद वाप्यहंकारो बुद्धिं बुद्धिमतां वर ।
एवमेते महाभाग नेतरे नयवादिनः ।
अहंकारेण संयुक्तः स्रोतस्यभिमुखः सदा ।
एवमेष विकारात्मा महापुरुषसंज्ञकः ।
प्रतनोति जगत्कृत्स्नं पुनराददतेऽसकृत् ।
संसक्तत्वाज्जगत्कृत्स्नमव्यक्तस्य हृदि स्थितम् ।
संविशद्रजनीं कृत्स्नां निशान्ते दिवसागमे ।
पुनरात्मा विजयते बहवो निर्गुणास्तथा ।
अज्ञानेन समायुक्तः सोऽव्यक्तेन तमोत्मना ।
यदि ह्येवो नु मन्येत ममास्ति परतोऽपरः ।
स पुनः पुनरात्मानं न कुर्यादाक्षिपेत च ।
एतमव्यक्तविषयं सूक्ष्मं मन्येत बुद्धिमान् ।
पञ्चविंशं महादेव महापुरुषवैकृतम् ।
प्रबुद्धो बुद्धवानेतत्सृजमानमबुद्धवान् ।
गुणान्पुनश्च तानेव सोऽऽत्मनात्मनि निक्षिपेत् ।
अव्यक्तस्य वशीभूतो सोऽज्ञानस्य तमोत्मनः ।
बुध्यमानो ह्यबुद्धस्य बुद्धस्तदनुभुज्यते ।
उपेक्षकः शुचिर्व्यग्रः सोऽलिङ्गः सोऽव्रणोऽमलः ।
पार्ङ्गिशो भगवानास्ते बुद्धः शुद्धो निरामयः ।
अव्यक्तादि विशेषान्तमेतद्वैद्या वदन्त्युत ।
एतैरेव विहीनं तु केचिदाहुर्मनीषिणः ।
निस्तत्त्वं बुध्यमानास्तु केचिदाहुर्महामते ।
केचिदाहुर्महात्मानस्तत्त्वसंज्ञितमेव तु ।
तत्त्वस्य श्रवणादेनं तत्त्वमेव वदन्ति वै ।
तत्त्वसंश्रयणाच्चैव सत्त्ववन्तं महेश्वर ।
एवमेष विकारात्मा बुध्यमानो महाभुज ।
अव्यक्तो भवते व्यक्तौ सत्त्वं सत्त्वं तथा गुणौ ।
विद्या च भवतेऽविद्या भवते ग्रहसंज्ञितम् ।
य एवमनुबुध्यन्ते योगसांख्याश्च तत्त्वतः ।

—(L. 298) G_4 ततः प्रबुध्येदव्यक्तः; M कुत एव बुध्येदव्यक्तं (hypermetric) (for the prior half). —T_1 G_3 om. (hapl.) lines 299–300. G_1 om. lines 299–301. T_3 om. (hapl.) the post. half of line 299 and the prior half of line 300. —(L. 302) G_1 सोहम् (for अहम्). M_{1-3} प्रभुत्व- (for प्रबुद्ध-). —(L. 305) $G_{1,3}$ तद् (for तम्). G_4 -धीयते (for -मन्यते). —(L. 306) M_4 [ऽ]पि (for हि). —(L. 307) M एकः (for एव). T_1 अप्रबुद्धवशानुगः (for the post. half). —(L. 308) G_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 309. T_3 M_{1-3} -संज्ञकं (for -संज्ञितम्). T_1 M_4 तृतीयः सर्गसंज्ञितः (M_4 °कः) (for the post. half). —(L. 310) D_{10} $T_{2,3}$ G तस्य (for सर्व-). —T_1 om. line 313. —(L. 315) G_4 एव; M_{1-3} एतन् (for एते). T_3 महाभागा (for °ग). T_1 M_4 नेतरेतरवा(M_4 °वे)दिनः; M_{1-3} °रे तत्त्ववेदिनः (for the post. half). —(L. 316) D_{10} $G_{2,4}$ तदा; T तथा (for सदा). —(L. 318) T_3 M_{1-3} स सत् (for ऽसकृत्). —(L. 319) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ संयुक्तत्वाज्; $G_{1,3}$ ससंज्ञ° (for संसक्त°). —T_1 om. lines 320–324. —(L. 321) M विसृजते (for विजयते). —(L. 323) M_{1-3} [ऽ]भि-; M_4 हि (for नु). —(L. 324) M_4 न कुर्यादाक्षिपेत्कचित् (for the post. half). —(L. 325) D_{10} T_1 M_4 एवम्; G_{1-3} M_3 एतद् (for एतम्). —(L. 327) T_1 बुद्धिमान (for बुद्धवान्). T_1 अबुद्धिमान् (for °द्धवान्). —(L. 328) T_1 स्वकान् (for च तान्). —(L. 329) G_{1-3} यो (for सो). —(L. 330) D_{10} (*inf. lin.* as above) T_3 M_2 -बुध्यते (for -भुज्यते). —T_1 om. line 331. —(L. 331) M व्यग्रः (for व्यग्रः). —(L. 332) T_1 M [अं]तो (for [आ]स्ते). T_3 शुद्धबुद्धो (for बुद्धः शुद्धो). —(L. 333) T_1 एतद्वै व्याप्तमित्युत (for the post. half). —T_1 om. line 335. —(L. 336) T_1 M यतात्मानस् (for महा°). M_{1-3} -संश्रितम् (for -संज्ञि°). —(L. 337) T_1 M तत्त्वसंश्रयणादेनं (T_1 °च) (for the prior half) —T_1 om. line 338. —(L. 338) $G_{1,3}$ सत्त्व- (for तत्त्व-). G_4 एव (for चैव). —(L. 339) T_2 G_4 विष-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तेऽव्यक्तं शंकरागाढं मुञ्चन्ते शास्त्रबुद्धयः ।
तेषामेवं तु वदतां शास्त्रार्थं सूक्ष्मदर्शिनाम् ।
बुद्धिर्विस्तीर्यते सर्वं तैलबिन्दुरिवाम्भसि ।
विद्या तु सर्वविद्यानामवबोध इति स्मृतः ।
येन विद्यामविद्यां च विन्दन्ति यतिसत्तमाः ।
सैषा त्रयी परा विद्या चतुर्थ्यान्वीक्षिकी स्मृता ।
यां बुध्यमानो बुध्येत बुद्ध्यात्मनि समं गतः ।
अप्रबुद्धमथाव्यक्तमविद्यासंज्ञकं स्मृतम् ।
विमोहनं तु शोकेन केवलेन समन्वितम् ।
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
ये त्वेतन्नावबुध्यन्ते ते प्रबुद्धवशानुगाः ।
ते पुनः पुनरव्यक्ताज्जनिष्यन्त्यबुधात्मनः ।
तमेव तुलयिष्यन्ति अबुद्धवशवर्तिनः ।
ये चाप्यन्ये तन्मनसस्तेऽप्येतत्फलभागिनः ।
विदित्वैतं न शोचन्ति योगोपेतार्थदर्शिनः ।
स्वातन्त्र्यं प्रतिलप्स्यन्ते केवलत्वं च भास्वरम् ।
अज्ञानबन्धनान्मुक्तास्तीर्णाः संसारबन्धनात् ।
अज्ञानसागरं घोरमगाधं तमसंज्ञकम् ।
यत्र मज्जन्ति भूतानि पुनः पुनररिंदम ।
एषा विद्या तथाविद्या कथिता ते मयार्थतः ।
यस्मिन्देयं च नो ग्राह्यं सांख्याः सांख्यं तथैव च ।
तथा चैकत्वनानात्वमक्षरं क्षरमेव च ।
निगदिष्यामि देवेश विमोक्षं त्रिविधं च ते ।
बुध्यमानाप्रबुद्धाभ्यामबुद्धस्य प्रपञ्चनम् ।
भूय एव निबोध त्वं देवानां देवसत्तम ।
यच्च किंचिच्छ्रुतं न स्याद्दृष्टं नैव च किंचन ।
तच्च ते संप्रवक्ष्यामि एकाग्रः शृणु तत्परः ।

Colophon.

सनत्कुमारः ।

अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन शृणु तद्भवान् ।
मध्य उत्तरतस्तात दक्षिणामुखनिष्ठितम् ।
विद्युत्संस्थानपुरुषं यदि पश्येत मानवः ।
वर्षत्रयेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
एतत्फलमरिष्टस्य शंकराहुर्मनीषिणः ।
शुद्धमण्डलमादित्यमरश्मिमथ पश्यतः ।
वर्षार्धकेन जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
छिद्रां चन्द्रमसश्छायां पादावप्यनुपश्यतः ।
संवत्सरेण जानीयाद्देहन्यासमुपस्थितम् ।
कनीनिकायामशिरः पुरुषं यदि पश्यति ।
जानीयात्षट्सु मासेषु देहन्यासमुपस्थितम् ।
कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां शब्दं न शृणुयाद्यदि ।
विजानीयात्तु मासेन देहन्यासमुपस्थितम् ।

मानो (for बुध्य°). T_1 महामते (for °भुज). — T_1 om. lines 340–341. — (L. 340) G_1 सत्यं ; M तत्त्वं (for the first सत्त्वं). — (L. 341) $G_{1.3}$ भवेत्तु ; M अन्यत्तु (for the second भवते). — (L. 342) T_1 -बुध्यंति (for -बुध्यन्ते). T_1 M योगाः (for योग-). — (L. 343) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ [अ]गाधं (for °ढं). T_1 प्रवदंति मनीषिणः (for the post. half). — (L. 344) G_2 एतं ; Kumbh. ed. एतत् (for एवं). T_3 सूक्ष्मार्थं शास्त्रदर्शिनां (for the post. half). — T_1 om. line 345. — (L. 345) M_{1-3} शश्वत् (for सर्वं). — (L. 347) T_1 भजंति ; M_{1-3} वदंति (for विन्दन्ति). — (L. 349) T_1 बुद्धया तु स ; M बुद्धा तु न (for बुद्धयात्मनि). — (L. 350) T_2 G_4 -संज्ञिकं (for -संज्ञकं). G_2 गुरुं (for स्मृतम्). — (L. 351) Kumbh. ed. विमोहितं (for °हनं). G_2 समन्वितः. — T_1 om. lines 353–356. — (L. 353) T_3 ते बुद्धवशगानुगाः (for the post. half). — (L. 355) T_2 M_{1-3} ह्यबुद्ध- ; Kumbh. ed. अबुद्धि- (for °द्ध-). — (L. 356) $G_{1.3}$ [अ]नेन (for [अ]न्येतन्). — (L. 357) T_1 [ए]वं ; Kumbh. ed. [ए]नं (for [ए]तं). T_2 पश्यंति (for शोचन्ति). T_1 योगतत्त्वार्थदर्शिनः (for the post. half). — T_1 om. line 358. — (L. 359) T_1 -सागरं ; M -सागरात् (for -बन्धनात्). — T_1 om. line 360. — (L. 360) D_{10} M_4 -संज्ञितं ; $T_{2.3}$ -संज्ञिकं (for -संज्ञकम्). M_{1-3} केवलं तमसंज्ञितं (for the post. half). — (L. 362) T_1 परा प्रोक्ता (for तथा विद्या). D_{10} मयार्थितः ; G_1 M_{1-3} यथार्थतः (for मया°). — (L. 363) T_1 यथा चेदं (for यस्मिन्देयं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ग्राह्याः (for ग्राह्यं). — (L. 364) M_1 यथा (for तथा). T_2 -नानार्थम् (for °त्वम्). T_3 अक्षर- (for °रं). — (L. 365) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ निगमिष्यामि देवेश (for the prior half). T_1 समोक्षं त्रिदशाधिप (for the post. half). — (L. 366) T_1 प्रपंचितं (for प्रपञ्चनम्). — (L. 368) T_3 यं (for यच्च). G_2 तस्य (for न स्याद्). D_{10} नैव न ; G_{1-3} चैव न (for नैव च). T_3 G_4 दृष्टं चै(G_4 नै)त्र कथंचन (for the post. half). — (L. 369) $G_{1.3}$ सर्वं (for ते सं-). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : M_{1-3} सनत्कुमाररुद्रसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 162 ; $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 169 ; $G_{1.3}$ M_1 163 ; $M_{2.3}$ 164. — (L. 370) G_2 अनिष्टानि (for अरि°). M_4 सत्येन (for तत्त्वेन). T_1 वै (for तद्). — (L. 371) T_1 -सुस्थितं (for -निष्ठितम्). — (L. 373) T_1 -त्रये तु (for -त्रयेण). — T_1 repeats line 374 after line 376. — (L. 375) M_4 अरश्मिक्रमपश्यतः (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) lines 377–382. — (L. 377) T_1 रात्रौ समनुपश्यतः (for the post. half). — (L. 379) T_1 अपरं ; M_1 अशिरं (for अशिरः). — (L. 381) G_4 हस्तेन (for हस्ताभ्यां). — (L. 382) M_{1-3} ज्ञानीयात्स (for विजानी-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विस्रगन्धमुपाघ्राति सुरभिं प्राप्य भास्वरम् ।
देवतायतनस्थोऽपि सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
सर्वाङ्गधारणावस्थां धारयेत समाहितः ।
यथा स मृत्युं जयति नान्यथेह महेश्वर ।
यदि जीवितुमिच्छेत चिरकालं महामुने ।
अथ नेच्छेच्चिरं कालं त्यजेदात्मानमात्मना ।
केवलं चिन्तयानस्तु निष्कलं स निरामयम् ।
अथ तं निर्विकारं तु प्रकृतेः परमं शुचिः ।
पुरुषं तेन साधर्म्यं देहन्यासमुपाश्नुयात् ।
जाग्रतो हि मयोक्तानि तवारिष्टानि तत्त्वतः ।
धारणाश्चैव सर्वाङ्गे मृत्युं जीयात्सुरर्षभ ।
एकत्वदर्शनं भूयो नानात्वं च निबोध मे ।
अक्षरं च क्षरं चैव चतुष्टयविधानतः ।
अव्यक्तादीनि तत्त्वानि सर्वाण्येव महाद्युते ।
आहुश्चतुर्विंशतिमं विकारं पुरुषान्वितम् ।
एकत्वदर्शनं चैव नानात्वेनावरं स्मृतम् ।
पञ्चविंशतिवर्गः स्यादपवर्गोऽजरामरः ।
स निर्विकारः पुरुषस्तत्त्वेनैवोपदिश्यते ।
स एव पञ्चविंशस्तु विकारः पुरुषः स्मृतः ।
यद्येष निर्विकारः स्यात्तत्त्वं न तु भवेन्नव ।
विकारा विद्यमानास्तु तत्त्वसंज्ञक उच्यते ।
यद्येषोऽव्यक्ततां नैति व्यतिरेकान्न संशयः ।
तथा भवति निस्तत्त्वस्तथा सत्त्वस्तथा गुणः ।

विकारगुणसंत्यागात्प्रकृत्यन्यत्वतः शुचिः ।
तदा नानात्वतामेति सर्गहीनोऽपवर्गभाक् ।
बोध्यमानः प्रबुध्येत समो भवति बुद्धिमान् ।
अक्षरश्च भवत्येष यथा वा च्युतवान्क्षणात् ।
अव्यक्ता व्यक्तिरुक्ता स्यान्निर्गुणस्य गुणाकरात् ।
एतदेकत्वनानात्वमक्षरः क्षर एव च ।
व्याख्यातं तव शूलाङ्क तथारिष्टानि चैव हि ।
विमोक्षलक्षणं शेषं तदपीह ब्रवीमि ते ।
यं ज्ञात्वा यतयः प्राप्ताः केवलत्वमनामयम् ।
सांख्याश्चाप्यथ योगाश्च दग्धपङ्का गतज्वराः ।
अमूर्तिस्त्वमनुप्राप्ता निर्गुणा निर्भया भव ।
विपाप्मानो महादेव मुक्ताः संसारसागरात् ।
सरणे प्रजनादाने गुणानां प्रकृतिः सदा ।
परा प्रमत्ता सततमेतावत्कार्यकारणम् ।
असच्चैव च सच्चैव कुरुते स पुनः पुनः ।
चैतन्येन पुराणेन चेतनाचेतनात्परः ।
यस्तु चेतयते चेतो मनसा चैकबुद्धिकम् ।
स नैव सन्न चैवासत्सदसन्न च संस्मृतः ।
व्यतिरिक्तश्च शुद्धश्च सोऽन्यश्चाप्रकृतिस्तथा ।
उपेक्षकश्च प्रकृतेर्विकारपुरुषः स्मृतः ।
विकारपुरुषेणैषा संयुक्ता सृजते जगत् ।
पुनराददते चैव गुणानामन्यथात्मनि ।
मत्स्योदकात्स संज्ञातः प्रकृतेरेव कर्मणः ।

यात्). — (L. 383) $G_{1.3}$ आम-; Madras ed. शव- (for विस्र-). — (L. 384) T_1 हि (for ऽपि). — T_1 om. lines 385–389. — (L. 385) D_{10} G_4 सर्वसाधारणांस्तात; T_2 सर्वांगधारणांशस्तां; T_3 M °गधारणांस्ता(M_4 °णास्ता)त (for the prior half). — (L. 386) M_{1-3} तथा (for यथा). — (L. 387) G_4 महामते (for °मुने). — (L. 389) M_3 केवलश् (for °लं). — (L. 390) T_1 M_{1-3} शुचिं (for शुचिः). — (L. 391) G_{2-4} M_4 देह- (for तेन). — (L. 392) T_1 तथा; G_{1-3} मया (for तव). — (L. 394) M_4 निबोधत (for °ध मे). — (L. 396) T_1 अव्यक्तादेव भूतानि; G_4 °नि च तत्त्वानि (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 398. — (L. 398) T_2 चैतन्; T_3 G_4 त्वेतं; M_{1-3} त्वेतन् (for चैव). G_2 [अ]परं (for [अ]वरं). G_4 M_{1-3} नानात्वमप(G_4 °व)रं स्मृतं (for the post. half). — (L. 399) T_1 M -सर्गः (for -वर्गः). G_2 अपवर्गे; G_4 अजरत्वे (for अपवर्गो). — (L. 400) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ निर्विकार- (for °रः). — (L. 401) T_1 M पंचविंशस्तु देवेश (for the prior half). — (L. 403) Kumbh. ed. विकारो विद्यमानस्तु (for the prior half). $G_{1.3}$ M_4 -संज्ञिक; Kumbh. ed. -संज्ञकम् (for -संज्ञक).

— T_1 om. line 404. — (L. 405) T_1 यथा; G_3 M_4 तदा (for तथा). G_3 $M_{1.2}$ (*sup. lin.*) निस्तत्त्वं. T_3 M सत्त्वं (for सत्त्वस्). T_2 गुणाः (for गुणः). T_1 तदा भवति निर्गुणः (for the post. half). — (L. 406) T_1 प्रकृत्या निर्गुणः शुचिः (for the post. half). — (L. 407) $T_{1.3}$ तथा (for तदा). T_1 वर्ग- (for सर्ग-). — (L. 409) T_3 क्षरात (for क्षणात्). — T_1 om. lines 410–414. — (L. 410) M_{1-3} अव्यक्ताद् (for °क्ता). T_2 व्यतिरिक्ता (for व्यक्तिरुक्ता). — (L. 411) G_{1-3} अक्षर- (for °रः). M क्षरम् (for क्षर). — (L. 414) D_{10} G_3 सं-; T_3 M_{1-3} यद् (for यं). G_{1-3} मुनयः (for यतयः). T_3 प्राहुः; M प्रापुः (for प्राप्ताः). — (L. 417) T_2 — (L. 418) T_1 M धारणे महात्मानो (for विपाप्मानो). (for सरणे). — (L. 419) T_1 परप्रयुक्ता सततं (for the prior half). — (L. 422) T_1 मनसा वै स बुद्धिमान् (for the post. half). — (L. 424) T_1 च ह (for तथा). M सोन्यश्चाप्राकृतश्च ह (for the post. half). — (L. 425) T_2 विकारः (for °र-). T_1 M तु सः (for स्मृतः). — (L. 426) T_1 जनयेज् (for सृजते). — (L. 427) G_1 गुणानामन्यथात्मनः (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तद्वत्क्षेत्रसहस्राणि स एव प्रकरिष्यति ।
क्षेत्रप्रलयतज्ज्ञस्तु क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते ।
संयोगो नित्य इत्याहुर्ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ।
एवमेष ह्यसत्सच्च विकारपुरुषः स्मृतः ।
विकारापद्यमानं तु विकृतिं प्रवदन्ति नः ।
यदा त्वेष विकारस्य प्रकृतानीति मन्यते ।
तदा विकारतामेति विकारान्यत्वतां व्रजेत् ।
प्रकृत्या च विकारैश्च व्यतिरिक्तो यदा भवेत् ।
शुचि यत्परमं शुद्धं प्रतिबुद्धं सनातनम् ।
अयुक्तं निष्कलं शुद्धमव्ययाजरमव्रणम् ।
समेत्य तेन शुद्धेन बुध्यमानः स भास्वरः ।
विमोक्षं भजते व्यक्तादप्रबुद्धादचेतनात् ।
उदुम्बराद्वा मशकः प्रलयान्निर्गतो यथा ।
तथाव्यक्तस्य संत्यागान्निर्ममः पञ्चविंशकः ।
यथा पुष्करपर्णस्थो जलबिन्दुर्न संश्लिषेत् ।
तथैवाव्यक्तविषये न लिप्येत्पञ्चविंशकः ।
आकाश इव निःसङ्गस्तथासङ्गस्तथा वरः ।
पञ्चविंशतिमो बुद्धो बुद्धेन समतां गतः ।
एतद्धि प्रकृतं ज्ञानं तत्त्वतश्च समुत्थितम् ।
पूर्वजेभ्यस्तथोत्पन्नं ब्रह्मजेभ्यस्ततोऽनघ ।
आदिसर्गो महाबाहो तामसेनावृतं परम् ।
प्रविष्टावयवं देवममेयमजरामरम् ।
सनकः सनन्दनश्चैव तृतीयश्च सनातनः ।
ते विदुः परमं धर्ममव्ययं व्ययधर्षणम् ।
अव्यक्तात्परमात्सूक्ष्माद्व्रणान्मूर्तिसंज्ञकात् ।
क्षेत्रज्ञो भगवानास्ते नारायणपरायणः ।
अस्माकं सहजातानामुत्पन्नं ज्ञानमुत्तमम् ।
एते हि मूर्तिमन्तो वै लोकान्प्रविचरामहे ।
पुनः पुनः प्रजाता वै तत्र तत्र पिनाकधृक् ।
द्वंद्वैर्विरज्यमानस्य ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमम् ।
कपिलान्मूलआचार्यात्तत्त्वबुद्धिविनिश्चयम् ।
योगसांख्यमवाप्तं मे कार्त्स्न्येन मुनिसत्तमात् ।
तेन संबोधिताः शिष्या बहवस्तत्त्वदर्शिनः ।
तद्बुद्ध्वा बहवः शिष्या मयाप्येतन्निदर्शिताः ।
जन्ममृत्युहरं तथ्यं ज्ञानं ज्ञेयं सनातनम् ।
यज्ज्ञात्वा नानुशोचन्ति तत्त्वज्ञानान्निरिन्द्रियाः ।
शुद्धबीजमलाश्चैव विपङ्का वै निरक्षराः ।
स्वतन्त्रास्ते स्वतन्त्रेण संमिता निष्कलाः स्मृताः ।

— (L. 429) T_1 अत्र ; $G_{1,3}$ M तत्र (for तद्वत्). — (L. 430) T_2 -संज्ञस्तु ; G_4 -तत्त्वज्ञः ; Madras ed. -विज्ञस्तु (for -तज्ज्ञस्तु). — T_1 om. line 432. — (L. 433) T_1 G_1 M_{1-3} विकृतं (for °तिं). T_1 वै ; T_3 M ह (for नः). — T_1 om. lines 434–435. — (L. 434) T_3 M विकाराणि (for °रस्य). — (L. 436) T_1 $G_{1,3,4}$ ह्यतिरिक्तो (for व्य°). T_1 G_2 यथा ; M_4 सदा (for यदा). — (L. 437) T_1 निष्कलं च ; M_4 शुद्धं बुद्धं (for प्रतिबुद्धं). — T_1 om. lines 438–439. — (L. 438) $G_{1,3}$ अव्ययं चाजरामरं (for the post. half). — M ins. after line 438 : T_1 after line 437 :

अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् ।

— (L. 439) T_2 सत्यमेतेन शुद्धेन बुध्यमानस्त्वभूत्पुरः. — (L. 440) D_{10} G_4 बुद्धाद् (for व्यक्ताद्). — (L. 441) M_{1-3} वै (for वा). G_2 क्रमशः (for मशकः). D_{10} $T_{1,3}$ G_4 M_3 प्रलयं (for °यान्). — T_1 om. line 442. — (L. 442) M (all second time) [ए]वाव्यक्त- (for [अ]-व्यक्तस्य). T_3 M_{1-3} (last three both times) निर्मलः (for °मः). — After line 442, M ins. :

उदकं वा यथा मत्स्य उत्सृज्याप्नोति निर्मलः ।

— After the above, M repeats line 442. After the repetition, M_{1-3} read lines 83–84 (transposed) and om. line 444. — (L. 444) T_2 $G_{1,3}$ लिंपेत् (for लिप्येत्). — (L. 445) T_3 इति (for इव). D_{10} $G_{2,4}$ $M_{1,2,4}$ परः (for वरः). — (L. 446) T_1 शुद्धो (for बुद्धो). T_1 सह सं- (for समतां). — (L. 447) T_1 $M_{3,4}$ प्राकृतं (for प्र°). — (L. 448) T_1 तथा मम ; Kumbh. ed. तथानघ (for ततोऽनघ). — T_1 om. lines 449–450. — (L. 449) M आदिसर्गे (for °र्गो). M_{1-3} [आ]मृतं (for [आ]वृतं). — (L. 450) M प्रविष्टास्तेऽव्ययं देवम् (for the prior half). — After line 450, T_1 reads lines 455. — (L. 451) Prior half hypermetric. — (L. 452) T_1 M ब्रह्म (for धर्मम्). D_{10} T_1 M व्ययमव्ययधर्मिणं (D_{10} °र्षणं) (for the post. half). — T_1 om. lines 453-454. — (L. 455) M_{1-3} अस्माकं सहजानां तु ज्ञानमुत्पन्नमुत्तमं. — G_2 om. (hapl.) lines 456–458. — (L. 456) T_1 -चरंत्युत (for -चरामहे). — (L. 457) T_1 प्रजायंते ; M_{1-3} °ताश्च (for °ता वै). D_{10} T_1 पिनाकधृत् (for °धृक्). — (L. 458) T_3 द्वंद्वैर्विरममाणस्य (for the prior half). T_1 नारायणपरायणः (for the post. half). — (L 459) M_{1-3} मूलम् (for मूल-). T_1 अस्माकं ज्ञानमुत्पन्नम् (for the prior half). D_{10} T_2 G_4 -विनिश्चयः (for °श्चयम्). T_1 आचार्यात्कपिलादिह ; M_{1-3} तत्त्वज्ञानविनिश्चितं (for the post. half.). — (L. 460) M_{1-3} सांख्ययोगम् ; M_4 योगं सांख्यम् (for योगसांख्यम्). G_2 वै (for मे). — T_1 om. lines 462-463. — (L. 462) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ तद्बुद्ध्या (for °द्ध्वा). $G_{1,3,4}$ निदर्शितं (for °ताः). — (L. 464) M_4 [अ]भि- (for [अ]नु-). — T_1 om. lines 465–470. — (L. 465) G_4 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 466) G_4 संमता ; M

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शाश्वताश्चाव्ययाश्चैव तमोग्राह्याश्च भास्वराः ।
विपाप्मानस्तथा सर्वे सत्त्वस्थाश्चापि निर्व्रणाः ।
विमुक्ताः केवलाश्चैव वीतमोहभयास्तथा ।
अमूर्तास्ते महाभाग सर्वे च विगतज्वराः ।
हिरण्यनाभस्त्रिशिरास्तथा प्रह्लादभास्करौ ।
वसुर्विश्वावसुश्चैव सार्धं पञ्चशिखस्तथा ।
गार्ग्योऽथासुरिरावन्त्यो गौतमोऽव्रत एव च ।
कात्यायनोऽथ नमुचिर्हरिश्च दमनश्च ह ।
एते चान्ये च बहवस्तत्त्वमेवोपदर्शिताः ।
केचिन्मुक्ताः स्थिताः केचिच्छन्दतश्चापरे स्मृताः ।
दर्शितास्त्रिविधं बन्धं विमोक्षं त्रिविधं तथा ।
अज्ञानं चैव रागश्च संयोगं प्राकृतं तथा ।
एतेभ्यो बन्धनं प्रोक्तं विमोक्षमपि मे शृणु ।
परितस्तावता सम्यक्संबन्धो यावता कृतः ।
कृत्स्नक्षयपरित्यागाद्विमोक्ष इति नः श्रुतिः ।
निवृत्तः सर्वसङ्गेभ्यः केवलः पुरुषोऽमलः ।

भीष्मः ।

इत्येवमुक्त्वा भगवानीश्वराय महात्मने ।
सनत्कुमारः प्रययावाकाशं समुपाश्रितः ।

Colophon.

12

V_1 B Dn $D_{1-7, 9, 10}$ ins. after 13. 111 : D_8 after 13. 110 :

युधिष्ठिरः ।

सर्वेषामुपवासानां यच्छ्रेयः सुमहत्फलम् ।
यच्चाप्यसंशयं लोके तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

शृणु राजन्यथा गीतं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यत्कृत्वा निर्वृतो भूयात्पुरुषो नात्र संशयः ।
द्वादश्यां मार्गशीर्षे तु अहोरात्रेण केशवम् ।
अर्च्याश्वमेधमाप्नोति दुष्कृतं चास्य नश्यति ।
तथैव पौषमासे तु पूज्य नारायणेति च ।
वाजपेयमवाप्नोति सिद्धिं च परमां व्रजेत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां माघमासे तु माधवम् ।
राजसूयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ।
तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति च पूजयेत् ।
अतिरात्रमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां चैत्रे विष्णुरिति स्मरन् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ।
वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्मधुसूदनम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् ।
गवामयमवाप्नोति अप्सरोभिश्च मोदते ।
आषाढे मासि द्वादश्यां वामनेति च पूजयेत् ।

समेता (for संमिता). — (L. 467) T_2 निष्कलाश् (for चाव्ययाश्). — (L. 468) T_2 G_1 M_4 निर्घृणाः (for निर्व्रणाः). — (L. 470) $T_{2,3}$ महाभागा (for °ग). M_{1-8} ते (for च). — (L. 471) T_3 तदा (for तथा). — (L. 473) G_4 गर्गो (for गार्ग्यो). — (L. 474) T_1 मनुजश् (for दमनश्). — (L. 475) G_4 $M_{1,3}$ तथ्यम् (for तत्त्वम्). T_1 तत्त्वस्यैवोपदर्शिनः ; $G_{1,3}$ तथ्यमेवोपपादिताः (for the post. half). — (L. 476) M_4 तथा (for स्थिताः). — T_3 om. line 477. — (L. 478) M_{1-3} संयोगः प्राकृतस्तथा (for the post. half). — (L. 479) $G_{1,3}$ भूतेभ्यो (for ए°). — (L. 481) D_{10} G_4 सकृत् (for कृत्स्न-). — G_{1-3} om. the ref. — (L. 483) T_1 प्रययौ (for भगवान्). T_1 शंकराय (for ईश्व°). — G_2 om. line 484. — (L. 484) T_1 भगवान् (for प्रययाव्). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} सनत्कुमारशंकरसंवादः ; $T_{2,3}$ G_2 M_{2-4} सनत्कुमाररुद्रसंवादः ; M_1 सनत्कुमारसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 M_4 163 ; $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 170 ; $G_{1,3}$ M_1 164 ; $M_{2,3}$ 165.

12

D_8 om. the ref. — (L. 5) B_5 केवलं (for केशवम्). — (L. 6) $B_{2,5}$ Dn $D_{5,10}$ प्राप्नोति (for आ°). — (L. 8) V_1 राजसूयम् (for वाजपे°). B_3 देवलोकं च गच्छति (for the post. half). — (L. 9) V_1 माघे (for माघ-). — (L. 11) V_1 B Dn_1 $D_{5,8,10}$ पूजयन् (for °येत्). — (L. 14) $B_{1,4}$ पुंडरीकम् (for पौण्ड°). — (L. 15) $B_{2,3}$ -मासि (for -मासे). D_8 पूजयेत् (for °यन्). — (L. 16) D_{10} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 18. B_5 स (for च). — (L. 18) Bom. ed. गवां मेधम् (for गवामयम्). — (L. 19) V_1 B $Dn_{1, n3}$ $D_{5,10}$ पूजयन् (for °येत्). — (L. 24) B_5 हि च (by transp.); Dn_2 [ए]व हि ; D_8 [s]पि च. V_1 पूतात्मा भवनेति च ; B_3 °त्मा भवतीति ह (for the post. half). — After the prior half of line 28, Dn_2 ins. :

जायते च क्षितौ नृपः ।
द्वादश्यां स्वस्तिकैरर्च्य पद्मनाभेति नित्यशः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति ·

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते महत् ।
अहोरात्रेण द्वादश्यां श्रावणे मासि श्रीधरम् ।
पञ्चयज्ञानवाप्नोति विमानस्थः स मोदते ।
तथा भाद्रपदे मासि हृषीकेशेति पूजयन् ।
सौत्रामणिमवाप्नोति पूतात्मा भवते च हि ।
द्वादश्यामाश्विने मासि पद्मनाभेति चार्चयन् ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।
द्वादश्यां कार्त्तिके मासि पूज्य दामोदरेति च ।
गवां यज्ञमवाप्नोति पुमान्स्त्री वा न संशयः ।
अभ्यर्च्य पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरं तु यः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ।
अहन्यहनि तद्भावमुपेन्द्रं योऽधिगच्छति ।
समाप्ते भोजयेद्विप्रानथ वा दापयेद्घृतम् ।
अतःपरं नोपवासो भवतीति विनिश्चयः ।
उवाच भगवान्विष्णुः स्वयमेव पुरातनम् ।

Colophon.

12A

V_1 $B_{2.4.5}$ Dn $D_{5.10}$ cont. : D_8 ins. after **13. 111 :**

वैशंपायनः ।

शरतल्पगतं भीष्मं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञः पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिरः ।

ज्ञानं रूपं च सौभाग्यं प्रियत्वं च कथं भवेत् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तः सुखभागी कथं भवेत् ।

भीष्मः ।

मार्गशीर्षस्य मासस्य चन्द्रे मूलेन संयुते ।
पादौ मूलेन राजेन्द्र जङ्घायामथ रोहिणीम् ।
अश्विन्यां सक्थिनी चैव ऊरू चाषाढयोस्तथा ।
गुह्यं तु फाल्गुनी विद्यात्कृत्तिका कटिकास्तथा ।
नाभिं भाद्रपदे विद्याद्रेवत्यामक्षिमण्डलम् ।
पृष्ठमेव धनिष्ठासु अनुराधोत्तरास्तथा ।
बाहुभ्यां तु विशाखासु हस्तौ हस्तेषु निर्दिशेत् ।
पुनर्वस्वङ्गुली राजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ।
ग्रीवा ज्येष्ठा च राजेन्द्र श्रवणेन तु कर्णयोः ।
मुखं पुष्येण राजेन्द्र दन्तोष्ठौ स्वातिरुच्यते ।
हस्तं शतभिषां चैव मघां चैवाथ नासिकाम् ।
नेत्रे मृगशिरो विद्याल्ललाटं मित्रमेव तु ।
भरण्यां तु शिरो विद्यात्केशानार्द्रां नराधिप ।
समाप्ते तु घृतं दद्याद्ब्राह्मणे वेदपारगे ।
सुभगो दर्शनीयश्च ज्ञानी भोगी च जायते ।

— D_8 om. lines 29–30. — (L. 29) V_1 B_3 अभ्यर्चेत् ; B_5 Dn_3 °र्च्येत्; Dn_1 अर्चयन्; Dn_2 D_5 अर्चयेत् (for अभ्यर्च्य). — (L. 30) V_1 $B_{1.4}$ Dn_3 चाप्नोति (for प्रा°). — (L. 31) B_3 सद्भावम् (for त°). — (L. 32) B_5 भोजने (for °येद्). B_3 तथा चाहारयेद्घृतं (for the post. half). — (L. 33) $D_{5.10}$ विपाश्रिता (for विनिश्चयः). — (L. 34) B_3 पुरातनः (for °नम). — Colophon. *Parvan name* : B_{1-4} Dn_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1-3.5}$ Dn $D_{5.8.10}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 विष्णोर्नामद्वादशकं; B_1 Dn_1 D_3 विष्णोर्द्वादशनाम ; $B_{2.4}$ विष्णोर्द्वादशनामकं ; $B_{3.5}$ Dn_2 विष्णोर्द्वादशकं; Dn_3 द्वादशनामकं. — *Adhy. no.* : V_1 109 ; B_5 99 ; D_{10} 116 ; Dn_1 107.

12 A

(L. 1) $B_{4.5}$ $D_{5.10}$ कुरुवृद्धं (for वृद्धं कुरु-). — (L. 2) B_4 उपागम्य (for उप°). — (L. 3) $D_{5.10}$ ज्ञान- (for ज्ञानं). V_1 $B_{2.4}$ Dn अंगानां ($B_{2.4}$ विज्ञानं) रूप-सौभाग्यं ; B_5 विज्ञानं रूपसंपन्नं (for the prior half). Dn_1 प्रियं चैव (for प्रियत्वं च). B_2 भवेत्कथं (by transp.). — (L. 6) B_2 जंघाभ्याम् (for °याम्). V_1 Dn_3 रोहिण्यां जंघयोस्तथा ; $B_{4.5}$ जंघाभ्यामथ रोहिणी (for the post. half). — Dn_3 om. (hapl.) line 7. — (L. 8) V_1 Dn_3 च (Dn_3 तु) फल्गुनीं. B_5 [अ]श्विन्यां (for विद्यात्). $B_{2.4}$ गुह्यं च फल्गुनाश्विभ्यां ; $D_{5.10}$ गुह्यं तु फल्गुनी चैव (for the prior half). V_1 $Dn_{1.n3}$ कृत्तिका कटिमे(Dn_2 °रे)व च; $B_{2.4.5}$ D_5 कृत्तिकां काटिकां तथा (for the post. half). — (L. 9) $B_{2.4.5}$ $D_{5.10}$ पादौ (B_2 °श्वौं) भाद्रपदं विद्याद् ($D_{5.10}$ चैव) (for the prior half). — (L. 10) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn_3 अनुराधोदरं तथा (for the post. half). — (L. 11) V_1 Dn_3 बाहू चैव (for बाहुभ्यां तु). Dn_3 हस्तेन (for °षु). — (L. 12) B_4 आश्लेषास्तु मघास्तथा; B_5 °षां तु मघां तथा (for the post. half). — (L. 13) $B_{2.4.5}$ $D_{5.10}$ ज्येष्ठे (for ज्येष्ठा). — (L. 14) $Dn_{1.n3}$ दानेन ; $D_{5.10}$ च तथा (for राजेन्द्र). $B_{2.4}$ दंतौष्ठं; B_5 दंतोष्ठं (for °ष्ठौ). V_1 Dn_3 दंतौ(Dn_3 °तो)ष्ठं स्वातिमेव च (for the post. half). — (L. 15) $B_{2.4.5}$ $D_{5.10}$ विद्यान् (for चैव). Dn_1 हस्तेनांशं शतभिषा ; Dn_2 हस्तेन शतकं विद्यान् (for the prior half). $D_{5.10}$ मघा चैवाथ नासिका (for the post. half). — (L. 16) V_1 $B_{2.4.5}$ $Dn_{1.n2}$ $D_{5.10}$ ललाटे (for °टं). — (L. 17) $D_{5.10}$ भरण्यास् (for °ण्यां). B_5 Dn_2 $D_{5.10}$ आर्द्रा (for आर्द्रां). V_1 Dn_3 केशानार्द्रासु भारत (for the post. half). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जायते परिपूर्णाङ्गः पौर्णमास्यामिवोडुराट् ।

Colophon.

13

After 13. 124, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and C_v ins.:

युधिष्ठिरः ।

यज्ज्ञेयं परमं कृत्यमनुष्ठेयं महात्मभिः ।
सारं मे सर्वशास्त्राणां वक्तुमर्हस्यनुग्रहात् ।

भीष्मः ।

श्रूयतामिदमत्यन्तं गूढं संसारमोचनम् ।
श्रोतव्यं च त्वया सम्यग्ज्ञातव्यं च विशां पते ।
पुण्डरीकः पुरा विप्रः पुण्यतीर्थे जपान्वितः ।
नारदं परिपप्रच्छ श्रेयो योगपरं मुनिम् ।
नारदश्चाब्रवीदेनं ब्रह्मणोक्तं महात्मना ।
शृणुष्वावहितस्तात ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अप्रभूतं प्रभूतार्थं वेदशास्त्रार्थसारकम् ।
यः परः प्रकृतेः प्रोक्तः पुरुषः पञ्चविंशकः ।
स एव सर्वभूतात्मा नर इत्यभिधीयते ।
नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति ततो विदुः ।
तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ।
नारायणाज्जगत्सर्वं सर्गकाले प्रजायते ।
तस्मिन्नेव पुनस्तच्च प्रलये संप्रलीयते ।
नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
परादपि परश्चासौ तस्मान्नास्ति परात्परम् ।
वासुदेवं तथा विष्णुमात्मानं च तथा विदुः ।
संज्ञाभेदैः स एवैकः सर्वशास्त्राभिसंस्कृतः ।
आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ।
तस्मात्त्वं गहनान्सर्वांस्त्यक्त्वा शास्त्रार्थविस्तरान् ।
अनन्यचेता ध्यायस्व नारायणमजं विभुम् ।
मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ।
नमो नारायणायेति यो वेद ब्रह्म शाश्वतम् ।
अन्तकाले जपन्नेति तद्विष्णोः परमं पदम् ।
श्रवणान्मननाच्चैव गीतिस्तुत्यर्चनादिभिः ।
आराध्यं सर्वदा ब्रह्म पुरुषेण हितैषिणा ।
लिप्यते न स पापेन नारायणपरायणः ।
पुनाति सकलं लोकं सहस्रांशुरिवोदितः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थोऽपि वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
केशवाराधनं हित्वा नैव याति परां गतिम् ।
जन्मान्तरसहस्रेषु दुर्लभा तद्गता मतिः ।
तद्भक्तवत्सलं देवं समाराधय सुव्रत ।
नारदेनैवमुक्तस्तु स विप्रोऽभ्यर्चयद्धरिम् ।
स्वप्नेऽपि पुण्डरीकाक्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकुण्डलधरं लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभम् ।
तं दृष्ट्वा देवदेवेशं प्राणमत्संभ्रमान्वितः ।
अथ कालेन महता तथा प्रत्यक्षतां गतः ।
संस्तुतः स्तुतिभिर्वेदैर्देवगन्धर्वकिंनरैः ।
अथ तेनैव भगवानात्मलोकमधोक्षजः ।

---

18) V_1 Dn_3 समासौ च (for °स्ते तु). — (L. 19) $B_{2,4,5}$ $Dn_{1,n2}$ $D_{5,10}$ ज्ञानभाग्यथ ($B_{2,4}$ °गश्च) जायते (for the post. half). — (L. 20) $D_{5,10}$ पूर्णागः पूर्णमास्यां वै (for the prior half). $B_{2,4,5}$ $Dn_{1,n2}$ पौर्णमास्येव चंद्रमाः; $D_{5,10}$ भवेदिति च चंद्रमाः (for the post. half). — Colophon om. in $B_{2,4}$. — *Parvan name*: Dn_3 शांति. — *Sub-parvan*: V_1 B_5 Dn $D_{5,10}$ दानधर्म. — *Adhy. name*: V_1 B_5 $Dn_{2,n3}$ अंगविधिः; Dn_1 अत्रिरागविधिः. — *Adhy. no.*: V_1 110; B_5 100; Dn_1 108; D_{10} 116.

13

— (L. 1) T_1 M यच्छ्रेयः (for यज्ज्ञेयं). — (L. 3) T_1 आख्यानं; T_3 अत्यर्थं (for °न्तं). — (L. 5) T_1 G_4 जलाप्लुतः (for जपान्वितः). — (L. 6) D_{10} G_2 हि परमं; M योगिवरं (for योगपरं). T_1 श्रेयो योगपरायणः (for the post. half). — (L. 7) T_1 M अथात्मनः (for महात्मना). — (L. 8) T_2 -यज्ञम् (for -योगम्). — (L. 9) M अल्पग्रंथं (for अप्रभूतं). D_{10} T_2 -सागरं (for -सारकम्). — G_3 om. from the post. half of line 10 up to the prior half of line 14. — (L. 12) G_4 तु (for [इ]ति). — (L. 13) T_1 अयनं (for चा°). — (L. 15) T_1 तत्र (for तच्च). — (L. 17) T_2 पुनश्च (for परश्च). G_2 परः (for परम्). — (L. 19) D_{10} M_2 -संस्तुतः (for -संस्कृतः). — (L. 21) M_4 सुनिश्चित्य (for °ष्पन्नं). T_2 M_4 ध्यायेन्नारायणं सदा (for the post. half). — (L. 22) T_2 सर्वं (for सर्वांस्). — (L. 25) $T_{1,3}$ G_3 M सद्गतिम् (for त°). M_3 तत्परायणं (for °णः). T_2 किं पुनस्तत्परो जनः (for the post. half). — (L. 26) M_2 (*inf. lin.* as above) वदेद् (for वेद). — (L. 29) G_2 M_{1-3} आराध्यः (for °ध्यं). — (L. 30) G_2 -परं पुमान् (for -परायणः). — (L. 31) T_1 M पुनाति लोकं सकलं (for the prior half). — (L. 33) D_{10} न याति परमां गतिं (for the post. half). — Before line 36, T_1 G_4 ins. भीष्मः. — (L. 41) T_2 संस्कृतः (for संस्तुतः). — (L. 43) T_2 $G_{1,3,4}$ योग- (for योगि-). — (L. 46) T_1 अमर-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गतः संपूजितः सर्वैः स योगिनिलयो हरिः ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र तद्भक्तस्तत्परायणः ।
अर्चयित्वा यथायोगं भजस्व पुरुषोत्तमम् ।
अजरममरमेकं ध्येयमाद्यन्तशून्यं
सगुणमगुणमाद्यं स्थूलमत्यन्तसूक्ष्मम् ।
निरुपमसुपमेयं योगिविज्ञानगम्यं
त्रिभुवनगुरुमीशं त्वं प्रपद्यस्व विष्णुम् ।

Colophon.

14

V_1 B Dn D_{6-8} ins. after 13. 125 : $D_{4.5}$ Cv after 13. 151 : D_9 after 13. 151. 39^{ab} :

युधिष्ठिरः ।

जन्म मानुष्यकं प्राप्य कर्मक्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
श्रेयोर्थिना दरिद्रेण किं कर्तव्यं पितामह ।
दानानामुत्तमं यच्च देयं यच्च यथा यथा ।
मान्यान्पूज्यांश्च गाङ्गेय रहस्यं वक्तुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

एवं पृष्टो नरेन्द्रेण पाण्डवेन यशस्विना ।
धर्माणां परमं गुह्यं भीष्मः प्रोवाच पार्थिवम् ।

भीष्मः ।

शृणुष्वावहितो राजन्धर्मगुह्यानि भारत ।
यथा हि भगवान्व्यासः पुरा कथितवान्मयि ।
देवगुह्यमिदं राजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नियमस्थेन युक्तेन तपसो महतः फलम् ।
येन यः प्रीयते देवः प्रीयन्ते पितरस्तथा ।
ऋषयः प्रमथाः श्रीश्च चित्रगुप्तो दिशां गजाः ।
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महादानफलं चैव सर्वयज्ञफलं तथा ।
यश्चैतदेवं जानीयाज्ज्ञात्वा वा कुरुतेऽनघ ।
स दोषो दोषवांश्चेह तैर्गुणैः सह युज्यते ।
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ।
अर्धेनैतानि सर्वाणि नृपतिः कथ्यतेऽधिकः ।
त्रिवर्गसहितं शास्त्रं पवित्रं पुण्यलक्षणम् ।
धर्मव्याकरणं पुण्यं रहस्यश्रवणं महत् ।
श्रोतव्यं धर्मसंयुक्तं विहितं त्रिदशैः स्वयम् ।
पितॄणां यत्र गुह्यानि प्रोच्यन्ते श्राद्धकर्मणि ।
देवतानां च सर्वेषां रहस्यं कथ्यतेऽखिलम् ।
ऋषिधर्मः स्मृतो यत्र सरहस्यो महाफलः ।
महायज्ञफलं चैव सर्वदानफलं तथा ।
ये पठन्ति सदा मर्त्या येषां चैवोपतिष्ठति ।
श्रुत्वा च फलमाचष्टे स्वयं नारायणः प्रभुः ।
गवां फलं तीर्थफलं यज्ञानां चैव यत्फलम् ।
एतत्फलमवाप्नोति यो नरोऽतिथिपूजकः ।
श्रोतारः श्रद्दधानाश्च येषां शुद्धं च मानसम् ।
तेषां व्यक्तं जिता लोकाः श्रद्दधानेन साधुना ।
मुच्यते किल्बिषाच्चैव न स पापेन लिप्यते ।
धर्मं च लभते नित्यं प्रेत्यलोकगतो नरः ।

मजरम् (by transp.). — (L. 48) D_{10} T_2 G योग- (for योगि-). — After line 49, T_1 ins. :

यस्मिन्नभिन्नमपि भिन्नमिवावभाति
लोकत्रयं जलशशाङ्कवदप्रमेयम् ।
तस्मान्नरेन्द्र तव विप्रतिपत्तिमुक्ता
नारायणे भवतु भक्तिरमुक्तभावा ।

— Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name :* T $G_{1.2}$ M_4 पुंडरीकनारदसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 183 ; T_1 175 ; $G_{1.3}$ M_1 177 ; $M_{2.3}$ 178 ; M_4 176.

14

The portion of the text from line 1 up to the end of line 155 is lost in D_9 on missing folios. $B_{1.3}$ Dn_1 om. lines 1–2. — (L. 1) $B_{2.5}$ Dn_2 जन्ममायुष्यमासाद्य (sic); B_4 जन्ममासाद्यमायुष्यं (sic) (for the prior half). — (L. 2) B_2 द्विजेंद्रेण (for दरिद्रेण). Dn_2 यत् (for किं). — (L. 3) D_8 तथा (for the second यथा). — (L. 4) $B_{1.3}$ अर्च्यान् (for मान्यान्). — D_8 om. the ref. — (L. 8) B_1 D_8 मे (for हि). B_1 तदा ; $B_{3.5}$ D_8 तथा (for मयि). — After line 8, D_8 reads lines 20–24. V_1 B_1 om. lines 9–16. — (L. 14) B_3 D_8 महायज्ञ- (for °दान-). B_3 D_8 सर्वदान- (for °यज्ञ-). — (L. 16) B_4 $Dn_{2.n3}$ स दोषवांश्चेह भवेद् (for the prior half). Dn_2 संप्र- (for सह). B_{3-5} Dn_3 गुणैश्च समयुज्यत (for the post. half). — Lines 17–18 = (var.) Manu. 4. 85. — (L. 17) D_8 चक्री (for चक्रं). D_8 दशचक्रिसमो ध्वजी (for the post. half). — (L. 18) Dn_2 -ध्वजसमो. — (L. 19) V_1 B Dn_3 रूपतः कश्चरेत कः (for the post. half). — (L. 20) $B_{2.4}$ -संहितं (for -स°). — (L. 21) V_1 B_1 D_8 रहस्यं (for °स्य-). — (L. 22) B_5 समं (for स्वयम्). — (L. 27) Dn_3 तेषां (for येषां). B_2 -तिष्ठते (for °ति). — (L. 28) D_8 आचष्ट (for °ष्टे). — (L. 32) B_1 वृत्तिं (for व्यक्तं). — (L. 33) V_1 $B_{1.2.4}$ Dn_3 D_8 च (for स). — (L. 36) B_1 प्रत्यभापत (for पर्य°). — (L. 38) B_3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कस्यचित्त्वथ कालस्य देवदूतो यदृच्छया ।
स्थितो ह्यन्तर्हितो भूत्वा पर्यभाषत वासवम् ।
यौ तौ कामगुणोपेतावश्विनौ भिषजां वरौ ।
आज्ञयाहं तयोः प्राप्तः सनरान्पितृदेवतान् ।
कस्माद्धि मैथुनं श्राद्धे दातुर्भोक्तुश्च वर्जितम् ।
किमर्थं च त्रयः पिण्डाः प्रविभक्ताः पृथक्पृथक् ।
प्रथमः कस्य दातव्यो मध्यमः क्व च गच्छति ।
उत्तरश्च स्मृतः कस्य एतदिच्छामि वेदितुम् ।
श्रद्दधानेन दूतेन भाषितं धर्मसंहितम् ।
पूर्वस्थास्त्रिदशाः सर्वे पितरः पूज्य खेचरम् ।

पितरः ।

स्वागतं तेऽस्तु भद्रं ते श्रूयतां खेचरोत्तम ।
गूढार्थः परमः प्रश्नो भवता समुदीरितः ।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च पुरुषो यः स्त्रियं व्रजेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन्रेतसि शेरते ।
प्रविभागं तु पिण्डानां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
पिण्डो ह्यधस्ताद्गच्छंस्तु अप आविश्य भावयेत् ।
पिण्डं तु मध्यमं तत्र पत्नी त्वेका समश्नुते ।
पिण्डस्तृतीयो यस्तेषां तं दद्याज्जातवेदसि ।
एष श्राद्धविधिः प्रोक्तो यथा धर्मो न लुप्यते ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति प्रहृष्टमनसः सदा ।
प्रजा विवर्धते चास्य अक्षयं चोपतिष्ठति ।

देवदूतः ।

आनुपूर्व्येण पिण्डानां प्रविभागः पृथक्पृथक् ।
पितॄणां त्रिषु सर्वेषां निरुक्तं कथितं त्वया ।
एकः समुद्धृतः पिण्डो ह्यधस्तात्कस्य गच्छति ।

सुरराट् (for सनरान्). B_1 सनरानपि दैवतान् (for the post. half). — For lines 1–38, D_{4-7} subst. :

युधिष्ठिरः ।

बहु पृष्टोऽसि मे तात बाल्यभावे पिता यथा ।
क्षमस्व कुरुशार्दूल विकलः प्रतिभासि मे ।
विश्रम्य धीमते कर्म प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
ब्रूहि सत्यं पुनर्भीष्म यदि सत्यं नु मन्यसे ।
श्राद्धदानादिसंक्षेपं सरहस्यं विधानतः ।
यच्च यस्य यथेष्टं वै दानं देवस्य पूर्ववत् ।
तत्तद्वद यथा श्रुत्वा करिष्येऽहमसंशयम् ।

भीष्मः ।

शृणु पुत्र वचो मह्यं सत्यमेतद्धि निश्चितम् ।
कृत्स्नं मम रहस्यं हि देवानामपि चैव ह ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मार्कण्डेयादयो राजंस्तेषां चापि श्रुतं मया ।
देवलोके महापुण्या सुधर्मा नाम वै सभा ।
तत्र ब्रह्मादयो देवा अमावास्यां समागताः ।
ईश्वरो लोकपालाश्च पितरोऽथ बृहस्पतिः ।
सिद्धाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
स्कन्दश्च चित्रगुप्तश्च उमारुन्धतिरेव च ।
विश्वेदेवगणा राजन्यतयश्च तथापरे ।
समेता वसवश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
नद्यश्च याः पुण्यजला ये चान्येऽपि जलाशयाः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचानां च ये गणाः ।
तथा भूतगणाश्चैव सकिंनरमहोरगाः ।
एतेऽन्ये च समागम्य मेरुपृष्ठे दिवौकसः ।
तेषां समुपविष्टानां कथा दिव्याः प्रवर्तिताः ।
कथायां तत्र राजेन्द्र देवदूतः प्रभञ्जनः ।
उवाच वाग्मी स तदा तत्कालसदृशं वचः ।

देवदूतः ।

पूज्यन्ते चाद्य पितरोऽमावास्यायां सदैव हि ।
कस्मात्त्रयीधर्मपरैर्गृहस्थैः फलकाङ्क्षिभिः ।

[(L. 1) D_4 पृच्छसि (for पृष्टोऽसि). D_4 यथापि वा ; D_6 यथा पिता (by transp.). — (L. 5) D_5 -संक्षेपाद् (for °पं). — (L. 6) D_7 यस्य यच्च (by transp.). — (L. 7) D_4 न संशयः (for असंशयम्). — (L. 9) D_5 हि (for ह). — (L. 19) D_5 वाप्यः (for च, याः). — (L. 21) $D_{4.5}$ -नागाश्च (for -रक्षांसि). — (L. 27) D_5 वा (for च).]

— (L 39) D_{4-7} दाता भोक्ता च वर्जयेत् (for the post. half). — (L. 41) D_{4-7} अधस्ताद्दी(D_5 प्रथमो दी)यते कस्य मध्यमः कस्य दीयते. — (L. 42) D_7 उत्तमश्च (for °रश्च). — $D_{4.6.7}$ om. lines 43–44. — (L. 43) $B_{1.4}$ (marg. as above). $_5$ भूतेन (for दू°). D_8 भाषितं धर्ममुत्तमं (for the post. half). — (L. 45) D_{4-7} च (for ऽस्तु). — (L. 46) $D_{6.7}$ भवता समुदाहृतः (for the post. half). — (L. 47) D_8 कृत्वा (for दत्त्वा). $D_{4.6.7}$ पुरुषो (for भुक्त्वा च). D_8 om. from व्रजेत् up to शेरते (in line 48). $D_{4.6.7}$ यस्त्वयं मैथुनं व्रजेत् (for the post. half). — D_5 om. line 48. — For line 48, $D_{5.7}$ subst. :

भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं रेतभोजनाः ।
पितृदेवाह्नरात्री द्वे वर्जयेत्तत्र मैथुनम् ।

— (L. 50) D_8 तारयेद् (for भाव°). — $D_{4.6.7}$ om. (hapl.) line 51. — (L. 52) $D_{4.6.7}$ यस्तु उत्तमपिंडो हि (for the prior half). B_1 D_7 तद् (for तं). — (L. 53) D_{4-7} श्राद्धं (for धर्मो). — (L. 54) D_{4-7} पितरश्चास्य प्रीयंते गृह्णंति च यथाकृते. — (L. 55) D_{5-7} प्रजा चास्य विवर्धेत (for the prior half). $B_{3.5}$ -तिष्ठते ; D_{4-7} -पद्यते (for -तिष्ठति). — (L. 56) $D_{4.6.7}$ भगवन्नानुपूर्व्येण ; D_8

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितॄन् ।
मध्यमं तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि ।
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुञ्जते ।
अत्र यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् ।
भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः ।
फलं वृत्तिं च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ।
पितरः ।
सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ।
रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स्म गगनेचर ।
एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ।
तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम् ।
वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ।
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः ।
त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम् ।
देवदूतेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ।
गतिस्त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्वावहितो मम ।
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ।
शशी प्रीणयते देवान्पितॄंश्चैव महामते ।
भुङ्क्ते तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ।
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीताः कामान्दिशन्ति च
एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ।
ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ।
तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्यं हि मैथुनम् ।
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम ।
ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ।

पिंडानामानुपूर्व्येण (for the prior half). D_8 विभागस्तु (for प्रविभागः). — (L. 57) D_8 हि वः (for त्वया). — For lines 57–58, D_{4-7} subst. :

पिण्डेषु परिपृच्छामि निरुक्तं कथयस्व मे ।
यदेतद्दीयते आप (sic)अधस्तात्तस्य किं फलम् ।

— $D_{6.7}$ om. line 59. — (L. 59) B_1 कथं (for कं वा). — (L. 60) B_2 तु यदा ; D_{5-7} चापि यत् (for तु तदा). B_1 ह्यर्थजातं बुभुक्षति ; D_{5-7} अनुज्ञापिंडमश्नुते (for the post. half). — D_6 om. lines 61–63. D_7 om. line 61. — (L. 61) V_1 $Dn_{2.}$ n_3 D_8 तत्र (for तस्य). B_1 तु ; $B_{2.3}$ प्र- (for च). — For lines 62–63, $D_{5.7}$ subst. :

यस्तु चोत्तमपिण्डो हि दीयते जातवेदसि ।
का गतिर्भगवंस्तस्य को वा तं समुपाश्नुते ।

$D_{5.7}$ cont. : $D_{4.6}$ ins. after line 63 :

कतरः प्रीणयेद्देवान्कतरः पितृतृप्तिदः ।
मातामहस्य कतरः कतरः प्रपितामहान् ।

— (L. 64) $D_{4.5}$ त्रिषु पिंडेषु या गतिः (for the post. half). — After line 64, D_{4-7} ins. :

अनुरूपमिदं सर्वं भवेद्वै खेचरोत्तम ।
महागुह्यमिमं प्रश्नं प्रष्टा स्म गगनेचरः ।
शृणुष्वैतद्वचो मह्यं शृणु पिण्डेषु या गतिः ।

[Before line 1, D_6 ins पितरः. D_5 reads line 3 after line 78.]

— D_4 om. (hapl.) lines 65–72. D_5 om. lines 65–67. — (L. 65) B_2 Dn_3 वृत्तं (for वृत्तिं). B_3 यथैनं प्रतिगृह्यते (for the post. half). — (L. 66) V_1 D_8 वै प्रश्नो (by transp.). — (L. 68) B_1 ऋषयश्च तपोधनाः (for the post. half). — (L. 69) B_1 चैनं न (for [ए]वं नाभि-). B_3 तपोधना न जानंति (for the prior half). — After line 71, $B_{4.5}$ ins. :

स्वयंभुप्रतिमो धीरो मार्कण्डेयस्तपोधनः ।
पितॄणां हि मनुष्याणां लोकानां च स विन्दति ।

— D_5 om. (hapl.) from the post. half of line 72 up to the prior half of line 74. — D_4 om. lines 73–74. — (L. 73) V_1 B_{2-5} यत् (for यः). B_3 पृष्टं (for पृष्टः). — B_3 om. line 74. — (L. 74) B_1 [ऽ]नघ ; Kumbh. ed. नृप (for मम). — (L. 76) D_{4-7} पितॄंश्चापि महायशाः (for the post. half). — For line 77, D_{4-7} subst. :

यदेतद्भुञ्जते पत्नी अनुज्ञापिण्डमुत्तमम् ।

D_{4-7} cont. :

उद्धरन्ति कुलं तेन प्रीतास्तस्य पितामहाः ।
एकेन तेन पिण्डेन प्रीतिं गच्छन्ति शाश्वतीम् ।
[After line 1, D_5 reads lines 79–80.]

— $D_{6.7}$ om. lines 78–80. — (L. 78) B_1 प्रयच्छति पितामहः (for the post. half). — D_4 om. lines 79–80. — (L. 79) D_8 निबोधत (for °ध मे). — (L. 80) $B_{1.4}$ तुष्यंति ; D_5 प्रीयंति (for तृप्यन्ति). B_1 कामं (for कामान्). — After line 81, D_{4-7} ins. :

भुञ्जाने यजमाने तु वदामो दोषविस्तरम् ।
[D_4 om. the post. half.]

— D_5 repeats lines 82–83 after line 84. — (L. 82) D_4 om. the prior half. Dn_2 D_5 (second time) ऋत्विग्भ्यो ; D_5 (first time) भुंजाने ; $D_{6.7}$ भुंजानो ; D_8 ऋत्विक्षु (for °ग्यो). V_1 $B_{1.2.4}$ Dn_3 $D_{4.5}$ (both times). $_{6-8}$ उप- (for अनु-). — For line 83, $D_{4.5}$ (first time). $_{6.7}$ subst. :

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मात्स्नातः शुचिः क्षान्तः श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः ।
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति ।
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः ।
आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ।
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत् ।
तिर्यग्योनिगतान्सत्त्वान्मर्त्या हिंसन्ति मोहिताः ।
कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः ।
किल्बिषं सुबहु प्राप्ताः किंस्विदेषां प्रतिक्रिया ।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम् ।

शक्रः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ।
तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ।
त्र्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते ।
स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालधिं च नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् ।
अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तं निबोध शतक्रतो ।
घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम् ।
श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने बृहस्पतेः ।
रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते ।
पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ।
निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।
तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ।
रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
ग्रीष्मकालेऽथ वा शीते एवं पापमपोहति ।
ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती ।
तेजसा सूर्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुनः ।
मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः ।
उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम् ।
धर्मगुह्यं तु भगवान्मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये ।

तस्मात्प्रतिग्रहस्त्वन्यः परिहार्योऽन्नमश्नुता ।
[$D_{4.5}$ तस्य (for त्वन्यः).]

— (L. 84) B_{4} तु तदा ; B_{5} [अ]पि तदा ; D_{4-7} सर्वथा (for तु सदा). D_{5} श्राद्धे (for श्राद्धं). D_{5} भोजनं (for भोक्तव्यं). — (L. 85) $B_{1.3}$ ते तथा नान्यथा भवेत् (for the post. half). D_{4-7} ये यथा कीर्तिता दोषास्ते तथा नात्र संशयः. — After line 85, $D_{4.6.7}$ ins. an addl. colophon. *Sub-parvan :* $D_{6.7}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* $D_{4.6.7}$ देवरहस्यानि. — $D_{4.6.7}$ om. lines 86–114. — (L. 86) B_{3} श्राद्धमुप- (for क्षान्तः श्राद्धं). — (L. 87) V_{1} Dn_{3} [ए]नं (for [ए]वं). — (L. 88) Dn_{2} D_{5} तथा (for ततो). — (L. 89) D_{5} तुल्यं (for तस्य). D_{8} transp. तस्य and तुल्यं. D_{5} रूपं तस्य प्रकाशते (for the post. half). — (L. 90) D_{5} एवं (for स च). — (L. 92) D_{8} च (for स-). — For lines 91–92, D_{5} subst. :

तिर्यग्योनिगताः सर्वे मर्त्याः सन्ति विमोहिताः ।
कीटाः पिपीलिकाः सर्पा मेषाः समृगपक्षिणः ।

— (L. 97) $B_{1.2}$ (marg. as above) गत्वा (for ध्यात्वा). D_{5} -रोहेत् (for -गाहेत्). Dn_{8} तु भोजनं (for ततो जलम्). — (L. 98) B_{1} मुच्येत (for मुच्यति). — (L. 100) D_{5} वालधिं न नमस्यते (for the post. half). — (L. 101) B_{1} अथाभाषत ; B_{5} प्रत्यभा° (for अभ्यभा°). — (L. 103) V_{1} अवलिप्तः (for अनु°). — (L. 106) Dn_{2} श्रुतं सं- ; D_{8} श्रुतयो (for श्रुतं मे). — (L. 107) $B_{2.3}$ शतक्रतो (for शचीपते). — (L. 111) $B_{1.3}$ तापितः सूर्यरश्मिभिः (for the prior half). — (L. 112) $B_{1.3.4}$ हिम- (for ग्रीष्म-). D_{5} [ऽ]थ शीतेन ; D_{8} तथा शीते (for ऽथ वा शीते). D_{5} ये च पापं व्यपोहति (for the post. half). — (L. 113) V_{1} शापात् (for पा°). — (L. 114) Dn_{3} सूर्यवत्तेजसा दीप्तो (for the prior half). — After line 114, D_{5} ins. an addl. colophon. — *Adhy. name :* देवरहस्यं. — Before line 115, D_{4-7} ins. भीष्मः. — For line 115, D_{5-7} subst. :

सर्वदेवैः समासीनमृषिमध्ये शतक्रतुः ।
[$D_{5.7}$ देवैः सह (for सर्वदेवैः).]

— (L. 116) D_{4-7} बृहत्तेजा बृहस्पतिः (for the post. half). — Before line 117, $D_{4.5}$ ins. धर्मः. — (L. 117) V_{1} B_{1-3} Dn_{2} मनुष्या(B_{1} °षा)णां (for मानुषाणां). D_{4-7} धर्मगुह्यानि सर्वाणि सरहस्यानि तत्त्वतः. — (L. 118) D_{5} तद् (for तान्). $D_{6.7}$ श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तानि मे वक्तुमर्हसि. — After the ref., D_{4-7} ins. :

व्यक्तं भूतार्थसंयुक्तं निरुक्तं पापनाशनम् ।
शृणुष्व बलभित्सर्वमेतेषां दोषविस्तरम् ।

— $D_{4.6.7}$ om. lines 119–120. — (L. 119) B_{1} यः (for ये). — (L. 120) B_{1} हव्यवाहस्य दीप्तस्य (for the prior half). Dn_{3} जुह्वते. — $D_{4.7}$ read and D_{5} repeats lines 121–122 after the substitution for line 131. — (L. 121) B_{3} बालं च सा (for बालवत्सां). D_{4} धेनुं च (for ये धेनुं). $D_{6.7}$ दुह्यते. D_{4} -कर्मणः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कं वा प्रीणयते देवं कथं तारयते पितॄन् ।
मध्यमं तु तदा पत्नी भुङ्क्तेऽनुज्ञातमेव हि ।
किमर्थं पितरस्तस्य कव्यमेव च भुञ्जते ।
अत्र यस्त्वन्तिमः पिण्डो गच्छते जातवेदसम् ।
भवते का गतिस्तस्य कं वा समनुगच्छति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पिण्डेषु त्रिषु या गतिः ।
फलं वृत्तिं च मार्गं च यश्चैनं प्रतिपद्यते ।

पितरः ।

सुमहानेष प्रश्नो वै यस्त्वया समुदीरितः ।
रहस्यमद्भुतं चापि पृष्टाः स्म गगनेचर ।
एतदेव प्रशंसन्ति देवाश्च मुनयस्तथा ।
तेऽप्येवं नाभिजानन्ति पितृकार्यविनिश्चयम् ।
वर्जयित्वा महात्मानं चिरजीविनमुत्तमम् ।
पितृभक्तस्तु यो विप्रो वरलब्धो महायशाः ।
त्रयाणामपि पिण्डानां श्रुत्वा भगवतो गतिम् ।
देवदूतेन यः पृष्टः श्राद्धस्य विधिनिश्चयः ।
गतिस्त्रयाणां पिण्डानां शृणुष्वावहितो मम ।
अपो गच्छति यो ह्यत्र शशिनं ह्येष प्रीणयेत् ।
शशी प्रीणयते देवान्पितॄंश्चैव महामते ।
भुङ्क्ते तु पत्नी यं चैषामनुज्ञाता तु मध्यमम् ।
पुत्रकामाय पुत्रं तु प्रयच्छन्ति पितामहाः ।
हव्यवाहे तु यः पिण्डो दीयते तन्निबोध मे ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति प्रीताः कामान्दिशन्ति च
एतत्ते कथितं सर्वं त्रिषु पिण्डेषु या गतिः ।
ऋत्विग्यो यजमानस्य पितृत्वमनुगच्छति ।
तस्मिन्नहनि मन्यन्ते परिहार्यं हि मैथुनम् ।
शुचिना तु सदा श्राद्धं भोक्तव्यं खेचरोत्तम ।
ये मया कथिता दोषास्ते तथा स्युर्न चान्यथा ।

पिंडानामानुपूर्व्येण (for the prior half). D_8 विभागस्तु (for प्रविभागः). — (L. 57) D_8 हि वः (for त्वया). — For lines 57–58, D_{4-7} subst. :

पिण्डेषु परिपृच्छामि निरुक्तं कथयस्व मे ।
यदेतद्दीयते आप (sic) अधरतात्तस्य किं फलम् ।

— $D_{6,7}$ om. line 59. — (L. 59) B_1 कथं (for कं वा). — (L. 60) B_2 तु यदा ; D_{5-7} चापि यत् (for तु तदा). B_1 ह्यर्थजातं बुभुक्षति ; D_{5-7} अनुज्ञापिंडमश्नुते (for the post. half). — D_6 om. lines 61–63. D_7 om. line 61. — (L. 61) V_1 Dn_2. n_3 D_8 तत्र (for तस्य). B_1 तु ; $B_{2,3}$ प्र- (for च). — For lines 62–63, $D_{5,7}$ subst. :

यस्तु चोत्तमपिण्डो हि दीयते जातवेदसि ।
का गतिर्भगवंस्तस्य को वा तं समुपाश्नुते ।

$D_{5,7}$ cont. : $D_{4,6}$ ins. after line 63 :

कतरः प्रीणयेद्देवान्कतरः पितृतृप्तिदः ।
मातामहस्य कतरः कतरः प्रपितामहान् ।

— (L. 64) $D_{4,5}$ त्रिषु पिंडेषु या गतिः (for the post. half). — After line 64, D_{4-7} ins. :

अनुरूपमिदं सर्वं भवेद्वै खेचरोत्तम ।
महागुह्यमिमं प्रश्नं प्रष्टा स गगनेचरः ।
शृणुष्वैतद्वचो मह्यं शृणु पिण्डेषु या गतिः ।

[Before line 1, D_6 ins पितरः. D_5 reads line 3 after line 78.]

— D_4 om. (hapl.) lines 65–72. D_5 om. lines 65–67. — (L. 65) B_2 Dn_3 वृत्तं (for वृत्तिं). B_3 यथैनं प्रतिगृह्णते (for the post. half). — (L. 66) V_1 D_8 वै प्रश्नो (by transp.). — (L. 68) B_1 ऋषयश्च तपोधनाः (for the post. half). — (L. 69) B_1 चैनं न (for [ए]वं नाभि-). B_3 तपोधना न जानंति (for the prior half). — After line 71, $B_{4,5}$ ins. :

स्वयंभुप्रतिमो धीरो मार्कण्डेयस्तपोधनः ।
पितॄणां हि मनुष्याणां लोकानां च स विन्दति ।

— D_5 om. (hapl.) from the post. half of line 72 up to the prior half of line 74. — D_4 om. lines 73–74. — (L. 73) V_1 B_{2-5} यत् (for यः). B_3 पृष्टं (for पृष्टः). — B_3 om. line 74. — (L. 74) B_1 [ऽ]नघ ; Kumbh. ed. नृप (for मम). — (L. 76) D_{4-7} पितॄंश्चापि महायशाः (for the post. half). — For line 77, D_{4-7} subst. :

यदेतद्भुञ्जते पत्नी अनुज्ञापिण्डमुत्तमम् ।

D_{4-7} cont. :

उद्धरन्ति कुलं तेन प्रीतास्तस्य पितामहाः ।
एकेन तेन पिण्डेन प्रीतिं गच्छन्ति शाश्वतीम् ।
[After line 1, D_5 reads lines 79–80.]

— $D_{6,7}$ om. lines 78–80. — (L. 78) B_1 प्रयच्छति पितामहः (for the post. half). — D_4 om. lines 79–80. — (L. 79) D_8 निबोधत (for °ध मे). — (L. 80) $B_{1,4}$ तुष्यंति ; D_5 प्रीयंति (for तृप्यन्ति). B_1 कामं (for कामान्). — After line 81, D_{4-7} ins. :

भुञ्जाने यजमाने तु वदामो दोषविस्तरम् ।
[D_4 om. the post. half.]

— D_5 repeats lines 82–83 after line 84. — (L. 82) D_4 om. the prior half. Dn_2 D_5 (second time) ऋत्विग्भ्यो ; D_5 (first time) भुंजाने ; $D_{6,7}$ भुंजानो; D_8 ऋत्विक्षु (for °ग्यो). V_1 $B_{1,2,4}$ Dn_3 $D_{4,5}$ (both times). $_{6-8}$ उप- (for अनु-). — For line 83, $D_{4,5}$ (first time). $_{6,7}$ subst. :

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मात्स्नातः शुचिः क्षान्तः श्राद्धं भुञ्जीत वै द्विजः ।
प्रजा विवर्धते चास्य यश्चैवं संप्रयच्छति ।
ततो विद्युत्प्रभो नाम ऋषिराह महातपाः ।
आदित्यतेजसा तस्य तुल्यं रूपं प्रकाशते ।
स च धर्मरहस्यानि श्रुत्वा शक्रमथाब्रवीत् ।
तिर्यग्योनिगतान्सत्त्वान्मर्त्या हिंसन्ति मोहिताः ।
कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः ।
किल्बिषं सुबहु प्राप्ताः किंस्विदेषां प्रतिक्रिया ।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
पितरश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म तं मुनिम् ।

शक्रः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं पुष्कराणि च ।
एतानि मनसा ध्यात्वा अवगाहेत्ततो जलम् ।
तथा मुच्यति पापेन राहुणा चन्द्रमा यथा ।
त्र्यहं स्नातः स भवति निराहारश्च वर्तते ।
स्पृशते यो गवां पृष्ठं वालधिं च नमस्यति ।
ततो विद्युत्प्रभो वाक्यमभ्यभाषत वासवम् ।
अयं सूक्ष्मतरो धर्मस्तं निबोध शतक्रतो ।
घृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण षष्टिकान्भुक्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यमृषिचिन्तितम् ।
श्रुतं मे भाषमाणस्य स्थाणोः स्थाने बृहस्पतेः ।
रुद्रेण सह देवेश तन्निबोध शचीपते ।
पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम् ।
निरीक्षेत निराहार ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।
तपसा महता युक्त उपवासफलं लभेत् ।
रश्मिभिस्तापितोऽर्कस्य सर्वपापमपोहति ।
ग्रीष्मकालेऽथ वा शीते एवं पापमपोहति ।
ततः पापात्प्रमुक्तस्य द्युतिर्भवति शाश्वती ।
तेजसा सूर्यवद्दीप्तो भ्राजते सोमवत्पुनः ।
मध्ये त्रिदशवर्गस्य देवराजः शतक्रतुः ।
उवाच मधुरं वाक्यं बृहस्पतिमनुत्तमम् ।
धर्मगुह्यं तु भगवान्मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्तान्यथावदुदीरय ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिमेहन्ति ये सूर्यमनिलं द्विषते च ये ।

तस्मात्प्रतिग्रहस्त्वन्यः परिहार्योऽन्नमश्नुता ।
[$D_{4.5}$ तस्य (for त्वन्यः).]

— (L. 84) B_4 तु तदा ; B_5 [अ]पि तदा ; D_{4-7} सर्वथा (for तु सदा). D_5 श्राद्धे (for श्राद्धं). D_5 भोजनं (for भोक्तव्यं). — (L. 85) $B_{1.3}$ ते तथा नान्यथा भवेत् (for the post. half). D_{4-7} ये यथा कीर्तिता दोषास्ते तथा नात्र संशयः. — After line 85, $D_{4.6.7}$ ins. an addl. colophon. *Sub-parvan :* $D_{6.7}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* $D_{4.6.7}$ देवरहस्यानि. — $D_{4.6.7}$ om. lines 86–114. — (L. 86) B_3 श्राद्धभुग- (for क्षान्तः श्राद्धं). — (L. 87) V_1 Dn_3 [ए]नं (for [ए]वं). — (L. 88) Dn_2 D_5 तथा (for ततो). — (L. 89) D_5 तुल्यं (for तस्य). D_8 transp. तस्य and तुल्यं. D_5 रूपं तस्य प्रकाशते (for the post. half). — (L. 90) D_5 एवं (for स च). — (L. 92) D_8 च (for स-). — For lines 91–92, D_5 subst. :

तिर्यग्योनिगताः सर्वे मर्त्याः सन्ति विमोहिताः ।
कीटाः पिपीलिकाः सर्पा मेषाः समृगपक्षिणः ।

— (L. 97) $B_{1.2}$ (marg. as above) गत्वा (for ध्यात्वा). D_5 -रोहेत् (for -गाहेत्). Dn_3 तु भोजनं (for ततो जलम्). — (L. 98) B_1 मुच्येत (for मुच्यति). — (L. 100) D_5 वालधिं न नमस्यते (for the post. half). — (L. 101) B_1 अथाभाषत ; B_5 प्रत्यभा° (for अभ्यभा°). — (L. 103) V_1 अवलिप्तः (for अनु°). — (L. 106) Dn_2 श्रुतं सं- ; D_8 श्रुतयो (for श्रुतं मे). — (L. 107) $B_{2.3}$ शतक्रतो (for शचीपते). — (L. 111) $B_{1.3}$ तापितः सूर्यरश्मिभिः (for the prior half). — (L. 112) $B_{1.3.4}$ हिम- (for ग्रीष्म-). D_5 [ऽ]थ शीतेन ; D_3 तथा शीते (for ऽथ वा शीते). D_5 ये च पापं व्यपोहति (for the post. half). — (L. 113) V_1 शापात् (for पा°). — (L. 114) Dn_3 सूर्यवत्तेजसा दीप्तो (for the prior half). — After line 114, D_5 ins. an addl. colophon. — *Adhy. name :* देवरहस्यं. — Before line 115, D_{4-7} ins. भीष्मः. — For line 115, D_{5-7} subst. :

सर्वदेवैः समासीनमृषिमध्ये शतक्रतुः ।
[$D_{6.7}$ देवैः सह (for सर्वदेवैः).]

— (L. 116) D_{4-7} बृहत्तेजा बृहस्पतिः (for the post. half). — Before line 117, $D_{4.5}$ ins. धर्मः. — (L. 117) V_1 B_{1-3} Dn_2 मनुष्या(B_1 °षा)णां (for मानुषाणां). D_{4-7} धर्मगुह्यानि सर्वाणि सरहस्यानि तत्त्वतः. — (L. 118) D_5 तद् (for तान्). $D_{6.7}$ श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तानि मे वक्तुमर्हसि. — After the ref., D_{4-7} ins. :

व्यक्तं भूतार्थसंयुक्तं निरुक्तं पापनाशनम् ।
शृणुष्व बलभित्सर्वमेतेषां दोषविस्तरम् ।

— $D_{4.6.7}$ om. lines 119–120. — (L. 119) B_1 वः (for ये). — (L. 120) B_1 हव्यवाहस्य दीप्तस्य (for the prior half). Dn_3 जुहुते. — $D_{4.7}$ read and D_5 repeats lines 121–122 after the substitution for line 131. — (L. 121) B_3 बालं च सा (for बालवत्सां). D_4 धेनुं च (for ये धेनुं). $D_{6.7}$ दुहंते. D_4 -कर्मणः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

हव्यवाहे प्रदीप्ते च समिधं ये न जुह्वति ।
बालवत्सां च ये धेनुं दुहन्ति क्षीरकारणात् ।
तेषां दोषान्प्रवक्ष्यामि तान्निबोध शचीपते ।
भानुमाननिलश्चैव हव्यवाहश्च वासव ।
लोकानां मातरश्चैव गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
लोकांस्तारयितुं शक्ता मर्त्येष्वेतेषु देवताः ।
सर्वे भवन्तः शृण्वन्तु एकैकं धर्मनिश्चयम् ।
वर्षाणि षडशीतिं तु दुर्वृत्ताः कुलपांसनाः ।
स्त्रियः सर्वाश्च दुर्वृत्ताः प्रतिमेहन्ति या रविम् ।
अनिलद्वेषिणः शक्र गर्भस्था च्यवते प्रजा ।
हव्यवाहस्य दीप्तस्य समिधं ये न जुह्वति ।
अग्निकार्येषु वै तेषां हव्यं नाश्नाति पावकः ।
क्षीरं तु बालवत्सानां ये पिबन्तीह मानवाः ।
न तेषां क्षीरपाः केचिज्जायन्ते कुलवर्धनाः ।
प्रजाक्षयेण युज्यन्ते कुलवंशक्षयेण च ।
एवमेतत्पुरा दृष्टं कुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ।
तस्माद्वर्ज्यानि वर्ज्यानि कार्यं कार्यं च नित्यशः ।
भूतिकामेन मर्त्येन सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
ततः सर्वे महाभागा देवताः समरुद्गणाः ।
ऋषयश्च महाभागाः पृच्छन्ति स्म पितॄंस्ततः ।
पितरः केन तुष्यन्ति मर्त्यानामल्पचेतसाम् ।
अक्षयं च कथं दानं भवेच्चैवोर्ध्वदेहिकम् ।
आनृण्यं वा कथं मर्त्या गच्छेयुः केन कर्मणा ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं परं कौतूहलं हि नः ।

पितरः ।

न्यायतो वै महाभागाः संशयः समुदाहृतः ।
श्रूयतां येन तुष्यामो मर्त्यानां साधुकर्मणाम् ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
वर्षासु दीपकैश्चैव पितॄणामनृणो भवेत् ।
अक्षयं निर्व्यलीकं च दानमेतन्महाफलम् ।
अस्माकं परितोषश्च अक्षयः परिकीर्त्यते ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या आहरिष्यन्ति संततिम् ।
दुर्गात्ते तारयिष्यन्ति नरकात्प्रपितामहान् ।
पितॄणां भाषितं श्रुत्वा हृष्टरोमा तपोधनः ।

-कारणात्). — (L. 122) D_5 (first time) विशां पते (for शचीपते). $D_{4.5}$ (seoond time). $_{6.7}$ एकचित्तः शृणुष्व तान् ($D_{4.5}$ तत्) (for the post. half). — (L. 123) B_{1-3} हव्यवाट्चैव वासव ; D_4 °वाहं च वासवः (for the post. half). — (L. 124) D_{4-7} याश्च (for चैव). D_{4-7} transp. गावः and सृष्टाः. — After line 124, D_5 reads lines 129–130. — $D_{4.6.7}$ ins. after line 124 : D_5 after line 130 :

दुर्वृत्तकलिजन्मानो भूयिष्ठमिह ये नराः ।
[D_5 प्रतिमेहंति ये नराः (for the post. half).]

— $D_{4.5}$ om. lines 125–127. — (L. 125) Dn_2 लोकानां (hypermetric) (for लोकांस्). — (L. 126) B_5 कर्म- (for धर्म-). — $D_{6.7}$ om. line 127. — (L. 128) D_{4-7} transp. सर्वाः and च. Dn_1 ये (for या). — After line 128, $D_{6.7}$ read the substitution for line 131. — (L. 129) B_5 मुच्यते (for च्यवते). — (L. 131) $B_{1.2}$ D_8 चैतेषां ; B_5 नैतेषु (for वै तेषां). B_5 [आ]प्नोति (for [अ]श्नाति). — For line 131, D_{4-7} subst. ($D_{6.7}$ reading it after line 128) :

अग्निहोत्रेषु सर्वेषु हविर्नाश्नन्ति पावकाः ।

— (L. 132) D_{4-7} ये क्षीरं (for क्षीरं तु). Dn_2 -वृद्धानां (for -वत्सानां). D_{4-7} पिबंते दुष्टचा(D_4 °का)रिणः (for the post. half). — (L. 133) $D_{4.6}$ भवंते ; D_7 भवंति (for जायन्ते). — (L. 134) D_5 वर्तते (for युज्यन्ते). — After line 134, D_{4-7} ins. :

पतिसंगमकाले च कन्याविघ्नं करोति यः ।
अपुंस्त्वं लभते सोऽपि जायमानः पुनः पुनः ।
एतानि वर्जयेद्यस्तु श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
कामपुत्रार्थभागी स वर्धते तु दिने दिने ।
एवमुक्तः सुरेन्द्रस्तु आचार्येण महात्मना ।
प्रत्यगृह्णाद्वचस्तस्य विबुधैः प्रतिपूजितम् ।

— D_{4-7} om. lines 135–137. — (L. 135) D_8 वृत्तं (for दृष्टं). — (L. 139) B_1 D_{4-7} महात्मानः (for °भागाः). B_2 पृच्छंते (for पृच्छन्ति). B_5 मम (for ततः). D_{4-7} सयक्षोरगराक्षसाः (for the post. half). — (L. 140) D_{5-7} -मेधसां (for -चेतसाम्). — (L. 141) D_{4-7} वा (for च). D_{4-7} निर्वाप्यं च (D_7 वा) (for भवेच्चैव). — (L. 142) $B_{2.3}$ अनृणा (for आनृण्यं). B_2 भवेयुः ; $D_{6.7}$ गच्छंति (for गच्छेयुः). D_5 केन गच्छंति कर्मणा (for the post. half). — (L. 143) B_1 $D_{4.5.7}$ इच्छाम्यहं (for °महे). $B_{2.3}$ मे (for नः). — (L. 144) D_8 तत्सर्वं (for संशयः). $Dn_{2}.n_{3}$ समुदाहृताः. $D_{6.7}$ संशयाः समुदाहृताः (for the post. half). — (L. 146) D_5 अमायां तु (for अमावास्यां). — (L. 147) D_{4-7} वर्षासु दीपदानेन (for the prior half). — After line 147, D_8 ins. :

एवमेतत्समुद्दिष्टं लभते फलमुत्तमम् ।

— (L. 148) $B_{1.3}$ फलं महत् ; D_{5-7} सुरोत्तमाः (for महाफलम्). D_4 दानमेवं सुरोत्तम (for the post. half). — (L. 149) D_{4-7} [अ]प्य($D_{4.5}$ अ)क्षयं च भविष्यति (for the post. half). — (L. 150) D_4 [अ]स्ति तं ; D_5 [अ]स्ति मे ; $D_{6.7}$ स्त्विमे (for च ये). D_{4-7} प्रकरिष्यंति ये सदा (for the post. half). — (L. 151) D_8 दुर्गतिं (for दुर्गात्ते). D_{4-7} पितॄन्पितामहांस्ते तु ($D_{4.5}$ °स्तेस्तु) तारयंति दशाव(D_4 °प)रान्. — (L. 153) D_4 -गार्गो ; D_{5-7} -गर्गो (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वृद्धगार्ग्यो महातेजास्तानेवं वाक्यमब्रवीत् ।
के गुणा नीलषण्डस्य प्रमुक्तस्य तपोधनाः ।
वर्षासु दीपदानेन तथैव च तिलोदकैः ।

पितरः ।

नीलषण्डस्य लाङ्गूलं तोयमभ्युद्धरेद्यदि ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ।
यस्तु शृङ्गगतं पङ्कं कूलादुद्धृत्य तिष्ठति ।
पितरस्तेन गच्छन्ति सोमलोकमसंशयम् ।
वर्षासु दीपदानेन शशिवच्छोभते नरः ।
तमोरूपं न तस्यास्ति दीपकं यः प्रयच्छति ।
अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् ।
पात्रमौदुम्बरं गृह्य मधुमिश्रं तपोधन ।
कृतं भवति तैः श्राद्धं सरहस्यं यथार्थवत् ।
हृष्टपुष्टमनास्तेषां प्रजा भवति नित्यदा ।
कुलवंशस्य वृद्धिस्तु पिण्डदस्य फलं भवेत् ।
श्रद्दधानस्तु यः कुर्यात्पितृणामनृणो भवेत् ।
एवमेष समुद्दिष्टः श्राद्धकालक्रमस्तथा ।
विधिः पात्रं फलं चैव यथावदनुकीर्तितम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

केन ते च भवेत्प्रीतिः कथं तुष्टिं तु गच्छसि ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण प्रोवाच हरिरव्ययः ।
ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः ।

-गार्ग्यो). D4-7 पितॄन्वाक्यमथाब्रवीत् (for the post.-half). — Before line 154, D4. 5. 7 ins. गर्गः; D6 गार्ग्यः. — (L. 154) D4. 5 ये (for के). B3 विमुक्तस्य; D8 प्रयु° (for प्रमु°). D4-7 विसृष्टस्य महायशाः (for the post. half). — (L. 155) B1-3 -दाने च (for -दानेन). D4-7 वर्षासु दीपकं चैव यश्च द(D5 पश्चाद्य-; D7 यस्य द)द्या-त्तिलोदकं. — After line 155, D4-7 ins. :

प्रत्येकमिह सर्वेषां श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
कारणं कारणं चैव उपचारं च तत्त्वतः ।
पितरः ।
नीलषण्डप्रमोक्षेण वर्धते तु महाफलम् ।
स्वर्गकामश्च विपुलः सर्वकामप्रदस्तदा ।

— D9 resumes. D6. 7 om. the ref. — (L. 156) B1 तु यत्; D4-7. 9 यतः (for यदि). — (L. 157) Dn3 षष्टि- (for षष्टिं). — For line 158, D6. 7. 9 subst. :

योऽस्य शृङ्गगतः पङ्कः कूलमावृत्य तिष्ठति ।

— (L. 159) D4-6. 9 तृप्यंति; D7 तुष्यंति (for गच्छन्ति). D4-7. 9 सोमलोके यथेप्सितं (D4 °तः) (for the post. half). — After line 159, D4-7. 9 ins. :

यथास्य ककुदे पङ्कस्तेन चन्दनरूपिताः ।
पितरो देवलोकस्था मोदन्ते विगतज्वराः ।
तृप्तास्तृप्तिं प्रयच्छन्ति सर्वकामांश्च तस्य वै ।
लोकांश्च विपुलान्पुण्यान्नीलषण्डप्रमोक्षणे ।

[(L. 1) D4. 9 -भूषिताः (for -रू°). — (L. 4) D4. 5 नीलशं(D5 °षं)डप्रमोक्षणं (D5 °णात्) (for the post. half).]

— (L. 160) B1 सोमवच्च (for शशि°). D4-7. 9 वर्षासु दीपकं नित्यं यो ददाति नरोत्तम. — After line 160, D4-7. 9 ins. :

न पश्यति तमो घोरं शशिवद्द्योतते च सः ।
शीतरश्मिप्रभाभिस्तु पितरस्तस्य तर्पिताः ।
तिलोदकं पितृभ्यस्तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च स्वर्गे च पितृभिः सोऽभिपूज्यते ।
नित्यं दीपप्रदो मर्त्यो नित्यं च शुभलक्षणः ।
सूर्यरश्मिप्रभे लोके पितृभिः सह मोदते ।
देवगोष्ठद्विजावासे चत्वरे वा प्रतिश्रये ।
ददाति दीपकं यो वै स गच्छेल्लोकमुत्तमम् ।
अप्सरोगणसंवृष्टो विमानेन महाद्युतिः ।
पितरः सोमलोकस्थास्तस्य प्रीता भवन्ति हि ।
विचरेद्दीपको वीरो द्योतयन्वै दिशो दश ।
धर्षयन्ति न भूतानि पिशाचा न च राक्षसाः ।
एवं तु पितृभिः प्रोक्ते विष्णुं पृच्छन्ति देवताः ।
येन तुष्यामि मर्त्यानां यस्य धर्मः सनातनः ।
यच्च कुर्वन्नरो नित्यं लभते लोकमुत्तमम् ।
तद्गुह्यं सरहस्यं च तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ।

[After line 1, D5 reads line 161. — (L. 11) D4 दिशः (for दश). — After line 12, D5 reads lines 162-169. D4 reads lines 13-16 after line 169. — (L. 13) D4. 5 च (for तु). — (L. 14) D4. 5 तुष्यसि (for तुष्यामि). D4 यश्च (for यस्य). — (L. 15) D4. 5 यत् (for च).]

— D6. 7. 9 om. lines 161-172. — (L. 164) V1 यथार्थतः. — (L. 165) Dn3 सत्फला (for नित्यदा). — (L. 169) B1. 2 (marg. as above). 3 पात्रं पात्र- (for विधिः पात्रं). B1 (marg. as above) फलदं च (for फलं चैव). — Colophon. — *Parvan name* : B शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1-3 Dn दानधर्म. — *Adhy. name* : Dn3 पितृरहस्यं. — *Adhy. no.* : V1 125; B3 115; Dn1 123. — D4 om. the ref. D4. 5 om. lines 170-171. — (L. 171) Dn1. n2 ईश्वरः (for अव्ययः). — Before line 172, B3 ins. हरिः. — (L. 172) Dn2 भवेत् (for महत्). D4-7. 9 मम विद्वे-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नित्यासिवाद्या विप्रेन्द्रा भुक्त्वा पादौ तथात्मनः ।
तेषां तुष्यामि मर्त्यानां यश्चक्रे च बलिं हरेत् ।
वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव मूर्ध्ना धारयते तु यः ।
न तेषामशुभं किंचित्कल्मषं चोपपद्यते ।
अश्वत्थं रोचनां गां च पूजयेद्यो नरः सदा ।
पूजितं च जगत्तेन सदेवासुरमानुषम् ।
तेन रूपेण तेषां च पूजां गृह्णामि तत्त्वतः ।
पूजा ममैषा नास्त्यन्या यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः पूजयन्त्यल्पबुद्धयः ।
नाहं तत्प्रतिगृह्णामि न सा तुष्टिकरी मम ।

इन्द्रः ।

चक्रं पादौ वराहं च ब्राह्मणं चापि वामनम् ।
उद्धृतां धरणीं चैव किमर्थं त्वं प्रशंससि ।
भवान्सृजति भूतानि भवान्संहरति प्रजाः ।
प्रकृतिः सर्वभूतानां समर्त्यानां सनातनी ।

भीष्मः ।

संप्रहस्य ततो विष्णुरिदं वचनमब्रवीत् ।
चक्रेण निहता दैत्याः पद्भ्यां क्रान्ता वसुंधरा ।
वाराहं रूपमास्थाय उद्धृता च वसुंधरा ।
वामनं रूपमास्थाय जितो राजा मया बलिः ।
परितुष्टो भवाम्येवं मानुषाणां महात्मनाम् ।
तन्मां ये पूजयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ।
अपि वा ब्राह्मणं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमागतम् ।
ब्राह्मणायाहुतिं दत्त्वा अमृतं तस्य भोजनम् ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासित्वा आदित्याभिमुखः स्थितः ।
सर्वतीर्थेषु स स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
एतद्वः कथितं गुह्यमखिलेन तपोधनाः ।

षणो भवेत् (for the post. half). — After line 173, $D_{4-7.9}$ ins. :

ब्राह्मणान्द्विषते ये वै तमो घोरं सुदारुणम् ।
पूजनं च द्विजेन्द्राणां स्वर्गमार्गप्रदर्शनम् ।

[(L. 2) $D_{5.7}$ -प्रदर्शकं (for °नम्).]

— D_4 om. lines 174–176. — (L. 174) $D_{6-7.9}$ नित्यभोज्याश्च सर्वशः (for the post. half). — (L. 175) $D_{6.7.9}$ सर्वेषां (for मर्त्यानां). $D_{5-7.9}$ गृहे यस्य (for यश्चक्रे च). — (L. 176) $D_{6-7.9}$ ब्राह्मणं वामनं चैव (for the prior half). $D_{4.6}$ om. the post. half and the prior half of line 177. — After line 176, $D_{7.9}$ ins. :

प्रणम्य शिरसा नित्यं पादौ गृह्णन्ति ये नराः ।

— (L. 177) $D_{5.7.9}$ उद्धृतां च महीं दृष्ट्वा (for the prior half). — After line 177, $D_{4-7.9}$ ins. :

मद्भक्तास्ते नरा नित्यं मम पूजानुकारिणः ।
पूर्णं कुम्भं च मद्यं च वर्धमानं गुरुं नृपम् ।
वन्दते वृषभं चैव गजेन्द्रं च मदोत्कटम् ।
उद्यन्तं भास्करं चैव उदयन्तं निशाकरम् ।
जलौघं च विवर्धन्तं वन्दते शिरसा तदा ।
यस्त्वेवं कुरुते नित्यं श्रद्दधानोऽनसूयकः ।
स विस्मयकरो लोके पितॄणां परमप्रियः ।

[(L. 2) $D_{4.5}$ पूर्ण- (for पूर्णं). — (L. 4) D_5 दृष्ट्वा (for चैव). — (L. 5) D_5 जलौघमिव वर्धते (for the prior half). $D_{6.8.9}$ सदा (for तदा).]

— (L. 178) $B_{1.3.5}$ Dn_3 कलुषं (for कल्मषं). — For line 178, $D_{4-7.9}$ subst. :

न तस्य चाशुभं किंचित्किल्बिषं वा प्रदृश्यते ।

[$D_{6.9}$ हि (for च).]

— B_4 ins. after line 197 : B_5 after line 178 :

ब्रह्महत्यासमं पापं सर्वमेव व्यपोहति ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वापि कदाचन ।

[After line 1, B_4 ins. :

तस्मादैन्द्रीं दिशं तिष्ठन्सर्वपापं व्यपोहति ।]

— After the above, B_4 repeats line 1 followed by lines 2–4 and B_5 repeats lines 1–4 of the star passage after line 200. — $D_{4.6.7.9}$ om. line 179. — (L. 180) B_3 -मानवं (for -मानुषम्). — (L. 181) V_1 $B_{4.5}$ $Dn_{2.n3}$ स्वेन (for तेन). $D_{4-7.9}$ स्वेन रूपेण तस्याहं (for the prior half). $D_{4.6.9}$ सर्वशः ; $D_{5.7}$ नित्यशः (for तत्त्वतः). — (L. 182) B_1 नान्यस्य ; $D_{4-7.9}$ परमा (for नास्त्यन्या). V_1 B_2 (marg.)$_{.4.5}$ $Dn_{2.n3}$ D_8 यया (for यावल्ल्). — $D_{4-7.9}$ om. lines 183–202. — (L. 187) V_1 भजति (for सृ°). B_2 संहरते. — After line 187, $B_{1.5}$ ins. :

कर्मणामप्रयुक्तानां नैव विघ्नः कदाचन ।

— (L. 188) B_2 मर्त्यानां च (for समर्त्यानां). — After line 188, $B_{4.5}$ ins. :

सुराणामसुराणां च त्वमेवैकः परायणम् ।
तद्ब्रूहि वदतां श्रेष्ठ सर्वमेतद्यथातथम् ।

[(L. 2) B_4 यथायथं (for °तथम्).]

After the ref., $B_{4.5}$ ins. :

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवर्षिपितृभाषितम् ।

— (L. 189) B_1 संप्रहृष्य (for °हस्य). — (L. 191) D_8 आश्रित्य (for आस्थाय). B_1 उद्धृता धरणी मम ; Bom. ed. हिरण्याक्षो निपातितः (for the post. half). — After line 192, $B_{4.5}$ ins. :

क्रमता चापि त्रैलोक्यं पदक्रान्ता वसुंधरा ।

— (L. 196) V_1 $B_{2.3}$ ब्राह्मणाद्याहुतिं दत्त्वा (for the prior half). — After line 196, $B_{4.5}$ ins. :

यदि भास्करसंयुक्तं सलिलं मुञ्चते नरः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

संशयं पृच्छमानानां किं भूयः कथयाम्यहम् ।
बलदेवः ।
श्रूयतां परमं गुह्यं मानुषाणां सुखावहम् ।
अजानन्तो यदबुधाः क्लिश्यन्ते भूतपीडिताः ।
कल्य उत्थाय यो मर्त्यः स्पृशेद्गां वै घृतं दधि ।
सर्षपं च प्रियङ्गुं च कल्मषात्प्रतिमुच्यते ।
भूतानि चैव सर्वाणि अग्रतः पृष्ठतोऽपि वा ।
उच्छिष्टं वापि च्छिद्रेषु वर्जयन्ति तपोधनाः ।
देवाः ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं तोयपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं तु गृह्णीयाद्यद्वा संकल्पयेद्व्रतम् ।
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं चापि सिध्यति ।
अन्यथा हि वृथा मर्त्याः कुर्वते स्वल्पबुद्धयः ।
उपवासे बलौ चापि ताम्रपात्रं विशिष्यते ।

— (L. 197) D_{3} उपासीत (for °सित्वा). — After line 197, $B_{4.5}$ ins. :

तज्जलं संप्रतिच्छेद्य ऊर्ध्वबाहुः कृताञ्जलिः ।

— B_{5} om. line 198. — (L. 198) Dn_{3} सर्वे (for सर्व-). — $B_{1.4}$ repeat lines 199–200 after the next star passage. — (L. 199) $B_{1.4}$ (both both times) निखिलेन. — (L. 200) $B_{1.4}$ (both both times) वः (for [अ]हम्). — $B_{1.4}$ ins. after line 200 : B_{5} cont. after the above star passage :

बलदेवः ।

शृणुध्वं चापरं वाक्यं सर्वे एव समागताः ।
यत्कृत्वा विप्रराजन्या वैश्या वा लोभमोहिताः ।
पतन्ति नरके घोरे तिर्यग्योनिगतेषु च ।
मुनीनामाश्रमं गत्वा मुक्तः प्रव्रजितो द्विजः ।
क्षत्रियो यदि वा वैश्यो मोक्षं प्राप्य महाफलम् ।
मोहात्तु प्रव्रजेद्यो वै धर्मसेतुमतिक्रमन् ।
चाण्डालीं गच्छते योनिं दिव्यं वर्षशतं हि सः ।
स प्रव्रज्यानिवृत्तश्च वृथाप्रव्रजितश्च सः ।
उभावेतावसंभाव्यौ मिथ्यावादी च यो नरः ।
नैते हव्येषु कव्येषु प्रशस्ता नैव शान्तिषु ।
असुरान्गच्छते कव्यं यद्येते नैक्षकाभवन् ।
प्रतिगृह्य तु लोभेन कष्टात्कष्टतरं व्रजेत् ।
नैते जहति नरकं कल्पान्ते ये कदाचन ।
मोक्षधर्मं समाश्रित्य नैव कार्यं विपश्चिता ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं शृणुध्वं संहिताः सुराः ।
अपेतः सर्वधर्मेभ्यो धर्मतः शाश्वतस्तथा ।
ब्राह्मणो नार्हते पूजां न च संसत्सु भोजनम् ।
भुक्त्वा लोभेन वै दातुरात्मनश्च न संशयः ।
हन्ति जातानजातांश्च यश्चैवाप्यनुमन्यते ।
ब्राह्मण्यं हि महल्लोके सृष्टं धात्रा हितार्थिना ।
तल्लब्ध्वा धारयेद्यशादेवं सिद्धिरवाप्यते ।
ब्राह्मणान्येऽवमन्यन्ते ते वै ज्ञेया नराधमाः ।

Colophon.

[$B_{4.5}$ om. the ref. —(L. 1) $B_{4.5}$ (both first time) पापं (for वाक्यं). B_{1} य एवात्र (for सर्वे एव). — (L. 3) $B_{1.4.5}$ (both times) तिर्यग्योनिमथापि वा (B_{5} [second time] च) (for the post. half). — (L. 4) $B_{4.5}$ (second time) कृच्छ्रगतो (for प्रव्राजितो). — (L. 6) $B_{1.4}$ च (for तु). —(L. 8) B_{4} प्रव्रज्याया-; B_{5} संव्रज्याथ (for स प्रव्रज्या-). B_{5} यथा (for वृथा). — (L. 15) B_{4} विबुधाः (for संहिताः). — Colophon. *Parvan name* : $B_{1.4.5}$ शांति. — *Sub-parvan* : $B_{1.4.5}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : $B_{1.4.5}$ विष्णुरहस्यं. — *Adhy. no.* : B_{4} 126; B_{5} 116.]

— B_{5} देवल (for बलदेव). — V_{1} om. lines 202–206. — Before line 203, D_{4-7} ins. बलभद्रः. — $D_{6.7}$ read lines 203–206 after line 278. — (L. 203) B $Dn_{2.n3}$ D_{8} कल्यम्; D_{4-6} काल्यम्; D_{7} कालम् (for कल्य). B_{5} वै गां (by transp.); D_{4-6} गां वा. B_{1-3} D_{4-7} मधु (for दधि). — (L. 204) D_{4-7} किल्बिषेण स मु(D_{5} °षात्स प्रमु)च्यते (for the post. half). — (L. 205) D_{4-7} न च हिंसंति भूतानि पुरस्तात्पृष्ठतोपि वा. — After line 205, $D_{4-7.9}$ ins. :

अभिरूपा महात्मानस्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
अथ देवगणाः सर्वे सहिताः समरुद्गणैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवीं श्रियं सतीम् ।
[(L. 2) D_{9} समरुद्गणाः.]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 217–288. — D_{4-7} om. line 206. $D_{6.7.9}$ om. the ref. — (L. 213) D_{8} ह्यफलं (for [अ]त्पफलं). $D_{4.6}$ लभेत् (for भवेत्). — After line 214, $D_{4-7.9}$ ins. :

पितरश्च महाभागा अक्षयं चोपपद्यते ।
नास्ति नाशः कृते पुण्ये नास्ति नाशस्त्वहिंसया ।
नास्ति सत्यस्य नाशो वै नास्ति नाशः शुभाशुभे ।
अक्षयं दुष्कृतं नित्यं सुकृतं नित्यमव्ययम् ।
शुभाशुभकृतं पुण्यं परत्रैवोपभुज्यते ।
लाभालाभौ सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ।
कालः पुरुषमभ्येति नास्ति काले क्षयोदयौ ।

Colophon.

भीष्मः ।

विष्णोस्तु वचनं श्रुत्वा देवताः प्रतिनन्द्य च ।
बलभद्रं सुसंहृष्टाः पर्यपृच्छन्त धार्मिणः ।

[(L. 2) D_{4} [अ]संशयः (for [अ]हिंसया). —(L. 3) D_{5} [ऽ]स्ति (for वै). — Colophon. *Sub-parvan* : $D_{4-7.9}$ दानधर्म.]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बलिर्भिक्षा तथार्घ्यं च पितॄणां च तिलोदकम् ।
ताम्रपात्रेण दातव्यमन्यथाल्पफलं भवेत् ।
गुह्यमेतत्समुद्दिष्टं यथा तुष्यन्ति देवताः ।
धर्मः ।
राजपौरुषिके विप्रे घाण्टिके परिचारके ।
गोरक्षके वाणिजके तथा कारुकुशीलवे ।
मित्रद्रुह्यनधीयाने यश्च स्याद्वृषलीपतिः ।
एतेषु दैवं पित्र्यं वा न देयं स्यात्कथंचन ।
पिण्डदास्तस्य हीयन्ते न च प्रीणाति वै पितॄन् ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

— After the above, $D_{4.5}$ read 203–205. —(L. 215) D_5 चारके परचारके; D_6 पंढिके विप्रजीविके (for the post. half). — $D_{4.6.7.9}$ om. lines 216–217. — (L. 217) D_5 -द्रुहे (for -द्रुहि). — (L. 218) Dn_2; पैत्र्यं (for पित्र्यं). V_1 वा (for स्यात्). $D_{4.5}$ दत्तं नाश्नंति देवताः (for the post. half). — After line 218, $D_{4-7.9}$ ins. :

इदं चैव परं गुह्यं नराणामल्पमेधसाम् ।
श्राद्धकाले यथा श्राद्धं लुप्यते तन्निबोधत ।
[(L. 1) D_5 [अ]परं (for परं).]

— $D_{4-7.9}$ om. line 219. — (L. 219) B_3 न च प्रीणंति देवताः (for the post. half). — For lines 221–224, $D_{4-7.9}$ subst. :

पितरस्तस्य नश्यन्ति अग्नयश्च महायशाः ।
निराशो यस्य गच्छेत अतिथिर्यस्य दुर्मनाः ।
भ्रूणहत्या कृता तेन अशुभा पापकर्मिणा ।
पितॄणामतिथिर्यस्य व्रजेत्तदिह नार्चितः ।
[(L. 1) D_5 ह्यग्नयश् (for अ°). — (L. 3) $D_{4.5}$ अशुभं पापकर्मिणां (for the post. half).]

$D_{4-7.9}$ cont. :

तस्यायं च परश्चैव लोको नास्ति दुरात्मनः ।
अयं चैव परो धर्मः शुचिसत्यकरो महान् ।
ये सदा मां न पश्यन्ति प्रविशन्ति हुताशनम् ।
याचकाः सलिलं वापि पुनः पुनरभीक्ष्णशः ।
जलं च प्रविशेयुस्तु स तु मां नोपसर्पति ।
ये च पुण्यावकाशेषु पुण्यक्षेत्रेषु मानवाः ।
हरिश्चन्द्रे परिश्चन्द्रे प्रभासेऽमरकण्टके ।
कुरुक्षेत्रे पुष्करे च तथा तुङ्गारपर्वते ।
अन्येषु च यथान्यायं साधयन्तीह कार्यिकाः ।
गोग्रहे स्त्रीग्रहे वापि राष्ट्रोपक्रमणेऽपि वा ।
धर्मयुद्धेषु राज्ञा वा ये नराभिमुखा हताः ।
अपरावर्तिनः शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
ते न पश्यन्ति मां धीरा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
चतुर्दशीमष्टमीं च उभयोः पक्षयोरपि ।
उपवासपरो नित्यं नियतो नियतेन्द्रियः ।
पूर्णे संवत्सरे चैव कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
मधुपर्कैतिलांश्चैव दत्त्वा मां नोपसर्पति ।
भीष्मः ।
धर्मराजवचः श्रुत्वा सर्वे ते विबुधेश्वराः ।
यक्षराजं धनपतिं पृच्छन्ति सुरसत्तमाः ।
दानमेतत्कथं देयं कथं दत्तं महाफलम् ।
एतद्वै सर्वमाख्याहि यथावदनुपूर्वशः ।
धनदः ।
विशुद्धहृदयो भूत्वा योऽन्नं दद्याद्द्विजातये ।
धर्मद्वारविधिं तस्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
दूरादभ्यागतं पात्रं वृत्तिहीनं क्षुधान्वितम् ।
दरिद्रं व्याधितं दीनं कुटुम्बकरकर्शितम् ।
श्रोत्रियं यज्ञशीलं च सर्वज्ञं छिन्नसंशयम् ।
कामादिभिः परित्यक्तं परं पदमुपासकम् ।
बाल्याहिताग्निं स्थविरं वेदाध्ययनतत्परम् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा पात्रमेवंविधं विदुः ।
एभ्यो दत्तमनन्तं हि सत्त्वयुक्तेन चेतसा ।
भीष्मः ।
धनेश्वरवचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सवासवाः ।
वरुणं नोदयन्तीह ब्रूहि त्वं स्वमनीषितम् ।
वरुणः ।
अल्पं वा बहु वा तोयं निर्मले निचये नराः ।
अवगाह्य पिबन्ते च पवित्रमिति मन्यते ।
विशुद्धचेतसा युक्तास्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
जलाशयानां कर्तारः सर्वभूताभयप्रदाः ।
नित्यं प्रवाहतोयानि नोपरुन्धन्ति सेतुभिः ।
नोत्सृजन्ति पुरीषाणि मूत्राणि ष्ठीवनानि च ।
नित्यं तोयप्रदातारस्तेषां पुष्टिं ददाम्यहम् ।
वरुणस्य वचः श्रुत्वा वज्रपाणिं शतक्रतुम् ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि क्रमेण विबुधेश्वराः ।
इन्द्रः ।
ऐन्द्रीं संध्यामुपासीत आदित्याभिमुखस्थितः ।
सर्वतीर्थेषु च स्नातो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
अथ सर्वे महाभागा मरुतश्च यशोन्विताः ।
अश्विनौ रूपसंपन्नौ क्रमेण परिपृच्छतः ।
अश्विनौ ।
अश्विनीपौर्णमास्यां तु पुष्पमाल्यानुलेपनः ।
यो ददातीह विप्रेभ्यः स आवां प्रीणयेत हि ।
वीरासनोपवासेन उपवासेन यो निशि ।
तां रात्रिं समतिक्रम्य कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
सर्पिर्विभावसौ दद्याद्दक्षिणां च द्विजातये ।
तस्य धान्यं धनं चैव पुत्राश्चैव गुणान्विताः ।
अभिरूपं च रूपं च जीवितं च महोदयम् ।
सौख्यं च सततं मुख्यं कामभोगांश्च पुष्कलान् ।
वीतरागः सुसंहृष्टो गन्धमाल्यं सुशोभनम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव हि ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहात् ।
स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैः कृतघ्नैश्च ब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ।
तुल्यदोषो भवत्येभिर्यस्यातिथिरनर्चितः ।

अग्निः ।

पादमुद्यम्य यो मर्त्यः स्पृशेद्गाश्च सुदुर्मतिः ।
ब्राह्मणं वा महाभागं दीप्यमानं तथानलम् ।
तस्य दोषान्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं समाहिताः ।
दिवं स्पृशत्यशब्दोऽस्य त्रस्यन्ति पितरश्च वै ।
वैमनस्यं च देवानां कृतं भवति पुष्कलम् ।
पावकश्च महातेजा हव्यं न प्रतिगृह्णति ।
आजन्मनां शतं चैव नरके पच्यते तु सः ।
निष्कृतिं च न तस्यापि अनुमन्यन्ति कर्हिचित् ।
तस्माद्गावो न पादेन स्प्रष्टव्या वै कदाचन ।
ब्राह्मणश्च महातेजा दीप्यमानस्तथानलः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
एते दोषा मया प्रोक्तास्त्रिषु यः पादमुत्सृजेत् ।

विश्वामित्रः ।

श्रूयतां परमं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितॄणामौपहारिकम् ।

देवताः पितरश्चैव क्रमेण समरुद्गणाः ।
ऋषयो धर्मगुह्यानि पृच्छन्ति सुसमाहिताः ।
इच्छाम ऋषिभिः सर्वैः पृथक्कारेण भाषितुम् ।
धर्माधर्मकृतं सर्वमृषीणां संप्रवर्तनम् ।
एतच्छ्रुत्वा सुरेन्द्राणां श्लक्ष्णाक्षरपदं वचः ।
ब्रुवन्ति ऋषयः सर्वे परिपृष्टाः शुभाशुभम् ।

वसिष्ठः ।

आस्तिकाः सुव्रता धीराः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ।
देवलोके महीयन्ते श्रद्धधानाश्च ये नराः ।
स्वागतं तेति भाषन्तः सदा वनगतास्तथा ।
अर्चयन्ति यथाशक्त्या ते नराः स्वर्गगामिनः ।

विश्वामित्रः ।

श्रूयतां मे परं गुह्यं पवित्रं धर्मसंहितम् ।
दानं संवत्सरस्यैकं यथा बहुफलं भवेत् ।
परमान्नेन यो दद्यात्पितॄणामनुमासिकम् ।
गजच्छायां तु पूर्वायां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
मासि प्रौष्ठपदे यस्तु मघास्योऽन्नं यथेच्छकम् ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
त्रयोदश समास्तेन पितरस्तस्य तर्पिताः ।
प्रयच्छन्ति परां पुष्टिं सर्वकामपुरस्कृताः ।
एतेनैव तु योगेन वस्त्रासनमुपानहौ ।
यो ददाति मघाश्राद्धं भोजनं च किमिच्छकम् ।
द्विर्द्वादशसमास्तस्यां पितरस्तस्य तर्पिताः ।
सर्वकामान्प्रयच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ।

[(L. 1) D_5 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 6) $D_{6.7.9}$ सिद्ध- (for पुण्य-). — D_4 om. lines 8–9. D_7 reads lines 15–17 on marg. — (L. 16) $D_{6.7}$ पूर्ण- (for पूर्णे). — (L. 22) $D_{5.7}$ दत्तं (for दद्याद्). — (L. 23) $D_{4.6.9}$ यथा तथा (for यथातथम्). — (L. 26) D_5 क्रतुशीलं; $D_{6.7.9}$ ऋजु° (for यज्ञ°). — (L. 29) $D_{6.7.9}$ ब्रह्मचारिं गृहस्थं वा (for the prior half). — (L. 33) $D_{4.6.7.9}$ दूषयंति च ये नराः (for the post. half). — (L. 35) D_4 तुष्टिं (for पुष्टिं). — (L. 44) $D_{4.6.9}$ महायशाः (for यशोन्विताः). — (L. 46) D_5 अश्विन्यां (for °नी-). $D_{6.7.9}$ आश्विनीं पूर्णमास्यां तु (for the prior half). — D_9 om. from the post. half of line 47 up to the prior half of line 51. — (L. 61) $D_{7.9}$ यतेंद्रियाः (for जि°). — Lines 65, 68–70 = (var.) lines 237–241. — (L. 71) $D_{4.6.9}$ तेन (for तस्य). — D_4 om. (hapl.) lines 72–75. — (L. 74) D_7 यथेच्छकं (for किमि°). — (L. 75) $D_{6.7.9}$ तेन (for तस्य). — (L. 76) D_5 परां (for शुभां).]

— (L. 225) D_4 भर्तुः (for मर्त्यः). D_9 om. (hapl.) from स्पृशेद् up to दिवं (in line 228). D_8 गां (for गाश्). D_{4-7} स्पृशेद्गावो महायशाः (sic) (for the post. half). — (L. 226) Dn_3 यथानलं; D_{4-7} च पावकं (for तथानलम्). — (L. 227) D_6 om. from दोषान् up to दिवं स्पृ (in line 228). $D_{4.5.7}$ दारुणान्क्रूरकर्मणः (for the post. half). — After line 227, $D_{4.5.7}$ ins.:

तन्निबोधत मे सर्वे महाभागाः सुरोत्तमाः ।

— (L. 228) $D_{4-7.9}$ विकशब्दः (for [अ]शब्दोऽस्य). $D_{4-7.9}$ पितरो वित्रसंति च (for the post. half). — (L. 229) $D_{4-7.9}$ तेन वै (for पुष्कलम्). — (L. 230) $D_{4.6.7.9}$ महाज्वालो (for °तेजा). $D_{4-7.9}$ हविर्न प्रतिगृह्णते (for the post. half). — (L. 231) D_8 शतेन (for शतं च). $D_{4-7.9}$ नरके घोरदर्शने (for the post. half). — After line 231, $D_{4-7.9}$ ins.:

पच्यते क्रूरकर्मा वै जायमानः पुनः पुनः ।
धृष्टायां नानुविन्दन्ति पितरः सह दैवतैः ।

— $D_{4-7.9}$ om. line 232. — (L. 233) $D_{4-7.9}$ स्प्रष्टव्या लोकमातरः (for the post. half). — After line 233, $D_{4-7.9}$ ins.:

दोषाश्च विविधा दृष्टा ये श्रुता विबुधां गणैः ।

[D_4 ये श्रुता विबुधागताः (for the post. half).] — After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 317–335. — $D_{4-7.9}$ om. lines 234–276. V_1 B_1 Dn_1 D_3 om.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ।

गावः ।

बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च
क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च ।
यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ।
भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या
विभावसोश्चापि पथे स्थिता या ।
देवाश्च सर्वे सह नारदेन
प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ।
मन्त्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै
विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य
गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिं च ।
एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं
पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
न तस्य पापं न भयं न शोकः
सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ।

भीष्मः ।

अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ।
प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षेत्रे विशेषतः ।
द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवृत्तयः ।
प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केनेह कर्मणा ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ।
यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः ।
पौषमासस्य शुक्ले वै यदा युज्येत रोहिणी ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ।
एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्दधानः समाहितः ।
सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ।
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।

Colophon.

विभावसुः ।

सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् ।
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्नयस्त्रयः ।

---

line 236. — (L. 240) Dn_2 भवने (for °ते). — (L. 243) D_3 [अ]कुतोभयं (for °ये). — (L. 245) D_3 [अ]वसत्सा (for सवत्सा). — (L. 247) B_1 वै (for the second या). — (L. 248) $B_{1.3}$ Dn_3 D_3 पथि ; B_4 पदे (for पथे). — (L. 251) V_1 मंत्रैर्घृतेन (for मन्त्रेणैतेन). V_1 B Dn_3 D_3 [अ]भिवंदे(B_5 °रमे)त (for °वन्देत). — (L. 256) B_1 D_3 गोषु (for गोष्ठ-). — (L. 260) V_1 ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — (L. 261) V_1 $B_{3.4}$ D_3 अतिक्रम्य (for अभि°). — (L. 264) B_3 $Dn_{1.n2}$ -वर्तिनः (for -वृत्तयः). — (L. 265) $B_{2.3}$ $Dn_{1.n2}$ च (for [इ]ह). — After line 265, D_3 ins.:

एतन्मे ब्रूहि तत्त्वेन यथावत्परिपृच्छते ।

— B_5 om. lines 267–270. — (L. 270) V_1 $B_{1.3}$ D_3 मर्त्या (for मर्त्यो). V_1 $B_{1.3}$ D_3 लभंते. — B_{3-5} ins. after line 276 : B_1 before line 277 :

श्रूयतां चापरं गुह्यं मखक्षत्रसुखावहम् ।
पूर्वं स्नात्वा यथान्यायं प्राणायामं समाचरेत् ।
सहस्रगुणितं कृत्वा सावित्रीं वेदमातरम् ।
सायं प्रातर्जपन्विप्रो यमलोकमवाप्नुयात् ।

[(L. 1) $B_{1.5}$ परमं (for चापरं).]
— Colophon. — *Parvan name* : B_{1-4} D_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_3 देवरहस्यं. — *Adhy. no.* : V_1 126 ; B_5 116 ; Dn_1 124. — $D_{4.5}$ भानुः (for विभावसुः). — After the ref., $D_{4-7.9}$ ins. :

संशृणुध्वं भवन्तो वै यन्मां पृच्छथ तत्त्वतः ।

— (L. 277) $D_{6.7.9}$ पूर्णाम् (for पूर्णम्). D_4 घृतोत्तमाः ; $D_{6.7.9}$ घृतोत्तरां (for °राः). — (L. 278) $D_{4-7.9}$ उद्य- (D_4 °दि)तश्चैव पूर्वेण (for the prior half). B_3 तज्जलं चाक्षयं शुभं ; $D_{4-7.9}$ तज्जलं तांश्च अक्षतान् (for the post. half). — After line 278, $D_{4-7.9}$ ins. :

विक्षिपेत्सुमनास्तत्र श्रद्दधानस्तु मानवः ।

— (L. 279) $D_{4-7.9}$ तत्र (for मर्त्यः). $D_{4-7.9}$ श्रद्धायुक्तो (for पौर्णमास्यां). — (L. 280) Dn_3 [अ]पि (for [अ]स्य). $D_{4-7.9}$ सुप्रीतोहं कृतस्तेन अग्नयश्च त्रयो हुताः. — After line 280, $D_{4-7.9}$ ins. :

ये च धर्माश्रिता लोके वयोवृद्धा महाव्रताः ।
तेषां धर्मफलं साधु धर्मेषु सुमहत्फलम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ।
अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ।
दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ।
हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ।
हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य हीयते ।

श्रीः ।

प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् ।
योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ।
देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ।

अङ्गिराः ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ।

गार्ग्यः ।

आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वप्नं न च मांसानि भक्षयेत् ।
गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ।
एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
अपि क्रतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्धविः ।

— (L. 281) $D_{4.9}$ हिंसति यो; $D_{5.7}$ हिंसयति (for च यो हन्याद्). $D_{5.7}$ ह्यमावास्याम्. — $D_{4-7.9}$ om. (hapl.) lines 282–283. — (L. 282) $B_{2.3}$ भ्रूण- (for ब्रह्म-). — (L. 284) B_{3} [उ]द्वहंति (for [उ]द्विजन्ति). — For line 284, $D_{4-7.9}$ subst. :

सोमस्तु हिंसितस्तेन नास्य तुष्यन्ति देवताः ।

— (L. 285) D_{9} om. from न तस्य up to हीयते (in line 286). D_{4-7} हव्यं च देवतास्तस्य नानुगृह्णंति सर्वशः (D_{4} °तः). — (L. 286) $B_{2.3}$ कुप्यंति. B_{3} तस्य (for चास्य). B_{1} देव-; Dn_{2} D_{8} कुल- (for कुले). D_{4-7} पितरश्चैव हन्यंते (D_{4} :कव्यं वै) कुलवंशश्च हीयते. — D_{4-7} ins. after line 286 : D_{9} after हव्यं (in line 285):

राहोश्चागमकाले तु चन्द्रादित्यौ नमस्यति ।
तस्य व्युष्टिं ददामोऽस्य हृदयेन नमस्यतः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रावुत्तराभिमुखो दिवा ।
नरः प्रस्रवते यस्तु तस्य व्युष्टिं ददाम्यहम् ।
भाषितं रविणा श्रुत्वा शीतरश्मिं महाद्युतिम् ।
पृच्छन्ति हि रहस्यानि श्रोतुकामा दिवौकसः ।

सोमः ।

आविद्यो वा सविद्यो वा न वेदयति यस्तु माम् ।
अपि पर्याप्तविद्यो वा नरके वसते तु सः ।
देवकार्येषु नास्तिक्यो दुराचारो विनश्यति ।
न च पुत्रपशूंस्तस्य स्थावरो नरको ध्रुवः ।
यथाक्रममुपासित्वा सर्वदैवमुपासते ।
पृच्छमाणाः क्रमेणाग्निमर्थयन्ति सुरोत्तमाः ।

[D_{4} om. lines 2–4.]

—D_{4} श्रियः (for श्रीः). — (L. 287) Dn_{1} भिन्न- (for पान-). $D_{4-7.9}$ भस्मभांडयुतं गृहं (for the post. half). — (L. 288) $D_{4-7.9}$ हन्यंते योषितश्चैव (for the prior half). — After line 288, $D_{4-7.9}$ ins. :

नाह्निकं न बलिर्यत्र नोपवासो न शौचता ।
मया त्यक्तं गृहं तत्तु शीघ्रं प्रविशते कलिः
पाप्मच्छन्ने गृहे तस्मिन्विनायकशतैर्युते ।
अपि वर्षशतस्यान्ते भोजनं नैव विद्यते ।
पुंश्चली गृहिणी यत्र न च शौचसमन्विता ।
तद्गृहं सर्वपापैस्तु ग्रस्तं नैव सुखं भवेत् ।
शिष्टाचारो नरो यत्र नित्यं शौचसमन्वितः ।
योषितोऽलंकृता यत्र तत्राहं भवने रता ।
प्रतिश्रुत्य श्रियो वाक्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।
अर्कं विभावसुं देवा नोदयन्ति समाहिताः ।
यत्तु गुह्यं रहस्यं तु धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
मर्त्यानां श्रद्दधानानां तद्ब्रूहि सुमहामते ।

[(L. 2) D_{4} तत्र; D_{5} यत्तु (for तत्तु). $D_{6.7.9}$ क्षिप्रं (for शीघ्रं). — D_{5} om. lines 6–8. D_{4} om. line 9.]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 289–290. — (L. 289) B_{3} [अ]पि (for वा). — (L. 290) $B_{1.3}$ D_{8} तस्य (for प्रति-). — (L. 291) B_{2} दीपान् (for दीपं). $D_{4-7.9}$ करंजे दीपकं ददौ (for the post. half). — (L. 292) $D_{4-7.9}$ अक्षतैश्चार्चयेन्नित्यं (for the prior half). B_{3} $D_{4.6.7.9}$ प्रजास् (for प्रजा). — After line 292, $D_{4-7.9}$ ins. :

गौतमः ।

पूजयेन्निम्नगा यश्च स्रोतः प्रतिमुखागतम् ।
यस्तस्य यानं वहति गुणान्वा वदते महान् ।

[L. 1) D_{5} यत्र (for यश्च).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 306–316. — After the ref., $D_{4-7.9}$ ins. :

अहो बहुविधो धर्मः सरहस्यो मनीषिणाम् ।
धर्मगुह्यमिदं पुण्यं मनुष्याणां सुखावहम् ।
शृणुध्वं गदतः सर्वे यथा धर्मो न हीयते ।

— $D_{4-7.9}$ read line 293 after line 295. — (L. 293) $D_{4-7.9}$ आतिथ्यं च यथाशक्त्या दद्याद्दीपकमाश्रये ($D_{5.7}$ °मथाश्रये). — $D_{4-7.9}$ om. line 294. — (L. 294) Bom. ed. -स्वापं (for -स्वप्नं). — (L. 295) $D_{4-7.9}$ हिंसेत (for हिंस्याच्च). $D_{4-7.9}$ सर्वावस्थमनिंदितं (for the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गजच्छायायां पूर्वस्यां कुतुपे दक्षिणामुखः ।
यदा भाद्रपदे मासि भवते बहुले मघा ।
श्रूयतां तस्य दानस्य यादृशो गुणविस्तरः ।
कृतं तेन महच्छ्राद्धं वर्षाणीह त्रयोदश ।

गावः ।

बहुले समङ्गे ह्यकुतोभये च
क्षेमे च संख्येव हि भूयसी च ।
यथा पुरा ब्रह्मपुरे सवत्सा
शतक्रतोर्वज्रधरस्य यज्ञे ।
भूयश्च या विष्णुपदे स्थिता या
विभावसोश्चापि पथे स्थिता या ।
देवाश्च सर्वे सह नारदेन
प्रकुर्वते सर्वसहेति नाम ।
मन्त्रेणैतेनाभिवन्देत यो वै
विमुच्यते पापकृतेन कर्मणा ।
लोकानवाप्नोति पुरंदरस्य
गवां फलं चन्द्रमसो द्युतिं च ।
एतं हि मन्त्रं त्रिदशाभिजुष्टं
पठेत यः पर्वसु गोष्ठमध्ये ।
न तस्य पापं न भयं न शोकः
सहस्रनेत्रस्य च याति लोकम् ।

भीष्मः ।

अथ सप्त महाभागा ऋषयो लोकविश्रुताः ।
वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे ब्रह्माणं पद्मसंभवम् ।
प्रदक्षिणमभिक्रम्य सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ।
उवाच वचनं तेषां वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।
सर्वप्राणिहितं प्रश्नं ब्रह्मक्षेत्रे विशेषतः ।
द्रव्यहीनाः कथं मर्त्या दरिद्राः साधुवृत्तयः ।
प्राप्नुवन्तीह यज्ञस्य फलं केनेह कर्मणा ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अहो प्रश्नो महाभागा गूढार्थः परमः शुभः ।
सूक्ष्मः श्रेयांश्च मर्त्यानां भवद्भिः समुदाहृतः ।
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये निखिलेन तपोधनाः ।
यथा यज्ञफलं मर्त्यो लभते नात्र संशयः ।
पौषमासस्य शुक्के वै यदा युज्येत रोहिणी ।
तेन नक्षत्रयोगेन आकाशशयनो भवेत् ।
एकवस्त्रः शुचिः स्नातः श्रद्दधानः समाहितः ।
सोमस्य रश्मयः पीत्वा महायज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वः परमं गुह्यं कथितं द्विजसत्तमाः ।
यन्मां भवन्तः पृच्छन्ति सूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ।

Colophon.

विभावसुः ।

सलिलस्याञ्जलिं पूर्णमक्षताश्च घृतोत्तराः ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य तज्जलं चाक्षतांश्च तान् ।
स्थितो ह्यभिमुखो मर्त्यः पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
अग्निकार्यं कृतं तेन हुताश्चास्याग्नयस्त्रयः ।

---

line 236. — (L. 240) Dn$_2$ भवने (for °ते). — (L. 243) D$_8$ [अ]कुतोभयं (for °ये). — (L. 245) D$_8$ [अ]वसत्सा (for सवत्सा). — (L. 247) B$_1$ वै (for the second या). — (L. 248) B$_{1.3}$ Dn$_3$ D$_8$ पथि ; B$_4$ पदे (for पथे). — (L. 251) V$_1$ मंत्रैर्घृतेन (for मन्त्रेणैतेन). V$_1$ B Dn$_3$ D$_8$ [अ]भिवंदे(B$_5$ °रमे)त (for °वन्देत). — (L. 256) B$_1$ D$_8$ गोषु (for गोष्ठ-). — (L. 260) V$_1$ ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — (L. 261) V$_1$ B$_{3.4}$ D$_8$ अतिक्रम्य (for अभि°). — (L. 264) B$_8$ Dn$_{1.n2}$ -वर्तिनः (for -वृत्तयः). — (L. 265) B$_{2.3}$ Dn$_{1.n2}$ च (for [इ]ह). — After line 265, D$_8$ ins.:

एतन्मे ब्रूहि तत्त्वेन यथावत्परिपृच्छते ।

— B$_5$ om. lines 267–270. — (L. 270) V$_1$ B$_{1.3}$ D$_8$ मर्त्या (for मर्त्यो). V$_1$ B$_{1.3}$ D$_8$ लभंते. — B$_{3-5}$ ins. after line 276 : B$_1$ before line 277 :

श्रूयतां चापरं गुह्यं ब्रह्मक्षत्रसुखावहम् ।
पूर्वं स्नात्वा यथान्यायं प्राणायामं समाचरेत् ।
सहस्रगुणितं कृत्वा सावित्रीं वेदमातरम् ।
सायं प्रातर्जपन्विप्रो यमलोकमवाप्नुयात् ।

[(L. 1) B$_{1.5}$ परमं (for चापरं).]

— Colophon. — *Parvan name* : B$_{1-4}$ D$_8$ शांति. — *Sub-parvan* : V$_1$ B Dn$_{1.n2}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : V$_1$ B$_{1.2.4.5}$ Dn D$_8$ देवरहस्यं. — *Adhy. no.* : V$_1$ 126 ; B$_5$ 116 ; Dn$_1$ 124. — D$_{4.5}$ भानुः (for विभावसुः). — After the ref., D$_{4-7.9}$ ins. :

संशृणुध्वं भवन्तो वै यन्मां पृच्छथ तत्त्वतः ।

— (L. 277) D$_{6.7.9}$ पूर्णाम् (for पूर्णम्). D$_4$ घृतोत्तमाः ; D$_{6.7.9}$ घृतोत्तरां (for °राः). — (L. 278) D$_{4-7.9}$ उद्य(D$_4$ °दि)तश्चैव पूर्वेण (for the prior half). B$_3$ तज्जलं चाक्षयं शुभं ; D$_{4-7.9}$ तज्जलं तांश्च अक्षतान् (for the post. half). — After line 278, D$_{4-7.9}$ ins. :

विक्षिपेत्सुमनास्तत्र श्रद्दधानस्तु मानवः ।

— (L. 279) D$_{4-7.9}$ तत्र (for मर्त्यः). D$_{4-7.9}$ श्रद्धायुक्तो (for पौर्णमास्यां). — (L. 280) Dn$_3$ [अ]पि (for [अ]स्य). D$_{4-7.9}$ सुप्रीतोहं कृतस्तेन अग्नयश्च त्रयो हुताः. — After line 280, D$_{4-7.9}$ ins. :

ये च धर्माश्रिता लोके वयोवृद्धा महाव्रताः ।
तेषां धर्मफलं साधु धर्मेषु सुमहत्फलम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वनस्पतिं च यो हन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ।
अपि ह्येकेन पत्रेण लिप्यते ब्रह्महत्यया ।
दन्तकाष्ठं तु यः खादेदमावास्यामबुद्धिमान् ।
हिंसितश्चन्द्रमास्तेन पितरश्चोद्विजन्ति च ।
हव्यं न तस्य देवाश्च प्रतिगृह्णन्ति पर्वसु ।
कुप्यन्ते पितरश्चास्य कुले वंशोऽस्य हीयते ।

श्रीः ।

प्रकीर्णं भाजनं यत्र पानभाण्डमथासनम् ।
योषितश्चैव हन्यन्ते कश्मलोपहते गृहे ।
देवताः पितरश्चैव उत्सवे पर्वणीषु वा ।
निराशाः प्रतिगच्छन्ति कश्मलोपहताद्गृहात् ।

अङ्गिराः ।

यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजा तस्य विवर्धते ।

गार्ग्यः ।

आतिथ्यं सततं कुर्याद्दीपं दद्यात्प्रतिश्रये ।
वर्जयानो दिवास्वप्नं न च मांसानि भक्षयेत् ।
गोब्राह्मणं न हिंस्याच्च पुष्कराणि च कीर्तयेत् ।
एष श्रेष्ठतमो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
अपि क्रतुशतैरिष्ट्वा क्षयं गच्छति तद्धविः ।

— (L. 281) $D_{4.9}$ हिंसति यो ; $D_{5.7}$ हिंसयति (for च यो हन्याद्). $D_{5.7}$ ह्यमावास्याम्. — $D_{4-7.9}$ om. (hapl.) lines 282–283. — (L. 282) $B_{2.3}$ भ्रूण- (for ब्रह्म-). — (L. 284) B_{3} [उ]द्वहंति (for [उ]द्विजन्ति). — For line 284, $D_{4-7.9}$ subst. :

सोमस्तु हिंसितस्तेन नास्य तुष्यन्ति देवताः ।

— (L. 285) D_{9} om. from न तस्य up to हीयते (in line 286). D_{4-7} हव्यं च देवतास्तस्य नानुगृह्णंति सर्वशः (D_{4} °तः). — (L. 286) $B_{2.3}$ कुप्यंति. B_{3} तस्य (for चास्य). B_{1} देव- ; Dn_{2} D_{8} कुल- (for कुले). D_{4-7} पितरश्चैव हन्यंते (D_{4} :कव्यं वै) कुलवंशश्च हीयते. — D_{4-7} ins. after line 286 : D_{9} after हव्यं (in line 285):

राहोश्चागमकाले तु चन्द्रादित्यौ नमस्यति ।
तस्य व्युष्टिं ददामोऽस्य हृदयेन नमस्यतः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रावुत्तराभिमुखो दिवा ।
नरः प्रस्रवते यस्तु तस्य व्युष्टिं ददाम्यहम् ।
भाषितं रविणा श्रुत्वा शीतरश्मिं महाद्युतिम् ।
पृच्छन्ति हि रहस्यानि श्रोतुकामा दिवौकसः ।

सोमः ।

आविद्यो वा सविद्यो वा न वेदयति यस्तु माम् ।
अपि पर्याप्तविद्यो वा नरके वसते तु सः ।
देवकार्येषु नास्तिक्यो दुराचारो विनश्यति ।
न च पुत्रपशूंस्तस्य स्थावरो नरको ध्रुवः ।
यथाक्रममुपासित्वा सर्वदैवमुपासते ।
पृच्छमाणाः क्रमेणाग्निमर्थयन्ति सुरोत्तमाः ।

[D_{4} om. lines 2–4.]

— D_{4} श्रियः (for श्रीः). — (L. 287) Dn_{1} भिन्न- (for पान-). $D_{4-7.9}$ भस्मभांडयुतं गृहं (for the post. half). — (L. 288) $D_{4-7.9}$ हन्यंते योषितश्चैव (for the prior half). — After line 288, $D_{4-7.9}$ ins. :

नाह्निकं न बलिर्यत्र नोपवासो न शौचता ।
मया त्यक्तं गृहं तत्तु शीघ्रं प्रविशते कलिः
पाप्मच्छन्ने गृहे तस्मिन्विनायकशतैर्युते ।
अपि वर्षशतस्यान्ते भोजनं नैव विद्यते ।
पुंश्चली गृहिणी यत्र न च शौचसमन्विता ।
तद्गृहं सर्वपापैस्तु ग्रस्तं नैव सुखं भवेत् ।
शिष्टाचारो नरो यत्र नित्यं शौचसमन्वितः ।
योषितोऽलंकृता यत्र तत्राहं भवने रता ।
प्रतिश्रुत्य श्रियो वाक्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।
अर्कं विभावसुं देवा नोदयन्ति समाहिताः ।
यत्तु गुह्यं रहस्यं तु धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
मर्त्यानां श्रद्दधानानां तद्ब्रूहि सुमहामते ।

[(L. 2) D_{4} तत्र ; D_{5} यत्तु (for तत्तु). $D_{6.7.9}$ क्षिप्रं (for शीघ्रं). — D_{5} om. lines 6–8. D_{4} om. line 9.]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 289–290. — (L. 289) B_{3} [अ]पि (for वा). — (L. 290) $B_{1.3}$ D_{8} तस्य (for प्रति-). — (L. 291) B_{2} दीपान् (for दीपं). $D_{4-7.9}$ करंजे दीपकं ददौ (for the post. half). — (L. 292) $D_{4-7.9}$ अक्षतैश्चार्चयेन्नित्यं (for the prior half). B_{3} $D_{4.6.7.9}$ प्रजास् (for प्रजा). — After line 292, $D_{4-7.9}$ ins. :

गौतमः ।

पूजयेत्त्रिस्रगा यश्च स्रोतः प्रतिमुखागतम् ।
यस्तस्य यानं वहति गुणान्वा वदते महान् ।

[L. 1) D_{5} यत्र (for यश्च).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 306–316.
— After the ref., $D_{4-7.9}$ ins. :

अहो बहुविधो धर्मः सरहस्यो मनीषिणाम् ।
धर्मगुह्यमिदं पुण्यं मनुष्याणां सुखावहम् ।
शृणुध्वं गदतः सर्वे यथा धर्मो न हीयते ।

— $D_{4-7.9}$ read line 293 after line 295. — (L. 293) $D_{4-7.9}$ आतिथ्यं च यथाशक्त्या दद्याद्दीपकमाश्रये ($D_{5.7}$ °मथाश्रये). — $D_{4-7.9}$ om. line 294. — (L. 294) Bom. ed. -स्वापं (for -स्वप्नं). — (L. 295) $D_{4-7.9}$ हिंसेत (for हिंस्याच्च). $D_{4-7.9}$ सर्वावस्थमनिंदितं (for the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

न तु क्षीयन्ति ते धर्माः श्रद्दधानैः प्रयोजिताः ।
इदं च परमं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
श्राद्धकल्पे च दैवे च तैर्थिके पर्वणीषु च ।
रजस्वला च या नारी श्वित्रिकापुत्रिका च या ।
एताभिश्चक्षुषा दृष्टं हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
पितरश्च न तुष्यन्ति वर्षाण्यस्य त्रयोदश ।
शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
कीर्तयेद्भारतं चैव तथा स्यादक्षयं हविः ।

धौम्यः ।

भिन्नभाण्डं च खट्वां च कुक्कुटं शुनकं तथा ।
अप्रशस्तानि सर्वाणि यश्च वृक्षो गृहेरुहः ।
भिन्नभाण्डे कलिं प्राहुः खट्वायां तु धनक्षयः ।
कुक्कुटे शुनके चैव हविर्नाश्नन्ति देवताः ।
वृक्षमूले ध्रुवं सत्त्वं तस्माद्वृक्षं न रोपयेत् ।

जमदग्निः ।

यो यजेदश्वमेधेन वाजपेयशतेन ह ।
अवाक्शिरा वा लम्बेत सत्रं वा स्फीतमाहरेत् ।
न चास्य हृदयं शुद्धं नरकं स ध्रुवं व्रजेत् ।
तुल्यं यज्ञश्च सत्यं च हृदयस्य च शुद्धता ।
शुद्धेन मनसा दत्त्वा सक्तुप्रस्थं द्विजातये ।
ब्रह्मलोकमनुप्राप्तः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

Colophon.

---

post. half). — (L. 296) $D_{4-7.9}$ पुण्य- (for श्रेष्ठ-). $D_{4-7.9}$ मनुष्याणां सुखावहः (for the post. half). — Dn_{2} $D_{4-7.9}$ om. lines 297–298. — (L. 299) $D_{4-7.9}$ [ए]व परं (for परमं). — (L. 300) B_{5} [अ]पि (for the third च). $D_{4-7.9}$ श्रद्दधानस्य यज्ञेषु पर्वणीषु तिथीषु च. — (L. 301) B_{1} पूतिका; $D_{4-7.9}$ पूतिला (for [अ]पुत्रिका). — (L. 302) $D_{4-7.9}$ स्पृष्टं चाप्युपहन्यते (for the post. half). — After line 302, $D_{4-7.9}$ ins. :

न तद्देवानुगृह्णन्ति हतं भवति तद्धविः ।

— (L. 303) Dn_{1} [अ]पि (for [अ]स्य). $D_{4-7.9}$ पितरस्तु न चाश्नंति वर्षाणि तु (D_{4} न वर्षाणि; D_{7} वर्षाणि च) चतुर्दश. — After line 303, $D_{4-7.9}$ ins. :

वृथा भवति तच्छ्राद्धं तस्मादेतास्तु वर्जयेत् ।

— (L. 304) B_{3} शुद्ध- (for शुक्ल-). $D_{4-7.9}$ स्नातो (for भूत्वा). — (L. 305) $D_{4-7.9}$ [अ]पि (for [ए]व). — After line 305, $D_{4-7.9}$ ins. :

एवमक्षयतां याति अन्यथा सममेव हि ।
सूकरो यन्निरीक्षेत यन्निरीक्षेत कुक्कुटः ।
यच्छ्वा वै हि निरीक्षेत यच्चैव वृषलीपतिः ।
न देवास्तत्तु भुञ्जन्ति पितरो वा कदाचन ।
न च सुप्लावितं विप्रा हतं भवति तद्धविः ।
येऽऽश्रमेषु निषेवन्ति सेवितानि मनीषिभिः ।
शान्तिं गच्छन्ति ते वीरा ईप्सितांश्च मनोरथान् ।
न कुर्वन्ति यथोक्तानि श्रियस्तेषु मनोरमाः ।
दाम्भिनो लिङ्गिनः क्रूरा व्रजन्ति नरकं हि ते ।
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च परंतपाः ।
पितरश्च महात्मानो वृद्धगर्गेण भाषितम् ।
श्रुत्वा प्रीतमनोभिस्ते सर्व एव समाहिताः ।

[(L. 2) D_{4} निरीक्षेत्तु (for the second °क्षेत).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 368–394.

— (L. 306) B_{1} खट्वांगं (for खट्वां च). D_{8} कुक्कुटं च शुनस्तथा (for the post. half). $D_{4-7.9}$ भिन्नं भांडं तथा खट्वां कुक्कुटं श्वानमेव च. — (L. 307) B_{1} सुप्रशस्तानि. $D_{4-7.9}$ चत्वारि (for सर्वाणि). $D_{4-7.9}$ ये च वृक्षाः फलैर्विना (for the post. half). — After line 307, $D_{4-7.9}$ ins. :

गृहद्वारे गृहे वाथ स्थापयेन्न विचक्षणः ।

— (L. 308) $D_{4.5}$ -भांडं (for -भाण्डे). $D_{4-7.9}$ वाहन- (for तु धन-). — (L. 309) $B_{2.5}$ Dn_{3} शुनि वा (for शुनके). $D_{4-7.9}$ श्वाने वै कुक्कुटे चैव (for the prior half). — (L. 310) V_{1} सेवयेत् (for रोप°). $D_{4-7.9}$ तस्मात्तत्परिवर्जयेत् (for the post. half). — After line 310, $D_{4-7.9}$ ins. :

श्रद्दधानेन मर्त्येन वर्जनीयानि नित्यशः ।

— (L. 311) $D_{4-7.9}$ अग्निष्टोमेन वा यजेत (for the post. half). — (L. 312) $D_{5-7.9}$ [अ]व- (for वा). D_{4} अर्वाक्शिरा विलंबेत (for the prior half). — (L. 313) B_{1} चान्य-; Dn_{1} यस्य (for चास्य). $D_{4-7.9}$ हृदयं वाप्यशुद्धस्य ($D_{6.7.9}$ °द्धं स्यान्) (for the prior half). V_{1} चाकाशं (for नरकं). $D_{4-7.9}$ शाश्वतं (for स ध्रुवं). — (L. 314) $D_{4-7.9}$ अल्पं ($D_{6.7.9}$ तुल्यं) सत्यं च यज्ञैश्च यस्य शु($D_{6.7}$ सि)द्धं मनो भवेत. — (L. 315) $D_{4-7.9}$ दत्त्वा शुद्धेन मनसा (for the prior half). — (L. 316) D_{4} ब्रह्मलोके (for °कम्). $D_{4-7.9}$ महत्प्राप्य (for अनुप्राप्तः). Dn_{2} पर्याप्ति (for °प्तं). — After line 316, $D_{4-7.9}$ ins. :

पर्वतः ।

प्रातः प्रभाते संध्यायामुपगृह्य तु पिप्पलम् ।
तिलपात्रं च यो दद्यान्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
गन्धान्मूत्रपुरीषेण पयसां च घृतेन च ।
आह्निकं यः प्रकुर्वीत दध्ना चापि सुसंस्कृतम् ।
गां चैव यः स्पृशेन्नित्यं ग्रासमुष्टिं प्रयच्छति ।
निस्तरेत्सप्तरात्रेण प्रवृद्धमपि किल्बिषम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वायुः ।

किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि मानुषाणां सुखावहम् ।
सरहस्याश्च ये दोषास्ताञ्शृणुध्वं समाहिताः ।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं परमान्नेन भोजनम् ।
दीपकश्चापि कर्तव्यः पितॄणां सतिलोदकः ।
एतेन विधिना मर्त्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्यो ददाति तिलोदकम् ।
भोजनं च यथाशक्त्या ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पशुबन्धशतस्येह फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ।
इदं चैवापरं गुह्यमप्रशस्तं निबोधत ।
अग्नेस्तु वृषलो नेता हविर्मूढाश्च योषितः ।
मन्यते धर्म एवेति स चाधर्मेण लिप्यते ।
अग्नयस्तस्य कुप्यन्ति शूद्रयोनिं स गच्छति ।
पितरश्च न तुष्यन्ति सह देवैर्विशेषतः ।
प्रायश्चित्तं तु यत्तत्र ब्रुवतस्तन्निबोध मे ।
यत्कृत्वा तु नरः सम्यक्सुखी भवति विज्वरः ।
गवां मूत्रपुरीषेण पयसा च घृतेन च ।
अग्निकार्यं त्र्यहं कुर्यान्निराहारः समाहितः ।

कश्यपः ।

यः पशून्हन्ति वै पापः परत्र हन्यते तु सः ।
ददते पशवो यस्तु तस्य लोके महोदयः ।
यस्तु भुक्तवतां धीरो मेदिनीं परिमार्जयेत् ।
श्रद्धानो भवेन्मर्त्यः सुखसौभाग्यभाग्भवेत् ।
दीर्घमायुर्वयोऽग्र्यं च यशश्च विपुलं भुवि ।
उत्तमां च गतिं लोके तुष्टिं पुष्टिं गुणोदयम् ।
अयं चैव परो धर्मो गुह्यार्थो लोकविश्रुतः ।
यो ददाति हि वै मर्त्यः कन्यां भूषणभूषिताम् ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः शाश्वतः शुभलक्षणः ।
स्वर्गे च लभते वासं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
अकृत्वा मूर्ध्नि तोयं यः संक्रमेण तु यो व्रजेत् ।
लङ्घिता देवतास्तेन सलिलं लङ्घितं तदा ।
अक्षेषु न च सज्जेत न च जल्पेत भोजने ।
भुञ्जेद्योऽन्नं शयानश्च रमते तत्र पाप्मना ।
शयनासने न तिष्ठेत ऊर्ध्वपादो नरः सदा ।
अमङ्गल्यमपुष्टीकं वपुस्तेजःप्रणाशकम् ।
पुरस्तात्स्नातमात्रस्य गच्छमानस्य वा पथि ।
मुण्डभग्नशिरोग्रीवः श्रियो ह्यपि श्रियं हरेत् ।
अधौतपादः स्वपिति रात्रौ च दधिभोजनम् ।
श्रद्दधानो न कुर्वीत कलिद्वारं हि तद्भवेत् ।

[(L. 2) D_4 तु (for च). — (L. 4) D_4 च यः (for यः प्र-). $D_{6.9}$ दधिना च (for दध्ना चापि). — (L. 5) $D_{4.6.9}$ तु (for यः). — (L. 12) $D_{6.7.9}$ तुष्टिपुष्टि-. — (L. 17) D_7 च (for तु). D_9 जयेत् (for व्रजेत्). — (L. 18) D_4 तास्ते (for तेन). — (L. 19) $D_{5.7}$ तु (for the second च). $D_{4.5}$ सज्जेत; D_7 जल्पेत्तु (for जल्पेत). — (L. 20) D_7 भजेद् (for भुञ्जेद्). — (L. 21) Prior half hypermetric. — (L. 22) D_7 -प्रणाशनं (for °शकम्). — (L. 23) D_5 पुरतः (for पुरस्तात्).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 338–365. — (L. 317) B_{1-3} कंचिद् (for किं°). $D_{4-7.9}$ मनुष्याणां (for मानुषाणां). — (L. 318) $D_{4-7.9}$ धर्मांस् (for दोषास्). D_4 तान्शृणुष्व समाहितः (for the post. half). — (L. 319) $D_{4-7.9}$ नित्यशः (for भोजनम्). — (L. 320) $D_{6.7.9}$ [उ]प- (for [अ]पि). $B_{1.3}$ D_4 दीपकश्चोपहर्तव्यः; D_5 सदीपश्चोपकर्तव्यः (for the prior half). — (L. 321) $D_{5.7}$ अनेन (for एतेन). $D_{4-7.9}$ बलिं हरेत् (for समाहितः). — (L. 323) $D_{4-7.9}$ चत्वारो (for चतुरो). — After line 322, B_5 ins.:

पितॄणां नियतश्राद्धे दीपकाश्च यथाविधि ।

— B_5 reads line 323 twice. — (L. 323) D_5 यथाशक्ति (for °क्त्या). D_4 ब्राह्मणैर्वेदपारगैः (for the post. half). — (L. 324) D_{4-7} -शतं तेन (for -शतस्येह). D_9 पशुबंधशतं तेन (for the prior half). $D_{4-7.9}$ यष्टं भवति शाश्वतं (for the post. half). — (L. 325) $D_{4-7.9}$ परं (for [ए]वापरं). $D_{4-7.9}$ प्रशस्तं मे (for अप्रशस्तं). D_8 द्विजोत्तम (for निबोधत). — After line 325, $D_{5.7}$ ins.:

द्विजानामल्पबुद्धीनां परलोके सुखावहम् ।
मुच्यमानं तु वृषभं ददतो गां द्विजातये ।
नैवमित्याह यः पापो दोषांस्तस्य निबोधत ।

[(L. 1) D_5 परलोक- (for °के). — (L. 3) D_7 यत् (for यः).]

$D_{4-7.9}$ om. lines 326–327. — (L. 326) B_5 देवताः (for योषितः). — (L. 327) D_8 [इ]ह (for [इ]ति). — (L. 328) D_4 तुष्यंति; D_5 रुष्यंति; $D_{6.7.9}$ तुष्यंते (for कुप्यन्ति). $B_{1.2}$ च (for स). $D_{4-7.9}$ शूद्रयोनौ प्रजायते (for the post. half). — (L. 329) D_8 न संशयः (for विशेषतः). $D_{4-7.9}$ देवा नाश्नंति तद्धविः (for the post. half). — After line 329, $D_{4-7.9}$ ins.:

एते दोषा महान्तस्य मूढस्य तु भवन्ति वै ।

— (L. 330) $D_{4.6.7.9}$ प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दोषाणां तस्य शोधनं. — (L. 331) $D_{4.6.7.9}$ यथा मुच्यति दोषैस्तु (for the prior half). $D_{4-7.9}$ न चाधर्मेण लिप्यते (for the post. half). — (L. 332) D_4 मूत्रे (for मूत्र-). — After line 332, $D_{4-7.9}$ ins.:

दध्ना चैव यथान्यायमेकैकेन त्र्यहं त्र्यहम् ।
एकैकं प्राशतो नित्यं त्र्यहं त्वनशनो भवेत् ।

[D_4 om. line 2. — (L. 2) $D_{7.8}$ अनशनो (for त्व°).]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ततः संवत्सरे पूर्णे प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
हृष्यन्ति पितरश्चास्य श्राद्धकाल उपस्थिते ।
एष ह्यधर्मो धर्मश्च रहस्यः संप्रकीर्तितः ।
मर्त्यानां स्वर्गकामानां प्रेत्य स्वर्गसुखावहः ।

Colophon.

लोमशः ।

परदारेषु ये सक्ता अकृत्वा दारसंग्रहम् ।
निराशाः पितरस्तेषां श्राद्धकाले भवन्ति वै ।
परदाररतिर्यः स्याद्यश्च वन्ध्यामुपासते ।
ब्रह्मस्वं हरते यश्च समदोषा भवन्ति ते ।
असंभाष्या भवन्त्येते पितॄणां नात्र संशयः ।
देवताः पितरश्चैषां नाभिनन्दन्ति तद्धविः ।
तस्मात्परस्य वै दारांस्त्यजेद्वन्ध्यां च योषितम् ।
ब्रह्मस्वं हि न हर्तव्यमात्मनो हितमिच्छता ।
श्रूयतां चापरं गुह्यं रहस्यं धर्मसंहितम् ।
श्रद्दधानेन कर्तव्यं गुरूणां वचनं सदा ।
द्वादश्यां पौर्णमास्यां च मासि मासि घृताक्षतम् ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत तस्य पुण्यं निबोधत ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
अश्वमेधचतुर्भागं फलं सृजति वासवः ।

— (L. 333) D4–7.9 अग्निकार्यं सदा कार्यमेकैकेन त्र्यहं त्र्यहं (D4 परं). — After line 333, D4–7.9 ins. :

एतेन विधिना युक्तो गते मासे तु द्वादशे ।

[D7 अनेन (for एतेन). D6 अनेन विधिना यस्तु (for the prior half).]

— (L. 334) D4–7.9 हविर् (for प्रति-). — (L. 335) D4–7.9 पितरश्चैव संहृष्टाः (for the prior half). — After line 335, D4–7.9 ins. :

हव्यकव्यानि गृह्णन्ति विधिवत्सह दैवतैः ।
व्यपेतकलुषश्चापि श्रीश्चैव भजते नरम् ।
इदं चैव परं गुह्यं सदा यश इति स्मृतम् ।
दैवतेभ्योपहारांस्तु यो ददाति नरोत्तमः ।
गन्धानुलेपनं पुष्पं प्रदीपं गीतवादिनम् ।
जप्यं च शुचिना राजन्प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
शङ्खतूर्यनिनादैश्च उभे संध्ये तु यो नरः ।
स्वगृहे कुरुते शान्तिं तुष्यन्ते तस्य देवताः ।
नित्योपहारं देवेभ्यः प्रयच्छेत समाहितः ।
एषा शान्तिः परा नृणामेतत्परममङ्गलम् ।
परमं पावनानां च वर्धनानां च वर्धनम् ।
आज्यं धूपश्च दीपश्च तथा तूर्यस्य निस्वनः ।
अक्षयं स्वर्गमार्गं च दर्शयन्ति महोदयम् ।
संध्याउपासनं नित्यं अग्निकार्यं परं हि यत् ।
सर्वदोषहरं नृणां सर्वपापविनाशनम् ।
कृत्वा तु देवकार्याणि य उभे कुसुमोदके ।
विक्षिपेन्मम नाम्ना वै तस्य तुष्टिं ददाम्यहम् ।
अनलस्य वचः श्रुत्वा अभिनन्द्य पुनः पुनः ।
धर्मराजं तु तत्त्वेन परिपृच्छन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाः के न भोक्तारः पितृकार्ये महात्मनः ।

[(L. 3) D4 परो गृह्यं (for परं गुह्यं). — (L. 5) D5 -वायकं; D7 -वादिकं (for °नम्). — D4 om. (hapl.) lines 7–8. D6 om. lines 7–9. — (L. 9) D7 यः प्रयच्छेत् (for प्रयच्छेत). — (L. 12) D4.6.9 आपो; D7 आज्य- (for आज्यं). — (L. 14) D4 अग्निकार्यहितं यतः (for the post. half). — (L. 16) D5 उभौ (for उभे). — (L. 17) D4 ते (for [अ]हम्). — D4 om. line 20.]

— After the above, D4–7.9 read lines 215 and 218. — (L. 336) B2.3 D8 सरहस्यः (for रहस्यः सं-). — Colophon om. in D4.7.9. — *Parvan name* : B1–4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1.3.5 Dn1.n2 D8 दानधर्म. — *Adhy. name* : B1.2.4.5 वायुरहस्यं; Dn3 देवरहस्यं. — *Adhy. no.* : V1 128; Dn1 125. — D4–7.9 नारदः (for लोमशः). — (L. 338) D4–7.9 सक्ता ये (by transp.) After the prior half, D4–7.9 read the post. half of line 340 and lines 341–342. — (L. 339) D4–7.9 उपस्थिते (for भवन्ति वै). — (L. 340) D4–7.9 om. the prior half. Dn3 परदारे (for °दार-). B2 Dn1.n3 च (for स्याद्). D4–7.9 ये (for यश्च). — (L. 341) D4–7.9 ब्रह्मस्वानां च हर्तारः समं तत्र न (D4.6.9 °ममेतन्न) संशयः. — (L. 342) D4–7.9 त्रयोपि ते (D9 ये) ह्यसंभाष्याः (for the prior half). D4.6 तु न; D7 च न (for नात्र). — After line 342, B5 ins. :

स्नातकानां च विप्राणां ये वसन्तस्तपोधनाः ।
पितरो द्रष्टुमन्येन नार्हन्ति स कदाचन ।

— (L. 343) D4–7.9 देवताश्च न तुष्यंति पूजिता ह्यपि पर्वणि. — (L. 344) D4.6.9 दाराणि; D5.7 दारा हि (for वै दारांस्). — (L. 345) D4 न च; D6.7.9 च न (for हि न). D4–7.9 श्रद्दधानेन सर्वदा (D4.9 °था) (for the post. half). — (L. 347) V1 B Dn1.n3 D8 यथा; Dn2 तथा (for सदा). — (L. 348) D4–7.9 द्वादशीं पूर्णमासीं च (for the prior half). D5–7.9 घृताक्षतान् (for °तम्). — For lines 349–350, D4–7.9 subst. :

ब्राह्मणाय प्रयच्छन्ति तस्य पुण्यफलं शृणु ।
यथा समुद्रः सोमश्च क्षीणो (वृद्धो?) भवति पर्वणि ।
एवमस्य प्रदातारो वर्धन्तीह नरा भुवि ।

[(L. 3) D5 तस्य (for अस्य). D4 वर्धयंति (for वर्धन्तीह).]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दानेनैतेन तेजस्वी वीर्यवांश्च भवेन्नरः ।
प्रीतश्च भगवान्सोम इष्टान्कामान्प्रयच्छति ।
श्रूयतां चापरो धर्मः सरहस्यो महाफलः ।
इमं कलियुगं प्राप्य मनुष्याणां सुखावहः ।
कल्यमुत्थाय यो मर्त्यः स्नातः शुक्लेन वाससा ।
तिलपात्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
तिलोदकं च यो दद्यात्पितॄणां मधुना सह ।
दीपकं कृसरं चैव श्रूयतां तस्य तत्फलम् ।
तिलपात्रे फलं प्राह भगवान्पाकशासनः ।
गोप्रदानं च यः कुर्याद्भूमिदानं च शाश्वतम् ।
अग्निष्टोमं च यो यज्ञं यजेत बहुदक्षिणम् ।
तिलपात्रं सहैतेन समं मन्यन्ति देवताः ।
तिलोदकं सदा श्राद्धे मन्यन्ते पितरोऽक्षयम् ।
दीपे च कृसरे चैव तुष्यन्तेऽस्य पितामहाः ।
स्वर्गे च पितृलोके च पितृदेवाभिपूजितम् ।
एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टं पुरातनम् ।

Colophon.

भीष्मः ।

ततस्त्वृषिगणाः सर्वे पितरश्च सदेवताः ।
अरुन्धतीं तपोवृद्धामपृच्छन्त समाहिताः ।
समानशीलां वीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
त्वत्तो धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
यत्ते गुह्यतमं भद्रे तत्प्रभाषितुमर्हसि ।

अरुन्धती ।

तपोवृद्धिर्मया प्राप्ता भवतां स्मरणेन वै ।
भवतां च प्रसादेन धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ।
सगुह्यान्सरहस्यांश्च तान्शृणुध्वमशेषतः ।
श्रद्दधाने प्रयोक्तव्या यस्य शुद्धं तथा मनः ।
अश्रद्दधानो मानी च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
असंभाष्या हि चत्वारो नैषां धर्मं प्रकाशयेत् ।

— (L 351) Dn_3 D_6 -चतुर्भाग- (for °र्भागं). $D_{4.5}$ फलं विंदंति मानवाः; $D_{6.7.9}$ फलं विंदति मानवः (for the post. half). — After line 351, $D_{4-7.9}$ ins. :

अगस्त्यः ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण तु ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गोरग्निब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चण्डालेषु प्रजायते ।
मानुषं लोकमासाद्य परलोकसुखावहन् ।

[(L. 1) D_9 -विनाशे च (for °शेन). — (L. 5) D_4 -सुखावहे.]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 352–353. — (L. 352) $B_{2.3}$ [अ]पि जायते (for भवेन्नरः). — (L. 354) $D_{4-7.9}$ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं रहस्यं सुम(D_7 तु म)हत्फलं. — $D_{4-7.9}$ om. line 355. — (L. 355) B_3 Dn_1 इदं (for इमं). B_2 मानुषाणां (for मनुष्याणां). $B_{1.3}$ Dn_{2}. n_3 सुखावहं. —(L. 356) D_5 काल्य; $D_{6.7.9}$ काल्यम्; D_8 कल्य (for कल्यम्). $D_{4-7.9}$ स्नातो वै शुक्लवासभृत् (D_4 °ससा) (for the post. half). — (L. 357) $D_{4-7.9}$ ब्राह्मणे वेदपारगे (for the post. half). — D_4 om. from the post. half of line 358 up to the prior half of line 361. —(L. 359) $D_{5-7.9}$ तस्य पुण्यफलं शृणु (for the post. half). —$D_{5-7.9}$ om. line 360. — (L. 362) $D_{4-7.9}$ यजते वा सदाक्षिणं (for the post. half). — (L. 363) B_5 सहितेन (for सहै°). $D_{4-7.9}$ तिलपात्रसहस्रं च (D_7 तु) (for the prior half). B_2 (marg.) सममन्यंत देवताः; B_3 सम्यक्पश्यंति दे° (for the post. half). — (L. 364) $D_{4-7.8}$ च (D_5 तु) यः कुर्याद् (for सदा श्राद्धे). $D_{4-7.9}$ अश्नंति (for मन्यन्ते). — (L. 365) D_4 दीपकेन प्रकाशं च; D_5 दीपकेन कृशरया; $D_{6.7.9}$ दीपकेन कृशर्या च (for the prior half). B_5 तुष्यंति (for तुष्यन्ते). $D_{4-7.9}$ तु-(D_5 हृ)ष्यंति च हसंति च (for the post. half). —After line 365, $D_{4-7.9}$ ins. :

तिलपात्रेण वै श्राद्धं कृतं भवति शाश्वतम् ।
तिलोदकं पितॄणां तु यो ददाति दिने दिने ।
मर्त्यलोके च पितृभिः सोऽस्वर्थं पूज्यते सदा ।

[(L. 3) D_5 [ऽ]पि (for च). D_5 [ऽ]प्यर्थं (for ऽस्वर्थं).]
— $D_{4-7.9}$ om. lines 366–367. — (L. 367) Dn_2 पूर्वम् (for एवम्). V_1 B_4 -जुष्टं (for -दृष्टं). — Colophon. — *Parvan name* : $B_{1.3.4}$ Dn_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1.3-5}$ Dn_{1}. n_2 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 129; B_5 120; Dn_1 126. — $D_{4-7.9}$ om. line 368. — (L. 368) D_8 पितृगणाः (for त्वृषि°). — (L. 369) $D_{4-7.9}$ परिपृच्छंति धर्मिणः; D_8 समानव्रतचारिणीं (for the post. half). — After line 369, $B_{1.2.5}$ $D_{6-7.9}$ ins. :

भवत्यानितपोवृद्धा समानव्रतचारिणी ।

[B_2 अरुंधती; $D_{4-7.9}$ सततं त्वं (for भवत्याति-).]

— Dn_{1}. n_2 om. lines 370–372. — (L. 370) $B_{4.5}$ वृत्तेन (for वीर्येण). — For line 370, $D_{4-7.9}$ subst. :

समानसारा वीर्येण दैवतैश्च न संशयः ।

— (L. 371) $D_{4-7.9}$ तव (for त्वत्तो). — For line 372, $D_{4-7.9}$ subst. :

यत्ते गुह्यं रहस्यं च धर्मं प्रेत्येह चाक्षयम् ।
सर्वदेवैः समं प्राप्तां तन्नो ब्रूहि यथातथम् ।

— (L. 373) $D_{4-7.9}$ युष्माकं वै प्रसादत्वा (for the post. half). — (L. 374) $D_{4-7.9}$ युष्मदेव (D_5 युष्माकं हि)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अहन्यहनि यो दद्यात्कपिलां द्वादशीः समाः ।
मासि मासि च सत्रेण यो यजेत सदा नरः ।
गवां शतसहस्रं च यो दद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ।
न तद्धर्मफलं तुल्यमतिथिर्यस्य तुष्यति ।
श्रूयतां चापरो धर्मो मनुष्याणां सुखावहः ।
श्रद्दधानेन कर्तव्यः सरहस्यो महाफलः ।
कल्यमुत्थाय गोमध्ये गृह्य दर्भान्सहोदकान् ।
निषिञ्चेत गवां शृङ्गे मस्तकेन च तज्जलम् ।
प्रतीच्छेत निराहारस्तस्य धर्मफलं शृणु ।
श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु कानिचित् ।
सिद्धचारणजुष्टानि सेवितानि महर्षिभिः ।
अभिषेकः समस्तेषां गवां शृङ्गोदकस्य च ।
साधु साध्विति चोद्दिष्टं दैवतैः पितृभिस्तथा ।
भूतैश्चैव सुसंहृष्टैः पूजिता साप्यरुन्धती ।

पितामहः ।

अहो धर्मो महाभागे सरहस्य उदाहृतः ।

प्रसादेन धर्मे वक्ष्यामि ये गुणाः. — (L. 375) $D_{4-7, 9}$ सुगुह्यान्. $D_{4-7, 9}$ समाहिताः (for अशेषतः). — (L. 376) B_3 प्रयोक्तव्यं (for °व्या). $D_{4-7, 9}$ श्रद्धानः प्रमत्तेषु नित्यं श्रेयस्करा हि ये. — (L. 377) $D_{4-7, 9}$ आश्रिते यः (D_9 °तेषु) प्रहर्ता च (for the prior half). — (L. 378) $D_{4-7, 9}$ नरा ह्येते (for हि चत्वारो). B_3 धर्मान् (for धर्मं). $D_{4-7, 9}$ धर्मस्तेषां हि लुप्यते (for the post. half). — (L. 380) $D_{4, 6, 9}$ यो यजेद्दक्षिणावता; $D_{5, 7}$ ये यज्ञे दाक्षिणान्विताः (for the post. half). — (L. 381) $D_{4-7, 9}$ गोसहस्रं च यो दद्यात् (for the prior half). $D_{4-7, 9}$ कार्तिक्यां (for यो दद्याज्). — (L. 382) B_1 च (for तद्). $D_{4-7, 9}$ तत्तु धर्मफलं तस्य (for the prior half). — (L. 383) $D_{4-7, 9}$ इदं (D_5 कर्म) चैव परं गुह्यं (for the prior half). — (L. 384) $D_{4-7, 9}$ श्रूयतां धर्मसंग्रहः (for the post. half). — (L. 385) $D_{4-7, 9}$ काल्य(D_4 °ल)मुत्थाय यो मर्त्यो (for the prior half). — (L. 386) $D_{4-7, 9}$ गवां शृंगेभिषेचेत (for the prior half.). — (L. 387) $D_{4, 6, 9}$ प्रतीच्छेच्च; D_5 यं प्रतीच्छेन् (for प्रतीच्छेत). $D_{4-7, 9}$ पुण्यफलं (for धर्म°). B_2 (marg. as above). $_8$ तस्य धर्मं निबोधत (for the post. half). — (L. 388) $D_{4-7, 9}$ यानि तीर्थानि श्रूयंते (for the prior half). $D_{4-7, 9}$ कृत्स्नशः (for कानिचित्). — (L. 389) $D_{4-7, 9}$ मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — (L. 390) $D_{4-7, 9}$ तेषु (for तेषां). — After line 390, $D_{4-7, 9}$ ins.:

अयं वै परमो धर्मो विनीतानां प्रशस्यते ।
सर्वपापहरः श्रीमान्परलोकसुखावहः ।
न व्रतं नोपवासस्तु न दानं न तपो महत् ।
स्त्रीणां धर्मो भवेन्नान्यो भर्तृशुश्रूषणात्परः ।
यो ददाति महादानं धनधान्यमनुत्तमम् ।
भर्तृविप्रियकारिण्या तद्वृथा नरको ध्रुवः ।

[(L. 2) D_9 परलोके (for °क-). — (L. 6) $D_{6, 9}$ भर्तुर् (for भर्तृ-).]

— For line 392, $D_{4-7, 9}$ subst.:

ऋषिभिश्चैव सर्वैस्तु वृद्धगर्गादिभिः सह ।

$D_{4-7, 9}$ om. the ref. — (L. 394) $D_{4-7, 9}$ भद्रं ते (for ते धन्ये). — After line 394, $D_{4-7, 9}$ ins.:

ततो देवा महाभागा ऋषयश्चापि धर्मिणः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि वसूनथ पितॄन्गणान् ।

वसवः ।

देवताभिगमे धूपं दत्त्वा प्रज्वलितेऽनले ।
तं वन्देच्छिरसा यस्तु तस्य पुष्टिप्रदा वयम् ।
नारायणं वर्धमानाद्गवां वा वृद्धिमन्तिकात् ।
यस्तु संप्रस्थितः पश्येत्कुर्यात्तस्य प्रदक्षिणम् ।
तस्य सा सफला यात्रा सर्वकामफलप्रदा ।
धर्मोऽस्य विपुलो मुख्यो जीवितं च महोदयम् ।
यत्र वा तत्र वा सर्पं हतं वाप्यभिनन्द्य च ।
संस्कारयेच्च विधिवत्तस्य धर्मो महान्भवेत् ।
यः सर्पं हनते क्रूरः परत्र हन्यते तु सः ।
भ्रूणहत्याकृतं पापं तस्य वै भवते ध्रुवम् ।
भ्रूणहापि कुमारीं वा पन्नगीं वापि यो हनेत् ।
समो दोषस्तु संभाष्यो नरकं यात्यसौ नरः ।
वसूनां वचनं श्रुत्वा पितरो मुनिभिः सह ।
क्रमेण धर्मगुह्यानि रुद्रान्पृच्छन्ति देवताः ।

रुद्राः ।

आह्निकस्यावसाने तु गवां पादोपसेचनम् ।
तत्तस्य हरते पापं सलिलं मूर्ध्नि पातितम् ।
मृत्तिकां गृह्य यः स्नायान्नद्यास्तूभयकूलतः ।
तस्य सर्वाणि पापानि भवन्ति निहतानि वै ।
शुचिः स्नात्वा नरो यस्तु शुक्लवस्त्रधरः सदा ।
रोचनाकृतमङ्गल्यः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
स हि सर्वाणि पापानि कश्मलान्यशुभानि च ।
निहत्य वपुषा युक्तः हन्तॄणां हरते वपुः ।
विशुद्धकल्मषश्चापि यक्षलोकमनुव्रजेत् ।
स तत्र तेजसा युक्तो यक्षराजेन पूज्यते ।

Colophon.

भीष्मः ।

रुद्राणां वचनं श्रुत्वा परितुष्टा महर्षयः ।
आदित्यास्तमपृच्छन्त तत्रैव समरुद्गणैः ।
यस्य दैवमनायत्तं ब्राह्मणैः सह विग्रहः ।
निष्फलं जीवितं तस्य अधर्मेण च युज्यते ।
सन्ति देवाश्च सन्तश्च ब्राह्मणाः शौचमेव च ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वरं ददामि ते धन्ये तपस्ते वर्धतां सदा ।
यमः ।
रमणीया कथा दिव्या युष्मत्तो या मया श्रुता ।
श्रूयतां चित्रगुप्तस्य भाषितं मम च प्रियम् ।
रहस्यं धर्मसंयुक्तं शक्यं श्रोतुं महर्षिभिः ।
श्रद्दधानेन मर्त्येन आत्मनो हितमिच्छता ।
न हि पुण्यं तथा पापं कृतं किंचिद्विनश्यति ।
पर्वकाले च यत्किंचिदादित्यं चाधितिष्ठति ।
प्रेतलोकं गते मर्त्ये तत्तत्सर्वं विभावसुः ।
प्रतिजानाति पुण्यात्मा तच्च तत्रोपयुज्यते ।
किंचिद्धर्मं प्रवक्ष्यामि चित्रगुप्तमतं शुभम् ।
पानीयं चैव दीपं च दातव्यं सततं तथा ।
उपानहौ च च्छत्रं च कपिला च यथातथम् ।
पुष्करे कपिला देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।

अस्ति धर्मश्च सत्यं च दानं च विधिवत्सदा ।
वेदाः सत्यं स्मृतिः सत्यं यस्यैतत्तु मतं सदा ।
श्रद्दधानः स मनुजः स्वर्गलोके महीयते ।
आदित्यानां वचः श्रुत्वा सर्वे समभिनन्द्य च
तत्रैव विबुधाः सर्वे पृष्टवन्तः पितामहम् ।
पितामहः ।
देवतानामृषीणां च पितॄणां मातृभिः सह ।
आदित्यरुद्रसाध्यानां वसूनां च सुरोत्तमाः ।

[(L. 3) D_4 गत्वा प्रज्वलनेन वै (for the post. half). —(L. 4) $D_{5.7}$ तद् (for तं). — (L. 9) $D_{6.9}$ तं हतं चाभिनंद्य च; D_7 हतं तं चाभिनंद्य च (for the post. half). — (L. 11) D_5 ह्न्यते स परत्र ह (for the post. half). — (L. 12) $D_{5.7}$ [ए]व च भवेद् (for वै भवते). — (L. 14) $D_{6.7}$ संभाव्यो (for °ष्यो). —(L. 17) $D_{6.7.9}$ गवां पादावसेचनं (for the post. half). — D_5 om. lines 18–19. — Colophon. *Sub-parvan:* $D_{5-7.9}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* $D_{4-7.9}$ देवरहस्यं. — (L. 31) D_4 om. the prior half. D_4 reads from the post half up to the post. half of line 34 after the prior half of line 397. — (L. 32) D_4 अस्ति धर्मस्य शौचस्य (for the prior half). — (L. 35) D_5 सर्वे (for सर्वे). — (L. 38) D_5 आदित्यानां च रुद्राणां (for the prior half).]

$D_{4-7.9}$ om. the ref. — (L. 395) $B_{1.3}$ Dn_3 रमणीयाः. $B_{1.3}$ Dn_3 मया श्रुताः; D_8 श्रुता मया (by transp.). $D_{4-7.9}$ श्रुता युष्माभिरव्ययाः (for the post. half). — (L. 396) $D_{5-7.9}$ च मम (by transp.). — $D_{4-7.9}$ transp. lines 397 and 398. — (L. 397) $D_{5-7.9}$ शक्यमाचरितुं नरैः (for the post. half). — (L. 398) $D_{4-7.9}$ परलोकसुखावहं (for the post. half). — After line 398, $D_{4-7.9}$ ins.:

पितामहवचः श्रुत्वा चित्रगुप्तो महायशाः ।
देवताः प्रणतो भूत्वा भाषते धर्मसंहितम् ।

— (L. 400) Dn_3 [उ]प- (for [अ]धि-). — (L. 401) V_1 B_4 Dn_3 प्रेतलोक-; $B_{2.3}$ Dn_2 °के (for °कं). $D_{4-6.9}$ प्रेतलोकगतस्यापि (for the prior half). $D_{4-7.9}$ पुण्यपापैर् (for तत्तत्सर्वं). — (L. 402) Dn_3 तत्र (for तच्च). $D_{4-7.9}$ प्रजानाति हि (D_4 सुप्रजानां हि; D_5 प्रजानामिह) तत्सर्वं तत्रैव ह्युपभुंजति. — After line 402 $D_{4-7.9}$ ins. :

इहैव यत्कृतं कर्म यथाकालमुपस्थितम् ।
सहस्रसंमितं तत्तु तत्र तस्योपतिष्ठति ।
पर्यायः सर्वभूतेषु मन्तव्यः कालपर्ययात् ।
तत्र शीतं तथैवोष्णं कण्टका नरके बहु ।

[(L. 1) D_5 चैव (for [ए]व यत्). D_4 इहैव तत्कृतं कार्यं (for the prior half). — (L. 2) D_7 तं (for तत्). D_4 -तिष्ठते (for °ति).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 412–413. — $D_{4-7.9}$ om. line 403. — After line 405, $D_{4-7.9}$ ins. :

अग्निहोत्रं च पुण्याख्यं यत्र कौतूहलं हि नः ।
तेषु दानेषु यो धर्मस्तं भवान्वक्तुमर्हति ।
पृथक्कारेण सर्वेषां श्रोतुमिच्छाम तत्त्वतः ।
चित्रगुप्तः ।
तेषु दानेषु ये धर्मास्ताञ्शृणुध्वं समाहिताः ।
श्रद्दधानेषु मर्त्येषु प्रेत्यलोके सुखावहम् ।
नित्यार्जवा ये विनये रताश्च
स्वाध्याययज्ञादिपथे निविष्टाः ।
नित्यप्रदानोद्धरणेषु युक्ता
यमस्य वक्त्रं न समीक्षते नराः ।
अवनितलगमनादिव्यनगां रम्यचित्रसंवीताम् ।
वैतरणीं नाम नदीं सुखेन गच्छन्ति वै मनुजाः ।
प्रियंवदा नित्यमनोविशुद्धा
ये तेषु वेत्रग्रहपङ्कगूढाः ।
सा एव भूयस्त्वतिदुर्विगाहा
कर्मानुरूपा भवतीह पुंसाम् ।
प्रायेण हिंसाभिरताः कृतघ्ना
मित्रद्रुहो नैकृतिकाः शठाश्च ।
ये कूटमानेषु रता मनुष्या-
स्ते पूयशोणितवहाः प्रतरन्ति सर्वे ।
ये धर्मशीला व्रतिनो मनुष्याः
पुण्योदकाः शीतजला हि तेषाम् ।
पिबन्ति ते वै सलिलं हि तत्र

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अग्निहोत्रं च यत्नेन सर्वशः प्रतिपालयेत् ।
अयं चैवापरो धर्मश्चित्रगुप्तेन भाषितः ।
फलमस्य पृथक्त्वेन श्रोतुमर्हन्ति सत्तमाः ।
प्रलयं सर्वभूतैश्च गन्तव्यं कालपर्ययात् ।
तत्र दुर्गमनुप्राप्ताः क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ।
दह्यमाना विपच्यन्ते न तत्रास्ति पलायनम् ।
अन्धकारं तमो घोरं प्रविशन्त्यल्पबुद्धयः ।
तत्र धर्मं प्रवक्ष्यामि येन दुर्गाणि संतरेत् ।
अल्पव्ययं महार्थं च प्रेत्य चैव सुखोदयम् ।
पानीयस्य गुणा दिव्याः प्रेतलोके विशेषतः ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
अक्षयं सलिलं तत्र शीतलं ह्यमृतोपमम् ।
स तत्र तोयं पिबति पानीयं यः प्रयच्छति ।
प्रदीपस्य प्रदानेन श्रूयतां गुणविस्तरः ।
तमोऽन्धकारं नियतं दीपदो न प्रपश्यति ।
प्रभां चास्य प्रयच्छन्ति सोमभास्करपावकाः ।
देवताश्चास्य मन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
द्योतते च यथादित्यः प्रेतलोकगतो नरः ।
तस्माद्दीपः प्रदातव्यः पानीयं च विशेषतः ।
कपिलां ये प्रयच्छन्ति ब्राह्मणे वेदपारगे ।
पुष्करे च विशेषेण श्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
गोशतं सवृषं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।
पापं कर्म च यत्किंचिद्ब्रह्महत्यासमं भवेत् ।
शोधयेत्कपिला ह्येका प्रदत्तं गोशतं यथा ।

यश्चापि तोयस्य हि संप्रदाता ।
तत्र पुण्योदका नाम नदी ह्यमृतवाहिनी ।
अक्षयं ह्यमृतं तत्र पीयते मानवोत्तमैः ।
तत्र तोयकृतैः कामैर्यैः स तृप्तो नरोत्तमः ।
देवतास्तस्य सुप्रीताः प्रयच्छन्ति महोदयम् ।
स्वर्गलोकं च विपुलं सर्वकामपुरस्कृतम् ।
तत्रैव दीयमानस्य श्रूयतां गुणविस्तरः ।
देवतायतने नित्यं द्विजावासे प्रतिश्रये ।
आकाशे चत्वरे वापि यः प्रयच्छति दीपकम् ।
तस्य सोमश्च सूर्यश्च ह्यग्नयश्च प्रभां ददुः ।
देवताश्चानुमन्यन्ते विमलाः सर्वतोदिशः ।
सोमसूर्याग्नितप्ताभ्यां दीपदाश्चोत्तमाः शुभाः ।
प्रदीपयन्ति तं देशं यत्र यत्र स गच्छति ।
दिव्यहंसप्रयुक्तेन विमानेन स गच्छति ।
अप्सरोगणसंवीते स्वर्गलोके महीयते ।

[(L. 1) D_4 अग्निहोत्रे च पुण्यानां (for the prior half). — (L. 2) D_4 ये धर्मास् (for यो धर्मस्). — (L. 3) $D_{4, 5}$ इच्छामि (for °म). — (L. 10) D_5 -संत्रित्रां (for -संवीताम्). — (L. 14) D_5 -दुर्विगाह्या (for °गाहा). — (L. 22) D_4 ये (for ते). — D_4 om. line 24. — (L. 26) D_4 यः सं- ; D_5 सुसं- (for यः स). — D_4 om. from the post. half of line 33 up to the prior half of line 35. — (L. 37) D_4 -संकीर्णे (for -संवीते).]

After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 426–434. $D_{5-7.9}$ om. line 406. — (L. 407) B_1 परि (for प्रति-). $D_{5-7.9}$ कृच्छ्रेष्वप्यनुपालयेत् (for the post. half). — After line 407, $D_{4-7.9}$ ins. :

अग्नयोऽप्यनुगच्छन्ति परलोकगतं नरम् ।
तारयन्ति च दुर्गेषु अग्नयो नात्र संशयः ।
देवताश्चोपतिष्ठन्ति अग्निहोत्रेषु जुह्वताम् ।

[D_4 om. line 1. — (L. 2) D_5 ह्यग्नयो (for अ°). — (L. 3) D_5 ह्यग्नि- (for अग्नि-).]

— After the above, $D_{4-7.9}$ read lines 436–439. $D_{4-7.9}$ om. lines 408–411. — (L. 409) B_3 पृथक्चैव (for °क्त्वेन). — (L. 410) B_3 -भूतेन (foo -भूतैश्च). — (L. 412) D_4 कुत एवं परां गतिं ; $D_{5-7.9}$ कुत एव परा गतिः (for the post. half). — After line 413, $D_{4-7.9}$ ins.:

तत्र धर्ममिमं पुण्यं युक्तदानमहोदयम् ।
हृद्या यस्य प्रपा ग्रीष्मे शीततोयाः सुसंस्कृताः ।
अशून्या न च संक्लिष्टाः सुसंमृष्टोपलेपनाः ।
अनेकवस्तुसंयुक्तास्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
हरशीर्षच्युता दिव्या सलिलाढ्या विभूषिता ।
त्रिलोकसहिता देवी सा वै नित्यं विधीयते ।
तच्छ्रुत्वा पितरः सर्वे ऋषयश्च सुरैः सह ।
प्रत्यूचुस्तं महात्मानं चित्रगुप्तं महामतिम् ।
अहो बहुविधो धर्मो यस्त्वया समुदाहृतः ।

[(L. 8) D_7 ते (for तं).]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 414–425. — (L. 416) Some MSS. प्रेत्यलोके (for प्रेत°). — (L. 420) D_8 दीपस्य वै प्रदाने च (for the prior half). — (L. 421) Dn_3 दीपदानां प्रणश्यति (for the post. half). — (L. 422) B_4 सोमपावकभास्कराः (for the post. half). — (L. 423) Dn_2 [अ]नु- (for [अ]स्य). B_3 विमलाः सर्वदेवताः (for the post. half). — (L. 424) Dn_2 तथा (for यथा). Dn_3 प्रेत्य- (for प्रेत-). D_8 -गते (for -गतो). — D_4 om. (hapl.) lines 426–432. — (L. 426) $D_{5-7.9}$ कपिलां यः प्रयच्छेत (for the prior half). — (L. 427) $D_{5-7.9}$ पुष्करेषु (for °रे च). $D_{5-7.9}$ फलं तस्येह शृण्वथ (for the post. half). — (L. 430) B_5 प्रदातुं गोशतं तथा (for the post. half). — For lines 429–430, $D_{5-7.9}$ subst. :

मुच्यते पापकं कर्म ब्रह्महत्याद्दृते कृतम् ।
विधिवत्कपिलां दत्त्वा शोधयेत्सर्वकिल्बिषात्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मात्तु कपिला देया कौमुद्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
न तेषां विषमं किंचिन्न दुःखं न च कण्टकाः ।
उपानहौ च यो दद्यात्पात्रभूते द्विजोत्तमे ।
छत्रदाने सुखां छायां लभते परलोकगः ।
न हि दत्तस्य दानस्य नाशोऽस्तीह कदाचन ।
चित्रगुप्तमतं श्रुत्वा हृष्टरोमा विभावसुः ।
उवाच देवताः सर्वाः पितॄंश्चैव महाद्युतिः ।
श्रुतं हि चित्रगुप्तस्य धर्मगुह्यं महात्मनः ।
श्रद्दधानाश्च ये मर्त्या ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
दानमेतत्प्रयच्छन्ति न तेषां विद्यते भयम् ।
धर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
असंभाष्या अनाचारा वर्जनीया नराधमाः ।
ब्रह्महा चैव गोघ्नश्च परदाररतश्च यः ।
अश्रद्दधानश्च नरः स्त्रियं यश्चोपजीवति ।
प्रेतलोकगता ह्येते नरके पापकर्मिणः ।
पच्यन्ते वै यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
असंभाष्याः पितॄणां च देवानां चैव पञ्च ते ।
स्नातकानां च विप्राणां ये चान्ये च तपोधनाः ।

Colophon.

भीष्मः ।
ततः सर्वे महाभागा देवाश्च पितरश्च ह ।
ऋषयश्च महाभागाः प्रमथान्वाक्यमब्रुवन् ।

विशुद्धकल्मषः सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ।

— D4–7.9 om. line 431. D4–7.9 transp. lines 432 and 433. —(L. 432) D4–7.9 न तस्य चाशुभं किंचित् (for the prior half). D4–7.9 शूलं (for दुःखं). —(L. 433) D4–7.9 तु (for च). B2 (marg. as above) द्विजातये (for द्विजोत्तमे). D4–7.9 स्नातकाय द्विजाय वै (D4.5 °तये) (for the post. half). — After line 433, D4–7.9 ins.:

महारूपाणि यानानि उपागच्छन्ति तं नरम् ।
कामभोगाश्च विपुला निर्वाणं चोत्तमं परम् ।

[(L. 1) D6.9 om. from the post. half up to the post. half of line 2. D4 उपगच्छंति ये नराः (for the post. half).]

—(L. 434) D4–7.9 छत्रदानैर्न दह्यंति परलोकगता नराः. — After line 434, D5–7.9 ins.:

अन्नदानकृतच्छाया उपागच्छन्ति शाश्वतम् ।

— After the above, D4–7.9 read line 407. D4–7.9 om. line 435. —(L. 435) B5 न शोचंति (for नाशोऽस्तीह). —(L. 436) D4–7.9 -वचः (for -मतं). Dn3 कृष्णलोमा (for हृष्टरोमा). D4–7.9 हृष्टपुष्टास्तपोधनाः (for the post. half). —(L. 437) D4–7.9 समूचुस्तदा सर्वे पितृभिः सहिताः सुराः. —(L. 438) V1 B2–5 Dn3 D8 श्रुतं वश्; B1 Dn2 श्रुतं च; D4–7.9 श्रूयतां (for श्रुतं हि). — After line 438, D4–7.9 ins.:

नृणां श्रेयस्करं नित्यं परवाक्यं सुखावहम् ।

[D4 दिव्यं (for नित्यं).]

—(L. 439) D4–7.9 श्रद्धाना नरा (D5 नरे) ये तु ब्राह्मणेभ्यो मनीषिणः. — After line 439, D4–7.9 ins.:

एवमेतत्प्रशंसन्ति चित्रगुप्तमतं तु ये ।
ते प्राप्नुवन्ति विपुलं फलं प्रेत्यगता नराः ।
अर्जितं च शुभं तत्र उपभोक्ष्यन्ति मानवाः ।
लोकपालास्तदा सर्वे चत्वारो विष्णुना सह ।
पूजयन्तः सुरश्रेष्ठाश्चित्रगुप्तं महामतिम् ।
साधु निष्कल्मषो धर्मो सरहस्य उदाहृतः ।
व्यक्तः सूक्ष्मश्च श्रेष्ठश्च प्रेत्यलोके न संशयः ।
तच्छ्रुत्वा लोकपालानां भाषितं विष्णुना सह ।
चित्रगुप्तस्ततो वाक्यं प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत ।
कर्मदोषास्त्विमे पञ्च येषां नास्तीह निष्कृतिः ।
ब्राह्मणान्द्विषते यस्तु गुरुदारांश्च यो व्रजेत् ।
राष्ट्रे कृशश्च यो मर्त्यो भवेद्दुर्भिक्षकाङ्क्षि वै ।
स्त्रियो ये चोपजीवन्ति अश्रद्धेयश्च पञ्चमः ।
एते निष्क्रान्तधर्माणो नीचाचारा दुरात्मनः ।
पच्यमाना यथा मीनाः पूयशोणितभोजनाः ।
निष्कृतिं नाधिगच्छन्ति जायमानाः पुनः पुनः ।
दुष्कृतं ते तु विस्तारमुपभुञ्जन्ति पावकम् ।
नित्यमेव त्वसंभाष्याः पितॄणां सह दैवतैः ।
स्नातकानां तु विप्राणां साधूनां च महात्मनाम् ।
चित्रगुप्तस्य तच्छ्रुत्वा भाषितं बहुविस्तरम् ।
सुप्रीतमनसो देवाः स्वयंभुसहितास्तदा ।
प्रतिगृह्णन्ति ते धर्मं चित्रगुप्तमतं शुभम् ।

Colophon.

[(L. 1) D7 यं (for ये). —(L. 4) D4.6.9 चत्वरे (for चत्वारो). —(L. 7) D6.7.9 प्रेतलोके (for प्रेत्य°). —(L. 14) D4.6.7.9 निराचारा (for नीचा°). — D4 om. (hapl.) lines 15–16. —(L. 17) D5 पातकं; D6 पाचकं (for पावकम्). —(L. 18) D4.6.9 असंभाष्याः. — Colophon. *Sub-parvan*: D5–7.9 दानधर्म. — *Adhy. name*: D4–7.9 देवरहस्यं.]

— D4–7.9 om. lines 440–448. —(L. 445) V1 सर्वे (for ह्येते). B5 -कर्मणा (for -कर्मिणः). —(L. 446) Dn3 प्रोच्यंते (for पच्यन्ते). —(L. 448) D8 [s]पि चान्ये (for चान्ये च). — Colophon. — *Parvan name*: B1.3.4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan*: V1 B1.3–5 Dn1.n2 दानधर्म. — *Adhy. name*: V1 B1.2.4.5 Dn1.n2 D8 चित्रगुप्तरहस्यानि. — *Adhy. no.*: V1 130; B5 121; Dn1 127. —(L. 449) D4–7.9 ततः सुरगणाः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भवन्तो वै महाभागा अपरोक्षनिशाचराः ।
उच्छिष्टानशुचीन्क्षुद्रान्कथं हिंसथ मानवान् ।
के च स्मृताः प्रतीघाता येन मर्त्यान्न हिंसथ ।
रक्षोघ्नानि च कानि स्युर्यैर्गृहेषु प्रणश्यथ ।
श्रोतुमिच्छाम युष्माकं सर्वमेतन्निशाचराः ।
प्रमथाः ।
मैथुनेन सदोच्छिष्टाः कृते चैवाधरोत्तरे ।
मोहान्मांसानि खादेथ वृक्षमूले च यः स्वपेत् ।
आमिषं शीर्षतो यस्य पादतो यश्च संविशेत् ।
तत उच्छिष्टकाः सर्वे बहुच्छिद्राश्च मानवाः ।
उदके चाप्यमेध्यानि श्लेष्माणं च प्रमुञ्चति ।
एते भक्ष्याश्च वध्याश्च मानुषा नात्र संशयः ।
एवंशीलसमाचारान्धर्षयामो हि मानवान् ।
श्रूयतां च प्रतीघातान्यैर्न शक्नुम हिंसितुम् ।
गोरोचनासमालम्भो वचाहस्तश्च यो भवेत् ।
घृताक्षतं च यो दद्यान्मस्तके तत्परायणः ।
ये च मांसं न खादन्ति तान्न शक्नुम हिंसितुम् ।
यस्य चाग्निर्गृहे नित्यं दिवा रात्रौ च दीप्यते ।
तरक्षोश्चर्म दंष्ट्राश्च तथैव गिरिकच्छपः ।
आज्यधूमो बिडालश्च च्छागः कृष्णोऽथ पिङ्गलः ।
येषामेतानि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
तान्यधृष्याण्यगाराणि पिशिताशैः सुदारुणैः ।
लोकानस्मद्विधा ये च विचरन्ति यथासुखम् ।
तस्माद्देतानि गेहेषु रक्षोघ्नानि विशां पते ।
एतद्वः कथितं सर्वं यत्र वः संशयो महान् ।

Colophon.

सर्वे पितरो मुनयस्तथा. — (L. 450) V_1 पितरश् (for ऋषयश्). $D_{4-7.9}$ स्वयंभुवा सह विभो (for the prior half). — (L. 451) $D_{4-7.9}$ भवंतो हि महात्मानो (for the prior half). V_1 ह्यपरोक्ष-; $D_{4-7.9}$ अप्रमेया (for अपरोक्ष-). — After line 451, $D_{4-7.9}$ ins. :

पृच्छाम सरहस्यानि धर्मगुह्यानि तत्त्वतः ।

— (L. 452) $D_{4-7.9}$ उच्छिष्टे वाथ च्छिद्रे वा (for the prior half). $D_{4-7.9}$ ये तु (for कथं). — (L. 454) B_1 गृहे च (for गृहेषु). — For lines 453–455, $D_{4-7.9}$ subst. :

मानुषाणां च ये दोषा वध्यावध्याश्च यादृशाः ।
प्रतिघातं च युष्माकं तत्त्वमाख्यातुमर्हथ ।

— After the ref., $D_{4-7.9}$ ins. :

सर्वमेतत्प्रवक्ष्याम यथा हिंसाम मानुषान् ।
यथोच्छिष्टांश्च छिद्रेषु वध्यावध्याश्च यादृशाः ।
रक्षोघ्नानि च सर्वाणि दुराधर्षाश्च ये नराः ।
प्रतिघातश्च योऽस्माकं श्रूयताममरोत्तमाः ।

— (L. 456) $D_{4-7.9}$ उच्छिष्टो मैथुने यस्तु प्रकुर्वीताधरोत्तरं. — (L. 457) $D_{4-7.9}$ यश्च भक्षयते मांसं (for the prior half). D_8 न च (for च यः). $D_{8.9}$ शयेत् (for स्वपेत्). — (L. 458) $D_{4-7.9}$ शयानस्य सुरोत्तमाः (for the post. half). — After line 458, $D_{4-7.9}$ ins. :

शयने चैव संध्यायां तथा शेते चतुष्पथे ।
देवगोष्ठे शुचिस्थाने अस्तमेति च भास्करे ।

— (L. 460) $D_{4-7.9}$ उदके मेध्यमूत्रे वा (for the prior half). $D_{4.6.9}$ श्लेष्मं चापि ; $D_{5.7}$ श्लेष्माणं वा (for °णं च). $B_{1.5}$ वि- (for प्र-). — B_5 ins. after line 460 :

देवागारे च यस्तिष्ठेदस्तं याते दिवाकरे ।

While $D_{4-7.9}$ ins. after line 460 :

खादमानश्च यो गच्छेच्छोणितार्द्रश्च यो भवेत् ।
सूतिका चापि या नारी तैलाभ्यक्तश्च यो नरः ।

[(L. 2) D_4 भवेत् (for नरः).]

— (L. 461) $D_{4-7.9}$ मनुष्याः शौचवर्जिताः (for the post. half). — (L. 462) $D_{4-7.9}$ भक्षयामो ($D_{6.9}$ °म) नराधमान् (for the post. half). — After line 462, $D_{4-7.9}$ ins. :

अनुच्छिष्टाश्च ये नित्यं ये नित्यं कृतमङ्गलाः ।
भूतैरन्यैः पिशाचैर्वा दुराधर्षा हि ते सदा ।

[(L. 1) $D_{6.7.9}$ अनुच्छिद्रा ह्यच्छिद्राश्च (for the prior half). — (L. 2) D_7 च (for वा).]

— (L. 463) $B_{4.5}$ हि (for च). $D_{4-7.9}$ गृहेभ्यो मंगलैः शुभैः (for the post. half). — $D_{4-7.9}$ om. (hapl.) lines 464–466. — (L. 464) Dn_2 एवं तया (for गोरोचना-). B_2 -समालब्धो ; D_5 °रब्धो (for °लम्भो). — (L. 467) $D_{4-7.9}$ यस्याग्निः सततं गेहे (for the prior half). — After line 469, $D_{4-7.9}$ ins. :

यत्रैतानि सदा गेहे न तं शक्ताः स्म हिंसितुम् ।
नैषा लङ्घयितुं शक्या मर्यादा लोकविश्रुता ।
स्थापिता विबुधैः पूर्वं युष्माभिर्धर्मरक्षिभिः ।

[(L. 1) D_4 ते ; D_5 तु (for तं).]

— $D_{4-7.9}$ om. lines 470–472. — (L. 472) V_1 B D_8 महासुखाः ; Dn_2. n_3 यथासुखाः (for °खम्). — (L. 473) $D_{4-7.9}$ निवासयेत् (for विशां पते). — (L. 474) $D_{4-7.9}$ एतेषु (for एतद्वः). $D_{4-7.9}$ मा भूद्वः संशयोत्र तु (for the post. half). — Colophon. — *Parvan name* : B_{1-4} Dn_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1. n_2 D_8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 B Dn D_8 प्रमथानां रहस्यानि. — *Adhy. no.* : V_1 131 ; B_5

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भीष्मः ।

ततः पद्मप्रतीकाशः पद्मोद्भूतः पितामहः ।
उवाच वचनं देवान्वासवं च शचीपतिम् ।
अयं महाबलो नागो रसातलचरो बली ।
तेजस्वी रेणुको नाम महासत्त्वपराक्रमः ।
अतितेजस्विनः सर्वे महावीर्या महागजाः ।
धारयन्ति महीं कृत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
भवद्भिः समनुज्ञातो रेणुकस्तान्महागजान् ।
धर्मगुह्यानि सर्वाणि गत्वा पृच्छतु तत्र वै ।
पितामहवचः श्रुत्वा ते देवा रेणुकं तदा ।
प्रेषयामासुरव्यग्रा यत्र ते धरणीधराः ।

रेणुकः ।

अनुज्ञातोऽस्मि देवैश्च पितृभिश्च महाबलाः ।
धर्मगुह्यानि युष्माकं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथयध्वं महाभागा यद्वस्तत्त्वं मनीषितम् ।

दिग्गजाः ।

कार्त्तिके मासि चाश्लेषा बहुलस्याष्टमी शिवा ।
तेन नक्षत्रयोगेन यो ददाति गुडौदनम् ।
इमं मन्त्रं जपञ्श्राद्धे यताहारो ह्यकोपनः ।
बलदेवप्रभृतयो ये नागा बलवत्तराः ।
अनन्ता ह्यक्षया नित्यं भोगिनः सुमहाबलाः ।
तेषां कुलोद्भवा ये च महाभूता भुजंगमाः ।
ते मे बलिं प्रयच्छन्तु बलतेजोऽभिवृद्धये ।
यदा नारायणः श्रीमानुज्जहार वसुंधराम् ।
तद्बलं तस्य देवस्य धरामुद्धरतस्तथा ।
एवमुक्त्वा बलिं तत्र वल्मीके तु निवेदयेत् ।
गजेन्द्रकुसुमाकीर्णं नीलवस्त्रानुलेपनम् ।
निर्वपेत्तं तु वल्मीके अस्तं याते दिवाकरे ।
एवं तुष्टास्ततः सर्वे अधस्ताद्भारपीडिता ।
श्रमं तं नावबुध्यामो धारयन्तो वसुंधराम् ।

122; Dn_1 128. — *Śloka no.* : Dn_2 14. — $D_{1-7, 9}$ om. the ref. — (L. 475) $D_{1-7, 9}$ प्रमथैरेवमुक्तस्तु (for the prior half). D_{1-7} पद्मगर्भः (for पद्मोद्भूतः). — (L. 476) $D_{1-7, 9}$ विष्णोः प्रोवाच वचनं वासवश्च शचीपतिः. — (L. 477) $D_{1-7, 9}$ -तलोत्थितः (for -चरो बली). — (L. 478) $D_{1-7, 9}$ दिशागजसदानुगः (for the post. half). — (L. 479) B_3 दिशां (for महा-). $D_{1-7, 9}$ ये च सर्वे महावीर्या महाकाया दिशां गजाः. — (L. 480) $D_{1-7, 9}$ सर्वां (for कृत्स्नां). — For lines 481–484, $D_{1-7, 9}$ subst. :

तानपृच्छत्ततो नागान्रेणुको वै दिशां गजान् ।
धर्मगुह्यानि तेषां च तं वयं नोदयामहे ।
विष्णोः शक्रवचः श्रुत्वा ते वै देवगणास्तदा ।
ऊचुः सर्वे वदस्वेति रेणुकं नागसत्तमम् ।
दिशां गजानां ये धर्माः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
बाढमित्येव सो नागः प्राञ्जलिः प्रत्यभाषत ।
गच्छामि युष्मद्वचनाद्रसातलतलं सुराः ।
भवतां च प्रसादेन समेष्यामि दिशां गजैः ।
सरहस्याश्च ये धर्माः कथयिष्यन्ति मे सुराः ।

भीष्मः ।

ततो रसातलं प्राप्तो रेणुकस्तान्दिशां गजान् ।
उवाच वचनं धीमान्महातेजा महीधरान् ।

[(L. 3) D_7 तथा (for तदा).]

— (L. 485) V_1 अनुज्ञातैश्च (for °तोऽस्मि). — After line 485, $D_{1-7, 9}$ ins. :

एभिश्च समहाभागैर्वृद्धगर्गादिभिः स्वयम् ।

— (L. 486) $D_{4, 5}$ नान्यथा; $D_{6, 7, 9}$ चान्यथा (for तत्त्वतः). — After line 486, $D_{1-7, 9}$ ins. :

रेणुकेन तथा वृत्तं नागानां समुदाहृतम् ।
धर्मं प्रति कथास्तत्र नागानां परिवर्धिताः ।
विमृश्याथ ततः सर्वे धर्माधर्मविनिश्चयम् ।
प्रत्यूचू रेणुकं सर्वे शृणु धर्मविनिश्चयम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रोऽपि चोरगः ।

[(L. 5) D_5 चानघ (for चोरगः).]

— $D_{1-7, 9}$ om. line 487. $D_{1-7, 9}$ om. the ref. — (L. 488) B_3 मिता; $B_{4, 5}$ शुभा; $D_{4, 5}$ ध्रुवं (for शिवा). — $D_{1-7, 9}$ om. lines 490–497. — (L. 490) V_1 $B_{1, 4}$ Dn_2, n_3 B_2 नित्यं (for श्राद्धे). — (L. 491) नागा ये (by transp.). — Dn_1 om. line 493. — (L. 493) V_1 B Dn_2, n_3 कुलान्वया (for कुलोद्भवा). — (L. 494) V_1 B D_3 प्रतीच्छंतु (for प्रय°). $B_{3, 4}$ -तेजोवि-; B_5 -तेजोति- (for -तेजोऽभि-). — (L. 496) B_2 (marg. as above). $_5$ तदा (for तथा). B_3 धरामुद्धरतस्तदा (for the post. half). — B_3 om. lines 498–501. — (L. 498) $D_{1-7, 9}$ -कुसुमाकीर्णैर्. $D_{1-7, 9}$ -लेपनैः (for °नम्). — (L. 499) D_3 तद् (for तं). B_3 निर्वपेत च वल्मीके (for the prior half). V_1 ह्यस्तं (for अस्तं). $D_{1-7, 9}$ वल्मीके वाथ (D_5 °पि) तद्देशं गच्छत्यस्तं दिवाकरे. — (L. 500) $D_{1-7, 9}$ तेन हृष्टा वयं सर्वे (for the prior half). $D_{1-7, 9}$ धरणी- (for अधस्ताद्). — (L. 501) D_7 श्रमं ततो न बुध्याम (for the prior half). $D_{1-7, 9}$ महीमिमां (for वसुंधराम्). — (L. 502) $D_{4, 5}$ एतं (for एवं). Dn_1 सर्वे; Dn_2 सर्वं (for धर्मं). $D_{4, 5}$ यत्र गच्छंति मानवाः; $D_{6, 7, 9}$ यः प्रयच्छति मानवः (for the post. half). — For lines 503–505, $D_{1-7, 9}$ subst. :

आतिथ्यं कृतमस्माकं यावल्लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
यस्तु संवत्सरं पूर्णमेतद्दानं प्रयच्छति ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवं मन्यामहे धर्मं भारार्ता निरपेक्षिणः ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा यद्युपोषितः ।
एवं संवत्सरं कृत्वा दानं बहुफलं लभेत् ।
वल्मीके बलिमादाय तद्धो बहुफलं मतम् ।
ये च नागा महावीर्यास्त्रिषु लोकेषु कृत्स्नशः ।
कृतातिथ्या भवेयुस्ते शतं वर्षाणि तत्त्वतः ।
दिग्गजानां च तच्छ्रुत्वा देवताः पितरस्तथा ।
ऋषयश्च महाभागाः पूजयन्ति स्म रेणुकम् ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सारमुद्धृत्य युष्माभिः साधु धर्म उदाहृतः ।
धर्मगुह्यमिदं मत्तः शृणुध्वं सर्व एव ह ।
येषां धर्माश्रिता बुद्धिः श्रद्दधानाश्च ये नराः ।
तेषां स्यादुपदेष्टव्यः सरहस्यो महाफलः ।
निरुद्विग्नस्तु यो दद्यान्मासमेकं गवाह्निकम् ।
एकभक्तं तथाश्नीयाच्छ्रूयतां तस्य यत्फलम् ।
इमा गावो महाभागाः पवित्रं परमं स्मृताः ।
त्रीँल्लोकान्धारयन्ति स्म सदेवासुरमानुषान् ।
तासु चैव महापुण्यं शुश्रूषा च महाफलम् ।
अहन्यहनि धर्मेण युज्यते वा गवाह्निके ।
मया ह्येता ह्यनुज्ञाताः पूर्वमासन्कृते युगे ।
ततोऽहमनुनीतो वै ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।
तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरि मे वृषः ।
रमेऽहं सह गोभिश्च तस्मात्पूज्याः सदैव ताः ।
महाप्रभावा वरदा वरान्दद्युरुपासिताः ।
ता गावोऽस्यानुमन्यन्ते सर्वकर्मसु यत्फलम् ।
तस्य तत्र चतुर्भागो यो ददाति गवाह्निकम् ।

Colophon.

कार्त्तिकं मासमस्माकं श्रद्धानः समाहितः ।
निर्वाप्यं परमं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

— (L. 504) Dn1. n3 एतत् (for एवं). B1. 3 Dn1 भवेत् (for लभेत्). — (L. 505) Dn1 महत् (for मतम्). — (L. 506) D7 om. लोकेषु. D4–7. 9 विश्रुताः (for कृत्स्नशः). — (L. 507) D4–7. 9 त्रिंशद्वर्षाणि रेणुक (for the post. half). — After line 507, D4–7. 9 ins. :

एकेनैव तु दानेन मनुजः सुखभाग्भवेत् ।
प्राप्नोति विपुलं स्वर्गं सर्वकामांश्च पुष्कलान् ।

— For lines 508–509, D4–7. 9 subst. :

दिशां गजानां तद्वाक्यं श्रुत्वा श्रावयतो गजः ।
देवतानां पितॄणां च श्रुत्वा प्रीता भवंस्तदा ।
विबुधाः पितृभिः सार्धं पूजयित्वेदमब्रुवन् ।
एवमेतद्यथात्थ त्वमुरग सत्यमस्तु तत् ।

[(L. 2) D4 तथा (for तदा). — (L. 4) D6. 7. 9 यथार्थत्वम् (for °त्थ त्वम्).]

— Colophon. — *Parvan name* : B1. 3. 4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B1. 3. 5 Dn D4–9 दानधर्म. —*Adhy. name* : V1 B1. 2. 4. 5 Dn D8 दिग्गजानां रहस्यानि; D4. 6. 7. 9 देवरहस्यं; D6 वेदरहस्यं. — *Adhy. no.* : V1 133; B5 123; Dn1 129. — *Śloka no.* : Dn1. n2 18. — Before the ref., D4–7. 9 ins. :

स्कन्दस्य वचनं श्रुत्वा पितरः सह दैवतैः ।
पृच्छन्ति धर्मगुह्यानि महादेवमुमापतिम् ।

—(L. 510) D4–7. 9 सारभूतास्त्विमे धर्माः सरहस्यानुचिंतिताः. —(L. 511) D4–7 इमं (for इदं). D4–7. 9 पुण्यं; D8 यत्नः (for मत्तः). V1 च; B1–3 Dn2 n3 हि (for ह). D4–7. 9 तच्छृणुध्वं समाहिताः (for the post. half). — D4–7. 9 om. lines 512–513. —(L. 512) B2 (marg. as above) विद्याश्रिता (for धर्मा°). B2 (marg. as above). 3 सर्वशः (for ये नराः). —(L. 515) V1 एकभुक्तं (for °भक्तं). D4–7. 9 एकभक्तेन चाश्नीयात्तस्य पुण्यफलं त्विदं (D4 °लान्वितः). — (L. 516) D4–7. 9 महादोग्ध्रीः (for °भागाः). D4–7. 9 पवित्रा लोकमातरः (for the post. half). — (L. 517) D4–7. 9 धारयंति च त्रील्लो(D5. 7 त्रयो लो)कान् (for the prior half). — After line 517, D4–7. 9 ins. :

गावस्तेषां प्रयच्छन्ति सर्वधर्मेषु यत्फलम् ।
गच्छते च गवां लोकं न पुण्यं न च पातकम् ।

[(L. 2) D4. 6. 9 हि (for the second च).]

— D4–7. 9 om. (hapl.) lines 518–526. —(L. 518) B4. 5 तथा (for महा-). —(L. 519) Bom. ed. गवाह्निकः (for °के). —(L. 524) Dn1. n2 वरं (for वरान्). — After line 524, V B Dn2. n3 D8 ins. :

अवन्दिताश्च हिंसेयुस्तस्मात्पूज्यतमा मताः ।

[B5 अपूजिताश्च (for अवन्दि°). B4. 5 स्मृताः (for मताः).]

—(L. 525) B2. 3 -धर्मेषु (for -कर्मसु). —(L. 526) B2 तत्र तस्य (by transp.); Dn3 तस्य तस्य. — Colophon. — *Parvan name* : B1. 3. 4 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B3–5 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B1. 2. 4. 5 महादेवरहस्यानि. — *Śloka no.* : Dn1. n2 9. — Before the ref., D4–7. 9 ins. :

ततः सूर्यप्रतीकाशं रक्तपद्मसमप्रभम् ।
शांकरं नोदयामासुः कार्त्तिकेयं महाद्युतिम् ।
ततः शक्तिधरः श्रीमान्धर्मगुह्यमिदं जगौ ।
सारभूतास्त्विमे धर्मा भवद्भिर्य उदाहृताः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्कन्दः ।

समाप्यनुमतो धर्मस्तं शृणुध्वं समाहिताः ।
नीलषण्डस्य शृङ्गाभ्यां गृहीत्वा मृत्तिकां तु यः ।
अभिषेकं त्र्यहं कुर्यात्तस्य धर्मं निबोधत ।
शोधयेदशुभं सर्वमाधिपत्यं परत्र च ।
यावच्च जायते मर्त्यस्तावच्छूरो भविष्यति ।
इदं चाप्यपरं गुह्यं सरहस्यं निबोधत ।
प्रगृह्यौदुम्बरं पात्रं पक्वान्नं मधुना सह ।
सोमस्योत्तिष्ठमानस्य पौर्णमास्यां बलिं हरेत् ।
तस्य धर्मफलं नित्यं श्रद्दधाना निबोधत ।
साध्या रुद्रास्तथादित्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
मरुतो वसवश्चैव प्रतिगृह्णन्ति तं बलिम् ।
सोमश्च वर्धते तेन समुद्रश्च महोदधिः ।
एष धर्मो मयोद्दिष्टः सरहस्यः सुखावहः ।

विष्णुः ।

धर्मगुह्यानि सर्वाणि देवतानां महात्मनाम् ।
ऋषीणां चैव गुह्यानि यः पठेदाह्निकं सदा ।
शृणुयाद्वानसूयुर्यः श्रद्दधानः समाहितः ।
नास्य विघ्नः प्रभवति भयं चास्य न विद्यते ।
ये च धर्माः शुभाः पुण्याः सरहस्या उदाहृताः ।
तेषां धर्मफलं तस्य यः पठेत जितेन्द्रियः ।
नास्य पापं प्रभवति न च पापेन लिप्यते ।

— (L. 527) $D_{4-7.9}$ समा(D_4 तम)प्यनुमतान्धर्मास् (for the prior half). $D_{5-7.9}$ तान् (for तं). D_4 शृणुध्वं सुसमाहिताः (for the post. half). — After line 527, $D_{4-7.9}$ ins. :

आषाढे शुक्लषष्ठ्यां तु रविभूतां धुतोदकान् ।

— (L. 528) $D_{4-7.9}$ गोवृषस्य विषाणाभ्यां मृत्तिकां गृह्य यो नरः. — After line 528, $D_{4-7.9}$ ins. :

प्रकुर्वीताभिषेकं तु तस्य पापं प्रणश्यति ।

— (L. 529) $D_{4-7.9}$ तस्य पुण्यफलं महत् (for the post. half). — B_5 om. (hapl.) 530–532. — (L. 530) B_2 (marg. as above). $_3$ च विंशति (for परत्र च). $D_{4-7.9}$ शोधयेत्पापकं कर्म इहलोके परत्र च. — (L. 531) $D_{4-7.9}$ यावज्जीवति मर्त्यः स तावद्यातति चंद्रवत्. — $D_{4.6.7.9}$ om. line 532. D_5 om. 532–534. — (L. 532) D_8 [ए]व (for [अ]पि). — (L. 533) $D_{6.7.9}$ गृह्य च (for प्रगृह्य). $D_{4-7.9}$ यावकं (for पक्वान्नं). — After line 533, $D_{4.6.7.9}$ ins.. :

श्वेतानि चैव पुष्पाणि साक्षतानि घृतं दधि ।

— (L. 534) $D_{4.6.7.9}$ उदयं तस्य सोमस्य (for the prior half). — (L. 535) $D_{4-7.9}$ दिव्यं (for नित्यं). $D_{4-7.9}$ श्रद्दधानस्य वै सुराः (for the post. half). — For lines 536–537, $D_{4-7.9}$ subst. :

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणाः ।
लोकपालाश्च वायुश्च हुताशः शक्र एव च ।

— After line 538, $D_{4-7.9}$ ins. :

सुप्रीताश्च प्रयच्छन्ति यथेप्सितमरिंदमाः ।
शाश्वतं नाकपृष्ठे च वासं सर्वे विमत्सराः ।
चक्षुष्मतां तु मर्त्यास्ते मृतानां सोम एव च ।
सौम्यतां च ततो यान्ति पौर्णमास्यां तु चन्द्रमाः ।
यच्चास्य दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं व्यपकर्षति ।
पुष्टिं च विपुलां दद्यात्परितुष्टो महोदधिः ।

— $D_{4-7.9}$ om. line 539. $D_{4-7.9}$ om. the ref. — (L. 540) $D_{4-7.9}$ देवतानां च गुह्यानि पितॄणां मातृभिः सह. — (L. 541) $D_{4.7.9}$ ऋषीणां प्रमथानां च (for the prior half). — D_5 om. lines 542–543. — (L. 542) $D_{4.6.7.9}$ श्रद्धानः (for [अ]नसूयुर्यः). D_4 om. from the post. half up to the prior half of line 544. $D_{6.7.9}$ om. 543. — (L. 545) $D_{4-7.9}$ तथा (for तेषां). D_5 यः पठेद्विजितेंद्रियः (for the post. half). — After line 545, $D_{4-7.9}$ ins. :

नैव पापानि चाप्नोति इहलोके परत्र च ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तत्फलं चापि शृण्वतः ।
यथा क्रतुशतैरिष्टं यथा दानं च पुष्करे ।
ब्राह्मणेषु च प्रीतेषु तत्फलं शाश्वतं ध्रुवम् ।
यच्च दुश्चरितं किंचित्पितृभिः पूर्वजैः कृतम् ।
तच्च शोधयते सर्वं वियोनिं न च गच्छति ।
धर्मवृद्धिं च वै देवास्तस्य कुर्युर्मया सह ।
विचरध्वं यथोत्साहमृषयः पितरस्तथा ।
श्रद्धानः पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा समाहितः ।
अपुत्रो लभते पुत्रानन्धो लभति चक्षुषी ।
अविद्यो लभते विद्यां ब्राह्मणो वेदपारगः ।
दरिद्रो लभते ह्यर्थाञ्शिल्पं लभति शिल्पितः ।
वणिग्वै लभते लाभं बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
व्याधितो मुच्यते रोगात्कामार्थी काममाप्नुयात् ।
युद्धे जयं च लभते मृतो लभति सद्गतिम् ।

भीष्मः ।

इत्युक्तो लोकनाथेन शंकरेण महात्मना ।
विबुधाः पितरश्चैव ऋषयः समरुद्गणाः ।
एवमस्तु विभो शर्व कृतोऽस्माकमनुग्रहः ।
यस्त्विमं शृणुयान्नित्यं पठेद्वापि समाहितः ।
वयमप्याश्रयान्सर्वे गच्छामोऽन्धकसूदन ।

Colophon.

[(L. 1) $D_{4.6.9}$ च (for [ए]व). — (L. 3) D_5 यथा क्रतुभिरिष्टं च (for the prior half). — (L. 12)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पठेद्वा श्रावयेद्वापि श्रुत्वा वा लभते फलम् ।
भुञ्जते पितरो देवा हव्यं कव्यमथाक्षयम् ।
श्रावयंश्चापि विप्रेन्द्रान्पर्वसु प्रयतो नरः ।
ऋषीणां देवतानां च पितॄणां चैव नित्यदा ।
भवत्यभिमतः श्रीमान्धर्मेषु प्रयतः सदा ।
कृत्वापि पापकं कर्म महापातकवर्जितम् ।
रहस्यधर्मं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

भीष्मः ।

एतद्धर्मरहस्यं वै देवतानां नराधिप ।
व्यासोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सर्वदेवनमस्कृतम् ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा ज्ञानं चेदमनुत्तमम् ।
इदमेव ततः श्राव्यमिति मन्येत धर्मवित् ।
नाश्रद्दधानाय न नास्तिकाय
न नष्टधर्माय न निर्गुणाय ।
न हेतुदुष्टाय गुरुद्विषे वा
नानात्मभूताय निवेद्यमेतत् ।

Colophon.

14A

V_1 B Dn $D_{1, 2, 4-9}$ Cv cont. :

युधिष्ठिरः ।

के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह ।
तथा वैश्यस्य के भोज्याः के च शूद्रस्य भारत ।

भीष्मः ।

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ।
वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ।
वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वभक्ष्या विकर्मिणः ।
वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
नित्याग्नयो विविक्ताश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ।
शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
मलं नृणां स पिबति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ।
शूद्राणां यस्तथा भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।
पृथिवीमलमश्नन्ति ये द्विजाः शूद्रभोजिनः ।
शूद्रस्य कर्मनिष्ठायां विकर्मस्थोऽपि पच्यते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो विकर्मस्थश्च पच्यते ।
स्वाध्यायनिरता विप्रास्तथा स्वस्त्ययने नृणाम् ।
रक्षणे क्षत्रियं प्राहुर्वैश्यं पुष्ट्यर्थमेव च ।
करोति कर्म यद्वैश्यस्तद्गत्वा ह्युपजीवति ।
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा वैश्यकर्मणि ।
शूद्रकर्म तु यः कुर्यादवहाय स्वकर्म च ।
स विज्ञेयो यथा शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ।
चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवत्सरो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंमिताः ।
शूद्रकर्मस्वथैतेषु यो भुङ्क्ते निरपत्रपः ।
अभोज्यभोजनं भुक्त्वा भयं प्राप्नोति दारुणम् ।

D_5 शिल्पगः (for शिल्पितः). — (L. 13) D_4 वणिजो (for °ग्वै). $D_{6, 9}$ लभंते वाणिजो लाभं (for the prior half). — (L. 14) D_5 रोगी (for रोगात्). — (L. 15) $D_{4, 6, 9}$ मर्त्यलोके च सद्गतिं (for the post. half). — (L. 17) D_5 ऋषयश् (for पितरश्). D_5 पितरः (for ऋषयः). — Colophon. *Sub-parvan* : $D_{5, 6, 9}$ दानधर्म. — *Adhy. name* : $D_{4-7, 9}$ देवरहस्यानि.]

— $D_{4-7, 9}$ om. lines 546–561. — (L. 547) B_5 पठित्वा (for पठेद्वा). B_8 Dn_2 D_8 श्रावयित्वा (for °येद्वा). V_1 $B_{1, 2}$ Dn_3 पठित्वा श्रावयित्वापि (for the prior half). — (L. 548) B_3 Dn_3 तथा (for अथ). — (L. 550) $B_{2, 3}$ नित्यशः (for °दा). — (L. 559) B_{1-3} निर्घृणाय (for निर्गु°). — (L. 560) V_1 B_4 Dn_3 न; $B_{1, 2}$ च (for वा). — After line 561, D_8 ins. :

देयं त्विदं श्रद्दधानाय पुण्यं
गुणान्विते धर्मपराय चैव ।
हेत्वर्थयुक्ताय गुरूक्तकारिणे
ब्रह्मात्मभूताय निवेद्यमेतत् ।

— Colophon. — *Parvan name* : B_{1-4} शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1, n2}$ D_8 दानधर्म. —*Adhy. name* : V_1 B Dn D_8 सर्व(Dn_8 सर्वदेव)रहस्यानि. —*Adhy. no.* : V_1 135; B_5 125; Dn_1 130. — *Śloka no.* : Dn_1 16; Dn_2 17.

14 A

$D_{4, 6, 9}$ om. line 1. — (L. 1) V_1 $B_{1-3, 5}$ Dn_3 $D_{5, 8}$ च (for ह). — (L. 2) Dn_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4. Bom. ed. के शूद्रस्य च भारत (for the post. half). — (L. 3) B_1 वै च (for चैव). D_5 ब्राह्मणस्येह भोज्या ये भोज्याश्च क्षत्रियस्य च. — (L. 5) $B_{3, 5}$ $D_{5, 8}$ च; Dn_3 हि (for ह). — (L. 6) V_1 च (for तु). — D_5 om. lines 8–12. — (L. 9) D_8 अपि (for अथ). — B_3 om. line 12. — (L. 13) $B_{1, 4}$ D_8 हि (for ऽपि). — (L. 14) B_5 ब्राह्मणाः. $B_{3, 5}$ वैश्या. $B_{3, 5}$ विकर्मस्थाश्. $D_{5, 8}$ हि (for च). — (L. 17) V_1 $B_{1, 2}$ (marg. as above). $_{4, 5}$ दत्त्वा (for गत्वा). Dn_3 [अ]भ्युप- (for ह्युप°). $Dn_{1, n2}$ तद्दत्वाभ्युपजीवति (for the post. half). — (L. 18) $B_{1, 4, 5}$ -गोरक्ष-. B_3 कृषिवाणिज्यगोरक्षम् (for the prior half). — (L. 19) D_5 अपहाय (for अव°). — (L. 22) D_8 वृथाऽऽध्यायी (for °ध्यायी). — (L. 24) D_5 आप्नोति (for प्रा°). — D_5 om. lines 28–30. — (L. 29) V_1 -धर्मतः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कुलं वीर्यं च तेजश्च तिर्यग्योनित्वमेव च ।
स प्रयाति यथा श्वा वै निष्क्रियो धर्मवर्जितः ।
भुङ्क्ते चिकित्सकस्यान्नं तदन्नं च पुरीषवत् ।
पुंश्चल्यन्नं च सूत्रं स्यात्कारुकान्नं च शोणितम् ।
विद्योपजीविनोऽन्नं च यो भुङ्क्ते साधुसंमतः ।
तदप्यन्नं यथा शौद्रं तत्साधुः परिवर्जयेत् ।
वचनीयस्य यो भुङ्क्ते तमाहुः शोणितं ह्रदम् ।
पिशुनं भोजनं भुङ्क्ते ब्रह्महत्यासमं विदुः ।
असत्कृतमवज्ञातं न भोक्तव्यं कदाचन ।
व्याधिं कुलक्षयं चैव क्षिप्रं प्राप्नोति ब्राह्मणः ।
नगरीरक्षिणो भुङ्क्ते श्वपचप्रवणो भवेत् ।
गोघ्ने च ब्राह्मणघ्ने च सुरापे गुरुतल्पगे ।
भुक्त्वान्नं जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ।
न्यासापहारिणो भुक्त्वा कृतघ्ने क्लीबवर्तिनि ।
जायते शबरावासे मध्यदेशबहिष्कृते ।
अभोज्याश्चैव भोज्याश्च मया प्रोक्ता यथाविधि ।
किमन्यदद्य कौन्तेय मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

उक्तास्तु भवता भोज्यास्तथाभोज्याश्च सर्वशः ।
अत्र मे प्रश्नसंदेहस्तन्मे वद पितामह ।
ब्राह्मणानां विशेषेण हव्यकव्यप्रतिग्रहे ।
नानाविधेषु भोज्येषु प्रायश्चित्तानि शंस मे ।

भीष्मः ।

हन्त वक्ष्यामि ते राजन्ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
प्रतिग्रहेषु भोज्ये च मुच्यते येन पाप्मनः ।
घृतप्रतिग्रहे चैव सावित्री समिदाहुतिः ।
तिलप्रतिग्रहे चैव सममेतद्युधिष्ठिर ।
मांसप्रतिग्रहे चैव मधुनो लवणस्य च ।
आदित्योदयनं स्थित्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ।
काञ्चनं प्रतिगृह्याथ जपमानो गुरुश्रुतिम् ।
कृष्णायसं च त्रिवृतं धारयन्मुच्यते द्विजः ।
एवं प्रतिगृहीतेऽथ धने वस्त्रे तथा स्त्रियाम् ।
एवमेव नरश्रेष्ठ सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ।
अन्नप्रतिग्रहे चैव पायसेक्षुरसे तथा ।
इक्षुतैलपवित्राणां त्रिसंध्येऽप्सु निमज्जनम् ।
व्रीहौ पुष्पे फले चैव जले पिष्टमये तथा ।
यावके दधिदुग्धे च सावित्रीं शतशोऽन्विताम् ।
उपानहौ च वस्त्रं च प्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिकम् ।
जपेच्छतं समायुक्तस्तेन मुच्येत पाप्मना ।
क्षेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहसूतकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पाप्मा विमुच्यते ।
कृष्णपक्षे तु यः श्राद्धं पितृणामश्नुते द्विजः ।
अन्नमेतदहोरात्रात्पूतो भवति ब्राह्मणः ।
न च संध्यामुपासीत न च जप्यं प्रवर्तयेत् ।
न संकिरेत्तदन्नं च तथा पूयेत ब्राह्मणः ।
इत्यर्थमपराह्णे तु पितॄणां श्राद्धमुच्यते ।
यथोक्तानां यदश्नीयुर्ब्राह्मणाः पूर्वकेतिताः ।
मृतकस्य तृतीयाहे ब्राह्मणो योऽन्नमश्नुते ।
स त्रिवेलं समुन्मज्य द्वादशाहेन शुध्यति ।
द्वादशाहे व्यतीते तु कृतशौचो विशेषतः ।
ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्त्वा मुच्यते तेन पाप्मना ।
मृतस्य दशरात्रेण प्रायश्चित्तानि दापयेत् ।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम् ।
मृतकस्य त्रिरात्रे यः समुद्दिष्टे समश्नुते ।
सप्त त्रिषवणं स्नात्वा पूतो भवति ब्राह्मणः ।
सिद्धिमाप्नोति विपुलामापदं चैव नाप्नुयात् ।
यस्तु शूद्रैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।

(for -संमतः). — (L. 32) B2-5 पिशुनान्नं च (B4 तु) यो भुंक्ते (for the prior half). — (L. 33) D5 अविज्ञातं (for अव°). — (L. 34) D8 मानवः (for ब्राह्मणः). — (L. 35) V1 B D5. 8 नगरारक्षणे भुंक्ते (for the prior half). — (L. 36) B Dn3 D5. 8 ब्रह्महणे (for ब्राह्मणघ्ने). — (L. 37) D5 मर्त्यो (for विप्रो). — (L. 41) D5 अर्हसि (for इच्छसि). — Colophon. — *Parvan name* : B1. 2. 4 Dn3 शांति. — *Sub-parvan* : V1 B Dn D8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V1 B1. 2. 4. 5 Dn1. n2 D8 भोज्याभोज्यान्नं (B1 °ज्यज्ञानं); Dn3 भोज्यान्नं. — *Adhy. no.* : V1 135; B5 126; Dn1 132. — *Śloka no.* : Dn1. n2 21. — (L. 43) V1 B2 ब्रूहि (for वद). — (L. 47) V1 B1. 4. 5 Dn3 D8 -ग्रहे च (for -ग्रहेषु). — (L. 52) Dn3 यजमानो (for जप°). B3 -स्मृतिं (for -श्रुतिम्). — (L.
53) B5 त्रिविधं; Bom. ed. विवृतं (for त्रि°). — (L.
54) B2 च (for ऽथ). D8 दाने (for धने). — (L. 60)
Bom. ed. च्छत्रं (for वस्त्रं). B3 Dn3 -देहिके (for °कम्).
— (L. 63) B1 पापाद् (for पाप्मा). — (L. 64) B5
यच्च (for यः). — (L. 66) B1-3. 5 जाप्यं (for जप्यं).
— (L. 67) D5 न संकिरन्न दत्तं च (for the prior half).
Dn3 ततः (for तथा). — (L. 69) B1 समश्नीयुर् (for
यद°). — Dn3 reads lines 70-72 twice. — (L.
71) V1 B मुच्यते (for शुध्यति). — (L. 75) V1 B4
Dn1. n2 इष्टं (for इष्टिं). — (L. 77) B1 Dn3 स च;
B5 स वा (for सप्त). V1 सावित्रीसवनं स्नात्वा; B2-4 स
रात्रिषवणं स्नात्वा (for the prior half). — (L. 78)
V1 [अ]पि (for [च]ैव). Dn3 मा (for न). — (L.
79) B3. 5 समश्नीयाद् (for सहाश्नी°). B3. 5 D3 [ऽ]थ

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अशौचं विधिवत्तस्य शौचमात्रं विधीयते ।
यस्तु वैश्यैः सहाश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
स वै त्रिरात्रं दीक्षित्वा मुच्यते तेन कर्मणा ।
क्षत्रियैः सह योऽश्नीयाद्ब्राह्मणोऽप्येकभोजने ।
आप्लुतः सह वासोभिस्तेन मुच्येत पाप्मना ।
शूद्रस्य तु कुलं हन्ति वैश्यस्य पशुबान्धवान् ।
क्षत्रियस्य श्रियं हन्ति ब्राह्मणस्य सुवर्चसम् ।
प्रायश्चित्तं च शान्तिं च जुहुयात्तेन मुच्यते ।
सावित्रीं रैवतीमिष्टिं कूष्माण्डमघमर्षणम् ।
अथोच्छिष्टमथान्योन्यं संप्राशेन्नात्र संशयः ।
रोचना विरजा रात्रिर्मङ्गलालम्भनानि च ।

Colophon.

14 B

V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ **C**v cont. :

युधिष्ठिरः ।

दानेन वर्ततेत्याह तपसा चैव भारत ।
तदेतन्मे मनोदुःखं व्यपोह त्वं पितामह ।
किंस्वित्पृथिव्यां ह्येतन्मे भवाञ्शंसितुमर्हति ।

भीष्मः ।

शृणु यैर्धर्मनिरतैस्तपसा भावितात्मभिः ।
लोका ह्यसंशयं प्राप्ता दानपुण्यरतैर्नृपैः ।
सत्कृतश्च तथात्रेयः शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य सदा राजन्गतो लोकाननुत्तमान् ।
शिबिरौशीनरः प्राणान्प्रियस्य तनयस्य च ।
ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ।
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय तनयं स्वकम् ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते ।
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अर्घ्यं प्रदाय विधिवल्लेभे लोकाननुत्तमान् ।
दिव्यं शतशलाकं च यज्ञार्थं काञ्चनं शुभम् ।
छत्रं देवावृधो दत्त्वा ब्राह्मणायास्थितो दिवम् ।
भगवानम्बरीषश्च ब्राह्मणायामितौजसे ।
प्रदाय सकलं राष्ट्रं सुरलोकमवाप्तवान् ।
सावित्रः कुण्डलं दिव्यं यानं च जनमेजयः ।
ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् ।
वृषादर्भिश्च राजर्षी रत्नानि विविधानि च ।
रम्यांश्चावसथान्दत्त्वा द्विजेभ्यो दिवमागमत् ।
निमी राष्ट्रं च वैदार्भिः कन्यां दत्त्वा महात्मने ।
अगस्त्याय गतः स्वर्गं सपुत्रपशुबान्धवः ।
जामदग्न्यश्च विप्राय भूमिं दत्त्वा महायशाः ।
रामोऽक्षयांस्तथा लोकाञ्जगाम मनसोऽधिकान् ।
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि देवराट् ।
वसिष्ठो जीवयामास येन यातोऽक्षयां गतिम् ।
रामो दाशरथिश्चैव हुत्वा यज्ञेषु वै वसु ।
स गतो ह्यक्षयाल्लोकान्यस्य लोके महद्यशः ।
कक्षसेनश्च राजर्षिर्वसिष्ठाय महात्मने ।
न्यासं यथावत्संन्यस्य जगाम सुमहायशाः ।
करंधमस्य पौत्रस्तु मरुत्तोऽऽविक्षितः सुतः ।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम सः ।

(for ऽपि). $D_{5.8}$ -भोजनं. V_1 $B_{1.2.4}$ ब्राह्मणोथैकभाजने (for the post. half.). — V_1 B_5 om. (hapl.) lines 80–83. D_3 om. (hapl.) 80–81. — (L. 80) B_3 $Dn_{2.}$ n_8 शौचमत्र (for °मात्रं). — (L. 81) B_2 [अ]थ (for [प]क-). $B_{1.2.4}$ Dn_1 ब्राह्मणोथैकभाजने (Dn_1 °भोजनं) (for the post. half). — (L. 82) B_8 भिक्षित्वा (for दी°). — (L. 83) B_3 Dn_1 [ऽ]थ (for ऽपि). $B_{1.2.4}$ ब्राह्मणोथैकभाजने (for the post. half). — Dn_2 reads line 86 twice. D_5 om. lines 87–88. — (L. 88) V_1 B_3 Dn_2 रेवतीम्. V_1 B_1 इष्टं (for इष्टिं). — (L. 89) Bom. ed. तथा (for the first अथ). — Colophon. — *Parvan name* $B_{1\,3.4}$ शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ D_8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 B_8 Dn D_8 प्रायश्चित्तविधिः. — *Adhy. no.* : V_1 136 ; B_5 127 ; Dn_1 133. — *Śloka no.* : Dn_1 25 ; Dn_2 24.

14 B

Dn_1. n_2 D_8 om. line 3. — (L. 3) B_2 (marg.) किंचित्पृथुतरं तन्मे (for the prior half). $B_{4.5}$ D_5 अर्हसि (for °ति). — (L. 5) D_8 ह्यसंक्षयाः (for °शयं). Dn_3 -पुण्यवृतैर्; D_8 °तरैर् (for °रतैर्). D_5 नरैः (for नृपैः). — (L. 6) V_1 यथा (for तथा). — (L. 7) $B_{4.5}$ D_8 तथा; D_5 ततो (for सदा). Dn_2 मृतो; Dn_3 सतां (for गतो). D_5 गोलोकानप्यनुत्तमान् (for the post. half). — B_5 D_5 om. (hapl.) lines 8-13. — (L. 9) B_1 D_8 उपाहृत्य (for °कृत्य) — (L. 12) Some MSS. वशिष्ठाय. — (L. 13) B_1 अर्घं (for अर्घ्यं). — B_1 om. (hapl.) lines 14–19. — (L. 18) D_5 सावित्रं (for °त्रः). —(L. 19) V_1 B_4 तथा; $B_{2.3}$ च यो; B_5 यथा; Dn च गां (for च गा). — (L. 21) Dn आगतान्; Bom. ed. आगतः (for °मत्). — (L. 22) V_1 $B_{1.2.4}$ D_8 तु (for च). — (L. 25) Dn_2 मनसा (for °सो). — (L. 27) Some MSS. वशिष्ठो. — (L. 30) Some MSS. वाशिष्ठाय. — (L. 31) D_8 -तगाः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा धर्मभृतां वरः ।
निधिं शङ्खमनुज्ञाप्य जगाम परमां गतिम् ।
राजा मित्रसहश्चैव वसिष्ठाय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां भार्यां दत्त्वा च त्रिदिवं गतः ।
मनोः पुत्रश्च सुद्युम्नो लिखिताय महात्मने ।
दण्डमुद्धृत्य धर्मेण गतो लोकाननुत्तमान् ।
सहस्रचित्यो राजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशाः ।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ।
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयम् ।
मौद्गल्याय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः ।
भक्ष्यभोज्यस्य च कृतान्राशयः पर्वतोपमान् ।
शाण्डिल्याय पुरा दत्त्वा समन्युर्दिवमास्थितः ।
नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजो महाद्युतिः ।
दत्त्वा राज्यमृचीकाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान्देवैरधिष्ठितान् ।
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः सर्वैः कामैरयुज्यत ।
कौत्साय दत्त्वा कन्यां तु हंसीं नाम यशस्विनीम् ।
गतोऽक्षयानतो लोकान्राजर्षिश्च भगीरथः ।
दत्त्वा शतसहस्रं तु गवां राजा भगीरथः ।
सवत्सानां कोहलाय गतो लोकाननुत्तमान् ।
एते चान्ये च बहवो दानेन तपसा च ह ।
युधिष्ठिर गताः स्वर्गं निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
गृहस्थैर्दानतपसा यैर्लोका वै विनिर्जिताः ।
शिष्टानां चरितं ह्येतत्कीर्तितं मे युधिष्ठिर ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमास्थिताः ।
दत्त्वा तु सततं तेऽस्तु कौरवाणां धुरंधर ।
दानयज्ञक्रियायुक्ता बुद्धिर्धर्मोपचायिनी ।
यत्र ते नृपशार्दूल संदेहो वै भविष्यति ।
श्वः प्रभाते हि वक्ष्यामि संध्या हि समुपस्थिता ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

श्रुतं मे भवतस्तात सत्यव्रतपराक्रम ।
दानधर्मेण महता ये प्राप्तास्त्रिदिवं नृपाः ।
इमांस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मान्धर्मभृतां वर ।
दानं कतिविधं देयं किं तस्य च फलं लभेत् ।
कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।
कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भीष्मः ।

शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।
यथा दानं प्रदातव्यं सर्ववर्णेषु भारत ।
धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।
दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।
इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ।
ददाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा ।
इत्यर्थिभ्यो निशम्यैवं सर्वं दातव्यमर्थिने ।
नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ।
इति दद्याद्भयादेव दृढं मूढाय पण्डितः ।
प्रियो मेऽयं प्रियोऽस्याहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ।
वयस्यायैवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रितः ।

(for -यशाः). V1 D5 जगाम सुमहद्यशः (for the post. half). — (L. 33) V1 ह (for सः). — (L. 34) D8 तु (for च). — (L. 35) B3 D5.8 अनुप्राप्य (for °ज्ञाप्य). — (L. 36) B5 वज्रो (for राजा). Some MSS. वशिष्ठाय. — (L. 37) D8 दमयंतीं (for मदयन्तीं). — (L. 38) Dn3 तु (for च). — (L. 39) Dn2 मार्गेण; D8 यत्नेन (for धर्मेण). — B1. om. (hapl.) lines 40–41. D5 om. (hapl.) lines 42–47. — (L. 44) B2.4 भक्ष- (for भक्ष्य-). — (L. 46) B1 राजन् (for नाम). — Dn2 reads lines 47–48 twice. — (L. 51) V1 सर्व- (for सर्वैः). — (L. 53) Dn3 ततो (for अतो). D8 अक्षयांश्च गतो लोकान् (for the prior half). — (L. 59) D8 लोकाः खे च विनिर्मिताः (for the post. half). — (L. 60) D5 शिष्टानां चरिते ह्येते (for the prior half). Dn3 ते (for मे). — (L. 64) Dn2 तत्र (for यत्र). — (L. 65) B1 ते; B2 तु (for the second हि). — Colophon.— *Parvan name:* B1.3 Dn3 शांति. — *Sub-parvan:* V1 दानफलिकं; B Dn D8 दानधर्मं. — *Adhy. name:* V1 दानफलिकं; B2.5 धर्मफल (B2 °लि)कः; B4 Dn D8 B1 दानफलकथनं; — *Adhy. no.;* V1 137; B5 122; Dn 134. फलिकः. — *Śloka no.:* Dn2 32. — (L. 67) D5 तथा (for नृपाः). — (L. 69) Dn3 ज्ञेयं (for देयं). B4 Dn3 च तस्य (by transp.). B5 भवेत् (for लभेत्). V1 B1–3 D8 किं च त (V1 किंचित्त)स्य फलं भवेत् (for the post. half). — (L. 70) D3 तेभ्यश्च (for के°). V1 B1.4 Dn2. n3 D5 कारणं (for धर्मं; D8 धर्म्यं (for धर्म्यं). — (L. 71) D5 कारणं (for — (L. 72) B4.5 °णैः). V1 B5 कतिविधैः (for °धं). — (L. 73) B5 यथा प्रदानं दातव्यं कौरव्य (for कौन्तेय). — D5.8 om. (hapl.) line 74. (for the prior half). — (L. 75) V1 B2.4.5 Dn3 निबोध तान्; B1 °धत — (L. 76) V1 इति (for इह). B5 शुभं (for °ध तत्). — (L. 79) Dn3 [अ]र्थिभ्यो (for °भ्यो). V1 (for सुखम्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।
इति दद्याद्दरिद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ।
इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।
यथाशक्त्या प्रदातव्यमेवमाह प्रजापतिः ।

Colophon.

15

For 13. 126–13. 134, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. and Cv subst. :

वैशंपायनः ।

अनुशास्य शुभैर्वाक्यैर्भीष्मस्त्वाह महामतिम् ।
प्रीत्या पुनः स शुश्रूषुर्वचनं यद्युधिष्ठिरे ।

जनमेजयः ।

पितामहो मे विप्रर्षे भीष्मं कालवशं गतम् ।
किमपृच्छत्तदा राजा सर्वसामासिकं हितम् ।
उभयोर्लोकयोर्युक्तं पुरुषार्थमनुत्तमम् ।
तन्मे वद महाप्राज्ञ श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

वैशंपायनः ।

भूय एव महाराज शृणु धर्मसमुच्चयम् ।
यदपृच्छत्तदा राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
शरतल्पगतं भीष्मं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
अजातशत्रुः प्रीतात्मा पुनरेवाभ्यभाषत ।

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रूयतां मे हि वचनमर्थित्वात्प्रब्रवीम्यहम् ।
परावरज्ञो भूतानां दयावान्सर्वजन्तुषु ।
आगमैर्बहुभिः स्फीतो भवान्नः परमः कुले ।
त्वादृशो दुर्लभो लोके सांप्रतं ज्ञानदर्शनः ।
भवता गुरुणा चैव धन्या बत वयं प्रभो ।
अयं स कालः संप्राप्तो दुर्लभो ज्ञातिबान्धवैः ।
शास्ता तु नास्ति नः कश्चित्त्वदृते पुरुषर्षभ ।
तस्माद्धर्मार्थसंयुक्तमायत्यां च हितोदयम् ।
आश्चर्यं परमं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि भारत ।
अयं नारायणः श्रीमान्सर्वपार्थिवसंनिधौ ।
भवन्तं बहुमानाच्च प्रणयाच्चोपसेवते ।
अस्यैव तु समक्षं नः पार्थिवानां तथैव च ।
इतिवृत्तं पुराणं च श्रोतॄणां परमं हितम् ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
मत्प्रियार्थं तु कौरव्य स्नेहाद्वापितुमर्हसि ।

वैशंपायनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्नेहादागतविक्लवः ।
प्रपिबन्निव तं दृष्ट्वा भीष्मो वचनमब्रवीत् ।
शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
एतावदुक्त्वा गाङ्गेयः प्रणम्य शिरसा हरिम् ।

$B_{1.3-5}$ Dn_2 D_8 [ए]त्र (for [ए]त्रं). — (L. 82) B_2 [ऽ]यं मे (by transp.); D_5 मेहं. — (L. 84) V_1 दीनश्च याचमानश्च (for the prior half). V_1 तुष्यते (for °ति). — (L. 86) D_5 पुण्यं पुण्यं (for दानं पुण्य-). — Colophon. — *Parvan name*: $B_{1.3}$ Dn_3 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 $B_{1.3-5}$ Dn_1. n_2 D_8 दानधर्म. — *Adhy. name* : V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_8 दानप्रभेदः. — *Adhy. no.*: V_1 138; B_5 129; Dn_1 135. — *Śloka no.*: Dn_1. n_2 11.

15

D_{10} जनमेजयः (for वैशंपायनः). — (L. 1) T_1 अनुशिष्टः (for °शास्य). D_{10} $T_{2.3}$ G भीष्ममाह महामतिः (for the post. half). — (L. 2) T_1 च; M_4 सु- (for स). D_{10} $T_{2.3}$ G युधिष्ठिरः; T_1 M_4 युधिष्ठिर (for °ष्ठिरे). — T_1 om. (hapl.) lines 3–8. D_{10} om. the ref. — (L. 4) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 8. D_{10} T_2 G -सामाजिकं (for °सिकं). — (L. 5) T_2 नित्यं (for युक्तं). — (L. 6) D_{10} G_2 तमेवेदं; G_1 तदेवेदं (for तन्मे वद). — G_2 om. the ref. — (L. 7) G_4 महाभाग (for °राज). — (L. 12) T_1 [ऽ]द्य (for हि). — (L. 14) D_{10} T G प्रीतो (for स्फीतो). D_{10} T G परमं (for °मः). — (L. 15) D_{10} $T_{1.3}$ G M_3 (*inf. lin.*).$_4$ -संयुतः; T_2 -संयुतं (for -दर्शनः). — T_1 om. lines 16–17. — (L. 16) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 चैव (for बत). — (L. 17) D_{10} T_3 G दुर्लभैर् (for °भो). — (L. 18) S (except T_3 $G_{2.4}$) तु (for नु). D_{10} T_3 शास्ति (for नास्ति). D_{10} $T_{2.3}$ G कः (for नः). G_3 कः स्वित् (for कश्चित). — (L. 19) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 -साहितम् (for -संयुक्तम्). T_1 महोदयं (for हितो°). — (L. 20) T_3 आचार्थमपरं वाक्यं (sic) (for the prior half). $M_{1.3}$ परिपृच्छामि भारत (for the post. half). — (L. 22) D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [उ]प-). — (L. 23) G_2 च (for तु). — T_1 transp. lines 24–25. — (L. 24) T_1 इतिहासं (for °वृत्तं). M_4 पुराणञ्च (for °णं च). — (L. 26) D_{10} T G हि (for तु). — (L. 28) G_2 -भजन् (for -पिबन्). — Before line 29, $T_{1.3}$ ins. भीष्मः. — (L. 29) T_1 यथा- (for पुरा). — After line 29, M_{1-3} read line 47, repeating it in its proper place. — T_1 reads lines 30–31, followed by the colophon, after line 69. — (L. 31) T_1 [ए]व (for [इ]दं).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

धर्मराजं समीक्ष्येदं पुनर्वक्तुं समारभत् ।

Colophon.

अयं नारायणः श्रीमान्पुत्रार्थं व्रतकाङ्क्षया ।
दीक्षितोऽभून्महाबाहुः पुरा द्वादशवार्षिकम् ।
दीक्षितं केशवं द्रष्टुमभिजग्मुर्महर्षयः ।
सेवितुं च महात्मानः प्रीयमाणा जनार्दनम् ।
नारदः पर्वतश्चैव कृष्णद्वैपायनस्तथा ।
देवलः काश्यपश्चैव हस्तिकाश्यप एव च ।
जमदग्निश्च राजेन्द्र धौम्यो वाल्मीकिरेव च ।
अपरेऽपि तपःसिद्धाः सत्यव्रतपरायणाः ।
शिष्यैरनुगताः सर्वे ब्रह्मविद्भिरकल्मषैः ।
केशवस्तानभिगतान्प्रीत्या संप्रतिगृह्य च ।
तेषामतिथिसत्कारं पूजनार्थं कुलोचितम् ।
देवकीतनयो हृष्टो देवतुल्यमकल्पयत् ।
उपविष्टेषु सर्वेषु विष्टरेषु तदानघ ।
विश्वस्तेषु हि तुष्टेषु केशवार्चनया पुनः ।
परस्परं कथा दिव्याः प्रावर्तन्त मनोरमाः ।
विष्णोर्नारायणस्यैव प्रसादात्कथयामि ताः ।
तस्यैव व्रतचर्यायां मुनिभिर्विस्मितः पुरा ।
यश्च गोवृषभाङ्कस्य प्रभावोऽभून्महात्मनः ।
यत्र देवी महादेवमपृच्छत्संशयान्पुरा ।
कथयामास शर्वस्तान्देव्याः प्रियचिकीर्षया ।
उमापत्योश्च संवादं शृणु तात मनोरमम् ।
वर्णाश्रमाणां धर्मश्च तत्र तात समाहितः ।
ऋषिधर्मश्च निखिलो राजधर्मश्च पुष्कलः ।
गृहस्थधर्मश्च शुभः कर्मपाकफलानि च ।
देवगुह्यं च विविधं दानधर्मविधिस्तदा ।
विधानमत्र संप्रोक्तं यमस्य नियमस्य च ।
यमलोकविधानं च स्वर्गलोकविधिस्तथा ।
प्रागमोक्षविधिश्चैव तीर्थचर्या च पुष्कला ।
मोक्षधर्मविधानं च सांख्ययोगसमन्वितम् ।
स्त्रीधर्मश्च स्वयं देव्या देवदेवाय भाषितः ।
एवमादि शुभं सर्वं तत्र तात समाहितम् ।
रुद्राण्याः संशयप्रश्नो यत्र तात प्रवर्तते ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्म्यं च परमं हितम् ।
पुष्टियोगमिदं दिव्यं कथ्यमानं मया शृणु ।
इतिहासमिमं दिव्यं पवित्रं परमं शुभम् ।
सायं प्रातः सदा सम्यक्श्रोतव्यं च बुभूषता ।
ततो नारायणो देवः संक्लिष्टो व्रतचर्यया ।
वह्निर्विनिःसृतो वक्त्रात्कृष्णस्याद्भुतदर्शनः ।
अग्निना तेन महता निःसृतेन मुखाद्विभोः ।
पश्यतामेव सर्वेषां दग्ध एव नगोत्तमः ।

— Colophon. *Sub-parvan :* D_{10} M_1 दानधर्म. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 185 ; T_1 177 ; G_1 119 ; G_3 M_1 179; $M_{2.3}$ 180, M_4 178. — Before line 32, S (except T_1) ins. भीष्मः. — (L. 32) D_{10} T G पुत्रार्थे (for °र्थं). — (L. 33) D_{10} $G_{2.4}$ हि (for ऽभून्). D_{10} G_2 व्रतं ; T_2 पुनर् (for पुरा). — T_1 om. line 35. — (L. 35) D_{10} T_3 G_4 सेवित्वा (for °तुं). $G_{1.3.4}$ M महात्मानं (for °नः). D_{10} $T_{2.3}$ G प्रीयमाणं (for °णा). — (L. 36) T_1 om. (hapl.) from the post half up to the prior half of line 37. D_{10} T_3 G_{1-3} M_1 तदा (for तथा). — (L. 37) T_1 काश्यपश्चात्रिरेव च (for the post. half). — T_1 om. line 40. — (L. 40) G_4 सद्भिर् (for सर्वे). — (L. 41) T_1 सु- (for सं-). $T_{2.3}$ G -परि- (for -प्रति-). — (L. 42) T_1 -सत्कार- (for °रं). G_2 फलोचितं (for कुलो°). — G_2 om. lines 43–45. — (L. 43) G_4 देवव्रतम् (for °तुल्यम्). — (L. 44) T_1 तथा (for तदा). — T_1 om. line 45. — (L. 45) $T_{2.3}$ G [अ]भि- (for हि). — (L. 46) D_{10} $T_{2.3}$ $M_{3.4}$ परस्पर- (for °स्परं). — Before line 47, D_{10} $T_{2.3}$ G_2 ins. भीष्मः. — (L. 47) M_4 om. the post. half. M_{1-3} (all first time) [इ]ह (for [ए]व). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ते; M_{1-3} (all first time) वः (for ताः). — (L. 48) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.3}$ अस्यैव ; M_4 om (for तस्यैव). D_{10} S (except G_1) विस्मितं (for °तः). — (L. 49) D_{10} T G M_4 यत्र (for यश्च). T_1 $G_{1.3}$ M च (for ऽभून्). — (L. 51) D_{10} G_4 सर्वान्स ; T G_{1-3} M_4 सर्वांस्तान् (for शर्व°). — (L. 52) $T_{1.2}$ G मनोहरं (for °रमम्). — (L. 53) T_1 यत्र तात ; T_3 तदा तत्र (for तत्र तात). — (L. 54) T_2 ऋषिधर्मांश्च निखिला (for the prior half). — (L. 55) G_2 -याग- (for -पाक-). — (L. 56) T_1 G_3 दानं (for दान-). T G_{1-3} तथा (for तदा). — (L. 57) T_1 $G_{1.3}$ M तत्र (for अत्र). $T_{2.3}$ G_2 प्रोक्तं यद् (for संप्रोक्तं). — (L. 58) M_3 -लोके (for -लोक-). D_{10} T G M_4 -गतिस् (for -विधिस्). — (L. 59) T_2 तीर्थचर्यांश्च T_1 तीर्थयात्राश्च पुष्कलाः (for the post. half). — (L. 60) G_4 तीर्थ- (for मोक्ष-). — (L. 61) M_{1-3} -धर्मं (for -धर्मश्च). M_{1-3} भाषितं (for °तः). — (L. 62) G_2 समाहितः (for °हितम्). — T_1 om. lines 65–66. — (L. 65) G_1 इमं (for इदं). — (L. 66) D_{10} G_2 इदं (for इमं). G_3 पुण्यं (for दिव्यं). — (L. 67) M_1 सु- (for च). — Before line 68, D_{10} T G_4 ins. भीष्मः. — (L. 68) M_3 संश्लिष्टो (for संक्लिष्टो). — (L. 69) T_3 -दर्शिनः (for -दर्शनः). — (L. 70) G_4 $T_{1.3.4}$ $G_{1.3.4}$ M विभो (for विभोः). — (L. 72) T_2 G M_4 -गणाकीर्णः (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मृगपक्षिसमाकीर्णः श्वापदैरभिसंकुलः ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो मथितो दीनदर्शनः ।
पुनः स दृष्टमात्रेण हरिणा सौम्यचेतसा ।
स बभूव गिरिः क्षिप्रं प्रफुल्लद्रुमकाननः ।
सिद्धचारणसंघैश्च प्रसन्नैरुपशोभितः ।
मत्तवारणसंयुक्तो नानापक्षिगणैर्युतः ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च सर्वेषामभवद्भृशम् ।
तं दृष्ट्वा हृष्टरोमाणः सर्वे मुनिगणास्तदा ।
विस्मिताः परमायस्ताः साध्वसाकुललोचनाः ।
न किंचिदब्रुवंस्तत्र शुभं वा यदि वेतरत् ।
ततो नारायणो देवो मुनिसंघे सुविस्मिते ।
तान्समीक्ष्यैव मधुरं बभाषे पुष्करेक्षणः ।
किमर्थं मुनिसंघस्य विस्मयोऽयमनुत्तमः ।
एतं मे संशयं सर्वे याथातथ्यमनिन्दिताः ।
ऋषयो वक्तुमर्हन्ति निश्चयेनार्थकोविदाः ।
केशवस्य वचः श्रुत्वा तुष्टुवुर्मुनिपुंगवाः ।
भवान्सृजति वै लोकान्भवान्संहरति प्रजाः ।
भवाञ्शीतं भवानुष्णं भवान्सत्यं भवान्क्रतुः ।
भवानादिर्भवानन्तो भवतोऽन्यन्न विद्यते ।
स्थावरं जंगमं सर्वं त्वमेव पुरुषोत्तम ।
त्वत्तः सर्वमिदं तात लोकचक्रं प्रवर्तते ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं मुखादग्निविनिर्गमम् ।
एतन्नो विस्मयकरं बभूव मधुसूदन ।
ततोऽधिगतसंत्रासा भवाम पुरुषोत्तम ।
यदिच्छेत्तत्र वक्तव्यं कुतोऽस्माकं नियोगतः ।

भगवान् ।

नित्यं हितार्थं लोकानां भवद्भिः क्रियते तपः ।
तस्माल्लोकहितं गुह्यं श्रूयतां कथयामि वः ।
असुरः सांप्रतं कश्चिदहितो लोकनाशनः ।
मायास्त्रकुशलश्चैव बलदर्पसमन्वितः ।
बभूव स मया वध्यो लोकानां हितकाम्यया ।
पुत्रेण मे वधो दृष्टस्तस्य वै मुनिपुंगवाः ।
तदर्थं पुत्रमेवाहं सिसृक्षुर्वनमागतः ।
आत्मनः सदृशं पुत्रमहं जनयितुं व्रतैः ।
एवं व्रतपरीतस्य तपस्तीव्रतया मम ।
अथात्मा मम देहस्थः सोऽग्निर्भूत्वा विनिःसृतः ।
विनिःसृत्य गतो द्रष्टुं क्षणेन च पितामहम् ।
ब्रह्मणा मन्मथोऽनङ्गः पुत्रत्वे मे प्रकल्पितः ।
अनुज्ञातश्च तेनैव पुनरायान्ममान्तिकम् ।
एतन्मे वैष्णवं तेजो मम वक्त्राद्विनिःसृतम् ।
तत्तेजसा निर्मथितः पुरतोऽयं गिरिः स्थितः ।
दृष्ट्वा नाशं गिरेस्तस्य सौम्यभावतया मम ।
पुनः स दृष्टमात्रेण गिरिरासीद्यथापुरम् ।
एतद्गुह्यं मया तथ्यं कथितं वः समासतः ।
भवन्तो व्यथिता येन विस्मिताश्च तपोधनाः ।
ऋषीणामेवमुक्त्वा तु तान्पुनः प्रत्यभाषत ।

Colophon.

भगवान् ।

भवतां दर्शनादेव प्रीतिरभ्यधिका मम ।

-समा°). D_{10} S (except T_1 G_1) अपि (for अभि-). — (L. 73) T_1 मत्तवारणसंयुतः (for the post. half). — (L. 74) G_{1-3} -तेजसा (for -चेतसा). — (L. 76) T_2 -शोभितैः (for °तः). — G_1 om. (hapl.) 77. — (L. 77) G_4 वृतः (for युतः). — (L. 79) D_{10} सदा (for तदा). — (L. 80) S (except T_1 M_2 [*inf. lin.*], 4) परमा-यत्ताः (for °यस्ताः). — T_1 om. line 81. — (L. 82) D_{10} T G तु (for सु-). — Before line 84, M ins. भगवान्. — (L. 84) Kumbh. ed -संघेस्मिन् (for -संघस्य). — (L. 85) T_2 नित्यं (for सर्वे). T_1 G_3 याथातथ्यैर् (for °तथ्यम्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,2,4}$ य(G_4 या)-थात(D_{10} °ति)थ्येन नंदि(T_3 नादि)ताः (for the post. half). — Before line 87, T_1 M ins. भीष्मः. — T_3 reads lines 92–95 twice. — (L. 92) G_4 लोके (for लोक-). — (L. 93) G_2 -विनिर्गमः (for °गमम्). T_3 (both times) मुखादग्निर्विनिर्गतः (for the post. half). — (L. 94) $G_{1,3}$ एवं (for एतन्). — (L. 95) T_3 (both times) G वि- (for ऽधि-). — T_1 om. line 96. — (L. 96) D_{10} G M यदि चेत् (for यदिच्छेत्). D_{10} $G_{1,3,4}$ M तच्च; G_2 ते च (for तत्र). — (L. 98) G_4 सर्वं (for गुह्यं). M_4 श्रूयते (for °तां). — (L. 99) $T_{2,3}$ G_2 आभितो; G_4 असुरो (for अहितो). — (L. 101) G_4 बभूव न; M स बभूव (by transp.). D_{10} $T_{2,3}$ G_2 वद्धो (for वध्यो). — (L. 102) G_2 दिष्टस (for दृष्टस). G_4 [ए]व (for वै). — (L. 103) G_{1-3} अत्र (for अर्थं). — (L. 106) G_2 देहस्तु (for °स्थः). T_2 भूतो (for भूत्वा). — (L. 108) T_2 निर्मितो (for मन्मथो). G_2 पुत्रत्वेन (for °त्वे मे). G_1 damaged; G_3 प्रकल्पिते (for °तः). — (L. 109) T_2 [ए]वं. — (L. 110) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ एवं (for एतन्). — (L. 112) D_{10} T G दाहं (for नाशं). T_2 तत्र (for तस्य). — (L. 113) $T_{2,3}$ G M_4 यथा पुरा (for यथापुरम्). — (L. 114) G_2 एतं (for एतद्). D_{10} $T_{2,3}$ G यथा- (for मया). T_2 समा-हिताः (for °सतः). — Colophon. *Sub-parvan*: D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} T_2 G_2 M_4 उमामहे-श्वरसंवादः; T_3 नारायणऋषिसंवादः; G_4 गोविंदऋषिगणसंवादः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भवन्तस्तु तपःसिद्धा भवन्तो देवदर्शनाः ।
सर्वत्र गतिमन्तश्च ज्ञानविज्ञानभाविताः ।
गतागतज्ञा लोकानां सर्वे निर्धूतकल्मषाः ।
तस्माद्भवद्भिर्यत्किंचिद्दृष्टं वाप्यथ वा श्रुतम् ।
आश्चर्यभूतं लोकेषु तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
युष्माभिः कथितं यत्स्यात्तपसा भावितात्मभिः ।
तत्स्यादमृतसंकाशं वाङ्मधुश्रवणे स्पृहा ।
रागद्वेषवियुक्तानां सततं सत्यवादिनाम् ।
श्रद्धेयं श्रवणीयं च वचनं हि सतां भवेत् ।
तत्संयोगं हि तन्मेऽस्तु न वृथा कर्तुमर्हथ ।
भवतां दर्शनं तस्मात्सफलं तु भवेन्मम ।
तदहं सज्जनमुखान्निःसृतं जनसंसदि ।
कथयिष्याम्यहरहो बुद्धिदीपकरं नृणाम् ।
तदन्ये वर्धयिष्यन्ति पूजयिष्यन्ति वापरे ।
वाक्शल्यविगताश्चान्ये प्रशंसन्ति पुरातनम् ।

भीष्मः ।

एवं ब्रुवति गोविन्दे श्रवणार्थं महर्षयः ।
वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरिदमूचुर्जनार्दनम् ।
अयुक्तमस्मानेवं त्वं वाचा वरद भाषितुम् ।
त्वच्छासनमुखाः सर्वे त्वदधीनपरिश्रमाः ।
एवं पूजयितुं चास्मान्न चैवार्हसि केशव ।
तद्भवस्त्वन्यन्न पश्यामो यल्लोके ते न विद्यते ।
दिवि वा भुवि वा किंचित्तत्सर्वं हि त्वया ततम् ।
न विद्महे वयं देव कथ्यमानं तवान्तिके ।
एवमुक्तो हृषीकेशः सस्मितं चेदमब्रवीत् ।
अहं मानुषयोनिस्थः सांप्रतं मुनिपुंगवाः ।
तस्मान्मानुषवद्वीर्यं मम जानीत सुव्रताः ।
भवद्भिः कथ्यमानं च अपूर्वमिव तद्भवेत् ।

भीष्मः ।

एवं संचोदिताः सर्वे केशवेन महात्मना ।
ऋषयश्चानुवर्तन्ते वासुदेवस्य शासनम् ।
ततस्त्वृषिगणाः सर्वे नारदं देवदर्शनम् ।
अमन्यन्त बुधा बुद्ध्या समर्थं तन्निबोधने ।
ऋषिरुग्रतपाश्चायं केशवस्य प्रियोऽधिकम् ।
पुराणज्ञश्च वाग्मी च कारणैस्तं च मेनिरे ।
सर्वे तदर्हणं कृत्वा नारदं वाक्यमब्रुवन् ।
भवता तीर्थयात्रार्थं चरता हिमवद्गिरौ ।
दृष्टं वै यत्तदाश्चर्यं श्रोतॄणां परमं प्रियम् ।
तत्त्वं त्वमविशेषेण हितार्थं सर्वमादितः ।
प्रियार्थं केशवस्यास्य स भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्मः ।

तदा संचोदितः सर्वैरृषिभिर्नारदस्तथा ।

— *Adhy. no.:* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 186; T_1 178; $G_{1.3}$ M_1 180; $M_{2.3}$ 181; M_4 179. — (L. 117) T_1 दर्शनेन (for °नाद्). M_4 अप्यधिका (for अभ्य°). — (L. 119) T_1 -कोविदाः (for -भाविताः). — (L. 120) D_{10} $T_{2.3}$ G गत्यागतिज्ञा लोकानां (for the prior half). — (L. 123) G_1 यस्मात् (for यत्स्यात्). T_2 भावितात्मना (for °भिः). — (L. 124) G_{1-3} वाङ्मधुश्रवणेप्सितं (for the post. half). — T_1 om. line 127. — (L. 127) T_2 तु (for हि). D_{10} T_3 G $M_{1.2.4}$ तं (for तन्). M_4 अर्हति (for °थ). — (L. 128) D_{10} T_3 दर्शनात् (for °नं). G_4 अस्मात् (for त°). T_1 भवतां सफलं यस्मात् (for the prior half). — T_1 om. lines 129–132. — (L. 130) D_{10} T_2 G अहं बुद्धिं (D_{10} G_2 °द्धिर्; T_2 °द्धयः) (for अहरहो). G_1 -दीप्तिकरं (for -दीप°). — (L. 131) G_4 तान्येव (for तदन्ये). D_{10} $T_{2.3}$ G च (for वा). — (L. 132) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ वात्सल्य- (for वाक्शल्य-). G_4 -विगतं (for °ताश्च्). G_{1-3} पुरातनाः (for °तनम्). — D_{10} T_2 G om. the ref. — (L. 134) T_1 वाग्भिः सांत्वप्रधानाभिर् (for the prior half). — Before line 135, D_{10} S (except T_1 G_2) ins. ऋषयः. — (L. 135) G_4 transp. अस्मान् and एवं. G_2 नो वक्तुं (for एवं त्वं). — (L. 137) D_{10} भाषितुं (for केशव). — Before line 138, D_{10} ins. केशव उवाच. — (L. 138) D_{10} $T_{2.3}$ G त्वत्तस्त्वन्यं; T_1 तत्त्वदन्यं (for तद्भवस्त्वन्यन्). G_2 च (for न). T_1 वस्तु (for ते न). — (L. 140) T_2 कथं (for वयं). D_{10} त्वेव (for देव). — Before line 142, T_3 ins. श्रीभगवानुवाच. — (L. 142) G_4 ऋषि- (for मुनि-). — (L. 143) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ जन्म (for मम). —T_3 M om. the ref. — M_1 om (hapl.) lines 145–155. — (L. 146) T_1 ऋषयश्चान्ववर्तंत (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) line 147. — (L. 147) T_1 दिव्य- (for देव-). — (L. 148) T_1 तदा (for बुधा). M_4 om. from बुधा up to मब्रुवन् (in the post. half of line 151). — (L. 149) D_{10} T_2 G $T_{2.3}$ निबोध मे (for °धने). — (L. 150) D_{10} T_2 G_4 पुराणश्चैव वाग्मी च [ऽ]धिकः. — (L. 151) T_1 $G_{2.3}$ $M_{2.3}$ (for the prior half). — Before line 152, D_{10} T G_{2-4} तदर्पणं (for °र्हणं). — T_1 om. line 154. ins. ऋषयः; $M_{2.3}$ भीष्मः. — (L. 154) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 अतस्त्व (for तत्त्वं). G_{1-3} अतस्त्वनविशेषेण; M_{2-4} तत्त्वं त्वनव° (for the prior half). T_1 $G_{3.4}$ भगवन् — (L. 155) G_1 partly damaged. (for स भवान्). $G_{2.3}$ अर्हसि (for °ति). — $G_{2.3}$ om. the ref. — (L. 156) T_1 $M_{2.3}$ तथा (for तदा). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ संयोजितः (for संचो°). D_{10} G_2 तथा संयोजितः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रणम्य शिरसा विष्णुं सर्वलोकहिते रतम् ।
समुद्वीक्ष्य हृषीकेशं वक्तुमेवोपचक्रमे ।
ततो नारायणसुहृन्नारदो वदतां वरः ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादमन्वभाषत ।

Colophon.

नारदः ।

भगवंस्तीर्थयात्रार्थं तथैव चरता मया ।
दिव्यमद्भुतसंकाशं दृष्टं हैमवतं वनम् ।
नानावृक्षलतायुक्तं नानापक्षिगणैर्युतम् ।
नानारत्नसमाकीर्णं नानाभावसमन्वितम् ।
दिव्यचन्दनसंयुक्तं दिव्यधूपेन धूपितम् ।
दिव्यपुष्पसमाकीर्णं दिव्यगन्धेन मूर्छितम् ।
सिद्धचारणसंवासं भूतसंघैर्निषेवितम् ।
वरिष्ठाप्सरसाकीर्णं नानागन्धर्वसंकुलम् ।
मृदङ्गमुरजोद्घुष्टं शङ्खवीणाभिनादितम् ।
नृत्यद्भिर्भूतसंघैश्च सर्वतस्त्वभिशोभितम् ।
नानारूपैर्विरूपैश्च भीमरूपैर्भयानकैः ।
व्याघ्रसिंहोरगमुखैर्बिडालवदनैस्तथा ।
खरोष्ट्रद्वीपिवदनैर्गजवक्त्रैस्तथैव च ।
उलूकश्येनवदनैः काकगृध्रमुखैस्तथा ।
एवं बहुविधाकारैर्भूतसंघैर्भृशाकुलम् ।
नानद्यमानं बहुधा हरपारिषदैर्भृशम् ।
घोररूपं सुदुर्दर्शं रक्षोगणशतैर्वृतम् ।
समाजं तद्वने दृष्टं मया भूतपतेः पुरा ।
प्रनृत्ताप्सरसं दिव्यं देवगन्धर्वनादितम् ।
षट्पदैरुपगीतं च प्रथमे मासि माधवे ।
उत्क्रोशक्रौञ्चकुररैः सारसैर्जीवजीवकैः ।
मत्ताभिः परपुष्टाभिः कूजन्तीभिः समाकुलम् ।
उत्तमोत्सवसंकाशं भीमरूपतरं ततः ।
द्रष्टुं भवति सर्वस्य धर्मभागिजनस्य च ।
ये चोर्ध्वरेतसः सिद्धास्तत्र तत्र समागताः ।
मार्ताण्डरश्मिसंचारा विश्वेदेवगणास्तथा ।
तथा नागास्तथादित्या लोकपाला हुताशनाः ।
वाताश्च सर्वे वायन्ति दिव्यपुष्पसमाकुलाः ।
किरन्तः सर्वपुष्पाणि किरन्तोऽद्भुतदर्शनाः ।
ओषध्यः प्रज्वलन्त्यश्च द्योतयन्त्यो दिशो दश ।
विहगाश्च मुदा युक्ता नृत्यन्ति च नदन्ति च ।
गिरः सुमधुरास्तत्र दिव्या दिव्यजनप्रियाः ।
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ।
पर्यङ्क इव बभ्राज उपविष्टो महाद्युतिः ।
व्याघ्रचर्मपरीधानो गजचर्मोत्तरच्छदः ।
व्यालयज्ञोपवीतश्च लोहिताभ्रविभूषितः ।
हरिश्मश्रुजटो भीमो भयकर्ता सुरद्विषाम् ।

सर्वैर् (G_2 °स्त्वैर्) (for the prior half). D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.2}$ तदा (for तथा). — (L. 157) T_1 -महेश्वरं (for -हिते रतम्). — (L. 160) T_1 संवादं चान्वभाषत (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 187; T_1 179; $G_{1.3}$ M_1 181; $M_{2.3}$ 182; M_4 180. — (L. 161) D_{10} T_1 $G_{1.3}$ M -यात्रायां (for °र्थं). G_2 तदा (for तथा). G_4 [आ]चरता (for च°). — (L. 163) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -समायुक्तं (for -लता°). D_{10} $T_{2.3}$ G वृतं (for युतम्). — (L. 164) T_1 -शब्द- (for -रत्न-). D_{10} T_3 -गणाकीर्णं (for -समा°). — M_3 reads lines 165–168 twice. — (L. 165) T_1 -धूपैः सु-; $G_{3.4}$ -धूमेन (for -धूपेन). — G_4 om. (hapl.) line 166. — (L. 166) T_1 -गंध- (for -पुष्प-). T_1 -पुष्पवि- (for -गन्धेन). D_{10} $T_{2.3}$ चार्चितं; $G_{2.3}$ वासितं (for मूर्छितम्). — (L. 167) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -संघातं; T_1 G_3 -संबाधं; M_4 -संवादं (for °सं). D_{10} T_1 $M_{1.2.3}$ (both times).$_4$ -संघ- (for -संघैर्). — (L. 168) D_{10} G_4 वरिष्ठसारसाकीर्णं; T_1 वरिष्ठजनसंकीर्णं (for the prior half). T_3 G नाग- (for नाना-). M_3 नानाभावसमन्वितं (for the post. half). — (L. 169) M_4 मृदंगमुरवोद्घुष्टं (for the prior half). $G_{1.3}$ -वीणानु- (for °भि-). — (L. 170) T_1 सर्व- (for भूत-). T_1 सर्वशस् (for °तस्). M_4 -चोदितं (for -शोभितम्). — (L. 171) T_2 भूत- (for भीम-). — (L. 172) T_2 -मृगैर् (for -मुखैर्-). D_{10} G_2 सिंहव्याघ्रोरगमुखैर् (G_2 °मृगैर्) (for the prior half). Some MSS. विलाल- (for बिडाल-). — (L. 173) D_{10} $G_{2.3}$ -द्वीप- (for -द्वीपि-). D_{10} G_4 om. (hapl.) from the post. half up the prior half of line 174. — (L. 174) D_{10} G_2 काल-; G_4 कंक- (for काक-). — (L. 180) T_1 प्रथमं (for °मे). — (L. 183) D_{10} S (except M_{1-3}) उत्तमावाससंकाशं (for the prior half). T_3 अभि- (for भीम-). G_4 -वरं (for -तरं). $T_{1.2}$ भीमरूपं परंतप (for the post. half). — (L. 184) T_2 $G_{3.4}$ दृष्टं (for द्रष्टुं). D_{10} S (except T_1) धर्मस्य (for सर्वस्य). — (L. 185) G_3 -रेतः सं- (for -रेतसः). T_1 समाहिताः (for °गताः). — (L. 187) T_2 G_2 दिव्यास् (for नागास्). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 दिव्या; T_2 नागा (for [आ]दित्या). T_2 लोकपाल- (for °पाला). — (L. 188) T_1 वांति स (for वायन्ति). — (L. 189) M_{1-3} ऋतवः (for किरन्तः). T_1 चरंतो; T_2 वहंतो (for किरन्तो). — (L. 191) T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भयघ्नः सर्वभूतानां भक्तानामभयंकरः ।
किंनरैर्देवगन्धर्वैः स्तूयमानः समन्ततः ।
ऋषिभिश्चाप्सरोभिश्च सर्वतश्चापि शोभितः ।
तत्र भूतपतेः स्थानं देवदानवसंकुलम् ।
सर्वतेजोमयं भूम्ना लोकपालनिषेवितम् ।
महोरगसमाकीर्णं सर्वेषां लोमहर्षणम् ।
भीमरूपमनिर्देश्यमप्रधृष्यतमं विभो ।
तत्र भूतपतिं देवमासीनं शिखरोत्तमे ।
ऋषयो भूतसंघाश्च प्रणम्य शिरसा हरम् ।
गीर्भिः परमशुद्धाभिस्तुष्टुवुश्च महेश्वरम् ।
विमुक्ताश्चैव पापेभ्यो बभूवुर्विगतज्वराः ।
ऋषयो वालखिल्याश्च तथा विप्रर्षयश्च ये ।
अयोनिजा योनिजाश्च तपःसिद्धा महर्षयः ।
तत्रस्थं देवदेवेशं भगवन्तमुपासते ।
ततस्तस्मिन्क्षणे देवी भूतस्त्रीगणसेविता ।
हरतुल्याम्बरधरा समानव्रतचारिणी ।
काञ्चनं कलशं गृह्य सर्वतीर्थाम्बुपूरितम् ।
पुष्पवृष्ट्याभिवर्षन्ती दिव्यगन्धसमायुता ।
सरिद्वराभिः सर्वाभिः पृष्ठतोऽनुगता वरा ।
सेवितुं भगवत्पार्श्वमाजगाम शुचिस्मिता ।
आगम्य तु गिरेः पुत्री देवदेवस्य चान्तिकम् ।
मनःप्रियं चिकीर्षन्ती क्रीडार्थं शंकरान्तिके ।
मनोहराभ्यां पाणिभ्यां हरनेत्रे पिधाय तु ।
अवेक्ष्य हृष्टा स्वगणान्स्मयन्ती पृष्ठतः स्थिता ।
देव्या चान्धीकृते देवे कश्मलं समपद्यत ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टचन्द्रार्कतारकम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारं तमसा चाभिसंवृतम् ।
विषण्णं भयसंत्रस्तं जगदासीद्भयाकुलम् ।
हाहाकारस्तृषीणां च लोकानामभवत्तदा ।
तमोभिभूते संभ्रान्ते लोके जीवितशङ्किते ।
तृतीयं चास्य संभूतं ललाटे नेत्रमायतम् ।
द्वादशादित्यसंकाशं लोकान्भासावभासयत् ।
तत्र नेत्राग्निना तेन युगान्ताग्निनिभेन वै ।
अदह्यत गिरिः सर्वो हिमवानग्रतः स्थितः ।
दह्यमाने गिरौ तस्मिन्मृगपक्षिसमाकुले ।
सविद्याधरगन्धर्वे दिव्यौषधसमायुते ।
ततो गिरिसुता चापि विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
बभूव च जगत्सर्वं तथा विस्मयसंयुतम् ।
पश्यतामेव सर्वेषां देवदानवरक्षसाम् ।
नेत्रजेनाग्निना तेन दग्ध एव नगोत्तमः ।
तं दृष्ट्वा मथितं शैलं शैलपुत्री सविक्लवा ।
पितुः शमनमिच्छन्ती पपात भुवि पादयोः ।
तद्दृष्ट्वा देवदेवेशो देव्या दुःखमनुत्तमम् ।
हैमवत्याः प्रियार्थं च गिरिं पुनरवैक्षत ।
दृष्टमात्रो भगवता सौम्ययुक्तेन चेतसा ।
क्षणेन हिमवाञ्शैलः प्रकृतिस्थोऽभवत्पुनः ।
हृष्टपुष्टविहंगश्च प्रफुल्लद्रुमकाननः ।
सिद्धचारणसंघैश्च प्रीतियुक्तैः समाकुलः ।

रदंति; G3 मदंति (for नदन्ति). — (L. 192) D10 T2.3 G ततः समंततस्तत्र (for the prior half). — (L. 193) T2 दिव्य- (for हेम-). — (L. 196) Some MSS. व्याळ- (for व्याल-). — (L. 197) D10 T2.3 G M2 [अ]मर- (for सुर-). — (L. 198) D10 T2.3 G भयहेतुरभक्तानां (for the prior half). — (L. 199) M1.3 ततस्ततः (for समन्ततः). — (L. 200) T1 सर्वशश् (for °तश्). D10 T1.3 G [ए]व; T2 [उ]प- (for [अ]पि). — (L. 202) T2 भूमौ (for भूम्ना). — (L. 204) T1 G2.3 M बभौ (for विभो). — (L. 206) T2 देव- (for भूत-). G2 [अं]जलिं (for हरम्). — T3 om. (hapl.) line 207. — (L. 207) D10 T2 G3.4 मनोहरं; G2 मनोरमं (for महेश्वरम्). — (L. 209) T3 ते (for ये). — T1 om. line 210. — (L. 211) D10 T2.3 G M4 ततस्तं; T1 तरसा (for तत्रस्थं). — (L. 212) T2 तदा (for भूत-). S (except M) -संवृता (for -सेविता). — (L. 215) T1 om. from the post. half up to the prior half of line 219. D10 T2.3 G -समावृता; M4 °हिता (for °युता). — (L. 217) M3 सेवितं (for °तुं). — (L. 218) G3.4 M2 आगत्य (for °म्य). — (L. 221) G4 तदा; M3 स्मिता (for स्थिता). — (L. 222) T1 नेत्रे (for देवे). — (L. 223) T1 सं- (for नि-). — (L. 224) T1 -संवृतः (for °तम्). — (L. 225) G2 -वित्रस्तं (for -संत्रस्तं). — T1 om. line 226. — (L. 226) D10 T2.3 G M2 हाहाकारमृषीणां च (for the prior half). — (L. 227) G3 लोक- (for लोके). D10 G T2.3 M4 -संक्षये; T1 -संक्षये (for -शङ्किते). — (L. 228) M4 संभ्रांतं (for संभूतं). — T1 om. line 229. — (L. 230) D10 T3 G1-3 तेनाग्निना (for नेत्रा°). T2 तत्र तेनाग्निनाक्षिण (for the prior half). — T1 om. (hapl.) line 233. — (L. 233) M दिव्यौषधि- (for °ध-). T3 G2 -समाकुले (for °युते). T2 G1.3 दिव्यौषधिसमाकुले (for the post. half). — T1 om. lines 235–238. — (L. 238) D10 सु- (for स-). — (L. 239) D10 T2.3 G सं(G2 स)मानम् (for शमनम्). — (L. 242) D10 T G दृष्टमात्रे (for °मात्रो). G1.3 तेजसा (for चेतसा). — T1 om. lines 244–245. — (L. 244) D10 T2.3 G1-3 -विहंगैश् (for °गश्). — (L. 245) M1.3.4 समाकुलैः (for °कुलः). — (L. 246) G1.3.4

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पितरं प्रकृतिस्थं तु दृष्ट्वा हैमवती भृशम् ।
अभवत्प्रीतिसंयुक्ता मुदिता च पिनाकिनम् ।
देवी विस्मयसंयुक्ता प्रष्टुकामा महेश्वरम् ।
हितार्थं सर्वलोकानां प्रजानां हितकाम्यया ।
देवदेवं महादेवी बभाषेदं वचोऽर्थवत् ।
भगवन्देवदेवेश शूलपाणे महाद्युते ।
विस्मयो मे महाञ्जातस्तस्मिन्नेत्राग्निसंप्लुते ।
किमर्थं देवदेवेश ललाटेऽस्मिन्प्रकाशते ।
अतिसूर्याग्निसंकाशं तृतीयं नेत्रमायतम् ।
नेत्राग्निना तु महता निर्दग्धो हिमवानसौ ।
पुनः स दृष्टमात्रस्तु प्रकृतिस्थः पिता मम ।
एष मे संशयो देव हृदि संप्रति वर्तते ।
देवदेव नमस्तुभ्यं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

नारदः ।

एवमुक्तस्तया देव्या प्रीयमाणोऽब्रवीद्भवः ।
स्थाने संशयितुं देवि धर्मज्ञे प्रियभाषिणि ।
त्वदृते मां हि वै प्रष्टुं न शक्यं केनचित्प्रिये ।
प्रकाशं यदि वा गुह्यं त्वत्प्रियार्थं ब्रवीम्यहम् ।
शृणु तत्सर्वमखिलमस्यां संसदि भामिनि ।
सर्वेषामेव लोकानां कूटस्थं विद्धि मां प्रिये ।
मदधीनास्त्रयो लोका यथा विष्णौ तथा मयि ।
स्रष्टा विष्णुरहं गोप्ता इति तद्विद्धि भामिनि ।
तस्माद्यदा मां स्पृशति शुभं वा यदि वेतरत् ।
तथैवेदं जगत्सर्वं तत्तद्भवति शोभने ।
एतद्गुह्यमजानन्त्या त्वया बाल्याद‍निन्दिते ।
नेत्रे मे पिहिते देवि क्रीडनार्थं दृढव्रते ।
त्वत्कृते नष्टचन्द्रार्कं जगदासीद्भृशाकुलम् ।
नष्टादित्ये तमोभूते लोके गिरिसुते प्रिये ।
तृतीयं लोचनं सृष्टं लोकान्संरक्षितुं मया ।
अस्यैव तेजसाक्ष्णो मे मथितोऽयं गिरिः शुभे ।
वृक्षगुल्मलताकीर्णो व्यालाध्युषितकंदरः ।
त्वत्प्रियार्थं कृतो देवि प्रकृतिस्थः पुनर्मया ।
कथितं संशयस्थानं निर्विशङ्का भव प्रिये ।

Colophon.

नारदः ।

क्षणज्ञा देवदेवस्य श्रोतुकामा प्रियं हितम् ।
उमा देवी महादेवमपृच्छत्पुनरेव तु ।
भगवन्देवदेवेश सर्वदेवनमस्कृत ।
चतुर्मुखो वै भगवानभवत्केन हेतुना ।
भगवन्केन वै वक्त्रमैन्द्रमद्भुतदर्शनम् ।
उत्तरं चापि भगवन्पश्चिमं शुभदर्शनम् ।
दक्षिणं च मुखं रौद्रं केनोर्ध्वं जटिलावृतम् ।
यथादिशं महादेव श्रोतुमिच्छामि कारणम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वं पृच्छसि भामिनि ।
पुरासुरौ महाघोरौ लोकोद्वेगकरौ भृशम् ।
सुन्दोपसुन्दनामानावास्तुर्बहुगर्वितौ ।
अशस्त्रवध्यौ बलिनौ परस्परहितैषिणौ ।

च (for तु). — (L. 248) T_1 $G_{1.3}$ द्रष्टुकामा (for प्रष्टु°). — T_1 om. line 249. — (L. 250) T_2 G_4 महादेवं (for °देवी). — Before line 251, S (except $T_{2.3}$ $G_{2.4}$) ins. देवी ; Madras ed. उमा. — (L. 252) D_{10} तत्र (for तस्मिन्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -संभवे ; G_2 -संनिभे (for -संप्लुते). — (L. 253) D_{10} T_2 G_4 प्रकाशितं ; G_{1-3} M_4 °शिते (for °शते). — (L. 255) T_1 च (for तु). (L. 257) $T_{1.3}$ G M_4 मे संप्र- (for संप्रति). — G_4 om. the ref. — (L. 259) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तथा (for तया). — After line 259, T_1 ins. :

देवीमुवाचानुकूलां सर्वभूतहितैषिणीम् ।

— Before line 260, D_{10} S (except G_2) ins. महेश्वरः. — (L. 260) G_3 M_{1-3} संशायितं (for °यितुं). — (L. 261) T_1 शक्यं (for प्रष्टुं). T_1 प्रष्टुं (for शक्यं). — (L. 262) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} प्रियार्थं प्र- (for त्वत्प्रियार्थं). — T_1 om. line 264. — (L. 265) T_2 त्रिलोका ये (for त्रयो लोका). — T_1 om. lines 266–268. — (L. 266) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M [ए]तद् (for तद्). — (L. 267) D_{10} M_4 मा (for मां). — (L. 268) G_{1-3} M_4 तद्देव (for तथैव). — (L. 270) D_{10} $T_{2.3}$ G मन्नेत्रे (for नेत्रे मे). T_1 शुचिस्मिते ; $T_{2.3}$ धृतव्रते (for दृढ°). — (L. 271) D_{10} $T_{1.3}$ G_{2-4} तत्कृते ; T_2 मत्कृते (for त्वत्कृते). D_{10} $T_{2.3}$ G भयाकुलं (for भृशा°). — (L. 273) D_{10} S (except $M_{1.4}$) लोकं (for लोकान्). — D_{10} S (except $M_{1.3}$) om. (hapl.) lines 274–276. — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दानधर्म. —*Adhy. name* : D_{10} T_2 M उमामहेश्वरसंवादः. —*Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} 188; $G_{1.3}$ M_1 182; $M_{2.3}$ 183; M_4 184. — (L. 280) T_1 $G_{2.3}$ M_4 सर्वभूत- (for °देव-). — (L. 282) D_{10} T G ते (for वै). — (L. 283) M_{1-3} उत्तमं (for °रं). — (L. 284) T_1 केनोर्ध्वं जटिलं प्रभो (for the post. half). — T_1 om. line 285. — (L. 286) D_{10} एवं (for एष). —T_1 महेशः ; $T_{2.3}$ G महादेवः (for महेश्वरः). — (L. 287) D_{10} T G_{2-4} M_4 इच्छसि (for पृ°). — (L. 288) T_3 महाभागौ (for °घोरौ). — (L. 289) $G_{1.3}$ M सुंदोप-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तयोरेव विनाशाय निर्मिता विश्वकर्मणा ।
मृगपक्षिगणानां च स्थावराणां तथैव च ।
सर्वतः सारमुद्धृत्य तिलशो लोकपूजिता ।
तिलोत्तमेति विख्याता अप्सराः सा बभूव ह ।
देवकार्यं करिष्यन्ती हावभावसमन्विता ।
सा तु पर्यन्तमागम्य रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
मया बहुमता चेयं देवकार्यं करिष्यति ।
इति मत्वा तदा चाहं कुर्वन्तीं मां प्रदक्षिणम् ।
तथैव तां दिदृक्षुश्च चतुर्वक्त्रोऽभवं प्रिये ।
ऐन्द्रं मुखमिदं पूर्वं तपश्चर्यापरं सदा ।
दक्षिणं मे मुखं दिव्यं रौद्रं संहरति प्रजाः ।
लोककार्यपरं नित्यं पश्चिमं मे मुखं प्रिये ।
वेदानधीते सततमद्भुतं चोत्तरं मुखम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि शूलपाणे वरप्रद ।
किमर्थं नीलता कण्ठे भाति बर्हनिभा तव ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
पुरा युगान्तरे यत्नादमृतार्थं सुरासुरैः ।
बलवद्भिर्विमथितश्चिरकालं महोदधिः ।
रज्जुना नागराजेन मथ्यमाने महोदधौ ।
विषं तत्र समुद्भूतं सर्वलोकविनाशनम् ।
तद्दृष्ट्वा विबुधाः सर्वे तदा विमनसोऽभवन् ।
ग्रस्तं हि तन्मया देवि लोकानां हितकारणात् ।
तत्कृता नीलता चासीत्कण्ठे बर्हिनिभा शुभे ।
तदाप्रभृति चैवाहं नीलकण्ठ इति स्मृतः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

नीलकण्ठ नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखावह ।
बहूनामायुधानां त्वं पिनाकं धर्तुमिच्छसि ।
किमर्थं देवदेवेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शस्त्रागमं ते वक्ष्यामि शृणु धर्म्यं शुचिस्मिते ।
युगान्तरे महादेवि कण्वो नाम महामुनिः ।
स हि दिव्यां तपश्चर्यां कर्तुमेवोपचक्रमे ।
तथा तस्य तपो घोरं चरतः कालपर्ययात् ।
वल्मीकं पुनरुद्भूतं तस्यैव शिरसि प्रिये ।
वेणुर्वल्मीकसंयोगान्मूर्ध्नि तस्य बभूव ह ।
धरमाणश्च तत्सर्वं तपश्चर्यामथाकरोत् ।
तस्मै ब्रह्मा वरं दातुं जगाम तपसार्चितः ।
दत्त्वा तस्मै वरं देवो वेणुं दृष्ट्वा त्वचिन्तयत् ।
लोककार्यं समुद्दिश्य वेणुनानेन भामिनि ।
चिन्तयित्वा तमादाय कार्मुकार्थे न्ययोजयत् ।
विष्णोर्मम च सामर्थ्यं ज्ञात्वा लोकपितामहः ।
धनुषी द्वे तदा प्रादाद्विष्णवे च ममैव च ।
पिनाकं नाम मे चापं शार्ङ्गं नाम हरेर्धनुः ।
तृतीयमवशेषेण गाण्डीवमभवद्धनुः ।
तच्च सोमाय निर्दिश्य ब्रह्मलोकं गतः पुनः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं शस्त्रागममनिन्दिते ।

सुंदौ नाम्ना ताव् ($G_{1.3}$ °म्नास्ताम्) (for the prior half). G_{1-3} अतुल्य- (for आसतुर्). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. lines 292–293. — (L. 295) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} $M_{1.4}$ अप्सरा सा (T_2 वि-; G_2 सं-); T_3 ह्यप्सराः सा; G_4 चाप्सरसा (for अप्सराः सा). — T_1 om. lines 296–297. — (L. 296) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{2.4}$ हास- (for हाव-). — (L. 297) T_3 साधु (for सा तु). D_{10} T_2 G_2 पश्यंतम् (for पर्यन्तम्). $M_{1.2}$ आगत्य (for °म्य). $G_{1.3}$ सा तपस्यंतमागम्य (for the prior half). — (L. 299) $G_{2.3}$ कुर्वंतीं (for कुर्वन्तीं). — (L. 300) G_2 तदा (for तथा). — G_1 om. lines 302–305. — (L. 303) $G_{3.4}$ M_4 -करं (for -परं). — (L. 307) T_1 बद्धविषा; T_3 G_{1-3} बर्हिनिभा (for बर्ह°). D_{10} T_2 G_4 तव भाति महेश्वर (for the post. half). — T_3 G_3 महेशः (for °श्वरः). — (L. 308) D_{10} $T_{2.3}$ G एतत् (for हन्त). — (L. 314) $G_{2.3}$ मे (for तन्). — (L. 315) T_2 $M_{2.3}$ तत्कृते (for °ता). — (L. 317) M_3 अर्हसि (for इच्छसि). — T $G_{1.4}$ $M_{2.3}$ om. the ref. T_1 transp. lines 319 and 320. — (L. 319) T_3 कथम् (for धर्तुम्). — G_4 महादेवः (for महेश्वरः). — After the ref., G_1 reads line 326 repeating it in its proper place. D_{10} T_1 G_4 om. line 321. — (L. 322) M_{2-4} पुरा (for महा-). $T_{1.3}$ -देवी (for -देवि). — (L. 323) M ह (for हि). T_1 G_3 M तीव्रां (for दिव्यां). — (L. 324) T_1 तदा (for तथा). — T_1 om. line 327. — (L. 327) G_4 तान्सर्वांस् (for तत्सर्वं). $T_{2.3}$ G_4 तथा (for अथ). D_{10} G_2 तपश्चर्यां तथाकरोत् (for the post. half). — T_1 om. 330. — (L. 330) $M_{1.3}$ तेन (for [अ]नेन). — (L. 331) T_1 त्वचोदयत् (for न्ययोज°). — After line 331, T_1 ins. :

विश्वकर्माणमाहूय सृज त्वं धनुषी उभे ।

— (L. 333) T_1 ततः (for तदा). — T_1 om. line 332. — $T_{1.2}$ विष्णवे मम चैव हि (T_2 तु) (for the post. half). — M_4 om. (hapl.) line 335. — (L. 335) G_2 एव (for अव-). T_1 -दिष्टं तु (foa -शेषेण). — (L. 336) T_1 $G_{1.3.4}$ $M_{1.4}$ ब्रह्मा (for ब्रह्म-). T_1 स्वकं (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश पिनाकपरशुप्रिय ।
वाहनेषु तथान्येषु सत्सु भूतपते तव ।
अयं तु वृषभः कस्माद्वाहनत्वमुपागमत् ।
एष मे संशयो देव तं मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि वाहनं स यथाभवत् ।
आदिसर्गे पुरा गावः श्वेतवर्णाः शुचिस्मिते ।
बलसंहननोपेता दर्पयुक्ताश्चरन्ति ताः ।
अहं तु तप आतिष्ठे तस्मिन्काले शुभानने ।
एकपादश्चोर्ध्वबाहुर्लोकार्थं हिमवद्गिरौ ।
गावो मे पार्श्वमाविश्य दर्पोत्सिक्ताः समन्ततः ।
स्थानभ्रंशं तु मे देवि चक्रिरे बहुशस्तथा ।
अपचारेण चैतासां मनःक्षोभोऽभवन्मम ।
तस्मादग्धा मया गावो रोषाविष्टेन चेतसा ।
तस्मिंस्तु व्यसने घोरे वर्तमाने पशून्प्रति ।
अनेन वृषभेणाहं शमितः संप्रसादनैः ।
तदाप्रभृति शान्ताश्च वर्णभेदत्वमागताः ।
श्वेतोऽयं वृषभो देवि पूर्वसंस्कारसंयुतः ।
वाहनत्वे ध्वजत्वे मे तदाप्रभृति योजितः ।
तस्मान्मे गोपतित्वं च देवैर्गोभिश्च कल्पितम् ।
प्रसन्नश्चाभवं देवि तदा गोपतितां गतः ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे वृषध्वज ।
आवासेषु विचित्रेषु रम्येषु च शुभेषु च ।
सत्सु चान्येषु देशेषु श्मशाने रमसे कथम् ।
केशास्थिकलिले भीमे कपालशतसंकुले ।
सृगालगृध्रसंपूर्णे शवधूमसमाकुले ।
चिताग्निविषमे घोरे गहने च भयानके ।
एवं कलेवरक्षेत्रे दुर्दर्शे रमसे कथम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
आवासार्थं पुरा देवि शुद्धान्वेषी शुचिस्मिते ।
नाध्यगच्छं चिरं कालं देशं शुचितमं शुभे ।
एष मेऽभिनिवेशोऽभूत्तस्मिन्काले प्रजाः प्रति ।
आकुलं सुमहद्घोरं प्रादुरासीत्समन्ततः ।
संभूता भूतसृष्टिश्च घोरा लोकभयावहा ।
नानावर्णविरूपाश्च तीक्ष्णदंष्ट्राः प्रहारिणः ।
पिशाचरक्षोवदनाः प्राणिनां प्राणहारिणः ।
यतस्ततश्चरन्ति स्म निघ्नन्तः प्राणिनो भृशम् ।
एवं लोके क्षयं याते प्राणिहीने पितामहः ।
चिन्तयंस्तत्प्रतीकारं मां च शक्तं हि निग्रहे ।
एवं ज्ञात्वा तदा ब्रह्मा तस्मिन्कर्मण्ययोजयत् ।
तच्च प्राणिदयार्थं तु मयाप्यनुमतं प्रिये ।

पुनः). T_3 ब्रह्मा लोकांतरं गतः (for the post. half). — (L. 337) $T_{1.2}$ G_{1-3} च (for ते). T_1 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 338) D_{10} $T_{2.3}$ G भगवन्देवदेवेश (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G -परम- (for -परशु-). T_3 om. from the post. half of line 339 up to the prior half of line 342. — (L. 340) T_1 उपागतः (for °मत्). D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ वाहनं स (G_4 तु) यथाभवत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 341–342. — (L. 341) D_{10} G_4 एवं (for एष). — D_{10} T_3 G महादेवः ; T_2 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 344) D_{10} $T_{2.3}$ G बलसंहनना गावो (for the prior half). — (L. 345) D_{10} T G आतिष्ठं (for °ष्ठे). — (L. 347) T_3 तु (for मे). D_{10} S (except M_{1-3}) आगम्य (for आविश्य). — (L. 348) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तदा ; G_2 तथा (for तु मे). D_{10} S (except M_{1-3}) तदा (for तथा). — (L. 349) T_2 तपःक्षेपो (for मनःक्षोभो). — (L. 350) D_{10} T_1 G यदा ; T_2 यथा (for मया). — (L. 352) T_1 M_4 शमितः संप्रसादितः (M_4 °दने) (for the post. half). — (L. 353) T_1 श्वेतवर्णमुपागतः (for the post. half). — T_1 om. line 354. — (L. 354) T_2 मे (for ऽयं).

D_{10} T_3 सर्व- ; T_2 G M_4 वर्ण- (for पूर्व-). — (L. 357) T M Kumbh. and Madras eds. तथा (for तदा). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 189 ; T_1 181 ; $G_{1.3}$ M_1 183 ; $M_{2.3}$ 184 ; M_4 182. — (L. 358) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -देवेश (for -भूतेश). — (L. 360) D_{10} S (except T_2) भूतेषु (G_1 °श) (for देशेषु). — G_1 om. line 361. — (L. 361) M_{1-3} -सलिले (for -क°). — T_1 om. line 363. — (L. 363) G_4 भयंकरे (for भयानके). — G_1 om. line 364. — (L. 364) T_1 एकः (for एवं). — D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} महादेवः ; T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 366) T_2 एतत् (for हन्त). — (L. 367) D_{10} महा- (for पुरा). — (L. 369) $M_{2.3}$ हि (for ऽभि-). T_1 सर्वलोकहिताय वै (for the post. half). — T_1 om. line 370. — (L. 370) D_{10} $T_{2.3}$ G आकुलः सुमहाघोरं (G_{1-3} °रः) (for the prior half). — (L. 372) $T_{1.2}$ G M_2 नानावर्णा (for °वर्ण-). $M_{2.3}$ प्रतारिणः (for प्रहा°). — (L. 374) T_1 चरंति यत्र वै नित्यं (for the prior half). — For line 374, D_{10}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मात्संरक्षिता देवि भूतेभ्यः प्राणिनो भयात् ।
अस्माच्छ्मशानान्मेध्यं तु नास्ति किंचिदनिन्दिते ।
निःसंपातं मनुष्याणां तस्माच्छुचितमं स्मृतम् ।
भूतसृष्टिं तु तां चाहं श्मशाने संन्यवेशयम् ।
तत्रस्थः सर्वलोकानां विनिहन्मि प्रिये भयम् ।
न च भूतगणेनाहं विना वसितुमुत्सहे ।
तस्मान्मे संनिवासाय श्मशाने रोचते मनः ।
मेध्यकामैर्द्विजैर्नित्यं मेध्यमित्यभिधीयते ।
आचरद्भिर्व्रतं रौद्रं मोक्षकामैश्च सेव्यते ।
स्थानं मे तत्र विहितं वीरस्थानमिति प्रिये ।
कपालशतसंपूर्णं भीमरूपं भयानकम् ।
मध्याह्ने संध्ययोस्तत्र नक्षत्रे रुद्रदैवते ।
आयुष्कामैरशुद्धैर्वा न गन्तव्यमिति स्थितिः ।
मदन्येन न शक्यं हि निहन्तुं भूतजं भयम् ।
तत्रस्थोऽहं प्रजाः सर्वाः पालयामि दिने दिने ।
मन्नियोगाद्भूतसंघा न च घ्नन्तीह किंचन ।
तस्माल्लोकहितार्थाय श्मशाने रमयाम्यहम् ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिनेत्र वृषभध्वज ।
पिङ्गलं विकृतं भाति रूपं ते सुभयानकम् ।
भस्मदिग्धं विरूपाक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं जटाकुलम् ।
व्याघ्रोरगत्वक्संवीतं कपिलश्मश्रुसंततम् ।
रौद्रं भयानकं घोरं शूलपट्टससंयुतम् ।
किमर्थमीदृशं रूपं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
द्विविधो लौकिको भावः शीतमुष्णमिति प्रिये ।
तयोर्विग्रथितं सर्वं सौम्याग्नेयमिदं जगत् ।
सौम्यत्वं सततं विष्णौ मय्याग्नेयं प्रतिष्ठितम् ।
अनेन वपुषा नित्यं सर्वलोकान्बिभर्म्यहम् ।
रौद्राकृति विरूपाक्षं शूलपट्टससंयुतम् ।
आग्नेयमिति मे रूपं देवि लोकहिते रतम् ।
यद्यहं विपरीतः स्यामेतत्त्यक्त्वा शुभानने ।
तदैव सर्वलोकानां विपरीतं प्रवर्तते ।
तस्मान्मयेदं ध्रियते रूपं लोकहितैषिणा ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
किमर्थं चन्द्ररेखा ते शिरोभागे विरोचते ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
पुराहं कारणाद्देवि कोपयुक्तः शुचिस्मिते ।
दक्षयज्ञवधार्थाय भूतसंघसमावृतः ।
तस्मिन्क्रतुवधे घोरे यज्ञभागनिमित्ततः ।

$T_{2.3}$ G subst. :

इतश्चरन्ति निघ्नन्तः प्राणिनो भृशमेव च ।
[T_2 तु; G_{1-3} हि (for च).]

— (L. 375) D_{10} T G transp. क्षयं याते and प्राणिहीने. — (L. 376) T_3 $G_{1.3.4}$ च; M_4 ह (for हि). — (L. 377) T_1 मत्वा (for ज्ञात्वा). D_{10} $T_{2.3}$ G_2 ततो (for तदा). — (L. 378) D_{10} $T_{2.3}$ G -हितार्थं (for -दयार्थं). — T_1 om. line 379. — (L. 380) T_1 $G_{1.3}$ तस्माच् (for अ°). T_2 श्मशानं (for °नान्). T_1 G_{1-3} मे वासं (for मेध्यं तु). T_3 कश्चिद् (for किंचिद्). — (L. 381) D_{10} T_3 G M_4 निःसंपातान् (for °तं). — (L. 382) $T_{2.3}$ G च (for तु). $T_{1.3}$ संनिवेशयं (for संन्यवे°). — After line 382, T_1 reads line 392, repeating it in its proper place. — T_1 om. (hapl.) line 383. — (L. 383) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -भूतानां (for -लोकानां). — (L. 384) T_2 शयितुम् (for वसि°). D_{10} अपि नासितुमुत्सहे (for the post. half). — (L. 385) T_1 -निवेशाय (for -निवासाय). — T_1 om. line 386. G_2 om. lines 386–388. — (L. 387) T_2 न चरद्भिर् (for आच°). — T_1 om. lines 389–391. — (L. 389) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ अभि-
(for भीम-). — (L. 391) D_{10} आगंतव्यम् (for न गन्त°).
T_2 स्थितः; G_2 स्मृतं; G_4 श्रुतिः (for स्थितिः). — (L.
394) T_2 चरंति (for च घ्नन्ति). T_1 G_2 च (for [इ]ह).
D_{10} $T_{1.3}$ G M_1 कंचन (for किं°). — (L. 395) D_{10}
$T_{2.3}$ G_{2-4} तांस्तु; M_{2-4} तान्स्म (तस्माल्). T_1 निवसामि
(for रमयामि). — After line 396, T_1 ins. an addl.
colophon [*Adhy. no. : 202*]. — (L. 398) D_{10} $T_{2.3}$
G_{3-4} तु (for सु-). — (L. 399) T_1 भयंकरं (for जटा-
कुलम्). — (L. 400) D_{10} $T_{2.3}$ G व्याघ्रोदर- (for °रग-).
$M_{1.3}$ कपिलं (for °ल-). — M_4 om. (hapl.) from रौद्रं
(in line 401) up to सौम्यत्वं सततं (in line 406).
— (L. 402) D_{10} $T_{2.3}$ G M_1 त्वीदृशं (for ई°).
— (L. 403) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 समाहिते (for °हिता).
—(L. 405) D_{10} T_2 G_4 नि-; $T_{1.3}$ G_{1-3} हि (for वि-).
— (L. 408) M_3 रौद्राकृतेर् (for °कृति). G_2 शूलपट्टसम-
न्वितं (for the post. half). — (L. 411) D_{10} T_3 तथा
(for तदा). — (L. 415) T_2 चंद्रलेखा (for °रेखा).
— G_2 om. (hapl.) lines 416–418. —T_1 महेशः (for
°श्वरः). — (L. 419) M_4 दक्षयज्ञे (for °यज्ञ-). $T_{1.2}$
G -संघैः (for -संघ-). — After line 419, M_{1-3} ins.:

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

देवा विभ्रंशितास्ते वै येषां भागः क्रतौ कृतः ।
सोमस्तत्र मया देवि कुपितेन भृशार्दितः ।
पश्यंश्चानपराधी सन्पादाङ्गुष्ठेन पीडितः ।
तथा विनिकृतेनाहं सामपूर्वं प्रसादितः ।
तन्मे चिन्तयतश्चासीत्पश्चात्तापः पुनः प्रिये ।
तदाप्रभृति सोमं हि शिरसा धारयाम्यहम् ।
एवं मे पापहानिस्तु भवेदिति मतिर्मम ।
तदाप्रभृति वै सोमो मूर्ध्नि संदृश्यते सदा ।

नारदः ।

एवं ब्रुवति देवेशे विस्मिताः परमर्षयः ।
वाग्भिः साञ्जलिमालाभिरभितुष्टुवुरीश्वरम् ।
नमः शंकर देवेश नमः सर्वजगद्गुरो ।
नमो देवादिदेवाय नमः शशिकलाधर ।
नमो घोरतराद्घोर नमो रुद्र भयंकर ।
नमः शान्ततराच्छान्त नमश्चन्द्रस्य पालक ।
नमः सोमाय देवाय नमस्तुभ्यं चतुर्मुख ।
नमो भूतपते शंभो जह्नुकन्याम्बुशेखर ।
नमस्त्रिशूलहस्ताय पन्नगाभरणाय च ।
नमोऽस्तु विषमाक्षाय दक्षयज्ञप्रदाहक ।
नमोऽस्तु बहुनेत्राय लोकरक्षणतत्पर ।
अहो देवस्य माहात्म्यं महादेवस्य वै कृपा ।
एवं धर्मपरत्वं च देवदेवस्य चार्हति ।
एवं ब्रुवत्सु मुनिषु वचो देव्यब्रवीद्धरम् ।
प्रीत्यर्थं च मुनीनां सा क्षणज्ञा परमं हितम् ।
भगवन्देवदेवेश सर्वलोकनमस्कृत ।
अस्य वै ऋषिसंघस्य मम च प्रियकाम्यया ।
वर्णाश्रमगतं धर्मं वक्तुमर्हस्यशेषतः ।
न तृप्तिरस्ति देवेश श्रवणीयं हि ते वचः ।
सधर्मचारिणी चेयं भक्त्या चेयमिति प्रभो ।
वक्तुमर्हसि देवेश लोकानां हितकाम्यया ।
याथातथ्येन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि शंकर ।

Colophon.

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि यत्ते देवि मनःप्रियम् ।
शृणु तत्सर्वमखिलं धर्मं वर्णाश्रमाश्रितम् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति चतुर्विधाः ।
ब्रह्मणा विहिताः पूर्वं लोकतन्त्रमभीप्सता ।
कर्माणि च तदर्हाणि शास्त्रेषु विहितानि वै ।
यदि चेदेकवर्णं स्याज्जगत्सर्वं विनश्यति ।
सहैव देवैर्वर्णानि चत्वारि विहितान्युत ।
मुखतो ब्राह्मणाः सृष्टास्तस्मात्ते वाग्विशारदाः ।
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टास्तस्माद्बाहुबलान्विताः ।

अगमं तत्र तं देशं भागार्थं परिपद्रुतः ।

— (L. 420) S (except T_{3} $M_{1.3}$) क्रतुवरे (for °वधे). — (L. 421) $G_{1.3}$ हृतः (for कृतः). — (L. 422) D_{10} T_{2} भयार्दितः (for भृशा°). — (L. 423) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} ताडितः (for पी°). — (L. 425) T_{1} G M तु (for च). D_{10} $T_{2.3}$ G पुरा (for पुनः). — (L. 426) T_{3} वै (for हि). — (L. 427) T_{1} हि (for मे). — T_{3} G_{3} om. the ref. — Before line 431, MSS. ins. ऋषयः. — (L. 431) D_{10} S (except T_{2} $G_{1.4}$) सर्वेश (for देवेश). — T_{1} om. (hapl.) lines 433–434. — (L. 433) T_{2} नमो घोराद्घोरत्तर (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G नमो रुद्राय शंकर (for the post. half). — (L. 434) T_{3} शांतकराच् (for °तराच्). — T_{1} om. (hapl.) line 436. — (L. 438) T_{2} M_{4} नमोस्तु विषमे(M_{4} °मो)क्षाय (for the prior half). T_{2} -प्रहारक (-प्रदाहक). — (L. 440) D_{10} S (except T_{1} $G_{1.2}$ M_{2}) अहो (for महा-). — (L. 441) T_{1} अहो (for एवं). G_{2} -पतित्वं (for -परत्वं). T_{1} देवेशस्य प्रजापतेः (for the post. half). — T_{1} om. line 443. — (L. 443) $T_{2.3}$ G संप्रीत्यर्थं (for प्रीत्यर्थं च). T_{3} तु (for सा). — Before line 444, MSS. ins. उमा. — T_{1} om. line 445. — (L. 445) T_{3} G_{1-3} M [ए]व (for वै). — (L. 446) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} -कृतं (for -गतं). — T_{1} om. line 447. — After line 448, T_{1} ins.:

इति संचोदितो देव्या वक्तुमारभत स्वयम् ।

— T_{1} om. lines 449–450. — (L. 449) $G_{1.3}$ M_{4} लोकेश (for देवेश). — After line 449, M_{1-3} ins.:

ब्राह्मणे कीदृशो धर्मः क्षत्रिये कीदृशो भवेत् ।
वैश्ये किंलक्षणो धर्मः शूद्रे धर्मः कथंविधः ।
नारदः ।
इति संचोदितो देवः प्रियया हितकाम्यया ।

— (L. 450) D_{10} S (except G_{2}; T_{1} om.) यथातथ्येन. M_{1-3} वक्तुमेवोपचक्रमे (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan*: D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे चंद्रमौलिकथनं; G_{4} M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.*: D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 190; T_{1} M_{4} 183; $G_{1.3}$ M_{1} 184; $M_{2.3}$ 185. — M_{4} om. the ref. T_{1} महेशः (for महेश्वरः). — (L. 451) T_{2} एतत् (for हन्त). — (L. 452) T_{1} धर्मं वर्णाश्रमाश्रयं (for the post. half). — (L. 453) D_{10} $T_{2.3}$ G चतुर्विधं (for °विधाः). — (L. 455) M_{4} शास्त्राणि (for शास्त्रेषु). — (L. 456) D_{10} T_{3} G_{3} यदीदम्; T_{2} तदिदं च; $G_{1.3.4}$ M_{4} यदिदं तु (for यद्दि चेद्). — T_{1} om. line 457. — (L. 457) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ देवि (for देवैर्). D_{10}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उदराद्‌द्गता वैश्यास्तस्माद्वार्तोपजीविनः ।
शूद्राश्च पादतः सृष्टास्तस्मात्ते परिचारकाः ।
तेषां धर्मांश्च कर्माणि शृणु देवि समाहिता ।
विप्राः कृता भूमिदेवा लोकानां धारणे कृताः ।
ते कैश्चिन्नावमन्तव्या ब्राह्मणा हितमिच्छुभिः ।
यदि ते ब्राह्मणा न स्युर्दानयोगवहाः सदा ।
उभयोर्लोकयोर्देवि स्थितिर्न स्यात्समासतः ।
लोकेषु दुर्लभं किं तु ब्राह्मणत्वमिति स्मृतम् ।
अबुधो वा दरिद्रो वा पूजनीयः सदैव सः ।
ब्राह्मणं योऽवमन्येत निन्दयेत्क्रोशयेच्च वा ।
प्रहरेत हरेद्वापि धनं तेषां नराधमः ।
कारयेद्धीनकर्माणि कामलोभविमोहनात् ।
स च मामवमन्येत मां क्रोशति च निन्दति ।
मामेव प्रहरेन्मूढो मद्धनस्यापहारकः ।
ममैव प्रेक्षणं कृत्वा नन्दते मूढचेतनः ।
स्वाध्यायो यजनं दानं तस्य धर्म इति स्थितिः ।
कर्माण्यध्यापनं चैव याजनं च प्रतिग्रहः ।
सत्यं शान्तिस्तपः शौचं तस्य धर्मः सनातनः ।
विक्रयो रसधान्यानां ब्राह्मणस्य विगर्हितः ।
अनापदि च शूद्रान्नं वृषलीसंग्रहस्तथा ।
तप एव सदा धर्मो ब्राह्मणस्य न संशयः ।
स तु धर्मार्थमुत्पन्नः पूर्वं धात्रा तपोबलात् ।
तस्योपनयनं धर्मो नित्यं चोदकधारणम् ।
रहस्यश्रवणं धर्मो वेदव्रतनिषेवणम् ।
अग्निकार्यं परो धर्मो नित्यं यज्ञोपवीतिता ।
शूद्रान्नवर्जनं धर्मो धर्मः सत्पथसेवनम् ।
धर्मो नित्योपवासित्वं ब्रह्मचर्यं परं तथा ।
अमृताश्यं परं धर्मो गृहपुष्पबलिस्तथा ।
गृहसंमार्जनं धर्म आलेपनविधिस्तथा ।
अतिथिव्रतता धर्मो धर्मस्त्रेताग्निधारणम् ।
इष्टयः पशुबन्धाश्च विधिपूर्वं परं तपः ।
दंपत्योः समशीलत्वं धर्मो वै गृहमेधिनाम् ।
एष द्विजन्मनो धर्मो गार्हस्थ्ये धर्मधारणम् ।
यस्तु क्षत्रगतो धर्मस्त्वया देवि प्रचोदितः ।
तमहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
क्षत्रियास्तु तथा देवि प्रजानां पालने स्मृताः ।
यदि न क्षत्रियो लोके जगत्स्यादधरोत्तरम् ।
रक्षणात्क्षत्रियैरेव जगद्भवति शाश्वतम् ।

$T_{2.3}$ G_{1-3} $M_{1.2.4}$ [अ]तः (for [उ]त). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 458 up to the prior of line 461. — (L. 459) D_{10} $T_{1.2}$ G तस्मात्ते बाहुगर्विताः ; T_3 M_4 °ते बलवत्तराः (M_4 °गर्विताः) (for the post. half). — (L. 460) T_1 G_2 ऊरुभ्याम् (for उद- राद्). M_2 तस्माद्वार्तैव जीविनं (for the post. half). — (L. 461) T_1 तु (for च). D_{10} -चारिणः (for -चारकाः). — (L. 462) $G_{1.3}$ आचार- (for धर्मांश्च). T_1 तेषां च धर्माधर्माणि (for the prior half). — (L. 463) G_{1-3} M स्मृता (for कृता). T_1 विप्राः स्मृता देवभूता (for the prior half). T_1 धृताः (for कृताः). — (L. 466) T_3 भूतिर् (for स्थितिर्). T_2 स्थितं न स्यात्समाहितं (for the post. half). — (L. 468) T_3 स दैवतः (for सदैव सः). T_1 अबुद्धा वा दरिद्रा वा पूजनीयाः सदैव ते. — (L. 469) D_{10} T G ब्राह्मणान्न (for °णं यो). T_1 क्रोधयेच् (for क्रोश°). D_{10} $T_{2.3}$ G निंदे(G_{1-3} °द्या)च्च क्रोधयेच्च वा (for the post. half). — T_1 om. line 471. — (L. 472) D_{10} $T_{2.3}$ G क्रोधयति (for क्रोशति च). T_1 प्राक्रोशति च निंदति (for the post. half). — (L. 473) T_1 एष (for एव). T_1 [अ]पकारकः (for °हारकः). — (L. 474) D_{10} M_2 प्रेषणं (for प्रेक्षणं). T G M_4 मामेव (T_3 ममैष) प्रेषणं कृत्वा (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G निंदते (for नन्दते). — (L. 475) T_2 स्मृतिः ; G_{1-3} स्मृतः (for स्थितिः). — (L. 476) G_2 कर्म हि (for कर्माणि). — (L. 479) T_1 -संगमस् (for -संग्रहस्).

— T_2 om. (hapl.) from the post. half of line 480 up to the prior half of line 482. — T_1 om. line 482. — (L. 483) D_{10} T_2 G शास्त्रस्य (for रहस्य-). — (L. 484) $M_{1.3.4}$ परं (for परो). $G_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 487. D_{10} G_2 नित्ययज्ञोपवीतिना (G_2 °तता); $T_{2.3}$ G_4 नित्यं यज्ञोपवीतिना (for the post. half). — (L. 485) T_1 त्रेताग्नि- (for सत्पथ-). — (L. 487) T_1 अनृ- ताशः ; $T_{2.3}$ G_4 गृहस्थस्य (for अमृताश्यं). D_{10} G_2 गृह- स्थस्य परो धर्मो (for the prior half). D_{10} T G गृहस्था- श्रमिणस्तथा (for the post. half). — (L. 488) T_1 $G_{1.3}$ M_4 धर्मम् (for धर्म). G_2 गृहसंपूजनं धर्मम् (for the prior half). — (L. 489) $T_{2.3}$ G -प्रियता (for -व्रतता). T_1 om. the post. half and the prior half of line 490. — D_{10} G_1 om. (hapl.) lines 490-492. — (L. 490) $T_{2.3}$ G_{2-4} इष्टिर्वा (for इष्टयः). G_4 -बंधश्च. $T_{2.3}$ $G_{2.3}$ परंतप ; M परं ततः (for परं तपः). — (L. 491) G_4 हि (for वै). G_{2-4} -मेधिनः (for °नाम्). — (L. 492) $T_{2.3}$ G_{2-4} एवं (for एष). T_2 G_3 गार्हस्थं (for °स्थ्ये). — (L. 493) T_1 त्रयी विद्या- (for त्वया देवि). — (L. 494) $T_{1.2}$ G_3 M तद् (for तम्). — (L. 495) $T_{2.3}$ G ततो (for तथा). D_{10} T G M_4 द्विजानां (for प्र°). G_3 रताः (for स्मृताः). — (L. 496) D_{10} $T_{2.3}$ G क्षत्रिया ; T_1 स्वधुनृपा (for क्षत्रियो). — (L. 499) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 दीनानां ; G_{1-3} आर्तानां (for भीतानां).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्याप्यध्ययनं दानं यजनं धर्मतः स्मृतम् ।
भीतानां रक्षणं चैव पापानामनुशासनम् ।
सतां संपोषणं चैव करषड्भागजीवनम् ।
उत्साहः शस्त्रजीवित्वं तस्य धर्माः सनातनाः ।
भृत्यानां भरणं धर्मः कृते कर्मण्यमोघता ।
सम्यग्रणधृतो धर्मो धर्मः पौरहितक्रिया ।
व्यवहारस्थितिर्नित्यं गुणमेतन्महीपतेः ।
आर्तहस्तप्रदो राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
एवं ते विहिताः पूर्वैर्धर्माः कर्मविधानतः ।
तथैव देवि वैश्याश्च लोकयात्राहिताः स्मृताः ।
अन्ये तानुपजीवन्ति प्रत्यक्षफलदा हि ते ।
यदि न स्युस्तथा वैश्या न भवेयुस्तथा परे ।
तेषामध्ययनं दानं यजनं धर्म इष्यते ।
वैश्यस्य सततं धर्मः पाशुपाल्यं कृषिस्तथा ।
अग्निहोत्रपरिस्पन्दास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
वाणिज्यं सत्पथे स्थानमातिथेयं सदा भवेत् ।
विप्राणां स्वागतं न्यायो वैश्यधर्मः सनातनः ।
तिलगन्धरसाश्चैव न विक्रेयाः कथंचन ।
वणिक्पथमुपासद्भिर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
एवं ते विहिता देवि लोकयात्रा स्वयंभुवा ।
तथैव शूद्रा विहिताः सर्वधर्मप्रसाधकाः ।
शूद्राश्च यदि ते न स्युः कर्मकर्ता न विद्यते ।
त्रयः पूर्वे शूद्रमूलास्तस्मात्कर्मकराः स्मृताः ।
ब्राह्मणादिषु शुश्रूषा दासधर्म इति स्मृतः ।
वार्ता च कारुकर्माणि शिल्पं नाट्यं तथैव च ।
अहिंसकः शुभाचारो दैवतद्विजवन्दकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणोपयुज्यते ।
एवमादि तथान्यच्च शूद्रकर्म इति स्मृतम् ।
तेऽप्येवं विहिता लोके कर्मयोगाः शुभानने ।
एवं चतुर्णां वर्णानां पुण्यलोकाः परत्र च ।
विहिताश्च तथा दृष्टा यथावद्धर्मचारिणाम् ।
एष वर्णाश्रयो धर्मः कर्म चैव तदर्पणम् ।
कथितं श्रोतुकामायाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश नमस्ते वृषभध्वज ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव धर्ममाश्रमिणां विभो ।

महेश्वरः ।

अथाश्रमगतं धर्मं शृणु देवि समाहिता ।
आश्रमाणां तु यो धर्मः क्रियते ब्रह्मवादिभिः ।
गृहस्थः प्रवरस्तेषां गार्हस्थ्यव्रतमाश्रितः ।
पञ्चयज्ञक्रिया शौचं दारतुष्टिरतन्द्रिता ।
ऋतुकालाभिगमनं दानयज्ञतपांसि च ।
अविप्रवासस्तस्येष्टं स्वाध्यायश्चाग्निपूजनम् ।
अतिथीनामाभिमुख्यं शक्त्या चेष्टनिमन्त्रणम् ।
अनुग्रहश्च सर्वेषां मनोवाक्कायकर्मभिः ।
एवमादि शुभं चान्यत्कुर्यात्तद्वृत्तवान्गृही ।
एवं संचरतस्तस्य पुण्यलोका न संशयः ।

T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 500. — (L. 500) G_2 संतोषणं (for संपो°). D_{10} $T_{2.3}$ G कर्म- (for कर-). — (L. 501) $T_{2.3}$ G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — (L. 502) T_3 भरणे (for °णं). — T_1 om. line 503. — (L. 503) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 गुणयु(D_{10} °य-; T_3 °हि)तो (for रणधृतो). — (L. 504) T_1 गुण एप (for गुणमेतन्). D_{10} $T_{2.3}$ G गुणयुक्तो महीपतिः (for the post. half). — T_1 om. lines 505–510. — (L. 505) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -वित्त- (for -हस्त-). — (L. 506) $T_{2.3}$ G विहितः (for °ताः). M पूर्वं (for पूर्वैर्). D_{10} एवं तैर्विहितैः पूर्वैर् (for the prior half). D_{10} G_2 धर्मकर्म- ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ धर्मः कर्म- ; M_4 धर्माधर्म- (for धर्माः कर्म-). — (L. 510) G_2 उच्यते (for इष्यते). — (L. 511) D_{10} T G M_4 कर्म पशु- (for धर्मः पाशु-). — T_1 om. line 512. — (L. 513) G_2 अतिथेयंत् (for आतिथेयं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ आतिथेयत्वमेव च (for the post. half). — (L. 514) G M_4 स्वागत- (for °तं). — (L. 516) T_1 कार्यै (for वैश्यैर्). — M_1 om. lines 517–519. — (L. 517) T_1 निवेदनं (for दिवानिशम्). — T_1 om. line 518. — (L. 520) T_1 G_{1-3} M चेन् (for ते). — (L. 521) T_1 -मुखास् (for -मूलास्). D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वे (for तस्माद्). T_3 कर्मकृतः (for °कराः). — (L. 522) G_4 M_3 दान- (for दास-). — T_2 om. (hapl.) lines 523–526. T_1 om. line 523. — (L. 525) T_1 -परो नित्यं ; G_2 -फलैरिष्ट (for -फलैरिष्टैः). T_1 G_2 [ए]व (for [उ]प-). $G_{2.3}$ -पद्यते (for -युज्यते). — T_1 om. (hapl.) lines 526–527. — (L. 527) G_2 कर्मयोग्याः (for °योगाः). — (L. 528) D_{10} T_3 G_3 वर्णलोकाः ; T_3 वर्णा लोकाः (for पुण्यलोकाः). — (L. 529) $T_{1.3}$ यथा (for तथा). M_3 दृष्टं (for दृष्टा). D_{10} $T_{1.2}$ G -चारिणि (for °णाम्). — T_1 om. (hapl.) from the post. half of line 530 up to the prior half of line 535. — (L. 534) D_{10} T_2 G_2 तथा (for अथ). — (L. 536) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रितः ; T_1 गार्हस्थ्यं व्रतमास्थितः (for the post. half). — (L. 537) G_2 अयंत्रिता (for अतन्द्रिता). — T_1 om. line 539. — (L. 539) D_{10} $T_{2.3}$ G [इ]ष्टः (for [इ]ष्टं). T_3 स्वाध्यायं चाग्निपूर्वकं (for the post. half). — (L. 542)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तथैव वानप्रस्थस्य धर्माः प्रोक्ताः सनातनाः ।
गृहवासं समुत्सृज्य निश्चित्यैकमनाः शुभैः ।
वन्यैरेव सदाहारैर्वर्तयेदिति च स्थितिः ।
भूमिशय्या जटाः श्मश्रुचर्मवल्कलधारणम् ।
देवतातिथिसत्कारो महाकृच्छ्राभिपूजनम् ।
अग्निहोत्रं त्रिषवणं नित्यं तस्य विधीयते ।
ब्रह्मचर्यं क्षमा शौचं तस्य धर्माः सनातनाः ।
एवं स विगते प्राणे देवलोके महीयते ।
यतिधर्मास्तथा देवि सङ्गांस्त्यक्त्वा यतस्ततः ।
आकिंचन्यमनारम्भः सर्वतः शौचमार्जवम् ।
सर्वत्र भैक्षचर्या च सर्वत्रैव विवासनम् ।
सदा ध्यानपरत्वं च दोषशुद्धिः क्षमा दया ।
तत्त्वानुगतबुद्धित्वं तस्य धर्मविधिर्भवेत् ।
ब्रह्मचारी च यो देवि जन्मप्रभृति दीक्षितः ।
ब्रह्मचर्यपरो भूत्वा संश्रयेद्गुरुमात्मनः ।
सर्वकालेषु सर्वत्र गुरुपूजां समाचरेत् ।
भैक्षचर्याग्निकार्यं च सदा जलनिषेवणम् ।
स्वाध्यायः सततं देवि तस्य धर्मः सनातनः ।
तस्य चेष्टा तु गुर्वर्थमाप्राणान्तमिति स्थितिः ।
गुरोरभावे तत्पुत्रे गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
एवं सोऽप्यमलाँल्लोकान्ब्राह्मणः प्रतिपद्यते ।
एष ते कथितो देवि धर्मश्चाश्रमवासिनाम् ।
चातुर्वर्ण्याश्रमे युक्तो लोक इत्येव विद्यते ।
कथितं ते समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रिपुरान्तक शंकर ।
अयं त्वृषिगणो देव तपस्तेप इति प्रभो ।
तपसा कर्शिता नित्यं तपोर्जनपरायणाः ।
अस्य किंलक्षणो धर्मः कीदृशश्चागमस्तथा ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद वरप्रद ।

नारदः ।

एवं वदन्त्यां रुद्राण्यामृषयः साधु साध्विति ।
अब्रुवन्हृष्टमनसः सर्वे तद्गतमानसाः ।
शृण्वन्तीमृषिधर्मांस्तु ऋषयश्चाभ्यपूजयन् ।
त्वत्प्रसादाद्वयं देवि श्रोष्यामः परमं हितम् ।
धन्याः खलु वयं सर्वे पादमूलं तवाश्रिताः ।
इति सर्वे तदा देवीं वाचा समभिपूजयन् ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामा मनस्विनि ।
हन्त ते कथयिष्यामि मुनिधर्मं शुचिस्मिते ।
वानप्रस्थं समाश्रित्य क्रियते बहुधा नरैः ।
बहुशाखो बहुविध ऋषिधर्मः सनातनः ।

T_1 कार्यं (for चान्यत्). $M_{2.3}$ व्रतवान् (for वृत्त°). T_1 गृहस्थेन शुभात्मना (for the post. half). — G_2 om. line 543. — (L. 544) T_1 $G_{1.3}$ M_{1-3} धर्मः प्रोक्तः सनातनः (for the post. half). — T_1 om. line 545. — (L. 545) G_1 M शुभे (for शुभैः). — (L. 546) G_{1-3} समाहारैर् (for सदा°). T_2 श्रुतिः (for स्थितिः). — (L. 548) T_1 -वृद्धाभि- (for -कृच्छ्राभि-). — (L. 549) T_1 नूनं तस्य; T_2 तस्य नित्यं (by transp.). — (L. 550) T_1 तथा (for क्षमा). D_{10} $T_{2.3}$ G तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — (L. 551) D_{10} T_1 G_{1-3} M सोऽपि (for स वि-). M_{1-3} विधीयते (for मही°). — (L. 552) T_3 M_3 -धर्मस् (for -धर्मास्). D_{10} T_2 G_4 गृहांस् (for सङ्गांस्). T_2 संगं त्यक्त्वा यतव्रतः (for the post. half). — (L. 554) T_2 सर्वतो (for °त्र). $G_{1.3}$ च (for [ए]व). T_1 प्र- (for वि-). — (L. 555) G_{1-3} देह- (for दोष-). — (L. 556) G_2 -बुद्धित्वात् (for °त्वं). T_2 धर्मगतिर् (for °विधिर्). — (L. 558) D_{10} T_3 G साधयेद् (for संश्र°). — T_1 om. line 559. T_2 om. lines 560–564. — (L. 561) G_2 तस्य (for देवि). — (L. 563) T_1 गुरुवृत्तिमथाचरेत् (for the post. half). — (L. 564) T_3 $G_{1.3.4}$ ब्रह्मगः (for ब्रा°). — After line 564, $G_{1.3}$ ins.:

आयुष्कामो द्विजो देवि धारयेद्ब्रह्म नित्यशः ।
मोक्षकामी च यो विप्रो भूतिकामोऽथ वा पुनः ।
पुनरावृत्तिरहितं लोकं संप्रतिपद्यते ।

— (L. 565) D_{10} $T_{2.3}$ मे (for ते). — (L. 566) D_{10} $T_{2.3}$ चतुर्वर्णाश्रमो युक्तो; T_1 G चतुर्णामाश्रमो (T_1 °मे) युक्तो (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 567. — Colophon. *Sub-parvan*: M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे वर्णाश्रमधर्मलक्षणकथनं; T_3 उमामहेश्वरसंवादे ऋषिचरितं; G_4 वर्णाश्रमलक्षणं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.*: D_{10} T_2 G_4 191; T_1 M_4 184; T_3 192; $G_{1.3}$ M_1 185. — (L. 569) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M तप; T_1 तप्त (for तेप). — T_1 om. line 570. — (L. 570) D_{10} कर्शितं; T_2 G_{1-3} M_4 कर्शितो (for कर्शिता). — (L. 571) T_3 तु (for च). M_2 कीदृशाश्चागमास्तथा (for the post. half). G_{1-3} M_4 -परायणः (for °यणाः). — (L. 573) D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 ब्रुवंत्यां (for वदन्त्यां). — G_2 om. the ref. — T_1 om. lines 575–579. — (L. 575) T_2 [अ]प्यपूजयन् (for [अ]भ्य°). — Before line 576, G_2 ins. ऋषय ऊचुः. — T_3 om. (hapl.) lines 576–578. — (L. 577) T_2 उपाश्रिताः (for तवा°). — T_1 om. lines — (L. 580) T_2 अहं (for हन्त).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रायशः स्वर्गभोगार्थमृषिभिः क्रियते तपः ।
तथा संचरतां तेषां देवि धर्मविधिं शृणु ।
भूत्वा पूर्वं गृहस्थस्तु पुत्रानृण्यमवाप्य च ।
कलत्रकार्यं संस्थाप्य कारणात्संत्यजेद्गृहम् ।
अवस्थाप्य मनो धृत्वा व्यवसायपुरःसरः ।
निर्द्वंद्वो वा सदारो वा वनवासाय संव्रजेत् ।
देशाः परमपुण्या ये नदीवनसमन्विताः ।
आबाधमुक्ताः प्रायेण तीर्थायतनसंयुताः ।
तत्र गत्वा विधिं ज्ञात्वा दीक्षां कुर्याद्यथाक्रमम् ।
दीक्षित्वैकमना भूत्वा परिचर्यां समाचरेत् ।
काल्योत्थानं च शौचं च सर्वदेवप्रणामनम् ।
शकृदालेपनं काये त्यक्तदोषाप्रमादिता ।
सायं प्रातश्चाभिषेकमग्निहोत्रं यथाविधि ।
कायशौचं च कार्यं च जटावल्कलधारणम् ।
सततं वनचर्या च समित्कुसुमकारणात् ।
नीवारग्रहणं काले शाकमूलोपचायनम् ।
सदायतनशौचं च तस्य धर्माय चेष्यते ।
अतिथीनामाभिमुख्यं तत्परत्वं च सर्वशः ।
पाद्यासनाभ्यां संपूजा तथाहारनिमन्त्रणम् ।
अग्राम्यपचनं काले पितृदेवार्चनं तथा ।
पश्चादतिथिसत्कारस्तस्य धर्माः सनातनाः ।
शिष्टैर्धर्मासने चैव धर्मार्थसहिताः कथाः ।
प्रतिश्रयविभागश्च भूमिशय्या शिलासु वा ।
व्रतोपवासयोगश्च क्षमा चेन्द्रियनिग्रहः ।
दिवा रात्रौ यथायोगं शौचं धर्मार्थचिन्तना ।
एवं धर्माः पुरा दृष्टाः सामान्या वनवासिनाम् ।
एवं वै यतमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
तदैव सोऽभिजायेत स्वर्गलोकं शुचिस्मिते ।
तत्र संविहिता भोगाः स्वर्गस्त्रीभिरनिन्दिते ।
परिभ्रष्टो यदा स्वर्गाद्विशिष्टस्तु भवेन्नृपु ।
एवं धर्मः सदा देवि सर्वेषां वनवासिनाम् ।
एतत्ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं शुभम् ।
विशेषधर्मानिच्छामि श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
वननित्यैर्वनरतैर्वानप्रस्थैर्महर्षिभिः ।
वनं गुरुमिवालम्ब्य वस्तव्यमिति निश्चयः ।
वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ।
व्रतोपवासैर्बहुभिर्ग्रीष्मे पञ्चतपैस्तथा ।
पञ्चयज्ञपरैर्नित्यं पौर्णमास्यपरायणैः ।
मण्डूकशायैर्हेमन्ते शैवालाङ्कुरभोजनैः ।
चीरवल्कलसंवीतैर्मृगाजिनधरैस्तथा ।
चातुर्मास्यपरैः कैश्चिद्देवधर्मपरायणैः ।
एवंविधैर्वनगतैस्तप्यते सुमहत्तपः ।

581, and 583–584. — (L. 583) $T_{2.3}$ G सर्वं- (for स्वर्ग-). — (L. 586) D_{10} संप्राप्य (for संस्थाप्य). — T_1 om. line 587. — (L. 588) G_2 निर्दारो (for निर्द्वंद्वो). — T_1 om. lines 590–591. — (L. 593) $G_{1.3}$ शौच- देश-; M_4 सर्वभूत- (for सर्वदेव-). T_1 सर्वदेवेषु वंदनं (for the post. half). — T_1 om. line 594. — (L. 594) G_3 M काले (for काये). M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 598. T_2 G_3 त्यक्तदोषप्रमादिता; $M_{2.3}$ °रोपाप्रमादिना (for the post. half). — (L. 595) T_1 transp. आभिषेकं and आग्निहोत्रं. D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M चाग्निहोत्रं (for अग्नि°). — (L. 596) D_{10} T $G_{2.4}$ काले; $G_{1.3}$ M_1 काल- (for काय-). T_1 स्याज् (for the second च). G_1 -धारिणः (for -धारणम्). — (L. 598) T_3 निवानाश्रयणं काले (for the prior half). — (L. 599) T_1 तथा (for सदा). — (L. 600) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वदा (for °शः). — T_1 om. line 601. — (L. 601) D_{10} $T_{2.3}$ G संपूज्य (for °जा). T_3 [आ]तिथ्याहार- (for तथाहार-). — (L. 602) $G_{1.3}$ M_4 ततः (for तथा). — (L. 603) D_{10} तस्य धर्मः सनातनः (for the post. half). — T_1 om. line 604. — (L. 604) T_3 शिष्टे (for शिष्टैर्). $G_{2.3}$ धर्मासनैश् (for °सने). G_1 शिष्टैः सहासनैश्चैव (for the prior half). — T_1 om. lines 607–608. — (L. 607) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ -रात्रं (for रात्रौ). $M_{3.4}$ तथा (for यथा-). M_4 धर्मस्य (for धर्मार्थ-). D_{10} $T_{2.3}$ G शौचं धर्मस्य चिंतनं (for the post. half). — (L. 610) D_{10} $T_{2.3}$ G -जयति (for -जायेत). — (L. 611) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ संविदिता (for °हिता). — (L. 612) T_1 जायते स सदा नृपु (for the post. half). — (L. 614) $T_{1.2}$ देवि (for सर्वं). — G_2 om. the ref. — (L. 615) T_1 M_2 (*inf. lin.*) ऋषीणां परमं श्रुतं (for the post. half). — G_2 om. the ref. T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 618) T_3 वनचरैर् (for °रतैर्). T_1 महात्मभिः (for महार्षिभिः). — (L. 621) D_{10} G_3 बहुलैर् (for °भिर्). T_1 ग्रीष्मे पंचतपोन्वितैः (for the post. half). — T_3 om. (hapl.) lines 622–624. — (L. 622) M_4 पंचभिर्यज्ञपरमैः (for the prior half). — After the prior half, T_1 ins. :

अष्टमीकृत्यपरमैः. वेदोक्ताचारतत्परैः ।

G_1 पौर्णमासी- (for °मास्य-). — T_1 om. line 623. G_4 M_{1-3} om. (hapl.) lines 623–25. — (L. 623) T_3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवं कृत्वा शुभं कर्म पश्चाद्याति त्रिविष्टपम् ।
तत्रापि सुमहत्कालं स विहृत्य यथासुखम् ।
जायते मानुषे लोके दानभोगसमन्वितः ।
तपोविशेषसंयुक्ताः कथितास्ते शुचिस्मिते ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश तेषु ये दारसंयुताः ।
कीदृशं चरितं तेषां तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

य एकपत्नीधर्माणश्चरन्ति विपुलं तपः ।
विन्ध्यपादेषु ये केचिद्ये च नैमिषवासिनः ।
पुष्करेषु च ये चान्ये नदीवनसमाश्रिताः ।
सर्वे ते विधिदृष्टेन चरन्ति विपुलं तपः ।
हिंसाद्रोहविमुक्ताश्च सर्वभूतानुकम्पिनः ।
शान्ता दान्ता जितक्रोधाः सर्वातिथ्यपरायणाः ।
प्राणिष्वात्मोपमा नित्यमृतुकालाभिगामिनः ।
स्वदारसहिता देवि चरन्ति व्रतमुत्तमम् ।
वसन्ति सुखमव्यग्राः पुत्रदारसमन्विताः ।
तेषां परिच्छदारम्भाः कृत्योपकरणानि च ।
गृहस्थवद्विधीयन्ते यथायोगं प्रमाणतः ।
पोषणार्थं च दाराणामग्निकार्यार्थमेव च ।
गावश्च कर्षणं चैव सर्वमेतद्विधीयते ।
एवं वनगतैर्देवि कर्तव्यं दारसंयुतैः ।
ते स्वदारैः समायान्ति पुण्याँल्लोकान्दृढव्रताः ।
पतिभिः सह ये दाराश्चरन्ति विपुलं तपः ।
अव्यग्रभावादैकास्त्यात्ते च गच्छन्ति वै दिवम् ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश तेषां कर्मफलं विभो ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव प्रसादात्ते वरप्रद ।

महेश्वरः ।

वानप्रस्थगतं सर्वं फलपाकं शृणु प्रिये ।
अग्नियोगं व्रजन्ग्रीष्मे नरो द्वादशवार्षिकम् ।
रुद्रलोके हि जायेत विधिदृष्टेन कर्मणा ।
उदवासव्रतं कुर्वन्वर्षकाले दृढव्रतः ।
सोमलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
काष्ठवन्मौनमास्थाय नरो द्वादशवार्षिकम् ।
मरुतां लोकमास्थाय तत्र भोगैश्च युज्यते ।
कण्टशर्करसंयुक्ते स्थण्डिले संविशेन्मुनिः ।
यक्षलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
वर्षाणां भोगसंयुक्तो नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरासनगतो यस्तु कण्टकाफलकाश्रितः ।
गन्धर्वेष्वभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।
वीरस्थायी चोर्ध्वबाहुर्नरो द्वादशवार्षिकम् ।
देवलोकेऽभिजायेत दिव्यभोगसमन्वितः ।
पादाङ्गुष्ठेन यस्तिष्ठेदूर्ध्वबाहुर्जितेन्द्रियः ।

-शाड्वलैः (for -भोजनैः). — (L. 626) T_3 वनचरैस्; G_2 वने वासैस् (for वनगतैस्). — T_1 om. lines 627–642. — (L. 628) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} M सं- (for स). — (L. 631) D_{10} $T_{2,3}$ -लोकेश (for -भूतेश). — T_3 G_1 om. (hapl. ?) lines 433–436. G_2 om. (hapl.) lines 634–636. — (L. 637) G_3 -मोह- (for -द्रोह-). T_2 -कंपनाः (for -कम्पिनः). — (L. 640) G_{1-3} -निरता (for -सहिता). (L. 641) M_{1-3} वने विगतकल्मषाः (for the post. half). — (L. 644) T $G_{1,3,4}$ M स्व- (for च). D_{10} G_2 पोषणार्थे स्वदाराणाम् (for the prior half). — T_1 om. line 646. — (L. 646) D_{10} $T_{2,3}$ G -संग्रहैः (for -संयुतैः). — (L. 647) $G_{1,3}$ तैः (for ते). — (L. 649) T_2 अव्यक्त- (for °ग्र-). D_{10} $T_{2,3}$ ऐकाग्र्यात्; T_1 ऐकांत्यात् (for ऐकास्त्यात्). — (L. 650) M transp. किं and भूयः. — Colophon. *Adhy. name :* D_{10} G_2 ऋषिचरितं; T_2 ऋषिधर्मकथनं; T_3 वालखिल्यचरितं; G_4 ऋषिचर्यां; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 162; T_1 M_4 185; T_3 193; $G_{1,3}$ M_1 186; $M_{2,3}$ 187. — (L. 651) D_{10} T_2 G_{2-4} प्रभो (for विभो). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 653) T_1 शृणुष्व मे (for शृणु प्रिये). — (L. 654) T_1 M_4 -योगे (M_4 °गं) वने (for -योगं व्रजन्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ ततो (for नरो). — D_{10} T_3 G_4 om. (hapl.) lines 655–657. G_1 om. (hapl.) lines 655–658. — (L. 655) $T_{1,2}$ [ऽ]भि- (for हि). G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 655 up to the prior half of line 657. — (L. 656) $T_{1,2}$ उप- (for उद-). T_2 कुर्याद् (for कुर्वन्). T_1 पर्वकाले; T_2 G_3 वर्षा° (for वर्ष°). — (L. 657) G_3 हि (for ऽभि-). T_2 repeats from the post. half up to the prior half of line 659 after the prior half of line 667. — M_1 om. (hapl.) line 658. — After line 659, $M_{2,3}$ ins. :

शष्पं मृगमुखोत्सृष्टं वसमानो मृगैः सह ।
वसुलोकेऽभिजायेत नरो द्वादशवार्षिकम् ।

— (L. 660) D_{10} T_3 G कुश-; T_1 कटु- (for कण्ट-). T_3 G_{1-3} T_2 शर्कराभिरसंयुक्तः (for the prior half). — (L. 661) $G_{1,3}$ हि (for ऽभि-). संविशन् (for °शेन्). — (L. 663) D_{10} वीरस्थान- (for वीरासन-). T_2 कंटकाफलमाश्रितः; T_3 परितः कंटका°; G_2 कटकाफलमा° (for ...). — (L. 664) T_2 ततो (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इन्द्रलोकेऽभिजायेत सहस्राणि चतुर्दश ।
आहारनियमं कृत्वा मुनिर्द्वादशवार्षिकम् ।
नागलोकेऽभिजायेत संवत्सरगणान्बहून् ।
एवं दृढव्रता देवि वानप्रस्थाश्च कर्मभिः ।
स्थानेषु तेषु तिष्ठन्ति तद्वद्भोगसमन्विताः ।
तेभ्यो भ्रष्टाः पुनर्देवि जायन्ते नृपु भोगिनः ।
वर्णोत्तमकुलेष्वेव धनधान्यसमन्विताः ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

एषां यायावराणां तु धर्ममिच्छामि मानद ।
कृपया परयाविष्टस्त्वं मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

धर्मं यायावराणां तु शृणु भामिनि तत्परा ।
व्रतोपवासशुद्धाङ्गास्तीर्थस्नानपरायणाः ।
धृतिमन्तः क्षमायुक्ताः सत्यव्रतपरायणाः ।
पक्षमासोपवासैश्च कर्शिता धर्मदर्शिनः ।
वर्षशीतातपैरेव कुर्वन्तः परमं तपः ।
कालयोगेन गच्छन्ति शक्रलोकं शुचिस्मिते ।
तत्र ते भोगसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता विमानवरमास्थिताः ।
विचरन्ति यथाकामं दिव्यस्त्रीगणसंयुताः ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

तेषां चक्रचराणां तु धर्ममिच्छामि वै प्रभो ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु शाकटिकं शुभे ।
संवहन्तो धुरं दारैः शाकटानां तु सर्वदा ।
प्रार्थयन्ते यथा ग्राम्याः शकटैर्भैक्षचर्यया ।
तपोर्जनपराधीनास्तपसा क्षीणकल्मषाः ।
पर्यटन्तो दिशः सर्वाः कामक्रोधविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
तेनैव कालयोगेन त्रिदिवं यान्ति शोभने ।
तत्र प्रमुदिता भोगैर्विचरन्ति यथासुखम् ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

वैखानसानां वै धर्मं श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

तेषु वैखानसा नाम वानप्रस्थाः शुभेक्षणे ।
तीव्रेण तपसा युक्ता दीप्तिमन्तः स्वतेजसा ।
सत्यव्रतपराधीनास्तेषां निष्कल्मषं तपः ।
अश्मकुट्टास्तथान्ये च दन्तोलूखलिनस्तथा ।

नरो). T_3 सहस्राणि चतुर्दश (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 666–669. — (L. 670) G_2 देव- (for नाग-). — (L. 671) T_1 स्व- (for च). — (L. 672) D_{10} $T_{2, 3}$ G तत्र (for तेषु). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_3 तत्तद्भोग- ; T_1 तत्र भोग- (for तद्वद्भोग-). — T_1 G_3 om. the ref. — After the ref., M ins. :

भगवन्देवदेवेश ऋषीणां चरितं श्रुतम् ।

— (L. 676) T येषां ; M_{1-3} तेषां (for एषां). G_2 एषामथावराणां तु (for the prior half). $G_{1, 3}$ वेदितुं (for मानद). — After line 676, T_1 ins. :

वेदितुं देवदेवेश सदा सद्व्रतशालिनाम् ।

— T_1 M om. line 677. — (L. 678) D_{10} त्वं ; G_2 च (for तु). T_3 धर्मं यथा वराणां त्वं (for the prior half). — (L. 679) T_2 तीर्थस्थान- (for °स्नान-). — D_{10} G_4 om. (hapl.) line 680. — (L. 680) M_{1-3} स्मृतिमंतः (for धृति°). — (L. 682) D_{10} T_2 G_4 वर्षैः (for वर्ष-). — (L. 684) M_{1-3} transp. तत्र and ते. — (L. 685) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 विमानवरसंयु(T_3 °म)ताः (for the post. half). — D_{10} G_3 om. (hapl.) line 686. — (L. 686) M -सेविताः (for -संयुताः). — (L. 687) D_{10} T G_{2-4} किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 688) D_{10} $G_{2, 4}$ च (for तु). — After line 688, T_1 ins. :

विज्ञातुं देवदेवेश भवद्वचनवर्णितम् ।

— D_{10} महादेवः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 689) $T_{2, 3}$ एतत् (for हन्त). — (L. 690) T G शकटानां (for शा°). M_{1-3} अतापसाः ; M_4 तु सर्वथा (for तु सर्वदा). — (L. 691) $T_{2, 3}$ $G_{3, 4}$ -कालं ; G_1 damaged (for ग्राम्याः). D_{10} G_2 प्रार्थयंतो यथाकालं (for the prior half). — (L. 692) T_3 M तपोर्चनपरा धीरास् ; $G_{1, 3}$ °चंनपरा वीरास् (for the prior half). — D_{10} T G om. lines 694–697. M om. lines 698–699. T_1 om. line 700. M_4 om. (hapl.) lines 701–716. — (L. 701) $G_{1, 3}$ शिव (for प्रभो). — T_1 महेशः (for महेश्वरः) — (L. 702) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_3 ते वै ; T_1 ते तु (for तेषु). — (L. 704) D_{10} T_3 $G_{1, 2}$ $M_{2, 3}$ -परा धीरास् (for -पराधीनास्). T_1 येषां (for तेषां). — (L. 705) T_2 transp. [अ]न्ये and च. — (L. 706) D_{10} T_2 G_{1-3} उंछवृत्ति(T_2 °त्ता)स् ; G_4 उंछवृत्यस (for °यान्ति). — (L. 707) D_{10} T G -वृत्तयश् (for -व्रतिनश्). G_4 आश्रिताः (for आस्थिताः). — D_{10} T_1 M_3 om. (hapl.) line 709. — (L. 709) T_3 वि- (for सं-). — After line 710,

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शीर्णपर्णाशिनश्चान्ये उञ्छयन्ति तथापरे ।
कपोतव्रतिनश्चान्ये कापोतीं वृत्तिमास्थिताः ।
पशुप्रचारनिरताः फेनपाश्च तथापरे ।
मृगवन्मृगचर्यायां संचरन्ति तथापरे ।
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च निराहारास्तथैव च ।
संचरन्ति तपो घोरं व्याधिमृत्युविवर्जिताः ।
स्ववशादेव ते मृत्युमभिकाङ्क्षन्ति नित्यशः ।
इन्द्रलोके तथा तेषां निर्मिता भोगसंचयाः ।
अमरैः सह ते यान्ति देववद्भोगसंयुताः ।
वराप्सरोभिः संयुक्ताश्चिरकालमनिन्दिते ।
एतत्ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि वालखिल्यांस्तपोधनान् ।

महेश्वरः ।

धर्मचर्यां तथा देवि वालखिल्यगतां शृणु ।
मृगनिर्मोकवसना निर्द्वंद्वास्ते तपोधनाः ।
अङ्गुष्ठमात्राः सुश्रोणि स्वेष्वेवाङ्गेषु संयुताः ।
ते मृत्युविषयातीतास्तपःसिद्धास्तपोबलाः ।
जिताहारा जितक्रोधाः सर्वभोगेषु निःस्पृहाः ।
तपश्चरणमिच्छन्तो लोकार्थं परमोद्यताः ।
उद्यन्तं सततं सूर्यं स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ।
भास्करस्यैव किरणैः सह संयान्ति नित्यदा ।
द्योतयन्ते दिशः सर्वा धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
तेष्वेव निर्मलं सत्यं लोकार्थं तु प्रतिष्ठितम् ।
लोकोऽयं धार्यते देवि तेषामेव तपोबलात् ।
महात्मनां तु तपसा सत्येन च शुचिस्मिते ।
क्षमया च महाभागे भूतानां संस्थितिं विदुः ।
प्रजार्थमपि लोकार्थं महद्भिः क्रियते तपः ।
तपसा प्राप्यते सर्वं तपसा प्राप्यते फलम् ।
दुष्प्रापमपि यल्लोके तपसा प्राप्यते हि तत् ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव लोकसृष्टिविवर्धनम् ।
एतत्सर्वं समासेन तपोयोगाद्विनिर्मितम् ।
तस्मादयं ऋषिगणस्तपस्तेप इति प्रिये ।
धर्मान्वेषी तपः कर्तुं यतते सततं प्रिये ।
अमरत्वं वशित्वं च तपसा प्रार्थयेत्सदा ।
एतत्ते कथितं सर्वं शृण्वन्त्यास्ते श्रुतं प्रिये ।
प्रियार्थमृषिसंघस्य लोकानां हितकाम्यया ।

नारदः ।

इति ब्रुवन्तं देवेशमृषयश्चापि तुष्टुवुः ।
भूयः परमकं यत्नं तदाप्रभृति चक्रिरे ।

Colophon.

उमा ।

उक्तस्त्वया त्रिवर्गस्य धर्मः परमकः शुभः ।
सर्वव्यापी तु यो धर्मो भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।

महेश्वरः ।

ब्राह्मणा लोकसंसारे सृष्टा धात्रा गुणार्थिना ।
लोकांस्तारयितुं युक्ता मर्त्येषु क्षितिदेवताः ।
तेषु तावत्प्रवक्ष्यामि धर्मं शुभफलोदयम् ।

D_{10} $T_{2.3}$ G ins. :

केचिच्चरन्ति तद्विष्णोः पादपूजनमुत्तमम् ।
[D_{10} T_3 $G_{2.4}$ सद्विष्णोः (for त°).]

— T_1 om. line 711. — (L. 711) T_2 घोरा (for घोरं). — (L. 712) T_3 $G_{2.4}$ भीपयंति च नित्यशः (for the post. half). — (L. 713) T_3 इति ; G_2 इष्ट- (for इन्द्र-). — (L. 714) D_{10} $T_{2.3}$ G समतां (for सह ते). — (L. 716) D_{10} G_4 एवं (for एतत्). G_2 भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 718. — (L. 720) D_{10} S (except M_{1-3}) तेषु (for °ष्वेषु). G_{1-3} संश्रिताः (for संयुताः). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. lines 722–723. — (L. 725) D_{10} $T_{2.3}$ G सहसा (for सह सं-). — (L. 726) D_{10} S (except M_{1-3}) द्योनयंतो (for °यन्ते). — T_1 om. lines 727 and 729–730. — (L. 733) T_1 महत् (for हि तत्). — T_1 om. lines 734–735. — (L. 734) D_{10} T_2 G पंचभूतार्थतत्त्वेन (D_{10} G_2 °त्त्वे च) (for the prior half). T_2 -विवर्धनः (for °नम्). — (L. 735)

T_2 अनिंदिते (for विनिर्मितम्). — (L. 736) T_1 तपस्तस
इति स्मृतः (for the post. half). — D_{10} T_3 G_4 om.
(hapl.) lines 737–739. — (L. 738) T_3 G_{1-3}
शिवत्वं (for वशित्वं). T_1 G_{1-3} प्रापयेत् ; T_3 प्राप्यते (for
प्रार्थयेत्). — (L. 739) T_1 देवि (for सर्वं). T_1 om. the
post. half and the prior half of line 740. — (L. 740)
D_{10} $T_{2.3}$ G प्रजानां (for लोकानां). — G_3 om. the
ref. — (L. 741) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M_1 एवं (for इति).
T_1 [अ]भि- (for [अ]पि). — (L. 742) M_3 परतरं
(for °मकं). D_{10} $T_{2.3}$ G भूयः परतरं यत्नु (for the prior
half). — Colophon. *Sub-parvan* : M दानधर्म.
— *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_3 उमामहेश्वरसंवादे वालखि-
ल्यचरितं ; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$
$G_{2.4}$ 193 ; T_1 M_4 186 ; $G_{1.3}$ M_1 187 ; $M_{2.3}$ 188.
— M_4 om. lines 743–749. — (L. 743) D_{10} T_3 G_4
च परमः (for परमकः). M_{1-3} शिवः (for शुभः). G_3
धर्मश्च परमं शुभं (for the post. half). — (L. 744)
D_{10} T_3 G_2 [इ]ति (for तु). D_{10} $G_{1.2.4}$ त्वं मर्(D_{10}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणेष्वभयो धर्मः परमः शुभलक्षणः ।
इमे हि धर्मा लोकार्थं पूर्वं सृष्टाः स्वयंभुवा ।
पृथिव्यां सज्जनैर्नित्यं कीर्त्यमानं निबोध मे ।
स्वदारनिरतिर्धर्मो नित्यं जप्यं तथैव च ।
सर्वातिथ्यं त्रिवर्गस्य यथाशक्ति दिवानिशम् ।
शूद्रो धर्मपरो नित्यं शुश्रूषाभिमना भवेत् ।
त्रैविद्यो ब्राह्मणो वृद्धो न चाध्ययनजीवकः ।
त्रिवर्गं तु व्यतिक्रान्तस्तस्य धर्मः सनातनः ।
षट् कर्माणि च प्रोक्तानि सृष्टानि ब्रह्मणा पुरा ।
धर्मिष्ठानि वरिष्ठानि यानि तानि शृणूत्तमे ।
यजनं याजनं चैव दानं पात्रे प्रतिग्रहः ।
अध्यापनमध्ययनं षट्कर्मा धर्मभागृजुः ।
नित्यस्वाध्यायतो धर्मो नित्ययज्ञः सनातनः ।
दानं प्रशस्यते नित्यं ब्राह्मणेषु त्रिकर्मसु ।
अयं परमको धर्मः संवृत्तः सत्सु विद्यते ।
गर्भस्थाने विशुद्धानां धर्मस्य नियमो महान् ।
पञ्चयज्ञविशुद्धात्मा क्रतुनित्योऽनसूयकः ।
दान्तो ब्राह्मणसत्कर्ता सुसंसृष्टनिवेशनः ।
चक्षुर्दो मनदो जिह्वास्निग्धवर्णप्रदः सदा ।
अतिथ्यभ्यागतरतः शेषान्नकृतभोजनः ।
पाद्यमर्घ्यं यथान्यायमासनं शयनं तथा ।
दीपं प्रतिश्रयं चैव यो ददाति स धार्मिकः ।
प्रातरुत्थाय वै पश्चाद्भोजनेन निमन्त्रयेत् ।
सत्कृत्यानुव्रजेद्यश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेषु विधीयते ।
तदहं कीर्तयिष्यामि त्रिवर्गेषु च यद्यथा ।
एकेनांशेन धर्मोऽर्थः कर्तव्यो हितमिच्छता ।
एकेनांशेन कामार्थमेकमंशं विवर्धयेत् ।
निवृत्तिलक्षणः पुण्यो धर्मो मोक्षे विधीयते ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि तां शृणुष्व समाहिता ।
सर्वभूतदया धर्मो निवृत्तिपरमः सदा ।
क्षुधार्तं पिपासार्तमतिथिं श्रान्तमागतम् ।
अर्चयन्ति वरारोहे तेषामपि फलं महत् ।
पात्रमित्येव दातव्यं सर्वस्मै धर्मकाङ्क्षिभिः ।
आगमिष्यति यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति ।
काले संप्राप्तमतिथिं भोक्तुकामसमुपस्थितम् ।

$G_{2.4}$ तद्ब्र)वीतु ; $M_{1.3}$ तं (M_3 त्वं) ब्रवीहि (for तद्ब्र°). T G_3 भगवांस्तद्ब्र(G_3 °स्त्वं ब्र)वीतु मे (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 745) $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ यात्रा (for धात्रा). T_1 गुणान्विताः ; T_2 °र्थिनः (for °र्थिना). — (L. 746) T_1 धारयितुं (for ता°). — T_1 om. line 748. — (L. 748) T_2 [ए]व यो ; T_3 [इ]ह यो ; G_1 [आ]ह यो ; M_{1-3} [इ]व यो (for [अ]भयो). G_3 ब्राह्मणेष्वाह यो धर्मं (for the prior half). — (L. 749) D_{10} $T_{2.3}$ च (for हि). T_1 इमे च धर्मसिद्ध्यर्थं (for the prior half). — (L. 750) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ सद्भिर्जैर् (for सज्जनैर्). — (L. 751) T_3 नित्यतृप्तिस (for नित्यं जप्यं). — T_1 om. lines 753–755. — (L. 754) D_{10} -जीविकः (for -जीवकः). G_1 तथाध्ययनजप्यकः (for the post. half). — (L. 755) G_2 $M_{1.4}$ व्यतिक्रांतं (for °क्रान्तस्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ त्रिवर्गस्य व्यतिक्रांतं (for the prior half). M_3 यस्य (for तस्य). — (L. 756) D_{10} हि (for च). T_1 विप्रेषु (for प्रोक्तानि). T_1 प्रोक्तानि (for सृष्टानि). — T_1 om. line 757. — (L. 757) G_2 धर्मतीर्थवरिष्ठानि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G तानि (for यानि). — (L. 759) M_4 om. the prior half. $T_{1.2}$ G_4 चाध्ययनं ; G_{1-3} ह्यध्य° (for अध्य°). T_1 सुवृत्तो वेदलक्षणः (for the post. half). — (L. 760) G_{1-3} नित्यः (for नित्य-). — (L. 761) D_{10} T_3 G प्रशंसते (for प्रशस्यते). — T_1 om. line 762. — (L. 762) D_{10} $T_{2.3}$ G एव परो (for परमको). — (L. 763) T_1 गर्भस्थान- (for °स्थाने). T_1 धर्मः स (for धर्मस्य). — T_1 om. lines 764 and 766.

— (L. 766) D_{10} $T_{2.3}$ G चक्षुःश्रोत्रम($T_{2.3}$ °त्रं म)नोजिह्वा- (for the prior half). — (L. 767) G_2 आतिथ्यभागनिरतः (for the prior half). — T_1 om. line 768. — (L. 769) T_1 नित्यं दद्यात्समाहितः (for the post. half). — (L. 770) T_1 सततं (for वै पश्चाद्). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 भोजने तु (for °नेन). — After line 770, T_1 ins. :

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं पाशुपाल्यं तथैव च ।
सर्वातिथ्यं परो धर्मः प्रोक्तो वैश्यस्य नित्यशः ।
शुश्रूषापरमः शूद्र इति वेदविदो विदुः ।

— T_1 om. line 771. — (L. 771) T_3 तु (for च). G_3 एकमंशं विवर्जयेत् (for the post. half). — (L. 772) G_3 निवृत्तिलक्षणः पुण्यो (for the prior half) and धर्मो मोक्षो (for गृहस्थेषु). — T_1 om. lines 773–774. M_1 om. line 773. — (L. 773) G_2 फलं तथा (for च यद्यथा). — (L. 774) G धर्मार्थः ; M_2 (*sup. lin.*) धर्मोऽर्थं (for धर्मोऽर्थः). — (L. 775) D_{10} T_3 कर्मार्थम् ; T_1 धर्मा° (for कामा°). — (L. 776) T_1 धर्मो (for पुण्यो). $M_{2.3}$ मोक्षो (for मोक्षे). — M_{1-3} transp. lines 777 and 778. — (L. 778) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} निवृत्तिः (for °त्ति-). T_1 निवृत्तिपरमस्य तु (for the post. half). — After line 778, T_1 ins. :

आत्मन्येवात्मनो भावं समायोज्येत संयतः ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
साधारणं तथा धर्मं प्रवक्ष्यामि शुभानने ।

— (L. 780) T_1 अर्चयिष्यंति ये नित्यं (for the prior half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

चित्तं संभावयेत्तत्र व्यासोऽयं समुपस्थितः ।
तस्य पूजां यथाशक्ति सौम्यचित्तः प्रयोजयेत् ।
चित्तमूलो भवेद्धर्मो धर्ममूलं भवेद्यशः ।
तस्मात्सौम्येन चित्तेन दातव्यं देवि सर्वदा ।
सौम्यचित्तस्तु यो दद्यात्तद्धि दानमनुत्तमम् ।
यथाम्बुबिन्दुभिः सूक्ष्मैः पतद्भिर्मेदिनीतले ।
केदाराश्च तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ।
तोयपूर्णानि दृश्यन्ते अप्रतर्क्याणि शोभने ।
अल्पमल्पमपि ह्येतद्दीयमानं विवर्धते ।
पीडयापि च भृत्यानां दानमेव विशिष्यते ।
पुत्रदारा धनं धान्यं न मृतानुगच्छति ।
श्रेयो दानं च भोगश्च धनं प्राप्य यशस्विनि ।
दानेन हि महाभागा भवन्ति मनुजाधिपाः ।
नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति दानसमो निधिः ।
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
आश्रमे यस्तु तप्येत तपोमूलफलाशनः ।
आदित्याभिमुखो भूत्वा जटावल्कलसंवृतः ।
मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत् ।
सम्यक्तपश्चरन्तीह श्रद्दधाना वनाश्रमे ।
गृहाश्रमस्य ते देवि कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।

उमा ।

गृहाश्रमस्य या चर्या व्रतानि नियमाश्च ये ।
यथा च देवताः पूज्याः सततं गृहमेधिना ।
यच्च परिहर्तव्यं गृहिणा तिथिपर्वसु ।
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यमानं त्वया प्रभो ।

महेश्वरः ।

गृहाश्रमस्य यन्मूलं फलं धर्मोऽयमुत्तमः ।
पादैश्चतुर्भिः सततं धर्मो यत्र प्रतिष्ठितः ।
सारभूतं वरारोहे दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ।
शुश्रूषते यः पितरः मातरं च गृहाश्रमे ।
भर्तारं चैव या नारी अग्निहोत्रं च ये द्विजाः ।
तेषु तेषु च प्रीणन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
पितरः पितृलोकस्थाः स्वधर्मेण स रज्यते ।

उमा ।

मातापितृवियुक्तानां का चर्या गृहमेधिनाम् ।
विधवानां च नारीणां भवानेतद्ब्रवीतु मे ।

महेश्वरः ।

देवतातिथिशुश्रूषा गुरुवृद्धाभिवादनम् ।
अहिंसा सर्वभूतानामलोभः सत्यसंश्रवा ।
ब्रह्मचर्यं शरण्यत्वं शौचं पूर्वाभिभाषणम् ।
कृतज्ञत्वमपैशुन्यं सततं धर्मशीलता ।
दिने द्विरभिषेकं च पितृदैवतपूजनम् ।
गवाह्निकप्रदानं च संविभागोऽतिथिष्वपि ।
दीपं प्रतिश्रयं चैव दद्यात्पाद्यासनं तथा ।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा द्वादशे वाप्यथाष्टमे ।
चतुर्दशे पञ्चदशे ब्रह्मचारी सदा भवेत् ।
श्मश्रुकर्म शिरोभ्यङ्गमञ्जनं दन्तधावनम् ।

— T_1 om. lines 782–785. — (L. 783) D_{10} $G_{2,4}$ काल- (for काले). G_4 अत्र- (for उप-). — (L. 784) D_{10} $T_{2,3}$ G यत्तं (for चित्तं). $M_{1,2}$ (*sup. lin*). 3 तस्य (for तत्र). M_{1-3} व्यासोयमिति निश्चितः (for the post. half). — (L. 785) D_{10} $T_{2,3}$ G यथाशक्त्या (for °शक्ति). — (L. 786) D_{10} वेत्ति ; T_3 G_4 वित्त- (for चित्त-). T_1 M_4 -मूलं (for -मूलो). T_2 G_2 -मूलो (for -मूलं). — (L. 787) S (except T_3 G_4) सर्वथा (for °दा). — (L. 788) T_2 धर्म- (for तद्धि). — (L. 791) D_{10} T_2 $G_{1,2}$ अ(G_1 ह्य)प्रतर्क्योतिशोभने ; T_3 $G_{3,4}$ ह्यप्रतर्क्याणि शोभने (for the post. half). — (L. 792) D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]कं (for [द्]तद्). — T_1 om. (hapl.) line 793. — (L. 793) D_{10} G_4 transp. [अ]पि and च. T_3 भूतानां (for भृत्यानां). — (L. 794) D_{10} T G पुत्र- दार- (for °दारा). — T_1 om. line 795. — (L. 796) T_1 दानेन मनुजा भुवि (for the post half). — (L. 797) D_{10} $T_{2,3}$ G नास्ति भूमौ दानसमं (for the prior half). — Line 798 = 12. 156. 24^{ab}. — T_1 om. lines 799–801. — (L. 802) T_1 तपश्चरंति ये सम्यक् (for the prior half). — (L. 807) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ विभो ; G_2 [अ]नघ (for प्रभो). — T_1 महेशः ; G_2 ईश्वरः (for महेश्वरः). — T_1 om. lines 809–810. — (L. 810) D_{10} [उ]त्तमं ; M_4 [उ]त्थितं (for [उ]द्धृतम्). — (L. 811) T_1 तम् (for तद्). T_1 शृणु तावत्समाहिता (for the post. half). — After line 811, $G_{1,3}$ ins. :

दंपत्यलंकरिष्णुश्च गृहदानरतिर्नरः ।
कलत्रसौख्यं विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
स्त्रियो वा पुरुषो वापि दंपतीन्पूजयन्ति ते ।
मनोभिलषितान्कामान्प्राप्नुवन्ति न संशयः ।

— (L. 812) D_{10} शुश्रूषयंते पितरं (for the prior half). — (L. 813) T_1 नारी च (for या नारी). — (L. 814) T_1 प्रीतेषु तेषु प्रीणंति (for the prior half). — T_1 om. line 815. — (L. 815) $G_{1,3}$ हि ; M_4 च (for स). — (L. 818) — T_1 महेशः ; G_3 om. (for महेश्वरः). — M_4 om. T_1 गुरुवृद्धानुवंदनं (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) lines 819–822. — (L. 822) D_{10} अभिषेकश्च. — (L. 823) T_2 माध्याह्निक- — T_1 om. lines 823–824. — (L. 825) D_{10} $T_{2,3}$ G द्वादशेप्यष्टमेथ (for गवा°).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नैतेष्वहःसु कुर्वीत तेष्वलक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
व्रतोपवासनियमस्तपो दानं च शक्तितः ।
भरणं भृत्यवर्गस्य दीनानामनुकम्पनम् ।
परदारनिवृत्तिश्च स्वदारेषु रतिः सदा ।
शरीरमेकं दंपत्योर्विधात्रा पूर्वनिर्मितम् ।
तस्मात्स्वदारनिरतो ब्रह्मचारी विधीयते ।
शीलवृत्तविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
आर्जवे वर्तमानस्य सर्वभूतहितैषिणः ।
प्रियातिथेश्च क्षान्तस्य धर्मार्जितधनस्य च ।
गृहाश्रमपदस्थस्य किमन्यैः कृत्यमाश्रमैः ।
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा गृहाश्रमं प्राप्य सर्वे जीवन्ति चाश्रमाः ।
राजानः सर्वपाषण्डाः सर्वे रङ्गोपजीविनः ।
व्यालग्राहाश्च दम्भाश्च चोरा राजभटास्तथा ।
सविद्याः सर्वशिल्पज्ञाः सर्वे चैव चिकित्सकाः ।
दूराध्वानं प्रपन्नाश्च क्षीणपथ्योदना नराः ।
एते चान्ये च बहवस्तर्कयन्ति गृहाश्रमम् ।
मार्जारा मूषिकाः श्वानः सूकराश्च शुकास्तथा ।
कपोतकाकचटकाः सरीसृपनिषेविणः ।
अरण्यवासिनश्चान्ये संघा ये मृगपक्षिणाम् ।
एवं बहुविधा देवि लोकेऽस्मिन्सचराचराः ।
गृहे क्षेत्रे बिले चैव शतशोऽथ सहस्रशः ।
गृहस्थेन कृतं कर्म सर्वैस्तैरुपभुज्यते ।
उपयुक्तं च यत्तेषां मतिमान्नानुशोचति ।
धर्म इत्येव संकल्प्य यत्तु तस्य फलं शृणु ।
सर्वयत्नप्रणीतस्य हयमेधस्य यत्फलम् ।
वर्षे स द्वादशे देवि फलेनैतेन युज्यते ।
आशापाशविमोक्षश्च विद्धि धर्ममनुत्तमम् ।
वृक्षमूलचरो नित्यं शून्यागारनिवेशनम् ।
नदीपुलिनशायी च नदीतीरमनुव्रजन् ।
विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यः स्नेहबन्धेन वै द्विजः ।
आत्मन्येवात्मनो भावं समायोज्येह ते वने ।
आत्मभूतो यताहारो मोक्षदृष्टेन कर्मणा ।
पवित्रनित्यो युक्तश्च तस्य धर्मः सनातनः ।
नैकत्र रमते सक्तो न चैकग्रामगोचरः ।
युक्तोऽप्यटति योऽयुक्तो न चैकपुलिनेशयः ।
एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्पथे स्थितः ।

Colophon.

उमा ।

देवदेव नमस्तुभ्यं त्रियक्ष वृषभध्वज ।
श्रुतं मे भगवन्सर्वं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ।
संगृहीतं मया तच्च तव वाक्यमनुत्तमम् ।
इदानीमस्ति संदेहो मानुषेष्वेव कश्चन ।
तुल्यपाणिशिरःकायो राजायमिति दृश्यते ।

वा (T_2 °मेपि वा ; T_3 [orig.] °मे तथा) (for the post. half). — (L. 828) T_3 $G_{1.2.4}$ लक्ष्मीः (for [अ]लक्ष्मीः). — T_1 om. line 829. — (L. 832) T_1 विधात्रा निर्मितं पुरा (for the post. half). — (L. 833) T_1 [अ]भि- (for वि-). — (L. 835) $G_{1.3}$ आर्जवे यतमानस्य (for the prior half). — (L. 836) T_2 दांतस्य (for क्षान्तस्य). — With lines 838–839, cf. Manu. 6. 90. — (L. 840) T_1 चापि (for सर्व-). — (L. 841) S (except T_3 M_3) -ग्रहाश् (for -ग्राहाश्). — T_1 om. line 842. — (L. 842) T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 -शीलज्ञाः ; T_3 -जीवज्ञाः (for -शिल्पज्ञाः). D_{10} $G_{2.4}$ वै वि- (for चैव). — (L. 843) D_{10} G_{2-4} क्षीणाः ; G_1 दीनाः (for क्षीण-). T_1 क्षीणाः पथ्याशना नराः (for the post. half). — (L. 846) D_{10} T_2 कपोतकाः कर्कटकाः ; T_3 G_2 °तकाः कावटकाः (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 847. D_{10} $T_{2.3}$ -निषेवणाः (for °विणः). — (L. 847) D_{10} G_4 ते (for ये). — T_1 om. line 848. — (L. 848) D_{10} -चराचरे (for °चराः). — (L. 849) T_3 G_2 गृह- (for गृहे). T_1 तथा चैते ; M_2 (orig.) खले चैव (for बिले चैव). T_2 गृहे क्षेत्रबिले चैव ; G_4 गृहक्षेत्रे खले चैव (for the prior half). G_1 om. from शोऽथ up to हय (in line 853). — (L. 850) D_{10} T G_{2-4} इह (for उप-). M_4 -लभ्यते (for -भुज्यते). — (L. 851) T_1 तथैतेषां (for च यत्तेषां). T_3 कोनु- ; G_4 न तु (for नानु-). — (L. 852) T G_{2-4} यस् (for यत्). M_4 तच्च (for तस्य). — (L. 853) D_{10} T_3 G_{2-4} -यज्ञ- (for -यत्न-). D_{10} $T_{2.3}$ G -मेधेन (for -मेधस्य). — (L. 854) T_3 च ; $G_{1.3}$ यद् (for स). T_1 वर्षे द्वादशके देवि तत्फलेनैव युज्यते. — T_1 om. lines 855–857. — (L. 855) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -विमोक्षं (for °क्षश्). — (L. 856) G_{1-3} -परो (for -चरो). T_3 -निवेशनः (for °शनम्). — (L. 858) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -बंधेभ्यः (for -सङ्गेभ्यः). T_1 आशापाशविवर्जितः (for the post. half). — T_1 om. lines 859–863. — (L. 859) $G_{1.2}$ तेन वै (for ते वने). — (L. 862) T_2 रक्तो (for सक्तो). T_2 (also as above) न चैकगृहिगोचरः (for the post. half). — (L. 863) D_{10} $T_{2.3}$ G न चैकपुलिनाशयः (for the post. half). — (L. 864) M_{1-3} मोक्षविदो (for °विदां). T_1 सद्वृत्तो मुच्यते चापि (for the prior half). T_1 गृहस्थः (for वेदोक्तः). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्मं. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 G_2 M उमामहेश्वरसंवादः ; T_2 उमामहेश्वरसंवादे त्रिवर्गकथनं ;

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

केन कर्मविपाकेन सर्वप्राधान्यमर्हति ।
स चापि दण्डयन्मर्त्यान्भर्त्संयन्विधमन्नपि ।
प्रेत्यभावे कथं लोकाल्लँभते पुण्यकर्मणाम् ।
राजवृत्तमहं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि मानद ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि राजधर्मं शुभानने ।
राजायत्तं हि तत्सर्वं लोकवृत्तं शुभाशुभम् ।
महतस्तपसो देवि फलं राज्यमिति स्मृतम् ।
तपोदानमयं राज्यं परं स्थानं विधीयते ।
तस्माद्राज्ञः सदा मर्त्याः प्रणमन्ति यतस्ततः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
तस्मात्तस्यैव चरितं जगत्पथ्यं शृणु प्रिये ।
अराजके पुरा त्वासीत्प्रजानां संकुलं महत् ।
तद्दृष्ट्वा संकुलं ब्रह्मा मनुं राज्ये न्यवेशयत् ।
तदाप्रभृति संदृष्टं राज्ञां वृत्तं शुभाशुभम् ।
तन्मे शृणु वरारोहे तस्य पथ्यं जगद्धितम् ।
यथा प्रेत्य लभेत्स्वर्गं यथा वीर्यं यशस्तथा ।
पित्र्यं वा भूतपूर्वं वा स्वयमुत्पाद्य वा पुनः ।
राजधर्ममनुष्ठाय विधिवद्भोक्तुमर्हति ।
आत्मानमेव प्रथमं विनयैरुपपादयेत् ।
अनु भृत्यान्प्रजाः पश्चादित्येष विनयक्रमः ।
स्वामिनं चोपमां कृत्वा प्रजास्तद्वृत्तकाङ्क्षया ।
स्वयं विनयसंपन्ना भवन्तीह शुभेक्षणे ।
तस्मात्पूर्वतरं राजा आत्मानं विनये नयेत् ।
यो विनीतः स्वयं राजा विनयत्येव वै प्रजाः ।
अपहास्यो भवेत्ताहक्स्वदोषस्यानवेक्षणात् ।
विद्याभ्यासैर्वृद्धयोगैरात्मानं विनयं नयेत् ।
विद्या धर्मार्थफलिनी तद्विदो वृद्धसंज्ञिताः ।
इन्द्रियाणां जयो देवि अत ऊर्ध्वमुदाहृतम् ।
अजये सुमहान्दोषो राजानं विनिपातयेत् ।
पञ्चैव स्ववशान्कृत्वा तदर्थान्पञ्च शोषयेत् ।
षड्वर्गमुत्सृज्य यथायोगं ज्ञानेन विनयेन च ।
शास्त्रचक्षुर्नयपरो भूत्वा भृत्यान्समाहरेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतानुपधाभिः परीक्षितान् ।
अमात्यानुपधातीतान्सापसर्पाञ्जितेन्द्रियान् ।
योजयेत यथायोगं यथार्हं स्वेषु कर्मसु ।
अमात्या बुद्धिसंपन्ना राष्ट्रं बहुजनप्रियम् ।
दुराधर्षं पुरश्रेष्ठं कोशः कृच्छ्रसहः स्मृतः ।
अनुरक्तं बलं सारमद्वैधं मित्रमेव च ।
एताः प्रकृतयः षट् च स्वामी च नयतत्त्ववित् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय सर्वमेतद्विनिर्मितम् ।
आभिः करणभूताभिः कुर्याल्लोकहितं नृपः ।
आत्मरक्षा नृपेन्द्रस्य प्रजारक्षार्थमिष्यते ।
तस्मात्सततमात्मानं संरक्षेदप्रमादवान् ।
भोजनाच्छादनात्स्नानाद्बहिर्निष्क्रमणादपि ।
नित्यं स्त्रीगणसंयोगाद्रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च शस्त्रादपि विषादपि ।
सततं पुत्रदारेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
सर्वेभ्य एव स्थानेभ्यो रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
प्रजानां रक्षणार्थाय प्रजाहितकरो भवेत् ।

— *Adhy. no.* : D10 T2.3 G2.4 194 ; T1 M4 187 ; G1.3 M1 188 ; M2.3 189. — (L. 865) T1 महादेवं (for नमस्तुभ्यं). T1 त्रिनेत्र ; T2 G3 त्र्यक्ष भो ; G1 त्र्यक्षर (for त्रियक्ष). — T1 om. lines 866–867. — (L. 868) G1.3 मनुष्येषु (for मानुषेषु). D10 T G [इ]ह (for [ए]व). — (L. 869) S (except M1–3) -प्राण- (for -पाणि-). T1 -शिरःस्नायू (for -शिरःकायो). — G2 om. lines 870–873. — (L. 871) T1 सदा (for स च). D10 दंडवान् (for °यन्). D10 T2.3 G4 विविधान् (for विधमन्). — (L. 872) G3 M1–3 -कर्मणा (for °णाम्). — G1–3 om. the ref. T1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 874) T1 सनातनं (for शुभानने). — (L. 875) D10 यत् (for तत्). — T1 om. lines 876–879. — (L. 877) T2 तपोदानमयारंभं (for the prior half). — (L. 879) D10 श्रोतुमिच्छसि भामिनि (for the post. half). — With lines 881–882, cf. Manu. 7. 3. — (L. 882) T2.3 G1.2.4 M1.3.4 तं (for तद्). D10 G2.4 न्यवेदयत् (for °शयत्). — (L. 892) T2.3 G2–4 स्वसात् (for त°).

D10 T2.3 G विनयत्येव वै (G4 ते) प्रजाः ; M1–3 त्वात्मानं विनयं नयेत् (for the post. half). — D10 T G om. line 893. M1 om. (hapl.) lines 893–895. — (L. 894) M2.3 [अ]नपेक्षणात् (for [अ]नवे°). — (L. 897) D10 T2 G उदाहृतः (for °हृतम्). — (L. 899) D10 T2.3 G स्ववशे (for °शान्). — (L. 900) D10 -योगाद् (for -योगं). — (L. 901) T3 समाचरेत् (for °हरेत्). — (L. 903) D10 T2.3 G1–3 सोपसर्पा(T2 G2 °र्पा)न् (for साप°). — (L. 904) T2.3 तथायोगं (for यथा°). — (L. 905) G2 अमात्यान्बुद्धिसंपन्नान् (for the prior half). — (L. 906) G1.3 पुरं ; G2 वरं (for पुर-). G4 कृच्छ्रतरः (for °सहः). T3 कोशाः कृच्छ्रसहाः स्मृताः (for the post. half). — (L. 907) D10 T2.3 G M4 सान्नाम् (for सारम्). G मंत्रम् (for मित्रम्). — (L. 908) D10 T3 G विनय-; D10 T2.3 G M4 स्वेषु (for षट् च). — (L. 911) T2.3 G M4 T3 विषय- (for च नय-). — (L. 913) T2.3 भोजनाच्छादनरेंद्रस्य (for नृपेन्द्रस्य). — (L. 917) After नस्नानाद् (for the prior half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रजाकार्यं तु तत्कार्यं प्रजासौख्यं तु तत्सुखम् ।
प्रजाप्रियं प्रियं तस्य स्वहितं हि प्रजाहितम् ।
प्रजार्थं तस्य सर्वस्वमात्मार्थं न विधीयते ।
प्रकृतीनां विवादार्थे रागद्वेषौ व्युदस्य च ।
उभयोः पक्षयोर्वादं श्रुत्वा चैव यथातथम् ।
तमर्थं विमृशेद्बुद्ध्या स्वयमा तत्त्वदर्शनात् ।
तद्विद्भिर्बहुभिर्वृद्धैः सहासीनो नरोत्तमैः ।
कर्तारमपराधं च देशकालौ नयानयौ ।
ज्ञात्वा सम्यग्यथाशास्त्रं ततो दण्डं नयेन्नृपु ।
एवं कुर्वंल्लँभेद्धर्मं पक्षपातविवर्जनात् ।
प्रत्यक्षाप्तोपदेशाभ्यामनुमानेन वा पुनः ।
बोद्धव्यं सततं राज्ञा देशवृत्तं शुभाशुभम् ।
चारैः कर्मप्रवृत्त्या च तद्विज्ञाय विचारयन् ।
अशुभं निर्हरेत्सद्यो जोषयेच्छुभमात्मनः ।
गर्ह्यान्विगर्हयेदेव पूज्यान्संपूजयेत्तथा ।
दण्ड्यांश्च दण्डयेद्देवि नात्र कार्या विचारणा ।
पश्चापेक्षं सदा मन्त्रं कुर्याद्बुद्धियुतैर्नरैः ।
कुलवृत्तश्रुतोपेतैर्नित्यं मन्त्रपरो भवेत् ।
कामरागेण वै मूर्खैर्नैव मन्त्रमना भवेत् ।
राजा राष्ट्रहितापेक्षः सत्यधर्माणि कारयेत् ।
सर्वोद्योगं स्वयं कुर्याद्दुर्गादिषु सदा नृपः ।
देशवृद्धिकरान्भृत्यानप्रमादेन कारयेत् ।
देशक्षयकरान्सर्वान्संप्रियानपि वर्जयेत् ।
अहन्यहनि संपश्येदनुजीविगणं स्वयम् ।
सुमुखः सुप्रियो भूत्वा सम्यग्वृत्तं समादिशेत् ।
अधर्म्यं परुषं तीक्ष्णं वाक्यं वक्तुं न चार्हति ।
नरे नरे गुणान्दोषान्सम्यग्वेदितुमर्हति ।
स्वेङ्गितं वृणुयाद्धैर्यान्न कुर्यात्क्षुद्रसंविदम् ।
परेङ्गितज्ञो लोकज्ञो भूत्वा संसर्गमाचरेत् ।
स्वतश्च परतश्चैव परस्परभयादपि ।
अमानुषभयेभ्यश्च स्वाः प्रजाः पालयेन्नृपः ।
लुब्धाः कठोराश्चाध्यक्षा मानवा दस्युवृत्तयः ।
निग्राह्या एव ते राज्ञा संगृहीता यतस्ततः ।
कुमारान्विनयैरेव जन्मप्रभृति योजयेत् ।
तेषामात्मगुणोपेतं यौवराज्ये नियोजयेत् ।
प्रकृतीनां यथा न स्याद्राज्यभ्रंशोद्भवं भयम् ।
एतत्संचिन्तयन्नित्यं तद्विधानं तथार्हति ।
अराजकं क्षणमपि राष्ट्रं न स्याद्धि शोभने ।
आत्मनोऽनुविधानाय यौवराज्यं सदेष्यते ।
कुलजानां च वैद्यानां श्रोत्रियाणां तपस्विनाम् ।
अन्येषां वृत्तयुक्तानां विशेषं कर्तुमर्हति ।
आत्मार्थं राज्यतन्त्रार्थं कोशसंचयमारभेत् ।

---

the prior half, T_3 ins. :

कामक्रोधभयादपि ।
सततं परदारेभ्यो.

— (L. 920) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ प्रियाप्रिये (for प्रजाप्रियं). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ तु (for हि). — (L. 922) D_{10} T_2 G हि (G_4 च) रक्षार्थं ; T_3 रक्षणार्थं (for त्रिवादार्थं). — (L. 923) T_2 वादान् (for वादं). — (L. 925) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्त्वविद्भिश्च वहुभिर् (for the prior half). G_1 वृद्धैः सह ; G_3 वृद्धैर्भावी (for सहासीनो). — (L. 931) T_2 च कर्म- (for कर्मप्र-). $T_{1.2}$ G विचारयेत् (for °रयन्). T_3 तद्विज्ञातुं विचारयेत् (for the post. half). — (L. 932) T_1 $G_{3.4}$ अशुभान् (for °भं). — T_1 om. 933–939. — (L. 935) T_2 बुद्धिहितैर् ; T_3 °युतो (for °युतैर्). — (L. 936) $G_{1.3}$ -तपोपेतैर् (for -श्रुतो°). — (L. 937) D_{10} $T_{2.3}$ G कामकारेण वै मुख्यैर् (for the prior half). D_{10} [ए]वं ; G_2 च (for [ए]व). $G_{1.3}$ मंत्रपरो (for °मना). — (L. 938) $T_{2.3}$ G -हितापेक्षं (for °पेक्षः). M_4 -कर्माणि (for -ध°). — T_3 transp. lines 939 and 940. — (L. 939) T_2 सदा (for स्वयं). D_{10} $T_{2.3}$ G नृपु (for नृपः). — (L. 940) $G_{1.3.4}$ M_4 देशवृत्ति- (for °वृद्धि-). D_{10} यत्नान् ; T_1 विप्रान् (for भृत्यान्). G_4 न प्रमादेन (for अप्र°). D_{10} G_2 अप्रियांश्च विवर्जयेत् (for the post. half). — T_3 reads line 941 twice. — (L. 941) $G_{1.3}$ -प्रियकरान् (for -क्षय°). T_1 विप्रान् (for सर्वान्). T_1 सु- (for सं-). T_2 चापि (for अपि). D_{10} T_3 (both times) G अप्रियांश्च विस(T_3 [first time] °व)र्जयेत् (for the post. half). — T_1 om. line 943. — (L. 943) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M_4 दत्त्वा (for भूत्वा). T_3 वृत्तिं (for वृत्तं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 समाचरेत् (for °दिशेत्). — After line 944, $T_{2.3}$ G ins. :

असंविश्वास्य वचनं वक्तुं सत्सु न चार्हति ।

[T_3 -विश्वस्य (for -विश्वास्य). T_2 G_4 अस्य विश्वस्य वचनं (for the prior half).]

— (L. 945) $G_{1.2}$ सद्यो ; G_3 समो (for सम्यग्). — (L. 946) T_1 स्वाहितं (for स्वेङ्गितं). T_1 -संगतिं (for -संविदम्). — (L. 947) D_{10} T_3 G लोकेषु ; T_2 भूतेषु (for लोकज्ञो). — (L. 950) D_{10} लुब्धान् ; $G_{3.4}$ वृद्धाः (for लुब्धाः). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 चाप्यस्य ; T_2 हीनाश्च (for चाध्यक्षा). — (L. 951) D_{10} T G M_3 संगृहीत्वा (for °ता). — (L. 953) D_{10} $T_{1.3}$ G यौवराज्येन (for °ज्ये नि-). — (L. 954) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -भ्रंशो भवेद् (for -भ्रंशोद्भवं). — T_1 om. line 955. — (L. 955) T_2 तदा (for तथा). — (L. 956) D_{10} T G राज्यं (for राष्ट्रं). — (L. 957) G_3 -विनाशाय (for -विधानाय). — (L. 959) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ वृत्ति- (for वृत्त-). T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दुर्गाद्राष्ट्रात्समुद्राच्च वणिग्भ्यः पुरुषात्ययात् ।
परात्मगुणसाराभ्यां भृत्यपोषणमाचरेत् ।
वाहनानां विधायाग्रे पोषणं यौधकर्मसु ।
सादरः सततं भूत्वा अपेक्षाव्रतमाचरेत् ।
चतुर्धा विभजेत्कोशं धर्मभृत्यात्मकारणात् ।
आपदर्थं च नीतिज्ञो देशकालवशेन तु ।
अनाथान्व्याधितान्वृद्धान्स्वदेशे पोषयेन्नृपः ।
संधिं च विग्रहं चैव तद्विशेषांस्तथापरान् ।
यथावत्संविमृश्यैव बुद्धिपूर्वं समाचरेत् ।
सर्वेषां स प्रियो भूत्वा मण्डलं सततं चरेत् ।
शुभेष्वपि च कार्येषु न चैकोऽन्तः समाचरेत् ।
स्वतश्च परतश्चैव व्यसनानि विमृश्य तु ।
परेण धार्मिकान्न्यायान्नातीयाद्वेषलोभतः ।
रक्ष्यत्वं वै प्रजाधर्मः क्षत्रधर्मस्तु रक्षणम् ।
कुनृपैः पीडितास्तस्मात्प्रजाः सर्वत्र पालयेत् ।
यात्राकालमवेक्ष्यैव पश्चात्कोपः फलोदयम् ।
तद्युक्ताश्चापदश्चैव प्राग्यानादिति चिन्तयेत् ।
व्यसनेभ्यो बलं रक्षेन्नयतो व्ययतोऽपि वा ।
प्रायशो वर्जयेद्युद्धं प्राणरक्षणकारणात् ।
कारणादेव योद्धव्यं नात्मनः परदोषतः ।
सुयुद्धे प्राणमोक्षश्च तस्य धर्माय इष्यते ।
अभियुक्तो बलवता कुर्यादापद्विधिं नृपः ।
अनुनीय तथा सर्वान्प्रजानां हितकारणात् ।
अन्यप्रकृतियुक्तानां राज्ञां वृत्तविचारिणाम् ।
अन्यांश्चापत्प्रपन्नानां न तान्संयोक्तुमर्हति ।
शुभाशुभं यदा देवि वृत्तं तूभयतः स्मृतम् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभं योजयेत्परान् ।
एवमुद्देशतः प्रोक्तमलेपत्वं यथा भवेत् ।
एतदेवं समासेन राजधर्मः प्रकीर्तितः ।
एवं संवर्तमानस्तु दण्डयन्भर्त्सयन्प्रजाः ।
न किल्बिषमवाप्नोति पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
एवं संवर्तमानस्य कालधर्मो यदा भवेत् ।
स्वर्गलोके तदा राजा त्रिदशैः सह तोष्यते ।
द्विविधं राजवृत्तं च न्यायमाग्यसमन्वितम् ।
एवं न्यायानुगं वृत्तं कथितं ते शुभेक्षणे ।
राज्यं न्यायानुगं नाम बुद्धिशास्त्रानुगं भवेत् ।
धर्म्यं पथ्यं यशस्यं च स्वर्ग्यं चैव तथा भवेत् ।
दैवपक्ष्ये सति नृपे राज्यं न्यायानुगं भवेत् ।
क्रियन्ते यत्र कर्माणि शास्त्रयुक्तिं विसृज्य वै ।
कर्ता द्वेषवियुक्तश्च तत्र न्यायानुगं भवेत् ।
राज्यं भोगानुगं नाम अयथावत्प्रदृश्यते ।
तत्तु शास्त्रविनिर्मुक्तं सतां कोपकरं भवेत् ।

रक्षणं (for विशेषं). —(L. 960) M_4 -मंत्रार्थं (for -तन्त्रार्थं). D_{10} $T_{2.3}$ G कोशार्थं च समाचरेत् (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 961–964. —(L. 961) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ दुर्ग- (for दुर्गाद्). —(L. 962) T_2 दुरात्म- (for प°). —(L. 964) M_4 अपेक्षां (for °क्षा-). —(L. 965) T_1 चतुर्विधं भजेत्कोशं (for the prior half). — T_1 om. line 966. —(L. 967) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{1.2}$ व्यथितान् (for व्याधि°). —(L 968) T_1 संधिविग्रहणं चैव यानासनमथैव च. —(L. 969) T_3 G स (for सं-). T_1 भेदं विमृश्य विधिवद् (for the prior half). — T_1 M_1 om. (hapl.) line 971. —(L. 972) $T_{2.3}$ G विसृश्यतः ; Kumbh. ed. and Madras ed. °श्य सः (for °श्य तु). —(L. 973) D_{10} G योगान् ; T_2 लोकान् (for न्यायान्). T_1 प्रायेण धार्मिकन्यायान् (for the prior half). T_1 कुर्याद् (for [अ]तीयाद्). — T_1 om. (hapl.) lines 976–977. —(L. 976) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 M_4 यात्राकालेनवे- (T_3 °लानवे)क्ष्यैव ; G_{1-3} °काले च नैवेक्ष्यः (for the prior half). $M_{2.4}$ कोप- (for कोपः). D_{10} $T_{2.3}$ G पश्चात्कोपफलोदयः (for the post. half). —(L. 979) T_2 -कारणं (for °णात्). — G_2 om. (hapl.) lines 980–983. —(L. 981) T_2 धर्मार्थं ; T_3 धर्मोथ (for धर्माय). T_1 चेष्यते (for इ°). —(L. 982) T_2 वापद्विधिं ; G_4 पश्चाद्विधिं (for आप°). T_1 न कुर्यादापदः पदं (for the post. half).

— T_1 om. line 983. —(L. 983) T_2 सर्वं प्राणिनां (for सर्वान्प्रजानां). —(L. 984) T_1 राजा (for अन्य-). M_4 अद्यप्रभृति युक्तानां (for the prior half). T_1 राज्ञां वृत्तिं विचारयेत् (for the post. half). —(L. 985) D_{10} $T_{2.3}$ प्रति- ; G_2 [अ]पि प्र- (for [आ]पत्प्र-). T_1 वृत्तिं चापि प्रपन्नानां (for the prior half). — T_1 om. line 986. —(L. 986) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 व्रतञ्चभयसाधनं (sic) ; $G_{1.3.4}$ व्रतं तूभयसाधनं (for the post. half). —(L. 987) T_1 आत्मनश्च शुभं कार्यन् (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 988. —(L. 988) D_{10} T_3 अलोपत्वं ; T_2 अलोभत्वं (for अलोपत्वं). —(L. 989) D_{10} T G एष देवि (for एतदेवं). —(L. 990) T_2 रक्षयन् (for भर्त्सं°). $G_{1.3}$ भर्त्सयन्दंडयन्प्रजाः (for the post. half). —(L. 991) D_{10} $T_{2.3}$ G निष्कल्मषम् (for न किल्बिषम्). —(L. 993) T_1 मोदते ; G_4 पोष्यते (for तो°). —(L. 996) G_2 M_3 राज- (for राज्यं). —(L. 997) T_3 तदा ; M_4 यथा (for तथा). — D_{10} S (except M_{1-3}) om. (hapl.) lines 999–1000. —(L. 1001) T $G_{1.3}$ भाग्यानुगं (for भोगा°). T_1 विधितः संप्रवर्तते (for the post. half). —(L. 1002) T_1 परलोकाय न क्षमं (for the post. half). —(L. 1003) D_{10} G_2 दुस्तरं ; T_1 विधुरं ; $G_{1.3}$ दुरितं (for दुरन्तं). — T_1 om. (hapl.) line 1004. —(L. 1005) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्र (for यत्र).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अधर्म्यमयशस्यं च दुरन्तं च भवेद् ध्रुवम् ।
यत्र स्वच्छन्दतः सर्वं क्रियते कर्म राजभिः ।
यत्र भाग्यवशात्कृत्या लभन्ते न विशेषतः ।
यत्र दण्ड्या न दण्ड्यन्ते पूज्यन्ते वा नराधमाः ।
यत्र सन्तो विहन्यन्ते तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
शुभाशुभं यदा यत्र विपरीतं प्रदृश्यते ।
राशि वासुरपक्षे तु तत्र भाग्यानुगं भवेत् ।
भाग्यानुगे तु राजानो वर्तमाना यथातथा ।
प्राप्याकीर्तिमनर्थं च इहलोके शुभेक्षणे ।
परत्र सुमहाघोरं तमः प्राप्य दुरत्ययम् ।
तिष्ठन्ति नरके देवि प्रलयान्तादिति स्थितिः ।
मोक्षणं दुष्कृतीनां तु विद्यते कालपर्ययात् ।
नास्त्येव मोक्षणं देवि राज्ञां दुष्कृतकारिणाम् ।
एतत्सर्वं समासेन राजवृत्तं शुभाशुभम् ।
कथितं ते महाभागे भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

देवदेव महादेव सर्वदेवनमस्कृत ।
यानि धर्मरहस्यानि श्रोतुमिच्छामि तान्यहम् ।

महेश्वरः ।

रहस्यं श्रूयतां देवि मानुषाणां सुखावहम् ।
नपुंसकेषु वन्ध्यासु वियोनौ पृथिवीतले ।
उत्सर्गो रेतसस्तेषु न कार्यो धर्मकाङ्क्षिभिः ।
एतेषु बीजं प्रक्षिप्तं न विरोहति वै प्रिये ।
यत्र वा तत्र वा बीजं धर्मार्थी नोत्सृजेत्पुनः ।
नरो बीजविनाशेन लिप्यते भ्रूणहत्यया ।
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमं सुखम् ।
अहिंसा धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु परमं पदम् ।
देवतातिथिशुश्रूषा सततं धर्मशीलता ।
वेदाध्ययनयज्ञाश्च तपो दानं दमस्तथा ।
आचार्यगुरुशुश्रूषा तीर्थाभिगमनं तथा ।
अहिंसाया वरारोहे कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातं परमार्चितम् ।

उमा ।

यदि धर्मस्त्वहिंसायां किमर्थममरोत्तम ।
यज्ञेषु पशुबन्धेषु हन्यन्ते पशवो द्विजैः ।
कथं च भगवन्भूयो हिंसमाना नराधिपाः ।
स्वर्गं सुदुर्गमं यान्ति सदा स्म रिपुसूदन ।
यस्यैव गोसहस्राणि विंशतिः साधिकानि तु ।
अहन्यहनि हन्यन्ते द्विजानां मांसकारणात् ।
समांसं तु स दत्त्वान्नं रन्तिदेवो नराधिपः ।
कथं स्वर्गमनुप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ।
किं नु धर्मं न शृण्वन्ति न श्रद्दधति वा श्रुतम् ।

T_1 $M_{1.3}$ transp. लभन्ते and न. — (L. 1006) D_{10} G_2 वै; T_3 च (for वा). — T_1 om. line 1007. — (L. 1007) T_3 वसंत्यत्र ; $M_{2.3}$ [ऽ]पि हन्यंते (for विहन्यन्ते). $G_{1.3}$ ततो (for तत्र). — D_{10} reads lines 1008–1009 twice. — (L. 1008) D_{10} (both times) $T_{1.3}$ G यथा (for यदा). T_3 तत्र (for यत्र). — T_1 om. lines 1009-1010. — (L. 1009) $G_{1.3.4}$ राशस्तु (for राशि वा). — (L. 1010) G_4 यथातथं (for °तथा). —(L. 1011) M_{1-3} अमानं (for अनर्थं). T_3 प्राप्य लोके शुभं चैव ; G_4 प्राप्य कीर्निमकीर्तिं च (for the prior half). $G_{1.3}$ शुभानने (for शुभेक्षणे). — (L. 1012) T_1 सुमहद् (for सुमहा-). T_1 दुःखं (for तमः). — T_1 om. line 1014. — (L. 1014) T_2 च (for तु). D_{10} G_4 मोक्षं तु (G_4 च) सुकृतीनां च ; T_3 निर्मोक्षं दुष्कृतीनां च (for the prior half). — (L. 1015) G_{1-3} दुष्कर- ; M_4 दुष्कृति- (for दुष्कृत-). — (L. 1017) D_{10} transp. श्रोतुं and किं. $T_{1.3}$ G_2 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_2 G_2 M उमामहेश्वरसंवादः ; T_3 राजवृत्तिकथनं. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 195 ; T_1 M_4 188 ; $G_{1.3}$ M_1 189 ; $M_{2.3}$ 190. — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1023) D_{10} $T_{2.3}$ G च (for वि-). — (L. 1024) G_2 बीजार्थं (for वा बीजं). D_{10} G_4 धर्मार्थं (for °र्थी). — (L. 1025) D_{10} T_2 G_4 वध्यते (for लिप्यते). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 ब्रह्म- (for भ्रूण-). — T_1 om. (hapl.) line 1027 — (L. 1027) G_4 सर्व- (for धर्म-). G_4 अहिंसा (for सर्वेषु). — T_1 om. (hapl.) line 1030. — (L. 1031) G_1 $M_{2.4}$ नार्हति (for °न्ति). — (L. 1032) T_1 आख्यातं शुभदर्शने (for the post. half). — (L. 1033) D_{10} T_2 [अ]हिंसायाः ; T_1 [अ]हिंसा वै (for [अ]हिंसायां). — (L. 1035) T_1 भूमौ (for भूयो). — (L. 1036) T_3 दुर्गतमं (for सुदुर्गमं). T_3 ते कथं ; $G_{1.3}$ तदा स्म (for सदा स्म). D_{10} $G_{1.4}$ M_{1-3} रिपुसूदनाः. — T_1 transp. lines 1037 and 1038. — (L. 1037) M स्वस्य (for यस्य) — T reads line 1038 twice. — (L. 1038) T_1 (both times). $_2$ द्विजानां गोसवस्य च (T_2 तु) (for the post. half). — (L. 1039) $T_{1.3}$ समाः सहस्रं दत्त्वान्नं ; G_4 मांसं तु स ह दत्त्वान्नं (for the prior half). — (L. 1040) T_2 स्वर्गफलं (for स्वर्गमनु-). — (L. 1041) $G_{1.3}$ धर्मांश्च ; G_2 धर्माणि (for धर्मं न). — (L. 1042) $T_{2.3}$ M मृगयां वै (M_{1-3} ये) (for मृगयायै). $G_{1.3.4}$ मृगयां वै विनिर्गम्य (for the prior half). — T_1 om. line 1043. — (L. 1043) M अशेषेण (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मृगयायै विनिर्गत्य मृगान्घ्नन्ति नराधिपाः ।
एतत्सर्वं विशेषेण विस्तरेण वृषध्वज ।
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्तत्त्वमेतन्ममोच्यताम् ।

महेश्वरः ।

बहुमान्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
श्रूयतां कारणं चात्र यथानेकविधं भवेत् ।
दृश्यते चापि लोकेऽस्मिन्न कश्चिदविहिंसकः ।
धरणीसंश्रिताञ्जीवान्सुसूक्ष्मांश्चैव मध्यमान् ।
संचरंश्चरणाभ्यां च हन्ति जीवाननेकशः ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि ये जीवाः शयनासने ।
उपाविशञ्शयानश्च हन्ति जीवाननेकशः ।
शिरोवस्त्रेषु ये जीवा नराणां स्वेदसंभवाः ।
तांश्च हिंसन्ति सततं दंशांश्च मशकानपि ।
जले जीवास्तथाकाशे पृथिवी जीवमालिनी ।
एवं जीवाकुले लोके कोऽसौ स्याद्यस्त्वहिंसकः ।
स्थूलमध्यमसूक्ष्मैश्च स्वेदवातमहीरुहैः ।
दृश्यरूपैरदृश्यैश्च नानारूपैश्च भामिनि ।
जीवैस्ततमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अन्योन्यं ते च हिंसन्ति दुर्बलान्बलवत्तराः ।
मत्स्या मत्स्यान्ग्रसन्तीह खगांश्चैव खगास्तथा ।
सरीसृपैश्च जीवन्ति कपोताद्या विहंगमाः ।
भूचराः खेचराश्चान्ये क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
सम्रुद्धाः परमांसैस्तु भक्षेरन्येऽपि चापरैः ।
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपीडयित्वा नैवान्यं जीवा जीवन्ति सुन्दरि ।
स्थूलकायस्य सत्त्वस्य खरस्य महिषस्य वा ।
जीवस्यैकस्य मांसेन पयसा रुधिरेण वा ।
तृप्यन्ते बहवो जीवाः क्रव्यादा मांसभोजिनः ।
एको जीवसहस्राणि सदा खादति मानवः ।
अन्नाद्यल्पोपभोगेन धान्यसंज्ञानि यानि तु ।
मांसधान्यैः सबीजैश्च भोजनं परिवर्जयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
धान्यानि यो न हिंसेताहिंसकः परिकीर्तितः ।
नाश्नाति यावतो जीवांस्तावत्पुण्येन युज्यते ।
आहारस्य वियोगेन शरीरं परितप्यते ।
तप्यमाने शरीरे तु शरीरं चेन्द्रियाण्यपि ।
वशे तिष्ठन्ति सुश्रोणि नृपाणामिव किंकराः ।
निरुन्धन्निन्द्रियाण्येव स सुखी स विचक्षणः ।
इन्द्रियाणां निरोधेन दानेन च दमेन च ।
नरः सर्वमवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ।
एतन्मूलमहिंसाया उपवासः प्रकीर्तितः ।
आहारं कुरुते यस्तु भूमिमाक्रमते च यः ।
सर्वे ते हिंसका देवि यथा धर्मेषु दृश्यते ।
यथेहाहिंसको देवि तत्त्वज्ञो ज्ञायते नरः ।
तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि श्रूयतां धर्मचारिणि ।
फलानि जीर्णपर्णानि भस्म वा योऽपि भक्षयेत् ।

विशे°). — (L. 1044) D_{10} G_4 तत्त्वेन ; T_2 G_{1-3} तत्सर्वं ; T_3 सर्वेश (for भगवंस). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 अद्य (for एतन्). T_2 संशयो मेद्य मोच्यतां (for the post. half). — T_1 महेशः ; $T_{2.3}$ G_3 ईश्वरः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1046. — (L. 1046) M_4 नैक- (for [अ]नेक-). — (L 1047) $G_{1.3}$ न हि कश्चिदहिंसकः ; G_2 कश्चिदप्यनहिंसकः (for the post. half). — T_2 om. (hapl.) lines 1048-1055. — (L. 1048) G_3 धरणीं. T_3 G $M_{1.2}$ देवि (for जीवान्). T_1 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 1050) T_1 संस्थितः (for ये जीवाः). — (L. 1052) D_{10} शिरोवस्त्रग ये जीवा (for the prior half). — (L. 1055) T_1 वा (for ऽसौ). — (L. 1056) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_3 -वारि- (for -वात-). — (L. 1058) T_1 जीवतत्त्वम (for जीवैस्ततम्). — (L. 1059) T_1 अपि (for ते च). — (L. 1060) $G_{1.3}$ M_4 मत्स्यान्मत्स्या (by transp.). T_1 च हिंसन्ति (for ग्रसन्तीह). T_3 मत्स्या-गृह्णंति वै मत्स्याः (for the prior half). T_1 खगश्चापि खगांस्तथा (for the post. half). — (L. 1061) T मयूराद्या (for कपोताद्या) — (L. 1062) M_{1-3} भूचरान् (for °राः) T_2 $G_{1.3}$ -गर्द्धिनः (for -गृद्धिनः). — T_1 om. lines 1063-64. — (L. 1063) D_{10} T_3 G_{1-3} ते ; T_2 G_4 च (for ये). G_4 ते परे (for चापरैः). — (L. 1065) T_1 [अ]न्यान् (for [अ]न्यं). — (L. 1066) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 1067. D_{10} T_2 G च (for वा). — (L. 1067) T_1 मांसेन (for पयसा). G_4 च (for वा). — (1068) T_1 तृप्यंति (for °ते). T_2 G_2 -भोजनाः (for -भोजिनः). — (L. 1069) G_4 एवं (for एको). G_2 जीवः (for जीव-). — T_1 om. lines 1070-1071. — (L 1070) M_3 भोग- (for धान्य-). — T_1 reads lines 1072-1073 after line 1077. — (L. 1072) D_{10} T_2 G M_4 तथा (for अथ). — (L. 1073) T_1 सोऽहिंस्रः (for [अ]हिंसकः). — (L. 1074) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ जीवस् (for जीवांस्). — (L. 1076) D_{10} G तु ; $T_{1.2}$ च (for [अ]पि). — (L 1078) M_2 [ए]वं (for [ए]व). — T_1 om. lines 1082-1083. — (L. 1081) D_{10} $T_{2.3}$ G एवं (for एतन्). — (L. 1082) G_3 सः (for यः). — Before line 1084, T_1 ins. महेशः. — (L. 1084) D_{10} T_2 G_4 यथैव ; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ तथैव ; G_2 यथा वा (for यथेह). — (L. 1085) D_{10} T_2 यथा (for तथा). D_{10} T_2 G_{1-3} ते तं ; T_1 तेषां ; T_3 G_4

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

आलेख्यमिव निश्चेष्टं तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
आरम्भा हिंसया युक्ता धूमेनाग्निरिवावृताः ।
तस्माद्यस्तु निराहारस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
यस्तु सर्वं समुत्सृज्य दीक्षितो नियतः शुचिः ।
कृत्वा मण्डलमर्यादां संकल्पं कुरुते नरः ।
यावज्जीवमनाशित्वा कालाकाङ्क्षी दृढव्रतः ।
ध्यानेन तपसा युक्तस्तं मन्येऽहमहिंसकम् ।
अन्यथा हि न पश्यामि नरो यः स्यादहिंसकः ।
बहु चिन्त्यमिदं देवि नास्ति कश्चिदहिंसकः ।
यतो यतो महाभागे हिंसा स्यान्महती ततः ।
निवृत्तौ मधुमांसाभ्यां हिंसा त्वल्पतरा भवेत् ।
निवृत्तिः परमो धर्मो निवृत्तिः परमं सुखम् ।
मनसा विनिवृत्तानां धर्मस्य निचयो महान् ।
मनःपूर्वंगमा धर्मा अधर्माश्च न संशयः ।
मनसा बध्यते चापि मुच्यते चापि मानवः ।
निगृहीते भवेत्स्वर्गो विसृष्टे नरको ध्रुवः ।
घातकः शस्त्रमुद्यम्य मनसा चिन्तयेद्यदि ।
आयुःक्षयं गतेऽद्यैषां मृते तु प्रहराम्यहम् ।
इति यो घातको हन्यान्न स पापेन लिप्यते ।
विधिना निहतः पूर्वं निमित्तं स तु घातकः ।
विधिर्हि बलवान्देवि दुस्त्यजं वै पुराकृतम् ।
जीवाः पुराकृतेनैव तिर्यग्योनिसरीसृपाः ।
नानायोनिषु जायन्ते स्वकर्मपरिवेष्टिताः ।
नानाविधविचित्राङ्गा नानावीर्यपराक्रमाः ।
नानाभूमिप्रदेशेषु नानाहाराश्च जन्तवः ।
जायमानस्य जीवस्य मृत्युः पूर्वं प्रजायते ।
सुखं वा यदि वा दुःखं यथा पूर्वं कृतं तथा ।
प्राप्नुवन्ति नरा मृत्युं यदा यत्र च येन च ।
नातिक्रान्तुं हि शक्यं स्यान्निदेशः पूर्वकर्मणः ।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु विधिर्जागर्ति जन्तुषु ।
न हि तस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यो न च मध्यमः ।
समः सर्वेषु भूतेषु कालः कालं निरीक्षते ।
गतायुषो ह्याक्षिपति जीवं सर्वस्य देहिनः ।
यथा येन च मर्तव्यं तथा युज्येत मृत्युना ।
अवशो नीयते तत्र मर्तव्यं यत्र येन तु ।
अरण्ये स्वगृहे वापि रात्रौ वाहनि वा तथा ।
यथा येन हि मर्तव्यं नान्यथा म्रियते हि सः ।
दृश्यते न च लोकेऽस्मिन्भूतो भव्योऽपि वा पुनः ।
विज्ञानैर्विक्रमैर्वापि नानामन्त्रौषधैरपि ।
यो हि वञ्चयितुं शक्तो विधेस्तु नियतां गतिम् ।
एष तेऽभिहितो देवि जीवहिंसाविधिक्रमः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

श्रूयतां कारणं देवि यथा हि दुरतिक्रमः ।
विधिः सर्वेषु भूतेषु मर्तव्ये समुपस्थिते ।
आयुःक्षयेणोपहताः समागम्य वरानने ।
कीटाः पतंगा बहवः स्थूलाः सूक्ष्माश्च मध्यमाः ।
प्रज्वलत्सु प्रदीपेषु स्वयमेव पतन्ति ते ।

ते सं- (for तेऽहं). — (L. 1086) D_{10} $T_{2.3}$ G मूल- (for जीर्ण-). — (L. 1089) M_{1-3} निरारंभस् (for °हारस्). — T_1 om. lines 1090–1091. G_2 om. (hapl.) lines 1090–1093. — (L. 1090) G_1 हिंसां ; G_4 पूर्वं (for सर्वं). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ दीक्षित्वा (for °तो). — (L. 1093) D_{10} $T_{1,3}$ धन्येन (for ध्यानेन). — (L. 1094) G_4 तु (for हि). — G_2 om. (hapl.) line 1095. T_1 om. line 1096. — (L. 1097) G_2 अल्पतरा (for त्वल्प°). — (L. 1100) Cf. Dhammapada 1. D_{10} S मनःपूर्वा(G_4 °र्वे)गमा ($G_{1,3}$ °मं) धर्मा (for the prior half). — (L. 1103) M_{1-3} मनमा चिंतयन्यतः (for the post. half). — (L. 1104) D_{10} T_2 G_3 आयुःक्षय- ; T_3 °क्षये (for °क्षयं). D_{10} $T_{1,2}$ G M_4 [ऽ]न्येषां (for ऽद्यैषां). — (L. 1106) D_{10} G_4 विधिर्हि (for विधिना). — (L. 1107) T_3 हि (for वै). — (L. 1108) T_1 जीवाः पुराकृताश्चैव (for the prior half). — (L. 1110) D_{10} नानायुग- ; $G_{1,3,4}$ °युध- ; G_2 °युधा (for °विध-). T_2 -विशुद्धांगा. D_{10} $T_{2,3}$ G -शौर्य- (for -वीर्य-). — (L. 1111) T_1 नानावेषधराश्चैव (for the prior half). — (L. 1112) T_1 पुत्रस्य (for जीवस्य). T_1 उपस्थितः (for प्रजायते). — T_1 om. line 1113. — (L. 1113) G M पूर्व- (for पूर्वं). D_{10} G तु वा ; T_3 त्वया (for तथा). — (L. 1114) D_{10} T_1 यथा (for यदा). — (L. 1115) G_4 तु (for हि). D_{10} T_1 $G_{1,2,4}$ शक्यः (for शक्यं). D_{10} T_2 G_4 निर्देशः (for निदेशः). T_2 G_2 -कर्मणि (for °णः). — (L. 1119) T_1 गतायुषं (for °षो). D_{10} G ह्याक्षिपते (for °ति). T_3 $G_{1,3,4}$ जीवः (for जीवं). — D_{10} om. (hapl.) lines 1120–1124. T G M_4 om. (hapl.) lines 1120–1122. — (L. 1124) G_1 भूत- (for भूतो). T_2. $G_{2,4}$ द्विधा ; T_3 यथा (for ऽपि वा). — (L. 1127) D_{10} $T_{2,3}$ वि- (for ऽभि-). — Colophon. — *Adhy name* : D_{10} $T_{2,3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे जीवहिंसाविधिः ; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ 196 ; $G_{1,3}$ M_1 190 ; $M_{2,3}$ 191 ; M_4 189. — T_1 महेशः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 1129) T_2 देवेषु (for भूतेषु). — (L. 1130) D_{10} $G_{2,3}$ [उ]पहिताः ; T_1 °गताः ; T_2 °चिताः ; G_1 °रताः (for °हताः). — (L. 1131) T G_{1-3} M_3 स्थूल- (for स्थूलाः). — (L. 1132) T_1 [अ]ग्निदेशेषु (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बहूनां मृगयूथानां नानावननिषेविणाम् ।
यस्तु कालहतस्तेषां स वै कालेन वध्यते ।
सूनार्थं देवि बद्धानां क्षीणायुर्यो निबध्यते ।
अवशो घातकस्याथ हस्तं तदहरेति सः ।
यथा पक्षिगणाः क्षिप्रं विस्तीर्णाकाशगामिनः ।
क्षीणायुषो निबध्यन्ते शक्ता अपि पलायितुम् ।
यथा वारिचरा मीना बहवो बहुजातयः ।
जालं समधिरोहन्ति स्वयमेव विधेर्वशात् ।
शल्यकस्य च जिह्वाग्रं स्वयमारुह्य शोभने ।
आयुःक्षयेणोपहता निपद्यन्ते सरीसृपाः ।
कृषतां कर्षकाणां च नास्ति बुद्धिर्विहिंसने ।
अथैषां लाङ्गलाग्राद्यैर्हन्यन्ते जन्तवोऽक्षयाः ।
पादाग्रेणैव चैकेन यां हिंसां कुरुते नरः ।
मातंगोऽपि न तां कुर्यात्क्रूरो जन्मशतैरपि ।
म्रियन्ते यैर्हि मर्तव्यं न तान्हन्ति कृषीवलः ।
कृषामीति मतिस्तस्य नास्ति चिन्ता विहिंसने ।
तस्माज्जीवसहस्राणि हत्वापि न स लिप्यते ।
विधिना विहितः पूर्वं पश्चात्प्राणी विपद्यते ।
एवं सर्वेषु भूतेषु विधिर्हि दुरतिक्रमः ।
गतायुषा न शक्यं हि मुहूर्तमपि जीवितुम् ।
जीवितव्ये न मर्तव्यं न भूतं न भविष्यति ।
शुभाशुभं कर्मफलं न शक्यमतिवर्तितुम् ।
तथा ताभिश्च मर्तव्यं भोक्तव्याश्चैव तास्तथा ।
रन्तिदेवस्य गावो वै विधेर्हि वशमागताः ।
स्वयमायान्ति गावो वै हन्यन्ते यत्र सुन्दरि ।
गवां वै हन्यमानानां रुधिरप्रभवा नदी ।
चर्मण्वतीति विख्याता खुरशृङ्गास्थिदुर्गमा ।
रुधिरं तां नदीं प्राप्य तोयं भवति शोभने ।
मेध्यं पुण्यं पवित्रं च गन्धवर्णरसैर्युतम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वन्ति कृतजप्याः कृताह्निकाः ।
द्विजा देवगणाश्चापि लोकपाला महेश्वराः ।
तस्य राज्ञः सदा सत्रे स्वयमागम्य सुन्दरि ।
विधिना पूर्वदृष्टेन तन्मांसमुपकल्पितम् ।
मन्त्रवत्प्रतिगृह्णन्ति यथान्यायं यथाविधि ।
समांसं च सदा ह्यन्नं शतशोऽथ सहस्रशः ।
भुञ्जानानां द्विजातीनामस्तमेति दिवाकरः ।
गावो यास्तत्र हन्यन्ते राज्ञस्तस्य क्रतूत्तमे ।
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु यथान्यायं यथाविधि ।
ताश्च स्वर्गं गता गावो रन्तिदेवश्च पार्थिवः ।
सदा सत्रविधानेन सिद्धिं प्राप्तो नरेश्वरः ।
अथ यस्तु सहायार्थमुक्तः स्यात्पार्थिवैर्नरः ।
भोगानां संविभागेन वस्त्राभरणभूषणैः ।
सहभोजनसंबन्धैः सत्कारैर्विविधैरपि ।
सहायकाले संप्राप्ते संग्रामे शस्त्रमुद्धरेत् ।
व्यूढानीके यथा शस्त्रं सेनयोरुभयोरपि ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णे पदातिबलसंकुले ।
चामरच्छत्रशबले ध्वजचर्मायुधोज्ज्वले ।
शक्तितोमरकुन्तासिशूलपट्टसधारिभिः ।
कूटमुद्गरचापेषुभुसुण्डीमुष्टिमुष्टिभिः ।
भिन्दिपालगदाचक्रप्रासकर्पणधारिभिः ।
नानाप्रहरणैर्योधैः सेनयोरुभयोरपि ।
युद्धशौण्डैः प्रगर्जद्भिर्वृषेषु वृषभैरिव ।

प्रदीपेषु). M_{1-3} वै (for ते). — (L. 1133) T_2 G_2 नानामृग- (for °वन-). — (L. 1134) D_{10} $T_{1,3}$ G_{1-3} -गतस् (for -हतस्). D_{10} T G स वै (G_3 सर्वैः) पाशेन बध्यते (for the post. half). — (L. 1135) T_1 [ऽ]ति- (for नि-). — (L. 1138) T_2 प्र- (for नि-). — (L. 1139) T_2 $G_{1,3,4}$ [अं]बुज-; T_3 [अं]बुनि (for बहु-). — (L. 1141) G_2 शेरते (for शोभने). — (L. 1142) D_{10} $T_{2,3}$ G -बध्यंते ; T_1 -वर्तंते (for -पद्यन्ते). — (L. 1144) T_1 तयैषां ; M_1 अन्येषां (for अथैषां). — (L. 1145) M हि वा (for [ए]व च). — (L. 1147) $T_{2,3}$ G_2 M_3 कृषीवलाः. $G_{1,3}$ न तान्घ्नंति कृषीवलाः (for the post. half). — (L. 1148) D_{10} $T_{2,3}$ G_4 कर्षामि ; T_1 कृष्यामि (for कृषामि). D_{10} $T_{1,3}$ G_{1-3} मनस् ; T_2 विधिस् (for मतिस्). — (L. 1150) D_{10} स हतः ; $T_{2,3}$ G_4 साहितः (for विहितः). — (L. 1152) D_{10} G_4 मुहूर्तं तु (for न शक्यं हि). T_2 $G_{1,3}$ क्षणमप्युपजीवितुं ; G_4 न शक्यमुप° (for the post. half). — (L. 1153) G_4 जीवितं मे (for °तव्ये). — T_1 om. line 1155. — (L. 1156) T_1 हि (for वै). — (L. 1157) T_1 G_2 $M_{1,2,3}$ (also as above). $_4$ हि (for वै). — (L. 1158) T_1 G_{1-3} M_4 -प्रवहा (for -प्रभवा). — (L. 1159) G_2 -संकुला (for -दुर्गमा). — T_1 om. lines 1161 and 1164. T_1 om. the post. half of line 1166 and the prior half of line 1167. — (L. 1167) T_1 मांसमन्नं (for $G_{1,3,4}$ यथा ; G_2 यदा (for सदा). T_1 मांसमन्नं (for शतशोऽथ). — (L. 1168) $M_{1,2,4}$ दिवाकरे (for °रः). T_1 om. the post. half of line 1169 and the prior half of line 1170. — (L. 1172) D_{10} T_2 G नरोत्तमः ; T_1 वरानने (for नरेश्वरः). — (L. 1173) T_1 M_4 सन् (for स्यात्). — T_1 om. (hapl.) lines 1176–1177 and om. lines 1180–1188. — (L. 1180) D_{10} $T_{2,3}$ G $M_{1,2,3}$ (also as above). $_4$ -शूलमुद्गरपाणिभिः (for the post. half). — (L. 1182) D_{10} $T_{2,3}$ G M भिंडिपाल-. D_{10} T_3 G -कर्पट- ; T_2 -मुद्गर- (for -कर्पण-). — (L. 1186) D_{10} $T_{2,3}$ G_5 तु (for च). — (L. 1189) D_{10} T_2 G

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शङ्खदुंदुभिनादेन नानातूर्यरवेण च ।
हयहेषितशब्देन कुञ्जराणां च बृंहितैः ।
योधानां सिंहनादैश्च घण्टानां शिञ्जितस्वनैः ।
दिशश्च विदिशश्चैव समन्ताद्बधिरीकृताः ।
ग्रीष्मान्तेषु विगर्जद्भिर्नभसीव बलाहकैः ।
रथनेमिखुरोद्धूतैररुणै रणरेणुभिः ।
कपिलाभिरिवाकाशे छाद्यमाने समन्ततः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते योधानां तत्र सेनयोः ।
तेषां प्रहारक्षतजं रक्तचन्दनसप्रभम् ।
ते स्रवन्तः स्वगात्रेभ्यस्तरन्ते रणमूर्धनि ।
पलाशाशोकपुष्पाणां जंगमा इव राशयः ।
रणे समभिवर्तन्त उद्यतायुधपाणयः ।
शोभमाना रणे शूरा आह्वयन्तः परस्परम् ।
हन्यमानेष्वभिघ्नत्सु शूरेषु रणसंकटे ।
पृष्ठं दत्त्वाथ ये तत्र नायकस्य नराधमाः ।
अनाहता निवर्तन्ते नायके वाप्यभीप्सति ।
ते दुष्कृतं प्रपद्यन्ते नायकस्याखिलं नराः ।
यच्चास्ति सुकृतं तेषां युज्यते तेन नायकः ।
अहिंसा परमो धर्म इति येऽपि नरा विदुः ।
संग्रामेषु न युध्यन्ते भृताश्चैवानुरूपतः ।
नरकं यान्ति ते घोरं भर्तृपिण्डापहारिणः ।
यस्तु प्राणान्परित्यज्य प्रविशेदुद्यतायुधः ।
संग्राममग्निप्रतिमं पतंगा इव निर्भयम् ।
सत्त्वमाविशते तत्र ज्ञात्वा योधस्य निश्चयम् ।
आविष्टश्चैव सत्त्वेन निर्घृणो जायते नरः ।
प्रहारैर्नन्दयेद्देवि सत्त्वेनाधिष्ठितो हि सः ।
प्रहारव्यथितश्चैव न वैक्लव्यमुपैति सः ।
यस्तु स्वं नायकं रक्षन्नतिघोरे रणाङ्गणे ।
तापयन्नरिसैन्यानि सिंहो मृगगणानिव ।
आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यो रणाजिरे ।
निर्दयो यस्तु संग्रामे प्रहरत्युद्यतायुधः ।
यजते स तु पूतात्मा संग्रामेण महाक्रतुम् ।
वर्म कृष्णाजिनं तस्य दण्डकाष्ठं धनुः स्मृतम् ।
रथो वेदी ध्वजो यूपः कुशाश्च रथरश्मयः ।
मानो दर्पस्त्वहंकारस्त्रयस्त्रेताग्नयः स्मृताः ।
प्रतोदश्च स्रुवस्तस्य उपाध्यायोऽस्य सारथिः ।
स्रुग्भाण्डं चापि यत्किंचिद्यज्ञोपकरणानि च ।
आयुधान्यस्य तत्सर्वं समिधः सायकाः स्मृताः ।
स्वेदस्रावश्च गात्रेभ्यः क्षौद्रं तस्य यशस्विनः ।
पुरोडाशा नृशीर्षाणि रुधिरं चाहुतिः स्मृतम् ।
तूणश्चैव चरुर्ज्ञेयो वसोर्धारा वसा स्मृता ।
क्रव्यादा भूतसंघाश्च तस्मिन्यज्ञे द्विजातयः ।
तेषां भक्षान्नपानानि हता नृगजवाजिनः ।
भुञ्जते ते यथाकामं यथा यज्ञे किमिच्छके ।
निहतानां तु योधानां वस्त्राभरणभूषणम् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च यद्वै यज्ञस्य दक्षिणा ।
यस्तत्र हन्यते देवि गजस्कन्धगतो नरः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति रणेष्वभिमुखो हतः ।

[इ]व (for वि-). — (L. 1193) D_{10} $T_{2.3}$ G -संनिभं (for -सप्रभम्). — (L. 1194) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ तेषाम(D_{10} T_3 G_1 °मा)स्राणि गात्रेभ्यः; T_1 प्रस्रवतश्च गा°; G_2 तेषामास्रवगा° (for the prior half). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ स्रवंते (for तरन्ते). — T_1 om. lines 1197–1198. — (L. 1198) G_4 शूरेण (for शूरेषु). — (L. 1199) D_{10} T G_{1-3} M_4 च; G_4 तु (for [अ]थ). — T_1 om. line 1200. — (L. 1200) $G_{1.3}$ अनाहूता. T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1204. D_{10} T_2 G न (for वा). — (L. 1201) T_2 दुष्करं (for दुष्कृतं). — (L. 1203) T_1 ये च; G_2 केचिन् (for येऽपि). — (L. 1204) D_{10} T G भृत्याश्; M_4 हताश् (for भृताश्). — (L. 1207) M निर्भयाः (for निर्भयम्). D_{10} T G पतंग इव निर्भयः (for the post. half). — T_1 om. lines 1208–1212. — (L. 1208) D_{10} $T_{2.3}$ G स्वर्गम् (for सत्त्वम्). D_{10} $G_{1.4}$ ज्ञात्वा; T_3 यत्र (for तत्र). D_{10} G_4 सोऽपि (for ज्ञात्वा). T_2 यो यस्य गतिनिश्चयं (for the post. half). — (L. 1209) D_{10} $T_{2.3}$ G सघृणो (for निर्घृणो). — (L. 1210) T_2 (also as above) नरः (for हि सः). — (L. 1212) D_{10} $T_{2.3}$ G रक्षेद् (for रक्षन्). T_2 M रणाकरे (for रणाङ्गणे). — (L. 1214) G_{1-3} स सूर्य (for आदित्य). — (L. 1215) D_{10} T_2 G प्रहरन्; T_1 प्रहरेद् (for प्रहरति). — (L. 1216) T_2 $G_{1.3.4}$ M_4 यस् (for स). T_2 धर्मात्मा (for पूतात्मा). — (L. 1217) T $G_{1.3}$ M_4 चर्म (for वर्म). D_{10} $T_{1.3}$ G दंत- (for दण्ड-). — (L. 1218) D_{10} $T_{1.2}$ G वेदिर् (for वेदी). (L. 1219) $T_{2.3}$ G_2 M_3 मनो- (for मानो). T_2 तस्य (for त्रयस्). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) lines 1220–1222. — (L. 1220) D_{10} G_4 तपस् (for स्रुवस्). D_{10} $T_{2.3}$ G हि; M_4 च (for ऽस्य). — (L. 1222) $G_{1.3.4}$ साधकाः (for सायकाः). — T_1 om. line 1223. — (L. 1223) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ -स्रवं (for -स्रावश्). — (L. 1224) D_{10} T G_{1-3} स्मृताः; G_4 तथा (for स्मृतम्). — (L. 1226) T_2 $M_{1.3}$ क्रव्याद- (for °दा). — T_1 om. lines 1227–1228. — (L. 1227) D_{10} T_3 G_4 भक्तान्न- (for भक्षान्न-). M_4 स्मृता (for हता). — (L. 1228) G_1 च (for ते). D_{10} किमिच्छतां; $G_{1.3.4}$ °ति (for °के). — (L. 1229) G च (for तु). T_1 वीराणां (for योधानां). G_3 om.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रथमध्यगतो वापि हयपृष्ठगतोऽपि वा ।
हन्यते यस्तु संग्रामे शक्रलोके महीयते ।
स्वर्गे हन्ता पूज्यते तैर्हतस्तत्रैव पूज्यते ।
द्वावेतौ सुखमेधेते हन्ता यश्चैव हन्यते ।
तस्मात्संग्राममासाद्य प्रवर्तव्यमभीतवत् ।
निर्भयो यस्तु संग्रामे प्रहरेदुद्यतायुधः ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुलं भावयते स्वकम् ।
यथा नदीसहस्राणि प्रविष्टानि महोदधिम् ।
तथा सर्वे न संदेहो धर्मो धर्मभृतां वरे ।
प्रविष्टा राजधर्मेण आचार्यविनयस्तथा ।
वेदोक्ताश्चैव ये धर्माः पाषण्डेषु च कीर्तिताः ।
तथैव मानवा धर्मा धर्माश्चान्ये तथापरे ।
देशजातिकुलानां च ग्रामधर्मास्तथैव च ।
ये धर्माः पार्वतीयेषु ये धर्माः पत्तनादिषु ।
तेषां पूर्वप्रवृत्तानां कर्तव्यं परिरक्षणम् ।
धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यः पार्थिवेन विशेषतः ।
प्रजाः पालयते यत्र धर्मेण वसुधाधिपः ।
षट्कर्मनिरता विप्राः पूज्यन्ते पितृदेवताः ।
नैव तस्मिन्ननावृष्टिर्न रोगा नाप्युपद्रवाः ।
धर्मशीलाः प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरते नृपे ।
एष्टव्यः सततं देवि युक्ताचारो नराधिपः ।
छिद्रज्ञश्चैव शत्रूणामप्रमत्तः प्रतापवान् ।
शूद्राः पृथिव्यां बहवो राज्ञां बहुविनाशकाः ।
तस्मात्प्रमादं सुश्रोणि न कुर्यात्पण्डितो नृपः ।
तेषु मित्रेषु त्यक्तेषु तथा मर्त्येषु हस्तिषु ।
विस्रम्भो नोपगन्तव्यः स्नानपानेषु नित्यशः ।
राज्ञो वल्लभतामेति कुलं भावयते स्वकम् ।
यस्तु राष्ट्रहितार्थाय गोब्राह्मणकृते तथा ।
बन्दिग्राहाय मित्रार्थे प्राणांस्त्यजति दुस्त्यजान् ।
सर्वकामदुघां धेनुं धरणीं लोकधारिणीम् ।
ससमुद्रान्तां वरारोहे सशैलवनकाननाम् ।
दद्याद्देवि द्विजातिभ्यो वसुपूर्णां वसुंधराम् ।
न तत्समं वरारोहे प्राणत्यागी विशिष्यते ।
सहस्रमपि यज्ञानां यजते यदि चर्द्धिमान् ।
यज्ञैस्तस्य किमाश्चर्यं प्राणत्यागः सुदुष्करः ।
तस्मात्सर्वेषु यज्ञेषु शस्त्रयज्ञो विशिष्यते ।
एवं संग्रामयज्ञास्ते यथातत्त्वमुदाहृताः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

मृगयात्रां तु वक्ष्यामि शृणु तां धर्मचारिणि ।
मृगान्हत्वा महीपालो यथा पापैर्न लिप्यते ।
निर्मानुषामिमां सर्वां मृगा इच्छन्ति मेदिनीम् ।
भक्षयन्ति च सस्यानि शासितव्या नृपेण ते ।
दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
कर्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम् ।
स्वर्गं मृगाश्च गच्छन्ति स्वयं नृपतिना हताः ।
यथा गावो ह्यगोपालास्तथा राष्ट्रमनायकम् ।
तस्माद्वंशास्तु देवानां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
राज्ये नियुक्ता राष्ट्रेषु प्रजापालनकारणात् ।
अशिष्टशासने चैव शिष्टानां परिपालने ।
तेषां चर्यां प्रवक्ष्यामि श्रूयतामनुपूर्वशः ।
यथा प्रचरतां तेषां पार्थिवानां यशस्विनि ।
राष्ट्रं धर्मो धनं चैव यशः कीर्तिश्च वर्धते ।

(hapl.) from the post half of line 1234 up to the prior half of line 1238. — (L. 1235) D_{10} T $G_{1.2.4}$ स्वर्गे हताः प्रपूज्यंते (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ हंता त्वत्र (for हतस्तत्र). — G_2 om. lines 1237–1256. — (L. 1238) T_1 $G_{1.3}$ M प्रहरति (for °रेद्). — D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_4 om. line 1239 — (L. 1241) D_{10} T_2 धर्मे धर्मभृतां वरं ; $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ धर्माधर्मभृतां वरे ($G_{1.3}$ °रं) (for the post. half) — T_1 om. line 1242. — (L. 1242) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ आचार- (for °र्य-). T_1 om. (hapl.) from the post. half of line 1243 up to the prior half of line 1244. — (L. 1244) $G_{1.3.4}$ च (for [प]र). D_{10} $T_{2.3}$ मानुषा (for मानवा). D_{10} T_2 G_4 [इ]तरे (for [अ]परे). T_1 धर्माश्चैव तु मानवाः (for the post. half). — (L. 1245) T_1 देशजाः कुलजाश्चैव (for the prior half). — (L. 1246) D_{10} T_1 ये धर्माः पट्टनादिषु (for the post. half). — Lines 1248–1249 = (var.) Manu. 8. 15. — T_1 om. line 1251. — (L. 1251) G_3 स्वकर्म- (for षट्कर्म-). — (L. 1253) $G_{1.3}$ सत्यधर्मरतैर्नृपैः (for the post. half). — (L. 1254) T_1 यष्टव्यः (for एष्टव्यः). G_3 एष्टव्यं देवि सततं (for the prior half). — T_1 om. lines 1255–1260. — (L. 1258) $G_{1.3}$ भृत्येषु (for मर्त्येषु). — (L. 1262) T_1 प्राणत्यागः सुदुष्करः (for the post. half). — G_1 om. lines 1266–1269. — (L. 1270) D_{10} T G यथार्थं स(T_1 °वत्स)मुदाहृताः (for the post. half.). — Colophon. — *Adhy. name :* $T_{2.3}$ $M_{1.2.4}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* T_1 G_3 M_1 191 ; $T_{2.3}$ G_4 197 ; $M_{2.3}$ 192 ; M_4 190. — M_1 om. (hapl. ?) from the post. half of line 1272 up to the prior half of line 1276. — (L. 1273) T_1 गच्छंति (for इच्छन्ति). — (L. 1278) $M_{1.4}$ अराजकं (for अनायकम्). — T_1 om lines 1281-1284. — (L. 1282) T_3 चैषां (for चर्यां). — T_3 om. lines 1283-1287.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नृपाणां पूर्वमेवायं धर्मो धर्मभृतां वरे ।
सभाप्रपातटाकानि देवतायतनानि च ।
ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्या नृपसत्तमैः ।
ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
कुलमुत्सादयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ।
ध्मायमानो यथा ह्यग्निर्निर्दहेत्सर्वमिन्धनम् ।
तथा क्रोधाग्निना विप्रा दहेयुः पृथिवीमिमाम् ।
न हि विप्रेषु क्रुद्धेषु राज्यं भुञ्जन्ति भूमिपाः ।
परिभूय द्विजान्मोहाद्वातापिनहुषादयः ।
सबन्धुमित्रा नष्टास्ते दग्धा ब्राह्मणमन्युभिः ।
शरीरं चापि शक्रस्य कृतं भगनिरन्तरम् ।
ततो देवगणाः सर्वे इन्द्रस्यार्थे महामतिम् ।
प्रसादं कारयामासुः प्रणामस्तुतिवन्दनैः ।
तेन प्रीतेन सुश्रोणि गौतमेन महात्मना ।
तच्छरीरं तु शक्रस्य सहस्रभगचिह्नितम् ।
कृतं नेत्रसहस्रेण क्षणेनैव निरन्तरम् ।
छित्त्वा मेषस्य वृषणौ गौतमेनाभिमन्त्रितौ ।
इन्द्रस्य वृषणौ भूत्वा क्षिप्रं वै श्लेषमागतौ ।
एवं विप्रेषु क्रुद्धेषु देवराजः शतक्रतुः ।
अशक्तः शासितुं राज्यं किं पुनर्मानुषो भुवि ।
क्रोधाविष्टो दहेद्विप्रः शुष्केन्धनमिवानलः ।
भस्मीकृत्य जगत्सर्वं सृजेदन्यजगत्पुनः ।
अदेवानपि देवान्स कुर्याद्देवानदेवताः ।
तस्मान्नोत्पादयेन्मन्युं मन्युप्रहरणा द्विजाः ।
महत्स्वप्यपराधेषु शासनं नार्हति द्विजः ।
न च शस्त्रनिपातानि न च प्राणैर्वियोजनम् ।
दृश्यते त्रिषु लोकेषु ब्राह्मणानामनिन्दिते ।
क्रोधाश्च विपुला घोराः प्रसादाश्चाप्यनुत्तमाः ।
तस्मान्नोत्पादयेत्क्रोधं नित्यं पूज्या द्विजातयः ।
दृश्यते न स लोकेऽस्मिन्भूतो वाथ भविष्यति ।
क्रुद्धेषु यो वै विप्रेषु राज्यं भुङ्क्ते नराधिपः ।
न चैवोपहसेद्विप्रान्न चैवोपालभेच्च तान् ।
कालमासाद्य कुप्येच्च काले कुर्यादनुग्रहम् ।
संप्रहासश्च भृत्येषु न कर्तव्यो नराधिपैः ।
लघुत्वं चैव प्राप्नोति आज्ञा चास्य निवर्तते ।
भृत्यानां संप्रहासेन पार्थिवः परिभूयते ।
अयाच्यानि च याचन्ति अवक्तव्यं ब्रुवन्ति च ।
पूर्वमप्युचितैर्लाभैः परितोषं न यान्ति ते ।
तस्माद्भृत्येषु नृपतिः संप्रहासं विवर्जयेत् ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते च न विश्वसेत् ।
सगोत्रेषु विशेषेण सर्वोपायैर्न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं हन्याद्वृक्षमिवाशनिः ।
प्रमादाद्धन्यते राजा लोभेन च वशीकृतः ।
तस्मात्प्रमादं लोभं च न कुर्यान्न च विश्वसेत् ।
भयार्तानां परित्राता दीनानुग्रहकारकः ।
तस्मात्कृत्यविशेषज्ञो नित्यं राष्ट्रहिते रतः ।
सत्यसंधः स्थितो राज्ये प्रजापालनतत्परः ।
अलुब्धो न्यायवादी च षड्भागं चोपजीवति ।
कार्याकार्यविशेषज्ञः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
स्वराष्ट्रेषु दयां कुर्यादकार्यं न प्रवर्तते ।
ये चैवैनं प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
शत्रुं च मित्रवत्पश्येदपराधविवर्जितम् ।
अपराधानुरूपेण दुष्टं दण्डेन शासयेत् ।
धर्मः प्रवर्तते तत्र यत्र दण्डरुचिर्नृपः ।

— (L. 1289) D_{10} T_1 मूलम् (for कुलम्). — (L. 1290) T_3 धार्यमाणो (for ध्मायमानो). T_1 वह्निर् (for ह्यग्निर्). T_1 M दहेत्सर्वमपींधनं (for the post. half). — (L. 1292) G_{1-3} न हि क्रुद्धेषु विप्रेषु (for the prior half). — (L. 1293) T_3 यथा हि (for वातापि-). — (L. 1296) $G_{1.3}$ M_4 -मुनिं (for -मतिम्). — (L. 1297) D_{10} G_2 प्रमादं कामयामासुः (for the prior half). $G_{1.3.4}$ प्रसाद- (for प्रणाम-). — (L. 1299) T_2 -निर्मितं (for -नचिह्नितम्). — (L. 1301) $G_{1.3}$ [अ]स्य मेष- (for मेषस्य). — (L. 1304) D_{10} मानुषा (for °षो). — (L. 1316) D_{10} T $G_{1.3.4}$ [अ]प- (for [उ]प-). T_1 विद्वान् (for विप्रान्). — (L. 1317) $G_{1.3}$ कुप्याच्च् (for कुप्येच्च्). — (L. 1319) T_1 तस्य (for चास्य). — (L. 1321) G_2 अयुद्धानि (for अयाच्यानि). — (L. 1322) T_1 कृतैर् (for पूर्वम्). $G_{1.3.4}$ पूर्वमप्यर्पितैर्लोभैः (for the prior half). — (L. 1323) T_1 परिहासं विसर्जयेत् (for the post. half).

— Line 1324 = (var.) 12. 136. 138^{ab}; 136. 318*, line 1. — (L. 1324) M_{1-3} अविश्वस्तं (for °स्ते). D_{10} T G_{1-3} $M_{1.3}$ न च (by transp.); G_4 नाति-; M_4 om. — G_2 om. (hapl.) lines 1325–1328. — Line 1326 = (var.) 12. 136. 138^{cd}. — (L. 1326) T_1 विश्वस्ताद् (for विश्वासाद्). — (L. 1328) $M_{1.3}$ प्रसादं (for प्रमादं). T_3 च कुर्यान्न (for कुर्यान्न च). — (L. 1329) D_{10} T G_{2-4} M_4 भयत्राता (for परि°). $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ -कारणात् (for -कारकः). — T_1 om. line 1330. — (L. 1330) D_{10} T_2 G कार्याकार्य- (for तस्मात्कृत्य-). D_{10} om. the post. half and the prior half of line 1331. — (L. 1332) T_1 षड्भागकृतजीविनः (for the post. half). — (L. 1333) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} सर्व- (for सर्वं). — (L. 1334) $G_{2.3}$ अकार्ये (for °र्यं). T_1 प्रवर्तयेत् (for °र्तते). — (L. 1337) G_2 दुष्टान् (for दुष्टं). — (L. 1338) T_1 [illegible] प्रवर्तते (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नाधर्मो विद्यते तत्र यत्र राजा क्षमान्वितः ।
अशिष्टशासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
वध्यांश्च घातयेद्यस्तु अवध्यान्परिरक्षति ।
अवध्या ब्राह्मणा गावो दूतश्चैव पिता तथा ।
विद्यां ग्राहयते यश्च ये च पूर्वोपकारिणः ।
स्त्रियश्चैव न हन्तव्या यश्च सर्वातिथिर्नरः ।
धरणीं गां हिरण्यं च सिद्धान्नं च तिलान्घृतम् ।
ददन्नित्यं द्विजातिभ्यो मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
एवं चरति यो नित्यं राजा राष्ट्रहिते रतः ।
तस्य राष्ट्रं धनं धर्मो यशः कीर्तिश्च वर्धते ।
न च पापैर्न चानर्थैर्युज्यते स नराधिपः ।
षड्भागमुपयुञ्जन्यः प्रजा राजा न रक्षति ।
स्वचक्रपरचक्राभ्यां धनैर्वा विक्रमेण वा ।
निरुद्योगो नृपो यश्च परराष्ट्रनिघातने ।
स्वराष्ट्रं निष्प्रतापस्य परचक्रेण हन्यते ।
यत्पापं परचक्रस्य परचक्राभिघातने ।
तत्पापं सकलं राजा हतराष्ट्रः प्रपद्यते ।
मातुलं भागिनेयं वा मातरं श्वशुरं गुरुम् ।
पितरं वर्जयित्वैकं हन्याद्धातकमागतम् ।
स्वस्य राष्ट्रस्य रक्षार्थं युध्यमानस्तु यो हतः ।
संग्रामे परचक्रेण श्रूयतां तस्य या गतिः ।
विमाने तु वरारोहे अप्सरोगणसेविते ।
शक्रलोकमितो याति संग्रामे निहतो नृपः ।
यावन्तो लोमकूपाः स्युस्तस्य गात्रेषु सुन्दरि ।
तावद्वर्षसहस्राणि शक्रलोके महीयते ।
यदि वै मानुषे लोके कदाचिदुपपद्यते ।
राजा वा राजमात्रो वा भूयो भवति वीर्यवान् ।
तस्माद्यत्नोऽनुकर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
व्यवहारश्च चारश्च सततं सत्यसंधता ।
अप्रमादः प्रमोदश्च व्यवसायेऽप्यचण्डता ।
भरणं चैव भृत्यानां वाहनानां च पोषणम् ।
योधानां चैव सत्कारः कृते कर्मण्यमोघता ।
श्रेय एव नरेन्द्राणामिह चैव परत्र च ।

Colophon.

महेश्वरः ।

पशवः पशुबन्धेषु ये हन्यन्तेऽध्वरेषु च ।
यूपे निबद्धा मन्त्रैश्च यथान्यायं यथाविधि ।
मन्त्राहुतिविपूतास्ते स्वर्गं यान्ति यशस्विनि ।
तर्पिता यज्ञभागेषु तेषां मांसैर्वरानने ।
अग्नयस्त्रिदशाश्चैव लोकपालाः सहेश्वराः ।
तेषु तुष्टेषु जायेत तस्य यज्ञस्य यत्फलम् ।
तेन संयुज्यते देवि यजमानो न संशयः ।
सपत्नीकः सपुत्रः स स पितृभ्रातृभिः सह ।
ये तत्र दीक्षिता देवि सर्वे स्वर्गं प्रयान्ति ते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश शूलपाणे महाद्युते ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं वृत्तं सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
कीदृशं चरितं तेषां त्रिवर्गसहितं प्रभो ।
प्रत्यायतिः कथं तेषां जीवनार्थमुदाहृतम् ।

— (L. 1339) T_1 G_2 M वर्तेत (for विद्यते). — T_1 om. line 1341. — (L. 1342) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{3.4}$ दूताश् (for दूतश्). T_3 [अ]पि (for [ए]व). — (L. 1343) G_2 श्रावयते (for ग्राह°). — (L. 1346) T_1 मुच्यते महतो भयात् (for the post. half). — T_1 om. lines 1349–1351. — (L. 1349) M_4 [ऽ]सौ (for स). — (L. 1350) $G_{1.3}$ M_4 -युंजानः (for -युञ्जन्यः). — (L. 1351) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ धर्मैर् (for धनैर्). — G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1352 up to the prior half of line 1354. D_{10} T_2 om. (hapl.) lines 1353–1354. T_1 om. (hapl.) line 1354. — (L. 1354) T_3 $G_{1.3.4}$ M परराष्ट्राभिघातने (for the post. half). — (L. 1355) T_3 यत् (for तत्). — (L. 1356) T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ च (for वा). — (L. 1358) $M_{1.3}$ तस्य (for स्वस्य). T_1 राज्यस्य (for राष्ट्रस्य). — (L. 1360) G_{1-3} M विमानेन (for °ने तु). T_1 G_{1-3} M -सेवितः (for °ते). — (L. 1362) $G_{1.3}$ च (for स्युस्). — (L. 1365) $M_{2.3}$ राजपुत्रो (for °मात्रो). — (L. 1366) D_{10} T G M_4 तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं (for the prior half). D_{10} T G $M_{1.4}$ -पालनं (for °ने). — (L. 1367) T_1 व्यवहारविचारश्च (for the prior half). — (L. 1368) T_3 M_1 प्रमादश् (for प्रमोदश्). T_1 [अ]तंद्रिता (for [अ]चण्डता). — (L. 1371) T_1 एवं श्रेयो (for श्रेय एव). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ G_3 उमामहेश्वरसंवादे राष्ट्ररक्षणफलवर्णनं ; M उमा-महेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 198 ; $G_{1.3}$ M_1 192 ; $M_{2.3}$ 193 ; M_4 191. — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1373) D_{10} T_3 G निबध्य (for निबद्धा). — (L. 1374) T_1 -विधूतास् (for -विपू°). — (L. 1375) T_3 -भक्षेषु (for -भागेषु). — (L. 1377) G_3 om. (hapl.) तुष्टेषु. $G_{1.3}$ तद् (for यद्). T_1 यज्ञ-भागस्य यत्फलं (for the post. half). — T_1 om. lines 1379–1381. — (L. 1379) D_{10} $T_{2.3}$ G च (for स). D_{10} $T_{2.3}$ G पित्रा च ; M_4 स पित्रा (for स पितृ-). — (L. 1381) D_{10} $T_{2.3}$ G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — T_1 om. lines 1382–1388. — (L. 1383) G_{1-3} -वासिनां (for -मेधिनाम्). — T_3 $G_{1.3}$ om. (hapl.) the post. half of line 1384 and the prior

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वर्तमानाः कथं सर्वे प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
एतत्सर्वं समासेन वक्तुमर्हसि मानद ।
महेश्वरः ।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
प्रायशो लोकसद्वृत्तमिष्यते गृहवासिनाम् ।
तेषां संरक्षणार्थाय राजानः संस्मृता भुवि ।
सर्वेषामथ मर्त्यानां वृत्तिं सामान्यतः शृणु ।
विद्या वार्त्ता च सेवा च कारुत्वं नाट्यता तथा ।
इत्येते जीवनार्थाय मर्त्यानां विहिताः प्रिये ।
अपि जन्मफलं तावन्मानुषाणां विशेषतः ।
विहितं तत्स्ववृत्तेन तन्मे निगदतः शृणु ।
कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं भोगदुःखयुताः परे ।
सर्वेषां प्राणिनां तस्मान्मानुष्ये वृत्तमिष्यते ।
विद्यायोगस्तु सर्वेषां पूर्वमेव विधीयते ।
कार्याकार्यं विजानाति विद्यया देवि नान्यथा ।
विद्यया स्फीयते ज्ञानं ज्ञानात्तत्त्वविदर्शनम् ।
दृष्टतत्त्वो विनीतात्मा सर्वार्थस्य च भाजनम् ।
शक्यं विद्याविनीतेन लोके संजीवनं सुखम् ।
आत्मानं विद्यया तस्मात्पूर्वं कृत्वा तु भाजनम् ।
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो भूत्वात्मानं तु भावयेत् ।
भावयित्वा तथात्मानं पूजनीयः सतामपि ।
कुलानुवृत्तं वृत्तं वा पूर्वमेव समाश्रयेत् ।
इष्यते गृहवासाय दारकर्म यथापुरम् ।
यदि चेद्विद्यया चैव वृत्तिं काङ्क्षेदथात्मनः ।
राजविद्यां तु वादेऽपि लोकविद्यामथापि वा ।
तीर्थतश्चापि गृह्णीयाच्छुश्रूषादिगुणैर्युतः ।
ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव दृढीकुर्यात्प्रयत्नतः ।
एवं विद्याफलं देवि प्राप्नुयान्नान्यथा नरः ।
न्यायाद्विद्याफलं चेच्छेदधर्मं तत्र वर्जयेत् ।
यदि चेद्वार्त्तया वृत्तिं काङ्क्षेत विधिपूर्वकम् ।
क्षेत्रे जलोपपन्ने च तद्योग्यां कृषिमाचरेत् ।
वाणिज्यं वा यथाकालं कुर्यात्तद्देशयोगतः ।
मूल्यमर्थं प्रयासं च विचार्यैव फलोदयौ ।
पशुसंजीवकश्चैव देशे गाः पोषयेद्ध्रुवम् ।
बहुप्रकारा बहवः पशवस्तस्य साधकाः ।
यः कश्चित्सेवया वृत्तिं काङ्क्षेत मतिमान्नरः ।
यतात्मा श्रवणीयानां भवेद्धि संप्रयोजकः ।
बुद्ध्या वा कर्मयोगाद्वा योधनाद्वा समाश्रयेत् ।
मार्गतस्तु समाश्रित्य तदा तत्संप्रियो भवेत् ।
यथा यथा स तुष्येत तथा संतोषयेत तम् ।
अनुजीविगुणोपेतः कुर्यादात्मार्थमाश्रितः ।
विप्रियं नाचरेत्तस्य एषा सेवा समासतः ।
विप्रयोगात्पुरा तेन गतिमन्यां न लक्षयेत् ।
कारुकर्म च नाट्यं च प्रायशो नीचयोनिषु ।

half of line 1385. —(L. 1385) T_{2} G_{4} तेषु (for तेषां). —(L. 1388) G_{1-3} सु- (for त्वं). —(L. 1389) T_{1} -मेधिनां (for -वासिनाम्). —(L. 1390) D_{10} G M_{3} संस्कृता (for संस्मृता). —(L. 1391) $G_{1.3}$ एत्र (for अथ). T_{1} वर्णानां (for मर्त्यानां). G_{3} वृत्तं (for वृत्तिं). —(L. 1392) T_{1} कुशीदं कारवं तथा (for the post. half). —(L. 1393) G_{4} तथा (for प्रिये). —(L. 1394) T_{1} मनुष्याणां (for मानुषाणां). —(L. 1395) D_{10} T G_{2-4} तन्मे शृणु समाहिता (for the post. half). —(L. 1396) T_{2} $G_{1.3.4}$ सुख- (for भोग-). T_{1} भोगयुक्तास्तथापरे (for the post. half). —(L. 1397) D_{10} $T_{2.3}$ G वृत्तिर् (for वृत्तम्). —(L. 1398) $M_{2.3}$ -योगं (for -योगस्). —(L. 1399) T G_{2-4} विजानंति (for °नाति). G_{3} om. from the post. half up to the prior half of line 1403. —(L. 1400) T_{1} [अ]न्वीयते (for स्फी°). T_{3} ज्ञानं (for ज्ञानात्). T_{1} -निदर्शनं (for -विदर्शनम्). —(L. 1401) T_{1} असौ लोके (for दृष्टतत्त्वो). $G_{1.3}$ भामिनि (for भाजनम्). —(L. 1402) D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ M_{4} शुभं (for सुखम्). T_{1} संप्राप्तुं जीवनं शुभं (for the post. half). — T_{1} om. line 1403. —(L. 1404) D_{10} T_{3} G M_{4} भूतात्मानं (for भूत्वा°). —(L. 1405) D_{10} T_{3} G M_{4} तदा (for तथा). —(L. 1406) T_{1} पूर्वमात्मानमाश्रयेत् (for the post. half). — T_{1} om. line 1407. —(L. 1407) D_{10} $T_{2.3}$ G इत्येनत्कुलवासाय (for the prior half). D_{10} T_{2} G यथा पुरा; M_{4} यथाकुलं (for °पुरम्). —(L. 1409) D_{10} T_{3} G -विद्यानु- (for -विद्यां तु). —(L. 1411) D_{10} $T_{2.3}$ G दृढं; M_{4} गृही- (for दृढी-). —(L. 1413) M_{1-3} न्याय- (for न्यायाद्). $G_{1.3.4}$ -फलानि (for -फलं च). —(L. 1414) D_{10} $T_{2.3}$ G यदिच्छेद् (for यदि चेद्). —(L. 1415) G_{1-3} तद्योगात्; G_{4} तद्योगां (for तद्योग्यां). —(L. 1416) T_{1} हि (for वा). —(L. 1417) T_{1} व्ययाव्ययौ; T_{2} $G_{1.3}$ M व्ययोदयौ (for फलोदयौ). D_{10} $G_{2.4}$ विचार्यौ च व्ययोदयौ; T_{3} °र्थाथ व्ययाव्ययौ (for the post. half). —(L. 1418) D_{10} $T_{1.2}$ G -संजीवनं (for °वकश्च). T_{3} देवि (for देशे). —(L. 1420) T_{2} कांक्षते; $G_{1.2}$ आकांक्षेन् (for काङ्क्षेत). G_{3} आकांक्षिद्भूतिमान्नरः (for the post. half). —(L. 1422) T_{2} संप्र- (for कर्म-). M_{1-3} योधत्वाद् (for °नाद्). G_{4} समाचरेत् (for °श्रयेत्). —(L. 1423) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.2.4}$ M_{4} तदा (T_{1} तथा; M_{4} सदा) तत्संप्रयोजयेत् (for the post. half). —(L. 1424) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} संतोषयेत्तु (for °येत). G_{4} तथा तत्संप्रतोषयेत् (for the post. half). —(L. 1425) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{4} आश्रितं (for °तः).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तयोरपि यथायोगं न्यायतः कर्मवेतनम् ।
आजीवेभ्योऽपि सर्वेभ्यश्चार्जवाद्वेतनं हरेत् ।
अनार्जवादाहरतस्तत्तु पापाय कल्पते ।
सर्वेषां पूर्वमारम्भांश्चिन्तयेन्नयपूर्वकम् ।
आत्मशक्तिमुपायांश्च देशकालौ च शक्तितः ।
कारणानि प्रवासं च प्रक्षेपं च फलोदयम् ।
एवमादीनि संचिन्त्य दृष्ट्वा दैवानुकूलताम् ।
अतःपरं समारम्भेद्यत्रात्महितमाहितम् ।
वृत्तिमेवं समासाद्य तां सदा परिपालयेत् ।
दैवमानुषविघ्नेभ्यो न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
पालयन्वर्धयन्भुञ्जंस्तां प्राप्य न विनाशयेत् ।
क्षीयते गिरिसंकाशमश्नतो ह्यनपेक्षया ।
आजीवेभ्यो धनं प्राप्य चतुर्धा विभजेद्बुधः ।
धर्मायार्थाय कामाय आपत्प्रशमनाय च ।
चतुर्ष्वपि विभागेषु विधानं शृणु शोभने ।
यज्ञार्थं चान्नदानार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
देवब्राह्मणपूजार्थं पितृपूजार्थमेव च ।
कुलार्थं संनिवासार्थं क्रियानित्यैश्च धार्मिकैः ।
एवमादिषु चान्येषु धर्मार्थं संत्यजेद्धनम् ।
धर्मकार्ये धनं दद्यादनवेक्ष्य फलोदयम् ।
ऐश्वर्यस्थानलाभार्थं राजवाल्लभ्यकारणात् ।
वार्त्तायां च समारम्भे भृत्यमित्रपरिग्रहे ।
आवाहे च विवाहे च पुत्राणां वृत्तिकारणात् ।
अर्थोदयसमावाहावनर्थस्य विघातने ।
एवमादिषु चान्येषु अर्थार्थं विभजेद्धनम् ।
अनुबन्धं फलं हेतुं दृष्ट्वा वित्तं परित्यजेत् ।
अनर्थं बाधते ह्यर्थो अर्थं चैव फलान्युत ।
नाधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्नरा यत्नशतैरपि ।
तस्माद्धनं रक्षितव्यं दातव्यं च विधानतः ।
शरीरपोषणार्थाय आहारस्य विशेषणे ।
नटगान्धर्वसंयोगे कामयात्राविहारयोः ।
मनःप्रियाणां संयोगे प्रीतिदाने तथैव च ।
एवमादिषु चान्येषु कामार्थं विसृजेद्धनम् ।
विचार्य गुणदोषौ तु मात्रया तत्र संत्यजेत् ।
चतुर्थं संनिदध्याच्च आपदर्थं शुचिस्मिते ।
राज्यभ्रंशविनाशार्थं दुर्भिक्षार्थं च शोभने ।
महाव्याधिविमोक्षार्थं वार्द्धकस्यैव कारणात् ।
शत्रूणां प्रतिकाराय साहसैश्चाप्यमर्षणात् ।
प्रस्थाने चान्यदेशार्थमापदां विप्रमोक्षणे ।
एवमादि समुद्दिश्य संनिदध्यात्स्वकं धनम् ।
सुखमर्थवतां लोके कृच्छ्राणां विप्रमोक्षणम् ।
यस्य नास्ति धनं किंचित्तस्य लोकद्वयं न च ।
अशनादिन्द्रियाणीव सर्वमर्थात्प्रवर्तते ।
निधानं मात्रया कुर्यादन्यथा विलयं व्रजेत् ।
एवं देवि मनुष्याणां लोके स्वाजीवनं प्रति ।
एवं युक्तस्य लोकस्य लौक्यं वृत्तं पुनः शृणु ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्गीयं परमं वचः ।
त्रिवर्गं च यथा युक्तं सर्वेषां संविधीयते ।

— T_1 om. line 1427. — (L. 1430) $G_{1.3.4}$ हि (for ऽपि). D_{10} $T_{2.3}$ G स्वार्जवाद् (for चा°). — (L. 1432) T_3 स तेषां (for सर्वेषां). G_2 आरंभं (for आरम्भांश्). G_2 आत्म- (for नय-). — T_1 om. line 1433. — (L. 1433) D_{10} T_2 G_{2-4} युक्तितः (for श°). — (L. 1434) $T_{1.3}$ G_{1-3} M प्रयासं (for प्रवासं). — (L. 1435) D_{10} T_3 $G_{1.4}$ देवानु- (for दै°). — (L. 1436) T_1 यदात्म- (for यत्रात्म-). — (L. 1437) T_2 $G_{3.4}$ एव (for एवं). — T_1 om. lines 1438–1440. — (L. 1438) T_2 G_1 दृश्यते ; T_3 गृह्यते ; G_3 मन्यते (for भ्रश्यते). G_4 तथा (for यथा). — (L. 1443) $T_{1.3}$ G_4 भोजने (for शोभने). — (L. 1444) M_4 ज्ञान- (for चान्न-). — (L. 1446) D_{10} T_3 G_4 मूलार्थं (for कुलार्थं). M_4 कुलार्थं संनिपातार्थं (for the prior half). — T_1 om. lines 1447–1456. — (L. 1447) G_2 om. चान्येषु. T_3 अर्थार्थं विसृजेद्धनं (for the post. half). — (L. 1450) M_4 वार्त्तायाश्च (for °यां). D_{10} T_2 G_1 भृत्यानात्य- ; G_4 मातृमित्र- (for भृत्यमित्र-). G_2 अमात्यमपरिग्रही (for the post. half). — (L. 1451) M_1 वृद्धि- (for वृत्ति-). — (L. 1453) D_{10} $T_{2.3}$ G विसृजेद् (for विभ°). — (L. 1454) $T_{2.3}$ G_4 हेतुयुक्तं (for फलं हेतुं). — (L. 1455) D_{10} $G_{3.4}$ $M_{1.3}$ ह्यर्थं (for अर्थं). — (L. 1456) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ अर्थं (for अर्थान्). D_{10} वर्ष- (for यत्न-). — (L. 1457) T_1 तथा नरैः (for विधानतः). — (L. 1458) G_{1-3} शरीरपोषणार्थं च (for the prior half). — T_1 om. lines 1459 and 1461. — (L. 1461) $G_{1.2}$ अर्थार्थं (for कामार्थं). — (L. 1462) D_{10} $T_{2.3}$ G त्रयाणां (for मात्रया). — T_1 — (L. 1464) T_1 तथा धनं (for . च शोभने). — T_1 om. the post. half of line 1466 and the prior half of line 1467. — (L. 1466) G_{1-3} -घाताय (for -काराय). — (L. 1467) T_1 प्रवि- (for विप्र-). — T_1 om. lines 1469 and 1471–1477. — (L. 1471) T_2 G_4 [इ]इ (for [इ]व). D_{10} G_4 प्रवर्तयेत् (for °ते). — (L. 1472) D_{10} $T_{2.3}$ G नि(D_{10} वि)धानमात्रं यस्तेषाम् (T_2 यः कुर्याद्) (for the prior half). — (L. 1473) $G_{1.3}$ एवमादि (for एवं देवि). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ लोकानां जीवनं प्रति ; $G_{1.3}$ लोके संजीवनं प्रति (for the post. half). — (L. 1474) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} एवं लोकस्य वृत्त(G_3 युक्त)स्य (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 लोक- (for लौक्यं). — (L. 1475) G_{1-3} स्वर्ग्यं च (for स्वर्गीयं). D_{10} $T_{2.3}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तथा संवर्तमानास्तु लोकयोर्हितमाप्नुयुः ।
काल्योत्थानं च शौचं च देवब्राह्मणभक्तता ।
गुरूणामेव शुश्रूषा ब्राह्मणेष्वभिवादनम् ।
प्रत्युत्थानं च वृद्धानां देवस्थानप्रणामनम् ।
आभिमुख्यं पुरस्कृत्य अतिथीनां च भोजनम् ।
वृद्धोपदेशकरणं श्रवणं हितपथ्ययोः ।
पोषणं भृत्यवर्गस्य सान्त्वदानपरिग्रहैः ।
न्यायतः कर्मकरणमन्यायाहितवर्जनम् ।
सम्यग्वृत्तं स्वदारेषु दोषाणां प्रतिषेधनम् ।
पुत्राणां विनयं कुर्यात्तत्तत्कार्ये नियोजयेत् ।
वर्जनं चाशुभार्थानां शुभानां जोषणं तथा ।
कुलोचितानां धर्माणां यथावत्परिपालनम् ।
वर्जनं कलहादीनां भक्त्या संशमनं तथा ।
सतां व्यसनसंयोगे स्वशक्त्याभ्यवपत्तिता ।
दीनानां संग्रहं चैव नानृशंस्यव्यपेक्षया ।
अबद्धानृतघोराणां वचनानां विवर्जनम् ।
कुलसंधारणं चैव पौरुषेणैव सर्वशः ।
एवमादि शुभं सर्वं तस्य वृत्तमिति स्मृतम् ।
वृद्धसेवी भवेन्नित्यं हितार्थं ज्ञानकाङ्क्षया ।
परार्थं नाहरेद्द्रव्यमनामन्त्र्य तु सर्वदा ।
न याचेत परान्धीरः स्वबाहुबलमाश्रयेत् ।
स्वशरीरं सदा रक्षेदाहाराचारयोरपि ।
हितं पथ्यं सदाहारं जीर्णं भुञ्जीत मात्रया ।
देवतातिथिसत्कारं कृत्वा सर्वं यथाविधि ।
शेषं भुञ्जेच्छुचिर्भूत्वा न च भाषेत विप्रियम् ।
प्रतिश्रयं च पानीयं बलिं भिक्षां च सर्वशः ।
गृहस्थः प्रवहेद्याद्गाश्च वत्सांश्च पोषयेत् ।
बहिर्निष्क्रमणं चैव कुर्यात्कारणतो दिवा ।
मध्याह्ने वार्धरात्रे वा गमनं नैव रोचयेत् ।
विषमान्नावगाहेत स्वशक्त्या सममाचरेत् ।
यथायव्ययता लोके गृहस्थानां प्रपूजिता ।
अयशस्करमर्थघ्नं कर्म यत्परपीडनम् ।
भयाद्वा यदि वा लोभान्न कुर्वीत कदाचन ।
बुद्धिपूर्वं समालोक्य दूरतो गुणदोषतः ।
आरभेत तदा कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ।
आत्मा साक्षी भवेन्नित्यमात्मनस्तु शुभाशुभे ।
मनसा कर्मणा वाचा न च काङ्क्षेत पातकम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न कालसूदन शंकर ।
इमे तु वर्णाश्चत्वारो विहिताः स्वित्स्वभावतः ।
उताहो क्रियया वर्णाः संभवन्ति महेश्वर ।
एष मे संशयप्रश्नस्तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः ।
एकजात्याः सुदुष्प्रापमन्यवर्णत्वमागतम् ।

G_4 स्वर्ग्यं च परमं यशः (for the post. half). — (L. 1476) $G_{1.4}$ -वर्गो हि (for -वर्गं च). D_{10} T_2 $G_{2.3}$ M_4 त्रिवर्गो हि (M_4 °र्गोपि) वशे युक्तः (for the prior half). — (L. 1477) T_2 तथा संवर्तमानस्तु (for the prior half). T_2 आप्नुयात् (for °युः). — (L. 1478) $G_{3.4}$ कल्योत्थानं (for का°). D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} -भक्तितः (for -भक्तता). — (L. 1479) G_2 अपि (for एव). — (L. 1481) D_{10} T G_{2-4} M_4 पूजनं (for भो°). — (L. 1484) T_3 G_{1-3} -वर्जितं (for -वर्जनम्). — (L. 1485) G_2 दोषं प्रति निषेधनं (for the post. half). — (L. 1486) M नियोजनं (for °जयेत्). D_{10} T $G_{2.4}$ तत्तत्कार्यनियोजनं (for the post. half). — T_1 om. line 1487. D_{10} T G M_4 om. (hapl.) lines 1489–1492. — (L. 1493) G_4 च (for the second [ए]व). — T_1 om. line 1494. — (L. 1494) D_{10} इदं (for इति). D_{10} T_3 G_4 स्थितं (for स्मृतम्). — (L. 1495) $G_{1.3}$ हितार्थी (for °र्थं). — G_2 om. lines 1496–1500. — (L. 1496) T_1 परस्वं नाहरेद्विद्वान् (for the prior half). T_1 om. the post. half and the prior half of line 1497. — (L. 1499) M_{1-3} सदाहाराज् (for °हारं). M_{1-3} जीर्णो (for जीर्णं). — (L. 1502) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 च सर्वतः ; T_1 प्रदापयेत् (for च सर्वशः). — T_1 om. line 1503. — (L. 1503) D_{10} T_3 G_{2-4} M_4 गृहस्थवासी भवनवद् (G_3 सततं द)याद्गाश्चैव पोषयेत्. — (L. 1504) D_{10} T G_{2-4} M_4 [ऽ]पि वा (for दिवा). — (L. 1505) G_{1-3} गमनाय न (for °न नैव). T_1 कारयेत (for रोच°). — T_1 om. lines 1506–1511. — (L. 1506) D_{10} T_2 G M_4 विषयान् (for °मान्). D_{10} T_2 G स्वशक्त्या तु समाचरेत् (for the post. half). — (L. 1507) G_1 च ; G_2 [अ]स्य (for [आ]य-). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ प्रपूजितं ; G_3 °जनं (for °जिता). — (L. 1509) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 लोभाद्वा (by transp.). — (L. 1510) $G_{1.3}$ M_4 पुरतो (for दू°). — (L. 1511) $M_{2.3}$ ततः (for तदा). — (L. 1512) D_{10} T G M_3 आत्म- (for आत्मा). T_1 कुर्याच्चैवात्मनः शुभं (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 199 ; T_1 $G_{1.3}$ M_1 193 ; M_2 194 ; M_4 191. — (L. 1515) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 वर्णाश्च ; $G_{1.3}$ च वर्णाश्(for तु व°). D_{10} T_2 G_{2-4} M_4 स्व- ; T_1 स्युः (for स्वित्). — After line 1515, T_1 ins. :

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तच्च कर्म विशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।
तस्मात्ते संप्रवक्ष्यामि तत्सर्वं कर्म पाकतः ।
ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वजातिमनुपालयेत् ।
दृढं ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।
तस्यां जात्यां समुदितो जातिधर्मान्न हापयेत् ।
एवं संवर्तमानस्तु कालधर्मं गतः पुनः ।
स्वर्लोके चाभिजायेत स्वर्गभोगाय भामिनि ।
तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव नृषु जायते ।
एवं स्वकर्मणा मर्त्यः स्वजातिं लभते पुनः ।
अपरस्तु तथा कश्चिद्ब्रह्मयोनिसमुद्भवः ।
अवमत्यैव तां जातिमज्ञानतमसावृतः ।
अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
शूद्रवद्विचरेल्लोके शूद्रकर्माभिलाषया ।
शूद्रैः सह चरन्नित्यं शौचमङ्गलवर्जितः ।
स चापि कालधर्मस्थो यमलोकेषु दण्डितः ।
यदि जायेत मर्त्येषु शूद्र एवाभिजायते ।
शूद्र एव भवेद्देवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ।
तथैव शूद्रस्त्वपरः शूद्रकर्माणि वर्जयन् ।
सत्यार्जवपरो भूत्वा दानधर्मपरस्तथा ।
मन्त्रब्राह्मणसत्कर्ता मनसा ब्राह्मणप्रियः ।
एवंयुक्तसमाचारः शूद्रोऽपि मरणं गतः ।
स्वर्गलोकेऽभिजायेत तत्क्षये नृषु जायते ।
ब्राह्मणानां कुले मुख्ये वेदस्वाध्यायसंयुते ।
एवमेव सदा लोके शूद्रो ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ।
एवं क्षत्रियवैश्याश्च जातिधर्मेण संयुताः ।
स्वकर्मणैव जायन्ते विशिष्टेष्वधमेषु च ।
एवं जातिविपर्यासः प्रेत्यभावे भवेन्नृणाम् ।
अन्यथा तु न शक्यन्ते लोकसंस्थितिकारणात् ।
तस्माज्जातिं विशिष्टां तु कथंचित्प्राप्य पण्डितः ।
सर्वथा तां ततो रक्षेन्न पुनर्भ्रश्यते यथा ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

जन्मप्रभृति कैः शुद्धो लभेज्जन्मफलं नरः ।
शोभनाशोभनं सर्वमधिकारवशात्स्वयम् ।

महेश्वरः ।

कर्म कुर्वन्न लिप्येत आर्जवेन समाचरन् ।
आत्मैव तच्छुभं कुर्यादशुभे नैव योजयेत् ।
शठेषु शठवत्कुर्यादार्येष्वृजुवदाचरेत् ।
आपत्सु नावसीदेच्च घोरान्संक्रामयेत्परान् ।
साम्नैव सर्वकार्याणि कर्तुं पूर्वं समारभेत् ।
अनर्थाधर्मशोकांस्तु यथा न प्राप्नुयात्स्वयम् ।
प्रयतेत तथा कर्तुमेतद्वृत्तं समासतः ।
एतद्वृत्तं समासाद्य गृहमाश्रित्य मानवाः ।
निराबाधा निरुद्वेगाः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
एतज्जन्मफलं नित्यं सर्वेषां गृहवासिनाम् ।
एवं गृहगतैर्नित्यं वर्तितव्यमिति स्थितिः ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

पुनर्भवन्तु प्रीत्यापि त एव स्युस्त्रिलोचन ।

— T_1 om. (hapl.) lines 1516–1521. — (L. 1517) D_{10} $T_{2.3}$ एवं ; $G_{1.4}$ om. ; $G_{2.3}$ M_4 एतं (for एष). — (L. 1519) M_3 एवं (for एक-). $G_{1.3}$ आगताः (for °तन्). — (L. 1521) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तेषां प्र- (for ते संप्र-). D_{10} पातकं ; $G_{2.3}$ पाकजं (for °तः). T_3 तत्सर्वं कृतपातकः (for the post. half). — G_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1522 up to the prior half of line 1524. — (L. 1522) D_{10} T $G_{1.2.4}$ -पालयन् (for °येत्). — (L. 1523) T_1 समाचरन् (for °रेत्). — T_1 om. line 1525. — (L. 15:5) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} सत्यां (for तस्यां). T_2 जातिधर्मं न भावयेत् (for the post. half). — (L. 1526) $T_{1.3}$ कालधर्म-. — G_3 om. (hapl.) lines 1527–1529. — (L. 1527) T $G_{1.4}$ स्वर्गलोके हि जा($T_{1.2}$ G_1 °केभिजा)येत (for the prior half). T_3 -लोकाय (for -भोगाय). — G_3 om. lines 1523–1529. — (L. 1533) $T_{2.3}$ G M_4 शूद्रकर्माभिलाषवान् (for the post. half). — (L. 1535) $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ काले (for काल-). — (L. 1538) T_3 शूद्रेषु (for शूद्रस्तु). — (L. 1542) T_3 -लोके हि ; G_4 -लोकेषु (for -लोकेऽभि-). — (L. 1543) G_{1-3} -संकुले (for -संयुते). — T_1 om. line 1548. — (L. 1548) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 शक्यं तत् (for शक्यन्ते). — (L. 1550) D_{10} $T_{1.2}$ G_{2-4} M_4 तथा ; T_3 सदा (for ततो). T_2 दृश्यते (for भ्रश्यते). — (L. 1551) $G_{3.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 1552) G_{1-3} कः (for कैः). — (L. 1553) M_{1-3} अधिकारि- (for °कार-). D_{10} $T_{1.2}$ G_{2-4} M_4 स्वकं ; T_3 वद (for स्वयम्). — (L. 1554) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} समाचरेत् (for °चरन्). — (L. 1555) T_1 आत्मनः (for आत्मैव). D_{10} S (except G_4) अशुभे योजयेत्परान् (for the post. half). — (L. 1556) D_{10} G_4 आर्जवम् ; T_1 ऋजुरिव ; T_2 $G_{1.3}$ आर्य- वद् (for ऋजुवद्). — (L. 1557) T_3 $G_{2.3}$ M_4 संग्राम- येत (for संक्राम°). D_{10} G_4 घोरान्संग्रामयेत्परान् (for the post. half). — (L. 1558) T_3 G_4 साम्नेन (for साम्नैव). — (L. 1559) D_{10} T_2 G T_1 समाचरेत् (for °रभेत्). — (L. 1561) D_{10} T $G_{1.2}$ -शोकानां (for -शोकांस्तु). — (L. 1562) D_{10} T G M_4 निराहारा एवं (for एतद्). — T_1 om. lines 1563–1566. — (L. (for °बाधा).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा।
सुरासुरपते देव वरद प्रीतिवर्धन।
मानुषेष्वेव ये केचिदाढ्याः क्लेशविवर्जिताः।
भुञ्जाना विविधान्भोगान्दृश्यन्ते निरुपद्रवाः।
अपरे क्लेशसंयुक्ता दरिद्रा भोगवर्जिताः।
किमर्थं मानुषे लोके न समत्वेन कल्पिताः।
एतच्छ्रोतुं महादेव कौतूहलमतीव मे।
महेश्वरः।
न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि।
शृणु तत्सर्वमखिलं मानुषाणां हितं वचः।
आदिसर्गे पुरा ब्रह्मा समत्वेनासृजत्प्रजाः।
नित्यं न भवतो ह्यस्य रागद्वेषौ प्रजापतेः।
तदा तस्मात्समाः सर्वे बभूवुः सर्वतो नराः।
एवं संवर्तमाने तु युगे कालविपर्ययात्।
केचिद्व्यपेदिरे तत्र विषमं बुद्धिमोहिताः।
तेषां हानिं ततो दृष्ट्वा तुल्यानामेव भामिनि।
ब्रह्माणं ते समाजग्मुस्तत्कारणनिवेदकाः।
कर्तुं नार्हसि देवेश पक्षपातं त्वमीदृशम्।
पुत्रभावे समे देव किमर्थं नो भवेत्कलिः।
इत्येवं तैरुपालब्धो ब्रह्मा वचनमब्रवीत्।
यूयं मा कार्ष्ट मे रोषं स्वकृतं स्मरत प्रजाः।
युष्माभिरेव युष्माकं ग्रथितं हि शुभाशुभम्।
यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते।
स्वकृतस्य फलं भुङ्क्ते नान्यस्तद्भोक्तुमर्हति।
एवं संबोधितास्तेन लोककर्त्रा स्वयंभुवा।
पुनर्निवृत्य कर्माणि शुभान्येव प्रपेदिरे।
एवं विज्ञाततत्त्वास्ते दानधर्मपरायणाः।
शुभानि विधिवत्कृत्वा कालधर्मगताः पुनः।
तानि दानफलान्येव भुञ्जते सुखभोगिनः।
स्वकृतं तु नरस्तस्मात्स्वयमेव प्रपद्यते।
अपरे धर्मकार्येभ्यो निवृत्तास्तु शुभेक्षणे।
कदर्या निरनुक्रोशाः प्रायेणात्मपरायणाः।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने।
दरिद्राः क्लेशसंयुक्ता भवन्त्येव न संशयः।
उमा।
मानुषेष्वेव ये केचिद्धनधान्यसमन्विताः।
भोगहीनाः प्रदृश्यन्ते सर्वभोगेषु सत्स्वपि।
न भुञ्जते किमर्थं ते तन्मे शंसितुमर्हसि।
महेश्वरः।
परैः संचोदिता धर्मं कुर्वते न स्वकामतः।
स्वयं श्रद्धां बहिष्कृत्य कुर्वन्ति च रुदन्ति च।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने।
फलानि तानि संप्राप्य भुञ्जते न कदाचन।
रक्षन्तो वर्धयन्तश्च आसते निधिपालवत्।
उमा।
केचिद्धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता महेश्वर।
मानुषाः संप्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि।
महेश्वरः।
आनृशंस्यपरा ये तु धर्मकामाश्च दुर्गताः।
परोपकारं कुर्वन्ति दीनानुग्रहकारणात्।
प्रतिदद्युः परधनं नष्टं वान्यैर्हृतं धनम्।
नित्यं ये दातुमनसो नरा वित्तेष्वसत्स्वपि।
कालधर्मवशं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि ते नराः।
एते धनवियुक्ताश्च भोगयुक्ता भवन्त्युत।

1564) D_{10} T_2 G_4 -रनैर् (for -गतैर्). — (L. 1567) T_1 लोके (for केचिद्). T_1 आढ्याः कोशविवर्धनाः (for the post. half). — (L. 1568) T_2 मानुषान् (for विविधान्). T_1 ससुखा (for दृश्यन्ते). — (L. 1569) T_1 केचित्क्लेशेन संयुक्ता (for the prior half). — (L. 1570) $G_{1.3}$ समत्वेन न कल्पिताः (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1572) $G_{2.3}$ सु- (for त्वं). — T_1 om. line 1575. — (L. 1576) G_4 तथा (for तदा). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} सुराः ; M_4 सदा (for समाः). — T_2 om. line 1579. — (L. 1579) D_{10} हि नरतां ; T_3 हि स ततो (for हानिं ततो). — (L. 1580) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} M ब्राह्मणास् (for ब्रह्माणं). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तत्कारण- (for कारणनि-). — (L. 1583) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ एवमेतैर् ; G_3 स एवं तैर् (for इत्येवं तैर्). — T_1 om. line 1584. — (L. 1584) D_{10} $T_{2.3}$ G ब्रूत (for कार्ष्ट). — (L. 1587) G_2 योक्तुम् (for भो°). — (L. 1588) T_2 ते तु (for तेन). D_{10} T G काल- (for लोक-). — (L. 1589) T_1 निवृत्ताः (for °त्य). — M_{1-3} om. line 1590. — (L. 1590) T_1 $G_{2.3}$ M_4 एवं विज्ञाय मर्त्यास्ते (for the prior half). — (L. 1591) D_{10} T_1 G_{1-3} M कालधर्मं (for °धर्म-). — (L. 1592) $G_{1.3}$ -भागिनः (for -भोगिनः). — (L. 1593) M_4 च (for तु). — (L. 1594) T_1 $G_{2.3}$ M_4 कर्म- (for धर्म-). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -कामेभ्यो (for -कार्येभ्यो). D_{10} $T_{2.3}$ G च (for तु). — (L. 1596) T_3 तादृशं (for °शा). — (L. 1597) D_{10} T G_{3-4} M_4 -भूयिष्ठा (for -संयुक्ता). — (L. 1599) T_2 भोगहीनेषु सत्स्वपि (for the post. half). — G_2 om. (hapl.) lines 1601–1607. — (L. 1601) $G_{1.3}$ प्र- (for सं-). T_2 स्वकर्मतः (for स्वकामतः). — (L. 1602) T_2 धर्मश्रद्धां पुरस्कृत्य (for the prior half). — (L. 1608) T_1 -कामार्थ- (for -कामाश्च). G_{1-3} तत्पराः (for दुर्गताः). — (L. 1610) D_{10} T_3 परिदद्युः (for प्रति°). D_{10} T $G_{1.3.4}$ नरैर्हृतं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अर्थदानोपदेशो वा कर्तव्यमिति निश्चयः ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश त्रियक्ष वृषभध्वज ।
मानुषास्त्रिविधा देव दृश्यन्ते सततं विभो ।
आसीना एव भुञ्जन्ते स्थानैश्वर्यपरिग्रहैः ।
अपरे यत्नपूर्वं तु लभन्ते भोगसंग्रहम् ।
अपरे यतमानास्तु लभन्ते न तु किंचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि भामिनि ।
ये लोके मानुषा देवि दानधर्मपरायणाः ।
पात्राणि विधिवज्ज्ञात्वा दूरतो ह्यनुमानतः ।
अभिगम्य स्वयं तत्र ग्राहयन्ति प्रसाद्य च ।
दानानि चेङ्गितैरेव तैरविज्ञातमेव वा ।
पुनर्जन्मनि देवेशि तादृशाः शोभना नराः ।
अयत्नतस्तु तान्येव फलानि प्राप्नुवन्त्युत ।
आसीना एव भुञ्जन्ते भोगान्सुकृतभोगिनः ।
अपरे ये च दानानि ददत्येव प्रयाचिताः ।
यथा यथा ते दीनत्वात्पुनर्दास्यन्ति याचिताः ।
तावत्कालं तथा देवि पुनर्जन्मनि ते नराः ।
यत्नतः श्रमसंयुक्ताः पुनस्तान्याप्नुवन्त्युत ।
याचिता अपि ये केचिन्न ददत्येव किंचन ।
अभ्यसूयापरा मर्त्या लोभोपहतचेतसः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे यतन्ते बहुधा नराः ।
न प्राप्नुवन्ति मनुजा मार्गन्तस्तेऽपि किंचन ।
नानुप्तं रोहते सस्यं तद्वद्दानफलं विदुः ।
यद्यद्ददाति पुरुषस्तत्तत्प्राप्नोति केवलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न केचिद्वार्द्धकसंयुताः ।
अभोगयोग्यकाले तु भोगांश्चैव धनानि च ।
लभन्ते स्थविरा भूत्वा भोगैश्वर्यं यतस्ततः ।
येन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
धर्मकार्यं चिरं कालं विस्मृत्य धनसंयुताः ।
प्राणान्तकाले संप्राप्ते व्याधिभिश्च निपीडिताः ।
आरभन्ते पुनर्धर्मं दातुं दानानि वा नराः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे भूत्वा दुःखपरिप्लुताः ।
अतीतयौवने काले स्थविरत्वमुपागताः ।
लभन्ते पूर्वदत्तानां फलानि शुभलक्षणे ।
एवं कर्मफलं देवि कालयोगाद्भवत्युत ।

(for हृतं धनम्). — (L. 1611) T_3 वै (for ये). — (L. 1613) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 -विहीनाश् (for -वियुक्ताश्). T_1 एते धर्मविहीनाश्च (for the prior half). — (L. 1614) T_1 धर्म (for धर्म-). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} उमामहेश्वरसंवादे भोगानुभवविधिः ; $T_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे भोगाभोगाविधिः ; G_2 उमामहेश्वरसंवादे भोगविधिः ; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 200 ; T_1 $G_{1.3}$ M_1 194 ; $M_{2.3}$ 195 ; M_4 192. — (L. 1616) $M_{2.3}$ त्र्यक्ष- (submetric) (for त्रियक्ष). — (L. 1619) T_2 लभते (for °न्ते). $G_{1.3}$ M -सग्रहान् (for °हम्). — (L. 1620) $G_{1.3}$ इतरे (for अपरे). D_{10} T G_{1-3} M_4 च (for the first तु). — (L. 1621) T_2 धर्म- (for कर्म-). — T_1 महेशः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1622. — (L. 1622) $T_{2.3}$ M_3 भामिनी. — (L. 1623) T_2 G_2 लोका (for लोके). D_{10} मानुषे (for °षा). — (L. 1624) D_{10} T G M_4 [s]पि (for हि). — T_2 reads lines 1625–1628 after line 1633. — (L. 1625) T_1 ग्राहयित्वा (for °यन्ति). — (L. 1626) D_{10} दानादि (for °नि). T_3 $G_{1.3}$ एव (for अवि-). — (L. 1627) D_{10} T $G_{1.3.4}$ ते देवि ; G_2 ते दत्वा (for देवेशि). — (L. 1628) T_2 तान्देवि (for तान्येव). — G_2 om. (hapl.) lines 1629–1633. — (L. 1630) D_{10} अपरेण च ; T_1 °रे चैव ; T_2 °रे चापि (for °रे ये च). — D_{10} M_4 om. (hapl.) line 1631. — (L. 1631) T_1 तथा (for the second यथा). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यदा यदार्थिने (T_2 °नो) (for the prior half). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ दानं च दत्त्वा (for दास्यन्ति). — (L. 1632) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ ततो (for तथा) — (L. 1633) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ पुनस्तान्प्राप्नुवंति च (for the post. half). — (L. 1634) T_3 मम ; $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ त्वपि (for अपि). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ केचित्तु (for ये केचिन्). D_{10} G_2 तु ददत्येव किंचन ; $T_{1.2}$ ददत्येव न किंचन ; $G_{1.3.4}$ अदत्त्वैव कथंचन (for the post. half). — (L. 1635) G_2 अनसूयापरा मर्त्या (for the prior half). — (L. 1636) T_1 G_{1-3} M यतंतो (for यतन्ते). — (L. 1640) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{2.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 1641) D_{10} T_1 G M_4 वार्धक्य- ; T_3 वा धर्म- (for वार्द्धक-). — (L. 1643) T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 भूता (for भूत्वा). T_1 भोगैश्वर्यंयुतास्ततः (for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1648) D_{10} धर्मान् (for धर्मं). — G_4 om. (hapl.) lines 1650–1653. G_2 om. (hapl.) lines

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।

भोगयुक्ता महादेव केचिद्व्याधिपरिप्लुताः ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं भवन्ति किमु कारणम् ।

महेश्वरः ।

व्याधियोगपरिक्लिष्टा ये निराशाः स्वजीविते ।
आरभन्ते तदा कर्तुं दानानि शुभलक्षणे ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्य तानि फलान्युत ।
असमर्थाश्च तान्भोक्तुं व्याधितास्ते भवन्त्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
रूपयुक्ताः प्रदृश्यन्ते शुभाङ्गा प्रियदर्शनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि लज्जायुक्ताः प्रियंवदाः ।
शक्ताः सुमधुरा नित्यं भूत्वा चैव स्वभावतः ।
अमांसभोजिनश्चैव सदा प्राणिदयायुताः ।
प्रतिकर्मप्रदा वापि वस्त्रदा धर्मकारणात् ।
भूमिशुद्धिकरा वापि कारणादग्निपूजकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
रूपेण स्पृहणीयास्तु भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

विरूपाश्च प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव केचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
रूपयोगात्पुरा मर्त्या दर्पाहंकारसंयुताः ।
विरूपहासकाश्चैव स्तुतिनिन्दादिभिर्भृशम् ।
परोपतापिनश्चैव मांसादाश्च तथैव च ।
अभ्यसूयापराश्चैव अशुद्धाश्च तथैव च ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते रूपवर्जिताः ।
विरूपाः संभवन्त्येव नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश केचित्सौभाग्यसंयुताः ।
रूपभोगविहीनाश्च दृश्यन्ते प्रमदाप्रियाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि सौम्यशीलाः प्रियंवदाः ।
स्वदारैरेव संतुष्टा दारेषु समवृत्तयः ।
दाक्षिण्येनैव वर्तन्ते प्रमदास्वप्रियास्वपि ।
न तु प्रत्यादिशन्त्येव स्त्रीदोषान्गुह्यसंश्रितान् ।
अन्नपानीयदाः काले नृणां स्वादुप्रदाश्च ये ।
स्वदारवर्तिनश्चैव धृतिमन्तो निरत्ययाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुषास्ते भवन्त्येव सततं सुभगा भृशम् ।
अर्थाद्दतेऽपि ते देवि भवन्ति प्रमदाप्रियाः ।

उमा ।

दुर्भगाः संप्रदृश्यन्ते आढ्या भोगयुता अपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि स्वदारेष्वनपेक्षया ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परेषां विप्रियकरा वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
निराश्रया निरन्नाद्याः स्त्रीणां हृदयकोपनाः ।

1651–1653. — (L. 1651) T_3 -दानानां (for -दत्तानां). — (L. 1652) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_1 एतत् (for एवं). — M_1 om. (hapl.) lines 1653–1658. — (L. 1654) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1658. D_{10} किल (for किमु). — (L. 1658) T_2 च (for ते). — (L. 1660) T_1 (second time) भवंत्येव ; T_2 च दृश्यंते (for प्रदृ°). T_1 (second time) शुभ- (for प्रिय-). — After line 1661, T_1 ins. :

महेशः ।
दृष्ट्वा परेषां रूपं च नाभ्यसूयन्ति ये नराः ।

— After the above, T_1 repeats line 1660.

— $G_{3.4}$ M_1 om. the ref. T_1 om. lines 1662–1669. — (L. 1663) D_{10} T_2 G_{1-3} मानुषा (for मनुजा). — (L. 1667) D_{10} G_4 भुवि- (for भूमि-). — (L. 1668) G_2 न पुनर्जन्मिनो नराः (for the post. half). — (L. 1670) T_3 $G_{1.3.4}$ सं- (for च). T_1 भवंत्यन्ये (for प्रदृश्यन्ते). T_1 विकृतांगाश्च केन च (for the post. half). — (L. 1671) T_1 दृश्यंते कर्मणा केन (for the prior half). — T_1 om. line 1672. — (L. 1674) T_3 G_4 विरूपा (for विरूप-). T_1 परेषामुपतापिनः (for the post. half). — T_1 om. lines 1675–1676. — (L. 1675) T_2 G_{1-3} मांसादाश्चैव निंदकाः (for the post. half). — (L. 1676) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तथा (G_2 °दा°) नराः (for तथैव च). — (L. 1677) D_{10} यल्लोके हि (for यमलोके). — (L. 1678) T_1 विरूपास्ते भवंत्युत (for the post. half). — (L. 1680) G_{1-3} काय- (for केचित्). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1683) D_{10} T_2 मानुषा (for मनुजा). T_1 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1695. — (L. 1686) G_1 damaged ; G_2 न तु प्रत्यादिशन्देवि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} गुण- (for गुह्य-).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ते नराः ।
दुर्भगाः संभवन्त्येव स्त्रीणां हृदयविप्रियाः ।
नास्ति तेषां रतिसुखं स्वदारेष्वपि किंचन ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्ना बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।
दुर्गतास्तु प्रदृश्यन्ते यतमाना यथाविधि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि श्रुतवन्तोऽपि केवलम् ।
निराश्रया निरन्नाद्या भृशमात्मपरायणाः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे ज्ञानबुद्धियुता अपि ।
निष्किंचना भवन्त्येव अलुप्तं न हि रोहति ।

उमा ।

मूर्खा लोके प्रदृश्यन्ते दृढं मूढा विचेतसः ।
ज्ञानविज्ञानरहिताः समृद्धाश्च समन्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि बालिशा अपि सर्वतः ।
समाचरन्ति दानानि दीनानुग्रहकारणात् ।
अबुद्धिपूर्वं वदतां ददत्येव यतस्ततः ।
ते पुनर्जन्मनि शुभे प्राप्नुवन्त्येव तत्तथा ।
पण्डितोऽपण्डितो वापि भुङ्क्ते दानफलं नरः ।
बुद्ध्यानपेक्षितं दानं सर्वथा तत्फलत्युत ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि गुरुशुश्रूषका भृशम् ।
ज्ञानार्थं ते तु संगृह्य तीर्थतो विधिपूर्वकम् ।
विधिनैव परांश्चैव ग्राहयन्ति न चान्यथा ।
अश्लाघमाना ज्ञानेन प्रशान्ता यतवाचकाः ।
विद्यास्थानानि ये लोके स्थापयन्ति च यत्नतः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मेधाविनः श्रुतिधरा भवन्ति विशदाक्षराः ।

उमा ।

अपरे मानुषा देव यत्नतोऽपि यतस्ततः ।
बहिष्कृताः प्रदृश्यन्ते श्रुतविज्ञानबुद्धिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि ज्ञानदर्पसमन्विताः ।
श्लाघमानाश्च तत्प्राप्य ज्ञानाहंकारमोहिताः ।
तपन्ति ये पराञ्नित्यं ज्ञानाधिक्येन दर्पिताः ।
ज्ञानादसूयां कुर्वन्ति न सहन्त्येव चापरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरं प्राप्य तत्र बोधविवर्जिताः ।
भवन्ति सततं देवि यतन्तो हीनमेधसः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्सर्वकल्याणसंयुताः ।

— (L. 1688) T_2 -व्रतिनश् (for -वर्तिनश्). — (L. 1692) D_{10} G_4 आर्यां ; T_3 आर्य- (for आढ्या). — (L. 1695) T_1 दर्पात् (for देवि). — T_1 om. line 1698. — (L. 1698) G_{1-3} निरानंदाः (for निरन्नाद्याः). — (L. 1700) D_{10} तु (for सं-). — (L. 1701) T_1 किं पुनः (for किंचन). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 G_2 $M_{1.2.4}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : Dn $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 201 ; T_1 $G_{1.3}$ M_1 195 ; M_2 196 ; M_4 193. — (L. 1702) D_{10} $G_{1.3.4}$ [अ]पि (for [ए]व). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — T_3 om. (hapl.) from the post. half of line 1707 up to the prior half of line 1714. — (L. 1710) D_{10} T_2 G M हि न (by transp.); T_1 न प्र-. — (L. 1711) D_{10} $G_{3.4}$ दृढमूढा ; T_2 $G_{1.3}$ दृढा मूढा ; $M_{1.3}$ दृढं मूढ- (for दृढं मूढा). — (L. 1714) M_1 सर्वशः (for °तः). — (L. 1716) D_{10} T_2 G_4 वा दातुं ; $T_{1.3}$ यद्दानं ; $G_{1.3}$ ये दातुं ; G_2 यद्दातुं (for

वदतां). $G_{1.3.4}$ च (for [ए]व). T_3 ततस् (for यतस्).
— (L. 1719) T_1 $G_{1.3}$ M बुद्धि ना(T_1 °द्धिनां)-
पेक्षते दानं (for the prior half). — (L. 1720)
D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ च केचन ; G_2 कदाचन (for [ए]व
केचन). — (L. 1721) T_1 $G_{1.3.4}$ M श्रुत- (for श्रुति-).
— G_3 om. (hapl.) lines 1722–1729. — (L. 1725) T_3
विधिं दैव- (for विधिनैव). D_{10} T_3 च न (by transp.).
— (L. 1726) M_4 -वाचिकाः. — (L. 1729) $G_{1.3}$ M
श्रुतधरा (for श्रुति°). — G_2 शिवः (for उमा). — (L.
1731) T_3 श्रुति- (for श्रुत-). $G_{1.3}$ -बुद्धितः (for °भिः).
D_{10} T_2 $G_{2.4}$ ज्ञान(G_4 श्रुति)विज्ञानबुद्धितः (T_2 °बुधः)
(for the post. half). — T_1 महेशः (for महेश्वरः).
— (L. 1734) $G_{1.3}$ प्राप्ता (for प्राप्य). — (L. 1735)
D_{10} $T_{2.3}$ G_2 वदंति ; $G_{1.3.4}$ भवंति ; M_4 पतंति (for
तपन्ति). — (L. 1736) D_{10} G_2 च (for [ए]व).
— (L. 1738) D_{10} T G सुचिरात् (for °रं). $G_{1.3}$ सदा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुत्रैर्दारैर्गुणयुतैर्दासीदासपरिच्छदैः ।
परस्परर्द्धिसंयुक्ताः स्थानैश्वर्यपरिग्रहैः ।
व्याधिहीना निराबाधा रूपारोग्यबलैर्युताः ।
धनधान्येन संपन्नाः प्रासादैर्यानवाहनैः ।
सर्वोपभोगसंयुक्ता नानाचित्रैर्मनोहरैः ।
ज्ञातिभिः सह मोदन्ते अविघ्नं तु दिने दिने ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
ये पुरा मनुजा देवि आढ्या वा इतरेऽपि वा ।
श्रुतवृत्तसमायुक्ता दानकामाः श्रुतप्रियाः ।
परेङ्गितपरा नित्यं दातव्यमिति निश्चिताः ।
सत्यसंधाः क्षमाशीला लोभमोहविवर्जिताः ।
दातारः पात्रतो दानं व्रतैर्नियमसंयुताः ।
स्वदुःखमिव संस्मृत्य परदुःखं महात्मनः ।
सौम्यशीलाः शुभाचारा देवब्राह्मणपूजकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दिवि वा भुवि वा देवि जायन्ते कर्मभोगिनः ।
मानुषेष्वपि ये जातास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
यादृशास्तु त्वया प्रोक्ताः सर्वे कल्याणसंयुताः ।
रूपं द्रव्यं बलं चायुर्भोगैश्वर्यं कुलं श्रुतम् ।
इत्येतत्सर्वसाद्गुण्यं दानाद्भवति नान्यथा ।
तपोदानमयं सर्वमिति विद्धि शुभानने ।

उमा ।

अथ केचित्प्रदृश्यन्ते मानुषेष्वेव मानुषाः ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा दानभोगविवर्जिताः ।
अर्थैस्त्रिभिः सदा जुष्टा व्याधिक्षुद्भयपीडिताः ।
दुष्कलत्राभिभूताश्च सततं विघ्नदर्शकाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
क्रोधलोभरता नित्यं निराहाराश्च निष्क्रियाः ।
नास्तिकाश्चैव धूर्ताश्च मूर्खाश्चात्मपरायणाः ।
परोपतापिनो देवि प्रायशः प्राणिनिर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखपीडिताः ।
सर्वतः संभवन्त्येव पूर्वमात्मप्रमादतः ।
यथा ते पूर्वकथितं तथा ते संभवन्त्युत ।
शुभाशुभं कृतं कर्म सुखदुःखफलोदयम् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मम प्रीतिविवर्धन ।
जात्यन्धाश्चैव दृश्यन्ते जाता वा नष्टचक्षुषः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा कामरागेण परवेश्मसु लोलुपाः ।
परस्त्रियोऽभिवीक्षन्ते दुष्टेनैव स्वचक्षुषा ।
अन्धीकुर्वन्ति ये मर्त्यान्क्रोधलोभसमन्विताः ।

(for तत्र). — (L. 1742) $G_{1.3}$ परमं बुद्धिसंयुक्ताः (for the prior half). D_{10} G_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1745. T_3 -मनोहरैः (for -परिग्रहैः). — (L. 1743) T_1 रूपद्रव्य- (for रूपारोग्य-). — (L. 1745) G_2 om. the post half. M_{1-3} -नानाचित्र- (for °चित्रैर्). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1750) T_2 श्रुति- (for श्रुत-). — (L. 1751) T_3 परं हित- (for परेङ्गित-). — (L. 1753) T_2 नित्यं (for दानं). $T_{1.3}$ वृत्तैर्विनयसंवृ(T3 °यु)ताः (for the post. half). — (L. 1754) D_{10} $T_{2.3}$ G M परदुःखविवर्जि(T3 °समन्वि)ताः (for the post. half). — (L. 1756) D_{10} $T_{2.3}$ G -शील- (for -युक्त-). — (L. 1757) T_1 भोगयुक्ता भवंत्यपि (for the post. half). — T_1 om. lines 1758–1759. — (L. 1758) T_3 जाता ये (by transp.). — (L. 1759) T_2 $G_{1.3}$ तथा (for त्वया). D_{10} G_2 M_{1-3} सर्व- (for सर्वे). — (L. 1760) T_2 वयः; G_2 बलं (for कुलं). — (L. 1761) T_3 [ए]वं (for [ए]तत्). $T_{1.3}$ सर्वपाड्गुण्यं. — T_1 om. line 1762. — (L. 1764) T_1 -संयुक्ता (for -भूयिष्ठा). T_1 भूयिष्ठं दानवर्जिताः (for the post. half). — (L. 1765) D_{10} $T_{1.2}$ G_2 M_2 समाजुष्टा; T_3 समायुक्ता; $G_{1.3.4}$ समाविष्टा (for सदा जुष्टा). D_{10} T G M_4 -संयुताः (for -पीडिताः). — (L. 1766) $G_{1.3}$ -कर्शिताः (for -दर्शकाः). — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 1769) D_{10} $T_{2.3}$ G -समायुक्ता; T_1 -युता नित्यं (for -रता नित्यं). — T_1 om. line 1770. T_1 reads line 1771 after line 1774. — (L. 1771) G_{1-3} -निंदकाः (for -निर्दयाः). — (L. 1775) D_{10} T_2 G M_4 -कथितास् (for °तं). — T_1 om. line 1776. — (L. 1777) $G_{1.3.4}$ M_4 भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_3 202; T_1 $G_{1.3}$ M_1 196; M_2 197; M_4 194. — T_1 महेशः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — T_1 om. line 1781. — (L. 1782) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ कामकारेण (for °रागेण). D_{10} T_3 ये पुरा कर्मकारेण (for the prior half). — (L. 1784) D_{10} T

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लक्षणज्ञाश्च रूपेषु अयथावत्प्रदर्शकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगतास्तु ते ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तादृशा नराः ।
स्वभावतो वा जाता वा अन्धा एव भवन्ति ते ।
अक्षिरोगयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

मुखरोगयुताः केचित्क्लिश्यन्ते सततं नराः ।
दन्तकर्णकपोलस्थैर्व्याधिभिर्बहुपीडिताः ।
आदिप्रभृति मर्त्या वा जाता वाप्यथ कारणात् ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
कुवक्तारस्तु ये देवि जिह्वया कटुकं भृशम् ।
असत्यं परुषं घोरं गुरून्प्रति परान्प्रति ।
जिह्वाबाधां तथान्येषां कुर्वते कोपकारणात् ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नराः कार्यवशेन वा ।
तेषां जिह्वाप्रदेशस्था व्याधयः संभवन्ति ते ।
कुश्रोतारस्तु ये चार्थं परेषां कर्णनाशकाः ।
कर्णरोगान्बहुविधाँल्लभन्ते ते पुनर्भवे ।
दन्तरोगशिरोरोगकर्णरोगास्तथैव च ।
अन्ये मुखाश्रिता दोषाः सर्वे चात्मकृतं फलम् ।

उमा ।

पीड्यन्ते सततं देव मानुषेष्वेव केचन ।
कुक्षिपक्षाश्रितैर्दोषैर्व्याधिभिश्चोदराश्रितैः ।
तीक्ष्णशूलैश्च पीड्यन्ते नरा दुःखपरिप्लुताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि कामक्रोधयुता भृशम् ।
आत्मार्थमेव चाहारं भुञ्जते निरपेक्षकाः ।
अभक्ष्याहारदाश्चैव विश्वस्तानां विषप्रदाः ।
अभक्ष्यभक्ष्यदाश्चैव शौचमङ्गलवर्जिताः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते व्याधिपीडिताः ।
तैस्तैर्बहुविधाकारैर्व्याधिभिर्दुःखपीडिताः ।
भवन्त्येव तथा देवि यथा येन कृतं पुरा ।

उमा ।

दृश्यन्ते सततं देव व्याधिभिर्मेहनाश्रितैः ।
पीड्यमानास्तथा मर्त्या अश्मरीशर्करादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि परदारप्रधर्षकाः ।
तिर्यग्योनिषु धूर्ता वै मैथुनार्थं चरन्ति च ।
कामदोषेण ये धूर्ताः कन्यासु विधवासु च ।
बलात्कारेण गच्छन्ति रूपदर्पधनान्विताः ।
तादृशा मरणं प्राप्ताः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र मेहनजैर्घोरैः पीड्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते शोषिणः कृशाः ।

M_4 ये मर्त्याः ; G यन्मर्त्याः (for ये मर्त्यान्). — T_1 om. line 1785. — (L. 1785) M_4 लक्षणज्ञापि (for °श्च). — (L. 1786) D_{10} $T_{2.3}$ G -वशास् (for -गतास्). — (L. 1787) T_1 समा बहु (for चिरं प्रिये). — (L. 1788) D_{10} T G M_4 लभेरंस्ते तथापि वा (T_1 M_4 °विधाः) (for the post. half). — (L. 1789) G_{1-3} [उ]त (for ते). — (L. 1791) D_{10} T $G_{1.3.4}$ दृश्यंते ; G_2 M_4 कीर्त्यंते (for क्लिश्यन्ते). — (L. 1792) T_1 -कपोलस्थ- (for °स्थैर्). G_{1-3} M भृश- (for बहु-). — (L. 1793) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 वै मर्त्याः ; T_1 G_{1-3} M_4 वा मर्त्याः (by transp.). — (L. 1795) T_1 शृणु कल्याणकारण (for the post half). — (L. 1796) T_1 न ; G_4 om. (for ये). D_{10} G_2 जिह्वायां ; G_3 M_4 जिह्वायाः (for जिह्वया). T_2 $G_{3.4}$ कटुका (for °कं). — (L. 1797) D_{10} $T_{2.3}$ G वदेत् (for the second प्रति). — T_1 om. line 1798. — (L. 1798) D_{10} T_2 नरा (for तथा). $M_{3.4}$ क्षय (for [अ]न्येषा). D_{10} जिह्वाबाधं नराणां (for the prior half). — (L. 1800) T_1 वै (for ते). — (L. 1801) T_1 -नाशने ; G_2 -नाशनाः (for -नाशकाः).

— (L. 1802) $G_{1.3.4}$ भजंते (for लभन्ते). — (L. 1803) T_1 कर्णरोग- (for दन्त°). $G_{1.3}$ M_4 दंतरोगाः शिरोरोगाः (for the prior half). T_1 -दंतरोगास् (for कर्ण°). — (L. 1804) D_{10} T_2 G दुःखाश्रिता (for मुखा°). T_1 अन्ये दुःखाश्रिता रोगाः (for the prior half). — (L. 1805) T_3 क्लिश्यंते (for पीड्यन्ते). — (L. 1809) D_{10} T_2 G -क्रोधवशा ; $T_{1.3}$ °वशाद् (for °युता). — (L. 1810) T_1 स्वादु (for एव). — T_1 om. (hapl.) the post. half of line 1811 and the prior half of line 1812. — (L. 1812) M_4 अपथ्य- (for अभक्ष्य-). D_{10} T_2 $M_{1.3}$ -भक्षदास् ; G_4 -भक्षकाश् (for -भक्ष्यदाश्). G_{1-3} अपथ्यभक्षदाश्चैव (for the prior half). T_1 om. from the post. hlaf of line 1813 up to the prior half of line 1815. — (L. 1815) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -संश्रिताः ; $G_{2.3}$ M_3 -संयुताः (for -पीडिताः). T_1 व्याधिभिः कुक्षिसंश्रितैः (for the post. half). — (L. 1816) T_1 पीड्यंते बहुधा तत्र यथा स्वकृतकर्मभिः. — T_1 महेशः ; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 1820) $G_{1.3}$ -वि- (for -प्र). — (L. 1821) T_2 ते (for च). — G_2 om.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि मांसलुब्धाः सुलोलुपाः ।
आत्मार्थं स्वादुगृद्धाश्च परभोगोपतापिनः ।
अभ्यसूयापराश्चैव परभोगेषु ये नराः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
शोषव्याधियुतास्तत्र नरा धमनिसंतताः ।
भवन्त्येव नरा देवि पापकर्मोपभोगिनः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्क्लिश्यन्ते कुष्ठरोगिणः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां रूपनाशकाः ।
आघातवधबन्धैश्च वृथादण्डेन मोहिताः ।
दृष्टनाशकरा ये तु अपथ्याहारदा नराः ।
चिकित्सका वा दुष्टाश्च लोभमोहसमन्विताः ।
निर्दयाः प्राणिहिंसायां मलदाश्चित्तनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते सुदुःखिताः ।
अत्र ते क्लेशसंयुक्ताः कुष्ठरोगसमन्विताः ।
केचित्त्वग्दोषसंयुक्ता व्रणकुष्ठैश्च संयुताः ।
श्वित्रकुष्ठयुता वापि बहुधा कुष्ठसंवृताः ।
भवन्त्येव नरा देवि यथा येन कृतं फलम् ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिदङ्गहीनाश्च पङ्गवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमावृताः ।
प्राणिनां प्राणहिंसार्थमङ्गहीनं प्रकुर्वते ।
शस्त्रेणोत्कृत्य वा देवि प्राणिनां चेष्टनाशकाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
तदङ्गहीना वै प्रेत्य भवन्त्येव न संशयः ।
स्वभावतो वा जाता वा पङ्गवस्तु भवन्ति ते ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्ग्रन्थिभिः पिटकैस्तथा ।
क्लिश्यमानाः प्रदृश्यन्ते तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि ग्रन्थिभेदकरा नृणाम् ।
मुष्टिप्रहारपरुषा नृशंसाः पापकारिणः ।
पाटकास्तोदकाश्चैव शूलतुन्नास्तथैव च ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ग्रन्थिभिः पिटकैश्चैव क्लिश्यन्ते भृशदुःखिताः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्पादरोगसमन्विताः ।
दृश्यन्ते सततं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि क्रोधलोभसमन्विताः ।
मनुजा देवतास्थानं स्वपादैर्भ्रंशयन्त्युत ।
जानुभिः पार्ष्णिभिश्चैव प्राणिहिंसां प्रकुर्वते ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
पादरोगैर्बहुविधैर्बाध्यन्ते श्लीपदादिभिः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते बहवो भुवि ।
वातजैः पित्तजै रोगैर्युगपत्सांनिपातिकैः ।
रोगैर्बहुविधैर्देव क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

(hapl.) lines 1825–1832. — (L. 1825) M_{1-3} चेत्; M_4 च (for ते). — (L. 1827) T_2 कासरोगादिभिर्युताः (for the post. half). — (L. 1830) D_{10} अर्थार्थं स्वादुगर्धाश्च (for the prior half). — T_1 om. line 1831. — (L. 1831) T_3 [अ]पि (for [ए]व). T_3 -नोहेषु (for -भोगेषु). — T_1 om. (hapl.) lines 1833–1842. — (L. 1833) T_2 G_{1-3} श्लेष्म- (for शोष-). — (L. 1835) G_4 मानुषे (for °षाः). G_{1-3} दृश्यंते (for क्लिश्यन्ते). G_3 कर्ण- (for कुष्ठ-). — (L. 1837) D_{10} T_2 G_{1-3} $M_{2,4}$ -नाशनाः (for °काः). — (L. 1840) D_{10} T_3 G_1 M_4 द्वेषलोभ-; T_2 दोषलोभ-; G_4 रोगलोभ- (for लोभमोह-). G_2 द्वेषलोभमदान्विताः (for the post. half). — T_3 om. (hapl.) lines 1841–1843. — (L. 1841) D_{10} T_2 G -नाशनाः (for °काः). — (L. 1844) T_1 यत्र ते; T_3 G_1 अमृते (for अत्र ते). G_2 कर्ण- (for कुष्ठ-). D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ -शतैर्वृताः; T_3 -शतैर्युताः (for -समन्विताः). — T_1 om. (hapl.) lines 1845–1846. G_4 om. (hapl.) line 1845. — (L. 1846) G_2 -कृच्छ्र- (for -कुष्ठ-). — (L. 1847) $T_{1,3}$ यथा (for नरा). T_1 येन यत्र (for यथा येन). — (L. 1848) G_1 लोकेः (for केचिद्). — (L. 1850) T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 1852. $T_{1,2}$ -समन्विताः (for -समावृताः). — (L. 1851) D_{10} T_2 G M -विघ्नं (for -हीनं). — T_1 om. line 1852. — (L. 1852) $M_{2,3}$ [अ]न्येन (for [उ]त्कृत्य). $M_{2,3}$ प्राणिनश् (for °नां). — (L. 1855) D_{10} $G_{2,4}$ ते (for तु). — D_{10} $G_{1,2}$ om. उमा. T_1 om. line 1860. — (L. 1862) T_1 स्फालनैश् (for पिटकैश्). T_1 दुःख- (for भृश-). — (L. 1864) G_1 क्लिश्यंते (for दृश्यन्ते). — T_1 om. line 1865. — (L. 1866) D_{10} मद्रेन (for मनुजा). $M_{2,3}$ दैवत- (for देवता-). T_3 G_3 स्वपदैर् (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

असमस्तैः समस्तैश्च आढ्या वा दुर्गतास्तथा ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
स्ववशाः कोपनपरा गुरुविद्वेषिणस्तथा ।
परेषां दुःखजनका मनोवाक्कायकर्मभिः ।
छिन्दन्भिन्दंस्तुदन्नेव नित्यं प्राणिषु निर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि वै मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते बहुभिर्घोरैस्तप्यन्ते व्याधिभिः प्रिये ।
केचिच्छ्लीपदसंयुक्ताः केचित्कासस‍मन्विताः ।
ज्वरातिसारतृष्णाभिः पीड्यमानास्तथापरे ।
वातगुल्मैश्च बहुभिः शोफोदरसमन्विताः ।
पादरोगैश्च विविधैर्व्रणकुष्ठभगंदरैः ।
आढ्या वा दुर्गता वापि दृश्यन्ते व्याधिपीडिताः ।
एवमात्मकृतं कर्म भुञ्जते तत्र तत्र वै ।
गूहितुं न च शक्यं वै केनचित्स्वकृतं फलम् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश भूतपाल नमोऽस्तु ते ।
ह्रस्वाङ्गाश्चैव वक्राङ्गाः कुब्जा वामनकास्तथा ।
अपरे मानुषा देव दृश्यन्ते कुणिबाहवः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि लोभमोहसमन्विताः ।
धान्यमानान्विकुर्वन्ति क्रयविक्रयकारणात् ।
तुलादोषं तथा देवि घृतमानेषु नित्यशः ।
अर्घापकरणं चैव सर्वेषां क्रयविक्रये ।
अङ्गदोषकरा ये तु परेषां कोपकारणात् ।
मांसादाश्चैव ये मूर्खा अयथावद्वृथा सदा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
ह्रस्वाङ्गा वामनाश्चैव कुब्जाश्चैव भवन्ति ते ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिद्दृश्यन्ते मानुषेषु वै ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च पर्यटन्तो यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि दर्पाहंकारसंयुताः ।
बहुधा प्रलपन्त्येव प्रहसन्ति परान्भृशम् ।
मोहयन्ति परान्भोगैर्मदनैर्लोभकारणात् ।
वृद्धान्गुरूंश्च ये मूर्खा वृथैवापहसन्ति च ।
शौण्डा विदग्धाः शास्त्रेषु तथैवानृतवादिनः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
उन्मत्ताश्च पिशाचाश्च भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिन्निरपत्याः सुदुःखिताः ।
यतन्तो न लभन्त्येव अपत्यानि यतस्ततः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

स्वपादैर्). G_2 स्पर्शयंति (for भ्रंशयन्ति). — G_2 om. from the post. half of line 1867 up to the prior half of line 1868. —(L. 1870) T_1 क्लिश्यंते (for दृश्यन्ते). G_{1-3} बहुधा (for बहवो). T_1 भृशं ; G_4 [ऽ]पि च (for भुवि). —(L. 1872) T_3 रोगैश्च बहुभिर्दैव (for the prior half). — T_1 om. line 1873. —(L. 1876) T_2 G_4 त्वासुरं (for आ°). M आस्थिताः (for आश्रिताः). —(L. 1877) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -विद्वेषणास् (for °षिणस्). —(L. 1879) M_2 देवि (for एव). — T_1 om. lines 1881 and 1883. —(L. 1883) $G_{1.3}$ वातादि- (for श्लीपद-). — G_2 om. (hapl.) lines 1884–1885. —(L. 1885) D_{10} पाद-; G_4 पद- (for वात-). T_3 -पित्तैश् (for -गुल्मैश्). T_1 वातजैर्बहुभिः क्लेशैः (for the prior half). D_{10} श्लेष्मदोष-; T_3 M_4 शोषोदर-; $G_{1.3}$ श्लेष्मरोग- (for शोफोदर-). T_2 श्लेष्मोदर-समासिताः (for the post. half). —(L. 1886) T_2 G_2 वात- (for पाद-). G_4 बहुभिर् (for विविधैर्). T_1 पादरोगैर्बहुविधैर् (for the prior half). G_4 प्रच्छर्दिक- (for व्रण-कुष्ठ-). —(L. 1888) D_{10} $T_{1.3}$ G_4 M_{1-3} ते (for वै).

—(L. 1889) D_{10} T_3 G_4 M_4 ग्रहीतुं (for गूहितुं). T_3 G_{1-3} अभिभूतं (G_1 °धातुं) न शक्यं हि (for the prior half). —(L. 1890) D_{10} $G_{1.2}$ भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : D_{10} दान-धर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 G_2 M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 203 ; T_1 $G_{1.3}$ M_1 197 ; $M_{2.3}$ 198 ; M_4 195. — T_1 om. महेश्वरः. —(L. 1898) D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} अर्घापकर्षणाच्चै(G_3 °र्षं चै)व (for the prior half). —(L. 1899) G_3 -दोषपरा (for -दोषकरा). —(L. 1902) M_{1-3} कुण्ठांगा (for ह्रस्वाङ्गा). M_{1-3} ह्रस्वांगाश्च (for कुब्जाश्चैव). —(L. 1904) D_{10} T_3 G M_4 पर्यटंते. —(L. 1906) T_3 -संश्रिताः (for -संयुताः). T_1 लोभमोहसमन्विताः (for the post. half). —(L. 1907) D_{10} T G हसंति च (for प्रहसन्ति). —(L. 1909) T_1 तथा (for वृथा). —(L. 1910) $G_{1.2}$ M सदा (for तथा). — G_2 om. (hapl.) lines 1912–1920. —(L. 1913) $G_{1.3}$ अनपत्याः (for निर°). M_{1-3} दृश्यंते निरपत्यकाः (for the post. half). —(L. 1916) T_3 मानुषा (for मनुजा).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि सर्वप्राणिषु निर्दयाः ।
घ्नन्ति बालांश्च भुञ्जन्ते मृगाणां पक्षिणामपि ।
गुरुविद्वेषिणश्चैव परपुत्राभ्यसूयकाः ।
पितृपूजां न कुर्वन्ति यथोक्तं चाष्टकादिभिः ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
मानुष्यं सुचिरात्प्राप्य निरपत्या भवन्ति ते ।
पुत्रशोकयुता वापि नास्ति तत्र विचारणा ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्प्रदृश्यन्ते सुदुःखिताः ।
उद्वेगवासनिरताः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।
नित्यशोकसमाविष्टा दुर्गताश्च तथैव च ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा नित्यमुत्कोचनपरायणाः ।
भीषयन्ति परान्नित्यं विकुर्वन्ति तथैव च ।
ऋणैर्वृद्धिं च ये कृत्वा दरिद्रेभ्यो यथेष्टतः ।
ऋणार्थमभिगच्छन्ति सततं वृद्धिरूपकाः ।
उद्विजन्ते हि तान्दृष्ट्वा धारकास्त्वथ कारणात् ।
अतिवृद्धिर्न कर्तव्या दरिद्रेभ्यश्च धर्मतः ।
ये श्वभिः क्रीडमानाश्च त्रासयन्ति वने मृगान् ।
प्राणिहिंसां तथा देवि कुर्वन्ति च यतस्ततः ।
येषां गृहेषु वै श्वानस्त्रासयन्ति वृथा नरान् ।
एवंयुक्तसमाचाराः कालधर्मगताः पुनः ।
पीडिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते दुःखसंयुताः ।
कुदेशे दुःखभूयिष्ठे व्याघातशतसंकुले ।
जायन्ते तत्र शोचन्तः सोद्वेगाश्च यतस्ततः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिदैश्वर्यस्थानसंयुताः ।
म्लेच्छभूमिषु दृश्यन्ते म्लेच्छैश्वर्यसमन्विताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि धनधान्यसमन्विताः ।
अयथावत्प्रयच्छन्ति श्रद्धावर्जितमेव वा ।
अपात्रेभ्यश्च ये दानं शौचमङ्गलवर्जिताः ।
ददत्येव च ये मूर्खाः श्लाघयावज्ञयापि वा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
कुदेशे म्लेच्छभूयिष्ठे दुर्गमे वनसंकटे ।
म्लेच्छाधिपत्यं संप्राप्य जायन्ते तत्र तत्र वै ।

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषेष्वेव केचन ।
क्लीबा नपुंसकाश्चैव दृश्यन्ते पण्डकास्तथा ।
नीचकर्मरता नीचा नीचसौख्यास्तथा भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा भूत्वा घोरकर्मरतास्तथा ।
पशुपुंस्त्वोपघातेन जीवन्ति च रमन्ति च ।
पुंस्त्वोपघातिनश्चैव नराणां कोपकारणात् ।
ये धूर्ताः स्त्रीषु गच्छन्ति अयथावद्यथेष्टतः ।
कामविघ्नकरा ये तु द्वेषपैशुन्यकारणात् ।

— (L. 1917) M_4 अंधान् (for घ्नन्ति). — (L. 1921) T_3 सुचिरं (for °रात्). — (L. 1922) D_{10} T_2 G च (for वा). — After line 1922, $G_{1.3}$ ins. :

ताद्दृशास्तु नरा देवि पुनर्जन्मनि दुःखिताः ।
भोगसौख्यं न विन्दन्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचित्कुकलत्रप्रपीडिताः ।
कलत्रवन्तोऽपि सुखं नाप्नुवन्ति कदाचन ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
मनुजा देवि दंपत्योर्भेदकाश्च शठास्तथा ।
स्वपत्नीं वर्जयित्वा च पुंश्चल्यां निरताः शुभाः ।

— (L. 1923) T_1 दृश्यतेतीव दुःखिताः (for the post. half). — (L. 1924) D_{10} T_2 G यतव्रताः; $T_{1.3}$ ततस्ततः (for यतस्ततः). — (L. 1925) T_2 G_{1-3} नित्यं (for नित्य-). T_1 दुर्भगाश् (for दुर्गताश्). — T_1 om. lines 1927–1928. — (L. 1929) D_{10} T_2 G ऋणवृद्धिकराश्चैव; T_1 ऋण-वृद्धिपरां कृत्वा (for the prior half). — (L. 1930) T_2 अपि; $G_{1.3}$ अप- (for अभि-). T_3 -पूर्वकं; M_2 (also as above) -सूचकाः (for -रूपकाः). — (L. 1931) D_{10} G_3 स्वार्थे-; T_1 ऋग-; $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_4 त्वर्थे- (for त्वथ). — (L. 1932) D_{10} T_2 G यथेष्टतः (for च धर्मतः). — T_1 om. line 1934. — (L. 1936) D_{10} T_1 G कालधर्मे; T_2 °धर्मे (for °धर्म-). T_3 ततः (for पुनः). — (L. 1941) D_{10} T G_{2-4} -ज्ञान- (for -स्थान-). — (L. 1945) M_{1-3} यशोर्थे कुरुते धर्मं (for the prior half). — (L. 1947) T_1 दानं (for मूर्खाः). — (L. 1951) D_{10} T_3 G च (for [ए]व). — (L. 1952) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 1953. D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.4}$ पंडकाश् (for पण्ड°). — (L. 1953) T_2 नित्यं (for नीचा). — T_1 om. line 1955. — (L. 1959) T_2 तेषु (for स्त्रीषु). T_1 ये चापि स्त्रीषु गच्छंति कामव्यसनकारणात्. — (L. 1960) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 कालधर्मगतास्तु ते; $G_{1.3.4}$ काकधर्मं गतास्तु

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
क्लीबा वर्षवराश्चैव पण्डकाश्च भवन्ति ते ।
नीचकर्मरता लोके निर्लज्जा वीतसंभ्रमाः ।
परनिन्दां पुरस्कृत्य ते भवन्ति स्वकर्मणा ।
यदि चेत्संविमृश्येरंस्ते मुच्यन्ते हि किल्बिषात् ।
तत्रापि ते प्रमाद्येयुः पतन्ति नरकालये ।
स्त्रीणामपि तथा देवि यथा पुंसां तु कर्मजम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
पुंश्चल्य इति याः स्त्रीषु नीचवृत्तरताः स्मृताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कामरागसमायुक्ताः पतीनपचरन्ति वै ।
प्रतिकूलपरा यास्तु पतीन्प्रति यथा तथा ।
शौचं लज्जां तु विस्मृत्य यथेष्टपरिचारकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्तास्तथाविधाः ।
बहुसाधारणा एवं पुंश्चल्यश्च भवन्ति ताः ।
पौंश्चल्यं यत्तु तद्वृत्तं स्त्रीणां कष्टतमं स्मृतम् ।
ततःप्रभृति ता देवि पतन्त्येव न संशयः ।
शोचन्ति चेत्तु तद्वृत्तं मनसा हितमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश प्रमदा विधवा भृशम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणवर्जिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

या पुरा प्रमदा देवि बुद्धिमोहसमन्विताः ।
कुटुम्बं तत्र वै पत्युर्नाशयन्ति वृथा तथा ।
विषदाश्चाग्निदाश्चैव पतीन्प्रति सुनिर्दयाः ।
अन्यासां हि पतीन्यान्ति स्वपतिद्वेषकारणात् ।
एवंयुक्तसमाचारा यमलोके सुदण्डिताः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं कथंचित्प्राप्य मानुषम् ।
तत्र ता भोगरहिता विधवास्तु भवन्ति वै ।

उमा ।

भगवन्प्रमदास्त्वन्याः पतौ ज्ञातिषु सत्स्वपि ।
लिङ्गिन्यः संप्रदृश्यन्ते पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

याः पुरा भावदोषेण लोभमोहसमन्विताः ।
परद्रव्यपरा लोभात्परेषां द्रव्यहारकाः ।
अभ्यसूयापरा यास्तु सपत्नीनां प्रदूषकाः ।
ईर्ष्यापराः कोपनाश्च बन्धूनां विफलाः सदा ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि ताः प्रिये ।

ते (for the post. half). — (L. 1964) T_1 नपुंसकाश् (for वर्षवराश्). G पंडकाश् (for पण्डकाश्). T_1 नीचकर्मरतास्तथा (for the post. half). — (L. 1965) T_2 -परा ; $M_{1.2}$ -करा (for -रता). T_1 नीचसौख्या निकृष्टाश्च (for the prior half). — T_1 om. lines 1966–1969. — (L. 1966) D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ परान्दीनान्बहिष्कृत्य (for the prior half). M भजंति (for भवन्ति). — (L. 1967) D_{10} $T_{2.3}$ G_2 संप्रपश्येरंस् ; $G_{1.3.4}$ M_4 संप्रदृ° (for संविमृ°). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 कल्मषात् (for किल्बिषात्). — (L. 1968) D_{10} T_3 G_4 अत्र (for तत्र). G_{1-3} पतंति निरये पुनः (for the post. half). — (L. 1969) T_3 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 1970. T_2 प्रकीर्तितं (for तु कर्मजम्). — G_2 om. line 1970. — (L. 1970) T_1 भवंति मनुजा देवि (for the prior half). $G_{1.3.4}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy.: name* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 204 ; T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ 198 ; M_3 199 ; M_4 196. — (L. 1972) D_{10} T_2 G इव (for इति). D_{10} T G_{1-3} M -वृत्ति- (for -वृत्त-). — T_1 om. line 1974. — (L. 1974) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 मनुजा (for प्रमदा). — (L. 1975) T_1 transp. the prior half and the post. half. G_2 om. from the post. half up to the post. half of line 1978. D_{10} T $G_{1.3.4}$ अनि- ; $M_{1.4}$ अव- (for अप-). —(L. 1977) D_{10} T $G_{1.3.4}$ -परिचारणाः (for °चारकाः). — (L. 1979) D_{10} $T_{2.3}$ G वै (for चेन्). $T_{2.3}$ G_2 M_4 ते (for तास्). G_{1-3} यथा तथा (for तथाविधाः). — T_1 om. lines 1981–1982.— G_4 om. the ref. — (L. 1985) D_{10} $G_{2.4}$ मानुषा (for °षे). — (L. 1987) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 मनुजा ; T_1 तु महा- (for प्रमदा). — (L. 1988) T_1 स्त्रियः ; G_4 यथा (for तथा). — (L. 1990) T_1 अन्यमेव पतिं यांति (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) lines 1994–2003. — (L. 1994) D_{10} $T_{2.3}$ G लोके (for त्वन्याः). $G_{1.3.4}$ पत्यौ (for पतौ). D_{10} $T_{2.3}$ G च (for [अ]पि). — (L. 1995) D_{10} G_4 पाषंडमतमाश्रिताः (for the post. half). $G_{1.3}$ — (L. 1998) D_{10} T_2 G_4 M_4 -द्दरा (for -परा). — (L. 2001) परद्रव्यातिलोभाच्च (for the prior half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अपलक्षणसंपन्नाः पाषण्डं धर्ममाश्रिताः ।
स्त्रियः प्रव्राजशीलाश्च भवन्त्येव न संशयः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्कारुवृत्तिं समाश्रिताः ।
प्रदृश्यन्ते मनुष्येषु नीचकर्मरता जनाः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि लब्धा मानयुता भृशम् ।
दर्पाहंकारसंयुक्ताः केवलात्मपरायणाः ।
तादृशा मनुजा देवि पुनर्जन्मनि शोभने ।
कारवो नटगन्धर्वाः संभवन्ति यथा तथा ।
नापिता बन्दिनश्चैव तथा वैतालिकाः प्रिये ।
एवंभूतास्त्वधोवृत्तिं जीवन्त्याश्रित्य मानवाः ।
परप्रसादनकरास्ते परैः कृतवेतनाः ।
परावमानस्य फलं भुञ्जते पौर्वदेहिकम् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषेष्वेव केचन ।
दासभूताः प्रदृश्यन्ते सर्वकर्मकरा भृशम् ।
आघातभर्त्सनसहाः पीड्यमानाश्च सर्वशः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
ये पुरा मनुजा देवि परेषां वित्तहारकाः ।
ऋणवृद्धिकरं कुर्याद्न्यासदत्तं तथैव च ।
निक्षेपकारणाद्दत्तं परेषां द्रव्यहारिणः ।
प्रमादाद्विस्मृतं नष्टं परेषां धनहारकाः ।
वधबन्धपरिक्लेशैर्दासत्वे कुर्वतेऽपरान् ।
तादृशा मरणं प्राप्ता दण्डिता यमशासनैः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं तत्र ते देवि सर्वथा ।
दासभूता भवन्त्येव जन्मप्रभृति मानवाः ।
तेषां कर्माणि कुर्वन्ति येषां ते धनहारकाः ।
आ समाप्तेः स्वपापस्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः ।
पशुभूतास्तथा चान्ये भवन्ति धनहारकाः ।
तत्तथा क्षीयते कर्म तेषां पूर्वापराधजम् ।
अतोऽन्यथा न तच्छक्यं कर्म हातुं सुरासुरैः ।
किं तु मोक्षविधिस्तेषां सर्वथा तत्प्रसादनम् ।
अयथावन्मोक्षकामः पुनर्जन्मनि चेष्यते ।
मोक्षकामी यथान्यायं कुर्वन्कर्माणि सर्वशः ।
भर्तुः प्रसादमाकाङ्क्षेदाघातान्सर्वदा सहन् ।
प्रीतिपूर्वं तु यो भर्त्रा मुक्तो मुक्तः स्वपापतः ।
तथाभूतान्कर्मकरान्सदा संपोषयेत्पतिः ।
यथार्हं कारयेत्कर्म दण्डं कारणतः क्षिपेत् ।
वृद्धान्बालांस्तथा क्षीणान्पालयन्धर्ममाप्नुयात् ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

D_{10} शोभने; $T_{2,3}$ G ताः स्त्रियः; M_4 ते नराः (for ताः प्रिये). — (L. 2002) D_{10} $T_{2,3}$ G अलक्षणसमायुक्ताः; M_4 एवंलक्षणसंयुक्ताः (for the prior half). — After the ref., T_2 ins.:

भगवन्प्रमदा लोके एकपुत्रा मृतप्रजाः ।
स्त्रीप्रजायै प्रजायन्ते तन्मे ब्रूहि पितामह ।
महादेवः ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं शास्त्रविश्रुतम् ।
मनुजे पशुपुत्रादि ऋणयोगात्प्रजायते ।
तद्वायुस्तु न गृह्णाति कृत्वा यो न ददाति च ।
तत्र प्रजायते [कन्या] दत्त्वा हृत्वा प्रयान्ति ये ।

— (L. 2005) D_{10} $T_{2,3}$ G_2 -रतास्तथा; T_1 -करा नराः; $G_{1,2,4}$ -करास्तथा (for -रता जनाः). — (L. 2008) $G_{1,3}$ क्रोधलोभ- (for केवलात्म-). — (L. 2009) D_{10} T G मानुषा (for मनुजा). — (L. 2010) T_3 G_2 अपरे (for कारवो). — T_1 om. line 2012. — (L. 2012) T_2 तु ये वृत्तिं (for त्वधोवृत्तिं). $G_{1,3}$ जीवंतो भुवि मानवाः (for the post. half). — (L. 2013) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ -प्रमाधन- (for °दन-). T_2 M -परास् (for -करास्). D_{10} G_2 -वेदनाः (for -वेतनाः). — (L. 2015) T_1 भगवन्मानुषाः केचिन् (for the prior half). M मानवाः (for केचन). — (L. 2016) D_{10} T_3 G $M_{1,4}$ -कर्मपरा (for °करा). T_1 नीचकर्मरता भृशं (for the post. half). — T_1 om. line 2019. — (L. 2021) T_1 $G_{1,3}$ $M_{1,2}$ -कृतं कुर्यात् (for -करं कुर्यान्). — (L. 2022) D_{10} -कारिणा (for -कारणाद्). D_{10} T G M_4 परद्रव्यापहारिणः (for the post. half). — T_2 om. (hapl.) lines 2024–2030. — (L. 2024) $G_{2,3}$ -क्लेशाद् (for -क्लेशैर्). D_{10} T_3 G दासत्वं (for °त्वे). — T_1 om. line 2026. — (L. 2027) T_3 G_4 भविष्यंति (for भवन्त्येव). — G_2 M_{1-3} om. (hapl.) lines 2029–2030. M_4 reads line 2030 twice. — (L. 2030) M_4 (second time) वृक्ष- (for पशु-). T_1 कुर्वंति; M_4 (both times) फलंति (for भवन्ति). — (L. 2032) T_1 अन्यथा हि (for अतोऽन्यथा). D_{10} T G M_4 भोक्तुं (for हातुं). — (L. 2036) G_4 आयासान् (for आघातान्). D_{10} T_2 G_{1-3} आयामान्सर्वथा सहन् (for the post. half). — (L. 2037) D_{10} T_2 G_3 स पावनः (for स्वपापतः). — (L. 2038) T_2 G_{1-3} $M_{3,4}$ संतोषयेत् (for संपो°). — (L. 2039) T_1 धर्मकारणपूर्वकं (for the post. half). — (L. 2040) D_{10} क्षुधा- (for तथा). — T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।

भगवन्मानुषेष्वेव मानुषाः समदर्शनाः ।
चण्डाला इव दृश्यन्ते स्पर्शमात्रेण दूषकाः ।
नीचकर्मकरा देव सर्वेषां मलहारकाः ।
दुर्गताः क्लेशभूयिष्ठा विरूपा दुष्टचेतसः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि त्वमेकाग्रमनाः शृणु ।
ये पुरा मनुजा घोरा अतिमानयुता भृशम् ।
आत्मसंभावनायुक्ताः स्तब्धा दर्पसमन्विताः ।
प्रणामं न तु कुर्वन्ति गुरूणामपि पापकाः ।
ये स्वधर्मार्पणं कार्यमतिमानाच्च कुर्वते ।
परान्संनामयन्त्येव आज्ञयात्मनि ये बलात् ।
ऋद्धियोगात्परांश्चित्यमवमन्यन्ति मानवान् ।
पानपाः सर्वभक्षाश्च परुषाः कटुका नराः ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
कथंचित्प्राप्य मानुष्यं चण्डालाः संभवन्ति ते ।
नीचकर्मरताश्चैव सर्वेषां मलहारकाः ।
परेषां वन्दनपरास्ते भवन्त्यवमानिताः ।
विरूपाः पापयोनिस्थाः स्पर्शनादपि वर्जिताः ।
कुवृत्तिमुपजीवन्ति भूत्वा ते रजकादयः ।
पुरातिमानदोषात्तु भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
तानप्यवस्थाकृपणांश्चण्डालानपि बुद्धिमान् ।
न च निन्देन्नातिकुप्येद्भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
चण्डाला अपि तां जातिं शोचन्तः शुद्धिमाप्नुयुः ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिदाशापाशशतैर्वृताः ।
परेषां द्वारि तिष्ठन्ति प्रतिषिद्धाः प्रवेशने ।
द्रष्टुं ज्ञापयितुं चैव न लभन्ते च यत्नतः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि ऐश्वर्यस्थानसंयुताः ।
संविदं तु न कुर्वन्ति परैरैश्वर्यमोहिताः ।
द्वाराणि न ददत्येव द्वेषलोभादिभिर्वृताः ।
अवस्थामोहसंयुक्ताः स्वार्थमात्रपरायणाः ।
लुब्धा भोगयुता वापि सर्वेषां निष्फला भृशम् ।
अपि शक्ता न कुर्युर्ये परानुग्रहकारणात् ।
निर्दयाश्चैव निर्द्वारा भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।
एवंयुक्तसमाचाराः पुनर्जन्मनि शोभने ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
दुर्गता दुरवस्थाश्च कर्मव्याक्षेपसंयुताः ।
अभिधावन्ति ते सर्वे तमर्थमभिवेदिनः ।
राज्ञां वा राजमात्राणां द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ।
कर्म विज्ञापितुं भद्रे न लभन्ते कथंचन ।
प्रवेष्टुमपि ते द्वारि बहिस्तिष्ठन्ति काङ्क्षया ।

उमा ।

भगवन्मानुषे लोके मानुषेषु बहुष्वपि ।
सहसा नष्टसर्वस्वा भ्रष्टकोशपरिग्रहाः ।
दृश्यन्ते मानुषाः केचिद्राजचोरोदकादिभिः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

---

om. line 2041. — (L. 2041) D_{10} T_2 G M_4 भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 205; T_1 $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ 199; M_3 200; M_4 127. — (L. 2043) G_2 -मात्रे वि- (for -मात्रेण). D_{10} स्पर्शमात्रे विदूषिताः; T_1 स्पर्शमात्रविदूषिताः; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स्पर्शमात्रेपि दूषिताः (for the post. half). — (L. 2044) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 -रता (for -करा). $G_{1.3.4}$ -हारिणः (for -हारकाः). — T_1 om. line 2047. — (L. 2047) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तद् (for त्वम्). — (L. 2048) D_{10} T G M_4 देवि (for घोरा). — (L. 2050) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 पामराः (पापकाः). — T_1 om. lines 2051–2052. — (L. 2051) M_{1-3} इति मानं (for अतिमानान्). — (L. 2052) M_{1-3} चाज्ञया (for आ°). — (L. 2053) D_{10} बुद्धि- (for ऋद्धि-). — (L. 2057) $G_{1.3}$ M -कराश्च (for -रताश्च). — (L. 2058) T_1 परेषां वचने युक्तास् (for the prior half). D_{10} T_2 G_{2-4} M_4 ते भवंत्यवमानिताः (M_4 °ताः); T_1 ते भवंत्यपमानिताः (for the post. half). — T_1 om. line 2059. — (L. 2059) D_{10} $T_{2.3}$ G स्पर्शनादिविवर्जिताः (for the post. half). — T_1 om. line 2061. D_{10} G_4 M_{1-3} om. (hapl.) lines 2062–2063. — (L. 2063) T_3 न निंदेन्नातिकुप्येत (for the prior half). — (L. 2065) T_1 आशापाशेन मोहिताः (for the post. half). — (L. 2070) D_{10} $T_{2.3}$ G संवादं (for संविदं). G_1 परैश्वर्यविमोहिताः (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 2071. — (L. 2071) D_{10} T_3 $G_{2.4}$ लोभमोहादिभिर्वृताः; T_2 द्वेषलोभादिमोहिताः (for the post. half). — (L. 2073) T_1 लब्ध्वा धनं भोगयुताः (for the prior half). — (L. 2074) T_1 परानुग्रहसंततः (for the post. half). — T_1 om. lines 2075, 2077, and 2078. — (L. 2082) D_{10} T_2 G M_4 ते द्वारं; T_1 च द्वारं (for ते द्वारि). — (L. 2083) D_{10} T G M_4 भगवन्मानुषाः केचिन् (for the prior half). — (L. 2084) D_{10} नष्टकोश-; T_1 भ्रष्टराज- (for °कोश-). — (L. 2085) D_{10} राजचोराधकादिभिः; $M_{1.3.4}$ °चोरोदकाग्निभिः (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि आसुरं भावमाश्रिताः ।
परेषां वृत्तिनाशं तु कुर्वते द्वेषलोभतः ।
उत्कोचनपराश्चैव पिशुनाश्च तथाविधाः ।
परद्रव्यहरा घोराश्चौर्याद्वान्येन कर्मणा ।
निर्दया निरनुक्रोशाः परेषां वृत्तिनाशकाः ।
नास्तिकानृतभूयिष्ठाः परद्रव्यापहारिणः ।
एवंयुक्तसमाचारा दण्डिता यमशासनैः ।
निरयस्थाश्चिरं कालं तत्र दुःखसमन्विताः ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्रस्थाः प्राप्नुवन्त्येव सहसा द्रव्यनाशनम् ।
कष्टं च प्राप्नुवन्त्येव कारणाकारणादपि ।
नाशं विनाशं द्रव्याणामुपघातांश्च सर्वशः ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्बान्धवैः सहसा पृथक् ।
कारणाकारणादेव सहसा प्राणनाशनम् ।
शस्त्रेण वान्यथा वापि प्राप्नुवन्ति वधं नराः ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि घोरकर्मरता नराः ।
आसुराः प्रायशो मूर्खाः प्राणिहिंसाप्रिया भृशम् ।
निर्दयाः प्राणिहिंसायां तथा प्राणविघातकाः ।
विश्वस्तघातकाश्चैव तथा सुप्तविघातकाः ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा नास्तिका मांसभोजिनः ।
एवंयुक्तसमाचाराः प्राणिधर्मगताः पुनः ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
तिर्यग्योनिं पुनः प्राप्य तत्र दुःखपरिक्षयात् ।
यदि चेन्मानुषं जन्म लभेरंस्ते तथाविधाः ।
तत्र ते प्राप्नुवन्त्येव वधबन्धान्यथा तथा ।
आढ्या वा दुर्गता वापि भुञ्जते स्वकृतं फलम् ।
सुप्ता मत्ताश्च विश्वस्तास्तथा ते प्राप्नुवन्त्युत ।
प्राणाबाधकृतं दुःखं बान्धवैः सहसा पृथक् ।
पुत्रदारविनाशं वा शस्त्रेणान्येन वा वधम् ।
उमा ।
भगवन्मानुषाः केचिद्राजभिर्नीतिकोविदैः ।
दण्ड्यन्ते मानुषे लोके मानुषाः सततं भुवि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
ये पुरा मनुजा देवि मनुजांश्चेतरांश्च वा ।
क्लिष्टयानेन निघ्नन्ति प्राणान्प्राणिषु निर्दयाः ।
असुरा घोरकर्माणः क्रूरदण्डवधप्रियाः ।
ये दण्डयन्त्यदण्ड्यांस्तु राजानः कोपमोहिताः ।
हिंसाविहाराः पुरुषा मांसादा नास्तिकाः शुभे ।
केचित्स्त्रीपुरुषघ्नाश्च गुरुघ्नाश्च तथा प्रिये ।
एवंयुक्तसमाचाराः प्राणिधर्मगताः पुनः ।
दण्डिता यमदण्डेन निरयस्थाश्चिरं प्रिये ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ।
इहैव यत्कृतं कर्म तत्परत्र फलत्युत ।

half). — G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2087) M_{1-3} आसुरीं वृत्तिमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 2091) $G_{1.3}$ परनिष्पत्तिनाशकाः (for the post. half). — T_1 om. line 2092. — (L. 2093) T_3 -सादनैः (for -शासनैः). — T_1 om. line 2094. — (L. 2095) G_2 लभंते (for लभेरंस्). T_2 $M_{1.3}$ चेत् (for ते). — M om. (hapl.) the post. half of line 2096 and the prior half of line 2097. T_1 om. lines 2097–2098. — (L. 2097) D_{10} T_3 G_4 तत्प्राप्नुवंति ; T_2 तत्राप्नु° (for च प्राप्नु°). — (L. 2098) D_{10} $G_{2.4}$ -घातं (for -घातांश्). — T_1 om. lines 2099–2100. — (L. 2100) D_{10} $T_{2.3}$ G कारणादेव सर्वेषां (for the prior half). — (L. 2101) T_1 नरा वधं (by transp.). — (L. 2103) G_{1-3} स्मृताः (for नराः). — T_1 om. lines 2105–2106. — (L. 2105) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ प्राणि- (for प्राण-). — T_3 om. (hapl.) line 2106. — (L. 2107) $G_{1.3}$ M_4 प्रायेण (for प्रायशो). D_{10} T G M_4 -भोजनाः (for -भोजिनः). — (L. 2108) $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ कालधर्मं ; T_2 कालधर्म- (for प्राणि°). — T_1 om. line 2109. — (L. 2110) G_3 तिर्यग्योनिगतो भूत्वा (for the prior half). — (L. 2111) M_{1-3} चेत् (for ते). — T_1 om. lines 2114–2116. — (L. 2117) G राजनीतिविशारदैः (for the post. half). — (L. 2118) D_{10} G_{1-3} मानुषे (D_{10} °षाः) सर्वतोभयाः ; T G_4 °षाः सर्वतो भुवि (for the post. half). — (L. 2120) T_1 om. the post. half and the prior half of line 2121. D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषां($T_{2.3}$ G_2 °षा)श्चेतराणि वा (for the post. half). — (L. 2121) T_1 मूर्खाः (for प्राणान्). G_3 निर्भयाः (for निर्दयाः). — G_1 om. (hapl.) line 2122. — (L. 2122) M ये पुरा (for असुरा). — T_1 om. line 2123. — (L. 2124) D_{10} $T_{2.3}$ G हिंसाहंकारपरुषा (for the prior half). D_{10} G शुभाः ; M_4 प्रिये (for शुभे). — T_1 om. lines 2125–2126. M_4 om. (hapl.) line 2125. — (L. 2126) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राणिधर्मं ; G_2 प्राणधर्मं (for प्राणिधर्म-). — (L. 2127) T_1 पुनर्जन्मनि शोभने (for the post. half). — After line 2127, T_1 ins. :

दण्ड्यन्ते राजभिस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नीतिपुरःसरम् ।

— (L. 2128) D_{10} $T_{2.3}$ G पूर्वजन्म- ; T_1 इहैव यत् (for पूर्वदेह-). — (L. 2129) D_{10} T_3 G_4 कर्म कृतं (by

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
न ऋषीणां न देवानाममरत्वात्तपोबलात् ।
तैरेकेन शरीरेण भुज्यते कर्मणः फलम् ।
न तथा मानुषाणां स्यादन्तर्धाय भवेद्धि तम् ।

उमा ।

किमर्थं मानुषा लोके दण्ड्यन्ते पृथिवीश्वरैः ।
कृतापराधमुद्दिश्य हन्ता हर्तायमित्युत ।
पुत्रार्थी पुत्रकामेष्ट्या इहैव लभते सुतान् ।
तेनैव हि शरीरेण भुञ्जानाः कर्मणां फलम् ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके तद्भवाननुमन्यते ।
एतन्मे संशयस्थानं तत्त्वं शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि तत्त्वं शृणु समाहिता ।
कर्म कर्मफलं चेति युगपद्भुवि नेष्यते ।
यत्त्वयाभिहितं देवि हन्ता हर्तायमित्यपि ।
तेषां तत्पूर्वकं कर्म दण्ड्यते यत्र राजभिः ।
दैहिकं दुष्कृतं तेषां हेतुर्भवति शासने ।
अपराधापदेशेन राजा दण्डयति प्रजाः ।
इहलोके व्यवस्थार्थं राजभिर्दण्डनं स्मृतम् ।
उद्वेजनार्थं शेषाणामपराधं समुद्दिशन् ।
पुराकृतफलं दण्डो दण्ड्यमानस्य तद् ध्रुवम् ।
प्रागेव च मया प्रोक्तं तत्र निःसंशया भव ।

उमा ।

भगवन्भुवि मर्त्यानां दण्डितानां नरेश्वरैः ।
दण्डेनैव तु तेनेह पापनाशो भवेन्न वा ।
एतन्मया संशयितं तद्भवांश्छेत्तुमर्हति ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
ये नृपैर्दण्डिता भूमावपराधापदेशतः ।
यमलोके न दण्ड्यन्ते तत्र ते यमदण्डनैः ।
अदण्डिता वा ये मिथ्या मर्त्या वा दण्डिता भुवि ।
तान्यमो दण्डयत्येव स हि वेद कृताकृतम् ।
नातिक्रमेद्यमं कश्चित्कर्म कृत्वेह मानुषः ।
राजा यमश्च कुर्वाते दण्डमात्रं तु शोभने ।
उभाभ्यां यमराजभ्यां दण्डितोऽदण्डितोऽपि वा ।
पश्चात्कर्मफलं भुङ्क्ते नरके मानुषेषु वा ।
नास्ति कर्मफलच्छेत्ता कश्चिल्लोकत्रयेऽपि च ।
इति ते कथितं सर्वं निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

किमर्थं दुष्कृतं कृत्वा मानुषा भुवि नित्यशः ।
पुनस्तत्कर्मनाशाय प्रायश्चित्तानि कुर्वते ।
सर्वपापहरं चेति हयमेधं वदन्ति च ।
प्रायश्चित्तानि चान्यानि पापनाशाय कुर्वते ।
तस्मान्मे संशयो जातस्त्वं तं छेत्तुमिहार्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
संशयो हि महानेष पूर्वेषां च मनीषिणाम् ।
द्विधा तु क्रियते पापं सद्भिश्चासद्भिरेव च ।
अभिसंधाय वा नित्यमन्यथा वा यदृच्छया ।
केवलं चाभिसंधाय संरम्भाच्च करोति यत् ।
कर्मणस्तस्य नाशस्तु न कथंचन विद्यते ।
अभिसंधिकृतस्येह नैव नाशोऽस्ति कर्मणः ।

---

transp.). — (L. 2130) T_{1} येषां; $G_{1.2}$ एषां (for एषा). — (L. 2131) D_{10} $T_{1.3}$ G M_{1-3} चर्षीणां (for ऋषीणां). D_{10} G M_{4} अमृतत्वात्; T_{2} अमृताच्च (for अमरत्वात्). — (L. 2133) T_{1} क्षीयते बहुजन्मभिः (for the post. half). — (L. 2138) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_{4} मानुषा (for °षे). D_{10} T $G_{1.3.4}$ नानु- (for अनु-). — (L. 2139) D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ तन्मे त्वं छेत्तुमर्हसि; $T_{1.2}$ तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि (for the post. half). — (L. 2140) T_{2} शृणु तत्त्वं (by transp.). — (L. 2141) T_{3} $G_{1.3}$ M_{1} कर्माकर्म- (for कर्म कर्म-) — G_{2} om. lines 2142–2144. — (L. 2142) D_{10} $G_{1.3}$ M [अ]भिहिता (for °हितं). T_{1} $G_{1.3.4}$ M_{1} [उ]त (for [अ]पि). — (L. 2144) $M_{1.2.4}$ दैविकं (for दैहिकं). D_{10} T $G_{1.3.4}$ देवि कर्मकृतं नै- ($T_{1.3}$ $G_{1.3}$ ने)षां (for the prior half). — (L. 2146) T_{3} व्यवस्थानं; $G_{1.3.4}$ °स्थानं (for °स्थार्थं). — T_{1} om. line 2147. — (L. 2147) T_{2} G_{1-3} परं धर्मं (for अप-राधं). — (L. 2151) T_{2} कृतेन (for तु तेन). — (L. 2152) G_{1} शंसितव्यं (for संशयितं). — T_{1} om. line 2153. — (L. 2156) $G_{1.3}$ M_{4} तस्यां ये (for ये मिथ्या). — (L. 2157) D_{10} T G $M_{1.2.4}$ मिथ्या (for मर्त्या). — (L. 2160) T_{1} पीडितो T_{1} तथानयौ (for कृताकृतम्). — (L. 2162) T_{2} G_{3} कर्मफलं. — T_{1} (for दण्डितो). — (L. 2162) T_{2} G_{3} कर्मफलं. — T_{1} om. line 2163. — T_{1} ins. after line 2165; M after line 2167 :

नास्ति कर्मक्षयश्चेति श्रुतं मे भगवद्वचः ।

— T_{1} om. lines 2166–2168. — (L. 2168) G_{2} [ऽ]-त्रास्ति (for जातम्). D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} तस्मान्मया संशयितं (for the prior half). — T_{1} om. line 2169. — (L. 2170) T_{1} [ऽ]यं; M मे (for हि). — (L. 2171) T_{2} G_{2} विधात्रा; $G_{1.3}$ द्विधात्र (for द्विधा तु). — (L. 2173) T_{1} क्रियते च (for च करोति). — M_{1-3} repeat lines 2174–2180 after line 2224. — (L. 2175) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} (last three first time).4 [ए]व (for [इ]ह). D_{10} वि- (for [ए]व). — (L. 2176)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अश्वमेधसहस्रैर्वा प्रायश्चित्तशतैरपि ।
अन्यथा यत्कृतं पापं प्रमादाद्वा यदृच्छया ।
प्रायश्चित्ताश्वमेधाभ्यां शोधनात्तु प्रणश्यति ।
लोकसंव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तादिरिष्यते ।
विद्ध्येवं पापके कार्ये निर्विशङ्का भव प्रिये ।
इति ते कथितं देवि किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश मानुषाश्चेतरा अपि ।
म्रियन्ते बहुधा लोके कारणाकारणादपि ।
केन कर्मविपाकेन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

ये पुरा मनुजा देवि कारणाकारणादपि ।
यथासुभिर्वियोज्यन्ते प्राणिनः प्राणिनिर्दयैः ।
तथैव ते प्राप्नुवन्ति यथैवात्मकृतं फलम् ।
विषदस्तु विषेणैव शस्त्रैः शस्त्रेण घातकः ।
एवमेव यथा लोके मानुषा घ्नन्ति मानुषान् ।
कारणैरेव ते तेन तथा स्वप्राणनाशनम् ।
प्राप्नुवन्ति पुनर्देवि नास्ति तत्र विचारणा ।
इति ते कथितं सर्वं पापकर्मफलं प्रिये ।
भूयस्तव समासेन कथयिष्यामि तच्छृणु ।
सत्यप्रमाणकरणं नित्यमव्यभिचारि च ।
यैः पुरा मनुजैर्देवि यस्मिन्काले यथा कृतम् ।
येनैव कारणेनापि कर्म यत्तु शुभाशुभम् ।
तस्मिन्काले तथा देवि तेनैव करणेन ते ।
प्राप्नुवन्ति नराः प्रेत्य निःसंदेहं शुभाशुभम् ।
इति सत्यं विजानीहि लोकतन्त्रविधिं प्रति ।
कर्म कृत्वा नरो भोक्ता स नास्ति दिवि वा भुवि ।
न शक्यं कर्म चाभोक्तुं सदेवासुरमानुषैः ।
कर्मणा ग्रथितो लोक आदिप्रभृति वर्तते ।
एतदुद्देशतः प्रोक्तं कर्मपाकफलं प्रिये ।
यदन्यच्च मया नोक्तं यस्मिंस्ते कर्मसंग्रहे ।
बुद्धितर्केण तत्सर्वं तथा वेदितुमर्हसि ।
कथितं श्रोतुकामायाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वलोकेश लोकपालनमस्कृत ।
प्रसादात्ते महादेव श्रुता मे कर्मणां गतिः ।
संगृहीतं च तत्सर्वं तत्त्वतोऽमृतसंनिभम् ।
कर्मणा ग्रथितं सर्वमिति वेद्मि शुभाशुभम् ।
गोवत्सवच्च जननीं निम्नं सलिलवत्तथा ।
कर्तारं स्वकृतं कर्म नित्यं तमनुधावति ।
कृतस्य कर्मणश्चेह न नाशोऽस्तीति निश्चयः ।

M_{1-3} (all second time) -सहस्रेण (for °स्रैर्वा). — (L. 2178) M_{1-3} (all second time) प्रायश्चित्तादिभिः पुण्यैः (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} श्रेयसा तव ; G_{4} तेजसा तव (for शोधनात्तु). — (L. 2179) T_{1} प्रायश्चित्तं विधीयते (for the post. half). — T_{1} om. lines 2180–2181. — (L. 2180) M_{1-3} (all second time) अंतरे च त्वदिष्यते (for the post. half). — (L. 2181) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — G_{4} om. the ref. — (L. 2182) $G_{1.3}$ [इ]तरेऽपि वा ; G_{4} [इ]तरे अपि (for °रा अपि). — (L. 2183) D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषा (for बहुधा). — (L. 2186) D_{10} T G M_{4} वियुज्यंते (for वियो°). T_{2} $G_{1.2}$ प्राणिभिः (for °नः). — (L. 2187) D_{10} T_{3} G_{4} तथैव ; G_{1-3} तदेव (for यथैव). — (L. 2188) D_{10} T G M_{4} घातकाः (for °कः). — (L. 2190) D_{10} S कारणेनैव तेनाथ (T_{2} तेनैव ; M ते तेन) (for the prior half). — (L. 2192) G_{4} देवि (for सर्वं). D_{10} T G M_{4} कर्मपाक- (for पापकर्म-). — T_{1} om. line 2194. — (L. 2194) D_{10} T_{2} G M_{4} -करणात् (for °णं). — (L. 2197) T_{1} शुभं वान्यत् (for तथा देवि). D_{10} T G M_{4} कारणेनैव तेन तु ($G_{1.3}$ ते) (for the post. half). — (L. 2199) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{4} प्र- (for वि-). D_{10} T_{3} G लोके तत्र (for लोकतन्त्र-). — (L. 2200) D_{10} T G M_{4} -कर्ता (for कृत्वा). T_{1} नान्यो (for स न). — After line 2200, T_{1} ins. :

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

— (L. 2201) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} वा भोक्तुं (for चाभोक्तुं). — T_{4} om. line 2203. — (L. 2203) G_{2} प्राप्तं (for प्रोक्तं). D_{10} T_{2} G M_{4} प्रति (for प्रिये). — T_{1} om. lines 2204–2205. — (L. 2204) M यच्च हि (for अन्यच्च). G_{2} प्रोक्तं (for नोक्तं). T_{2} धर्म- (for कर्म-). — (L. 2205) T_{2} -तत्त्वेन (for -तर्केण). $G_{1.3}$ तत्त्वं (for तथा). — (L. 2206) D_{10} T_{2} G M भूयः श्रोतुं किमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_{3} G_{2} M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_{2} $G_{2.4}$ 206 ; T_{1} $G_{1.3}$ M_{1} 200 ; T_{3} 205 ; $M_{2.3}$ 201 ; M_{4} 198. — (L. 2207) T_{1} M देव- (for सर्व-). T_{3} -देवेश (for -लोकेश). T_{3} नमोस्तु ते (for -नमस्कृत). — T_{1} om. line 2208. — (L. 2209) T_{1} त्वया प्रोक्तं (for च तत्सर्वं). — (L. 2210) T_{2} G वेद (for वेद्मि). — (L. 2211) G_{3} गोवत्सवत्सजननीं (for the prior half). — G_{2} om. lines 2212–2217. — (L. 2212) T_{1} om. (hapl) from the post. half up to the prior half of line 2220. T_{2} G_{4} तद् (for तम्). — (L. 2213) T_{2} तनश्च (for कृतस्य). $G_{1.3}$ [ए]व (for [इ]ह). D_{10} $T_{2.3}$ G transp. न and नाशो. — (L. 2214) D_{10} G_{4}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अशुभस्य शुभस्यापि तदप्यवगतं मया ।
भूय एव महादेव वरद प्रीतिवर्धन ।
कर्मणां गतिमाश्रित्य संशयान्मोक्तुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

यत्ते विवक्षितं देवि गुह्यमप्यसितेक्षणे ।
तत्सर्वं निर्विशङ्का त्वं पृच्छ मां शुभलक्षणे ।

उमा ।

एवं व्यवस्थिते लोके कर्मणा वृषभध्वज ।
कृत्वा तत्पुरुषः कर्म शुभं वा यदि वेतरत् ।
कर्मणः स्वकृतस्येह कदा भुङ्क्ते फलं पुनः ।
इह वा प्रेत्य वा देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि तद्धि गुह्यतमं शृणु ।
त्वत्प्रियार्थं प्रवक्ष्यामि देवगुह्यं शुभानने ।
पूर्वदेहकृतं कर्म भुञ्जते तदिह प्रजाः ।
इहैव यत्कृतं पुंसां तत्परत्र फलिष्यति ।
एषा व्यवस्थितिर्देवि मानुषेष्वेव दृश्यते ।
देवानामसुराणां च अमरत्वात्तपोबलात् ।
एकेनैव शरीरेण भुज्यते कर्मणां फलम् ।
मानुषैर्न तथा देवि अन्तरं त्वेतदिष्यते ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्भगनेत्रघ्न मानुषाणां विचेष्टितम् ।
सर्वमात्मकृतं चेति श्रुतं मे भगवन्मतम् ।
लोके ग्रहकृतं सर्वं मत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
सदैव ग्रहनक्षत्रं प्रायशः पर्युपासते ।
एतं मे संशयं देव तद्गतं छेत्तुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु तत्त्वविनिश्चयम् ।
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव शुभाशुभनिवेदकाः ।
मानवानां महाभागे न तु कर्मकराः स्वयम् ।
प्रजानां तु हितार्थाय शुभाशुभविधिं प्रति ।
अनागतमतिक्रान्तं ज्योतिश्चक्रेण बोध्यते ।
किं तु तत्र शुभं कर्म सुग्रहैस्तन्निवेद्यते ।
दुष्कृतस्याशुभैरेव समवायो भवेदिति ।
तस्माद्धि ग्रहवैषम्ये वैषम्यं कुरुते जनः ।
ग्रहसाम्ये शुभं कुर्याज्जात्यां जात्यां पुराकृतम् ।
केवलं ग्रहनक्षत्रं न करोति शुभाशुभम् ।
सर्वमात्मकृतं कर्म लोकवादो ग्रहा इति ।
पृथग्ग्रहाः पृथक्कर्ता कर्त्रा स्वं भुज्यते फलम् ।
इति ते कथितं सर्वं विशङ्कां जहि शोभने ।

उमा ।

भगवन्त्रिविधं कर्म कृत्वा जन्तुः शुभाशुभम् ।

[उ]पगतं (for [अ]व°). — Before line 2215, D10 ins. उमा. — (L. 2215) G2 महाभाग (for °देव). — (L. 2216) G4 संशयं (for °यान्). D10 छेत्तुम (for मोक्तुम्). — G2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2218) D10 T3 G2 तत्सर्वं निर्विशंकार्थ (for the prior half). — (L. 2219) M3 व्यवसिते (for °स्थिते). D10 T2.3 G M4 कर्मणां (for °णा). — (L. 2220) T1 च (for the second वा). — T1 om. line 2221. — (L. 2221) T2 तदा (for कदा). — (L. 2222) T1 [आ]प्नोति (for देव). — (L. 2223) T2 M4 गुह्यतमं (for संशयितं). D10 T3 G M1-3 नृपु (for शृणु). — (L. 2224) D10 गुह्यं देवि; T2.3 G2.4 M2 देवि गुह्य (for देवगुह्यं). G1.3 देवि गुह्यं शुभाशुभं (for the post. half). — M1-3 om. lines 2225–2230. — (L. 2226) G2 [ए]व लिप्यते; G4 फलिष्यते (for °ति). — T1 om. (hapl.) lines 2228–2230. — (L. 2229) T2 M4 भुंजते (for भुज्यते). — (L. 2230) T2 मानुषाणां (for °षैर्न). T3 अंतरे (for अन्तरं). G1 इष्यति (for °ते). M4 फलमंतरधीयते (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D10 T2.3 G2 M4 उमामहेश्वरसंवादः; M1-3 उमामहेश्वरसंवादे गुह्याधिकारे प्रायश्चित्तविषयनिश्चयः. — *Adhy. no.* : D10 T2 G2.4 207; T3 206; G1.3 M1 201; M2.3 202; M4 199. — (L. 2231) G2 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). — (L. 2232) T1 ग्रह- (for आत्म-). T1 हि (for मे). T1 मया (for मतम्). — T1 om. line 2233. — (L. 2233) G3 ग्रहगतं (for °कृतं). M4 लोके गर्भकृतं कर्म (for the prior half). — (L. 2234) D10 T G M4 तदा (for सदा). — (L. 2235) D10 T G एष मे संशयो देव (for the prior half). D10 T3 G1-3 तन्मे त्वं (for तद्गतं). T2 तन्मे शंसितुमर्हसि; G4 तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि (for the post. half). — (L 2236) G2 -विनिश्चितं (for °श्चयम्). — M1 om. lines 2240–2245. — (L. 2240) M1-3 विद्यते (for बोध्यते). — (L. 2241) T1 ग्रहैस्तु वि- (for सुग्रहैस्तन्). T3 निबोध्यते (for निवेद्यते). — (L. 2242) M1-3 इह (for इति). — (L. 2243) T1.2 D10 T2 G विषमं (for वैषम्यं). T1 वैषम्यं (for °म्ये). — (L. 2244) ह्यशुभं कुरुते नरः (for the post. half). D10 T2.3 G1.2.4 G3 जात्यात्मानं (for जात्यां जात्यां). — T1 ज्ञात्वात्मा(T3 °दा)नं तथाकृतं (for the post. half). — T1 om. line 2247. — (L. 2247) D10 प्रकल्प्यंते (for पृथक्कर्ता). — (L. 2248) G4 देवि (for सर्वं). T1 शंकां जहि शुभानने (for the post. half). — (L. 2249) T3 द्विविधं (for त्रि°). — (L. 2250) T1 तयोः पूर्वं च कतरं (for the prior half). — (L. 2251) D10 G त्वम् (for इह). — G1.3 om. the ref. — (L. 2254) M1-3 [ए]-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

किं तयोः पूर्वकतरं भुङ्क्ते जन्मान्तरे पुनः ।
एष मे संशयो देव तं मे छेत्तुमिहार्हसि ।
महेश्वरः ।
स्थाने संशयितं देवि तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
अशुभं पूर्वमित्याहुरपरे शुभमित्यपि ।
मिथ्या तदुभयं प्रोक्तं केवलं तद्ब्रवीमि ते ।
मानुषे तु पदे कर्म युगपद्भुज्यते सदा ।
यथाकृतं यथायोगमुभयं भुज्यते क्रमात् ।
भुञ्जानाश्चैव दृश्यन्ते क्रमशो भुवि मानवाः ।
ऋद्धिं हानिं सुखं दुःखमभयं भयमेव च ।
दुःखान्यनुभवन्त्याढ्या दरिद्राश्च सुखानि च ।
यौगपद्याच्च भुञ्जाना दृश्यन्ते लोकसाक्षिकम् ।
नरके स्वर्गलोके च न तथा संस्थितिः प्रिये ।
नित्यं दुःखं हि नरके स्वर्गे नित्यं सुखं तथा ।
शुभाशुभानामाधिक्यात्कर्मणा तत्र सेव्यते ।
निरन्तरं सुखं दुःखं स्वर्गे च नरके भवेत् ।
तत्रापि सुमहत्कृत्वा पूर्वमल्पं पुनः शुभे ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।
उमा ।
भगवन्प्राणिनो लोके म्रियन्ते केन हेतुना ।
जाता जाता न तिष्ठन्ति तन्मे शंसितुमर्हसि ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
आत्मकर्मक्षयाद्देहं यथा मुञ्चन्ति तच्छृणु ।
शरीरात्मसमाहारो जन्तुरित्यभिधीयते ।
तत्रात्मानं नित्यमाहुरनित्यं क्षेत्रमुच्यते ।
तत्तु कालवशाल्लोके जीर्णं भवति शोभने ।
कालश्छिनत्ति चायूंषि दिनमासर्तुहायनैः ।
कालः पचति भूतानि कालेनाकुलितं जगत् ।
कालं नातिक्रमेरन्हि सदेवासुरमानवाः ।
यथाकाशे न तिष्ठेत द्रव्यं किंचिदचेतनम् ।
तथा धावति कालोऽयं क्षणं किंचिन्न तिष्ठति ।
एवं कालेन संक्रान्तं शरीरं जर्जरीकृतम् ।
अकर्मयोग्यं संशीर्णं त्यक्त्वा देही ततो व्रजेत् ।
नित्यस्यानित्यसंत्यागाल्लोके तन्मरणं विदुः ।
न च नित्यस्य जीवस्य विनाशो विद्यते शुभे ।
स पुनर्जायतेऽन्यत्र शरीरं नवमाविशन् ।
एवं लोकगतिर्नित्यमादिप्रभृति वर्तते ।
उमा ।
भगवन्प्राणिनां बाला दृश्यन्ते मरणं गताः ।
अतिवृद्धाश्च जीवन्तो दृश्यन्ते चिरजीविनः ।
केवलं कालमरणं न प्रमाणं महेश्वर ।
तस्मान्मे संशयं ब्रूहि प्राणिनां जीवकारणम् ।
महेश्वरः ।
शृणु तत्कारणं देवि निर्णयस्त्वेक एव सः ।
जीर्णत्वमात्रं कुरुते कालो देहं न पातयेत् ।
जीर्णे कर्मणि संघातः स्वयमेव विशीर्यते ।
पूर्वकर्मप्रमाणेन जीवितं मृत्युरेव वा ।
यावत्पूर्वकृतं कर्म तावज्जीवति मानवः ।
तद्वत्कालवशाद्बाला म्रियन्ते भोगसंक्षयात् ।

तद् (for तद्). — (L. 2255) T_1 देवि (for कर्म). — (L. 2257) M_{1-3} मानुषाः (for मानवाः). — T_1 om. line 2258. — (L. 2258) D_{10} वृद्धिं (for ऋद्धिं). D_{10} $T_{2,3}$ G तत्सर्वमु(T_3 °म)भयं भयं (for the post. half). — (L. 2259) T_1 दुःखस्य शुभजातानि दरिद्राः प्राप्नुवंति च. — (L. 2260) T_2 युगपद्यच्च (for यौगपद्याच्च). G_{1-3} M_1 -साक्षिकाः (for °कम्). — T_1 om. line 2261. — (L. 2262) D_{10} सत्यं (for नित्यं). — (L. 2263) D_{10} T G M_4 आधिक्यं (for °क्यात्). — T_1 om. lines 2264–2265. — (L. 2265) D_{10} T_3 G M_2 भुक्त्वा ; M_4 पश्चात् (for कृत्वा). G_2 पूर्वकल्पं (for °मल्पं). T_2 शुभं (for शुभे). — (L. 2266) D_{10} T G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — (L. 2267) G_3 प्राणिनां (for °नो). — (L. 2268) M_4 जातु (for the second जाता). — (L. 2269) D_{10} G_2 सत्यं ; $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ M_4 सर्वं (for तत्त्वं). — T_1 om. line 2270. — (L. 2270) G_2 देवि (for देहं). — (L. 2271) T_1 -समाहाराज्ज (for °हारो). — (L. 2272) T_1 अनित्यो देह उच्यते (for the post. half). — After line 2272, D_{10} T G M_4 read lines 2279–2281, and om. lines 2273–2275. — (L. 2276) $G_{1,3}$ M_4 -मानुषाः (for -मानवाः). — T_1 om. line 2277. — (L. 2278) $G_{1,3}$ किंचन (for किंचिन्न). — (L. 2279) T_1 संप्राप्तं (for संक्रान्तं). T_1 मर्मरी- (for जर्जरी-). G_3 शरीरं जन्मजन्मानि (for the post. half). — (L. 2280) D_{10} T_3 G_4 संकीर्णं (for संशीर्णं). T_1 कर्मयोगेन सम्तीर्णं (for the prior half). — (L. 2281) T_1 -संयोगाल्ल (for -संत्या°). — D_{10} T G M_4 om. line 2282. — (L. 2284) D_{10} -गतं (for -गतिर्). — D_{10} om. lines 2285–22×6. — (L. 22×5) T G M_1 प्राणिनो (for °नां). — (L. 2289) M_4 निर्दिष्टस्त्वेकमेव तत (for the post. half) — (L. 2290) D_{10} क्षीणत्व- (for जी°). — (L. 2291) $G_{1,3}$ संघाते (for °तः). T_1 जीर्णे तु कर्मसंघाते (for the prior half). — (L. 2292) T_2 -प्रकारेण (for -प्रमाणेन). D_{10} T_2 G $M_{3,4}$ मृत्युम (for मृत्युर्). — (L. 2293) T_1 पूर्वं (for पूर्व-). T_1 om. the post. half and the prior half of

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

जीवन्ति चिरवृद्धाश्च तथा कर्मप्रमाणतः ।
इति ते कथितं देवि निर्विशङ्का भव प्रिये ।

उमा ।

भगवन्केन वृत्तेन भवन्ति चिरजीविनः ।
अल्पायुषो नराः केन तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शृणु तत्सर्वमखिलं गुह्यं पथ्यतरं नृणाम् ।
ये नरा वृत्तसंपन्ना भवन्ति चिरजीविनः ।
अहिंसा सत्यवचनमक्रोधः क्षान्तिरार्जवम् ।
गुरूणां नित्यशुश्रूषा वृद्धानामपि पूजनम् ।
शौचं चाकार्यसंत्यागः सदा पथ्यस्य भोजनम् ।
एवमादि शुभं वृत्तं नराणां दीर्घजीविनाम् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण रसायननिषेवणात् ।
उदग्रसत्त्वा बलिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि चिरं तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
अपरे पापकर्माणः प्रायशोऽनृतवादिनः ।
हिंसाप्रिया गुरुद्विष्टा निष्क्रियाः शौचवर्जिताः ।
नास्तिका घोरकर्माणः सततं मांसपानपाः ।
पापाचारा गुरुद्वेषाः कोपनाः कलहप्रियाः ।
एवमेवाशुभाचारास्तिष्ठन्ति निरये चिरम् ।
तिर्यग्योनौ तथात्यन्तमल्पं तिष्ठन्ति मानुषे ।
तस्मादल्पायुषो मर्त्यास्तादृशाः संभवन्ति ते ।
अगम्यदेशगमनादपथ्यानां च भोजनात् ।
आयुःक्षयो भवेन्नॄणामायुःक्षयकरा हि ते ।
भवन्त्यल्पायुषस्तैस्तैरन्यथा चिरजीविनः ।
एतत्ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश श्रुतं मे परमं हितम् ।
आत्मनो जातिसंबन्धं ब्रूहि स्त्रीपुरुषान्तरे ।
स्त्रीप्राणः पुरुषप्राण एकः स पृथगेव वा ।
एष मे संशयो देव तं मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु सर्वं समाहिता ।
पुंस्त्वं स्त्रीत्वमिति प्राणे स्थितिर्नास्ति शुभेक्षणे ।
निर्विकारी सदैवात्मा स्त्रीत्वं पुंस्त्वं न चात्मनि ।
कर्मप्रकारेण तथा जात्यां जात्यां प्रजायते ।
अकर्ता चाविकारी च नित्यश्च पुरुषः स्मृतः ।
स्त्रीशरीरकृतं कर्म स्त्रीभावेनोपभुज्यते ।
पुरुषेण कृतं कर्म पुरुषेणैव भुज्यते ।
एवं प्रसज्यते लोके भावैकत्वेन भूयशः ।
शरीरं कर्मनानात्वाद्दृश्यते विपरीतवत् ।
कृत्वा तु पौरुषं कर्म स्त्री पुमानपि जायते ।
स्त्रीभावयुक्पुमान्कृत्वा कर्मणा प्रमदा भवेत् ।

उमा ।

भगवन्सर्वलोकेश कर्मात्मा न करोति चेत् ।
कोऽन्यः कर्मकरस्तत्र देहे तद्वक्तुमर्हसि ।

---

line 2294. — (L. 2294) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तत्र कर्म- ; G_2 तत्तत्कर्म- (for तद्वत्काल-). — (L. 2295) D_{10} T G M_4 चिरं जीवंति वृद्धाश्च (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) lines 2298–2300. — (L. 2298) T_1 केचित् (for केन). — (L. 2299) T_3 पथ्यकरं (for °तरं). — (L. 2300) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 येन वृत्तेन संपन्ना (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 2301–2306. — (L. 2302) T_2 द्विज- (for नित्य-). — (L. 2303) T_3 $G_{1.3.4}$ शौचाद् (for शौचं च). — (L. 2304) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -गुणं (for शुभं). — D_{10} G_2 om. lines 2307–2309. — (L. 2307) T_1 स्वर्गे मानुष्यलोके वा (for the prior half). — (L. 2310) T_1 सततं (for नास्तिका). T_1 नास्तिका (for सततं). — T_1 om. lines 2311–2312. — (L. 2311) D_{10} T_3 G -द्विष्टाः (for -द्वेषाः). — (L. 2312) D_{10} नरके (for निरये). — (L. 2313) G नित्यम् (for [अ]त्यन्तम्). D_{10} $T_{2.3}$ G अल्पास्तिष्ठंति मानवाः (for the post. half). — (L. 2316) M_4 -क्षयकृन्नॄिर् (for -क्षयो भवेन्). — T_1 om line 2317. — (L. 2317) M_4 बालाश्च (for अन्यथा). — (L. 2318) D_{10} $T_{2.3}$ G एवं (for एतत्). T_1 एतत्ते सर्वमाख्यातं (for the prior half). D_{10} T_1 भूयः किं (T_1 किं भूयः) श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name :* D_{10} T_3 M_3 उमामहेश्वर-संवादः ; T_3 $G_{3.4}$ उमामहेश्वरसंवादे आयुःक्षयलक्षणं ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे गुह्याधिकरणं. — *Adhy. no. :* T_1 201 ; T_2 G_2 208 ; T_3 207 ; $G_{1.3.4}$ $M_{1.2.4}$ 202 ; M_3 203. — (L. 2319) D_{10} T G देवदेव महादेव श्रुतं मे (T_1 श्रुतं ते ; T_3 शृणु तं) भगवन्निदं. — (L. 2320) T_1 -पुरुषांतरं. — (L. 2321) G_{1-3} स्त्रीप्राणाः पुरुषप्राणा (for the prior half). T_1 G_{1-3} एकतः ; M एकन्तु (for एकः स). — (L. 2322) T_3 शंसितुम् (for छेत्तुं त्वम्). — (L. 2323) M_4 समाहितं. — (L. 2324) D_{10} T G $M_{2.4}$ स्त्रीत्वं पुंस्त्वम् (by transp.). — (L. 2325) D_{10} T G निर्विकारः (for °कारी). T_3 चात्मनः (for °नि). — D_{10} T G om. lines 2327–2331. — (L. 2332) M_4 पौरिकं (for पौरुषं). T_2 कृत्वात्म-पुरुषं कर्म ; G_{1-3} कृत्वा कर्म पुमान्स्त्री वा (for the prior half). — (L. 2333) G_{1-3} $T_{1.2}$ M_3 अपि- (for अपि). T_1 स्त्रीभावयुक्तस्तु पुमान् (for स्त्रीभावं यद (for °वयुक्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महेश्वरः ।
शृणु भामिनि कर्तारमात्मा हि न च कर्मकृत् ।
प्रकृत्या गुणयुक्तेन क्रियते कर्म नित्यशः ।
शरीरं प्राणिनां लोके यथा पित्तकफानिलैः ।
व्याप्तमेव त्रिभिर्दोषैस्तथा व्याप्तं गुणैस्त्रिभिः ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्त्वेते शरीरिणः ।
प्रकाशात्मकमेतेषां सत्त्वं सततमिष्यते ।
रजो दुःखात्मकं तत्र तमो मोहात्मकं स्मृतम् ।
त्रिभिरेतैर्गुणैः सर्वं लोके कर्म प्रवर्तते ।
सत्यं प्राणिदया शौचं श्रेयः प्रीतिः क्षमा दमः ।
एवमादि तथान्यच्च कर्म सात्त्विकमिष्यते ।
दाक्ष्यं कर्मपरत्वं च लोभो भोगविधिं प्रति ।
कलत्रसङ्गो माधुर्यं नित्यमैश्वर्यलुब्धता ।
रजसश्चोद्भवं चैतत्कर्म नानाविधं सदा ।
अनृतं चैव पारुष्यं श्रुतिविद्वेषता भृशम् ।
हिंसापरत्वं नास्तिक्यं निद्रालस्यभयानि च ।
तमसश्चोद्भवं चैतत्कर्म पापयुतं सदा ।
तस्माद्गुणमयः सर्वः कार्यारम्भः शुभाशुभः ।
तस्मादात्मानमव्यग्रं विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।
सात्त्विकाः पुण्यलोकेषु राजसा मानुषे पदे ।
तिर्यग्योनौ च नरके तिष्ठेयुस्तामसा नराः ।

उमा ।
किमर्थमात्मा भेद्यः सन्देहे शस्त्रेण वा हते ।
स्वयं प्रणश्यते देही तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु कल्याणि कारणम् ।
एतन्नैयायिकैश्चापि मुह्यते सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
कर्मक्षये तु संप्राप्ते प्राणिनां देहधारिणाम् ।
उपद्रवो भवेद्देहे येन केनापि हेतुना ।
तन्निमित्तं शरीरी तु शरीरं प्राप्तसंक्षयम् ।
अपयाति परित्यज्य ततः कर्मवशेन सः ।
देहक्षतेऽपि नैवात्मा वेदनाभिर्न चाल्यते ।
तिष्ठेत्कर्मफलं यावद्व्रजेत्कर्मक्षये पुनः ।
आदिप्रभृति लोकेऽस्मिन्नेवमात्मगतिः सदा ।
एतत्ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।
भगवन्देवदेवेश कर्मणैव शुभाशुभम् ।
यथायोगं फलं जन्तुः प्राप्नोतीति विनिश्चयः ।
परेषां विप्रियं कुर्वन्यथा संप्राप्नुयाच्छुभम् ।
यद्येतदस्ति चेद्देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।
तदप्यस्ति महाभागे अभिसंधिफलं नृणाम् ।
हितार्थं दुःखमन्येषां कृत्वाशुभमवाप्नुयात् ।
दण्डयन्भर्त्सयन्राजा प्रजाः पुण्यमवाप्नुयात् ।

---

the prior half). — (L. 2334) $G_{1.3}$ M_4 कर्मात्मानं ; G_2 कर्मणा न (for कर्मात्मा न). G_2 च (for चेत्). T_1 आत्मा वा अथ देहे वा भजते कर्मकर्तृतां. — (L. 2335) T_1 [ऽ]त्र (for ऽन्यः). D_{10} T G देहे तन्मे त्वं (for तत्र देहे तद्). — (L. 2339) D_{10} T G त्रिभिर्गुणैः (by transp.). — T_1 om. lines 2340–2345. — (L. 2340) D_{10} T_{2-4} G चैव (for इति). — (L. 2343) D_{10} G युक्तं ; T_2 नित्यं (for सर्वं). D_{10} तेन (for लोके). — (L. 2344) T_2 M_2 शौर्यं (for श्रेयः). M_4 दया (for दमः). — (L. 2345) T_3 $G_{1.3}$ M_3 उच्यते (for इष्यते). G_4 सात्त्विकं कर्म उच्यते (for the post. half). — (L. 2346) D_{10} T_3 G मोहो ; T_2 मोहं- (for भोग-). — (L. 2348) M [उ]द्भवस्य (for °वं च). T_1 रजसश्चाद्भुतं चैव (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 2349–2351. — (L. 2350) D_{10} T_2 G हिंसा सत्यं च ; T_2 हिंसात्वं चैव (for °परत्वं). — G_2 om. lines 2351–2354. — (L. 2351) T_1 $M_{1.2}$ [उ]द्भवति (for [उ]द्भवं च). T_1 पापकरं (for °युतं). D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ तथा (for सदा). — (L. 2352) T_1 M_4 तस्माद्गुणमयं सर्वं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_1 शुभाशुभं. — (L. 2354) M_4 सर्वं- (for पुण्य-). T_2 -लोके तु (for -लोकेषु). T_1 राजसा मानुषेषु वै ; M_4 मानुषा राजसाः पदे (for the post. half). — $G_{3.4}$ om. the ref. — (L. 2356) $T_{2.3}$ G भिन्नेऽस्मिन् (for भेद्यः सन्). — (L. 2357) D_{10} T G स्वयं प्रयास्यति तदा (for the prior half). — (L. 2359) $G_{1.3}$ निर्णायकैश् ; G_2 निर्णायिकैश् ; G_4 निर्मा° (for नैया°). — (L. 2360) T_2 $G_{1.3.4}$ प्राणिनां जन्मकारि- (T_3 °धर्मि)णां (for the post. half). — (L. 2362) T_1 G_2 शरीरं (for °री). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्राप्य (for प्राप्त-). T_1 स तदा प्राप्य संक्षयं (for the post. half). — (L. 2364) M_{1-3} देहे (for देह-). D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 -क्षये (for -क्षते). T_1 च (for न). G_{1-3} बाध्यते (for चाल्यते). — (L. 2365) T_1 कर्मक्षयं (for °ये). — (L. 2366) G_2 आदि- (for आत्म-). D_{10} T_1 $G_{1.3.4}$ M स्मृता ; T_3 तदा (for सदा). — (L. 2367) D_{10} T G किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 209 ; T_1 202 ; T_3 208 ; $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ 203. — (L. 2368) M_4 सर्व- (for देव-). — (L. 2369) T_1 -योगबलं (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गुरुः संतर्जयञ्शिष्यान्भर्ता भृत्यजनं स्वकम् ।
उन्मार्गप्रतिपन्नांश्च शास्ता धर्मफलं लभेत् ।
चिकित्सकश्च दुःखानि जनयन्हितमाप्नुयात् ।
यज्ञार्थं पशुहिंसां च कुर्वन्नपि न हिंसकः ।
एवमन्ये सुमनसो हिंसकाः स्वर्गमाप्नुयुः ।
एकस्मिन्निहतेऽभद्रे बहवः सुखमाप्नुयुः ।
तस्मिन्हते भवेद्धर्मः कुत एव तु पापकम् ।
अभिसंधेरजिह्मत्वाच्छुद्धे धर्मस्य गौरवात् ।
एतत्कृत्वा तु पापिष्ठान्दोषान्न प्राप्नुयात्क्वचित् ।

उमा ।

भगवन्सर्वमर्त्यानां ज्ञानी भवति सत्तमः ।
किमवेक्ष्य तदुत्पन्नं ज्ञानं तस्य फलं च यत् ।
कृत्रिमं तत्स्वभावं वा तन्मे शंसितुमर्हसि ।

नारदः*।

एतच्छ्रुत्वा महादेवो जगौ ज्ञानस्य संभवम् ।

महेश्वरः ।

स्थावरं जंगमं चेति जगद्द्विविधमुच्यते ।
चतस्रो जातयस्तत्र प्रजानां क्रमशो यथा ।
तेषामुद्भेदजा वृक्षा लता वल्ल्यश्च वीरुधः ।
दंशयूकादयश्चान्ये स्वेदजाः कृमिजातयः ।
पक्षिणश्छिद्रकर्णाश्च प्राणिनस्त्वण्डजाः स्मृताः ।
मृगव्यालमनुष्यांश्च विद्धि तेषां जरायुजान् ।
एवं चतुर्विधां जातिमात्मा संश्रित्य तिष्ठति ।
स्पर्शेनैकेन्द्रियेणात्मा तिष्ठत्युद्भेदजेषु वै ।
शरीरस्पर्शरूपाभ्यां क्लेदजेष्वपि तिष्ठति ।
पञ्चभिश्चेन्द्रियद्वारैर्जीवन्त्यण्डजरायुजाः ।
तथा भूम्यम्बुसंयोगाद्भवन्त्युद्भेदजाः प्रिये ।
शीतोष्णयोस्तु संयोगाज्जायन्ते क्लेदजाः प्रिये ।
अण्डजाश्चापि संयोगाज्जायन्ते क्षेत्रबीजयोः ।
शुक्रशोणितसंयोगात्संभवन्ति जरायुजाः ।
जरायुजानां सर्वेषां मानुषं पदमुत्तमम् ।
सकलैरिन्द्रियैर्मर्त्याः संयुक्ता जल्पिनस्तथा ।
भयं रतिश्च चित्तं तद्विद्यते मृगपक्षिषु ।
धर्माधर्मौ च विज्ञानं नैव पक्षिमृगादिषु ।
बुद्धिः सत्त्वं धृतिर्लज्जा ज्ञानं विज्ञानमेव च ।
ऊहापोहौ च मर्त्येषु गुणा नानाविधाः स्मृताः ।
मानुषं हि पदं तस्माद्विशिष्टमिह लक्ष्यते ।
महता धर्मकार्येण प्राप्यते जन्म मानुषम् ।
अतः परं तमोत्पत्तिं शृणु देवि समाहिता ।
द्विविधं हि तमो लोके शार्वरं देहजं तथा ।
ज्योतिर्भिश्चाग्निना लोके नाशं गच्छति शार्वरम् ।
देहजं तु तमो घोरं तैः समस्तैर्न शाम्यति ।
तमसस्तस्य नाशार्थं नोपायमधिजग्मिवान् ।
तपश्चकार विपुलं लोककर्ता पितामहः ।
चतुरस्तु समुद्भूता वेदाः साङ्गाः सहोत्तराः ।

-योगं फलं). — T_1 om. lines 2370 2383. — (L. 2371) D_{10} $T_{2.3}$ G यद्येतदस्मिंश्चेद्देहे (T_3 °श्चोद्देशे) (for the prior half). — (L. 2372) D_{10} $T_{2.3}$ G -बलान् (for -फलं). — (L. 2373) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]सुखम् (for [अ]शुभम्). — D_{10} om. (hapl.) line 2374. M_4 om. (hapl.) lines 2374–2377. — (L. 2374) T_2 जनान् (for प्रजाः). — (L. 2375) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ -जनान्स्वकान् (for -जनं स्वकम्). G_2 भक्तान्पुण्यजनान्स्वकान् (for the post. half). — (L. 2378) T_3 -हिंसाश्च (for -हिंसां). D_{10} $T_{2.3}$ G लिप्यते (for हिंसकः). — (L. 2381) D_{10} $T_{2.3}$ G पातकं (for पापकम्). — $G_{1.3.4}$ read line 2382 twice. — (L. 2382) D_{10} अगुह्यत्वाच् (for अजिह्म°). G_1 (first time). $_{2.3.4}$ (last two first time) अहिंसतेति हत्वा तु (for the prior half). M शुभे (for शुद्धे). G_1 (first time). $_{2.3.4}$ (last two first time) कर्मणि (for धर्मस्य). — (L. 2383) D_{10} G पापेभ्यो (for पापिष्ठान्). D_{10} T_3 G_4 न दोषं. G_{1-3} न दोषं प्राप्नुयुः क्वचित् (for the post. half). — For line 2384, D_{10} T G subst. :

चतुर्विधानां जन्तूनां कथं [illegible]

—D_{10} T G Kumbh. and Madras eds. om. lines 2386–2387. M om. the ref. (नारदः*). — (L. 2389) D_{10} T G योनयस् (for जात°). — (L. 2390) D_{10} T G M_4 उद्भिदजा (for उद्भे°). — (L. 2391) T_1 दंदशूकादयश्चान्ये (for the prior half). — (L. 2392) G_3 चंद्र- (for छिद्र-). T_1 पक्षिणः क्षुद्रकर्माणः (for the prior half). T_1 दताः ; $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ M_1 मताः (for स्मृताः). — (L. 2393) T_1 मृगांश्चैव (for मृगव्याल-). T_1 चैतान् (for तेषां). — (L. 2395) T_2 स्वांशेन (for स्पर्शेन). — (L. 2396) D_{10} T G_{2-4} स्वेदजेषु (for क्ले°). M [द]त्र (for [अ]पि). G_1 स्वेदजेष्ववतिष्ठते (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) the post. half of line 2398 and the prior half of line 2399. — (L. 2399) D_{10} T G स्वेदजाः (for क्ले°). M प्रजाः (for प्रिये). — (L. 2400) D_{10} T G transp. संयोगाज् and जायन्ते. D_{10} T G क्षेत्र- (for क्षेत्र-). — (L. 2401) Kumbh. and Madras eds. शुक्र- (for शुक्र-). — D_{10} T G om. lines 2403–2409. — (L. 2410) M श्रुतोत्पत्तिं (for तमो°). — M_4 om. from शार्वरं in the post. half (of line 2411) up to ज्योतिर्भिश्च (in line 2412). — (L. 2412) D_{10} T G M_4 तमो (for [अ]ग्निना). — (L. 2413) D_{10} T $G_{3.4}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तान्ँल्लब्ध्वा मुमुदे ब्रह्मा लोकानां हितकारणात् ।
देहजं तत्तमो घोरमभूत्तेनैव नाशितम् ।
कार्याकार्यमिदं चेति वाच्यावाच्यमिदं त्विति ।
यदि चेन्न भवेल्लोके श्रुतं चारित्रदेशिकम् ।
पशुभिर्निर्विशेषं तु चेष्टन्ते मानुषास्त्विति ।
यज्ञादीनां समारम्भः श्रुतेनैव विधीयते ।
यज्ञस्य फलयोगेन देवलोकः समृध्यते ।
प्रीतियुक्ताः पुनर्देवा मानुषाणां फलन्त्युत ।
एवं नित्यं प्रवर्धेते रोदसी च परस्परम् ।
लोकसंधारणं तस्माच्छ्रुतमित्यवधारय ।
ज्ञानाद्विशिष्टं जन्तूनां नास्ति लोकत्रयेऽपि च ।
सहजं तत्प्रधानं स्यादपरं कृत्रिमं श्रुतम् ।
उभयं यत्र संपन्नं भवेत्तत्र तु शोभनम् ।
संप्रगृह्य श्रुतं सर्वं कृतकृत्या भवन्त्युत ।
उपरीव च मर्त्यानां देववत्संप्रकाशते ।
कामं क्रोधं भयं दर्पमज्ञानं चैव बुद्धिजम् ।
तच्छ्रुतं नुदति क्षिप्रं यथा वायुर्बलाहकान् ।
अल्पमात्रं कृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतां महान् ।
महानपि कृतो धर्मो ह्यज्ञानान्निष्फलो भवेत् ।
परावरज्ञो भूतानां ज्ञानवांस्तत्त्वविद्भवेत् ।
एवं श्रुतफलं सर्वं कथितं ते शुभेक्षणे ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिज्जातिस्मरणसंयुताः ।
किमर्थं तेऽभिजायन्ते जानन्तः पौर्वदेहिकम् ।
एतन्मे तत्त्वतो देव मानुषेषु वदस्व भोः ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु शोभने ।
ये मृताः सहसा मर्त्या जायन्ते सहसा पुनः ।
तेषां पौराणिकोऽभ्यासः कंचित्कालं स तिष्ठति ।
तस्माज्जातिस्मरा लोके जायन्ते बोधसंयुताः ।
तेषां विवर्धतां संज्ञा स्वप्नवत्सा प्रणश्यति ।
परलोकस्य चास्तित्वे मूढानां कारणं च तत् ।

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचिन्मृता भूत्वा हि संप्रति ।
निवर्तमाना दृश्यन्ते देहेष्वेव पुनर्नराः ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु शोभने ।
प्राणैर्वियोज्यमानानां बहुत्वात्प्राणिनां क्षये ।
तथैव नामसामान्याद्यमदूता नृणां भुवि ।
वहन्ति ते कचिन्मोहादन्यांस्त इति यामिकाः ।
निर्विकारं हि तत्सर्वं यमो वेद कृताकृतम् ।
तस्मात्संयमिनीं प्राप्य यमेनैते विमोक्षिताः ।
पुनरेव निवर्तन्ते शेषं भोक्तुं स्वकर्मणः ।
स्वकर्मण्यसमाप्ते तु न म्रियन्ते हि मानवाः ।

उमा ।

भगवन्सुप्तमात्राणां मर्त्यानां स्वप्नदर्शनम् ।

लोके; $G_{1,3}$ लोकैस् (for घोरं). T_1 ज्योतिर्भिन्नं हि नश्यति (for the post. half). — (L. 2415) D_{10} T G चचार (for चकार). — (L. 2416) D_{10} T G M_4 चरतस् (for चतुरस्). T_1 सहेतराः (for सहोत्तराः). — (L. 2417) D_{10} T G -काम्यया (for -कारणात्). — (L. 2418) G_{1-3} M_4 तु (for तत्). D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ भूनैरेव विनाशितं; T_1 ततस्तैरेव नश्यति; T_3 वेदैरेव विनाशितं (for the post. half). — (L. 2420) M लभेल् (for भवेल्). T_1 G_2 -दर्शनं (for -देशिकम्). — (L. 2421) D_{10} $T_{2,3}$ G अपि; T_1 भुवि (for त्विति). — (L. 2423) T_1 -भोगेन (for -योगेन). — (L. 2424) D_{10} T G भवंति (for फलन्ति). — (L. 2425) T_1 प्रमोदेते (for प्रवर्धेते). — (L. 2426) M_4 -संधारणात् (for °रणं). T_2 श्रुनाद् (for श्रुतम्). T_2 $G_{1,2}$ [उ]प- (for [अ]व-). — (L. 2428) T_1 G_4 स्मृतं (for श्रुतम्). — (L. 2430) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ कृतकृत्यो भवत्युत (for the post. half). — (L. 2431) D_{10} $T_{2,3}$ G [उ]परि (for [इ]व च). — (L. 2432) T_3 कामक्रोध-; $G_{3,4}$ कामक्रोधं (for कामं क्रोधं). G_2 धर्मम् (for दर्पम्). — D_{10} T_1 om. (hapl.) line 2436. — (L. 2437) D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ शुभ-; T_1 श्रुते (for श्रुत-). — G_4 om. the ref. — (L. 2439) D_{10} T G अभि- (for तेऽभि-). T_1 पूर्वदैहिकं (for पौर्वदे°). — M om. line 2440. — (L. 2441) D_{10} T G शृणु तत्त्वं समाहिता (for the post. half). — (L. 2443) T_1 धर्मः; G_{1-3} M_{1-3} बोधः; M_4 [ऽ]भ्यासात् (for °सः). T_1 G_2 किंचित्कालं (for कंचि°). — (L. 2445) $G_{1,3}$ सं- (for वि-). T_1 $G_{1,3,4}$ सं- (for सा). — (L. 2446) M_4 परस्यैकस्य नास्तित्वे (for the prior half). D_{10} T_3 लोकानां (for मूढानां). — (L. 2447) T_1 मानवाः (for मानुषाः). — (L. 2449) M_4 भामिनि (for शोभने). — (L. 2450) T_2 वधे (for क्षये). — (L. 2451) D_{10} $T_{2,3}$ G प्रति (for भुवि). — (L. 2452) T_1 निर्दंत्येते (for वहन्ति ते). D_{10} T $G_{1,3,4}$ अन्यत(D_{10} T_1 °न्यं स)त्वं तु धार्मि(T_1 यामि)काः; G_2 अथ मर्त्यास्तु धार्मिकाः; M_4 अन्यस्त्वं चेति यामिकाः (for the post. half). — (L. 2453) D_{10} धर्मो (for यमो). — (L. 2454) $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ $M_{1,3,4}$ संयमनीं (for °मिनीं). D_{10} $T_{1,2}$ G [ए]केन (for [ए]ते वि-). T_3 यमेनैकेन तोषिताः (for the post. half). — (L. 2456) T_3 G_4 निवर्तंते (for न म्रियन्ते). G_{1-3} पुनर्जीवंति मानुषाः (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) lines 2457–2462. — (L. 2457)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

किं तत्स्वभावमन्यद्वा तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

सुप्तानां तु पुनश्श्रेष्ठा स्वप्न इत्यभिधीयते ।
अनागतमतिक्रान्तं पश्यते संचरन्मनः ।
निमित्तं च भवेत्तस्मात्प्राणिनां स्वप्नदर्शनम् ।
एवं ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश लोके कर्मक्रियापथे ।
दैवात्प्रवर्तते सर्वमिति केचिद्व्यवस्थिताः ।
अपरे चेष्टया चेति दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः क्रियाम् ।
पक्षभेदे द्विधा चास्मिन्संशयस्थं मनो मम ।
तत्त्वं वद महादेव श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
न दैवं कुरुते कर्म लोके देवि शुभाशुभम् ।
लक्ष्यते द्विविधं कर्म मानुषाणां शुभानने ।
पुराकृतं तयोरेकमैहिकं च परं तथा ।
अदृष्टं पौर्विकं कर्म तद्दैवमिति लक्ष्यते ।
ऐहिकं दृष्टकरणं तन्मानुषमिति स्मृतम् ।
मानुषं च क्रियामात्रं दैवात्संभवते फलम् ।
एवं तदुभयं सर्वं मानुषं विद्यते नृषु ।
लौकिकं तत्प्रवक्ष्यामि दैवमानुषनिर्मितम् ।
कृषौ तु दृश्यते कर्म कर्षणं वपनं तथा ।
रोपणं चैव लवनं यच्चान्यत्पौरुषं स्मृतम् ।
काले वृष्टिः सुवापश्च प्ररोहः पक्तिरेव च ।
एवमादि तु यच्चान्यत्तद्दैवमिति स्मृतम् ।
प्रवापः पौरुषं कर्म सिद्धिर्दैवमिति स्मृतम् ।
दैवादसिद्धिश्च भवेद्दुष्कृतं चास्ति पौरुषे ।
सुयत्नाल्लभते कीर्तिं दुर्यत्नादयशस्तथा ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश सुरासुरनमस्कृत ।
कथमात्मा सदा गर्भं संविशेत्कर्मकारणात् ।
तन्मे वद महादेव तद्धि गुह्यं परं मम ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तद्गुह्यं गुह्यानां परमं प्रिये ।
देवगुह्यादपि परमात्मगुह्यमिति स्मृतम् ।
देवासुरास्तत्र विदुरात्मनो हि गतागतम् ।

D_{10} T_2 G M_4 -मात्रेण (for -मात्राणां). D_{10} T_2 प्राणिनां (for मर्त्यानां). — G_2 om. (hapl.) lines 2458–2461. —(L. 2459) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ सनश्श्रेष्ठा (for पुन°). —(L. 2461) M_4 -दर्शने (for °नम्). — (L. 2462) D_{10} T_3 G देवि (for सर्वं). D_{10} किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon om. in T_1. — *Adhy. name* : D_{10} T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणं ; T_3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 210 ; T_3 209 ; $G_{1,3}$ M_1 204 ; $M_{2,3}$ 205 ; M_4 202. — (L. 2463) T_1 -लोकेश (for -भूतेश). T_3 -फले (for -पथे). T_1 सर्वलोकनमस्कृत (for the post. half). — (L. 2465) T_1 [अ]पि (for [इ]ति). — (L. 2467) T_1 परं (for वद). — (L. 2469) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ तदेवं ; T_1 सदैवं ; $G_{1,3}$ तद्दैवं (for न दैवं). T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2472. — (L. 2470) D_{10} T_2 G मानुषेष्वेव तच्छृणु (for the post. half). — G_2 om. lines 2471–2475. — (L. 2471) T_1 द्वयोर् (for तयोर्). D_{10} त्वितरत् ; T_1 ह्यपरं ; T_2 $G_{1,3,4}$ त्वितरं (for च परं). — (L. 2472) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ अदृष्टपूर्वं यत्कर्म (for the prior half). — (L. 2473) D_{10} T $G_{1,3,4}$ निहीनं (for ऐहिकं). — T_1 om. (hapl.) lines 2474–2478. — (L. 2475) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ कर्म (for सर्वं). D_{10} वृद्धिमत् ; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ सिद्धि तत् (for विद्यते). — (L. 2477) M_4 मर्दनं (for वपनं). — After line 2477, M_4 reads line 2481. T_1 M_4 read line 2478 after line 2505. D_{10} $T_{2,3}$ G repeat lines 2478–2480 after line 2505. — (L. 2478) T_1 रोपणं कर्षणं चैव ; M_4 शोधनं लक्षणं चैव (for the prior half). — After the prior half, M_4 ins. :

लवणं मर्दनं च यत् ।

एवमादीह यत्कर्म.

— (L. 2479) D_{10} G (all both times) सुवापं (for °पश्च). — (L. 2480) T_1 प्ररोहोत्पत्तिरेव च (for the post. half). — (L. 2480) After the prior half, M_4 ins. :

*** क्रियया प्रियं ।

स्वयंभूरमानुष्यं.

$G_{1,3}$ (both both times) M_1 तत्तद्दैवम् ; M_3 तत्तु दैवम् (for तद्दैवतम्). — D_{10} T G om. (hapl.) line 2481 — (L. 2481) M_4 प्रयत्नं (for प्रवापः). — G_2 om. (hapl.) lines 2482–2489. — (L. 2482) $G_{1,3}$ [अ]पि ; M_4 [अ]त्र (for [अ]स्ति). T_1 मानुषे (for पौरुषे). — After line 2484, T_1 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.* : 203]. M_3 reads lines 2506–2546 after line 2484. $M_{1,3}$ read lines 2485–2506 after line 2546. — (L. 2485) D_{10} T $G_{1,3,4}$ -लोकेश (for -भूतेश). M_4 भगवन्देवदेवेश (for the prior half). — (L. 2487) T_3 महाभाग (for °देव). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ मतं (for मम). — (L. 2488) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ M_3 सर्वं (for गुह्यं). M_4 शृणु ते कथयिष्यामि

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अदृश्यो हि स देवानां शैघ्र्यात्सौक्ष्म्याच्चिराश्रयात् ।
अतिमात्रातिमायानामात्ममाया सदेष्यते ।
सोऽयं चतुर्विधां जातिं संविशत्यात्ममायया ।
मैथुनं शोणितं बीजं दैवं चाप्यत्र कारणम् ।
बीजशोणितसंयोगो यदा संभवते शुभे ।
तदात्मा विशते गर्भमेवमण्डजरायुजे ।
शीतोष्णयोस्तु संयोगे स्वेदजेष्ववतिष्ठति ।
बीजभूमिजलानां तु योगादुद्भिद्जेषु च ।
एवं संयोगकाले तु आत्मा गर्भत्वमेयिवान् ।
कललाज्जायते पिण्डं पिण्डात्पेश्यर्बुदं भवेत् ।
व्यक्तिभावं गते चैव कर्म त्वाश्रयते क्रमात् ।
एवं स्त्रीपुरुषसंयोगं पौरुषं विद्धि भामिनि ।
अपत्यलाभो यच्चान्यत्तद्दैवमिति संस्मृतम् ।
एवं विवर्धमानेन कर्मात्मा सह वर्तते ।
एवमात्मगतिं विद्धि यन्मां पृच्छसि सुव्रते ।
पञ्चभूतस्थितिश्चैव ज्योतिषामयनं तथा ।
अबुद्धिगम्यं यन्मर्त्यैर्हेतुभिर्वा न विद्यते ।
तादृशं कारणं दैवं शुभं वा यदि वेतरत् ।
यादृशं चात्मना शक्यं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ।
केवलं फलनिष्पत्तिरेकेन न तु शक्यते ।
पौरुषेण च दैवेन युगपद्ग्रथितं प्रिये ।
तयोः समाहितं कर्म शीतोष्णं युगपत्तथा ।
पौरुषं तु तयोः पूर्वमारब्धव्यं विजानता ।
आत्मना नैव शक्यं हि न तथा कीर्तिमाप्नुयात् ।
खननान्मथनाल्लोके जलाग्निप्रापणं यथा ।
तथा पुरुषकारे तु दैवसंपत्समाहिता ।
नरस्याकुर्वतः कर्म दैवसंपन्न लभ्यते ।
तस्मात्सर्वसमारम्भो दैवमानुषनिर्मितः ।
असुरा राक्षसाश्चैव मन्यन्ते लोकनायकाः ।
न पश्यन्ते च ते पापाः केवलं मांसभक्षकाः ।
प्रच्छादितं हि तत्सर्वं गुह्यकामा हि देवताः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि देवगुह्यं पुरातनम् ।
आदिकाले प्रजाः सर्वाः कृत्वा कर्म शुभाशुभम् ।
भुञ्जते पश्यमानास्ते वृत्तान्तं लोकयोर्द्वयोः ।
यथैवात्मकृतं विद्युर्देशान्तरगता नराः ।
विद्युस्तथैवान्तकाले स्वकृतं पौर्वदेहिकम् ।
एवं व्यवस्थिते लोके सर्वे धर्मपराभवन् ।
अचिरेणैव कालेन स्वर्गः संपूरितस्तदा ।
देवानामपि संबाधं दृष्ट्वा ब्रह्माप्यचिन्तयत् ।
संचरन्ते कथं देवा मानुषाः प्रविशन्ति हि ।
इत्येवमनुचिन्त्यैष मानुषान्सममोहयत् ।
तदाप्रभृति ते मर्त्या न विदुस्ते पुरातनम् ।

(for the prior half). — (L. 2490) T_3 हिताहितं (for गतागतम्). — (L. 2491) D_{10} T G सदैवात्मा (for स देवानां). G_{1-3} जनैः (for शैघ्र्यात्). — (L. 2494) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ चैव; T_2 G_2 एव (for चापि). — T_1 om. lines 2495–2498. D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. lines 2497–2498. — After line 2499, M_{1-3} read lines 2502–2503. — (L. 2500) T G M_1 कलिलाज् (for कल°). T_3 पेश्यंबुदं; M_4 वै बुद्बुदं (for पेश्यर्बुदं). T_1 पिंडाज्जंतुः प्रजायते (for the post. half). — (L. 2501) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} M_1 व्यक्तिभावगतं (T_2 °वं गतं; G_3 °वगतिं; M_1 °वगते) चैव; T_1 त्यक्तभोगमिमं चैव (for the prior half). — D_{10} T G M_4 (hapl.) om. lines 2502–2503. — (L. 2502) Prior half hypermetric. — (L. 2504) D_{10} $T_{1,2}$ G वर्धते (for वर्तते). T_3 कर्मणात्मा स वर्धते (for the post. half). — (L. 2505) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ -गतं (for -गतिं). G_2 मे (for मां). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{3,4}$ सुप्रभे; $G_{1,3}$ शोभने (for सुव्रते). — After line 2505, $M_{2,3}$ read lines 2547–2548. G_1 om. lines 2506–2509. — (L. 2506) D_{10} -स्थितिं; T_2 -स्मृतिं (for -स्थितिश्). — T_1 om. line 2509. — (L. 2510) G_2 किमलं (for केवलं). — (L. 2511) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 [प]न (for च). $G_{1,3}$ कथितं; M_{1-3} ग्रथिताः (for °तं). — T_1 om. line 2512. — (L. 2512) M_4 यत्तत्त्च् (for कर्म). — T_1 om. line 2514. — (L. 2514) D_{10} T_2 हि न; T_3 G तु न (for नैव). M_4 अनारब्धं तु शक्यं हि (for the prior half). $T_{2,3}$ तथा कीर्तिमवाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 2515) $G_{3,4}$ खननं (for °नान्). D_{10} T_2 G_1 तथा (for यथा). — (L. 2517) D_{10} T_1 कुर्वतः (for [अ]कु°). D_{10} T_2 G_2 लिप्यते (for लभ्यते). — (L. 2519) D_{10} -नाशकाः; $T_{2,3}$ G M_4 -नाशनाः (for -नायकाः). T_1 न मन्यंते च दैवतं (for the post. half). — T_1 om. lines 2520–2546. — (L. 2520) M_4 पश्यंति. D_{10} $T_{2,3}$ G पश्यंते न च ($G_{1,3}$ च न) ते पापाः (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G -भक्षणाः (for °काः). — (L. 2521) D_{10} $T_{2,3}$ G गूढमाया (for गुह्यकामा). — (L. 2522) M_4 एवं विद्धि शुभाचारे (for the prior half). D_{10} T_3 G $M_{2,3}$ देवि (for देव-). — (L. 2523) D_{10} $T_{2,3}$ G नराः सर्वे (for प्रजाः सर्वाः). — (L. 2524) T_2 G_{1-3} M_4 विभज्य पच्यमानास्ते (for the prior half). $G_{1,3,4}$ वृत्तांताद् (for वृत्तान्तं). — (L. 2526) M_3 विदुस् (for विद्युस्). — (L. 2527) G -रता (for -परा). D_{10} $T_{2,3}$ सर्वधर्मरताभवन् (for the post. half). — (L. 2528) T_2 सदा (for तदा). — (L. 2529) T_3 प्राचिंतयत् (for [अ]प्यचिन्तयत्). — (L. 2530) T_3 G_4 संचरंति; G_2

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कामक्रोधौ च तत्काले मानुषेषु न्यपातयत् ।
ताभ्यामभिहता मर्त्याः स्वर्गलोकं न लेभिरे ।
पुराकृतस्याविज्ञानात्कामक्रोधाभिपीडनात् ।
नैतदस्तीति मन्वाना विकारांश्चक्रिरे पुनः ।
अकार्यादीन्महादोषानारभन्तात्मकारणात् ।
विस्मृत्य धर्मकार्याणि परलोकभयं तथा ।
एवं व्यवस्थिते लोके कश्मलं समपद्यत ।
लोकानां चैव वेदानां क्षयायैव तदा प्रिये ।
नरकाः पूरिताश्चासन्प्राणिभिः पापकारिभिः ।
पुनरेव तु तद्दृष्ट्वा लोककर्ता पितामहः ।
अचिन्तयत्तमेवार्थं लोकानां हितकारणात् ।
समत्वेन कथं लोको वर्तेतेति मुहुर्मुहुः ।
चिन्तयित्वा तदा ब्रह्मा ज्ञानेन तपसा प्रिये ।
अकरोज्ज्ञानदृश्यं तु परलोकं न चक्षुषा ।

उमा ।

भगवन्मृतमात्रस्तु योऽयं जात इति स्मृतः ।
तथैव दृश्यते जातस्तत्रात्मा तु कथं भवेत् ।
गर्भादावेव संविष्ट आत्मेति भगवन्मतम् ।
एष मे संशयो देव तन्मे छेत्तुं त्वमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु तत्त्वं समाहिता ।
अन्यो गर्भगतो भूत्वा तत्रैव निधनं गतः ।
पुनरन्यच्छरीरं तदाविश्य भुवि जायते ।
तत्कचिन्नैव सर्वत्र दैवयोगं तु तद्भवेत् ।
सूतिकाया हितार्थं च मोहनार्थं च देहिनाम् ।
यमकर्मविधानं तदित्येवं विद्धि शोभने ।
कौक्षमात्रं तु नरकं भुक्त्वा केचित्प्रयान्ति हि ।
माया सा यामिका नाम यजन्ममरणान्तरे ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश लोकनाथ वृषध्वज ।
नास्त्यात्मा कर्मभोक्तेति मृतो जन्तुर्न जायते ।
स्वभावाज्जायते सर्वं यथा वृक्षफलं तथा ।
यथोर्मयः संभवन्ति तथैव जगदाकृतिः ।
तपोदानादि यत्कर्म तत्रात्मा दृश्यते वृथा ।
नास्ति पौनर्भवं जन्म इति केचिद्व्यवस्थिताः ।
परोक्षवचनं श्रुत्वा न प्रत्यक्षस्य दर्शनात् ।
तत्सर्वं नास्ति वास्तीति संशयस्थास्तथापरे ।
पक्षभेदान्तरे चास्मिंस्तत्त्वं मे वक्तुमर्हसि ।
उक्तं भगवता यत्तु तत्तु लोकस्य संस्थितिः ।

नारदः ।

प्रश्नमेतं तु पृच्छन्त्यां रुद्राण्यां परिषत्तदा ।
कौतूहलयुता श्रोतुं समाहितमनाभवत् ।

°रंतः (for °रन्ते). D10 T2.3 G स्वर्गं (for देवा). — (L. 2531) D10 T2.3 G M4 [ए]त्र (for [ए]ष). — (L. 2532) G3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 2534. D10 T2.3 G1.2.4 पुराकृतं (for °तनम्). — (L. 2533) D10 T2.3.4 [ए]त्र पातयत् (for न्यपा°). — (L. 2534) T3 अपि (for अभि-). G1 -गता (for -हता). T2 तदाप्रभृति ते मर्त्याः (for the prior half). D10 T2.3 G पेदिरे (for लेभिरे). — (L. 2535) D10 T2 G M4 -पीडिताः (for -पीडनात्). — (L. 2537) D10 T2 G M4 अकार्यादि- ; T3 आहार्यादि- (for अकार्यादीन्). G2 -महादोषं (for महादोषान्). D10 T2.3 G1.3.4 आहरंति ; G2 आहरंती (for आरभन्त). — (L. 2538) M2.3 विस्मृता (for °त्य). T2 -लोकं यथा (for -लोकभयं). — (L. 2539) M1 व्यवासिते (for °स्थिते). — (L. 2540) D10 T2.3 G देवानां (for वेदानां). — M4 om. (hapl.) lines 2541–2545. — (L. 2542) D10 T2.3 G तान् (for तद्). — (L. 2544) D10 T2.3 G M1 लोके (for लोको). — (L. 2546) D10 T2.3 G तत् (for तु). — (L. 2547) D10 यज् (for ऽयं). — T2 om. line 2548. — (L. 2549) D10 T2.3 तु (for [इ]ति). D10 यथा ; T G1–3 मम (for मतम्). — (L. 2550) M1.3 एतत्ते ; M2.4 एतं मे (for एष मे). T2 G2 संशयं (for °यो). T1 तत्त्वं छेत्तुमिहार्हसि (for the post. half). — (L. 2553) T1 G1.3.4 M2 अन्य- (for अन्यच्). D10 T2.3 G M4 प्रविश्य (for आ°). — G2 om. lines 2554–2557. — (L. 2554) D10 T G1.3.4 तत्त्वविन्नैव सर्वस्तु (for the prior half). D10 T1.2 G1.3.4 M4 दैवयोगस् (for °योगं). D10 T2.3 G1.3.4 सं- (for तद्). — (L. 2556) D10 T2.3 G1.3.4 समकर्मविधानत्वाद् (for the prior half). — T1 om. line 2557. — (L. 2557) D10 T2.3 G1.3.4 कांक्षमाणांस् ; M4 कुक्षिगात्रं (for कौक्ष°). — (L. 2558) D10 T2.3 G1.3.4 सं- (for सा). T1 यामा या यमिका नाम (for the prior half). — (L. 2559) T1 G2.4 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ; T3 भूयः किं श्रोतुमि° (for the post. half). — (L. 2560) D10 T2.3 G -लोकेश (for -भूतेश). — (L. 2564) T G M1.2.4 -दानानि (for °दि). D10 तत्र यद् ; T2.3 G1.3.4 अत्र तद् (for तत्रात्मा). T1 M3 यथा ; T3 तथा ; G1.3 [ऽ]थ वा (for वृथा). G2 तत्र दृश्यति ते वृथा (for the post. half). — G2 om. lines 2566–2569. — (L. 2566) M1 परोक्षं (for परोक्ष-). G1.3 प्रत्यक्षस्य च ; M प्रत्यक्षस्यास्य (for न प्रत्यक्षस्य). — (L. 2567) D10 T G1.3.4 M4 न (for वा). — (L. 2568) T1 सर्वं (for तत्त्वं). — D10 T2 G1–3 M4 om. the ref. — (L. 2570) D10 T2.3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे यद्वदन्तीह नास्तिकाः ।
एतदेवाभिशस्तानां श्रुतिविद्वेषिणां मतम् ।
सर्वमर्थं श्रुतं दृष्टं यन्मयोक्तं मया तव ।
तदाप्रभृति मर्त्यानां श्रुतमाश्रित्य पण्डिताः ।
कामान्संछिन्द्य परिघान्धृत्वा वै परमासिना ।
अभियान्त्येव ते स्वर्गं पश्यन्तः कर्मणां फलम् ।
एवं श्रद्धाफलं लोके परतः सुमहत्फलम् ।
बुद्धिः श्रद्धा च शुश्रूषा कारणानि हितैषिणाम् ।
तस्मात्स्वर्गाभिगन्तारः कतिचित्त्वभवन्नराः ।
अन्ये करणहीनत्वान्नास्तिक्यं भावमाश्रिताः ।
श्रुतविद्वेषिणो मूर्खा नास्तिका दृढनिश्चयाः ।
निष्क्रियाश्च निरन्नाद्याः पतन्त्येवाधमां गतिम् ।
नास्तीति वै पुनर्जन्म कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
नाधिगच्छन्ति तन्नित्यं हेतुवादशतैरपि ।
एषा ब्रह्मकृता माया दुर्विज्ञेया सुरासुरैः ।
किं पुनर्मानुषैर्लोके ज्ञातुकामैः स्वकर्मभिः ।
केवलं श्रद्धया देवि श्रुतिमात्रनिविष्टया ।
तदस्तीत्येव मन्तव्यं तथा हि तमवाप्नुयात् ।
वेदगुह्येषु चान्येषु हेतुर्देवि निरर्थकः ।
बधिरान्धवदेवात्र वर्तितव्यं हितैषिणा ।
एतत्ते कथितं सर्वं देवगुह्यं प्रजाहितम् ।
त्वत्प्रीत्यर्थमिदं गुह्यमवाच्यमपि भाषितम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
कीदृशा यमदण्डास्ते कीदृशाः परिचारकाः ।
कथं मृतास्ते गच्छन्ति प्राणिनो यमसादनम् ।
कीदृशं भवनं तस्य कथं दण्डयति प्रजाः ।
एतत्सर्वं महादेव श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।

महेश्वरः ।

शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्तद्देवि मनःप्रियम् ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे यमस्य सदनं महत् ।
विचित्रं रमणीयं च नानाभावसमन्वितम् ।
पितृभिः प्रेतसंघैश्च यमदूतैश्च संततम् ।
प्राणिसंघैः सुबहुभिः कर्मवश्यैस्तु पूरितम् ।
तत्रास्ते दण्डयन्नित्यं यमो लोकहिते रतः ।
मायया सततं वेत्ति प्राणिनां यच्छुभाशुभम् ।
मायया संहरंस्तत्र प्राणिसंघान्यतस्ततः ।
तस्य मायामयाः पाशा न वेद्यन्ते सुरासुरैः ।
को हि मानुषमात्रस्तु वेत्ता तच्चरितं महत् ।
एवं हि शासतस्तस्य यमस्य परिचारकाः ।
गृहीत्वा संनयन्त्येव प्राणिनः क्षीणकर्मिणः ।
येन केनापदेशेन अपदेशस्तदुद्भवः ।

G पृच्छंत्या (for पृच्छन्त्यां). D_{10} T_{2} G रुद्राण्या (for °ण्यां). T_{3} रुद्राण्या शंकरोवदत् (for the post. half). — T_{1} महेशः (for °श्वरः). — (L. 2572) T_{2} ह ; $G_{1.3.4}$ हि ; G_{2} च (for [इ]ह). — (L. 2573) D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} श्रुत- (for श्रुति-). — (L. 2574) M_{4} तत्समर्थं (for सर्वमर्थं). — (L. 2575) G_{1-3} सर्वेषां (for मर्त्यानां). — (L. 2576) D_{10} संभिद्य (for संछिन्द्य). T_{1} परितो ; T_{2} भगवान् (for परिघान्). M_{4} कामक्रोधौ समाच्छिद्य (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_{4} धृत्वा वै (D_{10} G_{4} ये) परमासनाः ; M_{4} परिघो धृतिनासिना (for the post. half). — (L. 2577) D_{10} T G_{1-3} कर्मणः (for °णां). — (L. 2578) T_{3} -भवं (for -फलं). G_{2} भोगे (for लोके). T_{2} एवं श्रुत्वा परं लोके (for the prior half). M_{4} परत्र (for °तः). — (L. 2579) D_{10} $T_{2.3}$ G विनय' ; T_{1} नियमः (for शुश्रूषा). — (L. 2581) T_{2} G_{2} कारण- (for क°). — (L. 2582) $M_{1.3}$ श्रुति- (for श्रुत-). — (L. 2583) D_{10} T G निरत्नाद्याः (for °द्याः). — (L. 2584) D_{10} T G M_{4} अस्तीति (for इति वै). M_{4} यत्र (for ऽप्यत्र). — (L. 2585) T_{2} ते (for तन्). G_{2} हेतुमद्दर्शनैरपि (for the post. half). — T_{1} om. line 2587. — (L. 2587) D_{10} $T_{2.3}$ G मानवैर् (for मानुषैर्). D_{10} $T_{2.3}$ G कुबुद्धिभिः (for स्वकर्मभिः). — (L. 2589) D_{10} $T_{2.3}$ G ततोस्ति (for तदस्ति). T_{3} यथा (for तथा). — (L. 2590) T_{1} [अ]र्थेषु (for [अ]न्येषु). — (L. 2592) D_{10} T_{2} G देवि (for सर्वं). D_{10} T_{3} G_{4} ऋषि- ; M_{4} वेद- (for देव-). G_{4} सनातनं (for प्रजाहितम्). — D_{10} T G om. (hapl.) line 2593. — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_{2} G_{2} उमामहेश्वरसंवादः ; T_{3} उमामहेश्वरसंवादे जातिस्मरणलक्षणम् ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे तदपगुह्याधिकरणम्. — *Adhy. no.* : D_{10} T_{2} $G_{2.4}$ 211 ; T_{1} 204 ; T_{3} 210 ; $G_{1.3}$ M_{1} 205 ; $M_{2.3}$ 206 ; M_{4} 203. — (L. 2594) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ M_{4} -लोकेश (for -भूतेश). T_{1} $G_{2.4}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half). G_{2} त्रिपुरांतक (for °रार्दन). — (L. 2597) T_{3} दंडयते (for °यति). — (L. 2598) G_{2} तत्त्वतः (for [अ]हं प्रभो). — T_{1} महेशः ; G_{3} शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2601) G_{2} -राग- (for -भाव-). — T_{1} om (hapl.) line 2603. — (L. 2603) D_{10} T_{3} G M_{3} च (for तु-). — M_{1-3} om. (hapl.) line 2605. — (L. 2607) T_{2} तस्य मायाश्च पाशाश्च (for the prior half). T_{1} भिद्यंते (for वे°). — (L. 2608) T_{3} om. from मात्रस्तु up to पदेशे (in the prior half of line 2611). $G_{1.2}$ -मात्रं (for -मात्रस्). D_{10} T_{2} G

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कर्मणा प्राणिनो लोक उत्तमाधममध्यमाः ।
यथार्हं तान्समादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धार्मिकानुत्तमान्विद्धि स्वर्गीयास्ते यथामराः ।
नृषु जन्म लभन्ते ये कर्मणा मध्यमाः स्मृताः ।
तिर्यङ्नरकगन्तारो ह्यधमास्ते नराधमाः ।
पन्थानस्त्रिविधा दृष्टा सर्वेषां गतिजीविनाम् ।
रमणीयं निराबाधं दुर्दर्शमिति नामतः ।
रमणीयं तु सन्मार्गं पताकाध्वजसंकुलम् ।
धूपितं सिक्तसंमृष्टं पुष्पमालाभिसंकुलम् ।
मनोहरं सुखस्पर्शं गच्छतामेव तद्भवेत् ।
निराबाधं यथा लोके सुप्रशस्तं तथा भवेत् ।
तृतीयं तत्तु दुर्दर्शं दुर्गन्धि तमसावृतम् ।
परुषं शर्कराकीर्णं श्वदंष्ट्राबहुलं भृशम् ।
कृमिकीटसमाकीर्णं गच्छतामतिदुर्गमम् ।
मार्गैरेभिस्त्रिभिर्नित्यमुत्तमाधममध्यमान् ।
संनयन्ति यथा काले तन्मे शृणु शुचिस्मिते ।
उत्तमानन्तकाले तु यमदूताः सुसंयताः ।
नयन्ति सुखमादाय रमणीयपथेन वै ।

उमा ।

भगवंस्तत्र चात्मानं त्यक्तदेहं निराश्रयम् ।
अदृश्यं कथमादाय संनयन्ति यमान्तिकम् ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं त्रिविधं देहधारणम् ।
कर्मवश्यं भोगवश्यं दुःखवश्यमिति प्रिये ।
मानुषं कर्मवश्यं स्यात्स्वर्गीयं भोगसाधनम् ।
तृतीयं यातनावश्यं शरीरं मायया कृतम् ।
यमलोके न चान्यत्र दृश्यते यातनायुतम् ।
शरीरैर्यातनावश्यैर्जीवमामुच्य भामिनि ।
नयन्ति यामिकास्तत्र प्राणिनो मायया मृतान् ।
मध्यमानथ वेषेण मध्यमेन पथा तथा ।
चण्डालवेषास्त्वधमान्गृहीत्वा भर्त्स्य तर्जनैः ।
आकर्षन्तस्तथा पाशैर्दुर्दर्शेन नयन्ति तान् ।
त्रिविधानेवमादाय नयन्ति यमसादनम् ।
धर्मासनगतं दक्षं भ्राजमानं स्वतेजसा ।
लोकपालं सभाध्यक्षं तथैव परिषद्वृतम् ।
दर्शयन्ति महाभागे यामिकास्तान्निवेद्य ते ।
पूजयन्दण्डयन्कांश्चित्तेषां शृण्वञ्शुभाशुभम् ।
व्यापृतो बहुसाहस्रैस्तत्रास्ते सततं यमः ।
गतानां तु यमस्तेषामुत्तमानभिपूजया ।
अभिसंगम्य विधिवत्पृष्ट्वा स्वागतकौशलम् ।
प्रस्तुत्य सत्कथां तेषां लोकं संदिशते यमः ।
यमेनैवमनुज्ञाता यान्ति पश्चात्त्रिविष्टपम् ।
मध्यमानां यमस्तेषां श्रुत्वा कर्म यथातथम् ।
जायन्तां मानुषेष्वेव इति संदिशते च तान् ।
अधमान्पापसंयुक्तान्यमो नावेक्षतेऽगतान् ।
यमस्य पुरुषा घोराश्चण्डालसमदर्शनाः ।
यातना यापयन्त्येताँल्लोकपालस्य शासनात् ।

देवस्य; T_1 वेत्तास्य (for वेत्ता तच्). — (L. 2609) D_{10} T_2 G M_4 संवसतस्; M_{1-3} संशास° (for हि शास°). — (L. 2610) T_1 तान् (for सं-). — (L. 2611) D_{10} T_3 G_4 त्वपदेशस्; M_{1-3} ह्यप° (for अप°). T_2 G_{1-3} समुद्भवः (for तदुद्भवः). M_4 त्वपदेशं तदुद्भवेत् (for the post. half). — (L. 2612) G_2 प्राणिनां (for °नो). D_{10} लोका (for लोक). — (L. 2613) G_2 तत् (for तान्). — (L. 2614) D_{10} T G M_2 स्वर्गिणस् (for स्वर्गीयास्). M_4 यथा स्मृताः (for यथामराः). — M_4 om. (hapl.) line 2615. — (L. 2615) M_{1-3} वै (for ये). G_2 मानुषाः (for मध्यमाः). — (L. 2618) $G_{1.3}$ दुर्दर्शमिव नारकं (for the post. half). — (L. 2622) T_1 तथा (for यथा). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 लोकं (for लोके). D_{10} $T_{2.3}$ G कृतं; T_1 यथा (for तथा). — (L. 2623) D_{10} T G यत् (for तत्). — (L. 2624) T_1 $G_{1.3}$ M -पूर्णं (for -कीर्णं). $G_{1.3}$ -बहुलायुतं (for °लं भृशम्). — (L. 2626) D_{10} $T_{2.3}$ G एव; M एवं (for एभिस्). — (L. 2628) $G_{1.3}$ उत्तमाधमकाले तु; M_4 °नां तु कालेन (for the prior half). T_2 सुसंवृताः (for °यताः). — (L. 2629) G_2 -पदेन (for -पथेन). — (L. 2630) T_2 गताश्रयं (for निराश्रयम्). — G_2 om. lines 2631–2634. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2632) G_4 देहि (for देह-). D_{10} T $G_{1.3.4}$ M_2 -कारणम् (for -धा°). — (L. 2633) T_1 अथापरं (for इति प्रिये). — (L. 2634) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ द्वितीयं; T_1 स्वकीयं (for स्वर्गीयं). — T_1 om. (hapl.) line 2636. — (L. 2637) D_{10} G_{2-4} जीवान् (for जीवम्). — (L. 2639) T_1 मध्यमेन (for °मान्). $G_{1.3.4}$ घोरा- (for अथ). — (L. 2644) M_3 नराध्यक्षं; M_4 धना° (for सभा°). — (L. 2645) G_2 धार्मिकास् (for यामि°). T_1 तु (for ते). — (L. 2647) $T_{2.3}$ तं (for तान्). — (L. 2648) T_2 -पूजयेत्; $G_{1.3.4}$ T_1 नियतं (for सततं). — G_2 आत्मवानतिपूजया (for the post. half). — (L. 2649) D_{10} T G $M_{2.4}$ -संगृह्य (for -संगम्य). — (L. 2650) D_{10} $T_{2.3}$ G सत्कृतं; T_1 संगतं (for सत्कथां). — (L. 2652) G_2 पच्यमानां (for मध्यमानां). $G_{1.3}$ समस् (for यमस्). — (L. 2654) D_{10} T G -पूजयन् (for -पूजया). M_4 पाद- (for पाप-). — (L. 2656) D_{10} $T_{1.3}$ G प्रापयंति (for या°). T_2 प्रापयंत्येव तान्सर्वान् (for the prior

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

छिन्दन्तश्च नुदन्तश्च प्रकर्षन्ते यतस्ततः ।
क्रोशतः पातयन्त्येतान्मिथो गर्तेष्ववाङ्मुखान् ।
संघातिन्यः शिलाश्चैषां पतन्ति शिरसि प्रिये ।
अयोमुखाः काकबला भक्षयन्ति सुदारुणाः ।
असिपत्रवने घोरे चारयन्ति तथापरान् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रास्तथा श्वानः कांश्चित्तत्र दशन्ति वै ।
तत्र वैतरणी नाम नदी ग्राहसमाकुला ।
दुष्प्रवेशा च घोरा च मूत्रशोणितवाहिनी ।
तस्यां संमज्जयन्त्येतांस्तृषितान्पाययन्ति तान् ।
आरोपयन्ति वै कांश्चित्तत्र कण्टकशल्मलीम् ।
यन्त्रचक्रेषु तिलवत्पीड्यन्ते तत्र केचन ।
अङ्गारेषु च दह्यन्ते तथा दुष्कृतकारिणः ।
कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते भर्ज्यन्ते सघृतेषु वै ।
पाठ्यन्ते तरुवच्छस्त्रैः पीड्यन्ते लोचनादिषु ।
भिद्यन्तेऽथाङ्गशः शूलैस्तुद्यन्ते सूक्ष्मसूचिभिः ।
एवं त्वया कृतो दोषस्तदर्थं दण्डनं त्विदम् ।
वाचैवं घोषयन्ति स्म दण्ड्यमानान्समन्ततः ।
एवं ते यातनाः प्राप्य शरीरैर्यातनावशैः ।
प्रसहन्तश्च तद्दुःखं स्मरन्तः स्वापराधजम् ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
स्मरन्तस्तत्र तप्यन्ते पापमात्मकृतं फलम् ।
एवं बहुविधा दण्डा भुज्यन्ते पापकारिभिः ।
यातनाश्च तथा भुक्त्वा पच्यन्ते नरके पुनः ।
अपरे यातना भुक्त्वा मुच्यन्ते तत्र किल्बिषात् ।
पापदोषक्षयकरा यातना संस्मृता नृणाम् ।
बहुतप्तं यथा लोहं निर्मलं तत्तथा भवेत् ।

Colophon.

उमा ।

भगवंस्ते कथं तत्र दण्ड्यन्ते नरकेषु वै ।
कति ते निरया घोराः कीदृशास्ते महेश्वर ।

महेश्वरः ।

शृणु भामिनि तत्सर्वं पञ्चैते नरकाह्वयाः ।
भूमेरधस्ताद्विहिता घोरा दुष्कृतकर्मणाम् ।
प्रथमं रौरवं नाम शतयोजनमायतम् ।
तावत्प्रमाणं विस्तीर्णं तामसं पापपीडितम् ।
भृशं दुर्गन्धि परुषं कृमिभिर्दारुणैर्युतम् ।
अतिघोरमनिर्देश्यं प्रतिकूलं यतस्ततः ।
ते चिरं तत्र तिष्ठन्ति न तत्र शयनासने ।

---

half). G_2 -शासन- (for -पालस्य). — (L. 2657) D_{10} T $G_{1.3.4}$ भिंदंतश्च तु(D_{10} रु)दंतश्च ; G_2 विंदंतश्च नदंतश्च (for the prior half). — (L. 2658) T G_{1-3} M_4 क्रोशंतः (for क्रोशतः). T_1 अथो (for मिथो). — (L. 2659) T_2 संयामिन्यः (for संघातिन्यः). T_2 [ए]त्र (for [ए]षां). — (L. 2660) $T_{2.3}$ अधोमुखाः (for अयो°). D_{10} T G M_4 कंकबला (G °टा) (for काकबला). — (L. 2661) M_4 -वंटे (for -वने). G_{1-3} [अ]त्रशान् (for [अ]परान्). — (L. 2662) D_{10} T_3 G_4 ह्यदंनि (for दशन्ति). — (L. 2665) T_3 तस्याः (for तस्यां). D_{10} T $G_{1.2.4}$ [ए]ते (for [ए]तांस्). G_2 तस्यां संमज्जयंत्येते (for the prior half). T_1 वारयंति (for पाय°). $G_{1.3}$ ते (for तान्). G_2 घोरे तान्भावयंति ते (for the post. half). — (L. 2666) T_1 $G_{3.4}$ -शाल्मलीं (for -श°). — (L. 2667) T_1 यंत्रचक्रेषु बहुधा (for the prior half). — (L. 2668) $G_{1.3}$ M_4 दृश्यंते (for दह्यन्ते). T_3 -चारिणः (for -का°). — (L. 2669) T_1 -पाके तु (for -पाकेषु). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 2670. T_2 पच्यंते ; T_3 भज्यंते ; M_4 भिद्यंते (for भर्ज्यन्ते). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ सिकतासु ; G_2 स्वकृतेन (for सघृतेषु). — (L. 2670) D_{10} T G पीड्यंते (D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ पाटिनः) क्रकचादिभिः (for the post. half). — (L. 2671) D_{10} T G भागशः (for ऽथाङ्गशः). M केचित् (for शूलैस्). G_2 -बुद्धिभिः (for -सूचिभिः). — (L. 2672) T_3 त्वदर्थं (for त°). D_{10} T G इति (for इदम्). — (L. 2673) T_1 वाचैव दंडयंतस्ते (for the prior half). D_{10} T G M_4 दंड्यमानाः (for °मानान्). — (L. 2674) D_{10} T_3 G M_4 यातनां (for °नाः). — (L. 2677) $G_{1.3}$ पच्यंते (for तप्यन्ते). D_{10} T G भृशं (for फलम्). — (L. 2678) T_1 एवं बहुविधो दंडो ; T_2 एवं बहुविधान्दंडान् (for the prior half). — (L. 2679) T_2 प्रभुंजतः ; G_{1-3} [अ]नुभूयैव (for तथा भुक्त्वा). D_{10} T_3 G_4 यातनाभिश्च पा(D_{10} प)च्यंते (for the prior half). D_{10} T_3 G_4 नरकेषु पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 2680) T_1 G_{1-3} यातनां (for °ना). G_2 कल्मषात् (for किल्बि°). — (L. 2681) $G_{1.2}$ स्मार्यंते (for संस्मृता). — (L. 2682) D_{10} $T_{2.3}$ G अमलं ; T_1 अतुलं (for निर्मलं). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} T_2 उमामहेश्वरसंवादे नरकविवरणं ; T_3 M_4 उमामहेश्वरसंवादः ; G_4 यातनानुभवप्रकारः ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे यातनाभेदवर्णनम्. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{3.4}$ 212 ; T_1 205 ; T_3 211 ; $G_{1.3}$ M_1 206 ; $M_{2.3}$ 207 ; M_4 204. — (L. 2683) M_4 कथितं (for ते कथं). T_1 दंड्यंते यमार्किकरैः (for the post. half). — (L. 2684) D_{10} T G नरका (for निरया). T_3 वद प्रभो (for महेश्वर). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2685) M ते (for [ए]ते). D_{10} T G पंच ते ($G_{1.4}$ °चैते) नरकाः स्मृताः (for the post. half). — (L. 2686) T_1 विविधा (for विहिता). — (L. 2689) Some Mss. क्रिमिभिर् (for कृ°). M_4 वृतं (for युतम्). G_2 क्रिमिदुर्वारणैर्युतं (for the post. half). — T_1 om. line 2690.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च विस्रगन्धसमायुताः ।
एवंप्रमाणमुद्विग्ना यान्ति तिष्ठन्ति तत्र ते ।
यातनाभ्यो दशगुणं नरके दुःखमिष्यते ।
तत्र चात्यन्तिकं दुःखमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनास्तत्र भुञ्जते ।
भ्रमन्ति दुःखमोक्षार्थं त्राता कश्चिन्न विद्यते ।
दुःखस्यान्तरमात्रं तु द्वारं वा न च लभ्यते ।
महारौरवसंज्ञं तु द्वितीयं नरकं प्रिये ।
तस्माद्द्विगुणितं विद्धि माने दुःखे च रौरवात् ।
तृतीयं नरकं तत्र कण्टकावनसंज्ञितम् ।
ततो द्विगुणितं तं च पूर्वाभ्यां दुःखमानयोः ।
महापातकसंयुक्ता घोरास्तस्मिन्विशन्ति हि ।
अग्निकुण्डमिति ख्यातं चतुर्थं नरकं प्रिये ।
एतद्द्विगुणितं तस्माद्यथानिष्टसुखं तथा ।
तत्र दुःखं हि सुमहदमानुषमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
पञ्चकष्टमिति ख्यातं पञ्चमं नरकं प्रिये ।
तत्र दुःखमनिर्देश्यं महाघोरं यथातथम् ।
पञ्चेन्द्रियैरसह्यत्वात्पञ्चकष्टमिति स्मृतम् ।
भुञ्जते तत्र तत्रैव दुःखं दुष्कृतकारिणः ।
अमानुषार्हं तद्दुःखं महाभूतैस्तु भुज्यते ।
अतिघोरं चिरं कृत्वा महाभूतानि यान्ति तम् ।
पञ्चकष्टेन हि समं नास्ति दुःखं तथाविधम् ।
दुःखस्यान्तमिति प्राहुः पञ्चकष्टं सदा प्रिये ।
एवं ते तेषु तिष्ठन्ति प्राणिनो दुःखभागिनः ।
अन्ये च नरकाः सन्ति अवीचिप्रमुखाः प्रिये ।
क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च वेदनार्ता भृशातुराः ।
केचिद्भ्रमन्ति वेष्टन्ते केचिद्धावन्ति चातुराः ।
आधावन्ते निवार्यन्ते शूलहस्तैर्यतस्ततः ।
रुजार्दितास्तृषायुक्ताः प्राणिनः पापकारिणः ।
क्रोशन्तश्च नदन्तश्च न मुच्यन्ते कथंचन ।
कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वेदनार्तास्तृषान्विताः ।
संस्मरन्तः स्वकं कर्म कृतमात्मापराधजम् ।
शोचन्तस्तत्र तिष्ठन्ति यावत्पापक्षयं प्रिये ।
एवं भुक्त्वा तु नरकं मुच्यन्ते पापसंक्षयात् ।

उमा ।

भगवन्कतिकालं ते तिष्ठन्ते नरकेषु वै ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि महेश्वर ।

महेश्वरः ।

शतं सहस्रं वर्षाणामादिं कृत्वा हि जन्तवः ।
तिष्ठन्ति नरकावासाः प्रलयान्तमिति स्थितिः ।

— (L. 2690) M_4 -रूरं (for कूलं). D_{10} $T_{2,3}$ G ततस् (for य°). — (L. 2691) T_1 पापिष्ठाम् (for ते चिरं). M_4 तेषु (for the first तत्र). — (L. 2692) D_{10} $T_{2,3}$ G चिष्ठा-; T_1 M_4 विष- (for विस्र-). — T_1 om. line 2693. — (L. 2693) D_{10} $T_{2,3}$ G यावत् (for यान्ति). G_4 यत्र (for तत्र). —T_1 reads lines 2695–2697 twice. — (L. 2695) D_{10} T_3 G इष्यते च (for इति विद्धि). T_2 इष्यते शुभलक्षणे (for the post. half). — (L. 2696) T_1 (both times) वेदनां; M_4 यातनास् (for वेद°). — (L. 2697) $T_{2,3}$ G ज्ञाता (for त्राता). — T_1 om. (hapl.) line 2698. — (L. 2702) D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} M_{1-3} तच्च; T_1 M_4 तत्र (for तं च). G_2 पूर्णं स्याद् (for पूर्वाभ्यां). T_1 मानदुःखयोः (for दुःखमानयोः). — T_1 om. (hapl.) lines 2705–2708. M_3 om. lines 2705-2709. — (L. 2706) T_2 ततो (for तत्र). — T_2 G_2 om. (hapl.) lines 2708–2711. — (L. 2708) T_3 नरकं पंचमं प्रिये (for the post. half). — (L. 2709) T_1 यथातथा (for °तथम्). — (L. 2710) T_1 $G_{1,3,4}$ असाध्यत्वात् (for असह्य°). — M_2 om. line 2711. — (L. 2711) T_3 तत्रैवं (for °व). — (L. 2712) D_{10} T $G_{1,3,4}$ अमानुषार्हजं दुःखं; G_2 °षा भृशं दुःखं (for the prior half). G_2 om. the post. half. — (L. 2714) D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ M_1 तथापरं; G_2 तथा समं (for तथाविधम्). — (L. 2715) D_{10} $T_{2,3}$ G दुःखस्थानमिति (T_2 °नं सदा) प्राहुः (for the prior half). — (L. 2716) D_{10} T_2 G_4 त्वेतेषु; T_1 ते तत्र; T_3 G_{1-3} चैतेषु (for ते तेषु). — M_3 om. (hapl.) from the post. half of line 2718 up to the prior half of line 2722. — T_1 om. (hapl.) line 2719. — (L. 2719) D_{10} $T_{2,3}$ G केचिद्भ्रमं-तश्चेष्टंते (for the prior half). — (L. 2720) D_{10} $T_{2,3}$ G आधावंतो; T_1 आवार्यंते (for आधावन्ते). T_1 इतस्ततः (for यत°). — (L. 2721) T_1 क्षुधार्दितास् (for रुजा°). — (L. 2722) D_{10} T G यावत्पूर्वकृतं तावत् (for the prior half). — T_1 om. line 2723. — (L. 2723) $G_{1,3}$ वेदनामपराधजां (for the post. half). — $G_{1,3}$ om. (hapl.) line 2724. — (L. 2724) D_{10} T $G_{2,4}$ पापं (for कर्म). T_1 स्वीयम (for कृतम्). — T_1 om. line 2726. — (L. 2726) G_{1-3} नरः कर्म (for तु नरकं). — (L. 2727) D_{10} तु (for ते). D_{10} T G_{1-3} M_3 तिष्ठंति (for तिष्ठन्ते). D_{10} ते (for वै). — After line 2727 T_1 (marg.) ins.:

मानुषाः पापकर्माणो वक्तुमर्हसि मे प्रिय ।

— D_{10} $T_{1,3}$ $G_{3,4}$ M_{1-3} om. line 2728. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2729) D_{10} T G शतं व (T_3 °तव) र्षसहस्राणाम् (G_3 °णि) (for the prior half). $G_{1,3,4}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।
भगवंस्तेषु ते कुत्र तिष्ठन्तीति वद प्रभो ।
महेश्वरः ।
रौरवे शतसाहस्रं वर्षाणामिति संस्थितिः ।
मानुषघ्नाः कृतघ्नाश्च तथैवानृतवादिनः ।
जारचोराश्च नारी च सर्वतश्चापचारिणी ।
उत्कोचकाश्च पिशुना वर्णसंभेदकारकाः ।
तादृशाः परिपच्यन्ते रौरवे नरके नराः ।
देशघ्नाश्चैव राजघ्नाः पितृमातृविघातिनः ।
राजा चान्यायतः शास्ता साक्षित्वेऽनृतवादिनः ।
बहुघ्नाश्च कुलघ्नाश्च भ्रूणघ्ना गुरुघातिनः ।
विश्वस्तघातकाश्चैवमात्मघ्नाः कोपकारणात् ।
पतिघ्न्यः प्रमदा मोहाद्यज्ञविघ्नकराश्च ये ।
द्वितीये द्विगुणं कालं पच्यन्ते तादृशा नराः ।
महापातकयुक्तास्तु तृतीये दुःखमाप्नुयुः ।
एतावन्मानुषसहं परमन्येषु लक्ष्यते ।
यक्षा विद्याधराश्चैव काद्रवेयाश्च किंनराः ।
गन्धर्वा भूतसंघाश्च तेषां पापयुता भृशम् ।
चतुर्थे परिपच्यन्ते यावद्युगविपर्ययः ।
सहन्तस्तादृशं घोरं पञ्चकष्टे च यादृशम् ।
तादृग्विधस्य दुःखस्य अयोग्यान्विद्धि मानुषान् ।
एवं ते नरकान्भुक्त्वा तत्र क्षपितकल्मषाः ।
नरकेभ्यो विमुक्ताश्च जायन्ते कृमिजातिषु ।
उद्भेदजेषु वा केचित्तत्रापि क्षीणकल्मषाः ।
पुनरेव प्रजायन्ते मृगपक्षिषु शोभने ।
मृगपक्षिषु तद्भुक्त्वा लभन्ते मानुषं पदम् ।
उमा ।
नानाजातिषु केनैव जायन्ते पापकारिणः ।
महेश्वरः ।
तदहं ते प्रवक्ष्यामि यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
सर्वथात्मा कर्मवशान्नानाजातिषु दृश्यते ।
यश्च मांसप्रियो नित्यं कङ्कगृध्रान्स संस्पृशेत् ।
सुरापः सततं मर्त्यः सूकरत्वं व्रजेद् ध्रुवम् ।
अभक्ष्यभक्षणो मर्त्यः काकजातिषु संस्पृशेत् ।
परोद्वेगकरो नित्यं व्यालजातिषु जायते ।
आत्मघ्नो यो नरः कोपात्प्रेतजातिषु तिष्ठति ।
पैशुन्यात्परिवादाच्च कुक्कुटत्वं समश्नुयात् ।
नास्तिकश्चैव यो मूर्खो मृगजातिं स गच्छति ।
हिंसाविहारस्तु नरः कृमिकीटेषु जायते ।
अत्र मानयुतो नित्यं प्रेत्य गर्दभतां व्रजेत् ।
असत्यं परुषं वाक्यं यो वदेन्मत्स्यतां व्रजेत् ।
अगम्यागमनाच्चैव परदाराभिमर्शनात् ।

[आ]दि- (for हि). G_2 महीं गत्वा हि जंतवः (for the post. half). — (L. 2730) G_2 स्मृताः (for स्थितिः). — D_{10} G_4 om. the ref. — (L. 2731) D_{10} T_1 M_{1-3} के (for ते). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ तत्र (for कुत्र). $G_{1.3}$ भगवन्केषु के तत्र (for the prior half). — T_1 महेशः ; $G_{2.3}$ om. (for महेश्वरः). — D_{10} T G om. lines 2734–2741. $M_{1.3}$ om. lines 2737–2738. M_2 reads line 2742 twice. — (L. 2742) T_3 द्वितीयं (for °ये). M_2 (first time) तृतीयं त्रिगुणं कालं (for the prior half). — (L. 2743) T_3 -संयुक्तास् (for -युक्तास्तु). — (L. 2744) $M_{1.3}$ वक्ष्यते (for ल°). — (L. 2745) D_{10} यक्ष- (for यक्षा). — (L. 2746) D_{10} $G_{2.4}$ गंधर्व- (for गन्धर्वा). T_1 तेषां पापमुदाहृतं (for the post. half). — (L. 2747) G_2 -तप्यंते (for -पच्यन्ते). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} तादृशा नरकाः स्मृताः (for the post. half). — T_1 om. lines 2748–2749. — (L. 2748) M_{1-3} दुःखं (for घोरं). D_{10} T_3 $G_{2.4}$ पंचकष्टे तु ; T_2 $G_{1.3}$ °कष्टेषु (for °कष्टे च). — (L. 2749) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्रास्य (D_{10} G_4 अत्रास्य ; T_3 तत्रापि) चिरदुःखस्य (for the prior half). D_{10} ह्ययोग्यान् ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ ह्य($G_{1.3}$ अ)-योन्यान् ; G_2 ह्ययोन्यान् (for अयोग्यान्). — T_1 G_3 om. lines 2751–2752. — (L. 2752) D_{10} T_2 $G_{1.2.4}$ अत्र (for तत्र). — (L. 2755) T_2 जायंते (for केनैव). T_2 केन वै (for जायन्ते). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2756) T_1 श्रोतुमर्हसि (for यत्त्वमिच्छसि). D_{10} G शोभने (for भामिनि). — T_3 reads line 2757 twice. — (L. 2757) D_{10} $T_{1.2.3}$ (second time) सर्वदात्मा ; T_3 (first time) सर्वमात्मा (for °थात्मा). D_{10} $T_{2.3}$ (second time) $G_{1.2.4}$ -वशो (for -वशान्). D_{10} $T_{1.3}$ (second time) G M_2 जायते ; $T_{2.3}$ वर्तते (for दृश्यते). — T_1 om. lines 2758–2760. — (L. 2758) D_{10} T_2 G काक- (for कङ्क-). G_2 -गृध्रादि (for °न्स). — (L. 2759) T_2 नित्यं (for मर्त्यः). — (L. 2760) D_{10} $T_{2.3}$ G जायते (for संस्पृशेत्). — D_{10} T_1 G om (hapl.) line 2761. T_3 reads lines 2761–2765 after line 2771. — For line 2761, T_2 subst.:

परापकारको नित्यं व्यालकादिषु जायते ।

— (L. 2762) M_{1-3} -वर्गेषु (for -जातिषु). T_1 जायते (for तिष्ठति). — (L. 2763) D_{10} T_1 G अवाप्नुयात् (for समश्नु°). — (L. 2764) T_2 -जातिषु (for -जातिं स). — (L. 2766) D_{10} T G अति- (for अत्र). — D_{10} T_3 G M_1 om. (hapl.) line 2767. — (L. 2767) T_1 M_2 मर्त्यतां (for मत्स्यतां). — (L. 2768) D_{10} T_3 G परदारनिषेवणात् ; T_1 मूषकत्वं व्रजेन्नरः (for the post. half). — T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मूषिकत्वं व्रजेन्मर्त्यो नास्ति तत्र विचारणा ।
कृतघ्नो मित्रघाती च सृगालवृकजातिषु ।
गुरुघ्नः पितृघाती च स्थावरेष्ववतिष्ठति ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्यजातिताम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
एवमाद्यशुभं कृत्वा नरा निरयमाश्रिताः ।
तांस्तान्भावान्प्रपद्यन्ते स्वकृतस्यैव कारणात् ।
एवं जातिषु निर्दग्धाः प्राणिनः पापकारिणः ।
कथंचित्पुनरुत्पद्य लभन्ते मानुषं पदम् ।
बहुकृत्वोऽतिसंतप्तं लोहं शुचितमं यथा ।
बहुदुःखाभिसंतप्तस्तथात्मा शुध्यते मलात् ।
तस्मात्सुदुर्लभं चेति विद्धि जन्म सुमानुषम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश शूलपाणे वृषध्वज ।
श्रुतं मे परमं गुह्यं प्रसादात्ते वरप्रद ।
श्रोतुं भूयोऽहमिच्छामि प्रजानां हितकारणात् ।
शुभाशुभमिति प्रोक्तं कर्म सर्वं समासतः ।
तन्मे विस्तरशो ब्रूहि शुभाशुभविधिं प्रति ।
अशुभं कीदृशं कर्म प्राणिनोऽधो निपातयेत् ।
शुभं कर्म कथं देव प्रजानामूर्ध्वतो नयेत् ।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुकामास्मि कीर्तय ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं शृणु शोभने ।
सुकृतं दुष्कृतं चेति द्विविधः कर्मविस्तरः ।
तयोर्यद्दुष्कृतं कर्म तच्च संजायते त्रिधा ।
मनसा कर्मणा वाचा बुद्धिमोहसमुद्भवम् ।
मनःपूर्वं तु वाक्कर्म वर्तते वाङ्मयं ततः ।
जायते वै क्रियायोगमेवं चेष्टाक्रमं प्रिये ।
अभिद्रोहोऽभ्यसूया च परार्थे चक्षुषा स्पृहा ।
शुभाशुभानां मर्त्यानां वर्तनं विपरीततः ।
धर्मकार्ये यदश्रद्धा पापकर्मणि हर्षणम् ।
एवमाद्यशुभं कर्म मनसा पापमुच्यते ।
अनृतं यच्च परुषमबद्धवचनं कटु ।
असत्यं परिवादश्च पापमेतत्तु वाङ्मयम् ।
अगम्यागमनं चैव परदारनिषेवणम् ।
वधबन्धपरिक्लेशैः परप्राणोपतापनम् ।
चौर्यं परेषां द्रव्याणां हरणं नाशनं तथा ।

om. line 2769. — (L. 2770) M_4 -मृग- (for -वृक-). — (L. 2771) T_1 पुत्र- (for पितृ-). D_{10} $T_{2.3}$ G कृतघ्नः पु(·G_2 मि)त्रघाती च (for the prior half). D_{10} $T_{1.3}$ G [अ]धि-; T_2 च (for [अ]व-). — D_{10} $T_{2.3}$ G M om. lines 2772–2773. — (L. 2774) D_{10} T G नरा निरयगामिनः (for the post. half). — (L. 2775) T_2 तां तां योनिं; T_3 तांस्तान्गर्भान् (for °न्भावान्). D_{10} तांस्तान्संप्रतिपद्यंते (for the prior half). — (L. 2776) D_{10} T_3 G निर्देश्याः (for निर्दग्धाः). — (L. 2777) T_1 कथंचित्सुकृतादेव (for the prior half). — (L. 2778) D_{10} T G बहुशश्चाग्निसंक्रांतं (for the prior half). D_{10} T_3 G शुचिमयं; T_1 शुचि भवेद्; T_2 शुचितरं (for °तमं). T_3 तथा (for यथा). — (L. 2779) G_3 M_4 -संतप्तं (for °प्तस्). M_{1-3} शोध्यते (for शु°). T_1 बलात् (for मलात्). D_{10} T_3 G M_4 तथात्मा शोध्यते बलात् (M_4 महान्) (for the post. half). — (L. 2780) G_2 सुदुर्बलं (for °र्लभं). T_1 देति (for चेति). M_4 सुदुर्लभं चेति विद्धि (for the prior half). M_4 फलं (for विद्धि). — Colophon. *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 G_2 M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः; T_2 उमामहेश्वरसंवादे नरकविशेषाः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_3 $G_{2.4}$ 213; T_1 206; T_2 212; $G_{1.3}$ M_1 207; $M_{2.3}$ 208; M_4 205. — G_2 om. the ref. T_1 om. from the post. half of line 2781 up to the prior half of line 2782. T_1 om. lines 2784–2785. — (L. 2784) D_{10} $T_{2.3}$ G स्वं स्वं (for सर्वं). — (L. 2786) T_2 यन्; T_3 G_1 यो (for ऽधो). — (L. 2787) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} वापि; G_4 चापि (for कर्म). D_{10} T G भवेत् (for नयेत्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2790) D_{10} T G द्विविधं कर्मविस्तरं (for the post. half). — (L. 2792) D_{10} कर्मणा मनसा (by transp.). D_{10} T_2 G_2 -समुद्भवात् (for °द्भवम्). — (L. 2793) D_{10} T_3 G_{1-3} $M_{2.4}$ वा कर्म; T_2 तत्कर्म (for वाक्कर्म). M_{1-3} तथा (for ततः). M_4 वर्तेते वाङ्मयात्तथा (for the post. half). — (L. 2794) M_4 -योगाद् (for -योगम्). D_{10} T_3 G अनु चेष्टाः (for एवं चेष्टा-). T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 क्रमः (for -क्रमं). — (L. 2795) D_{10} T G परार्थेषु च वै स्पृहा (for the post. half). — T_1 om. line 2796. — (L. 2796) D_{10} G वर्तनं परिवारितः; T_2 °नं विपरीतकं (for the post. half). — (L. 2797) T_1 तथाश्रद्धा; G_3 यदाश्रद्धा; M_4 तु याश्रद्धा (for यदश्रद्धा). — (L. 2799) T_1 M_4 पारुष्यम्; G_2 वचनम् (for परुषम्). T_1 अयुक्त-; $G_{1.3}$ अबद्धं (for °द्ध-). T_2 अबंधं यच्च शंकरि; G_2 अबद्धं परुषं कटु (for the post. half). $M_{1.3}$ असत्यं — (L. 2800) M_4 असत्त्वं (for °त्यं). — (L. 2802) M_4 परिवादं च (for the prior half). — (L. 2804) T_1 परतापोपताडनं (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अभक्ष्यभक्षणं चैव व्यसनेष्वभिषङ्गता ।
दर्पात्स्तम्भाभिमानाच्च परेषामुपतापनम् ।
अकार्याणां च करणमशौचं पानमेव च ।
दौःशील्यं क्षुद्रसंपर्कः साहाय्यं पापकर्मणि ।
अधर्म्यमयशस्यं च कार्यं तस्य निषेवणम् ।
एवमाद्यशुभं चान्यच्छारीरं पापमुच्यते ।
मानसाद्वाङ्मयं पापं विशिष्टमिति वक्ष्यते ।
वाङ्मयादपि वै पापं शारीरं गण्यते बहु ।
एवं पापयुतं कर्म पातयेत्त्रिविधं नरम् ।
परोपतापजननमत्यन्तं पापकं स्मृतम् ।
द्विविधं तत्कृतं पापं कर्तारं नरकं नयेत् ।
पातकं त्वपि यत्कर्म करणाद्बुद्धिपूर्वकम् ।
सापदेशमवश्यं तु कर्तव्यमिति यत्कृतम् ।
कथंचित्तत्कृतमपि कर्ता तेन न लिप्यते ।
अवश्यभावदेशेन प्रतिहन्येत कारणम् ।

उमा ।

भगवन्पापकं कर्म यथा कृत्वा न लिप्यते ।
अनृतं धर्मयुक्तं च तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

यो नरोऽनपराधी सन्नात्मप्राणस्य रक्षणात् ।
शत्रुमुद्यतशस्त्रं वा पूर्वं तेन हतोऽपि वा ।
प्रतिगत्य नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
चोराटविकसंत्रस्तास्तत्प्रतीकारचेष्टया ।
तान्प्रतिघ्नन्नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
वृत्तिघ्नं तु नरो हिंस्यान्न स पापेन लिप्यते ।
ग्रामार्थं भर्तृपिण्डार्थं दीनानुग्रहकारणात् ।
वधबन्धपरिक्लेशान्कुर्वन्पापात्प्रमुच्यते ।
दुर्भिक्षे चात्मवृत्त्यर्थमेकायनगतस्तथा ।
अकार्यं वाप्यभक्ष्यं वा कृत्वा पापैर्न लिप्यते ।
व्याधितो रोगमोक्षार्थमभक्ष्येण न लिप्यते ।
अनृतं धर्मयुक्तं च दाक्षिण्यात्स्त्रीषु भाषितम् ।
आत्मप्राणभयाद्युक्तं मोक्षार्थं चाप्यधार्मिकात् ।
विवाहकरणे चैव लौकिकेनानृतं ब्रुवन् ।
संस्तम्भनार्थं त्रस्तानामनृतेन न लिप्यते ।
विधिरेष गृहस्थानां प्रायेणैवोपदिश्यते ।
अवाच्यं वाप्यकार्यं वा देशकालवशेन तु ।
बुद्धिपूर्वं नरः कुर्वंस्तत्प्रयोजनमात्रया ।
किंचिद्वा लिप्यते पापैरथ वा न च लिप्यते ।
एवं देवि विजानीहि नास्ति तत्र विचारणा ।

परेषां व्यसनक्रिया (for the post. half). — T_1 om. line 2805. — (L. 2805) T_3 स्तंभाभिमानाच्च ; M_4 °भिमानश्च (for °मानाच्च). M_4 -तापनात् (for °नम्). — (L. 2806) D_{10} T G अशौचं पान(T_2 °प)सेवनं (for the post. half). — (L. 2807) D_{10} T G पाप- (for क्षुद्र-). $T_{2.3}$ -संपर्कं (for °र्कः). T_1 आवासः पापकर्मणां (for the post. half). — (L. 2808) $G_{1.3}$ कामं (for कार्यं). — (L. 2810) T_2 M_4 मनसा (for मानसाद्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लक्ष्यते (for व°). T_1 वरिष्ठमिति लक्षये (for the post. half). — After line 2810, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 read line 2822, repeating it in its proper place, while G_2 reads line 2822. — (L. 2811) D_{10} T G पापाच्च (for पापं). — (L. 2812) D_{10} S त्रिविधं पातयेन्नरं (for the post. half). — T_1 om. lines 2813-2818. — (L. 2813) D_{10} T_3 G परापकारजननम् ; T_2 परतापकरं पापम् ; M_4 परोपघातजननम् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G पापकं (for पापकं). — (L. 2814) D_{10} $T_{2.3}$ G त्रिविधं (for द्वि°). D_{10} T_3 G पापकं (for नरकं). — (L. 2815) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ चापि ; G_3 नापि (for त्वपि). D_{10} T_3 G कर्मणा ; T_2 कर्मणां ; M_4 कारणं (for करणाद्). — (L. 2816) M_4 अपि (for इति). — (L. 2817) T_2 G स (for न). — (L. 2818) D_{10} $T_{2.3}$ G अवश्यं पापदेशेन (for the prior half). — (L. 2819) D_{10} कर्म (for कृत्वा). — After line 2819, T_3 ins. :

पापस्यावरणे वापि तद्दोषश्च महेश्वर ।

— D_{10} T $G_{1.3.4}$ om. line 2820. G_2 om. (hapl.) lines 2820–2823. — T_1 महेशः (for महेश्वरः). — (L. 2821) G_4 [ऽ]परो (for नरो). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ च (for सन्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स्वात्म- (for आत्म-). $M_{1.2}$ कारणात् (for रक्ष°). — (L. 2823) D_{10} T_1 $G_{1.3.4}$ प्रतिहन्यात् ; $T_{2.3}$ °हन्य (for °गत्य). T_1 यस्तु (for हिंस्यात्). — D_{10} $G_{2.4}$ om. (hapl.) lines 2824–2826. — (L. 2824) T_3 चोरादधिकसंत्रस्तास् ; $G_{1.3}$ चोरा अधिकसंत्रस्तास् (for the prior half). — For line 2824, T_1 subst. :

ये संत्रासकराश्चोरास्तथैवाटविकाश्च ये ।

— (L. 2825) $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ यः प्रजघ्नन् ; M यः प्रति° (for तान्प्रति°). T_1 यस्तु ; $G_{1.3}$ हन्यात् (for हिंस्यात्). — After 2825, T_2 reads 2836 repeating it in its proper place. $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ om. (hapl.) line 2826. — (L. 2828) M_4 घ्नंत (for कुर्वन्). — (L. 2829) M_4 दुर्भिक्षं (for °क्षे). — (L. 2830) $G_{1.3}$ अपि (for वापि). D_{10} $T_{1.3}$ G पापान् ; T_2 पापं (for पापैर्). — After line 2830, M_4 reads line 2836. D_{10} T G om. (hapl.) lines 2831–2835. — (L. 2831) M_4 बाधितो दोषमोक्षार्थे (for the prior half). — (L. 2833) M_3 नर्म- (for धर्म-). — (L. 2835) M_4 दृप्तानाम् (for त्रस्ता°). — (L. 2837) $T_{1.2}$ अकार्यं वाप्यवाच्यं वा (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।

भगवन्पानदोषांश्च पेयापेयत्वकारणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे वद महेश्वर ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि पानोत्पत्तिं शुचिस्मिते ।
पुरा सर्वेऽभवन्मर्त्या बुद्धिमन्तो नयानुगाः ।
शुचयः सुभगाचाराः सर्वे सुमनसः प्रिये ।
एवंभूते तदा लोके प्रेष्यत्वं न परस्परम् ।
प्रेष्याभावान्मनुष्याणां कर्मारम्भो ननाश ह ।
उभयोर्लोकयोर्नाशं दृष्ट्वा कर्मक्षयात्प्रभुः ।
यज्ञकर्म कथं लोके वर्ततेति पितामहः ।
आज्ञापयत्सुरान्देवि मोहयस्वेति मानुषान् ।
तमसः सारमुद्धृत्य पानं बुद्धिप्रणाशनम् ।
न्यपातयन्मनुष्येषु पापदोषावहं प्रिये ।
तदाप्रभृति तत्पीत्वा मुहुर्मुहुर्मानुषा भुवि ।
कार्याकार्यमजानन्तो वाच्यावाच्यं गुणागुणम् ।
केचिद्धसन्ति तत्पीत्वा प्ररुदन्ति तथा परे ।
नृत्यन्ति मुदिताः केचिद्गायन्ति च शुभाशुभम् ।
कलहं कुर्वतेऽभीक्ष्णं प्रहरन्ति परस्परम् ।
केचिद्धावन्ति सहसा प्रस्खलन्ति पतन्ति च ।
अयुक्तं बहु भाषन्ते यत्रक्वचन शेरते ।
नग्ना विक्षिप्य गात्राणि नष्टसंज्ञा मृता इव ।
एवं बहुविधान्पापान्कुर्वन्ति हतचेतसः ।
ये पिबन्ति महामोहं पानं पापयुता नराः ।
धृतिं लज्जां च बुद्धिं च पानं पीतं प्रणाशयेत् ।
तस्मान्नराः संभवन्ति निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
बुद्धिसत्त्वैः परिक्षीणास्तेजोहीना मलान्विताः ।
पीत्वा पीत्वा तृषायुक्ताः पानपाः संभवन्ति च ।
पानकामाः पानकथाः पानकालाभिकाङ्क्षिणः ।
पानार्थं कर्मवश्यास्ते संभवन्ति नराधमाः ।
पानकामास्तृषायोगाद्बुद्धिसत्त्वपरिक्षयात् ।
पानपानां प्रेष्यकराः पानपास्त्वभवन्भृशम् ।
तदाप्रभृति वै लोके नीचैः पानवशैर्नरैः ।
कारयन्ति च कर्माणि बुद्धिमन्तस्त्वपानपाः ।
कारुत्वमथ दासत्वं प्रेष्यतामेत्य पानपाः ।
सर्वकर्मकराश्चासन्पशुवद्रज्जुबन्धिताः ।
पानपास्तु मदान्धत्वात्तदा बुद्धिप्रणाशनात् ।
कार्याकार्यस्य चाज्ञानाद्यथेष्टकरणात्स्वयम् ।
विदुषामविधेयत्वात्पापमेवाभिपद्यते ।
परिभूतो भवेल्लोके मद्यपो मित्रभेदकः ।
सर्वकालमशुद्धश्च सर्वभक्षस्तथाभवत् ।
विशिष्टैर्ज्ञातिभिर्द्वेष्यः सततं कलिभावनः ।

the prior half). T1 om. from the post. half of line 2838 up to the prior half of line 2839. — (L. 2839) T2 आलिप्यते (for वा लि°). T1 न स पापेन लिप्यते; M4 अथ वाचा न लिप्यते (for the post. half). T1 om. from the post half of line 2841 up to the prior half of line 2842. — (L. 2843) T2 अहं (for हन्त). — (L. 2845) D10 T1. 3 G सुशुभाचाराः; T2 च शुभा° (for सुभगा°). D10 T2. 3 G1-3 चोन्मनसः (for सुम°). — (L. 2846) D10 T G प्रेष्यकृत् (for °त्वं). — (L. 2848) G4 नृपः (for प्रभुः). — (L. 2849) T2 तथा (for कथं). T3 एवंभूते तदा लोके (for the prior half). — T1 om. line 2850. — (L 2851) T2 प्राण- (for पानं). — (L. 2852) T1 सर्व- (for पाप-). — (L. 2853) D10 T2. 3 G2. 4 तत्पानात्; T1 पानेन; G1. 3 तत्पानं (for तत्पीत्वा). D10 T2. 3 G मानवा (for मानुषा). — (L. 2855) M4 वदंति (for हसन्ति). D10 T G प्रनृत्यंति (for प्ररु°). M4 प्रिये (for परे). — (L. 2856) T1 om. from the post. half up to the prior half of line 2857. D10 T3 G1. 3. 4 M4 शुभाशुभान् (for °शुभम्). — (L. 2857) D10 T2 G कलिं त (for कलहं). T3 कलिं कुर्वंति तेऽभीक्ष्णं (for the prior half). — (L. 2858) D10 T2. 3 G M1-3 क्वचिद् (for के°). T1 तथापरे (for पतन्ति च). — (L. 2859) D10 T2. 3 G शोभने (for शेरते).

— (L. 2860) D10 T G नष्टज्ञाना इवा(G2 उपा)सते (for the post. half). — (L. 2861) D10 T G भावान् (for पापान्). D10 भ्रांत-; T1 हत- (for हत-) T2. 3 G कुर्वंति भ्रांत(T2 °ति)चेतनाः (for the post. half). — (L. 2865) T1 -सत्त्व- (for -सत्त्वैः). T2 मदान्विताः (for मला°). — (L 2867) T2 -पराः (for -कथाः). G3. 4 पानकालाभिलाषिणः; M4 °कामाभिकांक्षिताः (for the post. half). — T1 om. (hapl.) lines 2868-2869. — (L. 2869) M1. 4 केचित्सत्त्व- (for बुद्धिसत्त्व-). — (L. 2870) D10 T G पानदानां (for °पानां). D10 T G पानपाः सहसाभवन् (for the post. half). — (L. 2871) D10 T G दीनैः (for नीचैः). T1 पापरतैर्; T2 पापवशैर् (for पान°). — (L. 2872) D10 T G तु (G4 च) पानपाः (G1. 3 °दाः) (for त्वपानपाः). — D10 om. (hapl.) line 2873. — (L. 2874) M1 सर्वकाम- (for °कर्म-). T3 -पीडिताः; G1. 3 -बंधिनः (for -बन्धिताः). — T1 om. lines 2875-2880. — (L. 2875) D10 G2. 4 सुधां दत्त्वा; T2 G1. 3 सुरां पीत्वा; T3 सुरां दत्त्वा (for मदान्धत्वात्). — (L. 2876) M4 यथेष्टं कारिणः स्वयं (for the post. half). — (L. 2877) G1 अपि हेयत्वात्; G4 अभिधेयत्वात् (for अविधे°). — (L. 2879) T2 अबुद्धिश्च; T3 G2. 4 अशुद्धिश्च (for °शुद्धश्). T2 G1. 3 भवेत् (for [अ]भवत्). — (L. 2880) D10 T2. 3 G विनष्टो ज्ञाति(D10 जाति-; G2. 3 ज्ञान)विद्वेष्यः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कटुकं परुषं घोरं वाक्यं वदति सर्वतः ।
गुरूनतिवदेन्मत्तः परदारान्प्रधर्षयेत् ।
संविदं कुरुते शौण्डैर्न शृणोति हितं क्वचित् ।
एवं बहुविधा दोषाः पानपे सन्ति शोभने ।
केवलं नरकं यान्ति नास्ति तत्र विचारणा ।
तस्मात्तद्वर्जितं सद्भिः पानमात्महितैषिभिः ।
यदि पानं न वर्जेरन्सन्तश्चारित्रकारणात् ।
भवेदेवं जगत्सर्वं निर्मर्यादं च निष्क्रियम् ।
तस्माद्बुद्धेर्हि रक्षार्थं सद्भिः पानं विवर्जितम् ।
इति ते दुष्कृतं सर्वं त्रिविधं कथितं प्रिये ।

Colophon.

महेश्वरः ।

विधानं सुकृतस्यापि भूयः शृणु शुचिस्मिते ।
प्रोच्यते तत्त्रिधा देवि सुकृत च समासतः ।
यदौपरमिकं चैव सुकृतं निरुपद्रवम् ।
तथैव सोपकरणं तावता सुकृतं विदुः ।
निवृत्तिः पापकर्मभ्यस्तदौपरमिकं प्रिये ।
मनोवाक्कायजा दोषाः शृणु मे वर्जनाच्छुभम् ।
त्रैविध्यदोषोपरमे यस्तु दोषव्यपेक्षया ।
स तु प्राप्नोति सकलं सर्वदुष्कृतवर्जनात् ।
व्रतवद्वर्जयेद्दोषान्युगपत्पृथगेव वा ।
तथा धर्ममवाप्नोति दोषत्यागो हि दुष्करः ।
दोषसाकल्यसंत्यागान्मुनिर्भवति मानवः ।
सौकर्यं परधर्मस्य कार्यारम्भाद्वतेऽपि च ।
आत्मना स्थापनामात्राल्लभ्यते सुकृतं परम् ।
अहो नृशंसाः पच्यन्ते मानुषाः स्वल्पबुद्धयः ।
ये तादृशं न बुध्यन्ते आत्माधीनं च निर्व्ययम् ।
दुष्कृतत्यागमात्रेण पदमूर्ध्वं हि लभ्यते ।
पापभीरुत्वमात्रेण दोषाणां परिवर्जनात् ।
सुशोभनं भवेद्देवि किमु धर्मव्यपेक्षया ।
इत्यौपरमिकं देवि सुकृतं कथितं तव ।
श्रुताच्च वृद्धसंयोगादिन्द्रियाणां च निग्रहात् ।
संतोषाच्च धृतेश्चैव शक्यते दोषवर्जनम् ।
तदेव यम इत्याहुर्दोषसंयमनं प्रिये ।
यमधर्मेण धर्मोऽस्ति नान्यः शुभतरः शुभे ।
यमधर्मेण यतयः प्राप्नुवन्त्युत्तमां गतिम् ।
ईश्वराणां प्रभवतां दरिद्राणां च वै नृणाम् ।
सफलो दोषसंत्यागो दानादपि शुभादपि ।
तपो दानं महादेवि दोषमल्पं विनिर्दहेत् ।

(for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G -भावगः (for °नः). M_4 सर्वं तत्कलहाग्रहः (for the post. half). —(L. 2881) D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} परुषं कटुकं घोरं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वशः; T_1 पानपः (for सर्वतः). —(L. 2882) T_1 मर्त्यैः; T_2 मुक्तः (for मत्तः). —(L. 2883) T_1 धूर्तैर् (for शौण्डैर्). —(L. 2887) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ न वर्तेरन्; T_1 सत्यजे° (for न वर्जे°). $G_{1.3}$ यदि पापान्न वर्तेरन् (for the prior half). —(L. 2888) D_{10} T_3 G एतज्; $T_{1.2}$ एव (for एवं). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ अमर्यादं (for निर्म°). — T_1 om. lines 2889–2890. —(L. 2889) D_{10} वृद्धैर्; T_3 बुधैर् (for बुद्धेर्). —(L. 2890) G_4 देवि (for सर्वं). T_2 $G_{1.3}$ कथितं त्रिविधं प्रिये; G_4 त्रिविधं दुष्कृतं प्रिये (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{2-4} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M_1 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 214; T_1 207; T_3 213; $G_{1.3}$ M_1 208; $M_{2.3}$ 209; M_4 206. — T_1 महेशः (for °श्वरः). —(L. 2892) $G_{1.3}$ त्रिविधं (for तत्त्रिधा). T_2 ते (for च). — T_1 om. lines 2893–2895. —(L. 2893) $G_{1.3}$ M_2 (*inf. lin.*) औपरमितं (for °कं). —(L. 2894) M_4 तपसा (for तावता). —(L. 2895) M_2 (*inf. lin.*) औपरमितं (for °कं). —(L. 2896) T_2 G_{1-3} $M_{1.4}$ मनोवाक्कायजान्दोषान् (for the prior half). — For line 2896, T_1 subst. :

वाङ्मनःकायजं चेति सुकृतं त्रिविधं स्मृतम् ।

—(L. 2897) T_1 यश्च; M_4 नित्यं (for यस्तु). —(L. 2898) T_1 सुकृतं (for सकलं). $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ सर्वं (for सर्व-). M_3 -वर्जनं (for -वर्जनात्). —(L. 2900) T_1 स तु (for तथा). T_2 तथा कर्माण्यवाप्नोति (for the prior half). —(L. 2901) G_2 मत्तो (for मुनिर्). — T_1 om. line 2902. —(L. 2902) D_{10} सौकर्यं (for °र्यं). D_{10} $T_{2.3}$ G पश्य (for पर-). —(L. 2903) T_1 आत्मवत्; M_{1-3} °नः (for °ना). D_{10} T_3 G_2 आत्मोपलब्धोपरमाल्ल; T_2 आत्मोपसर्पोपरमाल्ल: $G_{1.3.4}$ आत्मा च लब्धोपरमो (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ लभेत; T_1 $G_{1.3}$ लभते (for लभ्यते). T_1 फलं; M_4 पदं (for परम्). —(L. 2904) $G_{1.3}$ त्वल्प- (for स्वल्प-). —(L. 2905) T G_4 एतादृशं (for ये ता°). M_4 कुर्वन्ति (for बुध्यन्ते). D_{10} T_3 G निर्व्यथाः; T_1 निर्दयाः; T_2 निवृत्ताः (for निर्व्ययम्). — T_1 om. lines 2906–2908. —(L. 2908) D_{10} T G सुशोभनो (for °भनं). T_2 $G_{1.3}$ ऋजु- (for किमु). —(L. 2909) $G_{1.3.4}$ कथितं सुकृतं तव (for the post. half). —(L. 2910) T_2 श्रुत्वा (for श्रुताच्). —(L. 2911) T_1 पश्यते (for शक्यते). —(L. 2912) D_{10} $T_{2.3}$ G धर्मम्; M यमस्य (for यम). — T_1 om. (hapl.) line 2913. —(L. 2913) $G_{1.3}$ शुभकरः (for °तरः). D_{10} $T_{2.3}$ G प्रिये (for शुभे). —(L. 2915) T_1 भवेन्नृणां; G_4 नृणां प्रिये (for च वै

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सुकृतं यामिकं प्रोक्तं पथ्यं निरुपसाधनम् ।
सुखाभिसंधिर्लोकानां सत्यं शौचमथार्जवम् ।
व्रतोपवासः प्रीतिश्च ब्रह्मचर्यं दमः शमः ।
एवमादि शुभं कर्म सुकृतं नियमाश्रितम् ।
शृणु तेषां विशेषांश्च कीर्तयिष्यामि भामिनि ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ।
नास्ति सत्यात्परं दानं नास्ति सत्यात्परं तपः ।
यथा श्रुतं यथा दृष्टमात्मना यद्यथा कृतम् ।
तथा तस्याविकारेण वचनं सत्यलक्षणम् ।
यच्छलेनाभिसंयुक्तं सत्यरूपं मृषैव तत् ।
नित्यमेव प्रवक्तव्यं पारावर्यं विजानता ।
दीर्घायुश्च भवेत्सत्यात्कुलसंतानपालकः ।
लोकसंस्थितिपालश्च भवेत्सत्येन मानवः ।

उमा ।

कथं संधारयन्मर्त्यो व्रतं शुभमवाप्नुयात् ।

महेश्वरः ।

पूर्वमुक्तं तु यत्पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
व्रतवत्तस्य संत्यागस्तदौपरमिकं व्रतम् ।
तेन धर्ममवाप्नोति व्रतवत्परिपालयन् ।
मङ्गलं शुभकर्माणि व्रतेनैव समाचरेत् ।
नरो धर्ममवाप्नोति शुभसंजोषणं व्रतम् ।
यद्यदात्मप्रियं नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
व्रतवत्तस्य संत्यागस्तपोव्रतमिति स्थितम् ।
त्याज्यं वा यदि वा जोष्यमव्रतेन वृथा चरन् ।
तथा फलं न लभते तस्माद्धर्मं व्रताच्चरेत् ।
शुद्धकायो नरो भूत्वा स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
पञ्च भूतानि चन्द्रार्कौ संध्ये धर्मं यमं पितॄन् ।
आत्मनैनं तथात्मानं निवेद्य व्रतवच्चरेत् ।
व्रतमा मरणाद्वापि कालच्छेदेन वा चरेत् ।
शाकादिषु व्रतं कुर्यात्तथा पुष्पफलादिषु ।
ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्यादुपवासं तथा व्रतम् ।
एवमन्येषु बहुषु व्रतं कार्यं हितैषिणा ।
व्रतभङ्गो यथा न स्याद्रक्षितव्यं तथा बुधैः ।
व्रतभङ्गो महत्पापमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
औषधार्थं यदज्ञानाद्गुरूणां वचनादपि ।
अनुग्रहार्थं बन्धूनां व्रतभङ्गो न दुष्यते ।
व्रतापवर्गकालेषु देवब्राह्मणपूजनम् ।
नरेण तु यथाशक्ति कार्यं सिद्धिं तथाप्नुयात् ।

उमा ।

कथं शौचविधिस्तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं शौचमिष्यते ।
मानसं सुकृतं यत्तच्छौचमाभ्यन्तरं स्मृतम् ।
सदाहारविशुद्धिश्च कायप्रक्षालनं च यत् ।
बाह्यं शौचं भवेदेतत्तथैवाचमनादि च ।
मृच्चैव शुद्धदेशस्था गोशकृन्मूत्रमेव च ।
द्रव्याणि गन्धयुक्तानि यानि पुष्टिकराणि च ।
एतैः संमार्जयेत्कायमम्भसा च पुनः पुनः ।
अक्षोभ्यं यत्प्रकीर्णं च नित्यस्रोतश्च यज्जलम् ।
प्रायशस्तादृशे मज्जेदन्यथा चापि वर्जयेत् ।

नृणाम्). — (L. 2917) $G_{1.3}$ M महदपि (for महादेवि). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 हि निर्हरेत्; M_{1-3} हि निर्दहेत् (for विनिर्द°). T_1 दोषं सर्वं विनिर्हरेत् (for the post. half). — (L. 2918) D_{10} $T_{2.3}$ G चोक्तं (for प्रोक्तं). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 2919. D_{10} $T_{2.3}$ G वक्ष्ये (for पथ्यं). — (L. 2919) T_1 तथा; M_4 उत (for अथ). — (L. 2920) T_1 M_{1-3} व्रतोपवासं (for °वासः). — (L. 2922) T_1 शोभने (for भामिनि). — (L. 2923) M_4 संयानं (for सोपानं). — T_1 om. lines 2925–2951. — (L. 2926) D_{10} $T_{2.3}$ G विकारेण (for [अ]वि°). — (L. 2927) D_{10} $T_{2.3}$ G M_2 शीलेन (for छ°). — (L. 2928) D_{10} $T_{2.3}$ G सत्यम् (for नित्यम्). — (L. 2929) M_4 -कारकः (for -पालकः). — D_{10} T_3 G M_1 om. (hapl.) lines 2933–2937. T_2 om. lines 2934–2935. — (L. 2936) T_2 तेन (for नरो). T_2 -संजोषणाद् (for °षणं). — (L. 2938) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{3.4}$ स्मृतं (for स्थितम्). — (L. 2940) D_{10} $T_{2.3}$ G वृथा (for व्रताच्). — (L. 2942) G_3 समौ (for यमं). — (L. 2943) D_{10} $T_{2.3}$ G [ए]व (for [ए]वं). — (L. 2944) T_2 हरणाद् (for मर°). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2.4}$ [आ]हरेत् (for चरेत्). M_4 om. (hapl) from the post. half of line 2945 up to the prior half of line 2946. — (L. 2946) D_{10} $T_{2.3}$ G उपवासव्रतं G_{2-4} M_1 ब्रह्मचर्य- (for °चर्यं). D_{10} $T_{2.3}$ G उपवासव्रतं तथा (for the post. half). — (L. 2951) T_2 भूतानां (for बन्धूनां). — (L. 2952) D_{10} T_2 G M_1 -काले तु; T_3 -कालेपि (for -कालेषु). — (L. 2953) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा विद्धि (for यथाशक्ति). T_3 कार्य- (for कार्यं). D_{10} T_2 G कार्यसिद्धि यथा(D_{10} °द्धिमवा)प्नुयात् (for the post. half). — T_1 महेशः; G_2 शिवः (for महेश्वरः). — (L. 2955) T_3 M_4 अभ्यंतरं (for आ°). G_3 [इ]व (for [इ]ति). — (L. 2956) T_2 मनसा (for मानसं). — (L. 2957) T_1 -प्रतपनं (for -प्रक्षालनं). — (L. 2958) D_{10} $T_{2.3}$ G बाह्य- (for बाह्यं). T_1 [आ]चमनादिकं; T_2 $G_{1.3}$ °दिषु; G_2 °दि वा (for °नादि च). — (L. 2959) $G_{1.3}$ शुभ- (for शुद्ध-). — (L. 2963) D_{10} T_3 G वि- (for [अ]-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

त्रिराचमनकं श्रेष्ठं निष्फेनैर्निर्मलैर्जलैः ।
तथा विण्मूत्रयोः शुद्धिरद्भिर्बहुमृदा भवेत् ।
तदैव जलसंशुद्धिर्यत्संशुद्धं तु संस्पृशेत् ।
शकृता भूमिशुद्धिः स्याल्लोहानां भस्मना स्मृता ।
तक्षणं घर्षणं चैव दारवाणां विशोधनम् ।
दहनं मृन्मयानां च मर्त्यानां कृच्छ्रधारणम् ।
शेषाणां देवि सर्वेषामातपेन जलेन च ।
ब्राह्मणानां च वाक्येन सदा संशोधनं भवेत् ।
अदुष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ।
एवमापदि संशुद्धिरेवं शौचं विधीयते ।

उमा ।

आहारशुद्धिस्तु कथं तन्मे वद महाप्रभो ।

महेश्वरः ।

अमांसमद्यमक्लेद्यमपर्युषितमेव च ।
अतिकट्वम्ललवणैर्हीनं च शुभगन्धि च ।
कृमिकीटमलैर्हीनं संभृतं शुद्धभाजने ।
एवंविधं सदाहारं देवब्राह्मणसत्कृतम् ।
शुद्धमित्येव विज्ञेयमन्यथा त्वशुभं भवेत् ।
ग्राम्यादारण्यकैः सिद्धं शुद्धमित्यवधारय ।
अतिमात्रगृहीतात्तु अल्पदत्तं भवेच्छुचि ।
यज्ञशेषं हविःशेषं पितृशेषं च निर्मलम् ।
इति ते कथितं देवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भक्षयन्त्यपरे मांसं वर्जयन्त्यपरे भुवि ।
तन्मे वद महादेव भक्ष्याभक्ष्यस्य कारणम् ।

महेश्वरः ।

मांसस्य भक्षणे दोषो यश्चास्याभक्षणे गुणः ।
तदहं कीर्तयिष्यामि तन्निबोध यथातथम् ।
इष्टं दत्तमधीतं च क्रतवश्च सदक्षिणाः ।
अमांसभक्षणस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
आत्मार्थं यः परप्राणान्हिंस्यात्स्वादुफलेप्सया ।
व्यालगृध्रसृगालैश्च राक्षसैश्च समस्तु सः ।
यो वृथानित्यमांसाशी स पुमानधमो भवेत् ।
ततः कष्टतरं नास्ति स्वयमाहृत्य भक्षणात् ।
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
उद्विग्नवासं लभते यत्र यत्रोपजायते ।
संछेदनं स्वमांसस्य यथा संजनयेद्रुजम् ।
तथैव परमांसेऽपि वेदितव्यं विजानता ।
यस्तु सर्वाणि मांसानि यावज्जीवं न भक्षयेत् ।
स स्वर्गे विपुलं स्थानं लभते नात्र संशयः ।
यस्तु वर्षशतं पूर्णं तप्यते परमं तपः ।
यश्चापि वर्जयेन्मांसं सममेतन्न वा समम् ।
न हि प्राणैः प्रियतमं लोके किंचन विद्यते ।
तस्मात्प्राणिदया कार्या यथात्मनि तथा परे ।
सर्वे यज्ञा न तत्कुर्युः सर्वे वेदाश्च भामिनि ।

पि). — (L. 2964) D_{10} T G त्रिस्त्रि(G_4 °भि)राचमनं श्रेष्ठं (for the prior half). T_1 निर्णिक्तैर् ; $G_{1.3}$ नियतं (for निष्फेनैर्). M_4 om. (hapl.) from the post. half of line 2965 up to the prior half of line 2966. — (L. 2966) D_{10} $T_{2.3}$ G तथैव ; T_1 तदेव (for तदैव). T_1 M_4 यथा शुद्धं ; $G_{1.3}$ यथा शुद्धि ; M_{1-3} यदा शुद्धं (for यत्संशुद्धं). — (L. 2967) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ स्मृतं ; T_1 भवेत् ; G_2 कृतं (for स्मृता). — (L. 2968) T_3 कर्षणं (for घ°). — (L. 2969) M_4 शुद्धिकारणं (for कृच्छ्रधा°). — (L. 2974) D_{10} T G देवदेव (T_1 तन्मे वद) महेश्वर (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2976) D_{10} T G -लवण- (for °णैर्). M_4 अकटुक्षारलवणैर् (for the prior half). — (L. 2977) D_{10} T G -केश- (for -कीट-). T_3 -दर्शनं (for -भाजनम्). D_{10} T_2 G संवृ($G_{1.3}$ °हृ- ; G_4 °भृ)तं शुद्धदर्शनं ; T_1 संभृतं शुचि भोजनं (for the post. half). — (L. 2978) D_{10} $T_{2.3}$ M सदाहार्यं (for सदाहारं). T_1 G देवब्राह्मणसात्कृतं (for the post. half). — (L. 2979) T_3 श्रेष्ठम् (for शुद्धम्). D_{10} $T_{1.3}$ G तज् (for वि-). T_2 शुद्धिश्चत्रमितीत्येवम् (for the prior half). D_{10} T G अन्यथा मन्यतेऽशुभं (for the post. half). — (L. 2980) G_1 शुद्धं (for सिद्धं). D_{10} T G M_4 श्रेष्ठम् (for शुद्धम्). — T_1 om. line 2981. — (L. 2981) M_4 -गृहीतं (for °तात्). M_4 यच्च जग्धं भवेच्छुचिः (for the post. half). — G_2 om. line 2983. — (L. 2983) $T_{1.3}$ किं भूयः (T_3 भूयः किं) श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_3 $G_{2.4}$ 215 ; T_1 208 ; T_2 214 ; $G_{1.3}$ M_1 209 ; $M_{2.3}$ 210 ; M_4 207. — (L. 2984) D_{10} $T_{2.3}$ G विभो ; T_1 [ऽ]पि च (for भुवि). — (L. 2985) D_{10} T_3 G भक्ष्याभक्ष्यविनिर्णयं ; T_2 M °स्यकारणं (M_4 °णात्) (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 2987) T_4 तदहं संप्रवक्ष्यामि (for the prior half). G_1 यथातथा (for यथातथम्). — (L. 2988) T_1 [आ]प्तदक्षिणाः (for सद°). — (L. 2989) D_{10} T_3 G [ए]व (for [ए]ते). — (L. 2990) T_1 -परीप्सया (for -फले°). — (L. 2991) T_1 स्मृतः ; M_4 ततः (for तु सः). — (L. 2992) M_4 भूतो (for वृथा-). — (L. 2995) T_1 उद्विग्नतां स लभते (for the prior half). — (L. 2996) T_1 संखादनं ; T_3 यच्छेदनं ; M_4 संछेदनात् (for °दनं). D_{10} $T_{2.3}$ G रुजां (for रुजम्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यन्मांसरसमास्वाद्य पुनर्मांसानि वर्जयेत् ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
इत्येवं मुनयः प्राहुर्मांसस्याभक्षणे गुणान् ।
एवं बहुगुणं देवि नृणां मांसविवर्जनम् ।
न शक्नुयाद्यदा जीवंस्त्यक्तुं मांसं कथंचन ।
त्रिपुण्यमासमात्रं वा वर्जनीयं विशेषतः ।
न शक्नुयादपि तथा कौमुदीमासमेव च ।
जन्मनक्षत्रतिथिषु सदा पर्वसु रात्रिषु ।
वर्जनीयं तथा मांसं परत्र हितमिच्छता ।
अशक्तः कारणान्मर्त्यो भोक्तुमिच्छेद्विधिं शृणु ।
अनेन विधिना खादन्कल्मषेण न लिप्यते ।
सूनायां च गतप्राणं क्रीत्वा न्यायेन भामिनि ।
ब्राह्मणातिथिपूजार्थं भोक्तव्यं हितमिच्छता ।
भैषज्यकारणाद्व्याधौ खादन्पापैर्न लिप्यते ।
पितृशेषं तथैवाश्नन्मांसं नाशुभमृच्छति ।

उमा ।

गुरुपूजा कथं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।

महेश्वरः ।

गुरुपूजां प्रवक्ष्यामि यथावत्तव शोभने ।
कृतज्ञानां परो धर्म इति वेदानुशासनम् ।
तस्मात्स्वगुरवः पूज्यास्ते हि पूर्वोपकारिणः ।
गुरूणां च गरीयांसस्त्रयो लोकेषु पूजिताः ।
उपाध्यायः पिता माता संपूज्यास्ते विशेषतः ।
ये पितृभ्रातरो ज्येष्ठा ये च तस्यानुजास्तथा ।
पितुः पिता च सर्वे ते पूजनीया यथा पिता ।
मातुर्या भगिनी ज्येष्ठा मातुर्या च यवीयसी ।
मातामही च धात्री च सर्वास्ता मातरः स्मृताः ।
उपाध्यायस्य यः पुत्रो यश्च तस्य भवेद्गुरुः ।
ऋत्विग्गुरुः पिता चेति गुरवः परिकीर्तिताः ।
ज्येष्ठो भ्राता नरेन्द्रश्च मातुलः श्वशुरस्तथा ।
भयत्राता च भर्ता च गुरवस्ते प्रकीर्तिताः ।
इत्येष कथितः स्वर्ग्यो गुरूणां सर्वसंग्रहः ।
अनुवृत्तिं च पूजां च तेषामपि निबोध मे ।
अवध्यौ मातृपितरौ उपाध्यायस्तथैव च ।
कथंचिन्नावमन्तव्या नरेण हितमिच्छता ।
येन प्रीणाति च पिता तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
येन प्रीणाति चेन्माता प्रीताः स्युर्देवमातरः ।
येन प्रीणात्युपाध्यायो ब्रह्मा तेनाभिपूजितः ।
अप्रीतेषु पुनस्तेषु नरो नरकमेति हि ।
गुरूणां वैरनिर्बन्धो न कर्तव्यः कथंचन ।
नरकं स गुरुप्रीत्या मनसापि न गच्छति ।
न ब्रूयाद्विप्रियं तेषामनिष्टे न प्रवर्तयेत् ।
विगृह्य न वदेत्तेषां समीपे स्पर्धया क्वचित् ।
यद्यदिच्छन्ति ते कर्तुमस्वतन्त्रस्तदाचरेत् ।

— (L. 3000) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यत्र् (for यस्). $M_{1.3}$ विपुलं (for परमं) — (L. 3001) D_{10} T_3 G यच्चापि; T_1 M_{1-3} यच्चात्र; M_4 यश्चात्र (for °पि). — (L. 3002) $M_{1.2}$ किंचिन्न (for किंचन). — (L. 3004) $M_{2.3}$ सर्व- (for सर्वे). D_{10} T_3 G_2 देवाश् (for वेदाश्). — (L. 3005) D_{10} T G M_4 यो (for यन्). D_{10} T_3 G_2 मांसं वि-; T_2 $G_{1.3.4}$ मांसं न (G_1 च) (for मांसानि). M_{1-3} पुनर्मांसस्य वर्जनं (for the post. half). — After line 3005, M_4 ins. :

सत्रेण यजते नित्यं सदा दानं प्रयच्छति ।
तदा तपस्वी भवति मधुमांसस्य वर्जनात् ।

— D_{10} T G om. line 3006. T_1 om. line 3009. — (L. 3009) D_{10} T_2 G [अ]तीव (for जीवंस्). — (L. 3010) D_{10} $T_{2.3}$ G पुण्यं तन्मांसमात्रं वा (for the prior half). — T_1 om. line 3011. — (L. 3012) T_1 $G_{1.3.4}$ तथा (for सदा). — (L. 3013) T_2 वर्जितव्यं (for वर्जनीयं). D_{10} T_3 G तदा; $T_{1.2}$ सदा (for तथा). — (L. 3015) D_{10} $T_{2.3}$ G अनेन खादन्विधिना (for the prior half). D_{10} T G कलुषेण (for कल्म°). — T_2 om. (hapl.) lines 3016–3018. — (L. 3016) T_1 वि- (for च). — For line 3016, M_4 subst. :

स्वधायां च गतप्राणान्क्रीडन्त्या येन भामिनि ।

— (L. 3018) D_{10} $T_{1.3}$ G $M_{2.3}$ -करणाद् (for -का°).
G_4 वाथ (for व्याधौ). — (L. 3019) D_{10} $G_{2.4}$
[अ]न्न (for [अ]श्नन्). — (L. 3020) M_4 कर्म- (for
धर्म-). D_{10} T G -चारिभिः (for -काङ्क्षिभिः). — T_1
महेशः (for °श्वरः). — (L. 3022) G_2 देवानु- (for
वेदानु-). — (L. 3023) M_4 ते (for स्व-). — (L.
3026) T_1 च स्युर; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ पितुर् (for पितृ-).
T_1 om. from the post. half up to the prior half
of line 3027. — (L. 3027) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 पिता
यथा (by transp.); T_3 पिता तथा. — (L. 3028) D_{10}
T G transp. मातुर and या च. — (L. 3031) D_{10} T
G M_4 संप्र- (for परि-). — (L. 3032) D_{10} G_4 ज्येष्ठ- (for
ज्येष्ठो). — T_1 om. lines 3034–3035. — (L. 3034)
D_{10} G_4 सार्धं; T_3 सार्थं (for स्वर्ग्यो). T_2 इत्येते कथिताः
सर्वे; $G_{1.3}$ गुरुरित्येव कथितो (for the prior half).
— (L. 3036) D_{10} $T_{2.3}$ G आराध्यौ मातापितरौ (for the
prior half). — (L. 3038) D_{10} T G M_4 पितरस् (for
च पिता). — (L. 3039) G_4 तेन (for प्रीताः). $G_{2.4}$
स्याद् (for स्युर्). — (L. 3040) T_1 तेन ब्रह्मा प्रजापतिः
(for the post. half). — T_1 om. line 3043. — (L.
3043) D_{10} G नरः स्वगुरुमप्रीत्या (for the prior half).
— (L. 3044) D_{10} T_1 $G_{2.4}$ अनिष्टं; $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ अरिष्टं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वेदानुशासनसमं गुरुशासनमिष्यते ।
कलहांश्च विवादांश्च गुरुभिः सह वर्जयेत् ।
कैतवं परिहासांश्च मन्युकामाश्रयाः कथाः ।
गुरूणां योऽनहंवादी करोत्याज्ञामतन्द्रितः ।
न तस्मात्सर्वमर्त्येषु विद्यते पुण्यकृत्तमः ।
असूयामपवादांश्च गुरूणां परिवर्जयेत् ।
तेषां प्रियहितान्वेषी भूत्वा परिचरेत्सदा ।
न तद्यज्ञफलं कुर्यात्तपो वाचरितं महत् ।
यत्कुर्यात्पुरुषस्येह गुरुपूजा सदा कृता ।
अनुवृत्तेर्विना धर्मो नास्ति सर्वाश्रमेष्वपि ।
तस्मात्समादृतः काले गुरुवृत्तिं समाचरेत् ।
स्वमर्थं स्वशरीरं च गुर्वर्थे संत्यजेद्बुधः ।
विवादं धनहेतोर्वा मोहाद्वा तैर्न रोचयेत् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च दानानि विविधानि च ।
गुरुभिः प्रतिषिद्धस्य सर्वमेतदपार्थकम् ।
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्युर्मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तेभ्यो नान्यः पापकृदस्ति लोके ।

उमा ।

उपवासविधिं तत्र तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शरीरमलकार्श्यार्थमिन्द्रियोच्छोषणाय च ।
एकभुक्तोपवासैस्तु धारयन्ते व्रतं नराः ।
लभन्ते विपुलं धर्मं तथाहारपरिक्षयात् ।
बहूनामुपरोधं तु न कुर्यादात्मकारणात् ।
जीवोपघातं च तथा धान्यं संजीव्यमिष्यते ।
तस्मात्पुण्यं लभेन्मर्त्यः स्वयमाहारकर्शनात् ।
तद्गृहस्थैर्यथाशक्ति कर्तव्यमिति निश्चयः ।
उपवासार्दिते काय आपदर्थं पयो जलम् ।
भुञ्जन्व्रतघाती स्याद्ब्राह्मणाननुमान्य च ।

उमा ।

ब्रह्मचर्यं कथं देव रक्षितव्यं विजानता ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
ब्रह्मचर्यं परं शौचं ब्रह्मचर्यं परं तपः ।
केवलं ब्रह्मचर्येण प्राप्यते परमं पदम् ।
संकल्पाद्दर्शनाच्चैव तद्युक्तवचनादपि ।
संस्पर्शादथ संयोगात्पञ्चधा रक्षितं परम् ।
व्रतवद्धारितं चैव ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।
नित्यसंरक्षणं तस्य नैष्ठिकानां विधीयते ।
तदिष्यते गृहस्थानां कालमुद्दिश्य कारणम् ।
जन्मनक्षत्रयोगेषु पुण्यवासेषु पर्वसु ।
देवताधर्मकार्येषु ब्रह्मचर्यव्रतं चरेत् ।
ब्रह्मचर्यव्रतफलं लभेद्दारव्रती सदा ।
शौचमायुस्तथारोग्यं लभ्यते ब्रह्मचारिभिः ।

उमा ।

तीर्थचर्या कथं देव क्रियते धर्मकाङ्क्षिभिः ।
कानि तीर्थानि लोकेश तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि तीर्थस्नानविधिं प्रिये ।
पावनार्थं च शौचार्थं ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
यास्तु लोके महानद्यस्ताः सर्वास्तीर्थसंज्ञिताः ।
तासां प्राक्स्रोतसः श्रेष्ठाः संगमश्च परस्परम् ।

(for अनिष्टे). — T_1 om. line 3046. — (L. 3046) T_2 स्वयं तदपि चाचरेत् (for the post. half). — (L. 3047) G_4 वेदानुशासनमिमं (for the prior half). — T_1 om. line 3049. T_3 reads lines 3049–3052 twice. — (L. 3049) D_{10} G_2 तथा (for कथाः). T_3 (both times) G_4 मन्युकामाश्रयांस्तथा (for the post. half). — (L. 3052) D_{10} $T_{2,3}$ (both times) G अपवादं ; T_1 °राधं (for °वादांश्). T_3 (both times) गुरुभिः सह वर्जयेत् (for the post. half). — T_1 om. line 3055. — (L. 3057) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ क्षमाव्रतः ; T_1 क्षमायुतः ; $G_{1,3}$ क्षमावृतः (for समादृतः). — (L. 3058) $M_{1,4}$ समर्थं (for स्व°). M च (for स्व-). $G_{1,3}$ गुर्वर्थे संप्रवर्तयेत् (for the post. half). — (L. 3059) T_2 तैर्विवादं (for मोहाद्वा तैर्). — (L. 3061) T_1 निरर्थकं (for अपा°). — (L. 3065) T_1 ततो (for तेभ्यो). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3067) D_{10} T_3 G -शांत्यर्थम् ; T_1 -हान्य° (for -कार्श्या°). T_2 शरीरं लाभशांत्यर्थम् (for the prior half). — (L. 3068) T_1 G_4 धारयंति (for °यन्ते). — (L. 3071) M_4 जीवघातिनिवृत्त्यर्थं (for the prior half). D_{10} $T_{1,3}$ G सजीवं धान्यमिष्य(T_1 °मुच्य)ते ; T_2 स जीवं धारयिष्यते (for the post. half). — (L. 3072) G_2 -दर्शनात् (for -क°). — (L. 3074) G_2 काल (for काय). T_1 उपवासार्दितः काल (for the prior half). — (L. 3075) D_{10} $T_{2,3}$ G प्रातिघाती (for व्रत°). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. (hapl.) line 3077. — (L. 3077) G_4 सर्व (for देवि). — (L. 3081) T_1 G_4 अपि (for अथ). D_{10} $T_{2,3}$ G व्रतं ; T_1 ह तत् (for परम्). — (L. 3083) D_{10} $T_{2,3}$ G नित्यं संरक्षितं तस्य (for the prior half). — (L. 3085) D_{10} G_2 -चारेषु ; M_2 (*inf. lin.*) -मासेषु (for -वा°). — (L. 3089) D_{10} $T_{2,3}$ व्रतं (for वर्थं). G_1 कर्म- (for धर्म-). T_1 वर्तते ब्रह्मचारिभिः (for the post. half.). — (L. 3090) D_{10} $T_{2,3}$ G M_2 लोकेषु (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तासां सागरसंयोगो वरिष्ठश्चेति विद्यते ।
तासामुभयतः कूलं यत्र तत्र महर्षिभिः ।
देवैर्वा सेवितं देवि तत्तीर्थं परमं स्मृतम् ।
समुद्रश्च महातीर्थं पावनं परमं शुभम् ।
तस्य कूलगतास्तीर्था महद्भिश्च समाप्लुताः ।
स्रोतसां पर्वतानां च जोषितानां महर्षिभिः ।
अपि कूपतटाकं वा मुनिभिः सेवितं प्रिये ।
तत्तु तीर्थमिति ज्ञेयं प्रभावात्तु तपस्विनाम् ।
तदाप्रभृति तीर्थत्वं लेभे लोकहिताय वै ।
एवं तीर्थोद्भवं विद्धि तस्य स्नानविधिं शृणु ।
तन्मना व्रतभूयिष्ठो गत्वा तीर्थाभिकाङ्क्षया ।
उपवासत्रयं कुर्यादेकं वा नियमान्वितः ।
पुण्यमासयुते काले पौर्णमास्यां यथाविधि ।
बहिरेव शुचिर्भूत्वा तत्तीर्थं तन्मनाविशेत् ।
त्रिराप्लुत्य जलाभ्याशे दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
अभ्यर्च्य देवायतनं ततः प्रायाद्यथागतम् ।
एतद्विधानं सर्वेषां तीर्थं तीर्थं प्रति प्रिये ।
समीपतीर्थस्नानात्तु दूरतीर्थं सुपूजितम् ।
आदिप्रभृति शुद्धस्य तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।
तपोर्थं पापनाशार्थं शौचार्थं तीर्थगाहनम् ।
एवं पुण्येषु मासेषु तीर्थस्नानं शुभं भवेत् ।
एतन्नैयमिकं सर्वं सुकृतं कथितं तव ।

Colophon.

महेश्वरः ।

दानानि देवपूजां च पितृपूजां तथैव च ।
अन्यानि धर्मकार्याणि सुकृतं सोपसाधनम् ।
तत्सर्वं शृणु कल्याणि प्रजानां हितकाम्यया ।
चेतनाचेतनैर्युक्तं यल्लोके विद्यते धनम् ।
एतदर्थमवाप्नोति नरः प्रेत्य शुभेक्षणे ।

उमा ।

लोकस्थिदं तु यद्द्रव्यं सर्वसाधारणं भवेत् ।
तद्दत्त्वसर्वसामान्यं कथं धर्मं लभेन्नरः ।
एवं साधारणे द्रव्ये कस्य स्वत्वं कथं भवेत् ।

महेश्वरः ।

लोके भूतमयं द्रव्यं सर्वसाधारणं तथा ।
यथैव तद्दन्मर्त्यो भवेत्पुण्यं हि तच्छृणु ।
दाता प्रतिग्रहीता च देयं सोपक्रमं तथा ।
देशकालौ च यत्त्वेतद्दानं षड्गुणमुच्यते ।
तेषां संपद्विशेषांश्च कीर्त्यमानान्निबोध मे ।
आदिप्रभृति यः शुद्धो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
सत्यवादी जितक्रोधस्त्वलुब्धो नानसूयकः ।
श्रद्धावानास्तिकश्चैव एवं दाता प्रशस्यते ।

°श). T_1 नानातीर्थानि देवेश (for the prior half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3092) D_{10} $T_{1,2}$ G निर्मितं (for °ताः). — (L. 3093) T_3 -संज्ञकाः ; G_1 -संज्ञिकाः (for -संज्ञिताः). — (L. 3095) T_1 विशिष्ट इति कीर्त्यते (for the post. half). — (L. 3096) T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 3101. D_{10} $T_{2,3}$ G तत्र (for यत्र). — D_{10} reads lines 3097–3100 twice. — (L. 3097) M तत्र (M_4 °त्तु) तीर्थं परं स्मृतं (for the post. half). — (L. 3099) T_3 तीर- (for कूल-). — (L. 3101) D_{10} G_2 कूलं ; T_3 $G_{1,3}$ $M_{1,4}$ कूपं ; G_4 कूल- (for कूप-). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ सेवितं मुनिभिः प्रिये (for the post. half). — (L. 3103) M_{1-3} भवेत् (for लेभे). — (L. 3104) M देवि (for विद्धि). D_{10} $T_{2,3}$ G एवं तीर्थं भवेद्देवि (for the prior half). T_1 तत्र (for तस्य). — (L. 3105) D_{10} $G_{2,4}$ जन्मना (for तन्मना). T_1 शुचि- (for व्रत-). D_{10} T_3 $G_{2,4}$ तीर्थानि (for °भि-). — (L. 3107) D_{10} G M_4 -माने ; T_3 -मार्ग- (sic) (for -मास-). — (L. 3108) D_{10} G_4 मन्मना ; $G_{1,3}$ मनसा (for तन्मना). G_2 तत्तीर्थं मलनाशवित् (for the post. half). — (L. 3109) G_2 पुराप्लुत्य (for त्रि°). — (L. 3110) T_1 गच्छेद् (for प्रायाद्). — (L. 3111) D_{10} $T_{2,3}$ G M_1 इति (for प्रति). T_1 तीर्थानामुत्तमं प्रिये (for the post. half). — (L. 3114) T_2 $G_{1,3}$ सर्वतीर्थ- (T_2 तीर्थं ती)र्थावगाहनं (for the post. half). — (L. 3115) $T_{1,2}$ तीर्थेषु (for मासेषु). —Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 216 ; T_1 209 ; T_3 215 ; $G_{1,3}$ M_1 210 ; $M_{2,3}$ 211 ; M_4 208. — After the ref., M ins. :

तृतीयं सोपकरणं क्रियते गृहवासिभिः ।

— D_{10} $T_{2,3}$ G om. lines 3117–3120. — (L. 3117) M देवपूजा (for °पूजां). M पितृपूजा (for °पूजां). — (L. 3121) D_{10} एतमर्थम् (for एतदर्थम्). T_1 M तद्वद्धर्ममाप्नोति (for the prior half). — (L. 3122) T_1 तथा (for भवेत्). — (L. 3124) D_{10} T G तस्य (for कस्य). — (L. 3125) G_2 भवेत् (for तथा). — (L. 3126) T_3 G_2 तथा (for यथा). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 लभेत् (for भवेत्). T_3 स (for हि). T_1 लभेत्पुण्यफलं शृणु (for the post. half). — T_1 om. lines 3127–3132. — (L. 3128) M_2 -कालेन (for -कालौ च). — D_{10} om. lines 3131–3198. — (L. 3132) G_3 M_1 एतद्दाता (for एवं दाता). — (L. 3133) T_3 G तथा (T_2 °दा) दीन- (for तथोदित-). T_1 त्वलुब्धो नाभ्यसूयकः (for the post. half). — (L. 3134) T_1 पंचयज्ञपरायणः (for the post. half). — After line 3134, T_1 reads lines 3189–3190, repeating them in their proper

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शुद्धो दान्तो जितक्रोधस्तथोदितकुलोद्भवः ।
श्रुतचारित्रसंपन्नस्तथा बहुकलत्रवान् ।
पञ्चयज्ञपरो नित्यं निर्विकारशरीरवान् ।
एतान्पात्रगुणान्विद्धि तादृक्पात्रं प्रशस्यते ।
पितृदेवाग्निकार्येषु तस्य दत्तं महत्फलम् ।
यद्यदर्हति यो लोके पात्रं तस्य भवेच्च सः ।
मुच्येतापदमापन्नो येन पात्रं स तस्य तु ।
अन्नस्य क्षुधितः पात्रं तृषितस्तु जलस्य वै ।
एवं पात्रेषु नानात्वमिष्यते पुरुषं प्रति ।
जारश्चोरश्च षण्डश्च हिंस्रः समयभेदकः ।
लोकविघ्नकराश्चान्ये वर्जिताः सर्वशः प्रिये ।
परोपघाताद्यद्द्रव्यं चौर्याद्वा लभ्यते नृभिः ।
निन्दया लभ्यते यच्च धूर्तभावेन वा तथा ।
अधर्मादथ मोहाद्वा बहूनामुपरोधनात् ।
लभ्यते यद्धनं देवि तदन्यद्वा हृतं भवेत् ।
तादृशेन कृतं धर्मं निष्फलं विद्धि भामिनि ।
तस्मान्न्यायागतेनैव दातव्यं शुभमिच्छता ।
यद्यदात्मप्रियं नित्यं तत्तद्देयमिति स्थितिः ।
उपक्रममिमं विद्धि दातॄणां परमं हितम् ।
पात्रभूतं तु दूरस्थमभिगम्य प्रसाद्य च ।
दाता दानं तथा दद्याद्यथा तुष्येत तेन सः ।
एष दानविधिः श्रेष्ठः समाहूय तु मध्यमः ।
पूर्वं च पात्रतां ज्ञात्वा समाहूय निवेद्य च ।
शौचार्चनसमायुक्तं दातव्यं श्रद्धया प्रिये ।
याचितॄणां तु परममाभिमुख्यपुरस्कृतम् ।
संमानपूर्वं संगृह्य दातव्यं देशकालयोः ।
अपात्रेभ्योऽपि चान्येभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता ।
पात्राणि संपरीक्ष्यैव दाता वै दानमात्रयोः ।
अतिशक्त्या परं दानं यथाशक्ति तु मध्यमम् ।
तृतीयं चापरं दानं नानुरूपमिवात्मनः ।
यथासंभावितं पूर्वं दातव्यं तत्तथैव च ।
पुण्यक्षेत्रेषु यद्दत्तं पुण्यकालेषु वा तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि गौरवाद्देशकालयोः ।

उमा ।

यश्च पुण्यतमो देशस्तथा कालश्च शंस मे ।

महेश्वरः ।

कुरुक्षेत्रं महानद्यो यच्च देवर्षिसेवितम् ।
गिरिर्वरश्च तीर्थानि देशभागेन पूजिताः ।
ग्रहीतुरीप्सितो यश्च तत्र दत्तं महत्फलम् ।
शरद्वसन्तकालश्च पुण्यमासस्तथैव च ।
शुक्लपक्षश्च पक्षाणां पौर्णमासी च पर्वसु ।
पितृदैवतनक्षत्रं निर्मला दिवसास्तथा ।
तच्छोभनतरं विद्धि चन्द्रसूर्यग्रहं तथा ।
प्रतिग्रहीतुर्यः कालो मनसा कीर्तितः शुभे ।
एवमादिषु कालेषु दत्तं दानं महद्भवेत् ।
दाता देयं च पात्रं च उपक्रमयुता क्रिया ।
देशः कालश्च इत्येषां संपच्छुद्धिः प्रकीर्तिता ।

---

place. — T_1 om. lines 3135–3141. — (L. 3135) T_3 $G_{1,3,4}$ -यज्ञकरो (for °परो). — (L. 3137) G_1 -कार्ये तु (for -कार्येषु). — (L. 3139) $T_{2,3}$ G M_4 मुच्येद् (for मुच्येत). — (L. 3140) M_4 क्षुधितं (for °तः). T_2 तृषितं तु; G_3 °तस्य (for °तस्तु). $G_{1,3}$ M_4 तृषितं सलिलस्य वै (for the post. half). — (L. 3141) T_3 नानार्थम् (for °त्वम्). — (L. 3145) T_2 G निर्दयाद् (for निन्दया). — (L. 3147) G_2 यल्लभ्यते (by transp.). $T_{2,3}$ G तदत्यंतवि(T_2 °तं वि)गर्हितं; M_4 तदन्यायाहृतं भवेत् (for the post. half). — (L 3148) G_2 तु तं (for कृतं). — (L. 3.49) T_3 न्यायागमेन (for °तेन). T_1 अफलाकाङ्क्षिणा नित्यं (for the prior half). T_2 भूतिम् (for शुभम्). — T_1 om. line 3151. — (L. 3151) T_3 G M_{1-3} इदं (for इमं). — (L. 3154) T_1 स एष विधिवच्छ्रेष्ठः (for the prior half). — After line 3154, T_1 ins.:

यद्द्रव्यं न्यायतः प्राप्तं तदेव स्वमिति स्मृतम् ।

— (L. 3155) T निवेदयेत् (for °द्य च). — (L. 3156) $T_{2,3}$ G शौचाचमनसंयुक्तं (G_4 °स्कारात्) (for the prior half). G_4 वर्तव्यं (for दातव्यं). — (L. 3157) M_{1-3} चरमम् (for प°). M_{1-3} -पुरस्कृतः (for °तम्). — (L. 3158) T G संग्राह्यं (for संगृह्य). — G_2 reads lines 3159-3165 twice. — (L. 3160) $T_{2,3}$ $G_{1,3}$ (both times), $_{3,4}$ -मात्रया (for °योः). — (L. 3161) T_3 -शक्त्या (for -शक्ति). — T_1 om. lines 3162–3163. — (L. 3162) T_3 परं (for [अ]परं). — (L. 3163) $G_{1,3}$ (both times), $_3$ M -संभावितं (for °वितं). G_2 (both times) दानं तत् (for दातव्यं). — (L. 3165) T_2 शोभनकरं (for °तरं). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3168) T_1 $G_{1,3}$ M वनं (for वरश्). $T_{1,2}$ -भागेषु (for °न). T_3 G देशभागेषु पूजितः (for the post. half). — (L. 3169) $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ यत्र (for यश्च). T_1 ग्रहीतुरिष्टं स्याद्यत्र; $G_{3,4}$ M_4 ग्रहीतुमीप्सितो यत्र (for the prior half). $T_{2,3}$ G महा (for महत्). — (L. 3171) $G_{1,3}$ -पक्षे (for -पक्षश्). — (L. 3172) T_3 G निर्मलो दिवसस्तथा (for the post. half). — (L. 3173) T G M_4 -ग्रहे (for -ग्रहं). — T_1 om. line 3174. — (L. 3174) M तर्कितः (for कीर्तितः). — (L. 3175) M_3 om. कालेषु. $T_{1,2}$ महत्फलं (for °द्भवेत्). — (L. 3176) T_1 दानस्य (for देयं च).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यत्रैव युगपत्संपत्तत्र शुद्धिर्महद्भवेत् ।
अत्यल्पमपि यद्दानमेभिः षड्भिर्गुणैर्युतम् ।
भूत्वानन्तं नयेत्स्वर्गं दातारं दोषवर्जितम् ।
सुमहद्वापि यद्दानं गुणैरेभिर्विनाकृतम् ।
अत्यल्पफलनिर्योगमफलं वा भवेद्धि तत् ।

उमा ।

एवं गुणयुतं दानं दत्तं त्वफलतां व्रजेत् ।
तदस्ति चेन्महादेव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदप्यस्ति महाभागे नराणां भवदोषतः ।
कृत्वा तु धर्मं विधिवत्पश्चात्तापं करोति चेत् ।
श्लाघया वा यदि ब्रूयाद्वृथा संसदि यत्कृतम् ।
प्रकल्पयेच्च मनसा तत्फलं प्रेत्यभावतः ।
धर्मकार्यं कृतं यच्च सततं फलकाङ्क्षया ।
एवं कृतं वा दत्तं वा परत्र विफलं भवेत् ।
एते दोषा विवर्ज्याश्च दातृभिः पुण्यकाङ्क्षिभिः ।
सनातनमिदं वृत्तं सद्भिराचरितं तथा ।
अनुग्रहः परेषां तु गृहस्थानामृणं हि तत् ।
इत्येवं मन आवेश्य दातव्यं सततं बुधैः ।
एवमेव कृतं नित्यं सुकृतं तद्भवेन्महत् ।
सर्वसाधारणं द्रव्यमेवं दत्त्वा महत्फलम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्कानि देयानि धर्ममुद्दिश्य मानवैः ।
तान्यहं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

अजस्रं धर्मकार्यं च तथा नैमित्तिकं प्रिये ।
अन्नं प्रतिश्रयो दीपः पानीयं तृणमिन्धनम् ।
स्नेहो गन्धश्च भैषज्यं तिलाश्च लवणं तथा ।
एवमादि तथान्यच्च दानमाजस्रमुच्यते ।
अजस्रदानात्सततमाजस्रमिति निश्चितम् ।
सामान्यं सर्ववर्णानां दानं शृणु समाहिता ।
अन्नं प्राणा मनुष्याणामन्नदः प्राणदो भवेत् ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ।
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमीप्सितम् ।
निदधाति निधिं श्रेष्ठं सोऽनन्तं पारलौकिकम् ।
श्रान्तमध्वपरिश्रान्तमतिथिं गृहमागतम् ।
अर्चयीत प्रयत्नेन स हि यज्ञो वरः स्मृतः ।
कृत्वा तु पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिनाम् ।
ब्राह्मणानां विशेषेण सोऽपहन्ति स्वकं तमः ।
पितरस्तस्य नन्दन्ति सुवृष्ट्या कर्षका इव ।
पुत्रो वा यस्य पौत्रो वा श्रोत्रियान्भोजयिष्यति ।
अपि चण्डालशूद्राणामन्नदानाच्च गर्ह्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यादन्नममत्सरः ।

T_3 $G_{1,3}$ M -युताः क्रियाः (for -युना क्रिया). — (L. 3177) M_4 देशकालं (for देशः कालश्च). T_1 तथा ह्येषा (for च इत्येषां). $T_{2,3}$ G देशकाल तथान्ये(T_3 G_2 °न्ये)षा (for the prior half). G_2 सत्त्व- (for संपच्च). — T_1 om. line 3178. — (L. 3178) $T_{2,3}$ G यथा (for यत्र). $T_{2,3}$ G M_4 दानं (for शुद्धिर्). — G_1 om. (hapl.) lines 3179–3181. — (L. 3182) T_2 G_4 फलोद्य(G_4 °त्थि)तं (for भवेद्धि तत्). — (L. 3183) T_1 तत्फलतां ; G च फ(G_4 चाफ)लतां (for त्वफ°). — (L. 3184) T_3 G महद्देयं (for महादेव). T_2 तत्रास्ति चेन्महद्दानं (for the prior half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3186) $T_{2,3}$ G धर्मं तु (by transp.). G_2 कृत्वा पापं (for पश्चात्तापं). — (L. 3187) T_1 श्लाघनाय ; G_2 श्लाघन्वाचा (for °या वा). G_4 श्लाघां वा यदि वा ब्रूयाद् (for the prior half). M_4 तत् (for यत्). T_1 कृत्वा संसदि वै नरः (for the post. half). — T_1 om. line 3188. — (L. 3189) T_3 G कर्म धर्म- (for धर्मकार्यं). T_1 (first time) एतेन यत्कृतं कर्म ; T_2 कर्म धर्मकृता यत्नेन (for the prior half). — (L. 3190) G M एतत् (for एवं). T_1 (first time) दत्तं वापि हुतं वापि (for the prior half). — (L. 3191) T_1 वर्जनीया (for विवर्ज्याश्च). — (L. 3192) T_1 सदा (for तथा). — (L. 3193) $T_{2,3}$ G अनुग्रहात् (for °ग्रहः). — (L. 3194) T_1 निश्चित्य मनसैत्येवं (for the prior half). — T_1 om. line 3195. — (L. 3195) T_2 भवेन् (for कृतं). — (L. 3196) T_1 दत्तं ; G_4 कृत्वा (for दत्त्वा). — Colophon om. in D_{10}. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : T_2 G_2 उमामहेश्वरसंवादे दानविधिः ; T_3 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : T_1 210 ; T_2 $G_{2,4}$ 217 ; T_3 216 ; $G_{1,3}$ M_1 211 ; $M_{2,3}$ 212 ; M_4 209. — D_{10} om. the ref. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3199) T_1 तत् (for च). — (L. 3201) $G_{3,4}$ M_1 गंधं (for गन्धश्च). — (L. 3204) T_3 समासतः (for °हिता). — (L. 3205) D_{10} T_2 $G_{2,4}$ प्राणो (for प्राणा). — (L. 3206) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ दातुमिच्छति मानवः (for the post. half). — T_1 M_4 om. (hapl.) lines 3208–3211. — (L. 3208) T_2 श्रद्धयाद्ध- (for श्रान्त- धनं (for निधिं). — (L 3209) T_2 श्रद्धयाध्व- (for श्रान्तमध्व-). D_{10} परिक्लांतम् (for °श्रान्तम्). — (L. 3210) D_{10} T_2 G M_4 वरप्रदः ; T_1 क्रतुप्रदः (for वरः स्मृतः). — (L. 3211) D_{10} T_2 G पातकं (for पापकं). — (L. 3214) D_{10} T_1 G यस्य तु (for वा यस्य). D_{10} T_3 G M_4 श्रोत्रियं (for °यान्). — (L. 3215) D_{10} $T_{1,3}$ G M_4 अन्नदानं (for °नात्). T_1 गर्हति ; T_2 (also as above) लभ्यते ; G_3 गृह्यते (for गर्ह्यते). — (L. 3217) D_{10} G_3

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कलत्रं पीडयित्वापि पोषयेदतिथीन्सदा ।
जन्मापि मानुषे लोके तदर्थं हि विधीयते ।
अन्नदानाच्च ये लोकास्तान्प्रवक्ष्याम्यनिन्दिते ।
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैडूर्यार्चिःप्रकाशानि रुक्मरूप्यनिभानि च ।
नानासंस्थानरूपाणि नानारत्नमयानि च ।
चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ।
यथेष्टभक्ष्यभोज्यानि शयनासनवन्ति च ।
सर्वकामफलाश्चात्र वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो बह्व्यश्च कूपाश्च दीर्घिकाश्च सहस्रशः ।
अरुजानि विशोकानि नित्यानि विविधानि च ।
भवनानि विविक्तानि प्राणदानां त्रिविष्टपे ।
विवस्वतश्च सोमस्य ब्रह्मणश्च प्रजापतेः ।
विशन्ति लोकांस्ते नित्यं जगत्यन्नोदकप्रदाः ।
तत्र ते सुचिरं कालं विहृत्याप्सरसां गणैः ।
जायन्ते मानुषे लोके सर्वकल्याणसंयुताः ।
बलसंहननोपेता नीरोगाश्चिरजीविनः ।
कुलीना मतिमन्तश्च भवन्त्यन्नप्रदा नराः ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वकालं च सर्वस्य सर्वत्र च सदैव च ।
सुवर्णदानं परमं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
तस्मात्तद्वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
अपि पापं कृतं क्रूरं दत्तं रुक्मं प्रणाशयेत् ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियेभ्यः सुचेतसः ।
देवतास्ते तर्पयन्ति समस्ता इति वैदिकम् ।
अग्निर्हि देवताः सर्वाः सुवर्णं चाग्निरुच्यते ।
तस्मात्सुवर्णदानेन दत्ताः स्युः सर्वदेवताः ।
अग्न्यभावे तु कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनम् ।
तस्मात्सुवर्णदातारः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ।
आदित्यस्य हुताशस्य लोकान्नानाविधाञ्शुभान् ।
काञ्चनं संप्रदायाशु प्रविशन्ति न संशयः ।
अलंकारकृतं चापि केवलात्प्रविशिष्यते ।
सौवर्णैर्ब्राह्मणान्काले तैरलंकृत्य भोजयेत् ।
एतत्परमकं दानं दत्त्वासौ वर्णमद्भुतम् ।
द्युतिं मेधां वपुः कीर्तिं पुनर्जाते लभेद्ध्रुवम् ।
तस्मात्स्वशक्त्या दातव्यं काञ्चनं भुवि मानवैः ।
न ह्येतस्मात्परं लोकेष्वन्यत्पावनमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गवां दानमनिन्दिते ।
न हि गोभ्यः परं दानं विद्यते जगति प्रिये ।
लोकान्सिसृक्षुणा पूर्वं गावः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
वृत्त्यर्थं सर्वभूतानां तस्मात्ता मातरः स्मृताः ।
लोकज्येष्ठा लोकवृत्त्यां प्रवृत्ता
मय्यायत्ताः सोमविष्यन्दभूताः ।
सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
तस्मात्पूज्याः पुण्यकामैर्मनुष्यैः ।
धेनुं हि दत्त्वा निभृतामरोगां
कल्याणवत्सां च पयस्विनीं च ।
यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-

तोषयेद्; T_1 पूज°; T_8 भोज° (for पोष°). — (L. 3218) T_8 जन्मना (for जन्मापि). — (L. 3219) $T_{2.3}$ लोकांस्तान् (for ये लोकास्). D_{10} T_1 G अन्नदानां च लोकां(T_1 °का)स्तान् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G सं° (for तान्). — T_1 om. (hapl.) line 3221. — (L. 3222) T_1 रुक्मरूपशतानि च (for the post. half). — (L. 3223) D_{10} $G_{2.4}$ नानारूपाणि सं(D_{10} सु)स्थानि (for the prior half). — T_1 om. (hapl.) line 3224. — (L. 3227) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -काल- (for -काम-). T_1 वृक्षा (for चात्र). T_1 भवनेषु च संस्थिताः (for the post half). — (L. 3228) T_1 नद्यश् (for बह्व्यश्). — (L. 3229) $G_{1.3.4}$ निरुजानि (for अरु°). — (L. 3230) D_{10} T G विचित्राणि (for विविक्तानि). G_2 प्राणदानि (for °दानां). T_1 अन्नदानां विशिष्यते (for the post. half). — (L. 3234) T_1 जायंते मानुषं लोकं (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 3235. — T_1 om. lines 3236, 3238 and 3240. — (L. 3240) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ ते (for तद्). — (L. 3241) T_1 रुक्मे दत्तं (for दत्तं रुक्मं). — (L. 3243) T_2 देवतास्तर्पयंति स्म; G_2 °स्तेन तृप्यंति; M_2 (*sup. lin.* as above). $_3$ °स्ते प्रयच्छंति (for the prior half). — (L. 3245) T_2 $G_{1.3.4}$ तृप्ताः (for दत्ताः). — T_1 om. lines 3246–3247 and 3250–3251. — (L. 3250) D_{10} T_8 $G_{2.4}$ अलंकारं (for अलंकार-). — (L 3251) D_{10} T_8 G_{1-3} M ब्राह्मणं (for °णान्). — (L. 3252) D_{10} $T_{2.3}$ G य ए(G_2 यदे)तत्परमं दानं (for the prior half). — (L. 3253) T_1 धृतिं (for द्युतिं). T_1 G_4 $M_{1.2}$ पुनर्जातो (for °र्जाते). T_8 $G_{1.3}$ M_4 पुनर्जातो भवेद्ध्रुवं (for the post. half). — (L. 3254) T_1 सर्व- (for भुवि). — T_1 om. line 3255. — (L. 3255) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]न्यत्पापात्प्रमुच्यते (for the post. half). — (L. 3256) T_1 अनुत्तमं (for अनिन्दिते). — (L. 3259) T_1 प्रीत्यर्थं (for वृत्त्यर्थं). — (L. 3260) T_1 लोकवृत्तौ (for °वृत्त्यां). $T_{2.3}$ प्रवृत्त्या (for °त्ता). — (L. 3261) D_{10} T G M_4 -निष्यंदभूताः (for -विष्यन्द°). — (L. 3262) T_1 G_1 प्राणदाः कामदाश् (by transp.).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्तावत्समाः स्वर्गफलानि भुङ्क्ते ।
प्रयच्छते यः कपिलां सचेलां
कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
मासप्तमं तारयते परत्र ।
अन्तर्जाताः क्रीतका द्यूतलब्धाः
प्राणक्रीताः सोदकाश्चौजसा वा ।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणार्थागताश्च
द्वारैरेतैस्ताः प्रलब्धाः प्रदद्यात् ।
कृशाय बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
प्रदाय नीरुजां धेनुं लोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।
नृशंसस्य कृतघ्नस्य लुब्धस्यानृतवादिनः ।
हव्यकव्यव्यपेतस्य न दद्याद्गाः कथंचन ।
समानवत्सां यो दद्याद्धेनुं विप्रे पयस्विनीम् ।
सुवस्त्रां वस्त्रसंदानां सोमलोके महीयते ।
समानवत्सां यो धेनुं कृष्णां दद्यात्पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानां लोकान्प्राप्नोत्यपां पतेः ।
समानवत्सां यो धेनुं दद्याद्गौरीं पयस्विनीम् ।
सुवृत्तां वस्त्रसंदानामग्निलोके महीयते ।
हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां याति कौबेरसद्म सः ।
वायुरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
प्रदाय वस्त्रसंदानां वायुलोके महीयते ।
युवानं बलिनं श्यामं शतेन सह यूथपम् ।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ।
ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाणां महात्मनाम् ।
ऐश्वर्यमभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ।
गवां मूत्रपुरीषाणि नोद्विजेत कदाचन ।
न चासां मांसमश्नीयाद्गोषु भक्तः सदा भवेत् ।
ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संवत्सरं शुचिः ।
अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सार्वकामिकम् ।
गवामुभयतःकाले नित्यं स्वस्त्ययनं वदेत् ।
न चासां चिन्तयेत्पापमिति धर्मविदो विदुः ।
गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
कथंचिन्नावमन्तव्या गावो लोकस्य मातरः ।
तस्मादेव गवां दानं विशिष्टमिति कथ्यते ।
गोषु पूजा च भक्तिश्च नरस्यायुष्यमावहेत् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि भूमिदानं महाफलम् ।
भूमिदानसमं दानं न किलास्तीति निश्चयः ।
गृहयुक्क्षेत्रयुग्वापि भूमिभागः प्रदीयते ।
सुखभोग्यं निराक्रोशं वास्तुपूर्वं प्रकल्प्य च ।
ग्रहीतारमलंकृत्य वस्त्रपुष्पानुलेपनैः ।
सभृत्यं सपरीवारं भोजयित्वा यथेष्टतः ।
यो दद्याद्दक्षिणाकाले त्रिरद्भिर्गृह्यतामिति ।
एवं भूम्यां प्रदत्तायां श्रद्धया वीतमत्सरैः ।
यावत्तिष्ठति सा भूमिस्तावत्तस्य फलं विदुः ।
भूमिदः स्वर्गमारुह्य रमते शाश्वतीः समाः ।
अचला ह्यक्षया भूमिः सर्वान्कामान्दुधुक्षति ।

— (L. 3264) $G_{1,3}$ सुभृतां (for नि°). D_{10} T_3 G सुशीलां (for अरोगां). — (L. 3266) T_1 M_4 तस्यां (for तस्यास्). — (L. 3269) D_{10} T_3 G सवांस्यदोहां (for कांस्योप°). — T_1 om. lines 3272–3275. — (L. 3273) $G_{1,3}$ सोमकाश् (for सोद°). — (L. 3277) T_1 विरुजां (for नी°). — (L. 3279) $G_{1,3}$ गां; G_4 तां (for गाः). — (L. 3280) $G_{1,3}$ धेनुं; M_{1-3} श्वेतां (for दद्याद्). D_{10} om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3282. $G_{1,3}$ दद्याद् (for धेनुं). M दद्यात (for विप्रे). — (L. 3281) T G M_4 सुवृत्तां (for सुवस्त्रां). $T_{1,3}$ $G_{1,3,4}$ -संछन्नां; T_2 -संपन्नां (for -संदानां). — M_4 om. (hapl.) lines 3282–3283. — (L. 3282) T_3 G दद्यात (for धेनुं). D_{10} T_3 G धेनुं (for दद्यात). — (L. 3283) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ -संछन्नां (for -संदानां). T_1 कृष्णवस्त्रेण संछन्नां (for the prior half). — M_4 om. (hapl.) lines 3286–3289. — (L. 3287) D_{10} T_1 $G_{3,4}$ -संछन्नां; $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ -संपन्नां (for -संदानां). D_{10} reads from the post. half up to the prior of line 3289 twice. — (L.

3288) T_1 वात- (for वायु-). — (L. 3289) D_{10} (both times) $T_{2,3}$ $G_{1,2}$ -संपन्नां; T_1 $G_{3,4}$ -संछन्नां (for -संदानां). — (L. 3292) T_1 वृषभं (for ऋ°). — (L. 3293) T_3 ऐश्वर्याणि (for °र्यम्). — (L. 3297) D_{10} अभुक्त्वा (for अकृत्वा). $G_{1,3}$ वृत्तं (for व्रतं). $G_{1,3}$ M_4 -कालिकं (for -कामिकम्). — (L. 3298) G_2 महत् (for वदेत्). — T_1 om. line 3303. — (L. 3303) D_{10} G_{2-4} नरस्यायुष्यतां वहेत्; T_2 °तां महत्; T_3 °तां व्रजेत्; G_1 °तां भवेत् (for the post. half). — (L. 3304) T_1 महत्फलं; G_2 फलं महत् (for महाफलम्). — (L. 3305) T_1 भूमिदानात्परं दानं (for the prior half). D_{10} T $G_{2,3,4}$ लोके नास्ति; G_2 नास्ति लोके (for न किलास्ति). — After line 3306, M_{1-3} ins.:

उभयासंयुतं दानं शून्यं तत्र विशिष्यते ।

— (L. 3307) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 — T_1 om. line 3307. — (L. 3309) $G_{1,3}$ सापत्यं (for -भोगं (for -भोग्यं). — (L. 3309) $G_{1,3}$ सापत्यं (for सभृत्यं). — (L. 3310) D_{10} T G दक्षिणां; M_4 °णे (for दक्षिणा-). T_2 भूरद्भिर् (for त्रि°). $G_{1,3}$ भूमिरद्भिः प्रगृह्यतां (for the post. half). — T_1 om. 3314. — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यच्च कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्शितः ।
अपि गोकर्णमात्रेण भूमिदानेन मुच्यते ।
सुवर्णरजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
सर्वमेतन्महाप्राज्ञे भूमिदाने प्रतिष्ठितम् ।
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
ब्रह्मलोकाय संसिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ।
हलकृष्टां महीं दद्याद्यः सबीजफलान्विताम् ।
सकूपशरणां वापि सा भवेत्सर्वकामदा ।
निष्पन्नसस्यां पृथिवीं यो ददाति द्विजन्मनाम् ।
विमुक्तः कलुषैः सर्वैः शक्रलोकं स गच्छति ।
यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रमभिवर्धयेत् ।
एवं सर्वफलैर्भूमिर्दातारमभिवर्धयेत् ।
ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
ग्राहयित्वा निजां भूमिं न याति यमसादनम् ।
यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि दृश्यते ।
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ।
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानगुणार्जिताः ।
पितरः पितृलोकस्था देवताश्च दिवि स्थिताः ।
संतर्पयन्ति भोगैस्तं यो ददाति वसुंधराम् ।
दीर्घायुष्ट्वमरोगत्वं स्फीतां च श्रियमुत्तमाम् ।
परत्र लभते मर्त्यः संप्रदाय वसुंधराम् ।
एतत्सर्वं मयोद्दिष्टं भूमिदानस्य यत्फलम् ।
श्रद्दधानैर्नरैर्नित्यं श्राव्यमेतत्सनातनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि कन्यादानं यथाविधि ।
कन्या देया तथा देवि परेषामात्मनोऽपि वा ।
कन्यां शुद्धव्रताचारां कुलरूपसमन्विताम् ।
यस्मै दित्सति पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ।
प्रथमं तत्समाकल्प्य बन्धुभिः कृतनिश्चयम् ।
कारयित्वा गृहं पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ।
गृहोपकरणं चैव शुद्धधान्येन संयुतम् ।
दारार्थिने तदर्हाय कन्यां तां समलंकृताम् ।
सविवाहं यथान्यायं प्रयच्छेदग्निसाक्षिकम् ।
वृत्त्यायतिं तथा कृत्वा सद्गृहे तौ निवेशयेत् ।
एवं कृत्वा वधूदानं तस्य दानस्य गौरवात् ।
प्रेत्यभावे महीयेत स्वर्गलोके यथासुखम् ।
पुनर्जातौ च सौभाग्यं कुलवृद्धिं तथाप्नुयात् ।
विद्यादानं तथा देवि पात्रभूताय वै ददत् ।
प्रेत्यभावे लभेन्मर्त्यो मेधां वृद्धिं धृतिं स्मृतिम् ।
अनुरूपाय शिष्याय स्वां विद्यां यः प्रयच्छति ।
यथोक्तस्य दानस्य फलमानन्त्यमुच्यते ।
दापनं त्वथ विद्यानां दरिद्रेभ्योऽर्थवेतनैः ।
स्वयंदत्तेन तुल्यं स्यादिति विद्धि शुभानने ।
एवं ते कथितान्येव महादानानि भामिनि ।
त्वत्प्रियार्थं महादेवि भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

3315) D_{10} $T_{2.3}$ G M यत्किंचित् (for यच्च). — (L. 3316) $G_{1.3}$ गोचर्म- (for गोकर्ण-). — (L. 3318) D_{10} $T_{2.3}$ G महाभागे (for °प्राज्ञे). — (L. 3322) M_4 वापीं (for वापि). — (L. 3324) M_1 कल्मपैः (for कलुषैः). — T_1 om. lines 3325–3326. — (L. 3327) T_1 प्रशांतं नियतव्रतं (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 3330. — (L. 3330) D_{10} $T_{2.3}$ G भूमेः (for भूमि-). G_2 विवर्धनं (for °र्धते). — (L. 3332) G_2 -गुणान्विताः (for °र्जिताः). T_1 भूमिदस्य गुणान्विते (for the post. half). — M_3 reads line 3333 twice. — (L. 3335) T_1 $G_{1.3}$ M_4 दीर्घायुष्यम् (for °ष्ट्वम्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ दीर्घायुष्यं वरांगत्वं (for the prior half). — (L. 3340) D_{10} T G महादेवि (for तथा देवि). — After line 3341, T_1 ins. :

यो ददाति सुपात्राय ब्रह्मलोकं स गच्छति ।

— T_1 om. (hapl.) line 3342. — (L. 3343) T_1 समालोच्य (for °कल्प्य). — (L. 3344) T_3 ग्राहयित्वा (for कार°). — (L. 3345) D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ गृहोपकरणैश्चैव (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पशुधान्येन संयुतां ; T_1 पशुधान्यैः समन्वितां (for the post. half). — (L. 3346) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तदर्थिने (for दारा°). T_1 वराय च यथार्हाय (for the prior half). — T_1 om. line 3348. — (L. 3348) T_2 प्रत्यायतिं ; T_3 वृत्ता° (for वृत्त्या°). — For line 3348, M_1 subst. :

वृत्त्यायतिं तां कृत्वा सन्गृहे तेन निवेशितः ।

— (L. 3351) $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ जातश् (for जातौ). — After line 3351, T_1 ins. :

अतः परं प्रवक्ष्यामि विद्यादानमनुत्तमम् ।

— T_1 reads lines 3352–3353 after line 3358. — (L. 3354) M_4 अनुकूलाय (for °रूपाय). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ यश्च विद्यां ; $G_{1.3}$ यस्य विद्यां (for स्वां विद्यां यः). — (L. 3355) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यथोक्तस्य प्रदानस्य ; G_2 °क्तस्यैव दानस्य (for the prior half). D_{10} T G अश्नुते (for उच्यते). — (L. 3356) T_1 दापयित्वा (for दापनं तु). T_1 तु शोभने (for ऽर्थवेतनैः). — (L. 3358) D_{10} $T_{2.3}$ G मानिनि ; T_1 शोभने (for भामिनि). — (L. 3359) D_{10} T_2 G मया (for महा-). T_1 $G_{1.3}$ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} उमामहेश्वरसंवादे गोभूहिरण्यकन्यासरस्वतीदाननिरूपणं ; T_2 G_2 M उमामहेश्वरसंवादः ; T_3 उमामहेश्वरसंवादे दानविधिः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 218 ; T_1 211 ;

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।
भगवन्देवदेवेश कथं देयं तिलान्वितम् ।
तस्य तस्य फलं ब्रूहि दत्तस्य च कृतस्य च ।
महेश्वरः ।
तिलकल्पविधिं देवि त्वं मे शृणु समाहिता ।
समृद्धैरसमृद्धैर्वा तिला देया विशेषतः ।
तिलाः पवित्राः पापघ्नाः सुपुण्या इति संस्मृताः ।
न्यायतस्तु तिलाञ्शुद्धान्संभृत्याथ स्वशक्तितः ।
तिलराशिं पुनः कुर्यात्पर्वताभं सरत्नकम् ।
महान्तं यदि वा स्तोकं नानाद्रव्यसमायुतम् ।
सुवर्णरजताभ्यां च मणिमुक्ताप्रवालकैः ।
अलंकृत्य यथायोगं सपताकं सवेदिकम् ।
सभूषणं सवस्त्रं च शयनासनसंयुतम् ।
प्रायशः कौमुदीमासे पौर्णमास्यां विशेषतः ।
भोजयित्वा च विधिवद्ब्राह्मणानर्हतो बहून् ।
स्वयं कृत्वोपवासं च वृत्तशौचसमन्वितः ।
दद्यात्प्रदक्षिणीकृत्य तिलराशिं सदक्षिणम् ।
एकस्य वा बहूनां वा दातव्यं भूतिमिच्छता ।
तस्य दानफलं देवि अग्निष्टोमेन संमितम् ।
केवलं वा तिलैरेव भूमौ कृत्वा गवाकृतिम् ।
सरत्नकं सवस्त्रं च पुंसा गोदानकाङ्क्षिणा ।
तदर्हाय प्रदातव्यं तस्य गोदानवत्फलम् ।
शरावांस्तिलसंपूर्णान्सहिरण्यान्सचम्पकान् ।
जलैर्दद्द्ब्राह्मणाय स पुण्यफलभाग्भवेत् ।
एवं तिलमयं देयं नरेण हितमिच्छता ।
नानादानफलं भूयः शृणु देवि समाहिता ।
बलमायुष्यमारोग्यमन्नदानाल्लभेन्नरः ।
पानीयदस्तु सौभाग्यं रसज्ञानं लभेन्नरः ।
वस्त्रदानाद्वपुःशोभामलंकारं लभेन्नरः ।
दीपदो बुद्धिवैमल्यं द्युतिं शोभां लभेत्पुनः ।
राजपीडाविमोक्षं तच्छत्रदो लभते फलम् ।
दासीदासप्रदानात्तु भवेत्कर्मान्तभाङ्नरः ।
दासीदासं च विविधं लभेत्प्रेत्य गुणान्वितम् ।
यानानि वाहनं चैव तदर्हाय ददन्नरः ।
पादरोगपरिक्लेशान्मुक्तश्चोत्साहवान्भवेत् ।
विचित्रं रमणीयं च लभते यानवाहनम् ।
प्रतिश्रयप्रदानाच्च तदर्हाय तदिच्छते ।
वर्षकाले तु रात्रौ च लभेत्पक्षबलं शुभम् ।
सेतुकूपतटाकानां कर्ता तु लभते नरः ।
दीर्घायुष्ट्वं च सौभाग्यं तथा प्रेत्यायतीं शुभाम् ।
वृक्षपङ्क्तिकरो यस्तु च्छायापुष्पफलप्रदः ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यमभिगम्यो भवेन्नरः ।

T_3 217; $G_{1.3}$ M_1 212; $M_{2.3}$ 213; M_4 210. —(L. 3361) T_1 दान- (for the second तस्य). T_1 श्रोतुं कौतूहलं मम (for the post. half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. line 3362. —(L. 3362) D_{10} $T_{2.3}$ G तन् (for त्वं). G_2 om. from the post. half of line 3363 up to the prior half of line 3366 —(L. 3364) T_1 च (for सं-). — T_1 om. line 3365. —(L. 3365) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ संहृत्य; T_2 संगृह्य (for संभृत्य). —(L. 3366) T_1 प्रकुर्वीत; $G_{1.3}$ पुरस्कुर्यात् (for पुनः कु°). T_2 सुरत्नकं; T_3 सरत्निकं (for सरत्नकम्). —(L. 3067) D_{10} T G -समन्वितं (for -समायुतम्). —(L. 3370) $T_{2.3}$ G -संमितं (for -संयुतम्). — T_1 om. lines 3371–3373. —(L. 3372) M तदर्हान्ब्राह्मणान्बहून् (for the post. half). —(L. 3373) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कृतोपवासश्च (for कृत्वोपवासं). T_2 व्रत- (for वृत्त-). —(L. 3374) $G_{1.3}$ तस्मात् (for दद्यात्). —(L. 3375) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]पि (for the first वा). —(L. 3376) T G M_{1-3} संयुतं (for संमितम्). —(L. 3377) $G_{1.3.4}$ भूमिं (for भूमौ). — T_1 om. line 3378. —(L. 3378) D_{10} $T_{2.3}$ G सवस्त्रकं सरत्नं (G_2 °कं) च (for the prior half). —(L. 3379) D_{10} $T_{1.2}$ G M गोदानतः (for °वत्). —(L. 3380) $G_{1.3}$ सवस्त्रकान् (for सचम्प°). —(L. 3381) D_{10} $T_{2.3}$ G नृपो (for जलैर्). $G_{1.3.4}$

दद्याद् (for ददद्). T_1 यो दद्याद्विप्रवर्येभ्यः (for the prior half). —(L. 3383) T_3 देवि (for भूयः). T_3 भूयः (for देवि). —(L. 3384) G_1 फलम् (for बलम्). —(L. 3386) —(L. 3385) T_1 शुद्धं (for रस-). — D_{10} om. (hapl.) line T_1 आयुर्वृद्धिं (for अलंकारं). — D_{10} om. (hapl.) line 3387. —(L. 3387) T G -वैशद्यं (for -वैमल्यं). T G_{2-4} नरः (for पुनः). — T_3 om. (hapl.) lines 3388–3391. —(L. 3388) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 तु (for तच्). G_{1-3} छत्रतो (for °दो). — T_1 om. (hapl.) line 3389. —(L. 3391) T_1 दासीदासप्रजा नरः (for the post. half). — T_1 om. line 3392. —(L. 3392) D_{10} T_2 G M_4 मुक्तश्वसनवाहवान् (for the post. half). —(L. 3393) T_1 छत्रोपानहदानाच्च (for the prior half). —(L. 3394) D_{10} $T_{2.3}$ G -प्रदानं (for °नाच्च). T_1 लभते चोत्तमं गृहं (for the post. half). — T_1 om. line 3395. —(L. 3395) T_3 G वर्षां- (for वर्ष-). T_2 $G_{1.3}$ वा (for च). —(L. 3397) D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{3.4}$ दीर्घायुष्यं; T_1 दीर्घमायुश्च (for दीर्घायुष्ट्वं). D_{10} T G प्रेत्य गतिं (for प्रेत्यायतीं). — T_1 om. lines 3398–3405. —(L. 3398) D_{10} $T_{2.3}$ G $G_{1.3.4}$ M_3 -संरोपको (for -पङ्क्तिकरो). —(L. 3399) $G_{1.3}$ M नरैः (for नरः). —(L. वहेत् (for लभेद्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यस्तु संक्रमकृल्लोके नदीषु जलतारिणाम् ।
लभेत्पुण्यफलं प्रेत्य व्यसनेभ्यो विमोक्षणम् ।
मार्गकृत्सततं मर्त्यो भवेत्संतानवान्पुनः ।
कायदोषविमुक्तस्तु तीर्थकृत्सततं भवेत् ।
औषधानां प्रदाता च सततं कृपयान्वितः ।
भवेद्व्याधिविहीनश्च दीर्घायुश्च विशेषतः ।
अनाथान्पोषयेद्यस्तु कृपणान्धकपङ्गुकान् ।
स तु पुण्यफलं प्रेत्य लभते कृच्छ्रमोक्षणम् ।
देवगोष्ठान्सभाः शाला भिक्षूणां च प्रतिश्रयम् ।
यः कुर्याल्लभते नित्यं नरः प्रेत्य फलं शुभम् ।
प्रासादवासं विविधं पक्षशोभां लभेन्नरः ।
विविधं विविधाकारं भक्ष्यभोज्यगुणान्वितम् ।
रम्यं सदैव गोवाटं यः कुर्याल्लभते नरः ।
प्रेत्यभावे शुभां जातिं व्याधिमोक्षं तथैव च ।
एवं नानाविधं द्रव्यं दाता कर्ता लभेत्फलम् ।

उमा ।

कृतं दत्तं यथा यावत्तस्य यल्लभते फलम् ।
एतन्मे वद देवेश तत्र कौतूहलं महत् ।

महेश्वरः ।

प्रेत्यभावे शृणु फलं दत्तस्य च कृतस्य च ।
दानं वा षड्गुणयुतं तदर्हाय यथाविधि ।
यथाविभवतो दानं दातव्यमिति मानवैः ।
बुद्धिमायुष्यमारोग्यं कुलं भाग्यं तथागमम् ।
रूपेण सप्तधा भूत्वा मानुष्यं फलति ध्रुवम् ।
इदं दत्तमिदं मे स्यादित्येवं फलकाङ्क्षया ।
यद्दत्तं तत्तदेव स्यान्न तु किंचन लभ्यते ।
ध्रुवं देव्युत्तमे दाने मध्यमे त्वधमे फलम् ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्देवदेवेश विशिष्टं यज्ञमुच्यते ।
लौकिकं वैदिकं चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

देवतानां च संपूजा यज्ञेष्वेव समाहिता ।
यज्ञा वेदेष्वधीनाश्च वेदा ब्राह्मणसंयुताः ।
इदं तु सकलं द्रव्यं दिवि वा भुवि वा प्रिये ।
यज्ञार्थं विद्धि तत्सृष्टं लोकानां हितकाम्यया ।
एवं विज्ञाय तत्कर्ता सदारः सततं द्विजः ।
प्रेत्यभावे लभेल्लोकान्ब्रह्मकर्मसमाधिना ।
ब्राह्मणेष्वपि तद्ब्रह्म नित्यं देवि समाहितम् ।
तस्माद्विप्रैर्यथाशास्त्रं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
यज्ञकर्म कृतं सर्वं देवता अभितर्पयेत् ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव यज्ञार्हाः प्रायशः स्मृताः ।
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्वेदेषु परिकल्पितैः ।
सुशुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च यथाविधि ।
शुद्धैर्द्रव्योपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ।
तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।

3400) D_{10} $T_{2,3}$ G -हारिणां (for -ता°). — (L. 3401) T_2 विमोक्षितः (for °क्षणम्). — (L. 3402) $G_{1,3,4}$ M_4 नरः (for पुनः). — (L. 3404) D_{10} $T_{2,3}$ $M_{1,4}$ प्रदानात्तु (for °ता च). — (L. 3407) T_1 प्राप्य (for प्रेत्य). — (L. 3410) D_{10} T G पुनः (for नरः). — T_1 om. line 3411. — (L. 3414) D_{10} $T_{2,3}$ G दान-; T_1 दानात् (for दाता). — (L. 3415) G कथं (for कृतं). G_4 तावत् (for या°). D_{10} T G M_4 तल् (for यल्). — (L. 3416) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ देव-; T_2 शंस (for वद). T_2 G_4 हि मे (for महत्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3418) D_{10} T G दानं षड्गुणयुक्तं तु (T_2 G_4 °संयुक्तं) (for the prior half). — (L. 3420) D_{10} T_2 बलं (for कुलं). D_{10} यथागमं; T_2 तथाकृतं (for °गमम्). — (L. 3421) T_1 चोत्तमो (for सप्तधा). T_2 M_4 मानुष्ये; $G_{1,3}$ M_{1-3} मनुष्ये (for मानुष्यं). T_1 लभते (for फलति). — (L. 3422) D_{10} $T_{2,3}$ G देयम् (for मे स्याद्). — (L. 3423) G_4 तु दत्तं (for दत्तं तत्). T_2 यत्र दत्तं सदा येन (for the prior half). T_2 तत् (for तु). — (L. 3424) D_{10} $G_{2,4}$ तेपि (for देवि). T_2 [ऽ]प्युक्तं (for दाने). — Colophon. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2,3}$ M_4 उमामहेश्वरसंवादः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे नानादानफलोपदेशः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 219; T_1 212; T_3 218; $G_{1,3}$ M_1 213; $M_{2,3}$ 214; M_4 211. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3427) D_{10} $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ पूजाया ($G_{1,3,4}$ °यां); G_2 पूजाथ (for संपूजा). T_1 यज्ञ इत्युच्यते बुधैः (for the post. half). — G_2 om. lines 3428–3432. — (L. 3428) D_{10} T $G_{1,3,4}$ M_4 [अ]धीताश्च (for °नाश्च). — (L. 3432) T_3 भवेल् (for लभेल्). — (L. 3433) D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]व (for [अ]पि). G_3 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). T_1 ब्राह्मणेनापि तत्कर्म; M_4 °णेष्वेव तान्ब्रह्मन् (for the prior half). — (L. 3436) D_{10} T_3 G यज्ञार्थं (for °र्हाः). T_1 om. from the post. half of line 3437 up to the prior half of line 3438. — (L. 3438) $G_{3,4}$ ऋत्विग्भ्यश्च (for °ग्भिश्च). — (L. 3439) $G_{3,4}$ M_4 शुद्धैर्यज्ञोपकरणैर् (for the prior half). — (L. 3440) G_4 पोषणं (for तो°). — M_3 om. lines 3441–3442. — (L. 3441) D_{10} T_3 $G_{2,4}$ सर्वदेवेषु; $G_{1,3}$ देवि देवेषु; $M_{1,2}$ देवसत्त्वेषु (for °संघेषु). T_2 $G_{1,3}$ $M_{1,2}$ यष्टा (for यज्ञा). — G_3 reads line 3442 twice. — G_1 ins. after line 3442 ; G_3 after the first occurrence of line

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तुष्टेषु देवसंघेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ।
देवाः संतोषिता यज्ञैर्लोकान्संवर्धयन्त्युत ।
उभयोर्लोकयोर्भूतिर्देवि यज्ञैः प्रदृश्यते ।
तस्माद्यज्वा दिवं गत्वा अमरैः सह मोदते ।
नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो निधिः ।
सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः ।
एषा यज्ञकृता पूजा लौकिकीमपरां शृणु ।
देवसत्कारमुद्दिश्य क्रियन्ते लौकिकोत्सवाः ।
देवगोष्ठान्हि संस्कृत्य चोत्सवं यः करोति वै ।
यागान्देवोपहारांश्च शुचिर्भूत्वा यथाविधि ।
देवान्संतोषयित्वा स देवि धर्ममवाप्नुयात् ।
गन्धमाल्यैश्च विविधैः परमान्नेन धूपनैः ।
बहुभिः स्तुतिभिश्चैव स्तुवन्तः प्रयता नराः ।
नृत्तैर्वाद्यैश्च गान्धर्वैरन्यैर्दृष्टिविलोभनैः ।
देवसत्कारमुद्दिश्य कुर्वते ये नरा भुवि ।
तेषां भक्तिकृतेनैव सत्कारेणाभिपूजिताः ।
तथैव तोषं संयान्ति देवि देवास्त्रिविष्टपे ।
मानुषैरपरैर्वापि शुचिभिस्तत्परायणैः ।
ब्रह्मचर्यपरैरेतत्कृतं धर्मफलं भवेत् ।
केवलैः स्तुतिभिर्देवि गन्धमाल्यसमायुतैः ।
प्रयतैः शुद्धगात्रैस्तु शुद्धदेशे सुपूजिताः ।
संतोषं यान्ति वै देवा भक्तैः संपूजितास्तथा ।
देवान्संतोषयित्वैव देवि धर्ममवाप्नुयात् ।

उमा ।

त्रिविष्टपस्था वै देवा भूमौ मानुषचेष्टितम् ।
कथं ज्ञास्यन्ति विविधं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यथा तैर्विद्यते प्रिये ।
प्राणिनां तु शरीरेषु अन्तरात्मा व्यवस्थितः ।
आत्मानं परमं देवमिति विद्धि शुभेक्षणे ।
आत्मा मनोव्यवस्थानात्सर्वं वेत्ति शुभाशुभम् ।
आत्मैव देवास्तद्विद्धुरव्यग्रमनसः कृतम् ।
सतां मनोव्यवस्थानाच्छुभं भवति वै नृणाम् ।
तस्माद्देवाभिसंपूजा पितृपूजा तथैव च ।
यज्ञाश्च धर्मकार्याणि गुरुपूजाश्च शोभने ।
शुद्धगात्रैर्वृत्तयुक्तैस्तन्मयैस्तत्परायणैः ।
एवं व्यवस्थितैर्नित्यं कर्तव्यमिति निश्चयः ।
एवं कृत्वा शुभाकाङ्क्षी परत्रेह च मोदते ।

3442 :

आयुष्कामो द्विजो देवि भूतिकामोऽथ वा पुनः ।
सर्वदा धारयेद्ब्रह्म मोक्षकामी च यो नरः ।

[(L. 2) G_1 ध्यान- (for मोक्ष-).]

— (L. 3443) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ प्रीतिर् (for भूतिर्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ यज्ञे (for यज्ञैः). T_1 देवि यज्ञे प्रतिष्ठिता (for the post. half). — T_1 om. lines 3444–3446. — (L. 3444) $G_{1.3}$ यागाद् (for यज्वा). — (L. 3445) T_3 $G_{1.3}$ M_4 विधिः (for निधिः). — (L. 3448) D_{10} $T_{2.3}$ क्रियते लौकिकोत्सवः (for the post. half). — (L. 3449) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -गोष्ठेषि-; M_2 (*inf. lin.* as above). $_4$ -गोष्ठानि (for -गोष्ठान्हि). M_1 संस्तुत्य (for संस्कृत्य). T_1 देवायतनमुद्दिश्य; $G_{1.3}$ देवदेहांश्च संस्थाप्य (for the prior half). $G_{1.3}$ हि (for च). G_3 यः; G_4 च (for वै). — (L. 3450) T_1 कुर्वन्; T_3 M_{1-3} योगान्; $G_{1.3}$ यागं (for यागान्). — (L 3451) T_1 [अ]पि; G_2 [अ]थ (for स). T_2 देवधर्मं समाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 3453) D_{10} T_2 G बह्वीभिः (for बहुभिः). D_{10} $T_{2.3}$ G स्तुवद्भिः प्रयतैर्नरैः; T_1 लौकिकैश्च तथापरैः (for the post. half). — (L. 3455) T_1 नराः कुर्वन्ति ये भुवि (for the post. half). — (L. 3456) D_{10} T G [ए]व (for [अ]भि-). T_1 -पूजया (for -पूजिताः). — T_1 om. line 3457. — (L. 3457) D_{10} $T_{2.3}$ G तेन (for तथा). T_3 दिवि; G_1 देव- (for देवि). — (L. 3458) T_1 च (for वा). D_{10} $T_{2.3}$ G मानुषैश्चो($G_{1.3}$ °रु)पका(T_3 $G_{1.3}$ °चा)रैर्वा (for the prior half). T_1 स्तुतिभिस्तु (for शुचि°). — After line 3458, T_1 ins. :

देवास्तोषं यथा यान्ति ब्रह्मलोकं ददत्यपि ।

— T_1 om. line 3459. — (L. 3459) D_{10} T_3 G M_4 लभेत् (for भवेत्). — (L. 3460) D_{10} $T_{2.3}$ G_3 -समाहितैः; T_1 -समन्वितैः (for -समायुतैः). — (L. 3461) T_3 सुपूजितैः (for °जिताः). — (L. 3462) G_4 प्राप्य (for यान्ति). D_{10} $T_{2.3}$ G ते (for वै). T_1 देवि (for देवा). T_1 सदा (for तथा). — (L. 3464) D_{10} $T_{2.3}$ G भूमौ देवा (T_3 °व) (by transp.). — (L. 3465) D_{10} $T_{2.3}$ G विधिवत्; T_1 वै देव (for विविधं). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. line 3466. — (L. 3466) D_{10} ते; G_3 वै (for तद्). T_3 ज्ञायते (for विद्यते). — (L. 3467) T_1 शरीरेस्मिन् (for °रेषु). — (L. 3468) T_1 तमेव परमात्मानम् (for the prior half). — (L. 3470) G_4 ते (for तद्). T_1 देवताश्च शरीरस्था (for the prior half). D_{10} $T_{1.3}$ G -मनसा (for °सः). — After line 3470, T_1 ins :

ज्ञास्यन्ति सकलं धर्ममिति विद्धि शुभेक्षणे ।

— (L. 3472) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ -संपूज्या (for °जा). D_{10} T G ब्राह्मणानां (for पितृपूजा). — After line 3472, T_1 ins. :

ब्राह्मणे पूजिते चैव प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अन्यथा मन आवेश्य कृतं न फलति प्रिये ।
ऋतेऽपि तु मनो देवि अशुभं फलति ध्रुवम् ।
Colophon.

उमा ।

पितृमेधः कथं देव तन्मे शंसितुमर्हसि ।
सर्वेषां पितरः पूज्याः सर्वसंपत्प्रदायिनः ।

महेश्वरः ।

पितृमेधं प्रवक्ष्यामि यथावत्तन्मनाः शृणु ।
देशकालौ विधानं च तत्क्रियायाः शुभाशुभम् ।
लोकेषु पितरः पूज्या देवतानां च देवताः ।
शुचयो निर्मलाः पुण्या दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
यथा वृष्टिं प्रतीक्षन्ते भूमिष्ठाः सर्वजन्तवः ।
पितरश्च तथा लोके पितृमेधं शुभेक्षणे ।
तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती ।
प्रभासं पुष्करं चेति तेषु दत्तं महाफलम् ।
तीर्थानि सरितः पुण्या विविक्तानि वनानि च ।
नदीनां पुलिनानीति देशाः श्राद्धस्य पूजिताः ।
मघाप्रोष्ठपदौ मासौ श्राद्धकर्मणि पूजितौ ।
पक्षयोः कृष्णपक्षश्च पूर्वपक्षात्प्रशस्यते ।
अमावास्यां त्रयोदश्यां नवम्यां प्रतिपत्सु च ।
तिथिष्वेतासु तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ।
पूर्वाह्णे शुक्लपक्षे वा रात्रौ जन्मदिनेषु वा ।
युग्मेष्वहःसु च श्राद्धं न च कुर्वीत पण्डितः ।
एष कालो मया प्रोक्तः पितृमेधस्य पूजितः ।
यस्मिन्वा ब्राह्मणं पात्रं पश्येत्कालः स च स्मृतः ।
अपाङ्क्त्या द्विजा वर्ज्या ग्राह्यास्ते पङ्क्तिपावनाः ।
पूजयेद्यदि पापिष्ठाञ्श्राद्धेषु नरकं व्रजेत् ।
वृत्तश्रुतकुलोपेतान्सकलत्रान्गुणान्वितान् ।
तदहर्न्श्रोत्रियान्विद्धि ब्राह्मणाननुजः शुभे ।
एतान्निमन्त्रयेद्विद्वान्पूर्वेद्युः प्रातरेव वा ।
तत्र श्राद्धक्रियां पश्चादारभेत यथाविधि ।
त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ।
कुतपस्य च लोमानि कुशा दर्भास्तिला मधु ।
नीलशाकं गजच्छाया पवित्रं श्राद्धकर्मसु ।
तिलानवकिरेत्तत्र नानावर्णान्समन्ततः ।
अशुद्धं पितृयज्ञेषु तिलैः शुध्यति शोभने ।
नीलकाषायवस्त्रं च भिन्नकर्णं नवव्रणम् ।
हीनाङ्गमशुचिं वापि वर्जयेत्तत्र दूरतः ।
कुक्कुटांश्च वराहांश्च नग्नं क्लीबं रजस्वलाम् ।
आयसं त्रपु सीसं च श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ।
मांसैः प्रीणन्ति पितरो मुद्गमाषयवैरिह ।
शशरौरवमांसेन षण्मासं तृप्तिरिष्यते ।
संवत्सरं च गव्येन हविषा पायसेन च ।
वार्ध्राणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
पायसं सतिलं क्षौद्रं खड्गमांसेन संमितम् ।
महाशफरिणो मत्स्याश्छागो वा सर्वलोहितः ।

— (L. 3473) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.2}$ M -पूजा (for -पूज्याश्). — (L. 3474) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 व्रतयुतैस् (for वृत्तयुक्तैस्). — (L. 3476) T_1 स (for [इ]ह). — (L. 3477) G_4 अंजसा (for अन्यथा). — (L. 3478) T_3 कर्म नो (for तु मनो). D_{10} T_2 भवति (for फलति). — Colophon. — *Adhy. name*: D_{10} $T_{2.3}$ G_2 M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.*: D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 220; T_1 213; T_3 219; $G_{1.3}$ M_1 214; $M_{2.3}$ 215; M_4 212. — After the ref., T_3 ins.:

देवदेव जगन्नाथ भगवन्प्राणनायक ।

— (L. 3480) M_{1-3} मर्वे (for सर्वे-). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3482) T_3 M_3 देशकालं; $G_{2.4}$ °काल- (for °कालौ). — T_1 om. (hapl.) line 3484. — (L. 3485) M_4 वृत्तं (for वृष्टिं). — (L. 3488) G_2 [ए]व (for [इ]ति). $T_{1.2}$ $G_{1.3.4}$ महत्फलं (for महाफलम्). — (L. 3490) T_2 वेदाः; M_1 देवाः; M_2 देवि (for देशाः). — (L. 2491) D_{10} $T_{1.3}$ G M_4 माघ- (for मघा-). — (L. 3493) G_3 दशम्यां (for नवम्यां). — (L. 3495) G_3 -दिनेपि (for -दिनेषु). — T_1 om. lines 3499-3500. — (L. 3500) D_{10} $T_{2.3}$ G भोजयेद् (for पू°). M_4 पापिष्ठं (for °ष्ठाञ्). — (L. 3501) T_1 -गुणोपेतान् (for -कुलो°). T_1 द्विजोत्तमान् (for गुणान्वितान्). — T_1 om. line 3502. — (L. 3504) T_1 श्राद्धविधिं (for क्रिया°). — (L. 3507) D_{10} T_2 G कुतपं (T_2 °पः) खड्गपात्रं च; T_1 कालशाकं गजच्छाया (for the prior half). T_3 तिलं (for तिला). — (L. 3508) D_{10} T_2 G काल- (for नील-). — For line 3508, T_1 subst.:

एतानि सुपवित्राणि श्राद्धकर्मसु शोभने ।

— (L. 3510) $G_{1.3}$ -यज्ञं च (for -यज्ञेषु). D_{10} G_4 अशुद्धमपितृकं च; T_2 G_2 °मपवित्रं च; T_3 °द्धं पितृकश्चैव (for the prior half). — (L. 3511) D_{10} $T_{2.3}$ G भिन्नवर्णं; T_1 हीनवर्णं (for भिन्नकर्णं). — (L. 3515) T_1 अपि (for इह). — (L. 3517) T_2 सर्पिषा (for हविषा). — (L. 3518) D_{10} G वाभ्राणसस्य; T_1 वार्धा°; T_3 वाभ्रायणस्य (for वार्ध्राणसस्य). — (L. 3519) T_1 अनंताय भवंत्वतु (for the prior half). — T_1 om. line 3521. — (L. 3521) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -शकलिनो (for -शफरिणो). — (L. 3522) T_2 G_{1-3} कालशाकमितीत्येव; G_4 कालस्य शाकमित्येतत् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G प्रकल्पितं (for प्रकीर्तितम्). — (L. 3523) T_3 परि- (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कालशाककमित्येव तदानन्त्यं प्रकीर्तितम् ।
सापूपं सामिषं स्निग्धमाहारमुपकल्पयेत् ।
उपकल्प्य तदाहारं ब्राह्मणानर्चयेत्ततः ।
श्मश्रुकर्मशिरःस्नातान्समारोप्यासनं क्रमात् ।
सुगन्धमाल्याभरणैः स्रग्भिरेतान्विभूषयेत् ।
अलंकृतोपविष्टांस्तान्पिण्डावापं निवेदयेत् ।
ततः प्रस्तीर्य दर्भाणां प्रस्तरं दक्षिणामुखः ।
तत्समीपेऽग्निमिद्ध्वा च स्वधां च जुहुयात्ततः ।
समीपे त्वग्नीषोमाभ्यां पितृभ्यो जुहुयात्तथा ।
ततो दर्भेषु पिण्डांस्त्रीन्निर्वपेद्दक्षिणामुखम् ।
अपसव्यमपाङ्गुष्ठं नामधेयपुरस्कृतम् ।
एतेन विधिना दत्तं पितॄणामक्षयं भवेत् ।
ततो विप्रान्यथाकामं पूजयेन्नियतः शुचिः ।
सदक्षिणं ससंभारं यथा तुष्यन्ति ते द्विजाः ।
यत्र तत्क्रियते कर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति ।
तत्सर्वमखिलं कुर्याद्वैश्वदेवस्य पूर्वकम् ।
अश्रूञ्च पातयेत्तत्र न जल्पेन्न जपेन्मिथः ।
नियम्य वाचं देहं च श्राद्धकर्म समारभेत् ।
ततो निर्वपणे वृत्ते तान्पिण्डांस्तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत् ।
पत्नीं वा मध्यमं पिण्डं पुत्रकामो हि प्राशयेत् ।
आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।
तृप्तानुत्थाप्य तान्विप्रानन्नशेषं निवेदयेत् ।
तच्छेषं बहुभिः पश्चात्सभृत्यो भक्षयेन्नरः ।
एष प्रोक्तः समासेन पितृयज्ञः सनातनः ।
पितरस्तेन तुष्यन्ति कर्ता च फलमाप्नुयात् ।
अहन्यहनि वा कुर्यान्मासे मासेऽथ वा पुनः ।
संवत्सरस्य द्विः कुर्याच्चतुर्वापि च शक्तितः ।
दीर्घायुश्च भवेत्स्वस्थः पितृमेधेन मानवः ।
सपुत्रो बहुभृत्यश्च प्रभूतधनधान्यवान् ।
श्राद्धदः स्वर्गमाप्नोति निर्मलं विविधाद्भुतम् ।
अप्सरोगणसंघुष्टं विरजस्कमनन्तकम् ।
श्राद्धानि पुष्टिकामा ये प्रकुर्वन्ति च पण्डिताः ।
तेषां पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं शत्रुविनाशनम् ।
कुलसंधारणं चेति श्राद्धमाहुर्मनीषिणः ।
उमा ।
भगवन्देवदेवेश मृतास्ते भुवि जन्तवः ।
नानाजातिषु जायन्ते शीघ्रं कर्मवशात्पुनः ।
पितरस्त्विति ते तत्र कथं तिष्ठन्ति देववत् ।
पितॄणां कतमो देशः पिण्डानश्नन्ति ते कथम् ।
अन्ने दत्ते मृतानां तु कथमाप्यायनं भवेत् ।
एवं मया संशयितं भगवञ्छेत्तुमर्हसि ।
नारदः ।
एतद्विरुद्धं रुद्राण्यां पृच्छन्त्यां परिषद्भृशम् ।
बभूव सर्वा मुदिता श्रोतुं परमकं हि तत् ।

उप-). — T_1 om. line 3525. — (L. 3526) G_2 सु- (for वि-). — T_1 om. (hapl.) line 3527. — (L. 3527) G_2 पिंडात्रापान् (for °पं). — (L. 3528) T_1 प्रकीर्य (for प्रस्तीर्य). D_{10} T G प्रस्तरं दाक्षिण मुखं (for the post. half). — (L. 3529) G_2 स्वाहां (for स्वधां). — After line 3529, T_2 M_4 read line 3531 repeating it in its proper place. — T_1 om. (hapl.) line 3530. — (L. 3530) $T_{2.3}$ G_3 M_3 अग्निषोमाभ्यां (for त्वग्नी°). G_3 पैतृकं (for पितृभ्यो). — (L. 3531) D_{10} T_2 (second time) G तथा ; T_3 तदा (for ततो). T_1 विस्तीर्णं (for पिण्डांस्त्रीन्). $T_{1.2}$ (both times).$_3$ $G_{1.3}$ $M_{1-3.4}$ (both times) निव(T_1 M_3 °र्वे- ; T_3 °क्षि)पेद्दक्षिणामुखः (for the post. half). — (L. 3532) T_1 अपां मुष्टिं (for अपाङ्गुष्ठं). — (L. 3534) D_{10} T G M_4 यथाशक्ति (for °कामं). — (L. 3536) D_{10} T G M_4 तत्र (for (for कर्म). D_{10} T G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3538. — (L. 3538) D_{10} $T_{1.3}$ G $M_{1.2}$ जल्पं (for जल्पेन्). M_{1-3} हसेन् (for जपेन्). — (L. 3539) T_1 M_4 समाचरेत् (for °रभेत्). — (L. 3540) T_1 ततो दर्भेषु निस्तीर्णांस् (for the prior half). — (L. 3542) $T_{1.3}$ पुत्र-

कामा (for °कामो). D_{10} T_3 G [ऽ]पि- (for हि). — (L. 3547) T_1 तृप्यंति (for तुष्यन्ति). — (L. 3548) T_1 [ऽ]पि वा ; M_3 यथा (for ऽथ वा). — (L. 3549) T_2 D_{10} $G_{3.4}$ संवत्सरं द्विः कुर्याच्च ; T_1 °त्सरं तथा कुर्याच् ; T_3 °त्सरेऽथ वा कुर्याच् ; $G_{1.3}$ °त्सरं द्विजः कुर्याच् (for the prior half). T_1 चातुर्मास्ये (for चतुर्वापि). D_{10} $T_{2.3}$ G स्व- (for च). — (L. 3550) T_1 -यज्ञेन (for -मेधेन). G_4 वा पुनः (for मानवः). — (L. 3551) T सुपुत्रो (for स°). — (L. 3552) G_{1-3} M $T_{2.3}$ बहुपुत्रश् (for °भृत्यश्). D_{10} T G M_4 निर्मलं विविधात्मकं श्राद्धकृत् (for °दः). D_{10} T G M_4 निर्मलं विविधात्मकं (for the post. half). — T_1 om. (hapl.) line 3553. — (L. 3553) D_{10} T_3 G M_1 अनंतरं (for अनन्तकम्). — (L. 3554) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ -कामा वै ; $G_{1.3}$ -कारणि (for -कामा ये). D_{10} $T_{2.3}$ G ये (G_2 यैः) प्रकुर्वंति पंडिताः (for the post. half). — (L. 3555) $T_{1.3}$ G प्रजां (for प्रजाश्). — (L. 3557) D_{10} T_3 G -संधारकं (for °रणं). M_4 — (L. 3560) D_{10} $T_{2.3}$ G स्वस्ति (for त्विति). पुनरस्त्विति ते तत्र (for the prior half). — (L. 3561) T_1 दातॄणां (for पि°). — (L. 3563) G_4 एतन् (for एवं). T_1 एतं मे सदयं देव (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 वक्तुम् (for छेत्तुम्). — T_1 om. the ref.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महेश्वरः ।

स्थाने संशयितं देवि शृणु कल्याणि तत्त्वतः ।
गुह्यानां परमं गुह्यं खिलानां परमं खिलम् ।
यथा देवगणा देवि तथा पितृगणाः प्रिये ।
दक्षिणस्यां दिशि शुभे सर्वे पितृगणाः स्थिताः ।
प्रेतानुद्दिश्य या पूजा क्रियते मानुषैरिह ।
तेन तुष्यन्ति पितरो न प्रेताः पितरः स्मृताः ।
उत्तरस्यां यथा देवा रमन्ते यज्ञकर्मभिः ।
दक्षिणस्यां तथा ते च तुष्यन्ति विविधैर्मखैः ।
द्विविधं क्रियते कर्म हव्यकव्यसमाश्रितम् ।
तयोर्हव्यक्रिया देवान्कव्यमाप्याययेत्पितॄन् ।
प्रसव्यं मङ्गलैर्द्रव्यैर्हव्यकर्म विधीयते ।
अपसव्यममङ्गल्यैः कव्यं चापि विधीयते ।
सदेवासुरगन्धर्वाः पितॄनभ्यर्चयन्ति च ।
आप्यायिताश्च ते श्राद्धैः पुनराप्याययन्ति तान् ।
अनिष्ट्वा च पितॄन्पूर्वं यः क्रियां प्रकरोति चेत् ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च फलं भोक्ष्यन्ति तस्य तत् ।
हव्यकव्यक्रिया तस्मात्कर्तव्या भुवि मानवैः ।
कर्मक्षेत्रं हि मानुष्यं तदन्यत्र न विद्यते ।
कव्येन संततिर्दृष्टा हव्ये भूतिः पृथग्विधा ।
इति ते कथितं देवि देवगुह्यं सनातनम् ।

Colophon.

उमा ।

एवं कृतस्य धर्मस्य श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ।
प्रमाणं फलमानानां तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

प्रमाणकल्पनां देवि दानस्य शृणु भामिनि ।
यत्सारस्तु नरो लोके तद्दानं चोत्तमं स्मृतम् ।
सर्वदानविधिं प्राहुस्तदेव भुवि शोभने ।
प्रस्थं सारं दरिद्रस्य शतं कोटिधनस्य च ।
प्रस्थसारस्तु तत्प्रस्थं ददन्महदवाप्नुयात् ।
कोटिसारस्तु तां कोटिं ददन्महदवाप्नुयात् ।
उभयं तन्महत्तच्च फलेनैव समं स्मृतम् ।
धर्मार्थकामभोगेषु शक्त्यभावं तु मध्यमम् ।
स्वद्रव्यादतिहीनं तु तद्दानमधमं स्मृतम् ।
शृणु दत्तस्य वै देवि पञ्चधा फलकल्पनम् ।
आनन्त्यं च महच्चैव समं हीनं च पातकम् ।
तेषां विशेषान्वक्ष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
दुस्त्यजस्य च वै दानं पात्र आनन्त्यमुच्यते ।
दानं षड्गुणयुक्तं तु महदित्यभिधीयते ।
यथाश्रद्धं तु वै दानं यथार्हं सममुच्यते ।
गुणतस्तु तथा हीनं दानं हीनमिति स्मृतम् ।
दानं पातकमित्याहुः षड्गुणानां विपर्यये ।
देवलोके महत्कालमानन्त्यस्य फलं विदुः ।

— T_1 om. lines 3564–3574. — (L. 3564) D_{10} $T_{2.3}$ G पृच्छंत्यां रुद्राण्यां (by transp.). M_4 पुरुषं (for परिषद्). — (L. 3565) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ श्रोतुं हि (T_3 वै) परमं हितं ; $G_{1.3}$ श्रोतुं तत्परमं हि यत् (for the post. half). — (L. 3567) D_{10} $T_{2.3}$ G हितानां परमं हितं (for the post. half). — (L. 3570) G_2 यत्पूतं (for या पूजा). — (L. 3573) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 देवि (for ते च). — (L. 3574) $G_{1.3}$ हव्यकव्यं समाहितं (for the post. half). — (L. 3575) D_{10} T G आप्यायते (for °ययेत्). — (L. 3576) M असव्यं (for प्र°). T_1 दिव्यैर् (for द्रव्यैर्). T_1 हव्यं कव्यं ; T_3 हव्यं कर्म (for हव्यकर्म). — $T_{1.3}$ om. (hapl.) line 3577. — (L. 3578) G_2 पितॄनभ्यर्चयंस्तथा (for the post. half). — (L. 3579) D_{10} G_{1-3} आप्यायं(G_1 °य)ते (for °यिताश्च). T_1 ये (for ते). $T_{2.3}$ G_4 आप्यायंते च तैः श्राद्धैः (for the prior half). — (L. 3580) M_4 अग्निष्वात्त- (for अनिष्ट्वा च). T_1 पूर्वान् (for पूर्वं). M_{1-3} यां (for यः). — (L. 3581) T_1 वै (for तत्). — (L. 3582) D_{10} T G -क्रियास् (for -क्रिया). D_{10} T $G_{2.4}$ मानुषैः (for मानवैः). — (L. 3583) T_1 कर्मक्षेत्रे (for °क्षेत्रं). — (L. 3584) T_2 M_3 हव्यैर् (for हव्ये). — Colophon. — *Sub-parvan :* $M_{2.3}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} G_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्यकथनं ; T_2 M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} T_2 $G_{2.4}$ 221 ; T_1 214 ; T_3 223 ; $G_{1.3}$ M_1 215 ; $M_{2.3}$ 216 ; M_4 213. — (L. 3587) T_1 प्रमाणं फलदानानां ; M_4 प्रमाणं फलदानं तत् (for the prior half). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3588) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रमाणक(D_{10} °णं क)ल्पना देवि (for the prior half). — (L 3589) T_3 यत्सारं (for यत्सारस्). — (L 3591) G_2 प्रस्थ- (for प्रस्थं). G_2 शत- (for शतं). — (L 3592) T_3 -सारं (for -सारस्). G_2 सर्वं (for प्रस्थं). — D_{10} T_1 om. (hapl.) line 3593. — (L. 3594) T_1 शतदानस्य तस्यैव (for the prior half). — T_1 om. line 3595. G_2 om. (hapl.) lines 3595–3596. T_2 om line 3596. — (L. 3596) T_3 धर्मतः (for अधमं). — (L. 3599) D_{10} $T_{2.3}$ G विशेषं (for °षान्). — (L. 3600) $T_{2.3}$ G_2 पात्रम् (for पात्र). T_1 चानंत्यम् (for आ°). — (L 3601) M_4 तद्गुण- (for षड्गुण-). — (L. 3602) T_1 दानार्हे (for यथार्हं). — (L. 3605) T_2 महत्कार्यम (for °लम्). — (L. 3606) $G_{1.3}$ यथा (for तथा). D_{10} $T_{2.3}$ G M_{1-3} कालं (for दानं). — (L. 3607) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तदा ; T_1 यथा (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महतस्तु तथा दानं स्वर्गलोके तु पूज्यते ।
समस्य तु तथा दानं मानुषं भोगमावहेत् ।
दानं निष्फलमित्याहुर्विहीनं क्रियया शुभे ।
अथ वा म्लेच्छदेशेषु तत्र तत्फलतां व्रजेत् ।
नरकं प्रेत्य तिर्यक्षु गच्छेदशुभदानतः ।

उमा ।

अशुभस्यापि दानस्य शुभं स्याच्च फलं कथम् ।

महेश्वरः ।

मनसा तत्त्वतः शुद्धमनृशंसपुरःसरम् ।
प्रीत्या तु सर्वदानानि दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ।
रहस्यं सर्वदानानामेतद्विद्धि शुभेक्षणे ।
अन्यानि सर्वकार्याणि शृणु सद्भिः कृतानि च ।
आरामं देवगोष्ठानि संक्रमाः कूप एव च ।
गोवाटं च तटाकं च सभाः शालाश्च सर्वशः ।
भिक्षुकावसथाश्चैव पानीयं गोतृणानि च ।
व्याधितानां च भैषज्यमनाथानां च भोजनम् ।
अनाथशवसंस्कारस्तीर्थमार्गविशोधनम् ।
व्यसनाभ्यवपत्तिश्च सर्वेषां च स्वशक्तितः ।
एतत्सर्वं समासेन धर्मकार्यमिति स्मृतम् ।
तत्कर्तव्यं मनुष्येण स्वशक्त्या श्रद्धया शुभे ।
प्रेत्यभावे लभेत्पुण्यं नास्ति तत्र विचारणा ।
रूपं सौभाग्यमारोग्यं बलं सौख्यं लभेन्नरः ।
स्वर्गे वा मानुषे वापि तैस्तैराप्यायते हि सः ।

उमा ।

भगवँल्लोकपालेश धर्मस्तु कतिभेदकः ।
दृश्यते चरितः सद्भिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

शृणु देवि समुद्देशाद्यानात्वं धर्मसंकटे ।
धर्मा बहुविधा लोके श्रुता वेदमुखोद्भवाः ।
स्मृतिधर्मश्च बहुधा सद्भिराचार इष्यते ।
देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ।
जातिधर्माश्च वै धर्मा गणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालवैषम्यादापद्धर्मश्च दृश्यते ।
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ।
कारणात्तत्र तत्रैव फलं धर्मस्य चेष्यते ।
तत्कारणसमायोगे लभेत्कुर्वन्फलं नरः ।
अन्यथा न लभेत्पुण्यमतदर्हः समादिशन् ।
एवं धर्मस्य नानात्वं फलं कुर्वँल्लभेन्नरः ।
श्रौतः स्मार्तस्तु धर्माणां प्राकृतो धर्म उच्यते ।
इति ते कथितं सर्वं भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्सर्वभूतेश त्रिपुरार्दन शंकर ।
श्रुतं पापकृतं दुःखं यमलोके वरप्रद ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव नृणां सुकृतकर्मणाम् ।
कथं ते भुञ्जते लोकान्स्वर्गलोके महेश्वर ।

तथा). D_{10} $T_{2.3}$ G मानुष्यं (for °षं). — (L. 3611) T_1 शुभस्य (for शुभं स्याच्). T_3 G_2 transp. फलं and कथं. — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3612) D_{10} $T_{2.3}$ G आनृशंस्य- (T_2 °स्यं) (for अनृशंस-). — (L. 3613) T_1 दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात् (for the post. half). — (L. 3614) $G_{1.3.4}$ शुभानने (for शुभेक्षणे). — (L. 3615) D_{10} T G धर्म- (for सर्व-). — G_2 M_4 om. (hapl.) lines 3616–3618. — (L. 3616) D_{10} T $G_{1.3.4}$ आराम- (for °मं). — (L. 3617) D_{10} T $G_{1.3.4}$ गोवाटश्च तटाकश्च (for the prior half). — (L. 3618) D_{10} T $G_{1.3.4}$ पाषंडावसथश्चैव (for the prior half). — (L. 3619) D_{10} T G M_4 पोषणं (for भोजनम्). — (L. 3620) T_1 तीर्थानां मार्गशोधनं (for the post. half). — (L. 3621) T_1 निवारो व्यसनस्यापि (for the prior half). — (L. 3627) $G_{1.3}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half). — (L. 3628) D_{10} $T_{2.3}$ G परितः; T_1 कथितः (for चरितः). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — T_1 om. line 3629. — (L. 3630) D_{10} T G M_4 श्रुतिभेद- (for श्रुता वेद-). — (L. 3631) T_1 श्रुति- (for स्मृति-). — (L. 3633) M_4 राज- (for जाति-). — (L. 3634) $G_{1.3}$ -लय- (for

-काल-). T_1 वैधर्म्याद् (for वैषम्याद्). — G_4 om. (hapl.) from the post. half of line 3636 up to the prior half of line 3639. — (L. 3637) T_1 एतत्कारणसंयोगं (for the prior half). — (L. 3638) $G_{1.3}$ भवेत् (for लभेत्). D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} समाविशेत्; M_{1-3} °विशन्; M_4 °दिशेत् (for °दिशन्). T_1 विहीनः शास्त्रदृष्टितः (for the post. half). — T_1 om. lines 3639–3640. — (L. 3641) D_{10} T_3 देवि (for सर्वं). T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 किं भूयः श्रोतुमिच्छसि (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_3 G_2 उमामहेश्वरसंवादे धर्मसमुच्चयं; T_3 उमामहेश्वरसंवादे हव्यकव्यमाहात्म्यं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} 200; T_1 215; T_2 $G_{2.4}$ 222; T_3 221; $G_{1.3}$ M_1 216; $M_{2.3}$ 217; M_4 214. — (L. 3642) T_1 -लोकेश (for -भूतेश). $G_{2.4}$ भगवन्देवदेवेश (for the prior half). T_1 om. from the post. half up to the prior half of line 3644. D_{10} $T_{2.3}$ G पुरमर्दन शंकर (for the post. half). — (L. 3643) D_{10} $T_{2.3}$ G पापकृतां (for °तं). — (L. 3644) G_3 -कारिणां (for -कर्मणाम्). T_1 नराः सुकृतकर्मिणः (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कथिताः कीदृशा लोका नृणां सुकृतकारिणाम्।
एतन्मे वद देवेश श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
महेश्वरः ।
शृणु कल्याणि तत्सर्वं यत्त्वमिच्छसि भामिनि ।
विविधाः पुण्यलोकास्ते कर्माकर्मण्यतां गताः ।
मेरुं हि कनकात्मानं परितः सर्वतोदिशम् ।
भद्राश्वः केतुमालश्च उत्तराः कुरवस्तथा ।
जम्बूवनादयः स्वर्गा इत्येते कर्मवर्जिताः ।
तेषु भोगाः स्वयंभूताः प्रदृश्यन्ते यतस्ततः ।
योजनानां सहस्रं तु एकैकं मानमात्रया ।
नित्यपुष्पफलोपेतास्तत्र वृक्षाः समन्ततः ।
आसक्तवस्त्राभरणाः सर्वे कनकसंनिभाः ।
द्विरेफाश्चाण्डजास्तत्र प्रवालमणिसंनिभाः ।
विचित्राश्च मनोज्ञाश्च कूजितैः शोभयन्ति तान् ।
कुशेशयवनैश्छन्ना नलिन्यश्च मनोरमाः ।
तत्र वान्त्यनिला नित्यं दिव्यगन्धाः सुखावहाः ।
सर्वे चाम्लानमाल्याश्च विरजोम्बरसंवृताः ।
एवं बहुविधा देवि दिवि भोगाः सुखावहाः ।
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव सर्वे सुकृतकारिणः ।
रमन्ते तत्र चान्योन्यं कामरागसमन्विताः ।
दिव्यभूषणसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विताः ।
मनोरमा महाभागाः सर्वे ललितकुण्डलाः ।
एवं तत्रगता मर्त्याः प्रमदाः प्रियदर्शनाः ।
नानाभावसमायुक्ता यौवनस्थाः सदैव तु ।
कमनीयाः कामयुताः कामज्ञा ललितास्तथा ।
मनोनुकूला मधुरा भोगिनामुपकल्पिताः ।
प्रमदाश्चोद्भवन्त्येव स्वर्गलोके यथा तथा ।
एवंविधाः स्त्रियश्चात्र पुरुषाश्च परस्परम् ।
रमन्ते चेन्द्रियैः स्वस्थैः शरीरैर्भोगसंस्कृतैः ।
कामहर्षौ गुणावास्तां नान्ये क्रोधादयः प्रिये ।
क्षुत्पिपासा न चास्त्यत्र गात्रक्लेशाश्च शोभने ।
सर्वतो रमणीयश्च सर्वर्तुकुसुमान्वितम् ।
यावत्पुण्यफलं तावद्रमन्ते तत्र संगताः ।
निरन्तरं भोगयुता रमन्ते स्वर्गवासिनः ।
तत्र भोगान्यथायोगं भुक्त्वा पुण्यक्षयात्पुनः ।
नश्यन्ति जायमानास्ते शरीरैः सहसा प्रिये ।
स्वर्गलोकात्परिभ्रष्टा जायन्ते मानुषे पुनः ।
पूर्वपुण्यावशेषेण विशिष्टाः संभवन्ति ते ।
एषा स्वर्गगतिः प्रोक्ता पृच्छन्त्यास्तव भामिनि ।
अत ऊर्ध्वं पदान्यष्टौ कर्मण्यानि शृणु प्रिये ।
भोगयुक्तानि पुण्यानि उच्छ्रितानि परस्परम् ।
विद्याधराः किंपुरुषा यक्षगन्धर्वकिंनराः ।
अप्सरो दानवा देवा यथाक्रममुदाहृताः ।
तेषु स्थानेषु जायन्ते प्राणिनः पुण्यकर्मिणः ।

---

half). — D_{10} G_{3} om. (hapl.) lines 3645–3646. — (L. 3645) M भोगान् (for लोकान्). — (L. 3646) T_{1} कति ते (for कथिताः). M_{4} लोके (for लोका). — T_{1} महेशः (for °श्वरः). — (L. 3648) D_{10} $T_{2,3}$ G शोभने (for भामिनि). — T_{1} om. line 3649. — (L. 3652) T_{1} चैव (for स्वर्गा). T_{1} उच्यंते (for इत्येते). — T_{1} om. (hapl.) line 3653. — (L. 3653) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ भूत्वा; $G_{1,3}$ M_{4} भूताः (for भोगाः). — (L. 3655) T_{1} transp. the prior half and the post. half. D_{10} $T_{2,3}$ G_{1-3} नित्यं (for नित्य-). — (L. 3659) D_{10} $T_{2,3}$ G -वन- (for -वनैश्). — (L. 3660) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ वात्यनिलो (for वान्त्यनिला). D_{10} T G दिव्यगंधसु(T_{3} °धः सु)खावहः (for the post. half). — G_{4} om. (hapl.) lines 3661–3662. — (L. 3662) $G_{1,3}$ M_{4} दिव्यभोग- (for दिवि भोगाः). T_{1} देवभोगाः समंततः (for the post. half). — (L. 3664) T_{1} एवं ते (for रमन्ते). — D_{10} T G om. (hapl.) line 3665. — (L. 3666) D_{10} मनोहरा (for °रमा). — G_{3} reads line 3667 twice. — (L. 3667) D_{10} $T_{2,3}$ G स्थिता (for -गता). — (L. 3668) G_{1-3} ताः (for तु). — (L. 3669) D_{10} $T_{2,3}$ G युवत्यः कल्पितास्तत्र (for the prior half). G_{1-3} मनोज्ञा; G_{4} कालज्ञा (for काम°). T_{1} कामजा ललनास्तथा (for the post. half). — T_{1} om. (hapl.) lines 3670–3671. — (L. 3672) M_{1-3} तत्र (for चात्र). — (L. 3674) T_{1} -हर्ष- (for -हर्षौ). D_{10} $T_{2,3}$ G कामहर्ष(T_{2} °क्रोध)गुणाभ्यस्ता (for the prior half). — (L. 3675) T_{2} च नास्त्यत्र; M_{1-3} -परिक्लेशा; M_{4} न संत्यत्र (for न चास्त्यत्र). T_{1} क्षुत्पिपासे न संत्यत्र (for the prior half). T_{1} M_{4} परि- (for गात्र-). M_{1-3} न संत्यत्र शुभानने (for the post. half). — (L. 3676) D_{10} $T_{1,2}$ G_{2} रमणीयं (for °यश्). D_{10} T G_{3} M_{4} सर्वत्र (for सर्वर्तु-). $G_{1,3}$ सर्वत्र कुसुमावृतः (for the post. half). — (L. 3677) G_{1-3} बहु (for तत्र). D_{10} T_{2} G_{4} दृश्यं(G_{4} दीव्यं)ते तेषु संगताः (for the post. half). — (L. 3679) D_{10} G_{2} भूतान् (for भोगान्). — (L. 3680) T_{3} शरीरैः सह भोगिनः (for the post. half). — (L. 3683) G_{1-3} एषां तु स्वर्गतिः प्रोक्ता (for the prior half). — (L. 3684) T_{1} प्रवक्ष्यामि (for पदान्यष्टौ). D_{10} T_{2} G सुकर्माणि (for कर्मण्यानि). — (L. 3685) G_{2} पुरःसरं (for परस्परम्). — (L. 3687) T_{1} om. from the post. half up to the prior half of line 3692. T_{2} $G_{1,3}$ [illegible]मम्; T_{3} -क्रतुम् (for -क्रमम्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तेषामपि च ये लोकाः स्वर्गलोकोपमाः स्मृताः ।
स्वर्गवत्तत्र ते भोगान्भुञ्जते च रमन्ति च ।
रूपसत्त्वबलोपेताः सर्वे दीर्घायुषस्तथा ।
तेषां सर्वक्रियारम्भो मानुषेष्वेव दृश्यते ।
अतिमानुषमाश्चर्यमस्त्रमायाबलाऽऽकृतम् ।
जराप्रसूतिमरणं तेषु स्थानेषु दृश्यते ।
गुणदोषाश्च सन्त्यत्र आकाशगमनं तथा ।
अन्तर्धानं बलं सर्वमायुश्च चिरजीवनम् ।
तपोविशेषाज्जायन्ते तेषां कर्माणि भामिनि ।
देवलोकप्रवृत्तिस्तु तेषामेव विधीयते ।
न तथा देवलोको हि तद्विशिष्टाः सुराः स्मृताः ।
तत्र भोगमनिर्देश्यममृतत्वं च विद्यते ।
विमानगमनं नित्यमप्सरोगणसेवितम् ।
एवमन्यच्च तत्कर्म दैवतेभ्यो विशिष्यते ।
प्रत्यक्षं तव तत्सर्वं देवलोकप्रवर्तनम् ।
तस्मान्न वर्णये देवि विदितं हि त्वया शुभे ।
तत्सर्वं सुकृतेनैव प्राप्यते चोत्तमं पदम् ।

Colophon.

उमा ।

मानुषेष्वेव जीवत्सु गतिर्विज्ञायते न वा ।
अयं शुभगतिर्जीवन्नसौ त्वशुभभागिति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे शंसितुमर्हसि ।

महेश्वरः ।

तदहं ते प्रवक्ष्यामि जीवतां विद्यते यथा ।
द्विविधाः प्राणिनो लोके दैवासुरसमाश्रिताः ।
मनसा कर्मणा वाचा प्रतिकूला भवन्ति ये ।
तादृशानासुरान्विद्धि मर्त्यास्ते नरकालयाः ।
रागद्वेषयुता ये तु निर्लज्जा निरपत्रपाः ।
दर्पाहंकारसंयुक्ता नरा नरकगामिनः ।
नास्तिकाश्च शठा घोराः परेषामुपतापिनः ।
यथेष्टवृत्तयश्चैव नरा नरकगामिनः ।
दुष्प्रतीतमना यस्तु चलचित्तो निराकृतिः ।
शिश्नोदररतिर्मूढो निरयं याति सोऽधमः ।
मांसपानप्रिया नित्यं कठोरा नीचवृत्तयः ।
तादृशानासुरान्विद्धि सर्वे ते नरकालयाः ।
हिंसाविहारा ये नित्यं निर्दयाः प्राणिनाशने ।
स्वधर्मविमुखाश्चैव परस्वेष्वभिकाङ्क्षिणः ।
युद्धमात्सर्यसंयुक्ता ग्राम्यभोगपरायणाः ।
तादृशानासुरान्विद्धि नरान्नरकगामिनः ।
दर्पोत्सेकसमायुक्ता मूर्खास्तत्त्वबहिष्कृताः ।
श्रुतिविद्वेषिणो नित्यं ते नरा नरकालयाः ।
नित्यं वदन्ति ये मोहादनृतं कटुकं वचः ।
कृतघ्नाः पिशुना घोरा भवन्ति नरकालयाः ।
हिंस्राश्चोराश्च धूर्ताश्च परदाराभिमर्शिनः ।
नीचकर्मकरा ये च शौचमङ्गलवर्जिताः ।
श्रुतिविद्वेषिणः पापा लोकचारित्रदूषकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा जीवन्तो नरकालयाः ।
लोकोद्वेगकराश्चान्ये पशवश्च सरीसृपाः ।
वृक्षाः कण्टकिनो रूक्षास्तादृशान्विद्धि चासुरान् ।
अपरान्देवपक्षांस्तु शृणु देवि समाहिता ।
मनोवाक्कर्मभिर्नित्यमनुकूला भवन्ति ये ।
तादृशानमरान्विद्धि ते नराः स्वर्गगामिनः ।
शौचार्जवपराधीनाः परार्थं न हरन्ति ये ।
ये समाः सर्वभूतेषु ते नराः स्वर्गगामिनः ।
भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा अनृतं न ब्रुवन्ति ये ।

— (L. 3690) T_2 लोकान् (for भोगान्). — (L. 3693) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ऐश्वर्यम् (for आश्चर्यम्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 मत्र; T_1 मंत्र- (for अस्त्र-). — (L. 3696) M सत्त्वम् (for सर्वम्). D_{10} $T_{2.3}$ G अंतर्धानबलं सत्त्व(T_3 G_1 °त्य)म् (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 -जीविता; T_1 °विनः; G_{1-3} -जीविनं; M_4 -जीविनां (for -जीवनम्). — T_1 om. line 3697. — (L. 3697) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for तेषां). — (L. 3698) D_{10} T_3 G देवलोके (for °लोक-). — T_1 om. line 3699. — (L. 3701) M_{1-3} -सेवनं (for -सेवितम्). — (L. 3703) T_1 चैव (for तव). D_{10} -लोके (for -लोक-). — (L. 3705) D_{10} T G सुकृतैरेव (for °तेनैव). T_1 मानुषेष्वेव दृश्यते (for the post. half). — Colophon om. in T_1. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे पुण्यलोकप्रशंसा (G_2 °सनं); M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे सुकृतिकर्मफलं; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 223; $G_{1.3}$ M_1 217; $M_{2.3}$ 218; M_4 215. — (L. 3707) D_{10} $T_{2.3}$ G यथा (for अयं). D_{10} T_2 $G_{1.3.4}$ नासौ; T_1 त्वसौ; G_2 न हि (for असौ). — T_1 महेश्वरः (for °श्वरः). — (L. 3709) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 जीवितं (for जीवतां). — (L. 3710) D_{10} T_2 दे(T_3 दै)वासुरसुसमाश्रिताः; T_1 G_{1-3} M दैवमासु- रमा°; G_4 दैवासुरमया° (for the post. half). — D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_3 om. (hapl.) lines 3713–3728. T_2 G_2 om. (hapl.) lines 3729–3732. — (L. 3729) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 -मर्शकाः (for -मर्शिनः). — (L. 3730) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3.4}$ -कर्मरता (for °करा). — (L. 3731) D_{10} T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 शुचि-; M_{1-3} गुरु- (for श्रुति-). — (L. 3737) T_1 सत्यं वदंति सततं (for the prior half). — T_3 om. (hapl.) lines 3738–3741. — (L. 3738) D_{10} T_1 G_{1-3}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सत्यं वदन्ति सततं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
धार्मिकाः शौचसंपन्नाः शुक्ला मधुरभाषिणः ।
नाकार्यं मनसेच्छन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ।
दरिद्रा अपि ये केचिद्याचिताः प्रीतिपूर्वकम् ।
ददत्येव च यत्किंचित्ते नराः स्वर्गगामिनः ।
आस्तिका मङ्गलपराः सततं वृद्धसेविनः ।
पुण्यकर्मपरा नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
स्वदुःखमिव मन्यन्ते परेषां दुःखवेदनाम् ।
शक्त्या चाभ्यवपद्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ।
व्रतिनो दानशीलाश्च सुखशीलाश्च मानवाः ।
ऋजवो मृदवो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
गुरुशुश्रूषणपरा देवब्राह्मणपूजकाः ।
कृतज्ञाः कृतविद्याश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ।
जितेन्द्रिया जितक्रोधा जितमानमदस्पृहाः ।
लोभमात्सर्यहीना ये ते नराः स्वर्गगामिनः ।
निर्ममा निरहंकाराः स्वानुक्रोशाः स्वबन्धुषु ।
दीनानुकम्पिनो नित्यं ते नराः स्वर्गगामिनः ।
ऐहिकेन तु वृत्तेन पारत्रमनुमीयते ।
एवंविधा नरा लोके जीवन्तः स्वर्गगामिनः ।
यदन्यच्च शुभं लोके प्रजानुग्रहकारि च ।
पशवश्चैव वृक्षाश्च प्रजानां हितकारिणः ।
तादृशान्देवपक्षस्थानिति विद्धि शुभानने ।
शुभाशुभमयं लोके सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
दैवं शुभमिति प्राहुरासुरं ह्यशुभं प्रिये ।

Colophon.

उमा ।

भगवन्मानुषाः केचित्कालधर्ममुपस्थिताः ।
प्राणमोक्षं कथं कृत्वा परत्र हितमाप्नुयुः ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु देवि समाहिता ।
द्विविधं मरणं लोके स्वभावाद्यत्नतस्तथा ।
तयोः स्वभावं नोपायं यत्नजं कारणोद्भवम् ।
एतयोरुभयोर्देवि विधानं शृणु शोभने ।
कल्याकल्यशरीरस्य यत्नजं द्विविधं स्मृतम् ।
यत्नजं नाम मरणमात्मत्यागो मुमूर्षया ।
तत्राकल्यशरीरस्य जरा व्याधिश्च कारणम् ।
महाप्रस्थानगमनं तथा प्रायोपवेशनम् ।
जलावगाहनं चैव अग्निचित्याप्रवेशनम् ।
एवं चतुर्विधः प्रोक्त आत्मत्यागो मुमूर्षताम् ।
एतेषां क्रमयोगेन विधानं शृणु शोभने ।
स्वधर्मयुक्तं गार्हस्थ्यं चिरमूढ्वा विधानतः ।
तत्रानृण्यं च संप्राप्य वृद्धो वा व्याधितोऽपि वा ।
दर्शयित्वा स्वदौर्बल्यं सर्वानेवानुमान्य च ।
संविधाय स्वबन्धूंश्च कर्मणां भरणं तथा ।
दानानि विधिवत्कृत्वा धर्मकार्यार्थमात्मनः ।
अनुज्ञाप्य जनं सर्वं वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अहतं वस्त्रमाच्छाद्य बद्ध्वा तत्कुशरज्जुना ।
उपस्पृश्य प्रतिज्ञाय व्यवसायपुरःसरम् ।
परित्यज्य ततो ग्रामं पश्चात्कुर्याद्यथेप्सितम् ।

M_4 -परा धीराः (for -पराधीनाः). G_4 परार्थान् (for °र्थं). D_{10} T_2 G नाह्वरंति (for न ह्°). — (L. 3739) T_1 G_{1-3} $M_{1,2,4}$ समाः सर्वेषु भूतेषु (for the prior half). — G_4 om. (hapl.) lines 3740-3743. — (L. 3740) D_{10} T_2 G_{1-3} वदंति (for ब्रुवन्ति). — T_1 om. (hapl.) lines 3742–3747. — (L. 3742) D_{10} $T_{2,3}$ G -वादिनः (for -भाषिणः). — (L. 3744) T_2 केचित्तु; G_2 ते केचिद् (for ये के°). — G_2 om. (hapl.) lines 3746–3755. —(L. 3746) M_3 नास्तिका (for आ°). M_1 नास्तिका मंगलाचाराः (for the prior half). After line 3747, T_2 reads line 3757. — $G_{1,3}$ om. (hapl.) lines 3748–3749. —(L. 3748) D_{10} T_1 G_4 -वेदनं (for °नाम्). — D_{10} G_4 M_3 om. line 3749. T_1 om. (hapl.) lines 3750–3757. — (L. 3750) $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ धर्म- (for सुख-). — (L. 3752) T_3 -पूजिताः (for -पूजकाः). — T_2 G_4 om. (hapl.) lines 3754-3755. — (L. 3754) D_{10} T_3 $G_{1,3}$ -मदाः स्मृताः (for -मदस्पृहाः). — (L. 3755) T_3 -रहिताश्च (for -हीना ये). — (L. 3758) T_1 विहितेन (for ऐहिकेन). T_1 साधुस्वम् ; $T_{2,3}$ परत्रम् (for पा°). — (L. 3760) G_2 यदन्यच् (for अन्यच्च). — (L. 3761) T_3 -कारणं (for -कारिणः). — (L. 3762) G_2 $M_{2,3}$ तादृशा (for °शान्). M -पक्षस्था (for °स्थान्). — (L. 3763) $T_{1,3}$ G_2 शुभाशुभमये (T_3 °मया ; G_2 °तमं) लोके (for the prior half). — Colophon om. in T_3. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_2 G_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे स्वर्गगमनं ; M_{1-3} शुभाशुभमयत्वप्रातिपादनं ; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} T_2 $G_{2,4}$ 224 ; T_1 M_4 216 ; $G_{1,3}$ M_1 218 ; $M_{2,3}$ 219. — (L. 3765) G_2 बभूवुर् (for भगवन्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3769) T_2 स्वभावान् (for °वं). $T_{1,2}$ G_2 यत्नतः (for °जं). D_{10} T_3 $G_{1,3,4}$ यत्नतः कारणोद्भवः (for the post. half). T_1 om. from the post. half of line 3770 up to the prior half of line 3771. — T_1 om. line 3773. T_3 om. (hapl.) lines 3773–3776. — (L. 3775) G_4 जलावगाहगमनम् (for the prior half). D_{10} T_2 $G_{1,3,4}$ -चित्यां (for -चित्या-). — (L. 3776) D_{10} G_3 प्रोक्तम् (for प्रोक्त). $T_{1,2}$ $G_{1,3,4}$ M_4 एवं चतुर्विधं प्रोक्तम् (for the prior half). T_1 प्राणत्यागो मुमूर्षया (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

महाप्रस्थानमिच्छेच्चेत्प्रतिष्ठेतोत्तरां दिशम् ।
भूत्वा तावन्निराहारो यावत्प्राणविमोक्षणम् ।
चेष्टाहानौ शयित्वापि तन्मनाः प्राणमुत्सृजेत् ।
एवं पुण्यकृतां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ।
प्रायोपवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना नरः ।
देशे पुण्यतमे श्रेष्ठे निराहारस्तु संविशेत् ।
आप्राणान्तं शुचिर्भूत्वा कुर्वन्दानं स्वशक्तितः ।
हरिं स्मरंस्त्यजेत्प्राणानेष धर्मः सनातनः ।
एवं कलेवरं त्यक्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
अग्निप्रवेशनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
कृत्वा काष्ठमयं चित्यं पुण्यक्षेत्रे नदीषु वा ।
दैवतेभ्यो नमस्कृत्य कृत्वा चाग्निं प्रदक्षिणम् ।
भूत्वा शुचिर्व्यवसितः प्रविशेदग्निसंस्तरम् ।
सोऽपि लोकान्यथान्यायं प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ।
जलावगाहनं चेच्छेत्तेनैव विधिना शुभे ।
ख्याते पुण्यतमे तीर्थे निमज्जेत्स्वकृतं स्मरन् ।
सोऽपि पुण्यकृतां लोकान्निसर्गात्प्रतिपद्यते ।
ततः कल्यशरीरस्य संत्यागं शृणु तत्त्वतः ।
रक्षार्थं क्षत्रियस्येष्टः प्रजापालनकारणात् ।
योधानां भर्तृपिण्डार्थं गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणाम् ।
गोब्राह्मणार्थं ग्रामार्थं सर्वेषां च विधीयते ।
स्वराष्ट्ररक्षणार्थं वा कुनृपैः पीडिताः प्रजाः ।
मोक्तुकामस्त्यजेत्प्राणान्युद्धमार्गे यथाविधि ।
सुसंनद्धो व्यवसितः संप्रविश्यापराङ्मुखः ।
एवं राजा मृतः सद्यः स्वर्गलोके महीयते ।
तादृशी सुगतिर्नास्ति क्षत्रियस्य विशेषतः ।
भृत्यो वा भर्तृपिण्डार्थं भर्तृकर्मण्युपस्थिते ।
कुर्वंस्तत्र तु साहाय्यमात्मप्राणानपेक्षया ।
स्वाम्यर्थं संत्यजेत्प्राणान्पुण्याँल्लोकान्स गच्छति ।
स्पृहणीयः सुरगणैस्तत्र नास्ति विचारणा ।
एवं गोब्राह्मणार्थं वा दीनार्थं वा त्यजेत्तनुम् ।
सोऽपि पुण्यमवाप्नोति आनृशंस्यव्यपेक्षया ।
इत्येते जीवितत्यागे मार्गास्ते समुदाहृताः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहाद्यदि चेत्संत्यजेत्तनुम् ।
सोऽनन्तं नरकं याति आत्महन्तृत्वकारणात् ।
स्वभावमरणं नाम न तु चात्मेच्छया भवेत् ।
तथा मृतानां यत्कार्यं तन्मे शृणु यथाविधि ।
तत्रापि बोधसंत्यागान्मूढत्यागो विशिष्यते ।
भूमौ संवेशयेद्देहं नरस्य विनशिष्यतः ।
निर्जीवं वृणुयात्सद्यो वाससा तु कलेवरम् ।
माल्यगन्धैरलंकृत्य सुवर्णेन च भामिनि ।
श्मशाने दक्षिणे देशे चिताग्नौ प्रदहेन्मृतम् ।
अथ वा निक्षिपेद्भूमौ शरीरं जीववर्जितम् ।
दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च ।
मुमूर्षूणां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ।
औदकं चाष्टकाश्राद्धं बहुभिर्बहुशः कृतम् ।
आप्यायनं मृतानां तत्परलोके भवेच्छुभम् ।
एतत्सर्वं मया प्रोक्तं मानुषाणां हिताय च ।

Colophon.

---

half). — (L. 3778) T_1 आत्म- (for ऊढ्वा). — (L. 3781) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वान्विज्ञाय बंधूंश्च (for the prior half). — (L. 3784) T_1 आवार्य (for आच्छाद्य). — (L. 3785) M_{1-3} -पुरःसरः (for °रम्). — T_1 om. line 3786. — (L. 3786) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{3.4}$ धर्मं (for पश्चात्). $G_{1.2}$ सुखं पश्चाद्यथेप्सितं (for the post. half). — (L. 3790) $T_{1.2}$ $G_{1.3}$ $M_{1.2.4}$ -कृतान् (for -कृतां). G अनंतान् (for अमलान्). — (L. 3791) T_1 ततः (for नरः). — (L. 3794) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 पुण्यं प(T_1 °ण्यान्प)रि-; T_3 पुण्यं स्मरंस् (for हरिं स्मरंस्). — (L. 3798) D_{10} T $G_{1.3.4}$ नमस्कृत्वा (for °त्य). G_2 [अ]पि (for [अ]ग्निं). — (L. 3799) After the prior half, T_3 ins. :

स्मरन्नारायणं हरिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा-

— (L. 3802) G_{1-3} M_4 लोके (for ख्याते). T_3 केशवं (for स्वकृतं). — (L. 3803) D_{10} T_3 G पुण्यतमाल्लँ (for °कृतां). T_1 अमलान् (for निसर्गात्). — (L. 3804) G_{1-3} परं (for ततः). — (L. 3806) T_1 त्यजेच्च (for योधानां). — (L. 3807) D_{10} $T_{2.3}$ G सर्वेषां (for ग्रामार्थं). D_{10} T_3 प्राणत्यागो ; T_2 G आत्मत्यागो (for सर्वेषां च). T_1 स्त्रीणामर्थे महात्मना (for the post. half). — (L. 3808) T_2 -राज्य- (for -राष्ट्र-). D_{10} G कुजनैः ; T_3 कौलीनैः (for कुनृपैः). — (L. 3809) $G_{1.3}$ M_4 मोक्ष- कामस् (for मोक्तु°). — (L. 3813) T_1 युद्ध- (for the second भर्तृ-). — (L. 3815) T_1 समर्थः (for स्वाम्यर्थं). — T_1 om. lines 3816-3824. — (L. 3820) D_{10} काम- (for कामात्). D_{10} $T_{2.3}$ G वापि (for मोहाद्). — (L. 3822) T_3 जन्मेच्छया (for चात्मे°). — (L. 3823) D_{10} $T_{2.3}$ G M_1 यथा (for तथा). G_4 तद् (for यद्). — (L. 3824) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तत्रापि मरणं त्यागो (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -त्यागाद् (for -त्यागो). — (L. 3825) T_1 यथा कल्यशरीरस्य (for the prior half). — (L. 3826) M_4 निर्जिनं (for निर्जीवं). T_1 om. from the post. half of line 3827 up to the prior half of line 3828. — (L. 3828) T_1 चिताग्नौ विधिवो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।

देवदेव नमस्तेऽस्तु कालसूदन शंकर ।
लोकेषु विविधा धर्मास्त्वत्प्रसादान्मया श्रुताः ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यः शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं धर्मं तत्र मुह्यति मे मनः ।
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थं पुनः केचिद्गार्हस्थ्यं केचिदाश्रमम् ।
राजधर्माश्रयं केचित्केचित्स्वाध्यायमेव च ।
ब्रह्मचर्याश्रमं केचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ।
मातरं पितरं केचित्सेवमाना दिवं गताः ।
अहिंसयापरः स्वर्गं सत्येन च महीयते ।
आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः ।
केचिदुञ्छव्रते सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः ।
आर्जवेनापरे युक्ता हताश्चानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे तु शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ।
एवं बहुविधैर्लोके धर्मद्वारैः सुसंवृतैः ।
ममापि मतिराविद्धा मेघलेखेव वायुना ।
एतस्मिन्संशयस्थाने संशयच्छेदकारि यत् ।
वचनं ब्रूहि देवेश निश्चयज्ञानसंज्ञितम् ।

नारदः ।

एवं पृष्टः स्वयं देव्या महादेवः पिनाकधृक् ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं सूक्ष्ममध्यात्मसंज्ञितम् ।

महेश्वरः ।

न्यायतस्त्वं महाभागे श्रोतुकामासि निश्चयम् ।
एतदेव विशिष्टं ते यत्त्वं पृच्छसि मां प्रिये ।
सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गलोकफलाश्रितः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ।
यस्मिन्यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।
तं तमेवाभिजानाति नान्यं धर्मं शुचिस्मिते ।
शृणु देवि समासेन मोक्षज्ञानमनुत्तमम् ।
एतद्धि सर्वधर्माणां विशिष्टं गुह्यमव्ययम् ।
नास्ति मोक्षात्परं देवि मोक्ष एव परा गतिः ।
सुखमात्यन्तिकं श्रेष्ठमनिवर्ति च तद्विदुः ।
नात्र देवि जरामृत्यू शोको वा दुःखमेव वा ।
अनुत्तममचिन्त्यं च तद्देवि परमं सुखम् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं मोक्षज्ञानं विदुर्बुधाः ।
ऋषिभिर्देवसंघैश्च प्रोच्यते परमं पदम् ।
नित्यमक्षरमक्षोभ्यमजरं शाश्वतं शिवम् ।
उशन्ति तत्पदं प्राज्ञाः स्पृहणीयं सुरासुरैः ।
दुःखादि च दुरन्तं च संक्षयं च विरोधि च ।
मिथः सततकार्यं च त्रिवर्गं सुखमुच्यते ।
तस्मान्मोक्षः प्रधानस्तु त्रिवर्गाच्च विशेषतः ।

दहेत् (for the post. half). — (L. 3831) T_1 प्रशस्तं हि (for °स्तानि). — (L. 3832) D_{10} $T_{2.3}$ M_4 बहुभिः ; T_1 °धा (for °शः). — (L. 3834) D_{10} $T_{2.3}$ G हितं वचः ; T_1 हिताय वै (for °य च). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_1 दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे मरणलोकप्रदर्शनं (T_2 °लोककथनं) ; G_2 उमामहेश्वरसंवादे मरणलोकं ; M_1 प्राणत्यागक्रमः ; $M_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे प्राणत्यागक्रमः ; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{3.4}$ $G_{2.4}$ 225 ; T_1 M_4 217 ; $G_{1.3}$ M_1 219 ; $M_{2.3}$ 220. — (L. 3838) D_{10} T_2 G M_3 सर्वमत्र (for धर्मं तत्र). M_1 om. from the post. half of line 3840 up to the post. half of line 3842. M_3 om (hapl.) from the post. half of line 3840 up to the prior half of line 3843 — T_1 om. (hapl.) lines 3841-3842. — (L. 3841) D_{10} G_4 -धर्माश्रयाः (for °श्रयं). — (L. 3842) T_3 केपि (for केचिद्). T_2 केचिद्विद्वत्समाश्रयं (for the post. half). — (L. 3844) T_1 गताः स्वर्गं (for [अ]-परः स्वर्गं). T_3 अहिंसायाः परं स्वर्गं (for the prior half). T_1 सत्येनैव तु केचन (for the post. half). — (L. 3846) D_{10} $T_{1.2}$ G_{1-3} M_4 -जनैः (for -जनैः). T_1 द्विजाश्रिताः (for समा°). — (L. 3847) D_{10} T G M_4 महतां पूजने रताः (for the post. half). — (L. 3849) T_2 धर्माचारैः (for धर्मद्वारैः). T_1 $M_{1.3}$ असंवृतैः (for सु°). — For line 3851, T_1 subst. :

एतं मे संशयं देव संप्रति च्छेतुमर्हसि ।

— T_1 om. line 3852. — (L. 3852) T_2 निर्णय- (for निश्चय-). D_{10} T_3 G_{1-3} M_{1-3} -संश्रितं ; G_4 -संमितं (for -संज्ञितम्). — G_1 om. the ref. — (L. 3853) D_{10} तथा (for स्वयं). D_{10} पिनाकधृत् (for °धृक्). — (L. 3854) D_{10} $T_{1.3}$ G -संश्रितं (for -संज्ञितम्). — T_1 महेशः (for °श्वरः). — (L. 3855) G_1 वि- (for [अ]सि). T_1 भामिनि (for निश्चयम्). — T_1 om. line 3856. — Lines 3857-3860 = (var.) 12. 340. 2-3. — (L. 3857) T_1 -समाश्रितः ; G_3 -फलं श्रितः (for -फलाश्रितः). — (L. 3859) T_1 यस्मिंस्तु विषये लोके (for the prior half). — (L. 3861) D_{10} $T_{2.3}$ G M_3 -द्वारम् ; T_1 -धर्मम् (for -ज्ञानम्). — (L. 3862) D_{10} T_3 G शुभम् (for गुह्यम्). — (L. 3863) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 नास्ति मोक्षात्परा गतिः ; G_3 मोक्षणं परमा गतिः (for the post. half). — (L. 3864) D_{10} अनिमित्तं ; T_2 °वृत्तिं ; T_3 इति वृत्तं ; G अनिवृत्तं ; M_4 °वृत्ति (for °वर्ति). — (L. 3865) T_3 नास्ति (for नात्र). D_{10} T G $M_{1.4}$ मृत्युः (for -मृत्यू). — (L. 3867) T_1 क्षेत्र- (for मोक्ष-). — (L. 3869) T_1 $G_{1.3}$ अक्षयम् (for °रम्). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अजेयं (for अजरं). — (L. 3870) D_{10} G_{1-3} विशंति (for उ°). T_1 तद्विदः (for तत्पदं). G_4 स्पृहणीयाः (for °णीयं). — T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मोक्षस्य तस्य मार्गोऽयं श्रूयतां शुभलक्षणे ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तश्च संसारोऽयं प्रवर्तते ।
शोकव्याधिजरादोषैर्मरणेन च संयुतः ।
यथा ज्योतिर्गणा व्योम्नि निवर्तन्ते पुनः पुनः ।
संसारे प्राणिनः सर्वे निवर्तन्ते तथा पुनः ।
तत्र संसारचक्रस्य मोक्षो ज्ञानेन दृश्यते ।
अध्यात्मतत्त्वविज्ञानं ज्ञानमित्यभिधीयते ।
ज्ञानस्य ग्रहणोपायमाचारं ज्ञानिनस्तथा ।
यथावत्संप्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि भूत्वा पूर्वं गृहे स्थितः ।
आनृण्यं सर्वतः प्राप्य ततस्तान्संत्यजेद्गृहान् ।
ततः संत्यज्य गार्हस्थ्यं निश्चितो वनमाश्रयेत् ।
वने गुरुसमाज्ञातो दीक्षेत विधिपूर्वकम् ।
दीक्षां प्राप्य यथान्यायं स्ववृत्तं परिपालयेत् ।
गृह्णीयादप्युपाध्यायान्मोक्षज्ञानमतन्द्रितः ।
द्विविधश्च पुनर्मोक्षः सांख्यो योग इति स्मृतः ।
पञ्चविंशतिविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ।
ऐश्वर्यं देवसायुज्यं योगशास्त्रस्य निर्णये ।
तयोरन्यतरं ज्ञानं शृणुयाच्छिष्यतां गतः ।
नामुण्डो नाप्यकाषायी नाप्यसंवत्सरोषितः ।
सांख्ययोगौ न च श्राव्यौ गुरुणा स्नेहपूर्वकम् ।
समः शीतोष्णहर्षादीन्विषहेत सदा मुनिः ।
अधृष्यः क्षुत्पिपासाभ्यां भवेज्ज्ञानसमाधिना ।
न कुर्वीतान्यमारम्भमनिवेद्य स्वकं गुरुम् ।
छायाभूतोऽपरित्यागी नित्यमेव भवेद्गुरौ ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्य उचितेभ्यो निवर्तयेत् ।
त्यजेत्संकल्पजान्ग्रन्थीन्सदा ध्यानपरो भवेत् ।
कुण्डिकां चर्म संशिक्यं छत्रं यष्टिमुपानहौ ।
चैलमित्येव नैतेषु स्थापयेत्स्वाम्यमात्मनः ।
गुरोः पूर्वं समुत्तिष्ठेज्जघन्यं तस्य संविशेत् ।
नाननुज्ञाप्य भर्तारमावश्यकमपि व्रजेत् ।
द्विरह्नः स्नानशाटेन संध्ययोरभिषेचनम् ।
एककालाशनं चास्य विहितं यतिभिः पुरा ।
भैक्षं सर्वत्र गृह्णीयाच्चिन्तयेत्सततं निशि ।
कारणे चापि संप्राप्ते न कुप्येत कदाचन ।
ब्रह्मचर्यं वने वासः शौचमिन्द्रियसंयमः ।
दया च सर्वभूतेषु तस्य धर्मः सनातनः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
आत्मयुक्तः परां बुद्धिं लभते पापनाशिनीम् ।
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
अनीर्ष्युरनहंकारो विमुक्तः सर्वबन्धनैः ।
ब्राह्मं पदमवाप्नोति यत्प्राप्य न निवर्तते ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
निर्ममो निरहंकारो निर्द्वंद्वो वीतमत्सरः ।
वीतशोकभयाबाधः पदं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

---

om. lines 3871-3874. — (L. 3871) M_4 दुरंतश्च (for दुरन्तं). D_{10} G दुःखादिश्च दुरंतश्च (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G संसारो यः प्रकीर्तितः (for the post. half). — After line 3871, D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ read lines 3876-3877. D_{10} $T_{2.3}$ G_4 om. lines 3872-3873. G_{1-3} om. lines 3872-3875. — (L. 3874) D_{10} $T_{2.3}$ G_4 तस्य मोक्षस्य मार्गोयं (for the prior half). — (L. 3875) $T_{1.2}$ G_4 -स्थावरांतं (for °रान्तश्च). D_{10} $T_{2.3}$ G_4 संसारो यः प्रकीर्तितः (for the post. half). — After line 3875, T_1 ins. :

ज्ञानान्मोक्षमवाप्नोति तच्च सद्गुरुसेवया ।

— After line 3877, D_{10} T_2 G_2 ins. :

एवं जीवा अमी लोके विवर्तन्ते पुनः पुनः ।

— T_1 om. lines 3878-3880. G_2 om. (hapl.) 3878. — (L. 3883) T_1 पूर्वं भूत्वा (by transp.); M_4 भूत्वा सर्वं. — (L. 3886) D_{10} $T_{2.3}$ G वने गुरुं समाज्ञाय (for the prior half). D_{10} T G दीक्षितो (for दीक्षेत). — (L. 3889) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 द्विविधं च पुनर्मोक्षं सांख्ययो(T_3 °ख्यं यो)गमिति स्मृतिः. — (L. 3891) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -सारूप्यं (for -सायुज्यं). D_{10} T G निर्णयः (for °ये). — (L. 3892) T_1 प्रेष्यतां (for शि°). — (L. 3893) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 नाकालो (for नामुण्डो). T_1 नाकार्यो नाप्यकाषायो (for the prior half). — (L. 3894) D_{10} T_3 G नामां(D_{10} न M_{1-3} नरः (for न च). D_{10} T_3 G नामां(D_{10} न सां ख्ययं गो नाश्राद्धं; T_2 नामांख्ययोगौ नाश्राद्धौ (for the prior half). T_2 गुरुभ्यः; T_2 $G_{1.3.4}$ गुरूणां (for गुरुणा). — T_1 om. lines 3895-3896. — (L. 3895) D_{10} $T_{2.3}$ G सदैव (for सदा). D_{10} $T_{2.3}$ G M om. from the post. half of line 3896 up to the prior half of line 3899. — (L. 3901) G_3 सव्यं (for छत्रं). — (L. 3904) D_{10} T G M_4 नैवाविज्ञाप्य भर्तारम् (T_1 च गुरुम्) (for the prior half). — (L. 3905) D_{10} T G द्विरह्नि (for °ह्नः). T_1 -कालेन (for -शाटेन). — T_1 om. line 3906. — (L. 3908) G_{1-3} कालेन (for कारणे). — (L. 3909) $G_{1.3}$ -निग्रहः (for -संयमः). — (L. 3915) D_{10} T G M_4 अनिष्ठुरो (for अनीर्ष्युर्). D_{10} T G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 3919. — (L. 3919) M_{1-3} निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः (for the post. half). — (L. 3920) G_{1-3} -भयाबाधं (for °बाधः). T_3 परं (for पदं). — (L. 3921) M_{1-3} तुल्य- (for सम-).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

समः शत्रौ च मित्रे च निर्वाणमधिगच्छति ।
एवंयुक्तसमाचारस्तत्परोऽध्यात्मचिन्तकः ।
ज्ञानाभ्यासेन तेनैव प्राप्नोति परमां गतिम् ।

Colophon.

महेश्वरः ।

अनुद्विग्नमतेर्जन्तोरस्मिन्संसारमण्डले ।
शोकव्याधिजरादुःखे निर्वाणं नोपपद्यते ।
तस्मादुद्वेगजननं मनोवस्थापनं तथा ।
ज्ञानं ते संप्रवक्ष्यामि तन्मूलममृतं हि वै ।
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायञ्शोकस्य पदमाव्रजेत् ।
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत् ।
ताननाद्रियमाणस्य शोकबन्धः प्रणश्यति ।
संप्रयोगादनिष्टस्य विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैः संयुज्यन्तेऽल्पबुद्धयः ।
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
संतापेन च युज्येत तच्चास्य न निवर्तते ।
उत्पन्ने त्विह मानुष्ये गर्भप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
तयोरेकतरो मार्गो यद्येनमभिसंनमेत् ।
सुखं प्राप्य न संहृष्येद्दुःखं प्राप्य न संज्वरेत् ।
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र स्नेहः प्रवर्तते ।
अनिष्टेनान्वितं पश्येद्यथा क्षिप्रं विरज्यते ।
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वज्ज्ञातिसमागमः ।
अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः ।
स्नेहस्तत्र न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ।
कुटुम्बं पुत्रदारं च शरीरं धनसंचयः ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृते ।
पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा इव महागजाः ।
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
असंख्येयान्यतीतानि तथैवानागतानि च ।
न तेषां च मया कार्यं न कार्यं मम तैरपि ।
अतीतमनतीतं तदिति पश्यन्न मुह्यति ।
दुःखोपघाते शारीरे मानसे वा समुत्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नात्तन्नानुचिन्तयेत् ।
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसंचयः ।
ऐश्वर्यं स्वस्थता चेति न मुह्येत्तत्र पण्डितः ।
सुखमेकान्ततो नास्ति शक्रस्यापि त्रिविष्टपे ।
तत्रापि सुमहद्दुःखं सुखमल्पतरं भवेत् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ।
उच्छ्रयान्विनिपातांश्च दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः स्वयम् ।
अनित्यमसुखं चेति व्यवस्येत्सर्वमेव च ।
अर्थानामार्जने दुःखमार्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ।
अर्थवन्तं नरं नित्यं पञ्च निघ्नन्ति शत्रवः ।

— Colophon. — *Sub-parvan* : D_{10} M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} T_{3} G_{2} उमामहेश्वरसंवादे आश्रमलक्षणं ; T_{2} आश्रमलक्षणं ; M_{4} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 226 ; T_{1} M_{4} 218 ; $G_{1.3}$ M_{1} 220 ; $M_{2.3}$ 221. — (L. 3929) T_{1} -गतानि (for -शतानि). — T_{1} om. lines 3933–3936. — (L. 3933) G_{2} शोकेषु (for द्रव्येषु). D_{10} $T_{2.3}$ G शुभास् (for गुणास्). — After line 3937, M_{4} ins. :

दुःखाच्च दुःखं भवति पापानर्थौ प्रपद्यते ।
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति ।

— (L. 3939) D_{10} T_{1} G_{4} उत्पन्नमिह ; T_{3} उत्पन्नमिव ; $G_{1.3}$ °न्नानिह ; G_{2} °न्नानीह (for उत्पन्ने त्विह). $G_{1.3}$ मानवान् (for °वम्). — T_{1} repeats line 3940 after line 3948. — (L. 3941) T_{1} -संनयेत् (for °मेत्). — (L. 3942) T_{2} G_{2} सुखं (for न सं·). T_{1} $G_{1.3}$ M न सुखं प्राप्य संहृष्येद् (for the prior half). D_{10} $T_{1.2}$ $G_{1.2}$ M न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् (for the post. half). — (L. 3948) $G_{1.3}$ M_{1-3} ध्रुवः (for ध्रुवम्). — (L. 3949) D_{10} T_{3} $G_{3.4}$ -दाराश् (for -दारं). T_{1} कुटुम्बभरणं चापि (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G $M_{1.4}$ -संचयं (for °यः). — D_{10} T G M_{4} om. (hapl.) lines 3950–3961. — (L. 3952) Kumbh ed. and Madras ed. जीवा (for जीर्णा). — (L. 3964) M_{1-3} स्वल्पतरं (for अल्प°). — Line 3966 = 3. 48. 45^{ab} ; 12. 26. 23^{ab} ; 149. 84^{ab} ; 186. 18^{ef} ; 14. 44. 14^{cd}. — T_{3} om. lines 3966–3967. — Lines 3967–3968 = (var.) 11. 2. 3 ; 12. 27. 29 ; 317. 20 ; 14. 44. 18 ; Rām. 2. 105. 16 ; 7. 52. 11 ; Gobhilasmṛti 3 43 ; Kathāsaritsāgara 51. 26^{cd}–27^{ab}. — G_{2} om. (hapl.) lines 3971–3974. — (L. 3972) T_{1} नित्यशो ; M_{3} धिगित्थं (for धिगर्थं). — (L. 3973) D_{10} T_{3} $G_{1.3.4}$ M_{4} [अ]भि- (for नि-). — (L. 3974) T_{2} दाराश्चोराश्च दायादा ; T_{3} $G_{1.3.4}$ राजा चोरश्च दा° (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

राजतस्करदायादा भूतानि क्षय एव च ।
अर्थ एव ह्यनर्थस्य मूलमित्यवधारय ।
न ह्यनर्थाः प्रबाधन्ते नरमर्थविवर्जितम् ।
अर्थप्राप्तिमिह दुःखमाकिंचन्यं परं सुखम् ।
उपद्रवेषु चार्थानां दुःखं हि नियतं भवेत् ।
धनलाभेन तृष्णाया न तृप्तिरुपलभ्यते ।
लब्ध्वा भूयो विवर्धेत समिद्धिरिव पावकः ।
जित्वापि पृथिवीं कृत्स्नां चतुःसागरमेखलाम् ।
सागराणां पुनः पारं जेतुमिच्छत्यसंशयम् ।
अलं परिग्रहेणेह दोषवान्हि परिग्रहः ।
कोशकारः कृमिर्देवि बध्यते हि परिग्रहात् ।
य एकां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति च ।
एकस्मिन्नेव राष्ट्रे तु स चापि निवसेन्नृपः ।
तस्मिन्राष्ट्रेऽपि नगरमेकमेवाधितिष्ठति ।
नगरेऽपि गृहं चैकं भवेत्तस्य निवेशनम् ।
एक एव प्रतिष्ठा स्यादावासं तद्गृहेऽपि च ।
आवासे शयनं चैकं निशि यत्र प्रलीयते ।
शयनस्यार्धमेवास्य स्त्रियास्त्वर्धं विधीयते ।
तदनेन प्रसङ्गेन स्वल्पेनैव हि युज्यते ।
सर्वं ममेति संमूढो जनः पश्यति बालिशः ।
एवं सर्वोपभोगेषु स्वल्पमस्य प्रयोजनम् ।
तण्डुलप्रस्थमात्रेण यात्रा स्यात्सर्वदेहिनाम् ।
ततो भूयस्तरो भागो दुःखाय पतनाय च ।
नास्ति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
अलाभेनेह कामानां कामांस्त्यजति पण्डितः ।
आयासविकटस्तीव्रः कामाग्निस्तर्षणारणिः ।
इन्द्रियार्थेषु संमोहात्पचत्यकुशलं जनम् ।
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य पर्याप्तमिति पश्यन्न मुह्यति ।
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु नैव धीरो नियोजयेत् ।
मनःषष्ठानि संयम्य नित्यमात्मनि योजयेत् ।
इन्द्रियाणां विसर्गेण दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।
षण्णामात्मनि युक्तानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैर्न चानर्थैः संयुज्येत विचक्षणः ।
अप्रमत्तः सदा रक्षेदिन्द्रियाणि विचक्षणः ।
अरक्षितेषु तेष्वाशु नरो नरकमेति हि ।
हृदि काममयश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
अज्ञानरूढमूलस्तु विधित्सापरिषेचनः ।

---

the prior half). —(L. 3976) $M_{1.3}$ [अ]र्थाः प्रति- (for [अ]नर्थाः प्र-). — G_2 om. lines 3977–3984. —(L. 3977) $G_{1.3}$ M_4 महादुःखम्. —(L. 3979) $G_{1.3.4}$ -लोभेन (for -लाभेन). D_{10} येन लोभेन तृष्णाया (for the prior half). —(L. 3980) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ लब्धा- श्रयो (for लब्ध्वा भूयो). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ समिद्ध (for °द्धिर्). —(L. 3982) T_1 परं (for पुनः). $G_{1.3}$ om. from the post. half up to the prior half of line 3985. — T_1 om. (hapl.) line 3984. —(L. 3985) D_{10} T_2 एकोपि; T_3 G_4 एको हि; G_2 जित्वापि; M य एतां (for य एकां). —(L. 3987) T_1 तस्मिन्राष्ट्रे तु नगरे (for the prior half). G एक (for एकम्). M_4 [अ]पि (for [अ]धि-). —(L. 3989) D_{10} G_2 प्रविष्टः; T_1 गृहस्थः; T_2 $G_{1.3.4}$ प्रदिष्टः (for प्रतिष्ठा). D_{10} T G M_4 आवासस् (for °सं). —(L. 3991) T_1 शयनं च (for °नस्य). T_2 [अ]त्र (for [अ]स्य). T_1 G_4 स्त्रियाश्चार्धं; $G_{1.3}$ स्त्रिया सार्धं; M_4 स्त्रिया स्वर्धं (for स्त्रियास्त्वर्धं). —(L. 3992) G_4 स्वल्पेनेह (for तदनेन). G_4 तदनेन (for स्वल्पे- नैव). D_{10} T G [इ]ह (for हि). — G_2 om. lines 3993–3995. —(L. 3993) M_4 एव (for मम). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 बलं (for जनः). T_1 जनं पश्यसि बालिशः

(for the post. half). —(L. 3994) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ एवं सर्वोपयोगेषु (for the prior half). T_1 अस्ति (for अस्य). —(L. 3996) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3}$ तयोर् (for ततो) —(L. 3997) T_2 तृष्णापरं (for °समं). — Lines 3999– 4000 = 1, 840*, lines 5–6; 3. 2. 354; 12. 268. 12; 13. 7. 21; Harivaṁśa B. 1. 30. 42. = (var.) Bhāg. P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. — Lines 4001–4002 = 1, 840* lines 1–2. —(L. 4003) M_4 अलब्धेन (for अलाभेन). D_{10} T G [ए]व (for [इ]ह). —(L. 4004) D_{10} D_{10} T G M_4 शोकं (for कामांस्). —(L. 4004) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -विटपस्; T_1 -प्रभवस् (for -विकटस्). D_{10} T_2 G M_3 कामाग्निः कर्षणारणिः (for the post. half). T_2 इंद्रियार्थेन —(L. 4005) T_1 संमोहः (for °हात्). T_2 इंद्रियार्थैन संमोह्य; G_{1-3} °र्थैश्च संमोह्य; G_4 M_4 °र्थैस्संमोह्य (for the संमोहा; G_{1-3} °र्थैश्च संमोह्य; G_4 M_4 दहति (for पचति). —(L. prior half). D_{10} T G M_4 दहति (for पचति). —(L. 4009) $T_{2.3}$ कलां नार्हति षोडशीं) for the post. half). —(L. 4012) T_2 वियोगेन (for विसर्गेण). T_1 $G_{1.3.4}$ —(L. 4012) T_2 वियोगेन (for विसर्गेण). —(L. 4015) D_{10} T G च M_4 [अ]संशयः (for °यन्). — D_{10} T_2 om. (hapl.) (for स). T_2 न (for सं-). line 4016. —(L. 4016) M_{1-3} विदितः (for विचक्षणः). — T_1 om. lines 4019–4027. —(L. 4019) T_3 G_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रोषलोभमहास्कन्धः पुरादुष्कृतसारवान् ।
आयासविटपस्तीव्रः शोकपुष्पो भयाङ्कुरः ।
नानासंकल्पपत्राढ्यः प्रमादपरिवर्धितः ।
महतीभिः पिपासाभिः समन्तात्परिवर्धितः ।
संरोहत्यकृतप्रज्ञः पादपः कामसंभवः ।
नैव रोहति तत्त्वज्ञे रूढो वा छिद्यते पुनः ।
कृच्छ्रोपायेष्वनित्येषु निःसारेषु चलेषु च ।
दुःखादिषु दुरन्तेषु कामभोगेषु का रतिः ।
येन संवत्सरो दृष्टः सकृत्कामश्च सेवितः ।
तेन सर्वमिदं दृष्टं पुनरावर्तकं जगत् ।
भोगा भुक्ता मनुष्येण स्वप्ना इव भवन्ति ते ।
स्वप्नोपभोगतुल्येषु कामभोगेषु का रतिः ।
इन्द्रियेषु च जीर्यत्सु छिद्यमाने तथायुषि ।
पुरस्ताच्च स्थिते मृत्यौ किं सुखं पश्यतः शुभे ।
व्याधिभिः पीड्यमानस्य नित्यं शारीरमानसैः ।
नरस्याकृतकृत्यस्य किं सुखं भवति प्रिये ।
संचिन्वानकमेवार्थं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवारण्ये मृत्युरादाय गच्छति ।
जन्ममृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानस्तु पापान्नोद्विजते जनः ।

उमा ।

केनोपायेन मर्त्यानां निवर्तेते जरान्तकौ ।
यद्यस्ति भगवन्मह्यमेतदाचक्ष्व माचिरम् ।
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा केनात्येति जरान्तकौ ।

महेश्वरः ।

नैतदस्ति महाभागे जरामृत्युनिवर्तनम् ।
सर्वलोकेषु जानीहि मोक्षादन्यत्र भामिनि ।
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसापि वा ।
मरणं नातिवर्तन्ते विना मुक्त्या शरीरिणः ।
अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
न तरन्ति जरामृत्यू निर्वाणाधिगमाद्विना ।
ऐश्वर्यं धनधान्यं च विद्या लाभस्तपस्तथा ।
रसायनप्रयोगश्च न तरन्ति जरान्तकौ ।
दानयज्ञतपःशीला रसायनविदोऽपि वा ।
स्वाध्यायनिरता वापि न तरन्ति जरान्तकौ ।
देवदानवगन्धर्वकिंनरोरगराक्षसान् ।
स्ववशे कुरुते कालो न कालस्यास्त्यगोचरः ।
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः ।
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानमजस्रं ध्रुवमव्ययम् ।
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव ।
आयुरादाय मर्त्यानामहोरात्राणि संततम् ।
जीवितं सर्वभूतानामक्षयः क्षपयन्नसौ ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च ।
यस्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं भवेत् ।
गाधोदके मत्स्य इव किं नु तस्य कुमारता ।
मरणं हि शरीरस्य नियतं ध्रुवमेव च ।
तिष्ठन्नेव क्षणं सर्वः कालस्यैति वशं पुनः ।
न म्रियेरन्न जीर्येरन्यदि स्युः सर्वदेहिनः ।
न चानिष्टं प्रवर्तेत शोको वा प्राणिनां क्वचित् ।

M विविरत्सा- (for विधित्सा-). $G_{2.4}$ विविरत्सा परिपेचनं (for the post. half). — (L. 4020) D_{10} लोभरोष- (for रोषलोभ-). — (L. 4021) D_{10} T_2 G_2 भवांकुरः (for भयाङ्कुरः). — (L. 4022) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमादाद्व (for °द-). — (L. 4023) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3}. M -वेष्टितः (for -वर्धितः). — (L. 4024) D_{10} कृतप्रज्ञे ; $T_{2.3}$ G M [अ]कृतप्रज्ञे (for °प्रज्ञः). — (L. 4026) D_{10} $T_{2.3}$ निस्येषु (for [अ]नित्येषु). D_{10} $T_{2.3}$ G फलेषु (for चलेषु). — (L. 4027) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -योगेषु (for -भोगेषु). — D_{10} T G M_4 om. (hapl.) lines 4028–4031. — (L. 4032) T_1 भिद्यमाने (for छिद्य°). — (L. 4033) T_1 कः क्षेमः (for किं सुखं). — (L. 4035) D_{10} T G M_4 किं सुखं (T_1 कृतं) मरणे सति (for the post. half). — (L. 4036) D_{10} T $G_{1.3.4}$ संचिन्वानं तमेवार्थं (for the prior half). — (L. 4039) $G_{1.3}$ संसारे पच्यमानस्य (for the prior half). $G_{1.3}$ मनः ; M_4 पुनः (for जनः). — (L. 4041) T_1 तत्त्वतः (for माचिरम्). — (L. 4043) T_1 तथौषध- (for रसायन-). — (L. 4047) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -तरते (for -वर्तन्ते). — (L. 4048) $T_{2.3}$ G_1 -सहस्राणि (for -सहस्रेण). D_{10} T_2 $G_{2.4}$ -शतानि (for -शतेन). — (L. 4049) T_3 जरामृत्युं. T_1 द्विजाः (for विना). T_2 निर्वाणाधिगमार्थिना (for the post. half). — (L. 4050) T_1 तथैव च (for तपस्तथा). — (L. 4051) D_{10} T G -प्रयोगाद्यै ; M_4 °गाद्यैर् (for °गश्च). — (L. 4056) T_2 सुखानि (for ह्यहानि). D_{10} T_3 मनसा ; T_1 तथैव (for न मासा). — (L. 4057) T_3 G_4 ध्यानम् (for ऽध्वानम्). — (L. 4059) $G_{1.3}$ आयुरारोग्यमैश्वर्यम् (for the prior half). $T_{2.3}$ G_4 -रात्रेषु ; $G_{1.3}$ -रात्रिषु (for -रात्राणि). — (L. 4060) T_3 सततं (for जीवितं). — Lines 4062–4063 = (var.) 13. 169. 11[abcd]. — (L. 4063) M_{1-3} कुमारिका (for °रता). — (L. 4064) T_1 उच्यते (for एव च). — (L. 4065) T_1 [ए]व (for [ए]ति). — T_1 om. lines 4066–4067. — (L. 4066) G_2 न म्रियेयुर्न जीर्येयुर् (for the prior half). G_2 न दस्युः (sic) (for यदि स्युः). — (L. 4067) $G_{1.3}$ [अ]स्थिरं (for [अ]निष्टं). — Line 4070 = 12. 169. 14[ab] ;

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो भूतेषु तिष्ठति ।
अप्रमत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
को हि तद्वेद यत्रासौ मृत्युना नाभिवीक्षितः ।
वर्षास्विदं करिष्यामि इदं ग्रीष्मवसन्तयोः ।
इति बालश्चिन्तयति अन्तरायं न बुध्यते ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नराः ।
अनवाप्तेषु कामेषु ह्रियन्ते मरणं प्रति ।
कालपाशेन बद्धानामहन्यहनि जीर्यताम् ।
का श्रद्धा प्राणिनां मार्गे विषमे भ्रमतां सदा ।
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।
फलानामिव पक्वानां सदा हि पतनाद्भयम् ।
मर्त्यस्य किमु तैर्दारैः पुत्रैर्भोगैः प्रियैरपि ।
एकाह्ना सर्वमुत्सृज्य मृत्योर्हि वशमेयिवान् ।
जायमानांश्च संप्रेक्ष्य म्रियमाणांस्तथैव च ।
न संवेगोऽस्ति चेत्पुंसः काष्ठलोष्टसमो हि सः ।
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यद्गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ।
एवं चिन्तयतो नित्यं सर्वार्थानामनित्यताम् ।
उद्वेगो जायते नित्यं निर्वाणस्य पुरःसरः ।
तेनोद्वेगेन चाप्यस्य विमर्शो जायते पुनः ।
विमर्शेनाथ वैराग्यं सर्वत्रास्योपजायते ।
वैराग्येण परां शान्तिं लभन्ते मानवाः शुभे ।
मोक्षस्योपनिषद्देवि वैराग्यमिति कीर्तितम् ।
एतत्ते कथितं देवि वैराग्योत्पादनं वचः ।
एतत्सर्वं हि संचिन्त्य मुच्यन्ते हि मुमुक्षवः ।

Colophon.

महेश्वरः ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शुचिस्मिते ।
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मर्त्यः संसारेषु प्रवर्तते ।
ज्ञानेनैव विमुक्तास्ते सांख्याः संन्यासकोविदाः ।
शारीरं तु तपो घोरं सांख्याः प्राहुर्निरर्थकम् ।
पञ्चविंशतिकं ज्ञानं तेषां ज्ञानमिति स्मृतम् ।
मूलप्रकृतिरव्यक्तमव्यक्ताज्जायते महान् ।
महतोऽभूदहंकारस्तस्मात्तन्मात्रपञ्चकम् ।
इन्द्रियाणि दशैकं च तन्मात्रेभ्यो भवन्त्युत ।
तेभ्यो भूतानि पञ्च स्युरिति क्षेत्रसमुच्चयः ।
अस्य क्षेत्रस्य संक्षेपश्चतुर्विंशतिरिष्यते ।
पञ्चविंशतिरित्याहुः पुरुषेणेह संख्यया ।
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
तैः सृजत्यखिलं लोकं प्रकृतिः स्वात्मजैर्गुणैः ।
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

---

309. 72^{ab}; Vṛddhaśātātapa Smṛti 65. —Line 4071 = (var.) 12. 169. 14^{ef}; 309. 72^{cd}. —(L. 4071) D10 T2. 3 G1–3 कोपि; G4 सोपि (for को हि). T3 G1. 3 मृत्युर्येन (for मृत्युना न). G2 सोभि- (for नाभि-). M मृत्युसेनाभिवीक्षते (M4 °क्षितः) (for the post. half). —(L. 4072) T1 इदं ग्रीष्मे च संगतं (for the post. half). —(L. 4073) T G2 इति बालाश्चिन्तयंति (for the prior half). G1. 3 बुध्यति (for °ते). —(L. 4074) D10 T -मनसा (for °सो). —(L. 4076) G1. 3 -पाशाव- (for -पाशेन). —(L. 4079) G2. 4 अभि- (for इव). G1 [अ]भि- (for हि). —(L. 4080) G1–3 किं धनैर् (for किमु तैर्). —(L. 4081) D10 T G मृत्योस्तु वशमन्वि(T2 °मामु)यात् (for the post. half). —(L. 4083) G2 संयोगो (for संवेगो). T1 न संत्यागो भवेत्पुंसः; T2 न संयोगो न चेत्पुंसः (for the prior half). —(L. 4086) D10 T G1–3 एवं (for एव). —(L. 4087) D10 स (for न). —(L. 4089) D10 T G M4 शीघ्रं (for नित्यं). D10 T3 G4 परस्परं (for पुरःसरः). —(L. 4090) M3 विवशो (for विमर्शो). (L. 4091) T2. 3 G विमर्शो नाम वै(G2 दानवै)राग्यं (for the prior half). T1 [अ]पि (for [अ]स्य). D10 T2. 3 G सर्वद्रव्येषु जायते (for the post. half). —(L. 4092) G2 वैराग्येषु परां शांतिं (for the prior half). D10 T G2. 4 लभते (for लभन्ते). T1 मुनि; G3 शुभैः (for शुभे). G1. 3 लभते मानवः शुभां (for the post. half) —(L. 4093) D10 T2. 3 G दिव्यं (for देवि). D10 T2. 3 G निश्चितं (for कीर्तितम्). —(L. 4095) D10 T2. 3 G संचित्य (for सर्वं हि). T1 एतत्संचिंत्य वचनं (for the prior half). T3 transp. संचिन्त्य and मुच्यन्ते. — Colophon. — *Sub-parvan* : D10 M1–3 दानधर्मं. — *Adhy. name* : D10 T2. 3 G1. 2 उमामहेश्वरसंवादे वैराग्यलक्षणं; M उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D10 T2. 3 G2. 4 227; T1 M4 219; G1. 3 M1 221; M2. 3 222. — G3 om. from the post. half of line 4099 up to the prior half of line 4102. —(L. 4100) M2. 3 -विंशतिवि- (for °तिकं). —(L. 4102) T3 त्वपि (for स्मृत). — T3 om. lines 4104–4105. —(L. 4104) D10 T1. 3 G M4 पंचस्य (for पञ्च स्युर्). D10 T1. 3 G M4 शारीरं यैः (T3 यः) प्रवर्तते (for the post. half). —(L. 4105) D10 T1. 3 G M4 इति (for अस्य). —(L. 4107) D10 T G M4 चेति (for इति). —(L. 4108) G2 स्वात्मकैर् (for °जैर्). —(L. 4109) G4 संसारश्च (for संघातश्च). —(L. 4110) T1. 3 G1–3 चैव (for चेते). T1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विकाराः प्रकृतेश्चैते वेदितव्या मनीषिभिः ।
लक्षणं चापि सर्वेषां विकल्पं चादितः पृथक् ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु ।
नित्यमेकमणु व्यापि क्रियाहीनमहेतुकम् ।
अग्राह्यमिन्द्रियैः सर्वैरेतदव्यक्तलक्षणम् ।
अव्यक्तं प्रकृतिर्मूलं प्रधानं योनिरव्ययम् ।
अव्यक्तस्यैव नामानि शब्दैः पर्यायवाचकैः ।
तत्सूक्ष्मत्वादनिर्देश्यं तत्सदित्यभिधीयते ।
तन्मूलं च जगत्सर्वं तन्मूला सृष्टिरिष्यते ।
सत्त्वादयः प्रकृतिजा गुणास्तान्प्रब्रवीम्यहम् ।
सुखं तुष्टिः प्रकाशश्च त्रयस्ते सात्त्विका गुणाः ।
रागद्वेषौ सुखं दुःखं स्तम्भश्च रजसो गुणाः ।
अप्रकाशो भयं मोहस्तन्द्री च तमसो गुणाः ।
श्रद्धा प्रहर्षो विज्ञानमसंमोहो दया धृतिः ।
सत्त्वे प्रवृद्धे वर्धन्ते विपरीते विपर्ययः ।
कामः क्रोधो मनस्तापो द्रोहो लोभस्तथा तृषा ।
प्रवृद्धे परिवर्धन्ते रजस्येतानि नित्यशः ।
विषादः संशयो मोहस्तन्द्री निद्रा भयं तथा ।
तमस्येतानि वर्धन्ते प्रवृद्धे हेत्वहेतुभिः ।
एवमन्योन्यमेतानि वर्धन्ते च पुनः पुनः ।
हीयन्ते च तथा नित्यमभिभूतानि भूरिभिः ।
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा ।
यदा संतापसंयुक्तं चित्तक्षोभकरं भवेत् ।
वर्तते रज इत्येवं तदा तदभिचिन्तयेत् ।
यदा संमोहसंयुक्तं यद्विषादकरं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ।
समासात्सात्त्विको धर्मः समासाद्राजसं धनम् ।
समासात्तामसः कामस्त्रिवर्गे त्रिगुणक्रमात् ।
ब्रह्मादिदेवसृष्टिर्या सात्त्विकीति प्रकीर्त्यते ।
राजसी मानुषी सृष्टिस्तिर्यग्योनिस्तु तामसी ।
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।
देवमानुषतिर्यक्षु यद्भूतं सचराचरम् ।
आदिप्रभृति संयुक्तं व्याप्तमेभिस्त्रिभिर्गुणैः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि महदादीनि लिङ्गतः ।
विज्ञानं च विवेकश्च महतो लक्षणं भवेत् ।
महान्बुद्धिर्मतिः प्रज्ञा नामानि महतो विदुः ।
महदादिक्रियायोगे महत्त्वं चोपजायते ।
अभिमानः पुनस्तत्र महतो वैकृताद्भवेत् ।
अहंकारः स विज्ञेयो लक्षणेन समासतः ।
अहंकारेण भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
अहंकारनिवृत्तिर्हि निर्वाणायोपपद्यते ।
खं वायुरग्निः सलिलं पृथिवी चेति पञ्चमी ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ।
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम् ।
स्पर्शस्त्वक्प्राणिनां चेष्टा पवनस्य गुणाः स्मृताः ।
रूपं पाकोऽक्षिणी ज्योतिश्चत्वारस्तेजसो गुणाः ।
रसः स्नेहस्तथा जिह्वा शैत्यं च जलजा गुणाः ।
गन्धो घ्राणं शरीरं च पृथिव्यास्ते गुणास्त्रयः ।
इति सर्वगुणा देवि व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ।
गुणान्पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तराणि तु ।
तस्मान्नैकगुणाश्चेह दृश्यन्ते भूतसृष्टयः ।
उपलभ्याप्सु ये गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः ।

मनीषिणः (for °षिभिः). — (L. 4111) T_2 विकल्पस्तु (for °ल्पं च). — (L. 4112) D_{10} T [ए]व (for प्र-). D_{10} $T_{1, 2}$ $G_{1, 3, 4}$ अहं (for इमां). T_3 G_2 तस्य व्याख्या- (G_2 वक्ष्या)म्यहं शृणु (for the post. half). — (L. 4113) D_{10} T_3 शृणु; T_2 गुण- (for अणु). — (L. 4118) D_{10} मूलत्वं (for तन्मूलं). — T_2 om. (hapl.) line 4122. — (L. 4123) D_{10} $T_{1, 2}$ G_{1-3} M -प्रहर्षौ (for प्रहर्षो). — (L. 4124) D_{10} $T_{1, 2}$ G प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे). — (L. 4125) D_{10} T G M_3 कामक्रोधौ (for कामः क्रोधो). T_1 मोहस् (for लोभस्). — (L. 4126) T_1 विवृद्धे; $G_{1, 3}$ प्रवृत्ते (for प्रवृद्धे). T_3 G_2 -वर्तते (for -वर्धन्ते). D_{10} $T_{2, 3}$ G सर्वशः (for नित्यशः). — (L. 4128) D_{10} $T_{2, 3}$ G प्रवृद्धे हेत्वहेतुकः (for the post. half). — (L. 4129) T_1 विवर्धते (for वर्धन्ते च). — (L. 4130) D_{10} G_4 ह्रसंते (for हीयन्ते). T_2 [अ]न्योन्यम् (for नित्यम्). D_{10} T $G_{1, 3, 4}$ भूरिशः (for °भिः). — (L. 4131) T_1 यथा तु प्रियसंयुक्तं (for the prior half). D_{10} T $G_{1, 2, 4}$ M_4 कायेन मनसापि वा; G_3 यद्विषादकरं भवेत् (for the post. half). — G_3 om. line 4132. T_1 om. (hapl.) lines 4134-4135; T_3 om. (hapl.) lines 4134-4136. — (L. 4134) D_{10} T_2 G M_4 इत्येव. — T_1 om. lines 4137-4138. — (L. 4137) T_2 सात्त्विकं (for राजसं). — (L. 4138) D_{10} T_2 त्रिगुणाः (for °ण-). — (L. 4139) G_2 प्रकीर्तिता (for °र्त्यते). — (L. 4140) T_2 तामसी; $G_{1, 3}$ मानवी (for मानुषी). — (L. 4144) M_3 (also as above) संसक्तं (for संयुक्तं). — (L. 4146) G विवेकं (for °कश्). — D_{10} om. lines 4148-4150. T G M_4 om. lines 4148-4149. — (L. 4156) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ स्पर्शवत्; G_2 शब्दवत् (for स्पर्शस्त्वक्). T_1 स्पर्शस्त्वक्चैव संसारः पवनान्निर्गताः स्मृताः. — (L. 4160) D_{10} T_2 G विख्याताः (for व्या°). — T_1 om. line 4162. — (L. 4163) T_2 उपविश्य (for °लभ्य). — (L. 4165) T_1 M_4 पृथिव्याम्. — (L. 4166) T_3 संस्पृष्टं (for संस्थितम्). — T_3 om. (hapl.) lines 4167-4169. — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अपां गन्धगुणं प्राज्ञ नेच्छन्ति कमलेक्षणे ।
तद्गन्धत्वमपां नास्ति पृथिव्या एव तद्गुणः ।
भूमेर्गन्धो रसे स्नेहो ज्योतिश्चक्षुषि संस्थितम् ।
प्राणापानाश्रयो वायुः खेष्वाकाशः शरीरिणाम् ।
केशास्थिनखदन्तत्वक्पाणिपादशिरांसि च ।
पृष्ठोदरकटिग्रीवाः सर्वं भूम्यात्मकं स्मृतम् ।
यत्किंचिदपि कायेऽस्मिन्धातुदोषमलाश्रितम् ।
तत्सर्वं भौतिकं विद्धि देहे नैवास्त्यभौतिकम् ।
बुद्धीन्द्रियाणि कर्णस्त्वगक्षि जिह्वाथ नासिका ।
कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिः पादो मेढ्रं गुदं तथा ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
बुद्धीन्द्रियार्थाञ्जानीयाद्भूतेभ्यस्त्वभिनिःसृतान् ।
वाक्यं क्रिया गतिः प्रीतिरुत्सर्गश्चेति पञ्चधा ।
कर्मेन्द्रियार्थाञ्जानीयात्ते च भूतोद्भवा मताः ।
इन्द्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
प्रार्थनालक्षणं तच्च इन्द्रियं तु मनः स्मृतम् ।
नियुङ्क्ते च सदा तानि भूतात्मा मनसा सह ।
नियमे च विसर्गे च मनसः कारणं प्रभुः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना धृतिः ।
भूताभूतविकारश्च शरीरमिति संज्ञितम् ।
शरीराच्च परो देही शरीरं च व्यपाश्रितः ।
शरीरिणः शरीरस्य योऽन्तरं वेत्ति वै मुनिः ।
अरसस्पर्शगन्धं च रूपशब्दविवर्जितम् ।
अशरीरं शरीरेषु दिदृक्षेत निरिन्द्रियम् ।
अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येष्वमरमाश्रितम् ।
यः पश्येत्परमात्मानं बन्धनैः स विमुच्यते ।
नैवायं चक्षुषा ग्राह्यो नापरैरिन्द्रियैरपि ।
मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते ।
स हि सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ।
वसत्येको महावीर्यो नानाभावसमन्वितः ।
नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्च नाधस्तान्न कुतश्चन ।
इन्द्रियैरिह बुद्ध्या वा न दृश्येत कदाचन ।
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसोऽसौ नीयते वशम् ।
ईश्वरः सर्वभूतेषु स्थावरस्य चरस्य च ।
तमेवाहुरणुभ्योऽणुं तं महद्भ्यो महत्तरम् ।
बहुधा सर्वभूतानि व्याप्य तिष्ठति शाश्वतः ।
क्षेत्रज्ञमेकतः कृत्वा सर्वं क्षेत्रमथैकतः ।
एवं संविमृशेज्ज्ञानी संयतः सततं हृदा ।
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
अकर्तालेपको नित्यो मध्यस्थः सर्वकर्मणाम् ।
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।
अजरोऽयमचिन्त्योऽयमव्यक्तोऽयं सनातनः ।
देहे तेजोमयो देही तिष्ठतीत्यपरे विदुः ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च शरीरे जीवसंज्ञितः ।
इत्येके निश्चिता बुद्ध्या तत्र ये बुद्धिचिन्तकाः ।
अपरे सर्वलोकांश्च व्याप्य तिष्ठन्तमीश्वरम् ।
ब्रुवते केचिदत्रैव तिले तैलवदास्थितम् ।
अपरे नास्तिका मूढा हीनत्वात्सूक्ष्मलक्षणैः ।
नास्त्यात्मेति विनिश्चित्य प्राहुस्ते निरयालयाः ।

4169) M_{1-3} -ग्रीं (for -ग्रीवाः). T_1 भूतात्मकं (for भूम्यात्मकं). — (L. 4171) T_1 तस्मात्त्वं (for तत्सर्वं). T_1 देही नैव तु भौतिकः (for the post. half). — (L. 4172) T_1 श्रोत्रं (for कर्णस्). D_{10} $T_{2,3}$ G चक्षुर् (for अक्षि). — (L. 4173) D_{10} T G M_4 पाणि- (for पाणिः). $T_{2,3}$ G_4 गुदम् (for गुदं). T_1 पादमेढ्रगुदास्तथा (for the post. half). — (L. 4176) $G_{2,3}$ पंचमः (for पञ्चधा). — (L. 4178) G_4 चरमं (for ईश्वरं). — T_1 om. lines 4180–4181. — (L. 4183) T_1 $G_{1,3}$ M_{1-3} -विकाराश्च (for °रश्च). D_{10} $T_{2,3}$ G संस्थितं (for संज्ञितम्). — (L. 4184) T_1 शरीरं समुपास्थितः (for the post. half). — (L. 4185) T_1 शरीरिणं शरीरं च (for the prior half). D_{10} T_2 G सो (for यो). T_3 वेद (for वेत्ति). — (L. 4186) T_1 -रूपं (for -गन्धं). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 रसः स्पर्शश्च गंधश्च (for the prior half). — (L. 4187) T_1 निरीक्षेत; G_3 निरीक्षेत्तत् (for दिदृक्षेत). — (L. 4188) T_1 मर्त्येष्वमरतां गतं (for the post. half). — (L. 4190) T_1 सर्वैर् (for [अ]परैर्). — (L. 4191) D_{10} T G M_4 [ए]व (for [ए]व). T_2 G_3 प्रदीप्तेन (for °पेन). — (L. 4194) D_{10} T G M_4 कदाचन (for कुतश्चन). — (L. 4195) T_1 वेद; G_3 एव (for इह). — (L. 4196) M_{1-3} बुद्ध्वा (for गत्वा). T_1 वशे; M_4 वशी (for वशम्). D_{10} $T_{2,3}$ G सततं ($G_{1,3}$ ततोसौ; G_2 स्थितोसौ) नियतो वशी (for the post. half). — (L. 4197) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 -लोकेषु; T_1 -लोकस्य (for -भूतेषु). — (L. 4198) $M_{1,3}$ [अ]णुर् (for [आ]हुर्). — (L. 4199) $T_{2,3}$ G_4 शाश्वतं (for °तः). — (L. 4200) T_1 सर्वक्षेत्रे तथैकतः (for the post. half). — (L. 4201) T_1 संविमृशञ्; $G_{1,2,4}$ स विमृशञ् (for संवि°). D_{10} T_2 G हृदि (for हृदा). — After line 4201, T_1 ins.:

तमेव परमात्मानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

M_1 अचरो (for अजरो). — (L. 4205) T_1 अक्षरो; T_2 देहे (for देही). — (L. 4207) T_2 देही (for देहे). T -संज्ञिकः (for -संज्ञितः). — (L. 4208) D_{10} G -तेजकः; T_1 [ए]वं (for [ए]व). — (L. 4209) D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]ते; T_1 वर्धतश्चात्मचिंतकाः (for वे). D_{10} $T_{2,3}$ G [ए]ते (for के).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एवं नानाविधानेन विमृशन्ति महेश्वरम् ।
ऊहवान्ब्राह्मणो लोके नित्यमव्ययमक्षरम् ।
अस्त्यात्मा सर्वदेहेषु हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।
ऋषिभिश्चापि देवैश्च व्यक्तमेष तु दृश्यते ।
दृष्ट्वाततं महात्मानं पुनस्तत्र निवर्तते ।
तस्मात्तद्दर्शनादेव विन्दते परमां गतिम् ।
इति ते कथितो देवि सांख्यधर्मः सनातनः ।
कपिलादिभिराचार्यैः सेवितः परमर्षिभिः ।

Colophon.

महेश्वरः ।

सांख्यज्ञानेन युक्तानां तदेतत्कीर्तितं मया ।
योगधर्मं पुनः कृत्स्नं कीर्तयिष्यामि मे शृणु ।
स च योगो द्विधा भिन्नो ब्रह्मदेवर्षिसेवितः ।
समानमुभयत्रापि वृत्तं शास्त्रप्रचोदितम् ।
स चाष्टगुणमैश्वर्यमधिकृत्य विधीयते ।
सायुज्यं सर्वदेवानां योगधर्मः परः स्मृतः ।
ज्ञानं सर्वस्य योगस्य मूलमित्यवधारय ।
व्रतोपवासनियमैस्तैस्तैस्तत्परिबृंहयेत् ।
ऐकात्म्यं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः ।
आत्मन्यव्ययिनि प्राज्ञे ज्ञानमेतत्तु योगिनाम् ।
अर्चयेद्ब्राह्मणानग्नीन्देवतायतनानि च ।
वर्जयेदशिवां वाचं भवेत्सत्त्वमुपाश्रितः ।
दानमध्ययनं श्रद्धा व्रतानि नियमास्तथा ।
सम्यगाहारशुद्धिश्च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतैस्तु वर्धते तेजः पापं चाप्यवधूयते ।
धूतपाप्मा च तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
निःशोको निर्मलो दान्तः पश्चाद्योगं समाचरेत् ।
अवदध्यान्मनः पूर्वं मत्स्यघात इवामिषम् ।
एकान्ते विजने देशे सर्वतः संवृते शुचौ ।
कल्पयेदासनं तत्र स्वास्तीर्णं मृदुभिः कुशैः ।
उपविश्यासने तस्मिन्नृजुकायशिरोधरः ।
अव्यग्रः सुखमासीनः स्वाङ्गानि न विकम्पयेत् ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ।
भ्रुवोर्मध्ये मनः कृत्वा चिन्तयित्वा शरीरिणम् ।
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ।
मनोवस्थापनं देवि योगस्योपनिषद्भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मनोऽवस्थापयेत्सदा ।
त्वक्श्रोत्रं च ततो जिह्वां घ्राणं चक्षुश्च संहरेत् ।
पञ्चेन्द्रियाणि संधाय मनसि स्थापयेद्बुधः ।
सर्वं चापोह्य संकल्पमात्मनि स्थापयेन्मनः ।
यदैतान्यवतिष्ठन्ते मनःषष्ठानि चात्मनि ।

(for the post. half). — (L. 4212) T_3 G_1 भिन्नत्वात् (for हीन°). — (L. 4213) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रजास्ते; T_1 स्थास्यंति (for प्राहुस्ते). — (L. 4214) T_1 -विधं देव; T_3 -विधेनैव (for -विधानेन). T_1 परात्परं (for महेश्वरम्). — (L. 4215) T_1 ऊचुश्च; G_1 (also as above). $_3$ भगवन् (for ऊहवान्). T_2 नित्यमक्षरमव्ययं (for the post. half). — (L. 4216) G -भूतेषु; M_{1-3} -लोकेषु (for -देहेषु). — (L. 4217) T_1 ऋषिभिर्दैवतैश्चापि (for the prior half). T_1 M_1 एव (for एष). D_{10} T G M_4 न (for तु). — (L. 4218) D_{10} T G M_4 दृष्ट्वा तु तं (G_2 कृतं) (for दृष्ट्वाततं). T_1 G_{1-3} M तु (for तन्). — (L. 4219) T_1 देवि (for एव). — (L. 4220) M_4 सांख्यैर् (for सांख्य-). — Colophon. — *Sub-parvan*: D_{10} दानधर्म. — *Adhy. name*: D_{10} उमामहेश्वरसंवादे सांख्ययोगः; T_2 उमामहेश्वरसंवादे सांख्यज्ञानं; T_3 M_4 उमामहेश्वरसंवादः; G_2 सांख्ययोगविधिः; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे मोक्षाधिकारे सांख्यज्ञानकथनं. — *Adhy. no.*: D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 228; T_1 M_4 220; $G_{1.3}$ M_1 222; $M_{2.3}$ 223. — (L. 4222) D_{10} $T_{1.3}$ G M_2 -ज्ञाने नि-; T_2 -योगे नि- (for -ज्ञानेन). D_{10} $T_{2.3}$ G यथावत् (for तदेतत्). — (L. 4223) D_{10} T_3 G ते; T_1 [अ]हं (for मे). — (L. 4324) D_{10} T_2 $G_{1.2.4}$ -संमतः; G_3 -संमितः (for -सेवितः). — (L. 4227) D_{10} G योगधर्मं परं श्रिताः; T_3 योगधर्माः पराश्रिताः (for the post. half). — (L. 4228) T_3 लोकस्य (for योगस्य). — (L. 4229) D_{10} $T_{2.3}$ G तत्सर्वं; T_1 तं पुनः (for तैस्तैस्तत्). $T_{2.3}$ चापि (for परि-). — (L. 4230) T_1 ऐकाग्र्यं (for °त्म्यं). — (L. 4231) D_{10} $T_{1.3}$ $G_{1.3}$ M_4 आत्मनो व्यथितः प्राज्ञे (for the prior half). — (L. 4233) D_{10} T G [अ]शिवं भावं (T_1 पापं) (for °वां वाचं). D_{10} T_3 G सर्व- (for भवेत्). D_{10} T_3 -तत्त्वम्; T_2 तत्त्वम् (for सत्त्वम्). — (L. 4235) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सत्यम् (for सम्यग्). T_1 सत्यमाचारशुद्धिश्च (for the prior half). — (L. 4236) T_3 चास्य (for चापि). — (L. 4237) D_{10} $T_{2.3}$ G निर्धूतपापस्तेजस्वी (for the prior half). — (L. 4238) D_{10} T_2 G_2 अमोघो; T_1 विशोको; T_3 अशोको (for निःशोको). — T_1 om. line 4239. — (L. 4239) M_4 मत्स्यघातम्. T_3 [अ]निशं (for [आ]मिषम्). — (L. 4240) T_1 शुभे (for शुचौ). — (L. 4241) T_1 शुभैः (for कुशैः). — (L. 4243) T_3 स्वयम् (for सुखम्). — D_{10} T G M_4 om. lines 4245–4247. — (L. 4246) M_{1-3} निःसरति (for निश्चरति). — T_1 om. (hapl.?) lines 4249–4250. — (L. 4250) T_3 तथा (for ततो). — (L. 4252) T_1 मनश्चापि ह्यसंकल्पम् (for the prior half). T_1 बुधः (for मनः). — After line 4252, T_1 reads line 4258 repeating it in its proper place. — T_1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्राणापानौ तदा तस्य युगपत्तिष्ठतो वशे ।
प्राणे हि वशमापन्ने योगसिद्धिर्ध्रुवा भवेत् ।
शरीरं चिन्तयेत्सर्वं विपाद्य च समीपतः ।
अन्तर्देहगतिं चापि प्राणानां परिचिन्तयेत् ।
ततो मूर्धानमग्निं च शारीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयांश्च सः ।
बस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ।
अधःप्रवृत्तिर्देहेषु कर्मापानस्य तन्मतम् ।
उदीरयन्सर्वधातूनत ऊर्ध्वं प्रवर्तते ।
उदान इति तं विद्युरध्यात्मकुशला जनाः ।
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वचेष्टाप्रवर्तकः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ।
धातुष्वग्नौ च विततः समानोऽग्निः समीरणः ।
स एव सर्वचेष्टानामन्तकाले निवर्तकः ।
प्राणानां संनिपातेषु संसर्गाद्यः प्रजायते ।
ऊष्मा सोऽग्निरिति ज्ञेयः सोऽन्नं पचति देहिनाम् ।
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितः समानेन सम्यक्पचति पावकः ।
अधस्त्वग्निरपानेन प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ।
शरीरमध्ये नाभिः स्यान्नाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
अग्नौ प्राणाश्च संसक्ताः प्राणेष्वात्मा व्यवस्थितः ।
पक्वाशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्मृतः ।
नाभिर्मध्ये शरीरस्य सर्वप्राणास्तमाश्रिताः ।
स्थिताः प्राणादयः सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधश्चराः ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ।
योगिनामेष मार्गस्तु पञ्चस्वेतेषु तिष्ठति ।
जितश्रमः समासीनो मूर्धन्यात्मानमादधेत् ।
मूर्धन्यात्मानमाधाय भ्रुवोर्मध्ये मनस्तथा ।
संनिरुध्य ततः प्राणानात्मानं चिन्तयेत्परम् ।
प्राणे त्वपानं युञ्जीत प्राणांश्चापानकर्मणि ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरो भवेत् ।
एवमन्तः प्रयुञ्जीत पञ्च प्राणान्परस्परम् ।
विजने संमिताहारो मुनिस्तूष्णीं निरुच्छ्वसन् ।
अश्रान्तश्चिन्तयेद्योगमुत्थाय च पुनः पुनः ।
तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्वापि युञ्जीतैवमतन्द्रितः ।
एवं नियुञ्जतस्तस्य योगिनो युक्तचेतसः ।
प्रसीदति मनः क्षिप्रं प्रसन्ने दृश्यते परः ।
विधूम इव दीप्तोऽग्निरादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे दृश्यते पुरुषोऽव्ययः ।
दृष्ट्वा तदात्मनो ज्योतिरैश्वर्याष्टगुणैर्युतम् ।
प्राप्नोति परमं स्थानं स्पृहणीयं सुरैरपि ।
इमान्योगस्य दोषांश्च दशैव परिचक्षते ।
दोषैर्विघ्नो वरारोहे योगिनां कविभिः स्मृतः ।
कामं क्रोधं भयं स्वप्नं स्नेहमत्यशनं तथा ।
वैचित्यं व्याधिमालस्यं लोभं च दशमं स्मृतम् ।
एतैस्तेषां भवेद्विघ्नो दशभिर्दैवकारितैः ।
तस्मादेतानपास्यादौ युञ्जीत चपलं मनः ।
इमानपि गुणानष्टौ योगस्य परिचक्षते ।

om. (hapl. ?) lines 4256-4257. — (L. 4257) G3 M4 अंतर्देहे गतं (for °देंहगतिं). — (L. 4258) D10 T1 (both times). 2. 3 G M4 -पालयेत् (for °यन्). — T1 om. lines 4259–4279. — (L. 4259) M4 मूर्ध्नि च (for मूर्धनि). D10 T2 G2. 4 च श्वासो ; T3 चापाने ; G1. 3 M4 चाश्वासो (for चाग्नौ च). D10 G2. 4 [ऽ]पि (for वि-). — (L. 4260) T2 स च (for सर्व-). — (L. 4263) D10 T2. 3 G M4 सदापानः प्रवर्तते (for the post. half). — (L. 4264) D10 T2 G संमितं ; T3 M1 संमतं (for तन्मतम्). — (L. 4266) G1. 3 उदानम् (for उदान). D10 G2. 4 उदितं (for इति तं). — (L. 4267) D10 T2 G स निविष्टः ; T3 च निविष्टः (for संनिविष्टः). — G2 om. (hapl.) lines 4268–4270. — (L. 4269) T2 विदितः (for विततः). — (L. 4273) D10 G1. 3. 4 M1 व्यानोदा(M1 प्राणापा)नावुपाश्रितौ ; T2 व्यानोदानौ व्यपाश्रितौ ; T3 व्यानोदाना उपाश्रितौ ; G2 प्राणव्यानादुपाश्रितः (for the post. half). — M4 om. (hapl.) lines 4274–4276. D10 T2. 3 G1 om. lines 4275–4276 — (L. 4278) D10 T2. 3 G संयुक्ताः (for संसक्ताः). T2 प्रतिष्ठितः (for व्यवस्थितः). — (L. 4279) D10 T2. 3 G M1 तथा (for स्मृतः). — (L. 4280) T1 M4 च संस्थिताः ; T2. 3 G1. 3. 4 च संश्रिताः (for समाश्रिताः). — T1 — (L. 4282) D10 T M4 प्राणाग्नि- (for प्राणप्र-). — (L. 4286) T3 om. lines 4284 and 4286–4318. — (L. 4287) M4 प्राणेषु (for तास्यां तच् (for आत्मानं). — (L. 4291) प्राणे तु). M1. 3 प्राणं (for प्राणांश्च). — (L. 4291) M1 परस्परं (for पुनः D10 T2. 3 G योगी (for योगम्). M4 एवं नियुञ्जमानस्य (for the पुनः). — (L. 4293) M4 एवं नियुञ्जमानस्य (for the prior half). — (L. 4294) D10 T2. 3 G M4 परं (for परः). G2 om. from the post. half of line 4295 up to the prior half of line 4298. — (L. 4298) G2 स्पृह- णीयः (for °णीयं). — (L. 4300) G1. 3. 4 स्मृताः (for स्मृतः). — (L. 4301) G1. 3 M4 कामः क्रोधो. — (L. 4304) T3 अपोह्य (for अपास्य). D10 T2 G M4 च परं; T3 परमं (for चपलं). — G2 om. lines 4305–4308.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

गुणैस्तैरष्टभिर्द्रव्यमैश्वर्यमधिगम्यते ।
अणिमा महिमा चैव प्राप्तिः प्राकाश्यलाघवे ।
ईशित्वं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता ।
एतानष्टौ गुणान्प्राप्य कथंचिद्योगिनां वराः ।
ईशाः सर्वस्य लोकस्य देवानप्यतिशेरते ।
योगोऽस्ति नैवात्यशिनो न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतस्तथा ।
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।
अनेनैव विधानेन सायुज्येऽपि प्रकल्पते ।
सायुज्यं देवसात्कृत्य प्रयुञ्जीतात्मभक्तितः ।
अनन्यमनसा देवि नित्यं तद्गतचेतसा ।
सायुज्यं प्राप्यते देवैर्यत्नेन महता चिरात् ।
हविर्भिरर्चनैर्होमैः प्रणामैर्नित्यचिन्तया ।
अर्चयित्वा यथाशक्ति स्वकं देवं विशन्ति ते ।
सायुज्यानां विशिष्टे द्वे मामकं वैष्णवं तथा ।
मां प्राप्य न निवर्तन्ते विष्णुं वा शुभलोचने ।
इति ते कथितो देवि योगधर्मः सनातनः ।
न शक्यं प्रष्टुमप्यन्यैर्योगधर्मस्त्वया विना ।

Colophon.

उमा ।

त्रियक्ष त्रिदशश्रेष्ठ त्र्यम्बक त्रिदशाधिप ।
त्रिपुरान्तक कामाङ्गहर त्रिपथगाधर ।
दक्षयज्ञप्रमथन शूलपाणेऽरिसूदन ।
नमस्ते लोकपालेश लोकपाल वरप्रद ।
नैकशाखमपर्यन्तमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं सांख्ययोगसमन्वितम् ।
भवता परितुष्टेन शृण्वन्त्या मम भाषितम् ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामि सायुज्यं त्वद्गतं विभो ।
कथं परिचरन्त्येते भक्तास्त्वां परमेष्ठिनम् ।
आचारः कीदृशस्तेषां केन तुष्टो भवेद्भवान् ।
वर्ण्यमानं त्वया साक्षात्प्रीणयत्यधिकं हि माम् ।

महेश्वरः ।

हन्त ते कथयिष्यामि मम सायुज्यमद्भुतम् ।
येन तेन निवर्तन्ते युक्ताः परमयोगिनः ।
अव्यक्तोऽहमचिन्त्योऽहं पूर्वैरपि महर्षिभिः ।
सांख्ययोगौ मया सृष्टौ सर्वं चापि चराचरम् ।
अर्चनीयोऽहमीशोऽहमव्ययोऽहं सनातनः ।
अहं प्रसन्नो भक्तानां ददाम्यमरतामपि ।
न मां विदुः सुरगणा मुनयश्च तपोधनाः ।
त्वत्प्रियार्थमहं देवि मद्विभूतिं ब्रवीमि ते ।
आश्रमेभ्यश्चतुर्भ्योऽहं चतुरो ब्राह्मणाञ्शुभे ।
मद्भक्तान्निर्मलान्पुण्यान्समानीय तपस्विनः ।
व्याचख्येऽहं तदा देवि योगं पाशुपतं महत् ।
गृहीतं तच्च तैः सर्वं मुखाच्च मम दक्षिणात् ।
श्रुत्वा च त्रिषु लोकेषु स्थापितं चापि तैः पुनः ।

—(L. 4306) M_{1-3} दिव्यम् (for द्रव्यम्). —(L. 4307) D_{10} $T_{2.3}$ G प्राप्तिः प्राकाम्यमेव हि (for the post. half). —(L. 4310) D_{10} T_2 G_4 ईशः (for ईशाः). D_{10} -शोभते (for -शेरते). — T_2 repeats line 4311 after line 4315. —(L. 4312) T_3 नास्य (for नाति-). —(L. 4314) T_3 युक्तस्वप्नप्रबोधस्य (for the prior half). —(L. 4315) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सायुज्यं तत्प्रक(D_{10} G_2 तत्र क)ल्प्यते (for the post. half). —(L. 4316) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कृत्वा (for -कृत्य). M_4 -शक्तितः (for -भक्तितः). —(L. 4318) $G_{1.3}$ आप्यते (for प्रा°). —(L. 4319) T_3. G_2 प्रणमेन् (for प्रणामैर्). —(L. 4320) T_2 देवा ; T_3 $G_{1.3.4}$ $M_{2.4}$ देशं (for देवं). T_1 विष्णुं वा मां तथैव च (for the post. half). —(L. 4321) D_{10} T_2 $G_{2.4}$ विशिष्टं च ; $G_{1.3}$ विशिष्टैर्वै (for °ष्टे द्वे). $G_{1.3}$ मामका वैष्णवास्तथा (for the post. half). T_1 सायुज्यमामुवंत्येव योगधर्मव्यपाश्रयाः. — T_1 om. line 4322. —(L. 4322) T_2 (also as above) -लक्षणे (for -लोचने). —(L. 4323) D_{10} T G M_4 कथितं (for °तो). —(L. 4324) D_{10} T_3 G_4 अन्यैर्यो ; G_{1-3} अन्येन (for अप्यन्यैर्). — Colophon. — *Sub-parvan :* M दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} उमामहेश्वरसंवादे योगविधिः ; T_2 उमामहेश्वरसंवादे योगधर्मलक्षणं ; T_3 $G_{1.3}$ M_4 उमामहेश्वरसंवादः ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे मोक्षाधिकारे योगाधिकारः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ 229 ; T_1 G_4 M_4 221 ; $G_{1.3}$ M_1 223 ; G_2 231 ; $M_{2.3}$ 224. —(L. 4325) T_2 G_2 M_{2-4} त्र्यक्ष (submetric) ; M_1 त्र्यम्बक्ष (for त्रियक्ष). D_{10} -ज्येष्ठ (for -श्रेष्ठ). T_1 om. from the post half up to the prior half of line 4328. —(L. 4330) D_{10} $T_{2.3}$ G अविज्ञेयं (for अनिर्देश्यं). — T_1 om. (hapl.) line 4331. —(L. 4331) D_{10} $T_{2.3}$ G -तुष्टेन (for -तु°). — T_2 reads line 4335 twice. —(L. 4335) T_3 (first time) पश्यमानं (for वर्ण्य°). —(L. 4336) T_1 उत्तमं (for अद्भुतम्). T_1 om. (hapl) from the post. half of line 4338 up to the prior half of line 4340. —(L. 4338) D_{10} T_3 G_4 मुमुक्षुभिः (for महर्षिभिः). G_{1-3} अविकार्योयमुच्यते (for the post. half). —(L. 4341) $G_{3.4}$ देवानां (for भक्तानां). — T_1 om. lines 4342 and 4344. —(L. 4344) T_2 चतुर्थो (for चतुर्भ्यो). —(L. 4345) T_1 मद्भक्ता निर्मलाः पुण्या (for the prior half). T_1 गुणवंतस् (for समानीय). —(L. 4347) T_3 सर्वैर् (for सर्वं). —(L. 4348) D_{10} T G M_4 तत् (for the first च). — T_1 om. lines 4349–4356. M_3 om. lines 4349–4351. D_{10} $T_{2.3}$ G om. the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

इदानीं च त्वया पृष्टस्त्वत्प्रियार्थमनिन्दिते ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ।
अहं पशुपतिर्नाम मद्भक्ता ये च मानवाः ।
सर्वे पाशुपता ज्ञेया भस्मदिग्धतनूरुहाः ।
रक्षार्थं मङ्गलार्थं च पवित्रार्थं च भामिनि ।
लिङ्गार्थं चैव भक्तानां भस्म दत्तं मया पुरा ।
तेन संदिग्धसर्वाङ्गा भस्मना ब्रह्मचारिणः ।
जटिला मुण्डिता वापि नानाकृतशिखण्डिनः ।
विकृताः पिङ्गलाभाश्च नग्ना नानाप्रहारिणः ।
भैक्षं चरन्तः सर्वत्र निःस्पृहा निष्परिग्रहाः ।
कपालहस्ता मद्भक्ता मन्निवेशितबुद्धयः ।
चरन्तो निखिलं लोकं मम हर्षविवर्धनाः ।
मम पाशुपतं दिव्यं योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
सूक्ष्मं सर्वेषु लोकेषु विमृशन्तश्चरन्ति ते ।
एवं नित्याभियुक्तानां मद्भक्तानां तपस्विनाम् ।
उपायं चिन्तयाम्याशु येन मामुपयान्ति ते ।
स्थापितं त्रिषु लोकेषु शिवलिङ्गं मया प्रिये ।
नमस्कारेण वा तस्य मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
अर्चया शिवलिङ्गस्य परितुष्याम्यहं प्रिये ।
शिवलिङ्गार्चनायां तु विधानमपि मे शृणु ।
गोक्षीरनवनीताभ्यामर्चयेद्यः शिवं मम ।
इष्टस्य हयमेधस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
घृतमण्डेन यो नित्यमर्चयेद्धि शिवं मम ।
स फलं प्राप्नुयान्मर्त्यो ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
केवलेनापि तोयेन स्नापयेद्यः शिवं मम ।
स चापि लभते पुण्यं मत्प्रियश्च भवेन्नरः ।
सघृतं गुग्गुलुं सम्यग्धूपयेद्यः शिवान्तिके ।
गोसवस्य तु यज्ञस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु गुग्गुलुपिण्डेन केवलेनापि धूपयेत् ।
तस्य रुक्मप्रदानस्य यत्फलं तस्य तद्भवेत् ।
यस्तु नानाविधैः पुष्पैर्मम लिङ्गं समर्चयेत् ।
स हि धेनुसहस्रस्य दत्तस्य फलमाप्नुयात् ।
यस्तु देशान्तरं गत्वा शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
तस्मात्सर्वमनुष्येषु नास्ति मे प्रियकृत्तमः ।
एवं नानाविधैर्द्रव्यैः शिवलिङ्गं समर्चयेत् ।
मत्प्रसादान्मनुष्येषु न पुनर्जायते नरः ।
अर्चनाभिर्नमस्कारैरुपहारैः स्तवैरपि ।
भक्तो मामर्चयेन्नित्यं शिवलिङ्गेष्वतन्द्रितः ।
पलाशबिल्वपत्राणि राजवृक्षस्रजस्तथा ।
अर्कपुष्पाणि मेध्यानि मत्प्रियाणि विशेषतः ।
फलं वा यदि वा शाकं पुष्पं वा यदि वा जलम् ।
दत्तं संप्रीणयेद्देवि मद्भक्तैर्मद्गतमानसैः ।
ममाभिपरितुष्टस्य नास्ति लोके सुदुर्लभम् ।
तस्मात्ते सततं भक्ता मामेवाभ्यर्चयन्त्युत ।
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
मद्भक्ताः सर्वलोकेषु पूजनीया विशेषतः ।
मद्द्वेषिणश्च ये मर्त्या मद्भक्तद्वेषिणस्तथा ।
यान्ति ते नरकं क्षिप्रमिष्ट्वा क्रतुशतैरपि ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं योगं पाशुपतं मम ।
मद्भक्तैर्मनुजैर्देवि श्राव्यमेतद्दिने दिने ।

---

half of line 4349 and the prior half of line 4350. — (L. 4350) D_{10} $T_{2.3}$ G वदामि (for तत्त्वम्). — G_2 om. lines 4352–4357. — (L. 4356) D_{10} T_2 G_3 नानाकार-; $G_{1.4}$ °काराः (for °कृत-). — (L. 4357) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -प्रकारिणः (for -प्रहा°). (L. 4358) T_2 चरंति (for चरन्तः). T_1 निःस्पृहा निष्प्रतिग्रहाः (for the post. half). — (L. 4359) D_{10} T_3 मृत्पात्र- (for कपाल-). — (L. 4360) T_1 विविधं; M_3 अखिलं (for नि°). — $M_{1.3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 4362 up to the prior half of line 4365. — (L. 4365) D_{10} T G M_4 मम (for प्रिये). — (L. 4367) D_{10} $T_{1.2}$ G M_4 इदं (for इष्टं). D_{10} T G M_4 बहु- (for सह-). — (L. 4369) T_1 -तुष्टोसि (for -तुष्यामि). — (L. 4372) $T_{2.3}$ G_{1-3} तत्फलं (for तस्य तद्). D_{10} G_4 यत्फलं तत्फलं लभेत (for the post. half). — (L. 4373) T_1 -पिंडेन (for -मण्डेन). T G M_4 यः (for हि). D_{10} शिवलिंगं समर्चयेत् (for the post. half). — T_1 om. lines 4374–4378. — (L. 4376) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रियं च लभते नरः (for the post. half). — G_4 om. (hapl.) lines 4379–4380; T_1 reads the same after line 4382. — (L. 4380) $G_{1.3}$ M_2 तत्र (for तस्य). T_1 तत्र वै (for तस्य तद्). — D_{10} om. line 4382. G_2 om. lines 4382–4384. T_1 om. lines 4383–4386. — (L. 4386) D_{10} $T_{2.3}$ G मत्समानो (for मत्प्रसादान्). — (L. 4390) G_2 तत्पुष्पाणि च मेध्यानि (for the prior half). — (L. 4392) T_1 मद्भक्तैर्युक्तमानसैः (for the post. half). — T_1 om. lines 4393–4394. — (L. 4393) $T_{2.3}$ ममापि; $G_{1.3}$ मया हि; G_2 मयाभि- (for ममाभि-). D_{10} T_2 G_{1-3} M लोकेषु (for लोके सु-). — (L. 4397) D_{10} T_1 $G_{1.2.4}$ M च वा; G_3 विष्णुविद्वेषिणश्च T_2 [ऽ]पि वा; T_3 च ये (for तथा). — (L. 4398) D_{10} T G M_4 वा (for the post. half). — (L. 4399) D_{10} $T_{2.3}$ G महत् (for घोरम् (for क्षिप्रम्). — T_1 om. line 4401. — (L. 4401) D_{10} $T_{2.3}$ मम).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

शृणुयाद्यः पठेद्वापि ममैतं धर्मनिश्चयम् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं धान्यं लभेत स नरोत्तमः ।

Colophon.

नारदः ।

एवमुक्त्वा महादेवः श्रोतुकामः स्वयं प्रभुः ।
अनुकूलां प्रियां भार्यां पार्श्वस्थां समभाषत ।

महेश्वरः ।

परावरज्ञे धर्माणां तपोवननिवासिनाम् ।
दीक्षादमशमोपेते सततं व्रतचारिणि ।
पृच्छामि त्वा वरारोहे पृष्टा वद ममेप्सितम् ।
सावित्री ब्रह्मणः पत्नी कौशिकस्य शची शुभा ।
लक्ष्मीर्विष्णोः प्रियतमा धृतिर्भार्या यमस्य तु ।
मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य तु ।
वरुणस्य तथा गौरी सवितुश्च सुवर्चला ।
रोहिणी शशिनो भार्या स्वाहा वह्नेरनिन्दिता ।
कश्यपस्यादितिश्चैव वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ।
एताश्चान्याश्च देव्यस्तु सर्वास्ताः पतिदेवताः ।
श्रूयन्ते लोकविख्यातास्त्वया चैव सहोषिताः ।
तासिश्च पूजिता सा त्वमनुवृत्त्यानुभाषणैः ।
तस्मात्वां परिपृच्छामि धर्मज्ञे लोकसंमते ।
स्त्रीधर्मं श्रोतुमिच्छामि त्वयैव समुदाहृतम् ।
सधर्मचारिणी मे त्वं समानव्रतचारिणी ।
समानसारा वीर्येण मयैव त्वं शुभानने ।
ममैवार्धाच्छरीरस्य निर्मितासि पुरा शुभे ।
सुरकार्यं करोषि त्वं लोकसंधारणी तथा ।
अयं हि स्त्रीगणस्त्वां तु अनुयाति न मुञ्चति ।
त्वत्प्रसादादिदं श्रोतुं स्त्रीवृत्तं शुभलक्षणे ।
त्वया चोक्तं विशेषेण गुरुभूतं हि तिष्ठति ।
स्त्रिय एव सदा लोके स्त्रीगणस्य गतिः प्रिये ।
शश्वद्गौरीषु गच्छेत नान्यत्र रमते मनः ।
एवं लोकगतिर्देवि आदिप्रभृति वर्तते ।
प्रमदोक्तं तु यत्किंचित्तत्स्त्रीषु बहु मन्यते ।
न तथा मन्यते स्त्रीषु पुरुषोक्तमनिन्दिते ।
त्वयैव विदितो ह्यर्थः स्त्रीणां धर्मः सनातनः ।
तस्मात्त्वा परिपृच्छामि पृष्टा वद ममेप्सितम् ।

नारदः ।

एवमुक्ता तदा देवी महादेवेन शोभना ।
सोद्वेगा च सलज्जा च नावदत्तत्र किंचन ।
पुनः पुनस्तदा देवो देवीं किमिति चाब्रवीत् ।
बहुशश्चोदिता देवी सव्रीडा चेदमब्रवीत् ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ।
त्वदन्तिके मया वक्तुं स्त्रीणां धर्मं कथं भवेत् ।

महेश्वरः ।

मन्नियोगादवश्यं तु वक्तव्यं हि मम प्रिये ।

उमा ।

इमा नद्यो महादेव सर्वतीर्थोदकान्विताः ।
उपस्पर्शनहेतोस्त्वां न त्यजन्ति समीपतः ।
एताभिः सह संमन्त्र्य प्रवक्ष्यामि तवेप्सितम् ।
अयुक्तं सत्सु तज्ज्ञेषु तानतिक्रम्य भाषितुम् ।
मया संमानिताश्चैव भविष्यन्ति सरिद्वराः ।

नारदः ।

इति मत्वा महादेवी नदीर्देवीः समाह्वयत् ।

M_4 [इ]मं ; G [इ]दं (for [ए]तं). — (L. 4402) T_2 स्वर्ग्यं कीर्तिकरं धन्यं सर्वसंपत्करं नृणां. — Colophon. — *Subparvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ G_2 उमामहेश्वरसंवादे शिवभक्तिलक्षणं ; G_4 शिवभक्तिलक्षणं ; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे पाशुपतयोगकथनं मोक्षाधिकारः ; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 230 ; T_1 M_4 222 ; $G_{1.3}$ M_1 224 ; $M_{2.3}$ 225. — (L. 4403) M_{1-3} एतद् (for एवम्). — (L. 4404) D_{10} G_4 पार्श्वस्थामभ्यभाषत (for the post. half). — (L. 4405) T_1 भूतानां (for धर्माणां). — T_1 om. 4406. — (L. 4406) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ दीक्षाविधि- (for °दम-). $G_{1.3}$ शिक्षाविधिदमोपेते (for the prior half). — T_1 om. line 4408. — (L. 4409) D_{10} T G प्रिया भार्या (for प्रियतमा). T_3 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4412. T_1 मनस्विनः (for यमस्य तु). — (L. 4410) T_1 वैवस्वतस्य धूमोर्णा (for the prior half). — (L. 4411) G_2 प्रिया (for तथा). — (L. 4412) D_{10} $T_{2.3}$ G चाग्नेर् (for वह्नेर्). — (L. 4415) T_1 स्वयं (for त्वया). — (L. 4416) T_1 $G_{1.3}$ M [अ]सि (for सा). $G_{1.3}$ अनुसत्य तु भाषणैः ; M_4 °सत्यानुभाषणैः (for the post. half). — (L. 4417) D_{10} $T_{2.3}$ G तु (for त्वां). T_1 om. (hapl.) the post. half and the prior half of line 4418. D_{10} T G M_4 om. (hapl.) from the post. half of line 4419 up to the prior half of line 4422. — (L. 4423) T_1 समंततः (for न मुञ्चति). — T_1 om. (hapl. ?) lines 4424–4435. — (L. 4424) $T_{2.3}$ G -लक्षणं (for °णे). — (L. 4425) D_{10} $T_{2.3}$ G_{1-3} M_4 गुणभूतं (for गुरु°). — T_1 om. line 4427. — (L. 4427) D_{10} T_3 G_4 नरः (for मनः). — T_1 om. line 4430. — (L. 4431) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [ए]ष (for [ए]व). — (L. 4433) T_1 तथा ; G_4 महा- (for तदा). — D_{10} T G M_4 om. (hapl.) line 4436.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विपाशां च वितस्तां च चन्द्रभागां सरस्वतीम् ।
शतद्रुं देविकां सिन्धुं गोमतीं कौशिकीं तथा ।
यमुनां नर्मदां चैव कावेरीमथ निम्नगाम् ।
तथा देवनदीं गङ्गां प्राप्तां त्रिपथगां शुभाम् ।
सर्वतीर्थोदकवहां सर्वपापविनाशनीम् ।
एता नदीः समाहूय समुद्वीक्ष्येदमब्रवीत् ।

उमा ।

हे हे पुण्याः सरिच्छ्रेष्ठाः सर्वपापविनोदकाः ।
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः शृणुध्वं वचनं मम ।
अयं भगवता प्रश्न उक्तः स्त्रीधर्ममाश्रितः ।
न चैकया मया साध्यस्तस्माद्वस्त्वानयाम्यहम् ।
युष्माभिस्तद्विचार्यैव वक्तुमिच्छामि शोभनाः ।
तत्कथं देवदेवाय वाच्यः स्त्रीधर्म उत्तमः ।

नारदः ।

इति पृष्टास्तया देव्या देवनद्यश्चकम्पिरे ।
तासां श्रेष्ठतमा गङ्गा वचनं चेदमब्रवीत् ।
धन्याश्चानुगृहीताः स्म अनेन वचनेन ते ।
या त्वं सुरासुरैर्मान्या नदीर्मानयसेऽनघे ।
तवैवार्हन्ति कल्याणि एवं सान्त्वप्रसादनम् ।
अशक्यमपि ये मूर्खाः स्वात्मसंभावनायुताः ।
वाक्यं वदन्ति संसत्सु स्वयमेव यथेष्टतः ।
यः शक्तश्चानहंवादी सुदुर्लभतमो मतः ।
त्वं हि शक्ता सती देवी वक्तुं प्रश्नमशेषतः ।
व्याहर्तुं नेच्छसि स्त्रीत्वात्संपूजयसि नस्तथा ।
त्वं हि देवसमा देवि ऊहापोहविशारदा ।
दिव्यज्ञानयुता देवि दिव्यज्ञानेन्धनेधिता ।
त्वमेवार्हसि तद्वक्तुं स्त्रीणां धर्मं शुभाशुभम् ।
याचामहे वयं श्रोतुममृतं त्वन्मुखोद्गतम् ।
कुरु देवि प्रियं देवि वद स्त्रीधर्ममुत्तमम् ।

नारदः ।

एवं प्रसादिता देवी गङ्गया लोकपूजिता ।
प्राह सर्वमशेषेण स्त्रीधर्मं सुरसुन्दरी ।

उमा ।

भगवन्देवदेवेश सुरेश्वर महेश्वर ।
त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ तवैव प्रियकाम्यया ।
तमहं कीर्तयिष्यामि यथावच्छ्रोतुमर्हसि ।

Colophon.

नारदः ।

एवं ब्रुवन्त्यां स्त्रीधर्मं देव्यां देवस्य शासनात् ।
ऋषिगन्धर्वयक्षाणां योषितश्चाप्सरोगणाः ।
नागभूतस्त्रियश्चैव नद्यश्चैव समागताः ।
श्रोतुकामाः परं वाक्यं सर्वाः पर्यवतस्थिरे ।
उमा देवी मुदा युक्ता पूज्यमानाङ्गनागणैः ।
आनृशंस्यपरा देवी सततं स्त्रीगणं प्रति ।
स्त्रीगणस्य हितार्थाय भवप्रियचिकीर्षया ।
वक्तुं वचनमारेभे स्त्रीणां धर्माश्रितं हितम् ।

— (L. 4438) T G1. 3. 4 धर्मः (for धर्मं). — T1 om. lines 4439–4469. — (L. 4440) G1–3 सर्वांस् (for सर्व-). — (L. 4447) D10 T2. 3 G शतद्रूं. T3 G3. 4 M4 कौशिकां. — (L. 4449) D10 T2. 3 G M4 श्रेष्ठां (for प्राप्तां). G4 शिवां (for शुभाम्). — (L. 4450) T2. 3 G1–3 M3. 4 -विनाशिनीं; G4 -प्रणाशिनीं (for -विनाशनीम्). — T3 om. the ref. — (L. 4452) D10 T2. 3 G M4 हे पुण्याः सरितः श्रेष्ठाः (for the prior half). D10 T2. 3 G M4 -विनाश(M4 °शि)काः (for -विनोदकाः). — (L. 4455) D10 T2. 3 G1. 3. 4 M4 साध्यं (for साध्यस्). — T3 om. the ref. — (L. 4458) D10 T2. 3 G2 महा- (for देव-). — After the prior half of line 4459, T3 ins. :

विष्णुपादोद्भवा सती ।
सम्यग्विचार्य मनसा·

— (L. 4460) T2 स (for च). M4 च (for स). — (L. 4461) G1. 3. 4 आद्रियसे (for मानयसे). — (L. 4462) D10 T2. 3 G M4 [अ]र्हति (for [अ]र्हन्ति). — (L. 4465) D10 T2. 3 G transp. यः and शक्तः. — (L. 4466) T3 शक्ता च (for हि शक्ता). T3 G2 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4268. — (L. 4467) T2 यथा (for स्त्रीत्वात्). — (L. 4468) D10 T2 G1. 3 त्वं हि देवि महादेवी (for the prior half). — (L. 4469) D10 T2. 3 G1. 3 M2. 4 दिव्यज्ञानेंधने स्थिता (for the post. half). — (L. 4470) D10 T2. 3 G M4 वृत्तं; T1 चैव (for धर्मं). — (L. 4473) G1–3 देव्या (for देवी). D10 T2 G -पूज्यया; T1 -कांतया (for -पूजिता). T3 गंगया देवपूज्यया (for the post. half). — (L. 4474) D10 T3 G M4 धर्मम् (for सर्वम्). T1 अशेषशः (for °षेण). — (L. 4477) T1 G4 तद् (for तम्). — Colophon. — *Sub-parvan* : M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name* : D10 T2 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मप्रश्नः; T3 M4 उमामहेश्वरसंवादः; G3 धर्मप्रशंसनं; M1–3 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीधर्मकथनप्रेरणं. — *Adhy. no.* : D10 T2. 3 G4 231; T1 M4 223; G1. 3 M1 225; M2. 3 226. — (L. 4480) T3 नागवत्सः (for °भूत-). — T1 om. lines 4482–4483. — (L. 4484) T1 देव- (for भव-). — (L. 4485) D10 T3 G M4 स्त्रीणां धर्माश्रितान्वि(G1–3 M4 °श्रि)तं; T1 स्त्रीणां धर्मं हितं शुभं; T2 स्त्रीणां धर्माश्रमान्वितं (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उमा ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ श्रूयतां वचनं मम ।
ऋतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्यभिधीयते ।
तां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव वा ।
पितृव्यश्चेति पञ्चैते दातुं प्रभवतां गताः ।
विवाहाश्च तथा पञ्च तासां धर्मार्थकारणात् ।
कामतश्च मिथो दानं भयाच्च प्रसभात्तथा ।
दत्ता यस्य भवेद्भार्या एतेषां येन केनचित् ।
दातारः संविमृश्यैव दातुमर्हन्ति नान्यथा ।
उत्तमानां तु वर्णानां मन्त्रवत्पाणिसंग्रहः ।
विवाहकरणं चाहुः शूद्राणां संप्रयोगतः ।
यदा दत्ता भवेत्कन्या तस्मै भार्यार्थिने स्वकैः ।
तदाप्रभृति सा नारी दशरात्रं विवर्ज्य च ।
मनसा कर्मणा वाचा ह्यनुकूला च सा भवेत् ।
इति भर्तृव्रतं कुर्यात्पतिमुद्दिश्य शोभना ।
तदाप्रभृति सा नारी तत्तत्कुर्यात्पतिप्रियम् ।
यद्यदिच्छति वै भर्ता धर्मकामार्थकारणात् ।
तदैवानुप्रिया भूत्वा तथैवोपचरेत्पतिम् ।
पतिव्रतात्वं नारीणामेतदेव समासतः ।
तादृशा सा भवेन्नित्यं यादृशस्तु भवेत्पतिः ।
शुभाशुभसमाचारे एतद्वृत्तं समासतः ।
दैवतं सततं साध्वी भर्तारं यानुपश्यति ।
दैवमेव भवेत्तस्याः पतिरित्यवगम्यते ।
एतस्मिन्कारणे देव पौराणी श्रूयते श्रुतिः ।
कथयामि प्रसादात्ते शृणु देव समाहितः ।
कस्यचित्त्वथ विप्रस्य भार्ये हि द्वे बभूवतुः ।
तयोरेका धर्मकामा देवानुद्दिश्य भक्तितः ।
भर्तारमवमत्यैव देवतासु समाहिता ।
चकार विपुलं धर्मं पूजनार्चनयान्वितम् ।
अपरा धर्मकामा च पतिमुद्दिश्य शोभना ।
भर्तारं दैवतं कृत्वा चकार किल तत्प्रियम् ।
एवं संवर्तमाने तु युगपन्मरणेऽध्वनि ।
गते किल महादेव तत्रैका या पतिव्रता ।
देवप्रियायां तिष्ठन्त्यां पुण्यलोकं जगाम सा ।
देवप्रिया च तिष्ठन्ती विललाप सुदुःखिता ।
तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः ।
मा शोचीस्त्वं निवर्तस्व न लोकाः सन्ति ते शुभे ।
स्वधर्मविमुखासि त्वं तस्माल्लोका न सन्ति ते ।
दैवतं हि पतिर्नार्याः स्थापितं सर्वदैवतैः ।
अवमत्य शुभे तं त्वं कथं लोकान्गमिष्यसि ।
मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् ।
पतिमत्या स्त्रिया कार्यो धर्मः पत्यर्पितस्त्विति ।
तस्मात्त्वं हि निवर्तस्व कुरु पत्याश्रितं हितम् ।
तदा गन्तासि लोकांस्तान्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।

---

the post. half). — T_1 om. line 4486. — (L. 4487) T_3 सुगंधा (for सुशुद्धा). T_1 transp. कन्या and सा. — (L. 4488) M_4 कन्याः (for कन्यां). T_1 transp. माता and भ्राता. — (L. 4489) D_{10} T G चैव (for चेति). G_2 प्रदातुं (for दातुं प्र-). — (L. 4490) $G_{1,3,4}$ विवाहश्च. T_2 विद्यारार्थं विवाहार्थं (for the prior half). — (L. 4491) D_{10} T G M_4 इतरेतरकाम्यया (for the post. half). — (L. 4493) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 सु- (for सं-). T_1 दातारस्तु विमृश्यैव (for the prior half). — (L. 4495) D_{10} T_1 G $M_{2,4}$ -कारणं (for -क°). T_1 प्राहुः (for चाहुः). — (L. 4496) T_1 यथा (for यदा). D_{10} T G तस्माद् (for तस्मै). — T_1 om. lines 4497–4499. — (L. 4497) D_{10} T_2 G विलज्जया; T_3 विलोक्य या (for विवर्ज्य च). — (L. 4498) $G_{1,2}$ [अ]प्यनुकूला; $G_{3,4}$ अनु° (for ह्यनु°). — (L. 4500) T_1 प्रतिश्रयं (for पतिप्रियम्). D_{10} T_2 G न कुर्यात्पत्यु(T_2 °र्भर्तुं)रप्रियं (for the post. half). — (L. 4501) T_1 भर्ता च (for वै भर्ता). — (L. 4502) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{2,4}$ तथैव; T_1 G_1 $M_{3,4}$ तद्देव (for तदैव). T_1 सदैव (for तथैव). — (L. 4503) T_3 -व्रतार्थं (for -व्रतात्वं). D_{10} T_2 G सनातनं (for समासतः). — (L. 4504) $G_{1,3}$ पतिर्भवेत् (by transp.). — T_1 om. line 4505. — (L. 4505) D_{10} -समाचार; T_3 G -समाचारा (for -समाचारे). — (L. 4506) T_1 G_4 या तु; $G_{1,3}$ सानु- (for यानु-). — (L. 4507) T_1 पतिस् (for भवेत्). G_4 [ए]व (for [अ]व-). — (L. 4508) D_{10} T_2 G_4 M_3 कारणं; T_3 कारणाद् (for कारणे). T_1 G_{1-3} एतस्मात्कारणा- देव (for the prior half). T_1 पत्नीति; G_1 पुराणी (for पौ°). T_1 श्रुतौ (for श्रुतिः). — (L. 4509) D_{10} T G M_1 समासतः (for °हितः). — (L. 4510) D_{10} $T_{1,3}$ $G_{2,4}$ द्वे हि (by transp.); T_2 द्वे तु. — (L. 4513) D_{10} पूजयानार्चयान्वितं; T_1 देवतार्चनतत्परा; $T_{2,3}$ G M_{1-3} पूजयार्चनयान्वितं (for the post. half). — (L. 4515) T_1 सुमहत् (for किल तत्). — (L. 4516) T $G_{1,3}$ वि-; $G_{2,4}$ हि (for सं-). — (L. 4517) T_3 [अ]थ (for या). — (L. 4518) D_{10} T_3 -प्रियां च (for -प्रियायां). D_{10} पुण्यलोकान्. G_2 ह (for सा). — M_4 om. lines 4519–4522. — (L. 4521) T G_4 शुचस्त्वं; $G_{1,3}$ शुचः सन् (sic) (for शोचीस्त्वं). — (L. 4522) D_{10} $T_{2,3}$ G सा (for [अ]सि). — (L. 4523) D_{10} T_3 G_3 देवता (for दैवतं). D_{10} T_3 G_2 स्थापिता (for °तं). T_3 G_1 -देवतैः; $G_{3,4}$ -दैवतं (for -दैवतैः). — (L. 4524) T_1 अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). — (L. 4525) $M_{1,3}$ पुरारोहे (for वरा°). G_3 जानीषे स च दैवतं (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

नान्यथा शक्यते प्राप्तुं पत्नीनां लोक उत्तमः ।
यमेनैवंविधं चोक्त्वा निवृत्य पुनरेव सा ।
बभूव पतिमालम्ब्य पतिप्रियपरायणा ।
एवमेतन्महादेव दैवतं हि पतिः स्त्रियः ।
तस्मात्पतिपरा भूत्वा पतिं परिचरेदिति ।

Colophon.

उमा ।

पतिमत्या दिवारात्रं वृत्तान्तः श्रूयतां शुभः ।
पत्युः पूर्वं समुत्थाय प्रातःकर्म समादिशेत् ।
पत्युर्भावं विदित्वा तु पश्चात्संबोधयेत्पतिम् ।
ततः पौर्वाह्णिकं कार्यं स्वयं कुर्याद्यथाविधि ।
निवेद्य च तथाहारं यथा संपद्यतामिति ।
तथैव कुर्यात्तत्सर्वं यथा पत्युः प्रियं भवेत् ।
यथा पत्युस्तथा भर्तुर्गुरूणां प्रतिपद्यते ।
शुश्रूषापोषणविधौ पतिप्रियचिकीर्षया ।
भर्तुर्निष्क्रमणे कार्यं संस्मरेदप्रमादतः ।
आगतं तु पतिं दृष्ट्वा सहसा परिचारकैः ।
स्वयं कुर्वीत संप्रीत्या कायश्रमहरं परम् ।
पाद्यासनाभ्यां शयनैर्वाक्यैश्च हृदयप्रियैः ।
अतिथीनामागमने प्रीतियुक्ता सदा भवेत् ।
कर्मणा वचनेनापि तोषयेदतिथीन्सदा ।

मङ्गल्यं गृहशौचं च सर्वोपकरणानि च ।
सर्वकालमवेक्षेत कारयन्ती च कुर्वती ।
धर्मकार्ये तु संप्राप्ते तद्धर्मपरा भवेत् ।
अर्थकार्ये पुनर्भर्तुः प्रमादालस्यवर्जिता ।
सा यत्नं परमं कुर्यात्तस्य साहाय्यकारणात् ।
युगंधरा भवेत्साध्वी पत्युर्धर्मार्थयोः सदा ।
विहारकाले वै भर्तुर्ज्ञात्वा भावं हृदि स्थितम् ।
अलंकृत्य यथायोगं हावभावसमन्विता ।
वाक्यैर्मधुरसंयुक्तैः स्मयन्ती तोषयेत्पतिम् ।
येन येन यथा तुष्येत्तथा सा तोषयेत्पतिम् ।
कठोराणि न वाच्यानि अन्यदा प्रमदान्तरे ।
यस्यां कामी भवेद्भर्ता तस्याः प्रीतिकरा भवेत् ।
अप्रमादं पुरस्कृत्य मनसा जोषयेत्पतिम् ।
अनन्तरं तथान्येषां भोजनावेक्षणं चरेत् ।
दासीदासबलीवर्दांश्चण्डालांश्च शुनस्तथा ।
अनाथान्कृपणांश्चैव भिक्षुकांश्च तथैव च ।
पूजयेद्बलिभैक्षेण पत्युर्धर्मविवृद्धये ।
कुपितं वार्थहीनं वा श्रान्तं वोपचरेत्पतिम् ।
यथा स तुष्टः स्वस्थश्च भवेत्संतोषयेत्पतिम् ।
तथा कुटुम्बचिन्तायां विवादे चार्थसंशये ।
आहूता च सहायार्थं तदा प्रियहितं वदेत् ।

---

half). — (L. 4526) D_{10} T_3 $G_{1.2}$ प्रत्यर्पणस्; T_1 आत्मार्पणस्; $G_{3.4}$ पत्यर्पणस्; M_4 प्रत्यर्पणं (for पत्यर्पितस्). —(L. 4527) M_1 तदा (for हिनन्). —(L. 4528) T_3 G_2 पतिव्रता (for °ताः). $G_{1.3.4}$ यानुगच्छेत्पतिव्रता (for the post. half). —(L. 4529) T_1 अन्यथा (for ना°). D_{10} T G M_4 पत्नीनां लोकमुत्तमं (for the post. half). — (L. 4530) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 चोक्ता (for चोक्त्वा). T_1 एवंविधं यमेनोक्ता (for the prior half). D_{10} T_3 G निवृत्ता (for °त्य). — (L. 4531) T_1 -व्रत- (for -प्रिय-). — (L. 4532) D_{10} T G M_4 स्त्रियाः पतिः (for पतिः स्त्रियः). — (L. 4533) G_4 पतिप्रिया (for °परा). D_{10} T G M_4 पतीनुपचरेदिति (for the post. half). — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : D_{10} $T_{2.3}$ उमामहेश्वरसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यं; G_2 पातिव्रत्यमाहात्म्यं; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे पातिव्रत्यप्रशंसनं; M_4 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.* : D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 232; T_1 M_4 224; $G_{1.3}$ M_1 226; $M_{2.3}$ 227. — T_1 om. lines 4534–4706. — (L. 4534) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 वृत्तांतं श्रूयतां शुभं (D_{10} कथां) (for the post. half). —(L. 4536) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तु तं (for पतिम्). —(L. 4537) D_{10} $T_{2.3}$ G नित्यं (for ततः). — (L. 4538) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 संपाद्यताम् (for संप°). — (L.

4539) D_{10} G_3 पत्युः प्रियतमं भवेत् (for the post. half). — (L. 4540) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यथा भर्ता तथा नारी (for the prior half). G_2 गुरूणां प्रतिपद्यतां (for the post. half). — (L. 4543) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सहसा परिचारणं (for the post. half). — (L. 4544) G_2 संप्रेत्य (for संप्रीत्या). — (L. 4546) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 आगमेन (for °मने). — (L. 4548) D_{10} G_3 मंगळं; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मंगलं (for मङ्गल्यं). — (L. 4550) D_{10} -कार्ये (for -कार्ये). — (L. 4552) D_{10} G_3 अपरं (for परमं). — (L. 4553) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भर्तुः (for साध्वी). Kumbh. ed. धुरंधरा भवेद्भर्तुः (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 साध्वी (for पत्युर्). — (L. 4555) D_{10} Madras ed. उपहार(D_{10} अपहास)समन्वितं; D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 मंदहाससमन्वितं (for the post. half). G_3 om. $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om. (hapl.) line 4557. — (L. 4558) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ (hapl.) lines 4557–4565. — (L. 4559) D_{10} $T_{2.3}$ G_1. M_4 अन्यथा (for °दा). — (L. 4560) D_{10} $T_{2.3}$. 4 M_4 प्रीतिकरी (for °करा). — (L. 4561) D_{10} $G_{1.3.4}$ M_4 तोषयेद् (for जो°). — (L. 4562) D_{10} $T_{2.3}$ $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ अथ (for तथा). — (L. 4564) $G_{1.3.4}$ M_4 चंडालं (for चण्डालांश्च). — (L. 4564) $G_{1.3.4}$ M_4 पत्युर्धर्मे विवर्धयेत् (for the post. D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 पत्युर्धर्मे विवर्धयेत् (for the post.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अप्रियं वा हितं ब्रूयात्तस्य कामार्थकाङ्क्षया ।
एकान्तचर्याकथनं कलहं वर्जयेत्परैः ।
बहिरालोकनं चैव मोहं व्रीडां च पैशुनम् ।
बह्वाशित्वं दिवास्वप्नमेवमादीनि वर्जयेत् ।
रहस्येकासनं साध्वी न कुर्यादात्मजैरपि ।
यद्यद्द्याद्विधत्स्वेति न्यासवत्परिपालयेत् ।
विस्मृतं वा पतिद्रव्यं प्रतिदद्यात्स्वशौचतः ।
यत्किंचित्पतिना दत्तं तल्लब्ध्वा सुसुखी भवेत् ।
अतियाच्ञामतीर्ष्यां च दूरतः परिवर्जयेत् ।
बालवद्वृद्धवन्नार्याः सदैवातुरवत्पतिः ।
भार्यया व्रतमित्येव भर्तव्यः सततं विभो ।
एतत्पतिव्रतावृत्तमुक्तं देव समासतः ।
न च भोगे न चैश्वर्ये न धने न सुखे तथा ।
स्पृहा यस्या यथा पत्यौ सा नारीणां पतिव्रता ।
पतिर्हि दैवतं स्त्रीणां पतिर्बन्धुः पतिर्गतिः ।
नान्यां गतिमहं पश्ये प्रमदानां यथा पतिः ।
जातिष्वपि च वै स्त्रीत्वं विशिष्टमिति मे मतिः ।
कायक्लेशेन महता पुरुषः प्राप्नुयात्फलम् ।
तत्सर्वं लभते नारी सेवन्तीन्द्रियगोचरान् ।
यथासुखं पतिमती सर्वं पत्यनुकूलतः ।
ईदृशं धर्मसौकर्यं पश्यध्वं प्रमदाः प्रति ।
एतद्विस्मृत्य वर्तन्ते कुस्त्रियः पापमोहिताः ।
तपश्चर्या च दानं च पत्यौ तस्याः समर्पितौ ।
रूपं कुलं यशः स्वर्गः सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।
एवंवृत्तसमाचारा स्ववृत्तेनैव शोभना ।
पतिना च समं गच्छेत्पुण्यलोकान्स्वकर्मणा ।
वृद्धो विरूपो बीभत्सुर्धनवान्निर्धनोऽपि वा ।
एवंभूतोऽपि भर्ता वै स्त्रीणां भूषणमुत्तमम् ।
आढ्यं वा रूपयुक्तं वा विरूपं धनवर्जितम् ।
या पतिं तोषयेत्साध्वी सा नारीणां पतिव्रता ।
दरिद्रांश्च विरूपांश्च प्रमूढान्कुष्ठसंयुतान् ।
एवंविधान्पतीन्देव तोषयित्वा पतिव्रता ।
उपर्युपरि ताँल्लोकान्पत्यैव सह गच्छति ।
एवं प्रवर्तमानायाः पतिः पूर्वं म्रियेत चेत् ।
तदानुमरणं गच्छेत्पुनर्धर्मं चरेत वा ।
एतदेवं मया प्रोक्तं स्त्रीणां धर्माश्रितं हितम् ।

Colophon.

उमा ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं स्त्रियस्तु बहुधा स्मृताः ।
देवतानागगन्धर्वमनुष्या इति नैकधा ।

---

half). — (L. 4566) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 तथा (for भवेत्). — (L. 4567) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यथा (for तथा). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -संचये (for -संशये). Kumbh. ed. विवादे वार्थसंचये (for the post. half). — (L. 4568) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 तत्सहायार्थं (for च स°). $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ तथा (for तदा). — (L. 4569) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 च (for वा). D_{10} $T_{2.3}$ G धर्मार्थ- (for कामार्थ-). — (L. 4571) G_2 व्रीळां (for व्रीडां). — (L. 4572) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एवमादि वि- (for °दीनि). — (L. 4574) D_{10} म (for यद्). — (L. 4575) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 [अ]पि यद् (for पति-). — (L. 4576) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लब्ध्वा तेन (D_{10} तत्सा) सुखी भवेत् (for the post. half). — (L. 4577) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अतीवाशाम् (for अतियाच्ञाम्). — (L. 4578) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भार्या (for नार्याः). $T_{2.3}$ [अ]नुचरेत् (for [आ]तुरवत्). — (L. 4579) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भार्याया (for भार्यया). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कर्तव्यः (for भर्तव्यः). — (L. 4581) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 न सुखे न धने तथा (for the post. half). — (L. 4582) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तथा भर्तुः (for यथा पत्यौ). — (L. 4584) $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 नान्यं (for नान्यां). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमदाया (for °नां). — (L. 4585) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 मे (for वै). D_{10} G_2 विशिष्टं मे मतिः प्रभो (for the post. half). — (L. 4587) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सुखेन पतिपूजया (for the post. half). — (L. 4589) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -साकल्यं (for -सौकर्यं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पश्य त्वं प्रमदां प्रति (G_2 सती) (for the post. half). — (L. 4590) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एतद्विस्(G_2 °भ)ज्य पच्यंते (for the prior half). G_2 स्त्रियः पापविमोहिताः (for the post. half). — (L. 4591) G_2 तपश्चर्या (for °श्चर्या). $T_{2.3}$ G M_4 समर्पितं (for °र्पितौ). D_{10} पत्यौ तस्याः समर्पितं (for the post. half). — (L. 4592) D_{10} $T_{2.3}$ G तेजः (for स्वर्गः). $G_{1.3.4}$ अस्मिन् (for त°). — (L. 4593) Kumbh. ed. शोभनाः (for °ना). — (L. 4594) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 स्वभर्त्रा (for पतिना). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 सु- (for स्व-). — (L. 4595) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 बीभत्सो (for °त्सुर्). G_2 वृद्धान्विरूपान्बीभत्सान् (for the prior half). G_2 om. from the post. half up to the prior half of line 4599. — (L. 4596) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 transp. भर्ता and वै. — (L. 4598) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 सा पत्नीनां विशिष्यते (for the post. half). — (L. 4599) G_2 अधनान् (for प्रमूढान्). — For lines 4600–4601, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst.:

पतीनुपचरेल्लोकानक्षयान्प्रतिपद्यते ।

— D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. (hapl.) from the post. half of line 4604 up to the prior half of line 4605. — Colophon. — *Sub-parvan* : M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name* : M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षणं. — *Adhy. no.* : M_1 227 ; $M_{2.3}$ 228. — (L. 4606) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 Madras

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

सौम्यशीलाः शुभाचाराः सर्वास्ताः संभवन्ति हि ।
अथाशुभं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां वृत्तं महेश्वर ।
आसुर्यश्चैव पैशाच्यो राक्षस्यश्च भवन्ति याः ।
तासां वृत्तमशेषेण श्रूयतां लोककारणात् ।
न्यायतो वान्यथा प्रोक्ता भावदोषसमन्विताः ।
भर्तॄनपचरन्त्येव रागद्वेषबलात्कृताः ।
स्वधर्मविमुखा भूत्वा प्रदुष्यन्ति यतस्ततः ।
प्रवृद्धविषया नित्यं प्रतिकूलं वदन्ति च ।
अर्थान्विनाशयन्त्येव न गृह्णन्ति हितं क्वचित् ।
स्वबुद्धिनिरता भूत्वा जीवन्ति च यथा तथा ।
गुणवत्यः क्वचिद्भूत्वा पतिधर्मपरा इव ।
पुनर्भवन्ति पापिष्ठा विषमं वृत्तमाश्रिताः ।
अनवस्थितमर्यादा बहुवेषा व्ययप्रियाः ।
असंतुष्टाश्च लुब्धाश्च ईर्ष्याक्रोधयुता भृशम् ।
भोगप्रिया हितद्वेष्याः कामभोगपरायणाः ।
पतीन्परिभवन्त्येव प्रतिकूलपरायणाः ।
प्रायशोऽनृतभूयिष्ठा गुरूणां प्रतिलोमकाः ।
एवंयुक्तसमाचारा आसुरं भावमाश्रिताः ।
अपराः पापकारिण्यः सततं कलहप्रियाः ।
परुषा रूक्षवचना निर्घृणा निरपत्रपाः ।
निःस्नेहाः कोपनाश्चैव भर्तृपुत्रस्वबन्धुषु ।
घोरा मांसप्रिया नित्यं हसन्ति च रुदन्ति च ।
पतीन्व्यभिचरन्त्येवमुन्मार्गेण यथा तथा ।
बन्धुभिर्भर्त्सिता भूत्वा गृहकार्याणि कुर्वते ।
अथ वा भर्त्सिता देव नीचवृत्ताः स्वबन्धुषु ।

तथैवात्मवधं घोरं व्यवस्येयुर्न संशयः ।
निर्दया निरनुक्रोशाः कुटुम्बार्थविलोपनाः ।
धर्मार्थरहिता घोराः सततं कुर्वते क्रियाः ।
अनर्थनिपुणाः पापाः परप्राणेषु निर्दयाः ।
एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियः पैशाच्यमाश्रिताः ।
अपरा मोहसंयुक्ता निर्लज्जा रोदनप्रियाः ।
अशुद्धा मलदिग्धाङ्गाः पानमांसरता भृशम् ।
वदन्त्यनृतवाक्यानि हसन्ति विलपन्ति च ।
दुष्प्रसादा महाक्रोधाः स्वप्नशीला निरन्तरम् ।
तामस्यो नष्टतत्त्वार्था मन्दशीला महोदराः ।
भुञ्जन्ति विविधं सिद्धं भोजनं तीव्रसंभ्रमाः ।
गुणरूपवयोयुक्तं पतिं कामुकमुत्तमम् ।
हित्वान्यानेव गच्छन्ति सर्वथा भृशपापिकाः ।
निर्लज्जा धर्मसंदिग्धाः प्रतिकूलाः समन्ततः ।
एवंयुक्तसमाचाराः स्त्रियो राक्षसमाश्रिताः ।
एवंविधानां सर्वासां न परत्रेह वा सुखम् ।
एतासामेव कुस्त्रीणां मृतानां च महेश्वर ।
असंशयं चिरं कालं नरके वास इष्यते ।
नरकाद्धि विमुक्तानां कथंचित्कालपर्ययात् ।
इष्यते जन्म मानुष्यं कष्टं तत्रापि भुञ्जते ।
तासां दुष्कृतसंयोगाद्दुःखं जन्मान्तरेष्वपि ।
दरिद्राः क्लेशभूयिष्ठा विरूपाः कुत्सिताः परैः ।
विधवा दुर्भगा वापि लभन्ते दुःखमीदृशम् ।
शतवर्षसहस्रान्तमात्मानं व्यभिचारिणी ।
नयेज्जारं च निरयं पतिं पापेन योजयेत् ।

---

ed. देवदानवगंधर्वा (Madras ed. °र्वं-) (for the prior half). — G_2 om. lines 4608–4611. — (L. 4608) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 यथाशुभं (D_{10} °द्धं) (for अथाशुभं). D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 धर्मं (for वृत्तं). — (L. 4609) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 हि (for याः). — (L. 4612) D_{10} $T_{2, 3}$ G उपचरंति (for अप°). — (L. 4615) Kumbh. ed. [ए]वं (for [ए]व). — D_{10} om. (hapl.?) line 4619. — (L. 4619) $T_{2, 3}$ G M_4 व्यवस्थिताः (for व्ययप्रियाः). — (L. 4620) G_2 -दोषयुता (for -क्रोध°). — D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 om. (hapl.) line 4622. — (L. 4624) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 एवंवृत्तसमाचारा ((for the prior half). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 त्वासुरं (for आ°). — (L. 4625) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 अपकारपरा नित्यं (for the prior half). — (L. 4627) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 क्रोधनाश्च (for कोप°). — (L. 4629) D_{10} व्यतिचरन्ति ; G_2 अभि° (for व्यभि°). $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 [ए]व (for [ए]वम्). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 दुर्मार्गेण (for उन्मा°). — (L. 4631) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 निवृत्ताः स्वेषु कर्मसु (for the post. half). — (L. 4632) D_{10} G_2 -भवं (for -वधं). — (L. 4633) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 -विलोपकाः (for °पनाः). — (L. 4635) D_{10} $T_{2, 3}$ G अनर्थे (for °र्थ-). — (L. 4638) D_{10} G_2 -दिग्धांबराः (for -दिग्धाङ्गाः). — (L. 4642) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 भुंजते (for भुञ्जन्ति). — (L. 4643) $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 G_2 सिद्धि (for सिद्धं). — (L. 4644) D_{10} $T_{2, 3}$ G कामिनम् (for कामुकम्). — (L. 4644) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 -तापिताः M_4 [अ]न्येनैव (for [अ]न्यानेव). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 -तापिताः (for -पापिकाः). — (L. 4645) G_2 सर्व- (for धर्म-). — (L. 4646) D_{10} $T_{2, 3}$ $G_{1, 3, 4}$ M_4 एवंरूप- (for °युक्त-). — (L. 4647) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 राक्षसम् (for °स्वम्). — (L. 4647) $G_{1, 2, 4}$ महा- (for [इ]ह वा). — D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 om. lines 4648–4649. — (L. 4650) D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 विप्र- (for हि वि-). D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 मानुष्यं दुर्लभं भवेत् (for the post. half). — For line 4651, D_{10} $T_{2, 3}$ G M_4 subst. :

कष्टं तत्रापि भुञ्जन्ते स्वकृतं दुःखदं बहु ।

[D_{10} G_2 वहं (for कष्टं).]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एतद्यदि तु विज्ञाय पुनश्चेद्धितमात्मनः ।
कुर्युर्भर्तारमाश्रित्य तथा धर्ममवाप्नुयुः ।
अभिसंयान्ति ता लोकान्पुण्यान्परमशोभनान् ।
अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्तमानाश्च सततं भर्तॄणां प्रतिकूलताम् ।
भर्त्रानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहादपहास्या भवन्ति ताः ।
आदिप्रभृति कुस्त्रीणां तथानुमरणं वृथा ।
आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्रानुमरणं गता ।
एवं मृताया वै लोकानहं पश्यामि चक्षुषा ।
स्पृहणीयान्सुरगणैर्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।
अथ वा भर्तरि मृते वैधव्यं धर्ममाश्रिता ।
मृतं च पतिमुद्दिश्य कुर्याच्चैवंविधं तपः ।
एवं गच्छति सा नारी पतीनां लोकमुत्तमम् ।
रमणीयमनिर्देश्यं दुष्प्रापं देवमानुषैः ।
प्राप्नुयात्तादृशं लोकं केवलं या पतिव्रता ।
इति ते कथितं देव स्त्रीणां धर्ममनुत्तमम् ।
तवैव प्रियकामिन्या यन्मयोक्तं तवाग्रतः ।
चापल्यान्मम देवेश तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।

नारदः ।
एवं वदन्तीं रुद्राणीं लज्जाभावसमन्विताम् ।
तोषयामास देवेशो वाचा संपूजयन्प्रियाम् ।
ऋषयो देवगन्धर्वाः सासुराः साप्सरोगणाः ।
दैवतप्रमदाश्चापि देवनद्यश्च संगताः ।
प्रणम्य शिरसा देवीं स्तुतिभिश्चापि तुष्टुवुः ।
पूजयामासुरपरे देवदेवं मुदा युताः ।
अपरे विस्मयान्नोचुस्तमर्थमभिचिन्त्य वै ।
संप्रहृष्टमनाः शर्वः संवादं चिन्तयन्मुहुः ।
तत्र तस्मिन्क्षणे देवीं देवो वचनमब्रवीत् ।
शृणु कल्याणि मद्वाक्यं यदिदं तु त्वया मया ।
कृतं संवादमभवत्तत्त्रिलोकं गमिष्यति ।
पुण्यं पवित्रमाख्यानं भविता तत्र संशयः ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्संवादं त्वावयोः प्रिये ।
शुचिर्भूत्वा नरान्युक्तान्स यज्ञफलमाप्नुयात् ।
ये त्वेनं शृणुयुर्नित्यं धर्म्यं तद्गतमानसाः ।
श्रवणादेव तेषां तु महद्धर्मफलं भवेत् ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि यः कश्चिन्नित्यमाह्निकम् ।
स भवेन्मत्प्रियो देवि तं स्मरामि दिने दिने ।
य इमं पठते नित्यं संवादं चावयोः शुभम् ।

— D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. line 4652. — (L. 4655) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 -सहस्राणि नित्यं (for °न्तमात्मानं). — For line 4656, D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 subst. :

व्रजेत्पतिं च पापेन संयोज्य स्वकुलं तथा ।

— (L. 4657) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 एतद्विज्ञाय पतितं (D_{10} G_2 यदि तु) (for the prior half). — (L. 4658) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 कुर्याद् (for कुर्युर्). D_{10} $T_{2,3}$ G अवाप्नुयात् (for °प्नुयुः). — (L. 4659) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 अतिसंयांति तांल्लोकान् (for the prior half). — (L. 4661) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ -कूलनः (for °ताम्). — (L. 4662) G_2 तथाविधिं (for °विधाः). — (L. 4663) D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 लोभाद् (for मोहाद्). — (L. 4665) D_{10} G_2 सा (for या). $T_{2,3}$ G M_4 पत्युः (for भर्तुः). — (L. 4666) D_{10} प्रीता ; $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 पूता (for तत्र). G_2 ऊर्ध्वंगतिश्च सा पूता (for the prior half). — (L. 4668) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 यान्ग(D_{10} स्याद्ग)च्छति पतिव्रता (for the post. half). — After line 4669, D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 Kumbh. ed. ins. :

तूष्णीं भौमजले नित्यमञ्जलिस्नानमुत्तमम् ।
[Kumbh. ed. भौमं (for भौम-).]

— (L. 4670) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 व्रतं (for मृतं). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 कुर्युश्चैव विधिं ततः (for the post. half). — (L. 4671) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 पतिलोकमनुत्तमं (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) lines 4672–4674. — (L. 4675) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 भवतः (for तवैव). — (L. 4678) D_{10} $T_{2,3}$ G प्रशशंस च देवेशो वाचा संजनयन्प्रियं. — (L. 4679) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 प्रमदाश्च सहस्रशः (for the post. half). — D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. line 4680. — (L. 4681) D_{10} $T_{2,3}$ G [अ]भि- (for [अ]पि). — D_{10} G_2 om. lines 4682–4683. $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 om. line 4683. — For lines 4684–4685, D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 subst. :

संवादं चिन्तयन्त्यन्ये श्रद्दधानाः सुचेतसः ।
ततस्तु देवदेवेशो देवीं वचनमब्रवीत ।

— Before line 4686, $G_{1,3,4}$ ins. महेश्वरः. — (L. 4686) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 संवादोयं मया तव (for the post. half). — D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. line 4687. — (L. 4688) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 ख्यातं (G_2 °तिं) च (for आख्यानं). $T_{2,3}$ नात्र (for तत्र). — (L. 4689) D_{10} $T_{2,3}$ G इमं (for इदं). — (L. 4690) G_2 विप्रान् (for युक्तान्). D_{10} $T_{2,3}$ $G_{1,3,4}$ M_4 स तैः स्वर्गं व्रजेत्सुखं ; G_2 युक्तान्स्वैः स्वर्गतिं व्रजेत् (for the post. half). — (L. 4691) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 यस्त्वेनं शृणुयान्नित्यं (for the prior half). D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4695. — (L. 4695) D_{10} प्रियं (for शुभम्). — (L. 4696) D_{10} $T_{2,3}$ G M_4 लभते

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कीर्तिमायुष्यमारोग्यं परत्रेह स विन्दति ।

नारदः ।

श्रुत्वा चेमं प्रयोक्ता तु कथं स न भवेन्महान् ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवीं देवं वयं तत्र नापश्याम प्रभावतः ।
एवं पुरा मयाश्चर्यं दृष्टं हैमवते वने ।
चरता तीर्थयात्रार्थं पुरा केशिनिषूदन ।
तदद्य कथितं सर्वं तव केशव शृण्वतः ।

भीष्मः ।

एतावदुक्त्वा देवर्षिर्नारदो विरराम ह ।
तदद्य निखिलेनैव कथितं ते युधिष्ठिर ।

वैशंपायनः ।

धर्मराजस्तु तच्छ्रुत्वा भ्रातृभिर्मुदितोऽभवत् ।
तत्सर्वं निखिलं प्रोक्तं तवेह जनमेजय ।

Colophon.

16

After 13. 134, V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ ins. :

ऋषयः ।

पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर ।

महेश्वरः ।

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।
कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ।
दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।
ब्रह्मा तस्योदरशयस्तथाहं च शिरोभवः ।
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ।
ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः ।
पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ।
सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः ।
संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।
स देवरिपुजित्साक्षाद्देवनाथः परंतपः ।
सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ।
परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ।
न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ।
न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः ।
भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ।
नायकः सर्वदेवानां सर्वभूतनमस्कृतः ।
एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ।
ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ।
सर्वाः सुखस्थिताश्चैव शरीरे तस्य देवताः ।
स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ।
शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ।

स गतिं परां (for the post. half). — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4697 (with the ref.). — (L. 4704) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 तदद्य निखिलं सर्वं (for the prior half). — Colophon om. in T_1. — *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षणं; M_{1-3} उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 233 ; $G_{1.3}$ 227 ; M_1 228 ; $M_{2.3}$ 229 ; M_4 225.

16

Before the ref., V_1 $B_{1.4}$ ins. :

भीष्म उवाच ।

महेश्वरवचः श्रुत्वा ऋषयो विस्मयान्विताः ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं द्रष्टुं समुपचक्रमुः ।

[(L. 2) V_1 प्रष्टुं (for द्रष्टुं).]

— (L. 1) D_4 -लोके ; D_5 -देव- (for -लोक-). — (L. 2) V_1 $B_{2.3}$ Dn_1. n_3 $D_{1.2.4-7.9.10}$ इच्छामि (for °म). — After line 2, D_{4-9} ins. :

त्वमेव तस्य जानीषे पदान्यहिरहेरिव ।
गुणान्गुणवतां मुख्य स वा तव विशेषतः ।

[(L. 2) D_5 गुणानगुणवतां मुख्य (for the prior half). D_3 च ते च (for वा तव).]

—B_3 महेशः ; $D_{2.4-9}$ ईश्वरः (for महेश्वरः). — (L. 3) B_2 D_{4-9} परः (for वरः). B_2 पुरुषः शाश्वतो हरिः (for the post. half). — $D_{1.2}$ om. line 5. — (L. 6) V_1 B Dn -भवस्तस्य (for -यूथपः (for -पूजितः). — (L. 7) V_1 B Dn -भवस्तस्य (for -शयस्तथा). $D_{4.5}$ transp. अहं and च. $D_{3.7.9}$ शिरोद्भवः (for °भवः). — (L. 9) B_1 Dn_1 D_4 देव- (for देह-). — (L. 10) $D_{4.8.9}$ -गृहश्च यः ; $D_{1.8.9}$ तथा (for तस्य). — (L. 11) D_{4-9} D_{5-7} -गृहं च यः (for -गृहं च सः). — (L. 12) Dn_3 च जंगमः (for अस्याः (for सोऽस्याः). — (L. 13) V_1 B Dn न हि देववरः साक्षाद् चरस्य च). — (L. 14) D_{4-9} -संसृष्टः (for (for the prior half). — V_1 B Dn_3 ins. -संश्लिष्टः). D_3 om. (hapl.) सर्वगः. — V_1 B Dn_3 ins. after line 14 : Dn_1. n_2 D_5 after line 15 :

सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः ।
स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घातयिष्यति मानदः ।

— V_1 B Dn_3 om. line 15. Dn_3 reads lines 19–20 on marg. — (L. 19) D_1 -वर्जितं (for °ताः). — (L. 20) V_1 B D_3 -भूतानां (for -देवानां). Dn_1. n_2 $D_{2.4-9}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एतद्यदि तु विज्ञाय पुनश्चेङ्गितमात्मनः ।
कुर्युर्भर्तारमाश्रित्य तथा धर्ममवाप्नुयुः ।
अभिसंयान्ति ता लोकान्पुण्यान्परमशोभनान् ।
अवमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।
वर्तमानाश्च सततं भर्तॄणां प्रतिकूलताम् ।
भर्त्रानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहाद्पहास्या भवन्ति ताः ।
आदिप्रभृति कुस्त्रीणां तथानुमरणं वृथा ।
आदिप्रभृति या साध्वी भर्तुः प्रियपरायणा ।
ऊर्ध्वं गच्छति सा तत्र भर्त्रानुमरणं गता ।
एवं मृताया वै लोकानहं पश्यामि चक्षुषा ।
स्पृहणीयान्सुरगणैर्यान्गच्छन्ति पतिव्रताः ।
अथ वा भर्तरि मृते वैधव्यं धर्ममाश्रिता ।
मृतं च पतिमुद्दिश्य कुर्याच्चैवंविधं तपः ।
एवं गच्छति सा नारी पतीनां लोकमुत्तमम् ।
रमणीयमनिर्देश्यं दुष्प्रापं देवमानुषैः ।
प्राप्नुयात्तादृशं लोकं केवलं या पतिव्रता ।
इति ते कथितं देव स्त्रीणां धर्ममनुत्तमम् ।
तवैव प्रियकामिन्या यन्मयोक्तं तवाग्रतः ।
चापल्यान्मम देवेश तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।

नारदः ।

एवं वदन्तीं रुद्राणीं लज्जाभावसमन्विताम् ।
तोषयामास देवेशो वाचा संपूजयन्प्रियाम् ।
ऋषयो देवगन्धर्वाः सासुराः साप्सरोगणाः ।
दैवतप्रमदाश्चापि देवनद्यश्च संगताः ।
प्रणम्य शिरसा देवीं स्तुतिभिश्चापि तुष्टुवुः ।
पूजयामासुरपरे देवदेवं मुदा युताः ।
अपरे विस्मयाविष्टाःसुखमर्थमभिचिन्त्य वै ।
संप्रहृष्टमनाः शर्वः संवादं चिन्तयन्मुहुः ।
तत्र तस्मिन्क्षणे देवीं देवो वचनमब्रवीत् ।
शृणु कल्याणि मद्वाक्यं यदिदं तु त्वया मया ।
कृतं संवादमभवत्तत्त्रिलोकं गमिष्यति ।
पुण्यं पवित्रमाख्यानं भविता तत्र संशयः ।
य इदं श्रावयेद्विद्वान्संवादं त्वावयोः प्रिये ।
शुचिर्भूत्वा नराञ्युक्तान्स यज्ञफलमाप्नुयात् ।
ये त्वेनं शृणुयुर्नित्यं धर्म्यं तद्गतमानसाः ।
श्रवणादेव तेषां तु महद्धर्मफलं भवेत् ।
कथयेच्छृणुयाद्वापि यः कश्चिन्नित्यमाह्निकम् ।
स भवेन्मत्प्रियो देवि तं स्मरामि दिने दिने ।
य इमं पठते नित्यं संवादं चावयोः शुभम् ।

— D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4652. — (L. 4655) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 -सहस्राणि निरयं (for °न्तमात्मानं). — For line 4656, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst. :

व्रजेत्पतिं च पापेन संयोज्य स्वकुलं तथा ।

— (L. 4657) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 एतद्विज्ञाय पतितं (D_{10} G_2 यदि तु) (for the prior half). — (L. 4658) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्याद् (for कुर्युर्). D_{10} $T_{2.3}$ G अवाप्नुयात् (for °प्नुयुः). — (L. 4659) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 अतिसंयांति ताँल्लोकान् (for the prior half). — (L. 4661) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ -कूलनः (for °ताम्). — (L. 4662) G_2 तथाविधिं (for °विधाः). — (L. 4663) D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 लोभाद् (for मोहाद्). — (L. 4665) D_{10} G_2 सा (for या). $T_{2.3}$ G M_4 पत्युः (for भर्तुः). — (L. 4666) D_{10} प्रीता ; $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 पूता (for तत्र). G_2 ऊर्ध्वंगतिश्च सा पूता (for the prior half). — (L. 4668) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यान्या(D_{10} स्याद्ग)च्छति पतिव्रता (for the post. half). — After line 4669, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 Kumbh. ed. ins. :

तूष्णीं भौमजले नित्यमञ्जलिस्नानमुत्तमम् ।
[Kumbh. ed. भौमं (for भौम-).]

— (L. 4670) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 व्रतं (for मृतं). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 कुर्युश्चैव विधिं ततः (for the post. half). — (L. 4671) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 पतिलोकमनुत्तमं (for the post. half). — D_{10} om. (hapl.) lines 4672–4674. — (L. 4675) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 भवतः (for तवैव). — (L. 4678) D_{10} $T_{2.3}$ G प्रशशंस च देवेशो वाचा संजनयन्प्रियं. — (L. 4679) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 प्रमदाश्च सहस्रशः (for the post. half). — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4680. — (L. 4681) D_{10} $T_{2.3}$ G [अ]भि- (for [अ]पि). — D_{10} G_2 om. lines 4682–4683. $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 om. line 4683. — For lines 4684–4685, D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 subst. :

संवादं चिन्तयन्त्यन्ये श्रद्दधानाः सुचेतसः ।
ततस्तु देवदेवेशो देवीं वचनमब्रवीत ।

— Before line 4686, $G_{1.3.4}$ ins. महेश्वरः. — (L. 4686) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 संवादोयं मया तव (for the post. half). — D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. line 4687. — (L. 4688) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 ख्यातं (G_2 °तिं) च (for आख्यानं). $T_{2.3}$ नात्र (for तत्र). — (L. 4689) D_{10} $T_{2.3}$ G इमं (for इदं). — (L. 4690) G_2 विप्रान् (for युक्तान्). D_{10} $T_{2.3}$ $G_{1.3.4}$ M_4 स तैः स्वर्गं व्रजेत्सुखं ; G_2 युक्तान्स्वैः स्वर्गतिं व्रजेत् (for the post. half). — (L. 4691) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 यस्त्वेनं शृणुयान्नित्यं (for the prior half). D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 4695. — (L. 4695) D_{10} प्रियं (for शुभम्). — (L. 4696) D_{10} $T_{2.3}$ G M_4 लभते

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कीर्तिमायुष्यमारोग्यं परत्रेह स विन्दति ।
नारदः ।
श्रुत्वा चेमं प्रयोक्ता तु कथं स न भवेन्महान् ।
इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
देवीं देवं वयं तत्र नापश्याम प्रभावतः ।
एवं पुरा मयाश्चर्यं दृष्टं हैमवते वने ।
चरता तीर्थयात्रार्थं पुरा केशिनिषूदन ।
तदद्य कथितं सर्वं तव केशव शृण्वतः ।
भीष्मः ।
एतावदुक्त्वा देवर्षिर्नारदो विरराम ह ।
तदद्य निखिलेनैव कथितं ते युधिष्ठिर ।
वैशंपायनः ।
धर्मराजस्तु तच्छ्रुत्वा भ्रातृभिर्मुदितोऽभवत् ।
तत्सर्वं निखिलं प्रोक्तं तवेह जनमेजय ।

Colophon.

16

After 13. 134, V1 B Dn D1. 2. 4–9 ins. :

ऋषयः ।
पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर ।
महेश्वरः ।
पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः ।
कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः ।
दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।
ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथाहं च शिरोभवः ।
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः ।
ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः ।
पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः ।
सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः ।
संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च ।
स देवरिपुजित्साक्षाद्देवनाथः परंतपः ।
सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः ।
परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः ।
न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः ।
न हि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविनाकृताः ।
भुवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जिताः ।
नायकः सर्वदेवानां सर्वभूतनमस्कृतः ।
एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च ।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ।
ब्रह्मा वसति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः ।
सर्वाः सुखस्थिताश्चैव शरीरे तस्य देवताः ।
स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ।
शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः ।

स गतिं परां (for the post. half). — D10 T2. 3 G M4 om. line 4697 (with the ref.). — (L. 4704) D10 T2. 3 G M4 तदद्य निखिलं सर्वं (for the prior half). — Colophon om. in T1. — *Sub parvan :* M1–3 दानधर्म. — *Adhy. name :* D10 T2. 3 G M4 उमामहेश्वरसंवादे स्त्रीलक्षणं; M1–3 उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no. :* D10 T2. 3 G2. 4 233 ; G1. 3 227 ; M1 228 ; M2. 3 229 ; M4 225.

16

Before the ref., V1 B1. 4 ins. :

भीष्म उवाच ।
महेश्वरवचः श्रुत्वा ऋषयो विस्मयान्विताः ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं द्रष्टुं समुपचक्रमुः ।
[(L. 2) V1 प्रष्टुं (for द्रष्टुं).]

— (L. 1) D4 -लोके ; D5 -देव- (for -लोक-). — (L. 2) V1 B2. 3 Dn1. n3 D1. 2. 4–7. 9. 10 इच्छामि (for °म). — After line 2, D4–9 ins. :

त्वमेव तस्य जानीषे पदान्यहिरहेरिव ।
गुणान्गुणवतां मुख्य स त्वा तव विशेषतः ।

[(L. 2) D5 गुणानगुणतां मुख्य (for the prior half). D8 च ते च (for वा तव).] — (L. 3) B2 —B3 महेशः ; D2. 4–9 ईश्वरः (for महेश्वरः). — (L. 3) B2 D4–9 परः (for वरः). B2 पुरुषः शाश्वतो हरिः (for the post. half). — D1. 2 om. line 5. — (L. 6) V1 B Dn -भवस्तस्य (for -यूथपः (for -पूजितः). — (L. 7) V1 B Dn -भवस्तस्य (for -शयस्तथा). D4. 5 transp. अहं and च. D8. 7. 9 शिरोद्भवः (for °भवः). — (L. 9) B1 Dn1 D4 देव- (for देह-). D1. 8. 9 तथा (for तस्य). — (L. 10) D4. 8. 9 -गृहश्च यः ; D5–7 -गृहं च यः (for -गृहं च सः). — (L. 11) D4–9 अस्याः (for सोऽस्याः). — (L. 12) Dn2 च जंगमः (for चरस्य च). — (L. 13) V1 B Dn स हि देववरः साक्षाद् (for the prior half). — (L. 14) D4–9 -संसृष्टः (for -संश्लिष्टः). D9 om. (hapl.) सर्वगः. — V1 B Dn3 ins. after line 14 : Dn1. n2 D5 after line 15 :

सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः ।
स सर्वान्पार्थिवान्संख्ये घातयिष्यति मानदः ।

— V1 B Dn3 om. line 15. Dn2 reads lines 19–20 on marg. — (L. 19) D1 -वर्जितं (for °ताः). — (L. 20) V1 B D2 -भूतानां (for -देवानां). Dn1. n2 D2. 4–9

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

उत्तमेन च शौचेन शीलेन च दमेन च ।
पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च ।
आरोहेण प्रमाणेन धैर्येणार्जवसंपदा ।
आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ।
अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैश्चाद्भुतदर्शनैः ।
योगमायः सहस्राक्षो निरवद्यो महामनाः ।
धीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः ।
क्षमावाननहंवादी ब्रह्मण्यो ब्रह्मनायकः ।
भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः ।
शरण्यः सर्वभूतानां दीनानां पालने रतः ।
श्रुतवानर्थसंपन्नः सर्वभूतनमस्कृतः ।
समाश्रितानामुपकृच्छत्रूणामपि धर्मवित् ।
मतिमान्नीतिसंपन्नो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
भवार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ।
प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंहिते ।
समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ।
अङ्गनामा मनोः पुत्रस्त्वन्तर्धामा ततः परः ।
अन्तर्धाम्नो हविर्धामा प्रजापतिरनिन्दितः ।
प्राचीनबर्हिर्भविता हविर्धामसुतो महान् ।
तस्य प्रचेतःप्रमुखा भविष्यन्ति दशात्मजाः ।
प्राचेतसस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः ।
दाक्षायिण्यास्तथादित्यो मनुरादित्यतस्तथा ।
मनोश्च वंशज इडा सुद्युम्नश्च भविष्यति ।
बुधात्पुरूरवाश्चापि तस्मादायुर्भविष्यति ।
नहुषो भविता तस्माद्ययातिस्तस्य चात्मजः ।
यदुस्तस्मान्महासत्त्वः क्रोष्टा तस्माद्भविष्यति ।
क्रोष्टुश्चैव महान्पुत्रो वृजिनीवान्भविष्यति ।
वृजिनीवतो हि भविता उषङ्गुरपराजितः ।
उषङ्गोर्भविता पुत्रः शूरश्चित्ररथस्तथा ।
तस्य त्ववरजः पुत्रः शूरो नाम भविष्यति ।
तेषां विख्यातवीर्याणां चारित्रगुणशालिनाम् ।
यज्विनां सुविशुद्धानां वंशे ब्राह्मणसंमते ।
स शूरः क्षत्रियश्रेष्ठो महावीर्यो महायशाः ।
स्ववंशविस्तरकरं जनयिष्यति मानदः ।

-देव- (for -भूत-). — (L. 21) $D_{1.2}$ स तस्य ; D_5 य एतद् (for एतस्य). D_9 वा (for च). — $D_{2.4.6.7.9}$ om. (hapl.) line 22. — (L. 23) D_4 om. the post. half. — After line 23, $Dn_{1.n2}$ D_5 ins. :

शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ।

— (L. 24) V_1 $B_{1.2.4.5}$ Dn D_{5-9} सर्वाः सुखं संश्रि- (D_{6-9} °स्थि)ताश्च ; B_3 सर्वाश्च सुखसंयुक्ताः ; D_4 om. (for the prior half). — (L. 26) $D_{6.7.9}$ सर्पनागारिकध्वजः (for the post. half). — (L. 27) V_1 B Dn D_2 स शीलेन ; D_{4-9} स शौचेन. V_1 B Dn D_2 शौचेन (for शीलेन). Bom. ed. दमेन च शमेन च (for the post. half). — Dn_3 om. (hapl.) line 28. — (L. 28) $D_{5-7.9}$ [आ]र्जवेन (for वीर्येण). — (L. 29) $D_{4.6.7.9}$ आरोहणे ; D_8 °हण- (for °हेण). — (L. 31) V_1 B Dn D_2 अद्भुत- (for चा°). — (L. 32) $D_{1.2.4.6-9}$ योगमाया- (for °मायः). V_1 B Dn निरपायो (for °वद्यो). — (L. 33) V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{2.4}$ वीरो (for धीरो). B_3 -श्लाघ्यो (for -श्लाघी). — (L. 34) V_1 B Dn क्षमावांश्च (for °वान्). $D_{8.9}$ ब्रह्मज्ञो (for °ण्यो). — (L. 36) $D_{4.5}$ भूतानां ; $D_{6.8.9}$ भीतानां ; D_7 om. (for दीनानां). — (L. 37) D_4 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 39. D_{5-9} -देव- (for -भूत-). — (L. 38) V_1 B Dn_3 उदक्कृच् ; $Dn_{1.n2}$ वरदः ; D_{5-9} उदधिः (for उपकृच्). — (L. 39) V_1 B Dn D_{6-9} नीतिज्ञो ; D_2 विजयो (for मतिमान्). V_1 B Dn ब्रह्मवादी (for °चारी). D_7 यतेंद्रियः. — (L. 41) V_1 B Dn D_4 -संस्कृते (for -संहिते). — (L. 42) $D_{4.5.7}$ स चेत्पश्यति गोविंदो ; $D_{8.9}$ स चोत्पत्स्यति गो° (for the prior half). — (L. 43) V_1 B $Dn_{2.n3}$ $D_{2.4-9}$ अंगो नाम (for अङ्गनामा). — After the prior half, V_1 Dn_3 ins. :

तस्य वेनोऽभवत्सुतः ।
पृथुस्तस्याभवत्पुत्रो.

B_1 Dn_1 अंतर्धामा (for त्वन्तर्धामा). D_{6-9} परं (for परः). V_1 B_{2-5} $Dn_{2.n3}$ अंतर्धामा ततः परं (for the post. half). — (L. 44) $D_{4.6-9}$ बार्हिर्धामा (for हवि°). — (L. 45) V_1 B $Dn_{1.n2}$ D_2 हविर्धाम्नः ; Dn_3 $D_{7.8}$ °धान- (for °धाम-). — (L. 46) D_2 तवात्मजाः (for दशा°). — (L. 47) B_4 $D_{7.8}$ प्रचेतसस्. — D_4 reads lines 48–49 after 51. — (L. 48) V_1 B_{1-3} Dn_3 दाक्षायण्यास्. $B_{4.6}$ दाक्षायण्यास्तदादित्यो (B_5 °दा दक्षो) (for the prior half). — (L. 49) D_2 इंद्रः ; some Mss. इला (for इडा). D_2 प्रद्युम्नश् (for सु°). — After line 49, D_6 reads line 53. — B_5 $D_{4.7-9}$ om. (hapl.) line 50 ; D_6 reads it after line 52. D_4 om. lines 52–53. $D_{7.9}$ om. (hapl.) lines 53. — (L. 54) The prior half hypermetric. V_1 B Dn च (for हि). D_{4-9} वृजिनीतश्च (D_{7-9} °स्य) भविता (for the prior half). $B_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ D_2 उषंगुर् ; D_{1-9} रुषंगुर् (for उषङ्गुर्). — (L. 55) B_3 उषंगोर् ; $D_{1.2}$ वृषङ्गोर् ; D_{4-9} रुषंगोर् (for उषङ्गोर्). — (L. 56) $D_{4.6-9}$ सिंहो (for शूरो). — V_1 om. line 57. — (L. 57) Dn_3 चारित्र्य- ; D_4 चरित्र- (for चा°). D_{5-9} गुरुचारित्रशालिनां (for the post. half). — (L. 58) V_1 B Dn यज्वनां (for यज्विनां).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वसुदेव इति ख्यातं पुत्रमानकदुंदुभिम् ।
तस्य पुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवो भविष्यति ।
दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
राज्ञः सर्वांश्च रुद्धान्स मोक्षयिष्यति मानदः ।
जरासंधं च राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स वीर्यवान् ।
पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ।
शूरसेनेषु संभूतो द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवत्सदा ।
तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ।
अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ।
यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत ब्रह्माणं वा पितामहम् ।
द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ।
दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ।
स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ।
यश्च तं मानवो लोके संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्तिर्जयश्चैव स्वर्गश्चैव भविष्यति ।
धर्माणां देशिकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।
धर्मविद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ।
धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ।
धर्मार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ।
ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ।
तस्मात्स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुंगवाः ।
वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयेत च ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ।
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ।
एतत्तस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ।
आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ।
उभयेनानुरूपेण यजन्ते तमनुव्रताः ।
कर्मणा मनसा वाचा नमस्यः स द्विजैः सदा ।
यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ।
एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ।
तं दृष्ट्वा सर्वशो देवा दृष्टाः स्युर्मुनिसत्तमाः ।
महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ।
अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ।

D4 यज्वनां मुनिशुद्धानां ; D5-9 यज्विनां पुण्यकर्तॄणां (for the prior half). D1 -संमतः ; D4.5.7-9 -सत्तमः (D9 °माः) (for -संमते). — (L. 59) D4.6 महाबलः (for °यशाः). — (L. 60) D5.6.8.9 मानद. — D4.7.9 om. (hapl.) lines 61-64. — (L. 61) B Dn D1.2.6 वसुदेवम् (for °देव). V1 [ऽ]तिवि- (for इति). D8 ख्यातः (for ख्यातं). V1 Dn1.n2 D5.6 -दुंदुभिः (for °भिम्). — (L. 63) D1.2 -भूयान् (for -भूतो). — D5 om. line 64. — (L. 64) V1 B2.4.5 Dn D6 सुबद्धान् ; B1 सुवृद्धान् ; B3 om. (for च रुद्धान्). V1 B Dn D6.8 यादवः (for मानदः). — (L. 65) V1 B Dn तु (for च). — (L. 66) D4.6-9 -रत्नार्हो ; D5 -साहाय्ये (for -रत्नाढ्यो). — (L. 68) D4 -सत्तम (for -पार्थिवः). — (L. 69) Dn1.n2 संभूत्वा ; Bom. ed. भूत्वा स (for संभूतो). V1 B Dn3 शूरसंहननो भूत्वा (for the prior half). — (L. 70) V1 B Dn1.n3 D4-9 नयवित् ; Dn2 तपोवत् (for नयवत्). D5 तदा (for सदा). — (L. 71) Dn1 भवद्भिः (for °न्तः). B2-5 D4.5 शुभैः ; D1 धनैः (for वरैः). Dn3 वाङ्मनोवर्धनैर्वरैः (for the post. half). — (L. 72) D4.5.7.9 अर्चयंति (for °यन्तु). — (L. 73) D5.8.9 प्रष्टुम् (for द्रष्टुम्). V1 B Dn D2 च (for वा). — B5 om. lines 74-77. D5 om. line

79. — (L. 79) D6-8 तु (for च). Bom. ed. मानवे (for °वो). — (L. 80) B3 भविष्यति न संशयः (for the post. half). — (L. 81) Dn2 धर्मवित् (for °भाक्). — (L. 82) D1 सदा देवो (for स देवेशो). B1 D2 सदोच्यते ; B3 Dn3 स उच्यते ; D4.5 सदोदितः ; D7-9 °दितैः (for °द्यतैः). — (L. 83) Dn2 D5.7.8 विभो ; D2 सदा (for विभौ). — (L. 85) D4.5.7.9 -कोटिं (for -कोटीः). — (L. 87) D4 स्थिताः (for [अ]न्विताः).
— After line 88, Bom. ed. ins. :

दिवि श्रेष्ठो हि भगवान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।

— (L. 89) V1 B Dn D3 मानयीत (for °येत). D4-9 सः (for च). — B2 om. (hapl.) lines 90-91. — (L. 90) V1 B1.4.5 Dn अर्हि(B4.5 °र्हे)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). D5 चाति- ; D7 चापि (for प्रति-). — (L. 92) D4-9 अर्हि(D7 °र्हे)तश्चार्हयेन्नित्यं (for the prior half). — (L. 93) D3-9 हि (for वै). D4.5.7.9 स्मृतं (for व्रतम्). — D5 om. (hapl.) lines 95-97. — (L. 96) V1 B Dn D1.2 अमयेन (for उभ°). V1 B Dn D2.4.6-9 कुर्वंते (for यजन्ते). — (L. 97) V1 B Dn transp. नमस्यः and स. — (L. 99) V1 B2-5 Dn D4-9 द्विज- (for मुनि-). — (L. 100) V1 B Dn D3 सुर- ; D4-7.9 द्विज- D9 देवं (for देवा).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तत्र वस्त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ।
समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ।
तस्य चैवाग्रजो भ्राता सिताभ्रनिचयप्रभः ।
हली बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः ।
त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकौम्भमयो द्रुमः ।
ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः ।
शिरो नागैर्महाभोगैः परिकीर्णं महात्मनः ।
भविष्यति महाबाहोः सर्वलोकेश्वरस्य हि ।
चिन्तितानि समेष्यन्ति शस्त्राण्यस्त्राणि चैव ह ।
अनन्तश्च स एवोक्तो भगवान्हरिरव्ययः ।
समादिष्टः स विबुधैर्दर्शयन्तमिति प्रभो ।
सुपर्णो यस्य वीर्येण कश्यपस्यात्मजो बली ।
अन्तं नैवाशकद्द्रष्टुं देवस्य परमात्मनः ।
स च शेषे विचरते परया वै मुदा युतः ।
अन्तर्वसति भोगेन परिरभ्य वसुंधराम् ।
स एष विष्णुः सोऽनन्तो भगवान्वसुधाधरः ।
यो रामः स हृषीकेशो योऽच्युतः स धराधरः ।
तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ दिव्यवपुर्धरौ ।
द्रष्टव्यौ माननीयौ च चक्रलाङ्गलधारिणौ ।
एष योऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ।
यं भवन्तो द्विजश्रेष्ठाः पूजयेयुः प्रयत्नतः ।

Colophon.

नारदः ।

अथ व्योम्नि महाञ्शब्दः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
मेघैश्च गगनं नीलैः संरुद्धमभवद्घनैः ।
प्रावृषीव च पर्जन्यो ववृषे निर्मलं पयः ।
नभश्चैवाभवद्घोरं दिशश्च न चकाशिरे ।
ततो देवगिरौ तस्मिन्रम्ये पुण्ये सनातने ।
न शर्वं भूतसंघं वा ददृशुर्मुनयस्तदा ।
व्यभ्रं च गगनं सद्यः क्षणेन समपद्यत ।
तीर्थयात्रां ततो विप्रा जग्मुश्चान्ये यथागतम् ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च दृष्ट्वा ते विस्मिताभवन् ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादं तत्कथाश्रयम् ।
भगवान्पुरुषव्याघ्रो ब्रह्मभूतः सनातनः ।
यदर्थमनुशिष्टाः स्मो गिरिपृष्ठे महात्मना ।
द्वितीयमद्भुतमिदं त्वत्तेजःकृतमद्य वै ।

(for मुनि-). — (L. 101) D_5 महानुभावं तं देवं (for the prior half). — (L. 102) $D_{4.6-8}$ [ए]नं (for [ए]व). — (L. 103) $D_{4.5.7.9}$ तस्य (for तत्र). V_1 B $Dn_{1.n3}$ D_{4-9} च (for वस्). Dn_2 न भविष्यति संशयः (for the post. half). — (L. 104) $D_{4.7.9}$ वसाम्यहं (for °महे). — (L. 105) D_8 त्राता (for भ्राता). V_1 B_{2-5} Dn D_2 सिताद्रि- ; B_1 हिमाद्रि- ; D_{4-9} सितांशु- (for सिताभ्र-). — (L. 106) B_2 (marg. as above) बली (for हली). — (L. 107) V_1 B_{2-5} Dn दिव्यश्च (for देवस्य). V_1 B Dn D_5 -कुंभमयो ; $D_{4.7-9}$ -कुंभमय- (for -कौम्भमयो). D_6 [ऽ]द्भुतः (for द्रुमः). — (L. 108) $D_{4-7.9}$ त्रिनेत्रो (for तृणेन्द्रो). D_4 रथाश्रयः (for °श्रितः). — (L. 109) V_1 B_1 $D_{4.5.7.9}$ महाभागैः (for °भोगैः). V_1 B Dn महात्मभिः ; D_{4-9} समंततः (for महात्मनः). — (L. 110) V_1 $D_{1.4.5.8.9}$ महाबाहो (for °बाहोः). V_1 $B_{4.6}$ $Dn_{1.n2}$ D_8 च ; Dn_3 $D_{4-7.9}$ ह (for हि). — (L. 111) V_1 B_5 Dn_1 D_2 चैव हि ; $D_{4.5.7-9}$ तस्य वै (for चैव ह). — Dn_1 om. lines 112–114. — (L. 112) V_1 $B_{1.2.4.5}$ $Dn_{2.n3}$ वेदोक्तो ; D_1 चैवोक्तो ; D_2 देवोक्तो (for ए°). B_3 अनंतभूतो वेदोक्तो (for the prior half). — (L. 113) $B_{1.2.4.5}$ D_1 दर्शयांतम् ; B_3 Dn_2 °य त्वम् (for °यन्तम्). — (L. 115) $D_{1.2}$ वै न (for नैव). $D_{4.5.7-9}$ अलं वै नाशकं द्रष्टुं (for the prior half). — $D_{1.2.4.5.7-9}$ transp. lines 116 and 117. — (L. 116) V_1 B_{1-4} Dn $D_{2.6}$ शेषो (for शेषे). B_5 $D_{4.5.7-9}$ स च शेषो विचरति (B_5 °जयते) (for the prior half). D_5 च (for वै). $D_{1.4.7.9}$ परया मुदया युतः (for the post. half). — (L. 117) B_1 परिवर्त्य (for °रभ्य). — (L. 118) V_1 B_{1-4} Dn D_{4-8} य एव ; B_5 य एष ; D_2 स च प्र- ; D_9 स एव (for स एष). — (L. 119) D_6 गदाधरः (for धरा°). — (L. 120) V_1 B Dn -पराक्रमौ (for -वपुर्धरौ). — (L. 123) $D_{4.7-9}$ यद् (for यं). V_1 B Dn यद्भवंतो यदुश्रेष्ठ (for the prior half). D_2 तपोधनाः (for प्रयत्नतः). — Colophon. — *Parvan name :* B_{1-3} $Dn_{2.n3}$ D_1 शांति. — *Sub-parvan* : V_1 B $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 Dn_1 उमामहेश्वरसंवादे पुरुषमाहात्म्यं ; $B_{1.4.5}$ उमामहेश्वरसंवादे महापुरुषमाहात्म्यं ; B_2 महापुरुषमाहात्म्यं ; B_3 वासुदेवमाहात्म्यं ; D_1 उमामहेश्वरसंवादे वासुदेवमाहात्म्यं ; D_{4-9} महापुरुषोपाख्यानं. — *Adhy. no. :* V_1 145 ; Dn_1 144. — (L. 125) V_1 B Dn नीलं (for नीलैः). D_8 अगमद् (for अभवद्). — (L. 126) B_5 ह (for च). V_1 B_{2-5} Dn D_6 ववर्ष (for ववृषे). B_1 ववर्ष विमलं पयः (for the post. half). — (L. 127) V_1 B Dn $D_{1.2.5.6}$ तमश् (for नभश्). D_{6-9} न दिशः प्र- (for दिशश्च न). — (L. 129) D_{7-9} -संघाता (for -संघं वा). $B_{1.4}$ Dn_2 तथा (for तदा). — (L. 130) $D_{4.6.7-9}$ सर्वं (for सद्यः). — (L. 131) D_{4-9} जग्मुस्ते वै मुदान्विताः (D_4 °दा युताः) (for the post. half). — (L. 132) D_1 वो (for च). D_4 मुदिता (for विस्मिता). $D_{1.2}$ दृष्ट्वा ते विस्मयं ययुः ; D_{5-9} ते दृ($D_{8.9}$ तद्दृ)ष्ट्वा मुदिताभवन् (for the post. half). — (L. 133) V_1 B_4 $Dn_{1.n2}$ D_{6-9} संवादं त्वत्कथाश्रयं (D_{6-9} °श्रितं) (for the post. half).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

दृष्ट्वातिविस्मिताः कृष्ण सा च नः स्मृतिरागता ।
एतत्ते देवदेवस्य माहात्म्यं कथितं विभो ।
कपर्दिनो गिरीशस्य महाबाहो जनार्दन ।
इत्युक्तः स तदा कृष्णस्तपोवननिवासिभिः ।
मानयामास तान्सर्वानृषीन्देवकिनन्दनः ।
अथर्षयः संप्रहृष्टाः पुनस्ते कृष्णमब्रुवन् ।
पुनः संदर्शयस्वास्मान्सदैव मधुसूदन ।
न हि नः सा रतिः स्वर्गे या च त्वद्दर्शने विभो ।
तादृशं च महाबाहो यथाह भगवान्भवः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यमरिकर्शन ।
त्वमेव ह्यर्थतत्त्वज्ञः पृष्टोऽस्मान्पृच्छसे सदा ।
तदस्माभिरिदं गुह्यं त्वत्प्रियार्थमुदाहृतम् ।
न च तेऽविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
जन्म चैव प्रसूतिश्च यच्चान्यत्कारणं भुवि ।
वयं तु बहुचापल्यादशक्ता गुह्यधारणे ।
ततः स्थिते त्वयि विभो लघुत्वात्प्रलपामहे ।
न हि किंचित्तदाश्चर्यं यन्न वेत्ति भवानिह ।
दिवि वा भुवि वा देव सर्वं हि विदितं तव ।
साधयाम वयं देव वृद्धिं पुष्टिमवाप्नुहि ।
पुत्रस्ते सदृशस्तात विशिष्टो वा भविष्यति ।
महाप्रभावसंयुक्तो दीप्तिकीर्तिकरः प्रभो ।

भीष्मः ।

ततः प्रणम्य देवेशं यादवं पुरुषोत्तमम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य प्रजग्मुस्ते महर्षयः ।
सोऽयं नारायणः श्रीमान्दीप्त्या परमया युतः ।
व्रतं यथावत्तच्चीर्त्वा द्वारकां पुनरागमत् ।
पूर्णे च दशमे मासि पुत्रोऽस्य परमाद्भुतः ।
रुक्मिण्यां संमतो जज्ञे शूरो वंशधरः प्रभो ।
स कामः सर्वजन्तूनां सर्वभावगतो नृप ।
सुराणामसुराणां च चरत्यन्तर्गतः सदा ।
सोऽयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः ।
संश्रितः पाण्डवान्प्रेम्णा भवन्तश्चैनमाश्रिताः ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
यत्रैष संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ।
सेन्द्रा देवास्त्रयस्त्रिंशत्स्थिता नात्र विचारणा ।
आदिदेवो महादेवो भूतानां च प्रतिश्रयः ।
अनादिनिधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।
स्वयंजातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ।
सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः ।
तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्तिस्तथातुला ।

— D1 om. lines 134–180. — (L. 134) D4. 5. 7–9 सोभवत् (for भगवान्). V1 B Dn D6 स भवान्पुरुषव्याघ्र (for the prior half). — (L. 135) D2 -शिष्टः स (for -शिष्टाः स्मो). D7. 9 महात्मनः (for °त्मना). — (L. 136) V1 B Dn D2 त्वद्भुतम् (for अ°). D8 तत्तेजः- (for त्व°). — (L. 137) V1 B Dn D2. 4–6 च (for [अ]ति-). D7–9 कृष्णं (for कृष्ण). D5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 140. — (L. 138) V1 B1. 4. 5 Dn D2 प्रभो (for विभो). — (L. 139) D4. 7–9 जनार्दनः (for °र्दन). — (L. 143) D4. 8 त्वं (for सं-). V1 B Dn पुनः पुनर्दर्शयास्मान् (for the prior half). D2 स च (for सदा). D4. 7–9 सदैव मधुसूदन (for the post. half). — (L. 144) D8 कृष्णे (for स्वर्गे). Dn2 यावत् ; D5. 7. 8 या नस् (for या च). — (L. 145) V1 B Dn D4. 5 यदाह (for यथाह). — (L. 146) D5 हरस्य ह्यरिकर्शन (for the post. half). — (L. 147) V1 B1–4 Dn2. n3 तदा (for सदा). — (L. 150) D4. 6. 8. 9 तच् (for यच्). V1 B Dn विभो ; D4–9 महत् (for भुवि). — (L. 151) B3–5 Dn2. n3 D4–9 बहु- (for बहु-). — (L. 153) D4–9 transp. किंचित् and तत्. D4 om. from the post. half of line 154 up to the prior of line 156. — (L. 155) Dn3 साधयामो ; D5 °मि (for °म). V1 B Dn कृष्ण बुद्धिं (for देव वृद्धिं). — (L. 157) D4–9 -संकीर्णो (for -संयुक्तो). D2 -कान्तिकरः (for -कीर्ति°). V1 B Dn प्रभुः (for प्रभो). — (L. 160) D4–8 यो (for सो). Dn3 पुनः (for युतः). — (L. 161) D4. 5. 8. 9 यथार्थंवच् (for °वत्तच्). D6 व्रतं यथार्थवच्चीर्त्वा (for the prior half). — (L. 163) B3 D4 प्रभुः (for प्रभो). D2. 7–9 वंशकरः (for °धरः). — (L. 164) V1 B Dn2. n3 -भूतानां (for -जन्तूनां). B Dn3 Dn1 कामिनः सर्वभूतानां (for the prior half). D9 वा (for च). -भावगतो (for -भागवतो). — (L. 165) V1 B Dn D2 असुराणां सुराणां च (for the prior half). — (L. 167) Dn3 प्रीत्या (for प्रेम्णा). D7–9 सर्वतश्च (for भवन्तश्). V1 B4. 5 [ए]तम् (for [ए]नम्). D4. 5 सर्वतश्चैवमाश्रिताः (for the post. half). — (L. 168) D4. 5. 7–9 स्वर्गमायुस् (for °मार्गस्). — (L. 169) D5 संश्रितस् (for संस्थितस्). D2 भवति (for चरति). V1 B Dn एष (for सेन्द्रा). — (L. 170) D2 सर्वे- (for सेन्द्रा). V1 B Dn सर्वभूत- (for भूतानां च). — (L. 171) V1 B Dn सर्वभूत- (for भूतानां स्थिता). D2 सर्वभूतमतिप्रियः (for the post. half). — (L. 173) V1 B Dn D2 अयं (for स्वयं-). — (L. 174) B3 अयं तवार्थतत्त्वस्य ; B5 सुरस्तवार्थ° ; D9 दुस्तरस्यार्थ° ; D8–9 पुष्कलस्यार्थ° (for the prior half). — (L. 175) D4. 7. 9 पार्थिव यः (for पार्थ जयः). B1. 5 D8. 9 कृष्णस् (for कृत्स्नस्). D2 [अ]चला (for [अ]तुला). — (L. 176) V1 B Dn D2 देवी (for कृत्स्ना). D8 तवेयं पृथिवी

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तवेयं पृथिवी कृत्स्ना नारायणसमाश्रयात् ।
अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो हृदि ।
स भवान्भूमिपाध्वर्यू रणाग्नौ हुतवान्नृपान् ।
कृष्णः स्रुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै ।
दुर्योधनस्तु शोच्योऽसौ सपुत्रभ्रातृबान्धवः ।
कृतवान्योऽबुधः कोपाद्धरिगाण्डीवविग्रहम् ।
दैतेया दानवेन्द्राश्च महाकाया महाबलाः ।
चक्राग्नौ क्षयमापन्ना दावाग्नौ शलभा इव ।
प्रतियोद्धुं न शक्यो हि मानुषैरेष संयुगे ।
विहीनैः पुरुषव्याघ्र सत्त्वशक्तिबलादिभिः ।
जयो योऽयं युगान्ताभः सव्यसाची रणाग्रगः ।
तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबलं नृप ।
यत्तु वै वृषभाङ्केन मुनिभ्यः समुदाहृतम् ।
पुराणं हिमवत्पृष्ठे तन्मे निगदतः शृणु ।
यावदस्योद्भवस्तुष्टिस्तेजो वीर्यं पराक्रमः ।
प्रभावः सन्नतिर्जन्म कृष्णे तन्त्रितयं विभो ।
न शक्यमन्यथा कर्तुं तद्यदि स्यात्तथाप्यणु ।
यत्र कृष्णो हि भगवांस्तत्र तुष्टिरनुत्तमा ।
वयं हि बालमतयः परनेत्राः सुविक्लवाः ।
ज्ञानपूर्वं प्रपन्नाः स्मो मृत्योः पन्थानमुत्तमम् ।
भवांश्चाप्यार्जवपरः सर्वं कृत्वा प्रतिश्रयम् ।
राजवृत्तान्न चलते प्रतिज्ञापालने रतः ।
अप्येवात्मवधं लोके राजंस्त्वं बहु मन्यसे ।
न हि प्रतिज्ञया दत्तं तं प्रहातुमरिंदम ।
कालेनायं जनः सर्वो निहतो रणमूर्धनि ।
वयं च कालेन हताः कालो हि परमेश्वरः ।
न हि कालेन कालज्ञ स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
कालो लोहितरक्ताक्षः कृष्णो दण्डी सनातनः ।
तस्मात्कुन्तीसुत ज्ञातीन्नेह शोचितुमर्हसि ।
व्यपेतमन्युर्नित्यं त्वं भव कौरवनन्दन ।
माधवस्य च माहात्म्यं श्रुतं यत्कथितं मया ।
तदेव तव पर्याप्तं सज्जनस्य निदर्शनम् ।
व्यासस्य वचनं श्रुत्वा नारदस्य च धीमतः ।
स्वयं चैव महाराज कृष्णस्यार्हत्तमस्य वै ।
प्रभावश्चर्षिपूगस्य कथितः सुमहान्मया ।
महेश्वरस्य संवादः शैलपुत्र्याश्च भारत ।
धारयिष्यति यश्चेमं महापुरुषसंभवम् ।
शृणुयात्कथयेद्वा यः स वै श्रेयो लभेत्परम् ।

देवी (for the prior half). V_1 B Dn D_2 कृत्स्ना नारायणाश्रयात् (for the post. half). — (L. 177) V_1 B_{2-5} Dn गतिः ; B_1 $D_{2.4}$ हरिः (for हृदि). — (L. 178) V_1 B Dn D_3 स भवांस्त्वमुपाध्वर्यू (for the prior half). — (L. 180) V_1 B Dn_1 च (for तु). D_{4-9} वै (for ऽसौ). — (L. 181) V_1 B Dn D_5 क्रोधाद् (for कोपाद्). B_2 Dn हरिगांडीविनिग्रहं ; D_{1-9} वैरं गांडिवधन्वनः ($D_{4.9}$ °न्विनः ; D_5 °न्वना) (for the post. half). — (L. 182) D_4 दैत्येयो (for दैतेया). D_4 महाकाला (for °काया). — Dn_2 om. lines 183–185. — (L. 184) $D_{4.7-9}$ शक्तो (for शक्यो). V_1 Dn_1 $D_{4.5.7-9}$ एव (for एष). — (L. 185) B_3 Dn_1. n_3 $D_{1.2.4.5.8}$ विहीनैः (for नि°). — (L. 186) V_1 B Dn $D_{1.2.4.5.8}$ योगी ; D_9 यश्च (for योऽयं). V_1 $D_{4.5.8.9}$ रणाग्रतः ; D_2 °ग्रशः (for °ग्रगः). — (L. 187) $D_{8.9}$ सहसा (for तेजसा). — (L. 188) V_1 B Dn गो- (for वै). — (L. 190) D_{1-9} भवेत् (for [उ]द्भवस्). V_1 B Dn यावत्तस्योद्भवा पुष्टिस् (for the prior half). V_1 B Dn दीप्तिः ; $D_{4.5.8.9}$ वीर्य- (for वीर्यं). — (L. 191) B_4 Dn_2. n_3 संततिर् (for सन्न°). V_1 B Dn $D_{4.6.8.9}$ त्रिगुणं (for त्रितयं). D_7 कृष्णे तान्त्रिगुणं भवेत् (for the post. half). — (L. 192) V_1 $B_{2.4.5}$ Dn कः शक्नोति ; $B_{1.3}$ कः शक्तो हि ; $D_{4.5}$ अशक्यम् (for न श°). B_3 यथा (for यदि). $B_{2.3}$ [अ]प्यनु ; $B_{4.5}$ $D_{4-7.9}$ शृणु (for [अ]प्यणु). Dn_1 तमुद्दिश्यान्यथाप्यणु (for the post. half). — (L. 193) V_1 B Dn $D_{1.2.4.5}$ पुष्टिर् (for तुष्टिर्). — (L. 194) V_1 D_1 हि त्वल्प- ; B Dn D_5 त्विहाल्प- ; $D_{2.4}$ हि बाल्य- (for हि बाल-). V_1 B Dn $D_{2.6}$ परतंत्राः (for °नेत्राः). — (L. 195) V_1 B_{1-4} Dn D_{1-9} अव्ययं ; B_5 अद्वयं (for उत्तमम्). — (L. 196) D_4 भगवांश्च ; $D_{5-7.9}$ भवान्नै च (for भवांश्चापि). V_1 B Dn पूर्वं (for सर्वं). — (L. 197) $D_{4.5}$ लभते ; $D_{6.9}$ चलसे (for °ते). V_1 B Dn D_2 राज- (B_3 वाह्य)वृत्तं न (B_1 च) लभते ; D_7 राजपुत्रान्न चलसे (for the prior half). — (L. 198) B_3 Dn_1. n_2 अथ ; $D_{4.6.7}$ अद्य (for अपि). — (L. 199) V_1 B Dn $D_{2.6}$ न हि प्रतिज्ञा या दत्ता (for the prior half). V_1 B Dn $D_{2.6}$ तां (for तं). — (L. 201) V_1 हि (for च). — (L. 202) V_1 B Dn $D_{2.4}$ कालज्ञः (for °ज्ञ). D_{6-9} पुनः (for स्पृष्टः). Dn_1. n_2 $D_{2.4-9}$ अर्हसि (for °ति). — D_2 om. (hapl.) lines 203–204. D_4 om. lines 205–206. — (L. 206) V_1 B Dn $D_{2.6}$ [अ]स्य ; $D_{5.7-9}$ तु (for च). — (L. 207) D_{1-9} [ए]तत् (for [ए]व). $B_{3.5}$ Dn तावत् (for तव). — (L. 209) D_{4-9} महाभाग (for °राज). D_9 च (for वै). — (L. 210) $D_{4.6-9}$ तु (for च). D_5 -संघस्य (for -पूगस्य). — (L. 211) V_1 B Dn D_{1-9} संवादं (for °दः). — (L. 212) B_3 Dn_1. n_2 $D_{4.6-9}$ यश्चैनं ; D_5 संवादं (for यश्चेमं). B_2 $D_{4.5.7-9}$ -संस्तवं (for -संभवम्). — (L. 213) D_{4-9} [अ]पि (for यः). V_1 B Dn $D_{4.5}$ स श्रेयो लभते परं (for the post. half). — (L. 214) D_4 तस्यार्थे (for तस्याथ). — (L.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

भवितारश्च तस्याथ सर्वे कामा यथेप्सिताः ।
प्रेत्य माहेश्वरं लोकं लभते नात्र संशयः ।
नायं श्रेयोभिकामेन प्रतिपत्तुं जनार्दने ।
एष वै चाक्षयो विप्रैः स्मृतो राजञ्जनार्दनः ।
महेश्वरमुखोत्सृष्टा ये च धर्मगुणाः स्मृताः ।
ते त्वया मनसा धार्याः कुरुराज दिवानिशम् ।
एवं ते वर्तमानस्य सम्यग्दण्डधरस्य च ।
प्रजापालनदक्षस्य स्वर्गलोको भविष्यति ।
धर्मेण हि सदा राजा प्रजा रक्षितुमर्हति ।
यस्तस्य विपुलो दण्डः सम्यग्धर्मः स कीर्त्यते ।
स एष कथितो राजन्मया सज्जनसंनिधौ ।
शंकरस्योमया सार्धं संवादो धर्मसंहितः ।
श्रुत्वा वा श्रोतुकामो वाप्यर्चयेद्वृषभध्वजम् ।
विशुद्धेन हि भावेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
एष तस्यानवद्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
संदेशो देवपूजार्थं तं तथा कुरु पाण्डव ।
एतदत्यद्भुतं वृत्तं पुण्यं हैमवते गिरौ ।
वासुदेवस्य कौन्तेय स्थाणोश्चैव स्वभावजम् ।
दश वर्षसहस्राणि बदर्यामेष सात्वतः ।
तपश्चचार विपुलं सह गाण्डीवधन्वना ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ।
विदितौ नारदादेतौ मम व्यासाच्च पार्थिव ।
बाल एव महाबाहुश्चकार कदनं महत् ।
कंसस्य पुण्डरीकाक्षो ज्ञातित्राणार्थकारणात् ।
कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्सहे ।
शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ।
ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम् ।
यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सहायोऽयं जनार्दनः ।
दुर्योधनं तु शोचामि प्रेत्यलोकेऽतिदुर्मतिम् ।
यत्कृते पृथिवी सर्वा विनष्टा सहयद्विपा ।
दुर्योधनापराधेन कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
दुःशासनचतुर्थानां कुरवो निधनं गताः ।

वैशंपायनः ।

एवं प्रभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे ।
तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ।
तच्छ्रुत्वा विस्मयं जग्मुर्धृतराष्ट्रादयो नृपाः ।
संपूज्य मनसा कृष्णं सर्वे प्राञ्जलयोऽभवन् ।
ऋषयश्चापि ते सर्वे नारदप्रमुखास्तथा ।
प्रतिगृह्याभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं प्रतिपूज्य च ।
इत्येतदखिलं सर्वं पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
श्रुतवान्सुमहच्चित्रं पुण्यं भीष्मानुशासनम् ।
युधिष्ठिरस्तु गाङ्गेयं विश्रान्तं भूरिदक्षिणम् ।
पुनरेव महाबुद्धिः पर्यपृच्छन्महीपतिः ।

Colophon.

215) D_1 भवते (for लभते). — For line 215, V_1 B Dn subst. :

प्रेत्य स्वर्गं च लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ।

— (L. 216) V_1 B Dn D_{6-8} न्याय्यः; $D_{2.4.5.9}$ न्यायं (for नायं). D_2 प्रतिपन्नं (for °पत्तुं). V_1 B Dn D_4 जनार्दनः; D_{5-9} °र्दनं (for °र्दने). — B_2 D_4 om. (hapl.) line 217. — (L. 217) V_1 $B_{1.3-5}$ Dn $D_{1.2}$ एव; $D_{8.9}$ चैव (for वै च). V_1 B_{3-5} Dn स्तुतो (for स्मृतो). — (L. 219) D_4 कार्याः (for धार्याः). $D_{4.7-9}$ निशानिशं (for दिवा°). $Dn_{1.n3}$ om. (hapl.) from the post. half of line 220 up to the prior half of line 223. — (L. 221) B_1 स्वर्गलोके (for °लोको). — (L. 222) Bom. ed. [अ]पि (for हि). $B_{2.5}$ Dn राजन् (for राजा). B_3 Dn_2 D_9 अर्हसि (for °ति). — (L. 223) D_4 सम्यग्दंडः; D_5 तस्य धर्मः (for सम्यग्धर्मः). V_1 च (for स). — (L. 224) V_1 B Dn $D_{1.2.6}$ य (for स). — (L. 225) $D_{4.8.9}$ संवादं धर्मसंहितं (for the post. half). — (L. 226) $D_{4.5}$ पूजयेद् (for [अ]प्यर्च°). — (L. 227) V_1 B Dn $D_{4.5.8}$ [इ]ह (for हि). B_1 गतिम् (for भूतिम्). — (L. 229) $D_{6.7-9}$ तत् (for तं). — (L. 230) V_1 B Dn D_{4-9} पुण्ये हिमवति प्रभो ($D_{8.9}$ °भौ) (for the post. half). — (L. 231) $D_{4.7.9}$ स्थानं (for स्थाणोश्च). — (L. 232) $D_{4.5.7-9}$ शाश्वतः (for सात्वतः). — (L. 233) $D_{4.9}$ -धन्विना (for -धन्वना). — (L. 235) $Dn_{1.n3}$ नारदेन (for °दाद्). B_5 देवौ (for एतौ). — (L. 236) $D_{4.5}$ एष (for एव). D_8 -भाग (for -बाहुश्च). D_{7-9} बाल एव महाभाग (for the prior half). — (L. 241) V_1 $Dn_{1.n3}$ $D_{5.8.9}$ -व्याघ्र (for -व्याघ्रः). V_1 B Dn D_4 सखा च (for सहायो). — (L. 242) V_1 B Dn $D_{4.6}$ [ऽ]पि; $D_{5.7-9}$ सु- (for ऽति-). — (L. 243) D_{5-8} यदर्थे (for यत्कृते). — Dn_1 om. line 245. — (L. 246) V_1 B Dn D_6 सं- (for प्र-). V_1 $B_{4.5}$ Dn_3 D_6 गाङ्गेये पुरुष- (Dn3 भरत)र्षभ (for the post. half). — (L. 247) Dn_1 D_4 कौरव्य (for °व्यो). D_{5-9} बभूव तूष्णीं कौरव्यो (for the prior half). — (L. 250) $B_{2.3}$ तदा (for तथा). — (L. 252) V_1 B_{2-5} Dn $D_{2.4.8}$ सर्वैः (for सर्वं). — (L. 253) $D_{4.5}$ तु (for सु-). V_1 B Dn $D_{2.4}$ -महाचर्यं (for -महच्चित्रं). — (L. 254) V_1 Dn_1 (also as above) च (for तु). D_8 -वर्चसं (for -दक्षिणम्). — (L. 255) B_{1-3} $D_{1.5.7-9}$ महामतिः (for महीपतिः). — Colophon. — *Parvan-name* : B Dn_3 D_1 शांति.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

17

After 13. 134, D_{10} S Kumbh. ed. Madras ed. ins.:

युधिष्ठिरः ।

क उपायो वरप्राप्तौ सर्वेषां पापकर्मणाम् ।
ज्ञानस्य च परस्येह तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

उपायोऽयं वरप्राप्तौ परमः परिकीर्तितः ।
नारायणस्य तु ध्यानमर्चनं यजनं स्तुतिः ।
श्रवणं तत्कथानां च विद्वत्संरक्षणं तथा ।
विद्वच्छुश्रूषणप्रीतिरुपदेशानुपालनम् ।
संध्यानेन जपेनाशु मुच्यते प्राकृतोऽपि च ।
जपश्चतुर्विधः प्रोक्तो वैदिकस्तान्त्रिकोऽपि च ।
पौराणिकोऽथ विद्वद्भिः कथितः स्मार्त एव च ।
द्विजशुश्रूषया ज्ञानं विद्वत्संरक्षणेन वा ।
नासाध्यं ज्ञानिनां किंचित्तस्माद्रक्ष्या द्विजास्त्वया ।
सुव्रता बन्धुहीनैका वने पूर्वं यमेन तु ।
आसीदाश्वासिता विद्वत्संरक्षणफलात्किल ।
विप्रस्य मरणे हेतुस्तत्पत्नी पितृशोकदा ।
वैश्या त्वमभिलापेयं विप्रकन्येति सांप्रतम् ।
इत्युक्ताश्वासितापृच्छत्केनैवं पापसंयुता ।
जाता विप्रकुले सम्यक्श्रेयश्चापि ब्रवीहि मे ।

यमः ।

अन्यजन्मनि विद्वांसं प्रहारैरभिपीडितम् ।
चोरशङ्काविमोक्षेण मोक्षयित्वा सुजन्मिका ।
इत्युक्ताष्टाक्षरध्यानजपादिश्रेयसा तु सा ।
यमेनानुगृहीताभूत्पुण्यलोकनिवासिनी ।
तन्नित्यं विदुषां रक्षातत्परो भव भूपते ।
तेषां संरक्षणात्तुष्टः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

Colophon.

18

After 13. 135, V_1 B Dn $D_{4.5.8}$ ins.:

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
किं जप्यं जपतो नित्यं भवेद्धर्मफलं महत् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रवृत्ते वापि कर्मणि ।
दैवे वा श्राद्धकाले वा किं जप्यं कर्मसाधनम् ।
शान्तिकं पौष्टिकं रक्षा शत्रुघ्नं भयनाशनम् ।
जप्यं यद्ब्रह्मसमितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

भीष्मः ।

व्यासप्रोक्तमिमं मन्त्रं शृणुष्वैकमना नृप ।
सावित्र्या विहितं दिव्यं सद्यः पापविमोचनम् ।
शृणु मन्त्रविधिं कृत्स्नं प्रोच्यमानं मयानघ ।
यं श्रुत्वा पाण्डवश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
रात्रावहनि धर्मज्ञ येन पापैर्न लिप्यते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ।
आयुष्मान्भवते चैव यं श्रुत्वा पार्थिवात्मज ।

— *Sub-parvan :* V_1 B_{1-4} Dn $D_{1.2.5-9}$ दानधर्म. — *Adhy. name :* V_1 B Dn $D_{1.2.4-9}$ उमामहेश्वरसंवादः. — *Adhy. no.:* V_1 146; Dn_1 145.

17

— (L. 1) T_1 G_1 M_4 परप्राप्तौ (for व°). D_{10} $T_{2.3}$ G_{2-4} कृपया परया प्रोक्तः (for the prior half). — (L. 2) T_1 परमस्य; $M_{2.3}$ च वरस्य (for च परस्य). — (L. 3) T $G_{1.3.4}$ M_4 पर- (for वर-). — (L. 4) D_{10} T G [अ]नु- (for तु). T_2 स्मृतिः (for स्तुतिः). $G_{1.3}$ यजनं परमं स्तुतिः (for the post. half). — (L. 5) T_1 द्विजानां (for विद्वत्सं-). — (L. 6) D_{10} T विद्वच्छुश्रूषणं प्रीतिर्; $G_{1.3}$ विप्रशुश्रूषणप्रीतिर्; M_{1-3} विद्वत्संरक्षण° (for the prior half). — (L. 7) D_{10} T_2 G_2 $M_{1.3}$ स ध्यानेन; T_1 ध्यानेन च; T_3 समानेन (for संध्यानेन). — (L. 8) T_1 M_4 च द्विविधः (for चतुर्विधः). — (L. 10) D_{10} T G M_4 विद्वच्छुश्रूषया ज्ञानं (for the prior half). — (L. 11) D_{10} T G M_4 त्वया द्विजाः (by transp.). — (L. 15) D_{10} T_2 G वै(D_{10} G_2 वे)श्या त्वमतिलोभोयं; T_3 वैश्या त्वमासि लाभोयं; M_2 (*inf. lin.*).$_4$ वैश्या त्वमतिलाभोयं (for the prior half). T_1 वेश्या त्वमासि लोकोयं प्रविशन्नेति सांप्रतं. — (L. 16) D_{10} T G M_4 [उ]क्त्वा (for [उ]क्ता). D_{10} T_3 G [इ]यं (for [ए]वं). — (L. 17) T_1 ब्रवीतु (for °हि). — T_1 om. line 20. — (L. 20) $T_{2.3}$ G_{2-4} M_4 [उ]क्त्वाष्टाक्षर-; G_1 [उ]क्त्वा शंकर- (for [उ]क्ताष्टाक्षर-). $G_{1.3.4}$ युता (for तु सा). — (L. 21) T_3 -लोके (for -लोक-). — (L. 22) D_{10} T_1 G_3 -तत्परो भूर्महीपते; T_2 °रोहं महीपते; T_3 $G_{1.3.4}$ M_4 °रोभूत्महीपते (for the post. half). — (L. 23) D_{10} T G M_4 सद्यः (for तुष्टः). — Colophon. — *Sub-parvan :* M_{1-3} दानधर्म. — *Adhy. name :* D_{10} $T_{2.3}$ G_1 सुव्रताख्यानं. — *Adhy. no. :* D_{10} $T_{2.3}$ $G_{2.4}$ 234; T_1 M_4 226; $G_{1.3}$ 228; $M_{1.2}$ 229; M_3 230.

18

(L. 3) B_3 Dn_3 प्रवासे (for प्रवेशे). — (L. 4) V_1 B_6 धर्म- (for कर्म-). — (L. 8) B_2 -प्रमोचनं; Dn_3 -विमोक्षणं; Bom. ed. -विनाशनं (for -विमोचनम्). — (L. 11) B_3 जपन् (for येन). — (L. 12) V_1 ते तु (for तत्ते). — (L. 13) D_5 यः (for यं). D_4 पार्थिवात्मजः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

पुरुषस्तु सुसिद्धार्थः प्रेत्य चेह च मोदते ।
सेवितं सततं राजन्पुरा राजर्षिसत्तमैः ।
क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं सत्यव्रतपरायणैः ।
इदमाह्निकमव्यग्रं कुर्वद्भिर्नियतैः सदा ।
नृपैर्भरतशार्दूल प्राप्यते श्रीरनुत्तमा ।
नमो वसिष्ठाय महाव्रताय
पराशरं वेदनिधिं प्रणम्य ।
नमोऽस्त्वनन्ताय महोरगाय
नमोऽस्तु सिद्धेभ्य इहाक्षयेभ्यः ।
नमोऽस्त्वृषिभ्यः परमं परेषां
देवेषु देवं वरदं वराणाम् ।
सहस्रशीर्षाय नमः शिवाय
सहस्रनामाय जनार्दनाय ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ।
ऋतश्च पितृरूपश्च त्र्यम्बकश्च महेश्वरः ।
वृषाकपिश्च शंभुश्च हवनोऽथेश्वरस्तथा ।
एकादशैते प्रथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
शतमेतत्समाख्यातं शतरुद्रे महात्मनाम् ।
अंशो भगश्च मित्रश्च वरुणश्च जलेश्वरः ।
तथा धातार्यमा चैव जयन्तो भास्करस्तथा ।
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेया इति श्रुतिः ।
धरो ध्रुवश्च सोमश्च सावित्रोऽथानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ।
नासत्यश्चापि दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्तण्डस्यात्मजावेतौ संज्ञानासाविनिर्गतौ ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि लोकानां कर्मसाक्षिणः ।
अपि यज्ञस्य वेत्तारो दत्तस्य सुकृतस्य च ।
अदृश्याः सर्वभूतेषु पश्यन्ति त्रिदशेश्वराः ।
शुभाशुभानि कर्माणि मृत्युः कालश्च सर्वशः ।
विश्वेदेवाः पितृगणा मूर्तिमन्तस्तपोधनाः ।
मुनयश्चैव सिद्धाश्च तपोमोक्षपरायणाः ।
शुचिस्मिताः कीर्तयतां प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
प्रजापतिकृतानेताँल्लोकान्दिव्येन तेजसा ।
वसन्ति सर्वलोकेषु प्रयताः सर्वकर्मसु ।
प्राणानामीश्वरानेतान्कीर्तयन्प्रयतो नरः ।
धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यते स हि नित्यशः ।
लोकांश्च लभते पुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्शुभान् ।
एते देवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्वराः ।
नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ।
ईश्वराः सर्वलोकानां गणेश्वरविनायकाः ।
सौम्या रौद्रगणाश्चैव योगभूतगणास्तथा ।
ज्योतींषि सरितो व्योम सुपर्णः पतगेश्वरः ।
पृथिव्यां तपसा सिद्धाः स्थावराश्च चराश्च ह ।
हिमवान्गिरयश्चैव चत्वारश्च महार्णवाः ।
भवस्यानुचराः सर्वे हरतुल्यपराक्रमाः ।
विष्णुर्देवोऽथ जिष्णुश्च स्कन्दश्चाम्बिकया सह ।
कीर्तयन्प्रयतः सर्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मानवानृषिसत्तमान् ।
यवक्रीतश्च रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्बलश्चाङ्गिरसः सुतः ।
ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
ब्रह्मतेजोमयाः सर्वे कीर्तिता लोकभावनाः ।
लभन्ते हि शुभं सर्वे रुद्रानलवसुप्रभाः ।
भुवि कृत्वा शुभं कर्म मोदन्ते दिवि दैवतैः ।
महेन्द्रगुरवः सप्त प्राचीं वै दिशमाश्रिताः ।
प्रयतः कीर्तयन्नेताञ्शक्रलोके महीयते ।
उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा ।
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसंनिभाः ।
अत्रेः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋषिः सारस्वतस्तथा ।
वरुणस्यर्त्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
ऋचीकतनयश्चोग्रो जमदग्निः प्रतापवान् ।

—(L. 14) D5 स (for सु-). —(L. 15) D4 देवर्षि- (for राजर्षि-). D5 सेवितं तं पुरा सर्वैर्देवैर्देवर्षिसत्तमैः. —(L. 20) V1 Dn3 नमस्ये (for प्रणम्य). —(L. 23) B5 (marg. as above) पवित्रं (for परेषां). —(L. 31) Dn2 समानीतं (for °ख्यातं). —(L. 36) D5 ध्रुवो धारश्च (for धरो ध्रुवश्च). D4.5 transp. अनिलः and अनलः. —(L. 38) B3 चेति (for चापि). —(L. 42) Dn2 पश्यंति त्रिदिवेश्वराः (for the post. half). —(L. 47) B1 चक्षुषा (for तेजसा). — D3 om. lines 49-54. —(L. 51) D5 विश्वेदेव- (for °श्वर-). —(L. 53) V1 B (except B3) Dn1 महाकालो (for °कायो). —(L. 55) D3 प्राणाश्चैव योगगणा (for the prior half). —(L. 56) Dn2 पन्नगेश्वरः (for पत°). —(L. 61) V1 B1.2 (marg. as above).4.5 Dn3 सम्यक् (for सर्वान्). —(L. 64) B1.2.4.5 नलश्च; D4 नळश्च (for बलश्च). —(L. 65) D4.5.8 मेधातिथिः. — D5 om. (hapl.) lines 70-74. —(L. 74)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

धनेश्वरस्य गुरवः सप्तैते उत्तरां श्रिताः ।
अपरे मुनयः सप्त दिक्षु सर्वासु धिष्ठिताः ।
कीर्तिस्वस्तिकरा नृणां कीर्तिता लोकभावनाः ।
धर्मः कामश्च कालश्च वसुर्वासुकिरेव च ।
अनन्तः कपिलश्चैव सप्तैते धरणीधराः ।
रामो व्यासस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा च लोमशः ।
इत्येते मुनयो दिव्या एकैकः सप्तसप्तधा ।
शान्तिस्वस्तिकरा लोके दिशां पालाः प्रकीर्तिताः ।
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तन्मुखः शरणं व्रजेत् ।
स्रष्टारः सर्वभूतानां कीर्तिता लोकपावनाः ।
संवर्तो मेरुसावर्णो मार्कण्डेयश्च धार्मिकः ।
सांख्ययोगौ नारदश्च दुर्वासाश्च महानृषिः ।
अत्यन्ततपसो दान्तास्त्रिपु लोकेषु विश्रुताः ।
अपरे रुद्रसंकाशाः कीर्तिता ब्रह्मलौकिकाः ।
अपुत्रो लभते पुत्रं दरिद्रो लभते धनम् ।
तथा धर्मार्थकामेषु सिद्धिं च लभते नरः ।
पृथुं वैन्यं नृपवरं पृथ्वी यस्याभवत्सुता ।
प्रजापतिं सार्वभौमं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
आदित्यवंशप्रभवं महेन्द्रसमविक्रमम् ।
पुरूरवसमैलं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
बुधस्य दयितं पुत्रं कीर्तयेद्वसुधाधिपम् ।
त्रिलोकविश्रुतं वीरं भरतं च प्रकीर्तयेत् ।
गवामयेन यज्ञेन येनेष्टं वै कृते युगे ।
रन्तिदेवं महादेवं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
विश्वजित्तपसोपेतं लक्षण्यं कामलक्षणम् ।
तथा श्वेतं च राजर्षिं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
स्थाणुः प्रसादितो येन यस्यार्थे ह्यन्धको हतः ।
महादेवप्रसादेन येन गङ्गावतारिता ।
भगीरथं दुराधर्षं कीर्तयेत्परमद्युतिम् ।
सगरस्यात्मजा येन प्लावितास्तारितास्तथा ।
हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः ।
उग्रकोपान्महासत्त्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ।
देवानृषिगणांश्चैव नृपांश्च जगतीश्वरान् ।
सांख्यं योगं च परमं हव्यं कव्यं तथैव च ।
कीर्तितं परमं ब्रह्म सर्वश्रुतिपरायणम् ।
मङ्गल्यं सर्वभूतानां पवित्रं बहुकीर्तितम् ।
व्याधिप्रशमनं श्रेष्ठं पौष्टिकं सर्वकर्मणाम् ।
प्रयतः कीर्तयेच्चैतान्कल्यं सायं च भारत ।
एते वै यान्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
एते विनायकाः श्रेष्ठा दक्षाः क्षान्ता जितेन्द्रियाः ।
नराणामशुभं सर्वे व्यपोहन्ति प्रकीर्तिताः ।
साक्षिभूता महात्मानः पापस्य सुकृतस्य च ।
एतान्वै कल्यमुत्थाय कीर्तयञ्शुभमश्नुते ।
नाग्निचोरभयं तत्र न मार्गप्रतिरोधनम् ।
एतान्कीर्तयतां नित्यं दुःस्वप्नो नश्यते नृणाम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजेत् ।
दीक्षाकालेषु सर्वेषु यः पठेन्नियतो द्विजः ।
न्यायवानात्मनिरतः क्षान्तो दान्तोऽनसूयकः ।
रोगार्तो वाभियुक्तो वा पठन्पापात्प्रमुच्यते ।
वास्तुमध्ये तु पठतः कुलस्वस्त्ययनं भवेत् ।
क्षेत्रमध्ये तु पठतः सर्वं सस्यं प्ररोहति ।
गच्छतः क्षेममध्वानं ग्रामान्तरगतः पठन् ।
आत्मनश्च सुतानां च दाराणां च धनस्य च ।
बीजानामोषधीनां च रक्षामेतां प्रयोजयेत् ।
एतान्संग्रामकाले तु पठतः क्षत्रियस्य तु ।
व्रजन्ति रिपवो नाशं क्षेमं च विनिवर्तते ।
एतान्दैवे च पित्र्ये च पठतः पुरुषस्य हि ।
भुञ्जते पितरो हव्यं कव्यं च त्रिदिवौकसः ।

B5 श्रीमान् (for सप्त). — (L. 75) D5 वीर्यवान् (for कीर्तिमान्). — B3 om. (hapl.) lines 79–82. — (L. 83) V1 B2 विष्ठिताः ; B3 [अ]धिष्ठिताः (for धि°). — (L. 85) B6 धर्मः कालश्च कामश्च (for the prior half). — (L. 86) Dn3 अंतकः (for अनन्तः). — (L. 90) Dn2 तन्मुखं ; Dn3 उन्मुखः (for तन्मुखः). — (L. 92) B1 -सावर्णिर् (for °र्णो). — Dn3 D3. 5 om. (hapl.) lines 100–102. — (L. 102) B4. 6 ध्रुवस्य (for बुधस्य). — (L. 103) B1 त्रिलोके ; D5 त्रैलोक्य- (for त्रिलोक-). — (L. 105) D6 महाभागं (for °देवं). — (L. 106) Dn1 D4. 5 लक्षण्यं लोकपूजितं ; Dn2 D8 °ण्यं लोकमंगलं (for the post. half). — After line 107, Dn1 reads line 111. B1 D8 om. (hapl.) lines 108–110. Dn1 om. line 108. — (L. 108) D4 विदितो येन यस्यार्थो ह्यंधको दानवो हतः. — (L. 109) D4 transp. येन and गङ्गा. — (L. 110) V1 B2–5 Dn1. n3 D4. 5 च राजर्षिं (for दुराधर्षं). D5 om. (hapl.) from the post. half up to the prior half of line 113. — (L. 116) D6 कीर्तयेच्च परं ब्रह्म (for the prior half). — (L. 117) Dn3 पवित्रं कीर्तिवर्धनं (for the post. half). — (L. 120) B1. 2. 4. 5 पांति ; Dn1 D3 भांति (for यान्ति). — (L. 122) V1 B Dn D4. 5 सर्वं (for सर्वे). — (L. 125) B3 Dn1. n2 D8 तस्य (for तत्र). — (L. 127) B2 (marg. as above) वसेत् (for व्रजेत्). — (L. 129) D6 ऽजितेंद्रियः (for ऽनसूयकः). — (L. 131) D5 कुले (for कुल-). — (L. 137) V1 B1–4 Dn D4. 5. 8 क्षेमी (for क्षेमं). Dn1. n2 D6. 8 परि- (for विनि-). — (L. 139) B6 transp. हव्यं and कव्यं. D5 हव्यं चापि (for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

न व्याधिश्चापदभयं न द्विपान्न हि तस्करात् ।
कश्मलं लघुतां याति पाप्मना च प्रमुच्यते ।
यानपात्रे च याने च प्रवासे राजवेश्मनि ।
परां सिद्धिमवाप्नोति सावित्रीं ह्युत्तमां पठन् ।
न च राजभयं तेषां न पिशाचान्न राक्षसात् ।
नाग्न्यम्बुपवनव्यालाद्भयं तस्योपजायते ।
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमस्य विशेषतः ।
करोति सततं शान्तिं सावित्रीमुत्तमां पठन् ।
नाग्निर्दहति काष्ठानि सावित्री यत्र पठ्यते ।
न तत्र बालो म्रियते न च तिष्ठन्ति पन्नगाः ।
न तेषां विद्यते दुःखं गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ये शृण्वन्ति महद्ब्रह्म सावित्रीगुणकीर्तनम् ।
गवां मध्ये तु पठतो गावोऽस्य बहुवत्सलाः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा सर्वावस्थागतः पठेत् ।
जपतां जुह्वतां चैव नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
ऋषीणां परमं जप्यं गुह्यमेतन्नराधिप ।
याथातथ्येन संगम्य इतिहासं पुरातनम् ।
पराशरमतं दिव्यं शक्राय कथितं पुरा ।
तदेतत्ते समाख्यातं तथ्यं ब्रह्म सनातनम् ।
हृदयं सर्वभूतानां श्रुतिरेषा पुरातनी ।
सोमादित्यान्वयाः सर्वे राघवाः कुरवस्तथा ।
पठन्ति शुचयो नित्यं सावित्रीं प्राणिनां गतिम् ।
अभ्याशे नित्यं देवानां सप्तर्षीणां ध्रुवस्य च ।
मोक्षणं सर्वकृच्छ्राणां मोचयत्यशुभात्सदा ।
वृद्धैः काश्यपगौतमप्रभृतिभिर्भृग्वङ्गिरोत्र्यादिभिः
शुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिः सेवितम् ।
भारद्वाजमतं ऋचीकतनयैः प्राप्तं वसिष्ठात्पुनः
सावित्रीमधिगम्य शक्रवसुभिः कृत्स्ना जिता दानवाः ।
यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
दिव्यां च भारतकथां कथयेच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।
धर्मो विवर्धति भृगोः परिकीर्तनेन
वीर्यं विवर्धति वसिष्ठनमोनतेन ।
संग्रामजिद्भवति चैव रघुं नमस्य-
न्स्यादश्विनौ च परिकीर्तयतो न रोगः ।
एषा ते कथिता राजन्सावित्री ब्रह्म शाश्वती ।
विवक्षुरसि यच्चान्यत्तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

Colophon.

19

After 13. 148, D_{4-9} ins.:

युधिष्ठिरः ।

मानसानीह तीर्थानि प्रशंसन्ति महर्षयः ।
तानि मे कुरुशार्दूल यथावद्वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

शृणु तीर्थानि गदतो मानसानीह मानद ।
येषु सम्यङ् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ।
सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया तीर्थं तीर्थमार्जवमेव च ।
दानं तीर्थं दमस्तीर्थं संतोषस्तीर्थमुत्तमम् ।
ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता ।
ज्ञानं तीर्थं तपस्तीर्थं धृतिस्तीर्थमुदाहृतम् ।
तीर्थानामपि यत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ।
नोदकक्लिन्नगात्रो हि स्नात इत्यभिधीयते ।
स स्नातो यो दमस्नातः सुविशुद्धमनोमलः ।
यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो दाम्भिको विषयात्मकः ।
सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ।
न च गच्छन्ति ते स्वर्गमविशुद्धमनोमलाः ।

कव्यं च त्रि-). —(L. 140) B_1 द्विषो नापि (for द्विपान्न हि). —(L. 142) D_5 यानपात्रे प्रवासे च जन्मवेश्मनि भारत. —(L. 144) $D_{n1.n2}$ D_5 रोग- (for राज-). B_8 न पिशाचोरगरक्षसां (for the post. half). —(L. 145) D_4 प्र- (for [उ]प-). —(L. 146) D_5 आश्रमाणां (for °मस्य). —(L. 153) $B_{1.4.5}$ D_{n3} $D_{4.5}$ प्रवासे (for प्रवेशे). —(L. 155) D_5 transp. जप्यं and गुह्यम्. —(L. 159) D_{n1} सनातनी (for पुरा°). —(L. 160) D_{n1} D_5 सोमादित्यनृपाः सर्वे (for the prior half). —(L. 162) D_{n8} अभीष्टे (for अभ्याशे). —(L. 166) V_1 वासिष्ठादिभिः; $B_{1.3-5}$ D_{n1} D_8 वशिष्ठात्पुनः. — D_{n3} reads line 169 twice. —(L. 169) V_1 $B_{1.2.4}$ सु- (for च). —(L. 170) B पुण्यां (for दिव्यां). B शृणुयाच्च (for कथयेच्च). —(L. 173) B_1 वशिष्ठमुनेः स्मृतेन (for वसिष्ठनमोनतेन). — Colophon. — *Parvan name:* B_{1-4} शांति. — *Sub-parvan:* V_1 $B_{4.5}$ V_1 B D_n $D_{5.8}$ दानधर्म. — *Adhy. name:* V_1 $B_{4.5}$ सावित्री; B_1 सावित्रीमाहिमाकथनं; B_2 D_n सावित्रीव्रतं; B_3 सावित्र्याख्यानं; $D_{5.8}$ सावित्रीकथनं. — *Adhy. no.:* V_1 148; D_{n1} 147.

19

D_5 om. lines 1–7. —(L. 5) $D_{4.5.8}$ -निग्रहं (for -निग्रहः). — D_7 om. (hapl.) lines 7–8. —(L. 9) $D_{5.7}$ दानं (for ज्ञानं). D_7 दमस् (for तपस्). —(L. 10) D_4 वृत्तं (for तीर्थं). —(L. 12) D_4 विशुद्धिश्च; D_5 शुचिः शुद्ध- (for सुविशुद्ध-).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

विषयेष्वपि संरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव च विरागोऽस्य निर्मलत्वमुदाहृतम् ।
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।
शतशोऽपि जले धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ।
निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्रैव निवसेन्नरः ।
तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं गया ।
ज्ञानह्रदे सत्यजले रागद्वेषमलापहे ।
यः स्नातो मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।

Colophon.

युधिष्ठिरः ।

पापस्य किमधिष्ठानं का प्रसूतिश्च भारत ।
किं चास्य कारणं प्रोक्तं तन्मे ब्रूहि पितामह ।

भीष्मः ।

लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
अत्र ते संशयो मा भूल्लोभः पापस्य कारणम् ।
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभाद्द्रोहः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानान्मात्सर्यमेव च ।
नार्थैः पूरयितुं शक्यो लोभो बहुविधैरपि ।
नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवार्णवः ।
सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनिर्दयः ।
सर्वभूतेष्वजिह्मश्च लोभाद्भवति भारत ।
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्तो बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च लोभग्रस्ताः प्रयान्त्यधः ।
लोभक्षये क्षयं यान्ति सर्वपापानि देहिनाम् ।
लोभवृद्धौ च वर्धन्ते नृपते नात्र संशयः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यज लोभं युधिष्ठिर ।
यदीच्छसि महाराज शाश्वतीं गतिमात्मनः ।

Colophon.

20

After 13. 150, D_{4-8} ins. :

युधिष्ठिरः ।

पितामह महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सत्यार्जवगुणोपेतं सौम्यं धर्मं वदस्व मे ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि सत्यवाक्यमनुत्तमम् ।
यत्प्राग्बहुलया प्रोक्तं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।

भीष्मः ।

सौम्य धर्मं प्रवक्ष्यामि सत्यार्जवसमन्वितम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य धेन्वा संवादमुत्तमम् ।
माथुरे विषये रम्ये धनधान्यसमन्विते ।
नानाजनपदाकीर्णे यज्ञवाटविभूषिते ।
तत्र सा नगरी रम्या यमुनातीरमाश्रिता ।
अर्धचन्द्रप्रतीकाशा विद्वज्जनविभूषिता ।
इन्द्रयष्टिध्वजाकीर्णा गोपीभिरुपशोभिता ।
बहुद्विजसमाकीर्णा नानापण्योपशोभिता ।
सुप्रमाणा सुरम्या च स्वातिनक्षत्रनिर्मिता ।
प्राकाराट्टप्रतोलीभिर्दुर्जया परिखादिभिः ।
आम्रातककपित्थैश्च राजवृक्षैश्च शोभिता ।
देवतायतनैर्दिव्यैः कदलीखण्डमण्डिता ।
हंसमालाप्रतीकाशैर्दीप्यते धवलैर्गृहैः ।
पनसैर्बकुलैस्तालैः प्रियालैर्नागकेसरैः ।
करवीरैः कर्णिकारैः पाटलाशोकचम्पकैः ।
मल्लिकाकुन्दजातीभिः कुब्जाह्लादकुरण्टकैः ।
सुवर्णश्वेतयूथीभिः किंकिरातोत्पलादिभिः ।
पुंनागवृक्षबकुलैरुद्यानैरुपशोभिता ।
संपूर्णा धनधान्यैश्च गोधनैरुपशोभिता ।
वेदाध्ययनघोषैश्च पवित्रीकृतमङ्गला ।
वेदीशृङ्गाटकै रम्यैस्त्रिकचत्वरशोभिता ।

— (L. 17) D_{4} तदेव च विरामोस्य (for the prior half). — (L. 21) D_{8} तस्य तत्र (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan* : $D_{4.5}$ दानधर्मं. — *Adhy. name* : D_{4-9} मानसतीर्थं. — D_{5} om. the post. half of line 25 and the prior half of line 26. — (L. 27) D_{5} क्रोधः (for लोभः). — (L. 30) D_{4} लोके बहुविधैस्तथा (for the post. half). — D_{4} om. (hapl.) line 32. — (L. 35) $D_{5.7}$ पतंति (for प्रयान्ति). — Colophon. — *Sub-parvan* : D_{4} दानधर्मं. — *Adhy. name* : $D_{4.6.8.9}$ मानसतीर्थं ; D_{7} लोभतीर्थं.

20

This passage is substantially identical with Padma Purāṇa, I. 18. — (L. 2) D_{5} सौम्य (for सौम्यं). — (L. 3) $D_{6.8}$ भगवन् (for भवतः). — (L. 5) $D_{4.6.8}$ -गुणान्वितं (for ˚सम˚). — (L. 6) D_{4} व्याघ्रेण (for व्याघ्रस्य). — (L. 11) D_{5} परि- ; D_{7} प्रति- (for उप-). — $D_{4.6.8}$ om. (hapl.) line 12. — (L. 15) D_{4} आम्रातकैः (for ˚तक-). D_{4} शोभितैः (for ˚ता). — (L. 16) D_{4} -मंडितं (for -मण्डिता). — (L. 18) D_{8} पियालैर् (for प्रि˚). — (L. 20) D_{4} -करंटकैः (for -कु˚). — (L. 21) D_{4} किंकरातोत्पलैस्तथा ; D_{5} नीलश्वेतोत्पलादिभिः (for the post. half). — (L. 22) D_{7} अपि (for उप-). D_{4} -शोभितैः (for ˚ता). — (L. 25) $D_{4.5}$ वेदैः (for वेदी-). — (L. 26) D_{4}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

रावणस्येव रत्नाढ्या लङ्का चैव महापुरी ।
इन्द्रसेनो नृपस्तत्र राजधर्मसमन्वितः ।
धर्मे चाभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
क्षत्रधर्मे रतः श्रीमान्प्रजापतिसमः क्षितौ ।
तेन सा नगरी रम्या राजसिंहेन पालिता ।
नित्योत्सवप्रमुदिता शङ्खवादित्रनादिता ।
सुसंगीतविदग्धैश्च प्रेक्षणीयैः समाकुला ।
अन्तरापणवीथीभिः सुविभक्तैश्चतुष्पथैः ।
दीर्घिकाकूपवापीभिस्तडागैरुपशोभिता ।
सभाप्रपासमाकीर्णा विवाहमखसंकुला ।
पुरी चन्द्रवती नाम दृष्टा ते यदि वा श्रुता ।
तस्यां पुर्यां पुरा वृत्तं तत्त्वं शृणु युधिष्ठिर ।
कस्यचिद्द्विजमुख्यस्य कल्याणी धेनुरुत्तमा ।
हृष्टपुष्टा सुसंतुष्टा बहुला नाम विश्रुता ।
गोधनस्य च सा मुख्या हंसवर्णा वटस्त्रवा ।
दीर्घघोणा विभक्ताङ्गी श्रेष्ठलोमतनुत्वचा ।
विस्तीर्णजघना दिव्या पीनश्रोणिपयोधरा ।
सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वावयवसुन्दरी ।
नीलकण्ठा शुभग्रीवा घण्टाली मधुरस्वरा ।
सा च यूथस्य सर्वस्य चचाराग्रे सुनिर्भया ।
ग्रामधान्यं चरेच्छन्नं गत्वैकैव यथासुखम् ।
सान्द्रं सुपुष्पितं सुरभि अच्छिन्नं चरते तृणम् ।
रोहितो नाम तत्रान्यः पर्वतो यमुनातटे ।
अनेककन्दरदरीनिर्झरैरुपशोभितः ।
तस्य पूर्वोत्तरे भागे घोरे तृणसमाकुले ।
संकटे विषमे दुर्गे भैरवे लोमहर्षणे ।
मृगसिंहसमाकीर्णे बहुश्वापदसेविते ।
वल्लीवृक्षादिगहने शिवाशतनिनादिते ।
दुर्गेऽस्मिन्वसते रौद्रः कामरूपी भयंकरः ।
द्वीपी शोणितमांसाशी महादंष्ट्रो महाबलः ।
महापर्वतसंकाशो मेघगर्जितनिस्वनः ।
महागुहादरीवक्त्रस्तीक्ष्णदंष्ट्रो नखायुधः ।
नन्दी नाम स धर्मात्मा स च गोपहिते रतः ।
अच्छिन्नाग्रैस्तृणैर्दीर्घैर्गोधनं परिरक्षति ।
तस्य यूथपरिभ्रष्टा बहुला तृणतृष्णया ।
चरन्ती व्याघ्रपुरतः सा धेनुः समुपस्थिता ।
अभिद्रवंश्च तां व्याघ्रस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीद् ।
त्वमद्य विहितो भक्षः स्वयं प्राप्तासि मे वनम् ।
व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा निष्ठुरं लोमहर्षणम् ।
सुतं रूपान्वितं बालं चन्द्ररूपसमप्रभम् ।
वत्सं स्मरति सा धेनुः स्नेहार्ता गद्गदस्वरा ।
दह्यन्ती पुत्रशोकेन बहुला पुत्रवत्सला ।
रुदन्ती करुणं सा तु निराशा पुत्रदर्शने ।
दृष्ट्वा तु बहुलां व्याघ्रः क्रन्दमानां सुदुःखिताम् ।
उवाच वचनं घोरं बहुले किं प्ररुद्यते ।
दैवाद्यथोपपन्नासि भक्षस्त्वं मे यदृच्छया ।
न रुदन्त्या वा हसन्त्या वा तथा ते जीवितं भवेद् ।
विहितं भुज्यते लोके स्वयं प्राप्तासि धेनुके ।
मृत्युस्ते विहितोऽद्यैव वृथा किमनुशोचसि ।
पप्रच्छ च पुनर्व्याघ्रः किमर्थं रुदितं त्वया ।
कौतुकं मेऽद्य संजातमशेषं कथयस्व नः ।
व्याघ्रस्य वचनं श्रुत्वा बहुला वाक्यमब्रवीत् ।
क्षन्तुमर्हसि मे नाथ कामरूप नमोऽस्तु ते ।
त्वां समालोक्य लोकस्य परित्राणं न विद्यते ।
जीवितार्थं न शोचामि प्राप्तव्यं मरणं मया ।
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ।
देवैरपि सदा सर्वैर्मर्तव्यमवशैर्ध्रुवम् ।

रत्नानां (for °ढ्या). D5 [ए]व हि (for चैव). — (L. 29) D5 क्षात्रधर्म- (for क्षत्रधर्मे). — (L. 30) D4 -हंसेन (for -सिंहेन). — (L. 31) D5–7 -वादिता (for -ना°). — (L. 32) D8 -विदैश्चैव (for -विदग्धैश्च). D4, 5 प्रेक्ष- णीय- (for °णीयैः). — (L. 35) D4, 5 -सुख- (for -मख-). — (L. 37) D5 नराधिप (for युधिष्ठिर). — (L. 38) D8 कल्या धेनुषु चोत्तमा (for the post. half). — After line 40, D5 ins. :

सुमुखा हंसवर्णाभा पटन्यस्तामिव श्रियम् ।

— (L. 41) D5 दृढपुष्टा (for दीर्घघोणा). D7 श्रेष्ठा रोम- (for श्रेष्ठलोम-). D6 पुष्टरोमतनुच्छदा ; D8 श्रेष्ठा रोमतनूत्तमा (for the post. half). — (L. 45) D6 सुदुर्भरा (for सुनिर्भया). — (L. 47) Prior half hypermetric. D6 सुरभिम् (for सुरभि). D5 सांद्रपुष्पितसौरभ्यम् ; D8 सांद्रं सुपुष्पं सुरभिम् (for the prior half). — (L. 49) D4 अनेककंदकदली- ; D8 °दरीयुक्तो (for the prior half). — (L. 51) Some Mss. रोम- (for लोम-). — (L. 54) D4, 5 रौद्रे (for रौद्रः). — D4, 5 om. lines 55–58. — (L. 59) D5 अच्छिन्नाःस्वर्णै- दीर्घैर् (for the prior half). — (L. 63) D4, 5 वने (for वनम्). — (L. 64) Some Mss. रोम- (for लोम-). — (L. 65) D4, 5, 8 -बिंब- (for -रूप-). — (L. 68) D4, 5, 8 रुदती (for रुदन्ती). — (L. 71) D6, 8 भक्ष्यस् (for भक्षस्). — (L. 72) D5 कथं (for तथा). — (L. 74) D5 ह्येवं (for ऽद्यैव). — D4 om. (hapl.) line 79. — (L. 80) D4 जीवनार्थं (for जीवितार्थं). — Lines 81–83 = 6. 24. 27. — (L. 83) D7 मर्तव्यमविशंकया (for the post. half). D5 अवशं (for °शैर्).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तस्मात्तन्नाहमेवैकं व्याघ्र शोचामि जीवितम् ।
किं तु स्नेहवशाद्व्याघ्र दुःखेन रुदितं मया ।
अस्ति मे हृदि संतापस्तं च त्वं श्रोतुमर्हसि ।
अग्रे वयसि वर्तन्ती प्रसूताहं मृगाधिप ।
इष्टः प्रथमजातस्तु सुतश्च मम बालकः ।
क्षीरं पिबति मे वत्सस्तृणं नाद्यापि जिघ्रति ।
स च गोपकुले बद्धः क्षुधितो मामुदीक्षते ।
सुतं तमनुशोचामि कथं जीविष्यते सुतः ।
तस्येच्छामि स्तनं दातुं पुत्रस्नेहवशानुगा ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
सखीनामर्पयित्वा च संदिश्य च हिताहितम् ।
पुनः प्रत्यागमिष्यामि यथेष्टं भक्षयिष्यसि ।
शीघ्राहमागमिष्यामि महाव्याघ्र तवान्तिकम् ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा मृगेन्द्रः पुनरब्रवीत् ।
किं ते पुत्रेण कर्तव्यं मरणं किं न पश्यसि ।
त्रसन्ति सर्वभूतानि मां निरीक्ष्य म्रियन्ति च ।
त्वं पुनः कृपयाविष्टा पुत्र पुत्रेति भाषसे ।
न मन्त्रा न तपो दानं न माता न पिता सुतः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुमागतां मत्समीपतः ।
कथं तद्गोकुलं गत्वा गोपीजनसमाकुलम् ।
वृषभैर्नादितं रम्यं बालवत्सविभूषितम् ।
भूषणं देवलोकस्य स्वर्गतुल्यं न संशयः ।
नित्यं प्रमुदितं रम्यं सर्वदैवतपूजितम् ।
पवित्रं तत्पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
यत्तीर्थं सर्वतीर्थानां रम्याणां रम्यमुत्तमम् ।
समस्तगुणसंकीर्णमीश्वरायतनं महत् ।
यत्स्थानं सर्वसिद्धानां भूमिस्वर्गमनुत्तमम् ।
गर्गरीरवशब्देन यत्र लक्ष्मीर्न हन्यते ।
यत्र वत्साश्च हुंकारं करुणं मातृकाङ्क्षया ।
यद्गोपैः पालितं शूरैर्बाहुयुद्धविशारदैः ।
प्रगीतनृत्यसंलापं वल्गुतास्फोटनादितम् ।
इतस्ततः स्थितैर्वत्सैरर्घ्यमानैः समन्ततः ।
सरोवद्भ्राजते गोष्ठं श्रीमद्भिरिव पङ्कजैः ।
तच्छ्रीनिकेतनं रम्यं मातरं भ्रातरं सुतम् ।
दृष्ट्वा सखीजनं भूयः कथं प्रत्यागमिष्यसि ।
पञ्च भूतानि मे भद्रे पिबन्तु रुधिरं तव ।
न निराशानि भूतानि वाङ्मात्रेण करोम्यहम् ।

बहुला ।

प्रथमं दृष्टवत्साहं मृगेन्द्र शृणु मे वचः ।
दृष्ट्वा सखीजनं बालं गोपांश्च परिचारकान् ।
गोपीजनं समागम्य जननीं च विशेषतः ।
शपथैरागमिष्यामि मन्यसे यदि मुञ्च माम् ।

व्याघ्रः ।

शपथाः कीदृशा भद्रे ये त्वया परिनोदिताः ।
प्रत्ययं चैवमाख्याहि बहुले मम यत्नतः ।

बहुला ।

यदि ते नास्ति विश्वासो ममोपरि मृगाधिप ।
शपथैरागमिष्यामि सत्यं ब्रूयां न संशयः ।
मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्गुर्वग्निब्राह्मणेषु च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मधुमांसे च यत्पापं लाक्षाविक्रयणे तथा ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यो वेदविक्रयी विप्रश्चत्वरे पठते तु यः ।
असंतोषी च यो विप्रो नित्यं भवति याचकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
मत्सरी गोत्रभावेन भूतानां गुणनाशकः ।
कौमारं चापि भर्तारं या नारी नानुमन्यते ।
परद्रव्योपयोगेन यज्ञं कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

---

half). —(L. 84) D_8 तव (for तन्न). —(L. 85) D_5 विद्रितं (for रु°). —(86) D_4 तच्च त्वं ; D_5 क्षमस्व (for तं च त्वं). — D_5 om. lines 88–89. —(L. 91) $D_{6,8}$ स्तन्यं (for सुतं). D_4 शून्यं तु मम शोचामि (for the prior half). —(L 92) D_4 तथा दानं (for स्तनं दातुं). —(L. 94) $D_{6,7}$ सखीनां समर्पयित्वा ; D_8 अर्पयित्वा सखीनां च (for the prior half). —(L. 99) $D_{4,6-8}$ त्रस्यंति (for त्रसन्ति). —(L. 101) D_4 मंत्रो (for मन्त्रा). —(L. 102) D_5 गतां वत्ससमीपतः (for the post. half). —(L. 103) D_5 दृष्ट्वा (for गत्वा). —(L. 105) $D_{4,6,7,8}$ -लोकं (for -तुल्यं). —(L. 106) $D_{4,8}$ नित्य- (for नित्यं). —(L. 107) $D_{5,7}$ पवित्रं नित्यं विप्राणां (for the prior half). —(L. 112) D_5 स्वहुंकारैर् (for च हुंकारं). D_5 मातृहुंकारकांक्षया (for the post. half). —(L. 113) D_5 तद् (for यद्). —(L. 114) D_8 प्रगीतं (for °त-). D_5 -नृत्त- (for -नृत्य-). —(L. 115) D_7 शतैर् (for स्थितैर्). —(L. 116) D_7 राजते (for भ्रा°). —(L. 121) D_5 मद्वचः (for मे वचः). —(L. 123) D_5 जनन्या (for °नीं). —(L. 124) $D_{4,6,8}$ यदि मन्यासि मुंच मां (for the post. half). —(L. 126) D_5 प्रतीपं (for प्रत्ययं). —(L. 129) D_5 गुर्वग्निब्राह्मणादिषु (for the post. half). —(L. 130) D_5 यत्ते (for यदि). —(L. 131) D_4 -विक्रयिणस् (for °यणे). —(L. 132) D_{5-7} लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_5 यत्ते (for यदि). —(L. 134) D_8 पापकः (for याचकः). — D_4 repeats line 135 after line 137. —(L. 135) D_4 (first time).$_5$ लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_5 यत्ते (for यदि). — D_8 om. lines 136–140. —(L. 136)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
स्वपाकं च परित्यज्य परपाकरताश्च ये ।
ये सक्ता गुरुदारेषु स्वामिदारेषु ये नराः ।
ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा न तु तीर्थानि सेवते ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
ब्राह्मणः कृतसंस्कारः शूद्रप्रेक्षणकारकः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
अनृतं धनसंबद्धे कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये ।
यत्पापं ब्रह्महत्यायां मातापितृवधेन च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यत्पापं लुब्धकानां च म्लेच्छानां गरदायिनाम् ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
पादेन स्पृशते गाश्च शिरोसिनै नमन्ति ये ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गोष्ववज्ञां प्रकुर्वन्ति शपन्ते ताडयन्ति च ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
सकृद्दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीयाय प्रयच्छति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
कथायां क्रियमाणायामन्तरायं करोति यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
गृहे यस्यागतो विप्रो निराशः प्रतिगच्छति ।
तेन पापेन लिप्यामि यत्तेऽहं नागमे पुनः ।
द्विभार्यः पुरुषो यस्तु एकां स्नेहेन पश्यति ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
एकाकी मृष्टमश्नाति यः कश्चित्पुरुषाधमः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ।
यश्चीन्हले बलीवर्दान्विषमं वाहयेत यः ।
तेन पापेन लिप्येऽहं यदि नायां तवान्तिकम् ।
इत्येतैः पातकैर्घोरैरागमिष्याम्यहं पुनः ।
लब्ध्वा स प्रत्ययं व्याघ्रः पुनर्वचनमब्रवीत् ।
संजातः प्रत्ययोऽस्माकं शपथैर्बहुले तव ।
कदाचिन्मन्यसे गत्वा मूर्खोऽसौ वञ्चितो मया ।
लोकेऽस्मिन्नास्तिकाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भ्रामयन्ति च ते बुद्धिं चक्रारूढ इवेक्षणम् ।
अतथ्यान्यपि तथ्यानि दर्शयन्त्यपि पेशलाः ।
समे निम्नोन्नतानीव चित्रं कर्मविदो जनाः ।
प्रायः कृतार्थो लोकोऽयं मन्यते नोपकारिणम् ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ।
न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।
सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रवर्तते ।
ऋषिदेवासुरगणैः शपथाः कार्यसिद्धये ।
कृताः परस्परं पूर्वं तच्च मन्यामहे कथम् ।
सत्येनाभिशपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्धं निकृन्तति ।
मा ते बुद्धिर्भवेदेवं शपथैरेव यन्त्रिता ।
तेनैवं दर्शितं पूर्वं यथेष्टं कुरु सांप्रतम् ।
बहुले गच्छ पश्य त्वं पुत्रकं पुत्रवत्सले ।
पाययित्वा च तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
मातरं भ्रातरं दृष्ट्वा सखीः स्वजनबान्धवान् ।
सत्यमेवाग्रतः कृत्वा शीघ्रमागमनं कुरु ।

भीष्मः ।

एवं सा प्रत्ययं कृत्वा बहुला सत्यवादिनी ।
अनुज्ञाता मृगेन्द्रेण प्रयाता पुत्रवत्सला ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना वेपमाना सुदुःखिता ।
कुररी निःश्वसन्तीव पतिता शोकसागरे ।
करिणीव हि नागेन गृहीता सलिलाशये ।

D_{8} -भावे च (for -भावेन). — (L. 137) D_{8} -मोदते (for -मन्यते). — (L. 139) D_{5-7} लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_{5} यत्ते (for यदि). — (L. 141) D_{5} न स्व- (for गुरु-). D_{8} पर- (for स्वामि-). — (L. 143) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 146) D_{4} -संबाध- ; D_{6-8} -संबंधे (for -संबद्धे). — (L. 147) $D_{4, 6-8}$ मातृपित्रोर् (for मातापितृ-). — (L. 148) D_{5} लिप्यामि (for लिप्येऽहं). D_{5} यत्ते (for यदि). — (L. 150) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_{8} om. (hapl.) lines 151–152. — (L. 151) D_{4} गा वै ; $D_{6.7}$ गावः (for गाश्च). — (L. 152) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 154) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — (L. 155) D_{8} कन्यां यो (by transp.). D_{7} द्वितीयं यः (for °याय). — (L. 156) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_{4} om. (hapl.) lines 157–162. — (L. 158) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — $D_{6.8}$ om. (hapl.) lines 159–160. — (L. 162) D_{5} लिप्यामि यत्ते (for लिप्येऽहं यदि). — D_{5} om. lines 163–166. D_{4} repeats line 164 after line 167. — (L. 166) $D_{4, 6, 8}$ यद्यहं नागमे पुनः (for the post. half). — (L. 167) D_{4} आगम्य ह पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 168) $D_{6.8}$ बध्वा (for लब्ध्वा). — (L. 170) D_{5} [ऽ]यं (for ऽसौ). — D_{8} om. lines 173–176. — (L. 174) D_{4} [इ]ह (for [इ]व). — (L. 175) D_{5} प्रायः कृतार्थो लोकेस्मिन् (for the prior half). $D_{4.5}$ सत्यं ते (for मन्यते). — (L. 178) D_{5} सर्वेष्विह (for सर्वस्य हि). D_{5} प्रजायते (for प्रवर्तते). — (L. 184) D_{4} ममैव (for तेनैवं). D_{4} संप्रति (for सांप्रतम्). — (L. 185) D_{5} स्वपुत्रं (for पुत्रकं). — (L. 187) D_{6-8} सखी- (for सखीः). — (L. 191) D_{4} -मुखा (for -मुखी). D_{4} निरानंदा (for वेप-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

अशक्तात्मपरित्राणे विलपन्ती मुहुर्मुहुः ।
सा तु गोपकुलं गत्वा बहुला हृतविक्रमा ।
श्रुत्वात्मवत्सं क्रोशन्तं पर्यधावत तन्मुखी ।
उपासर्पत तं वत्सं बाष्पपर्याकुलेक्षणा ।
स प्राप्तां मातरं वत्सः शङ्कितः परिपृच्छति ।
न ते पश्यामि सौम्यत्वं दुर्मना इव लक्ष्यसे ।
उद्विग्ना चापि ते दृष्टिर्भीतभीता च दृश्यते ।

बहुला ।

पिब पुत्र स्तनं मह्यं कारणं यदि पृच्छसि ।
आगता च तव स्नेहात्कुरु तृप्तिं यथेप्सिताम् ।
अपश्चिममिदं वत्स दुर्लभं मातृदर्शनम् ।
एकाहमथ मां पीत्वा प्रत्यूषे कस्य पास्यसि ।
मया तु पुत्र गन्तव्यं शपथैरागता ह्यहम् ।
कामरूपस्य व्याघ्रस्य दातव्यं जीवितं मया ।
बहुलाया वचः श्रुत्वा वत्सो वचनमब्रवीत् ।
अहं तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ।
श्लाघ्यं ममापि मरणं त्वया सह न संशयः ।
एकाकिनापि मर्तव्यं मयावश्यं त्वया विना ।
यदि मां सहितं मातर्वने व्याघ्रो हनिष्यति ।
या गतिर्मातृभक्तानां ध्रुवं सा मे भविष्यति ।
तस्मादवश्यं यास्यामि त्वया सह न संशयः ।
अथ मातश्च तिष्ठ त्वं शपथाः सन्तु ते मम ।
जनन्या विप्रयुक्तस्य जीविते किं प्रयोजनम् ।
अनाथस्य वने नित्यं को मे नाथो भविष्यति ।
नास्ति मातृसमो बन्धुर्बालानां क्षीरपायिनाम् ।
नास्ति मातृसमो नाथो नास्ति मातृसमा गतिः ।
नास्ति मातृसमः स्नेहो नास्ति मातृसमं सुखम् ।
नास्ति मातृसमो देव इहलोके परत्र च ।
एष नः परमो धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ।
ये तु तिष्ठन्ति सत्पुत्रास्ते यान्ति परमां गतिम् ।
ममैव विहितो मृत्युर्न त्वं पुत्र गमिष्यसि ।
न चायमन्यजीवानां मृत्युः स्यादन्यमृत्युना ।
अपश्चिममिमं पुत्र मातुः संदेशमुत्तमम् ।
अनुतिष्ठस्व मद्वाक्यं तत्र शुश्रूषणं परम् ।
वने जले च विचरन्मा प्रमादं करिष्यसि ।
प्रमादात्सर्वभूतानि विनश्यन्ति न संशयः ।
न च लोभेन वर्तव्यं विषमस्थं तृणं क्वचित् ।
लोभाद्विनाशः सर्वेषामिह लोके परत्र च ।
समुद्रमटवीं युद्धं विशन्तो लोभमोहिताः ।
लोभादकार्यमत्युग्रं विद्वानपि समाचरेत् ।
लोभात्प्रमादाद्विश्रम्भात्त्रिभिर्वै बध्यते पुमान् ।
तस्माल्लोभं न कुर्वीत न प्रमादं न विश्वसेत् ।
आत्मा च सततं पुत्र रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
सर्पेभ्यः श्वापदेभ्यश्च म्लेच्छचोरादिसंकटे ।
तिरश्चां पापजातीनामेकत्र वसतामपि ।
विपरीतानि चित्तानि न ज्ञायन्ते ह पुत्रक ।
नदीनां नखिनां चैव शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्तव्यः स्त्रीणां वेश्याजनस्य च ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ।
न विश्वसेत्स्वदेहेऽपि चलतो जीवचेतसः ।
तद्व्यक्तिमूढमत्यर्थं सदा सुसं विचारयेत् ।
गन्धः सर्वत्र सततमाघ्रातव्यः प्रयत्नतः ।
गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।
नैकस्तिष्ठेद्वने घोरे धर्ममेकश्च चिन्तयेत् ।
न चोद्वेगस्त्वया कार्यः सर्वस्य मरणं ध्रुवम् ।
यथा हि पथिकः कश्चिच्छायामाश्रित्य विश्रमेत् ।
विश्रम्य च पुनर्गच्छेत्तद्वद्भूतसमागमः ।
यत्रानित्यं जगत्सर्वं तत्रैकः शोच्यते कथम् ।

माना). — (L. 196) D_4 स्व- (for [आ]त्म-). — (L. 198) $D_{4.5.7.8}$ सं- (for स). D_5 पर्यपृच्छत (for परि-पृच्छति). — (L. 202) $D_{6.8}$ तव च (by transp.). $D_{4.5}$ ययेप्सितं (for °ताम्). — (L. 205) D_5 पुत्राद्य (for तु पुत्र). D_8 [अ]स्मि (for ह्हि). D_6 [अ]ह्यो (for अहम्). — D_5 om. line 207. — (L. 210) $D_{4.6.8}$ च (for [अ]पि). D_5 सत्यं (for [अ]वश्यं). — (L. 214) D_5 संति (for सन्तु). — (L. 215) $D_{5.8}$ -मुक्तस्य (for -यु°). — D_5 om. (hapl.) lines 217–218. D_4 om. from the post. half of line 217 up to the prior half of line 219. — (L. 221) D_8 मे (for नः). — (L. 222) $D_{4.5}$ तेपि यांति परां गतिं (for the post. half). — (L. 223) D_5 न मेद्य (for ममैव). — (L. 225) D_5 मातृ- (for मातुः).

— (L. 226) D_5 तद्वाक्यं (for मद्वाक्यं). — D_5 om. lines 233–235. — (L. 233) $D_{4.6.7}$ वध्यते (for ब°). — (L. 234) D_8 कुर्वंति (for कुर्वीत). — (L. 238) D_5 न ज्ञायंति कदाचन (for the post. half). — (L. 239) D_5 दंष्ट्रिणां; D_8 नखीनां (for नखिनां). D_4 नदीनां च नखीनां च (for the prior half). — Lines 241–242 = (var.) 1. App. I. 81 lines 125–126. — (L. 243) $D_{4.5.7}$ [ऽ]तीव (for जीव-). — (L. 244) D_7 शक्ति- (for व्यक्ति-). — (L. 245) D_5 सर्वस्य (for °त्र). — (L. 246) D_7 वाडवाः (for ब्राह्मणाः). — (L. 248) D_5 नैको धर्मान्विचिंतयेत् (for the post. half). — D_4 om. lines 251–252. — (L. 252) D_8 शोच्यसे (for °ते). — (L. 253) D_{4-6} [अ]तः (for [अ]न्तः).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वत्सान्तःशोकमुत्सृज्य मद्वाक्यमनुपालय ।
शिरस्याघ्राय तं वत्समवलिह्य च मूर्धनि ।
शोकेन महताविष्टा बाष्पव्याकुललोचना ।
विनिःश्वसन्ती मार्गीव व्याघ्राणां वशमागता ।
पुत्रहीना जगत्सर्वं पश्यन्त्यन्धेव साभवत् ।
महापङ्कविनिर्मग्ना तिष्ठन्त्येवात्र सीदति ।
विलप्य बहुला पुत्रमुवाचेदं पुनर्वचः ।
नास्ति पुत्रसमः स्नेहो नास्ति पुत्रसमं सुखम् ।
नास्ति पुत्रसमा प्रीतिर्नास्ति पुत्रसमा गतिः ।
अपुत्रस्य जगच्छून्यमपुत्रस्य गृहं कुतः ।
पुत्रेण जयते लोकान्पुत्रेण नरकं जयेत् ।
अनृतं वदते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गश्चन्दनादपि शीतलः ।
दिगम्बरं गतव्रीडं जटिलं धूलिधूसरम् ।
पुण्यैर्विना न पश्यन्ति गङ्गाधरमिवात्मजम् ।
किं चन्दनेन पीयूषबिन्दुना किं किमिन्दुना ।
पुत्रगात्रपरिष्वङ्गपात्रं गात्रं भवेद्यदि ।
इति पुत्रगुणानुक्त्वा निरीक्ष्य च मुहुर्मुहुः ।
स्वमातरं सखीर्गोपान्क्रमात्ताननुपृच्छति ।
यूथस्याग्रे चरन्तीं मामाससाद मृगाधिपः ।
मुक्ताहं तेन शपथैः कुलं दृष्ट्वागमिष्यसि ।
साहं भवन्तं संद्रष्टुं मातरं स्वकुलं सुतम् ।
आगता सत्यवाक्येन पुनर्यास्यामि तत्र च ।
मातः क्षमस्व तत्सर्वं बालत्वे यत्कृतं मया ।
न्यासस्त्वयायं दौहित्रः किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ।
विपुले चम्पके दामे भद्रे सुरभि मालिनि ।
वसुधारे श्रिये नन्दे महानन्दे घटस्तवे ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि यदुक्तं क्वचिदप्रियम् ।
तत्क्षमध्वं महाभागाः पश्चाद्यच्च कृतं मया ।
सर्वाः सर्वगुणोपेताः सर्वलोकस्य मातरः ।
सर्वाः सर्वप्रदा नित्यं रक्षध्वं मम बालकम् ।
अनाथमबलं दीनं सीदन्तं मम पुत्रकम् ।
मातृशोकाभिसंतप्तं भगिन्यः पालयिष्यथ ।
भगिनीनामयं पुत्रः सांप्रतं च विशेषतः ।
बालोऽबलाभिः सर्वाभिः पोष्यः पाल्यश्च पुत्रवत् ।
चरन्तं विषमे स्थाने गच्छन्तं परगोकुले ।
अकार्येषु प्रवर्तन्तं हे सख्यो वारयिष्यथ ।
परपुत्रात्मपुत्रेषु यासां चित्तं समं भवेत् ।
ता धन्यास्ताः कृतार्थाश्च ताः स्त्रियस्ताश्च मातरः ।
मोदन्ते देवलोकेषु ता गावस्ताश्च योषितः ।
याः पालयन्त्यनाथांश्च परपुत्रानात्मपुत्रवत् ।
तस्मादनाथं मत्पुत्रं पुत्रवत्पालयिष्यथ ।
रक्षध्वं च महाभागा यास्यामि सत्यसंश्रयात् ।
यतः सर्वस्य जातस्य स्थितं मरणमग्रतः ।
न चास्मद्गमने मन्युः सख्यः कार्यः कथंचन ।
श्रुत्वैतद्बहुलावाक्यं माता सख्यश्च विह्वलाः ।
विषादं परमं जग्मुरिदमूचुः सुविस्मिताः ।
अहो सुमहदाश्चर्यं यद्व्याघ्रवदनं महत् ।
प्रवेष्टुमुद्यता भीमं बहुला सत्यवाक्यतः ।
शपथैः सत्यवाक्येन वञ्चयित्वा यतो भयम् ।
नाशितव्यं प्रयत्नेन तत्कथं गम्यते पुनः ।
बहुले नैव गन्तव्यं धर्मोऽयं कतमस्तव ।
यद्बालं स्वकुलं त्यक्त्वा सत्यलोभेन गम्यते ।
अत्र गाथाः पुरा गीता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
प्राणत्यागे समुत्पन्ने शपथैर्नास्ति पातकम् ।
उक्त्वानृतं भवेद्यत्र प्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
अनृतं तत्र वै सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ।
कामिनीषु विवाहेषु गवां कार्ये तथैव च ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथैर्नास्ति पातकम् ।

— (L. 254) D_4 शिरसा (for ॰सि). D_4 om. from the post. half up to the prior half of line 260. — (L. 255) D_5 जल-; D_7 नष्टा (for बाष्प-). — (L. 256) D_5 निःश्वसंती वेपमाना (for the prior half). D_5 व्याघ्रस्य (for व्याघ्राणां). — (L. 259) D_5 बहुधा (for बहुला). — (L. 263) $D_{4.6-8}$ त्यजेत् (for जयेत्). — (L. 264) D_5 कदलीकांडशीतलः (for the post. half). — $D_{4.6.8}$ om. lines 266–269. — (L. 267) D_7 पुण्यहीना (for पुण्यैर्विना). — (L. 270) D_4 पुत्रैर् (for पुत्र-). D_7 निरीक्षंती (for ॰क्ष्य च). — (L. 271) D_5 [ए]व (for तान्). — (L. 274) D_8 भवंतीं (for भवन्तं). — (L. 276) $D_{5.7}$ बालत्वेन (for ॰त्वे यत्). — (L. 281) $D_{4.5}$ तत्क्षमस्व महाभागे (for the prior half). $D_{4.6-8}$ तु (for च). — (L. 282) D_5 सर्वाः सर्वस्य मातरः (for the post. half). — (L. 283) D_5 सर्वथा सुप्रजा नित्यं (for the prior half). — (L. 286) D_5 एष (for अयं). — (L. 287) $D_{4-6.8}$ बालाभिः (for ऽब॰). D_4 पुत्रकः (for ॰वत्). — (L. 288) D_4 विषम- (for विषमे). — (L. 293) Post. half hypermetric. — (L. 295) D_8 यास्येहं (for यास्यामि). — (L. 296) D_8 सतः (for यतः). — (L. 297) D_7 दुःखं (for मन्युः). — (L. 300) D_5 [ऽ]त्र (for सु-). — (L. 306) D_5 -वादिभिः (for -दर्शिभिः). — (L. 308) D_8 ॰ध्यत्र (for ॰द्यत्र). — (L. 309) $D_{5.7}$ भवेत्सत्यं; D_6 ॰ध्वत्र (for ॰द्यत्र). — (L. 314) D_3 गर्भे (for गर्भे). D_8 तच्च (for तत्र).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बहुला ।
परेषां प्राणरक्षार्थं वदाम्येवानृतं वचः ।
नात्मार्थमुत्सहे वक्तुं स्वल्पमप्यनृतं क्वचित् ।
एकः संक्लिश्यते गर्भे जायेतैको म्रियेत च ।
भुङ्क्ते चैकः सुखं दुःखं मातः सत्यं वदाम्यहम् ।
सत्ये प्रतिष्ठितो लोको धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
उदधिः सत्यवाक्येन मर्यादां न विलङ्घति ।
विष्णवे पृथिवीं दत्त्वा बलिः पातालमाश्रितः ।
छद्मना च बलिर्बद्धः सत्यवाक्येन तिष्ठति ।
प्रवर्धमानः शैलेन्द्रः शतयोजनमुच्छ्रितः ।
सत्येन संस्थितो विन्ध्यो न प्रवृद्धः स सांप्रतम् ।
स्वर्गापवर्गनरकाः सर्वे वाचि प्रतिष्ठिताः ।
यस्तां लोपयते वाचमशेषं तेन लोपितम् ।
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।
तस्मान्नैवाहमात्मानमसत्येन च लोपये ।
यास्यामि नरकं घोरं विलोप्यात्मानमात्मना ।
अगाधे विपुले शुद्धे सत्यतीर्थे क्षमाह्रदे ।
स्नात्वा पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमां गतिम् ।
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यं साधु तपः श्रुतं च परमं क्लेशादिभिर्वर्जितं
स्वाधीनं च सुदुर्लभं च जगतः साधारणं भूषणम् ।
साधूनां निकषं सतां कुलधनं सर्वाश्रमाणां बलं
यन्म्लेच्छोऽपि विधाय गच्छति दिवं तत्त्यज्य तिष्ठेत्कथम् ।
सख्यः ।
बहुले त्वं नमस्कार्या सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मा त्वं परमसत्येन प्राणांस्त्यजसि दुस्त्यजान् ।
ब्रूमः किमत्र कल्याणि या त्वं धर्मधुरंधरा ।
त्यागेनानेन यत्प्राप्यं त्रैलोक्ये कः समोऽस्ति ते ।
अधियोगं च पश्यामस्त्यागादस्मात्सुतेन ते ।
न हि कल्याणचित्तानामापदः सन्ति कुत्रचित् ।
दृष्ट्वा गोपाङ्गनं सर्वं परिक्रम्य च गोकुलम् ।
बहुला प्रस्थिता देवान्वृक्षांश्चापृच्छ्य तान्पुनः ।
क्षितिं च जलमग्निं च वायुं खार्कनिशाकरम् ।
दशदिग्देवतामद्रीन्नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
सर्वान्विज्ञापयाम्यद्य प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ।
स्वैः स्वैः प्रभावै रक्षध्वमनाथं मम वत्सकम् ।
करुणाहितचित्तानां न स्यात्परजनो यतः ।
तस्मात्करुणया बालमनाथं पालयिष्यथ ।
ये संश्रिता वने सिद्धाः सर्वाश्च वनदेवताः ।
वने चरन्तं मे बालं ते रक्षन्तु सुतं मम ।
चम्पकाशोकपुंनागसरलार्जुनकिंशुकाः ।
शृण्वन्तु पादपाः सर्वे संदेशं मम विक्लवम् ।
बालमेकाकिनं दीनं चरन्तं विषमे वने ।
रक्षध्वं वत्सकं बालं स्नेहात्पुत्रमिवौरसम् ।
मातापितृविनिर्मुक्तमनाथं दीनमातुरम् ।
विचरन्तमिमां भूमिं क्रन्दमानं सुदुःखितम् ।
तस्येहाक्रन्दमानस्य मत्पुत्रस्य महावने ।
मातृशोकाभिभूतस्य क्षुत्पिपासातुरस्य च ।
न्यस्तस्यैकाकिनः शून्यं जगत्सर्वं प्रपश्यतः ।
चरमाणस्य कर्तव्यं सानुक्रोशस्य रक्षणम् ।
एवं संदिश्य बहुला पुत्रस्नेहवशं गता ।
शोकाग्निनातिसंतप्ता छिन्नाशा पुत्रदर्शने ।
वियुक्ता चक्रवाकीव लतेव पतिता तरोः ।
अन्धेव यष्टिरहिता प्रस्खलन्ती पदे पदे ।
गत्वा तु सा पुनस्तत्र यत्रासौ पिशिताशनः ।
आस्ते विस्फूर्जितमुखस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ।
व्याघ्रं दृष्ट्वा तु सा धेनुरिदं वचनमब्रवीत् ।
आगताहं महाभाग सत्यधर्मव्यवस्थया ।

म्रियेत वा; D_8 प्रयाति च (for म्रियेत च). —(L. 316) D_5 सत्ये धर्मः (by transp.). —(L. 317) $D_{5.6.8}$ च (for वि-). —(L. 318) D_5 आस्थितः (for आश्रितः). —(L. 319) D_5 -वाक्ये प्र- (for -वाक्येन). —(L. 323) D_5 तु (for तां). —(L. 326) D_4 असतो न च लोपयेत (for the post. half). —(L. 328) $D_{4.6.8}$ अगाध- (for °धे). — Lines 330–331 = (var.) 1. 69. 22; 12. 156. 19; 13. 75. 29; Mārkaṇḍeya P. 8. 42; Rām. 2. 61. 10; Hitopadeśa IV. 129. — D_5 om. (hapl.) line 330. —(L. 331) D_8 एतद् (for एव). —(L. 334) D_4 मिषतां; D_5 अनिशं (for निकषं). —(L. 335) $D_{4.6.8}$ [ऽ]प्यवधाय (for ऽपि वि°). —(L. 339) D_6 वै (for यत्). —(L. 341) D_5 कल्याणि (for °ण-). —(L. 342) D_5 गोप- (for गोपाङ्). —(L. 343) D_5 [आ]पृच्छती (for °च्छ्य तान्). —(L. 344) D_4 परम्; D_{6-8} वरम् (for जलम्). D_{4-8} -निशाचरं (for °करम्). —(L. 345) $D_{6.8}$ दिग्देवता (for °ताम्). —(L. 346) D_5 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). —(L. 348) D_5 करुणायतचित्तानां (for the prior half). D_4 om. (hapl.) from the post. half of line 351 up to the prior half of line 355. —(L. 352) D_5 -पुंनागाः (for °ग-). —(L. 356) $D_{4.5}$ मातृपितृ-; $D_{6.8}$ पितृमातृ- (for मातापितृ-). — D_4 om. line 358. —(L. 358) D_5 [ए]व (for [इ]ह). D_7 तत्स्नेहात्क्रंदमानस्य (for the prior half). —(L. 364) D_4 तरौ (for तरोः). —(L. 365) D_5 अथ वा (for अन्धेव). —(L. 370)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कुरु तृप्तिं यथाकामं मम मांसेन सांप्रतम् ।
तर्पयस्व स्वभूतानि पञ्चास्य शोणितेन मे ।

व्याघ्रः ।

स्वागतं तव कल्याणि बहुले सत्यवादिनि ।
न हि सत्यवतां किंचिदशुभं विद्यते क्वचित् ।
त्वयोक्तं बहुले पूर्वं सत्यात्प्रत्यागता पुनः ।
तेन नः कौतुकं जातं प्राप्तागच्छेत्कथं पुनः ।
अन्यथा मां समासाद्य जीवन्ती यास्यसे कथम् ।
तच्च नः कौतुकं पूर्णं दृष्टं सत्यं गवां मया ।
तस्मादनेन सत्येन विमुक्तासि मयाधुना ।
सत्ये प्रतिष्ठिता लोका धर्मः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये प्रतिष्ठितं ज्ञानं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
सत्येन देवास्तुष्यन्ति सत्येन पितरस्तथा ।
सत्येन ऋषयः सिद्धाः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।
धन्या गावः क्षितिर्धन्या धन्या त्वमपि धेनुके ।
धन्यः स राजा यत्र त्वं वससे सत्यवादिनि ।
धन्यः सराष्ट्रः सतृणः प्राणिवृक्षसमन्वितः ।
चचार बहुला यत्र दिष्ट्या पापविनाशिनी ।
ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तैः प्राप्तं जन्मनः सारं ये पिबन्ति गवां पयः ।
मृगेन्द्रः प्रत्ययं गत्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सर्वैर्देवैः प्रदर्शितः ।
तत्करिष्याम्यहं कर्म येन मोक्ष्यामि किल्बिषात् ।
मया जीवसहस्राणि भक्षितानि हतानि च ।
गतिं कां नु गमिष्यामि दृष्ट्वा गोसत्यमीदृशम् ।
अहं पापी दुराचारो नृशंसो जीवघातकः ।
काल्ँलोकान्हि गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदारुणम् ।
गमिष्ये पुण्यतीर्थानि करिष्ये कायशोधनम् ।
पतिष्ये गिरिमासाद्य विशे वापि हुताशनम् ।
बहुले यन्मया कार्यं तपः पापविशुद्धये ।
तदादेशय संक्षेपान्न कालो विस्तरस्य मे ।

बहुला ।

तपः कृते प्रशंसन्ति त्रेतायां यज्ञकर्म च ।
द्वापरे ध्यानयोगं च दानमेकं कलौ युगे ।
सर्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतानां नास्ति दानमतः परम् ।
चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति ।
स सर्वभयनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
नास्त्यहिंसापरं दानं नास्त्यहिंसापरो दमः ।
यथा हस्तिपदेनान्यत्पदं सर्वं प्रलीयते ।
सर्वे धर्मास्तथा व्याघ्र विधीयन्ते ह्यहिंसया ।
योगवृक्षस्य या छाया तापत्रयविनाशिनी ।
धर्मज्ञानसुपुष्पस्य स्वर्गमोक्षफलस्य च ।
दुःखत्रयार्कसंतप्तश्छायां योगतरोः श्रितः ।
न बध्यते पुनर्दुःखैः प्राप्य निर्वाणमुत्तमम् ।
इत्येवं परमं श्रेयः कीर्तितं ते समासतः ।
ज्ञातं चैतत्त्वया सर्वं केवलं मां हि पृच्छसि ।

व्याघ्रः ।

अहं देवैः पुरा सर्वैर्व्याघ्ररूपेण पातितः ।
तत्र प्राणिवधे घोरे अशेषं मम विस्मृतम् ।
त्वत्संपर्कोपदेशेन संजातं स्मरणं पुनः ।
मुक्तशापश्च संजातः प्रसादात्तव धेनुके ।
बहुले गच्छ तुष्टोऽस्मि पुत्रेण सहिता भव ।
त्वं चाप्यनेन सत्येन गमिष्यसि परां गतिम् ।
ततो योगं समाश्रित्य व्याघ्रस्तद्गतमानसः ।
प्राणायामैः स्वकं देहं परित्यज्य दिवं गतः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा योगैश्वर्यसमन्वितः ।
विमाने हंससंयुक्ते महता अप्सरोगणैः ।
विमानसंस्थितं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
बहुला हृष्टतुष्टाङ्गी गोकुलं पुनरागता ।
आगत्य च यथावृत्तं व्याघ्रसंवादमुत्तमम् ।
सखीभ्यः कथयामास पुत्रस्य च विशेषतः ।

D_5 मया कामं ; D_8 यथान्यायं (for °कामं). — (L. 375) D_5 मे (for नः). D_8 प्रीता (for प्राप्ता). D_4 कथंचन (for कथं पुनः). — (L. 377) D_5 जातं (for पूर्णं). D_5 पूर्णं दृष्टं (for दृष्टं सत्यं). — (L. 384) D_5 देशो (for राजा). — (L. 390) D_5 प्रत्यादेशाद्यथास्माकं (for the prior half). — (L. 393) $D_{4.6.8}$ ते (for गो-). — (L. 402) D_5 इदमेकमनुत्तमं (for the post. half). — (L. 404) D_5 परावराणां भूतानाम् (for the prior half). — (L. 407) D_5 -पदेषु ; D_8 -पदे च (for -पदेन). $D_{4.6}$ वि- (for प्र-). — (L. 408) D_5 सर्व- (for सर्वे). — (L. 409) D_7 -विनाशनी (for °शिनी). — (L. 410) D_4 -सुपर्णस्य ; $D_{5.6.8}$ -सुपुण्यस्य (for °ष्पस्य). — (L. 411) D_7 -तप्तस्य (for -संतप्तश्छ्). D_5 दुःखत्रयकषायस्य (for the prior half). — (L. 412) D_{6-8} बाध्यते (for ब°). — (L. 414) D_5 [ए]व (for [ए]-). D_8 प्राप्तो (for प्राप्य). — (L. 416) D_{6-8} -वधैर्घोरैर् (for -वधे घोरे). D_5 तद्धृत- (for तद्गत-). — (L. 421) D_8 मार्गं (for योगं). D_7 हंसयुक्त- (for तव). — (L. 424) D_5 -युक्ते हि (for -संयुक्ते). D_{5-8} [अ]प्सरसो (for अप्सरो-). D_5 विमानेन (for the prior half). — (L. 425) D_8 विमाने (for विमान-). — (L. 426) $D_{7.8}$ -पुष्टांगी (for -तुष्टाङ्गी). — (L. 431) D_4 दृष्ट्वा (for सर्वाम्). — (L. 432) D_4 यथेष्टं मे महा-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

बहुला पुत्रसंयुक्ता सुप्रीता सुनिराकुला ।
गोधनैर्वृषभैर्वत्सैर्गोपगोपीजनैर्वृता ।
विचचाराटवीं सर्वामशेषभयवर्जिता ।
यथेष्टचेष्टमभवद्गोकुलं तत्प्रभावतः ।
सराष्ट्रभृत्यराजानं सान्तःपुरपरिच्छदम् ।
सर्वान्गोपांश्च तान्दृष्ट्वा गोपीगोमण्डलानि च ।
इति संगृह्य तान्सर्वान्बहुला प्रस्थिता दिवम् ।
महाविमानैः श्रीमद्भिरसंख्यैः सर्वतोवृतम् ।
प्राप्य स्वर्गं क्रमादूर्ध्वमशेषैः सहिता पुनः ।
उपर्युपरि लोकानां गत्वा गोलोकमास्थिता ।
तत्र संभोगसंकीर्णे असंख्यातैः पुरोत्तमैः ।
क्रीडते सहिता सर्वैर्यावदाभूतसंप्लवम् ।

भीष्मः ।

इत्येतत्सत्यवाक्यस्य माहाभाग्यमुदाहृतम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि स्वर्गलोकं स गच्छति ।
बहुलाव्याघ्रसंवादं यः पठेत्सततं द्विजः ।
शृणुयादेकचित्तश्च स व्याघ्रैर्नाभिभूयते ।
वियुक्ता या सुतैर्नारी नरो वापि पठेत्सदा ।
सोऽपि पापैर्विनिर्मुक्तः पुत्रैर्भवति संगतः ।
यः पठेत्प्रातरुत्थाय चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
सतां पुण्यकृतां लोकान्गच्छते नात्र संशयः ।
गवां गोष्ठे च पठतां गोवृद्धिर्नात्र संशयः ।
क्षेत्रमध्ये च पठतां सस्यवृद्धिः प्रजायते ।
गृहमध्ये च पठतां बालानां शान्तिवर्धनम् ।
भवेद्ग्रहाभिभूतानां रक्षामेतां च यः पठेत् ।
दुर्गेषु पठतां नित्यमटव्यायतनेषु च ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ न भयं विद्यते क्वचित् ।
दुःस्वप्नारिष्टदुर्मित्रं श्रुत्वेदं संप्रणश्यति ।
वन्ध्यायाश्च भवेत्पुत्रः संमतश्च पतिर्भवेत् ।
कुमारी च सदा शृण्वन्वीरं पतिमवाप्नुयात् ।
नारी वा पुरुषो वापि दुर्भगः सुभगो भवेत् ।
गवां पर्वसु भक्त्या च माहात्म्यं पुरतः पठेत् ।
स गोवृद्धिमवाप्नोति गोलोकं चैव गच्छति ।

Colophon.

भागे (for the prior half). — (L. 434) D6 हृद्यान् ; D7 हृष्टान् (for दृष्ट्वा). D5 सर्वगोपाश्च तां दृष्ट्वा (for the prior half). D5 गोपीगोपकुलानि च (for the post. half). — (L. 435) D5 हृदि (for इति). — (L. 438) D5 गोकुलम् (for गोलोकम्). — (L. 439) D5 तत्र भोगसमाकीर्णे (for the prior half). — D5 om. line 441. — (L. 442) D5 इत्येतद्यः पठेद्वापि (for the prior half). — (L. 443) D5 नरः (for द्विजः). — (L. 449) D4 मध्ये (for गोष्ठे). — (L. 450) D8 सम्यग् (for सस्य-). — (L. 451) D7 -मध्येषु (for -मध्ये च). D4 गोवृद्धिर्नात्र संशयः ; D6 बालवृद्धिः प्रजायते (for the post. half). — (L. 453) D4 पठते (for °तां). — (L. 456) D5 भवेत्पतिः (by transp.). — Colophon. — *Sub-parvan* : D5, 8 दानधर्म. — *Adhy. name* : D4–8 बहुलोपाख्यानं.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CRITICAL NOTES

☞ *Besides a few comments from the point of view of textual criticism, exegesis, grammar, epic style, etc, the Critical Notes also include corrections in the Constituted Text and the Critical Apparatus.*

A manuscript containing a commentary by an unidentified author (Cu) became available after the text of the Anuśāsanaparvan had been printed off. This manuscript was mostly identical with the manuscript (B O R I, Govt. Collection No. 61 of 1871–73) which had been already used for the constitution of the text, namely, Dn3. On closer scrutiny, however, it was discovered that the commentary given in this manuscript as also in the manuscript which became newly available was definitely not by Nīlakaṇṭha. From the many extracts which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn. The siglum Dn3 assigned to the manuscript is thus not correct, though the manuscript certainly belongs to the D version of the N recension. The commentary by the unidentified author (Cu) is highly interesting from the point of view both of the v. l. which it mentions and the interpretations which it gives. It has, therefore, been quoted copiously in the Critical Notes.

1

2 ^{b}) शान्तिरुक्ता : This presupposes the Śāntiparvan. The present parvan, which follows and, in a sense, continues Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the Śāntiparvan, is appropriately called *anuśāsana*. Yudhiṣṭhira had lost his peace of mind on account of the tragic consequences of the great war of which he believed himself to be the root-cause, and had not apparently regained it completely even after Bhīṣma's teachings in the Śāntiparvan. From this point of view, Yudhiṣṭhira's first question, namely, how he could hope to win peace of mind knowing that he had been mainly responsible for the great catastrophe [**Cu**: ईदृशं (in 1^{d}) वहुविधं ज्ञातिवान्धवादिवधम्], is fairly relevant. But the subsequent questions which Yudhiṣṭhira is represented in this parvan to have put to Bhīṣma are certainly not so. There also does not seem to be any logical connection between one question and another. The attempts made by Nīlakaṇṭha and other commentators to establish some kind of logical order among the various adhyāyas cannot be said to have been quite successful. Whatever topics came to the mind of the various redactors of the Epic seem to have been introduced in this parvan in the form of Yudhiṣṭhira's questions and Bhīṣma's replies which latter are often illustrated by some ancient legends. Some of the questions put into Yudhiṣṭhira's mouth are so elementary that they show that venerable king to be a naïve person; they make one wonder if Yudhiṣṭhira had not learnt even commonplace things in the course of his long and eventful life.

5 ^{a}) **Cu** : नु, प्रश्ने.

6* **Cu** : नु, भोः.

8* (Line 10) **Cu** : राजन् इति संबोधनं क्षत्रियाभिप्रायेण, जनमेजयस्येति वा.

8 ^{a}) परतन्त्रं = subject to the inexorable law of *karman*. **Cu** : परतन्त्र इति संबोधनपाठो वा (cf. D7). — ^{d}) एतद् = the working of the law of *karman*. It is subtle and beyond the ken of the senses.

9 ^{b}) In this and similar other contexts, the word *itihāsa* is used in the general sense of *itihāsa-purāṇa*. It often denotes a legend rather than history as such. — ^{cd}) The dialogue actually occurs among the five parties, and not between Mṛtyu and Gautamī on the one hand and Kāla, Lubdhaka, and Pannaga on the other, as seems to be implied here. **Cu** : धर्मराजस्य व्यापारभेदेन कालमृत्युयम इति पृथक्पृथग् व्यपदेशः.

11 ^{a}) **Cu** : स्नायुः गर्भवेष्टनं चर्म ; **Cv** : स्नायुपाशेन धर्मन्याख्यपाशेन.

13 ^{c}) **Cu** : न ह्यहम् इति कचित्पाठः (cf. Dn1 D4.6).

15 ^{b}) **Cu** : अप्लवाः अभेलकाः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

16 [ab]) In view of the divergence of reading between the majority of N Mss. on the one hand and S Mss. on the other, the critical text of 16[a] is derived from the Mss. of the middle group, that is, of D Version. This is so done also because D1 and D2 are presumably Devanāgarī transcripts of a (lost) Śāradā MS. The constituted text of 16[b], on the other hand, should have better read as : जीवत्यस्मिन्कोऽत्ययः स्वादयं ते. Cu mentions both substitutions, namely, 10* and 11*. — [b]) Ca : जीवतानेन पन्नगेन बहवो जन्तवो दष्टव्याः, तस्माद्बहूनामुपकारार्थं हन्यतामयम्. — [c]) Cv (seems to read अस्योत्सङ्गे) : उत्सङ्गे प्राणमुक्तस्य अस्य जन्तोः अर्थे आनयनार्थमिति यावत्.

17 [c]) Ca : सुस्थस्य अक्षिप्तमतेः; Cb : स्वस्थस्य अचलितमतेः; Cu : स्वस्थस्य इति । स्वे आत्मनि तिष्ठति इति स्वस्थः, स्थिरचित्तः.

18 [a]) Cb : द्विविधाः किल पुरुषा भवन्ति, बुभुक्षवः मुमुक्षवः [च]। तत्र ये शमार्थिनो मुमुक्षवस्ते कालगतिं वदन्ति. Cu : कालगतिं वदन्ति, कालस्वभावादुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा इति. — [b]) Ca : अर्थविदः नीतिशास्त्रज्ञाः. — [c]) Cu : श्रेयः क्षयं शोचति इति पाठः। श्रियः क्षये शोचति इति पाठः। दुःखविदः श्रेयःक्षये [यं] गच्छति इति च पाठः. — [Crit. App., line 4 : read °र्थिनः for °र्थितः. Cu also reads शमार्थिनः.]

19 [a]) अस्मद्विधानां : This obviously refers to Gautamī's characterisation (in st. 10) as *sthavira* and *samasaṁyuta*. Cab : अस्मद्विधानां धर्मात्मनाम्. — [c]) Cu reads : नित्यायस्तो बालकोऽस्येव तस्माद्.

20 [b]) कुतः = since.

21 [a]) Cu : शत्रूंहत्वा कीर्त्यादिलाभः, अव्ययम् अक्षयं, श्रेयः कल्याणं स्यात्, 'न हताज्जायते भयम्' इति वचनात्; Cv : लाभं हित्वा स्थितस्य अबलस्य. — [b]) Ca : सद्योलाभ एव नित्यः शत्रुभ्यः सकाशात्प्रशस्तः। तदुक्तं सभापर्वणि कृष्णेन 'क्षान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे' (2. 21. 20[ab]) इति. — [d]) Cu : कुत्सितोऽस्मिन् इति च पुस्तके पाठः. Cabu : कुत्सितः न शोभनः.

[Crit. App., line 18 : read कुत्सितो- for कुत्सिते-.]

22 [ab]) *gṛhya* and *namuktvā* are not strictly Pāṇinian forms. Cu : गृह्यशत्रून् गृहणीयशत्रून्.

25 [a]) The war between Indra and Vṛtra is an oft-repeated theme in the *Ṛgveda*. — [bc]) In *Taittirīya-Saṁhitā* 3. 2. 4 and *Taittirīya-Brāhmaṇa* 3. 2. 8. 3, Agni is called Rudra and is given the epithet *makhaghna*. This is reminiscent of the destruction of Dakṣa's sacrifice by Śiva.

31 [d]) तथा = as an instrumental or efficient cause (*nimittakāraṇa*), not as a material cause (*upādāna-kāraṇa*). This seems to have been made clear in st. 36, where the word *kāraṇa* in the first pāda means *upādāna*, and that in the third pāda *nimitta*.

34 [c]) Cu (reads -संदोहो for -संदेहो) : कार्यार्थे कारण-संदोहः कारणराशिः.

36 Cv : भवान्कारणं स्वतन्त्रकारणं यदि न स्यात्, तर्हि 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति स्मृतेः त्वं कर्ता न स्याः। त्वं च विनाशे कारणं, दण्डचक्रादिवत् सामान्यकारणम्.

37 [a]) Cv (reads असत्यविकृते कार्ये) : विविधैः कृतं न भवति इति अविकृतं, एकेनैव कृतमित्यर्थः.

38 Obscure. — [ab]) Cu seems to understand *kriyā* as effect, and *kārya* as action culminating in the bringing into existence of that effect.

[— [c]) Read तस्मात्त्वमस्मिन्हेतौ.]

43–49 Doctrine of *kāla* as the ultimate cosmic principle; cf. *AV* XIX. 53–54; *Śvetāśvatara-Up.* I. 2; Avestan Zurvan.

44 [c]) Cv (reads तद्वज्जलदवच्चाहम्) : तद्वत् वायुवत् कालः, अहं जलदवच्च.

53 [cd]) Cu : मृत्योरपि न दोषः स्यादिति मेऽत्र प्रयोजनम्। मृत्यो मयि न दोषः स्याद् इति च पाठः.

56 [d]) "I am not characterizing as a cause what is not a cause."

58 [b]) Cu : आवां निर्दिष्टकारिणौ कालस्य आज्ञाकारिणौ.

59 The question does not seem to be directly related to the matter under consideration. Cu : मे मम तटस्थस्य परोपकर्तरि हर्षः, अपकर्त्रोश्च युवयोरुपरि द्वेषः [क्रोधः ?] वा यथा स्यातां तथा ब्रूतम्.

63 ff. Doctrine of the inexorability of the law of *karman* to which everything else, even *kāla*, is subservient.

68 [a]) The analogy of *chāyātapau* is not happy.

75 [c]) Following the general trend of the foregoing discussion, the law of *karman*, rather than *kāla*, must be said to have been operative in the whole affair.

2

6 [c]) Māhiṣmatī on the river Narmadā (cf. st. 18) is identified by some scholars with Oṁkāra Māndhātā and by others with Maheśvara in Madhya Pradesh

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(the latter view is more likely). It was the capital of southern Avanti. According to *HV* (23), Māhiṣmatī was founded by Māhiṣmat. Other Purāṇic texts mention a Yadu prince as the founder. The *Purāṇas* also mention that Māndhātṛ of the solar dynasty, who ruled at Ayodhyā, subjugated the Kānyakubja and Paurava kingdoms, defeated the Ānavas and the Druhyus in the north-west, and led his army up to the Narmadā through the Vindhyas. His son, Purukutsa, continued the victorious expeditions. But after him, the political power of this royal family of Ayodhyā declined, and the Haihaya branch of the Yādavas reoccupied Malwa. The Haihaya king Mahiṣyant is said to have fortified Māhiṣmatī. Recent excavations at Māhiṣmatī have proved to be quite fruitful (cf. H. D. SANKALIA and others, *The Excavations at Maheshwar and Navdatoli*, Poona 1953).

25 ^{c}) **Cu** : मह्यं मम.

27 ^{a}) **Cu** : दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः.

32 This is a paranthetical reference. Cf. 2. 28. 16ff.

33 ^{b}) **Cu** : आहतवाससं, वेदे अहतवाससम् इति पाठः अर्थश्च समण्डवाससं, नूतनवाससम् इत्यर्थश्च लोके.

34 ^{d}) **Cn** : वसोः धारां संततां घृतधाराम्.

37 ^{b}) According to the *Bhāgavata P.* and the *Viṣṇu P.*, Nṛga was a son of Ikṣvāku. He is elsewhere said to have been tbe son of king Uśīnara. Nṛga was also the name of the second among the ten sons of Vaivasvata Manu. A legend relating to Nṛga is narrated in 13. 69. Also cf. 2. 8. 8^{b}; 4. 917*, L. 29; 9. 52. 19^{b}. **Cu** : नृगस्यासीत्पितामहः इत्यनेन ओघवतो महत्त्वं सूचितं, नृगस्य महत्त्वात्.

39 ^{c}) For Kurukṣetra, see crit. note on 9. 52. 20.

40 ^{a}) Read °वजेष्यामि.

47 **Cn** explains the first तदा with गार्हस्थ्यकाले, and the second तदा with इध्माहरणकाले. — ^{c}) **Cn** : पृष्ठतः तस्य अप्रत्यक्षम्; **Cu** : पृष्ठतः पश्चात्.

53 ^{c}) **Cn** : राज्ञि राजकन्ये.

54 ^{ab}) **Cu** : स मृत्युः । तया नृपकन्यया ओघवत्या । अन्यैः ईशितैः (for इंगितैः) द्रव्यैः छन्द्यमानः लोभ्यमानः.

56 ^{a}) **Cn** reads विहस्य (for रहः स) : विहस्येत्यत्र रहः स इति पाठः स्पष्टार्थः.

58 ^{b}) **Cu** : पावकिः, सुदर्शनः.

65 ^{a}) **Cu** : एषा (for इयम्).

71 ^{d}) **C**ɪ : स्वयमात्मानमालभे, आत्मशिरःस्पर्शं करोमि अतिथिविषयं समुदाहृतवाक्ये दिव्यमिदं ज्ञेयमिति भावः.

72 ^{d}) **Cn**: गुणाः इन्द्रियाणि, तदभिमानिन्यो देवताः पृथिव्याद्याः इत्यर्थः । **Cu** : गुणाः दशसंख्याका एते पृथिव्यादयः. D2.3 read गुणाश्चैव दिशो दश, where गुणाः presumably means the three *guṇas*.

77 ^{a}) शैक्षेण स्वरेण = with proper Vedic accents; in accordance with the rules laid down in the *Śikṣā* texts. Cf. 9. 35. 35^{b}.

81 ^{b}) **Cu** : पतिव्रतगुणैः, पतिभक्तिगुणैः । पतिव्रतागुणैर्वा । पुंवद्भाव आर्षः.

82–83 Oghavatī is generally believed to have been a river in Panjab; sometimes identified with Sarasvatī. Cf. 9. 37. 4.

86 ^{ab}) to be understood as पञ्च भूतानि (अतिक्रान्तानि), अतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः.

87 ^{c}) **Cn**: राजन्निति ऋषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वा संबोधनम्.

88 ^{d}) व्यवसाय = Śiva or Viṣṇu. **Cu** reads वासवोऽप्याजगाम तम् and adds : अत्र व्यवसायो जगाम तम् इति पाठं प्रकल्प्य अर्थं करोति[मि] । विं पक्षिणं अवति रक्षति [इति] व्यवो गरुडः, तं स्यति नाशयति [इति] व्यवसायः इन्द्रः । देशान्तरपुस्तके पाठोऽयमलेखि । वस्तुतोऽयं पाठो देशपुस्तके नास्ति ।

3

3–4 Cf. *ṚV* III. 53; VII. 104; *MBh.* 3. 70. 79–83. The loss of his sons suffered by Vasiṣṭha is often referred to, directly or indirectly, in *ṚV* VII. Also cf. *Taittirīya-Saṁhitā* 7. 4. 7. 1; *Tāṇḍya- Br.* 4. 7. 3.

5 The family of Viśvāmitra is referred to in *ṚV* as *Kuśikāḥ* (III. 53. 9–11), but he can by no means be regarded as the founder of the Kuśika-vaṁśa.

6–8 Actually, the name of Śunaḥśepa's father was Ajīgarta; but Śunaḥśepa is referred to as Ārcīka also in *HV* (App. 6 A) and *Brahma P.* 10. For the Śunaḥśepa legend, cf. *Aitareya Br.* VII. 3. Ṛcika was a son of Cyavana and belonged to the Bhṛgu family. For his connection with Viśvāmitra, see 13.4.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

9 [a]) Cu : त्रिशङ्कुर्बन्धुभिर्मुक्तः । त्रिशङ्कुर्बन्धुभिस्त्यक्तः इति च पाठः । शङ्कुः अपराधः । गुरुदोग्ध्रीवधः, अप्रोक्षितमांसोपयोगः, पितुरपरितोषश्च इति त्रिः [त्रयः शङ्कवः] यस्य. cf. *HV* 1. 10. 17–18.

10 Satyavatī, daughter of Gādhi, is said to have become the river Kauśikī. This river was called Pārā by Viśvāmitra (1. 65. 32). It is variously identified with a branch of Dṛṣadvatī, or with the modern river Kusī which flows into the Gaṅgā through Purnea, or with Kusiara in Sylhet.

12–13 Vipāś or Vipāśā (Hyphasis of Greek writers) is modern Beas.

14 [d]) Cn : त्रिशङ्कुं याजयन्विश्वामित्रो वसिष्ठपुत्रैः शप्तः श्वपचस्य याजकस्त्वं श्वपचो भविष्यसीति. देवसेनाग्रगः = इन्द्रः.

15 Viśvāmitra appears in the sky as a star between the polar star and Ursa Major.

18–19 For the story about Mataṅga, see 13. 28–30. S reads these adhys. (and Dns reads adhys. 28–31) before adhy. 3. This arrangement of adhys. seems to be supported by the reference in these two stanzas, as also by that in the first stanza (ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापम्)– this latter reference being directly connected with 13. 28. 4 (ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापम्). However, in view of the evidence of N, this arrangement is not accepted in Crit. Ed.

4

2 Viśvāmitra belonged to the family of the Kuśikas, but Viśvāmitras are also referred to as *bharatasya putrāḥ* (*ṚV* III. 53. 24). Commenting on this latter passage, Sāyaṇa says : *bharatavaṁśyāḥ ime viśvāmitrāḥ*.

3 How the Gaṅgā came to be known as Jāhnavī is described in *Rāmāyaṇa* I. 43; *Vāyu P.* 2. 30.

7 [a]) Cu : सुताया विशेषणं कन्या, कनीय[सी] अनूढा वा । कन्या जज्ञे शुभा तस्य इति क्वचित्पाठः । उत्तरोत्तरानुवादात्सुता इति पाठः साधुः.

10 *Śulka* is often demanded for the bride; also cf. 13. 2. 31.

12 [c]) Cu : श्यावकर्णानाम् इति च पाठः.

15 Ṛcīka is said to have obtained the horses from Varuṇa on the strength of the sixty-four *ṛks* beginning with *aśvo voḷhā* (*ṚV* IX. 112. 4). Cf. *Skanda P.* 6. 165. 34. The place on the banks of the Gaṅgā in Kānyakubja where this happened came to be known as *Aśvatīrtha* (cf. 3. 115. 16; 13. 4. 17).

16 [a]) Cu : ध्यातमात्रे त्वृचीकेन, ध्यातमात्रे ऋचीकेन इति च पाठः.

25 [a]) Cu (seems to read [like G₃] च पुत्रं [for अपत्यं]) : पुत्रं, गुणवन्तमिति विशेषणम्.

27 Cf. ऊर्जो वा एषोऽन्नाद्याद्वनस्पतिरजायत यदुदुम्बरो भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् ...... तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनाम् (*Aitareya Br.* VII. 5); also cf. क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः (*ibid*).

30 [c]) Cu (seems to read हे पुत्रि पूर्वोत्पन्नायाः) : हे पुत्रि मम वचनं कुरुष्व । वचनप्रतिपालने हेतुमाह पूर्वोत्पन्नाया इति । ज्येष्ठापत्यहेतोः सकलाप[त्येषु] तव प्रथमोत्पन्नत्वात् । ज्येष्ठत्वं भावप्रधानो निर्देशः । यद्वा लौकिकं वाक्यमेवमस्ति । त्वामपेक्ष्य अहं वयसा ज्येष्ठा, मम वृद्धाया वचनं कुरु इत्यभिप्रायेण ममेत्यस्य विशेषणं पूर्वोत्पन्नाया इति । पूर्वं प्रथमं उत्पन्ना जाता त्वं यस्या मम सकाशादिति पूर्वोत्पन्नायाः इति वा विशेषणस्यार्थः.

33 Cu : भावः इच्छा.

48–58 According to *Ait-Br.* VII. 3, Viśvāmitra had 101 sons. Only the names of Madhucchandas, Ṛṣabha, Reṇu, and Aṣṭaka are mentioned there. Viśvāmitra also adopted Śunaḥśepa as his son, named him Devarāta, and made him the eldest among his sons. For the *pravaras* of the Viśvāmitras, see *Śrautakośa*, Vol. I, English Section, Part II, 1006–1014.

5

2 [c]) Cv : सविषं विषमुखं, काण्डं शरम्.

10 [ab]) Cu : अथ वा नात्र चिन्त्यं हि अभवद्वासवस्य तु । अथ वा नात्र चित्रं हि विविधा दृश्यते गतिः इति च पाठः । तिर्यग्योनेः पक्षिणः स्थिरत्वं दृष्ट्वा इन्द्रस्य किमपि चिन्त्यं नाभवत् । पाठान्तरे प्राणिनो विविधा गतिर्दृश्यते इति नात्र तिर्यग्योनौ चित्रं दृश्यते इत्यभिप्रायेण आह अथ वा इति.

12 [b]) Cn : दाक्षेयी दक्षदौहित्री शुकी नाम; Cu : दाक्षेयी सुप्रजा त्वया । सुप्रजास्त्वया इति च पाठः । भोः शुक त्वया पुत्रेण दाक्षेयी दक्षकन्या तव माता सुप्रजा शोभनजातपुत्रा । पाठान्तरे असिच् प्रत्ययः.

20 [ab]) Cu : दैवतानि, देवताप्रतिपादितानि कार्यजातानि.

22 [a]) Cu : अनुक्रोशवैफल्यं शिष्टधर्मवैफल्यम् । अनुक्रोशः पालनधर्मः, तस्य वैफल्यं वा.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

25 [b]) Cu : च्यावयित्वा इति च पाठः. — [c]) Cu : समस्तं [स्थं], सर्वत्र सदृशरूपेण तिष्ठन्तं, सर्वं संपूर्णं वा.

6

7-8 According to st. 7, *puruṣakāra* would seem to have been represented as *bīja*, while in st. 8 it is identified with *kṣetra*.

9 [d]) Cu : कृतस्य कर्तव्यकर्मणः। अपकृतस्य अपकाररूपकार्यस्य.

11 [d]) Cv : क्षेत्रं क्षारावसेचनमित्यत्र यथातथेति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

12 [d]) Cu : अकृतात्मना अकृतकर्मस्वभावेन.

18 [d]) तप्यते : *Ātmanepada* rare.

21) Obscure. There is greater danger in the other world if one exerts himself but little, than in this world if destiny is unfavourable.

26 [ab]) Cv : कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते इत्यत्र। दैवमनुसृत्य यथा वर्तते जीवलोकः तथा अस्य जीवलोकस्य समुत्पत्तिः कथं स्यादिति विग्रहो भवतीति पूर्वेणान्वयः.

28 Cv : कृतकर्मणः कृतार्थस्य किंचिद्विकृतमपि कृतपुण्यं सिध्यते। सुकृतं सुष्ठु कृतमपि कर्म अकृतार्थे विपद्यते नष्टं भवति.

30 The sons of Yayāti's daughter, Mādhavī, were named Pratardana, Vasumanas, Śibi, and Aṣṭaka. Through their sacrifice, they helped Yayāti to regain *svarga*. For the story, see 1. 81-88; *Matsya P.* 25-42.

32 This Saudāsa is better known as Kalmāṣapāda. He is also referred to as Mitrasaha.

33 Cu : मुनिपुत्रौ भूत्वा रामाश्वत्थामानौ धनुर्धरौ स्यातां, ब्राह्मणस्य निन्दितमिदं कर्म, 'काण्डपृष्ठ' इत्यादिना अग्रे निन्दितस्य कर्मणो निषेधात्। यद्वा सति पुरुषकारे दैवं फलवदिति बोद्धव्यम्। स्वकृतेन स्वकृतधनुर्व्यापारेण.

34 [a]) Vasu = son of Uttānapāda. See *Matsya P.* 143. 18-25.

36 A reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br*. 13. 5. 3. 5.

37 [c]) Cv : वैशंपायनाख्योऽप्यन्यः कश्चिदृषिः.

39 Dhundhumāra = Kuvalāśva? Girivraja was the capital of the Magadha kings; identified with Rājagṛha.

46 [c]) Cu : वनशब्दः समूहवाची.

7

3-4 This is, indeed, a peculiar doctrine. Cab: ननु विरुद्धमेतत्कथं संगच्छते। यदि येन शरीरेण यत्कर्म क्रियते तेनैव तत्फलमुपभुज्यते तदा स्वर्गाद्युपभोग आत्मनो न स्यात्पूर्वशरीरविनाशात्। अथ वा येनात्मशरीरेण कर्म कृतं तेनैव तत्फलमुपभुज्यते इत्याशयः, तदा शरीरेणेति व्यर्थम्। तथा 'यस्यां यस्यामवस्थायां यत्कर्म करोति यः, तस्यां तस्यामवस्थायां स तत्फलमुपाश्नुते' इत्याद्यसंगतं, गर्भगतस्य बालस्य भोगोच्छेदप्रसङ्गात्। सोऽपि सुखदुःखे अनुभवत्येव। न च गर्भशय्यागतः किंचित्कर्म करोति। तस्मात्कोऽनयोः श्लोकयोरर्थः। उच्यते। येन येन सत्त्वावस्थेन रजोवस्थेन तमोवस्थेन वा [शरीरेण] यद्यत्कर्म करोत्यात्मा तत्फलं तदवस्थेन शरीरेणैवात्मा उपभुङ्क्ते इत्यर्थः। एवं यस्यां यस्यामवस्थायामित्यस्यापि अयमेवार्थो बोद्धव्यः। न च गर्भशय्यागतस्य नास्त्युपभोग इति वाच्यम्। 'गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम्' इत्यादि; Cn : मनसा कृतस्य कर्मणः फलं मनसैव स्वप्नादौ भुङ्क्ते। कायेन कृतस्य फलं कायेनैव भुङ्क्ते जाग्रदादौ इत्यर्थः। अवस्थायां बाल्ययौवनादिरूपायां, आपद्यनापदि वा; Cu : येन येन शरीरेण मनुष्यतिर्यगादिशरीरेण। अवस्थापदेन सत्त्वादयो गुणा लक्ष्यन्ते। कौमारावस्थादिरिति केचित्.

5 Cu : कर्मपदं च सदसत्परम्।

> मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीह नः।
> तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुषः॥

इति कर्मदर्शने मनुः (*Manu*. 8. 85).

6 Cu : आसने चक्षुर्दानम्। क्रियाचरणे मनोदानम्। संतोषप्रियवाक्यं वाग्दानम्। आ उदकान्तं अनुव्रजेत्। उपासना सेवनम्। एवं सोऽतिथियज्ञः पञ्चदक्षिणः.

9 [d]) Cv : राज्ञः पौरुषमुच्यते इत्यत्र, पौरुषं शौर्यं फलमुच्यते.

10 [a]) Cv : प्रतिसंहारे दाने.

11 [c]) Cn : एकशायी ब्रह्मचर्यवान्; Cu : एकशायी अधःशायी.

12 [b]) Cu : प्रतिश्रयं प्रवासिनो वासम्.

16 [d]) Cu : फलमुत्तमम्। कुलमुत्तमम् इति च पाठः.

17 [b]) Cu : तृणाशनः। तृणासन इति च पाठः. — [c]) Cn : स्त्रियः स्त्रियं त्यक्त्वा इत्यर्थः; Cu : स्त्रिय इति वचनव्यत्ययः, स्त्रीनिबोध्यं (?) त्रिषवणं त्रिसंध्यस्नानम्.

21 [c]) Cu : यासौ तृष्णा। योऽसौ इति पाठे यो रोगः.

24 Rather out of context.

28 Cv : पूर्वोक्तानां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन्वृथा कृते एकैकमेव व्यर्थं भवति। 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति वचनात्सम्यक्कृतापि सदसि एकस्मिन्नपि धर्मे अभिधीयमाने सति सत्कर्म वृथा भवति इत्यर्थः; Cu : वृथामन्त्राद्युपयुज्यमाने यत्फलं स्यात्तत्सर्वमसत्याभिधाने स्यादित्याह, यन्मन्त्रे भवति वृथोपयुज्यमाने इति. [Cn : वृथापयुज्यमाने इति पाठः.]

29 [a]) Cu : ऋषिणा वेदव्यासेन.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

8

5 [c]) Cu : श्रुतवृद्धोपपन्नानाम् इति च पाठः.

6 [b]) Cu : सत्त्वशुद्धत्वोपदर्शनाय हंसानामिव इति दृष्टान्तः.

10ff. The two themes mentioned here, namely, that a Brāhmaṇa of any sort is superior to persons belonging to other social orders and that gifts to a Brāhmaṇa constitute the greatest virtue, are repeated in many other contexts in this parvan.

17 [a]) Cn : ब्रह्मण्यः ब्रह्मजातौ आसक्तः; Cu : ब्रह्मण्यं ब्राह्मणचरित्रवन्तं मामाहुरित्यन्वयः.

26 Obscure. Cu : ब्राह्मणादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अकोपनं परमशान्तं ब्राह्मणं प्राप्य भूयः प्रचुरं यद्दत्तं दानं तद्दानं [तेन उभयं तपश्च तेजश्च स्यात्,] क्षत्रियाणामिति शेषः। ब्राह्मणानां चैते स्वाभाविके। क्षत्रियाणां तु उभयमिदं दाननिबन्धनम्। ततस्तेजोर्थिना क्षत्रियेण प्रचुरतरं दानं कर्तव्यम् । तदा कथं देवमेधपितृमेधादीनां निर्वाह इत्यत आह। कुर्यादुभयत इति। गृहे यत्किंचिद्वस्तु उभयतो देवमेधार्थं पितृमेधार्थं विभज्य दानार्थं धनं संरक्षेत्। दानार्थं च यद्रक्षितं तस्य शेषं वृत्त्यर्थं न रक्षेत्। अपि तु सर्वमेव दद्यात्। वृत्त्यर्थं पृथगेव भागं कल्पयेदिति भावः। वृद्धाश्च (?) भूयो बहुफलं स्यात् भवेत्। किं तत् [यदुक्तं] विशिष्टदेशकालोपपादितम्। उभयं हव्यं कव्यं च। ब्राह्मणादिति चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी। अकोपनात् कोपलोभादिरहितात्। तत्किं सर्वस्वमेव ब्राह्मणाय देयम्। नेत्याह, कुर्यादिति। आत्मपुत्रकलत्रादिपोष्यवर्गसंवर्धनाय उभयतो हव्यात् कव्याच्च शेषं कुर्यात्, न तु सर्वस्वमेव दद्यात्। उक्तं च।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्।
निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति॥
[नारदीयमनुसंहिता, दत्तप्रदानिकम्]

अन्वाहितमुपनिधिः। उक्तं चोपनिधिनिक्षेपयोर्लक्षणम्।

असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते।
तं जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः॥ इति।

याचितकं मृगयित्वा यदानीतम् । आधिर्बन्धकितद्रव्यम्। असंख्याताविज्ञातसमुद्रस्य [उप]निधित्वं, गणितस्य निक्षेपत्वमिति। एतत्सर्वमदेयम्। ततश्चोभयतः शेषं कुर्यात्। सर्वस्वदाने राजसूये कथं सर्वदक्षिणः स्यात्, तत्राह दत्तशेषमिति। जीवनभागाद्द्विर्यद्धर्मार्थं भागद्वयं परिकल्पितं तद्देयम्। अन्यद्दत्त्वा तु ददद्दोषमवाप्नुयादिति। तत्र दत्तशेषं न शेषयेत् न स्थापयेत्। उक्तं च।

तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनार्थं प्रकल्पयेत्।
भागद्वयं च धर्मार्थं न नित्यं जीवितं यतः॥
[नारदश्चाह] कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते।
[तद्देयमुपहत्यान्यद्ददद्दोषमवाप्नुयात्॥] [नारदीयमनुसंहिता, दत्ताप्रदानिकम्]

एवं क्षत्रियेण धनस्य चतुर्धा विभागः [कार्यः] इति सिध्यति इति मध्ये क्षत्रियधर्मः कथितः. Beginning from वृद्धाश्च, Cu mostly reproduces relevant portions from Ca and Cb. Does वृद्धाः denote old commentators like Arjunamiśra and Vimalabodha? Cab : ब्राह्मणमाहात्म्ये भीष्म आह, भूयः स्यादित्यादि। भूयो बहुफलं...

28 [cd]) Cu : एषां ब्राह्मणानां, जीवनं जीवनोपायः.

9

4 [c]) Cu : एतस्मिन्नन्तरे अङ्गीकारापालने.

8 [c]) Cu : अन्त्यां योनिम् इति च पाठः.

9 [a]) Cu : परासून् परप्राणान् मांसानीति यावत्.

11 [d]) Cu : तदुपाहृतम्। तदु पादितम् इति च पाठः.

14 [b]) Cu : श्रुतश्चायमितिहासः कृष्णस्य व्यासस्य नृगकथां कथयतो वासुदेवस्य वा मुखात् श्रुतोऽयमर्थः.

15 [d]) The Brāhmaṇas should not be made to entertain a hope which is not likely to be fulfilled.

17 [d]) अक्षय्य [उदक] = libation of water, honey, and sesamum offered in *śrāddha* after the offering of *piṇḍa*.

18 [cd]) Cu : विषपीतस्य पीतविषस्य जनस्य। अगदेन अरोगेण सम्यक् काशो दीप्तिर्यथा तथा ब्राह्मणप्रतिनन्दने जनो भवतीत्यर्थः.

24 [cd]) Cu : ब्राह्मणपूजने समयानियमो नास्तीत्याह वेलायामिति.

10

4 [d]) Cu : उपाध्यायस्य उपदेष्टुः, भाष्यते कथ्यते.

5 [a]) Cu : इदं निदर्शनं दृष्टान्तरूपम्. — [c]) Cu : ब्रह्माश्रमपदस्य विशेषणं, दुरुक्तवचने अशक्यनिर्वचन इत्यर्थः.

15 [b]) Cn : लिङ्गं संन्यासिचिह्नम्; Cu : लिङ्गं शूद्रजातिम् (?).

21 [b]) संगत्या = in order to make his acquaintance.

26 [d]) Cu : ऋषेरासनं बृसी. [Read : परमशीर्षिकाम्.]

27 [ab]) Cu : दक्षिणं दक्षिणदेशं, आवृत्य व्याप्य, बृसीं ब्राह्मणासनं, चरमशैर्षिकीं पश्चिमाभिमुखीं दृष्ट्वा ऋषिरब्रवीत् । बृस्या... ब्राह्मणो बोध्यः। मुमुक्षुकुश उत्तरापतिरिति मैथिलाः। 'बृस्यां दर्भेषु हव्येषु कव्येषु मुनिसत्तम। उपदेशः कृतः, (13. 10. 50) इत्युत्तरग्रन्थकथनात् । यद्वा श्राद्धमिदं वृद्धि(बृसी)श्राद्धम्। तत्र दक्षिणदिशमारभ्य पश्चिमदिगुत्तरदिक्पर्यन्तं पात्रासादनम्; Cv : अथ दक्षिणमाश्रित्य बृसीं पश्चिमशीर्षिकाम् इत्यत्र, बृसीं पिण्डस्थापनाय सूक्ष्मकटवत्कृतां दर्भपङ्क्तिम्.

28 [ab]) Cu : 'प्राङ्मुखेभ्यः उदङ्मुखो दद्यात्' इति श्रुतेः. — [d]) Cu : शूद्रं प्रति एतावन्मात्रोपदेशेन ऋषेः परिणामाशुद्धिरभूत्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

34 The *Atharvaveda* is separately mentioned by the side of the *Veda* (*trayī*), presumably because that Veda is specifically the Veda of the Purohitas. *Kalpaprayoge* may also be referring to the five *kalpas* of the *Atharvaveda*. Cu : वेदे सामवेदादौ । कल्पः स्वरादिः.

35 [e]) Cu : अभिषिक्तेन राजाभिषेचनजलेन.

45 [c]) Cu : कामया स्वेच्छया.

47 [b]) Cu : यदवाच्यं यदवक्तव्यमपि, व्यवहितेन अपिना सह अन्वयः.

51 Presumably, the profession of a Purohita had come to be regarded as degrading because he had to occupy himself with the practices of the *Atharvaveda*. It seems to be suggested that the imparting of religious instruction by a Brāhmaṇa to a person of a lower social order is a *karmadoṣa*, but not the receiving of such instruction by a person of a lower order.

53 [c]) Cu : तुभ्यं तव.

60–61 Cu : शूद्रोपदेश उपसंहारमुखेन निषिध्यते, ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्वर्णावरे जने इति । अतिनिषिद्धत्वात्पुनर्निर्देशः, वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप इति । असच्छूद्रविषयमिदं बोध्यम् । अन्यथा 'सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु' इत्यागमो विरुध्येत.

64 [ab]) Cu : साङ्गिः शिष्टैः किंचिन्न वक्तव्यं, असते शूद्राय इति शेषः.

68 [cd]) Cn : सत्यानृतेन वाणिज्येन धनलोभेन इत्यर्थः। 'सत्यानृतं तु वाणिज्यम्' इति स्मृतिः (*Manu*. 4. 6); Cu : सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हि नास्ति मे । सत्येन अनृतेन मिथ्यारूपेण वा कृत उपदेशः कृतो नास्ति मम इत्यन्वयः.

11

2–3 Rukmiṇī and Śrī (Lakṣmī) are here distinguished from each other. Cu : मकरध्वजस्य प्रद्युम्नस्य.

4 [d]) महर्षिकन्ये : Lakṣmī is said to have been the daughter of Bhṛgu and his wife Khyāti.

8 [a]) Cu : आत्मप्रार्थनं नाम श्रवणमनननिदिध्यासनं, तदभावो यत्र तत्र न वसामीत्यर्थः.

12 [a]) Cn : अवलेहिनीं सृक्किणीं लेलिहानां, सदा क्षुद्धामित्यर्थः; [better, greedy]. Cu : अचोक्षाम् अशुद्धाम्। अवलेलिहानां देवादिकमन्तरेण मिष्टद्रव्य[मा]स्वादयमानाम्.

18 [c]) [Read वैड्ये for वैद्ये.]

19 [c]) Cu : सुमहान्विशिष्टः (cf. B1), सुमहान्निविष्ट इति च पाठः.

12

1 The question asked by Yudhiṣṭhira is, indeed strange and appears to be rather abrupt and out of context. स्पर्शः = pleasure derived from sexual contact.

4 *Agniṣṭut* = an *ekāha* sacrifice of the *Agniṣṭoma*-type; cf. *ĀpŚS* 12.6.15. As the result of an *Agniṣṭut* sacrifice, B., who had been sonless, obtained one hundred sons.

5 [c]) Cu : अन्तरं छिद्रम्.

6 [b]) Cu : मृगव्यं मृगयाम्.

13 [b]) Cu : वल्लवत्वं, विक्लवत्वम् इति च पाठः.

21 [c]) Cu : अस्य प्राप्तस्त्रीत्वस्य भङ्गास्वनस्य.

22 [a]) Cu : अथ सा इति । भङ्गास्वनस्य प्राप्तस्त्रीत्वात्तद्दशायां सा इति निर्देशः.

41 [b]) Cu : स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् इति च पाठः । स्नेहस्तेष्वधिकः कथम् इति च पाठः.

47 A curious point is made out here by Bhaṅgāśvana, namely, that a woman derives greater pleasure from sexual contact with a man than a man does from that with a woman. B. had both kinds of experience and could therefore speak with authority. Incidentally the relevant portion from the discussion on this subject occurring in Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (with commentary) may be quoted here :

तत्र औद्दालकेः मतम्—

न स्त्री पुरुषवदेव भावमधिगच्छति। [२. १. १९]

[आक्षेपः]

पुरुषप्रतीतेश्च अनभिज्ञत्वात्। [२. १. २३]
कथं ते सुखमिति प्रष्टुमशक्यत्वात्। [२. १. २४]

बाभ्रव्यमतमाह—

सातत्यात्तु युवतिरारम्भात्प्रभृति भावमधिगच्छति पुरुषः पुनरन्त एव। [२.१.३२]

सुरतान्ते सुखं पुंसां स्त्रीणां तु सततं सुखम्।
धातुक्षयनिमित्ता च विरामेच्छोपजायते॥ [२.१.४१]

एवं पक्षद्वयमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—

तस्मात्पुरुषवदेव योषितोऽपि रसव्यक्तिर्द्रष्टव्या। [२.१.४२]
कथं हि समानायामेवाकृतावेकार्थमभिप्रपन्नयोः कार्यवैलक्षण्यम्। [२.१.४३]

(आक्षेपः—स्यादुपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्याच्च। [२.१.४४])
(आक्षेपः— [२.१.३६]
तेनोभयोरपि सदृशी सुखप्रतिपत्तिरिति। [२.१.६२]
जातेरभेदाद्दंपत्योः सदृशं सुखमिष्यते। [२.१.६४]
सदृशत्वस्य सिद्धत्वात्...।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Vātsyāyana thus states that the pleasure derived from the sexual act by both man and woman is similar and equal. This subject has interested modern sexologists also, as will be seen from the following extracts quoted from Havelock ELLIS, *Studies in the Psychology of Sex*, Vol. I, Part 2: " A long succession of distinguished physicians throughout the 17th century discussed at more or less length the relative amount of sexual desire in men and women, and the relative degree of their pleasure in coitus. It is remarkable that, although they usually attach great weight to the supposed opinion of Hippocrates in the opposite sense, most of them decide that both desire and pleasure are greater in women " (pp. 198–99); " ... ... sexual order in women increased after the establishment of sexual relationships " (p. 247); " ... sexual sphere is larger and more diffused in women " (p. 249); " ...the distribution of the sexual impulse between the two sexes is fairly balanced " (p. 256). (The last quotation seems to embody ELLIS's own view.)

13

5 [c]) कर्मणाम् = (perhaps specifically) of Vedic ritualistic acts.

6 [d]) **Cn** : तस्य तस्याश्नुते फलम् [इति] भङ्गास्वनोपाख्याने अस्य अध्यायस्य प्रवेशः.

14

Ca : अयं मेघवाहनपर्वणि महादेवमहिमतात्पर्यार्थः [अध्यायः] मेघवाहनाख्यशक्ररूपधारिणा शंभुना उपमन्युपरीक्षणात्.

Cu : मेघवाहनपर्वणि, मेघवाहन इन्द्रः, महादेवः शक्ररूपो भूत्वा उपमन्युस्थानमागत्य वरादिकं दत्तवानिति तात्पर्येणायमध्यायो मेघवाहन इति.

1 In this stanza, as also in the sequel, the dative is used in the sense of the genitive. In the Vedic language this phenomenon occurs mostly in the case of feminine nouns. ईशाय नामानि is also explained as 'names applied *to* Īśa'. — [d]) **Cn** : बभ्रवे विशालाय; **Cu** : बभ्रवे पिङ्गलमूर्तये.

2 This stanza presupposes Bhīṣma's realisation of his own incapacity to accede to Yudhiṣṭhira's request and his approaching Vāsudeva for the purpose. 73* makes this clear. Vādirāja's comments on this stanza deserve to be reproduced *in extenso*. **Cv** : सविस्तरं निरूपितसकलमोक्षदायकविष्णुधर्मो भीष्मः । संप्रति व्यासस्यानभिमतां 'त्रिभाषां यो न जानाति नीतीनां शतमेव च' [महाभारततात्पर्यनिर्णय ९. १३८] इत्यादिना उक्तभारतत्रिभाषाभरितत्वस्फोरणाय केवलं शैवदर्शनभाषामाश्रित्य उक्तां शिवसंबन्धिनीं कथां स्वमरणकाले स्वमुखेनैव उच्चारयितुं लज्जावान्भीष्मः असुरजनमोहनार्थमप्यवतीर्णं कृष्णमेव शंस इत्याह, " सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि " इत्यादिना । वक्ष्यमाणं शिवसर्वोत्तमत्वादिकमप्रामाणिकमिति सूचयितुं सुराणां गुरो इति संबुद्धिः । असुरजनमोहनार्थं बुद्धयादिरूपेण विरुद्धकथाप्रस्तावाच्च त्वमेव चतुर इति सूचनाय असुराणां गुरो इति च संबुद्धिः । ननु अस्तु भारतस्य त्रिभाषाभरितत्वम् वक्ष्यमाणा शैवी कथा शैवदर्शनमालम्ब्य प्रवृत्तेति कथं ज्ञेयमिति चेत्, इत्थम् । 'आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शनं तदुदाहृतम्' [महाभारततात्पर्यनिर्णय २. २४] इति वचनात् । 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्याद्यवचनस्य;

न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ।
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हिं विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ।
ऋत आत्मानमेवेति ततो रुद्रं नमाम्यहम् ।

रुद्रं प्रति ब्रह्मणो वाक्यम्—

न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैरपि सत्तम ।
सगुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः ॥
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ।
मत्तो जगत्स्थावरजङ्गमं च
सर्वे वेदाः सरहस्याश्च पुत्र ॥ इति ।
यत्तत्पदमभूत्सर्वं यतो ब्रह्मा व्यजायत ।
ब्रह्मणश्चापि संभूतः शिव इत्यवधार्यताम् ॥
शिवात्स्कन्दः संबभूव एतत्सृष्टिचतुष्टयम् ।
अनाश्रित्योच्छ्रयो नास्ति मुख्यमाश्रयमाश्रयेत् ॥
रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः ।
ब्रह्मा मामाश्रितो नित्यं नाहं काश्चिदुपाश्रितः ॥

इति च मध्यभागवचनानाम्;

सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति न दैवं केशवात्परम् ॥

इति अन्तिमवचनस्य च विरुद्धमिदं प्रमेयं दर्शनान्तरमाश्रित्यैवोक्तमिति प्रेक्षावद्भिरुत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात् । अपि च

न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति संचिन्त्य मनसा पुराणं विश्वमीश्वरम् ॥
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय तु ॥

इति अव्यवहितपूर्वकालीनमोक्षधर्मवचने स्पष्टम् । कैलासयात्रोक्तापातकथाया दूषितत्वाच्च, वक्ष्यमाणकृष्णकैलासयात्राविस्तारः सर्वोऽप्यप्रामाणिक एवेति सिद्धम् । अतोऽपि शैवदर्शनभाषयैवेदमनुवर्णितमिति कथं न विमर्शवान् विमृशीत । किं च 'कुमारश्चित् पितरं वन्दमानं प्रतिनानाम रुद्रोपयन्तम्', 'स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम्', 'तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त । रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम्', 'पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि । तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम्', 'अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया । विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः', 'वि देहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं । यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्', 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्', 'रुद्रस्य त्वेव धनुरार्त्नः शिर उत्पिपेष', 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि । तं ब्रह्माणं तमृषिं सुमेधाम्' 'अहं रुद्राय धनुरातनोमि । ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ', 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः', 'ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः', 'ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः' इत्यादिवेदवचनेषु नीचीकृतस्य रुद्रस्य उच्चता न वेदव्यासस्य अभिमता । अतोऽपीदं प्रमेयं दर्शनभाषयोक्तम् । किं च 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमः, तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः' इति श्रुतौ अग्निमवमीकृत्य इतरान्सर्वान्देवान्मध्यमीकृत्य विष्णोरेव उत्तमत्वप्रतिपादनात्, निरवकाशैतच्छ्रुतिविरुद्धस्मृतिशतस्यापि 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति सूत्रमर्यादया वेदानां अप्रामाण्यावश्यंभावात् । सर्वथाप्रामाण्यस्य च 'इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः' इति छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमवेदत्वेनोक्तभारते असंभवाच्च दर्शनान्तरानुवाद एव विज्ञायते । यद्यपि अन्तर्यामिविषयतया योजयितुं शक्यते, तथापि भारते इयमेव मर्यादा इति सकलमवदातम् । [In this connection, cf. *Mahābhāratatātparyanirṇaya* 2. 123–128 :

वासुदेवस्य महिमा भारते निर्णयोदितः ।
तदर्थास्तु कथाः सर्वा नान्यार्थं वैष्णवं यशः ॥
तत्प्रतीपं तु यद्दृश्येत्र तन्मम मनीषितम् ।
भाषास्तु त्रिविधास्तत्र मया वै संप्रदर्शिताः ॥
उक्तो यो महिमा विष्णोः स तूक्तो हि समाधिना ।
शैवदर्शनमालम्ब्य क्वचिच्छैवी कथोदिता ॥
समाधिभाषयोक्तं यत्तत्सर्वं ग्राह्यमेव हि ।
अविरुद्धं समाधेस्तु दर्शनोक्तं च गृह्यते ॥
आद्यन्तयोर्विरुद्धं यद्दर्शने तदुदाहृतम् ।
दर्शनान्तरसिद्धं च गुह्यभाषान्यथा भवेत् ॥
तस्माद्विष्णोर्हि महिमा भारतोक्तो यथार्थतः ॥

Also cf. Vādirāja's commentary on *MTN* 9. 138 quoted above : त्रिभाषां, समाधिभाषां गुह्यभाषां दर्शनभाषां च इति त्रिभाषाम् । स्पष्टं सर्वैर्यथा ज्ञायते तथा कथनं समाधिभाषा, यथा 'नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' इत्यादिकम् । अर्थं निगूह्य कथनं गुह्यभाषा... । पाशुपतादिदर्शनमाश्रित्य कथनं दर्शनभाषा, यथा शान्तिपर्वणि रुद्रं प्रति कृष्णस्य तपश्चरणादिकथा.]
Cu : पृच्छत् अपृच्छत्.

3 *a*) Cu : यद्यपि मोक्षधर्मेषु (12. App. I, No. 28) शिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमत एतत्कथनमनर्थकप्रायं तथापि तत्र चतुराविकानि पञ्चदूतानि सन्ति तेषामुक्तसंख्यापूरणमपि तत्रैव त्रिसुपर्णं तथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियमिति वाक्यात्तत्रैव श्रुतात् त्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तम् । अतस्तत्स्तोत्रं मोक्षाधिकारपाठात् वेदमन्त्रगर्भितत्वाच्च नात्रैवर्णिकस्य ब्रह्मलोकार्थफलार्थिनो ध्येयं युक्तमिति एतद्दानधर्मप्रसङ्गात् काम्यं 'वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयात्तु जपेन्नृपः पार्थ महीं च कृत्स्नाम् । वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च' इत्युपसंहारात्सर्ववर्णाधिकारिकं च ततः पृथक् पठितम् । एवं 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारः' इत्यादि विष्णुसहस्रनामापि ज्ञेयम् । तत्रापि 'शूद्रः सुखमवाप्नुयात्' इत्यन्ते स्मरणात् न तेनैतद्गतार्थमिति पुनरत्रापि शिवाराधनमुक्तमित्याशयः. Also see the introductory note to crit. app. on 13. 17. 30. — *b*) Taṇḍin belonged to the Āṅgirasa gotra and lived in the Kṛtayuga. King Sudhanvan of the solar race was his pupil (cf. *Liṅga P.* 1.65). — *d*) Cu : [यत्] तण्डिना ब्रह्मणोऽन्तिके निवेदितमभवत् इति परेणान्वयः.

5 *a*) Cu : ध्रुवाय इत्यादि, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बोध्या.

8 *a*) Cu : असुरेन्द्रस्य, असुरघ्नस्य इति [च] पाठः.

11 *b*) Sāmba was the son of Kṛṣṇa and Jāmbavatī. He was so named after Śiva through whose favour he was born. He was responsible for the extermination of the Yādava family.

12 *ab*) Śambara was an asura. After Madana's death, his wife Rati became Māyāvatī and lived at Śambara's house. Madana was reborn as Pradyumna, son of Kṛṣṇa and Rukmiṇī. Śambara snatched him away on the sixth day and threw him into the ocean. Pradyumna, however, survived in the form of a fish which came to Māyāvatī's hands. Pradyumna manifested himself, and Nārada told Māyāvatī that he was Madana. Eventually Pradyumna killed Śambara and married Māyāvatī (Cf. *Viṣṇu P.* 5. 26; *Harivaṁśa* 2. 104–07).

13 *d*) Cu : भीष्मस्योक्तिः, युधिष्ठिर (इति) संबोधनम् । यद्वा प्रथमं संगत्या युधिष्ठिरस्तत्रासीदिति वासुदेवेन युधिष्ठिरं प्रति संबोधनं कृतम्.

17 Elsewhere, Rukmiṇī is said to have had ten sons and one daughter (cf. *Bh.* 10.61 ; *Hari.* 2. 60).

20 *c*) Cu : यज्ञवाहा इति च्छन्दसामेव विशेषणम् । 'छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा' इति ब्राह्मणात् तेषां यज्ञवाहत्वसिद्धिः.

24 *b*) Why कपीन्द्रपुत्रीम् ? Jāmbavatī's father was actually the king of *ṛkṣas* (bears). However, Jāmbavat does bear the epithet *Kapīndra*. Cu : ततोऽस्म्यनुज्ञाय नरेन्द्र पत्नीम् । नरेन्द्रपुत्रीम् इति च पाठः । पत्नीतिपाठे नरेन्द्र इति जनमेजयसंबोधनम् । पुत्रीतिपाठे नरेन्द्रपुत्री जाम्बवती । नरेन्द्रपदेन राजत्वमुपलक्ष्यते. — *d*) Āhuka was the son of Punarvasu. He defended Dvārakā at the time of Kṛṣṇa's battle with Śālva.

25 *cd*) Cu : तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्गतस्तथैवातिबलं च रामम् । तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखाद्गदं तथैवातिबलं च रामम् इति च पाठः । अर्थश्च, तान् पित्रादीन्, गदं रामं च अभ्यनुज्ञाय अभ्यनुज्ञातवान् । भूतार्थे क्त्वा । यद्वा अभ्यनुज्ञाय स्थित इति शेषः. गद was

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

a half-brother of Kṛṣṇa.

34 ^{d}) Cu : मारुतोऽभिमुखो ववौ। मारुतोऽभि(ति ?)सुखो ववौ इति च पाठः.

35 ^{a}) Cu: धाराप्रणादैः इत्याद्युपलक्षणे तृतीया.

37 ^{b}) Cu : सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया। नृप जह्नुकन्या इति पाठे कन्यावाची कनीशब्दः तस्य तृतीयारूपं कन्या इति.

39–40 Cu : गोचारिणः इत्यादि प्रथमान्ते पदार्थनिर्देशं कृत्वा पश्चात्तान् गोचारिणः इत्यादीन् सुदुःखान्नियमान्वहतः पश्यन् इत्यन्वयः.

52 According to some texts, Hiraṇyakaśipu obtained the boon from Śiva, according to others from Brahmā.

54 ^{d}) Cu : ग्रहस्य मन्दारनाम्नः.

56 Vidyutprabha etc.: many of these episodes are not mentioned anywhere else. Cu : विद्युत्प्रभस्य शतमुखनाम्नः.

67 ^{e}) Cu : वशे [वंशे?] तवैव नाम्ना तु। वत्से तवैव नाम्ना इति च पाठे वत्से इति संबोधनम्.

68 ^{d}) Cu : मनोयज्ञेन मनःसंयमेन.

71 ^{d}) Cu : [अ]जरामयः, [अ]जरामरः इति पाठः.

86 ^{d}) Cu : वामाङ्गुष्ठाग्रनिष्ठितः। पादाङ्गुष्ठाग्र[विष्ठितः] इति च पाठः.

110* (L. 3) Cu : ना नाकलोकं न स्वर्गलोकम्। ना निषेधे। न नाकलोकम् इति च पाठः.

99 ^{ab}) Cu : कः पुनर्भवने इति। कारणानां ब्रह्मादीनां कारणे। ईशे महादेवे। भवने भवननिमित्तं तव को हेतुः पुनर्भवने वा.

100 ^{ab}) Cu : अन्यैर्हेतुभिः किं यतः ते प्रसिद्धा हेतवः तेषां कारणानां कारणम्। ईशो महादेवः। यद्वा ते तव मते अन्यैर्हेतुभिर्वा किमित्यन्वयः.

102 ^{c}) अर्चयध्वम् : why imperative? in the sense of the present tense?

103 ^{b}) Cu : कौशिक इन्द्र. Kauśika is also the epithet of Śiva.

105 ^{d}) Cu (किमेतदिति चिन्तयन्) : किमेतादीति चिन्तयम् इति पाठे किमेतदित्यचिन्तयम्। अडभावः आर्षः। चिन्तनानन्तरं आशुतोषस्य उमापतेः परमकारुणिकस्य मयि प्रसादो भविष्यतीति तत्पूर्वं ऐरावतमहमपश्यमित्याह, अथापश्यं क्षणेनैवम् इत्यादि.

108 ^{d}) Cu : स्वरूपं, स्वः आत्मा महादेवः तस्य रूपं तस्यानुरूपमित्यर्थः। अतः चारुदर्शनं रमणीयदर्शनम्। सुरूपपाठे क्रियमाणे सुरूपचारुदर्शनयोः पुनरुक्तिः स्यादिति चिन्त्यम्.

113 ^{d}) Cu : किमेतादीति चिन्तयन्। चिन्तयम् इति पाठे अचिन्तयमित्यर्थः.

116 ^{b}) Cu : असक्तं कुत्राप्यसंलग्नम्। तालव्यशकारपाठः क्वचित्.

120 ^{b}) Cu : माला कण्ठे (for गात्रे).

122 ^{bc}) Cu : न्यस्तं तस्य महात्मनः। धनुस्तस्य महात्मनः इति च पाठः। ...पिनाकनाम (for पिनाकमिति) ... नाम इति प्रसिद्धिः। स्वलिङ्गे तात्पर्यम्। नस्तम् (?) इति पाठः क्वचित्.

131–134 Cu : यत्तच्छूलम्। यौवनाश्वो हतो येन मान्धाता सबलः पुरा। शूलस्य विशेषणं द्वितीयश्लोकस्य उत्तरार्धे (134^{c}) स्थितं करस्थेन इति। करस्थेन महादेवकरस्थेन येन शूलेन यौवनाश्वो युवनाश्वस्य पुत्रो मान्धाता हतः तच्छूलम्। लवणस्य रक्षसः संबन्धे स्थितमिति पौर्वापर्येणान्वयः. Yuvanāśva did not have a son. So he consumed the *pṛṣadājya* from Bhṛgu's sacrificial altar. As the result of this, he gave birth to Māndhātṛ. Māndhātṛ was later killed at the hands of Lavaṇāsura.

139 ^{d}) Cu : दीप्तवर्तिशतोपमः। दीप्तवह्निशिखोपमः इति च पाठः.

144 ^{b}) Cu : नन्दि नन्दिनमित्यर्थः। इकारान्तो वा नन्दिशब्दः. — ^{c}) Cu : तिष्ठन्तं तिष्ठदिति शूलविशेषणम्.

147 ^{b}) *Rathantara* is one of the two well-known categories of Sāman; it is *apurastātstobha, padanidhana, laghugīti*. (The other category is *bārhata*, which is *purastātstobha, bahirnidhana, gurugīti*.) Cu : रथन्तरं वेदभागविशेषणम्. — ^{c}) *Jyeṣṭhasāman* = *bārhata-sāman*?

155 ^{f}) Cu : विष्णुरुच्यते, उच्यसे इति [च] पाठः.

157 ^{c}) Cu : गोवृषः गोश्रेष्ठः स्त्रीपुंगवो वा.

168 Cu : एवं स्तवानन्तरं भाविफलसंपादकं शुभलक्षणमभूदित्याह, ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्या इत्यादि.

177 ^{d}) जायते : past tense is expected; therefore, presumably, *v. l.* in most of N MSS.

179 Cu : उपमन्युर्महादेवस्य परमसंतोषमुपलभ्य स्वस्य श्लाघां करोति, अद्य जातो ह्यहम् इत्यादि. अद्य जातः = Only today am I born " in the true sense ".

180 ^{d}) मया : instrumental for ablative.

181 ^{cd}) Cu : तद्विशेषमिति ख्यातं यदजं ज्ञानमुत्तमम्। पड्विंशकमिति ख्यातम् इति पाठे प्रकृत्यादिः चतुर्विंशतिः, पुरुषः, निर्गुणः परमेश्वरः एवं षड्विंशकम्. षड्विंशकं तत्त्वम् = the twenty-sixth principle, namely, God.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

183 Mahādeva is represented to have created Brahmā, Viṣṇu, and Rudra.

184 ^{d}) संवर्तकः अनलः = fire of final destruction; *saṁvartaka* is sometimes represented also as a cloud.

185 [Crit. App., line 6: read आक्षिप्य (for °प्य).]

191 ^{c}) Cu: विनयावनतं साधुचेष्टितं शीलमुच्यते, तद्वान्.

193 ^{b}) Cu: सांनिध्यं कुरुतेऽऽश्रमे इति च पाठः क्वचित्। यत्र यत्र त्वं प्रियं दुग्धमिच्छसि (192^{d}), तत्र तत्र ते तव क्षीरोदः क्षीरमिश्रितं जलं सागरः भविता भविष्यति। कथं वा क्षीरमिश्रितं जलं सागरो भविष्यतीति = कृत्वा शुद्धदुग्धदानमाह। कामं यथेष्टं पयसो निधिः (193^{ab}) शुद्धक्षीरसमुद्रस्य तव सांनिध्यं भविष्यति। पाठान्तरे, =[आ]श्रमे क्षीरोदसागरस्य सांनिध्यं भवान् ददातु (?).

137* Cu: ईश्वरस्य महात्मनः एतदन्ते[न] अध्यायसमाप्तिः क्वचित्पुस्तके.

15

140* Cu: मध्ये भीष्मवाक्यं निर्दिशति.

8–9 Cu: तत्र स्थित इति, तत्र घने, देव्या सह महादेवः स्थितः इत्येकं वाक्यम्। वाक्यान्तरं तेजसा इति। देव्या सह महेश्वरो रराज। सा तपसा इत्यादिना उपलक्षिता.

14 Cu: एकादश शतानि इति। एवं महादेवं रुद्राणां रुद्रप्रभृतिदेवानां एकादश शतानि अस्तुवन्नित्यन्वयः.

16 ^{b}) अदितिनन्दनौ = Mitra and Varuṇa?

20 ff. Sanatkumāra, the Gandharvas, the Vidyādharas, etc. are mentioned separately, because as Cu says: महत्त्वसूचनार्थं पृथक्पृथक् नामनिर्देशेन स्तुतिनमस्कारादयो निर्दिष्टाः.

29 [^{d}) Read ब्रह्मादिभिः (for ब्रह्म°).]

30 [^{c}) Read सत्त्वं (for सत्त्व).]

32 ^{b}) Cn: स्थावराणि चिरकालस्थायीनि महदादीनि, चराणि स्थूलभूतादीनि.

33 ^{b}) सप्त to be taken with वायवः; Cn: सप्त वायवः आवहाद्याः अन्तरिक्षे ये भुवआदीन् [भूरादीन्?] सत्यान्तान् लोकान्धारयन्ति. Or, सप्त [अग्नयः] = पञ्च श्रौताः, स्मार्तः षष्ठः, लौकिकः सप्तमः. (In that case, वायवः = पञ्च प्राणाः).

34 ^{c}) Cn: स्रुक्स्रुवसमित्कुशदेशकालादिकं यज्ञोपगं यज्ञोपयोगि.

37 ^{a}) पावन विभो: vocatives in a series of nominatives, presumably on account of भवान् (38^{b}). For the change in the arrangement of the stanzas, see the next crit. note.

38–39 Cn: महदाद्यैः चतुर्दशभिः पर्यायशब्दैः वेदे महानात्मा भवानेव विभाव्यते. The arrangement of the stanzas should be changed as follows: $37^{abcd} = 37$; $37^{ef} + 38^{ab} = 38$; $38^{cd} + 39 = 39$.

48 Cu: मध्ये वासुदेवः स्वस्याह्लादनमाह मम मूर्ध्नि इति.

49 [Crit. App., line 3: read om. (hapl.).]

51 Cf. 139*, lines 5–6:

> षोडशाष्टौ वरांश्चापि प्राप्स्यसि त्वं महेश्वरात्।
> सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥

[On this, Cu: अष्टौ च अष्टौ च एकशेषेण अष्टौ षोडश, न तु षोडशाष्टौ मिलित्वा चतुर्विंशतिः वराः। 'वृणीष्वाष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम' इति महादेववाक्यं (15.51^{ab}), 'मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते' इति पार्वतीवाक्यं (16.5^{cd}), इत्युत्तरग्रन्थस्य प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याविशेषनिर्देशेन विरोधप्रसङ्गात्। वराणां निर्देशसहिता गणना तथा कर्तव्या यथा षोडश वरा भवन्ति. The view of Nīlakaṇṭha is, however, different. See crit. note on 16. 7.]

16

2 Actually, only seven boons seem to be mentioned in this st. — ^{c}) Cn: योगेन सहितं प्रियत्वम् — इति द्वौ वरौ. Cu: योगं प्रियत्वम् इति पाठः, योगं प्रियत्वम् इति पाठे योग एकः प्रियत्वमपरम्, एवं सत्यष्टौ वरा महादेवस्य.

7 ^{c}) Cn: एवं भविष्यतीति प्रार्थितान्वरानभ्यनुज्ञाय स्वयं भवानी वराष्टकं ददाति। तत्र अमरप्रभाव इति संबोधनेन एको वर सूचितः। नाहं मृषा जातु वदे इति त्वमपि मृषा मा वद इति द्वितीयः... एवं च उपक्रमस्थानां षोडशाष्टानां वचनमुपपद्यते. [Nīlakaṇṭha's effort to derive eight additional boons of Pārvatī out of stanzas 7 and 8, and thereby make up the total of twenty-four—eight boons of Śiva (16. 2) and sixteen boons of Pārvatī (16. 6–8)—is by no means convincing]; Cu: उपमन्यूक्तवरान्दत्त्वा ईश्वरी पार्वती वासुदेवायातिशयप्रीत्या वरपञ्चकमन्यत्स्वयमुद्य ददाति, भार्यासहस्राणि च इति.

10–11 The arrangement of the stanzas should be changed as follows: $10 + 11^{ab} = 10$; $11^{cdef} = 11$. Cu: परस्परं [परंपरां] कथयति एतदेव इति। एतद्वृत्तं मया भीष्मेण उपमन्यवे व्याख्यातम्। स उपमन्युः देवदेवाग्र्यं प्राह। हे सुव्रत, हे सुप्रभ इति क्वचित्पाठः.

151* (L. 3) Cu: सांख्या[चार्याः] कपिलासुरिकालिदासाः। योगिनः योगशास्त्रप्रणेतारः पतञ्जलिप्रभृतयः.

17–18 The arrangement of the stanzas should be

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

changed as follows : $17+18^{ab}=17$; $18^{cdef}=18$. Cu : तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः इति । ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपाः । यद्वा सत्त्वरजस्तमोमयाः. Or, are they Kāla, Puruṣa, and Brahman?

20 [d]) आक्षेप्ता = projector of all beings into existence and their withdrawer within himself (PCR).

23 [d]) Cn : अस्ति च नास्ति चेति, रज्जुभुजंगाभं प्रतीतितोऽस्ति स्वतो नास्ति तादृशं जगत्कारणमज्ञानमुच्यते. Cu : अस्ति नास्ति इति व्यपदेशस्त्वामाश्रित्य वर्तते इत्याह त्वमेवास्ति च नास्ति च इति.

29 [c]) Cu : गुहायां शिवोऽवस्थितः, पद्ममध्ये हृदि वा.

32 [c]) Cu : मारकामानां मरणशीलानाम् । अपुनः संसाराभावरूपा या गतिः सोऽयमीश्वर इत्यन्वयः.

35 [cd]) Cu : क्षितिमूर्तिः शर्वः, जलमूर्तिः भगः, अग्निमूर्ती रुद्रः, वायुमूर्तिः उग्रः, आकाशमूर्तिः भगः, यजमानमूर्तिः पशुपतिः, सोममूर्तिः महादेवः, सूर्यमूर्तिः ईशानः, इत्यष्टाभिस्तनुभिः. Also cf. *Śākuntala*, Nāndī 1.

37 [d]) Cn : कैवल्यं मुख्या मुक्तिः; Cu : कैवल्यं तत्त्वज्ञानम्.

48 [c]) Cn : त्रिधा पाकयज्ञत्रये श्रौतस्मार्तध्यानयज्ञैरित्यर्थः; Cu : त्रिधा वेद्यं ऋषिछन्ददैवतभेदेन.

54 [a]) Cn : अष्टौ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरहंकारश्च; Cu : अष्टौ प्रकृतयः प्रकृतिर्महदहंकारपञ्चतन्मात्ररूपाः.

60–65 पञ्च गतयः as mentioned in stanzas 60–64. Cu : प्रकृतिलयज्ञानविज्ञानचतुष्टयप्रतिपादिता गतिः, वेदशास्त्रपुराणोक्ता गतिः एका, एवं पञ्चैता गतयः.

17

4 [ab]) Cu : मुनिभिश्च यथोक्तैः साधुविख्यातैः । वेदविख्यातैः इति च पाठः. — [cd]) to be connected with वक्ष्ये (5[c]).

11 [c]) Cu : नाम्नां कंचित्समुद्देशम् । किंचित्समुद्देशम् इति च पाठः.

12 [Crit. App., line 5 : read नाम्नां चयं (for नाम्नां च यं)]. Cu : चयं राशिम्.

13 [cd]) Cu : तानि निर्मथ्य इति । मनसा मनोदण्डेन निर्मथ्य, अर्थाद्वेदसमुद्रम्.

16 Cu : वेदबोधितफलावश्यंभावनिश्चयः श्रद्धा । वेदाः प्रमाणमिति ज्ञानवानास्तिकः । उक्तविपरीतो नास्तिकः.

30 Cu : अष्टोत्तरसहस्रनाम्नां गणनां कृत्वा विशेषणविशेष्यभावेन निश्चितव्यमिति प्रथमशते विशेषणत्रयं प्रथमविंशतेः लिखित्वा नाम्नां विंशतिः निरणायि । पश्चादत्र प्राचीनप्रामाणिकमहाजनलेखनं न दृश्यते । कथमल्पधियैव गणना क्रियते इति लघुभावेन स्थूलदृशा विंशतिं विंशतिं कृत्वा, प्रथमं शतं द्वितीयं शतमिति क्रमेण, विशेषणविशेष्यभावमन्तरेण अष्टोत्तरदशशतं महादेवस्य नामानि लिखितवान् । तत्र अष्टोत्तरदशशतोपरि द्व्यधिकपञ्चाशत् नामानि प्राप्तवान् । एवमधिकनाम्नां प्रतिशतं विशेषणविशेष्यभावनिरूपणेन अष्टोत्तरदशशतनाम्नां निर्वाहः परमसूरिभिः कर्तव्यः इति मया विंशतिविभागेन नामानि लिख्यन्ते, ॐ शिवः स्थाणुः इत्यादिना। स्थिरः स्थाणुः इति च पाठः क्वचित् । ॐ इति परममङ्गलसूचकम्. At the end of this section, Cu adds : एवमष्टोत्तरसहस्रं समपूरि। अत्र लेखनदोषः परमकारुणिकेन श्रीमच्छिवेन क्षन्तव्य इति. For the significance of such epithets as योगी and महारेताः (st. 39), उष्णीषी (43), कपर्दी (45), मेढ्रजः (58), अयशः (62), अमुख्यः (64), मुनिः (67), विषाणी (69), etc., see R. N. Dandekar, "Rudra in the Veda", *JUPHS* 1. 94–148.

60 Read कर्मसर्वबन्धविमोचनः.

62 [c]) हेमकरोऽयज्ञः is perhaps better.

96 [ab]) The *saṁdhi* देव अर्थकारी may be noted.

98 [c]) Cn seems to read सयज्ञारिः सकामारिः, though the text given in the vulgate reads स यज्ञारिः स कामारिः.

104 [b]) Cn : पुण्यचुञ्चुः पुण्येन ज्ञातः, 'तेन वित्तश्चुञ्चुप् चणपौ ' इति चुञ्चुप् । ई लक्ष्मीरित्येकाक्षरं नाम.

108 [ab]) Cn : सिद्धार्थः, पूर्वपक्षं निरस्य यो निष्पन्नोऽर्थः स सिद्धार्थ उच्यते । स एव सिद्धान्त इति प्रसिद्धः । तस्यैव विशेषणं छन्दोव्याकरणोत्तर इति, वेदव्याख्यानोपबृंहित इत्यर्थः.

150 [c]) Cu : यथाप्रधानं प्रधानमनतिक्रम्य.

151 [ab]) Cu : यं न ब्रह्मादयो देवा विदुस्तत्त्वेन चर्षयः । विदुस्तत्त्वेन नर्षयः इति च पाठः.

160 [f]) Cu : तद्भागवतचेतसः (for तद्भावगतचेतसः) भगवानेव भागवतः, स महादेवः, तस्मिन् चेतो येषां ते तद्भागवतचेतसः.

18

9–11 This evidently refers to Paraśurāma. But Paraśurāma is no where mentioned to have killed his father. Actually he beheaded his mother at his father's behest. The incident alluded to in 10[a] is not generally known. Cn: पितृतुल्या विप्राः, 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः इति स्मृतेः ज्येष्ठा भ्रातरः, तेषां वधेन.

14 [a]) For Asita Devala, see crit. note on 9.48. 23[a]. — [c]) Cn : शक्रस्य धर्मशास्त्रे क्वचिदन्यथाकरणात्कुपितस्य.

15 [a]) Gṛtsamada is traditionally believed to be the ṛṣi of the second maṇḍala of *ṚV*. His friendship

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

with Indra is referred to in connection with the background of *ṚV* II. 12. आजमीढ = युधिष्ठिर.

16 ^{ab}) This Vasiṣṭha is obviously different from Maitrāvaruṇa Vasiṣṭha of *ṚV*.

17 ^{cd}) **Cu** : पापं (for हृर्षं) अनवधानं क्रौर्यं वा त्यक्त्वा, हे द्विजोत्तम गृत्समद, पुनः समीक्षस्व सम्यगुच्चर.

18 ^{b}) **Cu** : प्राह शम्तुं पुनर्वचः । प्राह शस्तं पुनर्वचः इति वा पाठः.

21 ^{d}) **Cn** : युवयोः गृत्समदशतक्रत्वोः ; **Cu** : युवयोः गृत्समद-वसिष्ठयोः.

23 ^{cd}) Read युधिश्रेष्ठ for युधि श्रेष्ठ. **Cu** seems to make a confusion between मे and ते : मध्ये युधिष्ठिरप्रशंसनमाह, न मे तात [इति]। युधिश्रेष्ठ युधिष्ठिर, ते तव, विद्यया तत्त्वज्ञानेन, समः पण्डितः सदसद्विवेकी नास्तीति भावः.

24 For जैगीषव्य, see 9. 49.

25 ^{ab}) Even in view of the fact that Gārgya (Garga : see crit. note on 9. 36. 15–17), who is traditionally known as an eminent astronomer-astrologer, is the speaker, the reading काल- (for कला-) is preferable. For चतुःषष्ट्यङ्गं कालज्ञानम्, cf. : गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि, उपाङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः। चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधाः" इति (वाचस्पत्यम् १. ७४). [As for the 64 *kalās*, authors differ in their enumeration and interpretation of them. Vātsyāyana's *Kāmasūtra* (1. 3. 15) mentions 64 *aṅgavidyās*.]

27 ^{c}) **Cu** : श्रिया शोभया वासो यस्य सः। श्रियः [लक्ष्म्याः] आवासः इति वा.

29 ^{a}) **Cu** reads संभावनायास्याः and understands it as a double *saṁdhi* : मयि महादेवे तव अस्याः संभावनायाः भक्तिरूपायाः फलात् कृष्णः वेदव्यासः पुत्रो भविष्यति। संभावनायास्याः इति प्रयोगः आर्षः.

35 [Crit. App., line 4 : read 'तपः शौचं दया सत्यम्'.]

36 ^{a}) **Cu** : सकलं, सफलम् इति च पाठः.

49 ^{b}) **Cu** : कालचक्रं रथम्। कालचक्रं बलं च इति [च] पाठः.

19

1 ^{a}) सहधर्मेति : double *saṁdhi*. **Cu** : सहधर्मेति [इति] प्रयोगः आर्षः. — ^{d}) **Cu** : ब्राह्मणीक्षत्रियाद्यभिप्रायेण स्त्रीणाम् इति बहुत्वम्.

2 **Cu** : आर्षः प्राजापत्य आसुर इत्युपलक्षणम्.

6 ^{b}) **Cu** : सूत्रकारः व्यासरूपी. For 'अनृताः स्त्रियः', cf.

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभिता।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः॥
(Cf. *Pañcatantra*, Bom. ed., 1. 195)

7 ^{ab}) Cf. *ṚV* IV. 5. 5 ; also VIII. 33. 17. — ^{cd}) **Cu** : पूर्विका संज्ञा पूर्वाचार्यव्यपदेशः। उपचारः संकेतादिः.

8–9 The arrangement of the stanzas should be changed as follows : $8^{ab} = 8$; $8^{cd} + 9^{abcd} = 9$.

10 As it is, the Aṣṭāvakra-legend does not seem to supply appropriate answers to Yudhiṣṭhira's questions. — ^{c}) **Cu** : दिशा-शब्दः आकारान्तः, 'दिशा वाचा क्षुधा गिरा' इति दर्शनात्। ...अतीतानागतवर्तमानविषयस्य साक्षात्कारित्वाद्[त्वं] भीष्मस्य इति कृत्वा विपुलोपाख्यानानन्तरं युधिष्ठिरस्य पुनः विवाहादिप्रश्नो भविष्यतीत्यालोच्य एतत्प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं तत्रैव दास्यामीति चेतसि संप्रधार्य अत्र स्त्रीस्वभावमात्रं कथयाति इतिहासद्वारा। इतिहासपदेन यद्यपि पूर्ववृत्तप्रामाणिकदर्शनं प्राप्यते तथापि अतिप्राचीनत्वख्यापनार्थं पुरातनं इति स्थले [स्थले] विशेषणं दीयते इति तात्पर्यमुत्तरोत्तरमिति बोध्यम्.

11 ^{a}) The vulgate reads निर्वेष्टुकामः [**Cn** : निर्वेष्टुकामः दारसंग्रहार्थी], but this *v. l.* has remained to be mentioned in Crit. App. **Cu** : निर्वेष्टुकामः वोढुकामः.

14 ^{cd}) **Cu** : वदान्यस्य अष्टावक्राय कन्यादाने यदिदं वचनं तस्य तात्पर्यमग्रे स्पष्टं भविष्यति.

19 ^{a}) **Cu** इदं (for इष्टं).

20

4 ^{d}) **Cu** कौशे (for कौश्ये).

8 ^{d}) Maṇibhadra was an army-commander of Kubera. He is said to have been defeated on the Kailāsa mountain by Rāvaṇa's army-commander Prahasta (*Rām.* 6. 19. 11).

10 ^{c}) Kubera was the son of sage Viśravas.

17 ^{cd}) **Cu** : भगवन्तं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः। भवच्छन्दं समाज्ञाय इति पाठः.

21 ^{b}) **Cn** : पदार्थाभिनयो वाक्यार्थाभिनयश्च यत्र वर्तते तत्प्रनृत्तम्। तत्प्रियाः अप्सरसः प्रनृत्ताप्सरसः। मध्यमपदलोपी समासः.

22 **Cu** : दिव्यं संवत्सरं तत्र- ऋषिः (ऋर्षि?) अष्टावक्रमुपागमत्। दिव्यं संवत्सरं कर्तृ ज्ञेयम्। यत्र महातपा एष अष्टावक्र आवसत् तत्र दिव्यमपि संवत्सरं सुखेन क्षणप्रायं भूत्वा ऋषिमगच्छदिति भावप्रधानो निर्देशः कर्तव्यः। ऋर्षि ऋषित्वम्। दिव्ये ऋषिरुपावसत् इति पाठः कचित्। यद्वा दिव्यं संवत्सरं गान्धर्वे नृत्ये [प्रवृत्ते] सति ऋषित्वमुपागमत् प्राप्तवान्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

29 [b]) Cu : कैलासं स्थानमुत्तमम् । कैरातं स्थानमुत्तमम् [इति] क्वचित्पाठः.

32 [b]) Cu : भगवान् अष्टावक्रः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां [भग इतीरणा] ॥ तद्वान्.

[Cn quotes (on st. 26) :

उत्पत्तिं च निरोधं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥]

— [d]) Cu : पुष्करिण्यः पुष्करिणीः.

39 [cd]) Cu : अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु यत्र वै । तेऽत्र वै इति च पाठः.

40 Cu : कन्यानां ([d]) विशेषणं कन्यापरिवृताः ([a]). सप्त = connected with the seven quarters (besides the North).

45 [a]) Cu : तद्दर्शनानन्तरं तद्विषये स्वीकारं चाकरोदित्याह स्वस्तीति । स्वस्तिशब्दः स्वीकारे.

53 [c]) Cu : कामेन मोहिता चाहमिति । 'अविनीतोऽभिलाषस्य प्रवाहः काम उच्यते'.

21

3 [a]) Cn : उत्सादितः चालितः.

7 [ab]) Cv : मोहः किं नु किंप्रयोजनः । यत्तत्त्वं इदमेव मे भवेदितीयं तस्य बुद्धिरभूत् इति योजना. (This explanation is, however, not at all clear.)

197* This was inserted obviously to make the context of st. 10 clearer.

11 Cu (rather strangely) : सा तदा इति । तदा रमणावसरे । तेन विप्रेण अष्टावक्रेण, तथा वृत्ता व्यवहृता सती वृद्धा स्त्री निवर्तिता निवृत्तिपरा अभवदित्यर्थः.

16 [c]) Cu : आत्मानं स्पर्शयामि दोषेणात्मानं लेपयिष्यामि । तव दोषो न भविष्यतीति भावः.

21 "As is my (attitude towards you), so is yours (towards me); as is your (attitude towards me), so is mine (towards you). (We have mutual sexual attraction for each other.) There is, (however,) this doubt or question (*jijñāsā.*) Will (my yielding to my desire), indeed, not mean frustrating the intention of that sage (Vadānya) ?" Cn : तत्कर्तृका (ऋषिकर्तृका) इयं जिज्ञासा मम परीक्षा, किमियं साधुरसाधुर्वेति.

22-24 These stanzas (and perhaps also 21[cd]) constitute the 'thought', and not the 'speech', of Aṣṭāvakra (cf. 201*). Cu : मध्ये अष्टावक्रस्य विभावनं ज्ञेयं, किं नु इति.

23 [cd]) "Today she bears here the form of a young and beautiful maiden; but what would be her later form like ?" (Formerly she was old and decrepit; but now she is young and beautiful. There is, therefore, no knowing what form she will assume hereafter.) In this connection, cf. 13. 22. 2. Cn : अत्र असिन्विषये, किं उत्तरं श्रेउतरं, पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत एतस्याः स्वीकारः कर्तव्यः इति भावः. (This is rather farfetched. Cn seems to connect 23[d] with 24 rather than with 23[abc].)

24 [a]) यथा = whatever it might be. — [b]) Cu : न व्युत्थास्ये न धर्ममुल्लङ्घ[यिष्ये], विपरीताचरणे उत्थानं न करिष्ये इति.

22

3 [ab]) "This sexual desire prevails (everywhere) in the heaven and on the earth." Cu : एषा काम्या ब्राह्मणेच्छा (?). — [d]) Cu : हे सत्यविक्रम । 'सर्वातिशायि सामर्थ्यं विक्रमं परिचक्षते'.

9 [b]) "You gave a proper answer." — [cd]) Cn : सा (for एषा) काम्या अनतिक्रमणीया; Cu (rather strangely): एषा उत्तरा दिक् । त्रिभिर्लोकैः स्वर्गमर्त्य[लोक]पातालवासिभिः । अनतिक्रमणीया अनुलङ्घनीया.

23

1 [c]) Cn : लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादिलिङ्गवन्तम्; Cu : लिङ्गिनं [विशिष्ट]वेषधारिणम्.

2 Cu : 'स्वाचारवान् पात्रम्' इत्युत्सर्गतः कथयति, स्ववृत्तिमभिपन्नाय इति । लिङ्गी यद्यपि [अपि यदि ?] निजाचारवान् भवति स तावत्पात्रमिति बाधकं विना जानीहि ।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
आचाराद्विमुखं मूढं न पुनाति कदाचन ॥ इत्युक्तं पुराणे ।
......तपस्विनौ उक्तप्रकारेणाधिकारिणौ.

3 [a]) Cu : श्रद्धया परयाप्रीतः इति पाठः । परयापूतः इति क्वचित्पाठः । श्रद्धया हव्यकव्यादिदानेन दोषस्य शङ्कैव नोदेतीत्याशङ्क्य । संधिनिर्दिष्टः अकारो बोध्यः । श्रद्धया परया श्रेष्ठया अप्रीतः अपूतो वा । हव्यं देवदेयम् । कव्यं पितृदेयम् । "दानं स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकं परस्वत्वापादनम्". Cn also reads श्रद्धया परया अपूतः, though the text given in the vulgate reads श्रद्धया परया पूतः. Satisfactory sense can be derived from both the readings.

4 Cu : उक्तं चादिपर्वणि श्रद्धावत्त्वं दानादौ, "तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः" (1. 1. 210) इत्यादि.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

5 This is to be understood in the sense of a question: "Why is it that one need not examine the credentials of a Brāhmaṇa officiating in a rite pertaining to gods...... ?"

6 Cu : देवपक्षे देवस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्। ब्राह्मणस्तत्र हव्यं न साधयते। दैवादेव तत् सिध्यति। न तत्र ब्राह्मणस्य भद्राभद्रपरीक्षा। यत्र पुनः ब्राह्मणः साधयते अर्थात् कव्यादि, तत्र ब्राह्मणस्य साधकत्वे अस्ति च परीक्षा, यतो विद्वान्ब्राह्मणः [एव] साधको भवति.

7 ab) "(But, in connection with the rites pertaining to Pitṛs,) the (officiating) Brāhmaṇas (should) always (be) well-versed in *Brahman*-lore." Cu : ब्रह्मवादिनो वेदवादकाः ब्राह्मणाः न परीक्ष्याः, अन्ये तु परीक्ष्या इति। निन्दितब्राह्मणे हव्यादिदाने दोषकथनात्। तथा च मनुः, "अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" (Manu. 3. 170) इति.

8 a) अपूर्वः = a stranger.

11 b) Cu : नेष्टुः (for लोष्टो) आमगुडकम्. — d) Cu : त्रिवृत्तिः त्रिवेदी ऋक्सामयजुर्वेदीत्यर्थः.

12 c) Cu : गतिर्न भवन्ति न प्रभवन्ति, ऊषरभूमौ बीजवपनवत्.

13 Cu : अग्निर्व्यतिरेकमुखेन पात्रं निर्दिशति अधीयान इति.

15 Cu. v : प्रकृष्टायुः मार्कण्डेयः. Mārkaṇḍeya is usually mentioned along with the seven *cirajīvins.*

17 Cu : आदिष्टिनः परिवारग्रस्ताः इति; (those who have persons under them whom they can command?); Cn : आदिष्टं 'द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चर' इति गुर्वादेशः, तद्वन्तः.

18 a) Cn : अनेकान्तं अनेकफलाकारं इत्यर्थः; Cu : पौर्वापर्यानपेक्षया प्रकीर्णकं प्रश्नं करोति अनेकान्तमित्यादि। अनेकान्तं अनेकसमयानन्तरं अन्तः समाप्तिः यस्य तं धर्ममित्यन्वयः. — c) Cu : किं निमित्तं भवेदत्र। किं न्विष्टितं इति पाठे इष्टितं इच्छाविषयीभूतम्. Cn mentions *v. l.* एतत् (for तत्र).

19 a) Cu : भूतानामनभिद्रोहः अहिंसा.

22 Cn connects this with विप्रां in 21c. This, though obvious, is not quite satisfactory. It would perhaps be better if (as PCR suggests) the genitives were understood in the sense of dative and connected with ददाति in 21b.

23 ab) Cn : वैश्वदेवं तत्संबन्धिनं हन्तकारं [हन्तकार = offering to be made to a guest]। ब्रह्मचारिणे इति संन्यासिनोऽप्युपलक्षणम्। "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति स्मृतेः; Cu : वैश्वदेवं पाकसंस्कारहोमद्रव्यम्.

24 b) Cu : किं परं धर्मलक्षणम्। ब्रह्मलक्षणं (cf. S) चेति [इति च] पाठः.

25 a) ब्रह्मचर्यात् (in many MSS.) is obviously an improvement made to suit the context.

27 a) Cu : कल्यं प्रथमतः यौवनाद्यवसरे इत्यर्थः.

24

1 b) Cu : पित्र्ये, पैत्र्ये इति वा पाठः (for धर्मे).

3 b) Cn : उपपत्तिभिः आदरादिभिः युक्तः सन्; Cu : उपपत्तितः निजविभवानुरूपात्.

4 b) Cu : कालिः कलहः। अस्यां शालायां [सर्व] सर्वप्राण्यर्थे सिद्धमिति शब्दितम्.

6 c) Cu : अवधूतं फूत्कारेण जनितकम्पनम्.

7 a) Cn : निरोङ्कारेण अननुज्ञातेन शूद्रेण वा; Cu : निरोङ्कारेण 'अमृतोपस्तरणमसि' इतिशून्येन. — b) Cu : सशस्त्रेण। शस्त्रपदमुपलक्षणं द्रव्यान्तरादियुक्तेन.

8 b) Cn : परिमुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन्वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव; Cu : परिमुक्तं पूर्वसेवितम्.

11 c) Cu : उपचारैः (for दुराचारैः) 'श्राद्धं कर्तव्यं' इति याचितद्रव्यैः.

12 c) Cn : विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते; Cu : विसर्गस्य त्यागस्य; Cv : विसर्गस्य दानस्य.

13 d) Cv : कित् स्थाने रोगापनयने चेति धातोः केतनं स्थानं, 'पितुः स्थाने क्षणः क्रियताम्' इति श्राद्धे स्थानं दातुं अर्हन्ति; Cu : केतनं निमन्त्रणम्.

15 a) Cu : देवलकाः वेतनेन मठाधिकारिणः.

16 b) Cu : पूरका (for प्लवका) वादकास्तथा। पूरगा वादका इति च पाठः। पूरका नृत्यकराः। पूरगा इति पाठे मन्थकगामिनः.

18 ab) Cn : अनुयोक्ता भृतकाध्यापकः, अनुयुक्तः भृतकाध्येता; Cu : अनुयोक्ता सर्वाभियोज्यः। [अनुयुक्तः] पूर्वमन्येन निमन्त्रितः सन् पश्चादन्येन निमन्त्रितः; Cv : अनुयोक्ता **दानेन अध्ययनं वद इति नियोगकर्ता.

19 ab) Cu : अग्रणीः ग्रहावेक्षणादौ अधिकारीकृतः। वर्णावर्णः [वर्णावरः] शूद्रः, तत्परिग्रहः तत्सेवी च; Cv : यः पूर्वं अग्रणीः सेनानायकः कृतः। पश्चाद् वर्णाचारपरिग्रहोऽभूदित्यर्थः; Cn : वर्णावरपरिग्रहः शूद्रापतिः. [PCR explains *agraṇī* as a Brāhmaṇa to whom the food and other offerings made to the Preta in the first *śrāddha* are given away.]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

29 ^{b}) Cu : कैलासं स्थानमुत्तमम् । कैरातं स्थानमुत्तमम् [इति] क्वचित्पाठः.

32 ^{b}) Cu : भगवान् अष्टावक्रः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां [भग इतीरणा] ॥ तद्वान्.

[Cn quotes (on st. 26):

उत्पत्तिं च निरोधं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥]

—^{d}) Cu : पुष्करिण्यः पुष्करिणीः.

39 ^{cd}) Cu : अतिथिं समनुप्राप्तमभिजानन्तु यत्र वै । तेऽत्र वै इति च पाठः.

40 Cu : कन्यानां (^{d}) विशेषणं कन्यापरिवृताः (^{a}). सप्त = connected with the seven quarters (besides the North).

45 ^{a}) Cu : तद्दर्शनानन्तरं तद्विषये स्वीकारं चाकरोदित्याह स्वस्तीति । स्वस्तिशब्दः स्वीकारे.

53 ^{c}) Cu : कामेन मोहिता चाहमिति । 'अविनीतोऽभिलाषस्य प्रवाहः काम उच्यते'.

21

3 ^{a}) Cn : उत्सादितः चालितः.

7 ^{ab}) Cv : मोहः किं नु किंप्रयोजनः । यत्तत्त्वं इदमेव मे भवेदितीयं तस्य बुद्धिरभूत् इति योजना. (This explanation is, however, not at all clear.)

197* This was inserted obviously to make the context of st. 10 clearer.

11 Cu (rather strangely) : सा तदा इति । तदा रमणावसरे । तेन विप्रेण अष्टावक्रेण, तथा वृत्ता व्यवहृता सती वृद्धा स्त्री निवर्तिता निवृत्तिपरा अभवदित्यर्थः.

16 ^{c}) Cu : आत्मानं स्पर्शयामि दोषेणात्मानं लेपयिष्यामि । तव दोषो न भविष्यतीति भावः.

21 "As is my (attitude towards you), so is yours (towards me); as is your (attitude towards me), so is mine (towards you). (We have mutual sexual attraction for each other.) There is, (however,) this doubt or question (*jijñāsā.*) Will (my yielding to my desire), indeed, not mean frustrating the intention of that sage (Vadānya)?" Cn : तत्कर्तृका (ऋषिकर्तृका) इयं जिज्ञासा मम परीक्षा, किमियं साध्वसाध्वीति.

22-24 These stanzas (and perhaps also 21^{cd}) constitute the 'thought', and not the 'speech', of Aṣṭāvakra (cf. 201*). Cu : मध्ये अष्टावक्रस्य विभावनं ज्ञेयं, किं नु इति.

23 ^{cd}) "Today she bears here the form of a young and beautiful maiden; but what would be her later form like?" (Formerly she was old and decrepit; but now she is young and beautiful. There is, therefore, no knowing what form she will assume hereafter.) In this connection, cf. 13. 22. 2. Cn : अत्र अस्मिन्विषये, किं उत्तरं श्रेष्ठतरं, पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागः उत एतस्याः स्वीकारः कर्तव्यः इति भावः. (This is rather farfetched. Cn seems to connect 23^{d} with 24 rather than with 23^{abc}.)

24 ^{a}) यथा = whatever it might be. —^{b}) Cu : न व्युत्थास्ये न धर्ममुल्लङ्घ[यिष्ये], विपरीताचरणे उत्थानं न करिष्ये इति.

22

3 ^{ab}) "This sexual desire prevails (everywhere) in the heaven and on the earth." Cu : एषा काम्या ब्राह्मणेच्छा (?). —^{d}) Cu : हे सत्यविक्रम । 'सर्वातिशायि सामर्थ्यं विक्रमं परिचक्षते'.

9 ^{b}) "You gave a proper answer." —^{cd}) Cn : सा (for एषा) काम्या अनतिक्रमणीया ; Cu (rather strangely): एषा उत्तरा दिक् । त्रिभिर्लोकैः स्वर्गमर्त्य[लोक]पातालवासिभिः । अनतिक्रमणीया अनुलङ्घनीया.

23

1 ^{c}) Cn : लिङ्गिनं ब्रह्मचारिणं संन्यासिनं च दण्डादिलिङ्गवन्तम्; Cu : लिङ्गिनं [विशिष्ट]वेषधारिणम्.

2 Cu : 'स्वाचारवान् पात्रम्' इत्युत्सर्गतः कथयति, स्ववृत्तिमभिपन्नाय इति । लिङ्गी यद्यपि [आपि यदि?] निजाचारवान् भवति स तावत्पात्रमिति बाधकं विना जानीहि ।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे ।
आचारविमुखं मूढं न पुनाति कदाचन ॥ इत्युक्तं पुराणे ।

......तपस्विनौ उक्तप्रकारेणाधिकारिणौ.

3 ^{a}) Cu : श्रद्धया परयाप्रीतः इति पाठः । परयापूतः इति क्वचित्पाठः । श्रद्धया हव्यकव्यादिदानेन दोषस्य शङ्कैव नोदेतीत्याशङ्कय । संधिनिर्दिष्टः अकारो बोध्यः । श्रद्धया परया श्रेष्ठया अप्रीतः अपूतो वा । हव्यं देवदेयम् । कव्यं पितृदेयम् । "दानं स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकं परस्वत्वापादनम्". Cn also reads श्रद्धया परया अपूतः, though the text given in the vulgate reads श्रद्धया परया पूतः. Satisfactory sense can be derived from both the readings.

4 Cu : उक्तं चादिपर्वणि श्रद्धावत्त्वं दानादौ, "तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः" (1. 1. 210) इत्यादि.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

5 This is to be understood in the sense of a question: "Why is it that one need not examine the credentials of a Brāhmaṇa officiating in a rite pertaining to gods...... ?"

6 Cu : देवपक्षे देवस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात्। ब्राह्मणस्तत्र हव्यं न साधयते। दैवादेव तत् सिध्यति। न तत्र ब्राह्मणस्य भद्राभद्रपरीक्षा। यत्र पुनः ब्राह्मणः साधयते अर्थात् कव्यादि, तत्र ब्राह्मणस्य साधकत्वे अस्ति च परीक्षा, यतो विद्वान्ब्राह्मणः [एव] साधको भवति.

7 ab) "(But, in connection with the rites pertaining to Pitṛs,) the (officiating) Brāhmaṇas (should) always (be) well-versed in *Brahman*-lore." Cu : ब्रह्मवादिनो वेदवादकाः ब्राह्मणाः न परीक्ष्याः, अन्ये तु परीक्ष्या इति। निन्दितब्राह्मणे हव्यादिदाने दोषकथनात्। तथा च मनुः, "अव्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा। अपाङ्क्तैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" (Manu. 3. 170) इति.

8 a) अपूर्वः = a stranger.

11 b) Cu : नेष्टुः (for लोष्टो) आमगुडकम्. — d) Cu : त्रिवृत्तिः त्रिवेदी ऋक्सामयजुर्वेदीत्यर्थः.

12 c) Cu : गतिर्न भवन्ति न प्रभवन्ति, ऊपरभूमौ बीजवपनवत्.

13 Cu : अग्निर्व्यतिरेकमुखेन पात्रं निर्दिशति अधीयान इति.

15 Cu. v : प्रकृष्टायुः मार्कण्डेयः. Mārkaṇḍeya is usually mentioned along with the seven *cirajīvins*.

17 Cu : आदिष्टिनः परिवारग्रस्ताः इति; (those who have persons under them whom they can command ?); Cn : आदिष्टं 'द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं चर' इति गुर्वादेशः, तद्वन्तः.

18 a) Cn : अनेकान्तं अनेकफलाकारं इत्यर्थः; Cu : पौर्वापर्यानपेक्षया प्रकीर्णकं प्रश्नं करोति अनेकान्तमित्यादि। अनेकान्तं अनेकसमयानन्तरं अन्तः समाप्तिः यस्य तं धर्ममित्यन्वयः. — c) Cu : किं निमित्तं भवेदत्र। किं न्विष्टितं इति पाठे इष्टितं इच्छाविषयीभूतम्. Cn mentions *v. l.* एतत् (for तत्र).

19 a) Cu : भूतानामनभिद्रोहः अहिंसा.

22 Cn connects this with विप्रां in 21c. This, though obvious, is not quite satisfactory. It would perhaps be better if (as PCR suggests) the genitives were understood in the sense of dative and connected with ददाति in 21b.

23 ab) Cn : वैश्वदेवं तत्संबन्धिनं हन्तकारं [हन्तकार = offering to be made to a guest]। ब्रह्मचारिणे इति संन्यासिनोऽप्युपलक्षणम्। "यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति स्मृतेः; Cu : वैश्वदेवं पाकसंस्कारहोमद्रव्यम्.

24 b) Cu : किं परं धर्मलक्षणम्। ब्रह्मलक्षणं (cf. S) चेति [इति च] पाठः.

25 a) ब्रह्मचर्यात् (in many MSS.) is obviously an improvement made to suit the context.

27 a) Cu : कल्यं प्रथमतः यौवनावसरे इत्यर्थः.

24

1 b) Cu : पित्र्ये, पैत्र्ये इति वा पाठः (for धर्मे).

3 b) Cn : उपपत्तिभिः आदरादिभिः युक्तः सन्; Cu : उपपत्तितः निजविभवानुरूपात्.

4 b) Cu : कालिः कलहः। अस्यां शालायां [सर्वं] सर्वप्राण्यर्थे सिद्धमिति शब्दितम्.

6 c) Cu : अवधूतं फूत्कारेण जनितकम्पनम्.

7 a) Cn : निरोङ्कारेण अननुज्ञातेन शूद्रेण वा; Cu : निरोङ्कारेण 'अमृतोपस्तरणमसि' इतिशून्येन. — b) Cu : सशस्त्रेण। शस्त्रपदमुपलक्षणं द्रव्यान्तरादियुक्तेन.

8 b) Cn : परिभुक्तं देवातिथिपितृबालकादीन्वर्जयित्वा भुक्तं स्वेनैव; Cu : परिभुक्तं पूर्वसेवितम्.

11 c) Cu : उपचारैः (for दुराचारैः) 'श्राद्धं कर्तव्यं' इति याचितद्रव्यैः.

12 c) Cn : विसर्गस्य ब्राह्मणे दानस्य पात्रभूते; Cu : विसर्गस्य त्यागस्य; Cv : विसर्गस्य दानस्य.

13 d) Cv : कित् स्थाने रोगापनये चेति धातोः केतनं स्थानं, 'पितुः स्थाने क्षणः क्रियताम्' इति श्राद्धे स्थानं दातुं अर्हन्ति; Cu : केतनं निमन्त्रणम्.

15 a) Cu : देवलकाः वेतनेन मठाधिकारिणः.

16 b) Cu : पूरका (for प्लवका) वादकास्तथा। पूरगा वादका इति च पाठः। पूरका नृत्यकराः। पूरगा इति पाठे मन्थकगामिनः.

18 ab) Cn : अनुयोक्ता भृतकाध्यापकः, अनुयुक्तः भृतकाध्येता; Cu : अनुयोक्ता सर्वाभियोज्यः। [अनुयुक्तः] पूर्वमन्येन निमन्त्रितः सन् पश्चादन्येन निमन्त्रितः; Cv : अनुयोक्ता **दानेन अध्ययनं वद इति नियोगकर्ता.

19 ab) Cu : अग्रणीः ग्रहावेक्षणादौ अधिकारीकृतः। वर्णावर्णः [वर्णावरः] शूद्रः, तत्परिग्रहः तत्सेवी च; Cv : यः पूर्वं अग्रणीः सेनानायकः कृतः। पश्चाद् वर्णाचारपरिग्रहोऽभूदित्यर्थः; Cn : वर्णावरपरिग्रहः शूद्रापतिः. [PCR explains *agraṇī* as a Brāhmaṇa to whom the food and other offerings made to the Preta in the first *śrāddha* are given away.]

CC-0. In Public Domain. Sanskrit Academy Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

20 [b]) Cu : मृतनिर्यातकाः अन्त्येष्टिविधिकर्तारः.

21 [b]) Cn : गणपूर्वाः ग्रामण्यः ; Cu : गणपूर्वाः गणाधिकारिणः. [PCR : "those whose antecedents are vile" (?).]

23 [a]) Cn : स्त्रीपूर्वाः स्त्रीजिताः स्त्रीपण्यापजीविनः वा। काण्डपृष्ठः वैश्यापतिः ; Cu : स्त्रीपूर्वाः स्त्री पूर्वं प्रधानं कार्यं येषां ते स्त्र्यधीना इत्यर्थः। स्त्र्याकाराः इति केचित्। काण्डपृष्ठाः काण्डजीविनः ; Cv : काण्डपृष्ठाः काण्डा बाणाः पृष्ठे येषां ते तथोक्ताः तूणीवद्धपृष्ठाः इत्यर्थः. Cab (seem to read the st. differently) : "त्रिपूर्वः (for स्त्रीपूर्वः?) काण्डपृष्ठश्च यवनो दार्वजस्तथा। अजपो ब्राह्मणोऽनग्निः [श्राद्धे] नार्हति केतनम्" अस्यार्थः [Ca : त्रिपूर्व इत्यादि]। त्रिपूर्वः क्षेत्रजः पुनर्भूजातो वा। काण्डपृष्ठः काण्डीर इति राज्ञो वेतनभुक्। संधिविग्रह[यु]क्तो वा [Ca : संधिविग्रहग्राह (?)] वा। यवनो [य] वनदेशजः। दार्वजः दार्वदेशोद्भवः पतितजो [Cb : प्रतिव्रजो (?)] वा। अजपः संध्यावन्दनहीनः [Ca : संध्याद्वयहीनः]। अनग्निः आवसथ्याग्निहीनः अहोमकृत् वा [Cb : om.]। एवंभूतो ब्राह्मणः न श्राद्धादिषु केतनं निमन्त्रणमर्हति इत्यर्थः. स्त्रीपूर्वाः may also be explained as : स्त्रीपूर्वाः पूर्वं स्त्रीलिङ्गधारिणः पश्चात्पुरुषाः शिखाण्डिवत्. [Crit. App., line 4 : read वैश्यापतिः for वेश्यापतिः.]

29 [ab]) Cu : संध्याद्वयस्यावश्यकरणार्थं पौनःपुन्येन नानानिर्देशेन कथयति उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः। ... यद्वा विध्यन्तरं कथयति। उदिते परमैश्वर्ये सति अस्तमितः, अस्तमित इव, न तु ऐश्वर्यमदेन मत्त इव। वक्ष्यति च 'अनाथो ब्राह्मणश्चैव यावद्वित्तचयो महान्'। एवमस्तमिते दारिद्र्ये सति उदित इव हर्षित इव सकलनिजकर्मणि तत्परः। न तु द्रव्यहीनः स निजकर्मपाती। एवंभूतो ब्राह्मणो निमन्त्रणक्षमः। यद्वा उदितानुदित[होमः, उदितहोमाशक्तौ] अस्तमितहोमः, अस्तमितहोमाशक्तौ उदितहोमः इति.

31 [c]) Cu : सोमं सोमयागावमतं जलम्.

34 [a]) Cu : अपवर्गः दानादिविधिः ; Cv : अपवर्गे श्राद्धापवर्गे. Cn gives ह्रीयमाणः as *v. l.* for क्रियमाणे ; this should have been mentioned in Crit. App. — [c]) युक्तं = relevant utterances like अस्तु, स्वधा. [PCR : "refuses to utter the word *yukta* (= well-applied or well-performed)."] — [d]) Cv : गवि यदनृतं [गवानृतम्]। 'विप्राय गां ददामि' इत्युक्त्वा पुनर् 'न' इति वचनम्। गोस्तृणादिकं दर्शयित्वा पुनरदानम्. [PCR : "the sin of swearing falsely in a suit for land (?).]

35 [c]) Cu : सोमक्षयः अमावास्या. Cv मासः (for मांसं) पौर्णमासी। आरण्यं तपोवनम्.

36 [ab]) Cu : श्राद्धापवर्गे विप्रस्य पुरा (for स्वधा) वै मुदिता भवेत्। [स्वधा वै] स्वदिता भवेदिति च पाठे स्वधाशब्देन श्राद्धमुपलक्ष्यते। श्राद्धशेषे ब्राह्मणस्य स्वधा श्राद्धं स्वदिता सुखभोजिता भवेत्। भोजनारूपा उत्तरा प्रतिपत्तिः, [तस्याः] आवश्यकत्वात्। पाठान्तरे, श्राद्धशेषे स्वधा मुदिता शोभनोदिता भवेत्। स्वधाशब्दः [न्देन] स्वीकारो बोध्यः। तत्रैवायं पाठः साधुः ; Cv : 'श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वधिता भवेत्' इत्यत्र। 'ॐ स्वधा,' 'अस्तु स्वधा,' 'स्वधाः संपद्यताम्' इति स्वधा। स्वधीता(?) सम्यगधीता भवेत्.

39 [cf]) Cu : स्त्रीशूद्राणाममन्त्रोक्ता इति भावः.

40 [c]) Cv : वाल्वजी काशाख्यदर्भमयी। "उलपा वल्वजा प्रोक्ता इषीका काश उच्यते" इति हलः (cf. हलायुध, 2. 37).

42 [c]) Cu : यवीयान् लघुः [reduced to an inferior status].

53 [a]) Cv : अकल्कस्यापि (for अकल्ककस्य) विप्रस्य इत्यत्र। कल्कं औषधं तद्राहितस्य वैद्यानुपजीविनः इत्यर्थः.

62 [c]) Cn : परेषां दोषस्य इति शेषः ; Cu : सूचकाः परेषां संबन्धे खलाः.

65 [cd]) Cn : आशायाः छेदमित्येकदेशानुषङ्गः, कुर्वन्तीति शेषः ; Cu : मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः। मित्रच्छेदं तथा कुर्युः इति च पाठः। मित्रच्छेदं तथाशायाः इति पाठे समासनिविष्टछेदशब्दस्य विच्छेदः कर्तव्यः। कुर्युरित्यध्याहारः.

67 [c]) Cn : प्रत्यवसिताः आरुढपतिताः ; Cu : प्रत्यवासिताः (for प्रत्यवसिताः) परवञ्चकाः.

69 [a]) Cn : पर्यश्नन्ति परित्यज्य अश्नन्ति ; Cu : पर्यश्नन्ति वर्जयन्ति.

73 [c]) Cn : अन्तरं यान्ति अन्तराया भवन्ति ; Cu : अन्तरं छिद्रम्.

75 [b]) Cv : श्वभ्रैः भूगर्तैः.

77 [a]) Cv : अप्राप्तदमकाः अप्राप्तकाले वृषभाणां वृषणपषणकर्तारः.

82 Cu : स्वर्गभागित्वकथनप्रतिज्ञाया (81[cd]) अनन्तरमपि निरयगामित्वकथनं एकपद्यं सर्वेष्वेव तु इति. The explanation given by Cn (and PCR) is farfetched.

97 Cu : विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः। ते वै नराः स्वर्गगामिनः। [एतत्] स्पष्टम्। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभाः [इति च] सविसर्गपाठः। अर्थश्चायम्। कर्तार इति क्रियापदम्। तृन्तृचोरेकशेषेण प्रत्ययद्वयम्। तृन्पक्षे षष्ठीनिषेधेन। विहारावसथोद्यानकूपारामप्रपासभाकर्तारः स्वर्गगामिनः। तृच्पक्षे कर्मणि षष्ठी।

25

3 [a]) चतुर्थः = fourth in the line of Vasiṣṭha : Vasiṣṭha–Śakti–Parāśara–Vyāsa.

5 Cu : आतिदेशिकब्रह्महत्यामाह ब्राह्मणमिति.

217* This seems to have been a kind of marginal gloss on *vṛttim harati* (6[c]).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

26

3 a) Cu : इदमङ्गिरसा इति च पाठः.

7 For the identification of the various rivers, places, etc., reference should be made to P. V KANE, *History of Dharmaśāstra*, Vol. IV : List of Tirthas (K) and B. C. LAW, *Historical Geography of Ancient India* (L). Candrabhāgā = Chenab : this river rises in the Himalayas in two streams–Candrā and Bhāgā –which join at Taṇḍi. Vitastā = Jhelum.

9 Puṣkara : see crit. note on 9. 37. 11; Prabhāsa : see crit. note on 9. 34. 36; Naimiṣa : see crit. note on 9. 36. 35; Devikā (K 746, L 74).

10 a) Hiraṇyabindu : on the mountain Kālaṁjara.

11 Gandhamādana (K 752, L 76); Karatoyā (K 764, L 34, 224).

12 Gaṅgādvāra is often identified with Haridwar; Kuśāvarta (K 773); Kanakhala (K 762, L 89). Cn : गङ्गाद्वारादयोऽत्र ब्रह्मगिरौ गोदावर्यनुगता एव ग्राह्या भागीरथीमाहात्म्यस्य अग्रे स्वातन्त्र्येण वर्ण्यमानत्वात्. — d) Cu : परं व्रजेत् । दिवं व्रजेत् इति च पाठः.

14 c) Cu : महेश्वरस्य त्रिः स्थाने यो नर इति । महेश्वरस्य स्थाने यो नरः त्रिः वारत्रयं अभिषिक्तो भवति स देवताः पश्यति.

15 a) Saptagaṅga (K. 801 : this explanation does not seem satisfactory; S. must have obviously been a single place of pilgrimage).

16 a) Cu : महाश्रमे इति, महाश्रमे तीर्थे. — d) Cu : सिद्धिं अणिमादिसिद्धिं व्रजेत्, जीवन्मुक्तो व्यवहरेत्.

17 b) Bhṛgutuṅga (K 739).

19 c) Cu : रूपवर्चस्कं (for रूपवर्चस्यं) रूपेण तेजस्विताम्.

24 c) Cu : त्रसानां चराणां.

25 a) Devadāruvana (K 745).

27 Citrakūṭa (K 744, L 313–14); Janasthāna (K 710, L 41).

29 d) Cn : अन्तर्धानफलं गन्धर्वादिभोगम्(?).

31 a) Mataṅgavāpī : near Gayā? — cd) Cu : विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् । अर्थकं वै सनातनम् इति पाठे, अनालम्बं तीर्थविशेषं योऽवगाहते स कं ब्रह्म अनुलक्ष्यीकृत्य विगाहतीत्यन्वयः । अन्धकं तीर्थं अनालम्बं शववत् यो विगाहति स सनातनं नित्यस्थानं लभत इति शेषः ।। विगाहति ह्यनालम्बमन्वक्षं वै इति पाठे या मतङ्गवाप्यां विगाहति स्नायात् स अन्वक्षं समक्षं अनालम्बं आलम्बनमात्रशून्यं सनातनं ब्रह्म लभते इत्यन्वयः.

33 a) Gaṅgāhrada : in Kurukṣetra ? — b) Utpalāvana (K 816).

34 b) Kālaṁjara (K 760).

38 a) Brahmaśiras : near Gayā ?

39 Kapotakatīrtha : on the river Sabarmati; Aṣṭāvakra : near Haridwar.

40 Muñjapṛṣṭha : presumably to be identified with Muṇḍapṛṣṭha near Gayā; Gayā : see crit. note on 9. 37. 19. Devaparvata = Devagiri : between Ujjain and Mandasor (Aravali Hills ?).

41 c) Devahrada : on the river Gaṇḍakī.

42 Nandā (K 784); Mahānandā (K 776).

43 a) Urvaśī, in this context, seems to signify some constellation; " at the auspicious time marking the conjunction of Urvaśī and Kṛttikā ". Cn : उर्वशीं उर्वशीतीर्थं (also Cu), कृत्तिकायोगे कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याम्. — c) Lauhitya (K 774, L 232).

44 a) Rāmahrada (K 795). — b) Viśālā (K 822). Cu : विशालायां, विपाशायामिति च पाठः.

45 a) Mahāhrada : near Badrināth.

47 b) Sūrpāraka = Sopara near Bassein.

48 a) Jambūmārga (K 758, L 41).

49 a) Kokāmukha (K 768).

52 b) Ārṣṭiṣeṇa is said to have become a Brāhmaṇa through penance. A sage of this name belonging to the Bhṛgu family is also mentioned. — c) Piṅgā was the second wife of Māṇḍūki, and step-mother of Aitareya.

54 a) Piṇḍāraka (K 790).

55 a) Brahmasaras (K 741).

56 a) Maināka (K 778, L 105).

64 a) Cu : दत्तवान् कथितवान्. — c) Cu : अङ्गिराः समनुज्ञातः, गुरुभिः समनुज्ञातः इति क्वचित्पाठः.

27

15 cd) Cu : प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्मयं परमं ययुः । प्रकाशन्त्यः इति च पाठः । प्रकाशन्त इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा प्रकाशतां ऋषीणां

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

संबन्धे दिशो वीक्ष्य पाण्डवा विस्मयं ययुरित्यन्वयः। पाण्डवानां वा विशेषणम्। प्रकाशन्त इति प्रकाशन्त्यः, प्रकाशन्तीः। द्वितीयार्थे प्रथमा.

24 [b]) केऽऽश्रमाः : a common epic *saṁdhi*; see crit. note on 9. 39. 19. Cn : आश्रमा इति आकारस्य पूर्वरूपमार्षम्.

27 [b]) Cn : गात्राणि अस्थीनि न्यस्तानि गङ्गायाम्.

30 [c]) Cn : व्युष्टिः पुण्यवृद्धिः; Cu : व्युष्टिः फलम्.

37 [cd]) Cu : गवां निर्हारः गोमयः, तस्मान्निर्मुक्ता वहिर्भूता, ये यावकाः यवमुद्गादयः हविष्याः, तेषां भक्षणात् गङ्गाजलपानं विशिष्यते; Cv : गवां निर्हारात् नितरामाहारात्, निर्मुक्तात् यावकात् यवसंबन्धिधान्यात्.

38 [a]) Cu : इन्दुव्रतसहस्रं चान्द्रायणव्रतसहस्रम्. — [d]) "or, perhaps, not equal– the latter (that is, one who drinks the water of the Gaṅgā) belonging to a superior order."

50 [cd]) Cu : स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यत। सर्वासां सरितां श्रेष्ठा इति च पाठः। [स्नाता] स्नानं क्रियते अत्र, स्नाने आधारे क्तः। स्नानाधिकरणानां नदीनां मध्ये गङ्गा श्रेष्ठेत्यर्थः.

52 [a]) Cu : सोमार्कसंस्थानि अमृतानीत्यन्वयः.

72 [b]) त्रिभिः पथिभिः : This presumably refers to the three forms of the Gaṅgā — as the Mandākinī in the heaven, as the Bhāgīrathī or the Gaṅgā on the earth, and as the Bhogavatī in the nether regions. Cu : पथिभिः त्रिभिः तिसृभिः द्वाराभिः.

73 [c]) देवेशः = a human king (?).

75 [a]) Cn : 'अरश्च ण्यश्चारण्यौ तृतीयस्यामितो दिवि' (cf. छा. उ. ८.५.४) इति श्रुतेररण्याख्यसरोद्वयवान् ब्रह्मलोकः अरण्यः तत्र भवैः आरण्यविषयैः. [Crit. App., line 2 : read (for [आ]रण्यैर्).]

81 [a]) Cu : पयस्विनीं, यशस्विनीं इति च पाठः.

83 [b]) Cu : त्रिवर्त्मगां, अलकनन्दादिभेदेन.

87 [a]) Cn : गङ्गां दृष्ट्वा 'इयं गङ्गा' इति अन्यान् गङ्गां दर्शयतः पुरुषस्य, नियतं नियमेन, गङ्गैव प्रतिष्ठा संसारावसानहेतुर्भवति. — [b]) The Gaṅgā had borne in her womb Guha (= Kārttikeya) and gold : cf. 9. 43. — [c]) Cu : त्रिवर्गा (for त्रिमार्गा) धर्मार्थकामरूपा.

88 [a]) Cn : अवनीध्रस्य मेरोः हिमवतो वा पर्वतस्य; Cv : अवनीध्रस्य हिमवतः सुता.

90 [b]) Cu शस्या (for शुम्मा). Cu (also as in the text) त्रिधारा (for इरा).

94 [a]) Cu : उस्रां कमनीयां, मिषतीं पश्यन्तीं अर्थाद्भक्तान्; Cn : मिषतीं पश्यन्तीं सर्वशामित्यर्थः. — [b]) Cn : धारिणीमित्यत्र रेवतीं इति पाठे मातरम्। 'रेवती हलिभार्यायां (पत्न्यां स्यात्) तारा-भिन्मातृभेदयोः' इति मेदिनी (तत्रिकम्, १४४).

95 [a]) Cu : सविभून् ब्रह्मसहितान्.

98 [b]) Cu : गुणान्सर्वाञ्जाह्नवीयान्। जाह्नवीजानिति च पाठः.

101 [b]) Cu : त्रिपथात्मयोगरूपान् इति वा पाठः.

28

7 [b]) Cn : तुल्यवर्णः अन्यवर्णजोऽपि जातकर्मादिसंस्कारयोगा-तुल्यवर्णत्वं गतः.

8 [a]) Cn : यज्ञकारः यज्ञं कारयन् आर्त्विज्यं कुर्वन्नित्यर्थः; Cu : स मतङ्गः यज्ञकारः [पित्रा (?)] यज्ञे नियुक्तः, पित्रा सृष्टः त्यक्तः.

11 [c]) Cu : आवापः (for आचार्यः) आश्रयः.

12 [d]) Cu : भावः जातिस्वभावः भावं स्वजात्यनुरूपचेष्टां [नि]यच्छति करोति (कारयति ?).

16 Cu : क्रियाभेदाद्वाक्यभेदः, वाक्यभेदाच्च त्वमिति द्वयस्यान्वयः.

19 "Whoever is birthless (that is, a god) or is born in the topmost (social) order (that is, a Brāhmaṇa), he (alone) may be happy. Whence can there be happiness for him whose mother is like this, O father?" Most of the manuscripts, presumably having failed to catch the point, seem to have changed the original reading in [ab]. — [ab]) Cv : अयोनिः द्रोणादिवद् योन्यामजातः। अभियोनिः अभियुक्ता प्रशस्ता योनिर्यस्य स तथोक्तः.

20 [ab]) Cu : पितुर्वेदयतीह माम्। पितर् इति च पाठः। हे पितः ...। पितुः इति च पाठे पितुः वृषलाज्जातम्.

22 [d]) Cn : स्थानं ब्राह्मण्यम्; cf. 13. 28. 4.

28 [d]) Cu (presumably reading differently) : न तत्प्राप्यं कथंचन इति च पाठः.

29

5 [c]) पुल्कसः (पुक्कसः) : 'जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः' (Manu. 10. 18).

6 [a]) Cu : पुंश्चलः पुरुषेषु चञ्चलः। पापयोनिः अन्त्यजयोनिः. — [cd]) Cu : तस्यां तव मातरि, परि सर्वतो भावेन वर्तते (this explanation is obviously wrong).

11 [c]) Cf. crit. note 13. 24. 23; also cf. 'स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत्। तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः'. Cv : [काण्डपृष्ठः] धनुर्बाणधरः. In the *Mahā-*

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

viracarita 3, Śatānanda calls Jāmadagnya a *kāṇḍa-pṛṣṭha*, that is a person who is a Brāhmaṇa by birth but a warrior by profession. The word seems to be used in this very sense in the present context. [Crit. App., line 7 : read वैश्यापतिः .]

253* This is clearly a kind of marginal gloss.

15 ^{cd}) Cu : अथ ते वैजयन्त्येनं (for वै जयन्त्येनं) तालाग्रादिव पात्यते । लोके प्रति । ते त्वया । तालाग्रात्तालवृक्षाग्रात् । वैजयन्ती माला पात्यते निपात्यते तद्वत् । तालाग्रे यथा वैजयन्त्या मालाया असंभावना तथा शूद्रे ब्राह्मण्यं असंभावितमिति भावः. This is all very fanciful.

30

2 ^{b}) Cu : धमनिसंततः नाडीविस्तृतः. ("His veins became swollen.")

8 ^{ab}) Cu : दुःखितजनाघातेन किं पौरुषमिति भावः. — ^{cd}) Cv : किंतु शोचामि यल्लभ्यं ब्राह्मण्यं न बुभूषसे इत्यत्र । लभ्यं मया लब्धुमभीप्सितम् । ब्राह्मण्यं न बुभूषसे न भावयितुमिच्छसि । तेन शोचामि इति योजना .

12-13 In the original, there must have been a kind of hiatus in the narrative, which is filled in differently by N and S.

31

6 ^{d}) Śaryāta (Śāryāta, Śaryāti) Mānava is referred to in the Vedic literature. He is said to have been the author of *ṚV* X. 92 ; also see *Śatapatha-Br.* 4. 1. 5. 2 ; *Jaiminīya-Up.-Br.* 4. 5. 1 ; 8. 3. 5 ; *Aitareya-Br.* 8. 21 .

7 ^{cd}) Vatsa = the kingdom of the Vatsas (or the Vaṁsas), which was one of the sixteen Mahājanapadas of old ; its capital was Kauśāmbī (= modern Kosam near Allahabad). Hehaya was also known as Vitahavya.

11 ^{a}) In *AV* V. 18. 10, the Vaitahavyas are said to have 'eaten up' the cow of a Brāhmaṇa and to have thereby suffered defeat. In *AV* V. 19. 1, they are said to have killed Bhṛgu. Cv : वीतहव्य इति हेहयस्यैव नामान्तरम् .

18 ^{c}) Gomatī = river Gumti in Oudh, which rises in the Himalayas and falls into the Gaṅgā below Vārāṇasī.

21 ^{b}) दशति = a group of ten. (The *ṚV* which consists of ten maṇḍalas is referred to as *dāśatayī*.)

Cn : दशतीर्दश सहस्रमित्यर्थः । षष्टिसप्ततिनवतिवद्दशतिशब्दोऽपि दशगुणितान्दश ब्रूते .

27 ^{d}) Cu : येन (for यथा) पुत्रेण.

30 ^{c}) Cu : लौक्यं आलोचनीयम्. — ^{d}) Cn : तस्मिन्देशे प्रतर्दनदेहे .

31 ^{cd}) Cu : प्रययौ स धनुर्धन्वी खड्गी चर्मी शरासनी । प्रययौ स धनुर्धुन्वन् इत्यादिपाठश्च । कथंभूतः, धनुर्धन्वी, धनुः धानुष्कः, तेषां मध्ये धन्वी श्रेष्ठः । यद्वा लघुधनुःस्थूलधनुःसंबन्धेन भिन्नधनुर्ज्ञेयम् । सधनुः लघुधनुः, धन्वी स्थूलधनुः.

55 ^{cd}) This incident is mentioned as constituting the background of *ṚV* II. 12.

32

1 ^{d}) Cu : कथ्यतः कथ्यति । कथ्यतामिति च पाठः.

6-7 There does not seem to be any significance in the enumeration of the specific divinities, nor in the specific order in which they are enumerated.

14 ^{c}) Cu : आ पृष्ठतापात् पृष्ठतापपर्यन्तं मध्यंदिनपर्यन्तम्.

17 [Crit. App., line 4 : read, after भैक्ष- ; Dn2 (second time) भिक्षु- (for भैक्ष्य-).]

19 ^{c}) कपोतवृत्तयः = those who, like pigeons, pick up grains but do not store them.

22 ^{b}) Cn : सुधा वैश्वदेवशेषः.

30 Cn : भिक्षुचर्येति द्वौ श्लोकौ पुनः पाठादुपेक्षितौ गौडैः. It is not clear what this refers to.

273* This may have been a part of the original text, haplographically omitted in S MSS.

33

2 ^{c}) Cn : अनुष्ठानं आराधना ; Cu : अनुष्ठानं उपस्थानम् ; Cv : अनुकूलं स्थानं अनुष्ठानम्.

6 ^{d}) Cn : वासवे पर्जन्ये.

9 ^{ab}) विचन्ते + एषां = विचन्तेषां. Cu : विस्मयन्त्येषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि । विचन्त्येषां साहसिका इति च पाठः । एषां ब्राह्मणानां साहसिकाः साहसेन जाता गुणा विस्मयन्ति लोकानायासयन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः, तेषामतीव हि । तेषां ब्राह्मणानां गुणा अतीव अतिशयिताः । विचन्ति इति पाठे, मम साहसिका गुणा विचन्ति विचन्ते तिष्ठन्तीति यावदिति कृत्वा, एषां ब्राह्मणानां संबन्धे.

19-20 For the various tribes mentioned here, see : B. C. Law, *Tribes in Ancient India*, Poona.

34

1 ^{c}) *Śatapatha-Br.* 5. 3. 3. 12; 4. 2. 3. (... 'दश

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

वोऽमी राजा, सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा' इति ... तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यं सोमराजा हि भवति...).

2 [b]) Cv : किमिच्छकैः 'किं किमिच्छन्ति पूज्याः' [इति प्रश्नपूर्वकं यद्दीयते].

16 [a]) See crit. note on 13. 31. 11[a]. — [b]) The Nīpas are said to have belonged to the Pūru race. Not much is otherwise known about the conflict between the Aṅgirases and the Nīpas. — [c]) Cf. 13. 31.

17 [cd]) Obscure; paranthetical? Cv : प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै इत्यत्र, कुम्भान् प्रक्षिप्य, पारगामिनः तान्मन्त्रतस्तन्त्रयित्वा आहरन्; Cu : प्रक्षिप्याथ च कुम्भ्यां वै पारगामिनमाचरेत्। प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमाचरेदिति च पाठः। कुम्भ्यां कलश्यां प्रक्षिप्य अर्घाद्धान्यं पारगामिनं परलोकहितं कर्म आरभेत्। देहयात्रार्थं धनमाहरेत्। न श्वस्तनो भवेत्। पाठान्तरे (thus Cn), कुं पृथ्वीं ब्राह्मणे प्रक्षिप्य दत्त्वा पारगामिनं परलोकहितं कर्म आचरेत्। भान् दीप्तिं कुर्वन्। उभयलोके इति शेषः.

24 [ab]) Cu : यथा महार्णवे क्षिप्तः सीतानेष्टुर्विनश्यति। यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनश्यतीति च पाठः। यथा महार्णवे क्षिप्ता सीता नेष्टुरिति च पाठः ...। सीतानेष्टुः वालुकाबहुलो मृत्तिकागुडकः ...आमलेष्टुः अपक्वगुडकः ... पाठान्तरे, सीता लाङ्गलपद्धतिः ... [Crit. App., line 2 : read सीतानेष्टुर्; Crit. App., line 3 : read सीतालेष्टुर्.]

25 [a]) Through Dakṣa's curse. — [b]) As the result of Agastya's wrath. — [cd]) In the Ahalyā-Gautama incident.

35

1 [d]) Cu : प्रसितायमुक् (for प्रसृता°), (श्रितं पाके निपात्यते ?).

5 [c]) Cu: गुप्तं गोपायते (for गुप्ता गोपायत). Cu seems to read 5[cd] and 6[ab] as forming one stanza.

17–18 Cf. 13. 33. 19–20 (and the crit. note on it).

36

1 In *ṚV* II. 12. 11, Śambara, lying hidden in the mountains, is said to have been overpowered by Indra, in the fortieth autumn.

2 [cd]) Cu : विरूपं रथमास्थाय प्रश्नं प्रपच्छ शम्बरम्। विरूपं रूपमास्थायेति च पाठः.

8 [cd]) Cu : अनुलामं अनुकूलम्। समाधिं चिन्ताम्; Cu : समाधिं ब्राह्मणेषु निष्ठाम्. (PCR : *ātmanaḥ anulomam* = my own inferiority to them ?)

9 [ab]) Cv : सोऽहमग्रप्रशिष्टानामित्यत्र, अग्रं ब्राह्मणेषु दानं, तेन प्रशिष्टानां उर्वरितानां रसानां अवलेहिता; Cu : सोऽहं वागग्रमिष्टानां रसानामवलेहकः। सोऽहं शम्बरः, इष्टानामीश्वराणां ब्राह्मणानां, वागग्रं वचनप्राधान्यं, अवलेहकः आस्वादयिता। ब्राह्मणा वाग्बला इति अग्रे वक्ष्यते। रसानां अमृतानामवलेहकः आस्वादयिता इव। यद्वा अहं ब्राह्मणानां वागग्रं वाक्पुरःसरं यथा स्यात्तथा इष्टानां रसानामवलेहकः आस्वादयिता। ब्राह्मणवचनं विना किमपि नास्वाद्यते इति भावः; Cn : वागग्रे जिह्वाग्रे मृष्टं विचामृतं येषां ब्राह्मणानां रसानामुक्तिसुधानाम्.

16 [d]) Cn : अप्रवासिनं वेदार्थं ग्रामान्तरे वासमकुर्वाणम् (cf. st. 15); Cu : अप्रवासिनं तीर्थपर्यटनं विना गृहे तिष्ठन्तम्.

37

1 [ab]) Cu : अपूर्वः कदाचिन्नागतो न दृष्टश्च। चिरोषितः दृष्टपूर्वः किं तु दीर्घकालप्रवासी.

2 [ab]) Cu : क्रिया स्पष्टतया कर्माचरणम्। उपांशुव्रतं अन्यैरश्रूयमाणं व्रतम्.

5 [a]) Cu (reads भृत्यानां): अपीडया च भूतानामिति च पाठः. — [d]) Cn : दत्तं प्रदेयवस्त्वभिमानिनी देवता न संतर्पयथा, तादृशाय देयं नान्यस्मै। स्मर्यते हि, "नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते। दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्".

12 [c]) Cu : आन्वीक्षिकीं न्यायदर्शनम्। तर्कविद्यां कुतर्कशास्त्रम्. Cn : निरर्थिकां श्रुतिविरोधित्वेन मोक्षानुपयोगिनीम्.

13 Cu : हेतुवादान् नास्तिकवादान्। [अ]हेतुवादकः। [अ]हेतुवादिक इति क्वचित्पाठः। उभयपाठेऽनिष्टवादी। आक्रोष्टा ब्राह्मणानामाह्वानकर्ता। आभिवक्ता ब्राह्मणानामभिभावको भूत्वा वक्ता.

14 [c]) बोद्धव्यः is not clear; Cn : बोद्धव्यः, अस्पृश्यत्वेनेति शेषः; Cu : बोद्धव्यः श्राद्धेऽज्ञातव्यः (?).

15–16 Without 15[e]–16[d], which is omitted in N (except D10), the sense of the passage does not become quite clear.

17 [a]) Cn : लोकयात्रा शिष्टाचारादिव्यवहारः; Cu (rather fancifully): लोकयात्रा सल्लोकस्थानगमनम्। ...किमर्थं लोकयात्रा, तत्राह। संभाषणार्थं (15[c]) सल्लोकस्य दर्शनाद्यालापार्थम्। उक्तं च "न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः" इति। लोकयात्रादौ प्रयोजनमाह, सर्वशास्त्रवधाय च (15[d])। सर्वान् शिष्टान् शास्ति सुयुक्त्या उपद्रुतयति सर्वशास्त्रः बौद्धः तस्य वधाय हिंसनाय। सल्लोकादिधर्माद्याचरणेन बौद्धा निरस्ता भवन्ति इति भावः। लोकयात्रायां रक्षा नास्तिकनिराकरणं च। अत्र दृष्टान्तमाह, यथा श्वा भाषितुमिति (15[ab]).

19 [a]) पर्यायेण = in the proper order.

38

1 [d]) Cf. इन्द्रश्चिद्धा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः। उतो अह

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

क्रतुं रखुम् (*RV* 8. 33. 17); also, न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता (*RV* X. 95. 15).

3 [c]) Cn : भार्ही ब्रह्मलोकस्थाम्; Cu : ब्राह्मीं ब्रह्मनिष्ठाम्.

7 [c]) Cu : न शक्यामि। न शक्ष्यामि [इति] क्वचित्पाठः. Pañcacūdā seems almost to equate स्त्रीस्वभाववर्णन with स्त्रीनिन्दा.

10 [a]) Cn : कृतमतिः वक्ष्यामीति कृतनिश्चया; Cu : कृतमतिः सत्यमतिः. — [d]) Cu : उप- (for संप्र-). [Cu adds : (कृतमतिरभवत्, भाषितुमुपचक्रमे) इति वाक्यद्वयमनार्यत्वात् (?).]

22 [d]) Cu : भर्तृषु, दूरस्थेषु इति शेषः। न हि तिष्ठन्ति, धैर्ये इति शेषः.

39

4 [f]) Cu : गृह्णन्त्येता नवं नवम्। नवं नरं इति वा पाठः.

5 For Śambara, cf. *RV* II. 12. 11; for Namuci, cf. *RV* VIII. 14. 13. Kumbhīnasī, daughter of Bali, is generally mentioned, (but not so a male demon, Kumbhīnasi). — [c]) Cv : बलेः कुम्भीनसानां च इत्यत्र, कुम्भीनसानां सर्पाणाम्.

7 Uśanas (= Śukra) was the preceptor of the Daityas, and a distinct school of polity is known after him (cf. *Śukranīti* or *Auśanasa-Dharmaśāstra*). Bṛhaspati, the preceptor of gods, was also a renowned teacher of polity (cf. *Bārhaspatya-Śāstra*). (In the matter of strategy and subterfuge, women are said to be excelling both these teachers.)

9 This, indeed, constitutes a striking compliment to feminine intellect.

40

4 [c]) Cup : समिधा (for प्रमदा). — [f]) Cu : वह्निरित्येकतः। मृत्युरित्येकतः इति च पाठः.

5 [d]) Cu : भयं कर्तृ, देवान् इयाद्गच्छेत्.

8 [cd]) Singular number of समुत्पन्ना and कृत्या. "But after Prajāpati's creation, (women became) corrupt; Kṛtyā (as it were, thereby) came into being."

11 [ab]) क्रिया = any special acts (or rites) prescribed by Dharmaśāstra. (Hindu Dharmaśāstra is mostly man-oriented.) — [c]) Cu : निरिन्द्रियाः निःशेषइन्द्रियाः इन्द्रियविकाराः (?). ("Whose sensuous desires can never be fully satiated.") [Kullūka on *Manu*. 9. 18 : इन्द्रियं प्रमाणं, धर्मप्रमाणश्रुतिस्मृतिरहितत्वात् धर्मज्ञाः]

13 [a]) रक्षणं (in the present context) = keeping under restraint.

32 [e]) Peculiar *saṁdhi*. "A person born of *pratiloma* marriage or one born of *anuloma* marriage"; [Cu : प्रतिलोमः शूद्रादिः। अनुलोमः ब्राह्मणादिः.]

39 [a]) Cu : नावलिहेत् नोपभुङ्क्ते.

43 [c]) Cu : उटजं वानप्रस्थाश्रमं इत्यर्थः (?).

50 [ab]) Cu : योगेनाथ प्रवेशे हि गुरुपत्न्याः कलेवरे। प्रवेशो हि पाठश्च [इति च पाठः].

57 [a]) लक्षण = eye (?). Cn (on 13. 42. 31[a]) : लक्षणं स्त्रीपुंसयोः असाधारणं चिह्नम्.

41

1 [c]) अन्तरं = opportunity.

14 [d]) Does *saṁskārabhūṣitā* imply (1) that women usually spoke *asaṁskṛta* (*prākṛta*) language, (2) that, on this occasion, it was actually Vipula who had spoken through Ruci's mouth, and (3) that, consequently, all this roused Indra's suspicion (st. 15–16)?

20 [ab]) Cu : इन्द्रं लज्जयति विपुलः। अजितेन्द्रिय दुर्बुद्धे पापात्मक पुरंदर। पापान्धक पुरंदर इति च पाठः। हे पापात्मक पापस्वभाव। पाठान्तरे, हे पाप, हे अन्धक कामुक (?).

28 [cd]) Cu : कृत्वा कामं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम्। कृत्वा यज्ञं यथाकाममिति च पाठः.

34 [c]) Cu : छन्दयामास वरेण वशीचकार.

42

4 दानम् = marriage or any other auspicious ceremony in which gifts are given to a woman; cf. *Manu*. 3. 59. Cn (reading आदानं for दानं वै) : आदीयते अस्मिन्बान्धवैर्दत्तं उपायनादिकं स आदानं विवाहाद्युत्सवः; Cu : आदानं निमन्त्रणन ग्रहणम्.

7 Aṅga seems to have comprised the districts of Bhagalpur and Monghyr. Its capital was Campā, situated on the river of the same name (modern Chāndan).

17 [c]) Cn : परिवर्तन्तमिति पुंस्त्वमात्मनेपदाभावश्च आर्षः.

18–19 Cf. 13. 43. 4. Cn explains the astronomical significance of this incident (as also of the one referred to in st. 25 [cf. 13. 43. 5]). According to it, the first phenomenon (st. 18–19) refers to the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

time (May–June) when nights are short (and thus appear to move quickly) and days long, and to the time (November–December) when days are short (and thus appear to move quickly) and nights long. When accused by the other of quick movement, both night and day protest that they are following the course laid down for them. The second phenomenon (st. 25) refers to the six seasons and the two *rāśis* belonging to each of them.

22 [d]) **Cu** : परिश्रवः (for °ग्रहः) परि सर्वतोभावेन, श्रवणम्. परिग्रहः = (to be connected with मिथुनस्यास्य in 23[a]) oath.

31 [ab]) See crit. note on 13. 40. 57[a]; (PCR : लक्षण = limb). — [c]) **Cu** : विधाय न मया चोक्तम् । पिधाय न मया चोक्तमिति च पाठः.

43

2 [cd]) आत्मा = I myself (?). [**Cu** (rather strangely) : ते अन्तःकरणादयः त्वां जानन्ति इति योजना । आत्मा मनश्चित्तमहंकारश्च.]

6–7 Cf. द्वौ संनिषद्य यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः (*AV* IV. 16. 2); also cf.

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥
(*Manu*. 8. 85).

8 **Cu** : पाठान्तरे (= गुरुकर्म निवेदितुम्)...गुरुकर्म गुरुविषये यथोचितं कर्म निवेदयितुं त्वां स्मारयन्तः प्राहुः इत्यर्थः.

10 [b]) "(The deed which you thought was) dreadful, because (you feared that it had constituted) adultery."

12 [a]) **Cn** (reads त्वयाशक्या) : अशक्येति च्छेदः ; **Cu** : तथाशक्या (for तथा शक्या); "In that way (*tathā*) (alone) was it possible (*śakyā*) to keep under restraint the woman inclined towards evil act. You have not done anything wrong ; (on the other hand) I am pleased with you, on account of it (what you have done)."

14 [ab]) **Cu** : सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुमांसोऽर्थश्च पुष्कलः । पुमांसो अर्थपुष्कलाः इति [च] पाठः.

18 [b]) Elliptical ; therefore, *v. l.* in various Mss. — [cd]) This and the next stanza (particularly the latter) seem to be an afterthought, inconsistent with the general trend of the chapter.

20 [d]) **Cn** : सहजैः पाणिपादरेखादिभिः.

22 [cd]) "No man *as such* is, verily, dear to them; their fondness is only for sexual intercourse with me."

23 [ab]) **Cn** : कृत्याः प्राणग्राहिदेवतारूपाः, कार्याः कृताश्च, पूर्वमेकेन कृताः स्वीकृता अपि पश्चादन्येनापि कर्तुं योग्या व्यभिचारिण्यः.

25 [d]) युक्तिः = well-balanced attitude. As suggested in 24[cd], man's relationship with women should be marked by non-attachment or even reluctance (*kheda*) ; but that relationship cannot be completely avoided, for, it has to be maintained as part of one's duty (*dharma*). A proper mental equilibrium (*samatva*) constitutes the *yukti* (= *yoga*). [**Cu** : युक्त्या विचारेण कर्माचरणं परिणामशुद्धमित्याह युक्तिः सर्वत्र पूज्यते. व्याख्याने मुक्तिरिति पाठ आयाति (मुक्तिः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः).]

44

3 [b]) **Cn** : योनिं मातृतः पितृतश्च शुद्धिम्. — [c]) Cf. *Manu*. 3. 35. [**Cu** introduces this discussion as follows : भीष्मो यद्विवाहादिकं प्रत्युत्तरयिष्यति तस्य रहस्यं मन्वाद्युक्तं सुखावबोधाय लिख्यते । ग्रन्थश्च उपलक्षणमुद्रया बोध्यः ।

यतो यतो याति गुरोः सरस्वती
ततस्ततो मूर्तिमती सरस्वती ।
अतो मयैतन्निरणायि सर्वं
विचासु वाचस्पतिरेव देवः ॥

Then it quotes extensively from the portion in the *Manusmṛti* dealing with marriage (3. 6–44) and comments on that portion mostly agreeing with Kullūka. It conoludes : सर्वमिदं मतं युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोक्तौ यथायोगं संक्षेपतः ज्ञातव्यम्.]

3–8 Only five forms of marriage are mentioned here. [For the eight forms of marriage, see *Manusmṛti* 3. 20–34. **Cn** understands the Brāhma form to include the Brāhma, the Ārṣa, and the Daiva; the Kṣātra as identical with the Prājāpatya ; the Gāndharva; the Āsura ; and the Rākṣasa as including the Rākṣasa and the Paiśāca. The eight forms of the *Manusmṛti* are thus understood to be indicated by the five forms of the *Mahābhārata*. **Cn** regards the Rākṣasa form as permissible to the Kṣatriyas.]

9 According to **Cn**, Damayantī's marriage represents the mixture of the Brāhma and the Kṣātra, Rukmiṇī's marriage that of the Gāndharva and the

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Rākṣasa, and Subhadrā's marriage that of the Kṣātra and the Rākṣasa.

10 Cf. *Manu*. 3.14–17. —[a]) Cu : तिस्रो भार्या ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याः। अनुलोमविवाहेन शूद्रापि ज्ञेया, अग्रे शूद्रापत्यस्य भागकथनात् (cf. 13.47.15, 50, 54). —[d]) It is suggested that the progeny of a person from these permitted wives enjoys equal status so far as their *varṇa* is concerned (cf. 13.47.17).

11 [d]) Cf. *Yājñavalkya-smṛti* 1.56 (यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारोपसंग्रहः। नैतन्मम मतम् ...). Cv : नग्निकां अनागतार्तवाम्। 'नग्निकानागतार्तवा' इत्यमरः (2.6.8)। 'अदृष्टरजसं नारीं नग्निकां तु विदुर्बुधाः'.

13 Cf. *Manu*. 9.94. —[b]) See : M. M. PATKAR, "A note on the word *nagnikā* and its bearing on the marriageable age of girls in ancient India", *Vāk* 3, 37–44.

14 [b]) This is not very clear. *Manu*. 3.11[b] reads : न विज्ञायेत वा पिता (Cu : कस्येयं पुत्री इति विशेषेण पिता न ज्ञायेत). —[d]) For *putrikā*, cf. *Manu*. 9.127.

17 Cf. *Yājñavalkya*. 1.52–53. Cu : सपिण्डता च समानगोत्रे साप्तपौरुषी, असमानगोत्रे पाञ्चपौरुषी इति श्रूयते. [For *sāpiṇḍya*, cf. *Manu*. 5.60.] [Cu : एवं सप्तमपञ्चममध्ये यदि त्रिगोत्रान्तरिता कन्या भवति सापि विवाह्या बृहन्मनुवचनात्। वचनं च,

असंबद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या॥ इति

संक्षेपतः समपूरि.]

18 The discussion about *śulka* commencing with this stanza lacks lucidity. [Cn : शुल्कमिति पञ्चानां पक्षाणामुपन्यासः; Cu : दत्तं ददानि इत्यादि(दयः) ये चत्वारः पक्षाः शुल्के श्रूयन्ते...]

20 [d]) Cn : पातकः पातयितुं भवति इत्यर्थः; Cu : पातकः पातकहेतुः.

21 [c]) Cu : दण्डो नाम अविनी(नी)तानां विनयाधायको गुणः.

24–25 The pre-conditions of a regular marriage are agreement by kinsmen, *mantra*, and *homa*; the latter two, however, are of greater validity.

26 [a]) Cv : देवदत्तां चीटिकादिना (?) प्राप्ताम्. —[cd]) Cv : अनृतां नेत्यागतां वाचं पर्युदस्यति.

28 [a]) The two horns of the dilemma are : rejecting what is desirable (27[b]) and breaking the promise implied by the acceptance of *śulka* (27[a]).

30 [a]) *Śulka* is not the determining factor in respect of marriage. [Cu : निष्ठा शुद्धिः, शुल्कं न शुद्धिकरम्.]

31–32 *Śulka* is not 'price', but a token of respect and affection.

34 [cd]) In another context pertaining to marriage, *Manu*. 9.42 speaks of *vāyugītā gāthā*.

36 Union of persons of incompatible natures is fraught with many dangers; *śulka* (whether promised or actually given) should not be permitted to bring about such a union.

37 For the episode, see 1.96; 5.170–72. —[b]) Cn : अम्बिकाम्बालिकयोरेकत्वविवक्षया द्वे इत्युक्तम्. —[Crit. App., line 9 : read [e] for [c].]

38 [b]) पिता = पितृव्य. Bāhlika (41[d]) was a son of Pratīpa and elder brother of Bhīṣma's father Śaṃtanu.

39 [a]) Cn : अनुपप्रच्छ अनुपृष्टवानहं शङ्कमान इति वैचित्त्यात्पारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुरुषप्रयोगः। 'बहु जगद पुरस्तात्' इतिवत्.

42 Obscure. —[c]) [Cu : वरं लाजोपलक्षितं... यद्वा लाजान्तरं लाजहोमानन्तरम्.]

45 [cd]) Cf. *Manu*. 3.51.

47 [a]) Satyavat, a son of Manu, is probably intended here.

49 [cd]) Elliptical; Cn : जीवन्तमपि शुल्कदं अनादृत्य शिष्टा एवं यथेष्टदानं कुर्वते इत्यर्थः; Cu : कुर्वते जीवतोऽप्येकं मृते नैवास्ति संशयः। कुर्वतो जीवतेऽप्येवमिति च पाठः। वरमाहूय विधिना कन्यादाने जीवतो वरस्य विवाहं कुर्वते कारयन्ति। ...कुर्वतो जीवतोऽप्यस्य इति पाठे....

50 For *niyoga*, cf. *Manu*. 9.59–64. Cu : वृते वरे मृते सति देवरद्वारापि विवाहे पुत्रोत्पादने विधिर्मनुना उक्तोऽस्ति। तथा च मनुः (९.९७)

कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥

Cn : देवरमिति युगान्तरधर्मः, कलौ देवरात्सुतोत्पत्तेर्निषेधात्.

51 Cn : केषांचिन्मते देवरादयः अलिखितां भ्रातृभार्यां लिखन्त्येव सुरतेन योजयन्त्येव। अपरेषां मते शनैः मन्थरा इयं प्रवृत्तिः ऐच्छिकी न तु वैधी इत्यर्थः; Cu : केषांचिन्मते विवाहदाढ्यार्थं लिख-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

न्येव निर्णयं लेखनद्वारा कुर्वन्त्येव। अपरेषां मते शनैः शनैः क्रमशो वचनैर्निर्णयं कुर्वन्ति.

53 [ab]) Cf. *Manu.* 8. 227; 9. 72. — [d]) Cf. *Manu.* 3. 35. [Crit. App., lines 2ff. : **Cn** actually gives this (अयं भावः, etc.) on st. 54.]

45

1 [b]) **Cn** : शुल्कदश्चेत्प्रोषितः तद्भयादन्यश्च न वृणुते तदा. — [c]) **Cu** : प्रतिपत्तिः व्यवहारः.

2 This stanza is very terse. — [a]) यापुत्रकस्य would perhaps give better sense than या पुत्रकस्य. — [b]) प्रतिपत्ता is not clear.

3 Cf. *Manu.* 9. 69, 97. — [c]) **Cn** : तस्य शुल्कदस्य अर्थे; **Cu** : [देवरादौ कन्या अपत्यार्थे देया इति पक्षे स्पष्टयति अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं...] तस्याः कन्यकायाः, अर्थे निमित्तं, अपत्यमीहित अपत्यार्थे यत्नं कुर्यादिति भावः। तस्यार्थे इति प्रयोगः आर्षः (double *saṁdhi*).

4 [a]) **Cn** : मन्त्रवत्कार्यं विधितः तस्याः पाणिग्रहणम्. **Cu** reads तस्याः, but also mentions the *v. l.* तस्मात्.

5 Crit. App., line 5 : read [c] for [e]. For the episode relating to Sāvitrī, see 3. 277. — [d]) **Cu** : नेतरे जनाः अशुद्धजनाः.

6 The sense of this and the next four stanzas is not clear. — [ab]) [According to Kullūka's comm. on *Manu.* 9. 99[ab] : परे = people in the past; अपरे = people at the present time.] — [cd]) Is it suggested that *sadācāra*, as a source of law, is superior to other sources of law? *Śāstrād rūḍhir balīyasī ?*

7 [b]) This Sukratu does not seem to have been mentioned anywhere else.

8 "How can there be any prescription as *dharma* (*anukīrtana*) of a practice which is not followed by the good. A question or a doubt regarding *dharma* — this would amount to the censure of the good." (This translation is of course tentative.)

9 [c]) **Cn** : एतां पद्धतिम्.

11 **Cu** : अपुत्रस्य धने कन्यकाया अधिकारः इति जानन् भीष्ममुखाच्छ्रवणे इमं पक्षं सुदृढीकरोति अथ केन प्रमाणेन इति. — [c]) **Cn** : तस्य अपुत्रस्य.

12 **Cu** quotes in this connection the following stanzas (among others) :

अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्।
तस्याः पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः॥

[इति] ऋष्यशृङ्गः।

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्।
अपुत्रस्य तु या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत्॥

13 [a]) **Cn** : मातुः यौतकं पृथक्कृतं धनम्.

15 Obscure. According to **Cn**, this refers to the right of inheritance of a sonless person's daughter *vis-a-vis* the son born to that person or the son adopted or purchased by him after he had invested his daughter with the status of a son. **Cu** : ननु औरसी या कन्या तस्याः पुत्रत्वे आश्चर्यं नास्तीति, परक्षेत्रजायाः कन्यायाः अपि पुत्रत्वमस्तीत्याह अन्यत्र जातया सार्धं प्रजानां पुत्र ईहते [इति]। अन्यत्र जामया सार्धं इति च पाठः। अन्यत्र परक्षेत्रे जाता या कन्या तयैव सार्धम्। प्रजानां प्रकर्षेण जनयन्ति पुत्रानिति प्रजा जनकाः, तेषां संबन्धे, पुत्रः ईहते पुत्रकार्ये चेष्टते, न पुनः स्तुतः (?) पुत्रः इति भावः। जामया इति पाठे जामीत्यर्थे जामेति बोध्यम्। तस्मात्कन्यैव पुत्र इति स्थितम्। पुनर्दुहितुः प्रशंसामाह दुहितान्यत्र इति। अन्यत्र क्षेत्रान्तरे जातेन पुत्रेण परक्षेत्रजा दुहिता विशिष्यते विशिष्टा भवति. — [cd]) Cf. *Manu.* 9. 134. **Cv** : अन्यत्र जातेन ज्येष्ठकनिष्ठादौ जातेन दास्यादौ वा.

20 [b]) Cf. *Manu.* 4. 88; *Yājñavalkya.* 3. 222.

21 Cf. *Manu.* 3. 29 (definition of the Ārṣa marriage); 3. 53 (no provision for *śulka* in the Ārṣa marriage). See also Kullūka's comm. on *Manu.* 3. 53.

22 [c]) **Cn** : अन्येषां बलात्कन्याहरणशीलानां राक्षसानाम्.

23 [a]) **Cu** : वंश्यां कुमारीम्। वश्यां कुमारीमिति क्वचित्पाठः.

24 [a]) **Cn** : अन्योऽपि पशुरपि.

46

1 [a]) Prācetasa = Dakṣa.

2 **Cu** : शुल्काग्रहणे कन्याया अलंकरणं देयं, तदेवाह अर्हणं तत्कुमारीणामिति.

5 [f]) **Cu** : जामयः कुलस्त्रियः.

7 [c]) **Cn** : स्वल्प ईषदायासेन अपनेयः कौपीनो गुह्याच्छादनपटो यासां, सद्योहार्या इत्यर्थः.

8 [d]) **Cu** : दक्षस्य संबोधनं हे मानवा इति बोध्यम्.

9 [a]) **Cn** : स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीहेतुकः; **Cu** : स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीनिबन्धनः। सत्यां स्त्रियां प्रत्ययः प्रतीतिरिति वा.

13 Crit. App., line 3 : read °री-.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

47

2 [cd]) This is strange, for Yudhiṣṭhira's questions cannot be said to relate to the difficult situation to which he refers.

4 Cf. 13. 44. 10–11 ; 47. 9 ; *Manu.* 3. 14–17.

8 [d]) Cn. u : दृष्टान्ततः शास्त्रतः.

10 [b]) Cn. u : द्विगुणं प्रायश्चित्तम् (because taking a Śūdrā for wife is permitted for pleasure and not for progeny).

11 [a]) Cf. Kullūka (on *Manu.* 9. 150) : गोवृषः गवां सक्तो वृषः ; Cu : गोवृषः गोश्रेष्ठः, मिथुनं वा. — [d]) Cn : एकांशं मुख्यांशम् ; Cu : एकांशं बहुमानत्वे द्रव्याणां मध्ये श्रेष्ठं द्रव्यं, किं वा विंशतिभागं कृत्वा तस्यैकं भागं, ब्राह्मणीपुत्रो हरेत्.

12 Cf. *Manu.* (two views) 9. 151 and 9. 152–53.

16 [cd]) Cf. *Manu.* 9. 112–13.

17 [b]) अनैपुणात् = in consequence of his being unskilled in the scriptures and the duties ordained for the Brāhmaṇa (PCR) ; Cu : अनैपुणात् अप्रधानात् [अप्राधान्यात्]. — [cd]) Cf. 13. 44. 10[d].

22 This is rather out of the context.

23 [a]) Cu : त्रिसहस्रपरो दायः इति, त्रिसहस्रपर इत्युपलक्षणम् । एतावता धर्मकार्यगृहपोषणाद्युर्वरितं यद्धनं तत्परो दाय [इति] उच्यते । एवं उर्वरितो दायः धनं ततः स्त्रियै देयः संतोषाय इति शेषः.

24 [c]) Cn : कुर्युः, पुत्रा इति शेषः. — [d]) Cu : परवित्ताः कथंचन । पतिवित्तादिति च पाठः.

30 [b]) Read नाम्नैकेन. — [ab]) Cn : आद्रियन्ते त्रिवर्गार्थिभिः इति दारपदप्रवृत्तिनिमित्तं आदरः स च भोगार्थायां शूद्रायामप्यस्ति अतस्तत्पुत्रोऽपि दायमर्हति ; Cu : शूद्रापुत्रः अदेयधनः इति स्वरूपं, किं तु लोके दारा इति नाम्ना शूद्रा कथ्यते । वस्तुतो न धर्मार्थं सा इति नाम्ना प्रोक्तेन प्रवचनेन यथाकथंचिद्भागः कथितः इति जानीहि.

36 [c]) Cn : ब्राह्मणचाण्डालः ब्राह्मणक्षेत्रे शूद्राज्जातः पूर्वोक्तः मातङ्गः.

38 The father gives the son his *varṇa*, the mother her rank.

58 [ab]) Cf. *Manu.* 9. 156[c].

60 Cf. *Manu.* 9. 113.

61 [d]) Mārīca (usually Marīci) was a son of Kaśyapa and Danu. He is said to have married Dakṣa's daughter Sambhūti. He is often referred to as an authority on Dharmaśāstra.

48

1–2 On the subject of *varṇasaṁkara* and mixed castes, see *Manu.* 10. 8–67 ; *Yājñavalkya.* 1. 90–96.

3 Cf. *Manu.* 10. 4. — [c]) The *Bhagavadgītā* deals with Cāturvarṇya as representing the theory of ethical interdependence on the social level and its significance as an essential feature of the doctrine of *yajña.*

4 Cf. *Manu.* 10. 6 ; also cf. 13. 44. 10 ; 47. 17 (which express a different view).

5 [a]) Cn : 'शवात् पद्यु वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः' इति श्रुतेः शवस्थानतुल्यात् शूद्रात् ; Cu : परं शवाद्ब्राह्मणस्य इति मृतकाद्ब्राह्मणशवात् शूद्राणां यदपत्यं तत्पारशवमाहुः. [F. N. to the Citraśālā Ed. of Cn : पारशवं = स्वर्णकारम्.]

6 [b]) Cu : तन्त्रं (for तन्तुम्) पोषणम्. — [c]) Cv : ज्येष्ठो यवीयात्र च वै द्विजेभ्यः इत्यत्र । यवीयान् जात्या कनिष्ठः शूद्रीपुत्रः वयसा ज्येष्ठोऽपि यवीयानित्यर्थः.

7 A reference to Ambaṣṭha (son of a Brāhmaṇa father and a Vaiśya mother) was expected in this context (cf. *Manu.* 10. 8). — [ab]) Cv : तिस्रः क्षत्रियसंबाधादित्यत्र । क्षत्रियसंबाधात्, क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वेति तिस्रो भार्या भवन्ति, यत्र द्वयोः क्षत्रियवैश्ययोः अस्य क्षत्रियस्य आत्मैव जायते । स्वयमेव जायते । अन्यत्स्पष्टम्. — [d]) [F. N. to the Citraśālā Ed. of Cn : (उग्राः) राउत इति भाषायां प्रसिद्धाः.]

9 [a]) [Dn2 : text reads अतोऽपि शिष्टः ; comm. reads अतोऽविशिष्टः (अविशिष्टः न अधिकः).] Cu : अतोऽविशिष्ट इति । अतः उक्तप्रकारादनन्तरं अविशिष्टः निन्द्यः, अवरः (for अधमः) हीनव्यवहारः. [अतो विशिष्टः = different from the ones mentioned above.]

10 [a]) Read अयाज्यं. — [d]) Cn : मौद्गल्यं स्त्रीकार्यं अन्तःपुररक्षणादि तत्कारित्वम् । ... अपवर्जितं संस्कारानर्हम् ; Cv : मौद्गल्यं मुद्गलाख्ययवनजातीयम् । मुगिला इत्यपभ्रंशभाषायाम्.

11 [b]) Cu : वध्यघ्नं, मत्स्यघ्नमिति [च] पाठः.

12 [b]) Cn : वाक्यं प्रस्तावसदृशी उक्तिः.

13 [d]) Cu : तक्षा स्वधनर्जीवनः । तक्षाणो वनजीविनः इति पाठः.

14 [a]) एते = the nine mentioned above (Ambaṣṭha, Pāraśava, Ugra, Sūta, Vaidehaka, Caṇḍāla, Māgadha, Niṣāda, and Āyogava).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

18 Four born of Māgadha mother respectively from Āyogava, Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; three born of Āyogava mother respectively from Vaidehaka, Niṣāda, and Caṇḍāla fathers; two born of Niṣāda mother respectively from Caṇḍāla and Vaidehaka fathers; two born of Vaidehaka mother respectively from Caṇḍāla and Niṣāda fathers; one each born of Niṣāda mother and Caṇḍāla father, Niṣāda mother and Śūdra father, and Ambaṣṭha mother and Vaidehaka father, and Vrātya.

19 [b]) **Cu** : सैरिन्ध्री परवेश्मगा, अतो हीनसंस्कारा.

22 [c]) Māṁsa and Svādukara are to be regarded as distinct from each other.

26 [d]) **Cn** : त्वक्सारो वेणुः; **Cu** : त्वक्सारव्यवहारवान् डोम्बः.

30 [d]) **Cn** : ... अनन्ता भेदा भवन्ति, ते च सर्वे पञ्चदशस्वेव अन्तर्भवन्ति इति तावतामेव परिगणनं कृतं इत्यर्थः.

39 [c]) **Cu** : सज्जनाचीर्णैः शिष्टकृतैः.

41 [d]) **Cn** : नियच्छति गूहितुं शक्नोति.

46 [a]) **Cn** : सत्त्वेन शास्त्रीयबुद्ध्या (?). [The two types of *sattva* (= essential character) — *sahaja* and *saṁskāraja* — seem to be referred to here.]

48 [a]) **Cu** : आत्मानं आत्मस्वरूपम्.

49 [d]) **Cu** : बुधः सदसद्विचारकः.

49

1 For the different kinds of sons, see *Manu*. 9. 159–83; *Yājñavalkya*. 2. 128–32.

3 [a]) Cf. आत्मा वै पुत्रनामासि (*Kauṣītaki Up*. 2. 11; *MBh*. 1. 68. 61–62). — [b]) **Cn** : अनन्तरजः औरसः.

5 Twenty kinds of sons are mentioned here; *Manu*. mentions only twelve.

8 अपध्वंसजाः = अनुलोमजाः; अपसदाः = प्रतिलोमजाः. [**Cu** : अपध्वंसजशब्देन कुत्सावाद उच्यते, मनूक्तत्वात्। तथा च मनुः (cf. *Manu*. 10. 41, 67, 20).]

14 [b]) **Cu** : क्षेत्रजस्यागमः कथमिति च पाठः। (this implies that **Cu** reads differently.); **Cn** : आगमः पुत्रत्वप्रापकं शास्त्रम्. — [cd]) **Cv** : यत्सुसमयं स्वपितुः संकेतं हित्वाविकेन केनचिदङ्गीकृतः पुत्रस्तं च कथं विद्म इति योजना.

16 [b]) **Cn** : यां गर्भवतीं कन्याम्.

17 [a]) **Cn** : अन्यत्र इति त्रलं अनर्थकः; **Cv** : अन्यस्तु क्षेत्रजः इत्यत्र। भर्त्राज्ञां विना क्षेत्रजः अन्यः इति. — [d]) **Cn** : दृष्टान्तं प्रत्यक्षमेवोपगतो ज्ञातः.

18 [संग्रह = bringing up]

19 [d]) **Cu** : यत्र लक्ष्येत भारत। यत्र नेक्ष्येत भारत इति च पाठः.

25 [c]) **Cu** : मतान्तरमाह, संस्कर्तुमिति.

26 [d]) [**Cu** : धर्मस्य सूक्ष्मा गतिरिति निश्चयं को वेद। अगोचरतो (?) व्यवहाराय लिखितमेतदिति परीहारः.]

50

2 [a]) **Cu** वर्तयिष्यामि (for कथ°). — [cd]) Nahuṣa = son of Āyu, grandson of Purūravas, father of Yayāti. Cyavana Bhārgava is often mentioned in the Vedic literature.

7 [d]) **Cu** : वातवेगसमं जवे। जवे वेगे, वातेन सममिति जात्युक्तिः। वातवेगनामा कश्चिद्वायुः तत्तुल्यम्.

10 [e]) **Cn** : आसतः आसीनस्य; **Cu** : आसतः उपविष्टस्य.

19 [c]) [**Cn** : शङ्खानां जलजन्तुविशेषाणाम्.] **Cv** : लघ्नशङ्खणकैरित्यत्र। शङ्खणकैः क्षुद्रशङ्खप्राणिभिः। "क्षुद्रशङ्खाः शङ्खणकाः शम्बूका जलशुक्तयः" इत्यमरः (1. 10. 23).

20 [c]) **Cu** : दाशाः कैवर्ताः.

51

1 [d]) **Cu** : नहुषस्य विशेषणं, सहामात्यपुरोगमः। अमात्येन सह वर्तते इति सहामात्यः, पुरः पुरःसरं यथा स्यात्तथा गमनं यस्य [स] सहामात्यपुरोगमः। यद्वा अमात्यस्य पुरो अग्रे गमः गमनं [यस्य सः] अमात्यपुरोगमः। तेन सह वर्तते यः स सहामात्यपुरोगमः.

9 [b]) **Cu** : निमेयः परिवर्त्यः परिवेदनं (?) इति यावत्.

15 [d]) **Cu** : गविजातो नाम्ना.

22 [cd]) **Cu** : गावो मूल्यं परिकल्प्यन्ताम् इति वचनव्यत्ययः, मूल्यं अभिहितं कर्म इति वा गावो गौर्वा इत्यर्थे.

38 Rather out of context. **Cu** : भो कैवर्ता गोदानेनाहं संतुष्टोऽभवम्। अतो वो युष्माकं धेनुं प्रतिगृह्णामि। अनेन त्यक्तपापा भवन्तः शीघ्रं जलोद्भवैः मत्स्यैः सह दिवं गच्छत। अन्यथा भवतां दाहः स्यादिति केनापि व्यपदेशेन कथयति, कृपणस्य इति.

52

6 [c]) **Cu** : दोषः, कर्ता, ब्राह्मणो भूत्वा क्षत्रधर्मं गृहीतवान् इति.

11 [a]) **Cu** : भगवन्सहधर्मोऽयम्। अतिथिसेवाधर्मः एव सहधर्मः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

स्त्रीसहितधर्मः । कन्याप्रदानकाले बुधैरेवमुच्यते, स्त्रीसहा... गार्हस्थ्यधर्मं कुर्विति.

14 ^{a}) Cv : भृङ्गारं पूर्णकुम्भम् । "भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः भृङ्गारं" इत्यमरः (2. 8. 32); Cu : भृङ्गारं सुवर्णजलपात्रम्.

27 ^{c}) औपपत्तिक = proper (or, ready at hand). Cu : औपपत्तिकं उपयुक्तम्.

53

7 ^{a}) तेनैव कालेन = after 21 days.

9 ^{c}) Cv : [शतपाकेन (for शत°)] शतत्वात्पाको यस्य तेन तैलेन.

16 ^{c}) Cf. Cn : "[मृष्टान्नं] व्यञ्जनं ज्ञेयं वेसवार उपस्करः" इति हलायुधः (2. 267). Cu : वेशवारो वेशीं इति प्रसिद्धा.

24 ^{d}) Cu : परिषेकाः परिषेचनपात्रविशेषाः.

27 ^{d}) Read सांग्रामिको.

39 ^{c}) Cu : कृताकृतं घटिताघटितं कनकम् ; (PCR : "coined and uncoined gold").

48 ^{c}) Cu : विश्राणयामास दापयामास.

61 ^{b}) Cu : अप्सरसोपमां इति देव्या विशेषणम् । प्रयोग आर्षः । यद्वा अप्सरसा [उपमा] उपमेया या, ताम्.

54

2 ^{c}) दिव्यानभिप्रायान् = indications of being divine in nature.

10 ^{a}) Cu : वाणीवादान्, वीणा[णा]वादान् इति च पाठः.

16 ^{c}) Uttarakuru is most probably a mythical region which is believed to have been situated somewhere north of Kashmir; it is said to possess all the felicities offered by *svarga*.

24 ^{c}) Cu : भावाः पदार्थाः.

34 ^{b}) Cv : पञ्चसु रूपादिविषयेषु.

55

11 Cyavana wanted to suggest that there would be *varṇasaṃkara* in his family on account of contamination from Kuśika's family.

30 ^{cd}) Cu : तृतीयं पुरुषं तुभ्यं ब्राह्मणत्वं गमिष्यति । ब्राह्मणत्वं कर्तृ । तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वमिति च पाठः । तुभ्यं तव, तृतीयपुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति प्राप्स्यतीति भावः । कुशिकः, गाधिर्द्वितीयः, विश्वामित्रस्तृतीयः.

35 ^{c}) "Who will be my benefactor in this matter?"

56

10 ^{c}) Cu : उद्भावनार्थं उत्कर्षार्थम्.

13 ^{ab}) For the episode, see 13. 4. Cu : स्त्रियौ ऋचीकस्य स्त्री गाधेः स्त्री च.

57

1 ^{c}) Cu : पार्थिवसंहतैः (for °संघातैः) पार्थिवसमूहैः.

6 ^{cd}) Cu : युधिष्ठिरं बुद्ध्या निपुणं निष्णातमिति परीक्ष्य भीष्मोऽभाषत (better, perhaps : "having reflected upon Yudhiṣṭhira's speech, acutely and with understanding").

9 ^{a}) Cu : ज्ञानं परोक्षज्ञानं, विज्ञानमपरोक्षज्ञानम्.

10 ^{b}) ज्ञान has been already mentioned; therefore, *v. l.* मौनेनाज्ञाम्. [As for the various kinds of pious practices and their fruits, it may be observed (a) that there is no consistency in the statements on the subject occurring in different contexts in the epic, (b) that there does not generally seem to be any rational connection between a practice and its fruits, and (c) that different fruits are here mentioned in respect of the same practice.]

13 ^{d}) Cn : क्रतुं प्रजापतिं, प्राणायामैः प्रजापतिलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः.

14 ^{a}) Cn : दक्षोऽपि प्रजापतिविशेषः (तस्य लोकं प्राप्नोति इत्यर्थः). — ^{c}) मरुं साधयतः = for one who resorts to a waterless region, by way of penance; ("by worshiping the deities in a wilderness" PCR). [Nīlakaṇṭha on *HV* 16. 26 : मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गान्निपत्येत्यन्ये । "मरुर्ना गिरिधन्वनोः" इति मेदिनी]

17 ^{c}) Cu : आमिषं लोभ्यं वस्तु[स्तु].

19 ^{cd}) Cu : देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यरूपं नियच्छति । द्विजत्वं चापि पुष्कलं (19^{d}) इति पाठे प्राप्नोतीति शेषः.

24 ^{d}) Cu : वीरस्थानात् योगिस्थानात् (?).

25 ^{c}) Cu : ब्रह्मदेयां ब्राह्मविवाहेन देयां कन्याम्.

28 कांस्योपदोहाम् = with udders brazen in colour (?); (or, together with a brazen pot for milking).

30 ^{c}) Cu : धेनुं तिलानामिति । यावता वस्त्रेण कृष्णा धेनुः आच्छादिता भवति [ताव]द्वस्त्रपूरिततिलाः तिलधेनुः इति परिभाषा.

33 ^{a}) Cn : नैवेशिकं गृहोपस्करं शय्यादि ; Cu : नैवेशिकं गृहम्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

34 ^{cd}) Cu : हिरण्यं साधारणसुवर्णं, ततो विशिष्टं कनकं, उत्कृष्टं सुवर्णम् । हिरण्यं रजतं वा ।

41 ^{b}) वीरशायी = lying on a hero's bed on the battlefield. It seems to be suggested that a hero's death is far superior to any kind of penance or gift. This is intended to dissuade Yudhiṣṭhira from his desire to abandon Kṣatriya-dharma and practise penance (st. 5). [Crit. App., colophon, lines 8–9: read D4. 5. 8. 10.]

58

1 ^{a})बहिर्वेद्यां = not connected with any sacrifice.

2 ^{c}) Cu : दत्तं दानं, कर्तृ ।

3 ^{b}) Cu : व्यसनेनाप्यनुग्रहः । व्यसने चाप्यनुग्रहः इति [च] पाठः ।

4 ^{a}) Cn : यद्दत्त्वा दत्तं मन्येत न त्विदं मदीयं दानमिति ।

9 ^{a}) Cu : अभीमानात् अहंकारात्; Cn (rather strangely) : अभीमानात् अतिसमर्थोऽयं इति अभिमानं स्वमनस्येव कृत्वा याचमानम् ।

11 ^{ab}) Dative for genitive.

14 ^{a}) Strangely enough, worthy Brāhmaṇas are compared with vile serpents! — ^{c}) Cn : युक्तैः चारैः । मुक्तैरिति पाठे निसृष्टैः नरैः; Cu : युक्तैः उपयुक्तैः ।

15 ^{a}) Cu : आवसथैः यज्ञावभृथजलैः । शाखाविशेषैर्वा ।

16 ^{a}) "They may accept those gifts." — ^{c}) "Considering that one is offering gifts as a part of one's duty, and not with any other ulterior motive." (Or, considering it to be their duty to accept the gifts selflessly offered.)

17 ^{a}) Cu : विद्यास्नाताः ज्ञानशौचाः । व्रतस्नाताः चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतशौचाः । [Cu gives an alternative explanation. It mentions in some detail the formal procedure to be adopted by a student, and then continues : ... एवं विद्यां संपाद्य पश्चात्स्नायात् । तत्र गुरुरेनं आहूय दिव्यैर्गन्धजलैः दिव्याभिरोषधीभिः मन्त्रपुरःसरं स्नापयित्वा पुष्पालंकारपरिष्कृतं गवादिनार्धदानं कृत्वा शय्यायामुपवेश्य प्रतिष्ठापयेत् । आशिषश्च दद्यात् "वेदाः प्रतिभान्तु..." । तदादीदीनान्तं कर्म विद्यास्नानम् । तद्युक्ता विद्यास्नाताः । व्रतानि सावित्रादीनि, वेदाध्ययनकाले यानि क्रियन्ते । — ^{b}) Cn : व्यपाश्रित्य प्रभोराश्रयमकृत्वा; cf. 13. 59. 11^{d}.

21 ^{a}) Cu : "निवापः पितृदानं स्यात्" । — ^{b}) Cu : तादृशेषु जनेषु मध्ये त्वमेको भव इति शेषः ।

23 ^{a}) "Those who do not think much of us donors". — ^{cd}) Cu : ते पुत्रवत्परिपाल्याः, तेभ्यो नमः, यतः तदुभयं श्रेष्ठं कर्तव्यमिति शेषः; Cn (reading तथाभयम्) : तथोभयमिति पाठे तेभ्यः तुष्टेभ्यः रुष्टेभ्यश्च, उभयं स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेषः ।

24 ^{b}) मृदुब्रह्मधराः : rather a strange compound.

25 ^{a}) Cu : मे मम अस्ति, धनादिकमिति शेषः । — ^{c}) Cn : मा पर्यश्नीः परित्यज्य मा भुङ्क्ष्व ।

28 ^{c}) Cv : वृत्तिमर्हत्युपक्षेप्तुमित्यत्र । उपपन्नतया क्षेप्तुं तेष्वेवावस्थापयितुम् ।

33 ^{c}) Read संस्पर्शपरिचर्यस्तु । [Crit. App., lines 1–3 : read — ^{c}) D3. 5 T2 G1. 3–5 संस्पृश्य; T1 संस्पृश्य; G2 M संस्पर्शे (for संस्पर्श-).]

59

1 ^{a}) Cu : चरणेन वेदशाखया, प्रथमद्वितीयतृतीयमीमांसाध्यायपदेन वा ।

4 ^{a}) Read याञ्चामाहुरनीशस्य । — ^{b}) Cu : अभिहारं अभि सर्वतोभावेन हरति महत्त्वादिकमित्यभिहारः तम् । [In connection with ^{ab}) Cu quotes *Manu.* 3. 165 :

आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥];

Cv : अभिभारं च भारत इत्यत्र । द्रव्यार्थमभितः भारं भारणं पलायनम् ।

9 ^{ab}) Cu : तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः पूजां प्रयुञ्जीथा इत्यन्वयः । प्रयुञ्जेथा इति च पाठः ।

11 = (var.) 13. 58. 17. [In 13. 58. 17^{b}, *vi* in *vyapāśritya* seems to have been used in the negative sense; not so here. Or, perhaps, is the reading in the former passage येऽव्यपाश्रित्यजीविनः ?]

12 ^{ab}) Cu : कृतैः आवसथैः कृतावभृथस्थानैः ... । केचित्तु, कृतैरावसथैरिति निर्मितैः गृहैः । ... प्रकाराभिप्रायेण व्यक्त्यभिप्रायेण (?) वा बहुवचनम् । ... सपरिच्छदैः सकलगृहोपकरणविद्भिः ।

14 ^{a}) Cu : अग्रतो (for अपि ते) । — ^{b}) Cn : सोद्धरणान्, स्वामिन्यागते दास्यामीति याचमानेभ्यो बालकेभ्य आशाप्रदर्शनमुद्धरणं तत्सहितान् । अत एव दारास्तेषां प्रतीक्षन्त इत्युक्तम्; Cu : सोद्धरणाः, उद्धृतं उत्थितं (?) धरणं शास्त्री[यैस्ते] । तथा च मनुः (८. १३४–३५) "द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः" ... सोद्धरणान्गृहान् इति च पाठः । ... गृहे षोडशमाषकरौप्याभाव इति भावः । अस्य गृहस्थस्य गृहे गृहस्त्रियः अतिथिभोजनप्रतीक्षया तिष्ठेयुः । अतिथिभोजनानन्तरं च भुञ्जीरन् । [Crit. App., line 2 : read Dn3.]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

16 ᵃ) Cu (reading मध्यंदिने) : माध्यंदिनमिति कचित्पाठः श्रुतौ.

60

3 ᵃ) अन्तर्वेद्यां = in connection with a sacrifice; (cf. बहिर्वेद्यां in 13. 58. 1). — ᵇ) Cn : आनृशंस्यतो बहिर्वेद्यां दानम्. [अन्तर्वेद्यां and बहिर्वेद्यां or आनृशंस्यतः may be respectively compared with इष्ट and पूर्त.]

4 ᶜ) Cu : वैतानिकं स्मार्तम् (?) [Actually वैतानिक = relating to a Śrauta rite.]

6 ᵈ) Cn : एतद्दानम्.

8 ᵃ) Cn. u ते न (for तेन). [Cn. u : ते ब्राह्मणा न करिष्यन्ति प्रतिग्रहमिति शेषः.] — ᵇ) Cn ते न (for तेन). [Cn : तर्हि कृतं सुकृतं ते तव न भविष्यति.] Cu : तेन प्रतिग्रहाभावेन; Cv : यत्रैतेन करिष्यन्तीत्यत्र। एतेन दानेन यज्ञेन च करिष्यन्ति ब्राह्मणतर्पणं यत्र करिष्यन्ति तेन सर्वं कृतं पूर्णं भवति. [The sense of the constituted text is : "If they (that is, the Brāhmaṇas described in st. 7) were to do with it (that is, were willingly to accept what was offered to them), then as the result of it (that is, of their acceptance) the donor would accomplish (whatever he wanted)."]

9 ᵃᵇ) Cv : यज्ञानां च, इष्टं यागे[ग]विषयं, दत्तं दाने[न]-विषयं च, आत्मानं परमात्मानं मन्येथाः.

10 ᵈ) Cn : जनयिता प्रजापतिः.

14 ᵃ) Cn : व्युष्टिः समृद्धिः; Cu : व्युष्टिः फलम्.

337*, line 12 Cu : यदा परिनिषेच्येत। यदा न परिषिच्येत इति च पाठः.

22 ᵈ) Presumably refers to *Manu*. 8. 18; also cf. *Manu*. 8. 304 (अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः).

61

1 ᵃ) Cu : इदं द्रव्यं इदं द्रव्यम् (?).

6 ᵈ) Cn : प्रियं स्वपतिम्.

7 ᵃ) Cu : य एतामिति। एतां भूमिमुद्दिश्य दक्षिणां परिमितसुवर्णं दद्यात्। भूमिदाने भूमिदेन दक्षिणा देया इत्याह एतामिति। एतां भूमिं दक्षिणां दद्यादिति कश्चित्.

12 ᵃ) Cu : प्रियं भूमिदानमनेन पृथिव्या नाम प्रियदत्ता इति कथयति; Cn : प्रियेण प्रियाय वा दत्ता; Cv : दत्ता सती प्रिया दत्ता। इदं गुह्यं नाम। अस्याः भूमेः दानमादानं च अस्याः प्रियं नाम प्रियं खलु.

13 ᶜᵈ) Obscure. Cu : दानसमर्थश्च न वा गूहेत्। दानं न संकोचयेत्। दाने विधिमाह। [also Cn] अन्तर्धानेन चाचरेत्। भूमिमुपविश्य दानमाचरेत्.

15 ᵃ) Double *saṁdhi*.

16 On गोचर्ममात्रेण, Cu quotes the following from *Vasiṣṭha* :

दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डनिपातनम्।
पार्श्वतो दण्डमानेन गोचर्म परिचक्षते॥
वृषभैकः शतं गावो यस्यां भूमौ हि शेरते।
गोचर्ममात्रा सा भूमिरुच्यतेऽर्थविशारदैः॥

Cn quotes :

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्तनम्।
दश तान्येव गोचर्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते॥

19 ᵃᵇ) Cu : पण्डिताः परमविचारका न शङ्केरन्। नानाविधं सत्कर्म कृत्वापि साधवो महीं दद्यामेति निश्चयं कुर्युरिति भावः. — ᶜᵈ) Cn : अर्पितदानान्तरवद्भूमिदाने पुण्योत्पत्तौ शङ्कैव नास्ति इत्यर्थः.

24 ᵃ) Cn [वैकिंकरः (for वै किंकरः)] : विपरीतं कुत्सितं च करोति विकिंकरः कालः, तत्संबन्धी, कालमृत्युरित्यर्थः; Cu : किंकर इति दण्डस्य नाम.

26 ᵈ) Explaining सत्री, Cu quotes :

बहुभ्यो दीयते यत्र हूयन्ते प्राणिनो बहु।
होतारो बहवो यत्र तत्सत्रमभिधीयते॥

28 ᶜ) Cn : उदीर्णं महत्; Cu : उदीर्णं उत्कृष्टम्.

31 ᶜᵈ) Kaśyapa was the preceptor of Jāmadagnya Paraśurāma (*Padma P.* Uttara. 241). He also officiated as Adhvaryu in Paraśurāma's horse-sacrifice. Paraśurāma gave away to him the entire earth except the Mahendra mountain (*Brahmāṇḍa P.*3.47).

34 ᶜ) प्रायश्चित्तं अहं कृत्वा is not clear. Is it प्रायश्चित्तमहं (= expiation-rite)? — ᵈ) "Ten generations of ancestors on both sides, namely, on the father's side and on the mother's". (Can *ubhayataḥ* mean both of ancestors and of descendants?).

46 ᵇ) जायन्ति : irregular form. — ᶜ) Cu : चतुर्विधः जरायुज-अण्डज-स्वेदज-उद्भिज्जः.

56 ᵇ) "Six generations of descendants" (?). — ᶜ) Cu : एकादश, पुरुषानिति शेषः.

59 ᵇ) Cu : काश्यपीं पृथिवीम्.

71 ᵇ) Cn : क्षिपन् हरन्; Cu : क्षिपन्, 'कथं भूमिं ददासि, मा दा" इति वदन्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

72 Cf. *AV* V. 11.

75 [a]) Cu : ना च्छिन्द्यात् न उल्लङ्घयेत् । ना निषेभे. Cn. u : स्पर्शितां दत्ताम्.

78 [c]) Read गोऽश्व- (for गोश्व-).

62

3 [a]) Is it perhaps किंफलवत् ?

5 [c]) Cu : लोकतन्त्रं लोकराशिः ; (PCR : "course of the world").

14 [a]) Cu : अपरिक्लिष्टं दुर्गन्धादिरहितम्.

18 [cd]) Strangely enough, Cu offers a variety of interpretations of this verse-half ; [one interpretation of भिक्षित is : यद्वा भिक्षा संजाता अस्य इति, तावकादित्वादितच् । भिक्षितो भिक्षुकः ब्राह्मणेन याचितः सन् अन्नं दद्यात्.]

19 [a]) Cv : अन्नदायकक पवृक्षाः अन्नवृक्षाः.

22 [b]) Cu : प्रसृ[श्रु]ताग्रभुक् पाकाग्रभुक् । श्रृतं पाके.

33 [a]) Cu : आवाहाः दीयमाना (?) विवाहाः, विवाहाः इति क्रियमाणा विवाहाः ; Cv : आवाहाः देवताप्रतिष्ठाः. —[d]) Cu : ब्रह्म वेदः.

34 [b]) Cu : स्थाणुजङ्गममिति समाहारद्वन्द्वे एकत्वं नपुंसकत्ववचनम्.

63

3 [c]) Cu (reading वचःप्रश्नं for ततः प्रश्नं) : नारदस्य स्वरूपयोग्यत्वसूचकविशेषणमाह वचःप्रश्नम् । [वचः] प्रत्युत्तरं, प्रत्युत्तरप्रश्नौ वर्तेते यत्र स तम् । अनयोर्विषयो नारद इति भावः । यद्वा प्रश्नं पप्रच्छ, यत्र प्रश्ने धर्मदर्शनं वचः.

5 It is significant that Nārada begins with the constellation Kṛttikās.

7 [b]) = under the constellation Mṛgaśiras.

8 [a]) Cu : कृशरं (for कृसरं) घृतेन यवगोधूमसंदेशेन च पाकेन साधितम्.

9 [a]) Cn : पूपान् पिष्टमयान् घृतपाचितपिण्डान् ; Cv : पूपान् अपूपान्.

10 [c]) Cn : अनालोकेषु आलोकान्तरवर्जितेषु स्वयंप्रकाशेषु इत्यर्थः ; Cu : नास्ति आलोकः प्रकाशो येभ्यः लोकेभ्यः ते [अनालोकाः] लोकाः, तेषु लोकेषु । यद्वा, नास्ति आ सम्यक्प्रकारेण लोका यत्र तेषु । वैकुण्ठलोकस्वरूपत्वाल्लोकस्य इति भावः.

11 [a]) Cu अश्लेषायां (for आ°) त्विति । अश्लेषासु इति पाठे, अश्लेषानक्षत्रत्रितयात्मकत्वाद्बहुवचनम्.

12 [a]) वर्धमान = flat earthen vessel like *śarāva*.

13 [c]) Cn : फाणितं गोरसविकारः ; [PCR : "inspissated juice of the sugar-cane."]

14 [b]) Cv : [षाष्टिकोदनं] षाष्टिकं यवसंबन्धि अन्नम् । "यव्यं यवक्यं षाष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत्" इत्यमरः (2. 9. 7). —[c]) Cu : उत्तराविषये उत्तरफल्गुनी-उत्तरभद्रपदानक्षत्रयोगे.

19 [c]) Cn : धान्यादिपिधानयोग्यं चतुरस्रम् ; [PCR : "a basket of bamboo or other material for covering paddy") ; Cu : सप्रासङ्गं लोहयुगादियुक्तमित्यर्थः.

22 [a]) प्रावार = embroidered cloth (?). —[b]) Cu : वस्त्रार्थं समुपोषितः । वस्त्रोत्तरमुपोषितः । वस्त्रोत्तरं वस्त्राणां प्रधानवस्त्रम्.

26 [a]) Cn : उदमन्थं उदकुम्भयुक्तं सक्तुविकारम् ; Cu : उदमन्थं नवनीतम्.

31 [b]) Cu : राजमाषः बायसीति प्रसिद्धिः.

64

1 [cd]) This reference seems to be only conventional and not necessarily relating to any specific work of Atri. Also cf. reference to Hariścandra in st. 2, and to Śāṇḍilya in st. 19.

3 Actually, *Manu.* 4. 233 says : सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते. *Manu* 4. 229 has : वारिदः तृप्तिमाप्नोति.

4 [b]) Cu : कर्मण इति हेतौ पञ्चमी । यद्वा पुरुषस्य विशेषणं (इहकर्मणः) । इह संसारे, एतदेव कूपादिखननं कर्म यस्य तस्य इहकर्मणः.

12 [b]) Cn : सोपच्छन्दः सोपकरणः ; Cu : सोपच्छन्दः स्वच्छन्दव्यवहारः. —[d]) Cu : करकान्कमण्डलून्.

13 [c]) Cn : उपस्पर्शनं दानम् ; Cu : उपस्पर्शनषड्भागम् । उपस्पर्शनं तीर्थानां स्नानम् । तत्स्नानपुण्यस्य षड्भागम्.

65

6 [ab]) Cu : पितॄणां संबन्धे, ब्राह्मणाः प्रथमं भोज्यं भोज्याः, तिलाः सृष्टाः वचनलिङ्गयोर्व्यत्ययः । यद्वा पितॄणां प्रथमं तिलाः सृष्टाः तदनन्तरं भोज्यं सृष्टं इत्यन्वयः.

11 Āpastamba, Śaṅkha, Likhita, and Gautama are teachers of famous schools of Dharmaśāstra.

12 [a]) Cu तिलहोमवतो (for °परा). —[d]) Cu : प्रवृत्तिषु दानादिषु.

16 [c]) Cu : समागमं देवानामागमनप्रयोजनम्.

17 [b]) Cu : भूमिभागे (for °भागं).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

18 [c]) Cu : अननुज्ञातभूमिः । न अनुज्ञाता स्वपरकीयत्वेन न परिच्छिन्ना भूमिः येन सः.

22 [b]) Vṛṣākapi is rarely mentioned as a sage, though traditionally he is regarded as the seer of *ṚV* X. 86. Actually, Vṛṣākapi is an aspect of Vedic Viṣṇu. See : DANDEKAR, "Viṣṇu in the Veda", *Kane Comm. Vol.*, pp. 95–111; also see : SHAH, "Vṛṣākapi in Ṛgveda", *JOIB* 8, 41–70.

24 [b]) Cn : हिमवति हिमवत्समीपे कुरुक्षेत्रं, "येषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत्" इति श्रुतेः. — [cd]) Cu : षष्ठमंशं क्रतोः । अश्वमेधराजसूयादियज्ञस्य पुण्यषष्ठमंशं षष्ठभागफलजनकं भूमिदानं प्रचक्रिरे देवाः.

25 [b]) अनुपस्कृतम् = genuinely ; without any show.

26 [d]) Cu : पुण्यान्ते पुण्यशेषे अपि न चाल्यते । न पुनः संसारे प्रवर्तते इति भावः.

32 [ab]) Cu : परकीयभूमौ सर्वं निषिद्धं, तेन महीं क्रीत्वा सर्वं यज्ञादि कर्तव्यमित्याह पारक्ये भूमिदेशे त्विति.

33 [d]) Cn. u : तस्यां क्रीतायां [भूमौ].

34 [c]) Cu : अस्वामिकानि सर्वजनसाधारणानि. — [d]) Cu : न परिग्रहः क्रयविक्रयसंबन्धेन न निर्बन्धः.

38 The suggestion that cows are sacred because they are useful to man in a variety of ways is significant.

39 [c]) Cu : न वर्षविषयं चापि । न वर्षविषमं वापीति [च] पाठः । उभयत्र वर्षविषयः वर्षविषमश्च [इति] लिङ्गव्यत्ययो बोध्यः.

41 [a]) Rantideva is mentioned as a son of Saṅkṛti in *Matsya P.*, *Bhāgavata P.*, and *Viṣṇu P.* His charity has become proverbial. — [e]) Carmaṇvatī is identified with Chambal which rises from the Aravalli range. Daśapura on the bank of this river is said to have been Rantideva's capital.

42 The practice of offering cows as sacrificial oblations (*paśutva*) (as evidenced by one of Rantideva's sacrifices) seems to have been discontinued in course of time; instead, they came to be given away only as *dakṣiṇā* to the officiating priests.

44 This reference to Indra's statement is to be understood only in a conventional sense. Similarly, the reference to Parāśara (st. 58).

49 [b]) कीनाश = one who tills the soil (particularly with the aid of bulls or cows). [Cu : कीनाशे दरिद्रे].

54 [ab]) Cu : अन्नदानप्रदानं हि कौन्तेय परिचक्षते । अन्नदानस्य प्रकृष्टदानं प्रकर्षेण विधिना दानम् । अन्नदानं प्रदानं [इति च] पाठः । प्रधानं इति च क्वचित्पाठः. — [d]) For Rantideva, see crit. note on st. 41.

60 [a]) Cu : कौमुदे कार्त्तिके मासि.

66

7 [ab]) साविच्या वचनं (a conventional reference ?).

9 [b]) Lomaśa is frequently mentioned in the *Mahābhārata*. The present reference to his *vacaḥ*, however, seems to be quite conventional. — [cd]) For the episode, see 3. App. I, No. 21. 5.

11 [c]) Cn : नीरजातेन जलोद्भवेन धान्यादिना ; Cu : नीरजातेन जलस्वरूपेण.

12 [d]) Sacrificial oblations offered with the sacred utterance *svāhā* or *vaṣaṭ*. Cu : अमृतं च सुधा चैव स्वधा चैव मतं तथा । अमृतं च स्वधा चैव ... मतस्तथा इति च पाठः.

17 [cd]) The preposition *adhi* is separated from the verbal form *tiṣṭhati* by a couple of words.

19 Cf. crit. note. on 13. 64. 3.

67

3 [a]) According to *Manu.* 2. 21, Madhyadeśa is the region extending from the Himalayas in the north up to the Vindhyas in the south, and from Vinaśana in the west up to Prayāga in the east.

7 [b]) अनादृत = indifferent about honour and respect.

12 "I am by no means entitled to know what is ordained by Kāla (that is, it is not I who fixes up the time for one's death, it is Kāla); I only take note of whatever Dharma one practises (and thereby assign to him the consequent fruit). [Therefore, I cannot permit you to stay here before your appointed time.]"

18 [b]) Cn : आलम्भनं सर्वतः स्पर्शनं उद्वर्तनमित्यर्थः ; Cu : आलभनं तैः तिलैः गात्रमार्जनम्.

19 [c]) Cu : पुष्करिण्यः पुष्करिणीः, वचन(?)व्यत्ययः.

30 [a]) Cu : स्थित्यां मर्यादायाम्.

32 [d]) Obviously, वेदप्रामाण्यदर्शनात् is not to be understood in the literal sense.

33 This is clearly out of context.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

68

4 ^{a}) तुल्यनामानि : The single word *go* denotes cow, earth, and speech (or knowledge). [**Cu** : लिङ्गसाम्यात्तुल्यनामता (?)]

5 ^{cd}) **Cu** : पृथिवीगोप्रदाभ्यां च इति द्वंद्वात् परो यः श्रूयते स प्रत्येकमभिसंबध्नातीति पृथिवीप्रद-गोप्रदाभ्यां तुल्यफलम्.

6 ^{c}) **Cu** : संनिकृष्टफला अदूरवर्तिफलाः पोपणादिव्यवहारे (cf. 13. 65. 38).

8 Obscure. " The goading of bulls employed in connection with sacrificial rites (*karmasu*) was practised by gods. This practice of yore (namely, goading only in connection with sacrificial rites) may be regarded as non-culpable (*akṣara*), but not the goading of bulls on any other occasion (*anyad*). The latter somehow becomes censurable (*abhidheya*)". **Cu** : गवां कर्मसु गवां गोमयापहरणतृणजलपानादिसेवासु प्रचोदनं विधानं देवकृतं देवप्रायकृतमिव लुप्तोपमा । तत्र सेवायां विधानमाह, पूर्वमेवाक्षरमिति । संकेतार्थं हिंजली-पियली-शवली-धवली-नन्दिनी-इत्यादिनाम्नां मध्ये पूर्वमक्षरं नाम्नः प्रथमाक्षरं, अन्यत् समस्तं नामाक्षरं वा, अभिधेयं उच्चारणीयम् ; **Cv** : पूर्वं वा यागो इत्याद्यपभ्रंशभाषा । एकाक्षरं प्रियवाक्यमेव गवामाह्वाने वक्तव्यम् । अन्यन्निष्ठुरं न वक्तव्यम्.

11 ^{c}) **Cn** : आहारं तदीयतक्राद्याहरणमकृत्वा. — ^{d}) **Cu** : तत्सार्वकामिकम् । सर्वकालिकमिति च पाठः.

17–18 Rather out of context ; presumably, some kind of *gāthās*. [**Cu** : प्रसङ्गतो धर्मान्तरकथनमाह, कल्मषमिति. In this context, **Cu** further quotes : "एका भार्या त्रयः पुत्रा द्वे हले दश धेनवः".

20 ^{b}) **Cu** : स नित्यं शान्तः वहिरिन्द्रियसंयमी । किं च अतिथये यो मृदुर्भवति न तीक्ष्णदृष्टिः । सोऽपि शान्तः इत्यन्वयः । तथा चोक्तम् ।

न च ते वृषसंसर्गो न च ते कामनिग्रहः ।
एक एव तवेशत्वे त्रिनेत्रासि यदात्मनि ॥

21 ^{c}) सर्वावस्थं = under all circumstances.

69

1 ^{b}) **Cu** : ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे (for °र्शने).

2 ^{a}) **Cu** : निविशन्त्यां निराबाधेन तिष्ठन्त्याम् ; **Cv** : निविशन्त्यां कुरूद्वह इत्यत्र, निविशन्त्यां समुद्रं प्रविश्य स्थितायां द्वारवत्याम्.

11 ^{a}) **Cu** : पशुपैः गोरक्षकैः । [संख्याता] सम्यक् ख्याता कथिता, इयं गौः अग्निहोत्रिणः ब्राह्मणस्य इति. — ^{d}) प्रेत्यार्थ = the goal to be reached, that is the world of felicity to be attained, after death.

15 ^{b}) Read क्षान्तातिवत्सला.

22 ^{c}) **Cu** : चरस्व उपभुङ्क्ष्व.

23 ^{d}) It is not clear how Nṛga's lapse was threefold. [**Cu** : रक्षणप्रतिज्ञाया असत्यत्वं अग्निहोत्रिब्राह्मणस्य गोर्ग्रहणं एवं द्विविधः ते व्यतिक्रमः विपर्ययः.] On the other hand, the occurrence of three चs in this stanza would seem to support the reading त्रिविधः. Nṛga's proud claim that *he* was the protector of his subjects by itself constituted a lapse on his part ; that he allowed his vow to be rendered false was another lapse ; and that he violated the property of a Brāhmaṇa was the third lapse.

25 ^{d}) **Cup** जनाधिप (for जनार्दनः).

27 ^{a}) कूपेऽऽत्मानं : a common epic *saṁdhi*. [**Cn** : त्मानं आत्मानं, संधिरार्षः.]

31 This is like the moral of a didactic tale in the *Pañcatantra* or the *Hitopadeśa*. Cf. *AV* V. 18.

32 This is clearly out of context. [**Cu** : मध्ये शिष्टसंबन्धस्य फलमाह.]

33 ^{b}) " So too, any act of violation in respect of the cow (*droha*) leads to evil consequences (*aphala*)."

70

1 ^{d}) **Cup** कथ्यतः (for कथ्यताम्).

2 Uddālaki (more commonly Uddālaka), son of Aruṇa, was a well-known teacher of the *Chāndogya-Up.* (6. 1. 1). His son and pupil was Śvetaketu. In the *Kaṭha-Up.* (1. 11), Naciketas (who is here mentioned as Nāciketa) is also referred to as the son of Auddālaki Āruṇi. (CHARPENTIER and HILLEBRANDT identify Naciketas with Auddālaki Āruṇi.) In *Kaṭha-Up.* 1. 1, the name of the father of Naciketas is given as Vājaśravasa. The episode given here is, to a certain extent, reminiscent of the *Kaṭha-Up.*

4 ^{c}) **Cu** : मे मया उपदिष्टं यदिध्माद्यानयनं, ते त्वया, आनेतुं विस्मृतम्.

10 ^{c}) **Cu** : प्रास्पन्दत् कल्पितवान्.

15 ^{b}) गृहं निवेद्य : " Having welcomed me to his house " (having offered his house to me by way of welcome) ; " having given the necessary instructions to his household in connection with my coming."

22 ^{c}) भौम = storey (?).

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

29 ^ab) Cu : गोदाने पात्रादिनियमो नास्तीत्याह, न त्वेतासामिति। एतासां गवां दानमात्रं प्रशस्तं, न पात्राद्यपेक्षा। ... यद्वा गोदानमात्रं न प्रशस्तं न सम्यक्फलदानसमर्थं किं तु विधिना तद्दानं प्रशस्तं सम्यक्फलजनकम्। तत्र विधिमाह पात्रं काल इत्यादि। पात्रं विद्वान् निजाचारवांश्च। कालः शुक्रास्तादिदोषरहितः। गोविशेषाः अङ्गन्यूनतापलायनादिदोषरहिताः. —^cd) Cv : ज्ञात्वा देयं विप्र गवान्तरं चेत्यत्र, पावकादिव्यभूतं दुःखं हातुं गवान्तरं गोशालावकाशं च ज्ञात्वा देयम्। आतपनिर्हरणाय गोराच्छादनवस्त्रं वा.

30 ^c) Cn : कृच्छ्रोत्सृष्टाः संकटात् निरोधात् मुक्ताः. —^d) द्वारैः एतैः = for these reasons; on account of these characteristics.

31 ^ab) Cv : अद्भिः इत्युपलक्षणम्। अद्भिस्तृणैश्च भरितायां भूमौ। उपोष्य वासं कृत्वा। तृप्ता गाव इति संबन्धः. —^d) Cn : चतुर्थं दिनमारभ्य त्र्यहं एकैकां गां दत्त्वा.

33 ^c) Cu : कुलानुजीवं कुलं प्रतिपुरुषं उपजीवति निजपरंपरया; Cv : कुलाजीवमित्यत्र कुलेन आ सम्यग् जीवति इति कुलाजीवः। जीवकुले जातमित्यर्थः.

35 ^a) Cn : बालपुष्ट्या बालपुष्ट्यभिप्रायेण वा; Cu : बालपुष्ट्याभिषङ्गां, लोमस्थौल्ययोरभिषङ्गः संबन्धो यत्र सा ताम्. —^cd) Cn : [अन्तर्ज्ञाताः] अन्तः बहुदुग्धाः, शान्तत्वादिगुणवत्त्वेन ज्ञाताः; Cu : अन्तर्जाताः गृहजाताः. Cu : सत्क्रयः कपटक्रयरहितः. प्राणक्रीताः = purchased by means of exchange with other animals. Cu : औदकाः उदकसंबन्धिन्यः जलग्रहणपूर्वकदानयुक्ताः. [Cn : यौतकाः (for औदकाः) पाणिग्रहणादिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ताः.] Cv : अन्तर्जाताः सुक्रियाज्ञानलब्धाः प्राणक्रीता निर्जिताश्चैकजाश्च इत्यत्र। अन्तर्जाताः स्वगृह एव जाताः। सुक्रिया शोभना युद्धक्रिया, तस्याः ज्ञानेन लब्धाः, परराष्ट्रात्सङ्गभीता इत्यर्थः। प्राणक्रीताः प्राणः क्षीरबलं तदनुसारेण क्रीताः। निर्जिताः नितरां जिताः स्ववशं प्राप्ताः। एकजाः एकः वत्सः जातो याभ्यः ता एकजाश्च गावः। दद्यादिति संबन्धः.

37 ^c) Cu : गोप्रदानस्य अनुकल्पः प्रतिनिधिरूपः.

38 ^b) Cu : पारिभाषिकी घृतधेनुर्ज्ञेया। कृष्णसारचर्म धेनुरूपं कृत्वा तत्तदङ्गनिर्देशेन घृतेन पूरयित्वा घृतधेनुः कर्तव्या। कस्यचिन्मते तिलधेन्वादावेवं रीतिर्ज्ञेया; Cv : घृतधेनुं यतव्रतः इत्यत्र। धेन्वाकारपात्रविशेषे कृतं घृतदानं घृतधेनुदानम्। एवं जलधेन्वादावपि.

42 ^b) "sacrifice in the form of the gift of cows."

43 ^c) Cu : दानव्युष्टिं दानफलम्.

48 ^b) Cn : प्रापणीयं गोः आहारादि (?); Cu : प्रापणीयं ग्राहणीयं दानम्. —^c) Cu : कामनया फलवाञ्छया कर्तव्या अष्टमी काम्याष्टमी. [कामे इच्छापूरणे साधुः काम्या या अष्टमी शुक्लकृष्णान्यतरा तस्यामिति मिश्राः.]

51 ^ab) "Economic" importance of cows emphasised. —^c) Cn : हार्दं हृत्स्थं भक्ष्यपानकण्डूयनादिकं कर्तुं न एति नानुसरति; Cu : यः गवां संबन्धे हार्दं स्नेहं न जानन् एति इतस्ततो गच्छति.

53 ^c) Cu : एकः शब्दः गोवाची किरणवाची च.

54 ^d) Choosing and attending upon one's preceptor is the basic (*ādya*) *vidhi*; all other *vidhis* (such as the giving away of cows) are dependent upon it.

55 ^b) Cu : प्रयतेथा द्विजेभ्यः, प्रयतेथाः परीक्ष्य इति च पाठः.

71

6 ^c) पश्ये for पश्यामि.

8 ^a) Cup ते च (for कःस्वित्).

11 ^a) Cu : बहुदाता निरन्तरं दाता। अल्पदाता सकृद्दाता.

72

1 ^b) = गोप्रदानं अधिकृत्य; concerning the gift of cows.

2 ^d) = women who have one husband each. It is rather strange that such women should be specifically mentioned as being endowed with special kind of *puṇya*. It cannot have been implied that such women were rare and therefore particularly meritorious. Are women belonging to higher social orders intended to be referred here? Or is it a general reference to women distinguished for *pātivratya*? [Cu : परमपतिव्रता इत्यर्थः.]

3 ^d) Cu : शुभवृत्तयो ब्राह्मणाः निजाचारयुता विप्राः.

4 ^a) = in the state of temporary release (*mokṣa*) which one experiences as the result of the suspension of bodily functions, that is of *samādhi*.

5 ^c) Cu : कालः क्षणलवाद्युपहितः कालः.

6 ^f) कामात्कामान् = wish after wish.

10 ^b) यावदन्ताय युक्तः = engaged in his prescribed duties up to the end (?) (that is, up to the end of his life or of the prescribed work).

14 ^a) Cn : नैकृतिको वञ्चकः। शठः समर्थोऽपि दारिद्र्यभाषी; Cn : नैकृतिकः क्रूरः। शठः धूर्तः.

17 ^ab) No kind of blemish seems to have attached to the money won in the game of dice. [Cu : किं बहुना, द्यूतोपार्जितकपर्दकेनापि गोक्रयणं कृत्वा गौर्देया इत्यावश्यकं गोदानमिति कथयति, यो वै द्यूत इति.]

21 ^d) Cn : गोवृत्तिः असंग्रहपरः, गवां घासादेः अनुकल्पकः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

संपादकः गोनुकल्पकः; Cu : गोविषये वृत्तिः सेवा यस्य स गोवृत्तिः, गोषु अनुकम्पा पावनं (?) यस्य सः [गोनुकम्पकः].

27 [c]) Cu : आपातितो यश्च गवां नमेत गां नमस्कुर्यात्। आ जातितो यश्च इति पाठे गोजातिमात्रम्. [आ जातितः = since the time of one's birth, that is, throughout one's life.]

32 [c]) Cu : पञ्चवार्षिकं वृषभं पञ्चवार्षिकीं गां वा (?).

33 [c]) Cu : स्पर्शयेद् दद्यात्. [Cn : (यावत्संदर्शयेद्गां वै)। संदर्शयेत्पश्येत्। यावद्ब्रह्माण्डे गोजातीयमस्ति.]

38 [b]) Cu : प्रसूतेः (for प्रसूत्याम्) गोप्रसवार्थम्.

39 [b]) Cv : प्राणक्रीतास्तैजसा यौतकाश्च इत्यत्र। यौतकाः नित्यं देयाः। "यौतकादि तु यद्देयं" इत्यमरः (2. 8. 28).

40 [d]) Cv : अर्जुनीनां उत्तमानां गवां मध्ये। "माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माहा च शृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा" इत्यमरः (2. 9. 66-67); Cu : कपिला पारिभाषिकी धेनुः.

41 Cu : पूर्वं व्याख्यातम्। वक्तृभेदकथनतः न पौनरुक्त्यम्.

44 [c]) PCR's criticism of the reading *kṣemeṇa* is unacceptable.

48 [c]) Cu (curiously enough): मम लोके मम इन्द्रस्य लोके. The reference is clearly to *brahmaloka*. — [d]) Cu चेष्टति (?) (for चेच्छति).

73

3 [a]) Cn : विक्रयार्थं यो नियुङ्क्ते इति शेषः. This is, however, not necessary. — [b]) Cu : [भक्षयेत्] गां विक्रीय तन्मूल्यं भक्षयेत्.

7 Sudden change in the topic under discussion. Cu : सुवर्णं दक्षिणामाहुः इति गोदानस्य साधारण्येन सुवर्णं दक्षिणामाहुः। पश्चात्तस्य परिमाणं निर्दिशति, सुवर्णं परमम् इति। सुवर्णं परिमितसुवर्णं। तथा च मनुः (८. १३४):

सर्षपाः षड् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश॥

74

2 Broadly speaking, *vrata* is a major religious vow, while *niyama* is a minor observance. The former implies some positive act of worship. It is also suggested (st. 9) that, in contrast with it, *niyama* is *pratyakṣa-phala*. Various *vratas* are mentioned in such works as Hemādri's Vrata-Khaṇḍa. As for *niyamas*, cf.: शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ। व्रतमौनोपवासं च स्नानं च नियमा दश (*Atrisaṁhitā* 49).

17 [c]) Cu : कामेन इच्छया यानं गमनं येषां, देवानां इत्यन्वयः.

22 [a]) Cu : शूराः प्रक्रान्तारब्धकर्मनिःप्रत्यूहनिर्वाहकाः.

27 [ab]) *Sāṁkhyaśūra* and *yogaśūra* are noteworthy.

33 [b]) Read मया for मेया.

75

1 [d]) Cu : प्राप्नुयादिह (for अश्नुवीमहि)। प्राप्नुयामिह। प्राप्नुयादिह [इति] पाठे जन इति शेषः.

3 [a]) Cu : सतां शिष्टानां अर्थे निमित्तं पूर्वं प्रथमं यो विधिः उत्पादितः (so, also Cn) स एव विधिः सम्यक्.

5 [ab]) Fixing up the prospective time (*śvaḥkāla*; it would perhaps be better to read *śvaḥkāla* as one word) for the giving away of cows, and previously honouring the twice-born. [Cn : स्वकालमिति पाठे स्वकालं स्वस्य मृत्युं आकस्मिकं ज्ञात्वा.]

6 [b]) The cow is to be addressed with the names such as, *samaṅge* (voc.), *bahule* (voc.). बहुलेति (बहुले + इति) is *ārṣa saṁdhi*. — [d]) "One should recite the *mantra* (7^{ab})."

7 [b]) Cn : दिवं स्वर्गं, शर्म ऐहिकं सुखं, प्रयच्छतु इति शेषः। जगती गौः, 'पशवो जगति' इति श्रुतेः; Cu : दिवं स्वर्गं प्रति, गौः शर्म सुखम्। यद्वा दिवं द्यौः गौः शर्म च। जगती पृथ्वी मे मम प्रतिष्ठा आश्रयः.

8 [b]) Cu : समसख्यः तुल्यबन्धुः। समव्रतः गोगमने गमनं, गोशयने शयनं, इत्यादि तुल्यव्रतः.

9 [a]) Cu : उत्सृष्टः त्यक्तः वृषवत्सः यस्याः सा. — [c]) This is not quite clear. Does *trividham* refer to the three mentioned in 9^d, namely, *arthavāda* (st. 10), *āśis* (st. 11), and *stava* (st. 11-12)? अर्थवादाशिष, double *saṁdhi* (rather than a compound).

10 [a]) Cv : ऊर्जस्विन्यूर्जवहा इत्यत्र। ऊर्जं देवान्नम्. — [c]) राधःप्रभवः (emendation) = source of all nourishment.

11 [cd]) अनुक्ताः contrasted with आम्नाताः.

12 [a]) Cn : कर्मभिः पञ्चगव्यादिभिः (?).

14 [a]) तस्याग्ने, double *saṁdhi*. Cn : अयं श्लोकः (?) दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां क्रमेण अर्धशः पठनीयः इत्यर्थः [presumably, श्लोकः refers collectively to the four preceding stanzas]; Cu : ऊर्जस्विन्य इत्यर्थवादमारभ्य सौम्यरूपोग्ररूपाः इति [इत्यन्तं]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

श्लोकचतुष्टयस्य पूर्वार्धश्लोकद्वयं गवां दाता वदेत्। शेषमंं उत्तरश्लोकद्वयं [प्रतिग्रहीता]। यद्वा 'त्वमिमां गृहाण' इति गवां दाता प्रथमं वदेत्। 'स्वस्ति' इति गोप्रतिग्रहीता.

15 [b]) to be connected with चोदयेत् in [d]; denotes the maker of *pratinidhi-dāna* (gift of substitutes for cow).

16 It is suggested that what is implied is this: While offering *arghya* as substitute, one should say, "Here is *ūdhasyā* cow that I am offering"; while offering *vastra*, "Here is *bharitavyā*"; and, while offering *vasu*, "Here is *vaiṣṇavī*" (cf. st. 15). The fruits of these three substitute offerings are respectively mentioned in 16[cd]. [Cu : क्रियमाणे कर्मणि भगवन्नामग्रहणेऽधिकफलम् । तद्वद्गोदाने गवामेवं नामोच्चारणे एवं फलं ज्ञेयमिति भावः.]

17 [b]) Cn : गवादीनां गोप्रतिनिधीनाम्. — [d]) अष्टमे क्रमे is not clear. The giver obtains the entire fruit even when he is just at the eighth step on his way to the recipient's house for making the gift (or even when the recipient is at the eighth step on his way back to his house after receiving the gift). [Cu : अष्टमे क्रमे, प्रथमं दानं द्वितीयं दानं इत्यादितो अष्टमे क्रमे अष्टमावसरे.]

18 The वस्त्रदाता is not mentioned here; Cn : निकृष्टत्वाद्वस्त्रदातुः फलं नोक्तम्. — [c]) Cu : उपस्योढा उपसि सनक्षत्रप्रातःसमये संध्यावन्दनादिकं वोढा इति (?)। संध्यावन्दनं च परमोपायोऽयम् ।

प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
सादित्यां पश्चिमां संध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥
तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः ।
आसीतौदयनाच्चान्त्यां संध्यां पूर्वं त्रिकं जपन् ॥

[आ उदयनात् सूर्योदयनं यावत् । आ उद्गमान्नक्षत्रोदयं यावत् । कर्मप्रदीपः]

एतत्संध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् ।
यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥
संध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः सदा ।
तं दोषा नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

Cn : भारते विद्वान् भारतवेत्ता; Cu : भारते शास्त्रे गोदातृः वैष्णवा लोकाः चान्द्रलोका[श्च] व्याख्याताः ... यद्वा ... भारते भारतभूमौ.

25-26 Uśīnara = king of Kekaya and Madraka; father of Śibi. Yauvanāśva is sometimes mentioned as another name of Māndhātṛ. Mucukunda was the youngest of the three sons born to Māndhātṛ from his queen Bindumatī. Bhūridyumna, son of Viradyumna, was lost, but was recovered by the sage Kṛśa (12. 126). Naiṣadha (presumably) = Nala. Somaka Sāhadevya, king of the Sṛñjayas, is mentioned in *ṚV* IV. 15. 7-10; patron of Vāmadeva. Purūravas Aila is celebrated since the time of the *ṚV* (cf. *ṚV* X. 95). Bharata = son of Duḥṣanta (?). Dilīpa = either father of Bhagīratha or father of the great Raghu (presumably the latter; he is said to have saved the cow Nandinī by offering his own life).

30 [b]) Cu : यवसकणान् (for °शकलान्) यवकणान् गोमयैः सह पिबानः। उदरान्निःसृतगोमयमध्यवर्तियवकणान् इति केचित्.

31 [c]) Cu : नृपधुरि च गामयुङ्क्त भूयस्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र। [नृपतिधुरि न गामयुङ्क्त भूय इति च पाठः। राजा गोवाह्यशकटे च कुत्र न गच्छति इति [तस्य] गोविषयकभक्तिं कथयति ।] ... नृपतिशकटवाहनादौ भारं गामयुङ्क्त नियोजयति, स्वयं राजा तत्र नारोहति। आक्षेपवललभ्यो नञ् । ... अगमत् गच्छति । वर्तमाने भूतप्रत्ययः.

76

4 Cu : गोदानमाहात्म्यं किमधिकं वक्तव्यम् । ब्रह्महत्यादिसाधारणप्रायश्चित्तं तदिति सामान्यतो जानीहि इति वदति, वत्सलां गुणसंपन्नामिति । वत्सलां सवत्साम्.

5 [a]) *Asuryā* = appertaining to the asuras or demons. Cf. *Īśa-Up.* (3) : असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः (Śaṁkara commenting upon this passage says that these are the worlds of asuras or of those who are not the knowers of the self. Asuras are those who delight only in physical life and are addicted to sensual pleasures.) The v. l. *asūryā* occurs even in *Īśa-Up.*, presumably occasioned by *andhena tamasā*. Cu : असूर्या नाम ते लोकाः। असूर्या नाम ये लोका इति च पाठः। असूर्याः सूर्यसंचारशून्याः. — [c]) This is not quite clear. Cu : चौर्येण उदकतृणार्थं इतस्ततो गमनशीलाम्. [PCR : "incapable of drinking water or eating grass" (?).]

6 [a]) Cu : जवोग्रां (for जरोग्रां) उग्रवेगाम्. उपयुक्तार्था = "whose usefulness is exhausted."

7 [b]) Elliptical. Add क्रीता or उपलक्षिता at the end.

9 [a]) Cu : बहून् जनान् लाति अनुगृह्णाति [इति बहुला].

11 [c]) Cu : वृत्तिः वर्तनं जीविका इति यावत्.

14 [a]) Cu : सोमः अमृतस्वरूपं घृतादिद्रव्यं, स च सोमः गोषु प्रतिष्ठितः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

16 [c]) Cu : प्रजापतिस्तु बलवान् इति। प्रजापतिः ब्रह्मा. [प्रजापति = दक्ष (?); cf. st. 11.]

27–29 For Śiva and the bull and Śiva's character as Paśupati, see : DANDEKAR, "Rudra in the Veda", *JUPHS* 1, 94–148.

30 [a]) Cu : अव्यग्रवर्णानां सकलविधसंपन्नरूपाणाम्.

33 [a]) शान्तिकर्म = Atharvanic rites.

34 [c]) Cu : सुवर्णवर्णानडुहस्तथा गाः। अनडुहः एकपदम्। सुवर्णवर्णान् बहुशस्तथा गाः इति च पाठः। शोभनवर्णेन वर्णो यासां ताः सुवर्णवर्णाः। पाठान्तरे शोभनवर्णेन वर्णो येषां तान्.

77

1 [a]) = in days of yore (PCR).

2 [b]) Cu : ब्रह्मकोशं वेदभाण्डागारम्. — [c]) Traditionally, among the Vedic seers, Vasiṣṭha was regarded as Purohita *par excellence*.

5 [d]) Cu : स्वस्त्ययनं स्वस्तिप्रापकम्। अभिप्रेतार्थस्य अविनाशः स्वस्ति.

10 [d]) Cu : दरिद्रकृतमृद्गृहादिदानं राजादिकृतसुवर्णगृहादिदानं च दरिद्रेश्वरयोः तुल्यफलं [इति] नारदीयं पुराणम्।

दृषद्भिः कारयेद्यस्तु धनाढ्यो देवतागृहम्।
मृदा दरिद्रः कुरुते समं पुण्यं प्रकीर्तितम्॥
धनाढ्यः कुरुते ग्रामं ददाति क्षामकिंचनः।
अपि हस्तप्रमाणां वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम्॥
[Cf. Bṛhannāradīya P., 1, 12. 15. 17.]

11 Cu : अध्ययभावयज्ञाभावाभ्यां स्वाचारहीनतोपलक्ष्यते। उक्तं च।

वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे।
आचारविमुखं मूढं न पुनाति कदाचन॥ इति.

13 Cu : भूरिशृङ्गं सुवर्णशृङ्गम्। भूरिशब्दः सुवर्णपर्यायः इत्यभिधानिकाः. (For भूरिशृङ्ग, cf. *ṚV* I. 154. 6.)

16 [cd]) Cu : न चासां मांसमश्नीयान्निवृत्तिस्तु महाफला इति। गोघ्नोऽतिथिः इति अतिथिपूजनानन्तरं तन्मांसभक्षणेऽधिकारे सति तन्निवृत्तिपरो गृहस्थो गवां मांसं नाश्नीयात्, निवृत्तिस्तु महाफला इति श्रवणात्. Cv : गवां व्युष्टिं तथाश्नुते इत्यत्र। व्युष्टिः समृद्धिः। 'व्युष्टिः फले समृद्धौ च' इत्यमरः (3. 38).

18 [b]) Cu : करीषः शुष्कगोमयः.

19 [a]) Cn : चर्मणि गोरेव, सार्द्रे प्रोक्षणेनार्द्रीकृते, उपाविश्य इति शेषः; Cu : विध्यन्तरमाह, सार्द्रे चर्मणि भुञ्जीत इति। स्पर्शादौ तात्पर्यम्. — [c]) भूमौ = without using dishes etc.

21 [a]) गोमती विद्या = mantra with the *go-pratīka*. Cn : जुहुयाद्गोमत्या इति, अपक्रष्यते गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी इति मन्त्रः गोमती.

78

9 [a]) Cu : तुल्यवत्सां वर्णेन इति शेषः.

10 ff. Cu : समानवत्साया महत्त्वसूचनाय पुनः पुनस्तदुपन्यासः, समानवत्सामिति.

15 [a]) Cu : वातरेणुः वायुना उत्थितो रेणुः धूलिराशिः वर्णान्तरतां प्राप्नोति, तत्तुल्यवर्णाम्। यद्वा वातरेणुः वर्णविशेषः.

21 [a]) Cu : वैराटपृष्ठं ताम्रपृष्ठम्.

79

5 [b]) Cn : वसोर्धारा मन्दाकिनी.

8 [c]) Cu : स्वकृतान् (for सुकृतान्) स्वदानेन [प्राप्तान्].

9 [c]) Here पानीय obviously denotes जलधेनु.

80

2 [a]) Cu : गावो महार्थाः पुण्याश्च। गावो महात्मा इति पाठे टावन्तशब्दो गोविशेषणम्.

4 [ab]) Cows are said to be residing in the *parama pada* of Viṣṇu (cf. *ṚV* I. 154. 6). — [c]) Cu : तारयते तारयत्यन्यान्। स्वर्गं च यान्ति। तारयते तारणयोग्याय विप्राय एता गा दत्त्वा स्वर्गं यान्ति इति वा अर्थः.

7 [f]) Cu : पितरं विशिनष्टि, दृष्टलोकपरावरं [इति]। दृष्टं लोकानां परावरं कार्यकारणं येन तम्.

23 [c]) Cn : उद्भूतपुलिनाः अङ्कुरिततीराः.

26 [b]) Cn : नगाः वृक्षाः। पत्ररथाः पक्षिणः.

37 [a]) Cn : निर्हृतैः गोमयनिर्गतैः; Cu : निर्हृतैरिति। गोभिः हनूचलननिर्जिताहारत्यक्तैः. — [b]) Cu : यावकः भर्जितयवः.

40 [b]) Cu : गोमती इति मन्त्रप्रतीकग्रहणम्.

81

1 [ab]) Cv : मया लक्ष्म्या, जुष्टं सेवितं तत्र संनिधानं कृतं इत्यर्थः.

7 [c]) Cu : अभिपन्नाः संबद्धाः.

9 [f]) Cv : [अ]च वै (for [अ]नघाः).

12 [a]) Cv : किमेतद्धक्षणं (for °द्धः क्षमं) गावः इत्यत्र। धक्षणं दाहकवचनम्.

15 [c]) Cu : नावमान्या अहं सौम्याः इति। नावमन्ये अहं सौम्या इति पाठे कैश्चिदहं नावमन्ये इत्यन्वयः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

19 ^{f}) Cu : भवत्यः भवतीभ्यः । हे भवत्यो वा.

82

9 Viśvāvasu (Gandharva, cf. *Taittirīya-Saṁ.* 1. 1. 11. 1) is associated with *ṚV* X. 139. Hahā and Huhu are also Gandharvas; but in the present context Hahāhuhu seems to have been regarded as ons Gandharva (note the dual).

20 ^{c}) Cn : अकूटवाहिन्यः अमायाव्यवहारिण्यः ; Cu : अकूटवाहिन्यः शुद्धसत्त्वाः.

23 ^{a}) Elliptical. " Why cows went down to the earth."

24 ^{ab}) Cu : देवयुगे सत्ययुगे। देवेन्द्रेषु। दैत्येन्द्रेषु इति च पाठः। दैत्येन्द्रेषु इति पाठः साधुः । विष्णोर्गर्भप्रसवसमये देवानां कश्यपादिस्थाने अवस्थानात् शासनाभावात् दैत्येन्द्राणां च शासनसंभवात्। यद्वा देवेन्द्राः देवनियामकाः बोध्याः। देवेन्द्रा दैत्या इति बोध्यम्। अनेन व्याख्यानेन देवेन्द्रेषु इति च पाठः संगच्छते. [Crit. App., line 2 : read (for दैत्ये-.]

30 ^{b}) Cu : देवीं सरस्वतीम् (?).

35 ^{ab}) Cn : त्रयाणां उपरिष्टात् ब्रह्मलोके इत्यर्थः. [Actually, विष्णोः परमं पदम्.]

83

2 ^{b}) The *āśramadharma* is difficult to be maintained. (Or, the hermitages are difficult to be protected.)

5 ^{a}) वेदोपनिषदे is not quite a regular form.

6 ^{b}) Cu understands *suvarṇa* as denoting a specific measure (*parimāṇa*).

14 ^{c}) Cu : निर्वपणं पितृदेयम्.

23 ^{c}) Cu : श्रुतं आत्मनः श्रवणं, इदमुपलक्षणं मननादेरपि.

33 ^{c}) Cn : लघुतां निष्पापताम्.

35 ^{ef}) This should be omitted. Crit. App., line 6 : After (for जातघृणो)., read : After 35, S ins. :

388* प्रत्युवाच ततस्तेषां वसिष्ठो भगवानृषिः ।

[M1–3 वसिष्ठो जमदग्निजं (for the post. half).]

While V1 B Dn D1. 2. 4. 6–9 ins. after 35 : D5 after 3 : D10 after 34^{ab} :. Add : इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते तमूचुर्महर्षयः as line 1 in 389* ; the numbering of the following lines should be suitably altered. The critical apparatus, now given for 35^{e} and 35^{f}, should be treated as critical apparatus for line 1 (according to the arrangement suggested above : इत्युक्ता etc.) of 389*.

36 ^{c}) Cf. 13. 85. 20^{ab}.

45 ^{ef}) Cu (strangely) : अपत्यार्थे कृतोद्यमे महादेवे पार्वतीं प्रति देवानां वाक्यं, अपत्यार्थं निगृह्णीष्व तजेः परमकम् इति.

390* This may have been a haplographical omission in S. But since it contains merely a repetition and elaboration of what has already been said, it is here regarded as an insertion in N. — Line 4) Cu : अन्तरिक्षवाची दिवशब्दो नपुंसकः । व्यत्ययो वा.

52–53 Cf. 9. 43. 6.

84

1 For the episode of Tārakavadha, also see 9. 45.

7 ^{b}) Cu : पुरा कृते सत्ययुगे.

9 ^{a}) तद्=अपत्यम्.

11 ^{ab}) Cf. *ṚV* X. 129. 4.

12 Cf. 9. 43.

13 ^{b}) Cn. u : नष्टः अदर्शनं गतः. The disappearance and rediscovery of Agni is a common motif in various Vedic contexts.

15 Since Pārvati's curse referred to *all* gods (including Agni), the absence of Agni on that occasion could not have alone rendered him immune. Therefore, this additional reason is mentioned.

16 Cn : कामः काम्यमानो वह्निः, संकल्पः अपत्यविषयः, तदर्थं अभिरुचिः सर्वतो रोचमानो भवत् (for ऽनलः) अस्तु ; Cu : संकल्पाभिरुचिः मनोरुचिः, कामः अभिलाषः अभवत्. [Crit. App., line 8 : read (ऽ)भवत्.]

17 ^{d}) Epic henotheism ? However, Cv : रुद्रात् ज्येष्ठपुत्रो जातः । इतररुद्रात् ज्येष्ठ इति वा.

21 ^{c}) Cu : नष्टं केनाप्यदृष्टम् । आत्मनि, पुत्रस्वरूपेण जले संलीनम्. (Cf. तस्माद्वा एतस्माद् आत्मनः आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी — *Taitt.Up.* 2. 11.)

27 ^{d}) Cn : रसनेन्द्रियहीनो भविष्यसि इत्यर्थः.

28 ^{c}) Cu : विभुः अग्निः.

30 ^{a}) अजिह्वापि, double *saṁdhi*. — ^{cd}) Is this perhaps reminiscent of the *Maṇḍūkasūkta* (*ṚV* VII.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

103. 1) ? Cu : सरस्वतीं वाणीम् । बहुविधां 'के के' इति नाना-प्रकाराम्.

31 Cf. the description of frogs in *ṚV* VII. 103.

33 In this connection, it may be pointed out that the *araṇis* for the churning out of fire are made of the wood of the *aśvattha* tree, which is *śamīgarbha*, that is, which grows upon a *śamī* tree or which grows touching a *śamī* tree very closely (cf. *Baudh-ŚS* 2. 12).

35 [c]) For the technical sense of *śamīgarbha*, see the preceding note. Here the word seems to have been used to denote simply the *śamī* tree. [Incidentally, fire itself is called *śamīgarbha* ; *śamīgarbha* also means a sacrificial priest.] The association of Agni with water, *aśvattha*, and *śamī* (*garbha*) is traditional.

39 [c]) Cu : आवर्तयामास, जिह्वां उदरे प्रवेशयामास. It may be noted that the curses pronounced by Agni on frogs, elephants, and parrots relate to the tongue (and speech). This is so, presumably because Agni is the presiding deity of speech (cf. अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् — *Ait. Up.* 2. 4).

41 [b]) Cu : कान्तं अतिरमणीयम्. (कान्त = confined to the sound *ka* — PCR.)

43 [cd]) This obviously refers to the churning out of fire. [However, Cu : वह्न्युत्पादने उपायं मानवा अधिजग्मुः ज्ञातवन्तः । उपायं चाह, आपो रसातले यास्तु इति.]

44 [c]) "in the form of hot springs gushing out from mountains." — [d]) Cn : ऊष्मां ऊष्माणं, डाबुभाभ्यामिति मन्नन्तात् डाप् ; Cu : ऊष्माशब्दः आकारान्तः, द्वितीया-एकवचनम् ऊष्माणामिति । आर्षं वा.

53 [d]) Cu : कक्षे काष्ठे, कृष्णगतिः अग्निः.

61 [c]) "I consider you to be entirely responsible for it."

63 [d]) Cu : अन्यतः (for मद्रेतो-) इति षष्ठ्यर्थे तसिः.

68 [a]) Cu : जातरूपसगर्भः सुवर्णसमानगर्भः.

76 [a]) Cu : षड्नक्षत्रात्मकत्वात् कृत्तिकायाः बहुवचनम् । मम दैवतं अग्निः, अग्नेश्चायं गर्भः, इति स्नेहेन कृत्तिकानक्षत्रस्य दर्शनमिति भावः ।

85

1 [b]) ब्रह्मदर्शन = traditional lore about Brahmā. — [c]) Cv : पुरा रुद्रेण क्रियमाणयागसमये यद्वृत्तम् ... तत्सर्वं कथयामि इति योजना.

2 [a]) Cn : देवस्य महतः इति रुद्रस्य इत्यर्थः ; Cv : महतः महत्तत्त्वाभिमानिनः. — [c]) Cv : ऐश्वर्ये यज्ञैश्वर्ये.

4 It is noteworthy that the *Atharvaveda* is not mentioned in this context.

5 [a]) लक्षणानि = लक्षणग्रन्थाः (?). — [cd]) Cu : [निग्रहः] निःशेषेण ग्रहः सूर्यादिः । प्रग्रहः प्रकर्षेण दानमानं (sic) च । एतयोर्विशेषणं नेत्रे । नेत्रे नेतारौ, सकलकर्मसाधकौ । लिङ्गव्यत्ययः आर्षः । पाठान्तरे, अत्र यज्ञे ओंकारः अवसन्नः सर्वत्र मन्त्रे प्रत्यासन्नः ।

6 [c]) Cu : आत्मना मनसा, आत्मानं देहम्.

8 [b]) Cv : वरुणान्तर्नियामकत्वाद् वरुणपदवाच्यस्य महात्मनः पशुपतेः ... निमित्तमात्रं वरुणः । होमकर्ता तु तद्धृदिस्थो रुद्रः इति व्यामिश्रोक्तिः.

10 [d]) Cn : प्रादुर्भावः चरमधातुः ; Cu : प्रादुर्भावः उत्कर्षभावः (= strong sexual urge).

11 Cu : सुवर्णमाहात्म्यप्रकरणे कथ्यमाना ब्रह्मणः सृष्टिः (st. 11–58) प्रकारान्तरीया ज्ञेया.

12 [d]) Cv : तैजसं रजोगुणः.

13 [cd]) Cv : सगुणः शब्दगुणसहितः, आकाशः तमसि तेजसश्च जातः । रजसः शब्दाख्यगुणः, तमसः आकाशः इति विवेकः.

15 [c]) Cn : भृज्जति पावयति इति भृक्, ज्वाला ; Cv (reading भुक् for भृक्) : आज्याहुतिभुक् भुञ्जानः अग्निः । यदा भुगित्येव शब्दं कृतवान् तदा पूर्वं भृगुरभवत्.

17 [d]) शिल = ears of corn ; grass. Presumably, on account of the fact that the sense of *śila* as sacrificial grass is rather far-fetched, many manuscripts have substituted either *kuśa* or *śara* for *śila*. — [cd]) Cv : ज्वालाजननाय अत्र आज्याहुतिं दिश अत्र आज्याहुतिं दिशेत्युक्ते अत्रिर्जात इत्यर्थः.

19 [b]) Cn : स्रोतोभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियेभ्यः. — [c]) लोमकूप = pores on the body.

22 [c]) मैत्रम् ? relating to Mitra ? Cv : तत् कनकं मैत्रं, अन्योन्यमैत्रीजनकत्वान्मैत्रम्.

25 Cv : वरुणः वरुणान्तर्यामी रुद्रः । परमात्मनः (for °कः) मम, दिव्यमिदं सत्रम्.

27 [d]) Cn : अवशः आत्मा चित्तं यस्य सः अवशात्मकः, श्रान्तः इत्यर्थः.

32 [a]) The transposition of वरुणः and ब्रह्मणः occurring in some N MSS. seems to have been intended for

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

making the sense clear. [" Though by nature (physically) Bhṛgu was born of Brahmā, Varuṇa adopted him as his own son. "] [Cv : निसर्गात् ब्रह्मणः निसर्गात्पूर्वं वरुणः भृगुं अपत्यार्थे जग्राह । पश्चाच्च रुद्रश्च जग्राह इति योजना.]

38 Why *vāruṇāḥ* (and not *āgneyāḥ*)? So too, in 40[b]. The reason is given in st. 44.

48 [c]) Cn. u : विदुषः विद्वांसः.

51 [ab]) How ? — [d]) क्षमयाम = we shall bear with one another.

55-56 For gold employed as substitute for the sacrificial fire, cf. *Āp ŚS* VII. 5. 9 ; X. 23. 2. Cu : कुशस्तम्बे इत्यादि [सुवर्ण]महत्त्वप्रतिपादनपरं बोध्यम् । न पुनर्वह्न्यभावे यज्ञः.

399* Presumably, a marginal addition.

59 [c]) Cn : राजराज्येन कुबेरत्वेन.

64 [c]) " Having unobstructed course. "

65 [a]) Cn : तेभ्यः लोकेभ्यः.

86

1 [d]) Cn : श्रुतिर्वेदः लक्षणं ज्ञापकं येषां ते श्रुतिलक्षणाः, श्रुत्युक्ता इत्यर्थः.

3 [c]) ते = त्वया.

5 [a]) Cn : विपन्नं कृत्यं येषां ते, गङ्गया गर्भे त्यक्ते सति नष्टकार्याः ; Cu : असुरेण निराकृतकार्याः.

7 It is pointed out by Cn that the Kṛttikās assumed the form of Garuḍī and consumed the semen abandoned by Ga gā.

8 [cd]) वर्त्मन् = womb. Cu : षट्सु वर्त्मसु तेजोऽग्निः (for तेजोऽग्नेः) सकलं निहितं प्रभो । निहितः प्रभो इति सविसर्गपाठः । षट्सु पथिषु तेजो निहितं अर्पितम् । तेजः अग्निः अग्निस्वरूपं, ततो जातत्वात् । सविसर्गपाठे तेजोऽग्निः तेजस्स्वरूपोऽग्निः, निहितः अर्पितः । अग्नेरपत्यकथनप्रसङ्गात् निर्विसर्गपाठः सम्यक् । येनेष्टं पुस्तकसंप्रदाये तद्ग्राह्यम्.

11 [d]) Kāntīpura is presumably the place near which the Kṛttikās are supposed to have given birth to Skanda. *Skanda P.* (*Kāśī.* 6. 68) mentions Kāntī among the seven sacred towns (काशी कान्ती च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि । मथुरावन्तिका चैताः सप्त पुर्योऽत्र मोक्षदाः). In *Brahmāṇḍa P.* (III. 13. 94-97), Kāntīpurī is described as possessing a place for Vyāsa's meditation, a Kumāradhārā (this is significant !) and Puṣkariṇī. (Kāntīpura is identified, among other places, with Kathmandu in Nepal and Kotival near Gwalior.] The uncommonness of the reference has perhaps occasioned the *v. l.* in different manuscripts. The reading कार्तीपुर- (or कार्त्ति पुर-) apparently seeks to establish connection with the Kṛttikas. Cu : कार्तस्वरं काञ्चनम्.

17 [b]) Cn : देवेभ्योऽर्प्यन्ते यैः तानि, ऋग्यजुःसामानि मूर्तिमन्ति देवार्पणानि. This appears rather far-fetched. [= offerings made to gods (personified) ?]

20 Cf. 9. 44. 21 ff. ; 9. 45. 41 ff.

21, 25 It may be noted that Rākṣasas and Asuras also are said to have attended upon Kumāra.

23 [a]) Cu : गवां माता, देवी सरस्वती.

27 [b]) गुहालय : According to a tradition, Guhāgar in Konkan was the ancient Guhālaya, the birthplace of Kārttikeya. — [c]) Cu : विप्रकारं विशिष्टः प्रकारः, जयहेतुप्रकारः, तम् । यद्वा तारककारितं तारकासुरकृतं विप्रकारं विरुद्धभावम्.

28 Cf. 9. 45. 64.

87

5 [a]) Cu : आदितः आदौ प्रथमम् इति । यद्वा सोमयागादौ 'नानिष्ट्वा तु पितॄन्सर्वान्कर्म वैदिकमाचरेत्' इत्यभिप्रायेण उक्तम्. Cn points out that the rites for Pitṛs are to be performed on the new-moon day (cf. *Āp ŚS* I. 7. 1), while those for gods are to be performed on the following day ; *śrāddha* usually precedes *iṣṭi*. Also cf. देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते (*Manu.* 3. 203).

6 [ab]) Cu : अन्वाहार्यं अमावास्यायां श्राद्धं नान्दीमुखश्राद्धमिति । कश्चित् —

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।
अमावास्यायां तृतीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

इति मनुः (however, not traceable in *Manu.*). Cf. *Manu.* 3. 123 : पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः. Though, literally, the term *anvāhārya* means " that which is to be offered (or performed) subsequently ", when it specifically refers to *śrāddha* (or offerings to Pitṛs), it is actually to be offered (or performed) first (that is, before offerings are made to gods). The word *anvāhārya* is also explained as : अनु मासि मासि आह्रियते. In another sense : अन्वाहरति यज्ञसंबन्धिदोषजातं परिहरति अनेन इति अन्वाहार्यो नाम ऋत्विग्भ्यो देयः ओदनः. It is cooked on the Dakṣiṇa fire, which is

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

therefore called Anvāhāryapacana. It may be noted that the Dakṣiṇa fire is connected with the offerings to Pitṛs. [For Piṇḍapitṛyāga, see *Āp. ŚS* I. 7–10.] — ^{cd}) Cf. *Manu.* 3. 123^{cd}. [आमिषेण वक्ष्यमाणमांसेन — Kullūka.]

7 ^{b}) Cu : पितामहाः पितृपितामहप्रपितामहाः, 'त्रिषु पिण्डः समाहितः' इति कथनात्.

9 ff. There is obviously no rationale in all this.

10 ^{a}) Cv : [द्वितीयां,] द्वितीया सप्तम्यर्थे, 'षट्सु द्वितीया' इति सूत्रात्। द्वितीयायां इत्यर्थः.

14 ^{a}) Cn : कुप्यं वस्त्रपात्रादि ; Cu : कुप्यं कांस्यं गर्भरक्षणीयं (?) वा वस्तु. — ^{b}) Cv : एकादशीं विद्धैकादशीम् (?).

16–17 The stanzas should better be rearranged as : $16^{ab} = 16$; $16^{cd} + 17 = 17$. [Presumably, 16^{cd} refers to the performer of *śrāddha* on the *caturdaśī*.]

88

1 ^{c}) चिररात्र = a period of many nights, a long time. [Cf. Kullūka on *Manu.* 3. 266 : चिररात्रायपदमव्ययं चिरकालवाचि। अत एव 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्याभिधानिकाः.]

3 = (var.) *Manu.* 3. 267. — ^{a}) Cu : माषैः कृष्णमाषकलापैः.

4 ^{ab}) This specific mention not traceable in *Manu.* ; on the other hand, cf. *Manu.* 3. 273. Cu : वर्धमानतिलं बहुतिलम्.

5–10 Cf. *Manu.* 3. 268–72.

9 ^{c}) [वार्ध्रीणसश्च निगमे व्याख्यातः —

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।

वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि॥

नद्यादौ पयः पिबतः यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च, त्रिभिः पिबति इति त्रिपिबः — Kullūka on *Manu.* 3. 271.]

10 ^{c}) [लोहः लोहितवर्णः छागः एव। 'छागेन सर्वलोहेनानन्त्यम्' इति पैठीनसिवचनात् — Kullūka on *Manu.* 3. 272.]

12–13 Cf. *Manu.* 3. 274.

13 ^{a}) Cu : लोहेन रक्तेन. — ^{c}) *Manu.* 3. 274^{d} : प्राक्छाये कुञ्जरस्य च. [(त्रयोदश्यां तथा तिथ्यन्तरेऽपि) हस्तिनः पूर्वां दिशं गतायां छायायाम् ... न तु त्रयोदशीहस्तिच्छाययोः समुच्चयः — Kullūka.] — ^{d}) This would not go very well with the interpretations of *hasticchāyā* given by Kullūka (see above) and Vādirāja (see crit. app.). On the other hand, the actual presence of an elephant could not have been intended.

15 Cf. *Manu.* 3. 273.

89

1 ^{ab}) Yama and Śaśabindu are mentioned together in various contexts in *MBh.* (cf. 2. 8. 7 ; 7 App. 1. 8. 140 ; 2. 8. 24 ; 7 App. 1. 8. 623 ; 12. 20. 11 ; 12. 29. 98). — ^{c}) काम्यानि may imply that those mentioned in the preceding chapters are *nitya*.

2 ^{a}) Cu : कृत्तिकायां[सु] श्राद्धनिषेधस्तु श्रूयते, 'नाग्नेयेषु भारत' इति। कथमत्र श्राद्धं कृत्तिकायोगे विधीयते। निषेधस्तु शाखि[खा]भेदेन बोध्यः.

3 ^{b}) Cu : मृगोत्तमे मृगशिरसि.

6 ^{d}) Cn : फलभाक् इष्टार्थभाक्.

11 ^{a}) Cv : अभिजिते श्रवणनक्षत्रे.

12 ^{c}) Cn : वारुणे शतभिषजि (Cu : शतभिषायां).

90

2 ^{c}) A comma after दैवे कर्मणि would make the sense clearer ; cf. st. 3. [However, Cu : श्राद्धे ब्राह्मणान्परीक्षेत। पूर्वं क्षत्रियकर्तृकपरीक्षानिषेधो बोध्यः ; Cv : न परीक्षेत, देवपितृकार्यव्यतिरिक्तदानेषु न परीक्षेत.]

3 ^{b}) Cv : दैवेन विश्वेदेवसंबन्धिना। तेजसा यदृच्छया लब्धद्रव्यसामर्थ्येन.

5 Three kinds of Brāhmaṇas seem to be intended — *paṅktidūṣa*, *paṅktipāvana*, and *apāṅkteya*. Cn : पङ्क्तिदूषाः काणादयः (cf. st. 12), अपाङ्क्तेयाः दुष्कर्माणः पङ्क्त्ययोग्याः ; Cu : पङ्क्तिदूषाः समुदायदूषकाः। अपाङ्क्तेयाः निन्द्याः.

6 ^{b}) Cn : निराकृतिः अध्ययनादिशून्यः ; Cu : निराकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः. — ^{c}) Cn : ग्रामप्रेष्यः चाटिआलः (?).

7 ^{b}) Cn : कुण्डाशी भगभक्षः ; Cu : कुण्डं निन्दितं द्रव्यम्। यद्वा हीनजातिः कुण्डः। तद्द्रव्यभोजी ; Cv : कुण्डाशी मृण्मयपात्रभोजी. — ^{c}) Cu (rather strangely) : सामुद्रिकः तप्तलोहेन गात्रं दग्ध्वा कृतचिह्नः ; Cv : सामुद्रिकः समुद्रे नाविकायायी (?).

9 ^{a}) Cn : पर्वकारः वेषान्तरधारी। 'पर्व क्लीबं महाग्रन्थप्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति मेदिनी(?)। सूची पिशुनः ; Cu : पर्वकारः काण्डकृत्। सूची खलः.

10 ^{a}) This reminds one of Vedic *śvaghnin*. — ^{c}) Cv : परिवित्तिश्च यस्य (for यश्च) स्यादित्यत्र। परिवित्तिः अनूढज्येष्ठकनिष्ठस्य पत्नी (?)। 'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्' इत्यमरः (2. 8. 56). According to *Manu*. 3. 171, *parivettā* is the younger brother who marries even while his elder brother is unmarried; such elder brother is called *parivitti*. — *c*) Cn : कुशीलवः, कुशी फालः तेन कर्षणं लक्ष्यते, कृषीवलः। लवश्छेदनं, तदुपजीवी काष्ठच्छेदनोपजीवी। 'कुशी फाले' इति मेदिनी(?). The more common sense of the word is : actor, mime. Cu : देवलकः मठजीवी.

409* Line 4 Cv : पितरस्तस्य सेवत इत्यत्र। तस्य ब्राह्मणस्य पुरीषम्। तं मासं, मासपर्यन्तम्। तस्य यजमानस्य पितरः.

12 *a*) Cn : षष्टिं, शतं, पुरुषान् इति शेषः; Cu : षष्टि वर्षाणि (?) ... शतं वर्षाणि (?).

13 *b*) Cu : दक्षिणामुखः ... श्राद्धे बोध्यमिदम् ... कामनाविशेषे दक्षिणामुखा[दि]भोजनविधानात्। तथा चोक्तं मनुना (२.५२):

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥

14 *c*) Cn : असुरेन्द्राय बलये.

15 *c*) In *Śrauta* literature, two *parivṛtas* are usually mentioned; they are enclosed cabins for washing and dressing (one used by those who are initiated and the other by laymen); cf. *Kāt. ŚS* 2. 7; also in connection with Mahāvrata. The other word is *pariśrita* (*pariśrayaṇa*), and it denotes the altar etc. which is curtained off (cf. *Āp. ŚS* VIII. 13. 15). In the present context, *pariśrite* would perhaps be more appropriate; *parisṛte*, as read by Cn (परिसृते आवृतदेशे), is not clear (can it be misreading for *pariśrite*?). Cu : परिवृते वस्त्रादिना आच्छादिते स्थले.

20 *a*) Cu : नृणाचिकेतः (for त्रि°) [perhaps तृ°, wrongly for त्रि°] अध्वर्युवेदभागविशेषयुक्तः. — *b*) Cu : त्रिसुपर्णः बह्वृचां वेदभागविशेषाध्यायी. — *c*) Cu (perhaps reading ब्रह्मदेहानुसंतानः) : ब्राह्मविवाहेन दीयमानायाः कन्यायाः आत्मा देहः, तत्र जातः संतानः पुत्रः; Cv : ब्रह्मदेवा(for देया)नुसंतान इत्यत्र। वेददेवानुकूलसंतानवान् इत्यर्थः.

21 *b*) = belonging to a family having *śrotriyas* for ten generations.

25 *d*) योगाः in the sense of योगिनः.

412* A reference to Pañcarātravid, Bhāgavata, and Vaikhānasa occurring exclusively in S MSS. is significant.

31 *ab*) Cn connects this, wrongly, with 30*cd*. Its explanation is, accordingly, confusing. — *d*) Cu वहति (for हरति). [Crit. App., line 5 : read Cnp for Cn.]

34 *a*) Cn : मित्रमेव प्रधानं, न योग्यत्वादिकं, येषु तानि। मित्रेष्वपि योग्यता चेत् तत्परित्यागे दोष एव इति भावः.

35 *a*) Cu यः श्राद्धेन (for यश्च श्राद्धे). Cv : यस्तु (for यश्च) श्राद्धे कुरुते संगतानीत्यत्र। संगतानि अन्योन्यसंबन्धवन्ति मित्राणि इति यावत्. — *c*) पिप्पलः = a bird kept free (not confined in a cage). [Cu : स पिप्पलः पित्रसंबन्धेन (?) श्राद्धभोजी.] Cu : वा इवार्थे। पिप्पलः जातपुष्पादिः। ... बन्धनम् इति क्वचित्पाठः. Cv : पिप्पलपदेन देहाख्यः अश्वत्थः इत्युच्यते। 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते' इति हि श्रुतिः। ... यद्वा पिप्पलपदेन कर्मफलमुच्यते.

38 *b*) Cu : शाम्यति नानभुन्नात्रस्तिष्ठति। एवमुक्तं मनुना (२.१५७):

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥

39 *a*) Cn : संभोजनी अन्योन्यं दीयमाना; Cu : श्राद्धमैत्रीसंबन्धेन लोभतः कुर्वाणा [क्रियमाणा] भोजनक्रिया संभोजनी; Cv : सहभोजनयोग्येषु दत्ता संभोजनी.

40 *d*) Cu : आवृणोति अर्पयति.

41 *a*) Cu : उभौ पितृमातृलोकौ (?).

46 *c*) Cu : दूरादेवेति। परंपरागतत्वेन ब्राह्मणाः परीक्षणीयाः।

91

1 *c*) Bhṛgus and Aṅgirases are regarded as the most ancient among human tribes. They are also the earliest fire-priests. Cv : भृग्वङ्गिरआदिऋषीणां प्रवृत्तिकाले.

4 Atri was one of the ten *mānasaputras* of Brahmā. He procreated ten sons from his wife Anasūyā; one of these was Datta Ātreya.

6 *c*) Cu : कालधर्मपरीतात्मा मरणव्यासदेहः.

8 *a*) Cn : कृत्वा उपकल्प्य. Cu : उपहार्याणि श्राद्धद्रव्याणि. For these latter, see *Āp. ŚS* 1. 7. 7. — *b*) Cu : चतुर्दशी तिथिः, यथावसरप्राप्ता शौचान्ते तिथिः.

9 *cd*) "His mind having been withdrawn from the object of sorrow, his intellect became occupied with matters of wider interest."

10 *c*) तस्य = of himself; or of his deceased son?

12 *c*) Cn : दक्षिणावर्तिकाः प्रदक्षिणावर्तिताः; Cu : दक्षिणावर्तिकाः दक्षिणदेशस्थिताः; Cv : दक्षिणतः आवर्तो यासां ताः दक्षिणावर्तिकाः.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

13 [a]) For the number of Brāhmaṇas to be invited for *śrāddha*, see *Manu*. 3. 125–26.

14 [a]) Cf. *Āp. ŚS* 1. 7. 4.

16 [b]) Cn : श्रौते पित्राद्युद्देशेन दृष्टो धर्मो लोके पुत्रोद्देशेनापि स्वेच्छया कल्पित इति संकरः.

23 ff. Cu : विधिरयं दिक्प्रदर्शनमात्रपरो ज्ञेयः.

23 [a]) For *agnikaraṇa*, cf. *Manu*. 3. 282. — [cd]) Cf. *Manu*. 3. 211.

25 [c]) Pṛthivī is Viṣṇu's consort and therefore *vaiṣṇavī*; she was given away as *dakṣiṇā* to Kaśyapa by Paraśurāma and is therefore called *kāśyapī*.

26 [a]) Cv : उदकायतने अर्चनोदकपात्रे.

27 [c]) Cu : उष्णपा नाम पितृगणाः, तेऽपि ऊष्मपाः ; Cv : उष्णपास्तु महाभागेति पाठे, पञ्चाग्निमध्ये स्थित्वा उष्णं पिबन्ति इति उष्णपा ऋषयः. Cf. *Manu* 3. 237.

28 [c]) Cu : सप्तकः पितृवंशस्तु इति, मूर्तामूर्तभेदेन सप्त गणाः हरिवंशे पितृकल्पे (*HV*. 13. 4) प्रपञ्चिताः सन्ति.

29 [a]) Cu : एते अग्निमुखा देवा कचित्कल्पे ज्ञेयाः। पुरूरवोर्द्रवसश्च (?) उपलक्षका वा.

31 [b]) Cu : कृष्ण (for कृत) एव च। कृत्व एव च इति च पाठः.

38 [b]) Cn : पुलकाः असंपूर्णतण्डुलयुक्तधान्यानि.

39 [ab]) Cn : सौभाञ्जनः शिग्रुः। गृञ्जनं विषदिग्धशस्त्रहतपशुमांसम्.

40 [cd]) Cn : कृष्णाजाजी कृष्णजीरकं, विडः विड्लवणं, शीतपाकी शाकविशेषः ; Cu : कृष्णाजः कृष्णवर्णः छागः, आजीविडः वेलङ्कछागः, शीतपाकी छागविशेषः.

41 [a]) Cu : सर्वं लवणं कात्यायन्यादिभिन्नम् (?).

92

3 Cu : अधिकान्नं न देयं किं तु परिमितमन्नं देयम्। आधिकान्नदाने दोषमाह, तर्पिताः पितरो देवा इति सपात्रकपक्षेन। अपात्रकपक्षे चतुर्गुणमामान्नं वदन्ति इति मदनपारिजातः (cf. *Madanapārijāta* 7 : आमश्राद्धे विशेषमाह व्यासः, 'आमं ददत्तु कौन्तेय दद्यादन्नं चतुर्गुणम्')। तेन तर्पणेन अजीर्णैरपक्वैरन्नैः पितृभिः सह देवा अभिहन्यन्ते.

11 [b]) विज्वराभवन् : double *saṁdhi*. — [cd]) Cu : अग्नेः [प्राक्तनं] प्रथमं दीयते, अग्नौकरणहोम इति (cf. 13.91.23).

12 [a]) Cn : निवप्ते दत्ते। संप्रसारणाभाव आर्षः, औणादिकस्त्रन्प्रत्ययो वा.

13 Cu : पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यादिति, 'त्रिषु पिण्डः समाहितः' इति वचनात्। पित्रादित्रिकपिण्ड इति इदमुपलक्षणम्। मातामहादिष्वपि पिण्डत्रयं बोध्यम्, 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्' (cf. *Madanapārijāta* 7) इति वचनात्.

14 [cd]) Cf. 'सोमाय पितृपीताय स्वधा नमः' इति दक्षिणाग्नौ जुहोति (*Āp. ŚS* 1. 7. 8).

15 [d]) Cu : संग्राह्या चाप्यवंशजा। संग्राह्या नान्यवंशजा। अप्यवंशजा इति पाठे वंशजापि यदि रजस्वलादिदोषदुष्टा [तदा] नोपतिष्ठेत। अशब्दस्तु निषेधे। यद्वा अवंशजापि उपतिष्ठेत। तथापि दोषदुष्टा वंशजा नोपतिष्ठेत इति भावः। यद्वा संग्राह्या विधिना कृतविवाहा अपि अवंशजा नोपतिष्ठेत.

16 [a]) Cu : स्नानं कृत्वा तर्पणार्थं जलं प्रतरमाणः प्रविष्टवान्। ... यद्वा मध्ये आचारविधिमाह, जलं प्रतरमाणश्च इति। प्रतरमाणः संतरणं कुर्वाणः। तथापि विध्यन्तरमाह.

18 [ab]) Cn : चित्रवर्णं बलीवर्दपुच्छमाश्रित्य नदीं तरतः सकाशात् तत्पुच्छेन तर्पणं पितरोऽभिलषन्ते ; Cu : वर्णतः कल्माषो ज्ञेयः; Cv [कुल्माष- (for कल्माष-)] : कुल्माषः वन्यमाषः। गोयुगेन मन्त्ररूपया गवा दृष्टिरूपया च गवा। जलपानाय मन्त्रः, जलशोधनाय दृष्टिरिति विवेकः। यद्वा गोयुगेन पित्रादिशब्देन तदन्तर्गतप्रद्युम्नादिशब्देन च. [It seems that, for 18[b], Cv reads युक्तं तत्र रसाजलम् (रसायां भूमावेव स्यन्दमानजलेन, न तु उद्धृतोदकेन).] [The interpretation of 18[ab] given by Cv is not quite clear.] — [cd]) Cv : अधिरोहतः स्वर्गमधिरोढुमिच्छतः पुरुषस्य नावम्। सोमः पितृमान्, यमोऽङ्गिरस्वान्, अग्निः कव्यवाहनः [इत्या]दयो ये पितरः तान्पितॄंस्तर्पयामि। भूः पितॄंस्तर्पयामि। भुवः पितॄंस्तर्पयामि। सुवः पि°। भूर्भुवः स्वः पि°। सर्वान् पि°। सर्वपितृपत्नीस्तर्पयामि। सर्वपितृपुत्रांस्तर्पयामि। सर्वपितृगणांस्तर्पयामि। इति नवपितृसंबन्धिनं जलाञ्जलिम्। पर्युषिते जलनिषेधाय, न वारिसंबन्धि (?)। पञ्च जलाञ्जलीन् पितरोऽभिलषन्ते इति योजना.

19 [a]) Cn : मासार्धे अमावास्यायां कृष्णपक्षस्य इत्युक्तेर्नात्र शुक्लादिमासो विवक्षितः ; Cu : द्वौ पक्षौ मासः। एवं मासस्यार्धे कृष्णप्रतिपदमारभ्य अमावास्यापर्यन्तम्। कृष्णपक्षस्य संबन्धे, मासार्धे इति वाक्यार्थः.

20 Pulastya was a *mānasaputra* of Brahmā; he was married to Dakṣa's daughter Prīti. Pulaha was another *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Kṣamā. Kratu was also a *mānasaputra* of Brahmā, and was married to Dakṣa's daughter Saṁtati. Vasiṣṭha mentioned in this context cannot be the Vedic seer. He and Kaśyapa are traditionally included among Prajāpatis.

93

1 [c]) Cu : ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणप्रीतये. [The purport of Yudhiṣṭhira's question is made clear by Cn quoted

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

in Crit. App.] Cv : व्रतोपेता द्विजातयः यद्धविर्भुञ्जते तद् ब्राह्मणकामाय दातुर्ब्राह्मणस्य काम्यफलाय, [इति] कथं भविष्यति, एतद्ब्रूहि इति योजना.

2 The implication of this stanza seems to be that, even at the cost of the lapse of one's *vrata*, one should not allow a *śrāddha* to lapse.

4 Cu : शरीरस्य पीडाया अविरोधेन उपवासादिकं कार्यम्। उपवासेन हि धातुवैषम्यादिपीडा स्यात् इति उत्कटं कार्यं निषिद्धमित्याह, मासार्धमासोपवासीति। ... आत्मतन्त्रोपघाती, आत्मा शरीरं, तन्त्रं प्रधानं, प्रधानभूतशरीरघाती ... [Excessive self-mortification is discouraged.]

5 a) Cu : त्यागस्य संपत्तिः दानसंपत्तिः. For *sadopavāsī*, cf. st. 10; and for *brahmacārī*, st. 11.

6 d) Cu : अस्वप्नः दिवा अनिद्रः; also cf. 12d.

7 a) Cf. *Manu*. 3. 285 :

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः।
विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्॥

Also cf. st. 13. — b) Cu : पवित्रं स्तवादि; also cf. 12c. (Can it mean "one who uses *pavitra*; therefore, a sacrificer"?)

8 a) For *vighasāśī*, see crit. note on 7a above. — c) *Amāṁsāśī* : cf. 12ab.

10 Cu : पारिभाषिकं सदोपवासिनं कथयति, अन्तरा सायमाशं चेत्यादि। रागप्राप्तभोजनत्रयं कथयति। अन्तरा मध्ये सायंकाले प्रातःकाले भोजनं यो नरः कथयति (?) स रागप्राप्तत्रितयभोजनः स्यात्। एवं पूर्वार्धे प्रतिपाद्य भोजननियमेन उत्तरार्धे प्रतिपादयति, सदोपवासीति। भोजनत्रयमध्ये नैयत्येन अन्तरा मध्ये यो न भुङ्क्ते स सदोपवासी भवति। 'सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं देवनिर्मितम्' इति भोजनद्वयनियमात्। एवं सदोपवासी अग्रे युधिष्ठिरस्य प्रश्नप्रत्युत्तरे स्पष्टो भवति —

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासविधिर्हि सः॥
(=13. 148. 14; also=(var.) 12. 186. 10.)

94

1 cd) Cu : दातुर्दानजन्यफले ग्रहीतुर्ग्रहणजन्यफले को विशेषः, कस्य कस्य किंरूपः.

2 cd) Cn : गुणवति दातरि; Cu : गुणवति प्रतिग्रहीतरि. [Cu adds : दाता विज्ञो भविष्यति, ग्रहीता च विद्वान् भविष्यति, तदा उभ(यतः) फलम्। अन्यथा दोषः। तथा च मनुः (*Manu*. 4. 190, 192, 193) :

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः।
अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति॥
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित्॥
त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम्।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च॥ इति दिक्.]

3 c) Vṛṣādarbhi was the son of Śibi (cf. st. 8). His name is variously given as Vṛṣādarbha, Vṛṣadarbha, and Vṛṣādarvi. Cu : यद्यपि याजनाद्यधिकारी ब्राह्मणस्तथापि 'निवृत्तिस्तु महाफला' इति सामान्यतो दृष्टत्वात् प्रतिग्रहविमुखो ब्राह्मणः स्यादित्यत्र सप्तर्षिभिः सह वृषादर्भेः क्षत्रियस्य संवादं कथयति.

5 b) Cn : गण्डा इति नामतः; Cu : नाम्ना गण्डा.

6 c) Cu : उपशिक्षन्तः अर्जयन्तः.

11 a) Cu : निराद्ये अदनीयाभावे...... आत्मानं परीप्सवः आत्मानं रक्षितुमीप्सवः.

12 a) Cu : [अथ] अस्मिन्नवसरे.

14 c) Cu : एकैकशः एकां एकां अश्वतरीं प्रति सवृषाः संप्रसूता गाश्च दद्यामित्यन्वयः.

15 d) Cu : सकृत्प्रसूता गौः गृष्टिः। पानक्रियायोगेन धे[नूनां] एवं नाम्नि भेदः.

16 c) Cu : मासिन्भक्ष्ये भावमेनं कुरुध्वम्। मासिन्नभक्ष्ये भावमेनं कुरुध्वम् इति च पाठः। ... भक्ष्येऽविहितमानुषमांसभक्ष्ये ... अभक्ष्ये मानुषमांसे.

18 a) Cn : ब्राह्मणान् क्षेत्रं ब्राह्मणस्वरूपस्थानं देवतासमूहः। 'यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति श्रुत्यर्थ उक्तः; Cu : क्षत्रं क्षत्रियजातीयं, कर्तृ। ब्राह्मणान् दैवत समुपाश्रितम् इत्यन्वयः। 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवद् ब्राह्मणा दैवतम् [इति] ज्ञेयम्। [Read क्षत्रं.] — c) Cv : एषः अत्रस्यः ऋषिवर्गः.

19 [Crit. App., line 3 : read अह्नाय (for °पि) and ग्रे ह् (for [अ]पीह°).] — a) Cv : अह्नाय शीघ्रम्. — c) Cu : दाव इव वनाग्निरिव.

20 d) Cn : अन्येन पथा; Cu : अन्येन तत्रस्थजनेन सार्धम्... यद्वा अन्येन मांसभिन्नेन द्रव्येण (?).

21 a) Cu : पाके नियोजितं मांसं कदाचित्पक्वं न भवतीत्याह, अपक्वमेवेति। पाके सति भक्षणीयं मांसं महान् ऋषीणामधर्मो भवेदिति, तन्मा भूदिति मांसस्य अपक्वता इति भावः.

22 c) Cu : प्रचाय्य (for प्रचीय) सुवर्णेन दृढीकृत्य.

23 b) Cv (though S om. 23ab) : हेमगर्भाणि अन्तःपूरितसुवर्णानि.

24 c) Cn : न सद्दे न सः, अस्तेरार्पस्तद्ध; Cu : [स सः]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

लोटो लटवदिति डित्वादेशात् विभक्तिलोपः.

26 [ab]) One *niṣka*, if accepted, will be counted as 100 or 1000 *niṣkas*, while the *pāpa* involved in *pratigraha* is being assessed. It is thus suggested that the acceptance of even a small thing is not desirable. Cu : निष्कं सुवर्णमाषकं, रत्नविशेषो वा. — [c]) Cn : प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन्.

28 [ab]) An interesting *dṛṣṭānta*. Cu : मृगशृङ्गं ग्रन्थिग्रन्थिभेदेन प्रतिक्षणं वर्धते यथा. — [c]) Cv : प्रार्थनापुरुषस्य इत्यत्र, प्रार्थनाशीलपुरुषस्य.

31 [a]) Cv : प्रतिग्रहे विषये । संयमः उपरमः । प्रतिग्रहानिरोधः इत्यर्थः. — [c]) Cn.u : तद्धनं तपोधनम्.

32 [b]) Cu : पक्षसंमतः भर्तव्यसंबन्धिसंमतः.

33 [a]) Cu : इतः प्रतिग्रहात्.

34 [ab]) Cn : यत् यतो हेतोः । वैधर्मे (for वै धर्मे) विधर्मः एव वैधर्मः तस्मिन्. Cu : ब्राह्मणा एव मम धनं, आराधनद्वारा इत्याह । यद्वै धर्मो (for धर्मे) परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः । यद्वै धर्मोऽन्यत्रास्ति (submetric) इति पाठः.

35 [a]) Cu : [दानाय] दानेन सह तस्मै वृषादर्भये कुशलमस्तु । क्रियायोगे चतुर्थी. — [c]) Cn : उपधिः छलम्; Cu : उपधियुक्तानि कपटयुक्तानि । उपधिः छलम्.

39–40 Was it a kind of Atharvanic rite ?

42–43 A full comprehension of the name of a thing or a person gives one a kind of magical control over that thing or person. This is a common feature of primitive ideology, and several indications of it are to be seen even in the Vedic literature, particularly in the *Atharvaveda*. Cu : नामानि ज्ञात्वा, अन्वर्थपूर्वकनामनिर्वचनं ज्ञात्वा.

95

4 Cn : कार्श्यस्य कारणं नित्यकर्मलोपः इति वसिष्ठस्य भावः; Cu : एतस्य परिव्राजः अग्निहोत्रादिकं नास्ति, अस्माकं यथा.

6 [b]) Not clear. Cn : शास्त्रप्रतिपादितो जरन् क्षीयमाणो धर्मः इति विश्वामित्रस्य [भावः]. "His case is not like ours; for, we have to follow the dictates of scriptures. But a person who is overpowered by hunger is like an aging bull; he becomes sluggish and stupid. (I have become so, and therefore feel anxious as to how I may be able to follow the scriptural dictates. Śunaḥsakha has no such anxiety and is therefore sturdy.)"

7 [c]) Bom. Ed. संचिन्त्यम्.

8 Do the reasons mentioned by a Ṛṣi relate specifically to his own case ? Presumably, they do not. The word *asmākam* would seem to confirm this. The reference to four brothers in this stanza is not clear. Kaśyapa is said to have had one brother and six half-brothers.

9 [c]) The reference is not clear.

10 [b]) Cn : त्रिकौशेयं, कुशा रज्जुः तया निर्वृत्तं कौशेयं पाटितसंधानं, त्रीणि कौशेयानि यस्मिन्; Cu : त्रिकौशेयं ग्रन्थित्रयसंयुक्तं कुशविकारं आसनं वस्त्रं वा । राङ्कवं, रङ्कुर्मृगः, तद्विकारं वस्त्रम्. — [c]) Cn : त्रिवर्षीयं अतिजीर्णम्; Cu : एकैकं एकवत्सरनिर्वाह्यं वत्सरत्रितयनिर्वाह्यं वा. [Cv : रङ्कुः कृष्णमृगः ... (त्रिचर्मीयं) त्रिचर्मणां अन्योन्यं संबन्धेन कृतम्.]

14 [c]) Cu : शुचिवारिप्रसन्नोदां, शुचौ ग्रीष्मे, वारणं प्रसन्नं, उद् उदकं, यस्याः ताम् । न वार्युदोः पुनरुक्तिशङ्का.

16 [d]) Cn : उपतीर्थं अवतरणमार्गः.

21 [a]) Cu : अनुयोगः प्रश्नः.

25 In order not to allow the Yātudhānī to have a magical control over them (cf. crit. note on 13. 94. 42–43), the Ṛṣis deliberately adopt a cryptic way of mentioning their names. They have recourse, among other things, to strange etymology and play on words. This completely defeats the purpose for which the Yātudhānī was commissioned. [Cn : यातुधानीं विमोहयिष्यन्.] Cu : अरात्रिः न रात्रिः अहरेव इत्यर्थः, जागरणयोगात् । कालो (?) रात्रिः, यां प्राप्य नाधीते अत्रिर्मुनिरद्य इति अतो रात्रेः अरात्रिकृत्वात् अत्रिरिति मे मम नाम । उदाहृतं यन्नाम तत्र क्वचित् वक्रागमः, क्वचित् विपर्ययः, क्वचित् छान्दसः, इति तथाविधबोधाभावात् चारु न भवति इति. [Ca. b : ... कासौ रात्रिः यां प्राप्य नाधीते अत्रिर्मुनिः अध्येति, वेदग्रहणात्प्रभृति अद्य यावत् ...] [Cu seems to agree largely with Ca and Cb in the interpretation of these stanzas.]

27 Cu : वसुरग्निः नित्यम् । तद्योगाद्वसिष्ठः । तथा अवसरे चरामि वासं गार्हस्थ्यगृहेषु दारनिमित्तम् (?) । अतो वसिष्ठत्वात् अग्निगृहाणां संबन्धाद्वसिष्ठ इति; Cv : अतिशयेन वसन् वसिष्ठः इति निरुक्तिर्ज्ञेया.

28 [b]) "the inflections which the original roots have undergone are unintelligible" (PCR). The symmetry in the Yātudhānī's responses may be noted.

29 Ca : कुरमः कुरमः (?) इति स्थाने कुलपः कुपपः इति क्वचित्पाठः । तत्रायमर्थः । कुलं कुलं सूर्यवंशश्चन्द्रवंशश्च । स च कुं पृथ्वीं पापयति शोषयति इति ... कुलपः सूर्यः । कुलं पाति रक्षति इति पितृत्वात् कश्यप एव । तथा कुं पृथिवीं पिबति गिरति प्रलये इति

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

कुपः, समुद्रः। स एव पाता पालयिता यस्य सः कुपपः चन्द्रः। सोऽपि कश्यपः, समानयोनित्वात्। उक्तं च, 'मरीचिः कश्यपं पुत्रं ... रजनयज्ञले' इति। स च कश्यपो द्विजः अग्नीषोमात्मकतया हि प्रकाशे (द्विप्रकारो ?) जातः। उक्तं च मन्त्रसंहितायां, 'अग्नीषोमात्मको विप्रः कश्यपो नाम नामतः' [इति]; Cb : स च कश्यपो द्विजः अग्नीषोमात्मकतया द्विप्रकारो जातः ... काश्यपी इयं विद्या विषनाशनी ... Cu : कुलं कुलं च कुणपः (?) कुपपः कश्यपो द्विजः। कुलं कुलं च कुवसः कुवयः कश्यप इति च पाठः। अस्यार्थः। कुलं अत्रिकुलं, तच्च कुत्सितं लाति कश्यपकुलस्य ददाति इति कुलम्। कुवसः कुत्सितं वसति ... कुकारे उकारनाशादकारागमः। तथा वसयोः स्थाने ड्यपयोरागमात् कुवसः कश्यपः. Cv : कुलात्कुलं च गच्छति इत्यत्र। लोके प्रकाशयोग्यत्वात् काश्यं कुलम्। कुलात् देवकुलात्' कुलं दैत्यनागसर्पादिकुलं गच्छामि। अतः कुलपालकत्वात् काश्यप इत्यर्थः.

31 ⁸) Ca. b : भरे शिष्यान्भरे पुत्रान्. — ⁸) Cu (agreeing largely with Ca. b) : भरे भार्यां भरे भृत्यान् इति च पाठः। भरे भार्यां भरे द्वाजान् इति च पाठः। अस्यार्थः। द्वाभ्यां वाङ्मनोभ्यां अजति गच्छति इति द्वाजः भृत्यः। 'अज्' गतौ इत्यस्य प्रयोगः [Ca. b add : उक्तं च प्रातिशाख्यपञ्जिकायां (Cb °चन्द्रिकायां), 'अजादयो निपात्यन्ते' इति]। पाठान्तरे, अनव्याजः सकपटः। तत्राशक्तिविरहात् [Ca adds : उक्तं च, 'लोकवद्व्यवहर्तव्यं मुक्तसङ्गेन भिक्षुणा' इति].

33 Ca. b. u : गोदम इत्यादि। गा इन्द्रियाणि, दमितवान् इति गोदमः। दम इन्द्रियाणां प्रत्याहारः, तं गतवान् प्राप्तवान् इति दमगः। धूमोऽज्ञानम्। स न विद्यते अस्मिन्निति अधूमः। न शक्यते दमितुं वशीकर्तुं विषयेन्द्रियैः इति अदमः। ते तव, असमदर्शनः। हिंसादृष्टत्वात् शान्तिदृष्टत्वाच्च मम ...। शेषं सुगमम्। वर्णागमादि पूर्ववत्। [431*] गोभिः इन्द्रियैः, विषयात् प्रत्याहृतैः (Ca °कृतैः) इत्यर्थः। तमः पापं, जातमात्रस्य जन्मनः प्रभृति। देहतः देहाधिष्ठितस्य मम इति संबध्यते। षष्ठ्यर्थे तसिः. [Crit. App., line 12 : read Ca. b. u [ऽ]दमस्तेऽसमदर्शनः; line 13 : read Cap. bp. np. up (for Cnp).]

35 Ca. b. u : विश्वे देवाः कालकामादयः दश, मे मम अमित्रं (for मित्रं) शत्रवः। अमित्रमिति छान्दसत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वं एकवचनत्वं च। [Ca. b : पुरा हरिश्चन्द्रविक्रयावसरे विश्वेदेवैः विश्वामित्रो धिक्कृतः। ततः कोपादसौ तान् भूमौ अपातयत्। ततः अमित्रत्वं गतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा।] मे मित्रं इति पाठे, आराधनप्रसन्नेन मुनिना पुनः स्वर्गभाजो विश्वेदेवाः कृताः ततः मित्रभावं गता इति। गवां देवानां मित्रमसि सृष्टिकारणात्। [Ca. b : त्रिशङ्कुयाजनप्रस्तावे आहूयमानेषु देवेषु नागतेषु... अन्यामेव देवसृष्टिं कृतवान् इति अन्तर्गर्भिणी कथा।] गोशब्देन च स्वर्गस्था देवा लक्ष्यन्ते। मह्याः क्रोशन्ति इति यथा। विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्रः। [Cb : विश्वस्य वसुमित्रयोः इति दीर्घः] वर्णागमादि कार्यं पूर्ववत्। [Ca. b : गवां इन्द्रियाणां मित्रमसि, सुज्ञानोऽप्यर्थान् प्रभावान् इति वा अर्थः।]

37 Ca.b.u (reading जाजमद्य जजानाय जिह्महीहाजिजायिषि) : जाजं इन्द्रियाणां संप्रहारं निग्रहं इति यावत्। पापानां वा। जजि युद्धे इति धातोः प्रयोगः। ... [Cu : आजिजायिषि अजनिषम्।...] किमर्थं, तत्राह, जजानाय अत्यर्थं आत्मप्रबोधनाय ... सा त्वं जिहाहि अत्यर्थं त्यज अस्मान्... अत्रापि वर्णागमादि कार्यम्. [Crit. App., line 15 : read जाजमद्.]

39 Bom. Ed. Ca. b. n. u धरान् (for धरां). Ca. b. u : धरान् पर्वतान्। धरित्रीं पृथ्वीम्। वसुधां दिवं, वसून् देवान् दधाति इति व्युत्पत्त्या। तिष्ठामि अधितिष्ठामि। भर्तुः अनन्तरं अव्यवधानेन। मनो न रुन्धती (for मनोऽनुरु°) अनाक्षिपन्ती भर्तुः वसिष्ठस्य। अतो मामरुन्धतीं विद्धि. [Crit. App., line 4 : read 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धातोः धर्ति (for धर्तां).]

41 That the servant girl and her Śūdra husband should also adopt the cryptic manner of mentioning their names does not appear quite natural. Ca. b. u : (subst. 432* for 41) : वक्त्रैकदेशे शङ्काभिधाने। गण्डेति धातुं गच्छति(?) इति वक्तव्ये गण्डा इति एकदेशविकृतमविकृतं इति न्यायात्। [Ca. b भीमो भीमसेनवत्] तेन वदनैकदेशेन उन्नतेन उपलक्षितां गण्डेति ख्यातां मां विद्धि. [Cn and Cu point out that the Yātudhānī was produced by Vṛṣādarbhi out of his own *jaṭā* offered into the fire. This detail is not mentioned in 13. 94. 38-41.] Cv (mentioning 432* as *v. l.*) : धातुमेनं प्रचक्षते इत्यनेन 'गण्डः स्थूलकपोलयोः' इति धातुः सूचितः। 'गलिताः स्थूलपाषाणाः गण्डशैला इति स्मृताः' इति च हलः (२. १३).

43 Ca. b. u [पशून्रजामि दृष्ट्वाहं] पशून् गवादीन् दृष्ट्वा रजामि [Cu : पशूनक्षामि इति च पाठः] रक्तो भवामि। रज इति नामधातुः। अथ वा रञ्ज रागे इत्यस्यैव धातोः प्रयोगः। छान्दसत्वान्नकारलोपः [Ca : आर्षो नलोपः]। मां गौणं सप्तर्षिगुणभूतं विद्धि.

45 Cu : शुनः सखा इति अलुक्समासेन शुनःसख इत्यनेन परिव्राड् उच्यते। ...[श्वा] सारमेयः, तस्य सखा धर्मः, तस्य सखायः अन्वयः, तेषां सखायं सहचारिणं मां उपधारय विद्धि (This would, however, come to शुनःसखसखसखायम्!). [Ca. b. u : सर्वं चेदं कृत्यादूषणमन्त्रपरतया ऋषिवाक्यं नातिलक्षणेन निर्बन्धितव्यम् (Cu : एवं निर्वचने न मुनीनां वाक्यं प्रतिपदेन निर्बन्धितव्यम्)। (Ca : पाठान्तरं यथावोधं अनुष्ठातव्यम्; Cb : पाठान्तरेऽपि यदि सुगमः स्यात्तदा यथामतमनुष्ठातव्यम्)। उक्तं च मुनिना।

युगानुरूपसंज्ञैश्च सुलक्षणपरैर्नरैः।
न वाक्यानि विचार्याणि मुनीनां वेदवादिनाम्॥

(तथा च) मुनीनां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति (cf. *Uttara-rāmacarita* 1. 10)। इति। (Ca : पदशैः इत्यादि प्रागेवोक्तम्; Cb : 'वेदवादो न लौकिकः' इति वचनात्; Cu :

पदशैर्नातिनिर्बन्धः कर्तव्यो मुनिभाषिते।
अनुसरणतात्पर्यान्नाद्रियन्ते हि लक्षणम्॥
न दृष्टमिति वैयासे शब्दे मा संशयं कृथाः।
अज्ञैरज्ञातमित्येवं रत्नं न हि न विद्यते॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

यान्युज्जहार माहेशाद्व्यासो व्याकरणार्णवात्।
तानि किं पदरत्नानि मान्ति पाणिनिगोष्पदे ॥ इति).

[The last two stanzas originally occur among the *maṅgala-ślokas* at the beginning of Devabodha's comm. on the Ādiparvan. See ed. of the same by DANDEKAR, BORI, 1941. Ca reproduces them, adding the first, among its *maṅgala-ślokas* at the beginning of the Ādiparvan.]

49 Cu : एवं यातुधानीं हत्वा शुनःसखः ऋषीणां मुखतो धर्मश्रवणव्याजेन बिसापहारं (करोति).

54 Cn : अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते.

56 ff. Cu : दिव्यानि आह.

57 [b]) Cn : शुनः सारमेयान्, परिकर्षतु क्रीडार्थं मृगयार्थं वा; Cu : परिकर्षतु आरोहतु.

62 [c]) Cu : कक्षाग्नौ वनाग्नौ। असंस्कृताग्नौ इति तात्पर्यम्.

66 [a]) Cn : उदपानप्लवे एककूपैकजीवने. (The water used in the village for drinking etc. becomes defiled by the touch of all kinds of people.) Cu : उदपानप्लवे, उदपानं नद्यादि, नद्यादिजलप्लाविते ग्रामे, तिष्ठतु जनः इति शेषः। जलप्लावितस्थले अनायतपुरीषादिना तत्र वसतिः अनुचिता इति भावः। यद्वा, उद् उदकं पीयते यत्र तद् उदपानं, वाप्यादिः। तस्य प्लवो वेल्को (?) यस्मिन् ग्रामे स उदपानप्लवः। एवं ग्रामे तिष्ठतु जनः। यस्य वेलकः तस्य जलसंचरणे निस्तारणसाधारण्येन जलस्य इति कृत्वा निन्दितो ग्रामः.

67 [c]) Cu : बहुपुत्रः, रङ्के च बहुपुत्रत्वस्य दोषमध्ये लिखनमिति प्रवादः.

68 [a]) Cn : ब्रह्मकूटो वेदराशिः; (*brahmakūṭa* = a wretch among the Brāhmaṇas — PCR).

69 [a]) Not clear. — [b]) Are the references, *bahuputraḥ* (st. 67) and *purohitaḥ*, directed against Vasiṣṭha (in view of the traditional rivalry between him and Viśvāmitra) ?

71 [a]) Cn : ज्ञातीनां, अनादरे षष्ठी, ज्ञातीननादृत्य इत्यर्थः.

73 [c]) प्र + √मा = procreate; bring forth. विकर्मणा = through an improper act.

75 Adhvaryu, Chandoga, and *ātharvaṇa* suggest respectively the *Yajurveda*, the *Sāmaveda*, and the *Atharvaveda*. What about the *Ṛgveda* ? — [d]) Read स्नायीत.

79 [b]) Cu : निर्दिश्य अतिक्रुद्धः अङ्गुल्या निर्दिशति, एषा इति.

81 Some confusion has occurred here (also cf. stanzas 83 and 84) as regards *apratigraha* and *alobha*. The theme of the chapters is *pratigraha-doṣa* (cf. 13. 94. 17).

85-86 *ākhyānaphalaśruti*.

96

4 [a]) Kavi is often used as an epithet of Śukra. In the present context, however, Kavi is presumably to be understood as denoting the father of Śukra (who is also known as Kāvya or Uśanas).

5 [a]) Aṣṭaka is traditionally known to have been a son of Viśvāmitra (cf. *Ait. Br.* 7. 17). — [d]) Dhundhumāra is the name given to Kuvalāśva.

6 [d]) Cu : माघ्यां, पौर्णमास्यां इति शेषः. For Kauśikī, see crit. note on 13. 3. 10.

7 [b]) Brahmasaras — near Gayā (or near Thaneshwar) ?

10 [a]) It is believed that Dharma was four-footed (that is, full and perfect) in the Kṛtayuga and that in each successive yuga he lost one foot (and thereby became less full and perfect).

11 [b]) Cu : पुष्टस्वराः (for घुष्ट°) उदात्तादिस्वरपूर्णाः.

12 [a]) Cn : प्रत्यवरान् मध्यमान्. (It seems to be suggested that the stratification among men, such as high, middling, and low, is essential for social solidarity.)

14 [e]) Cu : मिथ्याभिषङ्गः वृथापरीवादः.

16 There is obviously no specific connection between the oath and one who takes it. Many of the *śapathas* occurring here have already occurred in 13.95, though the persons taking them are not necessarily the same in the two contexts. — [ab]) Cf. अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् — 5. 39. 58. — [c]) पृष्ठमांस = flesh sticking to the back-bone (of the sacrificial victim) ?

17 Cf. 13. 95. 57.

20 [b]) = (var.) 13. 95. 57[b]. — [c]) Cn : अनिष्कृतिः अकृतप्रायश्चित्तः.

21 [b]) Cu : प्रजायतु अपत्यमुत्पादयतु. — [c]) Cf. केवलाघो भवति केवलादी (*ṚV.* X. 117. 6); भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् (*BG* III. 13.) (Also cf. 13.95 70[c] and 73[a].)

22 [a]) Cu : आयुर्वेदशास्त्रस्य अध्ययनाध्यापनयोः अधिकारः

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

ब्राह्मणस्य, न चिकित्सायाम् इत्युक्तम्. — ^{b}) = 13. 95. 64^{a}.
— ^{c}) Cf. उत्तमा आत्मना ख्याताः पितुः ख्याताश्च मध्यमाः ।
अधमा मातुलात्ख्याताः श्वशुराच्चाधमाधमाः ॥

25 ^{b}) Cf. 13. 90. 34.

27 ^{ab}) Cf. 13. 95. 63^{c}.

33 ^{a}) Does this refer to a servant who is employed to work in the field during the rainy season, but who does not fulfil his obligation? (अवर्षा सेवाम्?) [*avarṣām* may also refer to the breaking of an year's contract of service.] **Cu** : भृतकः जीविकामुग् ब्राह्मणः वर्षं वत्सरमेकं क्षत्रियस्य पुरोहितो भवतु.

34 ^{c}) Cf. 13. 95. 57^{b}.

37 ^{b}) **Cn** : स्वपापकृत् स्वेषु ज्ञातिषु पापकृत्, गराग्निदानादिना वधकृत्.

40 ^{c}) Cf. 13. 95. 57^{c}.

41 ^{a}) **Cn** : निदानं दोहनकाले गवां पादबन्धनी रज्जुः; **Cu** : निदानं छादनरज्जुः (?).

42 ^{d}) **Cu** : [कोपनं] कोपननामानं (?) विप्रम्.

43 ^{a}) **Cn** : प्रत्ययं अभिप्रायम्.

44 ^{d}) Read स्नायीत. [Crit. App., for the last three lines read : — ^{d}) V1 B Dn D2. 4–7. 9 स्नायेत (for स्नायीत). T1. 3 G1. 4 M यस्ते (for यः). D10 M1–3 आददीत (for °दाति).]

47 ^{c}) Here, as in 13. 95. 50–86, the knowledge about Dharma is imparted indirectly by suggesting what should not be done. It is said that Hindu Dharmaśāstra contains more 'don'ts' than 'dos'.

48 ^{a}) Read धर्मः श्रुतिसमुत्कर्षो. [Crit. App., line 2 : omit D1. 2 धर्मः श्रुति-; before D8, read D6. 7. 9 T1. 2. 4 G1. 2. 5 धर्मः श्रुतः; line 3 : read (for धर्मः श्रुति-).]

52 ^{a}) **Cu** : आख्यानश्रवणफलमाह, आख्यानं य इदम् इति. — ^{d}) **Cu** : निराकृतिः [अकृत]प्रायश्चित्तः, अभिशस्तो वा.

97

1 ^{a}) **Cu** : श्राद्धधर्मेषु उत्सर्गतः प्रेतश्राद्धकर्मसु इति बोध्यम्. 441* This may have been a hapl. om. in S and some N MSS. It is, however, more or less a paraphrase of 2^{b}, and presumably did not belong to the original text.

9 ^{ab}) **Cu** : ज्येष्ठामूले ज्येष्ठमासे। ज्येष्ठमासस्य मध्याह्ने अतितीक्ष्णः [दिवाकरः] इति सूचितम्। मासचिह्नितनक्षत्रं तदुपलक्षितनक्षत्रं चेति युक्ता पौर्णमासी भवति। तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते,

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः।
शेषा मासा द्विभा ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

इति। [The *Sūryasiddhānta* (14.16), however, actually reads : कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्. The quotation given by **Cu** seems to have been derived from some other source.] तेन ज्येष्ठायुक्ता पौर्णमासी मूलयुक्ता वा यस्मिन्मासे भवति स मासो ज्येष्ठो भवति इति शास्त्रव्युत्पादेन ज्येष्ठो मासो लभ्यते। [In his commentary on the *Sūryasiddhānta* (14. 16), Raṅganātha says : ज्येष्ठामूलाभ्यां ज्येष्ठः.] किं [तथा] च, 'ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वगम्' इति हारावली। [It is not clear as to which work **Cu** is referring. The *Śabdārthacintāmaṇi* as quoted in the *Śabdakalpadruma* reads : ज्येष्ठामूलीयमिच्छन्ति मासमाषाढपूर्वजम्.] यद्वा ज्येष्ठः श्रेष्ठः (ईश्वरो?), आ सम्यक्, मूलं आश्रयः यस्य नक्षत्रस्य तद् रोहिणीनक्षत्रं ज्येष्ठामूलं, तत्र दिवाकरे सति इत्यर्थः। किं च अग्रे वार्षिकोपवासैकभुक्तनियमकथने आग्रहायणमासमुपक्रम्य ज्येष्ठमासैकभुक्तकथने ज्येष्ठामूलं इति निर्देशेन वक्ष्यति, 'ज्येष्ठामूलं तु यो मासमेकभुक्तेन संक्षिपेत्' (13. 109. 24) इति.

19 ^{d}) **Cu** : ते तव संबन्धे, सूर्यः किं [अपराध्यति] अपराधी भवति। [पाठान्तरे] ते त्वया, सूर्यः किं अपराध्यते, किं पीड्यते सूर्यः.

21 ^{cd}) Cf. *Taitt. Up.* 3.7.1; also *Maitrī Up.* 6.13.

22 ^{c}) The traditionally known seven *dvīpas*, which together make up the terrestrial world, are : Jambu, Plakṣa, Śālmalī, Kuśa, Krauñca, Śāka, and Puṣkara.

26 ^{b}) **Cu** : आरम्भिकाणि आरब्धकार्याणि.

98

4 ^{a}) निमित्त = target. — ^{c}) **Cu** : [भेत्स्यसि], वेत्स्यसि इति क्वचित्पाठः.

5 ^{cd}) "It is necessary that I should teach you a lesson today."

6 ^{b}) **Cu** : तिष्ठसि स्थिरीभवसि.

9 **Cu** : धर्मं यो लङ्घयेत् स शरणागतं [हन्यात्] इत्याह, ब्राह्मणेष्वार्जवमिति। आर्जवं अकौटिल्यम्। ... यद्धर्मलङ्घनाभिधानं तत्तद्धर्मज्ञानार्थं तत्तद्धर्मस्य प्राधान्यख्यापनार्थं वा.

12 ^{ab}) Does it mean : "Do you, O dear one, think of some remedy (*samādhi*) for one who becomes afflicted (by your heat : *apanītasya*)"? [**Cu** : एतस्य तु अपनीतस्य कृतापराधस्य, समाधिं समाधानम्.]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

14 ^{c}) Cu : पद्भ्यां पादयोः.

15 The gift of umbrella and shoes is, however, not very common.

18 ^{c}) Cu : शतपदं अधिकपरम्.

[Cu, which does not go beyond this adhy., adds : समाप्तेयं टीका. However, on folio 246^b of the newly found MS. of Cu, the following words are written : सुमनोभिः पुष्पैः । उपलक्षणं धूपदीपयोः (13. 101. 9^a ?).]

99

[Crit. App., introductory note, lines 2-3 : read V1 B Dn D4. 5. 8. 10 Bom. ed. Cal. ed. Kumbh. ed. read this adhy. after 13. 57.] (Cu on this adhy. is, accordingly available.)

2 ^{a}) Cu : बलवती इति [च] पाठः । अर्थश्च, बलवती या भूमिः तस्यां आरामस्य अतिसंभवात्. [Cn : बलवती बहुसस्योत्पादिका.]

5 ^{ab}) According to Cn, the word *mitra* is here used in three different senses, namely, 'friend' (*mitrasadanam*), 'Sūrya' (*maitram*), and 'gods' (*mitravivardhanam*).

7 ^{a}) Cu : चतुर्विधानां जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजानां, भूतानां प्राणिनाम्.

9 ^{c}) Cu : यावत्तत्र फलावाप्तिः । या च तत्र फलावाप्तिः इति च पाठः.

10 Cu : ऋतुनामोल्लेखेन फलं कथयति, वर्षाकाले इति, सम्यग् जलाशयस्य खननाशक्तौ सेतुनिर्देशो बोध्यः.

21 ^{ab}) The use of the instrumental (instead of the normal ablative) should be noted.

23 ^{a}) Why स्थावराणां भूतानाम् when only the botanical aspect of the creation is intended? [*vṛkṣa* = tree; *gulma* = shrub, or bushy plant; *latā* = creeper growing upon a tree; *vallī* = creeper spreading out upon the ground; *tvaksāra* = bamboo; *tṛṇajāti* = various kinds of grass.]

446* This is presumably a marginal gloss.

100

5-6 Cf. five *mahāyajñas* (*Manu*. 3. 70).

[T3 स सृजत्यपि चाङ्गानि (for ^{a}). Ñ3 V1 B1 Dn Ds T1 -वर्धयन् (for -वर्त°).]

7 ^{b}) Çn : बलिकर्म वैश्वदेवः, तत्र प्रागन्नमेव ग्राह्यम्. (Cf. *Manu*. 3. 84.) [For the distinction between *homa* and *bali*, see : DANDEKAR, "Rudra in the Veda".]

9 ^{cd}) Cf. *Manu*. 3. 85.

10-13 Cf. *Manu*. 3. 86-90.

19 ^{c}) Dative for genitive.

22 ^{ab}) Cf. *Manu*. 3. 92.

101

10 Technique of a *saṁvāda* within a *saṁvāda*. This is further developed in later narrative literature. The *saṁvāda* between Manu and Suvarṇa was reported by the latter to Nārada, who in his turn reported it to Bhīṣma (cf. st. 65).

15 The significance of this is not clear. Does it mean that *tapas* (of Prajāpati) was the source of this world (*vīrudoṣadhyaḥ* to be understood as symbolic), and that *dharma* was later created for bringing order into this world?

38 ^{a}) *Sarala* (as against *kṛtrima*) = natural? [*Sarala* also denotes a kind of pine tree]. Or is *sāriṇaś* the original reading? Cf. st. 40. But the combined evidence of D1. 2 and M is irresistible.

40 ^{a}) Cv : सारिणां अन्तःसारवतां वृक्षाणाम् । 'सारो मज्जा समौ त्वक् स्त्री' इत्यमरः (*Amarakośa* 2. 4. 12).

46 Does this suggest the origin of the Dīpāvali festival?

51 ^{a}) Cn : हविषा घृतेन. [This refers to the oily substances used in lamps.]

102

10 ^{a}) [literally :] "at the prospect of Indratva".

29 For Agastya's birth from Mitra-Varuṇa, see *ṚV* VII. 33. 13. There he is called Māna.

103

12 ^{c}) Sarasvatī = some celestial river? From there, Nahuṣa fell down to the earth (st. 23).

13 ^{d}) So that he may not come within the range of Nahuṣa's sight and thereby under his control (cf. 13. 102. 17).

462* Read देवराट्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

29 For the incident, see 3. 177–78.

32 Without kingship, there would ensue chaos and disorder (cf. 12. 59).

104

4 [c]) Cn : गोरजसा गोपरागेण। यथा पुष्पस्य परागो रजःकणः तदान्दोलने परितः प्रसर्पति, एवं प्रचलन्त्या धेनोरूधसः सकाशात्प्रसरन्त्यः क्षीरविप्रुषः अत्र परागपर्यायेण रजःपदेन उच्यन्ते.

5 [ab]) Cv : ब्राह्मणस्य गवां राजन्हियन्तीनामित्यत्र। ह्रियन्तीनां यज्ञकर्त्रा, तेन राज्ञैव बलाद् ह्रियन्तीनां ब्राह्मणगवामिति संबन्धः। यद्यपि गोपदरजःपातेन पावित्र्यमेव तथापि बलादपहृतब्रह्मस्वभूताः गोरजसोऽपि ब्रह्मस्वसंबन्धित्वात् ब्रह्मस्वमेव गौः ब्रह्मस्वामिति किं वक्तव्यमिति भावः.

8 Cv (presumably reading differently) : दंपती भार्याभर्तारौ। तौ ब्राह्मणौ च साधुवृत्तौ। स्वकीयतपसा ह्रियमाणपशून् अवेक्षमाणान्सर्वांश्च जघ्नतुः.

12 Parenthetical. Cf. 13. 95. 65[c].

13 [a]) Cn : एनं ब्रह्मस्वसृष्टम् (सोमम्).

15–16 Discussion about *atimāna* is unconnected with the main topic of the adhy.

18 [d]) For *pṛṣṭhamāṃsa* (reference to which occurs here rather abruptly), cf. 13. 96. 24[a].

19 Discrepancy between this st. and st. 10?

20 [ab]) Cv : आदीप्तमिव तैलान्त इत्यत्र। तैलान्ते तैलमध्ये। आदीप्तं सम्यग्भर्जितमिव श्यामाङ्गम्। भ्रमरैः दंशभ्रमरैः। आदीप्तं सर्वाङ्गेष्वर्दितमिव च श्यामाङ्गम्.

105

2 [a]) Cn : कर्मभिरिति। पुण्यपापयोरिव पुण्यानामवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थः.

8 [c]) Cf. 3. 246. 35[a]; 281. 22[a]. PCR understands *pada* in *saptapadam* in the sense of ' word ' (also of ' pace ').

14 [d]) Cv : हस्तिनं नयतीति हस्तिनः तम्। 'णीञ् प्रापणे' इति धातोः औणादिको डप्रत्ययः.

15ff. There does not seem to be any rational or fixed connection between the various *lokas* mentioned here and the kind of people who are said to be entitled to attain those *lokas*.

18 [a]) The river Mandākinī is usually identified with Kāligaṅgā which rises in the mountains of Kedāra in Garhwal. It is said to be a tributary of the Alakanandā. According to CUNNINGHAM (*ASR* XXI, 11), the Mandākinī is to be identified with Mandākin, a small tributary of the Paisundi in Bundelkhand which flows by the side of the Citrakūṭa. The Mandākinī is elsewhere said to be springing from the lake Mandodaka at the foot of Kailāsa. In the present context, however, the Mandākinī has to be understood as a mythical river. [Vaiśravaṇa = Kubera.] — [d]) Cv : एतादृशपुण्यलोकेऽपि त्वां यातयिष्ये यातनावन्तं करिष्ये.

25 [c]) Cn : अग्नियौना धृष्टद्युम्नवदग्निरेव यौनं योनिः येषां ते.

37 [a]) स्वदारिन् = devoted to one's own wife.

39 Before 39, read धृतराष्ट्र उवाच.

45 Prabhāsa = Somanāthapaṭṭana in Saurāṣṭra. Mānasa = a lake in the Himālayas embedded between Kailāsa on the north and Gurla Māndhātā on the south. Bāhudā = a river near Sarasvatī (It is said that Yuvanāśva cursed his wife Gaurī who became Bāhudā. Elsewhere the river is said to have been brought down by Kārtavīrya Bahuda). Karatoyinī (Karatoyā) = Sadānīrā (?); flowing on the western boundary of Kāmarūpa.

46 Mahāhrada — near Badrīnātha.

47 Gautamī = Godāvarī (?). Dṛṣadvatī = Chittang (*CHI* I, 80) or Rākshi to the south of Thanesar (*ASI* XIV, 88).

51 [d]) "(There), one will yield (that is, you will be made to yield) my elephant". The impersonal *yatiṣyati* (for the usual *yātayiṣye*) is rather strange; hence, the various *v. l.*

56 [ab]) Cv : यस्मादिदं लोकपदं प्रजानामित्यत्र। यस्मात्प्रजानां इदं लोकपदं, लोक्यते इति लोकः तत्पदम्। गजानां पदपादे पादस्य पदे, मत्वा आगमं, सर्वं हस्तिपदे मग्नमिति वचनात्। सर्वोन्नतपदत्वात् गजं नेतुं आगमम् इत्यर्थः.

57 [a]) Cv : करेणुं अपालयमिति संबन्धः.

106

2 [b]) Read क्विमन्यत्र. "It is known to the grandsire where else (= that nowhere else) than in the power derived from penance (lies the fulfilment of life)".

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

9 [a]) Cn : एकरात्रादयः क्रतुविशेषाः.

10 [d]) Cn : नारीपुरं कन्यासमूहम्.

12 [a]) Cn : चन्द्रो भूषणविशेषः (golden crescent ?).

13 [a]) Gosava = an *ekāha* sacrifice of the *ukthya* type (cf. *ĀpŚS* XXII. 12. 17–20).

14 [a]) Aptoryāma = a Soma-sacrifice consisting of 33 *stotras* and as many *śastras*—an amplified form of Atirātra (cf. *ĀpŚS* XIV. 4. 12). — [c]) *Gṛṣṭi* = a cow which has borne only one calf. — [d]) *Rohiṇī* = a specific kind of cow.

16 [a]) Bāhli = Bāhlika; Balkh. — [c]) Cn : कर्काणां शुक्लाश्वानाम्. ['कर्कः कर्कोटके (कर्के तले) वह्नौ शुक्लाश्वे दर्पणे घटे' इति मेदिनी (1. 18).]

19 [a]) *Īṣādanta* = elephants having tusks like plough-shafts.

21 [a]) Cn : दक्षिणारूपा यज्ञाङ्गभूता दक्षिणावयवाः.

22 [c]) Cn : निष्ककण्ठानां युद्धे जितानाम् (vanquished kings with necks adorned with *niṣkas*).

24 Cv (reading differently) : स्रोतश्च यावद्गङ्गायाश्छन्नमासीदित्यत्र। गङ्गायाः स्रोतः यावत् यावाद्भिर्नागच्छम्... । दाक्षिणाभिः प्रवृत्ताभिः तावन्नागाः । तत्कृते दक्षिणाकृते दत्ताः मम नागाश्च तावन्तः इति योजना.

27 [b]) Sadyaska (Sadyaskrī or Sādyaskra) = an *ekāha* in which the purchase of Soma takes place on the day of the sacrifice itself and not, as in the case of other Soma-sacrifices, on the preceding day (cf. *ĀpŚS* XXII. 2. 6). Cv : स शस्त्राणां (for सद्यस्कानां) अयुतैश्चापि यत्तत् इत्यत्र। सः अहं शस्त्राणां गानरहितवेदमन्त्राणां अयुतैः देवान् अयजम् इति संबन्धः. — [d]) Paundarīka = a Soma-sacrifice lasting for 11 days; so called after Kṣemadhanvan, son of Puṇḍarīka; characterised by abundant *dakṣiṇā* (cf. *ĀpŚS* XXII. 24. 8).

33 [a]) Turāyaṇa (course of Tura) = a kind of Sattra (cf. *ĀpŚS* XXIII. 14. 1).

37 [a]) Sarayū is believed to spring from the Mānasa lake in the Himālayas. Ayodhyā was situated on the banks of this river. It is identified with the Ghagra or Gharghara, a tributary of the Gaṅgā. It is the Sarabos of PTOLEMY.

38 [a]) Ca. b : ब्रह्मभगीरथसंवादे ब्रह्मणा पृष्टो भगीरथः 'केन कर्मणा त्वमिहागाः' (st. 6) इति। ततो भगीरथो ब्रह्माणं कथयन्नाह इन्द्रेण इत्यादि (Cb : ब्रह्माणमुवाच)। इन्द्रेण ऐन्द्रं पदं (Cb : इन्द्रत्वं) अवाप्य यत् शतोदनादिकं अथर्ववेदविहितं कर्म, गुहायां निहितं गुह्यं कृत्वा स्थापितं, यत् भार्गवो भृगुवत्प्रभवो मम याज्ञकः शौनकः तपसा [अभ्यविन्दत्, तद्] (Ca om. from गुहायां up to तद्) अहं साधयामास साधितवानस्मि । महं पूजितं वरेण्यं उत्कृष्टं उशनस्तेजसा जाज्वल्यमानं अत्यन्तं तेजोयुक्तं इत्यर्थः । तथा च आथर्वणी श्रुतिः – 'इन्द्रः पपाठ प्रथमं शतोदनं महर्षिभ्यः (Cb : सप्तर्षिभ्यः) सुमनस्यं (Ca : स्व°) सुमनाः (Ca : स्व°)। तथा सुराणां (Ca : स्व°) वलमोजसा च तथारुरोह (Cb : तयावरोहत) वैष्णवो देवलोकम् (Cb : °लोकान्)' इति. [This stanza is, however, not traceable in *AV*.]; Cn : गुहायां निहितं गोपितं गुह्यं यदनशनं ... साधयामासं इति आर्षम्; Cv : इन्द्रेण गुहायां निहितं गुह्यं जाज्वल्यमानं अनशनाख्यं यत्तपः, भार्गवः उशनां तपसा अभ्यविन्दत् तत् तपः अहं ... साधयामासम्.

107

1 [b]) वैदिके = in the Veda or the scriptures.

3 [b]) औषधैः = by means of drugs (?). In *AV*, the word *oṣadhī* is used secondarily in the sense of amulets (containing pieces of roots of certain herbs).

8 [cd]) Cn : अलक्षणं कुष्ठापस्मारादि विरुद्धं लक्षणम्; ["the inauspiciousness and misery (of even one that is sinful)" — PCR]; the sense seems to be that, through proper *ācāra*, one can even get cured of the blemishes and disabilities of a diseased body.

9 Cf. *Manu*. 1. 108–110. This adhy. has much in common with *Manu*. 2–4 and *Yājñavalkya*., ācārādhyāya. However, it does not constitute a systematic or rationally organised statement about *ācāra*; topics are indiscriminately mixed up and there is much repetition. On the whole, the statement is characterised by naïvete, sturdy commonsense, and superstition.

15 [ab]) implies indolent and ugly mannerisms. — [c]) संकुसुक = unsteady, restless.

22 [a]) Cf. *Manu*. 4. 77[c]. — [b]) Cv : पुरीषमूत्रोत्सर्जनकाले नावितिष्ठेत्: — [c]) Cf. *Manu*. 4. 57[c]. *udakyā* = a woman in her courses.

23 Cf. *Manu*. 4. 45[cd]–48; 56.

24 [c]) Cn : प्रस्कन्दयेत् अन्नशेषं किंचित्त्यजेत.

25 = (var.) *Manu*. 2. 52.

486* Cv : प्राणान् इन्द्रियाणि.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

26 ^{c}) Read चाप्युपस्थानं.

27 ^{ab}) Is it suggested that *śāntihomas* or *śāntikarmāṇi* (being *gṛhya* rites) are to be performed by the yajamāna himself, while *sāvitrāṇi* (being *śrauta* rites) are to be performed by the officiating priests for the yajamāna ? (Such specification does not seem to be intended; *kurvīta* and *kārayet* do not seem to be particularly significant.)

28 Cf. *Manu*. 4. 45^{cd}.

29 =(var.) *Manu*. 4. 76.

34 ^{b}) Cf. *Manu*. 4. 65. — ^{d}) Cf. *Manu*. 4. 45^b.

36 ^{ab}) Cf. *Manu*. 4. 82^{ab}.

37 ^{ab})=(var.) *Manu*. 4. 83^{cd}.

42 Cf. *Manu*. 4. 50.

43 Cf. *Manu*. 4. 135–136.

48 Cf. *Manu*. 4. 151.

64 ^{c}) Cn : अदृष्टं शूद्रोदक्यादिभिः ; Cv : अदृष्टं शूद्रादीनामदर्शनम् [" whose impurity is unknown " (?)—PCR].

65 Cf. *Manu*. 5. 7. — ^{cd}) *prakartavyam* and *prakalpayet* reflect grammatical looseness.

66 Cf. *Manu*. 2. 220–221.

67 *mātāpitaram* : irregular.

73 ^{c}) Cn : अन्तर्धाने अत्यन्तमन्धकारे । संयुक्ते इतरे स्त्र्यादिन.

75 ^{c}) Read आर्द्रं एव तु. [Crit. App., at the end of line 6 read : V1 B Dn न चैवार्द्राणि वासांसि.]

77 ^{b}) Cv : कालेयं (for वानेयं) तत्तदृतुकालोत्पन्नम् । 'काले(ली)यकं च कालानुसार्यम्' इत्यमरः (2. 6. 126).

78 ^{a}) Cn : विपर्ययं औत्तराधर्यम्.

80 Cn : प्रियङ्गुः राजिका । 'प्रियङ्गुः स्त्री राजिकाकणयोरपि' इति मेदिनी (गवर्ग-४५) । तगरस्थगरं महाराष्ट्राणां 'गांववाण' इति प्रसिद्धम् । पृथक् इति । राजिकया अनुलेपनं कृत्वा, स्नात्वा, चन्दनाधन्यतमेन अनुलेपनं कार्यं इत्यर्थः.

91 ^{c}) Cv : दोषं (for शेषं). Cv : निरस्य विक्षिप्य.

92 ^{b}) Cn : जीर्यति न वा इति अन्नस्य अपूतत्वाद्वा अधिकत्वात् (वा) शङ्कया नैव भोक्तव्यमित्यर्थः. — ^{c}) Cv (reading अभिगम्योदपानं) : अभिगम्य अभितो गत्वा, उदपानं उदकपानम् । इतस्ततो गच्छता उदकपानं न कर्तव्यं इत्यर्थः.

95 ^{a}) Cn : प्राणान् नासादीन्.

106 ^{a}) Cv : शारिका शुकी. — ^{d}) *Tailapāyikāḥ* = cockroaches. Cv no doubt says तैलपायिकाः सारसपक्षिणां योषितः (as mentioned in Crit. App.), but then quotes from the *Amarakośa* : 'हंसस्य योषिद्वरटा ... परोष्णी तैलपायिका' (2. 5. 25–26), thus implying that तैलपायिका means 'cockroach' (परोष्णी = cockroach).

107 ^{a}) *Uddīpakāḥ* = fire-flies.

109–110 The genitives *vaidyānām*, etc., are presumably to be connected with *patnīḥ* (in the compound *rājapatnīḥ*); hence the compound is dissolved in some MSS.

111 ^{a}) Ritual efficacy and technical skill are respectively implied. Cv : ब्राह्मणेन शुद्धिः कर्तव्या, स्थपतिना गृहं कर्तव्यमिति भावः.

113 ^{c}) Cn : पानीयस्य क्रिया स्नानं, 'न नक्तं स्नायात्' इति गृहे रात्रौ शिरःस्नाननिषेधः.

115 ^{a}) Cf. *Manu*. 4. 62^b. Cn : सौहित्यं आतृप्ति भोजनम् ; Cv quotes : 'सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः' इत्यमरः (2. 9. 56). [Commenting on *Manu*. 4. 62^b, Kullūka quotes from the *Viṣṇu P.*: जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलेन च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्.] — ^{c}) Cn on द्विजच्छेद is not very convincing. Does *dvija* mean 'tooth' in the present context ?

117 ^{c}) Cn : ज्ञानेषु बहुज्ञाननिमित्तं पुत्रा देया विद्वत्सु समर्पणीयाः.

118 ^{cd}) Cn : कुलान् सत्कुलसंबन्धेन निवेश्या विवाह्याः । लभ्याः लम्भनीयाः. [" Sons should also be established and a portion of the family inheritance given to them as their provision " — PCR.]

123 Cf. *Manu*. 3. 5, 10. Cn : व्यङ्गिनीं न्यूनाङ्गीम् । व्यङ्गितां विरुद्धाङ्गेन अधिकेन युक्ताम् । समार्षां समानप्रवराम्.

124–26 Cf. *Manu*. 3. 7–11.

125 ^{a}) Cn : अयोनिं अज्ञातकुलां, वियोनिं हीनकुलाम् ; [" whose organs of generation are not healthy or well-formed "—PCR.]. — ^{d}) *Tvam* certainly sounds very strange ; also *bhavān* in 127^d. Of course, the sense is : 'one' should not or 'one' should.

126 ^{b}) *Nihīnām* : cf. *hīnakriyam* (*kulam*) of *Manu*. 3. 7^a. — ^{d}) *Trayāṇām* is not quite clear. Does it refer to the three kinds of *kulas* mentioned in this stanza (*apasmāri, nihīna,* and *śvitri*)? Or is *trayāṇām*

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

to be connected with *kula* and so to be understood as a fourth kind of *kula*, as a family in which there are only three members, namely, father, mother, and daughter — in other words, as a family in which there is no son (cf. *niṣpuruṣam* of *Manu*. 3. 7[a] and *yasyās tu na bhaved bhrātā* of *Manu*. 3. 11[a]) ?

127 [d]) See crit. note on 125[d].

129 [c]) ब्राह्मणैः = ऋषिभिः ? or ब्राह्मणग्रन्थैः ?

131 Cf. *Manu*. 2. 220-221.

136 [a]) Cn : परिव्रज्यं देशान्तरे गन्तव्यम्.

138 [c]) 'riding an elephant or a horse.'

142-43 Cf. *Manu*. 3. 45-50 ; 4. 40-42.

145 [ab]) Cn : आयुष्याणां आयुष्कराणां कर्मणाम्, उद्देशः संक्षेपः.

108

2 [a]) Bhīṣma particularizes his answer. — [cd]) Cn has obviously missed the point.

4 [c]) परिहारेण = indirectly. — [d]) Cn : तेषां गुरूणाम् (?).

5 Elliptical. — [b]) Cn : कृतं मित्रं अरयः नराः भेदयेयुः.

8 [c]) Cn : विदुलस्य वेतसस्य. [The cane-flower is useful neither for worship nor for adornment.]

11 [a]) Rather obscure, hence the various *v.l.* The meaning seems to be : " A share in patrimony is due to a younger brother ". Cv : अनुजस्य पितुर्दायं. — [bcd]) As against this, the elder brother may not assign to the younger brother any share in what he has himself earned. Cv : लब्धं पितुर्दायं स्वयमीहते । अकामः तदीयदुश्चरित्रदर्शनेन दातुमिच्छारहितः । दातुं नार्हति.

12 [b]) *Saha utthānam* = common demand for partition of property (?). Cn : उत्थानं भोजनादौ विभागे वा ; Cv : उत्थानं उत्पत्तिश्च सह चेद् एकमातृजश्चेत् इत्यर्थः । भिन्नमातृजत्वे एक एव पुत्रः बहूनां भागमर्हति (?).

13 [bc]) Cn : यदि स्त्री यदि वा कनिष्ठो दुष्कृतः तथा अपि तस्य श्रेय आचरेत् ; Cv : अवरजाः स्त्रियः सहोदरीः स्त्रियः यथा पश्येत् तथा त्वेषामपि श्रेयः आचरेत्.

14 [a]) *Manu*. regards *ācārya* as superior to *upādhyāya*.

18 [cd]) It seems to be implied here (as against st. 14) that *ācārya* is superior to the parents. Cf., in this context, *AV* XI. 5. 3.

109

9-10 Agni adopted Aṅgiras (who was born from the mouth of Brahmā in the Vaivasvata manvantara and came to be known as Paitāmaharṣi) as his son (*Matsya P*. 194).

11 Cn : ब्रह्मक्षत्रे त्रिरात्राधिकमुपोषणं नेष्टं, द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रं सर्वेषां अथ आश्रमान्तरे क्वचित् निर्दिष्टम् ; Cv : त्रिरात्रं उपवासः, द्विस्त्रिरात्रं षड्रात्रं, एकाहं एकरात्रं, काम्योपवासविधिरयम्.

13 [a]) Cn : दिनस्य द्वे भक्ते, तत्र चतुर्थस्य भक्तस्य क्षपणं द्विरात्रं अभोजनं इत्यर्थः ; Cv : चतुर्थभक्ताक्रमणं (for °भक्तक्षपणं) चतुर्थयामे भक्तस्य अन्नस्य आक्रमणं भोजनम्.

14 Elliptical ; hence, 526*.

17 It may be noted that this enumeration begins with Mārgaśīrṣa (and not with Kārttika).

21 [a]) Bhaga = the constellation Uttarā Phalgunī ; therefore, the month Bhagadaiva is Phālguna. — [c]) Bhagadevatā is the deity presiding over love and marriage.

31 [ab]) Cn : सर्वेषु मासेषु एकैकस्मिन्पक्षे गते द्वितीयपक्षे भक्तं एकभक्तं अश्नाति ; [" who, abstaining from it every day, takes rice (?) at the expiration of every fortnight "— PCR].

38 Atirātra is a rite within the Soma-sacrifice which lasts a day and the following night ; it consists of a nocturnal vigil with 29 śastras and stotras (cf. *ĀpŚS* XIV. 3. 8-16).

40 [b]) Cv : एकादिने उपोष्य परदिनरात्रिभोजनं चतुर्थं भक्तम्. [Giving up three continuous meals (two meals a day) and taking the fourth ; *ṣaṣṭhe kāle* (st. 42) and *aṣṭamena bhaktena* (st. 44) are to be understood similarly.]

44 [a]) Cv : अष्टमेन तु भक्तेन इत्यत्र । षष्ठकालवत् सप्तकालानुपोष्य तद्रात्रौ भोजनेन इत्यर्थः. — [c]) Gavāmaya (= gavāmayana) is a Soma-sattra (cf. *ĀpŚS* XXI. 15-22).

46 [abcd]) Cn : एकस्मिन्पक्षे गते परस्मिन्पक्षे अश्नाति (cf. st. 31) वर्षे च तदेव षण्मासाशनम् ; Cv : एकपक्षे उपवासेन गते पुनः पक्षान्तरे यः अश्नीयात्.

47 *Vallakī* = Indian lute.

48 [ab]) Cn (reading अपः for पयः) : एकैकस्मिन् संवत्सरे

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

एकमेकं मासं जलमात्राहारो भवेत् इति वाक्यार्थः। यथाश्रुतार्थग्रहणे जीवनाशप्रसङ्गात् [*gate* to be understood after *māsi māsi* (?); cf. st. 46]. — ^{c}) Viśvajit (*ĀpŚS* XXII. 1.6).

49 ^{c}) Read वर्णाणां.

55–56 He does not mind any physical or mental discomfort while observing fast. **Cv**: क्षतस्य क्षतरोहणमित्यत्र। क्षतस्य यदृच्छया जातस्य क्षतस्य औषधादिना तस्मात् क्षतात् रोहणं आरोहणं परिहारः इत्यर्थः। क्रुद्धस्य प्रसाध(द)नमित्यत्र। क्रुद्धस्य सतः स्वस्य अन्यैः क्रियमाणं प्रसाध(द)नम्.

69 ^{c}) **Cn**: वियोनिजानां पक्ष्यादीनां रुतं शब्दम्. What is the significance of this part of the *phalaśruti*?

110

3 ^{cd}) **Cn**: अवगुणैः निर्गुणैः। एकात्मभिः एकाकिभिः। अत एव असंहतैः असहायैः.

6 ^{a}) **Cv**: काल्यं (for कल्यं) अहर्भोजनस्य यो विहितः कालः तत्र विद्यमानम्.

9 [Crit. App., line 5: read 10^{e}–12^{d} for 10^{ef}.]

10 ^{ab}) 'One meal in the course of two days'; the enumeration goes on up to 'one meal in the course of one month' (st. 121).

15 ^{c}) **Cn**: निवर्तनं नियमेन वर्तनम्.

20 ^{d}) Dvādaśāha = the Soma-sacrifice, Daśarātra, extended with a day of overture at the beginning and a day of closure at the end (*ĀpŚS* XXI. 14. 2). It is an ahīna and a sattra at the same time.

22 ^{a}) **Cn**: आवर्तनानि वर्षाणि. — ^{c}) शराग्निपरिमाणं = 35 (शर = 5 ; अग्नि = 3). [**Cv**: दाराग्निपरिमाणश्च (for शराग्निपरिमाणं च), दारगुल्मसंबन्धोऽग्निः दाराग्निः, तत्परिमाणः तद्वद्भासमानः.]

27 ^{d}) **Cn**: ऊर्ध्वत्वसामान्यात् पताका महापद्माख्यसंख्याविशेषः.

30 ^{a}) = observing the vow of silence.

51 ^{d}) Sarvamedha is a ten-day Soma-sacrifice performed with the wish *sarvam idam bhaveyam* (*ĀpŚS* XX. 25. 3).

58 *Śaṅku* and *samudra* (more commonly, *jaladhi*) are terms implying almost fabulous numbers.

67 ^{d}) *Khaḍga* = rhenoceros.

74 ^{c}) Bhūrbhuva: very little is known about this sage.

80 ^{cd}) **Cn**: सुधा अमृतं, अमृतं देवभोग्यं, तदुपमम्.

91 ^{d}) Read: °समप्रभः.

111

3 ^{b}) Read: धृतिह्रदे. [Two kinds of *tīrthas* may be said to have been described — those pertaining to mental, moral, spiritual purity (*ādhyātmika* point of view) and those pertaining to physical purity (*ādhibhautika* point of view); cf. st. 15].

6 ^{cd}) **Cv** (reading तु for ते): 'दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्। सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत्' (*Manu.* 6. 46) इति वचनात्, सर्वत्र पादविन्यासजलपानादौ स्थलशुद्ध्यादिकं अनुसृत्य अन्वेक्षणं, सर्वत्रान्ववेक्षणं इत्यर्थः.

112

18 ^{c}) Read शरीरविचयं; [*vicaya* means 'search', 'investigation', (secondarily) 'analysis'; but, *nicaya* (= 'collection', 'construction,' 'constitution') may perhaps be better in the present context; cf. the root *bhṛ* with *ā* or *saṁ* and its derivatives used in *AV* X. 2]; **Cn**: शरीरस्य निचयं संचयं अवस्थितिं इति यावत्.

21 ^{c}) सह (for स ह) is perhaps better. [In that case, Crit. App., line 4: read D1 स हि (for सह).]

28 ^{cd}) *Puruṣaḥ prapadyati* = the 'essential' self is transformed into the 'embodied' self [*prapadyati* (P.) may be noted].

32 **Cn**: स्थूलदेहनाशक्षण एव स रेतस्त्वं शुक्रक्रमेण सूक्ष्मशरीरभावं एति, ततः स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य इत्यादि स्पष्टम्.

40–110 There is hardly any rhyme or reason in this statement.

42 ^{c}) *Jāyati* (P.), here and at several places below, may be noted.

53 ^{b}) *Sārikaḥ* (mas.) is unusual.

59 ^{b}) *Śārṅgakaḥ*: meaning?

62 ^{a}) *Dhānyān* (mas.) is unusual.

82 ^{d}) *Vadhyati* (here and below) for *vadhyate*.

94 ^{c}) *Piṇyāka* = saffron; oil-seeds.

95 ^{b}) *Cīrīvākaḥ* = a cricket (?) [an imitating parrot — PCR].

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection New Delhi. Digitized by eGangotri

96 *f*) Read मधु दंशः.

102 *a*) Cn : वर्णान् हरितालादीन्. — *d*) जीवजीवकः = a kind of bird (?).

106 *cd*) [येषां] आत्मनः प्रमाणं ते = those who follow their own whims (who do not recognise any *dharma*).

110 *ab*) Women suffer the consequences of their sins in the same manner (*etena kalpena*) as detailed above.

113

4 *b*) अनुभाषते = makes a 'confession'. — *d*) विमुच्यति (P.) may be noted.

5 अदत्त्वापि प्रदानानि : On the face of it, this may have perhaps sounded strange; hence, two distinct attempts at changing the original reading — one in S MSS. and the other in a majority of N MSS. Actually st. 5 has to be read together with st. 4. It is pointed out that *anubhāṣaṇa* (confession of *adharma*) and *manaḥsamādhi* (mental equilibrium) secure *vimukti* (release from the bondage of sins) and *sugati* (benign state), even (*api*) without having recourse to gifts (*pradānāni adattvā*). Of course, the giving of gifts also secures similar results. *Tu* in 6*a* significantly confirms the reading *adattvā api* in 5*a*.

9 *d*) The identity of Kauśika cannot be ascertained; the legend is not commonly referred to. [Bom. Ed. also reads रंतिदेवो दिवं गतः.]

11 *b*) शताः (mas.) is unusual; or is it *śatā*, alternative form of neuter plural (as in Veda)?

14 *c*) 'obtained by the exercise of his strength (*tarasā*)' — PCR.

24 *a*) यतेत् (P.) is unusual; hence, the *v. l.*

114

4 *ab*) Cn : त्रीन् दोषान् कामक्रोधलोभान्। लोकेषु निधाय न तु स्वात्मनि [सर्वभूतेषु निधाय : to be understood in the secondary sense, namely, 'casting off from oneself']. — *c*) Cn : कामक्रोधौ, चाल्लोभम्.

7 *d*) अपदस्य = of the one who leaves no trace behind, that is, who completely merges into the ultimate reality. [Gods seek to stick to *svarga* (*padaiṣiṇaḥ*). It is implied that *mokṣa* is superior to *svarga*.]

8 *ab*) Cf. 'Do unto others as you would like others to do unto you' [also cf. 10*ab*].

10 *d*) Cv : यथा धर्मो निपुणेनोपदिष्टः (for नैपु°) इत्यत्र। निपुणेन यथा उपदिष्टः तथैव धर्मस्तिष्ठति, न तु स्वेच्छया.

115

4 *ab*) Cn : मनसा वचसा कर्मणा भक्षणेन इति चतुर्विधा अहिंसा; Cv : मनसा अहिंसा, वाचा अहिंसा, कायेन अहिंसा, कर्मणा अहिंसा च इति चतुर्विधा. [Also cf. st. 16.] — *cd*) Ahiṁsā does not remain ahiṁsā [*eṣā* (*ahiṁsā*) *na bhavati*] if there is a lapse in respect of even one of its four aspects [*ekataḥ api* (*sā*) *vibhraṣṭā syāt*).] [To use modern phraseology, ahiṁsā, like peace, is indivisible.]

5 *d*) Cv : मनोवाक्कर्मदण्डाख्यैः त्रिभिः कारणैः (This is, however, not clear). [The wording of *cd* is confused, though its general sense can be surmised. Similar is the case with st. 8–13.]

9 The concept of ahiṁsā is here restricted to the renunciation of meat-eating.

10 *cd*) Elliptical. [(पशुमांसं) पुत्रमांसोपमं (इति) जानन् (अपि) यः (तद्) खादते, (सः) विचेतनः.] N seeks to remove the ellipsis through 573*.

11 Not clear. [Just as from the union of the mother and the father, a son is born (lit. 'sonhood' is engendered), so too as the result of the contact of the tongue (female) with *rasa* (male) there arises the sensation (*prajñāna* : neut. to correspond with *putratva*) which induces one to the further tasting of the *rasa*. That is to say : when once one eats *māṁsa*, his taste for it grows and he continues eating it. It is thus affirmed in the scriptures (namely) that attachment (*rāga*) for a thing arises from the tasting of that thing.] N obviously misses the point; 574* has no relevance in the present context (Cn : यथा स्त्रीपुंयोगेनान्तरीयकं पुत्रजन्म एवं हिंसकस्य भूयिष्ठं पापयोनौ जन्म इत्यर्थः). Cv (also missing the point) : प्रति जिह्वायां यथा रसो जायते तथा च शास्त्रेषु नियतं ज्ञानं प्रज्ञायते। तथा आस्वादनात् रागो जायते इति योजना.

12 Obscure. [This seems to imply : Meat-foods may be properly cooked or they may not be (however, in *Manu*. 5. 36, the words *saṁskṛta* and *asaṁskṛta* seem to be used in a different sense; cf. Kullūka

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

[असंस्कृतान्] वेदविहितमन्त्रवत्प्रोक्षणादिसंस्कारशून्यान्); similarly they may be salty or they may not be; accordingly, different sensations of taste may arise. And yet, the mind becomes enslaved to (*nirudhyate* : man's free will ceases to function in respect of) meat-eating – to a larger or a smaller extent corresponding to the kind of taste that one experiences. That is to say: once one has tasted meat he continues to be a slave to meat-eating — whether in greater or lesser degree. He cannot wean himself away from the habit.] **Cv** : संस्कृतासंस्कृताः पक्का लवणालवणास्तथा इत्यत्र। असंस्कृते अपक्के अलवणे च यथा असारत्वात् मनोनिरोधः क्रियते तथा संस्कृतादिमांसमपि दोषहेतुत्वात् न अपेक्षितं इति मनोनिरोधः कर्तव्यः इत्यर्थः.

13 [ab]) Is this indicative of the pleasure of Svarga which are said to be denied to the eater of meat (cf. 13[cd])?

14 [ab]) Inordinate glorification of the taste of meat. —[ef]) **Cv** (reading प्रशंसामेव for प्रशंसा ह्येव): दोषकर्मफलान्विताः मांसस्य प्रशंसामेव कुर्वन्ति इति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

15 **Cn** : यथा स्वमांसार्पणात् शिबिः ऊर्ध्वं गतः एवं परमांसादनात् अधो गच्छति इत्यर्थः.

16 [b]) **Cv** : कायदण्डेन सह चतुर्भिः कारणैः वृता इत्यर्थः.

116

1 [ab]) Cf. 13. 114. 3[c]; 115. 2[c], 6[ef], 16[cd].

2 [ab]) 13. 88. 5-10, etc.

14 The *Nāradīya Dharmśāstra* (translated into English from the unpublished Sanskrit original by Jolly, London 1876) consists only of "Introduction", "Judicature", and "Laws". The view quoted as of Nārada in this stanza is accordingly not traceable in that work.

15 The view of Bṛhaspati quoted here is not traceable in the *Bṛhaspati-Smṛti* (edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, Baroda, 1941).

18 **Cn** (न हि कृत्स्नो वेदः तथा तद्बोधिता यज्ञाश्च पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयन्ति, किं तु परिसंख्याविधयो निवृत्तिमेव बोधयन्ति इत्यर्थः) seems to miss the point. What is actually intended is that the study of all the Vedas or the performance of all the sacrifices does not conduce to that much *puṇya* to which one, who having once eaten (tasted) meat later (resolutely) abjures it, becomes entitled.

This meaning is confirmed by the next stanza; also cf. st. 46. **Cv** : सर्वे वेदा न तत्कुर्युः इत्यत्र। तत् मांसत्यागजनितपुण्यम्.

23 [d]) **Cv** : पापैर्मांसोपजीविभिः इत्यत्र। हन्यमानानाम् (23[a]) इति पूर्वेण संबन्धः.

25 Cf. *Manu*. 2. 159; 10. 63.

29 [cd]) **Cv** : घातकः खादनार्थाय (for °कार्थाय) यथा भवति (for तं घातयति) वै नरः इत्यत्र। तथा स्वयमपि कस्यचित् खादनार्थाय भवति.

32 [d]) **Cv** : व्यालमृगाः मांसादपशवः.

36 [c]) A *Mārkaṇḍeya-Smṛti* is mentioned by the *Mitākṣarā* (on *Yājñavalkya*. 3. 19) and the *Smṛticandrikā*.

42-43 Cf. *Manu*. 5. 33, 36, 39.

45 [c]) **Cn** : मांसगृध्नुः केवलं यज्ञव्याजेन मांसं भोक्तुकामः.

46 Cf. st. 18.

49 [ab]) Refers to *karmakāṇḍa* leading to Svarga. —[cd]) Refers to *jñānakāṇḍa* leading to Mokṣa.

50 Cf. *Manu*. 5. 41 (also 5. 27, 36, 39).

53 [b]) **Cn** : व्रीहिमयः पशुः पुरोडाशादिरूपः, "त एतदुक्तान्तमेधा अमेध्याः पशवः" इत्युक्त्वा "तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यम्" इति ब्राह्मणात्.

54 [b]) Cedi (near the Yamunā) corresponded roughly to the modern Bundelkhand and the adjoining region. Vasu, king of Cedi, is rarely mentioned elsewhere.

56 **Cn** : आरण्याः प्रोक्षिता इति "पर्यग्निकृतान् आरण्यान् उत्सृजन्ति" इति श्रुतेः आरण्यैः यज्ञं कृत्वापि तेषां वधो न कृत इत्यर्थः. [As against this, cf. *Manu*. 5. 22.] The meaning seems to be: Agastya has, through his penance and his being compassionate to the people, duly consecrated to gods the forest-beasts; therefore, hunting them (and subsequently eating their flesh) does not constitute the breaking of the rule laid down in st. 42 — it is not *pāpa*. Also cf. 13. 117. 17.

61 [a]) = the four months (from Āṣāḍha *śuddha ekādaśī* to Kārttika *śuddha ekādaśī*)?

65-69 A purely conventional list of kings of yore. Nābhāga = son of Vaivasvata Manu's son Nabhaga; Ambarīṣa = son of Nābhāga; Gaya = son

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

of Āyu (?); Āyu = son of Purūravas and Urvaśī; Anaraṇya = son of Trasadasyu (?); Śaśabindu = son of Citraratha (?); Somaka = king of the Sṛñjayas; Karūṣa = one of the ten sons of Vaivasvata Manu; Alarka = a scion of the family (great-grandson) of Divodāsa of Kāśi.

117

15 [ab]) Cf. *Manu.* 5. 39[ab]. — [cd]) Cf. *Manu.* 5. 31[cd].

17 Cf. 13. 116. 56 and crit. note thereon. [Cn (again missing the point): आरण्या इति। यजमानेन उत्सृष्टानां अपि आरण्यानां राज्ञां मृगयायां वधो न्याय्य एव। उत्सृष्टपशोर्जीवने तत्तद्देवतायास्तृप्त्ययोगात्.]

18 [ab]) Another reason why *mṛgayā* does not constitute a sin is that great risk of life on the part of the hunter is involved in that adventure. — [c]) If the risk on the part of the killer and of the killed was equal, it would not be *hiṁsā*. — [d]) रूप = beast (rarely used in this sense; hence, the *v. l.*).

19–20 Cn on 19[cd]–20[ab] rather farfetched.

24 *Enam* (sing.) in 24[a] to be connected with *ye* (pl.) in 24[d].

26 [d]) *Jāyati* (P.) may be noted.

27 [a]) Cn : जातिः गर्भे जन्म.

34 Reminiscent of etymologies in the *Brāhmaṇas*. Cv : मां यो भक्षयति सः मम भक्ष्यः इति व्युत्पत्त्यर्थः.

35 [b]) वध्येत (for वध्येत) was perhaps to be expected for the sake of the uniformity of construction being maintained.

36 = 13. 7. 3. Cf. crit. note thereon.

37 ff. Cf. 13. 116. 25.

118

3 [c]) Read ब्रूहि. — [d]) Read ह्यसि.

5 [a]) भाव = innate tendency (which determines one's course of action or *dharma*), cf. 13. 120. 14[ab].

6 The legend of Vyāsa and the *kīṭa* cannot be said to be particularly relevant to Yudhiṣṭhira's question.

10 [b]) Read मर्त्यं.

14 [d]) Read वर्तसे.

18 [d]) वृद्धिजीवनः = a usurer.

19 [a]) निकृतिप्रज्ञः = one who regards dishonesty and fraud as wisdom. — [b]) मोष्टा = a thief or a robber. — [c]) Not clear (hence, the *v. l.*); perhaps the *avagraha* might be omitted and the word might be taken as one single compound word: "one who secretly brings about the end (of others)" (?) [Or does it mean "one who secretly makes deposits of money"?]

20 [b]) पर्युषितः = fed with stale food.

22 [c]) नः (presumably to be understood in the sense of मया). — [d]) त्राता (nom. sing.) अभयैषिणः (gen. sing.); or, perhaps better: त्राताः (nom. pl.) अभयैषिणः (nom. pl.) [double *saṁdhi*].

24 [b]) अनुभूषकः = not wishing prosperity (to others).

27 [b]) संगत्या = in the course of his peregrinations?

119

1 Cn : शुभेन येन न मुह्यसे तन्ममैव कर्म.

2 [ab]) The *darśana* refers to the one which the *kīṭa* had in its former birth (and not to the present one). Cf. 13. 118. 26–27 (the Brāhmaṇa mentioned there was presumably Vyāsa himself). 13. 119. 20 would seem to confirm this.

4 [ab]) Gods as well as the creatures of the lowest order enjoy or suffer from the consequences of their deeds done on this earth. [Cn : तिर्यगा इत्यत्र वर्णलोप आर्षः। सिद्धाः इत्यर्थः (?).] — [cd]) Not quite clear.

5–6 Not clear. [What would be lacking in man —whether he was a wise one endowed with speech, intellect, hands and feet, or whether he was a dullard — if (only) he lived (and thus had opportunities to make the best of his life? Obviously nothing). While living, the foremost of the Brāhmaṇas worships the Moon and the Sun reciting (their) holy legends (and thereby attains to a higher world). You (too), O *kīṭa*, will (be able to) go there (for, in the course of your life, you too will have opportunities to do the things necessary for this purpose).] Cv : मन्त्रार्थस्यापि (for मन्दस्यापि हि) जीवतः इत्यत्र। मन्त्रार्थो (विद्यते) यस्मिन् तस्य मनुष्यस्य जीवतः जीवात् किं पुण्यं हीयते.

7 [d]) Cv : ब्रह्मत्वं ब्राह्मणत्वम्.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

599* Seeks to fill in the hiatus between 8^{ab} and 8^{cd}. The life of the *kīṭa* as *kīṭa* ended; the *kīṭa* then passed through different states of existence (st. 9), until at last it was born as a Kṣatriya. In each of these states of existence, the *kīṭa* (preserving its memory) went and paid homage to Vyāsa.

13 ^{d}) पिशितौदन = rice cooked with meat.

18 ^{d}) Having been once condemned to the life of a *kīṭa*, you have today acquired memory which is by no means despicable (*ajugupsitā*, that is, which does not suggest anything despicable). [Bom. Ed. (and PCR, and probably many MSS.) read : स्मृतिर्जाता जुगुप्सिता .]

20 ^{ab}) Cv : मम ते दर्शनं प्राप्तं तच्च वै सुकृतं त्वया इत्यत्र तत् मम दर्शनहेतुभूतं मातृसेवाख्यं पुण्यं च त्वया सुकृतं सुष्ठु कृतं तेन सुकृतेन ते त्वया मद्दर्शनं प्राप्तम्. [Crit. App., line 4, read : त(D4 य)च.]

120

9 ^{a}) Cv : ब्रह्मर्षभ (for विप्र°).

11 ^{b}) त्वत्कृते = on account of you; through your grace.

14 ^{a}) स्वभावेन (स्वधर्मं आचरन्तः); Cf. 13. 118. 5^{a}.

121

2 ^{c}) Maitreya = son of Kuṣārava and Mitrā (?); mentioned in different contexts in the *Mahābhārata* (cf. 2. 4. 8 ; 3. 11).

3 ^{d}) Cn : मैत्रेयमपि अज्ञातचरितं चरन्तं इत्यर्थः. The significance of स्वैरिणीकुले is not clear. Cn : स्वं ईरयति धर्माय प्रेरयति स्वैरिणी मुनिश्रेणी, तस्याः कुले गृहे (farfetched?); Cv (equally farfetched?) : स्वेच्छया आ समन्तात् मेरोः चतुर्दिक्षु ईरणं प्रवाहरूपेण गमनं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा नदी, तस्याः कुले वंशे । यद्वा उक्तव्युत्पत्त्या स्वेच्छया प्रवहन्तीनां पञ्चसरितां कुलं समूहः यस्मिन् तस्मिन् स्थले । स्वेन वक्रिमरूपेण आ समन्ताद् ईरणं प्रेरणं यस्याः सा स्वैरिणी गङ्गा, तस्याः कुले कूले तीरे. [" in the house of an unchaste woman "; does this indicate the strained circumstances of Maitreya (cf. वृत्तिः in st. 12)?. or his utterly sagelike indifference to where he lived ?]

6 ^{cd}) यः (त्वं) अस्मद्विधाः (स त्वं) कारणं ब्रूहि (perhaps not quite smooth ; hence, many N and S MSS. have sought to improve the original reading — of course, in different ways). Cn : कुतश्च ते प्रमोद (6^{f}) इति संबन्धः.

7 ^{cd}) " (I ask you about) the blessedness of my *tapas* as also (about) my great good fortune (as the result of which you have noticed in my presence something to marvel)".

8 Obscure. [Though our respective ways of living and of thinking are different (*pṛthagācarataḥ*, *pṛthagātmani*), I think that there is little (real) difference between us two; but you seem to have discovered something peculiar, which has led you to marvel. Or (less probably) : our ways of life and thought are different; but I think that you have marked but little difference between us two. — All this is, however, purely conjectural.] Cv : अल्पान्तरं अहं मन्ये इत्यत्र । आवयोः अहं अल्पान्तरं मन्ये । अन्वयात् शास्त्रसमन्वयात् त्वां विशिष्टं च मन्ये । ऋषिकुलत्वात्कुलं उभयोः समानम् । ज्ञानेन तु त्वमेव विशिष्टः इति भावः.

9 ^{ab}) Elliptical ? My wonder has arisen out of the incongruity between the exaggerated precept and hyperbolic statement of the Veda (namely, that, without a hundred sacrifices, one does not attain to the state of felicity) on the one hand, and the actual fact (namely, that you have attained to that state merely through the offering of a handful of water) on the other. — ^{cd}) The Vedic statement (referred to above) is thus rendered untrue; but, why should the Veda make such untrue statement ? This kind of thought causes astonishment. Cn : देशकालपात्रश्रद्धाविशेषात् अल्पमपि महत्तमत्वं जलमौक्तिकन्यायेन प्राप्नोति इति दर्शनात् 'कस्माद्वेदोऽनृतं वदेत्' इत्युक्तम्.

12 ^{b}) Bom. Ed. दर्शनं (for अशनं). [Cn : एतदशनमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः.] मम = मह्यम्. — ^{d}) Cv : अतो दानपवित्रेण इत्यत्र दानात्पवित्रेण तपसा । पवित्रं दानं (वा) दानपवित्रं तेन.

14 ^{b}) Cn : अनुलेपनात् वेदव्रतसमापनात्.

15 ^{b}) प्रशंसति (in the present context) = (which) one praises or glorifies.

19 ^{c}) अभिव्रजन्ति = go to. — ^{d}) दानं = दानफलम् ? यज्ञः = यज्ञफलम् ?

20 ff. The significance of these stanzas in the present context is not quite clear.

22 ^{ab}) Not clear. Presumably, 22^{a}, 22^{b}, and 22^{cd} refer respectively to the three courses of conduct mentioned in st. 21. [अन्यस्य वृत्तं (पापकं) न मन्यते (that is, पुण्यं मन्यते), अन्यस्य (वृत्तं) पापकं मन्यते .] Cn

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(reading तस्य for the first [अ]न्यस्य and न च for the second [अ]न्यस्य) : त्रिविधानीत्यस्यान्त्यं पादं व्याचष्टे न वृत्तमिति । तस्य ब्रह्मनिष्ठस्य यज्ञादीनि पुण्यं द्रोहादीनि पापं ततोऽन्यत्र पुण्यं न च पापकमिति स्वकर्मनिर्वृत्तं पुण्यं पापं च न मन्यते इत्यर्थः. (Not convincing). [Crit. App., line 4 : read च for स.]

609* Can have been hapl. om.; but, more probably, it is ins., intended to clarify, to a certain extent, the obscurity in st. 22. 610* is obviously not relevant in the present context.

23 Cn : त्वं तु पुण्यस्यैवाधिकारी इत्याह, रमस्व इति.

122

4–5 Cn : पात्रगुणाद्दानस्य महाफलत्वं मैत्रेय आह, निर्दोषमिति द्वाभ्याम्.

9 [a]) सुकृते = well-tilled.

11 [c]) हन्यति : irregular.

12 [ab]) Cn : 'यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ' इति स्मृतेः विद्वान् अन्नं अदन् तस्य प्रभुर्भवति, ईश्वरत्वाच्च क्षेत्रभूतः सन् पुनर्जनयति दात्रे अनेकगुणितं प्रयच्छति इत्यर्थः. — [cd]) Not clear. Cn seems to be farfetched.

13 [c]) Cv : दातुः प्रतिग्रहीतुर्वा अभावे एकचक्रं यानमिव न वर्तेत.

123

8 [c]) Cn : असंमतादायी, यथा च परप्रतिग्रहमभिमन्यते स्तेनो भवति इति स्मृतेः स्तेनः.

16 [a]) Cn : वासिता स्वस्त्री.

124

2 [d]) Śāṇḍilī = daughter of sage Śāṇḍilya; also called Svayamprabhā; cf. 5. 111. 1; 6. 9. 9.

16 [cd]) Cn : मङ्गलैः नियता इति मङ्गलसूत्रमात्रं धारयामि, न तु ताम्बूलादीनि इत्यर्थः. This does not seem to be correct. It rather means : I occupy myself with the performance of auspicious rites which would bring blessings to the undertakings of my husband.

125

2 [c]) प्रकृति = the nature of the person in respect of whom the *upāya* is to be employed.

7 [d]) Cn : हरिणः पाण्डुरवर्णः.

25 [c]) मयार्थः = मदर्थः ?

26 [c]) 'On account of the delay which was likely to occur in its accomplishment.'

38 The operation of the expedient of *sāman* cannot be said to have been clearly brought out in this legend. [Cn : अनात्मविषयिणी चिन्ता पाण्डुत्वकृशत्वहेतुः, दानाभावे सामैव जीवनोपायः इति अध्यायतात्पर्यम् (?).]

126

1 Cn : पितामह इति अध्यायद्वयं स्पष्टार्थम् । तस्य तात्पर्यं, एक एव प्रभुः पर्वतस्य दाहक उल्लासकश्च ; स एव वैष्णवैः विष्णुरित्यभिगतः पूर्वाध्याये, माहेश्वरैः महेश्वर इत्युत्तराध्याये । अत्रैव, 'नेत्रे मे संवृते देवि त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तदा लोकः क्षणेन समपद्यत' (13. 127. 43) इति महेश्वरवचनेन शिवमूर्तेः ब्रह्माण्डस्य च अभेदो दर्शितः.

7 [b]) आगतसंभ्रमः = whose activity or zeal had revived.

9 [d]) Cn : दंपत्योः रुद्राणीरुद्रयोः । तं संवादम्.

11 [b]) Dhaumya = son of Apoda, and younger brother of Devala. — [d]) Hastikāśyapa = ?

42 [cd]) The lordly glory which is inherent in me does not strike as a wonder or mystery to me.

44 [c]) कथयिष्यामि, used in causal sense (I desire to be told).

127

5 [b]) having faces like those of different varieties of animals.

6 [b]) *bhāsa* = vulture; cock.

12 [c]) The mention of *muni* (as against *ṛṣi*) in association with Śiva may not be without significance. See in this connection : DANDEKAR, "Indian pattern of life and thought — a glimpse of its early phases", *I-AC* 8, 47–59.

14 [c]) *nyagbhūtāḥ* = who had bowed down in humility.

35 [c]) *ābhoga* = expanse, environs.

43 See crit. note on 13. 126. 1. — [b]) *bālyāt* = innocently; not suspecting the dire consequences of your action.

128

1 For the legend of Tilottamā, see 1. 203–204

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

[Cn introduces this adhy. with: एवं शंभोः कृष्णादनन्यत्वं जगदात्म्यं चोक्त्वा चतुर्मुखादनन्यत्वं चाह — तिलोत्तमेत्यादिना.]

4 A more or less similar legend about the four faces of Śiva is given in *Skanda-P.* 6. 153. [For the *caturmukhatva* of Brahmā, see *Bhāgavata-P.* 3. 8. 16; *Matsya-P.* 3. 30–40.]

8 Śrīkaṇṭha is to be understood in more or less the same sense as Nīlakaṇṭha. For the usual explanation of the *nīlakaṇṭhatva* of Śiva, see *Bhāgavata-P.* 8. 7. Also see : DANDEKAR, "Rudra in the Veda," *JUPHS* 1.

10–12 Cn tries to explain the symbolism in these stanzas.

16 Cn : मेध्यान्वेषी इत्यादिना मेधायां धीवृत्तौ विदितं मेध्यं ब्रह्म तत्प्राप्तिकामैः इदं श्मशानं उपास्यते इति वचनान्नान्यत् श्मशानं रुद्रावासः इति ज्ञेयम्.

17 निर्भुक्त (from the root *bhuj*, 7 U. = enjoy) = used out; stale; withered. [The *v. l.* निर्भुग्न (derived from the root *bhuj*, 6. P. = bend) = bent; torn; distorted.]

20 Cn : योगजधर्मं वृषं वाराणसीं श्मशानं च सेवितुमशक्तानां तपआदिकं विधातुं भगवान्नित्यादिर्ग्रन्थः प्रवर्तते.

26 [a]) *asaṁkalpaḥ* is better than the *v. l. asaṁsargaḥ*; *paradārā* to be avoided even in thought.

27 [a]) How *pañcavidha*? Perhaps, the *gārhasthya dharma* (which is itself fivefold) mentioned in st. 25 and the four *dharmas* mentioned in st. 26.

31 [a]) Cn : उपवासः इन्द्रियजयः.

35 [a]) रहस्य = *Upaniṣads* ?

39 [c]) *Vighasa* = whatever food remains after being offered to gods, *atithis*, etc.

41 [c]) Cn : अपूर्वभोजनं, पूर्वभोजनं प्राक्भोजनं तदभावः सकृद्भोजनमित्यर्थः.

43 [d]) *gṛhya* worship (as distinguished from *śrauta iṣṭi*). [*pūjā* and *bali* are to be distinguished from *homa*.]

44 [c]) The reference to a well cleaned and well-scrubbed house is interesting; cf. also 13. 129. 11.

46 [b]) "The *dharma* about which you have asked". This rather unusual sense of *udīritaḥ* in the present context seems to have occasioned the *v. l. mayā* (for *tvayā*).

47 [c]) Cn : निर्दिष्टः षड्भागः.

49 [c]) *paris(ṣ)panda* literally means decorating; thence, decorating or beautifying Agni by means of *agnihotra* oblations. [The reading may have been *parisyanda* = pouring out.]

50 [d]) Cf. निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु—*Mudrā.* 2. 18.

52 [a]) Cf. आर्तत्राणाय वः शस्त्रम्—*Śāk.* 1. 11. [None of the MSS. used gives the Cnp आर्द्रहस्तप्रदः.]

56 [ab]) This is wrongly connected with st. 55 and regarded as forming part of the description of the Vaiśya-dharma (cf. PCR). The word *ca* in 56[d] clearly indicates that the entire st. 56 speaks of the Śūdra-dharma. This is also confirmed by 13. 129. 15. Three items are mentioned here. Cn : सर्वप्रकारेण आतिथ्यं सर्वातिथ्यम्. Some such word as *pālanam* to be connected with *trivargasya* needs to be supplied. [*trivarga* = *dharma*, *artha*, *kāma*.] Or, *trivargasya sarvātithyam* = observance of (that is, respecting) duties connected with the three *puruṣārthas*; in that case, only two items will have been mentioned. This latter sense seems to be supported by 13. 131. 40.

129

2 [b]) गुणार्थिन् = desirous of righteous accomplishments (PCR)? with a view to manifesting his special qualities? or, is it suggestive of गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यसृष्टि?

5 Cf. *Manu.* 1. 6, 12.; *Yājñavalkya.* 1. 7.

7 [c]) वृत्त्यर्थं = for maintenance or livelihood; but then 6[b] and 8[c] would be contradictory. वृत्त्यर्थं may, therefore, be understood in the sense 'for observance'.

11 [a]) *brahma-yajña*, *pitṛ-y.*, *deva-y.*, *bhūta-y.*, and *nṛ-y.*

12 [a]) *ajihma* = not crooked.

15 Rather abrupt and out of context. (Also cf. crit. note on 13. 128. 56.)

22 [a]) Bom. Ed. कुस्त्यां (for कुण्ड्यां). कुण्डी = bowl, gourd.

23 [d]) Not quite clear. Has one to read : संख्यानं

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

प्रति (युक्तः) एव च? "occupied with Yoga (yogic practices) and Saṁkhyāna, that is Sāṁkhya (metaphysical discussions)." [*pratisaṁkhyāna* means consciousness; प्रतिसंख्यानं प्रति युक्तः?]

28 [cd]) Who follows this path in such a way that he leaves no trace or vestige behind (that is, in an entirely aloof or unattached manner). Bom. Ed. च (for न).

29 **Ca**: चतुर्विधम् (for चतुर्विधा) इत्यादि। उमामहेश्वरसंवादे चतुराश्रमधर्मे महेश्वर आह। तत्र कुटीचरः तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रो [पुत्रान्नादो] भिक्षुकः अयाचितात्मा वा दण्डभिक्षुको वा कुटीं कृत्वा विवेत्सयेत्। "कृतोदकस्तु योगरतिः येनकेनचिदाश्रितः। यत्रकचनशायी च निःस्पृहः सर्वतश्चरेत्" इति [It would appear from **Cb** that some words between कृतोदकस्तु and योगरतिः are omitted in **Ca**.]; **Cb**: चतुर्विधा भिक्षव इत्यादि उमां महेश्वर आह। तत्र कुटीचरः तीर्थे कस्मिंश्चित् पुत्रभिक्षुको [पुत्रान्नादभिक्षुको] वा दण्डभिक्षुको वा कुटिं कृत्वा विवेत्सयेत्। कृतोदकस्तु अनिश्चिताश्रयः त्रिषवणस्नायी कमण्डलुमात्रपरिग्रहः भिक्षालाभालाभयोः समदर्शी विचरेत्। हंसस्तु अनावरणः [यो]गाभ्यासपरः यथालब्धेन विचरेत्। "परमहंसस्तु योगरतिः येनकेनचिदाश्रितः। यत्रकुत्रापिशायी च निःस्पृहः सर्वतश्चरेत्" इत्यादि बहु वक्तव्यमेतत्; **Cn**: इतरौ (हंसपरमहंसौ) एकदण्डिनौ, तयोराद्यः आश्रमधर्मनियतः परो निस्त्रैगुण्यः इति तेषां भेदः.

30 **Cn**: अतः पारमहंस्येन आत्माधिगमात् परं श्रेष्ठं नास्ति, नापि अवरादि, सर्वस्य अत्रैव अन्तर्भूतत्वात्.

41 [ab]) Of the size of a digit of the thumb and (yet) fully developed (and well-organised) in their various limbs. (41[b] is rather vague; hence the *v. l.*)

43 [c]) **Cn**: चक्रचराः चक्रवच्चरन्ति वासरहिता इत्यर्थः.

44 [cd]) **Cn**: संप्रक्षाला सम्यक् पात्रादिकं प्रक्षालयन्ति न तु श्वोऽर्थे किंचित्स्थापयन्ति; *aśmakuṭṭa* = one who uses two stones for husking grain; *dantolūkhalin* = one who uses his teeth as mortar for husking grain.

46 [a]) Cf. 13. 128. 49; also 13. 129. 49.

49 [b]) **Cn**: धर्मरात्रिः धर्मसत्रं, तेन सम्यगासनं समासनम्.

53–54 This sounds rather like *gṛhastha-dharma* than *muni-dharma*.

130

3 [d]) Those who are physically self dependent; **Cn**: स्वशरीरमेव उपजीवन्ति न तु भृत्यादि, स्वयंदासा इत्यर्थः.

8 [cd]) *Vīra* in this context means 'ascetic hero'; also cf. st. 54. [**Cn**: वीरशय्यां वीरासनं, वीरस्थानं महारण्यं भीरुभिः अप्रवेश्यम्.]

9 [b]) *Pañcātapa* = yogic practice which consists of sitting among four fires on four sides and with the blazing sun overhead:

> यज्ञियैर्दारुभिः शुष्कैः चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम्।
> वह्निसंस्थापनं ग्रीष्मे तीव्रांशुस्तत्र पञ्चमः॥

Kālikā-P. 42. [Cf. *agniyoga* in st. 10.]

— [c]) *Maṇḍūka-yoga* = yogic practice characterised by sitting motionless like a frog and meditating.

10 [a]) **Cn**: वीरासनं सदोपवेशनम् (cf. **Cn** on st. 8), शीतं वर्षास्वासारशायी.

14 *Nāgapañcamayajña*?

15 [a]) *Aṣṭamīyajña* = sacrificial rite to be performed on the eighth day in a lunar half month, which is regarded as a *parvan* (cf. चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च); this is to be distinguished from the *aṣṭakā* rites for *pitṛs*. — [c]) *Paurṇamāsī-yajña* = a *pārvaṇa-homa* rather than the *darśapūrṇamāsau*.

20 [d]) **Cn**: सिद्धिवादेषु ज्ञानगोष्ठीषु (?); in scriptures relating to *siddhis* or special yogic and ascetic accomplishment [सिद्धिवादः योगविशेषः].

21 [c]) Out of those who have attained perfection in *siddhivāda* and who are forest-dwellers some are unrestrained in conduct (*svairin*) while others lead a married life.

22 [cd]) **Cn**: तत्र स्वैरिणां मौण्ड्यं कषायश्च कारणं ज्ञापकं, दारसंयुक्तानां रात्रिर्वासे कारणं, न स्वैरिणामिव तेषां यथेष्टविहारः अस्ति इत्यर्थः.

23 [ab]) **Cn**: त्रिकालमभिषेकः उभयेषां, दारवतां ऋषिकृतं होत्रं वन्याम्बुफलादिना होमः, एवं यथायोग्यं धर्मसंबन्धः ऊह्यः.

29 [a]) = *sarvavedāvagāhana*.

44 [c]) **Cn**: मरुसाधनं मेरुसाधनमिति पर्यायः (?) जलाहारमपि त्यक्त्वा इत्यर्थः. [Cf. *Harivaṁśa* 16. 25.]

45 [a]) शुद्धं = केवलम्.

49 [c]) The kind of practice mentioned here is not clear. Does it refer to walking bare-footed on rocky places? — [d]) Guhyakas = demi-gods; attendants of Kubera and guardians of his treasures.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

131

1 [a]) For Śiva as *bhaganetraghna*, cf. *Śatapatha-Br.* I. 7. 4, *Bhāavata-P*. 4. 5. 17–20. — [b]) Cf. *Bhāgavata-P*. 4. 5. 21–22. — [c]) Cf. *MBh.* 12. App. I, No. 28, line 152.

3 [d]) निवर्तितुं शक्यः (= can be avoided for निषेवितुं शक्यः = can be practised or borne) is obviously a later improvement.

6 [b]) *nisargāt* = through birth. (However, see st. 49 below.)

8 Has one to add "in the next life"? Or, is it intended just to emphasise, by way of *arthavāda*, the advisability of a Brāhmaṇa observing *Brāhmaṇa-dharma*?

17 C. *Manu.* 4. 207–224. — [a]) उग्रान्नं [cf. Kullūka's comm. on *Manu.* 4. 212 : उग्रो दारुणकर्मा, तस्यान्नम्। "गोविन्दराजो मञ्जर्यानुग्रं राजानमुक्तवान्। मनुवृत्तौ च शूद्रायां क्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात्॥ मेदोत्कैर्याज्ञवल्कीये नोग्रो राजेति वावदत्। आश्चर्यमिदमेतस्य स्वकीयहृदि भूषणम्."]. — [b]) गणान्नं = mess; food prepared for a number of persons in common [cf. Kullūka on *Manu.* 4. 209 : गणान्नं शठब्राह्मणसंघान्नम्; also cf. *Manu.* 4. 219.]. श्राद्धसूतकम् = food cooked for the first *śrāddha* of the deceased (?); सूतक = period of impurity following child-birth; *jananāśauca*; hence, food cooked during this period? *Manu.* 4. 212, 217 mention अनिर्दशं which is explained by Kullūka as सूतकान्नम् [*Manu.* 4. 212 speaks of सूतिकान्न; Kullūka : सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य यत्क्रियते तदन्नं तत्कुलजैरपि न भोक्तव्यम्.]. — [c]) घुष्टान्नं [cf. Kullūka on *Manu.* 4. 209 : घुष्टान्नं, को भोक्ता इत्युपोद्घुष्य अन्नं सत्रादौ यद्दीयते.]. — [d]) शूद्रान्नं; cf. *Manu.* 4. 218, 223.

24 [b]) कुण्डाशी = a pander [but, Cn : कुण्डे पाकपात्रे अश्नाति इति कुण्डाशी; this does not seem to be the meaning in the present context.].

26 [a]) "on the other hand, by means of these actions"; *ebhiḥ* refers to actions mentioned in the following stanzas. — [c]) One expects : शूद्रो वैश्यतां गच्छेत् (cf. st. 29). As it is, it may mean : a Śūdra becomes a Brāhmaṇa by stages — that is, a Śūdra becomes a Vaiśya (st. 27–29), a Vaiśya becomes a Kṣatriya (st. 30–33), and a Kṣatriya becomes a Brāhmaṇa (st. 34–44).

29 [a]) Cn : चोक्षः (for चौक्षः) शुद्धः.

31 [b]) "seeking prosperity (welfare) of all varṇas"; cf. बुभूषता in st. 54.

39 [c]) "on a bed of sacrificial grass".

40 [ab]) Cf. crit. note on 13. 128. 56[a].

49 Cf. st. 6. — [b]) *saṁnati* = a kind of sacrifice; humility; *saṁnatiḥ* is rather out of the way; hence, the simplified reading *saṁtatiḥ* in some manuscripts; but that does not afford a satisfactory sense in the present context.

52 Varṇas, as based on birth, are indicative of the position (*sthāna*) and the share of social obligations (*bhāga*) *initially* assigned to different persons; but there is possibility of upgrading or degradation of these original varṇas. ["... the distribution of human beings into the four orders as dependent on birth is only for purposes of classification" —PCR.]

55 [d]) Some MSS. seem to have wrongly understood —*jīvin* in the sense of "maintaining himself by means of", and to have therefore changed the reading in order to avoid contradiction with 13. 129. 6[b]; but, —*jīvin* may mean "passing his life by practising *dāna* and *adhyayana* (among other things)".

57 Cn : कुयोनिसंबन्धात् कुप्रतिग्रहात् आदानाच्च ब्राह्मण्यं नश्यति इति भावः.

132

8 [a]) Cn : प्राणातिपातात् इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्यात्. [This interpretation is strange : *prāṇātipāta* = killing a living being; *viratāḥ* those who abstain from it.]

9 [d]) Release from the bondage caused by actions and attainment of *svarga* seem to have been regarded here as similar.

15 [c]) Cn : अकषायकृतः रागद्वेषाद्यभावार्थं निर्मितः.

16 [d]) (A path) other than this should not be resorted to.

23 [a]) *Sūcya* = insinuating speech; or, words piercing the heart like a needle; [rather out of the way, and hence the *v. l.*]

25 [c]) क्रुद्धापि, double *saṁdhi.*

29 [ab]) On account of an undisciplined mind one becomes possessed of a far more undisciplined *ākṛti* or

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

(physical) form (or body; that is to say, his conduct becomes far more undisciplined, for, the physical body is the instrument of that conduct). [The nature of one's mind (that is, one's character) is usually reflected in his form; also cf. *yatrākṛtis tatra guṇā vasanti.*] It is also possible to read : दुष्प्रणीततरा कृतिः.

54 शुक्लाभिजातीयः = born in a 'white' (pure or noble) family. [Does the word have any racial significance ?]

133

3 [cd]) Cn : नैत्यकानि नित्यदेयानि । 'किमिच्छसि' इति पृष्ट्वा यदीप्सितं दीयते तद् किमिच्छकम्.

12 [c]) अन्नविकृति = any kind of food.

13 [a]) अप्रवृत्ताः = disinclined (to relieve distress ?).

17 [a]) स्तम्भिन् = stiff; arrogant; *stabdha*. [Cf. सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय — *Ch. Up.* VI. 1. 2.]

23 [d]) Cn : गुरुवृद्धापचायिनः गुरूणां वृद्धानां च हीनत्वसंपादकाः.

27 [b]) Cn : गुरुवत् पितृवत्. (Cf. उपाध्यायस्य नैवास्ति विशेषः सुतशिष्ययोः । सच्छिष्यस्यापि नैवास्ति जनकाचार्ययोस्तथा.)

41 निरीतीकः = free from all distress [*īti* means seasonal calamity; cf. अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः]; lengthening of *ti* in *nirītīkaḥ, metri causa.* To avoid this, *v. l.*

134

3 [a]) Cf. *Skanda-P.* 3. 1. 4. — [c]) Mārtaṇḍaja is Yama. Yama is the son of Vivasvat and Saraṇyū. Vivasvat is the Sun-god; Mārtaṇḍa is another name of the Sun-god. The reading *mārkaṇḍeyasya* (also in Bom. Ed.) is obviously not likely. A mention of Mārkaṇḍeya among the divinities like Brahmā, Indra, Kubera (Vaiśravaṇa), Varuṇa, etc. would be out of place; *mārkaṇḍeyasya,* perhaps misreading for *mārtaṇḍeyasya.*

4 [a]) गौरी, वरुणभार्या इति मेदिनी (गौरी ... यादसांपति-योषिति-रद्रिकम्, 28–29); rarely referred to.

7 [cd]) "Explained by you, it will derive special authoritativeness".

8 [ab]) Also cf. 14[ab]. — [c]) a *dṛṣṭānta* in support of [ab]. [Cn : गौर्यां गच्छति etc. is farfetched.]

13 [cd]) A handsome compliment to Śiva. ["You know everything, including *strīdharma*; and yet, without entertaining any vanity on that account, you gracefully show me the courtesy of asking me this question. Capability without vanity is the mark of a true Puruṣa."] For a similar idea, see st. 26.

14 [ab]) Cf. st. 8.

15 [d]) Cf. एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् (*ṚV.* VII. 95. 2).

16 Vipāsā = Beas; Hypasis. Vitastā = Jhelum; Hydaspes. Candrabhāgā = Chenab. Irāvatī = Ravi (?). Śatadru = Sutlej. Devikā = Deeg, a tributary of Ravi (PARGITER); or, Sarayū (particularly, her southern course)? Kauśikī = Kusi (?). Gomatī = Gomal, a western tributary of the Indus.

24 [a]) *buddhyā,* to be connected with *saṁpannā* (in *vinayasaṁpannā*)? But that sense is brought out by *bahubuddhyāḍhyā* in [c]. Therefore, perhaps : *vinayasaṁpannā* (possessed of humility) in consequence of true intelligence or knowledge (*buddhyā*).

26 Cf. st. 13.

27 [d]) नापदम्, that is न आपदम् (for ना पदम्) is certainly more natural.

28 [a]) अन्यथा = without consulting the wise.

36 [ab]) It seems to be suggested that a mother's affection for her child is more intense than a wife's love for her husband. Cf. also 40[c].

39 [ab]) Presumably, not to be taken literally.

44 [c]) Cf. 13. 128. 44; 129. 11.

49 [b]) बुद्ध्या (to be supplied); "effortlessly (*laghu*) but with determination or strong will (*sattva*)".

135

1 [a]) Does this suggest that the treatment of the main topics of this *parvan* has now been completed ?

13 [a]) Cv : यानि नामानि गौणानि इत्यत्र। गौणानि, सकलनाम्नां भगवति योगवृत्त्या प्रवर्तनात्। एकैकभगवद्गुणप्रतिपादकानि तत्त्वमुख्यानि। मुख्यवाच्यस्यान्यस्याप्रसिद्धत्वात्। विष्णवादिनाम्नां विष्णावमुख्यत्वस्य व्याहतत्वाच्च. — [c]) Cś : ऋषिभिः मन्त्रैः तद्दर्शिभिश्च, परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि. Is it implied that the (Vedic) seers have

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

already sung these names of Viṣṇu? Actually, only about 150 of these names can be derived, whether directly or indirectly, from the Vedic sources.

14 **Cn** : विश्वं विष्णुः इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। नामपदानामवयवार्थस्तु श्रीशंकराचार्यभगवत्पादीयभाष्यादेवावगन्तव्यः. A reference may be made to a recent edition of the *Viṣṇusahasranāmastotram* with the Śāṁkarabhāṣya and the Vivṛti of Bhāṣya by Tārakabrahmānanda-sarasvatī (editor : R. Rama Sastry ; Oriental Research Institute Sanskrit Series 106, Mysore, 1961). Among the commentators of *VSNS*, the editor mentions Śaṁkara, Parāśara Bhaṭṭa *alias* Raṅganātha Deśika, Satyasandhayati, Vidyārāja, and Vādirāja. **Cv** on the *VSNS* (that is, on 13. 135. 14–120) is published in *ABORI*, Vol. No. 45, 81–98. Another com. on *VSNS* from the Dvaita point of view by Śrīsatyasandhayatirāja is published at Dharwar in 1933. An English exposition of *VSNS* by K. E. Parthasarathi, mainly based on the com. of Śaṁkara and Parāśarabhaṭṭa is appearing serially in the *Kalyāṇa-Kalpataru* (beginning from Vol. 26, No. 5). An English commentary on *VSNS* by Swami Chinmayananda is also appearing serially in *Tapovanaprasāda* (Bombay), beginning from the issue of April 1964. [Incidentally, in connection with the *Śivasahasranāmastotra* (13. 17. 30 ff.), a mention may be made here (since it was not made at the proper place) of E. Rose's *Beiträge zur Kenntnis des Śivaitischen Namensglaubens nach den Purāṇen : eine religionsgeschichtliche und text-kritische Untersuchung*, Bonn, 1934, which considers *ŚSNS*.] — [a]) For the discussion of the name Viṣṇu, see : Dandekar, " Viṣṇu in the Veda ", *Kane Comm. Vol.*, 95–111.

23 [c]) Some com. explain : Viṣṇu is like the day (*ahaḥ*) to the Jīva after the latter is awakened from the sleep of *avidyā*.

39 [c]) **Cv** : सत्कृतिः (for °तः).

45 [b]) **Cv** : [अ]नलः (for [अ]निलः).

60 [c]) Viṣṇu resides within the constellation Śiśumāra or the Northern Bear, round which the *nakṣatras* are supposed to revolve.

74 [a]) The reading may be either खण्डपरशुः or [अ]खण्डपरशुः. Some com. see in this context an allusion to the legend of Bhārgava Rāma who vanquished his preceptor Śiva's son Kumāra, thereby gave satisfaction to Śiva, and thus obtained the *paraśu* from him. Viṣṇu (as Bhārgava Rāma) is one who divested (*khaṇḍa*) Śiva of his *paraśu*.

95 **Cb** : चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूह(for °बाहु°)श्चतुर्बाहु (for °व्यूह°)-श्चतुर्मुखः (for °र्गतिः) । चतुरर्थो (for °रात्मा) चतुर्भावश्चतुर्वेद-विदेकपात् ॥ सहस्रनामस्तुतौ चराचरान्तस्तुतो भगवान् स्तूयते । चतुर्मूर्तिरिति । उत्पत्तिस्थितिप्रलयोदासीनाः अवस्थाः चतस्रः । [तद]-वस्थाभेदप्रकल्पिताः मूर्तयः । अपरा जलनिधौ जलपानपरा हयग्रीवाख्या । चतुर्व्यूह इति । चतुर्वेद–चतुर्वर्ग–चतुराश्रम–चतुर्होत्राणि [इति] चतुर्व्यूहा यस्मिन् [स] चतुर्व्यूहः । चतुर्बाहुरिति । चत्वारः संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाः बाहवः कार्योपयुक्ता बाहवः यस्य [सः]। चतुर्मुख इति । चत्वारो वाय्वग्निकालसूर्या एव जगद्भासकत्वेन मुखानि यस्य । उक्तं च, " यस्याग्निरास्यम् " इत्यादि । चतुरात्मेति । चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि आत्मनि...यस्य । चतुर्भाव इति । तैरेव धर्मादिभिः चतुर्भिर्भावयति जगदिति । चत्वारो वेदाः । एकः श्रेष्ठः पादो ... [It seems that the interpretations of चतुर्व्यूहः and चतुर्बाहुः have been transposed. Saṁkarṣaṇa etc. are the *vyūhas*. It may also be noted that Cb reads चतुरर्थः but comments on चतुरात्मा.]

101 [c]) न्यग्रोधोदुम्बरः, double *saṁdhi*. — [d]) Did Cāṇūra belong to Āndhra ? Or is Āndhra the name of another foe killed by Kṛṣṇa ?

108 [Crit. App., line 3 : read नैकजो for [ए]कजो. नैकदः, as also नैकजः, must be regarded as a single word.]

109 [b]) The reading of **Cv** is the same as that in the text. **Cv**, however, gives two different interpretations of *kapila*. [Crit. App., line 2 : drop **Cv** कपिलः कपिलोऽव्ययः.]

123 [d]) In view of the first three *pādas*, one expects here a reference to Śūdra's obtaining the best fruit of his own special work. [**Cn** : अनेन शूद्रस्यापि एतज्जपे अधिकारोऽस्ति इति दर्शितम्. However, **Cś** : शूद्रः सुखमवाप्नुयात्, श्रवणेनैव । न तु जपयज्ञेन । " तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः " (तै. सं. ७. १. १) इति श्रुतेः । " श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः " इति महाभारते श्रवणमनुज्ञायते (cf. 18. 5. 43)। " सुगतिमियाच्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः " इति हरिवंशे.]

133 [d]) पुरुषोत्तमे (= पुरुषोत्तमस्य) भक्तानाम्.

135 [c]) The *saṁdhi* of वर्तते and इदं may be noted.

137 [b]) The Citraśālā ed. of **Cn** mentions in f. n. the *v. l.* प्रथमः (for प्रथमं). — [d]) It reads आचारः प्रथमो धर्मः, but mentions the *v. l.* आचारप्रभवो धर्मः in f. n.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

[On the left hand margin of page 714, read: B 13. 149. 139.]

136

8–11 It would appear from the words *dhuram.* and *dhuri* occurring respectively in 8^{cd} and 9^{ab}, and from the words *bhojinaḥ* and *bhojanād* occurring respectively in 9^{cd} and 10^{ab}, that the stanzas needed to be rearranged as: $8^{ab}=8$; $8^{cd}–9^{ab}=9$; $9^{cd}–10^{ab}=10$; and $10^{cd}–11=11$.

16 = *Manu.* 9. 315. — ^{cd}) Reference to the creation by Viśvāmitra of another *svarga* for Triśaṁku ? Cf. *Rāmāyaṇa*, Bāla. 57–61.

17 ^{ab}) Reference to the quaffing off of the ocean by Agastya (*Padma P.*, Sṛṣṭi. 19). — ^{cd}) Reference ?

21 ^{a}) *Praṇītāḥ* = formally carried forth to be set up as the āhavanīya fire. For 21–22, cf. *Manu.* 9. 317–19.

137

3 For Kārtavīrya, Dattātreya, and the four boons, see *MBh.* 3. App. 15; 12. 49; *Vāyu P.* 2. 32; *Matsya P.* 43; etc.

14 ^{cd}) Actually only one *hetu* is mentioned (cf. 12^{cd}); therefore, presumably with a view to regularising the context, many MSS. seem to have changed the original reading.

15 ^{ab}) ब्रह्मोपधाः = acting under the pretext of giving instruction in the matter of the Veda and the sacrifice. **Cv**: श्रिता· ब्रह्मपरा (for श्रितान्ब्रह्मोपधा) इत्यत्र। ब्रह्मपराः वेदपराः विप्राः क्षत्रियान् श्रिताः सन्तः खादन्ति अश्नन्ति इत्यन्वयः.

18 ^{ab}) Gāyatrī = *ākāśavāṇī* (cf. st. 12). **Cn**: गायत्र्या सरस्वत्या असत्यं कथितम्. The reading [अ]सत्यं (for सत्यं) is possible: " What Gāyatrī has said, namely, that the Brāhmaṇas are superior to the Kṣatriyas, is not true. " However, the reading सत्यं is perhaps more probable: " Whatever has been proclaimed in the sky by this virgin Gāyatrī is (probably) true. [The Brāhmaṇas are at present independent (*avaśa*) and superior (cf. 20^{a}; अद्य ब्रह्मोत्तरं लोकं), but] I shall vanquish (*vijeṣyāmi*) them and establish Kṣatriyas' superiority in the world (cf. 20^{b})". **Cv**: कथितं हि मया (for ह्यनया) सत्यं गायत्र्या कन्यया भुवि (for दिवि) इत्यत्र। गायत्र्या कन्यया साक्षिभूतया भुवि मया सत्यं कथितम्.

19 ^{a}) *rāṣṭra* = sovereignty. [It may be noted that *AV* III. 4 distinguishes between *rāṣṭra* (= kingdom or dominion) and *rājya* (= kingship).]

[p. 719, right hand corner: read 13. 137. 25.]

21 ^{b}) **Cn**: निशाचरी अन्तर्हिता सरस्वती । यद्वा, निशाचरी राक्षस्यपि वित्रस्ताभूत् किमुतान्ये आस्तिकाः इति भावः. [Why is Gāyatrī (st. 18) called *niśācarī* ?]

25 To read पृथिवीभूतं as one word (**Cn**: पृथिवीभूतं पृथिव्यात्मकं भूतम्; **Cv**: [पृथिवीभूतं] पृथिवीसमानः) is not necessary. In this and in the next stanza the five elements (*bhūtāni*), namely, *pṛthivī*, *vāyu*, *ap*, *sūrya* (= *tejas*), and *nabhas* (*ākāśa*), are mentioned; and, referring to each of them, Kārtavīrya asks whether a Brāhmaṇa is equal to that *bhūta*. — ^{cd}) पृथिवी यादृशं भूतं, द्विजं तादृशं ब्रूहि. [Crit. App., colophon, line 5, last word: read पवनार्जुनसंवादे.]

138

1 ^{cd}) " A Brāhmaṇa is (not only equal but also) superior to those (elements) which have been mentioned by you (13. 137. 25^{cd}–26), O king ".

2 Cf. *MBh.* 13. 139. 1–8. King Aṅga decided to give away Pṛthvī by way of charity; therefore, she abandoned her body and went over to Brahmā. Thereupon the sage Kaśyapa, through his yogic power, left his own body, entered the lifeless body of Pṛthvī, and thereby revived her. Pṛthvī is, therefore, called Kāśyapī. (Cf. *Padma P.* Uttara. 135; *MBh.* 12. 49). — ^{a}) **Cv**: मही महती, तस्याः भावः महीत्वम् । धनधान्यादिसंपत्करीत्वं इत्यर्थः.

3–4 Cf. *MBh.* 13. 139. 9^{c}–30^{d}.

5 ^{a}) **Cn**: अहं वायुः. [The legend referred to here does not seem to have been very common.]

6 For the legend, see: *Brahma P.* 87; 122; *Rāmāyaṇa* (Uttara) 30.

7 Reference ?

8 ^{b}) **Cn**: कविः अग्निः. **Cv** reads संहतोर्ध्वशिखः कपिः. [**Cv**: वडवारूपेण कं समुद्रजलं पिबति इति कपिः, अग्निः.] The legend of the loss of his splendour suffered by Agni is narrated in *Matsya P.* 217–218. But there Aṅgiras

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

is represented to have helped Agni.

9 The reference is not clear. **Cn** mentions the legend concerning the sons of Sagara. [Crit. App., line 3 : Before Dn1, read V1 B Dn2. n3 हासंत.]

10 ^b) Do you try to understand what is best (*śreṣṭha*) for you, O king.

11 ^cd) For the legend, cf. *Bhāgavata P.* 9. 23. Is the reference to Tālajaṅgha in the present context not strange ? Tālajaṅgha is usually described as the grandson of Kārtavīrya, and Vāyu is here telling Kārtavīrya about the burning of his grandson by Aurva.

14 Reference to Brahmā. To read अनुभूतानुपालकम् as one word does not give satisfactory sense (**Cn** : अनुभूतं प्रतिभूतं, अनुपालकं पोषकम्). भूतानुपालकम् by itself is quite all right. Presumably अनु is to be connected with जानन् in the fourth *pāda*. "Recognising or conceding (*anujānan*), as you do, the greatness of the creator and the sustainer of beings, who is the best among the Brāhmaṇas, why are you still deluding yourself with a doubt about the superiority of a Brāhmaṇa ?"

15 **Cv** : ब्रह्मणोऽपि ब्राह्मणाग्रेसरत्वात् तं स्तौति, तथा प्रजापतिर्ब्रह्मा इत्यादिना.

16^a–19^b A digression ? The statement is not clear.

16 View denying Brahmā as creator.

17 ^ab) Refutation of the above view. — ^cd) Explains how the *aṇḍajātatva* of Brahmā is to be understood. [**Cn** : आकाशं अव्याकृतम्.]

18 ^ab) Objection against the explanation. — ^cd) Answers away the objection. [**Cv** : अहंकार इति प्रोक्तः इत्यत्र। अहं अहंकाराख्यतत्त्वं करोति इति अहंकारः.]

19 ^d) **Cv** : अब्रुवन् (for अब्रवीत्) किमपि अवदन् वायुः.

139

1–8 This passage expands the reference in 13. 138. 2.

4 ^c) महीं = महीकलेवरम्. — ^d) आत्मानं = स्वदेहम्.

5 ^c) धर्मोत्तरा = having Dharma prevailing everywhere. [**Cn** seems to have missed the point.]

9^c–30^d This passage expands the reference in 13. 138. 3–4.

9 ^c) According to the *Bhāgavata P.*, Utathya was the son of Aṅgiras and Śraddhā.

12 ^a) सोतव्यं, double *saṁdhi.*

25 ^a) **Cv** : ततस्तदीरणं जातं इत्यत्र। ततः तत्स्थलं ईरणं ऊषरभूमिः जातम्.

26 For some other legends concerning the disappearance of Sarasvatī, see : *MBh.* 3. 130. 3–4 ; *Vāmana P.* 3. 8.

28 ^c) **Cn** : मुमोच मोचयामास. **Cv** : मुमोच च ततो (for जगद्) दुःखात् इत्यत्र। ततः पुरीशोषणादिदुःखात्, मुमोच मोचयामास.

31 ^c) **Cv** : ब्रवीम्यहं ब्रूहि वा त्वम् इत्यत्र। अहं एनं उचथ्यं ब्राह्मणं वरं ब्रवीमि.

140

9 ^d) As a matter of fact, Agastya himself is very closely associated with the South.

10 Only those Dānavas who fought in the mid-region (*antarikṣa*) were burnt up. The Dānavas in the other two regions (that is, *kha* and *mahī*) were safe. [Crit. App., line 3 : Read [ऽ]धःस्था for [ऽ]धरस्थाः (hypermetric).]

14 ^c) = 13. 139. 31^c.

16 ^cd) Having come to know of his haunt (in that locality), the Ādityas mentally approached Vasiṣṭha (and requested him to officiate as their priest).

19 ^cd) Not clear. Does it mean : By means of mountains, maces, and trees, the Dānavas fiercely agitated the water of the lake and thus drained it out up to a distance of a hundred *yojanas* ? [*utthitāḥ* : *āpaḥ* or *dānavāḥ* ?]

24 ^ab) Cf. *Matsya P.* 121. 16–17 ; *Brahmāṇḍa P.* II. 18. 70.

141

2 ^cd) In *ṚV* V. 40. 5–9, Svarbhānu is said to have pierced Sūrya with darkness. There is no mention of Soma (= the moon) in that context. *ṚV* V. 40. 5–9 is believed to contain a reference to a solar

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

eclipse which Atri had observed. Also cf. *ŚBr.* V. 3. 2. 2. The legend regarding Atri given in this adh. (2–14) is clearly reminiscent of the above reference in the *ṚV*. Svarbhānu is later identified with Rāhu. [2^{cd} seems to give the reason why the situation described in 2^{ab} arose.]

8 ^{b}) Read तमोनुदमवच्छशी. — ^{cd}) Not clear. Atri saw the predicament of Soma (*Saumyabhāva*) and also had the sight (*pratidarśana*) of Sūrya (who had lost all his splendour) (cf. 9^{ab}). [Or : Atri looked (*apaśyat* ?) the very nature of Soma and a reflection (*pratidarśana*) of Sūrya (that is, he assumed the exact forms of the Moon and the Sun).] [Crit. App., line 7: Before T1, read V1 B Dn2 सोमवत्प्रियदर्शनः.]

16 ^{a}) For Cyavana's promise to Aśvins, cf. *MBh.* 3. 124. This was in connection with Cyavana's rejuvenation by Aśvins (for this, cf. *ṚV* I. 117. 13 ; VII. 68. 6 ; etc.).

25 ^{c}) *Timi* = leviathan ; a whale of enormous size.

28 Cyavana cut up Mada (= infatuation ?) into four parts and distributed those parts among dice, *mṛgayā*, etc.

142

4 ^{d}) Cn : कपैः असुरविशेषैः.

6 ^{cd}) For, only after they have been brought down to the earth (*bhūgatān*) can we subjugate them.

7 ^{d}) Cv : धनी धनिनामको दूतः.

8 ^{d}) किमिह वर्तते = why then should this (sacrifice) go on here ?

9–12 Usual statement regarding the *ācāra* of the Brāhmaṇas.

11 ^{d}) They share food with (their) children (?).

12 ^{a}) The idea is not clear ; hence, the *v. l.* [Does it imply : whenever they drive in *śakaṭas* (carts), they all drive together (*upetya*) ; that is, they do not make any one of them go on foot, but make place for him in the carts ; otherwise, all of them go on foot ?]

14 ^{b}) It is laid down that what gods are, that we too are (that is, gods and we Brāhmaṇas have ever belonged together).

23 ^{cd}) Kārtavīrya died at the hands of Bhārgava Rāma (cf. *MBh.* 1. 98. 1 ; 3. 116. 23–24 ; 8. 4. 52 ; *Matsya P.* 43 ; etc.). But this happened at the end of Kārtavīrya's long regime of 85,000 years.

143

1 ^{c}) Cn : कर्मोदयं फलोदयम्.

2 ^{b}) Cv : व्युष्टिः फलम् । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः (3. 3. 38).

3 ^{d}) दृष्टव्युष्टिः = one who has experienced the fruit (?).

4 ^{d}) Cn : दुःखितस्य दिनं महद्भवति इत्यर्थः.

5 ^{c}) ये पौराणं दण्डं उपासते (तेषां) च धर्माः (मया) उक्ताः. I have also explained to you the duties of those who adopt the polity (*daṇḍa* = *daṇḍanīti*) as laid down in the *Purāṇas*. It seems that the first two *pādas* of this stanza refer to the precepts of Dharmaśāstra (particularly relating to the *ācāra* of the three social orders), while the third *pāda* refers to those of Daṇḍanīti or Arthaśāstra (or Rājadharma). Of course, this is not expressed very clearly ; hence, the *v. l.* [Bom. ed. तथा शूद्राणां धर्ममुपासते च.]

6 ^{d}) संशयेषु = when Dharma is in jeopardy ? Or, when there arise any doubts about Dharma ?

8 ^{b}) Cv : अमितौजाः ब्रह्मा यत्र नाभिकमले स्वयं स्वतन्त्रात् नारायणात् उत्पन्नः इत्यर्थः. — ^{d}) तर्जयानम् = mocking the ocean (in respect of depth and extent).

9 Kṛṣṇa himself appears in the Kṛtayuga, the Tretāyuga, the Dvāparayuga, and the Kaliyuga respectively as perfect Dharma, knowledge, power, and *adharma*. — ^{c}) Cv : फलं चासीद् (for बलं त्वासीद्) द्वापरे पार्थ कृष्णः इत्यत्र। फलं, कृतयुगे कृतसकलधर्माणां त्रेतायुगे सकलयज्ञानां च फलं फलभूतः द्वापरे कृष्ण आसीत् इति योजना.

10 ^{a}) Cv : देवानां पूर्वः पूर्वदेवः, देवाग्रेसरः इत्यर्थः। स कृष्णः. [Cn : पूर्वदेवः आदिदेवः.] — ^{b}) Cn : स एव सम्राड् बलिरूपी पूर्वदेवो दैत्यो बभूव (?).

11 ^{a}) सुराणां, to be connected not with धर्मः but with जायते in the next *pāda* ; सुराणां = सुरेषु.

12 ^{a}) Cv : त्याज्यान् कलियुगप्रवर्तनाय त्यक्तुं योग्यान्, कांश्चिद् दैत्यान् त्यक्त्वा.

13 ^{c}) Cn : शोणितभृत् शरीरी.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

14 ^{c}) Cv : राक्षसाश्चापि नमन्ति इत्यत्र। राक्षसाः प्रह्लादादयः. — ^{d}) Cv : रायस्पोषः द्रव्यपोषकः। "राः स्वर्णे स्वावदेयमर्थे स्वम्" इति हलः (cf. राः कस्याणं निष्कमष्टापदं च। हलायुध — २. १८).

15 Do the four *pādas* of this stanza refer respectively to the four priests — Hotṛ, Udgātṛ, Brahmā, and Adhvaryu? [Cf. *ṚV* X. 71. 11.]

16 ^{a}) Cv : ब्रह्मगुहां वेदहृदयम्. — ^{b}) Cn : महीसत्रं पृथिव्याश्छादनं मज्जनम् इति यावत्; Cv [reading तस्मिन् for मही-) : तस्मिन् वेदे, सत्रं यज्ञं ददर्श। हे भारत.

17 ^{b}) Cv : वाहनं निर्वाहकम्.

18 ^{ab}) कुम्भरेताः (mas. nom. sing.) is strange. [Incidentally, *kumbharetā*ḥ = Agni.] Presumably, this is misreading for कुम्भरेतः (neut. acc. sing.) which is improved in some MSS. to कुम्भे रेतः. Cv actually reads कुम्भरेतः. For the legend of Vasiṣṭha's birth from *kumbha-retas*, cf. *ṚV* VII. 33. 11–13. It may be noted that the very words *ṛṣim āhur vasiṣṭham* (18^{b}) occur in *ṚV* VII. 33. 13^{d}. Cv : स कुम्भरेत इत्यत्र। स परमात्मा। सुराणामर्थे [reading सुराणां for पुराणं], कुं पृथिवीं भासयति इति व्युत्पत्त्या कुम्भरेतः हिरण्यरेताः, तद्रूपं ब्रह्माण्डं ससृजे। वसिष्ठं चिरकालस्थायिनं ब्रह्माणम्. — ^{c}) अश्ववाजी (dual?) = Aśvins.

19 ^{b}) Cf. *ṚV* I. 154. 2. — ^{c}) The word *ātmā* to be supplied.

20 ^{a}) Dividing time into day and night, etc.

22 ^{ab}) Cf. *ṚV* I. 164. 2–3. Ca. b : स एकयुक् इत्यादि। महेश्वरो मुनिभ्यः विष्णुमाहात्म्यं कथयति (obviously, quite a different context!)। स विष्णुः, एकयुक् असहायः, चक्रं कालचक्रमिदं प्रवर्तमानं, त्रिनाभि (Cb त्रिणाभि) भूतभविष्यद्वर्तमानाः पूर्वापरमध्याह्ना वा तिस्रो नाभयः बन्धनानि यस्य, सप्त छन्दांसि एव आशुगमनात् अश्वाः तैः युक्तं, त्रियामा त्रिलोकस्थं वहति (Ca हरति), कालपुरुषरूपत्वात् न कस्यचिद्वशे तिष्ठति.

24 ^{ab}) Ca. b : स एव अश्वाय (for अश्वः) आशुगामिने आदित्याय, श्वेतं निर्मलं नभः, अश्वं गमनशीलं वायुं, उपकरणार्थं प्रायच्छत्। स एव अश्वान् इतस्ततो गमनशीलान् रश्मीन्, सहस्रसंख्यातान् चकार इत्यर्थः। तस्य कालात्मनः, रथः शरीरम्। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः (om. in Ca) पूर्वाह्णापराह्णमध्याह्नरूपाः वा, बन्धुरा बन्धनानि यस्य सः तथा। कालस्य एकस्यापि भूतादित्वं (पूर्वापराह्णादित्वं?) उपाधिभेदैः। त्रिचक्रः, त्रीणि सत्त्वरजस्तमांसि चक्राणि यस्य। त्रीणि धर्मार्थकामरूपाणि [वा]। त्रयः ऋतवः एव चक्राणि (Ca om. from त्रीणि धमार्थ° up to चक्राणि) भ्रामकत्वात् चक्राणि यस्य स तथा। ऋतुः संवत्सर इति (Ca मुनि-)वचनात्। त्रिवृद्यस्य स तथा। ऋतुः संवत्सर इति (Ca मुनि-)वचनात्। त्रिवृच्छिराः, त्रिवृच्छन्देन नवसंख्या उच्यते। नवैव निमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्तुसंवत्सराख्यानि शिरांसि प्रधानावयवरूपाणि (om. in Cb) यस्य स तथा। (Cb) यद्वा, त्रिवृद्वराणि (?) श्रितानि यस्मिन् स तथा। चतुरश्वः इति, चत्वारो वेदाः चत्वारो वाध्यात्माधिदैवाधिभूताधियज्ञाः ... अश्वाः यस्य स तथा तस्य प्रसिद्धस्य (om. in Cb). [Cv : चतुरस्रः रथः अर्जुनरथः (?) तस्य वशे तिष्ठति.]

26 Cf. 13. 140. 31. — ^{ab}) Legend? Cv : अलङ्घयत्सारितो वै जिघांसुः इत्यत्र। प्रहरन्तं वज्रं निरस्य प्रयुज्य सतामुपरि (?), सरितः सरणशीलान् पर्वतान्, जिघांसुः, स कृष्णः, अलङ्घयदै, भूमिमितस्ततो लङ्घयामास वै.

27 ^{ab}) For the story, see 13. 144. 12 ff. Cv : दुर्वासा वै इत्यत्र। तेन कृष्णेन स्वगृहे वासितः इति योग्यपदाध्याहारेण योजना.

28 ^{c}) Does this refer to the three kinds of rites — *kāmya*, *nitya* (*śrauta*), and *laukika* or *gṛhya*?

29 ^{d}) Cv : देवकीपुत्रे इति च्छेदः.

30 ^{b}) Read स कला for सकला.

31 ^{b}) दर्शानि, neut.?

32 ^{b}) मरुतां षड् गणाः? Usually one hears of seven *marudgaṇas*. Hence, the *v. l.*

37 The four *vyūhas* of the Pāñcarātra doctrine. Cf. MBh. 12. 347 (यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः, etc.). Pradyumna = *manas*; Aniruddha = *ahaṁkāra*.

38 ^{ab}) Ca. b : स देवः, पञ्चधा पञ्चभूतात्मकं, पञ्चजनोपपन्नं परमपुरुषाधिष्ठितं (?), पञ्चोदयं (for संचोदयन्) पञ्चविषयानुभवत्फलं, पञ्चगुणं (for विश्वमिदं) ... ... सिसृक्षुः सृष्टवान् इत्यर्थः. — ^{cd}) Reference to the five *mahābhūtāni*.

39 ^{bc}) Cn : चतुर्विधं जरायुजादि। पञ्चबीजां चतुर्विधभूतग्रामः कर्म च, तेषां बीजभूताम्.

42 ^{c}) The past and that about which we here do not know anything (that is, the future).

43 ^{d}) To think, in this connection, of anything other than this (Keśava) would be perverse.

144

3 ^{c}) Genitive absolute. When the God Himself is there (to be worshipped, why should the Brāhmaṇas be worshipped?); 9^{ab} confirms this. The *v. l.*, in order to avoid the hiatus तस्य इह?

6 ^{c}) Cf. *ŚBr.* V. 3. 3. 12; 4. 2. 3.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

12 ᵈ) Read दीर्घश्मश्रुनखादिमान्.

14 ᶜ) परिभाषा = rumours about my disposition ? conditions ? Bom. Ed. ins. 669* (this is presumably intended to supply the *paribhāṣā*).

27 Dāśārhas = people of Daśārha (दशार्हः यदुदेशः); Daśārha is also another name of Dvārakā.

31 *Utpathena* = over a pathless ground (PCR) ? along unfamiliar paths ?

37 ᵈ) *Viśiṣṭa* = in better form and condition.

39 ᵃᵇ) Hints at Kṛṣṇa's death which was to result from a wound to his left sole (*MBh.* 16. 5. 20).

45 ᵇ) "I took a silent vow." The vow is set forth in the following two *pādas.*

51 ᶜ) माम् = about me. Cf. 1ᵈ.

145

1 There is no reference in the preceding adhy. to Kṛṣṇa's having acquired any *vijñāna* from Durvāsas. It becomes clear from what follows that Durvāsas was none other than Lord Śaṁkara. [For Durvāsas as an incarnation of Śaṁkara, cf. *Mārkaṇḍeya P.* 17 ; *Viṣṇu P.* 1. 9. According to *Śiva P. Śata.* 19, Durvāsas was Atri's son born through Śaṁkara's portion. Atri obtained two other sons, Sōma and Datta, born respectively through the portions of Brahmā and Viṣṇu.]

4 Vedic *Śatarudriya* = *Vājasaneyi-Saṁhitā* 16.

5 ᵃᵇ) To be connected with st. 4 (*tat* = *Śatarudriya*). The stanzas may be rearranged as : 4 + 5ᵃᵇ = 4 ; 5ᶜᵈ = 5.

7–8 = (var.) 7. 173. 16–17.

8 Context ?

11–23 Destruction of Dakṣa's sacrifice by Śaṁkara. Cf. *Bhāgavata P.* 4. 5.

17 ᶜᵈ) Cf. *ŚBr.* I. 7. 4 ; *Bhāgavata P.* 4. 5. 17–20.

18 Cf. *RV.* VI. 56. 1 ; *ŚBr.* 1. 7. 4. 7 ; *Bhāgavata P.* 4. 5. 21–22.

22 ᵃᵇ) *Sviṣṭakṛt* oblation.

24–29 Burning up of Tripura. Cf. *Padma P. Sṛṣṭi.* 13.

26 ᵈ) पशवः = sacrificial victims or oblations. Gods promised that, in all sacrificial rites, oblations would be offered to Rudra (*raudra*). In return, they wanted Rudra to destroy the Daityas (cf. 26ᵉᶠ). [PCR seems to understand *paśavaḥ* in the sense of demons.]

146

4 ᵈ) Mention of Dharma in this context is strange.

5 ᵃᵇ) Seems to remain hanging ; hence, *v. l.* in some N MSS. The stanzas may be better rearranged as : 4+5ᵃᵇ = 4 ; 5ᶜᵈ+6ᵃᵇ = 5 ; 6ᶜᵈ = 6.

16 ᵃ) विग्रह = image (in human form).

19 ᵈ) वीरस्थान = श्मशान ?

24 The stanzas may be better rearranged as : 24ᵃᵇ = 24 ; 24ᶜᵈ + 25ᵃᵇ = 25 ; 25ᶜᵈ+26ᵃᵇ = 26 ; 26ᶜᵈ+27 = 27.

25 *Asya* to be added before *mukhād.* He is the first among the gods, and not Agni, for, Agni is born from his mouth. [Or, does it mean : Rudra was born first as Agni from the mouth of Gods ? But, in that case, how can he be *prathama* ?]

147

1 After what Bhīṣma has said (13. 143. 5) as also after the interlude of adhys. 144–46, Yudhiṣṭhira's further questions appear strange. The following statement on the relative validity of the various *pramāṇas* is by no means clear.

4 ᶜᵈ) There are innumerable instances both of direct perception (*dṛṣṭa*) and scriptural authority (*śruta*) where doubts are likely to arise as to the greater validity of any one particular of those *pramāṇas.*

5 ᶜᵈ) The so-called rationalists claim that there is no truth beyond what can be directly perceived (or logically inferred) ; but they admit the possibility of doubt in respect of *pratyakṣa* (and *anumāna*).

6 Elliptical. — ᵉᶠ) Obscure. Not following any one fixed way of life ; adopting a mendicant's way of life ? [Truth can be realised only through yoga, concentrated meditation, and austerity.]

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

7 [cd]) Truth transcends formal logic.

8 [a]) तत्त्वेनागमनं, obscure. — [cd]) Whatever is not comprehended nor defined by *śabda-pramāṇa* (*vāk* ?) should be discarded (*samparivarjanam*); [so too are to be avoided the two things mentioned in the first half of the stanza, namely, not following the proper path of realising *tattva* (? cf. st. 6–7) and over-doing of logic.]

9 Elliptical. It would seem that only three *pramāṇas* are mentioned here, namely, direct perception which is actually confirmed (*lokataḥ siddham pratyakṣam*), doctrines propounded by the Veda *āgamapūrvakāḥ lokāḥ*), and the practice of the Śiṣṭas. Cf. st. 17–20. [Presumably, *anumāna* is to be understood to have been included in *pratyakṣa.*] Mention of *śiṣṭācāra* in this connection is peculiar.

12 [d]) Read इत्युक्तस्तेषु संशयः. The relevant crit. app. needs to be changed accordingly. Cn: तेषु प्रत्यक्षानुमानाचारेषु. This does not seem to be likely; तेषु, to be rather connected with ये in [a].

13 [a]) अतृप्यन्तः = not self-complacent; ever seeking after truth.

14 [c]) Elliptical; परः to be supplied after धर्मः.

15 Obscure. The purport of the st. seems to be: the persons (described in st. 13–14) practise Dharma in conformity with the three, namely, *pratyakṣa* (Cn: वृत्तं प्रत्यक्षदृष्टं शीलम्), *śiṣṭācāra*, and the Veda (Cn: कारणं वेदः). Yudhiṣṭhira's next question (st. 17) seems to confirm this.

19 [cd]) My view or explanation (*buddhiḥ*) in regard to the distinctness of the three is like this (*tathā*); that is to say, it is as has been set forth in 19[ab].

20 [ab]) Does this establish the superiority of the Veda ? Among the three *pramāṇas* or sources of Dharma (*trayāṇām*), the path or course of conduct (*mārgaḥ*) which has been prescribed in the Veda (*uktāḥ*) is to be preferred (*śreyān*, to be supplied).

21 Bhīṣma seems to encourage an attitude of blind acceptance (as against that of critical inquiry).

148

6 [d]) Cn: आशयः मोक्तुमर्मः.

11 [c]) The reference to *caitya* may be noted.

16 [b]) एकतः = on par.

18 [cd]) Cn: कर्म अध्ययनम् । प्रतिपादयेत् दक्षिणामिति शेषः.

24 [b]) Cn: दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत् (doubtful !).

25 [c]) Cf. *Manu.* 4. 150.

28 [a]) आचक्षते = is betrayed (through their actions).

29 [cd]) Cf. *AV* IV. 16. 2.

30 [b]) Bom. Ed. दिनभेदे (for देह°). — [c]) Read धर्मेणा°. The *dṛṣṭānta* in [ab] as relating to [cd] is not particularly happy. The stanzas may perhaps be better rearranged as: 29[abcd] = 29; 29[ef] + 30 = 30. The present 30[ab] may then be connected with the present 29[ef] (though the words *vṛddhim* in 30[b] and *abhivardhayet* in 30[d] seem to suggest otherwise). Just as the interest continues to be charged by a creditor even after the death (*dehabhede*) of the debtor, so too does the sin committed in this life continue to have effect even in the next life (*pāpam abhijāyate*).

32 Importance of " confession ".

34 [ab]) Does it mean: " The wise ones say that the mind of the people is naturally inclined towards Dharma " ?

35 [bc]) Practice of Dharma should not be advertised, nor should it be traded for the enjoyment of any fruit. Cf. " ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च " — *Pātañjala-Mahābhāṣya* I. 1. 1.

36 [d]) Cv: यात्रार्थं दानशेषितम् (for °शब्दितम्) इत्यत्र । दाने कृते सति यच्छेषितं वस्तु तत्, यात्रार्थं देहयात्रार्थं प्रकल्पयेत् इति योजना.

149

2 [c]) Cn: कृतः यत्नः अफलः येषां ते कृतयत्नाफलाः (rather an awkward compound).

3 [a]) Cn: भवेत् समर्थः स्यात्.

13 [ab]) One's *svabhāva* or nature (and environments) as determined by one's past deeds is the deciding factor (*pramāṇaprabhava*) in the matter of deciding factor one's happiness or sorrow. — [c]) Elliptical. If such (that is, as described in [ab]) is the case in respect of

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

insects, ants, etc., it is much more so in respect of human beings.

150

1 [c]) Elliptical. One should have faith that having done good deeds (one would enjoy good fruits).

2 [a]) The word *kālaḥ* here seems generally to imply the doctrine of *karman*.

3 [cd]) Read धर्मात्मादृढबुद्धिर्न. [*adṛḍhabuddhiḥ* = one who does not have firm faith in the efficacy of Dharma.]

4 [a]) Cn: एतावत् धर्मे विश्वासवत्त्वम्.

5 [b]) [Crit. App., line 5: read at the end of the line, V1 B Dn D1. 2 प्रजायंते न राजसाः.]

6 [ab]) Kāla will never make Dharma operate as Adharma (that is, will not make it produce the consequences of Adharma).

8 [a]) Since these two things (namely, those mentioned in 6^{ab} and 7) are ensured by Kāla.

9 Not clear; hence, the *v. l.* in different MSS.

151

2 This adh. constitutes a veritable index of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, celestial bodies, rivers, holy places, mountains, Brahmarṣis and Rājarṣis, etc. However, except for a broad classification, the various items cannot be said to have been arranged in any rational order.

4 [b]) Cv: सावित्री ब्रह्मणः तथा (for सती) इत्यत्र। ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य। सावित्री नाभिकमलात् प्रसवकर्त्री माता इति। नारायणस्य इति विशेषणम्.

11 [cd]) The mention of *pitāmaha* in this context seems strange. Moreover, why does the reference to Pitāmaha occur a second time (cf. st. 4)?

152

2 [a]) Cf. 13. 1. 1^{cd}.

5 [d]) Cf. 13. 1. 76^{b}.

10 Indication of the time of Bhīṣma's *niryāṇa*.

153

4 [b]) *Naigamāḥ* = townsmen; leading citizens.

5 [ab]) This reference could be helpful in fixing up the chronology of the war. But it creates some difficulty. It becomes clear from st. 27 of this adhy. that, till the day of his *niryāṇa* (st. 28), Bhīṣma had lain on the bed of arrows for 58 nights. He was struck down on the tenth day of the war. The war continued for 8 more days after that event. This means that 50 days elapsed between the end of the war and the *niryāṇa* of Bhīṣma. The statement in the present stanza (st. 5) that Yudhiṣṭhira had remained in Hastināpura for 50 nights before he again set out for the battlefield to be present there on the day of Bhīṣma's *niryāṇa* (cf. 13. 152. 10) would suggest that he had gone to Hastināpura *immediately after* the end of the war. Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the Strīparvan. Thereafter, the Pāṇḍavas and others are said to have remained outside the city for one month (12. 1. 2). It was presumably at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12. 38. 49) for the *abhiṣeka* (12. 40). Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12. 48. 2; 50. 5; 55). In view of all this, it is difficult to understand how a period of 50 days could have possibly elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12. 38. 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāṇa*.

On the other hand, the present context (adhy. 152–153) would seem to indicate that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura after he had taken his leave of Bhīṣma at the end of the *anuśāsana* (13. 152. 13), remained there for 50 nights (13. 153. 5), and then again left for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāṇa* (13. 153. 6).

Any way, the statements in st. 5 and st. 27 cannot be satisfactorily adjusted with each other.

10 [c]) Yuyutsu = the illegitimate son of Dhṛtarāṣṭra who had gone over to the side of the Pāṇḍavas. — [d]) Yuyudhāna = Sātyaki.

11 [d]) The sacred fires set up by Bhīṣma. Was Bhīṣma an *āhitāgni*? If so, he must have been

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

married. [Cf. Cn : भीष्मस्याग्नीन् इति। तेन तस्यापि पत्नी आसीत्। यद्वा संस्कारकान् अग्नीन्.] After a person's death, the sacred fires set up by him are to be carried to the cremation ground together with his dead body (cf. *Baudhāyana–Pitṛmedha* 3. 1–4). In this connection, see : सदाचारेषु हि दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां प्रजापतीन्द्र-वसिष्ठविश्वामित्रयुधिष्ठिरकृष्णद्वैपायन**भीष्म**धृतराष्ट्रवासुदेवार्जुनप्रभृती-नां बहूनामद्यतनानां च। ...... भीष्मश्च —

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्।
सर्वे तेनैव पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥

(मनु. ९. १८२)

इत्येवं विचित्रवीर्यक्षेत्रजपुत्रलब्धपितॄनृणत्वः **केवलयज्ञार्थपत्नी-संबन्ध** आसीदित्यर्थापत्त्या अनुक्तमपि गम्यते॥

यो वा पिण्डं पितुः पाणौ विज्ञातेऽपि न दत्तवान्।
शास्त्रार्थातिक्रमाद्भीतो यजेदेकाक्यसौ कथम्॥

—तन्त्रवार्त्तिक 1. 3, pp. 127, 135

Also see : V. V. MIRASHI, "भीष्म विवाहित होते काय ?", *Saṁśodhana-Muktāvali* (Marathi), Vol. IV, pp. 78–89.

25 ^{a}) चलवलिः = with the folds on his skin (*vali*) slightly moving or hanging down (*cala*); old and emaciated.

27 ^{ab}) An important reference from the point of view of the chronology of the war. Cf. crit. note on st. 5 above. Also see Introduction.

28 The day indicated here is, according to Cn, Māgha–śukla–aṣṭamī. If this was accepted, in view of the fact that till then Bhīṣma had lain on the arrow-bed for a period of 58 nights (st. 27), the day on which he was first struck down would be somewhere near Mārgaśīrṣa–śukla–daśamī. But this does not fit in with the chronological scheme suggested by other references. For a discussion of this question, see Introduction.

30 ^{ab}) Reference to Dharmaśāstra as also to Arthaśāstra.

39 ^{cd}) = 9. 61. 30^{cd} (where Yudhiṣṭhira reports that Vyāsa had said this to him). For Bhīṣma's advice to Duryodhana to this effect, cf. 4. 532*.

44 ^{b}) Cf. 13. 154. 28.

154

2 Ref. to the yogic procedure according to which life is let out of the body.

3 The arrows, upon which Bhīṣma's body had been resting, dropped down one by one until at last the body remained suspended without any support. [Does *viśalyam* also imply that no trace of any wound remained on Bhīṣma's body ?]

5 ^{cd}) Ref. to life going out through the *brahma-randhra*. Cf. *AV* X. 2. 26.

7 ^{cd}) *svaiḥ lokaiḥ = vasubhiḥ* ? (cf. st. 32).

12 ^{b}) For Piṛtmedha, see *Śrautakośa*, Vol. I, English Section, Part II, 1033–1132.

15 ^{a}) *saṁskṛtya* = having performed the *agni-saṁskāra* (on Bhīṣma).

21 ^{d}) Gaṅgā laments not so much the death of Bhīṣma as the fact that he should have died at the hands of a person like Śikhandin.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CONCORDANCE

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1. 1–5^{abcd}	1. 1–5	1–5	1. 1–5
1. 5^{ef}	1. 6^{ab}	6^{ab}	1. 6^{ab}
6*	1. 6^{cd}	6^{cd}	—
1. 6^{ab}	1. 7^{ab}	7^{ab}	1. 6^{cd}
1. 6^{cd}	1. 7^{cd}	7^{cd}	1. 6½
7*	1. 8	8	—
1. 7	1. 9	9	1. 7½
8*	1. 10–14	10–14	—
1. 8–15	1. 15–22	15–22	1. 8½–15½
9*	—	—	—
1. 16^{ab}	—	—	—
10* (subst. 16^{ab})	1. 23^{ab}	23^{ab}	—
11* (subst. 16^{ab})	—	—	1. 16½^{ab}
1. 16^{cd}–31	1. 23^{cd}–38	23^{cd}–38	1. 16½^{cd}–31½
1. 32^{ab}	1. 39^{ab}	39^{ab}	1. 32
1. 32^{cd}	1. 39^{cd}	39^{cd}	—
1. 33–35^{ab}	1. 40–42^{ab}	40–42^{ab}	1. 33–35^{ab}
1. 35^{cd}	1. 42^{cd}	42^{cd}	—
12* (subst. 35^{cd})	—	—	1. 35^{cd}
1. 36–44^{ab}	1. 43–51^{ab}	43–51^{ab}	1. 36–44^{ab}
1. 44^{cd}	1. 51^{cd}	51^{cd}	—
13*	—	—	1. 44^{cd}
1. 45–60	1. 52–67	52–67	1. 45–60
1. 61	1. 68	68	—
1. 62–76	1. 69–83	69–83	1. 61–75
2. 1–10^{a}	2. 1–10^{a}	84–93^{a}	2. 1–10^{a}
14*	2. 10^{bc}	93^{bc}	—
2. 10^{bcd}	2. 10^{d}–11^{ab}	93^{d}–94^{ab}	2. 10^{bcd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2.11^{ab}	2.11^{cd}	94^{cd}	2.11^{ab}
2.11^{cd}	—	—	2.11^{cd}
15* (subst. 11^{cd})	2.12^{ab}	95^{ab}	—
2. 12	2.12^{cd}–13^{ab}	95^{cd}–96^{ab}	2. 12
16* (subst. 5^{c}-12^{d})	—	—	—
2.13^{ab}	2.13^{cd}	96^{cd}	2.13^{ab}
2.13^{cd}	—	—	2.13^{cd}
17* (subst. 13^{cd})	2.14^{ab}	97^{ab}	—
2. 14–15^{ab}	2. 14^{cd}–15	97^{cd}–98	2. 14–15^{ab}
2.15^{cd}	2.16^{ab}	99^{ab}	—
18* (subst. 15^{cd})	2.16^{cdef}	—	2.15^{cd}
2. 16	2. 17–21^{ab}	99^{cd}–100^{ab}	2. 16
2. 17–21^{ab}	—	100^{cd}–104	2. 17–21^{ab}
19* (L. 1–12)	—	—	2. 22–27
19* (L. 13)	—	—	2. 27½
19* (L. 14–27)	—	—	2. 28½–34½
19* (L. 28)	—	—	2. 35
19* (L. 29–30)	—	—	2. 36
19* (L. 31)	—	—	2. 36½
19* (L. 32)	—	—	2. $37½^{ab}$
2.21^{cd}	2.21^{cd}	105^{ab}	—
20* (subst. 21^{cd})	—	—	2. $37½^{cd}$
21*	—	—	2. $38½^{ab}$
2.22^{ab}	2.22^{ab}	105^{cd}	2. $38½^{cd}$
2.22^{cd}	2.22^{cd}	106^{ab}	—
22* (subst. 22^{cd})	—	—	2. 39
2. 23–27^{ab}	2. 23–27^{ab}	106^{cd}–110	—
23* (L. 1–2)	—	—	2. 40
23* (L. 3)	—	—	2. 40½
23* (L. 4–7)	—	—	2. 41½–42½
23* (L. 8)	—	—	2. 43
23* (L. 9–13)	—	—	2. 44–46^{ab}
2.27^{cd}	2.27^{cd}	111^{ab}	$2.46^{cd} = 21^{cd}$
2. 28	2. 28	111^{cd}–112^{ab}	2. 47
2.29^{ab}	2.29^{ab}	112^{cd}	2. 47½
2.29^{cd}	2.29^{cd}	113^{ab}	—
2. 30–31^{abcd}	2. 30–31	113^{cd}–115^{ab}	2. 48½–49½
2.31^{ef}	2.32^{ab}	115^{cd}	2. 50

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 32–36^{ab}	2. 32^{cd}–36	116–120^{ab}	2. 51–55^{ab}
24*	2. 37^{ab}	120^{cd}	—
2. 36^{cd}	2. 37^{cd}	121^{ab}	2. 55^{cd}
2. 37–40	2. 38–41	121^{cd}–125^{ab}	2. 56–59
2. 41^{ab}	2. 42^{ab}	125^{cd}	2. 59$\frac{1}{2}$
2. 41^{cd}	2. 42^{cd}	126^{ab}	2. 60
2. 42–45	2. 43–46	126^{cd}–130^{ab}	2. 61–64
2. 46^{ab}	2. 47^{ab}	130^{cd}	2. 64$\frac{1}{2}$
2. 46^{cd}	2. 47^{cd}	131^{ab}	2. 65
2. 47–51	2. 48–52	131^{cd}–136^{ab}	2. 66–70
2. 52^{ab}	2. 53^{ab}	136^{cd}	2. 70$\frac{1}{2}$
2. 52^{cd}	2. 53^{cd}	137^{ab}	2. 71
2. 53–60	2. 54–61	137^{cd}–145^{ab}	2. 72–79
2. 61^{ab}	2. 62^{ab}	145^{cd}	2. 79$\frac{1}{2}$
2. 61^{cd}	2. 62^{cd}	146^{ab}	2. 80
2. 62	2. 63	146^{cd}–147^{ab}	2. 81
2. 63^{ab}	2. 64^{ab}	147^{cd}	2. 81$\frac{1}{2}$
2. 63^{cd}	2. 64^{cd}	148^{ab}	2. 82
2. 64–69^{ab}	2. 65–70^{ab}	148^{cd}–153	2. 83–88^{ab}
25* (subst. 69^{ab})	—	—	—
2. 69^{cd}–82	2. 70^{cd}–83	154–167^{ab}	2. 88^{cd}–101
2. 83	2. 84	168	2. 102
2. 84^{ab}	2. 85^{ab}	169^{ab}	2. 102$\frac{1}{2}$
2. 84^{cd}	2. 85^{cd}	169^{cd}	2. 103$\frac{1}{2}^{ab}$
2. 85^{ab}	2. 86^{ab}	170^{ab} = 167^{cd}	2. 103$\frac{1}{2}^{cd}$
2. 85^{cd}–86^{ab}	2. 86^{cd}–87^{ab}	170^{cd}–171^{ab}	2. 104$\frac{1}{2}$
2. 86^{cd}	2. 87^{cd}	171^{cd}	2. 105
2. 87–94^{ab}	2. 88–95^{ab}	172–179^{ab}	2. 106–113^{ab}
2. 94^{cd}	2. 95^{cd}	179^{cd}	2. 113^{cd}
2. 95	2. 96	180	2. 114
3. 1	3. 1	181	4. 1
3. 2^{ab}	3. 2^{ab}	182^{ab}	4. 1$\frac{1}{2}$
3. 2^{cd}	3. 2^{cd}	182^{cd}	4. 2
3. 3–19	3. 3–19	183–199	4. 3–19
4. 1–21	4. 1–21	200–220	4. 20–40
25A*	—	—	—
4. 22–29	4. 22–29	221–228	4. 41–48
26*	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 30^{ab}	4. 30^{ab}	229^{ab}	4. $48\frac{1}{2}$
4. 30^{cd}	4. 30^{cd}	229^{cd}	4. 49
4. 31	4. 31	230	4. 50
4. 32^{ab}	4. 32^{ab}	231^{ab}	—
27*	—	—	4. 51^{ab}
4. 32^{cd}	4. 32^{cd}	231^{cd}	4. 51^{cd}
28*	4. 33^{ab}	232^{ab}	—
4. 33^{ab}	4. 33^{cd}	232^{cd}	4. $51\frac{1}{2}$
4. 33^{cdef}	4. 34	233	4. $52\frac{1}{2}$
4. 34–57	4. 35–58	234–257	4. $53\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
4. 58^{abcd}	4. 59	258	4. $77\frac{1}{2}$
29*	—	—	—
4. 58^{ef}	4. 60^{ab}	259^{ab}	4. 78
4. 59–61^{ab}	4. 60^{cd}–62^{abcd}	259^{cd}–261	4. 79–81^{ab}
4. 61^{cd}	4. 62^{ef}	262	4. 81^{cd}
5. 1	5. 1	263	8. 1
30*	5. 2	264	—
5. 2–12	5. 3–13	265–275	8. 2–12
5. 13^{ab}	5. 14^{ab}	276^{ab}	8. $12\frac{1}{2}$
5. 13^{cd}	5. 14^{cd}	276^{cd}	8. 13
5. 14–15^{ab}	5. 15–16^{ab}	277–278^{ab}	8. 14–15^{ab}
5. 15^{cd}	5. 16^{cd}	278^{cd}	—
31* (subst. 15^{cd})	—	—	8. 15^{cd}
5. 16–22^{ab}	5. 17–23^{ab}	279–285^{ab}	8. 16–22^{ab}
32*	—	—	8. 22^{cd}
5. 22^{cd}	5. 23^{cd}	285^{cd}	8. 23^{ab}
5. 23^{a}	5. 24^{a}	286^{a}	8. 23^{c}
5. 23^{bc}	5. 24^{bc}	286^{bc}	—
5. 23^{d}	5. 24^{d}	286^{d}	8. 23^{d}
5. 24–25^{ab}	5. 25–26^{ab}	287–288^{ab}	8. 24–25^{ab}
33*	—	—	8. 25^{cd}
5. 25^{cd}	5. 26^{cd}	288^{cd}	—
34* (subst. 25^{cd})	—	—	8. $25\frac{1}{2}$
5. 26–27^{ab}	5. 27–28^{ab}	289–290^{ab}	8. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
35*	—	—	—
5. 27^{cd}–31	5. 28^{cd}–32	290^{cd}–294	8. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}$
6. 1–4	6. 1–4	295–298	6. 1–4
36*	—	—	6. 5–6

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 5–45^{abc}	6. 5–45^{abc}	299–339^{abc}	6. 7–47^{abc}
37*	6. 45^{d}	339^{d}	—
6. 45^{d}	6. 46^{a}	340^{a}	6. 47^{d}
6. 46^{abc}	6. 46^{bcd}	340^{bcd}	6. 48^{abc}
6. 46^{d}	6. 47^{a}	341^{a}	6. 48^{d}
6. 47^{ab}	6. 47^{bc}	341^{bc}	6. 49^{ab}
6. 47^{c}	—	—	6. 49^{c}
6. 47^{d}	6. 47^{d}	341^{d}	6. 49^{d}
6. 48–49	6. 48–49	342–343	6. 50-51
7. 1	7. 1	344	7. 1
38*	7. 2^{ab}	345^{ab}	—
7. 2	7. 2^{cdef}	345^{cd}–346^{ab}	7. 2
7. 3–10^{a}	7. 3–10^{a}	346^{cd}–353^{abc}	7. 3–10^{a}
7. 10^{bc}	7. 10^{bc}	353^{d}–354^{a}	—
7. 10^{d}	7. 10^{d}	354^{b}	7. 10^{b}
7. 11^{ab}	7. 11^{ab}	354^{cd}	7. 10^{cd}
7. 11^{cd}	7. 11^{cd}	355^{ab}	7. 10$\frac{1}{2}$
7. 12–16^{ab}	7. 12–16^{ab}	355^{cd}–359	7. 11$\frac{1}{2}$–15$\frac{1}{2}^{ab}$
7. 16^{cd}	7. 17^{cd}	361^{ab}	7. 15$\frac{1}{2}^{cd}$
7. 17^{ab}	7. 16^{cd}	360^{ab}	7. 16
7. 17^{cd}	7. 17^{ab}	360^{cd}	7. 17^{ab}
7. 18^{ab}	7. 18^{ab}	361^{cd}	7. 17^{cd}
7. 18^{cd}	7. 18^{cd}	362^{ab}	7. 17$\frac{1}{2}$
7. 19–20^{ab}	7. 19–20^{ab}	362^{cd}–363	7: 18$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}^{ab}$
38A* (L. 1)	—	—	7. 19$\frac{1}{2}^{cd}$
38 A* (L. 2)	—	—	7. 20
7. 20^{cd}	7. 20^{cd}	364^{ab}	—
39*	—	—	—
7. 21–25^{abcd}	7. 21–25^{abcd}	364^{cd}–369^{ab}	7. 21–25
7. 25^{ef}	7. 25^{ef}	369^{cd}	7. 25$\frac{1}{2}$
7. 26–29	7. 26–29	370–373	7. 26$\frac{1}{2}$–29$\frac{1}{2}$
8. 1	8. 1	374	—
40* (subst. 1)	—	—	9. 1
8. 2–5	8. 2–5	375–378	9. 2–5
8. 6^{ab}	8. 6^{ab}	379^{ab}	9. 5$\frac{1}{2}$
8. 6^{cd}–7^{ab}	8. 6^{cd}–7^{ab}	379^{cd}–380^{ab}	9. 6$\frac{1}{2}$
8. 7^{cd}	8. 7^{cd}	380^{cd}	9. 7
41*		—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 8–9^{abcd}	8. 8–9	381–382	9. 8–9
8. 9^{ef}	8. 10^{ab}	383^{ab}	9. 9$\frac{1}{2}$
8. 10^{abcd}	8. 10^{cd}–11^{ab}	383^{cd}–384^{ab}	9. 10$\frac{1}{2}$
8. 10^{ef}	8. 11^{cd}	384^{cd}	9. 11
8. 11	8. 12	385	—
42* (subst. 11)	—	—	9. 12
8. 12–21	8. 13–22	386–395	9. 13–22
43*	—	—	9. 23
8. 22–24^{ab}	8. 23–25^{ab}	396–398^{ab}	9. 24–26^{ab}
44*	—	—	9. 26^{cd}
8. 24^{cd}–25^{ab}	8. 25^{cd}–26^{ab}	398^{cd}–399^{ab}	—
8. 25^{cd}	8. 26^{cd}	399^{cd}	9. 26$\frac{1}{2}$
45*	—	—	9. 27
8. 26–27^{ab}	8. 27–28^{ab}	400–401^{ab}	—
8. 27^{cd}	8. 28^{cd}	401^{cd}	9. 28^{ab}
8. 28^{ab}	8. 29^{ab}	402^{ab}	9. 28^{cd}
8. 28^{cd}	8. 29^{cd}	402^{cd}	9. 28$\frac{1}{2}$
App. I (No. 1)	—	—	Adhys. 10–11
App. I (No. 1A)	—	—	Adhy. 12
46*	—	—	—
9. 1	9. 1	403	13. 1
9. 2^{ab}	9. 2^{ab}	404^{ab}	—
9. 2^{cd}	9. 2^{cd}	404^{cd}	13. 1$\frac{1}{2}$
9. 3–4^{abcd}	9. 3–4	405–406	13. 2$\frac{1}{2}$–3$\frac{1}{2}$
9. 4^{e}	9. 5^{a}	407^{a}	13. 4^{a}
47*	9. 5^{bc}	407^{bc}	—
9. 4^{f}	9. 5^{d}	407^{d}	13. 4^{b}
9. 5–8	9. 6–9	408–411	13. 5–8
48*	—	—	13. 8$\frac{1}{2}$
9. 9^{ab}	9. 10^{ab}	412^{ab}	13. 9$\frac{1}{2}^{ab}$
9. 9^{cd}	9. 10^{cd}	412^{cd} = 414^{cd}	13. 9$\frac{1}{2}^{cd}$
9. 10	9. 11	413	13. 10$\frac{1}{2}$
9. 11^{ab}	9. 12^{ab}	414^{ab}	13. 11
9. 11^{cd}–12^{ab}	9. 12^{cd}–13^{ab}	415	13. 12
9. 12^{cd}	9. 13^{cd}	416	13. 12$\frac{1}{2}$
49*	—	—	—
50*	9. 14	417	—
51* (L. 1)	9. 15^{ab}	418^{ab}	13. 13

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51* (L. 2)	9. 15^{cd}	418^{cd}	13. 14^{ab}
51* (L. 3)	9. 15^{ef}	419	13. 14^{cd}
9. 13	9. 16	420	13. 15
9. 14^{ab}	9. 17^{ab}	421^{ab}	13. $15\frac{1}{2}$
9. 14^{cd}	9. 17^{cd}	421^{cd}	—
52*	9. 18	422	13. $16\frac{1}{2}$
9. 15–24	9. 19–28	423–432	13. $17\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
10. 1–3^{ab}	10. 1–3^{ab}	433–435^{ab}	14. 1–3^{ab}
53*	—	—	14. 3^{cd}
10. 3^{cd}	10. 3^{cd}	435^{cd}	14. $3\frac{1}{2}$
10. 4	10. 4	436	14. $4\frac{1}{2}$
54*	—	—	14. $5\frac{1}{2}^{ab}$
10. 5^{abcd}	10. 5	437	14. $5\frac{1}{2}^{cd}$–$6\frac{1}{2}^{ab}$
10. 5^{ef}	10. 6^{ab}	438^{ab}	14. $6\frac{1}{2}^{cd}$
10. 6–8^{abcd}	10. 6^{cd}–9^{ab}	438^{cd}–441^{ab}	14. $7\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
10. 8^{ef}	10. 9^{cd}	441^{cd}	14. $10\frac{1}{2}^{ab}$
10. 9^{ab}	10. 10^{ab}	442^{ab}	14. $10\frac{1}{2}^{cd}$
10. 9^{cd}	10. 10^{cd}	442^{cd}	14. 11
10. 10–15	10. 11–16	443–448	14. 12–17
55*	10. 17	449	—
10. 16^{ab}	10. 18^{ab}	450^{ab}	14. $17\frac{1}{2}$
10. 16^{cdef}	10. 18^{cd}–19^{ab}	450^{cd}–451^{ab}	14. $18\frac{1}{2}$
10. 17^{ab}	10. 19^{cd}	451^{cd}	14. 19
10. 17^{cdef}	10. 20	452	14. 20
10. 18	10. 21	453	14. 21
10. 19^{ab}	10. 22^{ab}	454^{ab}	14. $21\frac{1}{2}$
10. 19^{cd}–20^{ab}	10. 22^{cd}–23^{ab}	454^{cd}–455^{ab}	14. $22\frac{1}{2}$
10. 20^{cd}	10. 23^{cd}	455^{cd}	14. 23
10. 21–23	10. 24–26	456–458	14. 24–26
10. 24^{ab}	10. 27^{ab}	459^{ab}	14. $26\frac{1}{2}$
10. 24^{cd}	10. 27^{cd}	459^{cd}	14. 27
10. 25^{ab}	10. 28^{ab}	460^{ab}	—
56*	—	—	14. 28^{ab}
10. 25^{cd}	10. 28^{cd}	460^{cd}	14. 28^{cd}
57* (subst. 25^{cd})	—	—	—
10. 26–29	10. 29–32	461–464	14. 29–32
10. 30^{ab}	10. 33^{ab}	465^{ab}	14. $32\frac{1}{2}$
10. 30^{cd}	10. 33^{cd}	465^{cd}	14. 33

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
10. 31^{abcd}	10. 34	466	14. 34
10. 31^{ef}	10. 35	467^{ab}	14. $34\frac{1}{2}$
10. 32^{ab}	10. 36	467^{cd}	14. $35\frac{1}{2}^{ab}$
10. 32^{cd}–34^{ab}	10. 37^{ab}–38^{cd}	468–469	14. $35\frac{1}{2}^{cd}$–$37\frac{1}{2}^{ab}$
10. 34^{cd}	10. 38^{ef}	470^{ab}	14. $37\frac{1}{2}^{cd}$
10. 34^{ef}	10. 39^{ab}	470^{cd}	14. 38
10. 35^{abcd}	10. 39^{cd}–40^{ab}	471	14. 39
10. 35^{ef}	10. 40^{cd}	472^{ab}	14. $39\frac{1}{2}$
10. 36–37^{abcd}	10. 41–42	472^{cd}–474^{ab}	14. $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
10. 37^{ef}	10. 43^{ab}	474^{cd}	14. 42
10. 38–39	10. 43^{cd}–45^{ab}	475–476	14. 43–44
10. 40^{ab}	10. 45^{cd}	477^{ab}	14. $44\frac{1}{2}$
10. 40^{cd}	10. 46	477^{cd}	14. 45
10. 41–42	10. 47–48	478–479	14. 46–47
10. 43^{ab}	10. 49^{ab}	480^{ab}	14. $47\frac{1}{2}$
10. 43^{cd}	10. 49^{cd}	480^{cd}	14. 48
10. 44–50^{abcd}	10. 50–56	481–487	14. 49–55
10. 50^{ef}	10. 57^{ab}	488^{ab}	14. 56^{ab}
10. 51^{abcd}	10. 57^{cd}–58^{ab}	488^{cd}–489^{ab}	14. 56^{cd}–57^{ab}
10. 51^{ef}	10. 58^{cd}	489^{cd}	14. 57^{cd}
10. 52–57	10. 59–64	490–495	14. 58–63
10. 58^{ab}	10. 65^{ab}	496^{ab}	14. $63\frac{1}{2}$
10. 58^{cd}	10. 65^{cd}	496^{cd}	14. 64
10. 59–60	10. 66–67	497–498	14. 65–66
10. 61–62	—	—	14. 67–68
10. 63–64	10. 68–69	499–500	14. 69–70
10. 65^{ab}	10. 70^{ab}	501^{ab}	14. $70\frac{1}{2}$
10. 65^{cd}	10. 70^{cd}	501^{cd}	14. 71
10. 66–70	10. 71–75	502–506	14. 72–76
11. 1–6^{ab}	11. 1–6^{ab}	507–512^{ab}	15. 1–6^{ab}
58*	11. 6^{cd}	512^{cd}	—
11. 6^{cd}	11. 7^{ab}	513^{ab}	15. 6^{cd}
11. 6^{ef}	11. 7^{cd}	513^{cd}	15. $6\frac{1}{2}$
11. 7–8	11. 8–9	514–515	15. $7\frac{1}{2}$–$8\frac{1}{2}$
11. 9	—	—	15. $9\frac{1}{2}$
59*	—	—	15. $10\frac{1}{2}$
11. 10^{ab}	—	—	15. $11\frac{1}{2}^{ab}$
11. 10^{cd}	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
60* (subst. 10^{cd})	—	—	15. $11\frac{1}{2}^{cd}$
61* (subst. 9–10)	11. $10–11^{ab}$	$516–517^{ab}$	—
11. $11–16^{abcd}$	11. $11^{cd}–17^{ab}$	$517^{cd}–523^{ab}$	15. $12\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
11. 16^{ef}	11. 17^{cd}	523^{cd}	15. 18
11. 17^{ab}	—	—	15. 19^{ab}
62* (subst. 17^{ab})	11. 18^{ab}	524^{ab}	—
63* (subst. 17^{ab})	—	—	—
11. $17^{cd}–20$	11. $18^{cd}–21$	524^{cd}-527	15. $19^{cd}–22$
App. I (No. 2)	—	—	Adhy. 16
12. 1–5	12. 1–5	528–532	17. 1–5
64*	12. 6^{ab}	533^{ab}	—
12. $6-8^{abcd}$	12. $6^{cd}–9^{ab}$	$533^{cd}–536^{ab}$	17. 6-8
12. 8^{ef}	12. 9^{cd}	536^{cd}	17. $8\frac{1}{2}$
12. 9–10	12. 10-11	537–538	17. $9\frac{1}{2}–10\frac{1}{2}$
12. 11^{ab}	12. 12^{ab}	539^{ab}	17. 11
12. $11^{cd}–13^{ab}$	12. $12^{cd}–14^{ab}$	$539^{cd}–541^{ab}$	17. 12–13
65*	—	—	17. $13\frac{1}{2}$
12. 13^{cdef}	12. $14^{cd}–15^{ab}$	$541^{cd}-542^{ab}$	17. $14\frac{1}{2}$
12. 14–16	12. $15^{cd}–18^{ab}$	$542^{cd}–545^{ab}$	17. $15\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
12. 17^{ab}	12. 18^{cd}	545^{cd}	17. 18
12. 17^{cdef}	12. 19	546	17. 19
12. $18–19^{ab}$	12. $20–21^{ab}$	$547–548^{ab}$	17. $20–21^{ab}$
12. 19^{cd}	—	—	17. 21^{cd}
66* (subst. 19^{cd})	12. 21^{cd}	548^{cd}	—
12. 20^{ab}	12. 22^{ab}	549^{ab}	17. $21\frac{1}{2}$
12. 20^{cd}	12. 22^{cd}	549^{cd}	17. 22
12. 20^{ef}	—	—	—
67* (subst. 20^{ef})	12. 23^{ab}	550^{ab}	—
68* (subst. 20^{ef})	—	—	17. 23^{ab}
12. $21–23^{ab}$	12. $23^{cd}–25$	$550^{cd}–552$	17. $23^{cd}–25$
12. 23^{cd}	12. 26^{ab}	553^{ab}	17. $25\frac{1}{2}$
12. 24^{abcd}	12. $26^{cd}–27^{ab}$	$553^{cd}–554^{ab}$	17. $26\frac{1}{2}$
12. 24^{ef}	12. 27^{cd}	554^{cd}	17. 27
12. $25-27^{ab}$	12. $28–30^{ab}$	$555–557^{ab}$	17. $28–30^{ab}$
12. 27^{cd}	12. 30^{cd}	557^{cd}	—
12. 27^{ef}	12. 31^{ab}	558^{ab}	17. 30^{cd}
12. 28	12. $31^{cd}–32^{ab}$	$558^{cd}–559^{ab}$	17. 31
12. 29^{ab}	12. 32^{cd}	559^{cd}	17. $31\frac{1}{2}$

CC-0. Prof Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12. 29^{cd}	12. 33^{ab}	560^{ab}	17. 32
12. 30^{ab}	12. 33^{cd}	560^{cd}	17. 32$\frac{1}{2}$
12. 30^{cd}	12. 34^{ab}	561^{ab}	17. 33
12. 31–32^{abcd}	12. 34^{cd}–36^{ab}	561^{cd}–563^{ab}	17. 34–35
12. 32^{ef}	12. 36^{cd}	563^{cd}	17. 35$\frac{1}{2}$
12. 33–34	12. 37–38	564–565	17. 36$\frac{1}{2}$–37$\frac{1}{2}$
12. 35^{ab}	12. 39^{ab}	566^{ab}	17. 38
12. 35^{cd}–36^{ab}	12. 39^{cd}–40^{ab}	566^{cd}–567^{ab}	17. 39
12. 36^{cd}	12. 40^{cd}	567^{cd}	17. 39$\frac{1}{2}$
12. 37^{ab}	12. 41^{ab}	568^{ab}	17. 40
12. 37^{cdef}	12. 41^{cd}–42^{ab}	568^{cd}–569^{ab}	17. 41
69*	—	—	—
12. 38^{ab}	12. 42^{cd}	569^{cd}	17. 41$\frac{1}{2}$
12. 38^{cdef}	12. 43	570	17. 42$\frac{1}{2}$
12. 39^{ab}	12. 44^{ab}	571^{ab}	17. 43
12. 39^{cd}	12. 44^{cd}	571^{cd}	17. 43$\frac{1}{2}$
12. 40^{ab}	12. 45^{ab}	572^{ab}	17. 44
12. 40^{cd}–41^{ab}	12. 45^{cd}–46^{ab}	572^{cd}–573^{ab}	17. 45
12. 41^{cd}	12. 46^{cd}	573^{cd}	17. 45$\frac{1}{2}$
12. 42	12. 47	574	17. 46$\frac{1}{2}$
12. 43^{ab}	12. 48^{ab}	575^{ab}	17. 47
12. 43^{cd}	12. 48^{cd}	575^{cd}	17. 47$\frac{1}{2}$
12. 44	12. 49	576	17. 48$\frac{1}{2}$
12. 45	12. 50^{ab}	577^{ab}	17. 49
12. 46^{ab}	12. 50^{cd}	577^{cd}	17. 49$\frac{1}{2}$
12. 46^{cd}	12. 51^{ab}	578^{ab}	17. 50
12. 47^{ab}	12. 51^{cd}	578^{cd}	17. 50$\frac{1}{2}$
12. 47^{cdef}	12. 52	579	17. 51$\frac{1}{2}$
12. 48–49	12. 53–54	580–581	17. 52$\frac{1}{2}$–53$\frac{1}{2}$
13. 1	13. 1	582	18. 1
70*	—	—	18. 2
13. 2–6^{ab}	13. 2–6^{ab}	583–587^{ab}	18. 3–7^{ab}
13. 6^{cd}	13. 6^{cd}	587^{cd}	—
71* (subst. 6^{cd})	—	—	18. 7^{cd}; 7$\frac{1}{2}$
App. I (No.3)	—	—	Adhys. 19-20
App. I (No.3A)	—	—	Adhy. 21
72*	14. 1^{ab}	588^{ab}	—
14. 1	14. 1^{cd}–2^{ab}	588^{cd}–589^{ab}	22. 1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
73* (L. 1-2)	14. 2^{cd}–3^{ab}	589^{cd}–590^{ab}	—
74*	—	—	—
73* (L. 3-7)	14. 3^{cd}–5^{abcd}	590^{cd}–592	—
73* (L. 8)	14. 5^{ef}	593^{ab}	—
73* (L. 9-29)	14. 6–16^{ab}	593^{cd}–603	—
73* (L. 30)	14. 16^{cd}	604	—
73* (L. 31)	14. 17^{ab}	605^{ab}	—
75*	—	—	—
73* (L. 32)	14. 17^{cd}	605^{cd}	—
14. 2–5	14. 18–21	606-609	22. 2-5
14. 6	14. 22^{ab}	610^{ab}	22. 5½
14. 7^{abcd}	14. 22^{cd}–23^{ab}	610^{cd}–611^{ab}	22. 6½
14. 7^{ef}	14. 23^{cd}	611^{cd}	22. 7
14. 8–19^{abcd}	14. 24–35	612–623	22. 8–19
14. 19^{ef}	14. 36^{ab}	624^{ab}	22. 20^{ab}
14. 20–23^{abcd}	14. 36^{cd}–40^{ab}	624^{cd}–628^{ab}	22. 20^{cd}–24^{ab}
14. 23^{ef}	14. 40^{cd}	628^{cd}	22. 24^{cd}
14. 24–25	14. 41–42^{abcd}	629–630	22. 25–26
76*	14. 42^{ef}	631	—
14. 26	14. 43	632	22. 27
77* (subst. 26)	—	—	—
78*	—	—	—
79* (subst.23-26)	—	—	—
14. 27–30	14. 44–47	633–636	22. 28–31
14. 31^{ab}	14. 48^{ab}	637^{ab}	22. 31½
14. 31^{cd}–32	14. 48^{cd}–49	637^{cd}–638	—
80* (L. 1-2)	—	—	22. 32½
80* (L. 3)	—	—	22. $33½^{ab}$
14. 33^{ab}	14. 50^{ab}	639^{ab}	22. $33½^{cd}$
14. 33^{cd}	14. 50^{cd}	639^{cd}	22. 34
14. 33^{ef}	14. 50^{ef}	640	—
81*	14. 51	641	—
14. 34–35	14. 52–53	642–643	22. 35–36
14. 36	14. 54	644	—
14. 37–38	14. 55–56	645–646	22. 37–38
82*	—	—	22. 38½
14. 39	14. 57	647	—
83*	14. 58	648	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 40–42	14. 59–61	649–651	—
14. 43	14. 62	652	22. $39\frac{1}{2}$
14. 44^{ab}	14. 63^{ab}	653^{ab}	22. 40
14. 44^{cd}-45^{ab}	14. 63^{cd}–64^{ab}	653^{cd}-654^{ab}	22. 41
14. 45^{cd}	14. 64^{cd}	654^{cd}	22. 42^{ab}
14. 45^{ef}	14. 65	655^{ab}	22. 42^{cd}
14. 46	14. 66	655^{cd}–656^{ab}	22. 43
84*	—	—	22. $43\frac{1}{2}$
14. 47	14. 67	656^{cd}–657^{ab}	22. $44\frac{1}{2}$
14. 48^{ab}	14. 68^{ab}	657^{cd}	22. 45
14. 48^{cd}–49^{ab}	14. 68^{cd}–69^{ab}	658	22. 46
14. 49^{cd}	14. 69^{cd}	659^{ab}	22. $46\frac{1}{2}$
14. 50^{abcd}	14. 70	659^{cd}–660^{ab}	22. $47\frac{1}{2}$
14. 50^{ef}	14. 71^{ab}	660^{cd}	22. 48
14. 51^{ab}	14. 71^{cd}	661^{ab}	22. $48\frac{1}{2}$
14. 51^{cdef}	14. 72	661^{cd}–662^{ab}	22. $49\frac{1}{2}$
14. 52–54	14. 73–75	662^{cd}–665^{ab}	22. $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
85* (L. 1-6)	14. 76–78	665^{cd}–668^{ab}	—
86* (subst. L. 6)	—	—	—
85* (L. 7–10)	14. 79–80	668^{cd}–670^{ab}	—
14. 55-56^{abcd}	14. 81–82	670^{cd}–672^{ab}	22. $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
14. 56^{ef}	14. 83^{ab}	672^{cd}	22. 55
14. 57	14. 83^{cd}–84^{ab}	673	22. 56
14. 58^{abcd}	14. 84^{cd}–85^{ab}	674	—
14. 58^{ef}	14. 85^{cd}	675^{ab}	—
14. 59	14. 86	675^{cd}–676^{ab}	—
87*	14. 87^{ab}	676^{cd}	—
14. 60	14. 87^{cd}–88^{ab}	677	—
14. 61^{ab}	14. 88^{cd}	678^{ab}	—
14. 61^{cd}	14. 89^{ab}	678^{cd}	22. $56\frac{1}{2}$
88*	14. 89^{cd}–91^{ab}	679–680	—
14. 62^{ab}	14. 91^{cd}	681^{ab}	22. 57
14. 62^{cd}–63^{ab}	14. 92	681^{cd}–682^{ab}	22. 58
14. 63^{cd}	14. 93^{ab}	682^{cd}	22. $58\frac{1}{2}$
89*	—	—	—
14. 64	14. 93^{cd}–94^{ab}	683	22. $59\frac{1}{2}$
90*	14. 94^{cd}	684^{ab}	—
14. 65^{ab}	14. 95^{ab}	684^{cd}	22. 60

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 65^{cdef}	14. 95^{cd}–96^{ab}	685	22. 61
14. 66–67^{ab}	14. 96^{cd}–97	686–687^{ab}	22. 62–63^{ab}
91*	14. 98^{ab}	687^{cd}	—
14. 67^{cd}	14. 98^{cd}	688^{ab}	22. 63^{cd}
92*	14. 99	688^{cd}–689^{ab}	—
14. 68–69^{abcd}	14. 100–101	689^{cd}–691^{ab}	—
14. 69^{ef}	14. 102^{ab}	691^{cd}	—
93*	14. 102^{cd}	692^{ab}	—
14. 70–71	14. 103–104	692^{cd}–694^{ab}	22. 64–65
94*	14. 105–108^{ab}	694^{cd}–697	—
95* (L. 1)	—	—	22. $65\frac{1}{2}$
95* (L. 2–3)	—	—	22. $66\frac{1}{2}$
95* (L. 4)	—	—	22. 67
14. 72–73^{abc}	14. 108^{cd}–110^{a}	698–699^{abc}	22. 68–69^{abc}
96*	—	—	—
14. 73^{d}	14. 110^{b}	699^{d}	22. 69^{d}
14. 74–75^{abcd}	14. 110^{cd}–112^{ab}	700–701	22. 70–71
14. 75^{ef}	14. 112^{cd}	702^{ab}	22. $71\frac{1}{2}$
14. 76–77	14. 113–114	702^{cd}–704^{ab}	22. $72\frac{1}{2}$–$73\frac{1}{2}$
97*	—	—	22. $74\frac{1}{2}$
14. 78–79^{ab}	14. 116^{cd}–117	706–707^{ab}	22. $75\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}^{ab}$
98*	14. 118–119	707^{cd}–709^{ab}	—
14. 79^{cd}	14. 120^{ab}	709^{cd}	22. $76\frac{1}{2}^{cd}$
14. 80^{ab}	14. $120^{cd} = 115^{ab}$	$710^{ab} = 704^{cd}$	22. 77
14. 80^{cd}	—	—	22. $77\frac{1}{2}$
99* (subst. 80^{cd})	14. $121^{ab} = 115^{cd}$	$710^{cd} = 705^{ab}$	—
100* —	14. 116^{ab}	705^{cd}	—
14. 81–82	14. 121^{cd}–123^{ab}	711–712	22. $78\frac{1}{2}$–$79\frac{1}{2}$
101*	14. 123^{cd}–126	713–716^{ab}	—
14. 83	14. 127	716^{cd}–717^{ab}	22. $80\frac{1}{2}$
102* (L. 1–4)	—	—	22. $81\frac{1}{2}$–$82\frac{1}{2}$
102* (L. 5)	—	—	22. 83
14. 84^{ab}	14. 128^{ab}	717^{cd}	22. 84^{ab}
103*	—	—	22. 84^{cd}
14. 84^{cd}	14. 128^{cd}	718^{ab}	—
App. I (No. 4)	14. 129–166	718^{cd}–757	—
14. 85–87^{abcd}	14. 167–169	758–760	22. 85–87
14. 87^{ef}	14. 170	761^{ab}	22. $87\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
104*	14. 170^{cd}	761^{cd}	—
14. 88^{ab}	14. 171^{ab}	762^{ab}	22. 88$\frac{1}{2}^{ab}$
105*	14. 171^{cd}	762^{cd}	—
14. 88^{cd}	14. 172^{ab}	763^{ab}	22. 88$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 88^{ef}	14. 172^{cd}	763^{cd}	—
14. 89–91	14. 173–175	764–766	—
14. 92–93	14. 176–177	767–768	22. 89$\frac{1}{2}$–90$\frac{1}{2}$
106*(subst. 93^{cd})	—	—	—
14. 94	14. 178	769	22. 91$\frac{1}{2}$
107*	14. 179	770	—
108*	—	—	—
14. 95	14. 180	771	22. 92$\frac{1}{2}$
109*	14. 181–185	772–776	—
14. 96	14. 186	777	22. 93$\frac{1}{2}$
110*	14. 187–188	778–779	—
14. 97	14. 189	780	22. 94$\frac{1}{2}$
14. 98	14. 190	781	22. 99$\frac{1}{2}$
111*	14. 191	782	—
112*	—	—	22. 100$\frac{1}{2}$
14. 99	14. 192	783	22. 95$\frac{1}{2}$
App. I (No. 5)	14. 193–229	784–821	—
14. 100^{ab}	14. 230^{ab}	822^{ab}	22. 96
14. 100^{cd}	14. 230^{cd}	822^{cd}	22. 96$\frac{1}{2}$
14. 101–102	14. 231–232	823–824	22. 97$\frac{1}{2}$–98$\frac{1}{2}$
113* (L. 1–2)	14. 233	825	—
113* (L. 3–6)	14. 234	826–827	—
113* (L. 7–8)	14. 235	828	—
14. 103–105^{abcd}	14. 236–238	† 828–830	22. 101$\frac{1}{2}$–103$\frac{1}{2}$
14. 105^{ef}	14. 239^{ab}	831^{ab}	22. 104$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 106^{ab}	14. 239^{cd}	831^{cd}	—
14. 106^{cd}	14. 240^{ab}	832^{ab}	22. 104$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 107^{ab}	14. 240^{cd}	832^{cd}	22. 105$\frac{1}{2}^{ab}$
114*	14. 241	833	—
14. 107^{cd}–110	14. 242–245^{ab}	834–837^{ab}	22. 105$\frac{1}{2}^{cd}$–108$\frac{1}{2}$
115*	—	—	22. 109$\frac{1}{2}$
14. 111–115^{ab}	14. 245^{cd}–249	837^{cd}–841	22. 110$\frac{1}{2}$–114$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 115^{cd}	—	842^{ab}	22. 114$\frac{1}{2}^{cd}$

† Line 828 (wrongly) counted twice.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116*	—	—	22. 115$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 115^{ef}	—	842^{cd}	22. 115$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 116–118	14. 250–252	843–845	22. 116$\frac{1}{2}$–118$\frac{1}{2}$
14. 119^{ab}	14. 253^{ab}	846^{ab}	—
14. 119^{cd}	14. 253^{cd}	846^{cd}	22. 119$\frac{1}{2}^{ab}$
117* (L. 1)	—	—	22. 119$\frac{1}{2}^{cd}$
117* (L. 2)	—	—	22. 120
14. 120–124^{ab}	14. 254–258^{ab}	847–851^{ab}	22. 121–125^{ab}
118*	—	—	22. 125^{cd}–127^{ab}
119*	—	—	—
14. 124^{cd}	14. 258^{cd}	851^{cd}	22. 127^{cd}
14. 125–128	14. 259–262	852–855	22. 128–131
120*	—	—	—
14. 129–136^{abcd}	14. 263–270	856–863	22. 132–139
14. 136^{ef}	14. 271^{ab}	864^{ab}	22. 139$\frac{1}{2}$
14. 137^{ab}	14. 271^{cd}	864^{cd}	—
121*(subst.137^{ab})	—	—	22. 140$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 137^{cd}	14. 272^{ab}	865^{ab}	22. 140$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 137^{ef}	14. 272^{cd}	865^{cd}	—
14. 138–142^{abc}	14. 273–277^{abc}	866–870^{abc}	22. 141$\frac{1}{2}$–145$\frac{1}{2}^{abc}$
14. 142^{d}–143^{a}	14. 277^{d}–278^{a}	870^{d}–871^{a}	—
14. 143^{b}	14. 278^{b}	871^{b}	22. 145$\frac{1}{2}^{d}$
14. 143^{cd}	14. 278^{cd}	871^{cd}	22. 146
14. 144–145	14. 279–280	872–873	22. 147–148
122*	14. 281^{ab}	874^{ab}	—
14. 146	14. 281^{cd}–282^{ab}	874^{cd}–875^{ab}	22. 149
123*	—	—	22. 149$\frac{1}{2}$
14. 147^{ab}	14. 282^{cd}	875^{cd}	22. 150$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 147^{cd}	14. 283	876^{ab}	22. 150$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 147^{ef}	14. 284^{ab}	876^{cd}	22. 151
14. 148–149^{abcd}	14. 284^{cd}–286^{ab}	877–878	22. 152–153
124*	14. 286^{cd}	879^{ab}	—
14. 149^{ef}	14. 287^{ab}	879^{cd}	22. 153$\frac{1}{2}$
14. 150–153	14. 287^{cd}–291^{ab}	880–883	22. 154$\frac{1}{2}$–157$\frac{1}{2}$
App. I (No. 6)	14. 291^{cd}–317^{ab}	884–909	—
14. 154–155^{abcd}	14. 317^{cd}–319^{ab}	910–911	22. 158$\frac{1}{2}$–159$\frac{1}{2}$
14. 155^{ef}	14. 319^{cd}	912^{ab}	22. 160$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 156–158^{ab}	14. 320–322^{ab}	912^{cd}–914	22. 160$\frac{1}{2}^{cd}$–162$\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
14. 158^{cd}	14. 322^{cd}	915^{ab}	22. 163
14. 159–161^{abcd}	14. 323–325	915^{cd}–918^{ab}	22. 164–166
14. 161^{ef}	14. 326^{ab}	918^{cd}	22. 166$\frac{1}{2}$
14. 162–169^{ab}	14. 326^{cd}–333^{abcd}	919–926^{ab}	22. 167$\frac{1}{2}$–174$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 169^{cd}	14. 333^{ef}	926^{cd}	22. 174$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 170–179^{a}	14. 334–343^{a}	927–936^{a}	22. 175$\frac{1}{2}$–184$\frac{1}{2}^{a}$
14. 179^{bcd}	—	—	22. 184$\frac{1}{2}^{bcd}$
125* (for 179^{bcd})	14. 343^{bcd}	936^{bcd}	—
14. 180–183^{abcd}	14. 344–347	937–940	22. 185$\frac{1}{2}$–188$\frac{1}{2}$
14. 183^{ef}	14. 348^{ab}	941^{ab}	22. 189
14. 184	14. 348^{cd}–349^{ab}	941^{cd}–942^{ab}	22. 190
126*	14. 349^{cd}	942^{cd}	—
14. 185–186	14. 350–351	943–944	22. 191–192
127*	—	—	—
14. 187^{ab}	14. 352^{ab}	945^{ab}	—
128*(subst.187^{ab})	—	—	—
129*(subst.187^{ab})	—	—	22. 193^{ab}
14. 187^{cd}–191^{ab}	14. 352^{cd}–356^{ab}	945^{cd}–949^{ab}	22. 193^{cd}–197^{ab}
130*	14. 356^{cd}	949^{cd}	—
131*	14. 357^{ab}	950^{ab}	—
14. 191^{cd}	14. 357^{cd}	950^{cd}	22. 197^{cd}
14. 192^{ab}	14. 358^{ab}	951^{ab}	22. 197$\frac{1}{2}$
14. 192^{cd}	14. 358^{cd}	951^{cd}	22. 198$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 193^{ab}	14. 359^{ab}	952^{ab}	—
132*	—	—	22. 198$\frac{1}{2}^{cd}$
14. 193^{cd}	14. 359^{cd}	952^{cd}	22. 199$\frac{1}{2}^{ab}$
14. 194^{ab}	14. 360^{ab}	953^{ab}	22. 199$\frac{1}{2}^{cd}$
133*	14. 360^{cd}–361^{ab}	953^{cd}–954^{ab}	—
14. 194^{cd}	14. 361^{cd}	954^{cd}	22. 201^{cd}
14. 195^{ab}	14. 362^{ab}	955^{ab}	22. 200
14. 195^{cd}	—	—	22. 201^{ab}
134*	14. 362^{cd}	955^{cd}	—
14. 196–198	14. 363–365	956–958	22. 202–204
14. 199^{ab}	—	—	22. 205^{ab}
135*(subst.199^{ab})	14. 366^{ab}	959^{ab}	—
14. 199^{cd}	14. 366^{cd}	959^{cd}	22. 205^{cd}
14. 199^{ef}	14. 367^{ab}	960^{ab}	—
136*(subst.199^{ef})	—	—	22. 205$\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
137*	14. 367^{cd}	960^{cd}	—
138*	14. 368–370	961–963	—
139*	14. 371–374	964–967	—
15. $1–2^{abcd}$	14. 375–376	968–969	22. $206\frac{1}{2}–207\frac{1}{2}$
15. 2^{ef}	14. 377^{ab}	970	22. 208
15. 3	14. $377^{cd}–378^{ab}$	971	22. 209
140*	14. $378^{cd}–379^{ab}$	972	—
15. $4–7^{abcd}$	14. $379^{cd}–383^{ab}$	973–976	22. 210–213
15. 7^{ef}	14. 383^{cd}	977^{ab}	22. $213\frac{1}{2}$
15. $8–10^{ab}$	14. $384–386^{ab}$	$977^{cd}–979$	22. $214\frac{1}{2}–216\frac{1}{2}^{ab}$
15. 10^{cd}	14. 386^{cd}	980	22. $216\frac{1}{2}^{cd}$
15. 11^{a}	14. 387^{a}	981^{a}	22. $217\frac{1}{2}^{a}$
15. 11^{b}	14. 387^{b}	981^{b}	—
15. $11^{cd}–12^{a}$	14. $387^{cd}–388^{a}$	$981^{cd}–982^{a}$	22. $217\frac{1}{2}^{bcd}$
15. 12^{bcd}	14. 388^{bcd}	982^{bcd}	22. $218\frac{1}{2}^{abc}$
141*	—	—	22. $218\frac{1}{2}^{d}$
15. $13–14^{ab}$	14. $389–390^{ab}$	$983–984^{ab}$	22. $219\frac{1}{2}–220\frac{1}{2}^{ab}$
142*(subst. 14^{ab})	—	—	—
15. $14^{cd}–15$	14. $390^{cd}–391$	$984^{cd}–985$	22. $220\frac{1}{2}^{cd}–221\frac{1}{2}$
15. 16	14. 392	986	—
15. 17–24	14. 393–400	987–994	—
143*	—	—	—
15. 25^{abcd}	14. 401	995	—
15. 25^{ef}	14. 402^{ab}	996^{ab}	—
15. 26^{abcd}	14. 402^{cdef}	$996^{cd}–997^{ab}$	—
15. 26^{ef}	14. 403^{ab}	997^{cd}	—
15. 27–28	14. $403^{cd}–405^{ab}$	998–999	—
144*	14. $405^{cd}–406^{ab}$	1000	—
15. 29	14. 406^{cdef}	1001	—
145* (subst. 29^{cd})	—	—	—
146* (for 17–29)			
146* (L. 1)	—	—	22. 222
146* (L. 2–4)	—	—	22. 223 ; $223\frac{1}{2}$
146* (L. 5–8)	—	—	22. $224\frac{1}{2}–225\frac{1}{2}$
15. $30–32^{ab}$	14. $407–409^{ab}$	$1002–1004^{ab}$	22. $226\frac{1}{2}–228\frac{1}{2}^{ab}$
15. 32^{cd}	—	—	22. $228\frac{1}{2}^{cd}$
147*(subst. 32^{cd})	14. 409^{cd}	1004^{cd}	—
15. $33–37^{abcd}$	14. 410–414	1005–1009	22. $229\frac{1}{2}–233\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 37^{ef}	14. 415^{ab}	1010^{ab}	22. $234\frac{1}{2}^{ab}$
15. 38–39^{ab}	14. 415^{cd}–416	1010^{cd}–1011	22. $234\frac{1}{2}^{cd}$–$235\frac{1}{2}$
15. 39^{cd}	14. 417^{ab}	1012^{ab}	22. 236
15. 40^{ab}	14. 417^{cd}	1012^{cd}	22. $236\frac{1}{2}$
148*(subst. 40^{ab})	—	—	—
15. 40^{cd}	14. 418^{ab}	1013^{ab}	22. $237\frac{1}{2}^{ab}$
15. 41^{ab}	14. 418^{cd}	1013^{cd}	22. $237\frac{1}{2}^{cd}$
15. 41^{cd}	14. 419^{ab}	1014^{ab}	22. 238
15. 42^{abcd}	14. 419^{cd}–420^{ab}	1014^{cd}–1015^{ab}	22. 239
15. 42^{ef}	14. 420^{cd}	1015^{cd}	22. $239\frac{1}{2}$
15. 43–51	14. 421–429	1016–1024	22. $240\frac{1}{2}$–$248\frac{1}{2}$
16. 1^{ab}	15. 1^{ab}	1025^{ab}	—
149*(subst. 1^{ab})	—	—	23. 1^{ab}
16. 1^{cd}–2	15. 1^{cd}–2	1025^{cd}–1026	23. 1^{cd}–2
16. 3	15. 3^{ab}	1027^{ab}	23. $2\frac{1}{2}$
16. 4–5^{abcd}	15. 3^{cd}–5^{ab}	1027^{cd}–1029^{ab}	23. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
16. 5^{ef}	15. 5^{cd}	1029^{cd}	23. 5
16. 6–8^{ab}	15. 6–8^{ab}	1030–1032^{ab}	23. 6–8^{ab}
16. 8^{cd}	15. 8^{cd}	1032^{cd}	—
150* (subst. 8^{cd})	—	—	23. 8^{cd}
16. 9–10	15. 9–10^{abcd}	1033–1034	23. 9–10
16. 11^{ab}	15. 10^{ef}	1035	23. $10\frac{1}{2}$
16. 11^{cd}	15. 11^{cd}	1036^{cd}	23. $11\frac{1}{2}^{ab}$
16. 11^{ef}	15. 11^{ab}	1036^{ab}	23. $11\frac{1}{2}^{cd}$
16. 12^{ab}	16. 1^{ab}	1037^{ab}	23. 12
16. 12^{cdef}	16. 1^{cd}–2^{ab}	1037^{cd}–1038^{ab}	23. 13
16. 13^{ab}	16. 2^{cd}	1038^{cd}	23. $13\frac{1}{2}$
151*(L. 1–16)	16. 3–10	1039–1046	—
151*(L. 17)	—	—	—
151*(L. 18–19)	16. 11^{abcd}	1047	—
151*(L. 20)	16. 11^{ef}	1048	—
16. 13^{cd}	16. 12	1049^{ab}	23. $14\frac{1}{2}^{ab}$
16. 13^{ef}	16. 13^{ab}	1049^{cd}	23. $14\frac{1}{2}^{cd}$
16. 14–17	16. 13^{cd}–17^{ab}	1050–1053	23. $15\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
16. 18^{ab}	16. 17^{cd}	1054^{ab}	23. 19
16. 18^{cdef}	16. 18	1054^{cd}–1055^{ab}	23. 20
16. 19–21^{ab}	16. 19–21^{ab}	1055^{cd}–1057	23. 21–23^{ab}
16. 21^{cd}	16. 21^{cd}	1058^{ab}	23. 24^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
16. 22^{ab}	16. 22^{ab}	1058^{cd}	23. 23^{cd}
16. 22^{cd}–30	16. 22^{cd}–30	1059–1067^{ab}	23. 24^{cd}–32
16. 31^{ab}	16. 31^{cd}	1068^{ab}	23. 33^{ab}
16. 31^{cd}	16. 31^{ab}	1067^{cd}	23. 33^{cd}
16. 32–33	16. 32–33^{abcd}	1068^{cd}–1070^{ab}	23. 34–35
16. 34^{ab}	16. 33^{ef}	1070^{cd}	23. 36^{ab}
16. 34^{cd}	—	—	23. 36^{cd}
16. 35–44^{ab}	16. 34–43^{ab}	1071–1080^{ab}	23. 37–46^{ab}
16. 44^{cd}	16. 43^{cd}	1080^{cd}	—
152*	16. 44^{ab}	1081^{ab}	—
16. 45–46^{ab}	16. 44^{cd}–45	1081^{cd}–1082	23. 46^{cd}–47
16. 46^{cd}	16. 46^{ab}	1083^{ab}	23. 47½
16. 47–48	16. 46^{cd}–48^{ab}	1083^{cd}–1085^{ab}	23. 48½–49½
16. 49^{ab}	16. 48^{cd}	1085^{cd}	23. 50
153*	16. 49^{ab}	1086^{ab}	—
16. 49^{cd}–51^{ab}	16. 49^{cd}–51^{ab}	1086^{cd}–1088^{ab}	23. 51–52
16. 51^{cd}	16. 51^{cd}	1088^{cd}	23. 52½
16. 52–58^{ab}	16. 52–58^{ab}	1089–1095^{ab}	23. 53½–59½^{ab}
16. 58^{cd}	16. 58^{cd}	1096^{ab}	23. 59½^{cd}
16. 59^{ab}	16. 59^{ab}	1095^{cd}	23. 60½^{ab}
16. 59^{cd}–66	16. 59^{cd}–66	1096^{cd}–1103	23. 60½^{cd}—67½
154*	16. 67	1104	—
16. 67–69	16. 68–70	1105–1107	23. 68½–70½
16. 70^{ab}	16. 71^{ab}	1108^{ab}	23. 71
16. 70^{cd}	16. 71^{cd}	1108^{cd}	23. 71½
16. 71–75	16. 72–76	1109–1113	23. 72½–76½
17. 1–4^{abcd}	17. 1–4	1114–1117	23. 77½–80½
17. 4^{ef}–5^{ab}	17. 5	1118	23. 81½
17. 5^{cd}	17. 6^{ab}	1119^{ab}	23. 82
17. 6–15^{abcd}	17. 6^{cd}–16^{ab}	1119^{cd}–1129^{ab}	23. 83–92
17. 15^{ef}	17. 16^{ad}	1129^{cd}	23. 92½
17. 16–18^{abcd}	17. 17–19	1130–1132	23. 93½–95½
17. 18^{ef}–19^{ab}	17. 20	1133	23. 96½
17. 19^{cd}	—	—	23. 97
17. 20–21^{abcd}	17. 21–22	1134–1135	23. 98–99
17. 21^{ef}–29^{ab}	17. 23–30^{abcd}	1136–1143	23. 100–107
17. 29^{cd}	17. 30^{ef}	1144^{ab}	23. 107½
17. 30–31	17. 31–32	1144^{cd}–1146^{ab}	23. 108½–109½

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
155*	—	—	23. 110½–120½
17. 32–49	17. 33–50	1146^{cd}–1164^{ab}	23. 121½–138½
156*	—	—	—
17. 50–52^{ab}	17. 51–53^{ab}	1164^{cd}–1166	23. 139½–141½^{ab}
157*	—	—	—
17. 52^{cd}	17. 53^{cd}	1167^{ab}	23. 141½^{cd}
17. 53^{ab}	17. 54^{ab}	1167^{cd}	23. 142½^{ab}
158*	17. 54^{cd}–55^{ab}	1168	—
17. 53^{cd}–58	17. 55^{cd}–60	1169–1174^{ab}	23. 142½^{cd}–147½
159*	—	—	—
17. 59–61	17. 61–63	1174^{cd}–1177^{ab}	23. 148½–150½
160*(subst. 61^{cd})	—	—	—
17. 62–64	17. 64–66	1177^{cd}–1180^{ab}	23. 151½–153½
161*	17. 67^{ab}	1180^{cd}	—
17. 65^{ab}	17. 67^{cd}	1181^{ab}	23. 154½^{ab}
162*	—	—	—
17. 65^{cd}	17. 68^{ab}	1181^{cd}	23. 154½^{cd}
17. 66^{ab}	17. 68^{cd}	1182^{ab}	23. 155½^{ab}
163*(for65^{c}–66^{b})	—	—	—
17. 66^{cd}–68	17. 69–71^{ab}	1182^{cd}–1184	23. 155½^{cd}–157½
164* (subst. 68)	—	—	—
17. 69–72	17. 71^{cd}–75^{ab}	1185–1188	23. 158½–161½
165*	17. 75^{cd}	1189^{ab}	—
17. 73–77^{ab}	17. 76–80^{ab}	1189^{cd}–1193	23. 162½–166½^{ab}
166*	—	—	—
17. 77^{cd}	17. 80^{cd}	1194^{ab}	23. 166½^{cd}
167*(subst.77^{cd})	—	—	—
17. 78^{ab}	17. 81^{ab}	1194^{cd}	23. 167
17. 78^{cd}–84	17. 81^{cd}–87	1195–1201^{ab}	23. 168–174^{ab}
168*	—	—	23. 174^{cd}
17. 85^{ab}	17. 88^{ab}	1201^{cd}	—
169* (subst.85^{ab})	—	—	23. 175^{ab}
17. 85^{cd}–91^{ab}	17. 88^{cd}–94^{ab}	1202–1207	23. 175^{cd}–181^{ab}
17. 91^{cd}	17. 94^{cd}	1208^{ab}	—
17. 92–96	17. 95–99	1208^{cd}–1213^{ab}	23. 181^{cd}–186^{ab}
17. 97–98^{abc}	17. 100–101^{abc}	1213^{cd}–1215^{a}	—
170*	—	—	—
17. 98^{d}–100^{ab}	17. 101^{d}–103^{ab}	1215^{bcd}–1216	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 100^{cd}–107	17. 103^{cd}–110	1217–1224^{ab}	23. 186^{cd}–193
171*(subst. 107)	—	—	—
17. 108–109	17. 111–112	1224^{cd}–1226^{ab}	23. 194–195
17. 110^{ab}	17. 113	1226^{cd}	23. $195\frac{1}{2}$
17. 110^{cd}	17. 114^{ab}	1227^{ab}	—
172*	—	—	—
17. 111–112^{ab}	17. 114^{cd}–115	1227^{cd}–1228	—
17. 112^{cd}–125	17. 116–129^{ab}	1229–1242^{ab}	23. $196\frac{1}{2}$–$209\frac{1}{2}^{ab}$
173*	—	—	—
174*	—	—	—
17. 126–131^{ab}	17. 129^{cd}–134	1242^{cd}–1247	23. $209\frac{1}{2}^{cd}$–$214\frac{1}{2}$
17. 131^{cd}–132^{a}	17. 135^{abc}	1248^{abc}	23. $215\frac{1}{2}^{abc}$
17. 132^{bc}	17. 135^{d}–136^{a}	1248^{d}–1249^{a}	—
17. 132^{d}	17. 136^{b}	1249^{b}	23. $215\frac{1}{2}^{d}$
17. 133^{ab}	17. 136^{cd}	1249^{cd}	23. $216\frac{1}{2}^{ab}$
17. 133^{cd}	17. 137^{ab}	1250^{ab}	—
17. 134^{ab}	17. 137^{cd}	1250^{cd}	23. $216\frac{1}{2}^{cd}$
17. 134^{cd}–145	17. 138–149^{ab}	1251–1262^{ab}	23. $217\frac{1}{2}$–$228\frac{1}{2}^{ab}$
17. 146^{ab}	17. 149^{cd}	1262^{cd}	23. $229\frac{1}{2}^{ab}$
17. 146^{cd}	17. 150^{ab}	1263^{ab}	23. $228\frac{1}{2}^{cd}$
17. 147–150^{ab}	17. 150^{cd}–153	1263^{cd}–1266	23. $229\frac{1}{2}^{cd}$–$232\frac{1}{2}$
17. 150^{cd}	17. 154^{ab}	1267^{ab}	23. 233
17. 151^{ab}	17. 154^{cd}	1267^{cd}	23. 234^{ab}
175*	—	—	—
17. 151^{cd}	17. 155^{ab}	1268^{ab}	23. 234^{cd}
176*(subst. 151)	—	—	—
17. 152–153^{ab}	17. 155^{cd}–156	1268^{cd}–1269	23. 235–236^{ab}
17. 153^{cd}	17. 157	1270^{ab}	23. 236^{cd}
17. 154–156	17. 158–160	1270^{cd}–1273^{ab}	23. 237–239
177*	17. 161–162	1273^{cd}–1275^{ab}	—
17. 157^{ab}	—	—	23. 240^{ab}
178*(subst. 157^{ab})	17. 163^{ab}	1275^{cd}	—
17. 157^{cdef}	17. 163^{cd}–164^{ab}	1276	23. 240^{cd}–241^{ab}
17. 158–160^{abcd}	17. 164^{cd}–167^{ab}	1277–1279	23. 241^{cd}–244^{ab}
17. 160^{ef}–163	17. 167^{cd}–170	1280–1283^{ab}	23. 244^{cd}–247
17. 164^{ab}	17. 171^{ab}	1283^{cd}	—
179*(subst. 164^{ab})	—	—	23. 248^{ab}
180*	17. 171^{cd}–175^{ab}	1284–1287	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
17. 164^{cd}–169^{abcd}	17. 175^{cd}–180	1288–1293^{ab}	23. 248^{cd}–253
17. 169^{ef}	17. 181^{ab}	1293^{cd}	23. 253½
17. 170	17. 181^{cdef}	1294	23. 254½
17. 171	17. 182	1295	23. 255½
18. 1–3	18. 1–3	1296–1298	24. 1–3
181*	18. 4–5^{ab}	1299–1300^{ab}	—
18. 4	18. 5^{cdef}	1300^{cd}–1301^{ab}	24. 4
18. 5–6	18. 6–7	1301^{cd}–1303^{ab}	24. 5–6
18. 7^{ab}	18. 8^{ab}	1303^{cd}	24. 6½
18. 7^{cdef}	18. 8^{cd}–9^{ab}	1304	24. 7½
18. 8^{ab}	18. 9^{cd}	1305^{ab}	24. 8
18. 8^{cdef}	18. 10	1305^{cd}–1306^{ab}	24. 9
18. 9–13	18. 11–15	1306^{cd}–1311^{ab}	24. 10–14
182*	18. 16–17^{ab}	1311^{cd}–1312	—
18. 14^{ab}	18. 17^{cd}	1313^{ab}	24. 14½
18. 14^{cdef}	18. 18	1313^{cd}–1314^{ab}	24. 15½
18. 15–16^{abcd}	18. 19–20	1314^{cd}–1316^{ab}	24. 16½–17½
18. 16^{ef}	18. 21^{ab}	1316^{cd}	24. 18
18. 17^{ab}	18. 21^{cd}	1317^{ab}	24. 18½
18. 17^{cdef}	18. 22	1317^{cd}–1318^{ab}	24. 19½
18. 18^{abcd}	18. 23	1318^{cd}–1319^{ab}	24. 20; 20½
18. 18^{ef}–19^{ab}	18. 24	1319^{cd}–1320^{ab}	24. 21½
18. 19^{cdef}	18. 25	1320^{cd}–1321^{ab}	24. 22½
18. 20–22	18. 26–28	1321^{cd}–1324^{ab}	24. 23½–25½
18. 23^{ab}	18. 29^{ab}	1324^{cd}	24. 26
18. 23^{cd}	18. 29^{cd}	1325^{ab}	—
183* (L. 1–13)	18. 30–36^{ab}	1325^{cd}–1331	—
183* (L. 14)	18. 36^{cd}	1332	—
184*	—	—	—
18. 24	18. 37	1333	24. 27
185*	—	—	24. 28^{ab}
18. 25–27^{ab}	18. 38–40^{ab}	1334–1336^{ab}	—
18. 27^{cd}	18. 40^{cd}	1336^{cd}	24. 28^{cd}
18. 27^{ef}–28^{ab}	18. 41	1337	24. 28½; 29
186*	—	—	24. 30–31^{ab}
18. 28^{cd}–29	18. 42–43^{ab}	1338–1339^{ab}	—
18. 30	18. 43^{cd}–44^{ab}	1339^{cd}–1340^{ab}	24. 31^{cd}–32^{ab}
18. 31	18. 44^{cd}–45^{ab}	1340^{cd}–1341^{ab}	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
18. 32^{ab}	18. 45^{cd}	1341^{cd}	24. 32^{cd}
18. 32^{cd}	18. 46^{ab}	1342	—
187*	—	—	24. 32$\frac{1}{2}$
18. 33^{ab}	18. 46^{cd}	1343^{ab}	24. 33
18. 33^{cd}–34^{ab}	18. 47	1343^{cd}–1344^{ab}	24. 34
18. 34^{cdef}	18. 48	1344^{cd}–1345^{ab}	24. 35
188*	—	—	24. 36^{ab}
18. 35	18. 49	1345^{cd}–1346^{ab}	—
18. 36^{ab}	18. 50^{ab}	1346^{cd}	24. 36^{cd}
18. 36^{cd}	18. 50^{cd}	1347^{ab}	24. 36$\frac{1}{2}$
18. 37^{abcd}	18. 51	1347^{cd}–1348^{ab}	24. 37$\frac{1}{2}$
18. 37^{ef}	18. 52^{ab}	1348^{cd}	24. 38
18. 38–42	18. 52^{cd}–57^{ab}	1349–1353	24. 39–43
18. 43^{ab}	18. 57^{cd}	1354^{ab}	—
18. 43^{cd}–44^{ab}	18. 58	1354^{cd}–1355^{ab}	24. 44
18. 44^{cd}	18. 59^{ab}	1355^{cd}	24. 44$\frac{1}{2}$
18. 45–46	18. 59^{cd}–61^{ab}	1356–1357	24. 45$\frac{1}{2}$–46$\frac{1}{2}$
189*(L. 1–18)	18. 61^{cd}–70^{ab}	1358–1366	—
189*(L. 19)	18. 70^{cd}	1367	—
18. 47–59	18. 71–83	1368–1380	24. 47$\frac{1}{2}$–59$\frac{1}{2}$
19. 1–6^{ab}	19. 1–6^{ab}	1381–1386^{ab}	25. 1–6^{ab}
19. 6^{cd}	19. 6^{cd}	1386^{cd}	—
19. 7–8^{ab}	19. 7–8^{ab}	1387–1388^{ab}	25. 6^{cd}–7
19. 8^{cd}	19. 8^{cd}	1388^{cd}	25. 7$\frac{1}{2}$
19. 9–13	19. 9–13	1389–1393	25. 8$\frac{1}{2}$–12$\frac{1}{2}$
19. 14^{ab}	19. 14^{ab}	1394^{ab}	25. 13
190*	—	—	25. 14–15
19. 14^{cd}	19. 14^{cd}	1394^{cd}	25. 15$\frac{1}{2}$
19. 15–20	19. 15–20	1395–1400	25. 16$\frac{1}{2}$–21$\frac{1}{2}$
19. 21^{ab}	19. 21^{ab}	1401^{ab}	25. 22
19. 21^{cd}–22^{ab}	19. 21^{cd}–22^{ab}	1401^{cd}–1402^{ab}	25. 23
19. 22^{cd}	19. 22^{cd}	1402^{cd}	25. 23$\frac{1}{2}$
19. 23	19. 23	1403	25. 24$\frac{1}{2}$
19. 24	19. 24	1404	25. 25 ; 25$\frac{1}{2}$
19. 25	19. 25	1405	25. 26$\frac{1}{2}$
20. 1–5	19. 26–30	1406–1410	25. 27$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}$
20. 6	19. 31	1411	25. 32 ; 32$\frac{1}{2}$
20. 7–9	19. 32–34	1412–1414	25. 33$\frac{1}{2}$–35$\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 10^{ab}	19. 35^{ab}	1415^{ab}	25. 36
20. 10^{cd}	19. 35^{cd}	1415^{cd}	25. $36\frac{1}{2}$
20. 11–16	19. 36–41	1416–1421	25. $37\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
20. 17^{ab}	19. 42^{ab}	1422^{ab}	25. 43
20. 17^{cd}–18^{ab}	19. 42^{cd}–43^{ab}	1422^{cd}–1423^{ab}	25. 44
20. 18^{cd}	19. 43^{cd}	1423^{cd}	25. $44\frac{1}{2}$
20. 19–22	19. 44–47	1424–1427	25. $45\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}$
20. 23^{ab}	19. 48^{ab}	1428^{ab}	25. 49
20. 23^{cd}–24^{ab}	19. 48^{cd}–49^{ab}	1428^{cd}–1429^{ab}	25. 50
20. 24^{cd}	19. 49^{cd}	1429^{cd}	25. $50\frac{1}{2}$
20. 25	19. 50	1430	25. $51\frac{1}{2}$
20. 26^{ab}	19. 51^{ab}	1431^{ab}	25. 52
20. 26^{cd}–27^{ab}	19. 51^{cd}–52^{ab}	1431^{cd}–1432^{ab}	25. 53
20. 27^{cdef}	19. 52^{cd}–53^{ab}	1432^{cd}–1433^{ab}	25. 54
20. 28^{ab}	19. 53^{cd}	1433^{cd}	25. 55^{ab}
191*	—	—	25. 55^{cd}–56
20. 28^{cd}	19. 54^{ab}	1434^{ab}	25. $56\frac{1}{2}$
20. 29^{abcd}	19. 54^{cd}–55^{ab}	1434^{cd}–1435^{ab}	25. $57\frac{1}{2}$
20. 29^{ef}	19. 55^{cd}	1435^{cd}	25. 58
20. 30–31^{abcd}	19. 56–57	1436–1437	25. 59–60
20. 31^{ef}	19. 58^{ab}	1438^{ab}	25. $60\frac{1}{2}$
20. 32^{abcd}	19. 58^{cd}–59^{ab}	1438^{cd}–1439^{ab}	25. $61\frac{1}{2}$
20. 32^{ef}–33^{ab}	19. 59^{cd}–60^{ab}	1439^{cd}–1440^{ab}	25. $62\frac{1}{2}$
20. 33^{cd}	19. 60^{cd}	1440^{cd}	25. 63
20. 34–37^{abcd}	19. 61–64	1441–1444	25. 64–67
20. 37^{ef}–39^{ab}	19. 65–66	1445–1446	25. 68–69
20. 39^{cd}	19. 67^{ab}	1447^{ab}	25. $69\frac{1}{2}$
20. 40–45^{ab}	19. 67^{cd}–72	1447^{cd}–1452	25. $70\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}^{ab}$
20. 45^{cd}	19. 73^{ab}	1453	25. $75\frac{1}{2}^{cd}$
20. 46–47	19. 73^{cd}–75^{ab}	1454–1455	25. $76\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
192*	—	—	25. 78
20. 48^{ab}	19. 75^{cd}	1456^{ab}	25. $78\frac{1}{2}$
20. 48^{cd}	19. 76^{ab}	1456^{cd}	25. 79
20. 49–50	19. 76^{cd}–78^{ab}	1457–1458	25. 80–81
20. 51^{ab}	19. 78^{cd}	1459^{ab}	25. $81\frac{1}{2}$
20. 51^{cd}	19. 79^{ab}	1459^{cd}	25. 82
20. 52–61	19. 79^{cd}–89^{ab}	1460–1469	25. 83–92
193*	—	—	25. 93

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
$20.\ 62^{ab}$	$19.\ 89^{cd}$	1470^{ab}	$25.\ 94^{ab}$
194*	—	—	$25.\ 94^{cd}$–95
$20.\ 62^{cd}$–63^{ab}	19. 90	1470^{cd}–1471^{ab}	25. 96
$20.\ 63^{cd}$	$19.\ 91^{ab}$	1471^{cd}	$25.\ 96\frac{1}{2}$
20. 64–67^{ab}	$19.\ 91^{cd}$–94^{abcd}	1472–1475^{ab}	$25.\ 97\frac{1}{2}$–$100\frac{1}{2}^{ab}$
$20.\ 67^{cd}$	$19.\ 94^{ef}$	1475^{cd}	$25.\ 100\frac{1}{2}^{cd}$
20. 68	19. 95	1476	25. 101 ; $101\frac{1}{2}$
20. 69	19. 96	1477	$25.\ 102\frac{1}{2}$
$20.\ 70^{ab}$	$19.\ 97^{ab}$	1478^{ab}	25. 103
$20.\ 70^{cd}$	$19.\ 97^{cd}$	1478^{cd}	$25.\ 103\frac{1}{2}$
20. 71–76	19. 98–103	1479–1484	$25.\ 104\frac{1}{2}$–$109\frac{1}{2}$
21. 1–4^{abcd}	20. 1–4	1485–1488	$25.\ 110\frac{1}{2}$–$113\frac{1}{2}$
$21.\ 4^{ef}$–5^{ab}	20. 5	1489	$25.\ 114\frac{1}{2}$
$21.\ 5^{cd}$	$20.\ 6^{ab}$	1490^{ab}	25. 115
21. 6	$20.\ 6^{cd}$–7^{ab}	1490^{cd}–1491^{ab}	25. 116
195*	—	—	$25.\ 117^{ab}$
21. 7–8^{abcd}	$20.\ 7^{cd}$–9^{ab}	1491^{cd}–1493^{ab}	$25.\ 117^{cd}$–119^{ab}
$21.\ 8^{ef}$	$20.\ 9^{cd}$	1493^{cd}	$25.\ 119^{cd}$
196*(subst. 8^{ef})	—	—	—
21. 9	20. 10	1494	25. 120
197*	20. 11	1495	—
21. 10–17	20. 12–19^{abcd}	1496–1503	25. 121–128
198*	$20.\ 19^{ef}$	1504	—
199*	—	—	—
21. 18–19	20. 20–21	1505–1506	25. 129–130
200*	—	—	$25.\ 130\frac{1}{2}$
21. 20	20. 22	1507	$25.\ 131\frac{1}{2}$
$21.\ 21^{ab}$	$20.\ 23^{ab}$	1508^{ab}	25. 132
201*	—	—	—
$21.\ 21^{cd}$–22^{ab}	$20.\ 23^{cd}$–24^{ab}	1508^{cd}–1509^{ab}	25. 133
$21.\ 22^{cd}$	$20.\ 24^{cd}$	1509^{cd}	$25.\ 133\frac{1}{2}$
21. 23–24	20. 25–26	1510–1511	$25.\ 134\frac{1}{2}$–$135\frac{1}{2}$
22. 1–3	21. 1–3	1512–1514	$25.\ 136\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
$22.\ 4^{ab}$	$21.\ 5^{ab}$	1516^{ab}	$25.\ 139\frac{1}{2}^{ab}$
$22.\ 4^{cd}$	$21.\ 4^{cd}$	1515^{cd}	$25.\ 139\frac{1}{2}^{cd}$
$22.\ 5^{ab}$	$21.\ 4^{ab}$	1515^{ab}	$25.\ 140\frac{1}{2}^{ab}$
$22.\ 5^{cd}$	$21.\ 5^{cd}$	1516^{cd}	$25.\ 140\frac{1}{2}^{cd}$
202*	—	—	$25.\ 141\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
22. 6^{ab}	21. 6^{ab}	1517^{ab}	25. 142
22. 6^{cd}–7^{ab}	21. 6^{cd}–7^{ab}	1517^{cd}–1518^{ab}	25. 143
203*	—	—	25. 144–145
22. 7^{cd}	21. 7^{cd}	1518^{cd}	25. $145\frac{1}{2}$
22. 8–16	21. 8–16	1519–1527	25. $146\frac{1}{2}$–$154\frac{1}{2}$
22. 17	21. 17	1528	25. 155 ; $155\frac{1}{2}$
22. 18–19	21. 18–19	1529–1530	25. $156\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
App. I. (No. 7)	—	—	—
App. I. (No.7A)	—	—	—
23. 1	22. 1	1531	28. 1
23. 2–3	22. 2–3	1532–1533	28. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
204*	—	—	28. 6
23. 4–5	22. 4–5	1534–1535	28. 2–3
23. 6^{ab}	22. 6^{ab}	1536^{ab}	—
23. 6^{cd}	22. 6^{cd}	1536^{cd}	28. $3\frac{1}{2}$
23. 7	22. 7	1537	—
23. 8–14	22. 8–14	1538–1544	28. 7–13
205*(subst. 14^{cd})	—	—	—
23. 15–36	22. 15–36	1545–1566	28. 14–35
23. 37^{ab}	22. 37^{ab}	1567^{ab}	—
23. 37^{cd}	22. 37^{cd}	1567^{cd}	28. $35\frac{1}{2}$
23. 38–40^{ab}	22. 38–40^{ab}	1568–1570^{ab}	28. $36\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{ab}$
23. 40^{cd}	22. 40^{cd}	1570^{cd}	—
206*	—	—	28. $38\frac{1}{2}^{cd}$
23. 41	22. 41	1571	28. $39\frac{1}{2}$
24. 1–3	23. 1–3	1572–1574	29. 1–3
24. 4	23. 4	1575	29. 5
24. 5	23. 5	1576	—
24. 6–7	23. 6–7	1577–1578	29. 6–7
24. 8	23. 8	1579	29. 4
24. 9	—	—	—
24. 10	23. 9	1580	—
24. 11–17	23. 10–16	1581–1587	29. 8–14
24. 18–19	23. 17–18	1588–1589	29. 18–19
24. 20–22	23. 19–21	1590–1592	29. 15–17
24. 23–27	23. 22–26	1593–1597	29. 20–24
24. 28^{ab}	23. 27^{ab}	1598^{ab}	—
207*(subst. 28^{ab})	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
208*	—	—	—
24. 28^{cd}–29	23. 27^{cd}–28	1598^{cd}–1599	—
24. 30–35	23. 29–34	1600–1605	29. 25–30
209*(L. 1–6)	—	—	29. 31–33
209*(L. 7)	—	—	29. $33\frac{1}{2}$
209*(L. 8–9)	—	—	29. $34\frac{1}{2}$
24. 36–37	23. 35–36	1606–1607	29. $35\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
24. 38^{ab}	23. 37^{ab}	1608^{ab}	—
24. 38^{cd}	23. 37^{cd}	1608^{cd}	29. 37
210* (L. 1–3)	—	—	29. 38 ; $38\frac{1}{2}$
210* (L. 4–7)	—	—	29. $39\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
210* (L. 8)	—	—	29. 41
24. 38^{ef}	23. 38^{ab}	1609^{ab}	—
24. 39^{ab}	23. 38^{cd}	1609^{cd}	29. $41\frac{1}{2}$
24. 39^{cdef}	23. 39	1610	29. $42\frac{1}{2}$
24. 40	23. 40	1611	29. $43\frac{1}{2}$
211*	—	—	29. $44\frac{1}{2}$
24. 41^{abcd}	23. 41^{abcd}	1612	29. $45\frac{1}{2}$
24. 41^{ef}	23. 41^{ef}	1613^{ab}	29. 46
24. 42^{ab}	23. 42^{ab}	1613^{cd}	29. 47^{ab}
24. 42^{cd}–44^{ab}	23. 42^{cd}–44^{ab}	1614–1615	—
24. 44^{cd}	23. 44^{cd}	1616^{ab}	29. 47^{cd}
24. 45–46	23. 45–46	1616^{cd}–1618^{ab}	—
24. 47^{ab}	23. 47^{ab}	1618^{cd}	29. 48^{ab}
24. 47^{cd}	23. 47^{cd}	1619	29. 48^{cd}
24. 48–53	23. 48–53	1620–1625	29. 49–54
24. 54	23. 54	1626	—
24. 55–56	23. 55–56	1627–1628	29. 55–56
212*	—	—	29. 57–59
24. 57–58	23. 57–58	1629–1630	—
24. 59–63	23. 59–63	1631–1635	29. 60–64
24. 64	23. 64	1636	29. 72
24. 65	23. 65	1637	29. 67
24. 66	23. 66	1638	29. 71
24. 67	23. 67	1639	29. 73
213*	23. 68–69	1640–1641	29. 74–75
24. 68–69	23. 70–71	1642–1643	29. 76–77
24. 70	23. 72	1644	29. 68

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24. 71–74	23. 73–76	1645–1648	29. 78–81
24. 75	23. 77	1649	29. 82 = 65
24. 76	23. 78	1650	29. 66
24. 77	23. 79	1651	29. 69
24. 78	23. 80	1652	29. 83
214* (L. 1–2)	—	—	29. 84
214* (L. 3)	—	—	29. 84$\frac{1}{2}$
24. 79	23. 81	1653	29. 70
24. 80	23. 82	1654	—
24. 81^{ab}	23. 83^{ab}	1655^{ab}	29. 85
24. 81^{cd}–83	23. 83^{cd}–85	1655^{cd}–1657	—
24. 84	23. 86	1658	29. 86
24. 85–90	23. 87–92	1659–1664	29. 89–94
24. 91–92	23. 93–94	1665–1666	29. 87–88
24. 93–97	23. 95–99	1667–1671	29. 95–99
215*	—	—	—
24. 98–100	23. 100–102	1672–1674	29. 100–102
216*	—	—	—
24. 101	23. 103	1675	29. 103
25. 1–8	24. 1–8	1676–1683	30. 1–8
217*	—	—	30. 9
25. 9–10^{ab}	24. 9–10^{ab}	1684–1685^{ab}	30. 10–11^{ab}
218*	—	—	—
25. 10^{cd}–12	24. 10^{cd}–12	1685^{cd}–1687	30. 11^{cd}–13
26. 1–8	25. 1–8	1688–1695	31. 1–8
219* (subst. 8^{cd})	—	—	—
26. 9^{abcd}	25. 9	1696	31. 9
26. 9^{ef}	25. 10^{ab}	1697^{ab}	31. 9$\frac{1}{2}$
26. 10–11^{abcd}	25. 10^{cd}–12^{ab}	1697^{cd}–1699^{ab}	31. 10$\frac{1}{2}$–11$\frac{1}{2}$
26. 11^{ef}	25. 12^{cd}	1699^{cd}	31. 12
26. 12–14^{abcd}	25. 13–15	1700–1702	31. 13–15
26. 14^{ef}	25. 16^{ab}	1703^{ab}	31. 16^{ab}
26. 15^{ab}	25. 16^{cd}	1703^{cd}	31. 16^{cd}
26. 15^{cd}	25. 17^{ab}	1704^{ab}	31. 16$\frac{1}{2}$
26. 16–18^{ab}	25. 17^{cd}–19	1704^{cd}–1706	31. 17$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$^{ab}
26. 18^{cd}	25. 20	1707^{ab}	31. 19$\frac{1}{2}$^{cd}
26. 19–24	25. 21–26	1707^{cd}–1713^{ab}	31. 20$\frac{1}{2}$–25$\frac{1}{2}$
220* (subst. 24^{cd})	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
26. 25–28^{ab}	25. 27–30^{ab}	1713^{cd}–1716	31. $26\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
26. 28^{cd}–29^{ab}	—	—	—
26. 29^{cd}–33^{ab}	25. 30^{cd}–34^{ab}	1717–1720	31. $29\frac{1}{2}^{cd}$–$33\frac{1}{2}^{ab}$
26. 33^{cd}	25. 34^{cd} = 35^{cd}	1721^{ab} = 1722^{ab}	31. $33\frac{1}{2}^{cd}$ = $34\frac{1}{2}^{cd}$
26. 34^{ab}	25. 35^{ab}	1721^{cd}	31. $34\frac{1}{2}^{ab}$
26. 34^{cd}	25. 36^{ab}	1722^{cd}	31. 35
26. 35–38^{ab}	25. 36^{cd}–39	1723–1726^{ab}	31. 36–39^{ab}
26. 38^{cd}	25. 40	1726^{cd}	31. 39^{cd}
26. 39^{ab}	25. 41^{ab}	1727^{ab}	31. 40^{ab}
26. 39^{cd}–40^{ab}	25. 41^{cd}–42^{ab}	1727^{cd}–1728^{ab}	31. $43\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
26. 40^{cd}	25. 42^{cd}	1728^{cd}	31. 40^{cd}
221*(subst. 40^{cd})	—	—	—
26. 41^{ab}	25. 43^{ab}	1729^{ab}	31. 41^{ab}
222*	—	—	—
26. 41^{c}	25. 43^{c}	1729^{c}	31. 41^{c}
223*	25. 43^{d}–44^{a}	1727^{d}–1730^{a}	—
26. 41^{d}	25. 44^{b}	1730^{b}	31. 41^{d}
—	—	—	31. $41\frac{1}{2}$
26. 41^{ef}	25. 44^{cd}	1730^{cd}	31. $44\frac{1}{2}^{cd}$
26. 42–44	25. 45–47	1731–1733	31. $45\frac{1}{2}$–$47\frac{1}{2}$
26. 45–46^{ab}	25. 48–49^{ab}	1734–1735^{ab}	31. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
26. 46^{cd}	25. 49^{cd}	1735^{cd}	31. 48
26. 47–51	25. 50–54	1736–1740	31. 49–53
224*(subst. 51^{cd})	—	—	—
26. 52–56	25. 55–59	1741–1745	31. 54–58
225*	25. 60–61	1746–1747	—
26. 57	25. 62	1748	31. 59
226*	—	—	31. $59\frac{1}{2}$
26. 58^{ab}	25. 63^{ab}	1749^{ab}	—
26. 58^{cd}–59^{ab}	25. 63^{cd}–64^{ab}	1749^{cd}–1750^{ab}	31. $60\frac{1}{2}$
26. 59^{cd}	25. 64^{cd}	1750^{cd}	31. 61
26. 60–66	25. 65–71	1751–1757	31. 62–68
27. 1–8^{abcd}	26. 1–8	1758–1765	32. 1–8
27. 8^{ef}	26. 9^{ab}	1766^{ab}	32. $8\frac{1}{2}$
27. 9–15	26. 9^{cd}–16^{ab}	1766^{cd}–1773^{ab}	32. $9\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
27. 16^{ab}	26. 16^{cd}	1773^{cd}	32. $16\frac{1}{2}^{ab}$
27. 16^{cd}	26. 16^{ef}	1774	32. $16\frac{1}{2}^{cd}$
27. 17–21^{ab}	26. 17–21^{ab}	1775–1779^{ab}	32. $17\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
227*	26. 21^{cd}–22^{ab}	1779^{cd}–1780^{ab}	—
27. 21^{cd}–24	26. 22^{cd}–25	1780^{cd}–1783	32. $21\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
228*	—	—	—
27. 25–27^{ab}	26. 26–28^{ab}	1784–1786^{ab}	32. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
27. 27^{cd}	26. 28^{cd}	1786^{cd}	—
229*(subst. 27^{cd})	—	–	32. $27\frac{1}{2}^{cd}$
27. 28^{ab}	26. 29^{ab}	1787^{ab}	—
230*(subst. 28^{ab})	—	—	32. $28\frac{1}{2}^{ab}$
27. 28^{cd}–29	26. 29^{cd}–30	1787^{cd}–1788	32. $28\frac{1}{2}^{cd}$–29
231*	—	—	32. $30\frac{1}{2}$
27. 30–36	26. 31–37	1789–1795	32. $31\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
232*	—	—	32. $38\frac{1}{2}$
27. 37–40^{ab}	26. 38–41^{ab}	1796–1799^{ab}	32. $39\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
27. 40^{cd}	26. 41^{cd}	1799^{cd}	—
233*(subst. 40^{cd})	—	—	32. $42\frac{1}{2}^{cd}$
27. 41–42	26. 42–43	1800–1801	32. $43\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
234*	—	—	—
27. 43–47	26. 44–48	1802–1806	32. $45\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
235*(subst. 47^{cd})	—	—	—
27. 48–49	26. 49–50	1807–1808	32. $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
236*	—	—	32. $52\frac{1}{2}$
27. 50–55	26. 51–56	1809–1814	32. $53\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
237*(subst. 55^{cd})	—	—	—
27. 56–57^{ab}	26. 57–58^{ab}	1815–1816^{ab}	32. $59\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
238*	—	—	—
27. 57^{cd}–62	26. 58^{cd}–63	1816^{cd}–1821	32. $60\frac{1}{2}^{cd}$–$65\frac{1}{2}$
239*	—	—	32. $66\frac{1}{2}$–$67\frac{1}{2}$
27. 63–71	26. 64–72	1822–1830	32. $68\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
27. 72^{ab}	26. 73^{ab}	1831^{ab}	32. 77
27. 72^{cd}–73^{ab}	26. 73^{cd}–74^{ab}	1831^{cd}–1832^{ab}	32. 78
27. 73^{cd}	26. 74^{cd}	1832^{cd}	32. $78\frac{1}{2}$
27. 74–78	26. 75–79	1833–1837	32. $79\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}$
27. 79^{ab}	26. 80^{ab}	1838^{ab}	32. 84
240*	—	—	32. 85^{ab}
27. 79^{cd}–87^{ab}	26. 80^{cd}–88^{ab}	1838^{cd}–1846^{ab}	32. 85^{cd}–93^{ab}
27. 87^{cd}	26. 88^{cd}	1846^{cd}	—
241*	—	—	32. 93^{cd}
242*	—	—	32. 94

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
27. 88–89[ab]	26. 89–90[ab]	1847–1848[ab]	32. 95–96[ab]
243*	—	—	—
27. 89[c]	26. 90[c]	1848[c]	32. 96[c]
244*	—	—	—
27. 89[d]–105	26. 90[d]–106	1848[d]–1864	32. 96[d]–112
28. 1[abcd]	27. 1	1865	3. 1
245*	27. 2[ab]	1866[ab]	—
246*	—	—	3. 1½
28. 1[ef]	27. 2[cd]	1866[cd]	3. 2
247*	27. 3[ab]	1867[ab]	—
28. 2–3[ab]	27. 3[cd]–4[abcd]	1867[cd]–1868	3. 3–4[ab]
28. 3[cd]	27. 4[ef]	1869	3. 4[cd]
28. 4–8[ab]	27. 5–9[ab]	1870–1874[ab]	3. 5–9[ab]
28. 8[cd]	27. 9[cd]	1874[cd]	—
248*(subst. 8[cd])	—	—	3. 9[cd]
28. 9–14[abc]	27. 10–15[abc]	1875-1880[abc]	3. 10–15[abc]
28. 14[d]–15[a]	27. 15[d]–16[a]	1880[d]-1881[a]	—
28. 15[b]	27. 16[b]	1881[b]	3. 15[d]
28. 15[cd]	27. 16[cd]	1881[cd]	3. 15½
28. 16–22	27. 17–23	1882–1888	3. 16½–22½
28. 23[ab]	27. 24[ab]	1889[ab]	3. 23
28. 23[cd]	27. 24[cd]	1889[cd]	3. 23½
28. 24–25	27. 25–26	1890–1891	3. 24½–25½
28. 26[ab]	27. 27[ab]	1892[ab]	3. 26
249*	27. 27[cd]	1892[cd]	—
28. 26[cd]	27. 28[ab]	1893[ab]	3. 26½
250*	27. 28[cd]	1893[cd]	—
28. 27–28	27. 29–30	1894–1895	3. 27½–28½
29. 1	28. 1	1896	3. 29½
29. 2[ab]	28. 2[ab]	1897[ab]	3. 30
251*	28. 2[cd]	1897[cd]	—
29. 2[cd]–3[ab]	28. 3	1898	3. 31
252*	28. 4[ab]	1899[ab]	—
29. 3[cd]–4[ab]	28. 4[cd]–5[ab]	1899[cd]–1900[ab]	3. 32
29. 4[cd]	28. 5[cd]	1900[cd]	3. 32½
29. 5–6	28. 6–7	1901–1902	3. 33½–34½
29. 7[ab]	28. 8[ab]	1903[ab]	3. 35
29. 7[cd]	28. 8[cd]	1903[cd]	3. 35½

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
29. 8–9^{ab}	28. 9–10^{ab}	1904–1905^{ab}	3. 36–$37\frac{1}{2}^{ab}$
29. 9^{cd}	—	—	3. $37\frac{1}{2}^{cd}$
29. 10–11^{ab}	28. 10^{cd}–11	1905^{cd}–1906	3. $38\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
253*	—	—	—
29. 11^{cd}–13^{ab}	28. 12–13^{abcd}	1907–1908	3. $39\frac{1}{2}^{cd}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
29. 13^{cd}	28. 13^{ef}	1909^{ab}	3. $41\frac{1}{2}^{cd}$
29. 14–16^{ab}	28. 14–16^{ab}	1909^{cd}–1911	3. $42\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}^{ab}$
29. 16^{cd}	28. 16^{cd}	1912	3. $44\frac{1}{2}^{cd}$
254*	29. 1–4	1913–1916	—
30. 1–4^{a}	29. 5–8^{a}	1917–1920^{a}	3. $45\frac{1}{2}$–$48\frac{1}{2}^{a}$
255*	29. 8^{bc}	1920^{bc}	—
30. 4^{bcd}	29. 8^{d}–9^{ab}	1920^{d}–1921^{ab}	3. $48\frac{1}{2}^{bcd}$
30. 5^{ab}	29. 9^{cd}	1921^{cd}	3. 49
30. 5^{cd}–6^{ab}	29. 10	1922	3. 50
30. 6^{cd}	29. 11^{ab}	1923^{ab}	3. $50\frac{1}{2}$
30. 7	29. 11^{cd}–12^{ab}	1923^{cd}–1924^{ab}	3. $51\frac{1}{2}$
256* (L. 1)	29. 12^{cd}	1924^{cd}	—
256* (L. 2)	29. 13^{ab}	1925	—
30. 8–12	29. 13^{cd}–18^{ab}	1926–1930	3. $52\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
257*	29. 18^{cd}–22^{ab}	1931–1934	—
258*	—	—	3. $57\frac{1}{2}^{ab}$
30. 13^{abcd}	29. 22^{cd}–23^{ab}	1935	3. $57\frac{1}{2}^{cd}$–$58\frac{1}{2}^{ab}$
30. 13^{ef}	29. 23^{cd}	1936^{ab}	3. $58\frac{1}{2}^{cd}$
259*	29. 24^{ab}	1936^{cd}	—
260* (L. 1)	—	—	3. 59
260* (L. 2–3)	—	—	3. 60
30. 14	29. 24^{cd}	1937^{ab}	3. $60\frac{1}{2}$
261*	29. 25^{ab}	1937^{cd}	—
30. 15–16^{a}	29. 25^{cd}–26^{abc}	1938–1939^{a}	3. $61\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}^{a}$
30. 16^{bcd}	29. 26^{def}	1939^{bcd}	—
262*(subst.16^{bcd})	—	—	3. $62\frac{1}{2}^{bcd}$
31. 1–3	30. 1–3	1940–1942	—
263*(subst. 1–3)	—	—	5. 1–3
31. 4–11^{ab}	30. 4–11^{ab}	1943–1950^{ab}	5. 4–11^{ab}
31. 11^{cd}	30. 11^{cd}	1950^{cd}	—
264*(subst. 11^{cd})	—	—	5. 11^{cd}
31. 12–14	30. 12–14	1951–1953	5. 12–14
31. 15^{ab}	30. 15^{ab}	1954^{ab}	5. $14\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
31. 15^{cd}	30. 15^{cd}	1954^{cd}	5. 15
31. $16–23^{ab}$	30. $16–23^{ab}$	$1955–1962^{ab}$	5. $16–23^{ab}$
31. 23^{cd}	30. 23^{cd}	1962^{cd}	—
265*(subst. 23^{cd})	—	—	5. 23^{cd} ; $23\frac{1}{2}$
266*	30. 24–25	1963–1964	—
31. $24–26^{ab}$	30. $26–28^{ab}$	$1965–1967^{ab}$	5. $24\frac{1}{2}–26\frac{1}{2}^{ab}$
267*	—	—	5. $26\frac{1}{2}^{cd}$
31. 26^{cd}	30. 28^{cd}	1967^{cd}	5. 27
31. $27–31^{a}$	30. $29–33^{a}$	$1968–1972^{a}$	5. $28–32^{a}$
268*	30. $33^{bcd}–34^{a}$	$1972^{bcd}–1973^{a}$	—
31. $31^{bcd}–42^{abcd}$	30. $34^{bcd}–45$	$1973^{bcd}–1984$	5. $32^{bcd}–43$
31. 42^{ef}	—	—	—
269*(subst. 42^{ef})	—	—	5. $43\frac{1}{2}$
31. 43	30. 46	1985	5. $44\frac{1}{2}$
31. 44^{ab}	30. 47^{ab}	1986^{ab}	5. 45
31. $44^{cd}–46$	30. $47^{cd}–49$	$1986^{cd}–1988$	—
270* (subst. for $45^{cd}–46$)	—	—	5. 46 ; $46\frac{1}{2}$
31. 47^{abcd}	30. 50	1989	5. $47\frac{1}{2}$
31. 47^{ef}	30. 51^{ab}	1990^{ab}	5. 48
31. 48	30. $51^{cd}–52^{ab}$	$1990^{cd}–1991^{ab}$	5. 49
31. 49^{ab}	30. 52^{cd}	1991^{cd}	5. $49\frac{1}{2}$
31. 49^{cd}	30. 53^{ab}	1992^{ab}	5. 50
31. 50–51	30. $53^{cd}–55^{ab}$	$1992^{cd}–1994^{ab}$	5. 51–52
271*	—	—	5. 53^{ab}
31. 52^{ab}	30. 55^{cd}	1994^{cd}	5. 53^{cd}
31. 52^{cd}	30. 56^{ab}	1995^{ab}	5. $53\frac{1}{2}$
31. $53–58^{ab}$	30. $56^{cd}–61$	$1995^{cd}–2000$	5. $54\frac{1}{2}–59\frac{1}{2}^{ab}$
31. 58^{cd}	30. 62^{ab}	2001^{ab}	—
31. $59–60^{ab}$	30. $62^{cd}–63^{abcd}$	$2001^{cd}–2002$	5. $59\frac{1}{2}^{cd}–60\frac{1}{2}$
31. 60^{cd}	30. 63^{ef}	2003^{ab}	5. $61\frac{1}{2}^{ab}$
31. 61^{ab}	30. 64^{ab}	2003^{cd}	5. $61\frac{1}{2}^{cd}$
31. 61^{cd}	30. 64^{cd}	2004^{ab}	5. 62
31. $62–64^{ab}$	30. $65–67^{ab}$	$2004^{cd}–2006$	5. $63–65^{ab}$
31. 64^{cd}	30. 67^{cd}	2007	5. 65^{cd}
32. 1–12	31. 1–12	2008–2019	33. 1–12
32. 13^{ab}	31. $13^{ab} = 18^{cd}$	$2020^{ab} = 2025^{cd}$	33. 13^{ab}
32. $13^{cd}–14^{a}$	31. $13^{cd}–14^{a}$	$2020^{cd}–2021^{a}$	33. $13^{cd}–14^{a}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 14^{bcd}–16^{a}	31. 14^{bcd}–16^{a}	2021^{bcd}–2023^{a}	—
32. 16^{bcd}–18^{ab}	31. 16^{bcd}–18^{ab}	2023^{bcd}–2025^{ab}	33. 14^{bcd}–16^{ab}
32. 18^{c}	31. 19^{a}	2026^{a}	33. 16^{c}
32. 18^{de}	31. 19^{bc}	2026^{bc}	—
32. 18^{f}	31. 19^{d}	2026^{d}	33. 16^{d}
32. 19	31. 20	2027	33. 17
272*	—	—	33. 18
32. 20–21	31. 21–22	2028–2029	—
32. 22–27	31. 23–28	2030–2035	33. 19–24
32. 28–29	31. 29–30	2036–2037	—
32. 30	31. 31	2038	33. 25
273*	31. 32–33	2039–2040	—
32. 31^{ab}	31. 34^{ab}	2041^{ab}	—
32. 31^{cd}–33^{ab}	31. 34^{cd}–36^{ab}	2041^{cd}–2043^{ab}	33. 26–27
32. 33^{cd}	31. 36^{cd}	2043^{cd}	33. $27\frac{1}{2}$
App. 1 (No. 8)	32. 1–39	2044–2082	—
33. 1–2^{ab}	33. 1–2^{ab}	2083–2084^{ab}	34. 1–2^{ab}
33. 2^{cd}	33. 2^{cd}	2084^{cd}	—
274*(subst.2^{cd})	—	—	34. 2^{cd}
275*	33. 3^{ab}	2085^{ab}	—
33. 2^{ef}	33. 3^{cd}	2085^{cd}	34. 3^{ab}
33. 3^{ab}	33. 4^{ab}	2086^{ab}	34. 3^{cd}
33. 3^{cd}	33. 4^{cd}	2086^{cd}	34. $3\frac{1}{2}$
33. 4–10^{ab}	33. 5–11^{ab}	2087–2093^{ab}	34. $4\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
276*	—	—	34. $10\frac{1}{2}^{cd}$
33. 10^{cd}	33. 11^{cd}	2093^{cd}	34. 11
33. 11–17^{ab}	33. 12–18^{ab}	2094–2100^{ab}	34. 12–18^{ab}
277*	33. 18^{cd}	2100^{cd}	—
33. 17^{cd}	33. 19^{ab}	2101^{ab}	34. 18^{cd}
33. 17^{ef}	33. 19^{cd}	2101^{cd}	34. $18\frac{1}{2}$
33. 18–20	33. 20–22	2102–2104	34. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
33. 21^{ab}	33. 23^{ab}	2105^{ab}	34. 22
33. 21^{cd}	33. 23^{cd}	2105^{cd}	34. $22\frac{1}{2}$
33. 22–25	33. 24–27	2106–2109	34. $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
34. 1–2^{abcd}	34. 1–2	2110–2111	34. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
34. 2^{ef}	34. 3^{ab}	2112^{ab}	34. 29
34. 3^{ab}	34. 3^{cd}	2112^{cd}	34. 30^{ab}
34. 3^{cd}	34. 4^{ab} = 23^{ab}	2113^{ab} = 2132^{cd}	34. 30^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
278*	34. 23^{cd}	2133^{ab}	—
34. 4^{ab}	34. $4^{cd}=24^{ab}$	$2113^{cd}=2133^{cd}$	34. 31^{ab}
34. $4^{cd}-12^{abcd}$	34. $5-13^{ab}$	$2114-2122^{ab}$	34. $31^{cd}-39$
34. $12^{ef}-13^{ab}$	34. $13^{cd}-14^{ab}$	$2122^{cd}-2123^{ab}$	34. 40
34. 13^{cd}	34. 14^{cd}	2123^{cd}	34. $40\frac{1}{2}$
34. 14–16	34. 15–17	2124–2126	34. $41\frac{1}{2}-43\frac{1}{2}$
34. 17^{ab}	34. 18^{ab}	2127^{ab}	34. 44
34. 17^{cd}	34. 18^{cd}	2127^{cd}	34. $44\frac{1}{2}$
34. 18–21	34. $19-22^{abcd}$	2128–2131	34. $45\frac{1}{2}-48\frac{1}{2}$
34. 22^{ab}	34. 22^{ef}	2132^{ab}	34. $49\frac{1}{2}^{ab}$
34. $22^{cd}-27^{ab}$	34. $24^{cd}-29^{ab}$	2134–2138	34. $49\frac{1}{2}^{cd}-54\frac{1}{2}^{ab}$
34. 27^{cd}	34. 29^{cd}	2139	34. $54\frac{1}{2}^{cd}$
34. $28-29^{a}$	34. $30-31^{a}$	$2140-2141^{a}$	34. $55\frac{1}{2}-56\frac{1}{2}^{a}$
279*	—	—	—
34. 29^{bcd}	34. 31^{bcd}	2141^{bcd}	34. $56\frac{1}{2}^{bcd}$
35. $1-2^{ab}$	35. $1-2^{ab}$	$2142-2143^{ab}$	34. $57\frac{1}{2}-58\frac{1}{2}^{ab}$
280*	—	—	34. $58\frac{1}{2}^{cd}$
35. 2^{cd}	35. 2^{cd}	2143^{cd}	34. 59
35. 3–11	35. 3–11	2144–2152	34. 60–68
281*	—	—	34. 69–70
35. 12–15	35. 12–15	2153–2156	34. 71–74
35. 16^{ab}	35. 16^{ab}	2157^{ab}	—
35. 16^{cd}	35. 16^{cd}	2157^{cd}	34. $74\frac{1}{2}$
35. 17–23	35. 17–23	2158–2164	34. $75\frac{1}{2}-81\frac{1}{2}$
36. 1–10	36. 1–10	2165–2174	35. 1–10
36. 11–12	36. 11–12	2175–2176	35. 11–12
282*	—	—	—
36. 13–17	36. 13–17	2177–2181	35. 13–17
283*	—	—	35. 18
36. 18–19	36. 18–19	2182–2183	35. 19–20
37. 1–2	37. 1–2	2184–2185	36. 1–2
37. 3^{ab}	37. 3^{ab}	2186^{ab}	36. $2\frac{1}{2}$
37. 3^{cd}	37. 3^{cd}	2186^{cd}	36. 3
37. $4-13^{ab}$	37. $4-13^{ab}$	$2187-2196^{ab}$	36. $4-13^{ab}$
284*	—	—	—
37. $13^{cd}-14$	37. $13^{cd}-14$	$2196^{cd}-2197$	36. $13^{cd}-14$
37. 15^{abcd}	37. 15	2198	36. 15
37. 15^{ef}		—	36 $15\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
32. 14^{bcd}–16^{a}	31. 14^{bcd}–16^{a}	2021^{bcd}–2023^{a}	—
32. 16^{bcd}–18^{ab}	31. 16^{bcd}–18^{ab}	2023^{bcd}–2025^{ab}	33. 14^{bcd}–16^{ab}
32. 18^{c}	31. 19^{a}	2026^{a}	33. 16^{c}
32. 18^{de}	31. 19^{bc}	2026^{bc}	—
32. 18^{f}	31. 19^{d}	2026^{d}	33. 16^{d}
32. 19	31. 20	2027	33. 17
272*	—	—	33. 18
32. 20–21	31. 21–22	2028–2029	—
32. 22–27	31. 23–28	2030–2035	33. 19–24
32. 28–29	31. 29–30	2036–2037	—
32. 30	31. 31	2038	33. 25
273*	31. 32–33	2039–2040	—
32. 31^{ab}	31. 34^{ab}	2041^{ab}	—
32. 31^{cd}–33^{ab}	31. 34^{cd}–36^{ab}	2041^{cd}–2043^{ab}	33. 26–27
32. 33^{cd}	31. 36^{cd}	2043^{cd}	33. $27\frac{1}{2}$
App. 1 (No. 8)	32. 1–39	2044–2082	—
33. 1–2^{ab}	33. 1–2^{ab}	2083–2084^{ab}	34. 1–2^{ab}
33. 2^{cd}	33. 2^{cd}	2084^{cd}	—
274*(subst.2^{cd})	—	—	34. 2^{cd}
275*	33. 3^{ab}	2085^{ab}	—
33. 2^{ef}	33. 3^{cd}	2085^{cd}	34. 3^{ab}
33. 3^{ab}	33. 4^{ab}	2086^{ab}	34. 3^{cd}
33. 3^{cd}	33. 4^{cd}	2086^{cd}	34. $3\frac{1}{2}$
33. 4–10^{ab}	33. 5–11^{ab}	2087–2093^{ab}	34. $4\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
276*	—	—	34. $10\frac{1}{2}^{cd}$
33. 10^{cd}	33. 11^{cd}	2093^{cd}	34. 11
33. 11–17^{ab}	33. 12–18^{ab}	2094–2100^{ab}	34. 12–18^{ab}
277*	33. 18^{cd}	2100^{cd}	—
33. 17^{cd}	33. 19^{ab}	2101^{ab}	34. 18^{cd}
33. 17^{ef}	33. 19^{cd}	2101^{cd}	34. $18\frac{1}{2}$
33. 18–20	33. 20–22	2102–2104	34. $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
33. 21^{ab}	33. 23^{ab}	2105^{ab}	34. 22
33. 21^{cd}	33. 23^{cd}	2105^{cd}	34. $22\frac{1}{2}$
33. 22–25	33. 24–27	2106–2109	34. $23\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
34. 1–2^{abcd}	34. 1–2	2110–2111	34. $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
34. 2^{ef}	34. 3^{ab}	2112^{ab}	34. 29
34. 3^{ab}	34. 3^{cd}	2112^{cd}	34. 30^{ab}
34. 3^{cd}	34. 4^{ab} = 23^{ab}	2113^{ab}–2132^{cd}	34. 30^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
278*	34. 23^{cd}	2133^{ab}	—
34. 4^{ab}	34. $4^{cd} = 24^{ab}$	$2113^{cd} = 2133^{cd}$	34. 31^{ab}
34. 4^{cd}–12^{abcd}	34. 5–13^{ab}	2114–2122^{ab}	34. 31^{cd}–39
34. 12^{ef}–13^{ab}	34. 13^{cd}–14^{ab}	2122^{cd}–2123^{ab}	34. 40
34. 13^{cd}	34. 14^{cd}	2123^{cd}	34. 40½
34. 14–16	34. 15–17	2124–2126	34. 41½–43½
34. 17^{ab}	34. 18^{ab}	2127^{ab}	34. 44
34. 17^{cd}	34. 18^{cd}	2127^{cd}	34. 44½
34. 18–21	34. 19–22^{abcd}	2128–2131	34. 45½–48½
34. 22^{ab}	34. 22^{ef}	2132^{ab}	34. $49\frac{1}{2}^{ab}$
34. 22^{cd}–27^{ab}	34. 24^{cd}–29^{ab}	2134–2138	34. $49\frac{1}{2}^{cd}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
34. 27^{cd}	34. 29^{cd}	2139	34. $54\frac{1}{2}^{cd}$
34. 28–29^{a}	34. 30–31^{a}	2140–2141^{a}	34. 55½–$56\frac{1}{2}^{a}$
279*	—	—	—
34. $29'^{cd}$	34. $31'^{cd}$	2141^{bcd}	34. $56\frac{1}{2}^{bcd}$
35. 1–2^{ab}	35. 1–2^{ab}	2142–2143^{ab}	34. 57½–$58\frac{1}{2}^{ab}$
280*	—	—	34. $58\frac{1}{2}^{cd}$
35. 2^{cd}	35. 2^{cd}	2143^{cd}	34. 59
35. 3–11	35. 3–11	2144–2152	34. 60–68
281*	—	—	34. 69–70
35. 12–15	35. 12–15	2153–2156	34. 71–74
35. 16^{ab}	35. 16^{ab}	2157^{ab}	—
35. 16^{cd}	35. 16^{cd}	2157^{cd}	34. 74½
35. 17–23	35. 17–23	2158–2164	34. 75½–81½
36. 1–10	36. 1–10	2165–2174	35. 1–10
36. 11–12	36. 11–12	2175–2176	35. 11–12
282*	—	—	—
36. 13–17	36. 13–17	2177–2181	35. 13–17
283*	—	—	35. 18
36. 18–19	36. 18–19	2182–2183	35. 19–20
37. 1–2	37. 1–2	2184–2185	36. 1–2
37. 3^{ab}	37. 3^{ab}	2186^{ab}	36. 2½
37. 3^{cd}	37. 3^{cd}	2186^{cd}	36. 3
37. 4–13^{ab}	37. 4–13^{ab}	2187–2196^{ab}	36. 4–13^{ab}
284*	—	—	—
37. 13^{cd}–14	37. 13^{cd}–14	2196^{cd}–2197	36. 13^{cd}–14
37. 15^{abcd}	37. 15	2198	36. 15
37. 15^{ef}	—	—	36 15½

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
37. 16	—	—	36. $16\frac{1}{2}$
37. 17–19	37. 16–18	2199–2201	36. $17\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
285*	—	—	—
38. 1–3	38. 1–3	2202–2204	37. 1–3
38. 4^{ab}	38. 4^{ab}	2205^{ab}	37. $3\frac{1}{2}$
38. 4^{cd}	38. 4^{cd}	2205^{cd}	37. 4
38. 5^{ab}	38. 5^{ab}	2206^{ab}	37. $4\frac{1}{2}$
38. 5^{cd}	38. 5^{cd}	2206^{cd}	37. 5
38. 6–22	38. 6–22	2207–2223	37. 6–22
286*	—	—	37. 23
38. 23–24^{ab}	38. 23–24^{ab}	2224–2225^{ab}	37. 24–25^{ab}
287*	—	—	—
33. 24^{cd}–26	38. 24^{cd}–26	2225^{cd}–2227	37. 25^{cd}–27
288*	—	—	—
38. 27–30	38. 27–30	2228–2231	37. 28–31
39. 1^{abcd}	39. 1	2232	38. 1
39. 1^{ef}–2^{abcd}	39. 2–3^{ab}	2233–2234^{ab}	38. 2–3^{ab}
39. 2^{ef}	39. 3^{cd}	2234^{cd}	38. 3^{cd}
39. 3–4^{abcd}	39. 4–5	2235–2236	38. 4–5
39. 4^{ef}	39. 6^{ab}	2237^{ab}	38. $5\frac{1}{2}$
39. 5–6	39. 6^{cd}–8^{ab}	2237^{cd}–2239^{ab}	38. $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}$
289*	—	—	38. $8\frac{1}{2}$
39. 7–8	39. 8^{cd}–10^{ab}	2239^{cd}–2241^{ab}	38. $9\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
290*	—	—	38. 11
39. 9	39. 10^{cd}–11^{ab}	2241^{cd}–2242^{ab}	38. 12
39. 10^{ab}	39. 11^{cd}	2242^{cd}	38. $12\frac{1}{2}$
39. 10^{cd}	39. 12^{ab}	2243^{ab}	38. 13
291*	39. 12^{cd}–13^{ab}	2243^{cd}–2244^{ab}	—
39. 11^{ab}	39. 13^{cd}	2244^{cd}	38. 14^{ab}
39. 11^{cd}–12^{ab}	39. 14^{abcd}	2245	38. 14^{cd}–15^{ab}
39. 12^{cd}	39. 14^{ef}	2246	38. 15^{cd}
40. 1–4^{abcd}	40. 1–4	2247–2250	39. 1–4
40. 4^{ef}	40. 5^{ab}	2251^{ab}	39. $4\frac{1}{2}$
40. 5–10	40. 5^{cd}–11^{ab}	2251^{cd}–2257^{ab}	39. $5\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
292*	—	—	39. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
40. 11–15	40. 11^{cd}–16^{ab}	2257^{cd}–2262^{ab}	39. $13\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
293*	—	—	—
40. 16–21^{ab}	40. 16^{cd}–21	2262^{cd}–2267	39. $18\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
40. 21^{cd}	40. 22^{abc}	2268	39. $23\frac{1}{2}^{cd}$
40. 22–31	40. 22^{cd}–32^{ab}	2269–2278	39. $24\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
40. 32^{ab}	—	—	39. $34\frac{1}{2}^{ab}$
40. 32^{cd}	40. 32^{cd}	2279^{ab}	39. 38^{ab}
40. 32^{ef}	40. 33^{ab}	2279^{cd}	39. $34\frac{1}{2}^{cd}$
40. 33	40. 33^{cd}–34^{ab}	2280	39. $35\frac{1}{2}$
40. 34^{ab}	40. 34^{cd}	2281^{ab}	39. 36
40. 34^{cd}–35^{ab}	40. 35	2281^{cd}–2282^{ab}	39. 37
40. 35^{cd}–37^{ab}	40. 36–37	2282^{cd}–2284^{ab}	39. 39–40
40. 37^{cd}	40. 38^{ab}	2284^{cd}	39. 38^{cd}
40. 38	40. 38^{cd}–39^{ab}	2285	39. 41
294*(subst. 38^{cd})	—	—	—
40. 39–45	40. 39^{cd}–46^{ab}	2286–2292	39. 42–48
40. 46^{ab}	40. 46^{cd}	—	39. 49^{ab}
40. 46^{cd}–50^{ab}	40. 47–50	2293–2296	39. 49^{cd}–53^{ab}
40. 50^{cd}	40. 52^{ab}	2297^{cd}	—
295*	—	—	—
40. 51	40. 52^{cd}–53^{ab}	2298	—
40. 52^{ab}	40. 51^{cd}	2297^{ab}	39. 53^{cd}
40. 52^{cd}	40. $53^{cd} = 51^{ab}$	2299^{ab}	39. $53\frac{1}{2}$
40. 53–55	40. 54–56	2299^{cd}–2302^{ab}	39. $54\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
296*	—	—	—
40. 56–59^{ab}	40. 57–60^{ab}	2302^{cd}–2305	39. $57\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
40. 59^{cd}	40. 60^{cd}	2306	39. $60\frac{1}{2}^{cd}$
41. 1–6	41. 1–6	2307–2312	39. $61\frac{1}{2}$–$66\frac{1}{2}$
41. 7^{ab}	41. 7^{ab}	2313^{ab}	39. 67
41. 7^{cd}	41. 7^{cd}	2313^{cd}	39. $67\frac{1}{2}$
41. 8–10	41. 8–10	2314–2316	39. $68\frac{1}{2}$–$70\frac{1}{2}$
41. 11^{abcd}	41. 11	2317	39. $71\frac{1}{2}$
41. 11^{ef}–12^{ab}	41. 12	2318	39. $72\frac{1}{2}$
41. 12^{cd}	41. 13^{ab}	2319^{ab}	39. 73
41. 13–19^{ab}	41. 13^{cd}–19^{abcd}	2319^{cd}–2325	39. 74–80^{ab}
41. 19^{cd}	41. 19^{ef}	2326	39. 80^{cd}
41. 20–34^{abc}	41. 20–34^{abc}	2327–2341^{abc}	39. 81–95^{abc}
297*	41. 34^{d}–35^{a}	2341^{d}–2342^{a}	—
41. 34^{d}	41. 35^{b}	2342^{b}	39. 95^{d}
41. 34^{ef}	41. 35^{cd}	2342^{cd}	39. $95\frac{1}{2}$
41. 35	41. 36	2343	39. $96\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
42. 1–12	42. 1–12	2344–2355	39. $97\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}$
298*(subst. 12^{cd})	—	—	—
42. 13–21	42. 13–21	2356–2364	39. $109\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
42. 22^{ab}	42. 22^{ab}	2365^{ab}	39. 118
42. 22^{cd}	42. 22^{cd}	2365^{cd}	39. $118\frac{1}{2}$
42. 23–27	42. 23–27	2366–2370	39. $119\frac{1}{2}$–$123\frac{1}{2}$
42. 28^{ab}	42. 28^{ab}	2371^{ab}	39. 124
42. 28^{cd}–29^{ab}	42. 28^{cd}–29^{ab}	2371^{cd}–2372^{ab}	39. 125
42. 29^{cd}	42. 29^{cd}	2372^{cd}	39. $125\frac{1}{2}$
42. 30–33	42. 30–33	2373–2376	39. $126\frac{1}{2}$–$129\frac{1}{2}$
43. 1–7	43. 1–7	2377–2383	39. $130\frac{1}{2}$–$136\frac{1}{2}$
299*	43. 8	2384	—
43. 8–9	43. 9–10	2385–2386	39. $137\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}$
43. 10^{ab}	43. 11^{ab}	2387^{ab}	—
300*(subst. 10^{ab})	—	—	39. $139\frac{1}{2}^{ab}$
43. 10^{cd}–12	43. 11^{cd}–13	2387^{cd}–2389	39. $139\frac{1}{2}^{cd}$–$141\frac{1}{2}$
301*	—	—	39. $142\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
43. 13–24	43. 14–25	2390–2401	39. $146\frac{1}{2}$–$157\frac{1}{2}$
302*	—	—	39. 158
303*	—	—	—
43. 25–26	43. 26–27	2402–2403	39. 159–160
44. 1–3^{abcd}	44. 1–3	2404–2406	40. 1–3
44. 3^{ef}	44. 4^{ab}	2407^{ab}	40. $3\frac{1}{2}$
44. 4–5^{abcd}	44. 4^{cd}–6^{ab}	2407^{cd}–2409^{ab}	40. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
44. 5^{ef}	44. 6^{cd}	2409^{cd}	40. 6
44. 6–7	44. 7–8	2410–2411	40. 7–8
304*	—	—	40. 9
44. 8–12	44. 9–13	2412–2416	40. 10–14
305*	—	—	40. 15–16
44. 13–17	44. 14–18	2417–2421	40. 17–21
306*(subst. 17^{cd})	—	—	—
44. 18–22	44. 19–23	2422–2426	40. 22–26
44. 23^{ab}	44. 24^{ab}	2427^{ab}	40. $26\frac{1}{2}$
44. 23^{cd}–24^{ab}	44. 24^{cd}–25^{ab}	2427^{cd}–2428^{ab}	40. $27\frac{1}{2}$
44. 24^{cd}	44. 25^{cd}	2428^{cd}	40. 28
44. 25–30	44. 26–31	2429–2434	40. 29–34
44. 31^{ab}	44. 32^{ab}	2435^{ab}	40. $34\frac{1}{2}$
44. 31^{cd}–32^{ab}	44. 32^{cd}–33^{ab}	2435^{cd}–2436^{ab}	40. $35\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 32^{cd}	44. 33^{cd}	2436^{cd}	40. 36
44. 33^{ab}	44. 34^{ab}	2437^{ab}	40. 36$\frac{1}{2}$
44. 33^{cd}–34^{ab}	44. 34^{cd}–35^{ab}	2437^{cd}–2438^{ab}	40. 37$\frac{1}{2}$
44. 34^{cd}	44. 35^{cd}	2438^{cd}	40. 38
44. 35–36	44. 36–37	2439–2440	40. 39–40
44. 37^{abcd}	44. 38	2441	40. 41
44. 37^{ef}	44. 39^{ab}	2442^{ab}	40. 42^{ab}
44. 38^{ab}	44. 39^{cd}	2442^{cd}	40. 42^{cd}
44. 38^{cd}	44. 40^{ab}	2443^{ab}	40. 42$\frac{1}{2}$
44. 39	44. 40^{cd}–41^{ab}	2443^{cd}–2444^{ab}	40. 43$\frac{1}{2}$
44. 40	44. 41^{cdef}	2444^{cd}–2445^{ab}	40. 44$\frac{1}{2}$
44. 41–44	44. 42–45	2445^{cd}–2449^{ab}	40. 45$\frac{1}{2}$–48$\frac{1}{2}$
44. 45^{a}	44. 46^{a}	2449^{c}	40. 49^{a}
44. 45^{bc}	44. 46^{bc}	2449^{d}–2450^{a}	—
44. 45^{d}	44. 46^{d}	2450^{b}	40. 49^{b}
44. 46	44. 47	2450^{cd}–2451^{ab}	40. 50
44. 47^{ab}	44. 48^{ab}	2451^{cd}	40. 50$\frac{1}{2}$
44. 47^{cd}–48^{ab}	44. 48^{cd}–49^{ab}	2452	40. 51$\frac{1}{2}$
44. 48^{cdef}	44. 49^{cd}–50^{ab}	2453	40. 52$\frac{1}{2}$
44. 49^{ab}	44. 50^{cd}	2454^{ab}	40. 53
44. 49^{cdef}	44. 51	2454^{cd}–2455^{ab}	40. 54
44. 50–51^{ab}	44. 52–53^{ab}	2455^{cd}–2456	40. 55–56^{ab}
44. 51^{cd}	44. 53^{cd} = 56^{ab}	2457^{ab} = 2459^{cd}	40. 56^{cd}
44. 52–53	44. 54–55	2457^{cd}–2459^{ab}	40. 57–58
44. 54	44. 56^{cdef}	2460	40. 59
45. 1	45. 1	2461	41. 1
45. 2	45. 2^{ab}	2462^{ab}	41. 2^{ab}
45. 3	45. 2^{cd}–3^{ab}	2462^{cd}–2463^{ab}	41. 2^{cd}–3^{ab}
45. 4	45. 3^{cd}	2463^{cd}	41. 3^{cd}
45. 5–24	45. 4–23	2464–2483	41. 4–23
46. 1–5^{ab}	46. 1–5^{ab}	2484–2488^{ab}	41. 24–28^{ab}
307*	46. 5^{cd}	2488^{cd}	—
46. 5^{cd}	46. 6^{ab}	2489^{ab}	41. 28^{cd}
46. 5^{ef}	46. 6^{cd}	2489^{cd}	41. 28$\frac{1}{2}$
46. 6^{ab}	46. 7^{ab}	2490^{ab}	41. 29
46. 6^{cd}	46. 7^{cd}	2490^{cd}	41. 29$\frac{1}{2}$
46. 7–14	46. 8–15	2491–2498	41. 30$\frac{1}{2}$–37$\frac{1}{2}$
47. 1–10	47. 1–10	2499–2508	42. 1–10

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
47. 11–15	47. 11–15	2509–2513	—
47. 16–17^{a}	47. 16–17^{a}	2514–2515^{a}	42. 11–12^{a}
47. 17^{b}–19^{abc}	47. 17^{b}–19^{abc}	2515^{b}–2517^{abc}	—
47. 19^{d}	47. 19^{d}	2517^{d}	42. 12^{b}
47. 20^{ab}	47. 20^{ab}	2518^{ab}	42. 12^{cd}
47. 20^{cd}	47. 20^{cd}	2518^{cd}	—
47. 21	47. 21	2519	42. 13
308*	—	—	42. 14
47. 22–25^{abcd}	47. 22–25	2520–2523	42. 15–18
47. 25^{ef}–26^{ab}	47. 26^{abcd}	2524	42. 19
47. 26^{cd}	47. 26^{ef}	2525	42. 19½
47. 27–38^{abcd}	47. 27–38	2526–2537	42. 20½–31½
47. 38^{ef}	47. 39^{ab}	2538^{ab}	42. 32½^{ab}
47. 39–41^{ab}	47. 39^{cd}–41	2538^{cd}–2540	42. 32½^{cd}–34½
47. 41^{cd}	47. 42^{ab}	2541^{ab}	42. 35
47. 42	47. 42^{cdef}	2541^{cd}–2542^{ab}	42. 36
47. 43–45^{ab}	47. 43–45^{ab}	2542^{cd}–2544	42. 37–39^{ab}
47. 45^{cd}	47. 45^{cd}	2545	42. 39^{cd}
309*	—	—	—
47. 46–61	47. 46–61	2546–2561	42. 40–55
48. 1–11^{abcd}	48. 1–11^{abcd}	2562–2572	43. 1–11
48. 11^{ef}	48. 11^{ef}	2573^{ab}	43. 11½
48. 12–19^{abcd}	48. 12–19^{abcd}	2573^{cd}–2581^{ab}	43. 12½–19½
48. 19^{ef}–20^{ab}	48. 19^{ef}–20^{ab}	2581^{cd}–2582^{ab}	43. 20½
48. 20^{cd}	48. 20^{cd}	2582^{cd}	43. 21
48. 21–31	48. 21–31	2583–2593	43. 22–32
48. 32^{ab}	48. 32^{ab}	2594^{ab}	—
310*(subst. 32^{ab})	—	—	43. 33^{ab}
311*(L. 1)	48. 32^{cd}	2594^{cd}	43. 33^{cd}
311*(L. 2)	48. 33^{ab}	2595^{ab}	43. 33½
48. 32^{cd}–34^{ab}	48. 33^{cd}–35^{ab}	2595^{cd}–2597^{ab}	43. 34½–35½
48. 34^{cd}	48. 35^{cd}	2597^{cd}	43. 36
48. 35–46	48. 36–47	2598–2609	43. 37–48
48. 47^{ab}	48. 48^{ab}	2610^{ab}	43. 48½
48. 47^{cd}	48. 48^{cd}	2610^{cd}	—
312*	—	—	—
48. 48–49	48. 49–50	2611–2612	43. 49½–50½
App. (No. 7A)	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
49. 1–2	49. 1–2	2613–2614	44. 1–2
313* (L. 1)	—	—	44. $2\frac{1}{2}$
313* (L. 2–21)	—	—	44. $3\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
314*	—	—	—
313* (L. 22–26)	—	—	44. $13\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
315*	—	—	—
49. 3^{ab}	49. 3^{ab}	2615^{ab}	44. $15\frac{1}{2}^{cd}$
49. 3^{cd}	49. 3^{cd}	2615^{cd}	44. 16
49. 4–22	49. 4–22	2616–2634	44. 17–35
49. 23	49. 23^{ab}	2635^{ab}	44. 36^{ab}
49. 24^{ab}	49. 23^{cd}	2635^{cd}	44. 36^{cd}
49. 24^{cd}	49. 24^{ab}	2636^{ab}	44. $36\frac{1}{2}$
316*	—	—	—
49. 25–28^{ab}	49. 24^{cd}–27	2636^{cd}–2639	44. $37\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
49. 28^{cd}	49. 28	2640	44. $40\frac{1}{2}^{cd}$
50. 1–10^{abcd}	50. 1–10	2641–2650	45. 1–10
50. 10^{ef}	50. 11^{ab}	2651^{ab}	45. $10\frac{1}{2}$
50. 11–12^{abcd}	50. 11^{cd}–13^{ab}	2651^{cd}–2653^{ab}	45. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
50. 12^{ef}	50. 13^{cd}	2653^{cd}	45. 13
50. 13–21^{ab}	50. 14–22^{ab}	2654–2662^{ab}	45. 14–22^{ab}
50. 21^{cd}	50. 22^{cd}	2662^{cd}	—
50. 22^{ab}	50. 23^{ab}	2663^{ab}	45. 22^{cd}
50. 22^{cd}	50. 23^{cd}	2663^{cd}	45. $22\frac{1}{2}$
50. 23	50. 24	2664	45. $23\frac{1}{2}$
50. 24^{ab}	50. 25^{ab}	2665^{ab}	45. 24
50. 24^{cd}	50. 25^{cd}	2665^{cd}	45. $24\frac{1}{2}$
50. 25–26	50. 26–27	2666–2667	45. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
51. 1	51. 1	2668	45. $27\frac{1}{2}$
51. 2–3^{ab}	51. 2–3^{ab}	2669–2670^{ab}	—
51. 3^{cd}	51. 3^{cd}	2670^{cd}	45. 28
51. 4–12^{a}	51. 4–12^{a}	2671–2679^{a}	45. 29–37^{a}
51. 12^{bcd}	51. 12^{bcd}	2679^{bcd}	45. 37^{bcd}
317*(subst. 12^{bcd})	—	—	—
51. 13–15	51. 13–15	2680–2682	45. 38–40
51. 16^{ab}	51. 16^{ab}	2683^{ab}	45. $40\frac{1}{2}$
51. 16^{cd}	51. 16^{cd}	2683^{cd}	45. 41
51. 17–21	51. 17–21	2684–2688	45. 42–46
318*	—	—	45. 47

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
51. 22–37	51. 22–37	2689–2704	45. 48–63
319*	—	—	45. 64
51. 38–41^{ab}	51. 38–41^{ab}	2705–2708^{ab}	45. 65–68^{ab}
51. 41^{cd}	51. 41^{cd}	2708^{cd}	—
320* (subst. 41^{cd})	—	—	45. 68^{cd}
51. 42–44^{ab}	51. 42–44^{ab}	2709–2711^{ab}	45. 69–71^{ab}
51. 44^{cd}–46^{ab}	51. 44^{cd}–46^{ab}	2711^{cd}–2713^{ab}	—
51. 46^{cd}–48	51. 46^{cd}–48	2713^{cd}–2715	45. 71^{cd}–73
321*	—	—	—
52. 1–2	52. 1–2	2716–2717	46. 1–2
322*	—	—	46. 3^{ab}
52. 3–4^{ab}	52. 3–4^{ab}	2718–2719^{ab}	46. 3^{cd}–4
52. 4^{cd}	52. 4^{cd}	2719^{cd}	46. 4$\frac{1}{2}$
52. 5–9	52. 5–9	2720–2724	46. 5$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}$
52. 10^{ab}	52. 10^{ab}	2725^{ab}	46. 10
52. 10^{cd}	52. 10^{cd}	2725^{cd}	46. 10$\frac{1}{2}$
52. 11–15	52. 11–15	2726–2730	46. 11$\frac{1}{2}$–15$\frac{1}{2}$
52. 16^{ab}	52. 16^{ab}	2731^{ab}	46. 16
52. 16^{cd}	52. 16^{cd}	2731^{cd}	46. 16$\frac{1}{2}$
52. 17–25	52. 17–25	2732–2740	46. 17$\frac{1}{2}$–25$\frac{1}{2}$
52. 26^{ab}	52. 26^{ab}	2741^{ab}	46. 26
52. 26^{cd}	52. 26^{cd}	2741^{cd}	46. 26$\frac{1}{2}$
52. 27–34	52. 27–34	2742–2749	46. 27$\frac{1}{2}$–34$\frac{1}{2}$
323*	—	—	—
52. 35–39	52. 35–39	2750–2754	46. 35$\frac{1}{2}$–39$\frac{1}{2}$
53. 1–7	53. 1–7	2755–2761	47. 1–7
53. 8	53. 8	2762	—
324* (subst. 8)	—	—	47. 8
53. 9–11^{abcd}	53. 9–11	2763–2765	47. 9–11
53. 11^{ef}	53. 12^{ab}	2766^{ab}	47. 11$\frac{1}{2}$
53. 12^{abcd}	53. 12^{cd}–13^{ab}	2766^{cd}–2767^{ab}	47. 12$\frac{1}{2}$
53. 12^{ef}	53. 13^{cd}	2767^{cd}	47. 13
53. 13–16^{ab}	53. 14–17^{ab}	2768–2771^{ab}	47. 14–17^{ab}
53. 16^{cd}	53. 17^{cd}	—	47. 17^{cd}
53. 17–25	53. 18–26	2771^{cd}–2780^{ab}	47. 18–26
53. 26^{ab}	53. 27^{ab}	2780^{cd}	47. 26$\frac{1}{2}$
53. 26^{cd}	53. 27^{cd}	2781^{ab}	47. 27
53. 27^{ab}	53. 28^{ab}	2781^{cd}	47. 27$\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
53. 27^{cd}	53. 28^{cd}	2782^{ab}	47. 28
53. 28–31	53. 29–32	2782^{cd}–2786^{ab}	47. 29–32
53. 32^{ab}	53. 33^{ab}	2786^{cd}	47. 32$\frac{1}{2}$
53. 32^{cd}	53. 33^{cd}	2787^{ab}	47. 33
53. 33	53. 34	2787^{cd}–2788^{ab}	47. 34
53. 34^{ab}	53. 35^{ab}	2788^{cd}	47. 34$\frac{1}{2}$
53. 34^{cd}	53. 35^{cd}	2789^{ab}	47. 35
53. 35–37	53. 36–38	2789^{cd}–2792^{ab}	47. 36–38
53. 38^{ab}	53. 39^{ab}	2792^{cd}	47. 38$\frac{1}{2}$
53. 38^{cd}	53. 39^{cd}	2793^{ab}	47. 39
53. 39–45	53. 40–46	2793^{cd}–2800^{ab}	47. 40–46
325*	—	—	—
53. 46–47^{ab}	53. 47–48^{ab}	2800^{cd}–2801	47. 47–48^{ab}
53. 47^{cd}	53. 48^{cd}	2802	47. 48^{cd}
53. 48–53	53. 49–54	2803–2808	47. 49–54
53. 54^{ab}	53. 55^{ab}	2809^{ab}	47. 54$\frac{1}{2}$
53. 54^{cd}	53. 55^{cd}	2809^{cd}	47. 55
53. 55–56	53. 56–57^{abcd}	2810–2811	47. 56–57
53. 57^{ab}	53. 57^{ef}	2812^{ab}	47. 58^{ab}
53. 57^{cd}–67^{ab}	53. 58–67^{abcd}	2812^{cd}–2822^{ab}	47. 58^{cd}–68^{ab}
53. 67^{cd}	53. 67^{ef}	2822^{cd}	47. 68^{cd}
53. 68–69	53. 68–69	2823–2824	44. 69–70
54. 1–2^{abcd}	54. 1–2^{abcd}	2825–2826	47. 71–72
54. 2^{ef}	54. 2^{ef}	2827^{ab}	47. 72$\frac{1}{2}$
54. 3^{abcd}	54. 3^{abcd}	2827^{cd}–2828^{ab}	47. 73$\frac{1}{2}$
54. 3^{ef}	54. 3^{ef}	2828^{cd}	47. 74$\frac{1}{2}^{ab}$
54. 4–5^{ab}	54. 4–5^{ab}	2829–2830^{ab}	47. 74$\frac{1}{2}^{cd}$–75$\frac{1}{2}$
54. 5^{cd}	54. 5^{cd}	2830^{cd}	47. 76
54. 6–11	54. 6–11	2831–2836	47. 77–82
54. 12^{ab}	54. 12^{ab}	2837^{ab}	47. 82$\frac{1}{2}$
54. 12^{cd}–13^{ab}	54. 12^{cd}–13^{ab}	2837^{cd}–2838^{ab}	47. 83$\frac{1}{2}$
54. 13^{cd}	54. 13^{cd}	2838^{cd}	47. 84
54. 14	54. 14	2839	47. 85
54. 15^{ab}	54. 15^{ab}	2840^{ab}	47. 85$\frac{1}{2}$
54. 15^{cd}–17^{ab}	54. 15^{cd}–17^{ab}	2840^{cd}–2842^{ab}	47. 86$\frac{1}{2}$–87$\frac{1}{2}$
54. 17^{cd}	54. 17^{cd}	2842^{cd}	47. 88
54. 18–20^{abcd}	54. 18–20	2843–2845	47. 89–91
54. 20^{ef}	54. 21^{ab}	2846^{ab}	47. 91$\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
54. 21–23	54. 21^{cd}–24^{ab}	2846^{cd}–2849^{ab}	47. $92\frac{1}{2}$–$94\frac{1}{2}$
54. 24^{ab}	54. 24^{cd}	2849^{cd}	47. 95
54. 24^{cd}–28	54. 25–29^{ab}	2850–2854^{ab}	47. 96–100^{ab}
326*	—	—	47. 100^{cd}–101^{ab}
54. 29^{ab}	54. 29^{cd}	2854^{cd}	47. 101^{cd}
54. 29^{cd}	54. 30^{ab}	2855^{ab}	47. $101\frac{1}{2}$
54. 30–32^{ab}	54. 30^{cd}–32^{abcd}	2855^{cd}–2857	47. $102\frac{1}{2}$–$104\frac{1}{2}^{ab}$
54. 32^{cd}	54. 32^{ef}	2858^{ab}	47. $104\frac{1}{2}^{cd}$
54. 33–36^{ab}	54. 33–36^{ab}	2858^{cd}–2861	47. $105\frac{1}{2}$–$108\frac{1}{2}^{ab}$
54. 36^{cd}	54. 36^{cd}	2862	47. $108\frac{1}{2}^{cd}$
54. 37–40	54. 37–40	2863–2866	47. $109\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
55. 1–5^{abcd}	55. 1–5	2867–2871	47. $113\frac{1}{2}$–$117\frac{1}{2}$
55. 5^{ef}	55. 6^{ab}	2872^{ab}	47. $118\frac{1}{2}^{ab}$
55. 6–8^{ab}	55. 6^{cd}–8	2872^{cd}–2874	47. $118\frac{1}{2}^{cd}$–$120\frac{1}{2}$
55. 8^{cd}	55. 9^{ab}	2875^{ab}	47. $121\frac{1}{2}^{ab}$
55. 8^{ef}	55. 9^{cd}	2875^{cd}	47. $121\frac{1}{2}^{cd}$
55. 9–21	55. 10–22	2876–2888	47. $122\frac{1}{2}$–$134\frac{1}{2}$
327*	—	—	47. $135\frac{1}{2}^{ab}$
55. 22^{ab}	55. 23^{ab}	2889^{ab}	47. $135\frac{1}{2}^{cd}$
55. 22^{cd}	55. 23^{cd}	2889^{cd}	47. 136
55. 23–29	55. 24–30	2890–2896	47. 137–143
55. 30^{ab}	55. 31^{ab}	2897^{ab}	47. $143\frac{1}{2}$
55. 30^{cd}–32^{ab}	55. 31^{cd}–33^{ab}	2897^{cd}–2899^{ab}	47. $144\frac{1}{2}$–$145\frac{1}{2}$
328*	—	—	47. $146\frac{1}{2}$
55. 32^{cd}	55. 33^{cd}	2899^{cd}	47. 147
55. 33–34^{abcd}	55. 34–35	2900–2901	47. 148–149
55. 34^{ef}	55. 36^{ab}	2902^{ab}	47. 150^{ab}
55. 35^{abcd}	55. 36^{cd}–37^{ab}	2902^{cd}–2903^{ab}	47. 150^{cd}–151^{ab}
55. 35^{ef}	55. 37^{cd}	2903^{cd}	47. 151^{cd}
56. 1–10^{ab}	56. 1–10^{ab}	2904–2913^{ab}	47. 152–161^{ab}
329*	—	—	47. 161^{cd}; $161\frac{1}{2}$
56. 10^{cd}–11^{ab}	56. 10^{cd}–11^{ab}	2913^{cd}–2914^{ab}	47. $162\frac{1}{2}$
56. 11^{cd}	56. 11^{cd}	2914^{cd}	47. 163
56. 12^{abcd}	56. 12	2915	47. 164
56. 12^{ef}	56. 13^{ab}	2916^{ab}	47. $164\frac{1}{2}$
56. 13	56. 13^{cd}–14^{ab}	2916^{cd}–2917^{ab}	47. $165\frac{1}{2}$
56. 14^{ab}	56. 14^{cd}	2917^{cd}	47. $166\frac{1}{2}^{ab}$
56. 14^{cd}	56. 14^{ef}	2918	47. $166\frac{1}{2}^{cd}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
56. 15^{abcd}	56. 15	2919	47. 167$\frac{1}{2}$
56. 15^{ef}	56. 16^{ab}	2920^{ab}	47. 168
56. 16	56. 16^{cd}–17^{ab}	2920^{cd}–2921^{ab}	47. 169
56. 17^{ab}	56. 17^{cd}	2921^{cd}	47. 170^{ab}
56. 17^{cd}	56. 18	2922^{ab}	47. 170^{cd}
56. 18–20^{ab}	56. 19–21^{ab}	2922^{cd}–2924	47. 171–173^{ab}
56. 20^{cd}	56. 21^{cd}	2925	47. 173^{cd}
57. 1–14	57. 1–14	2926–2939	48. 1–14
57. 15	57. 15	2941	48. 15
57. 16	57. 16	2940	48. 16
57. 17–36	57. 17–36	2942–2961	48. 17–36
330*(subst. 36^{ab})	—	—	—
57. 37–41	57. 37–41	2962–2966	48. 37–41
331*	—	—	—
57. 42	57. 42	2967	48. 42
57. 43^{ab}	57. 43^{ab}	2968^{ab}	48. 42$\frac{1}{2}$
57. 43^{cd}	57. 43^{cd}	2968^{cd}	48. 43
57. 44	57. 44	2969	48. 44
58. 1–3	59. 1–3	3003–3005	49. 1–3
58. 4^{ab}	59. 4^{ab}	3006^{ab}	49. 3$\frac{1}{2}$
58. 4^{cd}	59. 4^{cd}	3006^{cd}	—
58. 5–13	59. 5–13	3007–3015	49. 4$\frac{1}{2}$–12$\frac{1}{2}$
58. 14^{ab}	59. 14^{ab}	3016^{ab}	49. 13
58. 14^{cd}	59. 14^{cd}	3016^{cd}	49. 13$\frac{1}{2}$
58. 15–32^{abcd}	59. 15–32	3017–3034	49. 14$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}$
58. 32^{ef}	59. 33^{ab}	3035^{ab}	49. 32
58. 33–35^{abcd}	59. 33^{cd}–36^{ab}	3035^{cd}–3038^{ab}	49. 33–35
58. 35^{ef}	59. 36^{cd}	3038^{cd}	49. 35$\frac{1}{2}$
58. 36–40	59. 37–41	3039–3043	49. 36$\frac{1}{2}$–40$\frac{1}{2}$
59. 1–8^{ab}	60. 1–8^{ab}	3044–3051^{ab}	50. 1–8^{ab}
332*	60. 8^{cd}	3051^{cd}	—
59. 8^{cd}	60. 9^{ab}	3052^{ab}	50. 8^{cd}
59. 9^{ab}	60. 9^{cd}	3052^{cd}	50. 8$\frac{1}{2}$
59. 9^{cd}	60. 10^{ab}	3053^{ab}	50. 9
59. 10–19^{ab}	60. 10^{cd}–19	3053^{cd}–3062	50. 10–19^{ab}
59. 19^{cd}	60. 20	3063	50. 19^{cd}
333*	—	—	—
60. 1	61. 1	3064	51. 1

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
334*	—	—	—
60. 2–3	61. 2–3	3065–3066	—
60. 4–5^{a}	61. 4–5^{a}	3067–3068^{a}	51. 2–3^{a}
335*	—	—	51. 3^{be}
60. 5^{b}	61. 5^{b}	3068^{b}	51. 3^{d}
60. 5^{cd}	61. 5^{cd}	3068^{cd}	51. $3\frac{1}{2}$
60. 6–7	61. 6–7	3069–3070	51. $4\frac{1}{2}$–$5\frac{1}{2}$
60. 8^{ab}	61. 8^{ab}	3071^{ab}	51. 8^{ab}
60. 8^{cd}	61. 8^{cd}	3071^{cd}	51. 6 = 7^{cd}
60. 9^{ab}	61. 9^{ab}	3072^{ab}	51. 7^{ab}
60. 9^{cd}	61. 9^{cd}	3072^{cd}	51. 8^{cd}
336* (L. 1–2)	—	—	51. 9
336* (L. 3)	—	—	51. $9\frac{1}{2}$
60. 10–18	61. 10–18	3073–3081	51. $10\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
337*(L. 1–4)	61. 19–20^{abcd}	3082–3083	—
337*(L. 5–27)	61. 20^{ef}–31	3084–3095^{ab}	—
60. 19–25^{ab}	61. 32–38^{ab}	3095^{cd}–3101	51. $19\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
60. 25^{cd}	61. 38^{cd}	3102	51. $25\frac{1}{2}^{cd}$
61. 1–12^{abcd}	62. 1–12	3103–3114	52. 1–12
338*	62. 13–14^{ab}	3115–3116^{ab}	—
61. 12^{ef}	62. 14^{cd}	3116^{cd}	52. $12\frac{1}{2}$
61. 13^{abcd}	62. 15	3117	52. $13\frac{1}{2}$
61. 13^{ef}	62. 16^{ab}	3118^{ab}	52. $14\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{abcd}	62. 16^{cd}–17^{ab}	3118^{cd}–3119^{ab}	52. $14\frac{1}{2}^{cd}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
61. 14^{ef}	62. 17^{cd}	3119^{cd}	52. $15\frac{1}{2}^{cd}$
339*	—	—	52. $16\frac{1}{2}$
61. 15–16	62. 18–19	3120–3121	52. $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
340*	—	—	—
61. 17–24	62. 20–27	3122–3129	52. $19\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
61. 25–27	62. 28–30	3130–3132	—
61. 28–38	62. 31–41	3133–3143	52. $27\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
61. 39–40	62. 42–43	3144–3145	—
61. 41–47	62. 44–50	3146–3152	52. $38\frac{1}{2}$–$44\frac{1}{2}$
341*	—	—	52. $45\frac{1}{2}$
61. 48–52^{ab}	62. 51–55^{ab}	3153–3157^{ab}	52. $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
342*	—	—	52. $50\frac{1}{2}^{cd}$
61. 52^{cd}	62. 55^{cd}	3157^{cd}	52. 51
61. 53	62. 56	3158	52. 52

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
343*	—	—	52. 53
61. 54–63	62. 57–66	3159–3168	52. 54–63
61.64^{ab}	62.67^{ab}	3169^{ab}	$52.63\frac{1}{2}$
$61.64^{cd}–65$	$62.67^{cd}–68$	$3169^{cd}–3170$	—
344*	—	—	—
345*	—	—	—
61. 66–77	62. 69–80	3171–3182	$52.64\frac{1}{2}–75\frac{1}{2}$
346*	—	—	—
61.78^{ab}	62.81^{ab}	3183^{ab}	$52.76\frac{1}{2}^{ab}$
347*	—	—	—
61.78^{cd}	62.81^{cd}	3183^{cd}	$52.76\frac{1}{2}^{cd}$
348*	—	—	52. 77
$61.79–85^{abc}$	$62.82–88^{abc}$	$3184–3190^{abc}$	$52.78–84^{abc}$
349*	$62.88^{d}–89^{a}$	$3190^{d}–3191^{a}$	$52.84^{d}–85^{a}$
61.85^{d}	62.89^{b}	3191^{b}	52.85^{b}
$61.86–88^{ab}$	$62.89^{cd}–91$	$3191^{cd}–3193$	$52.85^{cd}–87$
61.88^{cd}	62.92^{ab}	3194^{ab}	$52.87\frac{1}{2}$
61. 89	62.92^{cdef}	$3194^{cd}–3195^{ab}$	$52.88\frac{1}{2}$
$61.90–93^{ab}$	$62.93–96^{ab}$	$3195^{cd}–3198$	$52.89\frac{1}{2}–92\frac{1}{2}^{ab}$
61.93^{cd}	62.96^{cd}	3199	$52.92\frac{1}{2}^{cd}$
62. 1–18	63. 1–18	3200–3217	53. 1–18
350*	—	—	—
62. 19	63. 19	3218	53. 19
62.20^{ab}	63.20^{ab}	3219^{ab}	$53.19\frac{1}{2}$
62.20^{cd}	63.20^{cd}	3219^{cd}	53. 20
$62.21–45^{abcd}$	63. 21–45	3220–3244	53. 21–45
62.45^{ef}	63.46^{ab}	3245^{ab}	53.46^{ab}
$62.46–50^{abcd}$	$63.46^{cd}–51^{ab}$	$3245^{cd}–3250^{ab}$	$53.46^{cd}–51^{ab}$
$62.50^{ef}–51^{ab}$	$63.51^{cd}–52^{ab}$	$3250^{cd}–3251^{ab}$	$53.51^{cd}–52^{ab}$
62.51^{cd}	63.52^{cd}	3251^{cd}	53.52^{cd}
$63.1–12^{ab}$	$64.1–12^{ab}$	$3252–3263^{ab}$	$54.1–12^{ab}$
351*	—	—	—
$63.12^{cd}–25^{abcd}$	$64.12^{cd}–25$	$3263^{cd}–3276$	$54.12^{cd}–25$
63.25^{ef}	64.26^{ab}	3277^{ab}	54.26^{ab}
$63.26–27^{ab}$	$64.26^{cd}–27^{abcd}$	$3277^{cd}–3278$	$54.26^{cd}–27$
63.27^{cd}	64.27^{ef}	3279^{ab}	$54.27\frac{1}{2}$
$63.28–35^{ab}$	$64.28–35^{ab}$	$3279^{cd}–3286$	$54.28\frac{1}{2}–35\frac{1}{2}^{ab}$
63.35^{cd}	64.35^{cd}	3287	$54.35\frac{1}{2}^{cd}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
63. 36	64. 36	3288	54. 36$\frac{1}{2}$
64. 1-18^{abcd}	65. 1-18	3289-3306	54. 37$\frac{1}{2}$-54$\frac{1}{2}$
64. 18^{ef}	65. 19^{ab}	3307^{ab}	54. 55
64. 19^{ab}	65. 19^{cd}	3307^{cd}	54. 56^{ab}
64. 19^{cd}	65. 19^{ef}	3308	54. 56^{cd}
65. 1-2^{abcd}	66. 1-2	3309-3310	55. 1-2
65. 2^{ef}	66. 3^{ab}	3311^{ab}	55. 3^{ab}
65. 3^{ab}	66. 3^{cd}	3311^{cd}	55. 3^{cd}
65. 3^{cdef}	66. 4	3312	—
65. 4-18^{abcd}	66. 5-19	3313-3327	55. 4-18
65. 18^{ef}-19^{ab}	66. 20	3328	55. 19
65. 19^{cd}	66. 21^{ab}	3329	55. 19$\frac{1}{2}$
65. 20-37	66. 21^{cd}-39^{ab}	3330-3347	55. 20$\frac{1}{2}$-37$\frac{1}{2}$
352*	—	—	—
65. 38-41	66. 39^{cd}-43^{ab}	3348-3351	55. 38$\frac{1}{2}$-41$\frac{1}{2}$
65. 42^{ab}	66. 43^{cd}	3352^{ab}	55. 42
65. 42^{cdef}	66. 44	3352^{cd}-3353^{ab}	55. 43
65. 43-47	66. 45-49	3353^{cd}-3358^{ab}	55. 44-48
65. 48^{ab}	66. 50^{ab}	3358^{cd}	55. 48$\frac{1}{2}$
65. 48^{cd}	66. 50^{cd}	3359^{ab}	—
65. 49	66. 51	3359^{cd}-3360^{ab}	55. 49$\frac{1}{2}$
353*	—	—	55. 50
65. 50-63^{ab}	66. 52-65^{ab}	3360^{cd}-3373	55. 51-64^{ab}
65. 63^{cd}	66. 65^{cd}	3374	55. 64^{cd}
66. 1-3^{abcd}	67. 1-3	3375-3377	56. 1-3
66. 3^{ef}	67. 4^{ab}	3378^{ab}	56. 3$\frac{1}{2}$
66. 4-11^{ab}	67. 4^{cd}-11^{abcd}	3378^{cd}-3385	56. 4$\frac{1}{2}$-11$\frac{1}{2}$^{ab}
66. 11^{cd}	67. 11^{ef}	3386^{ab}	56. 11$\frac{1}{2}$^{cd}
66. 12-13^{ab}	67. 12-13^{ab}	3386^{cd}-3387	56. 12$\frac{1}{2}$-13$\frac{1}{2}$^{ab}
66. 13^{cd}	67. 13^{cd}	3388^{ab}	56. 15$\frac{1}{2}$^{cd}
66. 14^{ab}	67. 14^{ab}	3388^{cd}	56. 13$\frac{1}{2}$^{cd}
66. 14^{cd}	67. 14^{cd}	3389^{ab}	56. 14
66. 15^{ab}	67. 15^{ab}	3389^{cd}	—
66. 15^{cd}	67. 15^{cd}	3390^{ab}	56. 14$\frac{1}{2}$
66. 16^{ab}	67. 16^{ab}	3390^{cd}	56. 15$\frac{1}{2}$^{ab}
66. 16^{cd}	67. 16^{cd}	3391^{ab}	56. 16
66. 17-19^{ab}	67. 17-19^{ab}	3391^{cd}-3393	56. 17-19^{ab}
66. 19^{cd}	67. 19^{cd}	3394	56. 19^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
67. 1–8^{abcd}	68. 1–8	3395–3402	57. 1–8
67. 8^{ef}	68. 9^{ab}	3403^{ab}	57. 8½
67. 9–11^{abcd}	68. 9^{cd}–12^{ab}	3403^{cd}–3406^{ab}	57. 9½–11½
67. 11^{ef}	68. 12^{cd}	3406^{cd}	57. 12
67. 12–17	68. 13–18	3407–3412	57. 13–18
354*	68. 19^{ab}	3413^{ab}	—
355*	—	—	—
67. 18^{ab}	68. 19^{cd}	3413^{cd}	57. 18½
67. 18^{cd}–21^{ab}	68. 20–22^{abcd}	3414–3416	57. 19½–21½
67. 21^{cd}	68. 22^{ef}	3417	57. 22
67. 22–26^{ab}	68. 23–27^{ab}	3418–3422^{ab}	57. 23–27^{ab}
356*	—	—	—
67. 26^{cd}–33	68. 27^{cd}–34	3422^{cd}–3429	57. 27^{cd}–34
68. 1^{ab}	69. 1^{ab}	3430^{ab}	—
68. 1^{cd}–2^{ab}	69. 1^{cd}–2^{ab}	3430^{cd}–3431^{ab}	58. 1
68. 2^{cd}	69. 2^{cd}	3431^{cd}	58. 1½
68. 3–6^{abcd}	69. 3–6	3432–3435	58. 2½–5½
68. 6^{ef}–7^{ab}	69. 7	3436	58. 6½
357*	69. 8^{ab}	3437^{ab}	—
68. 7^{cd}	69. 8^{cd}	3437^{cd}	58. 7
68. 8–15	69. 9–16	3438–3445	58. 8–15
68. 16^{ab}	69. 17^{ab}	3446^{ab}	—
358*(subst. 16^{ab})	—	—	58. 16^{ab}
68. 16^{cd}	69. 17^{cd}	3446^{cd}	58. 16^{cd}
359*	—	—	—
68. 17–21	69. 18–22	3447–3451	58. 17–21
360*	—	—	—
361* (L. 1–2)	—	—	58. 22
362*	—	—	—
361* (L. 3–6)	—	—	58. 23–24
69. 1–33	70. 1–33	3452–3484	59. 1–33
70. 1–2^{ab}	71. 1–2^{ab}	3485–3486^{ab}	60. 1–2^{ab}
70. 2^{cd}	71. 2^{cd}	3486^{cd}	—
70. 3^{ab}	71. 3^{ab}	3487^{ab}	60. 2^{cd}
70. 3^{cd}	71. 3^{cd}	3487^{cd}	60. 2½
70. 3^{ef}	71. 4^{ab}	3488^{ab}	60. 3
70. 4^{abcd}	71. 4^{cd}–5^{ab}	3488^{cd}–3489^{ab}	60. 4
70. 4^{ef}	71. 5^{cd}	3489^{cd}	60. 4½

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
70. 5–25	71. 6–26	3490–3510	60. $5\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
70. 26^{ab}	71. 27^{ab}	3511^{ab}	60. 26
363*(subst. 26^{ab})	—	—	—
70. 26^{cd}–27^{ab}	71. 27^{cd}–28^{ab}	3511^{cd}–3512^{ab}	60. 27
70. 27^{cd}	71. 28^{cd}	3512^{cd}	60. $27\frac{1}{2}$
70. 28–30^{ab}	71. 29–31^{ab}	3513–3515^{ab}	60. $28\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
70. 30^{cd}	71. 31^{cd}	3515^{cd}	60. $31\frac{1}{2}^{ab}$
70. 31–33	71. 32–34	3516–3518	60. $32\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
70. 34^{ab}	71. 35^{ab}	3519^{ab}	60. $30\frac{1}{2}^{cd}$
70. 34^{cd}–35^{ab}	71. 35^{cd}–36^{ab}	3519^{cd}–3520^{ab}	60. $35\frac{1}{2}$
70. 35^{cd}	71. 36^{cd}	3520^{cd}	60. $31\frac{1}{2}^{cd}$
364*	—	—	—
70. 36–54	71. 37–55	3521–3539	60. $36\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
70. 55^{ab}	71. 56^{ab}	3540^{ab}	—
70. 55^{cd}	71. 56^{cd}	3540^{cd}	60. 55
70. 56	71. 57	3541	60. 56
71. 1–12	72. 1–12	3542–3553	61. 1–12
72. 1–5^{abcd}	73. 1–5	3554–3558	61. 13–17
72. 5^{ef}	73. 6^{ab}	3559^{ab}	61. 18^{ab}
72. 6^{abcd}	73. 6^{cd}–7^{ab}	3559^{cd}–3560^{ab}	61. 18^{cd}–19^{ab}
72. 6^{ef}	73. 7^{cd}	3560^{cd}	61. 19^{cd}
72. 7–31^{abcd}	73. 8–32	3561–3585	61. 20–44
72. 31^{ef}	73. 33^{ab}	3586^{ab}	61. 45^{ab}
365*	—	—	—
72. 32^{abcd}	73. 33^{cd}–34^{ab}	3586^{cd}–3587^{ab}	61. 45^{cd}–46^{ab}
72. 32^{ef}	73. 34^{cd}	3587^{cd}	61. 46^{cd}
72. 33^{abcd}	73. 35	3588	61. 47
72. 33^{ef}	73. 36^{ab}	3589^{ab}	61. $47\frac{1}{2}$
72. 34	73. 36^{cdef}	3589^{cd}–3590^{ab}	61. $48\frac{1}{2}$
72. 35^{ab}	73. 37^{ab}	3590^{cd}	61. $49\frac{1}{2}^{ab}$
72. 35^{cd}	73. 37^{cd}	3591	61. $49\frac{1}{2}^{cd}$
72. 36–44^{abcd}	73. 38–46	3592–3600	61. $50\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
366*	—	—	—
72. 44^{ef}	73. 47^{ab}	3601^{ab}	61. 59
367*	—	—	—
72. 45	73. 47^{cd}–48^{ab}	3601^{cd}–3602^{ab}	61. 60
72. 46^{ab}	73. 48^{cd}	3602^{cd}	61. $60\frac{1}{2}$
72. 46^{cd}	73. 49^{ab}	3603^{ab}	61. 61

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
72. 47	73. 49^{cd}–50^{ab}	3603^{cd}–3604^{ab}	61. 62
72. 48^{ab}	73. 50^{cd}	3604^{cd}	61. 62½
72. 48^{cd}	73. 51	3605	61. 63
73. 1–13^{abcd}	74. 1–13	3606–3618	61. 64–76
73. 13^{ef}	74. 14^{ab}	3619^{ab}	61. 76½
73. 14–15^{ab}	74. 14^{cd}–15	3619^{cd}–3620	61. 77½–78½^{ab}
73. 15^{cd}	74. 16	3621	61. 78½^{cd}
74. 1–12	75. 1–12	3622–3633	62. 1–12
74. 13^{ab}	75. 13^{ab}	3634^{ab}	62. 12½
74. 13^{cd}	75. 13^{cd}	3634^{cd}	62. 13
74. 14^{ab}	75. 14^{ab}	3635^{ab}	62. 14^{ab}
368*	75. 14^{cd}	3635^{cd}	—
74. 14^{cd}	75. 15^{ab}	3636^{ab}	62. 14^{cd}
74. 15^{ab}	75. 15^{cd}	3636^{cd}	62. 14½
74. 15^{cd}	75. 16^{ab}	3637^{ab}	62. 15
369*	—	—	62. 16^{ab}
74. 16–17	75. 16^{cd}–18^{ab}	3637^{cd}–3639^{ab}	—
74. 18–19^{ab}	75. 18^{cd}–19	3639^{cd}–3640	62. 16^{cd}–17
74. 19^{cd}	75. 20^{ab}	3641^{ab}	62. 17½
74. 20	75. 20^{cdef}	3641^{cd}–3642^{ab}	62. 18½
74. 21–22^{ab}	75. 21–22^{ab}	3642^{cd}–3643	62. 19½–20½^{ab}
74. 22^{cd}	75. 22^{cd}	3644^{ab}	62. 20½^{cd}
370*(subst. 22^{cd})	—	—	—
74. 23	75. 23	3644^{cd}–3645^{ab}	62. 21½
74. 24^{ab}	—	3646^{cd}	62. 22½^{ab}
74. 24^{cd}	75. 25^{ab}	3647^{ab}	62. 22½^{cd}
74. 25	75. 25^{cdef}	3647^{cd}–3648^{ab}	62. 23½
74. 26	75. 26	3648^{cd}–3649^{ab}	62. 24½
74. 27^{ab}	75. 24^{ab}	3645^{cd}	62. 25½^{ab}
74. 27^{cd}	75. 24^{cd}±27^{ab}	3646^{ab}±3649^{cd}	62. 25½^{cd}
74. 27^{ef}	75. 27^{cd}	3650^{ab}	62. 26
74. 28–32^{abcd}	75. 28–32	3650^{cd}–3655^{ab}	62. 27–31
74. 32^{ef}	75. 33^{ab}	3655^{cd}	62. 32^{ab}
74. 33–34^{abcd}	75. 33^{cd}–35^{ab}	3656–3657	62. 32^{cd}–34^{ab}
74. 34^{ef}	75. 35^{cd}	3658^{ab}	62. 34^{cd}
74. 35–37^{abcd}	75. 36–38	3658^{cd}–3661^{ab}	62. 35–37
74. 37^{ef}	75. 39^{ab}	3661^{cd}	62. 37½
74. 38^{ab}	75. 39^{cd}	3662^{ab}	62. 38

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
74. 38^{cdef}	75. 40	3662^{cd}–3663^{ab}	62. 39
74. 39^{ab}	75. 41^{ab}	3663^{cd}	62. 40^{ab}
74. 39^{cd}	75. 41^{cd}	3664	62. 40^{cd}
75. 1–31	76. 1–31	3665–3695	63. 1–31
76. 1–4	77. 1–4	3696–3699	64. 1–4
76. 5^{ab}	77. 5^{ab}	3700^{ab}	64. $4\frac{1}{2}$
76. 5^{cd}–6^{ab}	77. 5^{cd}–6^{ab}	3700^{cd}–3701^{ab}	64. $5\frac{1}{2}$
76. 6^{cd}	77. 6^{cd}	3701^{cd}	64. 6
76. 7–14	77. 7–14	3702–3709	64. 7–14
371*	—	—	64. 15
76. 15–16	77. 15–16	3710–3711	64. 16–17
76. 17^{ab}	77. 17^{ab}	3712^{ab}	64. $17\frac{1}{2}$
372*	—	—	64. $18\frac{1}{2}^{ab}$
76. 17^{cd}–20^{abcd}	77. 17^{cd}–20	3712^{cd}–3715	64. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
76. 20^{ef}	77. 21^{ab}	3716^{ab}	64. 22
76. 21–22	77. 21^{cd}–23^{ab}	3716^{cd}–3718^{ab}	64. 23–24
76. 23^{ab}	77. 23^{cd}	3718^{cd}	64. $24\frac{1}{2}$
76. 23^{cd}	77. 24^{ab}	3719^{ab}	64. 25
76. 24–28	77. 24^{cd}–29^{ab}	3719^{cd}–3724^{ab}	64. 26–30
76. 29	77. 29^{cdef}	3724^{cd}–3725^{ab}	64. 31
76. 30^{ab}	77. 30^{ab}	3725^{cd}	64. 32^{ab}
76. 30^{cd}	77. 30^{cd}	3726	64. 32^{cd}
76. 31–35	77. 31–35	3727–3731	64. 33–37
77. 1^{ab}	78. 1^{ab}	3732^{ab}	65. 1^{ab}
373* (subst. 1^{ab})	—	—	—
77. 1^{cd}–3^{ab}	78. 1^{cd}–3^{ab}	3732^{cd}–3734^{ab}	65. 1^{cd}–3^{ab}
374* (subst. 3^{ab})	—	—	—
77. 3^{cd}–6^{abcd}	78. 3^{cd}–6	3734^{cd}–3737	65. 3^{cd}–6
77. 6^{ef}–7	78. 7–8^{ab}	3738–3739^{ab}	65. 7–8^{ab}
375*	78. 8^{cd}	3739^{cd}	—
77. 8^{ab}	78. 9^{ab}	3740^{ab}	65. 8^{cd}
77. 8^{cd}	78. 9^{cd}	3740^{cd}	65. $8\frac{1}{2}$
77. 9–24	78. 10–25	3741–3756	65. $9\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
78. 1–2^{ab}	79. 1–2^{ab}	3757–3758^{ab}	65. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
78. 2^{cd}	79. 2^{cd}	3758^{cd}	65. $27\frac{1}{2}^{ab}$
78. 3^{ab}	79. 3^{ab}	3759^{ab}	65. $26\frac{1}{2}^{cd}$
78. 3^{cd}–6^{ab}	79. 3^{cd}–6^{ab}	3759^{cd}–3762^{ab}	65. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
376*	79. 6^{cd}	3762^{cd}	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
$78.\ 6^{cd}–8^{ab}$	$79.\ 7–8^{abcd}$	3763–3764	$65.\ 30\frac{1}{2}^{cd}–32\frac{1}{2}^{ab}$
$78.\ 8^{cd}$	$79.\ 8^{ef}$	3765^{ab}	$65.\ 32\frac{1}{2}^{cd}$
78. 9–12	79. 9–12	$3765^{cd}–3769^{ab}$	$65.\ 33\frac{1}{2}–36\frac{1}{2}$
78. 13	79. 13	$3769^{cd}–3770^{ab}$	$65.\ 37\frac{1}{2}\pm39\frac{1}{2}$
78. 14	79. 14	$3770^{cd}–3771^{ab}$	$65.\ 40\frac{1}{2}$
78. 15	79. 15	$3771^{cd}–3772^{ab}$	$65.\ 38\frac{1}{2}$
$78.\ 16–26^{ab}$	$79.\ 16–26^{ab}$	$3772^{cd}–3782$	$65.\ 41\frac{1}{2}–51\frac{1}{2}^{ab}$
$78.\ 26^{cd}$	$79.\ 26^{cd}$	3783	$65.\ 51\frac{1}{2}^{cd}$
78. 27	79. 27	3784	$65.\ 52\frac{1}{2}$
79. 1–9	80. 1–9	3785–3793	$65.\ 53\frac{1}{2}–61\frac{1}{2}$
377* (subst. 9^{cd})	—	—	—
79. 10–17	80. 10–17	3794–3801	$65.\ 62\frac{1}{2}–69\frac{1}{2}$
$80.\ 1–5^{abcd}$	81. 1–5	3802–3806	66. 1–5
$80.\ 5^{ef}$	$81.\ 6^{ab}$	3807^{ab}	$66.\ 5\frac{1}{2}$
80. 6	$81.\ 6^{cd}$	3807^{cd}	66. 6
378*	—	—	—
$80.\ 7^{abcd}$	81. 7	3808	66. 7
$80.\ 7^{ef}$	$81.\ 8^{ab}$	3809^{ab}	$66.\ 7\frac{1}{2}$
$80.\ 8–11^{ab}$	$81.\ 8^{cd}–11^{abcd}$	$3809^{cd}–3812$	$66.\ 8\frac{1}{2}–11\frac{1}{2}^{ab}$
$80.\ 11^{cd}$	$81.\ 11^{ef}$	3813	$66.\ 11\frac{1}{2}^{cd}$
$80.\ 12–13^{ab}$	$81.\ 12–13^{ab}$	$3814–3815^{ab}$	$66.\ 12\frac{1}{2}–13\frac{1}{2}^{ab}$
379*	—	—	—
$80.\ 13^{cd}–14$	$81.\ 13^{cd}–14$	$3815^{cd}–3816$	$66.\ 13\frac{1}{2}^{cd}–14\frac{1}{2}$
380*	—	—	—
$80.\ 15–16^{abcd}$	81. 15–16	3817–3818	$66.\ 15\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}$
$80.\ 16^{ef}$	$81.\ 17^{ab}$	3819^{ab}	66. 17
$80.\ 17^{abcd}$	$81.\ 17^{cd}–18^{ab}$	$3819^{cd}–3820^{ab}$	66. 18
$80.\ 17^{ef}$	$81.\ 18^{cd}$	3820^{cd}	$66.\ 18\frac{1}{2}$
80. 18	81. 19	3821	$66.\ 19\frac{1}{2}$
381* (subst. 18^{cd})	—	—	—
80. 19–29	81. 20–30	3822–3832	$66.\ 20\frac{1}{2}–30\frac{1}{2}$
382*	—	—	—
$80.\ 30–33^{abcd}$	81. 31–34	3833–3836	$66.\ 31\frac{1}{2}–34\frac{1}{2}$
$80.\ 33^{ef}$	$81.\ 35^{ab}$	3837^{ab}	$66.\ 35\frac{1}{2}^{ab}$
80. 34–35	81. 37–38	3839–3840	$66.\ 37\frac{1}{2}–38\frac{1}{2}$
$80.\ 36^{ab}$	$81.\ 35^{cd}$	3837^{cd}	$66.\ 35\frac{1}{2}^{cd}$
$80.\ 36^{cdef}$	81. 36	3838	$66.\ 36\frac{1}{2}$
$80.\ 37–43^{abcd}$	$81.\ 39–45^{abcd}$	3841–3847	$66.\ 39\frac{1}{2}–45\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
74. 38^{cdef}	75. 40	3662^{cd}–3663^{ab}	62. 39
74. 39^{ab}	75. 41^{ab}	3663^{cd}	62. 40^{ab}
74. 39^{cd}	75. 41^{cd}	3664	62. 40^{cd}
75. 1–31	76. 1–31	3665–3695	63. 1–31
76. 1–4	77. 1–4	3696–3699	64. 1–4
76. 5^{ab}	77. 5^{ab}	3700^{ab}	64. $4\frac{1}{2}$
76. 5^{cd}–6^{ab}	77. 5^{cd}–6^{ab}	3700^{cd}–3701^{ab}	64. $5\frac{1}{2}$
76. 6^{cd}	77. 6^{cd}	3701^{cd}	64. 6
76. 7–14	77. 7–14	3702–3709	64. 7–14
371*	—	—	64. 15
76. 15–16	77. 15–16	3710–3711	64. 16–17
76. 17^{ab}	77. 17^{ab}	3712^{ab}	64. $17\frac{1}{2}$
372*	—	—	64. $18\frac{1}{2}^{ab}$
76. 17^{cd}–20^{abcd}	77. 17^{cd}–20	3712^{cd}–3715	64. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
76. 20^{ef}	77. 21^{ab}	3716^{ab}	64. 22
76. 21–22	77. 21^{cd}–23^{ab}	3716^{cd}–3718^{ab}	64. 23–24
76. 23^{ab}	77. 23^{cd}	3718^{cd}	64. $24\frac{1}{2}$
76. 23^{cd}	77. 24^{ab}	3719^{ab}	64. 25
76. 24–28	77. 24^{cd}–29^{ab}	3719^{cd}–3724^{ab}	64. 26–30
76. 29	77. 29^{cdef}	3724^{cd}–3725^{ab}	64. 31
76. 30^{ab}	77. 30^{ab}	3725^{cd}	64. 32^{ab}
76. 30^{cd}	77. 30^{cd}	3726	64. 32^{cd}
76. 31–35	77. 31–35	3727–3731	64. 33–37
77. 1^{ab}	78. 1^{ab}	3732^{ab}	65. 1^{ab}
373* (subst. 1^{ab})	—	—	—
77. 1^{cd}–3^{ab}	78. 1^{cd}–3^{ab}	3732^{cd}–3734^{ab}	65. 1^{cd}–3^{ab}
374* (subst. 3^{ab})	—	—	—
77. 3^{cd}–6^{abcd}	78. 3^{cd}–6	3734^{cd}–3737	65. 3^{cd}–6
77. 6^{ef}–7	78. 7–8^{ab}	3738–3739^{ab}	65. 7–8^{ab}
375*	78. 8^{cd}	3739^{cd}	—
77. 8^{ab}	78. 9^{ab}	3740^{ab}	65. 8^{cd}
77. 8^{cd}	78. 9^{cd}	3740^{cd}	65. $8\frac{1}{2}$
77. 9–24	78. 10–25	3741–3756	65. $9\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
78. 1–2^{ab}	79. 1–2^{ab}	3757–3758^{ab}	65. $25\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
78. 2^{cd}	79. 2^{cd}	3758^{cd}	65. $27\frac{1}{2}^{ab}$
78. 3^{ab}	79. 3^{ab}	3759^{ab}	65. $26\frac{1}{2}^{cd}$
78. 3^{cd}–6^{ab}	79. 3^{cd}–6^{ab}	3759^{cd}–3762^{ab}	65. $27\frac{1}{2}^{cd}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
376*	79. 6^{cd}	3762^{cd}	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
78. 6^{cd}–8^{ab}	79. 7–8^{abcd}	3763–3764	65. $30\frac{1}{2}^{cd}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
78. 8^{cd}	79. 8^{ef}	3765^{ab}	65. $32\frac{1}{2}^{cd}$
78. 9–12	79. 9–12	3765^{cd}–3769^{ab}	65. $33\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
78. 13	79. 13	3769^{cd}–3770^{ab}	65. $37\frac{1}{2} \pm 39\frac{1}{2}$
78. 14	79. 14	3770^{cd}–3771^{ab}	65. $40\frac{1}{2}$
78. 15	79. 15	3771^{cd}–3772^{ab}	65. $38\frac{1}{2}$
78. 16–26^{ab}	79. 16–26^{ab}	3772^{cd}–3782	65. $41\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
78. 26^{cd}	79. 26^{cd}	3783	65. $51\frac{1}{2}^{cd}$
78. 27	79. 27	3784	65. $52\frac{1}{2}$
79. 1–9	80. 1–9	3785–3793	65. $53\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}$
377* (subst. 9^{cd})	—	—	—
79. 10–17	80. 10–17	3794–3801	65. $62\frac{1}{2}$–$69\frac{1}{2}$
80. 1–5^{abcd}	81. 1–5	3802–3806	66. 1–5
80. 5^{ef}	81. 6^{ab}	3807^{ab}	66. $5\frac{1}{2}$
80. 6	81. 6^{cd}	3807^{cd}	66. 6
378*	—	—	—
80. 7^{abcd}	81. 7	3808	66. 7
80. 7^{ef}	81. 8^{ab}	3809^{ab}	66. $7\frac{1}{2}$
80. 8–11^{ab}	81. 8^{cd}–11^{abcd}	3809^{cd}–3812	66. $8\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}^{ab}$
80. 11^{cd}	81. 11^{ef}	3813	66. $11\frac{1}{2}^{cd}$
80. 12–13^{ab}	81. 12–13^{ab}	3814–3815^{ab}	66. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}^{ab}$
379*	—	—	—
80. 13^{cd}–14	81. 13^{cd}–14	3815^{cd}–3816	66. $13\frac{1}{2}^{cd}$–$14\frac{1}{2}$
380*	—	—	—
80. 15–16^{abcd}	81. 15–16	3817–3818	66. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
80. 16^{ef}	81. 17^{ab}	3819^{ab}	66. 17
80. 17^{abcd}	81. 17^{cd}–18^{ab}	3819^{cd}–3820^{ab}	66. 18
80. 17^{ef}	81. 18^{cd}	3820^{cd}	66. $18\frac{1}{2}$
80. 18	81. 19	3821	66. $19\frac{1}{2}$
381*(subst. 18^{cd})	—	—	—
80. 19–29	81. 20–30	3822–3832	66. $20\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
382*	—	—	—
80. 30–33^{abcd}	81. 31–34	3833–3836	66. $31\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
80. 33^{ef}	81. 35^{ab}	3837^{ab}	66. $35\frac{1}{2}^{ab}$
80. 34–35	81. 37–38	3839–3840	66. $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
80. 36^{ab}	81. 35^{cd}	3837^{cd}	66. $35\frac{1}{2}^{cd}$
80. 36^{cdef}	81. 36	3838	66. $36\frac{1}{2}$
80. 37–43^{abcd}	81. 39–45^{abcd}	3841–3847	66. $39\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
80. 43^{ef}	81. 45^{ef}	3848^{ab}	66. 46
80. 44–45^{ab}	81. 46–47^{ab}	3848^{cd}–3849	66. 47–48^{ab}
80. 45^{cd}	81. 47^{cd}	3850	66. 48^{cd}
App. I (Nos. 9, 9A and 9B)	—	—	Adhys. 67–71
81. 1–6	82. 1–6	3851–3856	72. 1–6
383*	82. 7^{ab}	3857^{ab}	—
81. 7–8	82. 7^{cd}–9^{ab}	3857^{cd}–3859^{ab}	72. 7–8
81. 9^{ab}	82. 9^{cd}	3859^{cd}	72. $8\frac{1}{2}$
81. 9^{cdef}	82. 10	3860	72. $9\frac{1}{2}$
81. 10–19^{abcd}	82. 11–20	3861–3870	72. $10\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
81. 19^{ef}	82. 21^{ab}	3871^{ab}	72. $20\frac{1}{2}^{ab}$
81. 20–21^{ab}	82. 21^{cd}–22	3871^{cd}–3872	72. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
81. 21^{cd}	82. 23^{ab}	3873^{ab}	72. 22
81. 22	82. 23^{cdef}	3873^{cd}–3874^{ab}	72. 23
81. 23^{ab}	82. 24^{ab}	3874^{cd}	72. 24^{ab}
81. 23^{cd}	82. 24^{cd}	3875	72. 24^{cd}
81. 24–26	82. 25–27	3876–3878	72. 25–27
82. 1–8^{abcd}	83. 1–8	3879–3886	73. 1–8
82. 8^{ef}	83. 9^{ab}	3887^{ab}	73. $8\frac{1}{2}$
82. 9–11^{abcd}	83. 9^{cd}–12^{ab}	3887^{cd}–3890^{ab}	73. $9\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
82. 11^{ef}	83. 12^{cd}	3890^{cd}	73. 12
82. 12–13	83. 13–14	3891–3892	73. 13–14
82. 14^{ab}	83. 15^{ab}	3893^{ab}	73. $14\frac{1}{2}$
82. 14^{cd}–15	83. 15^{cd}–16	3893^{cd}–3894	73. $15\frac{1}{2}$; 16
82. 16–20^{abcd}	83. 17–21	3895–3899	73. 17–21
82. 20^{ef}	83. 22^{ab}	3900^{ab}	73. 22^{ab}
82. 21–22^{ab}	83. 22^{cd}–23	3900^{cd}–3901	73. 22^{cd}–23
82. 22^{cd}	83. 24^{ab}	3902^{ab}	73. $23\frac{1}{2}$
82. 23–26	83. 24^{cd}–28^{ab}	3902^{cd}–3906^{ab}	73. $24\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
82. 27^{ab}	83. 28^{cd}	3906^{cd}	73. 28
82. 27^{cd}–31^{ab}	83. 29–32	3907–3910	73. 29–32
82. 31^{cd}	83. 33	3911	73. $32\frac{1}{2}$
82. 32–38^{abcd}	83. 34–40	3912–3918	73. $33\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
82. 38^{ef}	83. 41^{ab}	3919^{ab}	73. 40
82. 39	83. 41^{cd}–42^{ab}	3919^{cd}–3920^{ab}	73. 41
384*	83. 42^{cd}	3920^{cd}	—
82. 40^{abcd}	83. 43	3921	73. 42

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
82. 40^{ef}	83. 44^{ab}	3922^{ab}	73. $42\frac{1}{2}$
82. 41^{ab}	83. 44^{cd}	3922^{cd}	73. $43\frac{1}{2}^{ab}$
82. 41^{cd}	83. 45	3923	73. $43\frac{1}{2}^{cd}$
82. $42–43^{abcd}$	83. 46–47	3924–3925	73. $44\frac{1}{2}–45\frac{1}{2}$
82. 43^{ef}	83. 48^{ab}	3926^{ab}	73. 46
82. 44^{abcd}	83. $48^{cd}–49^{ab}$	$3926^{cd}–3927^{ab}$	73. 47
82. 44^{ef}	83. 49^{cd}	3927^{cd}	73. $47\frac{1}{2}$
82. $45–46^{ab}$	83. $50–51^{ab}$	$3928–3929^{ab}$	73. $48\frac{1}{2}–49\frac{1}{2}^{ab}$
82. 46^{cd}	83. 51^{cd}	3929^{cd}	—
82. 47^{ab}	83. 52^{ab}	3930^{ab}	73. $49\frac{1}{2}^{cd}$
82. 47^{cd}	83. 52^{cd}	3930^{cd}	73. 50
385*	—	—	—
386*	—	—	—
83. $1–2^{a}$	84. $1–2^{a}$	$3931–3932^{a}$	74. $1–2^{a}$
83. 2^{bc}	—	—	74. 2^{bc}
83. 2^{d}	84. 2^{b}	3932^{b}	74. 2^{d}
83. 2^{ef}	84. 2^{cd}	3932^{cd}	74. $2\frac{1}{2}$
83. 3–4	84. 3–4	3933–3934	74. $3\frac{1}{2}–4\frac{1}{2}$
387* (subst. 4^{cd})	—	—	—
83. $5–17^{abcd}$	84. 5–17	3935–3947	74. $5\frac{1}{2}–17\frac{1}{2}$
83. 17^{ef}	84. 18^{ab}	3948^{ab}	74. 18
83. $18–35^{abcd}$	84. $18^{cd}–36^{ab}$	$3948^{cd}–3966^{ab}$	74. 19–36
83. 35^{ef}	84. 36^{cd}	3966^{cd}	—
388* (subst. 35^{ef})	—	—	74. $36\frac{1}{2}$
389* (L. 1–8)	84. $37–40^{abcd}$	3967–3970	—
389* (L. 9)	84. 40^{ef}	3971	—
389* (L. 10–39)	84. 41–55	3972–3986	—
83. $36–41^{abcd}$	84. 56–61	3987–3992	74. $37\frac{1}{2}–42\frac{1}{2}$
83. 41^{ef}	84. 62^{ab}	3993^{ab}	74. 43
83. $42–43^{abcd}$	84. $62^{cd}–64^{ab}$	$3993^{cd}–3995^{ab}$	74. 44–45
83. $43^{ef}–44^{ab}$	84. $64^{cd}–65^{ab}$	$3995^{cd}–3996^{ab}$	74. 46
83. 44^{cd}	84. 65^{cd}	3996^{cd}	74. $46\frac{1}{2}$
83. 45^{abcd}	84. 66	3997	74. $47\frac{1}{2}$
83. 45^{e}	84. 67^{a}	3998^{a}	74. 48^{a}
390* (L. 1–8)	84. $67^{b}–70^{abcd}$	$3998^{b}–4001$	—
390* (L. 9)	84. 70^{e}	4002^{a}	—
83. 45^{f}	84. 70^{f}	4002^{b}	74. 48^{b}
83. 46	84. 71	$4002^{cd}–4003^{ab}$	74. 49

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
83. 47–49^{ab}	84. 72–74^{ab}	4003^{cd}–4005	—
83. 49^{cd}	84. 74^{cd}	4006^{ab}	74. 49½
83. 50–57^{ab}	84. 75–82^{ab}	4006^{cd}–4013	74. 50½–57½^{ab}
83. 57^{cd}	84. 82^{cd}	4014	74. 57½^{cd}
391*	—	—	—
84. 1–21^{abcd}	85. 1–21	4015–4035	74. 58½–78½
84. 21^{ef}	85. 22^{ab}	4036^{ab}	74. 79
84. 22^{abcd}	85. 22^{cd}–23^{ab}	4036^{cd}–4037^{ab}	74. 80
84. 22^{ef}	85. 23^{cd}	4037^{cd}	74. 80½
84. 23^{ab}	85. 24^{ab}	4038^{ab}	74. 81
84. 23^{cd}	85. 24^{cd}	4038^{cd}	74. 81½
84. 24–25	85. 25–26	4039–4040	74. 82½–83½
84. 26^{ab}	85. 27^{ab}	4041^{ab}	74. 84
84. 26^{cd}	85. 27^{cd}	4041^{cd}	74. 84½
84. 27–31^{abcd}	85. 28–32	4042–4046	74. 85½–89½
84. 31^{ef}	85. 33^{ab}	4047^{ab}	74. 90
84. 32–33	85. 33^{cd}–35^{ab}	4047^{cd}–4049^{ab}	74. 91–92
84. 34^{ab}	85. 35^{cd}	4049^{cd}	74. 92½
84. 34^{cd}–35^{ab}	85. 36^{abcd}	4050	74. 93½
84. 35^{cd}	85. 36^{ef}	4051^{ab}	74. 94
392*	—	—	—
84. 36^{ab}	85. 37^{ab}	4051^{cd}	74. 95^{ab}
84. 36^{cd}	85. 37^{cd}	4052	74. 95^{cd}
84. 37^{abcd}	85. 38	4053	74. 96
84. 37^{ef}	85. 39^{ab}	4054^{ab}	74. 96½
84. 38–39	85. 39^{cd}–41^{ab}	4054^{cd}–4056^{ab}	74. 97½–98½
84. 40^{ab}	85. 41^{cd}	4056^{cd}	74. 99
84. 40^{cd}	85. 42^{ab}	4057^{ab}	74. 99½
84. 41^{ab}	85. 42^{cd}	4057^{cd}	74. 100½^{ab}
393*	—	—	—
84. 41^{cd}–44^{abcd}	85. 43–46^{ab}	4058–4061^{ab}	74. 100½^{cd}–103½
84. 44^{ef}–46^{abcd}	85. 46^{cd}–48	4061^{cd}–4063	74. 104½–106½^{ab}
84. 46^{ef}	85. 49	4064	74. 106½^{cd}
84. 47–56^{abcd}	85. 50–59	4065–4074	74. 107½–116½
84. 56^{ef}	85. 60^{ab}	4075^{ab}	74. 117
84. 57^{abcd}	85. 60^{cd}–61^{ab}	4075^{cd}–4076^{ab}	74. 118
84. 57^{ef}	85. 61^{cd}	4076^{cd}	74. 119^{ab}
84. 58–59^{ab}	85. 62–63^{ab}	4077–4078	74. 119^{cd}–120

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
84. 59^{cd}	85. 63^{cd}	4078^{cd}	74. 120½
84. 60–62	85. 64–66	4079–4081	74. 121½–123½
84. 63	85. 67	4082	74. 125
84. 64–66^{abcd}	85. 68–70	4083–4085	74. 127½–129½
84. 66^{ef}	85. 71^{ab}	4086^{ab}	74. 130½^{ab}
84. 67^{ab}	85. 71^{cd}	4086^{cd}	74. 130½^{cd}
84. 67^{cd}	85. 71^{ef}	4087	74. 131
84. 68–70^{abcd}	85. 72–74	4088–4090	74. 132–134
84. 70^{ef}	85. 75^{ab}	4091^{ab}	74. 134½
84. 71	85. 75^{cd}–76^{ab}	4091^{cd}–4092^{ab}	74. 135½
84. 72^{ab}	85. 76^{cd}	4092^{cd}	74. 136
84. 72^{cd}	85. 76^{ef}	4093^{ab}	74. 124
84. 72^{ef}	85. 77^{ab}	4093^{cd}	74. 125½
84. 73	85. 77^{cd}–78^{ab}	4094	74. 126½
84. 74^{abcd}	85. 78^{cd}–79^{ab}	4095	74. 144
84. 74^{ef}	85. 79^{cd}	4096^{ab}	74. 144½
84. 75–78^{ab}	85. 80–83^{ab}	4096^{cd}–4099	74. 137–140^{ab}
84. 78^{cd}–79^{ab}	85. 83^{cd}–84^{ab}	4100	74. 141
84. 79^{cd}–80^{ab}	85. 85^{cd}–86^{ab}	4102	74. 142
84. 80^{cd}	85. 86^{cd}	4103	74. 143^{ab}
84. 81^{ab}	85. 84^{cd}	4101^{ab}	74. 143^{cd}
84. 81^{cd}	85. 85^{ab}	4101^{cd}	74. 140^{cd}
85. 1–2	85. 87–88	4104–4105	74. 145½–146½
85. 3^{ab}	85. 89^{ab}	4106^{ab}	74. 147
85. 3^{cd}–4	85. 89^{cd}–90	4106^{cd}–4107	74. 148–149^{ab}
394*(subst. 4)	—	—	—
85. 5–6^{ab}	85. 91–92^{ab}	4108–4109^{ab}	74. 149^{cd}–150
85. 6^{cd}	85. 92^{cd}	4109^{cd}	74. 150½
85. 6^{ef}	85. 93^{ab}	4110^{ab}	74. 151
395*(L. 1–3)	85. 93^{cd}–94	4110^{cd}–4111	—
396*	—	—	—
395*(L. 4–7)	85. 95–96	4112–4113	—
85. 7	85. 97	4114	74. 152
85. 8^{ab}	85. 98^{ab}	4115^{ab}	74. 152½
85. 8^{cd}	85. 98^{cd}	4115^{cd}	74. 153
85. 9–13	85. 99–103	4116–4120	74. 154–158
85. 14^{ab}	85. 104^{ab}	4121^{ab}	74. 158½
85. 14^{cd}–15	85. 104^{cd}–105	4121^{cd}–4122	74. 159½–160½^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
85. 16^{ab}	85. 106^{ab}	4123^{ab}	—
85. 16^{cd}-17^{abcd}	85. 106^{cd}-107	4123^{cd}-4124	74. 160$\frac{1}{2}^{cd}$-161$\frac{1}{2}$
85. 17^{ef}	85. 108^{ab}	4125^{ab}	74. 162
85. 18^{abcd}	85. 108^{cd}-109^{ab}	4125^{cd}-4126^{ab}	74. 163
85. 18^{ef}-19^{ab}	85. 109^{cd}-110^{ab}	4126^{cd}-4127^{ab}	74. 164
85. 19^{cd}	85. 110^{cd}	4127^{cd}	74. 164$\frac{1}{2}$
85. 20-24	85. 111-115	4128-4132	74. 165$\frac{1}{2}$-169$\frac{1}{2}$
85. 25^{ab}	85. 116^{ab}	4133^{ab}	74. 170
85. 25^{cd}-26^{ab}	85. 116^{cd}-117^{ab}	4133^{cd}-4134^{ab}	74. 171
85. 26^{cd}	85. 117^{cd}	4134^{cd}	74. 171$\frac{1}{2}$
85. 27^{ab}	85. 118^{ab}	4135^{ab}	74. 172$\frac{1}{2}^{ab}$
85. 27^{cd}-28^{ab}	85. 118^{cd}-119^{ab}	4135^{cd}-4136^{ab}	—
85. 28^{cd}-31^{abcd}	85. 119^{cd}-122	4136^{cd}-4139	74. 172$\frac{1}{2}^{cd}$-175$\frac{1}{2}$
85. 31^{ef}	85. 123^{ab}	4140^{ab}	74. 176
85. 32-34^{abcd}	85. 123^{cd}-126^{ab}	4140^{cd}-4143^{ab}	74. 177-179
85. 34^{ef}	85. 126^{cd}	4143^{cd}	74. 180^{ab}
85. 35^{ab}	85. 127^{ab}	4144^{ab}	74. 180^{cd}
85. 35^{cd}	85. 127^{cd}	4144^{cd}	74. 180$\frac{1}{2}$
85. 36^{ab}	85. 128^{ab}	4145^{ab}	74. 181
85. 36^{cd}-39^{ab}	85. 128^{cd}-131^{ab}	4145^{cd}-4148^{ab}	74. 182-184
85. 39^{cd}	85. 131^{cd}	4148^{cd}	74. 184$\frac{1}{2}$
85. 40-45	85. 132-137	4159-4154	74. 185$\frac{1}{2}$-190$\frac{1}{2}$
85. 46^{ab}	85. 138^{ab}	4155^{ab}	74. 191
85. 46^{cd}	85. 138^{cd}	4155^{cd}	74. 191$\frac{1}{2}$
85. 47-49^{ab}	85. 139-141^{ab}	4156-4158^{ab}	74. 192$\frac{1}{2}$-194$\frac{1}{2}^{ab}$
85. 49^{cd}	85. 141^{cd}	4158^{cd}	—
397*(subst. 49^{cd})	—	—	74. 194$\frac{1}{2}^{cd}$
85. 50-52	85. 142-144	4159-4161	74. 195$\frac{1}{2}$-197$\frac{1}{2}$
398*	85. 145	4162	—
85. 53-56^{ab}	85. 146-149^{ab}	4163-4166^{ab}	74. 198$\frac{1}{2}$-201$\frac{1}{2}^{ab}$
399*	85. 149^{cd}-150^{ab}	4166^{cd}-4167^{ab}	—
85. 56^{cd}	85. 150^{cd}	4167^{cd}	74. 201$\frac{1}{2}^{cd}$
85. 57^{ab}	85. 151^{ab}	4168^{ab}	74. 202
85. 57^{cd}-58^{ab}	85. 151^{cd}-152^{ab}	4168^{cd}-4169^{ab}	74. 203
400*	—	—	74. 204^{ab}
85. 58^{cd}-67	85. 152^{cd}-161	4169^{cd}-4178	74. 204^{cd}-213
401*	85. 162-165	4179-4182	—
85. 68-70	85. 166-168	4183-4185	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
402*(for 68–70)	—	—	74. 214–215
86. 1–17^{abcd}	86. 1–17	4186–4202	75. 1–17
86. 17^{ef}–19^{ab}	86. 18–19	4203–4204	75. 18–19
86. 19^{cd}	86. 20^{ab}	4205^{ab}	75. 19½
86. 20–24^{abcd}	86. 20^{cd}–25^{ab}	4205^{cd}–4210^{ab}	75. 20½–24½
86. 24^{ef}–25	86. 25^{cd}–26	4210^{cd}–4211	75. 25½–26½^{ab}
403*	—	—	—
86. 26^{ab}	86. 27^{ab}	4212^{ab}	75. 26½^{cd}
86. 26^{cd}	86. 27^{cd}	4212^{cd}	75. 27
86. 27–34	86. 28–35	4213–4220	75. 28–35
87. 1–6	87. 1–6	4221–4226	76. 1–6
87. 7^{ab}	87. 7^{ab}	4227^{ab}	76. 6½
404* (L. 1)	—	—	76. 7
404* (L. 2)	—	—	76. 7½
404* (L. 3)	—	—	76. 8
404* (L. 4)	—	—	76. 8½
87. 7^{cd}	87. 7^{cd}	4227^{cd}	76. 9
87. 8–15	87. 8–15	4228–4235	76. 10–17
87. 16^{ab}	87. 16^{ab}	4236^{ab}	76. 17½
87. 16^{cd}–17^{ab}	87. 16^{cd}–17^{ab}	4236^{cd}–4237^{ab}	76. 18½
405*(subst. 17^{ab})	—	—	—
87. 17^{cd}	87. 17^{cd}	4237^{cd}	76. 19
87. 18–19	87. 18–19	4238–4239	76. 20–21
88. 1–5	88. 1–5	4240–4244	77. 1–5
88. 6–8^{ab}	88. 6–8^{ab}	4245–4247^{ab}	—
88. 8^{cd}	88. 8^{cd}	4247^{cd}	77. 5½
88. 9–14^{ab}	88. 9–14^{ab}	4248–4253^{ab}	77. 6½–11½^{ab}
406*	—	—	—
88. 14^{cd}–15	88. 14^{cd}–15	4253^{cd}–4254	77. 11½^{cd}–12½
89. 1–7^{ab}	89. 1–7^{ab}	4255–4261^{ab}	77. 13½–19½^{ab}
407* (for 6^{a}–7^{b})	—	—	—
89. 7^{cd}–11^{ab}	89. 7^{cd}–11^{ab}	4261^{cd}–4265^{ab}	77. 19½^{cd}–23½^{ab}
89. 11^{cd}–12	89. 11^{cd}–12	4265^{cd}–4266	—
408*(for 11^{c}–12^{d})			77. 23½^{cd}
408* (L. 1)	—	—	77. 24
408* (L. 2)	—	—	77. 25–27
89. 13–15	89. 13–15	4267–4269	
90. 1–10^{abcd}	90. 1–10	4270–4279	78. 1–10

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
90. 10^{ef}	90. 11^{ab}	4280^{ab}	78. 11^{ab}
409*(L. 1-9)	90. 11^{cd}-15^{abcd}	4280^{cd}-4284	—
409*(L. 10-12)	90. 15^{ef}-16	4285-4286^{ab}	—
90. 11^{ab}	90. 17^{ab}	4286^{cd}	78. 11^{cd}
90. 11^{cd}	90. 17^{ef}	4287^{ab}	78. 11½
90. 12-15	90. 18-21	4287^{cd}-4291^{ab}	78. 12½-15½
90. 16^{ab}	—	—	78. 16½^{ab}
410*(subst. 16^{ab})	90. 22^{ab}	4291^{cd}	—
90. 16^{cd}-18	90. 22^{cd}-24	4292-4294^{ab}	78. 16½^{cd}-18½
90. 19^{ab}	90. 25^{ab}	4294^{cd}	—
411*	90. 25^{cd}	4295^{ab}	—
90. 19^{cd}-21^{abcd}	90. 26-28^{ab}	4295^{cd}-4297	—
90. 21^{ef}	90. 28^{cd}	4298^{ab}	78. 19
90. 22-24^{abcd}	90. 29-31	4298^{cd}-4301^{ab}	78. 20-22
90. 24^{ef}	90. 32^{ab}	4301^{cd}	78. 22½
90. 25^{ab}	90. 32^{cd}	4302^{ab}	78. 23
90. 25^{cd}	90. 33^{ab}	4302^{cd}	78. 24^{ab}
412*	—	—	78. 24^{cd}-25^{ab}
90. 26-30^{ab}	90. 33^{cd}-37	4303-4307^{ab}	78. 25^{cd}-29
90. 30^{cd}	90. 38^{ab}	4307^{cd}	78. 29½
90. 31	90. 38^{cd}-39^{ab}	4308	78. 30½
90. 32^{ab}	90. 39^{cd}	4309^{ab}	78. 31½^{ab}
413*(subst. 32^{ab})	—	—	—
90. 32^{cd}-34^{ab}	90. 40-41^{abcd}	4309^{cd}-4311^{ab}	78. 31½^{cd}-33½^{ab}
90. 34^{cd}	90. 41^{ef}	4311^{cd}	78. 33½^{cd}
90. 35-39	90. 42-46	4312-4316	78. 34½-38½
90. 40^{ab}	90. 47^{ab}	4317^{ab}	—
90. 40^{cd}	90. 47^{cd}	4317^{cd}	78. 39
90. 41-46^{abcd}	90. 48-53	4318-4323	78. 40-45
90. 46^{ef}	90. 54^{ab}	4324^{ab}	78. 45½
90. 47^{ab}	90. 54^{cd}	4324^{cd}	78. 46½^{ab}
90. 47^{cd}	90. 54^{ef}	4325	78. 46½^{cd}
91. 1^{ab}	91. 1^{ab}	4326^{ab}	79. 1^{ab}
91. 1^{cd}	91. 1^{cd}	4326^{cd}	79. 2^{ab}
91. 2^{ab}	91. 2^{ab}	4327^{ab}	79. 2^{cd}
91. 2^{cd}	91. 2^{cd}	4327^{cd}	79. 2½
91. 3^{ab}	91. 3^{ab}	4328^{ab}	—
91. 3^{cd}	91. 3^{cd}	4328^{cd}	79. 1^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
91. 4–16^{ab}	91. 4–16^{ab}	4329–4341^{ab}	79. $3\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}^{ab}$
414*	—	—	79. $15\frac{1}{2}^{cd}$
91. 16^{cd}–18^{ab}	91. 16^{cd}–18^{ab}	4341^{cd}–4343^{ab}	—
91. 18^{cd}	91. 18^{cd}	4343^{cd}	79. 16
91. 19–27	91. 19–27	4344–4352	79. 17–25
415*	—	—	—
91. 28–31^{ab}	91. 28–31^{ab}	4353–4356^{ab}	79. 26–29^{ab}
91. 31^{cd}–35^{ab}	91. 33^{cd}–37^{ab}	4358^{cd}–4362^{ab}	79. 29^{cd}–33^{ab}
416*	—	—	—
91. 35^{cd}–37^{ab}	91. 31^{cd}–33^{ab}	4356^{cd}–4358^{ab}	79. 33^{cd}–35^{ab}
91. 37^{cd}–40^{abcd}	91. 37^{cd}–40^{abcd}	4362^{cd}–4365	79. 35^{cd}–38
91. 40^{ef}	91. 40^{ef}	4366^{ab}	79. $38\frac{1}{2}$
91. 41–45^{ab}	91. 41–45^{ab}	4366^{cd}–4370	79. $39\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}^{ab}$
91. 45^{cd}	91. 45^{cd}	4371	79. $43\frac{1}{2}^{cd}$
92. 1–8	92. 1–8	4372–4379	79. $44\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
92. 9^{ab}	92. 9^{ab}	4380^{ab}	79. 52
92. 9^{cd}	92. 9^{cd}	4380^{cd}	79. $52\frac{1}{2}$
92. 10–12^{abcd}	92. 10–12	4381–4383	79. $53\frac{1}{2}$–$55\frac{1}{2}$
92. 12^{ef}	92. 13^{ab}	4384^{ab}	79. 56
92. 13	92. 13^{cd}–14^{ab}	4384^{cd}–4385^{ab}	79. 57
92. 14^{ab}	92. 14^{cd}	4385^{cd}	79. $57\frac{1}{2}$
92. 14^{cd}	92. 15^{ab}	4386^{ab}	79. 58
92. 15	92. 15^{cdef}	4386^{cd}–4387^{ab}	79. 59
92. 16–18^{abcd}	92. 16–18	4387^{cd}–4390^{ab}	79. 60–62
92. 18^{ef}–19^{ab}	92. 19	4390^{cd}–4391^{ab}	79. 63
92. 19^{cd}	92. 20^{ab}	4391^{cd}	79. $63\frac{1}{2}$
92. 20^{abcd}	92. 20^{cd}–21^{ab}	4392	79. $64\frac{1}{2}$
92. 20^{ef}	92. 21^{cd}	4393^{ab}	79. 65
92. 21–22^{ab}	92. 22–23^{ab}	4393^{cd}–4394	79. 66–67^{ab}
92. 22^{cd}	92. 23^{cd}	4395	79. 67^{cd}
93. 1–10	93. 1–10	4396–4405	80. 1–10
417*(subst. 10^{cd})	—	—	—
93. 11–17	93. 11–17	4406–4412	80. 11–17
94. 1–4	93. 18–21	4413–4416	81. 1–4
418*(subst.4)	—	—	—
94. 5–12	93. 22–29	4417–4424	81. 5–12
419*	—	—	—
94. 13^{ab}	93. 30^{ab}	4425^{ab}	81. 13^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
420*	—	—	81. 14^{cd}
94. 13^{cd}	93. 30^{cd}	4425^{cd}	81. 13^{cd}
—	—	—	81. 14^{ab}
94. 14^{ab}	93. 31^{ab}	4426^{ab}	81. 15^{ab}
421*	—	—	81. 15^{c}
94. 14^{cd}	93. 31^{cd}	4426^{cd}	81. 15^{d}–16^{a}
422*	—	—	81. 16^{b}
94. 15^{ab}	93. 32^{ab}	4427^{ab}	81. 16^{cd}
94. 15^{cd}	93. 32^{cd}	4427^{cd}	81. 16½
94. 16–17	93. 33–34	4428–4429	81. 17½–18½
423*	—	—	81. 19½–20½
94. 18–19^{ab}	93. 35–36^{ab}	4430–4431^{ab}	81. 21½–22½^{ab}
424*(subst. 19^{ab})	—	—	—
94. 19^{cd}–22	93. 36^{cd}–39	4431^{cd}–4434	81. 22½^{cd}–25½
94. 23^{ab}	93. 40^{ab}	4435^{ab}	—
94. 23^{cd}	93. 40^{cd}	4435^{cd}	—
425*(subst.23^{cd})	—	—	81. 26
94. 24^{abcd}	93. 41	4436	81. 27
94. 24^{ef}–25^{ab}	93. 42^{abcd}	4437	81. 28
94. 25^{cd}	93. 42^{ef}	4438	81. 28½
94. 26–30	93. 43–47	4439–4443	81. 29½–33½
426*	—	—	81. 34½
94. 31–33	93. 48–50	4444–4446	81. 35½–37½
427*	—	—	—
94. 34	93. 51	4447	81. 38½
428*	—	—	—
94. 35^{ab}	93. 52^{ab}	4448^{ab}	81. 39½^{ab}
429*(subst. 35^{ab})	—	—	—
94. 35^{cd}–36	93. 52^{cd}–53	4448^{cd}–4449	81. 39½^{cd}–40½
430*	—	—	81. 41
94. 37–44	93. 54–61	4450–4457	81. 42–49
95. 1–7	93. 62–68	4458–4464	81. 50–56
95. 8–9	93. 69–70	4465–4466	—
95. 10–33^{ab}	93. 71–94^{ab}	4467–4490^{ab}	81. 57–80^{ab}
431*(subst. 33^{ab})	—	4490^{cd}	—
95. 33^{cd}	93. 94^{cd}	4491	81. 80^{cd}
95. 34–40	93. 95–101	4492–4498	81. 81–87
95. 41			81. 88

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
432*(subst.41)	93. 102	4499	—
95. 42–62	93. 103–123	4500–4520	81. 89–109
95. 63–64	93. 124–125	4521–4522	—
95. 65–66	93. 126–127	4523–4524	81. 110–111
433*(subst. 66)	—	—	—
95. $67–70^{ab}$	93. $128–131^{ab}$	$4525–4528^{ab}$	81. $112–115^{ab}$
434*(subst. 70^{ab})	—	—	—
95. $70^{cd}–78^{abcd}$	93. $131^{cd}–139$	$4528^{cd}–4536$	81. $115^{cd}–123$
95. $78^{ef}–81^{ab}$	93. 140–142	4537–4539	81. 124–126
95. 81^{cd}	93. 143	4540	81. 126½
95. $82–83^{abcd}$	93. 144–145	4541–4542	81. 127½–128½
95. 83^{ef}	93. 146^{ab}	4543^{ab}	81. 129
95. 84^{ab}	93. 146^{cd}	4543^{cd}	81. 130^{ab}
95. 84^{cd}	93. 147	4544^{ab}	81. 130^{cd}
95. $85–86^{ab}$	93. $148–149^{ab}$	$4544^{cd}–4545$	81. $131–132^{ab}$
95. 86^{cd}	93. 149^{cd}	4546	81. 132^{cd}
96. 1–21	94. 1–21	4547–4567	81. 133–153
96. 22	94. 22	4569	81. 154
96. 23	94. 23	4568	81. 155
96. 24–26	94. 24–26	4570–4572	81. 156–158
96. 27	94. 27	4573	81. 160
96. 28	94. 28	4574	81. 159
96. 29–32	94. 29–32	4575–4578	81. 161–164
96. 33–35	94. 33–35	4579–4581	—
96. 36	94. 36	4582	81. 165
435*	—	—	81. 166–167
96. 37	94. 37	4583	—
96. 38	94. 38	4584	81. 168
436*	—	—	—
437*	—	—	81. 169
96. 39–40	94. 39–40	4585–4586	81. 170–171
96. 41	94. 41	4587	—
96. 42–45	94. 42–45	4588–4291	81. 172–175
438*	—	—	—
96. 46–49	94. 46–49	4592–4595	81. 176–179
439*	—	—	—
96. 50–51	94. 50–51	4596–4597	81. 180–181
440*(subst. 51^{cd})	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
420*	—	—	81. 14^{cd}
94. 13^{cd}	93. 30^{cd}	4425^{cd}	81. 13^{cd}
—	—	—	81. 14^{ab}
94. 14^{ab}	93. 31^{ab}	4426^{ab}	81. 15^{ab}
421*	—	—	81. 15^{c}
94. 14^{cd}	93. 31^{cd}	4426^{cd}	81. 15^{d}–16^{a}
422*	—	—	81. 16^{b}
94. 15^{ab}	93. 32^{ab}	4427^{ab}	81. 16^{cd}
94. 15^{cd}	93. 32^{cd}	4427^{cd}	81. 16½
94. 16–17	93. 33–34	4428–4429	81. 17½–18½
423*	—	—	81. 19½–20½
94. 18–19^{ab}	93. 35–36^{ab}	4430–4431^{ab}	81. 21½–22½^{ab}
424*(subst. 19^{ab})	—	—	—
94. 19^{cd}–22	93. 36^{cd}–39	4431^{cd}–4434	81. 22½^{cd}–25½
94. 23^{ab}	93. 40^{ab}	4435^{ab}	—
94. 23^{cd}	93. 40^{cd}	4435^{cd}	—
425*(subst.23^{cd})	—	—	81. 26
94. 24^{abcd}	93. 41	4436	81. 27
94. 24^{ef}–25^{ab}	93. 42^{abcd}	4437	81. 28
94. 25^{cd}	93. 42^{ef}	4438	81. 28½
94. 26–30	93. 43–47	4439–4443	81. 29½–33½
426*	—	—	81. 34½
94. 31–33	93. 48–50	4444–4446	81. 35½–37½
427*	—	—	—
94. 34	93. 51	4447	81. 38½
428*	—	—	—
94. 35^{ab}	93. 52^{ab}	4448^{ab}	81. 39½^{ab}
429*(subst. 35^{ab})	—	—	—
94. 35^{cd}–36	93. 52^{cd}–53	4448^{cd}–4449	81. 39½^{cd}–40½
430*	—	—	81. 41
94. 37–44	93. 54–61	4450–4457	81. 42–49
95. 1–7	93. 62–68	4458–4464	81. 50–56
95. 8–9	93. 69–70	4465–4466	—
95. 10–33^{ab}	93. 71–94^{ab}	4467–4490^{ab}	81. 57–80^{ab}
431*(subst. 33^{ab})	—	4490^{cd}	—
95. 33^{cd}	93. 94^{cd}	4491	81. 80^{cd}
95. 34–40	93. 95–101	4492–4498	81. 81–87
95. 41	—	—	81. 88

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
432*(subst.41)	93. 102	4499	—
95. 42–62	93. 103–123	4500-4520	81. 89–109
95. 63–64	93. 124–125	4521–4522	—
95. 65–66	93. 126–127	4523–4524	81. 110–111
433*(subst. 66)	—	—	—
95. $67–70^{ab}$	93. $128–131^{ab}$	$4525–4528^{ab}$	81. $112–115^{ab}$
434*(subst. 70^{ab})	—	—	—
95. $70^{cd}–78^{abcd}$	93. $131^{cd}–139$	$4528^{cd}–4536$	81. $115^{cd}–123$
95. $78^{ef}–81^{ab}$	93. 140–142	4537–4539	81. 124–126
95. 81^{cd}	93. 143	4540	81. $126\frac{1}{2}$
95. $82–83^{abcd}$	93. 144–145	4541–4542	81. $127\frac{1}{2}–128\frac{1}{2}$
95. 83^{ef}	93. 146^{ab}	4543^{ab}	81. 129
95. 84^{ab}	93. 146^{cd}	4543^{cd}	81. 130^{ab}
95. 84^{cd}	93. 147	4544^{ab}	81. 130^{cd}
95. $85–86^{ab}$	93. $148–149^{ab}$	$4544^{cd}–4545$	81. $131–132^{ab}$
95. 86^{cd}	93. 149^{cd}	4546	81. 132^{cd}
96. 1–21	94. 1–21	4547–4567	81. 133–153
96. 22	94. 22	4569	81. 154
96. 23	94. 23	4568	81. 155
96. 24–26	94. 24–26	4570–4572	81. 156–158
96. 27	94. 27	4573	81. 160
96. 28	94. 28	4574	81. 159
96. 29–32	94. 29–32	4575–4578	81. 161–164
96. 33–35	94. 33–35	4579–4581	—
96. 36	94. 36	4582	81. 165
435*	—	—	81. 166–167
96. 37	94. 37	4583	—
96. 38	94. 38	4584	81. 168
436*	—	—	—
437*	—	—	81. 169
96. 39–40	94. 39–40	4585–4586	81. 170–171
96. 41	94. 41	4587	—
96. 42–45	94. 42–45	4588–4291	81. 172–175
438*	—	—	—
96. 46–49	94. 46–49	4592–4595	81. 176–179
439*	—	—	—
96. 50–51	94. 50–51	4596–4597	81. 180–181
440*(subst. 51^{cd})		—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
96. 52–54	94. 52–54	4598–4600	81. 182–184
97. 1^{ab}	95. 1^{ab}	4601^{ab}	82. 1^{ab}
97. 1^{cd}	95. 1^{cd}	4601^{cd}	—
97. 1^{ef}	95. 2^{ab}	4602^{ab}	82. 1^{cd}
97. 2^{ab}	95. 2^{cd}	4602^{cd}	82. $1\frac{1}{2}$
441*	95. 3^{ab}	4603^{ab}	—
97. 2^{cd}	95. 3^{cd}	4603^{cd}	82. 2
97. 3–4	95. 4–5	4604–4605	82. 3–4
97. 5^{ab}	—	—	82. 5^{ab}
97. 5^{cd}–12^{abcd}	95. 6–13^{ab}	4606–4613^{ab}	82. 5^{cd}–12
97. 12^{ef}	95. 13^{cd}	4613^{cd}	82. $12\frac{1}{2}$
97. 13–27	95. 14–28	4614–4628	82. $13\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
98. 1–7	96. 1–7	4629–4635	83. 1–7
98. 8	96. 8	4636	83. $7\frac{1}{2}$; 8
98. 9–19	96. 9–19	4637–4647	83. 9–19
98. 20^{ab}	96. 20^{ab}	4648^{ab}	—
442*(subst. 20^{ab})	—	—	83. 20^{ab}
98. 20^{cd}–22	96. 20^{cd}–22	4648^{cd}–4650	83. 20^{cd}–22
443*	—	—	—
App. I (Nos. 10 and 10A)	—	—	Adhys. 84–85
99. 1–2^{ab}	58. 1–2^{ab}	2970–2971^{ab}	86. 1–2^{ab}
99. 2^{cd}–4^{ab}	58. 2^{cd}–4^{ab}	2971^{cd}–2973^{ab}	—
99. 4^{cd}–10	58. 4^{cd}–10	2973^{cd}–2979	86. 2^{cd}–8
99. 11–14^{ab}	58. 11–14^{ab}	2980–2983^{ab}	—
444*	—	—	—
99. 14^{cd}	58. 14^{cd}	2983^{cd}	—
99. 15–22^{ab}	58. 15–22^{ab}	2984–2991^{ab}	86. 9–16^{ab}
445*(subst. 22^{ab})	—	—	—
99. 22^{cd}–24^{ab}	58. 22^{cd}–24^{ab}	2991^{cd}–2993^{ab}	86. 16^{cd}–18^{ab}
446*	—	—	86. 18^{cd}–19
447*	—	—	—
99. 24^{cd}–25^{ab}	58. 24^{cd}–25^{ab}	2993^{cd}–2994^{ab}	86. 20
99. 25^{cd}	58. 25^{cd}	2994^{cd}	86. $20\frac{1}{2}$
99. 26^{ab}	58. 26^{ab}	2995^{ab}	86. $21\frac{1}{2}^{ab}$
448*	—	—	—
99. 26^{cd}	58. 26^{cd}	2995^{cd}	86. $21\frac{1}{2}^{cd}$
449*		—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
99. 27–28^{ab}	58. 27–28^{ab}	2996–2997^{ab}	86. 22½–23½^{ab}
99. 28^{cd}	58. 28^{cd}	2997^{cd}	86. 23½^{cd}
450*(subst.28^{cd})	—	—	—
99. 29	58. 29	2998	86. 24½
99. 30^{ab}	58. 30^{ab}	2999^{ab}	86. 25
99. 30^{cd}–31^{ab}	58. 30^{cd}–31^{ab}	2999^{cd}–3000^{ab}	86. 26
99. 31^{cd}	58. 31^{cd}	3000^{cd}	86. 26½
99. 32–33	58. 32–33	3001–3002	86. 27½–28½
100. 1–6^{abcd}	97. 1–6	4651–4656	87. 1–6
100. 6^{ef}–12^{ab}	97. 7–12	4657–4662	87. 7–12
100. 12^{cdef}	97. 13	4663	87. 13
100. 13–17	97. 14–18	4664–4668	87. 14–18
100. 18	97. 19^{ab}	4669^{ab}	87. 18½
100. 19–21	97. 19^{cd}–22^{ab}	4669^{cd}–4672^{ab}	87. 19½–21½
100. 22^{ab}	97. 22^{cd}	4672^{cd}	87. 22
100. 22^{cd}	97. 23^{ab}	4673^{ab}	87. 22½
100. 23^{ab}	97. 23^{cd}	4673^{cd}	87. 23½^{ab}
100. 23^{cd}	97. 23^{ef}	4674	87. 23½^{cd}
100. 24–25	97. 24–25	4675–4676	87. 24½–25½
101. 1–7	98. 1–7	4677–4683	88. 1–7
101. 8^{ab}	98. 8^{ab}	4684^{ab}	88. 7½
101. 8^{cd}	98. 8^{cd}	4684^{cd}	88. 8
101. 9^{ab}	98. 9^{ab}	4685^{ab}	—
451*(subst. 9^{ab})	—	—	88. 9^{ab}
101. 9^{cd}–13	98. 9^{cd}–13	4685^{cd}–4689	88. 9^{cd}–13
101. 14^{ab}	98. 14	4690	88. 13½
101. 14^{cdef}	98. 15	4691	88. 14½
452*	—	—	88. 15½^{ab}
101. 15–16^{ab}	98. 16–17^{ab}	4692–4693^{ab}	88. 15½^{cd}–16½
101. 16^{cd}	98. 17^{cd}	4693^{cd}	88. 17
101. 17–18	98. 18–19	4694–4695	88. 18–19
101. 19^{ab}	98. 20^{ab}	4696^{ab}	—
453*(subst. 19^{ab})	—	—	88. 20^{ab}
101. 19^{cd}–20^{ab}	98. 20^{cd}–21^{ab}	4696^{cd}–4697^{ab}	88. 20^{cd}–21^{ab}
101. 20^{cd}	—	—	—
454*(subst.20^{cd})	98. 21^{cd}	4697^{cd}	—
455*	—	—	88. 21^{cd}
101. 21–27	98. 22–28	4698–4704	88. 22–28

*9

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
456*	—	—	88. 29^{ab}
101. 28^{ab}	98. 29^{ab}	4705^{ab}	88. 29^{cd}
101. 28^{cd}	98. 29^{cd}	4705^{cd}	88. $29\frac{1}{2}$
101. $29–45^{abc}$	98. $30–46^{abc}$	$4706–4722^{abc}$	88. $30\frac{1}{2}–46\frac{1}{2}^{abc}$
101. $45^{d}–48^{a}$	98. $46^{d}–49^{a}$	$4722^{d}–4725^{a}$	—
101. 48^{b}	98. 49^{b}	4725^{b}	88. $46\frac{1}{2}^{d}$
101. 48^{cd}	98. 49^{cd}	4725^{cd}	88. 47
101. 49–51	98. 50–52	4726–4728	88. 48–50
101. 52^{ab}	98. 53^{ab}	4729^{ab}	—
457*	—	—	88. 51
101. 52^{cd}	98. 53^{cd}	4729^{cd}	88. $51\frac{1}{2}$
101. 53–65	98. 54–66	4730–4742	88. $52\frac{1}{2}–64\frac{1}{2}$
102. 1	99. 1	4743	89. 1
458*(subst. 1^{cd})	—	—	—
102. 2^{ab}	99. 2^{ab}	4744^{ab}	89. $1\frac{1}{2}$
102. 2^{cd}	99. 2^{cd}	4744^{cd}	89. 2
102. $3–6^{ab}$	99. $3–6^{ab}$	$4745–4748^{ab}$	89. $3–6^{ab}$
102. $6^{cd}–8^{ab}$	99. $6^{cd}–8^{ab}$	$4748^{cd}–4750^{ab}$	—
102. $8^{cd}–20$	99. $8^{cd}–20$	$4750^{cd}–4762$	89. $6^{cd}–18$
102. 21^{ab}	99. 21^{ab}	4763^{ab}	89. $18\frac{1}{2}$
102. 21^{cd}	99. 21^{cd}	4763^{cd}	89. 19
102. 22–29	99. 22–29	4764–4771	89. 20–27
459*	—	—	89. $27\frac{1}{2}$
103. $1–3^{abcd}$	100. 1–3	4772–4774	90. 1–3
103. $3^{ef}–4^{abcd}$	100. $4–5^{ab}$	$4775–4776^{ab}$	90. $4–5^{ab}$
103. 4^{ef}	100. 5^{cd}	4776^{cd}	90. 5^{cd}
103. $5–8^{abcd}$	100. 6–9	4777–4780	90. 6–9
460*	100. 10^{ab}	4781^{ab}	—
103. 8^{ef}	100. 10^{cd}	4781^{cd}	90. $9\frac{1}{2}$
103. $9–11^{abcd}$	100. 11–13	4782–4784	90. $10\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
103. $11^{ef}–13$	100. $14–16^{ab}$	$4785–4787^{ab}$	90. $13\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
461*	—	—	90. $15\frac{1}{2}^{cd}$
103. 14–16	100. $16^{cd}–19^{ab}$	$4787^{cd}–4790^{ab}$	90. $16\frac{1}{2}–18\frac{1}{2}$
103. 17^{ab}	100. 19^{cd}	4790^{cd}	90. 19
103. $17^{cd}–18^{ab}$	100. 20	4791	90. 20
103. 18^{cd}	100. 21^{ab}	4792^{ab}	90. $20\frac{1}{2}$
103. 19	100. $21^{cd}–22^{ab}$	$4792^{cd}–4793$	90. $21\frac{1}{2}$
462*	—	—	90. 22

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
103. 20–25^{abcd}	100. 22^{cd}–28^{ab}	4793^{cd}–4799^{ab}	90. 23–28
103. 25^{ef}–26^{ab}	100. 28^{cd}–29^{ab}	4799^{cd}–4800^{ab}	90. 29
103. 26^{cd}	100. 29^{cd}	4800^{cd}	90. 29$\frac{1}{2}$
103. 27–28^{a}	100. 30–31^{a}	4801–4802^{a}	90. 30$\frac{1}{2}$–31$\frac{1}{2}^{a}$
103. 28^{b}	100. 31^{b}	4802^{b}	90. 31$\frac{1}{2}^{d}$
103. 28^{c}	100. 31^{c}	4802^{c}	90. 31$\frac{1}{2}^{c}$
103. 28^{d}	100. 31^{d}	4802^{d}	90. 31$\frac{1}{2}^{b}$
103. 29–30	100. 32–33	4803–4804	90. 32$\frac{1}{2}$–33$\frac{1}{2}$
103. 31^{ab}	100. 34^{ab}	4805^{ab}	90. 34
103. 31^{cd}	100. 34^{cd}	4805^{cd}	90. 34$\frac{1}{2}$
103. 31^{ef}	100. 35^{ab}	4806^{ab}	90. 35
103. 32–36^{abcd}	100. 35^{cd}–40^{ab}	4806^{cd}–4811^{ab}	90. 36–40
103. 36^{ef}	100. 40^{cd}	4811^{cd}	90. 40$\frac{1}{2}$
103. 37	100. 41	4812	90. 41$\frac{1}{2}$
463*	—	—	90. 42$\frac{1}{2}$
104. 1	101. 1	4813	91. 1
464*	—	—	91. 2
104. 2–5	101. 2–5	4814–4817	91. 3–6
465*	—	—	91. 7
104. 6–11^{ab}	101. 6–11^{ab}	4818–4823^{ab}	91. 8–13^{ab}
466*	—	—	91. 13^{cd}
104. 11^{cd}–12^{ab}	101. 11^{cd}–12^{ab}	4823^{cd}–4824^{ab}	91. 14
467*	—	—	91. 15^{ab}
104. 12^{cd}–14^{abcd}	101. 12^{cd}–14	4824^{cd}–4826	91. 15^{cd}–17
104. 14^{ef}	101. 15^{ab}	4827^{ab}	91. 18^{ab}
468* (L. 1)	—	—	91. 18^{cd}
468* (L. 2)	—	—	91. 18$\frac{1}{2}$
104. 15–18	101. 15^{cd}–19^{ab}	4827^{cd}–4831^{ab}	91. 19$\frac{1}{2}$–22$\frac{1}{2}$
469*	—	—	91. 23$\frac{1}{2}$
104. 19^{ab}	101. 19^{cd}	4831^{cd}	—
104. 19^{cd}	101. 20^{ab}	4832^{ab}	91. 24
104. 20–23^{ab}	101. 20^{cd}–23^{abcd}	4832^{cd}–4835	91. 25–28^{ab}
104. 23^{cd}	101. 23^{ef}	4836^{ab}	91. 28^{cd}
104. 24–25^{ab}	101. 24–25^{ab}	4836^{cd}–4837	91. 29–30^{ab}
104. 25^{cd}	101. 25^{cd}	4838	91. 30^{cd}
104. 26^{ab}	101. 26^{ab}	4839^{ab}	91. 31^{ab}
104. 26^{cd}	101. 26^{cd}	4839^{cd}	—
104. 27^{ab}	101. 27^{ab}	4840^{ab}	91. 31^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
104. 27^{cd}	101. 27^{cd}	4840^{cd}	91. 31½
104. 28–29	101. 28–29	4841–4842	91. 32½–33½
105. 1–62	102. 1–62	4843–4904	92. 1–62
470*	102. 63	4905	—
106. 1–5	103. 1–5	4906–4910	93. 1–5
106. 6^{ab}	103. 6^{ab}	4911^{ab}	93. 5½
106. 6^{cd}–7^{ab}	103. 6^{cd}–7^{ab}	4911^{cd}–4912^{ab}	93. 6½
106. 7^{cd}	103. 7^{cd}	4912^{cd}	93. 7
106. 8–20^{abcd}	103. 8–20	4913–4925	93. 8–20
106. 20^{ef}–23^{ab}	103. 21–23	4926–4928	93. 21–23
106. 23^{cd}	103. 24^{ab}	4929^{ab}	93. 23½
106. 24–25^{abcd}	103. 24^{cd}–26^{ab}	4929^{cd}–4931^{ab}	93. 24½–25½
106. 25^{ef}–26^{abcd}	103. 26^{cd}–27^{abcd}	4931^{cd}–4932	93. 26½–$27\frac{1}{2}^{ab}$
106. 26^{ef}	103. 27^{ef}	4933	93. $27\frac{1}{2}^{cd}$
106. 27–34	103. 28–35	4934–4941	93. 28½–35½
471*	—	—	93. $36\frac{1}{2}^{ab}$
106. 35–36^{ab}	103. 36–37^{ab}	4942–4943^{ab}	93. $36\frac{1}{2}^{cd}$–37½
106. 36^{cd}	103. 37^{cd}	4943^{cd}	93. 38
106. 37–38	103. 38–39	4944–4945	93. 39–40
472*	—	—	93. 41^{ab}
106. 39^{ab}	103. 40^{ab}	4946^{ab}	93. 41^{cd}
473*	—	—	93. 41½
106. 39^{cdef}	103. 40^{cd}–41^{ab}	4946^{cd}–4947^{ab}	93. 42½
106. 40^{ab}	103. 41^{cd}	4947^{cd}	93. $43\frac{1}{2}^{ab}$
106. 40^{cd}	103. 41^{ef}	4948	93. $43\frac{1}{2}^{cd}$
106. 41–42	103. 42–43	4949–4950	93. 44½–45½
474* (L. 1–4)	103. 44–45^{abcd}	4951–4952	93. 46½–47½
474* (L. 5)	103. 45^{ef}	4953	93. 48
107. 1–6^{ab}	104. 1–6^{ab}	4954–4959^{ab}	94. 1–6^{ab}
475*	—	—	—
107. 6^{cd}–15	104. 6^{cd}–15	4959^{cd}–4968	94. 6^{cd}–15
476*	—	—	—
107. 16–17^{ab}	104. 16–17^{ab}	4969–4970^{ab}	94. 16–17^{ab}
477*(for16^{c}–17^{b})	—	—	—
107. 17^{cd}	104. 17^{cd}	4970^{cd}	94. 17^{cd}
478*	104. 18^{ab}	4971^{ab}	—
107. 18^{ab}	104. 18^{cd}	4971^{cd}	94. 17½
479*	—		94. $18\frac{1}{2}^{ab}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 18^{cd}–20^{abcd}	104. 19–21^{ab}	4972–4974^{ab}	94. $18\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}$
107. 20^{ef}	104. 21^{cd}	4974^{cd}	94. $21\frac{1}{2}^{ab}$
480*	104. 22	4975	—
481*	—	—	—
482*	—	—	94. $21\frac{1}{2}^{cd}$
107. 21–22^{ab}	104. 23–24^{ab}	4976–4977^{ab}	94. $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
107. 22^{cd}–23	104. 53^{cd}–54	5008–5009^{ab}	94. $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
483*	104. 55	5009^{cd}–5010^{ab}	—
484* (L. 1)	—	—	94. 25
484* (L. 2–3)	—	—	94. 26
107. 24	104. 56	5010^{cd}–5011^{ab}	94. 27
485*(subst. 24^{cd})	—	—	—
107. 25	104. 57	5011^{cd}–5012^{ab}	94. 28
486*	104. 58	5012^{cd}–5013^{ab}	—
487*	—	—	94. 29
107. 26–27	104. 59–60	5013^{cd}–5015^{ab}	94. 30–31
107. 28	104. 61^{ab}	5015^{cd}	94. 32^{ab}
107. 29^{ab}	104. 61^{cd}	5016^{ab}	—
107. 29^{cd}–34^{abcd}	104. 62–67^{ab}	5016^{cd}–5021	94. 32^{cd}–37
107. 34^{ef}–36^{ab}	104. 67^{cd}–69^{ab}	5022–5023	94. 38–39
107. 36^{cd}	104. 69^{cd}	5024^{ab}	94. $39\frac{1}{2}$
107. 37–38	104. 70–71	5024^{cd}–5026^{ab}	94. $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
107. 39^{ab}	104. 72^{ab}	5026^{cd}	94. 42
107. 39^{cd}–40^{ab}	104. 72^{cd}–73^{ab}	5027	94. 43
107. 40^{cd}	104. 73^{cd}	5028^{ab}	94. $43\frac{1}{2}$
488*	104. 74^{ab}	5028^{cd}	—
489*	—	—	—
107. 40^{ef}	104. 74^{cd}	5029^{ab}	94. 44
107. 41–48	104. 75–82	5029^{cd}–5037^{ab}	94. 45–52
107. 49–53^{ab}	104. 24^{cd}–28^{abcd}	4977^{cd}–4981	94. 53–57^{ab}
107. 53^{cd}	104. 28^{ef}	4982^{ab}	94. 57^{cd}
107. 54–55^{ab}	104. 29–30^{ab}	4982^{cd}–4983	94. 58–59^{ab}
107. 55^{cd}	104. 30^{cd}	4984	94. 59^{cd}
107. 56–58	104. 31–33	4985–4987	94. 60–62
490*	104. 34	4988	—
107. 59–62	104. 35–38	4989–4992	94. 63–66
491* (L. 1–2)	—	—	94. 67
491* (L. 3)		—	94. $67\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 63-66^{ab}	104. 39-42^{ab}	4993-4996^{ab}	94. 68½-71½^{ab}
107. 66^{cd}	104. 42^{cd}	4996^{cd}	—
492*(subst. 66^{cd})	—	—	94. 71½^{cd}
493*	—	—	—
107. 66^{ef}	104. 43^{ab}	4997^{ab}	—
494*(subst. 66^{ef})	—	—	94. 72½^{ab}
107. 67^{abc}	104. 43^{cd}-44^{a}	4997^{cd}-4998^{a}	94. 72½^{cd} ; 73^{a}
495*(subst.67^{abc})	—	—	—
107. 67^{d}	104. 44^{b}	4998^{b}	94. 73^{b}
107. 68	104. 44^{cd}-45^{ab}	4998^{cd}-4999^{ab}	94. 74
107. 69	104. 45^{cd}	4999^{cd}	94. 74½
496*	104. 46^{ab}	5000^{ab}	—
107. 70-71	104. 46^{cdef}-47	5000^{cd}-5002^{ab}	94. 75½-76½
497*	—	—	94. 77½-78½
107. 72-73^{ab}	104. 48-49^{ab}	5002^{cd}-5003	94. 79½-80½^{ab}
107. 73^{cd}	104. 49^{cd}	5004^{ab}	—
498*	104. 50^{ab}	5004^{cd}	—
499*	104. 50^{cd}	5005^{ab}	—
107. 74	104. 51	5005^{cd}-5006^{ab}	—
500*(for 73^{c}-74^{d})			
500* (L. 1)	—	—	94. 80½^{cd}
500* (L. 2)	—	—	94. 81
500* (L. 3)	—	—	94. 84^{ab}
107. 75^{abcd}	104. 52	5006^{cd}-5007^{ab}	94. 84^{cd}-85^{ab}
107. 75^{ef}	104. 53^{ab}	5007^{cd}	94. 85^{cd}
107. 76-77^{abcd}	104. 83-84	5037^{cd}-5039^{ab}	94. 82-83
107. 77^{ef}	104. 85^{ab}	5039^{cd}	94. 85½
107. 78-81^{ab}	104. 85^{cd}-88	5040-5043^{ab}	94. 86½-89½^{ab}
501*	—	—	94. 89½^{cd}
107. 81^{cd}	104. 89^{ab}	5043^{cd}	—
107. 82^{ab}	104. 90^{ab}	5044^{cd}	—
502*(subst.82^{ab})	—	—	94. 90½^{ab}
107. 82^{cd}-85	104. 90^{cd}-93	5045-5048^{ab}	94. 90½^{cd}-93½
503*	—	—	—
107. 86^{ab}	104. 94^{ab}	5048^{cd}	94. 94½^{ab}
107. 86^{cd}	104. 94^{cd}	5049^{ab}	—
504*	—	—	94. 94½^{cd}
107. 87^{ab}	104. 95^{cd}	5050^{ab}	94. 95½^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 87^{cd}	104. 95^{ab}	5049^{cd}	94. $95\frac{1}{2}^{cd}$
107. 88–89	104. 96–97	5050^{cd}–5052^{ab}	94. $96\frac{1}{2}$–$97\frac{1}{2}$
107. 90^{ab}	104. 98^{ab}±89^{cd}	5052^{cd}±5044^{ab}	94. $98\frac{1}{2}^{ab}$
505*	—	—	—
506*	—	—	—
107. 90^{cd}–104	104. 98^{cd}–112	5053–5067^{ab}	94. $98\frac{1}{2}^{cd}$–$112\frac{1}{2}$
507*(L. 1–2)	—	—	94. $113\frac{1}{2}$
507*(L. 3)	—	—	94. 114
107. 105^{ab}	104. 113^{ab}	5067^{cd}	94. 115^{ab}
508*	—	—	94. 115^{cd}
107. 105^{cd}	104. 113^{cd}	5068^{ab}	94. $115\frac{1}{2}$
107. 106^{ab}	104. 114^{ab}	5068^{cd}	94. $116\frac{1}{2}^{ab}$
509* (L. 1)	—	—	94. $116\frac{1}{2}^{cd}$
509* (L. 2)	—	—	94. 117
107. 106^{cd}–107^{ab}	104. 114^{cdef}	5069	94. 118
107. 107^{cd}	104. 115^{ab}	5070^{ab}	94. $118\frac{1}{2}$
107. 108	104. 115^{cd}–116^{ab}	5070^{cd}–5071^{ab}	94. $119\frac{1}{2}$
107. 109^{ab}	104. 116^{cd}	5071^{cd}	94. 120
107. 109^{cd}–110^{ab}	104. 117	5072	94. 121
107. 110^{cd}	104. 118^{ab}	5073^{ab}	94. $121\frac{1}{2}$
107. 111–115^{ab}	104. 118^{cd}–122	5073^{cd}–5077	94. $122\frac{1}{2}$–$126\frac{1}{2}^{ab}$
510*	—	—	94. $126\frac{1}{2}^{cd}$
107. 115^{cd}	104. 123^{ab}	5078^{ab}	94. 127
107. 116–118	104. 123^{cd}–126^{ab}	5078^{cd}–5081^{ab}	94. 128–130
107. 119^{ab}	104. 126^{cd}	5081^{cd}	94. $130\frac{1}{2}$
511*	—	—	94. $131\frac{1}{2}^{ab}$
107. 119^{cd}	104. 127^{ab}	5082^{ab}	94. $131\frac{1}{2}^{cd}$
107. 119^{ef}	104. 127^{cd}	5082^{cd}	94. 132
107. 120–121	104. 128–129	5083–5084	94. 133–134
512*	—	—	94. 135–136^{ab}
107. 122^{ab}	104. 130^{ab}	5085^{ab}	94. 136^{cd}
107. 122^{cd}	104. 130^{cd}	5085^{cd}	94. $136\frac{1}{2}$
107. 123–124^{ab}	104. 131–132^{ab}	5086–5087^{ab}	94. $137\frac{1}{2}$–$138\frac{1}{2}^{ab}$
107. 124^{cd}	104. 132^{cd}	—	94. $138\frac{1}{2}^{cd}$
107. 125–126	104. 133–134	5087^{cd}–5089^{ab}	94. $139\frac{1}{2}$–$140\frac{1}{2}$
513*	—	—	—
107. 127–132	104. 135–140	5089^{cd}–5095^{ab}	94. $141\frac{1}{2}$–$146\frac{1}{2}$
514*(subst. 132^{cd})	—		—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
107. 133^{ab}	104. 141^{ab}	5095^{cd}	94. 147$\frac{1}{2}^{ab}$
515*	—	—	—
107. 133^{cd}	104. 141^{cd}	5096^{ab}	94. 147$\frac{1}{2}^{cd}$
107. 134^{ab}	104. 142^{ab}	5096^{cd}	94. 148$\frac{1}{2}^{ab}$
516*	—	—	—
107. 134^{cd}–135	104. 142^{cd}–143	5097–5098^{ab}	94. 148$\frac{1}{2}^{cd}$–149$\frac{1}{2}$
107. 136^{ab}	104. 144^{ab}	5098^{cd}	94. 150$\frac{1}{2}^{ab}$
517*	—	—	94. 150$\frac{1}{2}^{cd}$–151$\frac{1}{2}$
107. 136^{cd}	104. 144^{cd}	5099^{ab}	94. 152
107. 137	104. 145	5099^{cd}–5100^{ab}	94. 153
518*	—	—	94. 154^{ab}
107. 138^{ab}	104. 146^{ab}	5100^{cd}	94. 154^{cd}
107. 138^{cdef}–141	104. 146^{cd}–150^{ab}	5101–5104	94. 155–158
519* (L. 1-4)	—	—	94. 159-160
519* (L. 5)	—	—	94 160$\frac{1}{2}$
107. 142–143^{ab}	104. 150^{cd}–151	5105–5106^{ab}	94. 161$\frac{1}{2}$–162$\frac{1}{2}^{ab}$
520*	—	—	94. 162$\frac{1}{2}^{cd}$
107. 143^{cd}–144^{ab}	104. 152	5106^{cd}–5107^{ab}	94. 163$\frac{1}{2}$
107. 144^{cdef}	104. 153	5107^{cd}–5108^{ab}	94. 164$\frac{1}{2}$
107. 145–148^{ab}	104. 154–157^{ab}	5108^{cd}–5111	94. 165$\frac{1}{2}$–168$\frac{1}{2}^{ab}$
107. 148^{cd}	104. 157^{cd}	5112	94. 168$\frac{1}{2}^{cd}$
521*	—	—	94. 169$\frac{1}{2}$
108. 1–5^{ab}	105. 1–5^{ab}	5113–5117^{ab}	95. 1–5^{ab}
522*	—	—	95. 5^{cd}
108. 5^{cd}	105. 5^{cd}	5117^{cd}	95. 5$\frac{1}{2}$
108. 6-10^{ab}	105. 6-10^{ab}	5118-5122^{ab}	95. 6$\frac{1}{2}$–10$\frac{1}{2}^{ab}$
523*	—	—	95. 10$\frac{1}{2}^{cd}$
108. 10^{cd}	105. 10^{cd}	5122^{cd}	95. 11
108. 11–13^{ab}	105. 11–13^{ab}	5123–5125^{ab}	95. 12–14^{ab}
524*	—	—	95. 14^{cd}
108. 13^{cdef}	105. 13^{cd}–14^{ab}	5125^{cd}–5126^{ab}	95. 15
525*	—	—	95. 16^{ab}
108. 14–19^{ab}	105. 14^{cd}–19	5126^{cd}–5131	95. 16^{cd}–21
108. 19^{cd}	105. 20	5132	95. 21$\frac{1}{2}$
109. 1–14^{ab}	106. 1–14^{ab}	5133–5146^{ab}	96. 1–14^{ab}
526*	106. 14^{cd}	5146^{cd}	96. 14^{cd}
109. 14^{cd}	106. 15^{ab}	5147^{ab}	96. 14$\frac{1}{2}$
109. 15–16^{ab}	106. 15^{cd}–16	5147^{cd}–5148	96. 15 ; 16

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
109. 16^{cd}	106. $17^{ab} = 19^{ab}$	$5149^{a} = 5151^{ab}$	96. $16\frac{1}{2}$
109. $17–18^{ab}$	106. 17^{cd}–18	5149^{cd}–5150	96. $17\frac{1}{3}–18\frac{1}{2}^{ab}$
109. 18^{cd}	106. 19^{cd}	—	96. $18\frac{1}{2}^{cd}$
109. $19–22^{ab}$	106. $20–23^{ab}$	5151^{cd}–5154	96. $19\frac{1}{2}–22\frac{1}{2}^{ab}$
109. 22^{cd}	106. 23^{cd}	5155^{ab}	96. $22\frac{1}{2}^{cd} = 29^{cd}$
109. $23–25^{ab}$	106. $24–26^{ab}$	5155^{cd}–5157	96. $23\frac{1}{2}–25\frac{1}{2}^{ab}$
109. 25^{cd}	106. 26^{cd}	5158^{ab}	96. $25\frac{1}{2}^{cd} \pm 27$
109. 26^{ab}	106. 27^{ab}	5158^{cd}	96. $26\frac{1}{2}^{ab}$
527*	—	—	96. $26\frac{1}{2}^{cd}$
109. 26^{cd}	106. 27^{cd}	5159^{ab}	—
528*(subst. 26^{cd})	—	—	—
109. $27–28^{ab}$	106. $28–29^{ab}$	5159^{cd}–5160	96. $28–29^{ab}$
109. 28^{cd}	106. 29^{cd}	5161^{ab}	—
109. 29–34	106 30–35	$5161^{cd}–5167^{ab}$	96. 30–35
109. 35^{ab}	106. 36^{ab}	5167^{cd}	96. $35\frac{1}{2}$
109. 35^{cd}	106. 36^{cd}	5168^{ab}	96. 36
109. 36^{ab}	106. 37^{ab}	5168^{cd}	96. 37^{ab}
529*	106. 37^{cd}	5169^{ab}	—
109. 36^{cd}–43	106. $38–45^{ab}$	5169^{cd}–5176	96. 37^{cd}–44
109. 44	106. $45^{cd}–46^{ab}$	5177	—
109. 45	106. $46^{cd}–47^{ab}$	5178	—
109. 46^{abcd}	106. $47^{cd}–48^{ab}$	5179	96. 45
109. 46^{ef}	106. 48^{cd}	5180^{ab}	96. $45\frac{1}{2}$
109. $47–52^{ab}$	106. $49–54^{ab}$	5180^{cd}–5185	96. $46\frac{1}{2}–51\frac{1}{2}^{ab}$
109. $52^{cd}–53^{ab}$	106. 55	$5186^{cd}–5187^{ab}$	96. $51\frac{1}{2}^{cd}–52\frac{1}{2}^{ab}$
109. 53^{cd}	106. $56^{ab} = 54^{cd}$	$5187^{cd} = 5186^{ab}$	96. $52\frac{1}{2}^{cd}$
109. 53^{ef}	106. 56^{cd}	5188^{ab}	96. 53
109. $54–56^{ab}$	106. $57–59^{ab}$	5188^{cd}–5190	96. $54–56^{ab}$
109. 56^{cd}	106. 59^{cd}	5191^{ab}	—
530*	—	—	96. 56^{cd}
109. $57–67^{ab}$	106. $60–70^{ab}$	5191^{cd}–5201	96. $57–67^{ab}$
109. 67^{cd}	106. 70^{cd}	5202	96. 67^{cd}
109. 68–69	106. 71–72	5203–5204	96. 68–69
110. $1–3^{ab}$	107. $1–3^{ab}$	$5205–5207^{ab}$	97. $1–3^{ab}$
110. 3^{cd}	107. $3^{cd} = 4^{cd}$	5207^{cd}	97. 3^{cd}
110. 4^{ab}	107. 4^{ab}	5208^{ab}	97. 4^{ab}
110. 4^{cd}–6	107. $5–7^{ab}$	5208^{cd}–5210	97. 4^{cd}–6
110. 7^{ab}	107. 7^{cd}	5211^{ab}	97. $6\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 7^{cd}	107. 8^{ab}	5211^{cd}	97. 7
110. 8–9	107. 8^{cd}–10^{ab}	5212–5213	97. 8–9
110. 10^{abcd}	107. 13	5216^{cd}–5217^{ab}	—
110. 10^{ef}–11^{ab}	107. 10^{cd}–11^{ab}	5214	97. 12½
110. 11^{cd}	107. 11^{cd}	5215^{ab}	97. 13
110. 12	107. 12	5215^{cd}–5216^{ab}	97. 14
531* (L. 1)	107. $14^{ab} = 17^{ab}$	$5217^{cd} = 5220^{cd}$	—
531* (L. 2–4)	107. 14^{cd}–15	5218–5219^{ab}	—
110. 13	107. 16	5219^{cd}–5220^{ab}	97. 10
110. 14^{ab}	107. 17^{cd}	5221^{ab}	97. 10½
110. 14^{cd}–15^{ab}	107. 18	5221^{cd}–5222^{ab}	97. 11½
110. 15^{cd}	107. 19^{ab}	5222^{cd}	97. 14½
110. 16	107. 19^{cd}–20^{ab}	5223	97. 15½
110. 17–19	107. 20^{cd}–23^{ab}	5224–5226	—
110. 20–21^{ab}	107. 23^{cd}–24	5227–5228^{ab}	97. 16½–$17\frac{1}{2}^{ab}$
532*	—	—	—
110. 21^{cd}–30	107. 25–34^{ab}	5228^{cd}–5237	97. $17\frac{1}{2}^{cd}$–26½
110. 31^{ab}	107. 34^{cd}	5238^{ab}	97. 27
110. 31^{cd}	107. 35^{ab}	5238^{cd}	97. 27½
110. 32–33	107. 35^{cd}–37^{ab}	5239–5240	97. 28½–29½
110. 34^{ab}	107. 37^{cd}	5241^{ab}	97. 30
110. 34^{cd}	107. 38^{ab}	5241^{cd}	97. 30½
110. 35–36	107. 38^{cd}–40^{ab}	5242–5243	97. 31½–32½
110. 37^{ab}	107. 40^{cd}	5244^{ab}	97. 33
110. 37^{cd}	107. 41^{ab}	5244^{cd}	97. 33½
110. 38–39^{ab}	107. 41^{cd}–42	5245–5246^{ab}	97. 34½–$35\frac{1}{2}^{ab}$
110. 39^{cd}	107. 43^{ab}	$5246^{cd} = 5252^{cd}$	97. $35\frac{1}{2}^{cd}$
110. 40–41^{ab}	107. 43^{cd}–44	5247–5248^{ab}	97. 36½–$37\frac{1}{2}^{ab}$
110. 41^{cd}	107. $45^{ab} = 51^{cd}$	$5248^{cd} \pm 5255^{cd}$	97. $37\frac{1}{2}^{cd}$
110. 42^{ab}	107. 45^{cd}	5249^{ab}	97. 38
110. 42^{cd}–43^{ab}	107. 46	5249^{cd}–5250^{ab}	97. 39
110. 43^{cd}	107. 47^{ab}	5250^{cd}	97. 39½
110. 44^{abcd}	107. 47^{cd}–48^{ab}	5251	97. 40½
110. 44^{ef}	107. 48^{cd}	5252^{ab}	97. 41
110. 45–47^{ab}	107. 49–51^{ab}	5253–5255^{ab}	97. 42–44^{ab}
110. 47^{cd}–51^{abc}	107. 52–56^{a}	5256–5260^{a}	97. 44^{cd}–48^{abc}
533*	—	—	97. 48^{d}–49^{a}
110. 51^{d}	107. 56^{b}	5260^{b}	97. 49^{b}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 52–54^{ab}	107. 56^{cd}–58	5260^{cd}–5262	97. 49^{cd}–51
110. 54^{cd}	107. 59^{ab}	5263^{ab}	97. $51\frac{1}{2}$
110. 54^{ef}	107. 59^{cd}	5263^{cd}	97. 52
534*	—	—	—
110. 55–56^{ab}	107. 60–61^{ab}	5264–5265^{ab}	97. 53–54^{ab}
535*	—	—	—
110. 56^{cd}–64^{abcd}	107. 61^{cd}–69	5265^{cd}–5273	97. 54^{cd}–62
110. 64^{ef}–66^{abcd}	107. 70–72^{ab}	5274–5276^{ab}	97. 63–65^{ab}
110. 66^{ef}–67^{abcd}	107. 72^{cd}–73	5276^{cd}–5277	97. 65^{cd}–66
110. 67^{ef}	107. 74^{ab}	5278^{ab}	97. $66\frac{1}{2}$
110. 68–87	107. 74^{cd}–94^{ab}	5278^{cd}–5298^{ab}	97. $67\frac{1}{2}$–$86\frac{1}{2}$
110. 88^{ab}	107. 94^{cd}	5298^{cd}	97. 87
110. 88^{cd}–89^{ab}	107. 95	5299	97. 88
110. 89^{cd}	107. 96^{ab}	5300^{ab}	97. $88\frac{1}{2}$
110. 90–93	107. 96^{cd}–100^{ab}	5300^{cd}–5304^{ab}	97. $89\frac{1}{2}$–$92\frac{1}{2}$
110. 94^{ab}	107. 100^{cd}	5304^{cd}	97. 93
110. 94^{cd}–95^{ab}	107. 101	5305	97. 94
110. 95^{cd}	107. 102^{ab}	5306^{ab}	97. $94\frac{1}{2}$
110. 96	107. 102^{cd}–103^{ab}	5306^{cd}–5307^{ab}	97. $95\frac{1}{2}$
110. 97^{ab}	107. 103^{cd}	5307^{cd}	97. 96
110. 97^{cd}–98^{ab}	107. 104	5308	97. 97
110. 98^{cd}	107. 105^{ab}	5309^{ab}	97. $97\frac{1}{2}$
110. 99–100^{ab}	107. 105^{cd}–106	5309^{cd}–5310	97. $98\frac{1}{2}$–$99\frac{1}{2}^{ab}$
110. 100^{cd}	107. 107^{ab}	5311^{ab}	—
110. 101^{ab}	107. 107^{cd}	5311^{cd}	97. $99\frac{1}{2}^{cd}$
110. 101^{cd}	107. 108^{ab}	5312^{ab}	97. 100
110. 102–104	107. 108^{cd}–111^{ab}	5312^{cd}–5315^{ab}	97. 101–103
110. 105^{ab}	107. 111^{cd}	5315^{cd}	97. $103\frac{1}{2}$
110. 105^{cd}–106^{ab}	107. 112	5316	97. $104\frac{1}{2}$
110. 106^{cd}	107. 113^{ab}	5317^{ab}	97. 105
110. 107	107. 113^{cd}–114^{ab}	5317^{cd}–5318^{ab}	97. 106
110. 108^{ab}	107. 114^{cd}	5318^{cd}	97. $106\frac{1}{2}$
110. 108^{cd}	107. 115^{ab}	5319^{ab}	97. 107
110. 109–111	107. 115^{cd}–118^{ab}	5319^{cd}–5322^{ab}	97. 108–110
110. 112^{ab}	107. 118^{cd}	5322^{cd}	97. $110\frac{1}{2}$
110. 112^{cd}	107. 119^{ab}	5323^{ab}	97. 111
110. 113–115	107. 119^{cd}–122^{ab}	5323^{cd}–5326^{ab}	97. 112–114
110. 116^{ab}	107. 122^{cd}	5326^{cd}	97. $114\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
110. 116^{cd}–117^{ab}	107. 123	5327	97. 115½
110. 117^{cd}	107. 124^{ab}	5328^{ab}	97. 116
110. 118–122^{ab}	107. 124^{cd}–128	5328^{cd}–5332	97. 117–121^{ab}
110. 122^{cd}–123^{ab}	107. 129	5333	—
110. 123^{cd}	107. 130^{ab}	5334^{ab}	97. 121^{cd}
110. 124^{ab}	107. 130^{cd}	5334^{cd}	—
110. 124^{cd}	107. 131^{ab}	5335^{ab}	97. 122^{ab}
110. 125	107. 131^{cd}–132^{ab}	5335^{cd}–5336^{ab}	—
536*	—	—	—
110. 126^{ab}	107. 132^{cd}	5336^{cd}	97. 122^{cd}
110. 126^{cd}–127	107. 133–134^{ab}	5337–5338^{ab}	—
110. 128^{ab}	107. 134^{cd}	5338^{cd}	97. 123^{ab}
537*	—	—	97. 123^{cd}
110. 128^{cd}–129^{ab}	107. 135	5339	97. 124
110. 129^{cd}	107. 136^{ab}	5340^{ab}	97. 124½
110. 130–131	107. 136^{cd}–138^{ab}	5340^{cd}–5342^{ab}	97. 125½–126½
110. 132^{ab}	107. 138^{cd}	5342^{cd}	97. 127
110. 132^{cd}	107. 139^{ab}	5343^{ab}	97. 127½
110. 133–135^{abcd}	107. 139^{cd}–142^{ab}	5343^{cd}–5346^{ab}	97. 128½–130½
538*	—	—	—
110. 135^{ef}–137^{ab}	107. 142^{cd}–144^{ab}	5346^{cd}–5348^{ab}	97. 131½–132½
110. 137^{cd}	107. 144^{cd}	5348^{cd}	97. 133
App. I (No. 11)	—	—	Adhy. 98
111. 1–5	108. 1–5	5349–5353	99. 1–5
111. 6^{ab}	108. 6^{ab}	5354^{ab}	—
539* (subst. $6^{a'}$)	—	—	99. 6^{ab}
111. 6^{cd}–21	108. 6^{cd}–21	5354^{cd}–5369	99. 6^{cd}–21
App. I (No. 12)	109. 1–17	5370–5386	—
App. I (No. 12A)	110. 1–10	5387–5396	—
112. 1–9	111. 1–9	5397–5405	100. 1–9
112. 10^{ab}	111. 10^{cd}	5406^{cd}	100. 10^{ab}
112. 10^{cd}	111. 11^{ab}	5407	100. 10^{cd}
112. 11–12^{ab}	111. 11^{cd}–12	5408–5409^{ab}	100. 11–12^{ab}
112. 12^{cd}	111. $13^{ab} = 10^{ab}$	$5409^{cd} = 5406^{ab}$	100. 12^{cd}
112. 13^{abcd}	111. 13^{cd}–14^{ab}	5410	100. 13
112. 13^{ef}–14^{abcd}	111. 14^{cd}–15	5411–5412^{ab}	100. 14–15^{ab}
112. 14^{ef}–22	111. 16–24^{ab}	5412^{cd}–5420	100. 15^{cd}–23
112. 23^{a}	111. $24^{c} = 26^{a}$	$5421^{a} = 5422$	100. 24^{a}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
540*	111. 24^{d}–25	5421^{bcd}–5422^{ab}	—
112. 23^{b}	111. 26^{b}	5422^{d}	100. 24^{b}
112. 23^{cd}	111. 26^{cd}	5423	100. 24^{cd}
112. 24–29^{abcd}	111. 27–32	5424–5429	100. 25–30
112. 29^{ef}	111. 33^{ab}	5430^{ab}	100. $30\frac{1}{2}$
112. 30^{ab}	111. 33^{cd}	5430^{cd}	100. $31\frac{1}{2}^{ab}$
112. 30^{cd}	111. 33^{ef}	5431	100. $31\frac{1}{2}^{cd}$
112. 31	111. 34	5432	100. $32\frac{1}{2}$
541*	—	—	100. $33\frac{1}{2}$
112. 32–36^{abc}	111. 35–39^{abc}	5433–5437^{abc}	100. $34\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{abc}$
542*	—	—	—
112. 36^{d}–38	111. 39^{d}–41	5437^{d}–5439	100. $38\frac{1}{2}^{d}$–$40\frac{1}{2}$
112. 39^{ab}	111. 42^{ab}	5440^{ab}	—
112. 39^{cd}	111. 42^{cd}	—	—
543*(subst. 39)	—	—	100. $41\frac{1}{2}$
544*	111. 43–45	5440^{cd}–5443^{ab}	—
112. 40–44^{abcd}	111. 46–50	5443^{cd}–5448^{ab}	100. $42\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
545*	111. 51^{ab}	5448^{cd}	—
112. 44^{ef}	111. 51^{cd}	5449^{ab}	100. 47
112. 45–47	111. 52–54	5449^{cd}–5452^{ab}	100. 48–50
112. 48^{ab}	111. 55^{ab}	5452^{cd}	100. 51^{cd}
112. 48^{cd}	111. 55^{cd}	5453^{ab}	100. $51\frac{1}{2}$
112. 49^{ab}	111. 56^{ab}	5453^{cd}	100. 51^{ab}
112. 49^{cd}	111. 56^{cd}	5454^{ab}	—
112. 50–51	111. 57–58	5454^{cd}–5456^{ab}	100. $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
546*	111. 59–60	5456^{cd}–5458^{ab}	—
112. 52–56	111. 61–65	5458^{cd}–5463^{ab}	100. $54\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
547*(subst. 56)	—	—	—
112. 57–58	111. 66–67	5463^{cd}–5465^{ab}	—
112. 59^{ab}	111. 68^{ab}	5465^{cd}	—
548*	—	—	100. $59\frac{1}{2}^{ab}$
112. 59^{cd}–63^{ab}	111. 68^{cd}–72^{ab}	5466–5469	100. $59\frac{1}{2}^{cd}$–$63\frac{1}{2}^{ab}$
112. 63^{cd}	111. 72^{cd}	5470^{ab}	100. $63\frac{1}{2}^{cd}$
549*(subst. 63^{cd})	—	—	—
112. 64–65	111. 73–74 ±89^{cd}–91^{ab}	5470^{cd}–5472^{ab} ±5487–5488	100. $64\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
112. 66–68	111. 75–77	5472^{cd}–5475^{ab}	100. $66\frac{1}{2}$–$68\frac{1}{2}$
550*	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
112. 69^{ab}	111. 78^{ab}	5475^{cd}	100. $69\frac{1}{2}^{ab}$
551*	111. 78^{cd}	5476^{ab}	100. $69\frac{1}{2}^{cd}$
112. 69^{cdef}–71	111. 79–81	5476^{cd}–5479^{ab}	100. $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}$
552*	—	—	100. $76\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
553*	—	—	—
112. 72–74	111. 82–84	5479^{cd}–5482^{ab}	100. $73\frac{1}{2}$–$75\frac{1}{2}$
554*	—	—	—
112. 75–79^{ab}	111. 85–89^{ab}	5482^{cd}–5486	100. $78\frac{1}{2}$–$82\frac{1}{2}^{ab}$
112. 79^{cd}–82^{ab}	111. 91^{cd}–94^{ab}	5489–5491	100. $82\frac{1}{2}^{cd}$–$85\frac{1}{2}^{ab}$
555*	—	—	—
112. 82^{cd}	111. 94^{cd}	5492^{ab}	100. $85\frac{1}{2}^{cd}$
556*	111. 95^{ab}	5492^{cd}	—
112. 83^{ab}	111. 95^{cd}	5493^{ab}	100. 86
112. 83^{cdef}–85	111. 96–98	5493^{cd}–5496^{ab}	100. 87–89
112. 86–88^{ab}	111. 112–114^{ab}	5509^{cd}–5511	100. 90–92^{ab}
557*(subst. 88^{ab})	—	—	—
112. 88^{cd}–93^{abcd}	111. 114^{cd}–119	5512–5517^{ab}	100. 92^{cd}–97
112. 93^{ef}–94^{ab}	111. 120	5517^{cd}–5518^{ab}	100. 98
112. 94^{cdef}	111. 121	5518^{cd}–5519^{ab}	100. $99\frac{1}{2}$
558*	111. 122–123^{ab}	5519^{cd}–5520	—
112. 95^{ab}	111. 123^{cd}	5521^{ab}	—
112. 95^{cd}	111. 99^{ab}	5496^{cd}	—
112. 96^{ab}	111. 110^{cd}	5508^{ab}	—
112. 96^{c}	111. 111^{a}	5508^{c}	100. $98\frac{1}{2}^{a}$
559*	111. 111^{bc}	5508^{d}–5509^{a}	—
112. 96^{d}	111 111^{d}	5509^{b}	100. $98\frac{1}{2}^{b}$
112. 96^{ef}	111. 99^{cd}	5497^{ab}	100. 100
112. 97^{ab}	111. 102^{ab}	5499^{cd}	100. 102^{cd}
112. 97^{cd}–98^{ab}	111. 101	5498^{cd}–5499^{ab}	100. 101^{cd}–102^{ab}
112. 98^{cd}	111. 100^{ab}	5497^{cd}	—
560*(subst. 98^{cd})	—	—	100. 101^{ab}
561*	111. 100^{cd}	5498^{ab}	—
112. 99^{a}	111. 102^{c}	5500^{a}	100. 103^{a}
112. 99^{bc}	111. 102^{d}–103^{a}	5500^{bc}	—
112. 99^{d}	111. 103^{b}	5500^{d}	100. 103^{b}
112. 100^{ab}	111. 103^{cd}	5501^{ab}	100. 103^{cd}
562*	111. 104–105	5501^{cd}–5503^{ab}	—
112. 100^{cd}	111. 106^{ab}	5503^{cd}	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
563* (for 100^{cd})	—	—	100. 104^{ab}
564*	—	—	100. 104^{cd}
112. 101	111. 106^{cd}–107^{ab}	5504	—
112. 102–103	111. 107^{cd}–109^{ab}	5505–5506	100. 105–106
565*	111. 109^{cd}–110^{ab}	5507	—
112. 104–109^{ab}	111. 124–129^{ab}	5521^{cd}–5526	100. 107–112^{ab}
566*	—	—	—
112. 109^{cd}–111^{cd}	111. 129^{cd}–131	5527–5529^{ab}	100. 112^{cd}–114
112. 111^{ef}–113^{ab}	111. 132–133^{abcd}	5529^{cd}–5531^{ab}	100. 115–116
112. 113^{cd}	111. 133^{ef}	5531^{cd}	100. $116\frac{1}{2}$
113. 1^{abcd}	112. 1	5532	101. 1
113. 1^{ef}	112. 2^{ab}	5533^{ab}	101. $1\frac{1}{2}$
567*	112. 2^{cd}	5533^{cd}	—
113. 2–3	112. 3–4	5534–5535	101. $2\frac{1}{2}$–$3\frac{1}{2}$
568*	112. 5–6	5536–5537	—
113. 4^{abcd}	112. 7	5538	101. $4\frac{1}{2}$
113. 4^{ef}	112. 8^{ab}	5539^{ab}	101. 5
113. 5–6	112. 8^{cd}–10^{ab}	5539^{cd}–5541^{ab}	101. 6–7
113. 7	112. 10^{cdef}	5541^{cd}–5542^{ab}	101. 8
113. 8–13^{ab}	112. 11–16^{ab}	5542^{cd}–5547	101. 9–14^{ab}
569*	—	—	101. 14^{cd}–17
113. 13^{cd}	112. 16^{cd}	5548^{ab}	—
113. 14–19	112. 17–22	5548^{cd}–5554^{ab}	101. 18–23
113. 20^{ab}	112. 23^{ab}	5555^{ab}	101. $23\frac{1}{2}$
570*	—	—	101. $24\frac{1}{2}$
113. 20^{cd}	112. 23^{cd}	5554^{cd}	—
113. 21	112. 24	5555^{cd}–5556^{ab}	—
113. 22–28^{ab}	112. 25–31^{ab}	5556^{cd}–5562	101. $25\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
113. 28^{cd}	112. 31^{cd}	5563	101. $31\frac{1}{2}^{cd}$
114. 1–11	113. 1–11	5564–5574	102. 1–11
115. 1–6^{abcd}	114. 1–6	5575–5580	103. 1–6
115. 6^{ef}	114. 7^{ab}	5581^{ab}	103. 7^{ab}
115. 7	114. 7^{cd}	5581^{cd}	103. 7^{cd}
115. 8^{ab}	114. 8^{ab}	5582^{ab}	103. 8^{ab}
571*	114. 8^{cd}	5582^{cd}	—
115. 8^{cd}–9^{ab}	114. 9	5583	—
572*	—	—	103. 8^{cd}–9^{ab}
115. 9^{cd}	114. 10^{ab}	5584^{ab}	103. 9^{cd}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
115. 10^{ab}	114. 10^{cd}	5584^{cd}	103. $9\frac{1}{2}$
115. 10^{cd}	114. 11^{ab}	5585^{ab}	103. $10\frac{1}{2}^{ab}$
573*	114. 11^{cd}	5585^{cd}	—
115. 11^{ab}	114. 12^{ab}	5586^{ab}	103. $10\frac{1}{2}^{cd}$
574*	114. 12^{cd}	5586^{cd}	—
115. 11^{cdef}	114. 13	5587	103. $11\frac{1}{2}$
115. 12–13	114. 14–15	5588–5589	103. $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
575*	—	—	103. $14\frac{1}{2}$
115. 14^{abcd}	114. 16	5590	103. $15\frac{1}{2}$
115. 14^{ef}	114. 17^{ab}	5591^{ab}	103. 16
576*	—	—	103. 17
115. 15^{ab}	114. 17^{cd}	5591^{cd}	103. 18^{ab}
115. 15^{cd}	114. 18	5592^{ab}	103. 18^{cd}
115. 16^{ab}	114. 19^{ab}	5592^{cd}	103. 19^{ab}
115. 16^{cd}	114. 19^{cd}	5593	103. 19^{cd}
116. 1–13	115. 1–13	5594–5606	104. 1–13
116. 14^{ab}	115. 14^{ab}	5607^{ab}	104. 14^{ab}
116. 14^{cd}	115. 14^{cd}	5607^{cd}	—
577*	—	—	104. 14^{cd}
116. 15–18	115. 15–18	5608–5611	104. 15–18
578*	—	—	104. 19^{ab}
116. 19^{ab}	115. 19^{ab}	5612^{ab}	104. 19^{cd}
116. 19^{cd}	115. 19^{cd}	5612^{cd}	104 $19\frac{1}{2}$
116. 20	115. 20	5613	104. $20\frac{1}{2}$
116. 21^{ab}	115. 21^{ab}	5614^{ab}	104. 21
116. 21^{cd}–22^{ab}	115. 21^{cd}–22^{ab}	5614^{cd}–5615^{ab}	104. 22
579*	—	—	104. 23^{ab}
116. 22^{cd}	115. 22^{cd}	5615^{cd}	—
116. 23	115. 23	5616	104. 23^{cd}–24^{ab}
116. 24	115. 24	5617	—
580* (subst. 24)	—	—	104. 24^{cd}; $24\frac{1}{2}$
116. 25–27^{ab}	115. 25–27^{ab}	5618–5620^{ab}	104. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
116. 27^{cd}	115. 27^{cd}	5620^{cd}	—
581*(subst. 27^{cd})	—	—	104. $27\frac{1}{2}^{cd}$
116. 28^{abcd}	115. 28	5621	104. $28\frac{1}{2}$
582*	115. 29^{ab}	5622^{ab}	—
116. 28^{ef}	115. 29^{cd}	5622^{cd}	104. 29
583*	115. 30	5623	104. 30

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116. 29-32	115. 31-34	5624-5627	104. 31-34
116. 33-36	115. 35-38	5628-5631	104. 36-39
584*	—	—	—
116. 37	115. 39	5632	104. 40
116. 38	115. 40	5633	104. 35
116. 39-41	115. 41-43	5634-5636	104. 41-43
116. 42^{ab}	115. $44^{ab} = 54^{cd}$	$5637^{ab} = 5647^{cd}$	104. 44^{ab}
116. 42^{cd}-50^{abcd}	115. 44^{cd}-52	5637^{cd}-5645	104. 44^{cd}-52
116. 50^{ef}	115. 53^{ab}	5646^{ab}	104. 52½
116. 51	115. 53^{cd}-54^{ab}	5646^{cd}-5647^{ab}	104. 53 ; 54½
585*(subst. 51^{cd})	—	—	—
116. 52	115. 55	5648	104. 54
116. 53-56	115. 56-59	5649-5652	104. 55½-58½
586*	—	—	—
116. 57	115. 60	5653	104. 59½
116. 58^{a}	115. 61^{a}	5654^{a}	104. 60^{a}
116. 58^{bc}	115. 61^{bc}	5654^{bc}	—
116. 58^{d}	115. 61^{d}	5654^{d}	104. 60^{b}
116. 59-60	115. 62-63	5655-5656	104. 61-62
116. 61-63	115. 64-66	5657-5659	—
116. 64-66^{abcd}	115. 67-69	5660-5662	104. 63-65
116. 66^{ef}	115. 70^{ab}	5663^{ab}	104. 66^{ab}
587*	115. 70^{cd}-71	5663^{cd}-5664	—
116. 67	115. 72	5665	104. 66^{cd}-67^{ab}
588*	115. 73^{ab}	5666^{ab}	—
116. 68^{ab}	115. 73^{cd}	5666^{cd}	104. 67^{cd}
589*(subst. 68^{ab})	—	—	—
116. 68^{cd}-69	115. 73^{ef}-74	5667-5668^{ab}	104. 68-69^{ab}
590*	115. 75	5668^{cd}-5669^{ab}	104. 69^{cd}
116. 70^{ab}	115. 76^{ab}	5669^{cd}	—
116. 70^{cd}	115. 76^{cd}	5670^{ab}	104. 69½
116. 71-73^{abcd}	115. 77-79	5670^{cd}-5673^{ab}	—
591*	115. 80-82^{ab}	5673^{cd}-5675	104. 70½-72½
116. 73^{ef}	115. 82^{cd}	5676^{ab}	104. 73
592*	—	—	104. 74^{ab}
116. 74-75^{ab}	115. 83-84^{ab}	5676^{cd}-5677	104. 74^{cd}-75
116. 75^{cd}	115. 84^{cd}	5678^{ab}	104. 75½
116. 76^{ab}	115. 85^{ab}	5678^{cd}	104. $76½^{ab}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
116. 76^{cd}	115. 85^{cd}	5679	104. $76\frac{1}{2}^{cd}$
117. 1–2	116. 1–2	5680–5681	105. 1–2
117. 3^{ab}	116. 3^{ab}	5682^{ab}	—
117. 3^{cd}	116. 3^{cd}	5682^{cd}	105. $2\frac{1}{2}$
117. 4–5	116. 4–5	5683–5684	105. $3\frac{1}{2}$–$4\frac{1}{2}$
593*	116. 6	5685	—
117. 6–8^{ab}	116. 7–9^{ab}	5686–5688^{ab}	105. $5\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
594* (L. 1–5)	—	—	105. $7\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}$
594* (L. 6)	—	—	105. 10
117. 8^{cd}–9^{ab}	116. 9^{cd}–10^{ab}	5688^{cd}–5689^{ab}	105. 11
117. 9^{cd}	116. 10^{cd}	5689^{cd}	105. $11\frac{1}{2}$
117. 10–12	116. 11–13	5690–5692	105. $12\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
117. 13–14^{ab}	116. 21^{cd}–22	5700^{cd}–5701	105. $15\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
117. 14^{cd}–17	116. 14–17^{ab}	5693–5696^{ab}	105. $16\frac{1}{2}^{cd}$–$19\frac{1}{2}$
595*	—	—	105. $20\frac{1}{2}^{ab}$
117. 18–19^{ab}	116. 17^{cd}–18	5696^{cd}–5697	105. $20\frac{1}{2}^{cd}$–$21\frac{1}{2}$
117. 19^{cd}	116. 19^{ab}	5698^{ab}	105. 22
117. 20–21	116. 19^{cd}–21^{ab}	5698^{cd}–5700^{ab}	105. 23–24
117. 22–38^{abcd}	116. 23–39	5702–5718	105. 25–41
117. 38^{ef}	—	5719^{ab}	105. $42^{ab} \pm 42^{cd}$
117. 39–40	116. 40–41	5719^{cd}–5721^{ab}	105. 43–44
596*	—	—	—
117. 41^{ab}	116. 42^{ab}	5721^{cd}	105. 45^{ab}
117. 41^{cd}	116. 42^{cd}	5722	105. 45^{cd}
118. 1–2	117. 1–2	5723–5724	106. 1–2
118. 3^{ab}	117. 3^{ab}	5725^{ab}	106. 3^{ab}
118. 3^{cd}	117. 3^{cd}	5725^{cd}	106. $3\frac{1}{2}$
118. 4^{ab}	117. 4^{ab}	5726^{ab}	106. $4\frac{1}{2}^{ab}$
118. 4^{cd}	117. 4^{cd}	5726^{cd}	106. $4\frac{1}{2}^{cd} = 3^{cd}$
118. 5–10^{abcd}	117. 5–10	5727–5732	106. $5\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
118. 10^{ef}	117. 11^{ab}	5733^{ab}	106. $11\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{abcd}	117. 11^{cd}–12^{ab}	5733^{cd}–5734^{ab}	106. $11\frac{1}{2}^{cd}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
118. 11^{ef}–21	117. 12^{cd}–22	5734^{cd}–5744	106. $12\frac{1}{2}^{cd}$–22
118. 22^{ab}	117. 23^{ab}	5745^{ab}	106. $23\frac{1}{2}^{ab}$
118. 22^{cd}	117. 23^{cd}	5745^{cd}	—
597*(subst. 22^{cd})	—	—	106. $23\frac{1}{2}^{cd}$
118. 23–25^{ab}	117. 24–26^{ab}	5746–5748^{ab}	106. $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
598*	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
118. 25^{cd}–28	117. 26^{cd}–29	5748^{cd}–5751	106. $26\frac{1}{2}^{cd}$–$29\frac{1}{2}$
119. 1–3	118. 1–3	5752–5754	106. $30\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
119. 4^{ab}	118. 4^{ab}	5755^{ab}	106. 33
119. 4^{cd}–7^{ab}	118. 4^{cd}–7^{ab}	5755^{cd}–5758^{ab}	106. 34–36
119. 7^{cd}	118. 7^{cd}	5758^{cd}	106. $36\frac{1}{2}$
119. 8^{ab}	118. 8^{ab}	5759^{ab}	106. 37
599*	118. 8^{cd}–9	5759^{cd}–5760	—
119. 8^{cd}	118. 10^{ab}	5761^{ab}	106. $37\frac{1}{2}$
600*	—	—	—
119. 9	118. 10^{cd}–11^{ab}	5761^{cd}–5762^{ab}	106. $38\frac{1}{2}$
601*	—	—	—
119. 10^{ab}	118. 11^{cd}	5762^{cd}	106. $39\frac{1}{2}^{ab}$
119. 10^{cd}	118. 11^{ef}	5763	106. $39\frac{1}{2}^{cd}$
602*	—	—	—
119. 11–16^{abc}	118. 12–17^{abc}	5764–5769^{abc}	106. $40\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{abc}$
119. 16^{d}–18^{abc}	118. 17^{d}–19^{abc}	5769^{d}–5771^{abc}	—
119. 18^{d}	118. 19^{d}	5771^{d}	106. $45\frac{1}{2}^{d}$
119. 19^{ab}	118. 20^{ab}	5772^{ab}	106. 46
119. 19^{cd}–20^{ab}	118. 20^{cd}–21^{ab}	5772^{cd}–5773^{ab}	106. 47
119. 20^{cd}	118. 21^{cd}	5773^{cd}	106. $47\frac{1}{2}$
119. 21–23	118. 22–24	5774–5776	106. $48\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
120. 1–9^{ab}	119. 1–9^{ab}	5777–5785^{ab}	106. $51\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}^{ab}$
603*	—	—	—
120. 9^{cdef}	119. 9^{cd}–10^{ab}	5785^{cd}–5786^{ab}	106. $59\frac{1}{2}^{cd}$–$60\frac{1}{2}^{ab}$
120. 10^{ab}	119. 10^{cd}	5786^{cd}	106. $60\frac{1}{2}^{cd}$
120. 10^{cd}	119. 11^{ab}	5787	106. 61
120. 11^{ab}	119. 11^{cd}	5788^{ab}	106. 62^{ab}
604*	—	—	—
120. 11^{cd}–12^{abcd}	119. 12–13^{ab}	5788^{cd}–5789	106. 62^{cd}–63
120. 12^{ef}	119. 13^{cd}	5790^{ab}	106. $63\frac{1}{2}$
120. 13	119. 14	5790^{cd}–5791^{ab}	106. $64\frac{1}{2}$
605*	—	—	—
120. 14^{ab}	119. 15^{ab}	5791^{cd}	106. $65\frac{1}{2}^{ab}$
120. 14^{cd}	119. 15^{cd}	5792	106. $65\frac{1}{2}^{cd}$
121. 1–5	120. 1–5	5793–5797	107. 1–5
121. 6^{ab}	120. 6^{ab}	5798^{ab}	107. $5\frac{1}{2}$
121. 6^{cdef}	120. 6^{cd}–7^{ab}	5798^{cd}–5799^{ab}	107. $6\frac{1}{2}$
121. 7	120. 7^{cdef}	5799^{cd}–5800^{ab}	107. $7\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
606*	—	—	107. $8\frac{1}{2}^{ab}$
121. 8^{ab}	120. 8^{ab}	5800^{cd}	107. $8\frac{1}{2}^{cd}$
121. 8^{cd}	120. 8^{cd}	5801	107. 9
121. $9\text{–}10^{abcd}$	120. 9–10	5802–5803	107. 10–11
607*	120. 11^{ab}	5804^{ab}	—
121. 10^{ef}	120. 11^{cd}	5804^{cd}	107. $11\frac{1}{2}$
121. $11\text{–}12^{abcd}$	120. 12–13	5805–5806	107. $12\frac{1}{2}\text{–}13\frac{1}{2}$
121. $12^{ef}\text{–}14^{abc}$	120. $14\text{–}16^{a}$	$5807\text{–}5809^{a}$	107. $14\frac{1}{2}\text{–}16\frac{1}{2}^{a}$
608* (L. 1)	120. 16^{b}	5809^{b}	107. $16\frac{1}{2}^{b}$
608* (L. 2)	120. 16^{c}	5809^{c}	—
121. 14^{d}	120. 16^{d}	5809^{d}	—
121. 15^{ab}	120. 17^{ab}	5810^{ab}	107. $16\frac{1}{2}^{cd}$
121. 15^{cd}	120. 17^{cd}	5810^{cd}	107. 17
121. 16–22	120. 18–24	5811–5817	107. 18–24
609*	120. 25–26	5818–5819	—
610*	—	—	107. 25
121. 23	120. 27	5820	107. 26
122. 1–8	121. 1–8	5821–5828	107. 27–34
611*	121. 9	5829	—
612*	—	—	107. 35
122. 9–12	121. 10–13	5830–5833	107. 36–39
613*	—	—	107. 40
122. 13–16	121. 14–17	5834–5837	107. 41–44
123. 1^{ab}	122. 1^{ab}	5838^{ab}	107. $44\frac{1}{2}$
123. $1^{cdef}\text{–}2^{abcd}$	122. $1^{cd}\text{–}3^{ab}$	$5838^{cd}\text{–}5840^{ab}$	107. $45\frac{1}{2}\text{–}46\frac{1}{2}$
123. 2^{ef}	122. 3^{cd}	5840^{cd}	107. 47
123. $3\text{–}4^{ab}$	122. $4\text{–}5^{ab}$	$5841\text{–}5842^{ab}$	107. $48\text{–}49^{ab}$
614*	—	—	—
123. $4^{cd}\text{–}14$	122. $5^{cd}\text{–}15$	$5842^{cd}\text{–}5852$	107. $49^{cd}\text{–}59$
123. 15^{ab}	122. 16^{ab}	5853^{ab}	107. $59\frac{1}{2}$
123. $15^{cd}\text{–}17^{ab}$	122. $16^{cd}\text{–}18^{ab}$	$5853^{cd}\text{–}5855^{ab}$	—
123. 17^{c}	122. 18^{c}	5855^{c}	107. $60\frac{1}{2}^{a}$
615*	—	—	107. $60\frac{1}{2}^{b}\text{–}63\frac{1}{2}^{c}$
123. $17^{d}\text{–}19^{ab}$	122. $18^{d}\text{–}20^{ab}$	$5855^{d}\text{–}5857^{ab}$	107. $63\frac{1}{2}^{d}\text{–}65\frac{1}{2}^{ab}$
616*	—	—	—
123. 19^{cd}	122. 20^{cd}	5857^{cd}	107. $65\frac{1}{2}^{cd}$
124. 1–3	123. 1–3	5858–5860	108. 1–3
124. 4–8	123. 4–8	5861–5865	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
124. 9–15	123. 9-15	5866-5872	108. 4-10
617* (L. 1)	—	—	108. 11^{ab}
617* (L. 2)	—	—	—
617* (L. 3-7)	—	—	108. 11^{cd}–13
617* (L. 8)	—	—	108. $13\frac{1}{2}$
124. $16–18^{ab}$	123. $16–18^{ab}$	$5873–5875^{ab}$	108. $14\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}^{ab}$
618*	—	—	108. $16\frac{1}{2}^{cd}$
124. $18^{cd}–19^{ab}$	123. $18^{cd}–19^{ab}$	$5875^{cd}–5876^{ab}$	108. $17\frac{1}{2}$
124. 19^{cd}	123. 19^{cd}	5876^{cd}	108. 18
619*	—	—	—
124. 20–22	123. 20–22	5877–5879	108. 19–21
App. I (No. 13)	—	—	Adhy. 109
125. 1–6	124. 1–6	5880–5885	110. 1–6
125. 7^{ab}	124. 7^{ab}	5886^{ab}	110. $6\frac{1}{2}$
125. 7^{cd}	124. 7^{cd}	5886^{cd}	110. 7
125. 8–10	124. 8–10	5887–5889	110. 8–10
125. 11	124. 11	5891	110. 12
125. 12	124. 12	5890	110. 13
125. 13	124. 13	5892	110. 11
125. 14–16	124. 14–16	5893–5895	110. 14–16
125. $17–18^{ab}$	124. $17–18^{ab}$	$5896–5897^{ab}$	—
125. 18^{cd}	124. 18^{cd}	5897^{cd}	110. 20^{cd}
620*	—	—	—
125. 19–21	124. 19-21	5898–5900	110. 24–26
621*	124. 22	5901	—
622*	—	—	110. 27–32
125. 22–24	124. 23–25	5902–5904	110. 17–19
623*	—	—	110. 20^{ab}
125. 25–27	124. 26-28	5905-5907	110. 21–23
125. 28	124. 29	5908	110. 33
624*	—	—	—
125. 29–30	124. 30-31	5909–5910	110. 34–35
125. 31	124. 33	5911	110. 36
125. 32	124. 32	5912	110. 37
125. 33–35	124. 34-36	5913–5915	110. 38–40
125. 36–37	124. 37–39	5916–5917	—
125. 38	124. 40	5918	110. 41
App. I (No. 14)	Adhys. 125–134	5919–6198	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
App.I(No. 14A)	Adhys. 135-136	6199-6243	—
App.I(No. 14B)	Adhys. 137-138	6244-6287	—
App.I(No. 15)	—	—	†Adhys. 111-137
126. 1-50	139. 1-50	6288-6337	
127. 1-6^{abcd}	140. 1-6	6338-6343	
127. 6^{ef}-7^{abcd}	140. 7-8^{ab}	6344-6345^{ab}	
127. 7^{ef}-9	140. 8^{cd}-10	6345^{cd}-6347	
127. 10	140. 11^{ab}	6348^{ab}	
127. 11-24^{ab}	140. 11^{cd}-24	6348^{cd}-6361	
625*(subst. 24^{ab})	—	—	
127. 24^{cd}-25^{ab}	140. 25^{abcd}	6362	
127. 25^{cd}-39^{ab}	140. 25^{ef}-39^{ab}	6363-6376	
127. 39^{cd}	140. 39^{cd}	6377	
127. 40-51	140. 40-51	6378-6389	
128. 1-52^{abcd}	141. 1-52	6390-6441	
128. 52^{ef}	141. 53	6442^{ab}	
128. 53-59^{ab}	141. 54-60^{ab}	6442^{cd}-6448	
128. 59^{cd}	141. 60^{cd}	6449	
129. 1-34^{abcd}	141. 61-94^{abcd}	6450-6483	
129. 34^{ef}	141. 94^{ef}	6484	
129. 35-55	141. 95-115	6485 6505	
130. 1-3	142. 1-3	6506-6508	
‡627*	—	—	
130. 4-45	142. 4-45	6509-65 0	
130. 46-47^{ab}	142. 46^{cd}-47	6551^{cd}-6552	
130. 47^{cd}	142. 48^{ab} ±46^{ab}	6553^{b} ±6551^{ab}	
130. 48-50^{abcd}	142. 48^{cd}-51^{ab}	6553^{cd}-6556^{ab}	
130. 50^{ef}-55^{abcd}	142. 51^{cd}-56	6556^{cd}-6561	
130. 55^{ef}-56^{abcd}	142. 57-58^{ab}	6562-6563^{ab}	
130. 56^{ef}-57	142. 58^{cd}-59	6563^{cd}-6564	
131. 1-27^{abcd}	143. 1-27	6565-6591	
131. 27^{ef}-33^{abcd}	143. 28-34^{ab}	6592-6598^{ab}	
131. 33^{ef}-58	143. 34^{cd}-59	6598^{cd}-6623	
132. 1-5^{ab}	144. 1-5^{ab}	6624-6628^{ab}	
132. 5^{cd}-10^{ab}	144. 6-10	6629-6633	

† Adhys. 126-134 of the Critical Edition substituted by adhys 111-137 in the Madras Edition. Although the contents are similar, verse by verse correspondance is not possible.

‡ 626* erroneously omitted.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
132. 10^{cd}	144. $11^{ab} = 5^{cd}$	$6634^{ab} = 6628^{cd}$	
132. 11–12	144. 11^{cd}–13^{ab}	6634^{cd}–6636^{ab}	
132. 13	144. 13^{cd}–14^{ab}	6638^{cd}–6639^{ab}	
132. 14–15	144. 14^{cd}–16^{ab}	6636^{cd}–6638^{ab}	
132. 16^{abcd}	144. 16^{cd}–17^{ab}	6639^{cd}–6640^{ab}	
132. 16^{ef}–50	144. 17^{cd}–51	6640^{cd}–6674	
132. 51–52	144. 53–54	6675–6676	
132. 53	144. 52±55	6677	
132. 54–58	144. 56–60	6678–6682	
133. 1–43^{abcd}	145. 1–43	6683–6725	
133. 43^{ef}–44^{abcd}	145. 44–45^{ab}	6726–6727^{ab}	
133. 44^{ef}–63	145. 45^{cd}–64	6727^{cd}–6746	
628*	146. 1	6747	
134. 1–7^{abcde}	146. 2–9^{a}	6748–6755^{a}	
629*	146. 9^{bc}	6755^{bc}	
134. 7^{f}	146. 9^{d}	6755^{d}	
134. 8–33^{ab}	146. 10–35^{ab}	6756–6781^{ab}	
134. 33^{cd}	146. 35^{cd}	—	
134. 34	146. 36 ±39^{cd}–40^{ab}	6783	
134. 35	146. 37±41^{abcd}	6784	
134. 36	146. 38	6781^{cd}–6782^{ab}	
134. 37^{ab}	146. 39^{ab}	6782^{cd}	
630*	146. 40^{cd}	—	
134. 37^{cd}–42	146. 41^{ef}–46	6785–6790^{ab}	
—	—	6790^{cd}	
134. 43–57	146. 47–61	6791–6805	
App. I (No. 16)	Adhys. 147–148	6806–6935	—
App. I (No. 17)	—	—	Adhy. 138
135. 1–13	149. 1–13	6936–6948	140. 1–13
631*	—	6949	—
632*	—	—	140. 14–15
633*	—	—	—
135. 14–141	149. 14–141	6950–7077	140. 16–143
135. 142	149. 142	7078	140. 144
634*(subst.142)	—	—	—
635*	—	—	—
636*	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
637*	—	—	—
638*	—	—	—
639*	—	—	—
640*	—	—	—
App. I (No. 18)	Adhy. 150	7079–7161	—
136. 1–6^{ab}	†152(51). 1–6^{ab}	7162–7167^{ab}	141. 1–6^{ab}
641* (subst. 6^{ab})	—	—	—
136. 6^{cd}–18	152(51). 6^{cd}–18	7167^{cd}–7179	141. 6^{cd}–18
136. 19^{ab}	152(51). 19^{ab}	7180^{ab}	—
642*(subst. 19^{ab})	—	—	141. 19^{ab}
136. 19^{cd}–21^{ab}	152(51). 19^{cd}–21^{ab}	7180^{cd}–7182^{ab}	141. 19^{cd}–21^{ab}
136. 21^{cd}	152(51). 21^{cd}	7182^{cd}	—
136. 22^{ab}	152(51). 22^{ab}	7183^{ab}	141. 21^{cd}
136. 22^{cd}	152(51). 22^{cd}	7183^{cd}	141. $21\frac{1}{2}$
136. 23	152(51). 23	7184	141. $22\frac{1}{2}$
137. 1–6	153(52). 1–6	7185–7190	142. 1–6
137. 7^{ab}	153(52). 7^{ab}	7191^{ab}	142. $6\frac{1}{2}$
137. 7^{cd}	153(52). 7^{cd}	7191^{cd}	142. 7
137. 8^{abcd}	153(52). 8	7192	142. 8
137. 8^{ef}–9^{abcd}	153(52). 9–10^{ab}	7193–7194^{ab}	142. 9–10^{ab}
137. 9^{ef}–11^{abcd}	153(52). 10^{cd}–12	7194^{cd}–7196	142. 10^{cd}–12
137. 11^{ef}–12^{abcd}	153(52). 13–14^{ab}	7197–7198^{ab}	142. 13–14^{ab}
137. 12^{ef}–23	153(52). 14^{cd}–25	7198^{cd}–7209	142. 14^{cd}–25
137. 24^{ab}	153(52). 26^{ab}	7210^{ab}	142. $25\frac{1}{2}$
137. 24^{cd}	153(52). 26^{cd}	7210^{cd}	142. 26
137. 25–26	153(52). 27–28	7211–7212	142. 27–28
138. 1–18	154(53). 1–18	7213–7230	143. 1–18
138. 19^{ab}	154(53). 19^{ab}	7231^{ab}	143. $18\frac{1}{2}$
138. 19^{cd}	154(53). 19^{cd}	7231^{cd}	143. 19
139. 1–8	155(54). 1–8	7232–7239	144. 1–8
139. 9^{ab}	155(54). 9^{ab}	7240^{ab}	144. $8\frac{1}{2}$
139. 9^{cd}	155(54). 9^{cd}	7240^{cd}	144. 9
139. 10–11^{ab}	155(54). 10–11^{ab}	7241–7242^{ab}	144. 10–11^{ab}
139. 11^{cd}	—	—	144. 11^{cd}
643*(subst. 11^{cd})	155(54). 11^{cd}	7242^{cd}	—
139. 12–15^{abcd}	155(54). 12–15	7243–7246	144. 12–15
139. 15^{ef}	155(54). 16^{ab}	7247^{ab}	144. 16^{ab}

† Bom. ed. erroneously om. adhy. 151 in counting.

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
139. 16	155(54). 16^{cd}	7247^{cd}	144. 16^{cd}
139. 17^{abcd}	155(54). 17	7248	144. 17
139. 17^{ef}–18^{ab}	155(54). 18	7249	144. 18
139. 18^{cd}	155(54). 19^{ab}	7250^{ab}	144. $18\frac{1}{2}$
139. 19^{abc}	155(54). 19^{cd}–20^{a}	7250^{cd}–7251^{a}	144. $19\frac{1}{2}^{abc}$
644*	155(54). 20^{bc}	7251^{bc}	—
139. 19^{d}	155(54). 20^{d}	7251^{d}	144. $19\frac{1}{2}^{d}$
139. 19^{ef}	155(54). 21^{ab}	7252^{ab}	144. 20
139. 20–23	155(54). 21^{cdef}–24	7252^{cd}–7256^{ab}	144. 21–24
139. 24^{ab}	155(54). 25^{ab}	7256^{cd}	144. $24\frac{1}{2}$
139. 24^{cd}	155(54). 25^{cd}	7257^{ab}	144. 25
139. 25–29^{ab}	155(54). 26–30^{ab}	7257^{cd}–7261	144. 26–30^{ab}
645*	—	—	—
139. 29^{cd}	155(54). 30^{cd}	7262^{ab}	144. 30^{cd}
646*	—	—	—
139. 30^{ab}	155(54). 31^{ab}	7262^{cd}	144. $30\frac{1}{2}$
139. 30^{cd}	155(54). 31^{cd}	7263^{ab}	144. 31
139. 31^{ab}	155(54). 32^{ab}	7263^{cd}	144. 32^{ab}
139. 31^{cd}	155(54). 32^{cd}	7264	144. 32^{cd}
140. 1^{ab}	156(55). 1^{ab}	7265^{ab}	145. $\frac{1}{2}$
140. 1^{cd}	156(55). 1^{cd}	7265^{cd}	145. 1
140. 2–14	156(55). 2–14	7266–7278	145. 2–14
140. 15^{ab}	156(55). 15^{ab}	7279^{ab}	145. $14\frac{1}{2}$
140. 15^{cd}	156(55). 15^{cd}	7279^{cd}	145. 15
647*	—	—	145. 16^{ab}
140. 16^{ab}	156(55). 16^{ab}	7280^{ab}	145. 16^{cd}
140. 16^{cd}	156(55). 16^{cd}	7280^{cd}	145. $16\frac{1}{2}$
140. 17–20	156(55). 17–20	7281–7284	145. $17\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
140. 21^{ab}	156(55). 21^{ab}	7285^{ab}	—
140. 21^{cd}	156(55). 21^{cd}	7285^{cd}	145. 21
140. 22–26	156(55). 22–26	7286–7290	145. 22–26
141. 1^{ab}	157(56). 1^{ab}	7291^{ab}	146. $\frac{1}{2}$
141. 1^{cd}	157(56). 1^{cd}	7291^{cd}	146. 1
141. 2–4	157(56). 2–4	7292–7294	146. 2–4
141. 5^{ab}	157(56). 5^{ab}	7295^{ab}	146. $4\frac{1}{2}$
141. 5^{cd}	157(56). 5^{cd}	7295^{cd}	146. 5
141. 6–7^{ab}	157(56). 6–7^{ab}	7296–7297^{ab}	146. 6–7^{ab}
141. 7^{cd}	157(56). 7^{cd}	7297^{cd}	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
141. 8^{ab}	157(56). 8^{ab}	7298^{ab}	146. 7^{cd}
141. 8^{cd}	157(56). 8^{cd}	7298^{cd}	146. $7\frac{1}{2}$
141. 9	157(56). 9	7299	146. $8\frac{1}{2}$
141. 10^{ab}	157(56). 10	7300^{ab}	146. $9\frac{1}{2}^{ab}$
141. 10^{cd}–11	157(56). 11–12^{ab}	7300^{cd}–7301	146. $9\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
141. 12^{ab}	157(56). 12^{cd}	7302^{ab}	146. 11
141. 12^{cd}–14^{ab}	157(56). 13–14^{abcd}	7302^{cd}–7304^{ab}	146. 12–13
141. 14^{cd}	157(56). 14^{ef}	7304^{cd}	146. $13\frac{1}{2}$
648*(subst. 14)	—	—	—
141. 15^{ab}	157(56). 15^{ab}	7305^{ab}	146. 14
141. 15^{cd}	157(56). 15^{cd}	7305^{cd}	146. $14\frac{1}{2}$
141. 16	157(56). 16	7306	146. $15\frac{1}{2}$
649* (subst. 15^{c}–16^{d})	—	—	—
141. 17–18^{ab}	157(56). 17–18^{ab}	7307–7308^{ab}	146. $16\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
650*	157(56). 18^{cd}–21^{ab}	7308^{cd}–7311^{ab}	—
141. 18^{cd}–21^{abcd}	157(56). 21^{cd}–24	7311^{cd}–7314	146. $17\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}$
141. 21^{ef}	157(56). 25^{ab}	7315^{ab}	146. 21
141. 22–24^{abcd}	157(56). 25^{cd}–28^{ab}	7315^{cd}–7318^{ab}	146. 22–24
141. 24^{ef}–25^{ab}	157(56). 28^{cd}–29^{ab}	7318^{cd}–7319^{ab}	146. 25
141. 25^{cd}	157(56). 29^{cd}	7319^{cd}	146. $25\frac{1}{2}$
141. 26^{abcd}	157(56). 30	7320	146. $26\frac{1}{2}$
141. 26^{ef}–27^{ab}	157(56). 31	7321	146. 27 ; 28^{ab}
651*	—	—	—
141. 27^{cd}–29^{ab}	157(56). 32–33	7322–7323	146. 28^{cd}–30^{ab}
141. 29^{cd}	157(56). 34	7324^{ab}	146. 30^{cd}
141. 30^{ab}	157(56). 35^{ab}	7324^{cd}	146. 31^{ab}
141. 30^{cd}	157(56). 35^{cd}	7325	146. 31^{cd}
142. 1^{ab}	158(57). 1^{ab}	7326^{ab}	147. $\frac{1}{2}$
142. 1^{cd}	158(57). 1^{cd}	7326^{cd}	147. 1
142. 2–6^{abcd}	158(57). 2–6	7327–7331	147. 2–6
142. 6^{ef}	158(57). 7^{ab}	7332^{ab}	147. $6\frac{1}{2}$
142. 7–8	158(57). 7^{cd}–9^{ab}	7332^{cd}–7334^{ab}	—
142. 9–12^{ab}	158(57). 9^{cd}–12^{abcd}	7334^{cd}–7337	147. $7\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}^{ab}$
652*	158(57). 12^{ef}	7338^{ab}	147. $10\frac{1}{2}^{cd}$
142. 12^{c}	158(57). 13^{a}	7338^{c}	147. $11\frac{1}{2}^{a}$
653*	158(57). 13^{bc}	7338^{d}–7339^{a}	147. $11\frac{1}{2}^{bc}$
142. 12^{d}–13^{ab}	158(57). 13^{d}–14^{a}	7339^{bcd}	147. $11\frac{1}{2}^{d}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
142. 13^{cd}	158(57). 14^{cd}	7340	147. $12\frac{1}{2}^{cd}$
142. $14–17^{abcd}$	158(57). 15–18	7341–7344	147. $13\frac{1}{2}–16\frac{1}{2}$
654*	158(57). $19–21^{ab}$	$7345–7347^{ab}$	—
142. 17^{ef}	158(57). 21^{cd}	7347^{cd}	147. 17
142. 18–23	158(57). 22–27	7348–7353	147. 18–23
143. $1–7^{a}$	159(58). $1–7^{a}$	$7354–7360^{a}$	148. $1–7^{a}$
655*	159(58). 7^{b}	7360^{b}	—
656*	—	—	—
143. 7^{b}	159(58). 7^{c}	7360^{c}	148. 7^{b}
657*	159(58). 7^{d}	7360^{d}	—
143. 7^{cd}	159(58). 8^{ab}	7361^{ab}	148. 7^{cd}
143. 7^{ef}	159(58). 8^{cd}	7361^{cd}	148. $7\frac{1}{2}$
143. 8–12	159(58). 9–13	7362–7366	148. $8\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
143. 13^{ab}	159(58). 14^{ab}	7367^{ab}	—
658*(subst. 13^{ab})	—	—	148. $13\frac{1}{2}^{abc}$
143. 13^{cd}	159(58). 14^{cd}	7367^{cd}	148. $13\frac{1}{2}^{d}–14\frac{1}{2}^{a}$
143. $14–15^{a}$	159(58). $15–16^{a}$	$7368–7369^{a}$	148. $14\frac{1}{2}^{cd}-15\frac{1}{2}^{abc}$
143. 15^{b}	159(58). 16^{b}	7369^{b}	148. $14\frac{1}{2}^{b}$
143. 15^{cd}	159(58). 16^{cd}	7369^{cd}	148. $15\frac{1}{2}^{d}–16\frac{1}{2}^{a}$
143. 16	159(58). 17	$7370^{cd}–7371^{ab}$	148. $16\frac{1}{2}^{bcd}–17\frac{1}{2}^{a}$
659*	159(58). 18^{ab}	7370^{ab}	—
143. $17–22^{ab}$	159(58). $18^{cd}–23$	$7371^{cd}–7376$	148. $17\frac{1}{2}^{b}–22\frac{1}{2}^{c}$
143. 22^{c}	159(58). 24^{a}	7377^{a}	—
660* (subst. 22^{c})	—	—	148. $22\frac{1}{2}^{d}–23\frac{1}{2}^{a}$
143. 22^{def}	159(58). 24^{bcd}	7377^{bcd}	148. $23\frac{1}{2}^{bcd}$
143. $23–25^{ab}$	159(58). $25–27^{ab}$	$7378–7380^{ab}$	148. $24\frac{1}{2}–26\frac{1}{2}^{ab}$
143. 25^{c}	159(58). 27^{c}	7380^{c}	—
143. $25^{d}–26^{abc}$	159(58). $27^{d}–28^{abc}$	$7380^{d}–7381^{abc}$	148. $26\frac{1}{2}^{cd}–27\frac{1}{2}^{ab}$
143. 26^{d}	159(58). 28^{d}	7381^{d}	—
661*	—	—	148. $27\frac{1}{2}^{cd}$
143. 27–33	159(58). 29–35	7382–7388	148. $28\frac{1}{2}–34\frac{1}{2}$
143. 34^{a}	159(58). 36^{a}	7389^{a}	148. $35\frac{1}{2}^{a}\pm 35\frac{1}{2}^{b}$
143. 34^{bcd}	159(58). 36^{bcd}	7389^{bcd}	148. $35\frac{1}{2}^{cd}–36\frac{1}{2}^{a}$
662*	—	—	148. $36\frac{1}{2}^{b}$
143. 35^{ab}	159(58). 37^{ab}	7390^{ab}	148. $36\frac{1}{2}^{cd}$
143. 35^{cd}	159(58). 37^{cd}	7390^{cd}	148. 37
143. 36^{ab}	159(58). 38^{ab}	7391^{ab}	—
663*(subst. 36^{ab})	—	—	148. 38^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
143. 36^{cd}–39^{ab}	159(58). 38^{cd}–41^{ab}	7391^{cd}–7394^{ab}	148. 38^{cd}–41^{ab}
664*	—	—	—
143. 39^{cdef}	159(58). 41^{cd}–42^{ab}	7394^{cd}–7395^{ab}	148. 41^{cd}–42^{ab}
143. 40^{ab}	159(58). 42^{cd}	7395^{cd}	148. 42^{cd}
143. 40^{cd}	159(58). 42^{ef}	7396^{ab}	148. 42½
143. 41–42^{ab}	159(58). 43–44^{ab}	7396^{cd}–7397	148. 43½–44½^{ab}
143. 42^{cd}	159(58). 44^{cd}	7398	148. 44½^{cd}
143. 43	159(58). 45	7399	148. 45½
143. 44	159(58). 46	7400	—
665*(subst. 44)			
665* (L. 1–2)	—	—	148. 46½
665* (L. 3)	—	—	148. 47
666*	—	—	149. 1
144. 1–2	160(59). 1–2	7401–7402	149. 2–3
667*	160(59). 3^{ab}	7403^{ab}	—
144. 3^{ab}	160(59). 3^{cd}	7403^{cd}	149. 3½
144. 3^{cd}	160(59). 4^{ab}	7404^{ab}	149. 4
144. 3^{ef}–4^{ab}	160(59). 4^{cd}–5^{ab}	7404^{cd}–7405^{ab}	149. 5
144. 4^{cd}	160(59). 5^{cd}	7505^{cd}	149. 5½
144. 5	160(59). 6	7406	149. 6½
144. 6^{ab}	160(59). 7^{ab}	7407^{ab}	149. 7
668*	160(59). 10	7407^{cd}–7408^{ab}	149. 8
144. 6^{cd}	160(59). 7^{cd}	7408^{cd}	149. 8½
144. 7–8	160(59). 8–9	7409–7410	149. 9½–10½
144. 9	160(59). 11	7411	149. 11½
144. 10–12^{abcd}	160(59). 12–14	7412–7414	149. 12½–14½
144. 12^{ef}	160(59). 15^{ab}	7415^{ab}	149. 15
144. 13–14^{ab}	160(59). 15^{cd}–16	7415^{cd}–7416	149. 16–17^{ab}
669*	160(59). 17^{ab}	7417^{ab}	—
144. 14^{cdef}	160(59). 17^{cd}–18^{ab}	7417^{cd}–7418^{ab}	149. 17^{cd}–18^{ab}
144. 15	160(59). 18^{cd}	7418^{cd}	149. 18^{cd}
144. 16–18^{ab}	160(59). 19–21^{ab}	7419–7421^{ab}	149. 19–21^{ab}
144. 18^{cd}	160(59). 21^{cd}	7421^{cd}	—
670*(subst. 18^{cd})	—	—	149. 21^{cd}
144. 19–20^{abcd}	160(59). 22–23	7422–7423	149. 22–23
144. 20^{ef}	160(59). 24^{ab}	7424^{ab}	149. 23½
144. 21^{ab}	160(59). 24^{cd}	7424^{cd}	149. 24
144. 21^{cdef}–32	160(59). 25–36	7425–7436	149. 25–36

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
144. 33^{ab}	160(59). 37^{ab}	7437^{ab}	149. 36½
144. 33^{cd}	160(59). 37^{cd}	7437^{cd}	149. 37
144. 34^{abcd}	160(59). 38	7438	149. 38
144. 34^{ef}	160(59). 39^{ab}	7439^{ab}	149. 38½
144. $35\text{-}36^{abcd}$	160(59). $39^{cd}\text{–}41^{ab}$	$7439^{cd}\text{–}7441^{ab}$	149. 39½–40½
144. 36^{cf}	160(59). 41^{cd}	7441^{cd}	149. 41
144. 37	160(59). 42	7442	—
144. $38\text{–}39^{abcd}$	160(59). 43–44	7443–7444	149. 42–43
144. 39^{ef}	160(59). 45^{ab}	7445^{ab}	149. 43½
144. 40–43	160(59). $45^{cd}\text{–}49^{ab}$	$7445^{cd}\text{–}7449^{ab}$	149. 44½–47½
144. 44^{ab}	160(59). 49^{cd}	7449^{cd}	149. 48
144. 44^{cd}	160(59). 50^{ab}	7450^{ab}	149. 48½
144. $45\text{–}51^{ab}$	160(59). $50^{cd}\text{–}56^{cd}$	$7450^{cd}\text{–}7456$	149. $49½\text{–}55½^{ab}$
144. 51^{cd}	160(59). 56^{ef}	7457	149. $55½^{cd}$
145. 1–4	161(60). 1–4	7458-7461	150. 1–4
671*	—	—	150. 5^{ab}
145. 5^{ab}	161(60). 5^{ab}	7462^{ab}	150. 5^{cd}
145. 5^{cd}	161(60). 5^{cd}	7462^{cd}	150. 5½
145. 6–9	161(60). 6–9	7463–7466	150. 6½–9½
145. 10^{ab}	161(60). 10^{ab}	7467^{ab}	150. 10
672*	—	—	—
145. $10^{cdef}\text{-}11^{cd}$	161(60). $10^{cd}\text{–}12^{ab}$	$7467^{cd}\text{–}7469^{ab}$	150. 11–12
145. 11^{ef}	161(60). 12^{cd}	7469^{cd}	150. 12½
145. 12–23	161(60). 13–24	7470–7481	150. 13½–24½
673*	—	—	—
145. 24–25	161(60). 25–26	7482–7483	150. 25½–26½
145. 26^{ab}	161(60). 27^{ab}	7484^{ab}	150. 27
145. 26^{cd}	161(60). 27^{cd}	7484^{cd}	150. 28^{ab}
674*(subst. 26^{cd})	—	—	—
145. $26^{ef}\text{–}27^{abcd}$	161(60). $28\text{–}29^{ab}$	$7485\text{–}7486^{ab}$	150. $28^{cd}\text{–}29$
145. $27^{ef}\text{–}28^{ab}$	161(60). $29^{cd}\text{–}30^{ab}$	$7486^{cd}\text{–}7487^{ab}$	150. 30
145. 28^{cd}	161(60). 30^{cd}	7487^{cd}	150. 30½
145. 29^{ab}	161(60). 31^{ab}	7488^{ab}	150. 31
145. 29^{cd}	161(60). 31^{cd}	7488^{cd}	150. 31½
675*	—	—	—
145. 30–36	161(60). 32–38	7489–7495	150. 32½–38½
676*	161(60). 39^{ab}	7496^{ab}	—
145. $37\text{–}39^{abcd}$	161(60). $39^{cd}\text{–}42^{ab}$	$7496^{cd}\text{–}7499^{ab}$	150. 39½–41½

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
145. 39^{ef}–41^{ab}	161(60). 42^{cd}–44^{ab}	7499^{cd}–7501^{ab}	150. $42\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
145. 41^{cd}	161(60). 44^{cd}	7501^{cd}	150. 44
146. 1–8	162(61). 1–8	7502–7509	151. 1–8
146. 9–11	162(61). 9^{cd}–12^{ab}	7510^{cd}–7513^{ab}	151. 9–11
146. 12^{ab}	162(61). 9^{ab}	7510^{ab}	151. 12^{ab}
146. 12^{cd}–15^{ab}	162(61). 12^{cd}–15^{ab}	7513^{cd}–7516^{ab}	151. 12^{cd}–15^{ab}
146. 15^{cd}	162(61). 15^{cd}	7516^{cd}	—
677*(subst. 15^{cd})	—	—	—
678*(subst. 15^{cd})	—	—	151. 15^{cd}
146. 16^{ab}	162(61). 16^{ab}	7517^{ab}	151. 16^{ab}
146. 16^{cd}–17	162(61). 16^{cd}–17	7517^{cd}–7518	—
146. 18^{ab}	162(61). 18^{ab}	7519^{ab}	151. 16^{cd}
146. 18^{c}	162(61). 18^{c}	7519^{c}	151. $16\frac{1}{2}^{a}$
679*	—	—	—
146. 18^{d}	162(61). 18^{d}	7519^{d}	151. $16\frac{1}{2}^{b}$
146. 19–24	162(61). 19–24	7520–7525	151. $17\frac{1}{2}$–$22\frac{1}{2}$
146. 25^{ab}	162(61). 25^{ab}	7526^{ab}	151. 23
146. 25^{cd}–27^{ab}	162(61). 25^{cd}–27^{ab}	7526^{cd}–7528^{ab}	151. 24–25
146. 27^{cd}	162(61). 27^{cd}	7528^{cd}	151. $25\frac{1}{2}$
146. 28–29^{abcd}	162(61). 28–29^{abcd}	7529–7530	151. $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
146. 29^{ef}	162(61). 29^{ef}	7531	151. 28
147. 1–5^{abcd}	163(62). 1–5	7532–7536	152. 1–5
147. 5^{ef}	163(62). 6^{ab}	7537^{ab}	152. $5\frac{1}{2}$
147. 6^{abcd}	163(62). 6^{cd}–7^{ab}	7537^{cd}–7538^{ab}	152. $6\frac{1}{2}$
147. 6^{ef}–7^{ab}	163(62). 7^{cd}–8^{ab}	7538^{cd}–7539^{ab}	152. $7\frac{1}{2}$
147. 7^{cd}	163(62). 8^{cd}	7539^{cd}	—
680*(subst. 7^{cd})	—	—	152. $8\frac{1}{2}^{ab}$
147. 7^{ef}–8^{ab}	163(62). 9^{abcd}	7540	152. $8\frac{1}{2}^{cd}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
147. 8^{cd}	163(62). 9^{ef}	7541	152. $9\frac{1}{2}^{cd}$
147. 9–15^{ab}	163(62). 10–16^{ab}	7542–7548^{ab}	152. $10\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
681*	—	—	152. $16\frac{1}{2}^{cd}$
147. 15^{cd}	163(62). 16^{cd}	7548^{cd}	152. 17
147. 16–19	163(62). 17–20	7549–7552	152. 18–21
147. 20–22	163(62). 21–23	7553–7555	—
147. 23–25^{ab}	163(62). 24–26^{ab}	7556–7558^{ab}	152. 22–24^{ab}
682*	—	—	—
147. 25^{cd}	163(62). 26^{cd}	7558^{cd}	152. 24^{cd}
148. 1–3^{ab}	163(62). 27–29^{ab}	7559–7561^{ab}	152. 25–27^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
148. 3^{cd}	163(62). 29^{cd}	7561^{cd}	—
148. 4^{ab}	163(62). 30^{ab}	7562^{ab}	152. 27^{cd}
148. 4^{cd}	163(62). 30^{cd}	7562^{cd}	152. $27\frac{1}{2}$
148. $5–8^{abc}$	163(62). $31–34^{abc}$	$7563–7566^{abc}$	152. $28\frac{1}{2}–31\frac{1}{2}^{abc}$
683*	—	—	—
148. $8^{d}–13^{ab}$	163(62). $34^{d}–39^{ab}$	$7566^{d}–7571^{ab}$	152. $31\frac{1}{2}^{d}–36\frac{1}{2}^{ab}$
684*	—	—	152. $36\frac{1}{2}^{cd}–40\frac{1}{2}$
148. 13^{cd}	163(62). 39^{cd}	7571^{cd}	152. 41
148. $14–15^{abcd}$	163(62). 40–41	7572–7573	152. 42–43
148. 15^{ef}	163(62). 42^{ab}	7574^{ab}	152. $43\frac{1}{2}$
148. 16	163(62). $42^{cd}–43^{ab}$	$7574^{cd}–7575^{ab}$	152. $44\frac{1}{2}$
148. 17^{ab}	163(62). 43^{cd}	7575^{cd}	152. $45\frac{1}{2}^{ab}$
148. 17^{cd}	163(62). 43^{ef}	7576^{ab}	152. $45\frac{1}{2}^{cd}$
148. 18–23	163(62). 44–49	$7576^{cd}–7582^{ab}$	152. $46\frac{1}{2}–51\frac{1}{2}$
685*	—	—	—
148. $24–26^{ab}$	163(62). $50–52^{ab}$	$7582^{cd}–7584$	152. $52\frac{1}{2}–54\frac{1}{2}^{ab}$
148. 26^{cd}	163(62). 52^{cd}	7585^{ab}	—
148. 27^{abcd}	163(62). 53	$7585^{cd}–7586^{ab}$	152. $54\frac{1}{2}^{cd}–55\frac{1}{2}^{ab}$
148. $27^{ef}–28^{ab}$	163(62). 54	$7586^{cd}–7587^{ab}$	152. $55\frac{1}{2}^{cd}–56\frac{1}{2}^{ab}$
148. 28^{cd}	163(62). 55^{cd}	7587^{cd}	—
148. 29^{ab}	163(62). 55^{ab}	7588^{ab}	152. $56\frac{1}{2}^{cd}$
148. $29^{cdef}–33$	163(62). 56–60	$7588^{cd}–7593^{ab}$	152. $57\frac{1}{2}–61\frac{1}{2}$
686*	—	—	152. $62\frac{1}{2}^{ab}$
148. 34^{ab}	163(62). 61^{ab}	7593^{cd}	152. $62\frac{1}{2}^{cd}$
148. 34^{cd}	163(62). 61^{cd}	7594^{ab}	152. 63
148. $35–36^{ab}$	163(62). $62–63^{ab}$	$7594^{cd}–7595$	152. $64–65^{ab}$
148. 36^{cd}	163(62). 63^{cd}	7596	152. 65^{cd}
App. I (No. 19)	—	—	—
149. 1	164(63). 1	7597	153. 1
687*	—	—	—
149. 2^{abcd}	164(63). 2	7598	153. 2
149. 2^{ef}	164(63). 3^{ab}	7599^{ab}	153. 3^{ab}
688*(subst. 2^{ef})	—	—	—
689*	164(63). 3^{cd}	7599^{cd}	—
149. 3^{ab}	164(63). 4^{ab}	7600^{ab}	153. 3^{cd}
149. 3^{cd}	164(63). 4^{cd}	7601^{ab}	153. $3\frac{1}{2}$
149. $4–6^{abcd}$	164(63). 5–7	$7601^{cd}–7604^{ab}$	153. $4\frac{1}{2}–6\frac{1}{2}$
149. 6^{ef}	164(63). 8^{ab}	7604^{cd}	153. 7

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
149. 7^{ab}	164(63). 8^{cd}	7605^{ab}	153. 8^{ab}
149. 7^{cd}	164(63). 9^{ab}	7605^{cd} = 7600^{cd}	153. 8^{cd}
149. 8	164(63). 9^{cd}–10^{ab}	7606	153. 9
149. 9	164(63). 10^{cdef}	7607	153. 10
149. 10–13	164(63). 11–14	7608–7611	153. 11–14
150. 1–5	165(64). 1–5	7612–7616	154. 1–5
690*	—	—	154. 6
150. 6–9^{abc}	165(64). 6–9^{abc}	7617–7620^{abc}	154. 7–10^{abc}
691*	—	—	154. 10^{d} ; $10\frac{1}{2}^{a}$
150. 9^{d}	165(64). 9^{d}	7620^{d}	154. $10\frac{1}{2}^{b}$
692*	165(64). 10–15	7621–7626	—
693* (L. 1–2)	—	—	154. $11\frac{1}{2}$
693* (L. 3)	—	—	154. 12
App. I (No. 20)	—	—	—
694*	166(65). 1	7627	—
151. 1	166(65). 2	7628	—
695*	166(65). 3	7629	—
151. 2	166(65). 4	7630	—
696*(subst. 1–2)	—	—	139. 1–2
697*	166(65). 5–7	7631–7633	—
151. 3–4	166(65). 8–9	7634–7635	139. 3–4
698*	—	—	139. 5^{ab}
151. 5–13	166(65). 10–18	7636–7644	139. 5^{cd}–14^{ab}
699*	—	—	—
151. 14–21	166(65). 19–26	7645–7652	139. 14^{cd}–22^{ab}
151. 22^{ab}	—	—	139. 22^{cd}
700*(subst. 22^{ab})	166(65). 27^{ab}	7653^{ab}	—
151. 22^{cd}	166(65). 27^{cd}	7653^{cd}	—
151. 22^{ef}–24^{ab}	166(65). 28–29	7654–7655	139. 23–24
151. 24^{cd}	166(65). 30^{ab}	7656^{ab}	139. $24\frac{1}{2}$
701*	—	—	—
151. 25–27^{abcd}	166(65). 30^{cd}–33^{ab}	7656^{cd}–7659^{ab}	139. $25\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
151. 27^{ef}–28^{ab}	166(65). 33^{cd}–34^{ab}	7659^{cd}–7660^{ab}	139. $28\frac{1}{2}$
151. 28^{cd}	166(65). 34^{cd}	7660^{cd}	—
151. 29^{abcd}	166(65). 35	7661	139. $29\frac{1}{2}$
151. 29^{ef}–30^{ab}	166(65). 36	7662	139. $30\frac{1}{2}$
151. 30^{cd}	166(65). 37^{ab}	7663^{ab}	139. 31
151. 31^{abcd}	166(65). 37^{cd}–38^{ab}	7663^{cd}–7664^{ab}	139. 32

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
151. 31^{ef}	166(65). 38^{cd}	7664^{cd}	139. $32\frac{1}{2}$
151. 32–34	166(65). 39–41	7665–7667	139. $33\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
151. 35^{ab}	166(65). 42^{ab}	7668^{ab}	139. $38\frac{1}{2}^{ab}$
151. 35^{cdef}–36	166(65). 42^{cd}–44^{ab}	7668^{cd}–7670^{ab}	139. $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
151. 37–39	166(65). 44^{cd}–47^{ab}	7670^{cd}–7673^{ab}	139. $38\frac{1}{2}^{cd}$–$41\frac{1}{2}^{ab}$
151. 40–42^{ab}	166(65). 47^{cd}–49	7673^{cd}–7675	—
151. 42^{cd}–43	166(65). 50–51^{ab}	7676–7677^{ab}	139. $41\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}$
702*	—	—	139. $43\frac{1}{2}^{ab}$
151. 44–45^{ab}	166(65). 51^{cd}–52	7677^{cd}–7678	139. $43\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}$
703*(subst. 45^{ab})	—	—	—
151. 45^{cd}	166(65). 53^{ab}	—	139. $49\frac{1}{2}^{cd}$
151. 46^{ab}	166(65). 53^{cd}	7679^{ab}	139. $45\frac{1}{2}^{cd}$
704*	166(65). 54^{ab}	7679^{cd}	—
151. 46^{c}	166(65). 54^{c}	7680^{a}	139. $46\frac{1}{2}^{a}$
705*	166(65). 54^{d}–55^{a}	7680^{bc}	—
151. 46^{d}–48^{ab}	166(65). 55^{b}–56	7680^{d}–7682^{ab}	139. $46\frac{1}{2}^{b}$–$47\frac{1}{2}$
151. 48^{cd}	—	—	139. $45\frac{1}{2}^{ab}$
706*	—	—	—
151. 49–50^{ab}	166(65). 57–58^{ab}	7682^{cd}–7683	139. $48\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}^{ab}$
707*(subst. 50^{ab})	—	—	—
708*	166(65). 58^{cd}–59^{ab}	7684	—
709*	—	—	—
710*	—	—	—
151. 50^{cd}	166(65). 59^{cd}	7685^{ab}	139. $50\frac{1}{2}^{ab}$
711*	166(65). 60–61	7685^{cd}–7687^{ab}	—
151. 51^{ab}	166(65). 62^{ab}	7687^{cd}	—
151. 51^{cd}	166(65). 62^{cd}	7688	—
712* (subst. 51)	—	—	139. $50\frac{1}{2}^{cd}$; 51
After 712*, lines 1–12	—	—	139. 52–55 ; $55\frac{1}{2}$
713*	—	—	—
714*	167(66). 1–4^{ab}	7689–7692^{ab}	—
152. 1^{abcd}	167(66). 4^{cd}–5^{ab}	7692^{cd}–7693^{ab}	154. 13
152. 1^{ef}	167(66). 5^{cd}	7693^{cd}	154. $13\frac{1}{2}$
152. 2	167(66). 6	7694	154. $14\frac{1}{2}$
152. 3^{ab}	167(66). 7^{ab}	7695^{ab}	154. 15
152. 3^{cd}	167(66). 7^{cd}	7695^{cd}	154. $15\frac{1}{2}$
152. 4	167(66). 8	7696	154. $16\frac{1}{2}$

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
152. 5^{ab}	167(66). 9^{ab}	7697^{ab}	154. 17
152. 5^{cd}	167(66). 9^{cd}	7697^{cd}	154. $17\frac{1}{2}$
152. 6–13	167(66). 10–17	7698–7705	154. $18\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}$
153. 1–5	168(67). 1–5	7706–7710	155. 1–5
715*	—	—	—
153. 6^{ab}	168(67). 6^{ab}	7711^{ab}	155. $5\frac{1}{2}$
153. 6^{cd}–9	168(67). 6^{cd}–9	7711^{cd}–7714	155. $6\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
716* (subst. 9^{cd})	—	—	—
153. 10–11^{ab}	168(67). 10–11^{ab}	7715–7716^{ab}	155. $9\frac{1}{2}^{cd}$–$10\frac{1}{2}$
153. 11^{cd}	168(67). 11^{cd}	7716^{cd}	155. 11
153. 12–15^{ab}	168(67). 12–15^{ab}	7717–7720^{ab}	155. 12–15^{ab}
717*	—	—	—
153. 15^{cd}–16^{ab}	168(67). 15^{cd}–16^{ab}	7720^{cd}–7721^{ab}	155. 15^{cd}–16^{ab}
153. 16^{cd}	168(67). 16^{cd}	7721^{cd}	—
718* (subst. 16^{cd})	—	—	155. 16^{cd}
153. 17^{ab}	168(67). 17^{ab}	7722^{ab}	155. 17^{ab}
719*	—	—	—
153. 17^{cd}–37	168(67). 17^{cd}–37	7722^{cd}–7742	155. 17^{cd}–37
720* (L. 1-2)	168(67). 38	7743	155. 38
720* (L. 3)	—	7744^{ab}	155. 39^{ab}
720* (L. 4)	168(67). 39^{ab}	7744^{cd}	155. 39^{cd}
153. 38	168(67). 39^{cd}–40^{ab}	7745	155. 40
153. 39^{ab}	168(67). 40^{cd}	7746^{ab}	155. $40\frac{1}{2}$
721*	—	—	—
153. 39^{cd}–40^{ab}	168(67). 41	7746^{cd}–7747^{ab}	155. $41\frac{1}{2}$
722*	—	—	—
153. 40^{cd}–41^{ab}	168(67). 42^{abcd}	7747^{cd}–7748^{ab}	155. $42\frac{1}{2}$
153. 41^{cd}	168(67). 42^{ef}	7748^{cd}	155. 43
153. 42–43	168(67). 43–44	7749–7750	155. 44–45
723*	168(67). 45	7751	—
153. 44–49^{ab}	168(67). 46–51^{ab}	7752–7757^{ab}	155. 46–51^{ab}
724*	—	—	155. 51^{cd}
153. 49^{cd}	168(67). 51^{cd}	7757^{cd}	155. $51\frac{1}{2}$
153. 50	168(67). 52	7758	155. $52\frac{1}{2}$
154. 1–2	169(68). 1–2	7759–7760	156. 1–2
154. 3^{cd}	169(68). 3^{ab}	7762^{ab}	156. $2\frac{1}{2}$
154. 3^{cdef}	169(68). 4	7761	156. $3\frac{1}{2}$
154. 4^{abcd}	169(68). 5	7763	156. 4 ; 5^{ab}

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
154. 4^{ef}	169(68). $6^{ab}\pm3^{cd}$	$7764^{ab}\pm7762^{cd}$	156. 5^{cd}
154. 5	169(68). 6^{cd}–7^{ab}	7764^{cd}–7765^{ab}	156. 6
725*	169(68). 7^{cd}–8^{ab}	7765^{cd}–7766^{ab}	156. 7
154. 6–8^{ab}	169(68). 8^{cd}–10	7766^{cd}–7768	156. 8–10^{ab}
726*	—	—	—
154. 8^{cd}	169(68). 11^{ab}	7769^{ab}	156. 10^{cd}
154. 8^{ef}	169(68). 11^{cd}	7769^{cd}	156. $10\frac{1}{2}$
154. 9–10^{abcd}	169(68). 12–13	7770–7771	156. $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
154. 10^{ef}	169(68). 14^{ab}	7772^{ab}	156. 13
727*	—	7772^{cd}	156. $13\frac{1}{2}$
154. 11–18	169(68). 14^{cd}–22^{ab}	7773–7780	156. $14\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
154. 19^{ab}	169(68). 22^{cd}	7781^{ab}	156. 22
154. 19^{cd}–20^{ab}	169(68). 23	7781^{cd}–7782^{ab}	156. 23
154. 20^{cd}	169(68). 24^{ab}	7782^{cd}	156. $23\frac{1}{2}$
154. 21–31	169(68). 24^{cd}–35^{ab}	7783–7793	156. $24\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
154. 32–34	169(68). 35^{cdef}–37	7794–7796	156. $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
728*	—	—	—
729*	—	—	—

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by eGangotri